

СТАНКО БЗЕНИЋ

ТРСТЕНИК НА МОРАВИ

(1918-1941)

ТРСТЕНИК
2017.

Станко Бзенић
ТРСТЕНИК НА МОРАВИ
(1918-1941)

СТАНКО БЗЕНИЋ

ТРСТЕНИК НА МОРАВИ
(1918-1941)

ТРСТЕНИК
2017.

САДРЖАЈ

Предговор аутора	17
------------------------	----

Глава I – Ослобођење Трстеника 1918. године као празник слободе, али и као време свеопште жалости због великих жртава рата и отклањање последица ратних пустошења у срезу трстеничком уједињене Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца	19
---	-----------

1. Након трогодишње окупације у знаку стрељања талаца, опљачканих домаћинстава, опустошених магацина, амбара и торова, и разорених путева, срушених мостова и пруга, бекство аустроугарске Среске команде из Трстеника на челу са мајором Ајзенхутом октобра 1918. године

2. Српске заставе тробојке су се залепршале на звонику храма Свете Тројице у слободном Трстенику 18. октобра 1918. године када је 3. ескадрон 3. коњичког пука стигао са Солунског фронта на Мораву као извидница Коњичке дивизије Српске армије која је прогонила 30. аустроугарску дивизију

3. Повратак прекаљених ратника ослободилаца са Солунског фронта и ојађених ратних заробљеника и сужања из аустроугарских логора у опустошени завичај

4. Ослобођење као време свеопште жалости – црни барјаци на убогим домовима и лелек жена у црнини због помора од пошаста „шпанске грознице“ помрачују радост слободе

5. Помен палим и умрлим ратницима у ратовима 1912-1918. године у храму Свете Тројице у Трстенику на Видовдан 1919. године

6. Епископ жички, Николај, обнавља архијерејско намесништво у Трстенику под старешином протонамесником Радославом Лазаревићем који на Видовдан 1919. године приређује молепствије и парастос палим ратницима у Великом рату за ослобођење и уједињење

7. Одмазда над војним бегунцима, ратним добитницима и разбојницима, изопштење удворица окупатора и потрага за судбинама несталих војника

Глава II – Време обнове поретка и установа, превирања у новој држави и срезу трстеничком до избора Уставотворне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и доношења Видовданског устава 1921. године	72
---	-----------

1. Усхићења након остварења хиљадугодишњег сна – ослобођења и уједињења Срба, Хрвата и Словенаца и прва разочарења у идеале о братству и јединству, правди, слободи и једнакости

2. Народни посланик трстеничког среза, Ранко Обрадовић, члан Привременог народног представништва Краљевине СХС од 1. марта 1919. године подноси интерпелацију о тешкоћама у снабдевању становништва, посебно у монополским производима, као што су: со, шећер, уље, петролеј и дуван

3. Обнова порушених домова и општинских зграда, Васиног моста на Морави, излоканих и изрованих путева, железничког саобраћаја обавезним кулуком по одлукама среске скупштине и средствима народног зајма и попис ратне штете

4. Обнова школских зграда, пријем учитеља у службу и распис Министарства просвете о обавезном похађању основне школе деце школског узраста

5. Постављање правника Милана Живанчевића за среског начелника 1919. године и избор полицијског писара Светислава Катића за председника општине Трстеник и осталих часника након општинских избора 22. августа 1920. године

6. Размах социјалистичког покрета у Трстенику под вођством кројача Бошка Савића и полицијски прогон комуниста 1919-1920. године

7. Кројач Александар Панајотовић, делегат трстеничких комуниста на Првом конгресу СРП Југославије априла 1919. године у Београду и на Вуковарском конгресу КПЈ јуна 1920. године

8. Талас избеглица, прогнаних од бољшевика у метежу Октобарске револуције и грађанског рата, топло примљен стиже у Србију доносећи дух словенског братства, лепоту словенске културе и уметности и животворност православља, али и врхунске инжењере, архитекте, уметнике и научнике

9. Оснивање Месног борбеног фонда за агитацију и пропаганду Комунистичке партије Југославије и организовање чланства КПЈ у Трстенику

10. Избори народних посланика за Уставотворну скупштину Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 28. новембра 1920. године претварају се у беспопштену страначку борбу за привилегије у државном апарату

11. На првом попису становништва Краљевине СХС 31. марта 1921. године – у срезу трстеничком пописано 32.629 житеља у 20 општина са 55 насеља

12. Свечаност доношења Видовданског устава 28. јуна 1921. године с надом у напредак уједињене Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца помрачена покушајем атентата комуниста на регента Александра и председника Владе, Николу Пашића

13. Изгласавање Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави 2. августа 1921. године због тероризма и хапшење 42 комуниста у Трстенику

Глава III – Благ и привредни напредак и успон просвете и културе у срезу трстеничком у новој држави са великим прометом роба и радне снаге, али у којој тиња отпор јачању државног јединства Краљевине СХС у бившим покрајинама Сустро-Угарске 150

1. Општа обнова земље и привредни успон након учвршћивања југословенског динара и уређивања токова новца и система кредитирања по подухватима министра финансија, др Милана Стојадиновића, 1922-1926. године

2. Председник општине Трстеник, Светислав Катић, уз стручну помоћ руских инжењера избеглица, подиже Електричну централу и спроводи електрификацију Трстеника 1922. године

3. Успостављање и ширење железничке мреже и поштанско-телеграфског и телефонског саобраћаја у држави подстиче привређивање, а посебно извоз воћа и поврћа, вина и ракије, стоке и дрвета из среза трстеничког

4. Оснивање новчаних завода, штедионица и банака у циљу кредитирања привредних предузећа, трговаца, занатлија, угоститеља и земљорадника

5. Изградња постројења парног млина, стругаре и мале термоцентрале у Стражби на Попинској реци трудом и новцем трговца Милосава Мирића и синова 1922-1926. године

Глава IV – Трстеник након доношења Видовданског устава остаје седиште среског начелника и управно и привредно средиште среза у новооснованој Крушевачкој области – жупанији у времену од 1922. до 1928. године 175

1. Борба политичких вођа радикала и демократа да и у Краљевини СХС варошица Трстеник остане управно средиште среза који обухвата 20 општина са 55 села на десној и левој обали Западне Мораве, планину Гоч и Врњачку Бању

2. Лист „Организовани радник“ подстиче трстеничке пролетере на борбу за радничка права и окупља их у Независну радничку партију која је основана 14. јануара 1923. године

3. Кројач Бошко Савић, као раднички трибун, шиба речима неправду и насиље власти и оснива 1923. године трстеничку организацију Независне радничке партије Југославије, а потом и Републиканску радничко-сељачку странку

4. На скупштинским изборима 18. марта 1923. године радикал Александар Додић Така, пољопривредник из Милутовца, изабран је за народног посланика среза трстеничког, а банкар Милан Малићанин на општинским изборима 19. августа 1923. године изабран је за председника општине Трстеник

5. Раздор у Демократској странци Љубе Давидовића због попуштања хрватским сепаратистима и смена среског начелника у Трстенику, Тодора Димитријевића, и пад председника општине Трстеник, Светислава Катића, 1923. године

6. Трстенички студенти: Десанка Јовановић-Градиштанац, Радослав Сандић и Боривоје Тимотијевић као скојевци учествују у сукобима са члановима режимских организација Орјуна и Срнао и растурају „Радничке новине“ и „Организовани радник“ који уређује Моша Пијаде

7. Официр 4. пука, Драгутин Јовановић из Врњачке Бање, прослављени војвода Луне, по задатку одлази 1923. године у област Струмице да очисти крај од терориста ВМРО-а који покушавају да побуну и диверзијама отргну Јужну Србију из Краљевине СХС

Глава V – Развој школства и просвете у Трстенику усмерен на оспособљавање ученика за практична занимања 214

1. Проширење мреже основних школа у срезу трстеничком после ослобођења и уједињења од постојеће 23 школе са 2.520 ученика на 40 народних школа са 4.820 ученика у 106 одељења

2. Просветитељска мисија подружнице Кола српских сестара у Трстенику на школовању и васпитању женске деце и омладине

3. Занатско-трговачка школа у Трстенику, основана 1923. године, оспособљава радничку омладину за стручни рад

4. Женска занатска школа у Трстенику, обновљена 1924. године залагањем Трстеничке женске подружнице Кола српских сестара

5. Питомци Српског привредног друштва „Привредник“ доносе у трстеничку чаршију посвећеност послу и дух европске радиности, уредности и углађености

Глава VI – Чести падови влада, гломазне државне установе, високи порези и зеленашке камате банака и скупа индустријска роба тешко оптерећују раднике и сељаке пољопривреднике, док антидржавни тероризам ствара несигурност и немир у народу 232

1. Народна радикална странка Николе Пашића са политичким програмом очувања јединства Краљевине СХС добија већину гласова на скупштинским изборима 8. фебруара 1925. године, а Александар Додић Така, економ из Милутовца, поново је изабран за народног посланика среза трстеничког

2. Распршени снови комуниста о пролетерској идили братства, слободе и једнакости и њихова страдања као заточника Коминтернине политике разбијања Југославије као „версајске творевине“ и „тамнице народа“ и крах Бошка Савића и Дојчина Савића на скупштинским изборима 1927. године

3. Официр Драгутин Јовановић Луне напушта војну службу и као кандидат Демократске странке побеђује на општинским изборима за председника врњачке општине 15. августа 1926. године и предузима подухвате за уређење и улепшавање Врњачке Бање

4. Јачање обласне самоуправе као први уступак опозицији која је захтевала децентрализацију власти, постављање великих жупана и избор обласних скупштина

5. Кошкање радикала и демократа као партијско надигравање и надмудривање на општинским изборима 15. августа 1926. године

6. Лист „Организовани радник“, гласило бољшевичких Независних синдиката, 1926. године збија редове трстеничких пролетера у борби за њихова права

7. Покрет Народног задругарства кроз удруживање против скуппоће и експлоатације и окупљање сељака у Савез земљорадника покушај заштите од суровог капитализма и неизвесности бољшевичког социјализма

Глава VII – Привредни процват Трстеника, варошице трговаца, занатлија и кафеџија, средишта пољопривредног краја са наслеђеном заосталом обрадом земље на ситним поседима 261

1. Трстеничка чаршија од старине позната по живописним дућанима пуним робе за сваку муштерију и по вештим и љубазним трговцима спремним за добру трговину прилагођава се моћној конкуренцији у великој држави Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца

2. Сумрак марвених трговаца Петра Катића, Панте Бабића, Радоја Јовановића и Тодора Петковића и преузимање трговине током од стране прекупаца

3. Народни добротвор, Василије Анђелковић, препушта власт и трговину новим нараштајима, а он помаже своме граду: брине о сирочићима, „Привредниковим“ питомцима, набавља ново црквено звоно, стара се да се набави сат за звоник и да академски сликар, Војислав Трифуновић из Крагујевца, живопише иконостас храма Свете Тројице

4. Мешовита трговина Милосава Мирића и синова преузима вођство у Трстенику, обнавља парни млин са стругаром и ледаром и отвара ланац трговачких радњи и Земљорадничку штедионицу која кредитира пољопривреднике

5. Трговачка кућа Петра Брадића и његових синова Љубомира и Бранислава ствара ланац продавница и снабдева сеоске дућане

6. Винарски трговци: Мијушко Вукадиновић, Исидор Милосављевић, Мирко Цветковић, браћа Ратко и Бранко Миладиновић и Раденко Стојаковић извозе вина и ракије широм Краљевине

7. Бакалини или трговци животним намирницама ниским ценама привлаче муштерије, али не стварају велики профит

8. Трговци мануфактурном робом и модном галантеријом настоје да тргују у складу са модним захтевима времена

9. Трговине мешовитом робом или сваштаре продају робу за сиромашне купце

Глава VIII – Трстеничка чаршија као занатлијско средиште поморавских насеља 293

1. Старинске занатлијске радње губе муштерије и затварају се пред навалом трговаца увозном индустријском робом

2. Обућари и опанчари угрожени продајом гумених опанака из Пирота и ципела и штивлета „Бате“ из Борова

3. Абације и терзије се повлаче у села док у граду у модерним кројачким салонима раде модни шнајдери са дипломама

4. Напредак занатлија металаца – од ковача до модерних шлосера, механичара, електричара

5. Усавршавање занатске обраде дрвета – столари, тишлери, колари све запо-
сленији

6. Пекари и хлебари чувени по трстеничким сомунима и симитима

7. Касапи и месари (ашчије) у сарадњи са угоститељима привлаче муштерије
добрим роштиљом и укусним закускама

8. Занатлије које су нестајале пред захтевима новог времена: поткивачи, се-
длари, сарачи, котлари, казанције, корлари, пинтери, качари, бербери, лончари, четка-
ри, воскари, мумције (сапунције), бојације, дунђери, плетари

9. Потреба новог времена за бициклима и мотоциклима, аутомобилима, теле-
фонима, радио-апаратима и потражња за новим занатима: шоферима, механичарима,
шлосерима и електротехничарима

Глава IX – Почети индустријализације у Трстенику и Врњачкој Бањи 312

1. Обнова парног млина Милосава Мирића и синова у Стражби 1926. године и
постављање постројења гатера, ваљаонице сукна и ледаре

2. Производња млинских каменова у фирми „Кварц“ браће Топаловић у
Дубљу и Попини и црепа у црепани у Доњем Рибнику и цигле у цигланама у Врњцима
и Милутовцу

3. Кречане у Брезовици, Велућу и на Гочу испоручују негашени креч по
селима и вашарима од Крушевца до Краљева

4. Отварање радионице за штављење кожа и израду рукавица браће Марисав-
љевић 1936. године

5. Почети дрвне индустрије – изградња постројења стругара за производњу
резане грађе на Гочу на погон водених токова

Глава X – Процват угоститељства у Трстенику у сенци супарни- штва Врњачке Бање 322

1. Отварање хотела „Јадран“ и „Топаловић“ у Трстенику као пример угледних
гостионица за дружење и забаве, играчке и културне приредбе

2. Успон Врњачке Бање као лечилишта са изворима волшебних вода и чаро-
бног монденског туристичког места у поткриљу Гоча са богатим културним и исто-
ријским наслеђем у околини

3. Кафане у Трстенику које су биле познате по свом штимунгу, власницима и
гостима

4. Изградња кланице на обали Западне Мораве 1928. године за снабдевање ме-
сом касапница, месарница и угоститеља и грађана

5. Изградња нове зграде Електричне централе 1933. године и опремање новом
локомотивом „Ланц“ од 75 KS и трофазним генератором јачине 75 kW

6. Отварање варошког купатила у Трстенику 1935. године

Глава XI – Опоравак пољопривреде од запарљености услед ратних пустошења и лагани успон ратарства и сточарства у срезу трсте- ничком 339

1. Развој пољопривреде и села као основ општег привредног развитка ограни-
чен уситњеношћу поседа, недостатком запрежне стоке, слабом негом усева, недостат-
ком механизације, лошим сеоским и пољским путевима, штетама, крађама и недовољ-
ним образовањем пољопривредника

2. Повећања потреба становништва за пољопривредним производима изазива
повећање обрадивих површина за развој ратарства претварањем ливада у њиве и крче-
њем шума

3. Воћарство и виноградарство постају извор великих прихода јаким пољоприв-
редних газдинстава и винарских трговаца

4. Развој сточарства заснован на гајењу малих стада и запрежне стоке уз увођење боље селекције расних грла
5. Успон пољопривреде у трстеничком срезу ометају природне непогоде и недовољна тражња пољопривредних производа
6. Пољопривредна газдинства под теретом пореских обавеза и камата падају у дужничко ропство
7. Увоз пољопривредних машина и опреме из ратних репарација и опремање газдинстава механизацијом путем кредита утичу на добијање већих приноса и прихода
8. Оснивање Бановинског расадника за гајење садница високородних воћака и винове лозе у циљу унапређења воћарства
9. Неуслишени савети агронома за изградњу канала за наводњавање, укрупњавање поседа, уређење сеоских и пољских путева и увођење пољске полиције у циљу спречавања пољских крађа и штета остају глас вапијућих у пустињи

Глава XII – Трстеник као бастион монархије за време политичких раздора изазваних тежњама за разбијањем јединства Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 367

1. Долазак краља Александра у Врњачку Бању, Трстеник и Љубостињу 1927. године на одмор и његово саветовање са месним властима о развоју Врњачке Бање, о подухватима за привредни развој и о обнови историјских споменика
2. Демократски кандидат, Драгутин Јовановић Луне, на четвртим скупштинским изборима од 11. септембра 1927. године изабран је за народног посланика среза трстеничког заједно са радикалом Александром-Таким Додићем, док је кандидат Републиканске радничко-сељачке странке, Божидар Савић, доживео крах
3. Војвода Луне, као народни трибун среза трстеничког, оптужен за учешће у атентату на хрватске посланике 20. јуна 1928. године, у судском процесу ослобођен је кривице
4. Просветитељска улога учитеља попут Владе Лапчевића који је окупио добротворе на изградњи чесме „Краљевац“ у Горњем Рибнику 1928. године на радост ђака и рибничких ратара
5. Изградња Дома Женске занатске школе у Трстенику добровољним прилозима грађана 1928. године под покровитељством краљице Марије
6. Оснивање Друштва за улепшавање Трстеника 1929. године као израз гордости лепотом града на Западној Морави и љубави према завичају
7. Судски анали и друштвена хроника криминалних случајева и трагичних догађаја у срезу трстеничком од 1918. до 1929. године

Глава XIII – Преуређење Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у Краљевину Југославију у време личне власти краља Александра и плиме светске привредне кризе 1929-1931. године 408

1. По новој административној подели земље на девет управних подручја срез трстенички у округу крушевачком је припао Моравској бановини са седиштем у Нишу
2. Територијалне промене у срезу трстеничком – припајање општина Пољне и Риљца и попис становништва 31. марта 1931. године
3. Деловање пансловенске и патриотске организације „Југословенски соко“ која негује телесне вежбе и дружење омладине и шири словенски дух и културу, верујући у братство југословенских народа које ће очувати државно јединство
4. Страдања југословенских комуниста због послушног извршавања директиве Коминтерне о разбијању Краљевине Југославије и спреге са терористичким усташтвом

5. Пети скупштински избори од 8. новембра 1931. године – победа новостворене Југословенске националне странке генерала Петра Живковића, а у Трстенику старог радикала Александра-Таке Додића

6. Посета генерала Петра Живковића Трстенику 26. децембра 1931. године и његова подршка среском начелнику, Радомиру Јојићу, и председнику општине, Милану Малићанину

7. Инжењер Добросав Ратајац из Велике Дренове, помоћник министра грађевине, подстиче доношење регулационог плана 1929. године и изградњу здања Среског начелства у Трстенику 1932. године

Глава XIV – Учвршћивање јединства земље и обнова демократске владавине, после три године личне власти краља Александра испуњене сузбијањем тероризма и привредне кризе 430

1. Снажан талас светске економске кризе 1931-1932. године заплускује Југославију, остављајући за собом банкротства фирми, отпуштање радника и ненаплаћена дуговања

2. Прво државно отписивање сељачких дугова 1932. године у циљу заштите земљорадника и доношење мера против скупове

3. Покрет за оснивање сељачких набавно-продајних задруга као удруживање за превазилажење привредне кризе и заштиту сеоског становништва од пљачке капитала

4. Погибија бившег комитског војводе, Драгутина Јовановића Лунета, у Нишу 2. јула 1932. године – сахрана у Врњачкој Бањи и народна жалост у трстеничком крају

5. Трстеник гради здање Општинског дома 1932. године и остаје седиште среза трстеничког у округу крушевачком Моравске бановине у преуређеној Краљевини Југославији по Уставу из 1931. године

6. Организација власти у 23 општине у срезу Трстеник у округу Крушевац Моравске бановине после општинских избора 6. августа 1933. године

7. Окупљање родољуба готових за одбрану тековина Великог рата за ослобођење и уједињење – стварање Удружења четника у срезу трстеничком 1928. године под вођством распопа и бившег комите, Богдана Гордића

8. Окупљање занатлија у Трстенику око Уједињених радничких синдиката у циљу заштите од самовоље послодаваца и протести 1934. године

9. Кројач Бошко Савић при привођењу среском начелнику, Ранчићу, 1934. године упућује поуку: „У данашњој Русији и поред две стотине милиона становника непуна, једино је криза и оскудица у радној снази; дакле, нешто сасвим обрнуто од осталог старог света.“

10. Краљевска државна грађанска школа „Јован Скерлић“ у Трстенику, основана 1934. године, омогућила је младим нараштајима даље школовање и усавршавање, похађање стручних школа и факултета

Глава XV – Уређење насеља и школа, просветитељска улога интелигенције и примери оснивања задужбина и легата завештаних новим нараштајима 479

1. Утицај просвећивања земљорадника на побољшање живота пољопривредника и унапређење пољопривредне производње и повећање приноса и прихода домаћинства у срезу трстеничком

2. Огледно пољопривредно добро у Стопањи професора пољопривредне школе, Милана Дуњића, као узор за ширење нових сорти воћа и приплодне стоке

3. Подизање засада јабука између насипа Крушевац – Трстеник и железничке пруге који украшава видик путника и доноси обилан род од вишеструке користи

4. Народни посланик, Александар-Така Додић, окупља добротворе и приложнике на подизању храма у Милутовцу који освећује патријарх српски, Варнава, 30. августа 1931. године

5. Огледно виногорје са новим сортама грожђа у Оцацима браће Малићанин са виноградарском кулом на брду Ђирин брест која стражари над Трстеником – агро-техничко чудо овог краја

6. Изградња чесме „Светиња“ на брду Кућишта у Чаирима 1934. године на месту где је шлосер Милан Јовановић из Трстеника открио остатке старе цркве са тајанственим моштима и подигао цркву-брвнару Петковицу

7. Учитељ Василије Арсић и деловођа Милен Петрашиновић окупљају мештане Брезовице на други Божић 1931. године на договор о подизању спомен-капеле за ратнике који падоше у ратовима за ослобођење и уједињење 1912-1918. године

8. Председник Владе Краљевине Југославије, др Милан Стојадиновић, испуњава очев завет и подиже у свом завичају школу и поклања спомен-чесму Стопањи 1936. године

9. Надахнут примерима просветитељског мисионарства на селу крушевачки гимназијалац, Миодраг Луковић, оснива Народну књижницу и читаоницу „Слога“ у Доњој Црнишави 1937. године

Глава XVI – Развој здравствене службе и здравствене културе у срезу трстеничком – брига о народном здрављу – на савести народних лекара 505

1. Бечки доктор медицине, др Милан Симић, бивши ратни заробљеник, први срески лекар у Трстенику после ослобођења 1918. године организује лечење и заштити од заразних болести становништва

2. Др Рафаило Алфандари из Пожаревца и Рудолф Кениг из Београда, као срески лекари у Трстенику од 1920. до 1923. године предузимају мере за искорењивање узрока опасних заразних болести

3. Др Милован Петковић, доктор из Прага, у Великој Дренови од 1921. до 1924. године и Милан Б. Митровић, доктор из Париза, 1925-1926. године организују рад здравствене задруге и бригу о здрављу сеоског становништва

4. Др Драгољуб Минић, један од 1.300 каплара, долази са студија у Паризу на место среског лекара у Трстенику, где ординира од 1925. до 1927. године

5. Боровоје Брашић (1900-1957), срески лекар 1927. године, опредељује се за рад у монденском туристичком месту и лечилишту у Врњачкој Бањи где је имао вилу „Зрак“

6. Др Душан Радић, привремени срески лекар 1921-1922. године у Трстенику замењује др Рудолфа Кенига, а потом отвара лекарску ординацију у Врњачкој Бањи

7. Др Љубодраг Ђорић (1895-1958), лекар у Великој Дренови од 1926. године, а затим у Врњачкој Бањи од 1938. године ступа у политичку борбу за народног посланика као кандидат Демократске странке

8. Специјалиста интерне медицине, др Милош Рашковић, поборник европеизације Врњачке Бање и народни посланик од 1935. до 1938. године

9. Време вере у идеале братства и југословенског јединства и поверавање бриге о здрављу житеља Трстеника и околине др Леонарду Рогићу, лијечнику из Хрватске

10. Др Сава Станојевић (1898-1982) из Београда после Албанске голготе и студија у Француској долази у Трстеник где постаје омиљени народни лекар који је своју судбину заувек везао за своје суграђане као срески лекар од 1931. године

11. Др Радомир Љутовац из Пољне, први срески лекар школован на Медицинском факултету у Београду, посвећује читав живот своме завичају

12. Фармацију у Трстенику: апотекар мр Светолик Трајковић, мр Љубица Ракић и мр Драгољуб Ивковић и њихов допринос здрављу становништва

Глава XVII – Успон културе и уметности у Трстенику и Врњачкој Бањи као израз великих надања и одушевљења за полет нове велике државе братских народа 523

1. Педагошка поема др Сретена Ацића из Мале Сугубине, оснивача Учитељске школе у Јагодини, и његове кћери Надежде, анђеоске неговатељице сирочади у Битољу и Трстенику, потоње монахиње Ане, настојатељице манастира Враћевшнице

2. Божидар Маршићанин као сведок ратних збивања у Трстенику 1915-1918. године објављује књигу *Успомене из збѣга* у којој приказује вештину преживљавања Трстеничана и открива поквареност аустријских слугу, Хрвата и Мађара, на служби у окупаторској Среској команди

3. Књижевница и сликарка, Милица Јанковић, хроничар људске патње и сведок ратних призора које је гледала као избеглица у Трстенику

4. „Мене вазда мучи трагедија наша“ – стихови учитеља Јована Ивановића Горског настали за време ратне Голготе од Трстеника до Крфа, Солуна и Сиди Абдулаха у Африци и његова прерана смрт у Крушевцу 1919. године

5. Поруке педагога Јована Миодраговића о школи као припреми за делатан живот засноване на искуствима из завичајног села Станишинаца

6. Професор романистике на Београдском универзитету, др Миодраг Ибровац, јавни радник, преводилац и књижевни критичар, један од утемељивача пријатељства Срба и Француза и његова завичајна Јасиковица као прибежиште и надахнуће

7. Народни лекар из Врњачке Бање, др Душан Радић, хроничар Поморавља и тумач људских душа и судбина житеља села испод планина: Гоча, Жељина и Јастрепца

8. Народни учитељ, Миодраг Максић (1911-1943) из Пољне, као песник радника понижених бедом и весник револуције

Глава XVIII – Покретање новина за јавно обавештавање и подршку програма Владе 549

1. Вести дописника из Трстеника за лист „Политику“ од 1928. до 1933. године дочаравају идиличан мир провинцијске вароши на Морави који ремете преступи и природне непогоде

2. Алекса Каматовић дописник „Политике“ из Трстеника и Врњачке Бање од 1928. године и уредник листа „Југославија“, који је излазио од 1929. до 1932. године у Крушевцу, негује завичајни дух и подржава напоре владе да очува јединство Краљевине

3. Одјек покретања трстеничких новина „Народна воља“ Саве Ј. Поповића 1935. године у служби подршке политичком програму Јерезе Милана Стојадиновића

4. Звезда спортског новинарства, Љубомир Вукадиновић, уредник „Политике“ и његов ментор Владислав, син Слободана Рибникара, рођеног у Трстенику

5. Бритко перо новинара Раке Милутовца и страначке размирице на странацама „Крушевачког гласника“

6. Магдалена Николетић, нада слободоумног новинарства, страдала у ратном вихору

7. Кроз трње до звезда – пут Милоша Брашића од новинара до агента Комунистичке интернационале

Глава XIX – Дружење омладине под утицајем различитих идеологија и развој спорта под геслом „У здравом телу здрав дух“ 593

1. Развој телесног вежбања и гимнастике под окриљем „Соколства“

2. Окупљање омладине Трстеника у ногометним клубовима „Хајдук“, „Југ Богдан“ и „Србија“ и кампања против фудбала због запостављања осталих спортова

3. Окупљање младежи у хору „Бошко Југовић“ и њихове приредбе широм Југославије и излазак у свет заједно са трстеничким соколима

4. Млади литерати у Трстенику и Врњачкој Бањи, чланови Литерарне дружине „Напредак“ у Крушевцу, ношени идеалима просветитеља, пишу песме и оснивају народне књижнице и читаонице по селима

5. Позориште као вид деловања просветних радника, ширења културе и шибања порока и заосталости у учмалој средини

6. Биоскопске представе као нови прозор у свет – бајка о „Еротикону“ Ите Рине надахњује младиће и девојке да се отисну у свет на крилима снова

7. Проповедање слободне љубави у редовима интелектуалне омладине у сукобу са патријархалним схватањима

8. Крушевачка гимназија као колевка младог соја збратимљених Југословена, али и бунтовника против неправде и заосталости који сањају о светској социјалистичкој револуцији и стварању бескласног праведног друштва

Глава XX – Трстеник у доба препорода и привредног процвата Краљевине Југославије за време намесника кнеза Павла и председника Владе, Милана Стојадиновића 626

1. Погибија Витешког краља Александра Карађорђевића у атентату усташких терориста 9. октобра 1934. године у Марсељу изазвала је болни одјек у српском народу и црне слутње новог рата

2. Шести скупштински избори од 5. маја 1935. године – победа др Милоша Рашковића, лекара из Врњачке Бање, среског кандидата владине Југословенске националне странке

3. Подухвати председника Владе, др Милана Стојадиновића, да трговинском разменом са индустријским земљама, у првом реду са Немачком, савлада економску кризу и створи богату државу која ће отклонити класне и националне поделе изазване сиромаштвом

4. Отписивање земљорадничких дугова 1935. године као помоћ државе у циљу ослобађања од дужничког ропства

5. Након смрти Милана Малићанина 1935. године за новог председника општине Трстеник изабран је банкар Сава Митровић Ућукало, који поставља сат на звонику, поплочава главну улицу каменом коцком и припрема градњу водовода

6. Сељаци из Пољне каменицама протерују из села среског начелника због мешања за време избора председника општине 1936. године, те се избори понављају пет пута због куповине и крађе гласова и физичког напада на страначке противнике

7. Избор младог правника Милоша Малићанина 26. августа 1936. године за председника општине Трстеник због његове велике блискости са грађанима

8. Геодетско премеравање земљишта и уређивање земљишних књига у срезу трстеничком 1936-1940. године

9. Истраживање извора за увођење водовода у Трстенику и поплочавање главне улице каменом коцком

Глава XXI – „Сунце долази са истока“ – нова парола трстеничких радника, бораца за правду и комунистичких занесењака уочи судбоносних дана док се припрема цепање Југославије са запада 659

1. Трстенички обућари и кројачи, заједно са учитељима и студентима у кафани „Босна“, у књижари Блаже Антића и у пекари Дојчина Савића шире бунт против бездушнoг израбљивања радника и друштвене неправде и шапћу бајке о моћној словенској црвеној Русији, земљи рада, слободе и једнакости

2. Врњачка Бања постаје уточиште прогоњених комуниста и база за прикупљање новчаних прилога за помоћ шпанском народу и интернационалним добровольцима за слободу Републиканске Шпаније после мисије загребачког агитатора, Грге Јанкеса, 1936. године

3. Занесен револуционарним духом студент медицине, Драгослав Јовановић из Страгара, са добровольцима комунистима одлази 1936. године да се бори за одбрану Шпанске Републике од фаланги диктатора Франка

4. Правник Момир Парађанин из Пољне, први државни тужилац у Приштини 1935. године, а затим судија и јавни тужилац у Крушевцу, постављен је 1936. године за управника Казненог завода у Сремској Митровици у којој су робијале комунистичке вође, Моша Пијаде и Родољуб Чолаковић

5. Адвокат Радомир Милуновић и учитељ Живадин Апостоловић предводе младе трстеничке комунисте спремне да се боре за остварење новог света правде и једнакости

6. Мировни покрет у Крушевачкој гимназији 1935. године за ступање у Народни фронт слободе као комунистички подухват против режима и страдање ученика Дамњана Максића

Глава XXII – Окупљање четника, сокола и богомољаца за одбрану од настрјаја фашизма и католичког екуменизма 681

1. Четници трстеничког среза под вођством Богдана Гордића на гробу војводе Лунета у Врњачкој Бањи се заклинају на верност Краљу и Отаџбини док круже гласови да велике силе припремају распарчавање Краљевине Југославије

2. Бурa око Конкордата 1937. године коју својим ватреним говорима распирује владика жички, Николај Велимировић, а користе вође опозиције у јавним иступима у Трстенику и Врњачкој Бањи

3. Самоубиство команданта Београда, генерала Војислава Томића, због наређења кнеза Павла да дигне војску на попове противнике Конкордата 1937. године

4. Крушевачка гимназија као колевка младог соја збратимљених Југословена, али и бунтовника против неправде и заосталости који сањају о светској социјалистичкој револуцији и стварању друштва правде, братства и једнакости

5. Ширење сељачког покрета и ступање политичких првака у Земљорадничку левицу, потоњу Народну сељачку странку Драгољуба Јовановића, чији главни сарадник је био др Драгољуб Ћосић, а ватрени следбеник у срезу трстеничком Радоје Крстић, каненорезац из Попине

Глава XXIII – Откриће чари идиличне варошице на Морави и хроника жалосних људских судбина 707

1. Док трстенички трговци и угоститељи купују и граде виле у Врњачкој Бањи, капетан Милорад Милутиновић гради пољску вилу на брду изнад варошице и тиме почиње покрет изласка Трстеничана у природу

2. Винарски трговац, Исидор Милосављевић, гради кућу у Улици цара Лазара под клетвом надничара због његове наклоности према комунистима, не слутећи да ће се у њу први уселити немачки штаб, а потом Срески комитет КПЈ

3. Трновит пут провинцијских школараца до високог образовања – студентски дани Радојке Агатоновић-Лазовић од 1936. до 1941. године

4. Дневник несуђеног учитеља, Милана Рајчевића Ромеа, који је искључен из учитељских школа у Јагодини и Пироту због „безбожништва“

5. Легат Вукосаве Арнаутовић, студенткиње из Трстеника, завештан библиотеци Основне школе „Свети Сава“ нестao у ратном вихору

6. Хроника трагичних догађаја, полицијских истрага и судских спорова у срезу трстеничком од 1929. до 1941. године

Глава XXIV – Трстеник у сумраку Краљевине Југославије и стрепњи од новог светског рата 740

1. Епископ жички, Николај, уређује манастирски конак у Љубостињи и обнавља монашко сестринство за долазак краљице Марије која, следећи кнегињу Милицу, по жељи великодостојника СПЦ, намерава да се повуче из мирског живота и обуче монашку ризу

2. Победа радикала Милоша Малићанина над др Љубодрагом Ђорићем на скупштинским изборима 11. децембра 1938. године на којима је Удружена опозиција др Влатка Мачека, вође ХСС-а, окупила демократе, земљораднике, сепаратисте, усташе и комунисте са политичким програмом распарчавања Југославије

3. Пад у немилост најуспешнијег југословенског председника Владе, др Милана Стојадиновића, и његово смењивање 1939. године по жељи Енглеза због настојања да Југославија остане неутрална у односу на велике силе и разочарање у Трстенику

4. Кнез Павле смењује Стојадиновића због политике неутралности, а затим даје мандат Драгиши Цветковићу који склапа споразум са Мачеком о самосталности бановине Хрватске и приступа Тројном пакту

5. Збуњеност комуниста због потписивања Пакта о ненападању између Хитлера и Стаљина и подела интересних сфера уочи напада Немачке на Пољску 1. септембра 1939. године којим је почео Други светски рат

6. По декрету принца намесника Павла јула 1940. године за првог амбасадора Краљевине Југославије у Москви постављен је др Милан Гавриловић, а на предлог пуковника Божића Симића, војног аташеа, за првог писара Посланства постављен је правник Вукадин Милетић из Трстеника

7. Новинар листа „Време“, Милош Брашић, шири веру у велики Совјетски Савез као земљу будућности и слободе и ствара у Трстенику комунистичке вернике као совјетски обавештајац

8. Прогонство југословенског финансијског мага творца конвертибилног динара, др Милана Стојадиновића, на Рудник, а потом у британско заточеништво на острву Маурицијус у Индијском океану због залагања за неутралност Југославије у односу на велике европске силе

9. Посета младог престолонаследника Петра и краљице Марије Трстенику и Љубостињи у предвечерје рата 1940. године – признање за оданост круни председника општине Милоша Малићанина и реског начелника Милана Плазанића

Прилози 781

I Носиоци врховне државне извршне власти 1918-1941. године; II Носиоци управне, извршне и судске власти у срезу трстеничком 1918-1941. године; III Општинска управа у Трстенику 1918-1941. године; IV Попис пореских обвезника у Трстенику 1941. године; V Насеља и становништво трстеничког среза; VI Ликови, призори, предели... (слике минулог времена – фотографије, слике...)

Изводи из рецензије 885

Напомена уредника 891

Белешка о аутору 893

ПРЕДГОВОР АУТОРА

Трстеник, град архаичног имена, древна стражба моравског теснаца, двери моравске котлине, средиште краја са насељима исконске старине која су се више пута празнила и насељавала, почев од логора древних Трибала на Ангросу, које спомену Херодот, кроз које минуше станишта Грка, Келта, Римљана и Гота док земљу не населише Срби да ту заувек остану, ђудима историје остајао је вековима у мраку цивилизације. Али не само да су прекривени забором векови протеклих миленијума, већ и прошли бурни век, најбурнији и најтрагичнији у нашој историји.

Бавећи се прошлошћу овога краја, уверио сам се да је свака власт до сада заборављала заслуге претходних народних предводника и стваралаца чије је наслеђе баштинила јер су на овом тлу, као нигде у свету, заокрети у смеровима кретања вођства друштва били необуздани, оштри и непредвидљиви, па су и протагонисти такве власти после одласка ниподаштавани и њихови ликови и дела брисани из писаних споменика и народне меморије. Тако је наше памћење постајало све краће.

Када сам, побуђен епопејом наших предака у Великом рату, писао обимне хронике *Трстеник у ратној стихији 1912-1918*, а затим *Трстеник у ратној стихији 1941-1945*, уочио сам да је између тих бурних ратних година Трстеник на Морави васкрсавао као феникс из пепела и расцветао се као пријатна и гостољубива варошица окружена баштама и виноградима, са стадима на ливадама над којима бди звоник цркве Свете Тројице који одбија часове, док се у занатским радњама, трговинама и у кафанама одвија свакодневни безбрижни живот у сусрет великој ратној олуји која их је ускоро задесила, а за коју житељи нису били ни најмање криви.

У жељи да сачувам од заборава спомене и дела тих вредних људи који су се старали да ова бајна варошица на Морави буде топли дом и пријатно место за живот, да Трстеник очува свој углед, свој иметак, свој образ и да га оставе потомству лепшег, богатијег, већег него што су га наследили, потрудио сам се да опишем то време у коме је мир носио скривену буру и грађане који су били поносни на патње и жртве Великог рата за ослобођење и уједињење. Уверен сам да ће ова књига допринети разумевању стрпљења којим се постиже напредак, али и несреће која се житељима Трстеника и околине десила након рушења Краљевине Југославије споља и грађанског рата који је беснео у раскомаданој земљи током Другог светског рата, распириван страстима у часовима сужене свести.

Овом књигом дајем скроман допринос осветљавању једног кратког времена које је неправедно сматрано безначајним у историји српског народа. Међутим, из књиге ће читаоци видети да је Трстеник био рефугијум великих историјских личности и великих идеја које су овде тражиле оазу мира. Трстеник је био историјско место у срцу Србије и место маузолејног манастира Љубостиње у коме су склопиле очи кнегиња Милица као монахиња Евгенија, деспотица Јелена као монахиња Јефимија, а било је предодређено да ту своје удовичке дане проведе и краљица Марија као монахиња подобно кнегињи Милице, али њу је ратни вихор однео на друге обале. Овде је, прогнан од фашиста, владика Николај пророковао Голготу српског раскола.

Захвалан сам Општини Трстеник, претходном председнику, Мирославу Алексићу, и садашњем, Александру Ђирићу, за разумевање, помоћ и подршку на превазилажењу бројних тешкоћа, Народној библиотеци „Јефимија“ за рад на припреми и издавању књиге и др Томи Миленковићу из Београда, рецензенту, који ми је дао пријатељске, корисне савете и уступио ми на увид извесне резултате својих истраживања о социјалистичком покрету и о неким збивањима у трстеничком крају. Велику захвалност дугујем Гордани Агатоновић, која ми је, као бивши управник Историјског архива, ставила на увид сачувану документацију одељења у Трстенику. Захваљујем се и бројним старијим Трстеничанима који су ми казивали породичне успомене и из старих скриња показали слике и писма својих предака којима обогатише повест овог ведрога времена између два грозна рата у граду на Западној Морави и у околним насељима.

У Трстенику, 6. новембра 2014. године

ГЛАВА I – ОСЛОБОЂЕЊЕ ТРСТЕНИКА 1918. ГОДИНЕ КАО ПРАЗНИК СЛОБОДЕ, АЛИ И КАО ВРЕМЕ СВЕОПШТЕ ЖАЛОСТИ ЗБОГ ВЕЛИКИХ ЖРТАВА РАТА И ОТКЛАЊАЊЕ ПОСЛЕДИЦА РАТНИХ ПУСТОШЕЊА У СРЕЗУ ТРСТЕНИЧКОМ УЈЕДИЊЕНЕ КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА

1. НАКОН ТРОГОДИШЊЕ ОКУПАЦИЈЕ У ЗНАКУ СТРЕЉАЊА ТАЛАЦА, ОПЉАЧКАНИХ ДОМАЋИНСТАВА, ОПУСТОШЕНИХ МАГАЦИНА, АМБАРА И ТОРОВА, И РАЗОРЕНИХ ПУТЕВА, СРУШЕНИХ МОСТОВА И ПРУГА, БЕКСТВО АУСТРОУГАРСКЕ СРЕСКЕ КОМАНДЕ ИЗ ТРСТЕНИКА НА ЧЕЛУ СА МАЈОРОМ АЈЗЕНХУТОМ ОКТОБРА 1918. ГОДИНЕ

Прве вести о пробоју Српске војске на Солунском фронту 2 (14) септембра 1918. године и о наступању савезника у Трстенику је саопштио својим пријатељима, очевима солунских бораца, Милан Петровић, шеф Железничке станице у Трстенику. Стари поп Сава Николетић, обрадован овом вешћу, дограбио је конопац малог звона цркве Свете Тројице и зазвонио. Одмах су дошли аустријски жандарми и, због кршења наредбе о забрани употребе звона, ухапсили га.

Поп Сава који се надао повратку својих са Солунског фронта је рекао Милану Петровићу: „Хвала Богу, ти и Јелена добићете принову, а земља слободу. Ако буде син нека му кум да име Слободан, а ако буде девојчица нека се зове Слобода.“ Ове исте речи је говорио и другим својим парохијанима који су очекивали принове.

Жбирови Карла Мароша, аустроугарског агента, сазнали су да је прави разлог звоњаवे вест о српском пробоју Солунског фронта. Командант Бецирк команде, мајор Ајзенхут, наредио је да попа Саву ставе у притвор да се старина „охлади“ од наде у скори повратак српске војске у град на Морави.

Кад су 23. септембра 1918. године Милан и Јелена Петровић добили своје осмо дете, сина Слободана, свима се учинило да његов плач објављује слободу.

О његовом рођењу оставио је белешку поп Сава Николетић у матичној књизи рођених при храму Свете Тројице у Трстенику:

Крстио га јереј Чедомир Шљивић за време кад сам био у притвору код аустријар. војне команде од 18. IX до 1. X 1918. Поп Сава.

Вест о томе се прочула по Трстенику. Али истог дана преминула је мати Слободанова.

Наредног дана, 24. септембра 1918. године, у Врњачкој Бањи се породила Милена, супруга трстеничког апотекара Светолика Трајковића, и девојчица је добила име Слобода. Кума јој је била Аделаида, звана Цаца, ћерка бившег трстеничког апотекара Димитрија Стојче-

вића. Слободу је крстио поп Михајло Јаћовић у Трстенику, у дому родитеља. Неколико дана касније, на дан 5. октобра 1918. године, терзија Гаврило Прибаковић и његова супруга Душанка добили су своје шесто дете и кум му је дао име Слободан. Нажалост, ово дете је умрло после недељу дана.

Последње дане окупаторске власти и вршљања аустроугарских официра и њихових војника и жандарма у Трстенику забележио је пензионисани бивши начелник града Београда, Божо Маршићанин,¹ који је у граду на Морави провео три године као избеглица.

При саоме крају септембра почеле су се проносити вести о борбама на Солунском и Албанском фронту. Најпре се говорило о великим успесима Сјоразумних сила на томе фронту, заштим и о томе како Буџари неће више да рађују. Првог октобра, пак, „Пестер Лојд“ донео је опширне вести о томе да се Буџарска збиља обратила Сјоразумним Силама за сепаратни мир, а „Пести Хирлај“ потврдио је да је примирје између Буџарске и поменутих сила већ утврђено.

Једновременно с тим отпочела су жива кретања војске кроз овај крај, једне су ишле од Крушевца за Краљево, друге обротно. Њихови официри и војници говорили су како је и са једне и са друге стране наступила по њих опасност. Са једне стране заштим, иштим су Сјоразумне војске већ заузеле Скопље и иду напред, а са друге стране иштим су Талијани заузели Косовску Митровицу.

Октобра 3-ег изјутра пуштена је из месне Команде вест како се и окружна Команда из Крушевца а и наша Команда селе за Чачак, а и на једноме и на другоме месту замењују их Немци.

Истог дана увече, саопштено је Команданту места из Крушевца телефоном поверљиво, да је закључено примирје на свима фронтовима и да ће о томе добити и званичан телеграм. Ову вест Командант је примио у официрској менажи (кући Мирићевој), услед које су се официри

¹ Божидар Маршићанин (1855-1921) био је један од стубова владавине краља Александра Обреновића чије је поверење задобио јер је био даљи рођак краљице Драге Луњевице. Рођен је у Крагујевцу где је завршио основну школу и похађао гимназију. Као дете из бројне породице рано се запослио и био вредан и способан чиновник. Већ 1878. године примљен је за писара у Управи града Београда, а убрзо затим постављен је за среског начелника у Рековцу, а потом за начелника Тимочког, Крагујевачког, Поречког, Врањског, Подунавског и Моравског округа. На дан 13. јула 1900. године постављен је за управника града Београда. Бавио се и публицистиком. Написао је са адвокатом Јашом Томићем књигу *Какво се зло спрема у Србији*, Београд, 1903. После мајског преврата 1903. године повукао се из политичког и јавног живота и написао неколико мемоарских дела: *Прави и истинити васкрс државе српске*, 1910. и *Тајне двора Обреновића: Управитељеве белешке*, нема године објављивања. Окупацију 1915-1918. провео је у Трстенику брижљиво бележећи догађаје, лажну културу окупатора, а посебно бруталност њихових слугу, Хрвата и Мађара.

штолико изопијали, да су се по земљи кошљали. Но, сушрадан командант Ајзенхуш казао је кмету Блатоју Савићу, кад га је овај запитио је ли поменути вести истинити: да он о томе није добио званичну вест, а ако је добије, одмах ће наредити њено обнародовање.

У подне, пак, кад је стицао воз и донесене новине, видело се да су Централне Силе доиста понудиле Споразумним државама мир, на основу оних услова које је раније истицао председник Уједињених Америчких Држава Вилсон. Било је очевидно да је то саопштено овдашњем Команданту и да су се овдашњи аутарски официри тврдо надали прихватању ове мировне понуде.

Октобра 7. и 8-ог прошло је кроз Трсеник двајестину шеретних аутомобила натоварених канцеларијским стварима: књижама и акцијама. Од шофера сазнало се да су то ствари Крушевачке окружне Команде, које се носе преко Краљева – Чукојевца за Крајевца на главну жељезничку пругу, ишито на главној прузи код Спалаћа Немци не примају ништа за превоз. То је био први поуздани сигнал за нас да предстоји евакуација овога краја.

Одмах зашим и аутарски официри у овоме месту ошочели су продавати своје ствари: свиње које су по околним селима хранили, пекмез, маси, брашно, дрва итд. изоварајући се како то чине, боже због тога, што су одавде премештени. Вредно је забележити да су ови официри и подофицири имали знатан број стоке и живине која је хранена по селима, храном од народа ошманом или реквирираном, а куљена по принудним ценама, по којој се куљовало за војску. Тако на пр. поручник Денаро заклао је и продао 4 свиње, поручник Шолтес, тако исто, наредник Закурил и поднаредник Келер тако исто. Сам наредник Келер добио је за распродају своју стоку преко 5.000 круна! Па и сам Командант, пошуконик Ајзенхуш, продао је неколико свиња.

И из Команде, а и од стране њихових официра сигнално су пуштали ласови како они одавде иду да би направили место Немцима, но то је слабо ко веровао. Свак је био уверен да они тиме само прикривају своје бекство одавде... Ово је било уштолико вероватније, што су од 3-ег па до 6. октобра жељезнички возови претили возити приватне цивиле, па су, чак, обуставили и поштански саобраћај.

Октобра 6. биле су послате овдашњем оштинском Суду пореске књижице да се по истима од становника наплаћује пореза за 1918. годину. 11-ог октобра, пак, дошао је нарочити официр из окружне команде ради тога. Кад је ошитао у оштински Суд и затражио од кмета Блатоја Савића прикуљену порезу, и кад му је овај одговорио да због других послова није до сада ништа прикуљено, овај је чак пошезао револвер!

Одмах зашим тај официр са Блатојем Савићем кметом, једним наредником и 6 војника са пушкама, заредио је од дућана до дућана и од куће до куће шетражио порезу.

Каг су дошли у дућан Маџе Миладиновића прѣ. и зашражили порезу, у кад им је исти одговорио, да до сад није знао и није могао ни спремити, официр му је подвикнуо:

- „Мари! Да ћушиш! Паре!“ – И он је положио.

У аџеџи Свеџолика Трајковића помоћник аџеџкарски² казао им је да аџеџкар није шу, већ у Врњцима. Тада је официр шражио кључ од касе, који му је даш. Он је сам из касе извадио суму за порезу – џа ошисао.

Тако и џоме слично радили су и џо друћим радњама и рећко ко да није положио новац. Како сам сазнао, џокуљено је више од џоловине разрезане суме, око 25.000 круна. У џодне овај официр ошисао је у Врње у истиој цељи.

Окшобра 12. дошѣрана је у Трсѣеник силна сџока из среза, а нарочићо џоведа. Поред џоџа дошѣрана су из среза скоро сва кола коњска, а нарочићо воловска. Команда је од овоџа пробрала 320 ѣрла џоведа и за себе задржала, а остало џусџила. Ниџоме од коџа је шџо узџо ниџи је даџа ѣризнаница ниџи му је џлаћено. Кола су сва задржана за сеобу команде. Осим џоџа, свака Оџиџина је морала даџи џо 4-5 џуди да ову сџоку џоне. Оџиџина џрсѣеничка морала је одредџи два своџа ѣрађанина као џаоце, који ће са сџоком џуџоваџи и џамчиџи сџурносџи њџова џрансџорџа. Ови ѣрађани били су: Тодор Пеџковић и Момѣр Павловић, џрџовци.

Истиоџа дана око џодне џочело се џо вароџи зуцкаџи, како џо око-лини имаџе срѣских џомџџа, који се сѣремаџу да од Аусѣриџанаца одузму сџоку ошѣџу од народа. По свој ѣрилици збоџ џоџа је одмах добошем објављѣна слеџећа наредба:

„Телефонска линџја џоред жељезничке ѣруѣ као и жељезничка ѣруџа имаџу се чуваџи од сваке џовреџе. Ако би јѣдна или друџа хоџџими-чно и намерно биле ѣрекинуџе, часници оџиџинскоџа Суда биће џод Суд сџављѣни, вароџи ће биџи заџаљѣна и сџановниџџво десѣџковано!“

Пред вече (12. окшобра) сџиџла је овдашњој Командџи заџовесџи да се сви одавџе крећу и исте ноџи оџџуџовао је јѣдан одред џонџоњѣра који шѣк шџо бѣху оџравили дрвени мостџи на Моравџи.

Окшобра 13. изјуџѣра објављѣна је добошем наредба месџѣне Ко-мандѣ оваџове садрџѣне:

„Збоџ доџађаџа који су се одѣџрали у Уџицу, Чачку и Крушевџу, ѣроџлашуџе се за џе окруѣ ѣреки Суд.“

Пред џодне ошисао сам на овдашњу жељезничку Сџаницу, ѣџе ми је јѣдан а.уѣрски наредник, жељезнички службѣник, казао како је јучѣ, близу Уџица, јѣдан воз, џун војника и жанџарма бачѣн у ваздух. Даљѣ

² Тома Стијовић (1891-) из Врања, био је апотекарски помоћник у апотеџи Светолика Трајковића. Гоџине 1918. ожѣнио се Раџојџом, ћерџом официра Љубомира Рџстића из Ваљѣва.

казао ми је како ће возови саобраћајни само још данас, па ће се онда, по постојећој наредби, све паљити и рушити. На овдашњој станици њима је већ била покварена и казан однесен, а војничка кујна спакована.

Докле је последња два-три дана сва војска ишла у правцу ка Краљеву, данас је двајестину кола, жалосних, поломљених, са изладнелим коњима, а пред њима два официра и између њих једна женска, на којима, прошла у правцу ка Крушевицу.

Од јуче су у „Тојаловића“ механи позитиварани шаоци из неких оштина овога среза.

Пред вече објављено је добишем како ће следеће ноћи кроз варош пролазити извесне Немачке трупе. Ако би који немачки војник од становника поинуо, за једнога поинулог војника поубиће се стотину овдашњих грађана! Међутим, нису прошле никакве немачке трупе.

Железница је већ напуштена. Из железничке станице огњене су асфалтно све ствари и намештај. Мала зграда до Станице – кујне порушена је и спаљена. Скрепнице искварене. У Маџацину и најољу испред овога стоје на стотине хакова пшенице и кукуруза, које Аустријанци нису могли огњити. Нису огњели ни велику количину бандера и штипера, ни неколико милиона килограма сена и сламе, што је све било у близини железничке станице саденуто.

Знајан део војске отпутовао је одавде синоћ.

Местни Командант предао је синоћ власти овдашњем оштинском Суду а данас пуштају са особљем команде преко Краљева и Чукојевца за Крајевца. У подне, о ручку, у Цониној кафани, дошли су тамо и наши кметови а и неколико грађана, да се са Командантом ојроште. Том приликом командант. Ајзенхуш држао је крајак говор и у овоме изјавио захвалност становништву вароши и среза, које се за све време докле је он био овде Командант, држало лојално. Даље је рекао како ће се увек пријатно сећати овога места и зажелио Србији и Србима свако добро.

Г. Ајзенхуш био је у овоме месту командант више од годину дана. За све то време на свакога је чинио утисак лепо васпитаног и поштеног човека. Било је додуше и таквих појава које су говориле и противно оме. У Команди је наредник Закурин био свемоћан човек, а он је био склон на сваковрсна неваљалства а нарочито неваљалства из грабљивости. Радио је шта је хтео, љачкао људе, а сељаке шукао као стоку. Тако шта он доиста није могао и смео радијати да му то није одобравао Ајзенхуш. Но сад пред полазак, Г. Ајзенхуш је показао да није био исправан човек. Он је јуче покупио од овдашњих грађана признанице, на извесне суме које им је Команда имала плаћати за кујовину разних ствари, а њима казао да данас дођу за новац. Тако, узео је признанице од Раде Симића, Јовжђара на 600 круна, од Пере Стојадиновића на 130 круна и још од неких. А кад су ови људи јушрос отишли за новац и јавили се Г. Ајзенхушу, он их је упутио Закурулу. Кад су отишли код Закурила, Закурин им је рекао да

ио команданти илаћа, а не он. Покушају поново оићи до ње. Ајзенхуиша, но овај беше из канцеларије изашао и оићишао у Цонину кафану. И тако је оићуишовао, а за примљене признанице није никоме дао ни асиру!

Окшобра 14-ој сиила је овде жандармерија из села Рибника са својом комором а преко ноћ жандармерија из Александровца и Бруса са својом комором. Сушрадан жандарми из ових одреда јавно су на овдашњој иијаци продавали разне ствари: сандуке, рамове од слика, коже за обућу, иа чак и женске кошуље, иио су несумњиво од народа оиљачкали. Од ових жандарма чуло се да су предсвраже наше војске већ сииле у Брус и да насипујају овамо. Међуиим, ни са које стране нису се чуле борбе, осим иио су јуче после подне преко нас прелетели иеи аероплана незнано чијих.

Окшобра 15-ој сва овде налазећа војска и жандармерија, заједно са трсшеничком жандармеријом и комором од сиишину кола од народа одузетих, прешла је са оне стране Мораве. Овде је оишало само дваје-сиину минера са једним поручником, који су, по њиховом казивању, имали да иале и руше жељезничку Станицу, објекте, жића и сена. У вече дошодио се један ружан доићај, свакако од стране наших људи. Обијен је један маиацин са кукурузом и из овога разнесена знаћна количина кукуруза. Кукуруз из овога маиацина продаван је јавно становнишву. Слушао сам да су у овој иљачки учесивовали и неки од ошменијих траћана (Бошко Јанковић ир., Драга Илијић шеф Станице, жена срескога писара Јуковића иш), а видео сам лично кад је Јевша Чомаић дошерао својој кући кола овога кукуруза. На иићање кмета Блавоја Савића ја сам му дао савеш да сав иај кукуруз или одузме или поише до усосиаве наших власти, јер оно иио је заосиало од а.ујарских власти приида српској држави, нићи је ио који смео краси, нићи који од крадљиваца куиовати. Али нисам послушан.

Окшобра 16-ој у брдима око Трсшеника вићане су српске комиће. Један сељак из села Оцака, један сахат удаљен од вароши, разоварао је са њима и они су му рекли како су још синоћ моили у варош ући, али нису хтели ио учинићи само збои иога да би се избеила борба од које би и становници моили страдаћи, но да ће, свакако, ући данас до подне, до кога ће времена извесно а.ујарски војници оићи из вароши.

Тога дана а.ујарски војници разносили су по вароши на колима ишеницу заосиалу на жељезничкој Станици и продавали је становнишву. Г. Влад. Николић, пензионер, куио је преда мном 1. цак ишенице од 70-80 кила за 30 круна.

Пред вече оишочело је по окрајцима вароши иушарање између наших комића и а.ујарских војника, али је било ретко и трајало кратко време. Око 9 сахата преко ноћ поновило се.

Сушра дан 17. окшоб. освануо је миран дан. По вароши још су се вићали а.ујарски војници. Али око 10 сахата оишоче иуцјава иушака са свију страна. Комиће беху ушле у варош. Већи део неипријатељских вој-

ника беше пребеглао на ону страну Мораве, а неколико њих беху заробљени. Уз комитије беху се придружили и неки овдашњи становници иакође са пушкама.

Пушкарање између комитија са ове и аустроугарских војника са оне стране Мораве трајало је скоро целога дана.

Дрвени мост на Морави Аустријанци беху салили.

Пред подне сатио је у Трстеник један српски официр, који је обавестио наскупљајућу коњицу да су Аустријанци напустили Трстеник.

Хроничар аустроугарске окупације у Трстенику, Божо Маршићанин, брижљиво је записао ток догађаја последњих дана и посведочио да је већ 17. октобра 1918. године ушао у Трстеник један српски официр и обавестио грађане да су Аустријанци напустили варош. Тај официр је био, наводно, Драгутин Јовановић Луне из Врњачке Бање, али о томе нема докумената.

Према казивањима бивших комитских јатака, Богомира Димитријевића Болке и Саве Јанковића, међу првима је у Трстеник стигао војвода Драгутин Јовановић Луне са 12 добровољаца. Луне је сишао знаним стазама из Варошке планине у село Чаире, дошао кући кројача Бошка Савића, а одатле ушао у Трстеник и без задржавања продужио за Врњачку Бању. Успут је свратио у Руђинце, кући свог саборца Илије Чеперковића. Ту је Луне оставио Саву Јанковића и Саву Бекчића и пошао чезом у Врњачку Бању код Лазара Чеперковића. Народ се окупио да види српске војнике ослободиоце. Аустријанци још нису били напустили Врњачку Бању. Они су пошли да заробе Лунета и његове војнике, али Луне је на време успео да им умакне.

Коњичка дивизија Прве српске армије је наступала у садејству са три пешадијска батаљона и артиљеријским дивизионом Дринске дивизије и до 17. октобра 1918. године ослободила је: Алексинац, Прокупље, Блаце, Александровац и Крушевац и 18. октобра 1918. године са победничким српским заставама ушла у Трстеник.

Када се окупатор повлачио из Крушевца, у неред у бацао пушке и муницију. Бачено оружје су дограбили сељаци и пуцали на мања одељења која су одступала у још већем неред у паници. Забележено је да су у Трстенику, пред сам ручак, истерали окупатора из вароши наоружани мештани и само патроле 3. ескадрона 3. коњичког пука.

Међу добровољцима који су се придружили комитама војводе Лунета налазио се и поткивач Јевта Лукић (55), родом из Жупањевца. Он је, гонећи Аустријанце и Мађаре, неопрезно наишао на њихову заседу и погинуо на дан 4 (17) октобра 1918. године. Истог дана је од експлозије гранате погинула и Миленија, супруга опанчара Добривоја Илића из Трстеника.

Професор Сава Чутурило,³ који је у Трстеник дошао као избеглица 1915. године, добар зналац немачког језика, служио је у Бецирк команди као преводилац, па је своја запажања касније објавио под називом *Паметишар. Моји записи*. Он је забележио да је при доласку у Трстеник скрио једну ловачку пушку и један револвер. Један дечак је открио скровиште и узео оружје. Група младића је поставила заседу иза оgrade дворишта последње куће на излазу из Трстеника према Крушевцу и запуцала тим револвером узвикујући на немачком језику команде: „Стој! Доле оружје!“ Збуњени Аустријанци су бацили оружје и подигли руке увис, мислећи да су опкољени од стране бројних комита. Омладинци су дограбили бачено оружје и заробили групу непријатељских војника које су предали српској војсци као ратне заробљенике.

Аустријанци су 17. октобра напустили Трстеник, али су и даље остали ушанчени на положајима северно од Западне Мораве. Командант немачке групе армија које су браниле Солунски фронт 1918. године био је генерал Шолц. За време одступања он је свој штаб из Скопља преселио у Јагодину.

Коњичка дивизија Прве армије, у којој је командант једног ескадрона био мајор Душан Додић⁴ из Милутовца, на левој обали За-

³ Сава Чутурило (1846-1939), рођен је у личком селу Дабар, код Оточца. После завршене Учитељске школе у Петрињи и педагогије у Бечу радио је као учитељ у Хрватској. Био члан Српске народне странке Светозара Милетића, па је биран за посланика Народно-црквеног сабора у Сремским Карловцима и у Земаљско школско веће у Загребу. Као српски родољуб учествује у Невесињском устанку 1875. године под вођством Пера Тунгуза против Турака и у бици на Вучјем долу 1876. године. На позив књаза Николе био уредник новина „Глас Црногорца“, а затим је био главни школски надзорник у Црној Гори. У исто време је био учитељ престолонаследника Данила. Ставио је буквар и читанке по којима су учила деца у Црној Гори и Србији. Године 1883. је дошао у Србију где је радио као професор у: Великом Градишту, Крагујевцу, Лесковцу, Свилајнцу, Параћину и Београду. Био је и окружни школски надзорник у Нишу. Био је новинар и народни посланик. Први светски рат га затиче у Параћину, одакле је са болесном супругом Анком дошао у Врњачку Бању, али због великог броја избеглица он долази у Трстеник где је провео окупацију. Анка је умрла 25. фебруара 1916. и сахрањена је у Трстенику. После рата одселио се у Параћин.

⁴ Мајор Душан Додић (1884-1955), касније генерал, рођен у Милутовцу, као син Милоша и Тодоре, угледних земљорадника. Душан је заједно са млађим братом, Бошком, био коњички официр, а средњи брат, Александар, звани Така, остао је на имању и после ослобођења био је народни посланик у више мандата. Отац Милош и сва три сина учествују у одбрани земље у Великом рату 1914-1915. године. При повлачењу Српске војске у јесен 1915. гине стари Милош, а 1916. године у Бизерти умире и најмлађи брат, Бошко. Душан је имао блиставу војничку каријеру. На Солунском фронту је био командант 3. ескадрона 2. коњичког пука до 1916. године, а потом до 1918. године био је командир 1. ескадрона 1. коњичког пука „Обилић“. За време пробоја Солунског фронта командовао је оперативним дивизионом пешке Коњичке дивизије састављеним од два ескадрона и два митраљеска одељења. По пробоју Солунског

падне Мораве у околини Трстеника је наишла на жесток отпор 30. аустроугарске дивизије која је запосела положаје од Краљева до Велике Дренове. Од Велике Дренове до Ђуниса распоређен је био Алпски корпус. Против Прве армије војводе Петра Бојовића стајала је немачка 11. армија. Фон Шолц се са немачким трупима повукао за Румунију, препуштајући Аустрији да брине о одбрани Србије.

Командант 11. армије, генерал Штојбен, покушао је да заустави надирање Прве српске армије на левој обали Западне Мораве.

Дринска дивизија под командом генерала Крсте Смиљанића је тек 21. октобра 1918. године прешла на леву обалу Западне Мораве и кренула у гоњење аустроугарске одоцнеле 59. дивизије.

На дан 22. октобра 1918. године Моравска дивизија је заузела Ћићевац, а 2. коњички пук у саставу Дринске дивизије заузео је Краљево.

На дан 25. октобра 1918. године коњички ескадрон мајора Додића је ослободио Јагодину. И данас једна улица у том граду носи име свога ослободиоца из 1918. године.

Са Солунског фронта међу ратним херојима којима су груди красила одликовања за храброст стигао је у завичај и пуковник Миленко Недић (1874-1923), потоњи генерал, рођен у Великој Дренови. Он је од 1915. године био командант 10. пешадијског пука Шумадијске дивизије. Претходно је био ађутант начелнику Штаба Врховне команде, војводи Радомиру Путнику.

Кад су јединице Прве армије ушле у Трстеник, Аустријанци су организовали одбрану на левој обали Западне Мораве, са које су косили митраљезима српске положаје на десној обали. Истовремено су топовским гранатама бомбардовали насумце села на десној обали. Српска војска је избегавала борбе у насељима како би избегла непотребна разарања, већ је настојала да непријатеља примора на повлачење опкољавањем и заробљавањем. Суочени са том претњом, Аустријанци су одступали и без наређења своје команде.

фронта учествује у борбама за ослобођење: Неготина, Кавадара, Штипа, Врања, Ниша, Алексинца. У борби код Макрешана је рањен, први прелази Западну Мораву, ослобађа: Варварин, Јагодину, Лапово, Смедерево, прелази Дунав и ослобађа Вршац и јужни Банат. Милош Црњански је записао: „Вршац је наш од 11. новембра 1918. кад га узео мајор Додић.“ У Краљевини СХС, односно Југославији, службовао је у: Нишу, Чаковцу, Суботици, Београду и Љубљани као командант бригаде и заменик команданта дивизије. У чин мајора је унапређен 1915. године, потпуковника 1920. године, пуковника 1924. године, а у чин бригадног генерала 17. децембра 1929. године. Пензионисан је 1939. године, а већ априла 1941. године он је мобилисан и упућен на фронт. Заробљен је априла 1941. године и упућен у немачки логор Оснабрик. Везан заклетвом краљу, он остаје у иностранству. Умро је у дворцу Фарфар код Оснабрика 1955. године. Мајор Душан Додић је имао синове Владислава, кога су стрелили Немци, Ратољуба и кћер Симониду.

Кад су Аустријанци добили наређење за повлачење, неки мештани су их весело поздрављали и притом певали:

*Киша ђада, киша ђада,
Аустрија ђрођада...
Јачи динар неђо круна,
ђура Србин од Солуна...*

Бесни Мађари су ушли 18 октобра 1918. године у кафану Светозара Јанковића (65) у Грабовцу да се окрепе пре одласка. Неки су можда намеравали да се на опроштају освете за увреде на рачун окупатора. Кафеђија Светозар је био родом из Алексинца у коме је живео једно време и Мирча Јовановић, отац комите Драгутина Лунета. Гости ове кафане свакодневно су били аустроугарски војници који су надзирали рад заробљеника у Шумској манипулацији за израду железничких прагова у Прњавору и превоз шлипера и бандера новосаграђеном железничком пругом уског колосека од Љубостиње до железничке станице у Трстенику.

Аустријанци су знали да се војвода Луне више пута крио у Грабовцу код механђије Светозара и код Богомира Димитријевића Болке. Пре одласка из Грабовца Аустријанци су дошли у кафану да се окрепе. Јанковић им је наточио ракију и, наводно, весело довикнуо: „Господо солдати, данас сте моји гости. Кафана части!“

Солдати су питали зашто части. Јанковић је рекао: „Долази нам јуначки краљ Петар из Солуна! Да наздравимо за његову добродошлицу! Да видим краља Петра како на коњу предводи нашу српску војску, па не жалим да умрем!“

Један аустријски каплар, наводно Мађар, почео је да претражује по кафани, узео новац из касе и дограбио флаше. Кад је кафеђија покушао да спречи пљачку, солдат је пушку с бајонетом уперио у кафеђију и гневно узвикнуо: „Псето Србин! Ти неће види српски краљ!“

Мађар је кафеђији зарио бајонет у око. Кафеђија се срушио и умро у највећим мукама.

У Трстенику и ближој околини је при одступању Аустријанаца октобра 1918. године пало десетак жртава од артиљеријског гранатирања. Неки су страдали као жртве освете зато што су се веселили приближавању грмљавине српских топова и доласку српске коњице. Аустроугарски војници, Мађари и Хрвати, били су бесни кад су видели колико се Срби радују слободи. Немоћни да схвате да Србија добија рат против моћне Аустро-Угарске, светили су се грађанима.

Одступајући из Руђинаца, Аустријанци су убацили бомбу у кућу Илије Чеперковића у којој је погинуо Младен (7), син Илијин, и рањена супруга Селена, која је наредног дана преминула. Погинуо је и војник Богомир Жупчевић (34) из Руђинаца, који је управо стигао са својом јединицом.

У Врњцима оишћа пометиња међу Аустријанцима, спремање за бежанију. Из зашвора су пушчени сви сем Саве Јанковића, Лунетовој јашака, у време његовог боравка у Бањи по преласку фронца крајем 1917. године. Али уз помоћ Розенићруна, Аустријанца који му је био наклоњен, изашао је и он из зашвора и привремено се склонио на Гочу.

Луне је увек тамо где је најопасније, јошово непрестано, са застрашујућом храброшћу хрли најпре, никад необављена посла. Он нема времена да се задржава у Бањи: само крашак сусрет са мајком, са пријатељима па најпре ка Трсенику. У селу Глободеру код Трсеника, са осморицом другова, уиада у нејријатељску позадину, заробљава велики број војника, плени хрћу пушак и мишраљеза. Код Грошнице крађује-вачке заробљава јошово целу чету и оишћ велику количину оружја, у којој су два шешка и два лака мишраљеза, драгоцено оружје у Првом светском рату.⁵

Октобра 18-ог пушкарење с прекидима трајало је целога дана. У 1 сахат по подне један аустроугарски брдски шоп, наметшен на медвеђском винограчком брду, избацио је десет шрајнелских метака на Трсеник од којих су 4 пали на сред вароши и убили једну жену. У 5 сахат по подне један аероплан долетео је од стране Јагодине и на варош пуцао из мишраљеза. У 5,30 сахат по подне сшћао је у варош један ескадрон српске коњице.

Овога дана поинуо је у вароши Јевћа Лукић, шри. овдашњи, који је учествовао у хваћању аустроугарских војника.

И 19-ог октобра било је пушкарања с прекидима, а тако и сушрадан 20-ог. Овога дана после подне онај српски ескадрон коњице ошћушовао је у правцу Чукојевац – Крађујевац.

21-ог преко ноћи сшћиле су неке нове српске шрује и размешиле се по брдима са десне стране Мораве више Трсеника, услед чега око 7,30 часова пре подне Аустријанци почеше пуцати на њу из шопова од којих неколико метака падоше и на варош. После подне шоп је продужено и четири транаше пале су у средину вароши, а преко ноћи учињено је шопишћ.

А 22-ог октобра наше извиднице са оне стране Мораве поднеле су извешћај како је сва аустроугарска војска и артиљерија, која је била са оне стране реке, оишћила у правцу преко Манасшира Љубосшине.

Тога дана после подне шри нејријатељска аероплана кружили су над Трсеником и пуцали на варош из мишраљеза. Од тада овај крај беше дефинишвно од аустроугарске војске ослобођен.

Селаци са оне стране Мораве причаху нам о разноврсним зверштвима шћо их беху тамо починили аугарски војници после њихова дештства одавде. Под изјавом срдишосшћ, шћо су их у Трсенику најдали

⁵ Огњан Топаловић, Војвода Луне, Врњачка Бања, 2002.

не само комише већ и праћани, они су вршили насиље над женскињем ња и над женском децом. Што им се јод дојало из појединих домова у селима Грабовцу, Бојдану и Медвеђи, узели су и собом огнели. У Грабовцу су убили, пошто су му ножем око искојали, шасћа председника ојшине и још једнога сељака. Кућу председника ојшине сву су ојљачкали, а ојшинску касу на комаде разбили и из ње све узели. У Медвеђи пуцали су из мишраљеза на сеоску децицу и једно Цијанче убили и грујо ранили.

Неки Аврам Дубљанин из Медвеђе још пре 2-3 јодине дао је онамошњој жандамерији на послују своју врло добру кобилу. Кад се приметило да аугарска војска хоће одаве да иде, овај човек из страху да му жандарми не одведу собом његову кобилу, узме исту и са овом се сакрије у њанину. Жандарми су ја пражили, ња када ја нису нашли – зајалили су му кућу.⁶

2. СРПСКЕ ЗАСТАВЕ ТРОБОЈКЕ СУ СЕ ЗАЛЕПРШАЛЕ НА ЗВОНИКУ ХРАМА СВЕТЕ ТРОЈИЦЕ У СЛОБОДНОМ ТРСТЕНИКУ 18. ОКТОБРА 1918. ГОДИНЕ КАДА ЈЕ 3. ЕСКАДРОН 3. КОЊИЧКОГ ПУКА СТИГАО СА СОЛУНСКОГ ФРОНТА НА МОРАВУ КАО ИЗВИДНИЦА КОЊИЧКЕ ДИВИЗИЈЕ СРПСКЕ АРМИЈЕ КОЈА ЈЕ ПРОГОНИЛА 30. АУСТРОУГАРСКУ ДИВИЗИЈУ

У Трстеник је 18. октобра 1918. ушао извиђачки ескадрон Коњичке дивизије Прве армије пред којим су се повукле аустроугарске јединице. На звонику храма Свете Тројице залепршала се српска тробојка, а у варошицу се слегао народ из Трстеника и околних села да поздрави ослободиоце. Многи очеви и мајке су са стрепњом дочекали овај дан јер три године нису ништа чули о судбини својих синова.

Већ наредног дана овај ескадрон је срдечно дочекан у Врњачкој Бањи.

Долазак ослободилаца узбуђени народ је дочекивао цвећем и поклонима. Потекле су сузе радоснице при сусрету после три године ратног вихора у коме није било поузданих вести о судбинама војника на Солунском фронту, нити вести из поробљене отаџбине.

Мајке и очеви су ослободиоце питали за судбине њихових рођака и пријатеља. С времена на време, ослободиоци су смркнута лица тихо изговарали реченицу: „Сажалевам, остао је у Албанији... на Крфу... на Кајмакчалану...”

Зачула се писка и запомагање за најмилијима.

Ослободиоце је у име грађана Трстеника дочекао и поздравио Васа Анђелковић са групом домаћина који су похитали да објасне како су морали да буду покорни окупатору како би спасли децу. Један број

⁶ Божо Маршићанин, *Успомене из збѣга*, Београд, 1920.

његових пријатеља га је хвалио да је спасио град окупаторских одмазди. Његови стари противници су га нападали да је ратни добитник, да се клањао аустроугарским официрима, да их је у својој кући гостио и чашћавао, тако да се нису осећали да су у непријатељској земљи, а све то чинио из користољубља.

Грађани су опседали војнике и офицере из јединица Шумадијске дивизије⁷ да сазнају за судбине својих рођака.

Нови срески начелник у Трстенику, Боровоје Поповић, кога је поставила војна команда, наредио је да сви досадашњи председници општина наставе вршење дужности док не поднесу извештаје, када ће бити извршен избор нових општинских власти. Боровоје Поповић је позвао старог Василија Анђелковића,⁸ председника општине, и благајника Благоја Савића⁹ и друге председнике општина који су били у служби окупатора да положи рачуне и предају пореске књиге.

Када је новопостављени срески начелник упитао Васу Анђелковића, бившег среског начелника под туторством аустроугарског команданта среза, зашто је прихватио дужност коју му је поверио окупатор, стари вођа Напредњачке странке, која се и пре рата залагала за сарадњу са Аустро-Угарском, му је одговорио: „Господине, покорну главу сабља не сече.“

Нови срески начелник је од војне команде добио задатак да организује снабдевање становништва и војске. За те потребе добио је новчана средства и обнародовао је наредбу војних власти да војска не сме ништа да плени од становништва, већ мора да плати све потребне

⁷ Редови из среза трстеничког су регрутовани махом у састав 10. пешадијског пука, 11. пешадијског пука „Карађорђе“, 12. пешадијског пука „Цар Лазар“ и 19. пешадијског пука који су били у формацијском саставу Шумадијске дивизије.

Командант Шумадијске дивизије првог позива у ратовима 1912-1918. године био је генерал Божидар Терзић (1867-1939). Командант 10. пешадијског пука био је пуковник Јеврем Михајловић, 11. пешадијског пука „Карађорђе“ пуковник Војислав Н. Томић, 12. пешадијског пука „Цар Лазар“ Ђира Даскаловић и 19. пешадијског пука пуковник Добросав Миленковић (1874-1968).

⁸ Василије Анђелковић (1844-1930), трстенички трговац, био је председник општине за време аустроугарске окупације Трстеника 1915-1918. године. Извесно време био је и срески начелник, једини у Србији под аустроугарском окупацијом.

⁹ Благоје Савић (1879-1945), касапин, син Милије, мобилисан је 1914. године у интendantску службу Војске Србије, али за време повлачења, у јесен 1915. године, изгубио везу са војском и вратио се у Трстеник где је био кмет (заменик председника) општине Трстеник за време окупације 1915-1918. године. После ослобођења 1920. године био је председник Месног одбора Демократске странке, па је на скупштинским изборима 1925. године био срески кандидат своје странке за народног посланика, али није имао успеха. Извесно време је био хоровађа Певачког друштва „Бошко Југовић“. Имао је браћу Василија (1881-1946), солунца, који је такође био касапин, и Дојчина (1887-1969), који је био пекар и један од оснивача КПЈ у Трстенику. Благоје је био ожењен Бисенијом, са којом није имао деце.

ствари и намирнице и да се постара да се одузете ствари врате власницима, а држава ће обезбедити накнаду ратне штете коју је учинио окупатор. У том смислу, срески начелник је свим општинама послао распис још крајем октобра којим тражи да председници доставе кметовима (сеоским старешинама) следећи распис:

Према Наредби Началника среској од 12. X 1918.¹⁰ јод. наређујем ии да саопиштии соистивеницима који су иредали бив. Бецирк-команди¹¹ бурад, бачве, шабарке и друго да у року од 5 дана иоднесу ревераше Началнику за иријем иште. Хишно.

Након ослобођења за кратко време нестало је војне управе и успостављени су предратни органи општинске управе који су вршили власт до општих избора и доношења устава и јединствених закона нове државе.

У читавој Србији насеља су била у рушевинама, њиве под коровом, путеви изровани и непроходни, железничке пруге на многим местима прекинуте, а мостови порушени. Као најважнији задатак нових органа власти наметала се брига за цивилно становништво, јер се авет глади појавила у домовима.

Изнуреном и изгладнелом грађанству Трстеника ратници са Солуна донели су слободу, али су затекли чемерну сиротињу, домове који прокишњавају, прозоре без стакала, необрађене њиве, штале са проређеном и мршавом стоком, гладну дечицу. У трстеничкој чаршији празна пијаца и продавнице и занатске радње, док су само кафане биле отворене и у њима су ислужени и отпуштени војници и остали намерници испијали чокање љуте ракије, док су се ретки пролазници код трговаца распитивали где се може набавити брашно, со, луч, гас. На вест да су се у некој радњи појавиле намирнице, јуриле су жене да набаве храну за своју изгладнелу децу, петролеј за осветљење, обућу и одећу...

Промућурни трговци су тешко набављену робу кришом по црној берзи продавали.

Наговештена је замена новца, па су многи грађани били у недоумици да ли ће већ сутра трговци примати аустријске круне и по коме курсу. У промет су убачене велике количине наштампаних аустријских круна што је проузроковало велика поскупљења и инфлацију. Влада је морала да новчанице обележи жигом како би зауставила обезвређивање новца и инфлацију.

¹⁰ До краја 1918. године време се рачунало по Јулијанском календару.

¹¹ Bezirkskommande – Команда среза.

У селима је беда била још гора. Многе породице су остале без сточне запреге. Амбари су били скоро празни, деца су тражила хлеба.

Кошава је најављивала оштру зиму, а многи сиротињски домови су били без огрева. Сиромашне породице су ишле код сеоских газда у надницу за кило брашна, само да могу деци скувати кашу или чамак.

У Трстенику и у Врњачкој Бањи су се први снашли пекари и угоститељи. Колико хлебова су умесили и испекли, толико су одмах продали по цени од 4 круне или за један динар по хлебу. Домаћице су у својим кућама месиле погачице са пекмезом, кифле, крофне и ђевреке и износиле испред кафана и продавале. Неки дечаци и девојчице су помагали родитељима и продавали крофне и кифле на пијаци и испред кафана. Касапи су од телећих, свињских и овчијих глава у својим ашчаницама справљали добро зачињене чорбице и удробнице и продавали их са хлебом гладним гостима. На пијаци је расла потражња за поврћем, воћем и живином, па су сељаци, иако су и сами оскудевали, продавали: кромпир, лук, пасуљ и купус, живину, јаја, сир и кајмак, јабуке и крушке. Несташицу робе су користили црноберзијанци који су уцењивали грађане у невољи високим ценама

Разорене саобраћајне везе су онемогућиле снабдевање ратом опустошених насеља из житородних крајева у којима је постојало обиле хране.

У тим најтежим данима помоћ Црвеног крста је била драгоценна. У Трстенику је председник Црвеног крста био банкар Сава Митровић Ућукало. Он је организовао помоћ у храни, одећи и обући за најсиромашније грађане и помоћ у лековима за оболеле од грипа, односно „шпанске грознице“. Црвени крст је омогућио и почетак рада у школама.

Доласком ослободилаца настале су жалбе и тужбе на скупоћу и несташице животних намирница. Нове привремене војне власти су настојале да уреде редован саобраћај и снабдевање становништва. Међутим, шверц и црна берза су достигли велике размере. Користећи несташицу намирница због прекида у саобраћају и због ратних дејстава, трговци и препродавци су свакодневно повећавали цене. О томе је оставио сведочанство и Божо Маршићанин још у време окупације:

Извесни људи, иако, јавно су служили непријатеља своје отаџбине и код ових денуцирали своје суграђане, ако би који од њих прикрио што од своје муком стечене имовине, или ако не би извршио какву наредбу власти, излажући их тако ревностно невољама и штељама.

А извесни трговци и спекуланти прикривали су своје трговачке ствари све док их није сасвим нестало, па су их тек онда износили и продавали са провизијом 300 процена и више. Сва њихова ограничавала се само на то да зрну што више новца од својих ближњих, не осврћући се на њихову невољу и нужду.

Сличних појава било је и по селима, и још у већој мери.

Сељаци који су своје производе и стоку доносили на продају, сваким даном дизали су цене, правдајући ово тиме, као да на тај начин ваде штећу учињену им од непријатеља. За њих није било неморално наплаћивати штећу од онога који је није учинио!

На овај начин и поменути трговци и сви сељаци накупили су колике суме новаца, колико ни у сну нису сањали да ће икада имати, па већ нису знали шта са оним богатством да раде. Сељачка момчад куповали су по трговинама хармунике, кларинете и друге ситне по 100 круна комад. Сељанке су за одело куповале свилене шифове по сто круна метар а ципеле плаћале по 300 круна.

И нема никакве сумње да су сви они желели да ово и овакво стање остане у земљи што дуже, што нису ни крили.

У исто време, доласком војске, настала је потреба за уређивањем цена за откуп хране и намирница за потребе војске. У том смислу, срески начелник је послао распис којим се максимирају цене пољопривредних производа. Новчана јединица према којој су се обрачунавале цене била је и даље круна. Свим старешинама села упућена су следећа акта: бр. 316. од 30. октобра 1918. године:

Кмету села...

За набавку хране на нашој територији за потребу наше и савезне војске одређене су цене и по:

- 1 кила пшенице 1,40 круне; јечам 0,80 круне; раж 1 круна; овас 0,80 круне; кукуруз 1 круна;

- говеђе месо 4 круне; овчије 3 круне; козје 2-3 круне; свињско месо 4,80-5 круна и по све живе мере; крупан пасуљ 2,50-3 круне; ситан пасуљ 2-2,50 круне; пшеника 0,80 круне; сено од 100 кила 15-20 круна према квалитету и месту куповине, слама 2-3 круне од 100 кила; дрва на лицу места 100 кила 3-4 круне. За живине и јаја у варошима и непосредној околини утврђене су ове цене: кокошка 6 круна; пиле 3 круне; туска или ћурка 12 круна; патица 6 круна; јаја 0,40 круне.

Ово објавити грађанима да је за начелника среског примио дужност Бор. Н. Поповић и да његове издаше Наредбе се морају извршавати.

На дан 30. октобра 1918. године издата је наредба акт бр. 302. о забрани препродаје аустроугарских круна за динаре:

Објавити грађанима да је минист. сазнао да поједина лица – агенти купују од тамошњег народа непријатељски новац за... ниску цену који је курс непријатељском новцу одређен.

Ово који ради биће најстроже кажњен.

У истом допису сви кметови су обавештени да на дан 31. октобра 1918. године долазе у села одређене комисије за попис целокупног непријатељског новца на који сваки домаћин мора доћи и тачно пријавити износ који поседује. Кметовима је наређено да обезбеде стан за комисију за време пописа.

У циљу успостављања снабдевања становништва, сузбијања црне берзе и обезбеђења робне размене, срески начелник је написао наредбу коју су огласили бирови са добошарима по свим насељима среза.

Наредбом је утврђена једнака вредност при замени аустријских круна за српске динаре, али је касније круна имала нижу вредност, тако да је српски динар замењиван за две круне, а негде и за више.

Наредбом су утврђене цене по којима ће се продавати намирнице, живина и стока. Кршење ове наредбе подлегало је новчаним и затворским казнама.

Почела је обнова разрушених домова. Набављена су стакла за прозоре која су заменила науљене овчије коже. Није било осветљења, па су планинци на коњима доносили луч који је продаван један снопчић за мерицу жита. Касније су власти набавиле петролеј за осветљавање. У кућама су засијале лимене лампе, а касније и стаклене лампе.

Порасла је продаја креча који је печен у Брезовици и набављан за зидање зграда, кречење и малтерисање кућа.

У срезу је био велики број сиротих житеља који су гладовали. Свака општина је добила по 100 до 200 kg жита месечно да бесплатно подели сиротим лицима.

У то време за многе сироте и болесне драгоцену помоћ пружа организација Црвеног крста. Жалосну појаву је представљало просјачење. Просјаци су до рата били махом Цигани. Али после завршетка рата појавили су се на улицама, а нарочито на разним светковинама и богаљи који су унакажени бомбама и гранатама у рату. Њихова појава, понекад и са одликовањима на грудима, изазивала је осуду власти и ратних добитника који су се шетали у луксузним лимузинама. Забележено је да је Одбор Црвеног крста у Трстенику 19. октобра 1919. године, на традиционални вашар, на дан Светог Томе, набавио изванредан број одевних предмета и делио бесплатно одећу просјацима и сиротим лицима.

3. ПОВРАТАК ПРЕКАЉЕНИХ РАТНИКА ОСЛОБОДИЛАЦА СА СОЛУНСКОГ ФРОНТА И ОЈАЂЕНИХ РАТНИХ ЗАРОБЉЕНИКА И СУЖАЊА ИЗ АУСТРОУГАРСКИХ ЛОГОРА У ОПУСТОШЕНИ ЗАВИЧАЈ

Већ 1. новембра 1918. године Прва српска армија је без борбе ушла у Београд. На дан 11. новембра 1918. године потписано је примирје.

По доласку Српске војске на тле Србије, војне команде су дозволиле својим војницима одсуство из јединице од три дана да по одређеном распореду оду својим домовима и посете родбину.

Настали су дани у многим домовима испуњени радошћу због повратка ратника са Солунског фронта, овенчаних славом победника над суровим непријатељем. У исто време, у другим домовима завладала је погребна тишина коју су реметили тихи јецаји за погинулим ратницима. Тек по повратку војника породице су сазнале за судбине палих у одбрамбеним рововима, умрлих током марша преко Албаније и на Крфу, погинулих од бомби, граната и од плотуна и у борбама прса у прса на Ветернику, Добром Пољу, Крвавом камену... По старинским обичајима, уместо посмртних остатака погинулих или умрлих војника, родитељи, браћа и сестре, па и синови и кћери, постављали су на одар одећу, њихове ствари, писма и фотографије, палили воштанице и нарицали. Често се нарицање мешало са раздраганим песмама оних који су у суседству славили повратак из рата.

Када су прошла славља и оплакивања, наступило је суочење са суровим последицама рата. На све стране простирала се пустош: разорени домови, излокани често непроходни путеви, порушени мостови, покидане шине на железничкој прузи, празни амбари, необрани кукурузи, прокисли кровови кућа, разбијена стакла на прозорима, угинула и незакопана стока, завијање паса луталица. Новопостављене власти су добиле наредбу да попишу губитке становништва и ратну штету. У току рата за ослобођење и уједињење Краљевина Србија је изгубила 369.818 војника, док је велики број страдао у логорима. Рат је однео више од једне трећине укупног становништва Србије. У рату је погинуло и умрло 62 одсто мушког становништва између 18 и 55 година старости.

Пољопривреда је скоро потпуно упропашћена. У току рата непријатељ је запленио и отерао 90 одсто коња и 60 одсто рогате стоке, тако да преостало сеоско становништво није имало ни радне снаге, ни запрегу за основну обраду земље, те је сабласт глади претила сиротињи.

У дућанима није било никакве робе. На пијаци испред цркве Свете Тројице тек понека жена је нудила на продају главице купуса и понеку кокошку. На све стране тражено је пројино брашно и маст за справљање качамака. У продавницама јагма за кухињску со, брашно, маст и петролеј за осветљење. Код воскара су куповали свеће за паљење на гробовима. Неки трговци су уместо петролеја продавали бензин разблажен са водом. Лампе чуче су се гасиле или букнувши изазивале мали пожар.

Грађани су се трудили да за аустријске круне купе било какву робу, само да их се ослободе. Цена намирница је због оскудице и црне берзе расла из дана у дан, те су власти обнародовале наредбу о одређивању цена која је под претњом казне примењивана.

Занатлије су имале пуне руке посла. Зидари и дунђери су радили на поправкама кућа и на препокривању кровова, столари су поправљали прозоре и врата и рендисали даске за израду мртвачких сандука. Понекад, у недостатку дасака, сандук се правио од врата и стола, јер је епидемија „шпанске грознице“ косила по више лица на дан.

Колико је познато, са Солунског фронта прекаљени ратници су се на кратко време задржали у Трстенику, Врњачкој Бањи и у својим околним селима, а затим су се вратили у своје јединице и продужили борбу до коначног ослобођења и уједињења Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Само припадници трећег позива су отпуштени кућама по ступању на тле Србије. Због ровите ситуације у Европи и због немира у неким недавно ослобођеним крајевима, посебно у Хрватској и у Македонији, солунски ратници нису се растали од оружја до јесени 1919. године, те је већина демобилисана тек по пристизању прве послератне генерације регрута.

Велику радост изазвао је повратак бивших комита, а посебно Драгутина Јовановића из Врњачке Бање, легендарног војводе Лунета, који је по други пут стигао са Солунског фронта, овенчан славом и окићен медаљама. Његов подвиг – продор кроз линију фронта јануара 1918. године са двојицом комита, пешачење од линије фронта до Крушевца и Врњачке Бање, извиђање окупаторских посада и општинских власти у Трстенику, Врњачкој Бањи, Крушевцу, Краљеву, Крагујевцу и Јагодини и повратак на Солунски фронт августа 1918. године са оцем Мирчом и дружином, остали су у историји ратовања јединствен подвиг по смелости, оштроумности и подношењу тешкоћа.¹²

¹² Драгутин Јовановић, син зидара Мирче и Достане из Прилепа, рођен је у Алексинцу 1892. године, где су му се родитељи и старији брат Драгољуб настанили као избеглице из Прилепа. Око 1900. године Јовановићи су дошли у Врњачку Бању, где је Мирча нашао ново занимање као бањски фијакериста. Немирнога духа и обузет тежњом да се бори за заштиту српске сиротиње у Јужној Србији која је стењала под Турцима, Луне 1911. године ступа у комитски одред војводе Вука Поповића у Крагујевцу и с њим учествује у герилским подухватима уочи избијања балканских ратова, када четници наносе пораз Арнаутима на Драгоманцу, а затим на Сртевици код Младог Нагоричана у близини Куманова 10. октобра 1912. године. А када је октобра 1912. године почео Први балкански рат, у строју војводе Вука Луне насупа испред српских пукова. Из Куманова четници су наступали као претходница Прве армије преко Овчег поља ка Велесу, затим преко Прилепа, Битоља све до Елбасана, одакле се враћају за Скопље... Након објаве рата Србији од стране Аустро-Угарске Луне је поново у Јадарском одреду војводе Вука у саставу јединица друге армије. На Церу гине, 1914. године, Лунетов старији брат Драгољуб. Луне тада сам заробљава десетак аустроугар-

ских војника. Јануара 1915. војвода Вук је саставио Први добровољачки батаљон у коме се нашао и Луне. У то време Луне је са друговима уништио бугарски комитски одред Крсте Коњушког у селу Бислиму код Власине. Када се 1915. године пред трупима Аустроугарске и Немачке Српска војска повлачила преко Косова и Метохије, четнички одред војводе Вука се из Пећи повукао преко Чакора, Плава и Гусиња стигао у Скадар, а затим преко Љеша до Драча. По преласку са Крфа на солунски фронт Добровољачки одред војводе Вука први почиње борбу код Лерина за освајање Кајмакчалана који је заузет 30. септембра 1916. године. Огорчене борбе су настављене уз огромне губитке четника. На Груништу 16. новембра 1916. године гине војвода Вук. Његов одред је расформиран. Луне је прекомандован у 4. пук Дринске дивизије. Води се сада дуги рововски рат. Луне је обавештен о одмаздама окупатора, о вешању сарадника четника у Крушевцу. Он жели да се освети и пише молбу Врховној команди да му дозволи прелазак у окупирану Србију у циљу извиђања ситуације. На дан 6. новембра 1917. године добија дозволу од пуковника Данила Калафатовића задатак да продре иза линије ровова и извиди јачину окупаторских посада и расположење становништва. Јануара 1918. он се по задатку Врховне команде пребацује преко линије фронта код мета Соколац 11. децембра 1917. године заједно са Милојем Петровићем и Лазаром Алексићем, комитом из села Врбичане код Призрена (који се помиње као наредник Китан). У Прилепу Лунета и Лазара препознаје један бегунац из Српске војске и њих хапсе Бугари, али они успевају да убију стражара, ухвате бегунца и убију га, а затим беже на север. Преко Тетова стижу Врбичане, затим настављају извиђање непријатељских посада преко Суве Реке, Штимља, Липљана. У Сушици је нестао Лазар који је ухапшен, а Луне путује сам преко Медвеђе, Прокупља, Житорађе наставља преко Јастрепца и стиже у Крушевац у дом свога таста. Одатле стиже у Врњачку Бању.

Луне је у Врњачкој Бањи и Трстенику, створио мрежу јатака и сарадника који су прикупљали обавештајне податке, а касније и у Крушевцу, Краљеву, Крагујевцу и Јагодини. У Врњачкој Бањи он има склониште код Саве Јанковића, Драгића Миковића, Филипа Брђовића, кмета Обрена Младеновића, у Станишинцима код Божица Думановића, у Руђинцима код Лазара Чеперковића, у Врњцима код Милосава Драшковића, у Гочу код Каје Максимовић и код кмета Љубе Миковића, коме је Луне дао признаницу на 500 круна за три овце. Једно тајно склониште је било поред виле „Мица“ које је сазидао сам Луне. У Трстенику је имао сараднике трговца Станка Егерића, кафеџију Богомира Димитријевића Болку и шустера Исидора Крунића. У Краљеву Лунетов саборац је био фотограф Вукашин Вукашиновић Вуле.

За Лунетов долазак сазнале су окупаторске власти, па су му потере стално биле за петама. Он је једне вечери срео у парку код хотела „Орловац“ усамљеног вахтмајстера Дернијеа у шетњи, разоружао га а онда га упозорио да престане да злоставља напаћени народ и обустави потере за њим, Лунетом. Ако то не учини, он ће бити убијен и четници ће му уништити целу породицу, ма где она била. Уплашен овом претњом вахтмајстер је на сваки начин избегавао да гони Лунета, па је он прилично слободно, додуше вешто прерушен, путовао по околини.

Његово домишљање како да надмудри и насамари Швабе ушло је у легенде. Он пролази кроз патроле прерушен у просјака или жену, а често је кроз обруч жандарма пролазио скривен у бурету које је возио на запрегама неки сељак. Тако је стигао у Крагујевац и посетио мајку војводе Вука 7. јуна 1918. године. Одатле иде за Јагодину где проналази свог друга Милутина Петковића из одреда војводе Вука, који је при повлачењу Српске војске остао код Пећи. Он позива Петковића да се заједно врате на солунски фронт. Код Јанићија оца Милутиновог служио је Италијан Пего Ђовани, банкарски службеник из Рима, кога су Аустројанци заробили. Луне и Милутин су повели и Ђованија. У Врњцима сазнају да су у Трстенику ухапшени Станко Егерић, Исидор Крунић и Богомир Димитријевић и одведени за Крушевац где им се спрема вешање. Луне и Милутин одлазе у Крушевац прерушени у аустројске жандарме, огр-

У варошици на Морави, у јесен 1918. године, разлегали су се гласови свештеника са парастоса палим ратницима на Солунском фронту које су давале њихове породице. Људи су са страхопоштовањем прилазили ратницима који су прошли преко Албаније и Крфа, који су на Солунском фронту водили две године рововске борбе и који су прошли кроз дим и кишу метака и шрапнела и донели слободу измученом народу. Али због партијских подела нису сачињени потпуни извештаји о учесницима балканских ратова 1912-1913. године и Великог рата за ослобођење и уједињење 1914-1918. године.

Драгоцене податке о ратницима са Солунског фронта прикупили су учитељ Драгољуб Тодоровић¹³ и срески писар Светислав Катић, потоњи председник општине Трстеник, који су пописивали борце из Трстеника и околних насеља и достављали их својим командама, а штабови су их после цензуре прослеђивали Црвеном крсту у Женеви и

нути пелеринама и са шапкама на главама, упадају у официрску мензу у којој су ухапшени били на саслушању, разоружавају офицере и ослобађају тројицу Трстеничана.

Долазе у Врњачку Бању и на Гочу припремају се за полазак на солунски фронт. Прикључује им се учитељица Љубица Чакаревић из Ужица, Милоје Петровић, кмет врњачки Обрен Младеновић Обренчић и Лунетов отац Мирча. Луне позајмљује 2.000 круна од Гаврила Белића и Вукосава Поповића, надзорника Бање. На дан 27. јула 1918. године Лунетова дружина од седморо чланова креће на дуг и опасан пут за солунски фронт провлачећи се ноћу кроз аустроугарске и бугарске страже.

Са Гоча Лунетова дружина путује према Брусу, прелази Расину и наставља преко Дражевца и Ђуровца, затим наставља преко Блаца и Куршумлије, Преполца. Успут морају да се пушкарањем пробију поред бугарских патрола и стража код Подујева и Штимља. У Врбничанима Луне сазнаје да је његов комитски друг Лазар Алексић допао затвора у Призрену. Следи пут преко Бродца, према Шипковици, ватрени обрачун са Бугарима, затим поред Тетова кроз Железну Реку, Звечане, стижу пред Прилеп. Ту Луне примењује ратно лукавство. Прерушени у бугарске војнике он и Милутин Петковић остале сапутнике тобож везане спроводе у војни штаб на саслушање и тако избегавају легитимисање. Код села Градешнице дружина се нашла између две ватре, бугарске и српске. Ту је нестао, вероватно залутао Италијан Пега. Ту их примењују и отварају на њих ватру прво бугарски војници, а затим српски и после довикивања „Војници, браћо Срби, не пуцајте, овде Луне! Водим пријатеље!“, наредник Тамбурић из 4. пука наређује обуставу ватре. Позивају капетана Млађеновића који познаје Лунета. Овај долази и потврђује. У зору после двадесет седам дана пешачења, гладовања, бежаније и скривања срећу српске војнике и грле се... Војници се распитују за своје у Србији... Зову их у Врховну команду где подносе извештај. Луне је распоређен у 2. чету 4. пука и уочи пробоја солунског фронта за овај подвиг одликован и унапређен у чин потпоручника.

¹³ Драгољуб Тодоровић (1873-1931), учитељ из Трстеника, а потом срески надзорник школски, 1921. године. Рођен је у Бошњану. Прва супруга Катарина, учитељица из Раче Крагујевачке, умрла је на порођају 1900. године. Исте године жени се Симком, ћерком берберина Симе Петровића, са којом је имао сина Данила (1911-), потоњег инжењера шумарства. Тодоровић се бавио и политиком. Био је кандидат Демократске странке на окружној листи за посланика Уставотворне скупштине 1920. године.

Бироу за обавештавање и одржавање веза међу Србима који их је касније објављивао у окупаторским „Београдским новинама“. Тако је 30. августа 1916. године објављен списак од 71-ог имена у том тренутку живих војника из Медвеђе на Солунском фронту, а следећег дана 48 војника из општине Велуће, 52 из Јасиковице и 44 из Омашнице, 34 из Почековине и 62 из Стопање. На дан 2. септембра 1916. године објављена су имена 31-ог војника из Врњачке Бање са напоменом да су живи и здрави. Исти лист је 18. септембра 1916. године објавио листу од 108 ратника из Трстеника да су живи и здрави. После неколико месеци, 21. јануара 1917. године, објављен је списак од 144 војника из Трстеника, 3 из Велике Дренове, 4 из Рибника, 2 из Доње Црнишаве, 2 из Богдања и 21-ог из Стопање да су живи и здрави. У овим извештајима је набројано 636 војника, подофицира и официра који су се крајем 1916. и почетком 1917. године налазили на бојишту на Солунском фронту, највећи број је био сврстан у 12. пешадијски пук „Цар Лазар“, али познато је да је знатан број војевао у другим јединицама, те њихова имена нису објављена јер су служили у артиљерији, коњици и у сани-тету и у осталим пуковима Шумадијске дивизије.

Много здравица је испијено у част првог српског артиљерца, Раке Љутовца, трговца из Пољне, који је 1915. године топовским хицем оборио непријатељски авион.

Својим одликовањима су се поносили Аћим Аћимовић (1876-1922), артиљеријски мајор, касније пуковник из Битоља, родом из Трстеника, умро је од шлога 19. новембра 1922. године, сахрањен је у Битољу. Опојао га је војни прота, Милан Димитријевић. Капетан Божи-дар Милановић вратио се са Солунског фронта са одликовањима која су му донела велико поштовање у Трстенику. Аранђел Вучковић, трго-вац, вратио се са одличјима као поднаредник инжењерије који је у саставу минерске чете вешто постављао минско-експлозивна средства за заштиту своје јединице док га је вребала опасност на сваком кораку од мина, али и од бугарских осматрача. Трговац Милош Миловановић, окићен одличјима, вратио се свом старом послу и наставио сарадњу са својим ратним другом, Аранђелом, и постали су ортаци у трговини. Каплар Мирослав Петковић (1892-), артиљерац 6. брдске батерије Шу-мадијске дивизије, вратио се са Солунског фронта као инвалид, па није желео да иде у свој родни Пајсак, већ је живео у Трстенику, где се бавио ситном трговином. Добио је и он Албанску споменицу коју је лично потписао регент Александар, али је остатак живота провео у тегобама. Андреја Радосављевић (1882-), син Лазара из Мале Дренове, вратио се свом старом послу, трговини, пошто је домовину ослободио и добио Албанску споменицу. Трговац Божидар Радивојевић (1897-1969), син Илије, вратио се трговини вином после нових сазнања о

гајењу и производњи вина у земљи Диониса, бога вина. Банкар Милан Малићанин је као син Милуна Малићанина,¹⁴ једног од оснивача Народне радикалне странке и бившег председника општине у Трстенику стекао наклоност великог броја утицајних личности из трстеничког среза и из вођства ове странке, јер је за време рата био писар Санитетског одељења при Врховној команди Војске Краљевине Србије на Солунском фронту, те је од својих ратних другова предложен за председника општине у Трстенику. У томе му је главни противник био учени Светислав Катић, син бившег народног посланика, Петра Катића (1839-1915).

Са одликовањима су се вратили и поштански службеник Новак Николетић, ратни телеграфиста при Врховној команди, винар Исидор Милосављевић и многи други.

Године 1922. сви учесници великог марша кроз Албанију и ратници са Солунског фронта су добили Албанску споменицу са писменом захвалницом коју је својим саборцима потписао краљ Александар Карађорђевић.

Настало је негодовање бораца који су у борбама прса у прса са Немцима рањени и заробљени и крај рата дочекали као сужњи, који нису добили никаква признања за крварење на Церу и Колубари и код Смедерева и Раље, који су као ратни заробљеници прошли кроз патње у логорима Болдогосањ, Ашах, Маутхаузен... Они су солунцима пребацивали што су бежали испред немачких топова, а њих остављали као заштитницу у првој линији фронта и често жртвовани у одсутној одбрани како би обезбедили бекство оних који су сада тријумфовали као победници.

„Сада, ви, који сте први напустили положај, бежећи пред Швабама, добијате одликовања, а ми, који смо грудима својим бранили Србију, штитећи вашу бежанију, понижени смо зато што смо заробљени као последњи преживели војници које су Швабе заробиле у крвавим рововима пуним изгинулих и израђављених другова који су лежали као снопље!“ – узвикивали су на разним партијским зборовима и изјављивали да ступају у опозицију.

¹⁴ Милун Малићанин (1860-1926), син Вујице из Јасиковице, радио је као трговац у Трстенику. Био је први председник Радикалне странке у Трстенику 1893. године. Са супругом Катарином, ћерком трговца Косте Ракичевића, венчао се 1884. године и са њом имао синове: Милана (1887), Милоша (1901) и Ненада (1912-1948) и кћери: Полексију, удату за адвоката Вулета Вукадиновића, Наталију, удату за Слободана Стерђевића из Пећи, Емилију (1885), удату за трговца Шукића, и Даринку (1904), удату за трговца Константина Симића из Трстеника.

Са Солунског фронта су у строју победничке српске војске стигли ови ратници:¹⁵

1. Светислав Кашић (1875-), полицајски писар, поштомни председник општинске Трстенике; 2. Драгољуб Тодоровић, учитељ; 3. Мицко (Николић); 4. Станојло Николић; 5. Љуба Пешић (шртовац); 6. Дража Белац; 7. Ђирко Живановић (Цакин); 8. Драгушин Јанковић (Анђин); 9-10. Радојко и Бранко (Миладиновић) Маџини; 11. Мика Радовановић (шртовац); 12-14. Обрен, Миливоје и Милован Брашић (сви шртовци); 15-16. Милан и Драгољуб Малићанин (шртовци); 17. Блажа Абација (вероватно Блавоје Јончић); 18. Драгушин Дунић (сарач); 19. Обрен Кљајић, кочијаш; 20. Добривоје (Стојадиновић); 21. Душан Стојадиновић; 22. Чеда, Мусаџушин зећ; 23. Чеда Симоновић, берберин (дуванџија); 24. Драгољуб Радосављевић; 25. Рака Милешић; 26-27. Божа (Косић), шлосер, и браћу Менџа (берберин); 28. Жика (Тодоровић), шлосер; 29-30. Душан и Вуле Вукадиновић; 31. Милеџа Аџиновић; 32. Милан Ј. Маџић; 33. Душан, син Драгољуба (Тодоровића), учитеља; 34-35. Алекса и Светиолик Мирић; 36-37. Оба сина Мике Марисављевића; 38. Љуба Ђукић; 39. Милорад Аксић; 40. Рака Стојадиновић (учитељ у Трстенику, родом из Медвеђе); 41-42. Радован Маџић и његовој му Бора; 43. Светозар Брадић; 44. Александар Јуџовић; 45-46. Сшева и Жика Бељићи (кафеџије); 47. Жика Бабић; 48. Исидор Вељков (Милосављевић); 49. Васа Радосављевић (џекар); 50. Љубодраг Радосављевић (бравар); 51. Миленко Радовановић (винарски шртовац); 52. Момир Ђаволовић (воскар); 53. Иса Вељовић (шртовац); 54. Божа, зећ Васа Перчевића (можда Божидар Милановић, каџиџан); 55. Сшева Сш. Радојевић; 56. Драги Марковић; 57-58. Оба сина Љубе Радосављевића (вероватније синови Радоја Радосављевића, Живојин и Љубодраг); 59-60. Алекса и Сига, синови Симе Милосављевића; 61. Милан Вулић; 62. Станоје Валић (помиње се као Полић 1917); 63. Рака Љушовац (Радоје); 64. Син Сшеве Чејовца; 65. Драгољуб Илић; 66. Душан Д. Мирић; 67-68. Два сина њога Саве Николеџића; 69. Драгиша Сисојевић; 70. Живоџа Јевџовић; 71. Никола Прибаковић; 72. Марко Миљковић; 73. Слода Алимџић; 74. Блажа Васиљевић; 75. Живоџије П. Стојадиновић; 76. Божа Пеџрашиновић; 77. Вучко Миленковић; 78. Син Тодора Чајеџинца (Светиолик); 79. Рагенко Стојаковић; 80. Милун Боровић; 81. Жика Ђирић; 82. Љуба М. Појовић; 83. Оћан Радић; 84. Мијаџи Клисарић; 85. Светозар Николић; 86. Бошко Јововић; 87. Божа (Јаховић), шустер; 88-89. Живан и Пера Буњак; 90. Светиолик Јуџовић; 91. Пера Милосављевић; 92-93. Добривоје и Божа Живановић; 94. Милан Ј. С. Лукић (кафеџија); 95. Мијаџи Стојковић; 96. Воја Ђурковић; 97. Аћим Аћи-

¹⁵ Према извештају Светислава П. Катића, објављеном посредством Црвеног крста из Женеве у „Београдским новинама“ бр. 18. од 21. I 1917. године (Тома Миленковић, Трстеник и околина у Првом светском рату, Београд, 2007).

мовић, мајор; 98. Жика Здравковић; 99-100. Бошко и Бољуб Кујовић; 101. Влајко Т. Михајловић; 102. Мика Миловановић; 103. Душан Тошић, учитељ; 104. Жика С. Лукић, учитељ; 105. Пој Раја (Радослав Лазаревић); 106. Дража Појовић, професор; 107. Јанко Бојанић; 108. Милун Пећровић, економ; 109. Никола Момировић; 110. Драћин Савић; 111. Васа Савић (браћ Дојчина и Блајоја); 112. С. Јанко Налбаћин; 113-114. Два сина Љубе Расјанина; 115. С. Јева Марковић, кафеџија; 116. С. Јојан Радисављевић (вероватно Радосављевић); 117. Манојло Кајић; 118. Веља А. Алексић из Доње Црнишаве; 119. Трајко Радуловић; 120. Таса Тодоровић; 121-122. Два сина Миладина Баћоћанина; 123. Мијушко С. Пећровић (привредник из Врњаци); 124-125. Два браћа Брћовића; 126. Коча Младеновић; 127-128. Новица и Рагомир Арсић; 129. Влаја Јарећњак; 130. Пој Сава Брадић; 131-132. Жика и Воја Параћанин; 133. (Марко) син Мирче Бојојевића; 134. Рагоје (Јовановић) Градишћанац; 135. Божа, син Мике С. Јојадиновића; 136-137. Кр. Ја Милућиновић и Мића С. Јефановић.

У овом списку нема војника који су поменути у извештају од 16. септембра 1916. године, а који се не налазе у извештају о умрлим и погинулим ратницима. Овде наводимо 41-ог ратника који нису поменути 1917. године:

1-2. Драћослав С. Јојановић, адвокат, и Која Ј. Симић, шрћовац, извешћачи (Не помињу се 1917); 5. Милосав С. Јојадиновић; 6. Ниша Гиздавић (вероватно Неша, Недељко, шрћовац); 9. Милун Бојовић (Милан Бојовић, поинуо 1916. године); 21. С. Јојан Радосављевић; 23. С. Јаноје Николић; 25. Љубинко Жераћанин, с. Јолар; 27. Драћина Смрланђија; 30. Рака Маћковић; 33. С. Јислав Јућовић (Александар Јућовић помиње се 1917); 38. С. Ја Јаћовић; 42. Љуба Карамарковић; 43. Драћослав Ма(р)ковић; 45. Добра Јовановић; 53. Блајоје Николић; 62. Драћуб В. С. Јојановић, ћак; 63. Душан Манцукић; 64. Чегда Тодоровић; 65-66. Лазар Аћимовић и з. Ј Добривоје Илић; 72. Миша Аћимовић; 73. Мика, шеф (вероватно Милош Миловановић); 74. Ранко Ранковић (не налази се на с. Јску из 1917. године); 75. Ђоле Павловић; 76. Драћин С. Јојковић; 77. Славко Тојлић; 81. С. Јаноје Полић (Помиње се као Валић); 82-83. Драћин и Душан Живковић; 84. Обрен Кларић (Кљајић?); 87. Чегда Колар; 89-90. Душан и Драћ Милосављевић (Драћ Бубањ); 91. Никола Николић; 92. Милућин, ш. Јер; 94. Жика Величковић (не налази се на с. Јску из 1917. године); 95. Мирко, ш. Јсер; 96. Хр. Јивоје Симић (не налази се на с. Јску из 1917. године); 100. Блажа Анђић, учитељ (Не помиње се на с. Јску из 1917. године); 102. Урошевић (вероватно Војислав, учитељ, нема ја на с. Јску из 1917. године); 103. Воја Вујић (нема ја на с. Јску из 1917. године); 104. Тома Д. С. Јојадиновић (нема ја на с. Јску 1917. године).

(Према овом извештају, који је преко Црвеног крста доспео до Београда и објављен у „Београдским новинама“ од 18. септембра 1916. године укупно 106 ратника из Трстеника је стигло на Солунски фронт 1916. године. У извештају из 1917. године није поменуто 43 ратника из Трстеника).

Овде нису поменути неки војници који су се налазили у другим јединицама, као што су били: Божидар Савић, Аранђел Вучковић, Новак Николетић, Милан Малићанин и неки други који су се налазили по војним болницама или на опоравку.

Истовремено, из заробљеничких логора Ашах, Нађмеђер (Чалово), Болдогасоњ (*Frauenkirchen*), Нежидер вратили су се преживели сужњи. До Београда су путовали железницом у сточним вагонима. Како су железничке пруге и мостови били разорени у рату, бивши сужњи су до својих кућа пристизали пешице по изрованим од граната друмовима, поред сабласних порушених кућа, поред спаљених села, разграђених дворишта.

Поред ратних заробљеника који су заробљени у војним операцијама 1914. и 1915. године у заробљеничке логоре су спроведена и цивилна лица као таоци или као радна снага.

Из среза трстеничког заробљено је у војним операцијама више стотина лица, а 1916. године интернирано је још толико. Из општине Трстеник од јула до септембра 1916. године је ухапшено и спроведено око 42 лица.

1. Филиј Симић, сџар 65 година, шртовац; 2. Миленџије Јоковић (48), слуја; 3. Миладин Гилић (42), шумарски радник; 4. Настас Чаревић (50), оштински послужитељ; 5. Боривоје Ђурић (39), чиновник; 6. Бранко Мишровић (28), ђекар; 7. Јовица Вељић (28), земљорадник-надничар; 8. Лазар Милошевић (37), чиновник; 9. Пећар Брадић (52), шртовац; 10. Марјан Ђукић (32), кочијаш; 11. Миодраг Томе Радовановића (28), посласџичар; 12. Милан Андрејевић (21), кућевласник; 13. Радосав Јовановић (58), шртовац; 14. Пећар Марковић (32), шртовац; 15. Јован Чаревић (24), сџолар; 16. Пећар Рисџић (36), ђекар; 17. Драгослав Павловић (20), слуја; 18. Драгомир Јовановић (26), дневничар; 19. Стеван Мишровић (23), шртовац; 20. Радосав Брашић (18), без занимања; 21. Живојин Вељовић (20), обућар; 22. Димиџије Ђорђевић (32), шумар; 23. Димиџије Бојковић (26), чиновник; 24. Влајко Сџајковић (68), шртовац; 25. Стеван Пећровић (36), ђрчар; 26. Милеџа Миленковић (50), железничар-кондукџер; 27. Радосав Марић (21), шртовац; 28. Милан Јовановић (32), шртовац; 29. Обрад Барић (20), келнер; 30. Љубисав Кљајић (30), кочијаш; 31. Јован Бекчић (33), ђекар; 32. Гвозден Миљковић (28), обућар; 33. Миливоје Обрадовић (26), шртовачки помоћник; 34. Сџојко Сџојковић (26), без занимања; 35. Предраг Нешић (18), дневничар; 36.

Драгомир Јанићијевић (18), бравар; 37. Боровоје Брашић (17), без занимања; 38. Александар Лукић (21), без занимања; 39. Никола Маринковић (28), обућар; 40. Илија Јонович (66), шртовац; 41. Богдан Милутиновић (16), месар; 42. Драгољуб Тодоровић (58), полицјски сиражар.

Нема поузданих података колико се ратних заробљеника из трстеничког среза није вратило у завичај. Радост ослобођења и жалосне призоре које је затекао када је ступио на тле домовине описао је ратни заробљеник, Рајко Бзенић из Доње Црнишаве, који је као редов XI пука Шумадијске дивизије заробљен октобра 1915. године од стране немачких трупа код Смедерева и спроведен у заробљеништво, које је највећим делом провео у Тиролу, тада у Аустрији, а ослобођење дочекао на имању бауера у близини логора Болдогосоња у Мађарској.

Свиже вести да је Српска војска пробрла Солунски фронт и убрзо доће наређење да идемо за Србију. А један настиојник нас плаши да не идемо. Каже:

„Тамо има црнаца, па ће вас побити! Они не знају ко сте ви!“

Задржава нас да и даље радимо. Ми кажемо да нећемо да се плашимо шота, идемо ми, више не остијајемо, пошћујемо наређење. Кад је шребало да кренемо, шу иде смо сшановали, прво Русе, па и нас загеси нека прозница, маларија. Забодемо плаве у кревети и не мрдамо даље. Једни се веселе здрави, друти кукају болесни.

Треба ићи до сшанице, ал немах ноге, као да су све исшребиване. Беше шо и у крашко време прође, јер од радосши и болесш ушече.

И ми једној дана кренемо. Маџари: ни срећан пуш, ни довиђења.

Свижемо увече у Будимшешшу. Одашле шребда настиавиши пуш друтим возовима. На сшаници каи кише не би мола да падне на земљу од војске, народа, ослобођених заробљеника. Све један до друшота. Никад више нисам видео свеша. Онда воз ниједан не може да доће. Не може ни да изађе док један пред машином или пред ваоном полако чистши пруту уклањајући народ и шо само воз полако иде мањом брзином но шшо иду волујска кола и шо редом сва прута заузеша свешом. Од шаре, народа, само се дила маила до сшакленој покривача (крова сшанице) и пада роса ко да је киша.

Ми шу се мало задржасмо. Нико не зна иде ће, који воз за иде пуује. Неки воз са шерешним ваонима шамо је мало даље по сшрани. Неки се пењу шамо у ошворене ваоне шерешне. Наши друшови кад видеше да се шамо пењу, они кренуше и ми за њима. Један цивил каже: „Овом прутом воз иде за Субошшцу.“ Ми не послушасмо њеа, но одосмо шамо у шерешни, иде се наши пењу у оне ваоне. И ја се некако извукох код њих. Пун се воз найуни. Но срећом имао сам једно мало коферче и некако моадох сешши на њеа. Не би дуто и он крену даље, али од сшанице није много пушовао до друте неке сшанице и ошеш сшоји. И шакко редом у Будимшешши као да

има сѣо сѣаница. Целу ноћ ѡводимо ѡ Будимѣшти. Тек ујуштуру креће у неки час. А онај воз шѣо је казао онај ѣрађанин, ѣрешао нас одмах, још на првој сѣаници. Видесмо неке Србе, воз јури, они ѣвају весели. А ми осѣадосмо да дремамо у ѣерѣшњаку. И цели дан у ѣушу до Субоѣице, до касно у ноћ.

У Субоѣици, срећом, у неке ѣразне ваѣоне класне ѣењемо се, и ѣрве и друѣ класе, нико нам није бранио. И недуѣо зашѣим кренемо. Сѣињемо у Нови Сад увече. Видимо Србе у шајкачама с ѣушком у руци, који су били у заробљеништву, узели ѣушке и одржавају рег. Ту ѣреноћимо.

Ујуштуру видимо мноѣо свѣта, наших, заробљеници који су били, истѣо из Србије мноѣо војске немачке са сѣремом, арѣиѣљерије, ѣешадије, сви родови. Ујуштуру саоѣиштили једном Маѣару да ѡ улицама чука у добош и виче нама: „Ви нисѣе више заробљеници аустѣријски, ви сѣе срѣски војници. Живео краљ Пеѣар!“

И он ѡо виче на улици ѣде се окуѣи мало људи. И ајдѣше код касарне б-ѣе да ѣримѣше оружје. Ми одосмо ѣамо, оно ѣомила, за два дана не можеш да доћеш на рег. Немци из Србије ѡѣтерали мноѣо (ѣлена), заѣленили сѣоку и све друѣо. Они изгадоше наређење да се одавде не може даље ѣерашѣи никакав ѣлен, само они моѣу да иду, но мирним начином. И ѣако и урадише. Свакоѣа јушѣра, кад ѣод мрднеш у варош, ѣих све мање, одсѣуѣају у ѣихову земљу. У Новом Саду смо се задржали неко време. Наша војска не долази. Још само ѡо неки авиони круже, баѣају цвеће неко, лѣшке и ѣако чекамо. Хранимо се добро, свуд казани кувају ручак и кажу: „Ово све ваше из Србије шѣо доѣтерале Швабе, храну и сѣоку ваѣу.“ Увече на улици, ѣде има месѣа довољно, иѣранке. Коло само вије. Свира музика 13. ѣука која је била заробљена на Сави код Шайѣа 1914. ѣодине у Срему, кад је био срушен мостѣ на Сави. И они били у роѣштву, цела музика. Кад ошѣдне музика увече на одмор, нас ѡо неке ѣруѣе, ѡо авлијама код некоѣ домаћина иѣрамо до касно у ноћ. А ја момак млад. А лѣе цуре новосадске. Ужива се у младосѣи, заборавило се на муку свакојаку.

Пошѣом једно вече хоћемо да кренемо за Беоѣрад и одемо на Дунав у шлѣйове да се укрѣамо, али сѣражар на мосту шѣо води из Новоѣ Сада у Пеѣтроварадин не ѣроѣушѣа, не да ићи друмом. А ми из шлѣйова враѣимо се наѣраѣи у ѣрад. Кажу, може неѣде низводно, ѣде има још ѣихових војника. Низводно Дунавом (моѣу) да нас ѣобију лако, онако у ѣомили. И одусѣанемо од ѣушѣовања. И ѣу сам куѣио од једноѣ нашеѣ Србина једне чизме немачке нове. Био сам слаб са обућом. Моји друѣови кажу: „Куѣићемо у Беоѣраду.“ И ѣрећи дан, ѡо доласку у Беоѣрад, нема нишѣа да се куѣи. Све оѣишло ко зна ѣде. И доћоше наши кући боси.

Први конак био код Авале у једној сѣраћари без ѣрозора. Друѣи конак код Тоѣоле у једном сѣлу. Трећи у Рековицу. А чѣтврѣоѣ дана ѣеша-чења сѣиѣосмо у Трсѣеник, у сѣло Доњу Црнишаву, код оѣа и мајке.

Кад смо од Авале наишли овамо у Шумадију, ниси моѣао шѣа да видиш. Ниѣде оѣраде око куће нишѣи какву сѣоку. Народ све ѣоѣѣан, бос. Порасѣурано ѣде шѣа. Зачудили смо се: ѣде ћемо сад кад је овако сѣање.

Рђаво све до Рековца. Од Рековца ћа овамо ка нашем Трстенику мало друшачије. Има иде да купиш хлеба и друго. Тамо само кажу: Немамо. Овамо стока у ојради стоји. Певци певају, док ћамо није нисам чуо живу кокош и видео стоку кроз ћа села.

У Трстенику седнемо ће се одморимо у кафани код неке зване Цане (Цоне) и ћу нас чисти ћићем Бошко Јанковић,¹⁶ шртовац из Трстеника, који ћу живео, који је с нама дошао из заробљеништва. И он оде својој кући. У Рековцу је јако имао прозницу и ја сам му дао ћебе ће се покрио и мало згрејао и у Трстеник дошао са нама скућа полако. И ћу се расшадосмо. Ми за села, он својој кући у Трстеник.

Кући кад сстићем, сви се обрадују, родићељи, снахе, браћанице и браћаници.¹⁷ А два браћа још ми нису дошли. Стојан шћо је био на Солунском фронту и Настас¹⁸ и он из заробљеништва. А два браћа умрли у војсци: Јевћимије 1914. године од рана у болници у Крајујевицу и Драгољуб 1915. године у Београду од шифуса.

4. ОСЛОБОЂЕЊЕ КАО ВРЕМЕ СВЕОПШТЕ ЖАЛОСТИ – ЦРНИ БАЊАЦИ НА УБОГИМ ДОМОВИМА И ЛЕЛЕК ЖЕНА У ЦРНИНИ ЗБОГ ПОМОРА ОД ПОШАСТИ „ШПАНСКЕ ГРОЗНИЦЕ“ ПОМРАЧУЈУ РАДОСТ СЛОБОДЕ

Ратници Великог рата, на обе стране, попут јахача Апокалипсе, нису донели само рат као светско зло. Са освајачима 1914. године стигла су четири јахача Апокалипсе: рат, смрт, болест и глад. Док је рат нестао на хоризонту, појавио се четврти јахач Апокалипсе – страшна болест која се као авет појављивала у сиротињским домовима и бучнула као невидљива стихија епидемије.

Ослободиоци су са Солунског фронта са слободом донели и самртну косу „шпанске грознице“, дотле непознату врсту грипа, „тарлему“, којој је подлегало брзо изнурено, изгладнело и неотпорно становништво, претежно слабуњава деца, жене и старци. Страшна епидемија је у јесен 1918. године косила сеоско становништво. Жртве „шпанске грознице“ су биле три пута бројније од ратних жртава на фронту.

¹⁶ Божидар Јанковић (1895-1951), звани Бошко, син Јеврема, трговац из Трстеника. У Трстенику је и старији Божидар Јанковић (1865-1950), трговац, носио надимак Бошко.

¹⁷ Вративши се из заробљеништва новембра 1918. године, Рајко је у родном дому затекао остареле и изнемогле родитеље, три снахе, четири малолетне братанице, петорицу малолетних братанаца. Од петорице синова Милуна и Кристине из рата су се вратила тројица.

¹⁸ Настас је заробљен новембра 1915. године код Пећи и отеран у логор Нађмеђер у коме је остао до 1918. године, а Стојан је стигао са Солунског фронта.

До данас није утврђено како је дошло до те страшне епидемије која је угасила огњишта у многим домовима. Неки лекари сматрали су да су је донели савезнички војници из разних лазарета са тла Африке на Солунски фронт, а отуда су је донели оболели српски војници који су се вратили својим домовима. Други су за ову опаку заразу оптуживали јединицу Сенегалаца у француској војсци који су са Српском војском стигли у Крушевац и Трстеник.

Међутим, познато је да су неки непријатељски војници пре повлачења загадили бунаре и тако проузроковали ширење заразе међу цивилним становништвом.

Одласком Аустријанаца, у Трстенику и околини остала је неорганизовна здравствена служба. Није било лекова, хигијенски услови су били бедни, бунари загађени. У неким домовима је умирало по троје деце у току истог дана.

На многим кућама су се залепршали црни барјаци.

Јесење кише су спирале свеже хумке које су ницале свакога дана. У многим домовима није било способних лица да сахране умрле, јер су суседи, у страху од заразе, бежали од уклетих кужних домова.

Милосавка (14), кћер Богољуба Бошковића из Божуревца, дошла је код тетке у дом Михаила Моравца, кафеције овдашњег, где је донета страшна пошаст која је и њу покосила 17. октобра 1918. године.

Милован Томић (32), железничар, родом из Мокре Горе, склопио је очи у Трстенику 24. октобра 1918. године.

Полицијски писар Бративоје Антић је, отправљајући послове на увођењу реда и збрињавању, и сам оболео. Много се радовао свом недавно рођеном сину Љубомиру, али у часу кад се спремао за радост због доласка слободе, његов син је помрачио видик и преминуо 28. октобра 1918. године. Године 1922. Бративоје Антић је постављен за поглавара среза копаоничког у Брусу.

Млада Јевросима (22), кћер почившег Радована Белоице, рођена у Буковици код Новог Пазара, подлеже грозници 28. октобра 1918. године. Одмах за њом паде у постељу њена рођака Милосава, супруга Крсте Белоице, и подлеже грозници 19. новембра 1918. године у Штулцу.

Велики бол је задесио општинског писара Љубомира Пешића, тек пристиглог са Солунског фронта, и супругу му Персиду чија добра кћер Добросава подлеже болести у 16. години, 29. октобра 1918. године. А пре две године изгубили су двогодишњу Јелену.

Стари парох Сава Николетић је свакодневно појао опела и сам једва вукући свој дах.

Стара Стевка (74), удова гласовитог свињарског трговца, Ђорђа Градиштанца, пресели се у вечност 31. октобра 1918. године.

Мирко Вукашиновић (45), избеглица из Пећи, умро је од запаљења плућа 8. новембра 1918. године.

Прави помор задесио је породицу Петра Милићевића, која је дошла из Бишева код Рожаја и сместила се у Грабовцу. „Шпанска грозница“ је захватила све чланове породице. На дан примирја, 11. новембра 1918. године, умрло је троје деце Петра и Јеле: кћери Јелена (3 године) и Наста (4) и син Риста (8). Наредног дана, од бола за децом, препукло је и срце мајке Јеле (45).

Драга (61), жена ликерџије Лазара Антића, дошла је као избеглица из Београда у Трстеник. Умрла је од потреса живаца, записао је парох Сава, на дан 5. децембра 1918. године.

И избеглица Божидар Ђурић (35) из Параћина, банкарски чиновник, који је дошао из Београда, умро је од „шпанске грознице“ у Трстенику 9. децембра 1918. године.

Милан (10), син Ђурђа Ђурђевића из Трстеника, играјући се бомбом коју је нашао скривену у некој војничкој торби, страдао је када је бомба експлодирала и однела му руку. Дечака су након указане хитне помоћи лекари отпремили за Ниш, али је на путу од Трстеника према Крушевцу преминуо. Био је 12. децембар 1918. године.

И у селима су умирала деца и омладина. Сви су се клонили кућа у којима је харала „шпанска грозница“. У неким домовима умирало је по више деце која су спавала у једном кревету.

Михајло, тек рођени син Милорада Милосављевића Роде, умро је од „шпанске грознице“ 28. новембра 1918. године.

Петројка (18) и Милка (16), ћерке Светозара Атанасковића из Риђевштице, разболеле су се после доласка српских војника са Солунског фронта. На дан 17. децембра умрла је Петројка, а после три дана, 20. децембра 1918. године, подлегла је и млађа Милка.

На трстеничком гробљу први снег је засипао нове хумке. „Шпанска грозница“ је покосила изгладнеле ратне сирочиће, старце и старице, изнурене, гладне и измучене страдалнике.

Старе хумке су кише, снегови и ветрови поравнали. Многе без гробног камена.

Више није било ни способних столара да рендишу даске и склопе толики број мртвачких сандука колико је требало изградити свакога дана, па су за децу ковчеге склепали од разваљених врата и столова. Није било ни вештих и способних клесара да исклешу достојне споменике, па су стари каменоресци, борећи се са сипњом, клесали попински пешчар да се гробови не изгубе у трави и острози.

У постељу је пао од сипње најстарији каменорезац који је у Попини обучавао младе клесаре како се из стена ослобађају споменици за трајање сећања, Михаил Тимко (75), рођен у месту Долен Свидник, за које нико у Трстенику није чуо. Он премину 14. фебруара 1919. године, а његова верна супруга Чола (55) му се придружи 21. марта 1919. године.

Током последња два месеца 1918. године у парохијама трстеничке цркве Свете Тројице од „шпанске грознице“ је умрло око 300 особа, у матичној књизи умрлих цркве Светог Петра и Павла у Пољни 270, цркве Светог Николе у Медвеђи 183, у Великој Дренови 206, у Врњачкој Бањи 77, Светог архистратига Михајла у Горњем Рибнику 72, у Велућу 67, у Стопањи 52 и у Станишинцима 40. У Грабовцу је умрло 39, у Оцаима 36, у Брезовици 27, у Дубљу 23, у Осаоници 18, у Попини 18, у Рајинцу 16, у Горњој Црнишави 15, у Угљареву 13 и у Стублици 13, у Планиници 10 и у Чаирима 10. Занимљиво је да су свештеници при цркви Свете Тројице забележили да су у Трстенику, где је одмах ступио на дужност срески лекар, др Милан Симић, само две особе умрле од „шпанске грознице“.

Нешто је мањи био помор у околини Врњачке Бање. Од ове опаке болести је у Новом Селу умрло 37 лица, у Врњцима 16, у Рсавцима 12 и у Липови 11, у Гочу 9, у Стрменици 6, док је у Врњачкој Бањи од ове болести умрла само једна особа. Очигледно је да је велики број жртава био последица здравствене непросвећености становништва и одсуства превентивне заштите.

У најтежем тренутку у помоћ је стигла организација Црвеног крста која је обезбедила намирнице и лекове за изнурено и болесно становништво. Под окриљем ове организације пружена је превентивна заштита, болесници су хоспитализовани, пружена им је лекарска нега и епидемија је нагло престала.

За среског лекара у Трстенику је 1919. године поново постављен др Милан Симић,¹⁹ санитетски потпуковник, који се управо вратио из аустријског заробљеништва. Др Симић је био срески лекар у Трстенику од 1908. до 1915. године. Крајем 1919. др Симић је отишао за лекара лечилишта Врњачке Бање.

¹⁹ Др Милан Симић (1878-1970) је рођен у Сталаћу, гимназију је учио у Крушевцу, а медицину завршио у Бечу 1905. године. Од 1906. до 1908. године је служиовао у Александровцу, а затим све до аустроугарске окупације у Трстенику. За време одступања српске војске заробљен је у Скадру. По повратку из заробљеништва радио је кратко време у Трстенику, а затим до 1945. године у Врњачкој Бањи. Био је близак комунистима, лечио је бесплатно сиромашне људе, па је долазио у сукоб са среским властима.

У овом веома тешком времену после помора од „шпанске грознице“ истакли су се многи самопожртвовани лекари који су читавим својим бићем били предани унапређењу здравља народа. О једном таквом случају сведочи писмо захвалности које је сачувано међу хартијама лекара у Крушевцу:

Г. Миодрагу Мишићу, медицин. Крушевац

За време боловања моје сесире од шешке Олге Пешировић, која је боловала од шпанске грознице, компликованим зајалењем и шифусом. Смрт неминуовна, лекар позван касно, борио се за њу и дану и ноћу и сјасио је. Хтели даши награду. Одбио. Врло благодаре.

Маја 1919.

Трстеник Лейосава и Јован Јаковљевић²⁰

У лето 1919. године др Небе је извршио пелцовање деце на територији среза. Обнародовано је да ће један број сироте и слабуњаве деце бити упућен на Јадранско море на опоравак.

После смиривања епидемије од „шпанске грознице“, јављала су се у појединим местима бројна обољења од срдоболе, шарлаха, трбушног тифуса.

Набављена је бурад са средствима за дезинфекцију нужника по јавним надлештвима, школама, кафанама и приватним кућама.

Велике невоље причињавала је зараза од шуге коју су донели окупаторски војници. Ова болест се ширила по сиротињским домовима. Лекари су објавили упутство за лечење шуге и коњске шуге, а апотекари су набавили средство за лечење од ове несносне болести која није била смртоносна, али је људе претварала у прокажене и нагрђене особе, изопштене из друштва.

Одмах после ослобођења позвани су сви инвалиди да се пријаве лекарској комисији и инвалидској комисији како би добили материјалну потпору и месечну новчану помоћ, као и чланови породице који имају право на породичну инвалиднину.

У Србији су отворене радионице за израду ортопедских помагала. Ове радионице су биле најзапосленије привредне организације јер је био велики број бивших ратника који су у борбама остали без руку, ногу, без очију, без зуба. Влада Љубе Давидовића се старала да сви инвалиди одмах добију бесплатно ортопедска помагала како би се мање виделе ратне ране.

Још из XIX века у Трстенику је издавана концесија за отварање апотеке. Ову концесију је од мр Стојићевића још 1912. године купио апотекар Светолик Трајковић. Он је по убеђењу био социјалиста и често је сиромашним људима давао лекове бесплатно.

²⁰ „Радничке новине“ бр. 114. од 14. маја 1919. године.

5. ПОМЕН ПАЛИМ И УМРЛИМ РАТНИЦИМА У РАТОВИМА 1912-1918. ГОДИНЕ У ХРАМУ СВЕТЕ ТРОЈИЦЕ У ТРСТЕНИКУ НА ВИДОВДАН 1919. ГОДИНЕ

На Видовдан 28. јуна 1919. године у храму Свете Тројице и у другим црквама трстеничког среза одржан је парастос свим изгинулим ратницима и умрлим сужњима у заробљеничким логорима. Поред палих бораца значајан број ратника који се нису вратили својим домовима је нетрагом нестао у ратној стихији, па се није знало јесу ли живи или покојни... За неке од њих је још тињала нада да су живи, али не могу да се јаве. Њихове супруге и остарели родитељи су се тешили да су можда остали у туђини заведени чарима неке Мађарице или Немеце, Чехиње или Словакиње, а они који су нестали на Солунском фронту, да су остали очарани лепом Гркињом. Али временом су преко Црвеног крста стизали извештаји о местима где су издахнули ратници и сужњи, бар највећи број.

На Видовдан је бивши војни свештеник Радослав Лазаревић, старешина храма Свете Тројице, одржао литургију са молитвом за покој душа палих за ослобођење и уједињење и умрлих у логорима. У цркви је појао хор „Бошко Југовић“ са хоровођом Благојем Савићем на челу.

Поменик војника из Трстеника палих у балканским ратовима

Божидар Бекчић, казанција из Трстеника, умро 19. XI 1912. године у Призрену од последица рањавања у борби против шурске војске.

Ићаћ Милошевић (30), колар из Трстеника, погледао ранама задобијеним у борби против шурске војске као редов у Косовској Митровици 30. XII 1912. године;

Срећен П. Кајић (1882) шртовац из Трстеника, као редов 4. ескадрона Коњичког пука Шумадијске дивизије, учествовао у ослобађању Сшаре Србије (Македоније), на војном походу кроз Албанију оболео у Драчу, где је упућен кући, али је на пућу умро у Солуну 6. II 1913. године.

Бојдан Миленковић (1882-), редов XV пешадијског пука, умро 1913. године у селу Карасларе код Велеса од последица рањавања у борби против Бућара;

Милосав Стојковић (45), радник из Трстеника, умро 20. XI 1913. године као редов XII пука у Новом Пазару од последица рањавања при ослобађању Рашке области;

Алекса Гарчић из Трстеника, поинуо при нападу Арнауца 8 (21) септембра 1913. године код Дебра (Паломана) као редов XIX пука Шумадијске дивизије.

Поменик палих војника у Великом рају за ослобођење и уједињење 1914-1918.

Миливоје Николић, калфа из Трсџеника, мобилисан 1914. године као редов 1. чете 2. батаљона XII пешадијског пука, умро у Горњој Врањској од задобијених рана 6 (19) августа 1914. године;

Милан Минић (23) пекар из Трсџеника, мобилисан као редов XII пука Шумадијске дивизије, погинуо 10. VIII 1914. године у борби на месту Пошес код Шайца (између Мишара и Јевремовца);

Живан Капић, мобилисан као редов XII пука Шумадијске дивизије, погинуо 10. августа 1914. године код места Пошес код Шайца.

Милан В. Гилић (1887), капетан XII пука Шумадијске дивизије погинуо 6 (19) IX 1914. године у борби против Аустријанаца на Мачковом камену;

Животин М. Гилић (1869-), земљорадник из Трсџеника, рођен у Коњуку, мобилисан као редов XV пешадијског пука. Погинуо новембра 1914. године на положају Шилковци за време Колубарске битке;

Никола Зевшеровић (22) из Трсџеника, заробљен као редов XII пука, умро 1. I 1915. у логору Нађмеђер у Мађарској;

Антон Трошић, заробљен као редов XII пука Шумадијске дивизије, умро 25. I 1915. у логору Нађмеђер;

Срећен Павловић, редов XII пука Шумадијске дивизије, умро 27. I 1915. у Пожеи од недовољног хране;

Борђе Стефановић, редов 4. резервне муниционе колоне, Шумадијске дивизије првог позива, умро 5. II 1915. у Врњачкој Бањи од дифтерије;

Драгутин Пешировић (45), редов 1. батерије, умро 21. II 1915. у резервној војној болници у Трсџенику од недовољног хране;

Синиша Стефановић (20), редов, умро 27. II 1915. године у резервној војној болници у Трсџенику;

Милан А. Павловић (1876-), књиговођа Новчаног завода из Трсџеника, рођен у Бошуну, мобилисан као редов 2. чете 4. батаљона XV пешадијског пука Шумадијске дивизије, умро 23. II 1915. у резервној војној болници у Трсџенику од недовољног хране;

Василије Јаковљевић из Трсџеника, мобилисан као редов XII пешадијског пука Шумадијске дивизије, умро од тифуса 11. IV 1915. у Ужицу;

Драгомир Павловић из Трсџеника, рођен у Рајинцу, као редов XI пешадијског пука Шумадијске дивизије погинуо 1915. године код Црне Баре;

Будимир И. Ђарић (1894), поднаредник X пука, III позива Шумадијске дивизије, ученик III разреда Училишне школе у Јајини, умро у Крајевцу 7 (20) X 1915. године од задобијених рана у борби против Немца код Смедерева. Сахрањен 12. X 1915. у Трсџенику;

Петар Михајловић, шежак из Трстеника, као редов XIX џука Шумадијске дивизије умро од задобијених рана 12. XII 1915. године у селу Божурњи код Тојоле, у дому Филиповића;

Љубинко Аћимовић (1885-), син шртовца Грује из Трстеника, умро у Драчу од изнурености 27. I 1916. године као редов XII џука Шумадијске дивизије;

Мирко Вукосављевић, сарач из Трстеника, редов занатлијске чете, умро 28. II 1916, сахрањен у Ијососу, Крф;

Драгољуб Павловић, родом из Прњавора, редов, умро 12. III 1916. на осирву Виду;

Димирије Тодоровић Мишке (Параћин, 1872-), учитељ из Трстеника, њисар резервне војне болнице у Трстенику 1915. године, оболео је при повлачењу преко Албаније и упућен на лечење у Алжир, где је умро 2. маја 1916. године;

Ристио В. Дуждевић Тохол (1882) из Трстеника. Поинуо 1916. године као командир чете 1. добровољачког џука Прве српске добровољачке дивизије. Одликован Карађорђевоом звездом с мачевима;

Драгослав Алимјић (1897), железнички чиновник из Трстеника, син бившег српског начелника Павла, умро 3. VI 1917. у Алжиру;

Миодраг П. Вујић (1896), шртовачки помоћник из Трстеника, рођен у Власовинцима, редов 1. чете 4. батаљона XIX њешадијског џука, поинуо 7. VI 1917. године на Вешернику у борби против Бућара;

Драгослав Панић, редов 12. џука, умро 24. VIII 1917. у Српској војној болници у Феривалу, Тунис;

Миладин Миладиновић, редов 19. џука Шумадијске дивизије, умро 17. IX 1917. године у Српској војној болници, сахрањен у Феривалу, Тунис;

Живојин Ј. Младеновић (1888-), инжењеријски капетан, поинуо 1917. године као командант чете у XII њешадијском џуку на Солунском фронту. Његова суруга била је бабица Васка Пећковић (1890-) из Алексинца, која је живела у Трстенику;

Алекса М. Мирић (35), рез. коњички наредник, умро од маларије 20. V 1918. године у месту Баница код Лерина (Флорина), на Солунском фронту, сахрањен у Баници (данас Веви). Његове посмртне остаци пре-нео је отац Милосав у Трстеник где је сахрањен 23. IV 1923. године;

Александар Радинић из Трстеника, рез. џуковник, као рањеник пребачен на ојоравак у Тунис где је умро 27. VII 1918. године. Сахрањен је на Српском војничком гробљу у Феривалу;

Павле Ђ. Ошашевић из Трстеника (Крушевац, 1883-), као редов II њешадијског џука, заробљен и умро у Бућарској 1918. године.

О губицима становништва сведоче и матичне књиге умрлих при парохијским црквама у срезу трстеничком у времену од 1910. до 1920. године.

*Преглед ојојаних и појребених лица
у парохијама трстеничкој црквеној намесништва*

1910.	1911.	1912.	1913.	1914.	1915.	1916.	1917.	1918.	1919.	1920.
<i>Црква Свеће Тројице у Трстенику</i>										
144	303	207	236	368	972	246	176	489	171	128
<i>Храм Рођења Пресвете Богородице у Врњачкој Бањи (Врњци, Ново Село, Липова и Рсавци)</i>										
70	76	82	90	153	556	103	74	205	96	87
<i>Црква Вазнесења Господњеј у Великој Дренови (Селиште, Сирајари)</i>										
96	105	115	153	144	325	95	72	241	74	69
<i>Црква Светих апостола Петра и Павла у Пољни (Милушовац, Риђац, Мала Дренова, Мала Суџубина и Божуревац)</i>										
166	103	99	114	185	316	131	110	359	99	80
<i>Црква Светиој Николе у Медвеђи (Бојдање, Рујишник)</i>										
91	93	131	122	132	237	77	84	232	85	83
<i>Манастир Свеће Богородице у Велућу</i>										
<i>(Камењача, Риђевитица, Јасиковица, Бучје, Лојаш, Окрућница, Пајсак, Тоболац)</i>										
79	72	73	103	121	270	100	87	125	74	94
<i>Црква Светих апостола Петра и Павла у Стојањи (Бресно Поље, Омашница)</i>										
82	102	65	72	109	233	43	47	125	54	51
<i>Црква Пресвете Богородице у Сјанишцима</i>										
<i>(Сјрменица, Гоч, Плеш, Рођавчина, Бзеница)</i>										
70	27	45	61	64	195	24	30	162	60	41
728	781	817	951	1.276	3.104	822	680	1.938	713	633²¹

Ови подаци нису потпуни јер не садрже имена извесног броја погинулих, несталих и заробљених бораца за које у ратном метежу нико није успео да посведочи о њиховој трагичној судбини. Такође, протокол умрлих у цркви Светога архистратига Михајла у Горњем Риблику су нестали за овај период и црква извесно време није била отворена, већ су најнужније обреде обављале цркве у Трстенику и Велућу.

6. ЕПИСКОП ЖИЧКИ, НИКОЛАЈ, ОБНАВЉА АРХИЈЕРЕЈСКО НАМЕСНИШТВО У ТРСТЕНИКУ ПОД СТАРЕШИНОМ ПРОТОНАМЕСНИКОМ РАДОСЛАВОМ ЛАЗАРЕВИЋЕМ КОЈИ НА ВИДОВДАН 1919. ГОДИНЕ ПРИРЕЂУЈЕ МОЛЕПСТВИЈЕ И ПАРАСТОС ПАЛИМ РАТНИЦИМА У ВЕЛИКОМ РАТУ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ И УЈЕДИЊЕЊЕ

У новој држави Краљевини СХС стављена су под исту круну три братска народа. Али у исто време у тој заједници обнародована је слобода збора и договора, слобода кретања и слобода вероисповести, односно да се у три народа могу слободно исповедати три вере: православна, католичка и исламска, као и остале вере које су имале мали

²¹ Тома Миленковић, *Трстеник и околина у Првом светском рату 1914-1918*, Београд, 2007.

број верника, попут протестантске, англиканске, јеврејске. Постојање више вера није реметило народно јединство, јер су се верници држали пословице: „Брат је мио, које вере био“.

Српска православна црква је у новој држави први пут од времена средњег века раширила крила јер је српски народ био уједињен у истој држави.

Већ 1919. године на трон Жичке епархије Свети архијерејски синод Српске православне цркве поставио је епископа Николаја Велимировића,²² ученог теолога, школованог на универзитетима у Швајцарској, Великој Британији и у Русији. Схватајући препородитељску моћ хришћанске вере, епископ Николај је прионуо да уреди богослужење, обнови цркве и манастире и унапреди хришћанску мисију православног монаштва и свештенства у својој епархији.

По ступању на трон епископа, владика Николај је обишао и трстеничко намесништво и уредио организацију и 17. јула 1919. године за вршиоца дужности архијерејског намесника поставио јереја Радослава Лазаревића, пароха цркве Свете Тројице у Трстенику, који се са осталим српским борцима вратио са Солунског фронта крајем 1918. године.

Чланови Намесништва су били свештеници: Трифун Марић и Никола Серафимовић из Трстеника, Милан Ржаничанин из Врњачке Бање, Николај Александров из Горњег Рибника, Аврам Миљковић из Стопање, Марко Бачанин и Милан Ратајац из Велике Дренове, Момир Ковачевић из Медвеђе и Михаило Милосављевић из Велућа.

²² Др Николај Велимировић (1880-1956), рођен је у Лелићу код Ваљева 1880. године, рано је испољио велике интелектуалне способности и радозналост, па је упоредо са гимназијом завршио и Богословију „Свети Сава“. Као учитељ изабран је за питомца Светог архијерејског сабора Српске православне цркве и у Берну студира на Старокатоличком факултету, где бива промовисан за доктора теолошких наука. После Берна одлази у Кембриџ, где је докторирао филозофију. Вративши се у Србију, у манастиру Раковица је рукоположен у чин јеромонаха и после једногодишњег усавршавања на Духовној академији у Кијеву, враћа се у земљу где је постављен за суплента у Богословији „Свети Сава“. За време Првог светског рата 1914-1918. године радио је у Енглеској на ширењу истине о Србији и њеној праведној борби. Као доктор теологије и филозофије је хиротонисан за владика жичког први пут 1919. године, а 1921. године је постављен за епископа Охридске епархије, а 1934. године поново је постављен за епископа жичког. На том положају је дочекао окупацију. Био је предводник противника Конкордата – споразума са Ватиканом о стварању јединствене хришћанске цркве који је у редовима православног свештенства схваћен као увод у гашење православља. Мада је покушао да се огради од мешања у политику, Николај је после окупације Југославије 1941. године брзо увучен у обрачуне супротстављених покрета отпора, па је по наредби заповедника Србије, генерала Бадера, овај црквени великодостојник одстрањен са епископске столице и изолован у манастиру Љубостињи, а потом 1942. године стављен и у затворску ћелију манастира Војловице, а крајем рата био је сужањ у злогласном концентрационом логору Дахау. Због осуде од стране комунистичких власти емигрирао је у САД и тамо у граду српских избеглица, Либертвилу, подигао храм Светог Саве, у коме је сахрањен након смрти.

У манастиру Љубостињи настао је спор око старешинства, јер је игуман Константин Поповић био постављен за настојатеља манастира у јесен 1916. године када су окупаторске власти отерале у логор тадашњег игумана јеромонаха Севастијана Путника, оптуженог од стране окупаторских власти да је скривао архиву и део трезора српске владе.²³ Сада када се монах Севастијан вратио из заробљеничког логора Ашах, настао је спор око првенства. Епископ жички, Николај, на место игумана манастира Љубостиње поставио је Севастијана Путника. У манастиру су поред њега у монашком братству били монаси Константин и Јероним.

Јеромонах манастира Љубостиње, Севастијан Путник, поново је почео опслуживати своју Четврту трстеничку парохију. Своју велику љубав према светињи којој је посветио свој живот исказао је у књижици *Манастир Љубостиња*, објављеној после повратка у манастир.

Трстеничко намесништво имало је три парохије.

У Првој парохији чинодејствовао је протојереј Радослав Лазаревић (1866-1936), који је као парох радио од 1895. године. Рођен је у Горњем Рибнику, као син пароха Саве, био је учитељ до 1896. године, када је постао свештеник и прешао у Трстеник где је предузео изградњу новог храма Свете Тројице 1898-1900. године. Оженио се ћерком попа Михајла Поповића из Трстеника. Учесник светског рата као војни свештеник на Солунском фронту.

У Другој парохији служио је поп Сава Николетић (1851-1922), који је био парох цркве Свете Тројице у Трстенику од 1881. године до смрти. Хапшен за време аустроугарске окупације 1918. године због оглашавања звоном пробоја Солунског фронта. Попа Саву наследио је 1922. године Трифун Марић (1868-1929), који је дошао из Чукојевца где је био парох. Године 1929. је отишао из Трстеника за Крагујевац у коме је умро. За пароха Друге парохије постављен је 1929. године братацац попа Михајла Јаћовића, млади богослов Радмило Јаћовић (1909).

²³ Игуман манастира Љубостиње, Севастијан Путник, је по наредби официра Српске војске у близини манастира Љубостиње уочи доласка аустроугарске војске октобра 1915. године закопао сандук са архивом и део злата Врховне команде Војске Србије. Он је тај посао урадио заједно са својим кумом Михајлом Радојевићем из Богдања. Али већ наредног дана игуман Севастијан је открио да је скривница откривена и опљачкана. Сумња је пала на Михајла Радојевића. Аустроугарске власти су дошле у посед архиве и златника и монаха Севастијана интернирале у логор Ашах. У околини Љубостиње су кружиле приче да је златнике ископао и присвојио Драгољуб Павловић, трговац из Трстеника, родом из Прњавора. Четници су 1942. године убили Драгољубовог брата Момира јер им није предао то наводно „краљевско злато“, које је приграбио (Казивање Гиће Ђорђевића из Грабовца).

У Трећој парохији је, која је обухватала села у околини манастира Љубостиње, до ослобођења чинодејствовао поп Михајло Јаховић (1858-1919), родом из Велике Дренове. Живео је у Грабовцу, где је и сахрањен. Године 1919. за пароха је постављен Никола Серафимовић (1880), који је дошао из Гњилана. У Трстенику је остао до 1926. године када је отишао за Београд, а заменио га је Богдан Максимовић (1878-1936), родом из Градца (раније службовао у Битољу), који је остао на том месту до своје смрти.

У овој парохији су чинодејствовали свештеници: Будимир Миљковић, Милан С. Сретеновић, Рајко Ћирјаковић, а касније Радмило Јаховић (1909-1990).

Свештеници парохија шрштеничкој среској намесништва

У Врњачкој Бањи чинодејствовао је поп Милан Ржаничанин, а када је 1930. године основана Друга врњачка парохија нови врњачки парох је био Хранислав Ћорић,²⁴ потоњи српски патријарх Герман, који је чинодејствовао до 1938. године. Извесно време после смрти јереја Радослава Лазаревића, Ћорић је био и архијерејски намесник. Године 1938. је премештен за Београд.

У Милутовцу је чинодејствовао поп Петар Јовановић, а када је саграђена црква 1931. године и у току Другог светског рата чинодејствовао је парох Љубисав Ђулаковић из Велике Дренове.

У парохији Медвеђа при цркви Светога Николе чинодејствовао је парох Момир Ковачевић, а потом Александар Брадић, Душан Брадић и Тихомир Вељковић.

У цркви Вазнесења Господњег у Великој Дренови парох је био Марко Бачанин, а потом и Милан Ратајац.

У парохији Бучје, односно у Велућу, чинодејствовао је јереј Михаило Милосављевић.²⁵ Рођен у Крушевцу, завршио је учитељску шко-

²⁴ Хранислав Ћорић (1899-1991), врњачки свештеник, родом из Велике Дренове, био је од 1938. године референт Светог архијерејског синода СПЦ, затим од 1952. године епископ Будимске епархије, потом од 1956. године. Епископ Жичке епархије, а од 13. септембра 1958. до 1990. године био је патријарх Српске православне цркве.

²⁵ Поп Михаило Милосављевић Мика је са супругом Љубицом имао седморицу синова и једну кћер. Најстарији син, Сретен, рођен у Плешу, био је агроном, живео је у Кочанима у Македонији. Протеран од Бугара 1941. године дошао је у Крушевац где је умро за време рата. Милан, звани Јана (1886-1947), рођен у Брусу, био је порески инспектор за град Скопље, протеран од Бугара 1941. године у Србију, умро у Крушевцу. Борисав (1888-1913), умро је од тифуса као официр у Призрену после балканских ратова 1913. године. Новица је био официр с чином капетана. Одликован је за време Првог светског рата. Живео у Крушевцу. Милорад (1895-1943), звани Рода, економ у Велућу, био је председник општине Велуће и четнички војвода за време рата. Пошто су му 1942. године убили сина јединца, Живка (1928-), четници су убили 1943. године Милорада Роду, његову супругу Злату и мајку Љубицу. Миодраг (1898-1925) је

лу и богословију у Београду 1881. године, рукоположен за ђакона у Краљеву, где је службовао извесно време, затим је премештен у Брус, а одатле у Плеш код Александровца, а затим је премештен у Велуће, где је опслуживао парохију Бучје. После смрти попа Михајла парох у Велућу био је Сава Банковић (од 1931. до 1935) и Душан Поповић (1935-1944).

Настојатељи манастира Велуће били су Иринеј Вујановић, игуман манастира Велућа, затим јеромонаси Вићентије, Рус Митрофан Романов и Платон Милојевић, бивши игуман Љубостиње.

Владика жички, Николај, после повратка на трон Жичке епархије, у манастире Љубостињу и Велуће увео је монашко сестринство и после много векова ово су постали женски манастири као у доба кнегиње Милице.

У цркви Светог архистратига Михајла у Горњем Рибнику после ослобођења дужност пароха је обављао Иринеј Вујановић, игуман манастира Велућа, затим јереј Владан Ђорђевић 1920-1921. године, а 1922. године је дошао руски свештеник Николај Александров, који је чинодејствовао до 1928. године. Јеромонаха Александрова је наследио поп Борисав Трнавац, који је остао у тој цркви до пензионисања 1968. године.

У цркви Светих апостола Петра и Павла у Стопањи (освећена 1872. године) чинодејствовао је поп Аврам Миљковић од 1907. године до 1937. године. Наследио га је Обрен Лазовић (1937-1941), а затим Стеван Гвоздић.

Године 1920. Српска православна црква је обновила Патријаршију. Свети архијерејски синод је за првог патријарха СПЦ поставио 13. новембра 1920. године дотадашњег митрополита Димитрија Павловића.²⁶

био свештеник у Чукојевцу. Ожењен девојком из Вукчевића у Јасиковици. Умро је од туберкулозе. Његовог сина богослова Душана (1924-) убили су четници 1943. године као члана породице војводе Роде. Љубодраг, звани Кица, био је полицијски писар. Убијен је у Александровцу 1942. године од стране четника, као брат Пећанчевог војводе Роде. Ђерка Драга удата у Крушевцу. Милана, сестра попа Мике, била је удата у Крушевцу.

²⁶ Патријарх Димитрије Павловић (1846-1930), рођен у Пожаревцу, завршио је богословију у Београду, био је прво учитељ у Ратковићу и Брзану, затим презвитер у Лапову, а 1874-1875. године похађа Филолошки одсек Велике школе и постаје наставник богословије у Београду. Године 1884. изабран је за епископа нишког, а 1889. године одлази у Париз где је три године студирао књижевност и филозофију на Универзитету, а затим две године агрономију. По повратку у Србију одлази у Грчку у мисију да уреди односе са Хиландаром. Године 1898. постаје шабачки епископ, а 1905. године митрополит Краљевине Србије. За време Првог светског рата био је на Крфу и у Солуну. Издао је *Тийик Св. Саве*. Умро је 1930. године у Београду. Сахрањен у манастиру Раковици. Био је учитељ младог монаха Гојка Стојчевића, потоњег патријарха Павла.

Идеалима православног Српства после ослобођења и уједињења 1918. године била је надахнута сва интелигенција и духом победе је надахњивала народ. Сви истински родољуби мишљаху да је страдању крај и да је дошло време васкрса српске државе и величине. Интересовање за Србе, посебно за српску средњовековну архитектуру, живопис и књижевност расте у свету. Српски свештеници су надахнути духом православног мисионарства. Млади богослови одлазе у новоослобођене крајеве да шире Христово учење и уливају веру у душе својих ближњих.

Лични пример мисионарства даје епископ жички Николај Велимировић који одлази по личној жељи у Охрид за охридског епископа. Тамо организује препородитељску мисију, обнавља средњовековне манастире и цркве, оснива братства и сестринства, дечја хранилишта и сиротишта и пише своју чувену књигу *Молитва над језером* надахнут божанским присуством у овом месту где почивају Свети Климент и Свети Наум, ученици светитеља словенских, Ђирила и Методија.

Када је владика Николај по својој жељи отишао на положај епископа охридског 1920. године, на место епископа жичког Свети архијерејски сабор је именовао шабачког епископа Јефрема Бојовића (1851-1933), који је на челу Жичке епархије бдео тринаест година. Рођен у селу Мишевићу, под планином Златаром, између Сјенице и Нове Вароши, као рођени брат прослављеног војводе Петра Бојовића, Јефрем је завршио Богословију „Свети Сава“ у Београду и Духовну академију у Москви. После тога дуго је био професор Богословије „Свети Сава“ у Београду. Када је српска војска одступала преко Албаније, с њом је делио судбину и професор теологије, Јефрем Бојовић. По повратку из рата он је пензионисан, али га је Свети архијерејски сабор поставио за епископа шабачког, а убрзо затим за епископа жичког. Као учени теолог, епископ Јефрем је тежио да се обнове цркве и манастири у његовој епархији и да служба божија буде узвишен и свечан чин за сваког верника и да се кроз тај чин у правом смислу народ просвећује.

7. ОДМАЗДА НАД ВОЈНИМ БЕГУНЦИМА, РАТНИМ ДОБИТНИЦИМА И РАЗБОЈНИЦИМА, ИЗОПШТЕЊЕ УДВОРИЦА ОКУПАТОРА И ПОТРАГА ЗА СУДБИНАМА НЕСТАЛИХ ВОЈНИКА

Нове власти нису предузеле оштре одмазде према људима који су у невољи били лојални окупатору. Колико је познато, нико није стрељан због сарадње са окупаторским властима. Напротив, регент Александар је захтевао витешко поступање према пораженом противнику. Аустроугарски официри који нису оптужени за злочине добили су понуду да ступе у Војску Краљевине СХС.

У Трстенику је срески начелник, Василије Анђелковић, оптужен да је уживао поверење окупаторског режима и остао на положају среског начелника, једини у Србији.

Захваљујући његовом залагању, Трстеник је 1899. године добио нови гвоздени мост који је учинио блиским житеље са леве и десне обале Западне Мораве.

Васа Анђелковић је, следећи примере задужбинарства, као народни добротвор приложио 5.000 златника за изградњу цркве Свете Тројице са звоником и сатом, која је подигнута 1898-1900. године по пројекту Богдана Живановића.

У Врњачкој Бањи је подигао хотел „Круна“ (После 1945. године хотел „Круна“ је национализован и пословао је под новим именом „Зеленгора“).

Када су 1915. године аустроугарски топови загрмели са висока северно од Трстеника и гранате својим експлозијама почеле да руше државна надлештва и дижу у ваздух домове сиротих, он је схватио узалудност отпора и са белим барјаком дочекао аустроугарске официре, јер је Српска војска узмицала према југу, не знајући шта је тамо чека.

Васа је био човек практичан и сарађивао је са Аустријанцима како би свој град поштедео непотребних жртава. Његова поука коју је говорио народу тада била је: „Покорну главу сабља не сече.“ После доласка Српске војске са Солунског фронта многи су га као слугу окупатора и ратног профитера оптужили новим властима. Васа Анђелковић им је одговорио да је то чинио за њихово добро и у дослуху са највишим српским државним органима.

И, заиста, он је у јесен 1915. године, за време одступања Српске војске од високих официра, који су закључили да офанзива не може бити заустављена, примио на чување машине и опрему за производњу ручних бомби демонтиране из Фабрике оружја и муниције из Крагујевца и закопао у свом млину на Стражби. Ту тајну нису успели да открију ни аустроугарски жбирови обилазећи млин у коме се за све време окупације млело жито и брашно, од ујма се продавало трстеничким пекарама за обезбеђење хлеба за грађане у време највеће несташнице. Када је 1918. године стигла Српска војска, стари Василије је српским официрима вратио сачувану опрему и машине и добио признање.

Такође, бројни сведоци су потврдили да је он преко својих тајних веза обавештавао људе за којима су се припремале потере и хапшења, тако да Аустријанци нису успевали да ухапсе бегунце.

Када су након ослобођења и уједињења многе странке окупиле своје чланство и припремале се за изборе, Васа Анђелковић је позвао своје напредњаке да ступе у Демократску странку Љубе Давидовића.

Он је предложио Светислава Катића, са чијим оцем Петром је дуго друговао, за председника општине у Трстенику. После кратког времена, Светислав је изабран за председника општине и остао у историји записан као човек који је, по угледу на свога старог узора, оставио задужбину – електриком осветлио град.

Солунци су Васу Анђелковића осуђивали за послушност окупатору. Кад су га нападали да се у рату богатио, он је одговарао:

„Ја сам трговац. Да ли је требало да пустимо да Аустријанци однесу профит од трговине као да ми не умемо да тргујемо без њих.“

Васа Анђелковић је у новом ратном вихору многим људима био узор како треба поштовати окупаторску силу како би се сачувао народ, али не сарађивати са окупатором против свог народа. Профит који је зарадио у рату, он је оставио своме граду.

Није само Божидар Маршићанин у ратном вихору потражио склониште у варошици на Морави, окруженој виноградима и шумама. У Трстенику су, уочи Великог рата 1914-1918. године, стигли неки бивши припадници и симпатизери „Младе Босне“ и Херцеговци који су се поносили ратничком Србијом. Између осталих, у Трстенику је нашао кров над главом, током бурних ратних година, стари хајдучки харамбаша, један од вођа Невесињског устанка из 1875. године, сердар Перо Тунгуз Невесињски (1840-1919), родом из села Сливља, звани војвода Невесињски, са својим синовима Радованом, Душаном и Данилом. Војвода Перо Тунгуз је након уласка Аустрије у Босну и Херцеговину 1878. године, по одлуци Берлинског конгреса, ступио у службу као аустријски пандур и населио се у Улогу на Неретви, али када се уверио да је турски јарам заменила немачка чизма, покушао је да поново дигне буну 1882. године. Тај подухват није успео и он бежи у Црну Гору где је код књаза Николе добио службу и звање сердара. Када је Аустро-Угарска напала Србију 1914. године, стари сердар Перо Тунгуз долази у Србију, вероватно на позив свога бившег саборца из Невесињског устанка, Саве Чутурила, и пријављује се као добровољац у српску војску. По неким казивањима, он је боравао као избеглица у Трстенику, а по другим, он је учествовао и у пробоју Солунског фронта, па дошао у Трстеник.

Међутим, Божо Маршићанин, хроничар збивања у Трстенику за време аустроугарске окупације, помиње да је неименовани професор Невесињски боравао у Трстенику као избеглица и да је хапшен од аустроугарских окупаторских власти. То значи да су Тунгузи боравили у Трстенику за време окупације. Он не помиње чланове ове породице, али је извесно да је још неко од њих дошао у Трстеник, јер нам је познато да се ту почетком фебруара 1919. године оженио богатом

удовицом месара његов син Душан, полицијски писар, а мало касније је ту умро стари Перо Тунгуз, војвода Невесињски и сердар књаза Николе.

Божо Маршићанин је забележио да је професор Невесињски, вероватно Радован, син Пера Тунгуза изненада нестао 9. децембра 1917. године из Трстеника. Када је дошао глас да су у Новом Селу ухваћени лопови који су украли и заклали једно говече, они прокажу професора Перовића Невесињског и он је ухваћен у једној колиби изнад Циганског гробља и отеран у Крушевац са лисицама на рукама, заједно са лоповима. Касније је отеран за Београд.

Нема поузданих података када су у Трстеник дошли синови Пера Тунгуза Душан, Радован²⁷ и Данило.²⁸ Душан Перовић Тунгуз (Улог, 1887 – Штип, 1923), био је на служби у Трстенику као полицијски писар када се фебруара 1919. године оженио Тодором, удовом Ђурђа Ђурковића, месара из Трстеника, а ћерком месара Новице Радоњића из Чаира. Његова браћа Радован и Данило су били професори. Професор Радован Перовић Тунгуз Невесињски живео је извесно време као избеглица у Трстенику код брата Душана. Данило је само долазио у госте.

Познато је да је после ослобођења 1918. године професор Радован Перовић Невесињски величао српског краља и српске ратнике и мрзео републиканце и сепаратисте, па и демократе. Он је жестоко нападао апотекара Светолика Трајковића, члана Демократске странке као скоројевића и ратног профитера, тврдећи да се обогатио у рату док је читав народ осиромашао. Браћа Перовићи, Радован и Данило, били су и плодни публицисти, политичари и књижевници. Они су писали новинске чланке у којима су жигосали хипокризију богаташа и ратних профитера. Из неког разлога су узели на зуб апотекара Трајковића, називајући га ратним профитером. Апотекар Светолик Трајковић, који је први у Трстенику купио аутомобил, био је суочен са хладним поздравима суграђана и непријатним питањима од стране сиромашних грађана Трстеника, па је, наводно због тога, Трајковић напустио Трстеник и одселио се за Врњачку Бању, а касније је продао апотеку у Трстенику и одселио се за Београд.

²⁷ Радован Перовић Тунгуз Невесињски (1879-1944), рођен у Улогу на Неретви, живео је у Црној Гори где је био суплент историје. У брошури *Тајни уговор Црне Горе и Аустрије* из 1907. године оптужио је краља Николу за издају Србије, па је морао да бежи у Србију. Радио је као професор у: Никшићу, Београду и Скопљу. Као стипендиста српске владе докторирао је дисертацијом „Црна Гора уочи Кримског рата“.

²⁸ Данило Перовић Тунгуз Невесињски (Улог, 1888 – Београд, 1974), био је професор и новинар. Године 1923. објавио је књиге *Одјек Невесињске џушке*, 1931. године *Личности чојства и јунаштва Црне Горе и Херцеговине*, 1934. године *Поршреши црногорско-херцеговачких јоршшака*.

Нове власти су прионуле да приведу правди све оне који су погазили војничку заклетву и напустили редове српске војске за време одступања 1915. године.

Већина њих је оправдала губљење везе са својом командом ратним метежом. Добили су позиве да се јаве на дослужење војног рока које је трајало од шест месеци до годину дана.

Неки војници су по доласку са Солунског фронта у завичај октобра 1918. године добили одсуство од три до седам дана да се виде са својима, али се по доласку кући нису враћали у своје јединице које су хитале преко Дунава и Саве у крајеве бивше Аустро-Угарске да ослободе Војводину, Босну и Херцеговину, Хрватску и Словенију и спрече побуну против новоуспостављене власти Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

У јесен 1918. године враћају се ослобођени сужњи логора Ашах, Болдогосоњ и Нежидер, заробљени у борбама 1914. и 1915. године. Али велики број војника се није вратио своме дому. Њихови родитељи, супруге, деца и рођаци су гајили наду да ће се изненада појавити на вратима родног дома, али како је време протичало, варљива нада је копнила и ишчилела. Бројни су гробови незнатних јунака Српске војске које је покопала туђа војска у масовне гробнице и оставила им гробове неопојане и необележене. Они падоше у ноћима, у вејавици, у гудурама, без друга који би посведочио о часу и месту погибије и пуста земља скрива њихове кости.

Срески начелник је на други дан Божића 1919. године наредио да се сви излокани сеоски путеви поправе у року од шест дана. Уследила је наредба за кулук којим су насути и поравнати излокани путеви.

У циљу накнаде ратне штете команде су затражиле да грађани пријаве губитак стоке која им је одузета за потребе Српске војске и ствари уступљених за војне потребе у ратовима од 1912. до 1918. године.

У току зиме 1918-1919. године појавили су се чопори курјака који су улазили у села и клали овце, чак и у торовима. На молбе мештана села срески начелник је наредио хајку на курјаке и 21. априла 1919. године је приређено „пудење курјака“.

Али много тежа је била штета и срамота коју су чинили разбојници и одметници. Још за време рата појавиле су се групе разбојника које су ноћу упадале у куће и, представљајући се да су „комите краља Петра“, тражиле од сиротих мештана храну и новац. Неки разбојници су од јатака обавештавани ко има новац, накит и дукате, ко је недавно продао краву или вола, ко је продао буре ракије или бачву вина, ко има злато, накит, сат, па су ноћу упадали у куће и стављали на

муке јадне старце и старице, тражећи од њих да им предају новац или скривене драгоцености које поседују. Народ је одахнуо од тих разбојника, махом дезертера из Српске војске, када су стигли ослободиоци, али су се разбојници и плачкаши појављивали и после ослобођења. Држава је прионула да после година насиља од окупатора заштити грађане од насиља људи који су се одметнули од власти.

Издаване су у то време наредбе у којима се позива становништво да ухвати или преда одметнике, а за поједине опасне разбојнике одметнике је наглашено да је слободно убити их уколико се појаве на вратима куће или при сусрету у пољу или у шуми.

Срески начелник је издао потернице за одметницима, а жандарми су се дали у потеру за одметником Тодосијем Николићем из Мијајловца. Потерница је расписана и за Угрином Тодоровићем из Крвавице који је оглашен за опасног хајдука и грађанство је обавештено да је „слободно сваком ко га види да га убије“. Срески начелник је послао распис да се трага за лицима која су извршила разбојништво над Маром, супругом др Боте из Крушевца.

У исто време, крајем маја 1919. године, упућена су у Рековац лица опљачкана од комита „ради познанства“, тј. у циљу препознавања плачкаша. Расписана је потерница за Јовицом Радовановићем из Лободера и послати су жандарми 12. јула 1919. године да га ухвате и стражарно приведу у Среско начелство. Такође, наређено је да жандарми под јаком стражом приведу у Среску команду Живадина Милошевића из Грабовца 21. јула 1919. године.

Срески начелник расписује потерницу за војним бегунцем Миленом Стојановићем из Медвеђе 17. јула 1919. године. Такође, послата је жандармеријска патрола да приведе Спасоја Ступљанина, столара из Велике Дренове, вероватно због дезертерства из војске.

Срески начелник је наредио да се пронађе Милан Јовановић, благајник Београдске војне станице, који је у бекству однео 100.000 динара. Послат је и распис да се пронађе и стражарно приведе бегунац Коста Која Џалберовић.

У лето 1919. године срески начелник је обавештен да је ухваћен Рудолф Кнежевић, капетан аустроугарске војске, који је оптужен да је за време окупације био командант крајскокомандантуре у Трстенику и чинио ратне злочине. Срески начелник је затражио да се пријаве сведоци који су били жртве насиља капетана Кнежевића ради суђења.

Упућени су жандарми да ухапсе и приведу Драгослава Милетића оптуженог за разбојништво. Такође, смењен је и приведен у затвор шумар Сава Милојевић из Угљарева који је ножем напао и повредио пандура Општинског суда у Грабовцу, Вујицу Бабовића.

У Трстеник је стражарно спроведен Владимир Деспотовић, који је оптужен за сукоб са законом. Издао је потерница за Арсенијем Јањијевићем из Планинице. Жандармеријски наредник Љуба Каралић је при претресу у општини Грабовац пронашао две војничке пушке брзометке, једну српску и једну руску и предао их Среском начелству.

Неки разбојници су за време одступања Српске војске дезертирали и крили се код својих кућа или код јатака, а за време окупације самозвано су се прогласили за српске комите које се боре против окупатора. После рата су откривена њихова дела и они су због пљачки и разбојништва допали робије. Њихови ранији сарадници и јатаци су се појављивали као сведоци на суду. После судских пресуда уследиле су освете и одмазде – горели су стогови сена и трске, штале и куће, а често су се дешавале и загонетне погибије под велом мрака.

По повратку војника са Солунског фронта, уместо мира, настале су освете и одмазде. Тако су у Милутовцу ноћу убијени Мица Додић и његова жена. Додић је за време аустроугарске окупације био председник општине. Истрагом није утврђено ко је убио брачни пар Додић, али се у селу знало да је то учинио Милан Јепур, солунски ратник, чију је жену, наводно, злостављао за време окупације председник Мица Додић.

Павле Мартеновић је по доласку са Солунског фронта у Грабовац, из сличних побуда, убио сеоског кмета Борисава Илића, а затим је нестao. Окружна команда је 6. фебруара 1919. године расписала потерницу за њим.

Истог дана грађанство је обавештено да је ухваћен Карло Марош, детектив окупаторске Бецирк команде у Трстенику 1916-1918. године, који је оптужен за злостављање људи у срезу трстеничком за време окупације.

То је онај чувени сарајевски берберин, који је био очевидац када је Гаврило Принцип на Видовдан 1914. године устрељио надвојводу Франца Фердинанда и његову супругу Софију. Берберин Карло Марош, Хрват, који је изашао да поздрави надвојводу, био је поред самог Принципа и када је видео шта се збило, зграбио је одостраг Гаврила и задржао га док нису прискочили жандарми и свезали га. За ту услугу Хабзбуршкој монархији Марош је одликован за храброст и верност династији Хабзбурга и добио је службу у полицији и као детектив је служио у Трстенику. Да би доказао своју оданост окупатору, његово поступање са осумњиченима за саботажу окупаторских власти било је брутално, често свирепо.

Основана је Комисија за испитивање ратних злочина која је прикупљала чињенице о насиљу аустријских војника и српских грађана за време окупације. Становништво је позвано да све злочине пријави до 22. фебруара 1919. године.

Срески начелник је обавестио грађанство да је ухапшен Јохан Закурил, управник каменолома у Дубљу и Попини за време окупације. Прикупљени су подаци о његовим поступцима за суђење.

Позвани су грађани да пријаве све акте насиља до 15. марта 1919. године.

На дан 5. марта 1919. године ухапшен је и капетан Јерковић, Хрват, бивши командант Среске команде (*Безирккоманде*) у Трстенику.

Уследила је одмазда над сарадницима окупатора и изопштење удворица. Трговац Васа Анђелковић, који је за време окупације био народни заштитник, сада је проглашен за германофила и удворицу окупатора и уклоњен из јавног живота града.

У Трстенику су извесно време боравила браћа Тунгузи, синови вође Невесињског устанка Пера Тунгуза Невесињског. Душан Перовић Тунгуз је био полицијски писар, а Данило и Радован су били професори. Њихов стари отац Петар, војвода Невесињски, за време аустроугарске окупације нашао прибежиште у Трстенику. Кад је он умро 1919. године, његови синови су оптужили апотекара Светолика Трајковића да се представља као филантроп који поклања лекове сиротињи, а, у ствари, за време рата се обогатио продајом лекова. Трајковић је покушао да се одбрани од оптужбе, тврдећи да је тешко оклеветан, али кад је видео да многи сиромашни грађани избегавају да га поздраве, преселио је своју апотеку у Врњачку Бању, а касније у Београд.

Подсмеху и порузи су изложене младе жене које су се љубазно односиле према окупаторским официрима, чиновницима и војницима. Као милоснице окупатора чаршија је оговарала најспособније трговкиње и црноберзијанке и најпријатније конобарице. Оне су за време окупације биле посреднице код аустроугарских официра и војника за протекцију и заштиту многих грађана од пљачке и насиља, а после ослобођења су изложене општем прогону и презиру. Већина њих је напустила Трстеник и потражила посао у другим местима где их нико није познавао. Свој презир према овим сналажљивим женама није скривао ни стари аустрофил Божо Маршићанин, који је у својим *Успоменама из збѣга* доушнички настројен, лаком на славу, повређене сујете због ниподаштавања његовог угледа некадашњег управника града Београда, полицијски сажето записао:

Од како је извршена окупација овога краја све се више испољавала поквареност појединих особа, како мушкога тако и женскога пола.

Извесне женске, срећом у сразмерно маломе броју, међу којима је, нажалост, било и наших јосићкиња, јавно су се саживеле са појединим аустроугарским официрима, уживајући од њих разноврсне пошторке, а несумњиво служећи их и у њиховим чистим пољитичким приликама, и.ј. дајући им

обавештења о местним приликама и околностима. Тако, на пример, исте женске јавно су називане по именима њихових милосника: Кнежевићка, Шолтесовица, Гушманка, Павличина без да су се оне тога ситиле...

...Трговачки промет од самога уласка аустарске војске био је веома отежан. У почетку због ђачкања и шобожње реквирирања, све трговачке радње биле су празне, а есјаји, уколико их је и било, посакривани. И ако је који од трговаца хтео што продати, чинио је то тајно, доносећи продају ствар из скровишта. Временом то се стање постепено побољшавало, али је онда наступила несташница есјаја. Требало је да трговци пушују у веће вароши и ошуда доносе есјаје а пушоваши се није могло јер је било забрањено. Тек у последње време почела су се давати одобрења за пушовања, но и то је било скопчано са разним шетобама. Да трговац добије пасош ради пушовања требало је да прође месец дана па и више, а пасош је обично важио за једно или највише за два пушовања. Осим тога, било је и разноврсних сметњи и у преносу робе.

Услед ових прилика, или боље рећи неприлика, почела се све више и више појављивати и једна нова врста трговаца. То су биле женске које су долазиле овамо, доносиле на распродају разне есјаје, овде куповале животиње намирнице и носиле их онамо одакле су долазиле. Ти женски трговци са малим изузетком, били су махом сумњивога моралнога поверења, а аустарски представници власи имали су увек симпатија према оваквом женскињу, можда и због тога што су им оне чиниле услуге и у политичким пословима. Те женске добивале су пасоше лако, пушовале без икаквих сметњи и носиле собом што су хтеле, па, чак, уживале и нарочито пошору власи. Представници аустарских власи, изузимајући ретке примере, нису ни мало прикривали ове своје симпатије према неморалном женскињу. Најпрег сам најоменуо како су овде официри: Кнежевић и Шолтес јавно живили и оршачки трговали са извесним женскама, а осим тога сви су они тошови били женскињу које би им се подало, сваковрсне услуге чинили. Тако, на пример, кад год је местна команда добијала и делила становничку шећер по три четврти или пола киле на душу, тада је једној жалосној нашој тошоњи, наредник из местне команде, Закурил, слао по 20 и 30 кила бесилашно, па је тај недостатак, као дефицит, распоређиван на становничку, да га они плати.

Све ово допринело је то су наши људи, разуме се тајно ово стање у земљи називали лојовском и курвинском ером, што је у ствари и било такво.

У граду се појавио списак швапских милосница који је кружио тајно, изазивајући јавно згражање. Сачуван је један папир у архиву полиције, који вероватно потиче од самог Маршићанина, са насловом „Милоснице окупаторских официра“:

1. Нага Савић, милосница њоручника Кнежевића (Рудолфа Фирста, аустроугарског официра, команданта места, наводно Јеврејина, родом из Загреба).

2. Наџалија Бојовић, милосница разних а највише наредника Турчина.

3. Кристина Кљајић, милосница Стјејана... Августа, бив. Учишеља у основној школи у Трстенику,

4. Клисарић Даринка,

5. Радић Даница,

6. Љубица „Миленкова“, нарочиџо јака фирма... са Радићевом

7. Живка Ађанин, милосница њоручника Шолџеса,

8. Дана и Брана Радосава Лазаревића, њ. њисара.

9. Миља Илић, Шољинка,

10. Даница Курџовић, снаја Лазе Курџовића из Жује, бавила се у Трстенику и Бањи њо њоџреби.

11. Миџа „Павликина“, учишељница, милосница наредника Павлице.

12. ... Милошевић, милосница...

13. Руџа Николић,

14. Рада Милосављевић, разни ѡролазни, умрла збоџ абортуса од џровања крви (Неџознаџа),

15. Неранџа Милуџиновић, милосница наредника Аустроугарске воџске,

16. Цона Савић, разни ѡролазни... (Костадинка Цана Савић, супруга кафеџије Саве Савића),

17. Вука Радуловић, милосница наредника Пенџа, врџила абортус од исџоџ.²⁹

Из овог списка се препознаје страначка загриженост потказивача, јер је веџина ових жена била из породиџа демократа и социџалиста. Тако се као милоснице аустроугарских официра помињу кафеџиџка Костадинка, звана Цана или Цона, супруга кафеџије Саве Савића, коџа је држала омиљену кафану у коџој су се гостили аустроугарски официри.

Наталија Бојовић, удова Милана Бојовића, коџи је погинуо на Солунском фронту 1916. године, уживала је заштиту наредника Турџина коџи је био страх и трепет за мештане. Познато је само да је Милан имао сина Михајла коџи је умро као дете.

²⁹ Документ из Историџског архива, Крушеваџ.

Дана и Брана, кћери полицијског писара Радосава Лазаревића, дошле су на зао глас због љубазног опхођења према окупаторским официрима.

Неранца Милутиновић, која је као девојка радила у ашченици свога оца и продавала ћевапе, шкембиће, пихтије и удробице гостима, била је жртва оговарања кад се са њом 1921. године оженио први председник КПЈ у Трстенику, шнајдер Божидар Савић, који се представљао као праведан човек и гнушао се на среброљубиве трговце.

Злата, кћер дрводеље Милоша Тодоровића и Станимирке из Трстеника, удала се априла 1916. године за Боровоја Ђурића (1885), бившег капетана војног из Трстеника, који је рођен у Неготину, где му је отац Стеван био срески начелник. Кад је Румунија ушла у рат на страни савезника, Аустријанци су интернирали све војне обвезнике који се 1915. године нису повукли са Српском војском, па је и капетан Боровоје Ђурић августа 1916. године отеран у заробљенички логор. Његова млада супруга Злата, звана Злајче, дошла је на лош глас због блискости са наредником Јоханом Закурилом.

За време окупације су рођена и бројна ванбрачна деца. Мајке ове деце су биле уверене да су им мужеви изгинули, јер о њима нису имале никаквих вести, па су, живећи са својим „заштитницима“, остале трудне. У граду и околним селима су настале праве драме. Многи војници заробљени у борбама 1915. године нису се ниједном јавили из логора својим укућанима. Већина зато што су били неписмени или нису смели, или нису могли. Жене су се осећале као удовице, па су се после извесног времена упуштале у љубавне односе са својим штићеницима и пријатељима. Из тих веза рађала су се и нежељена деца, будући да тада није нико ништа знао о спречавању нежељене трудноће, односно контрацепцији.

Поједини ратни заробљеници по повратку у родни дом затицали су синове и кћери које нису они направили и сазнавали су да су им се жене „окопилиле“ за време њиховог ропства. Настали су жалосни призори прогона грешница и копилади. Неке жене су се вратиле у род ако су имале коме. Било је и оних који су прихватили копилад прикривајући да им они нису очеви и наставили брачни живот, а децу давали на усвајање неким брачним паровима без деце или неким домаћинима за слуге. Комунисти су оптуживали режим да су сироти родитељи „продавали“ своју децу за служинчад као бело робље због нехуманости монархистичке власти.

Године 1919. у листу „Демократија“ изашао је оглас:

*Поклонила би моје мушко дете, старо 10 месеци, због материјалних немогућности. Јавио се на адресу: Ранка, сестра Лазара Лазића, Дубље, срез трстенички. 25. VI 1919. г. Трстеник.*³⁰

Сироте удовице и мајке ванбрачне деце су долазиле у дом старог народног заштитника Василија Анђелковића који је кумовао тој деци, материјално их помагао, а преко својих пријатељских веза мајкама, а касније и деци налазио посао и кору хлеба. Неке од тих дечака касније је препоручио организацији „Привредник“ за школовање и запослење. Неке дечаке је, наводно, усвојио и трговац Тодор Петковић и његова супруга Лепосава.

Поп Михајло Јаћковић је органима власти пријавио да се у селима његове парохије налазе и многа некрштена деца. То су деца удова и ванбрачна деца супруга ратних заробљеника коју мајке нису крстиле из страха да се открије да нису зачета са законитим мужевима.

У Трстенику је тек после ослобођења откривен сав ужас који су за собом оставио рат и окупација. Многе породице су биле растурене, њихови храниоци изгинули или се вратили из рата као богаљи после тешких рана које су задобили. После повратка са Солунског фронта и из заробљеништва о многим војницима није било ни трага ни гласа. Организација Црвеног крста је била од највеће помоћи породицама несталих. На чело ове организације у Трстенику изабран је књиговођа Сава Митровић Ућукало који је говорио немачки и водио преписку са одборима у Аустрији и Швајцарској.

Основан је Одбор за прикупљање података о ратним заробљеницима. За председника Одбора изабран је трговац Петар Брадић,³¹ бивши заробљеник логора Болдогосоњ.

³⁰ У књизи *Јосип Броз Тито – његови записи за биографију* Владимира Дедијера, Београд, 1952. помиње се овај случај као пример наводне продаје деце као слике велике беде радничке класе која је оправдавала револуционарну борбу комуниста за обарање владајућег режима у Краљевини СХС. Међутим, разлог уступања детета био је сасвим други. По казивању старијих мештана, док јој је муж чамео у аустријском лагеру, Ранка, супруга Михајла Ранковића, редова Српске војске, чувајући овце, зближила се са једним Чехом, који је као војник стражарио у радионици за обраду камена у Дубљу којом је руководио Јохан Закурил. Уочи доласка српске војске 1918. године Чех је нестао, а Ранка је родила сина коме је дала име Михајло. Кад се вратио Ранкин муж, настала је драма. Он је жену отерао у њен род, а дечака Михајла Ранковића, кога су прозвали Шваба, залагањем Васе Анђелковића је усвојио један опанчар. Он је касније изучио занат и живео у Трстенику.

³¹ Петар Брадић (1869-1926), трговац, родом из Медвеђе, основао је у Трстенику и развио највећу трговачку фирму са супругом Станком и синовима Браниславом (1899-1981) и Љубомиром (1902-1983). Имао је брата Светозара који се такође бавио трговином.

ГЛАВА II – ВРЕМЕ ОБНОВЕ ПОРЕТКА И УСТАНОВА, ПРЕВИРАЊА У НОВОЈ ДРЖАВИ И СРЕЗУ ТРСТЕНИЧКОМ ДО ИЗБОРА УСТАВОТВОРНЕ СКУПШТИНЕ КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА И ДОНОШЕЊА ВИДОВДАНСКОГ УСТАВА 1921. ГОДИНЕ

1. УСХИЋЕЊА НАКОН ОСТВАРЕЊА ХИЉАДУГОДИШЊЕГ
СНА – ОСЛОБОЂЕЊА И УЈЕДИЊЕЊА СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА
И ПРВА РАЗОЧАРЕЊА У ИДЕАЛЕ О БРАТСТВУ И ЈЕДИНСТВУ,
ПРАВДИ, СЛОБОДИ И ЈЕДНАКОСТИ

На дан 1. децембра 1918. године у Београду регент Александар проглашава уједињење Краљевине Србије са Народним вијећем Срба, Хрвата и Словенаца, представништвом покрајина које су ослобођене од Аустро-Угарске, Војводином и Босном и Херцеговином и са Црном Гором, у јединствену Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца под скиптром српске династије Карађорђевића.

Док се у Београду славило ослобођење и уједињење, у Хрватској су бивши аустроугарски политичари и официри поражене аустроугарске солдатеске позивали хрватски народ на побуну против српског краља и српске победничке војске. Једни су захтевали да Хрватска буде самостална, други да буде федерална јединица у саставу нове федеративне републике. Али, истини за вољу, мора се рећи да је огромна већина народа у читавој новој држави у души била за чврсту владавину права која ће обезбедити правду и једнакост за све братске народе. Херојским подвигом српске војске поносили су се сви старији житељи, сви војници и омладина у српским земљама, а дивили су јој се сви житељи нове велике јужнословенске државе која се простирала од Ђевђелије до Триглава.

Херојском калваријом српске војске извојевана слобода и остварено јединство Јужних Словена, уписана је златна страница у историји Словенства.

После ослобођења и уједињења заведена је војна управа у свим областима нове државе. Приступило се стварању система цивилне власти. Обнародоване су грађанске и личне слободе. Пријављене су политичке странке и удружења грађана.

На престолу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 1. децембра 1918. до 16. августа 1921. године био је званично краљ Петар I Карађорђевић (1844-1921), назван Велики Ослободилац.

О њему је песник и дипломата Јован Дучић написао:

Сћари краљ Петар је последњи наш владар који је изгледао као један из реда владара династије Немањића, по оном што је у њему било најдешније: по побожности и по херојству. Приличило му је да пред сво-

јом војском буде обучен, и он и његов коњ у челични оклој, са шшишом и шешким мачем, а на њудима са знамењем крстоносноца. Чим је дошао на престо, прво му је дело било слободни Устав и одмах заштим мраморна задужбина Светиој Ђорђа на Опленицу. То је ошомињало на Немањине, наше прве законодавце и прве традишеле светих задужбина... Одиста, овај храбри краљ ослободио је на Куманову последње Србе из шурској ројштва, а на Колубари из ројштва аустријској, као што је Немања први ослободио Србију од Византије... Таквом, Бојом послашом човеку, мислио сам, шребда написати побожно жишје и сашавиши шројар.³²

Краљ Петар је због изнурености у току рата 1914. године краљевску власт пренео на свог млађег сина Александра, регента Србије, а од 1. децембра 1918. регента Краљевине СХС. Од 16. августа 1921. када је преминуо краљ Петар, на престолу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевине Југославије, налазио се све до 9. октобра 1934. године краљ Александар О Карађорђевић.³³

На дан 7. децембра 1918. године указом регента Александра створена је прва влада, односно Министарски савет Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Никола Пашић је изразио мишљење да Србија треба да припоји својој територији ослобођене крајеве у којима живе Срби и да не укида своју државност. Он је указао да уласком у нову државу, коју ствара са отцепљеним покрајинама Аустро-Угарске, Србија губи своју државност, док Хрватска, Словенија, Босна и Херцеговина улазе у нову државу без државности, те њихове границе биће увек спорне.

Ускићен историјским подвигом и тренутком када се остварује хиљадугодишњи сан о уједињењу Јужних Словена у заједничку државу регент Александар је, због противљења Николе Пашића одрицању Краљевине Србије од суверенитета при стварању троимене државе, мандат за састав прве владе новостворене Краљевине СХС поверио Стојану

³² Јован Дучић, *Сшаза шоред шшца*, Лесковац, 2009.

³³ Александар Карађорђевић (Цетиње, 4 (17) XII 1888. – Марсељ, 9. X 1934), син краља Петра I и кнегиње Зорке, ћерке књаза Николе Петровића, престолонаследник од 1909. године, регент Србије од 1914. године, регент Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 1918. до 1921. године, и краљ Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевине Југославије од 16. августа 1921. године до трагичне смрти 9. октобра 1934. године у Марсељу. Био је командант Прве армије која је ослободила Косово и Македонију 1912. године и поразила бугарску војску 1913. године и врховни командант српске војске у Првом светском рату, па је после смрти прозван Витешки краљ ујединитељ. На дан 8. јуна 1922. оженио се румунском принцезом Маријом Хоенцолерн (1900-1961), ћерком румунског краља Фердинанда, са којом је имао синове: Петра (Београд, 1923-1970), Томислава (Загреб, 1928-) и Андреју (Блед, 1929).

Убијен у атентату који су организовали усташки терористи и сепаратисти у Марсељу 9. октобра 1934. године. Сахрањен у храму Светог Ђорђа на Опленицу.

Протићу,³⁴ представнику Народне радикалне странке. Професор Стојан Протић је био дуго времена народни посланик крушевачког краја, одличан новинар и изврстан полемичар. Као такав, био је омиљен у народу и један од интелектуалних вођа Народне радикалне странке. Он је крушевачки округ претворио у једну од најјачих тврђава радикала.

Први Министарски савет Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца по указу регента Александра чинили су: Стојан Протић, председник; др Антон Корошец, потпредседник; Марко Трифковић, министар правде; др Анте Трумбић, министар иностраних дела; Стојан Рибарац, министар трговине и индустрије; Љубомир Давидовић, министар просвете; Велислав Вуловић, министар железнице; Милан Капетановић, министар грађевина; Светозар Прибићевић, министар унутрашњих дела; Момчило Нинчић, министар финансија; др Едо Лукинић, министар пошта и телеграфа; генерал Михаило Рашић, министар војске и морнарице; др Живко Петричић, министар пољопривреде; Тугомир Алауповић, министар вера; Милосав Рајчевић, министар без портфеља; Милоје Јовановић, министар обнове и исхране; Витомир Кораћ, министар за социјалну политику; др Мехмед Спахо, министар шумарства и рударства; др Алберт Крамер, уредник „Словенског народа“, министар за припрему Уставотворне скупштине и изједначење закона; др Урош Круљ, министар за народно здравље.

Влада је укинула државност суверене Србије и установила назив новостворене државе – Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца. Влада је усвојила тробојку за државну заставу и грб нове државе. За химну је прогласила почетне строфе из српске химне „Боже правде“, хрватске „Лијепа наша домовино“ и словеначке „Напреј, застава славе“.

³⁴ Стојан Протић (Крушевац, 1857. – Београд, 28. X 1923), писац и политичар, био је један од оснивача и вођа Радикалне странке. Учествовао је у писању Устава Краљевине Србије од 1888. године. У Краљевини Србији био је министар финансија и министар унутрашњих послова у неколико влада. Прославио се тиме што је 1914. године као министар унутрашњих послова саставио одговор на ултиматум Аустро-Угарске упућен Србији поводом атентата на надвојводу Франца Фердинанда у Сарајеву. После Првог светског рата образовао је прву владу Краљевине СХС и био је њен премијер, први пут од 20. децембра 1918. до 16. августа 1919. године, када га је наследио Љуба Давидовић, а други пут од 19. фебруара 1920. до 17. маја 1920. године када га је наследио Миленко Веснић. Са Николом Пашићем се сукобио око програма странке и Пашић је победио. После разлаза са Николом Пашићем, основао је Независну радикалну странку.

Био је управник Народне библиотеке у Београду и уредник часописа „Дело“ и листа „Одјек“. Написао је књиге: *О Македонији и Македонцима*, *Албански проблем и Србија и Аустро-Угарска*, *Срби и Буџари у Балканском рају* и *Тајна конвенција између Србије и Аустроугарске*.

Усвојен је заједнички грегоријански календар по коме је ујединачено рачунање времена почев од 1. јануара 1919. године. Одбачен је стари јулијански календар који се употребљавао у Србији.

Одмах по уједињењу настали су спорови око избора народних представника за заједничку законодавну скупштину. Политичке вође Хрвата су захтевале да се парламент не зове Народна скупштина, а Срби нису прихватили назив Народно вијеће. Новинар Моша Пијаде је у свом новопокреном листу „Слободна реч“ од 15. марта 1919. године писао са извесном дозом ироније коментар „Парламент“:

Име му је компромис; да га не би звали Народном скупштином, што би звучало сувише србијански (великосрпски!), или Државним већем (што би ојечи било сувише зајребачки, сејарашистички), сложише се да га назову Народним представнишвом.

Моша Пијаде указује да у Народном представништву нема „представника Маћедоније“. Српска влада је имала у виду противљење Грчке за употребу славног историјског назива, па је по српском историјском наслеђу нове области назвала Стара Србија или Јужна Србија.

2. НАРОДНИ ПОСЛАНИК ТРСТЕНИЧКОГ СРЕЗА, РАНКО ОБРАДОВИЋ, ЧЛАН ПРИВРЕМЕНОГ НАРОДНОГ ПРЕДСТАВНИШТВА КРАЉЕВИНЕ СХС ОД 1. МАРТА 1919. ГОДИНЕ ПОДНОСИ ИНТЕРПЕЛАЦИЈУ О ТЕШКОЋАМА У СНАБДЕВАЊУ СТАНОВНИШТВА, ПОСЕБНО У МОНОПОЛСКИМ ПРОИЗВОДИМА, КАО ШТО СУ: СО, ШЕЋЕР, УЉЕ, ПЕТРОЛЕЈ И ДУВАН

У Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца изабрано је Привремено народно представништво које је конституисано 1. марта 1919. године од посланика последњег сазива Народне скупштине Краљевине Србије и представника: Народног вијећа Словенаца, Хрвата и Срба, Народног вијећа Босне и Херцеговине, Велике народне скупштине српског народа Црне Горе и Народне скупштине Баната, Бачке и Барање и појединих представника из свих крајева нове државе.

Већ 1. марта 1919. године сазвана је заједничка скупштина Краљевине СХС, названа Привремено народно представништво, која је састављена од 81-ог народног посланика Скупштине Краљевине Србије и 200 посланика из свих осталих покрајина. Ова скупштина је имала задатак да припреми услове за израду устава новостворене државе.

Након конституисања, Привремено народно представништво Краљевине СХС је имало 255 посланика. Председник Привременог народног представништва од марта 1919. до новембра 1920. године био је Драгољуб-Дража Павловић,³⁵ секретар је био Пера Јовановић.

Јануара 1919. године почели су мировни преговори у Паризу. На челу делегације државе Срба, Хрвата и Словенаца налазио се Никола Пашић кога су савезници сматрали за председника српске делегације јер остали чланови нису били представници држава. У саставу делегације су били: др Анте Трумбић, др Миленко Веснић, др Иван Жолгар, Матеја Бошковић, др Јосип Смодлака и др Отокар Рибарж.

После више месеци преговора одређене су нове границе држава. Немачка је приморана да се одрекне извесних територија, ограничен јој је број војника и морала је да плати ратну штету у износу од 5 милијарди долара, почев од 1929. године. Са Бугарском, Мађарском, Италијом и Румунијом потписани су уговори касније.

У Версају, код Париза, 28. јуна 1919. године, после вишемесечних преговора, у којима је учествовало 27 држава, потписан је Уговор о миру којим је признато стварање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

Професор др Миодраг Ибровац је био један од преводилаца и редактора докумената Версајског споразума о миру.

После смрти Драже Павловића 1920. године за председника Привременог народног представништва је изабран адвокат др Иван Рибар³⁶ из Загреба, који је био и председник Уставотворне скупштине новембра 1920. године, као народни посланик Демократске странке. Када је Уставотворна скупштина након доношења Видовданског устава указом краља Александра проглашена за законодавну Народну ску-

³⁵ Драгољуб-Дража Павловић (1867-1920), професор на Великој школи и Универзитету у Београду, први председник Привременог народног представништва, које је имало улогу Народне скупштине Краљевине СХС до избора Уставотворне скупштине. Проучавао историју Србије XIX века.

³⁶ Иван Рибар (Вукманић код Карловца, 1881. – Београд, 1968) био је пре Првог светског рата одвјетник (адвокат) у Ђакову, мобилисан 1914. године ратовао је на Источном фронту против Русије, а после избора Уставотворне скупштине, као члан Демократске странке, био је посланик и председник Уставотворне скупштине, а потом и законодавне Народне скупштине. На том положају се налазио до 1922. године када је за председника изабран Љубомир Јовановић. Уочи избора 1935. године Иван Рибар је основао Демократску левицу која је приступила Удруженој опозицији и због тога је искључен из Демократске странке Љубе Давидовића. За време НОР-а изабран је за председника Авноја 26. новембра 1942. године у Бихаћу, а после рата је председник Народне скупштине ФНРЈ од 1945. до 1953. године.

пштину, др Иван Рибар је био њен председник све до 1922. године када је изабран Љубомир Јовановић Патак,³⁷ историчар, представник Народне радикалне странке.

На седницама Привременог народног представништва покренута су питања која су била од животног значаја за напредак нове државе. Али покренута су и питања одношења националних светиња, уметничких дела, рукописних књига, повеља, па и самих владарских знамења.

На једној од првих седница Привременог народног представништва посланик Керубин Шегвић је изнео интерпелацију о враћању однетих уметничких дела из Далмације, Дубровника и Котора и из осталих делова земље од стране аустроугарских власти под изговором да се у Бечу и Грацу сачувају од уништења. Он је, између осталог, навео да је 1618. године откривена једна круна при рушењу једног зида. Тачно се зна да су српску царску круну Турци запленили после битке на Косову, а касније ту круну продали Мађарима.

„У *Schatz камери*, у ризници царској у Бечу помиње се *Eine Serbische Krone*. То је једна српска круна којом су се крунисали српски владари и она паде на Косову пољу у руке Турака. Турци су ову круну продали касније Бочкају Стефану, војводи Ердеља 1605. године да се с њом окруни као угарски краљ када му је султан Ахмет I дао управу над Угарском и та је круна под истим насловом *Serbische Krone* прешла у бечки Царски музеј. А кад је реч о крунама, имам да поменем једну трећу круну нађену 1618. године у Милима, код Оријовца. Њу је описао Гудрум из Оријовца.“

Такође, у Беч су однете све вредности из трезора банака као што су злато и драго камење, као и читава једна композиција воза са државном архивом Краљевине Србије.

На основу ове интерпелације, Министарски савет је задужио министра просвете, Љубу Давидовића, да затражи враћање архива и драгоцености однетих за време рата из окупираних земаља. Такав један захтев поднела је наша делегација на мировним преговорима у Паризу.

³⁷ Љубомир Јовановић Патак (1865-1928), политичар и историчар. Суделовао је у устанку Бокела 1882. године. Доброволац у српско-бугарском рату 1885. године. Професор на Великој школи и Универзитету 1903-1909. године. Био је народни посланик Радикалне странке и председник Народне скупштине Краљевине Србије и министар унутрашњих дела и министар просвете. Организовао је солунски процес. После уједињења био је председник Народне скупштине Краљевине СХС 1923-1924. године и потпредседник Главног одбора Радикалне странке из које је искључен 1926. године због сукоба са Николом Пашићем. Написао је књиге: *Историја српског народа*, *Свијетан Вукчић Косача* и друге.

Народни посланик у Привременом народном представништву за срез трстенички био је Ранко Обрадовић,³⁸ трговац родом из Округлице, изабран још уочи рата, када је Народна скупштина Краљевине Србије заседала у Нишу. Он је био први послератни народни посланик за срез трстенички. Мандат му је трајао до новембра 1920. године.

На десетој седници Привременог народног представништва од 1. априла 1919. године, којом је председавао др Драгољуб Павловић, народни посланик трстеничког среза, Ранко Обрадовић, је заједно са Чедом Костићем поднео интерпелацију о оскудици становништва у монополским производима због несређене трговине, средстава плаћања, саобраћаја. Недостатак монополских производа, као што су: со, шећер, петролеј, уље, дуван, шибице изазива појаву црне берзе. Влада је одговорила да ће на ову интерпелацију одговорити кад буде дошла на дневни ред.

У Привремено народно представништво је био изабран земљорадник Димитрије Попадић Диша из Глободера, човек који је одликован за нарочите заслуге као посиљни старог краља Петра при његовом повлачењу заједно са српском војском преко Албаније. Димитрије-Диша Попадић се налазио у И секцији Привременог народног представништва. У тој секцији се налазио и вајар Иван Мештровић. У 2. Секцији се налазио Ранко Обрадовић, народни посланик изабран још 1913. године. У 4. секцији се налазио др Станојло Вукчевић,³⁹ лекар родом из

³⁸Ранко Обрадовић (1869-1942), трговац и банкар у Трстенику, рођен у Округлици. Био је председник општине у Велућу. На изборима од 1. априла 1912. године изабран је за народног посланика Скупштине Краљевине Србије. Тада је изабран и Милан Матић, као кандидат опозиције. Народни посланик за срез трстенички, Ранко Обрадовић, је на редовном заседању Народне скупштине од 1. октобра 1913. до 19. јуна 1914. године био један од секретара Скупштине. У том сазиву председник Народне скупштине је био Андра Николић, а потпредседници су били др Станојло Вукчевић и Ђока Брачинац.

Народна скупштина Краљевине Србије на Крфу од 12. фебруара до 14. априла 1918. године радила је под председништвом Ђоке Брачинаца. Потпредседници су били Љубомир Јовановић (Лаповац) и Урош Ломовић. Секретари су били: Велимир Вукићевић, Пера Јовановић, Маринко Станојевић, Рајко Гавриловић, Ранко Обрадовић из Трстеника, Павле Булић, Андра Протић и Никола Митић.

Ранко Обрадовић је припадао вођству Народне радикалне странке среза трстеничког, али је за време предизборних превирања, а посебно после 1929. године мењао странке. Био је акционар Земљорадничке штедионице (1924) и Прометне банке (1928). Са супругом Катарином (рођеном Џопалић) имао је сина Вукосава (1892-), који га је наследио у трговини. Вукосав је са супругом Душанком Малићанин имао кћер Љубисавку (удату за проф. Љубивоја Бајића из Медвеђе), сина Миодрага, наставника, Ранку (удату за трговца Мијушка Миљића) и Веру (удату за учитеља Милутина-Тилу Бајића из Медвеђе).

³⁹Др Станојло Вукчевић (1850-1933), рођен у Јасиковици, основну школу је похађао у Горњем Рибнику, гимназију и учитељску школу у Крагујевцу. Напустио је учитељски позив и студирао медицину у Москви и Паризу. По окончању студија долази

Јасиковице, који је у то време био на служби у Пожаревцу. На седници од априла 1919. године изгласан је законски предлог о кредиту Краљевине за обнову саобраћаја и за материјалне трошкове Војске Краљевине СХС у износу од 130 милиона динара.

Нажалост, од самог почетка посланици из Хрватске су на свакој седници подносили интерпелације у којима су износили брутално премлаћивање појединих грађана Хрватске од стране жандарма. Нису помињали да су ти обрачуни били сукоб са појединцима који су нападали на органе власти, на имовину и безбедност грађана и који су ометали саобраћај. Ове интерпелације су биле смишљене с циљем да компроитују органе реда нове државе и да створе јавно мњење о србијанским жандармима као органима великосрпске хегемоније.

Главни задатак овог Привременог народног представништва је био доношење изборног закона за избор Уставотворне скупштине.

Када је најављено прво заседање Народног представништва, које ће вршити законодавну улогу до избора Уставотворне скупштине, настала је политичка активност на окупљању политичких партија као политичких организација истомишљеника који се залажу за исте политичке програме.

У исто време, у неким старим партијама дошло је до струја названих фракције које су због разилажења довеле до цепања појединих странака. Створен је политички конгломерат од националистичких, верских, монархистичких, републиканских, сепаратистичких партија које су се бориле за интересе разних група, али и за сопствене интересе, запостављајући државне и народне интересе.

Још фебруара 1919. године у Сарајеву је основана Југословенска демократска странка на иницијативу адвоката Светозара Прибићевића, Србина са Кордуна, бившег већника Хрватског сабора, једног од твораца са Франом Супилом Хрватско-српске коалиције и једног од вођа покрета за уједињење Срба, Хрвата и Словенаца. Тој странци се придружила Самостална радикална странка Љубе Давидовића, затим Напредна странка Воје Маринковића⁴⁰ и Либерална странка Воје Вељ-

у Трстеник где је био срески лекар од 1884. године, а потом је био бањски лекар. Од 1887. године је био лекар у Пожаревцу и народни посланик. Био је 1908. године и председник Народне скупштине Краљевине Србије. У Првом светском рату је као бањски војни лекар заробљен од стране Бугара и из заробљеништва се вратио 1918. године. Као бивши народни посланик био је и посланик Привременог народног представништва. Умро је у Београду. Са супругом Емилијом Николајевић имао је четворицу синова и две кћери.

⁴⁰ Др Војислав Маринковић (1876-1935), дипломат, политичар и државник, по смрти Стојана Новаковића председник Српске напредне странке, после Првог светског рата један од првака Демократске странке Љубе Давидовића, био је министар иностраних послова, а кратко време и председник владе.

ковића. Конференција уједињења одржана је у Сарајеву маја 1919. године и за председника је изабран Љубомир Давидовић,⁴¹ а за потпредседника Светозар Прибићевић. Давидовић остаје председник Демократске странке до своје смрти 1940. године када га наслеђује Милан Грол.⁴²

Један од оснивача Демократске странке био је и Јаков-Јаша Продановић,⁴³ који је због неслагања са Љубом Давидовићем исте 1919.

⁴¹ Љубомир Давидовић (1868-1940), оснивач Југословенске демократске стран/ке 1919. године и њен председник до своје смрти, 1940. године. У младости је био члан Радикалне странке, али се 1901. године издвојио и са Јашом Продановићем основао Самосталну радикалну странку за чијег је председника изабран 1912. године. Био је министар просвете од 1914. до 1918. године у влади Николе Пашића и један од твораца Крфске декларације. После стварања Краљевине СХС основана је Југословенска демократска странка 1919. у којој је он био председник. Исте године 16. августа изабран је за председника Владе Краљевине СХС. Други пут је саставио Владу 1924. године. Од вођа других опозиционих странака разликовао се по толеранцији преа политичким противницима и по залагању за унитарну државу Срба, Хрвата и Словенаца.

⁴² Милан Грол (1876-1952), српски књижевник и политичар, дугогодишњи драматург Народног позоришта и управник Народног позоришта у Београду. Дипломирао је 1899. године на Филолошком факултету у Београду, а затим је провео две године на студијама у Паризу. Године 1909. постављен је за управника Народног позоришта у Београду. За време Првог светског рата био је шеф одељења за штампу у представништву Србије у Женеви. После рата се враћа на место управника Народног позоришта где остаје до 1925. године, када је именован за амбасадора у Турској. За посланика у Народној скупштини изабран је 1925. године на листи Демократске странке Љубомира Давидовића. Године 1928. постављен је за министра просвете где остаје до 1929. године. После смењивања са министарског положаја, он ради на оснивању Коларчевог народног универзитета и на том послу остаје до априлског рата 1941. године. Године 1940. после смрти Љубомира Давидовића, за новог председника Демократске странке изабран је Милан Грол и на том положају је остао до 1946. године када је ова странка забрањена. До 1943. године он је министар у избегличкој влади, а у марту 1945. године, под притиском западних савезника да у владу уђу представници и других партија, изабран је за потпредседника у Влади Демократске Федеративне Југославије у којој остаје до августа исте године. Исте године оснива лист „Демократија“ у коме критикује комунистичку диктатуру. Овај лист је забрањен, а Демократска странка је укинута. Милан Грол је умро у Београду 1952. године. Написао је више књига: *Позоришне кришине*, *Из преграјине Србије*, *Лондонски дневник*, *Искушења демократије*, *Кроз две деценије Југославије*.

⁴³ Јаков-Јаша Продановић (Чачак, 1867. – Београд, 1948), био је министар просвете, један од оснивача Демократске странке 1919. године, али исте године са филологом Љубом Стојановићем оснива Републиканску странку која није имала већег успеха на изборима. Залагање за републику је било противуставно, пошто је Југославија била уставна монархија, па су републиканци били прогањани. После ослобођења од фашизма републиканци су сматрани комунистима, па је 1945. године Продановић изабран за министра за Србију у Привременој Влади Демократске Федеративне Југославије, а после је био и потпредседник Владе. Објавио књиге: *Уставни развитак и уставне борбе у Србији*, *Вук Караџић и Милош Обреновић*, *Наши и сирани*, *Наша народна књижевност*, *Историја политичких странака и сируја у Србији*.

године са групом истомишљеника основао Републиканску странку. Његов заменик у странци је био Драгомир Иконић.⁴⁴

Југословенска републиканска странка је основана 1919. године као Републиканска демократска странка, од стране отпадника Демократске странке, незадовољна унитаристичким и монархистичким уређењем Краљевине СХС. Ова странка се залагала за републику и федеративно уређење. Већина њених чланова је за време Другог светског рата пришла НОП-у, али је један део сарађивао са Равногорским покретом.

Републиканска странка није постигла на изборима значајне резултате. У Трстенику је најистакнутији њен следбеник био трговац Миодраг Р. Радовановић,⁴⁵ први председник Месног народног одбора после ослобођења 1944. године.

Народна радикална странка, основана у Србији још 1881. године, из Великог рата за ослобођење и уједињење изашла је као најстарија и најорганизованија политичка партија, чији је оснивач и харизматични вођа, Никола Пашић, водио земљу кроз политичке буре, али и кроз ратну стихију. Међу бројним следбеницима она је одмах и за Народно представништво поставила своје најистакнутије и најпознатије људе одане круни Карађорђевића.

Први председник Владе Краљевине СХС, Стојан Протић, је пре доношења Видовданског устава предлагао је децентрализацију државе на девет аутономних покрајина са покрајинским скупштинама које би имале законодавну власт и покрајинским владама које би имале извршну власт. Покрајинске власти би биле подређене централној власти. Али овај пројекат је одбачен од стране самих радикала, јер би покрајине имале националне одлике и подстицале би сепаратизам. (Ипак, у циљу децентрализације земља је после многих погађања по Видовданском уставу подељена на 33 области на које је пренет део извршне власти, а 1929. године Југославија је подељена на девет бановина.)

⁴⁴ Драгомир Иконић (Чачак, 1883. – Београд, 1957), студирао је педагогију и психологију у Цириху, где је и докторирао. Он је 1916-1918. године у Паризу издавао часопис „La Patrie Serbe“, који је објављивао прилоге српских писаца и научника. Ба-вио се педагошким радом, новинарством и политиком, био је један од оснивача Републиканске странке. Предводио демонстрације против Конкордата 1936. године у Чачку и Врњачкој Бањи. Касније пришао десници, када је 1939. године постављен за министра у влади Цветковић – Мачек.

⁴⁵ Миодраг Радовановић (1890-1956), син Радована, трговац, по политичком убеђењу социјалиста, био је вођа Републиканске странке у Трстенику, а када се ова странка осула, прешао је у Демократску странку Љубе Давидовића. После ослобођења 1944. године изабран је за првог председника Месног народноослободилачког одбора, а потом постављен за директора Комуналног предузећа. Године 1951. изабран је за народног посланика Скупштине НР Србије.

Године 1919. влада радикала Стојана Протића подноси оставку и краљ Александар 16. августа 1919. године поверава мандат за састав владе Љуби Давидовићу, вођи Југословенске демократске странке. Он на том месту остаје до 1920. године.

У Трстенику је 1920. године основана подружница Демократске странке Љубе Давидовића. Председник ове странке у срезу трстеничком је био Благоје Савић, касапин, брат Дојчина Савића. Касније га је сменио Светислав Катић, а после његовог одласка из Трстеника Сава Митровић Ућукало. У управи ове странке су се налазили банкар Сава Митровић Ућукало и трговци: Стеван Аћимовић, Милосав Мирић и његови синови, Петар Стојадиновић и други.

Љуба Давидовић је после два месеца распустио прву владу и саставио другу, 18. октобра 1919. године, која је потрајала до 19. фебруара 1920. године.

У Трстенику је првак Радикалне странке био банкар Милан Малићанин. Радикали су за време изборне кампање за општинске изборе јавно нападали демократе чији вођа је био касапин Благоје Савић, да су били против рата са Аустро-Угарском, да су махом дезертирали из српске војске или симулирали болест, да су се за време рата слизали са окупатором, да су ратни профитери.

Демократе су солунце оптуживале да су дошли на власт захваљујући француском и британском оружју, да су Србију непотребно увукли у рат који је разорио државу и уништио трећину српског народа и преко половине мушког становништва, да владају помоћу жандармерије која се кундацима обрачунава са грађанима који траже своја права. Министар Божидар Максимовић је због тога добио надимак Божа Кундак.

Напредњачка странка коју је предводио Војислав Маринковић и Либерална странка Воје Вељковића приступиле су 1919. године Демократској странци Љубе Давидовића.

Љуба Давидовић је после два месеца распустио прву владу и саставио другу, 18. октобра 1919. године, која је потрајала 4 месеца, када је регент Александар поново поверио мандат радикалу Стојану Протићу.

Стојан Протић је 19. фебруара 1920. године саставио своју другу владу. И ова влада је потрајала само три месеца.

Када је положај председника владе поверен Миленку Веснићу, у Трстенику је за председника општине изабран демократа Светислав Катић, син народног посланика Петра Катића, првака Либералне странке у овом срезу, у време владавине краља Милана и Александра Обреновића.

Значајну улогу у домаћинском пословању Општинског одбора Трстеникс имао је благајник Аранђел Вучковић,⁴⁶ трговац, који је са ослободиоцима Трстеника стигао са Солунског фронта.

Поверавање мандата Љуби Давидовићу за састав Владе Краљевине СХС охрабрило је многе грађане и пробудило наду у стварање братске државе равноправних грађана са владом која води бригу о својим поданицима. Али његов покушај да очува јединство владе и државе попуштајући захтевима министара из Хрватске за привилегијама, како би се одрекли сталних тежњи за издвајањем у посебну федералну јединицу, доживео је неуспех и он је, изгубивши подршку већине у Народној скупштини, принуђен да пређе у опозицију.

На дан 17. маја 1920. године регент је мандат поверио Миленку Веснићу,⁴⁷ који је 18. августа 1920. године распустио своју прву владу и саставио другу која је потрајала до 1. јануара 1921. године.

На дан 1. јануара 1921. године мандат за састав владе је поверен старом вођи Народне радикалне странке, Николи Пашићу.⁴⁸ Он остаје председник владе до 1924. године. За то време измењено је седам влада (1. јануара 1921, 26. марта 1921, 24. децембра 1921, 16. децембра 1922, 4. маја 1923, 27. марта 1924, 21. маја 1924, 27. јула 1924. године).

⁴⁶ Аранђел Вучковић (1887-1981) је рођен у Пољни као син Никодија Терзића. У Трстенику је био трговачки калфа, а затим трговац. На Солунском фронту се истакао као храбар војник. По повратку с фронта, Аранђел се осамосталио и оженио Станојком Новаковић из Александровца, са којом је добио сина Драгића (1920-2000), познатог новинара, дописника „Политике“, и кћер Радмилу. Аранђел је све до 1935. године био благајник Општине Трстеник, а касније одборник. Подигао је велику и лепу кућу у Жичкој 10. У исто време се бавио трговином колонијалном и мануфактурном робом. Ортак му је био Милош Миловановић, а када су се разортачили, Аранђелов тајни ортак је био трговац Ђорђе Ђорђевић.

⁴⁷ Др Миленко Веснић (1863-1921), професор универзитета, правни писац, политичар и дипломат, председник Владе Краљевине СХС која је донела Обзнану.

⁴⁸ Никола Пашић (1845-1926) је рођен у Зајечару. Као државни стипендиста, студирао је технику у Цириху, у Швајцарској, где је постао следбеник социјалисте Светозара Марковића. По повратку у земљу радио је као инжењер грађевинарства, али се ватрено бавио политиком. Као народни посланик се борио за демократију. Док је био окружни инжењер у Крушевцу око 1876. године дао је урбанистички план и поплочао калдрмом улице у Трстенику. Године 1881. оснива Народну радикалну странку. Учествоје у неуспелој Тимочкој буни против краља Милана 1883. године, осуђен у одсуству и на смрт, али он бежи у Бугарску где је провео 6 година као грађевински предузимач у Софији. Помилован од краља Александра Обреновића, враћа се у Србију где је био председник Скупштине 1889-1892, 1893-1897. и 1897-1898. године. Он је као градоначелник Београда калдрмисао главне улице. За време владавине краља Петра I Карађорђевића (1903-1921) Пашић је био министар иностраних послова и председник владе више пута као вођа Народне радикалне странке 1904-1905, 1906-1908, 1909-1910. и 1912-1918. године.

У тим првим послератним годинама видане су ратне ране у Трстенику и околним селима, као и у целој Србији. Многи домови су остали без домаћина. Није било средстава да се збрине ратна сирочад. Сакати и хроми ратници, повратници са Солунског фронта, на саборима и вашарима су просили милостињу.

Политички прваци у Хрватској ширили су клевете о наводним насиљима српске војске при ослобађању Јужне Србије и проласка кроз Албанију. Они су ширили злонамерне приче како је српска војска злостављала становништво Македоније, а затим као освајачка солдатеска ушла у Хрватску, Босну и Херцеговину и Словенију.

Ниподаштавање огромних жртава за ослобођење и уједињење је изазивало огорчење у српском народу.

3. ОБНОВА ПОРУШЕНИХ ДОМОВА И ОПШТИНСКИХ ЗГРАДА, ВАСИНОГ МОСТА НА МОРАВИ, ИЗЛОКАНИХ И ИЗРОВАНИХ ПУТЕВА, ЖЕЛЕЗНИЧКОГ САОБРАЋАЈА ОБАВЕЗНИМ КУЛУКОМ ПО ОДЛУКАМА СРЕСКЕ СКУПШТИНЕ И СРЕДСТВИМА НАРОДНОГ ЗАЈМА И ПОПИС РАТНЕ ШТЕТЕ

У пролеће 1919. године војне команде су преко постављених среских начелника наредиле обнову излоканих и изрованих путева и срушених мостова у целом срезу трстеничком. Општински председници и кметови су у својим селима наредили кулук за поправку путева и мостова. Већина домаћинстава није имала запрежну стоку за вучу песка и камена, па је поправка ишла споро.

Десно крило Васиног моста на Морави, које је срушено у рату октобра 1915. године, извучено је из Мораве, исечено у комаде који су послужили за премошћавање потока и јаруга и изградњу мостића преко потока у неким селима.

Априла 1919. године почели су радови на обнови срушеног Васиног моста на Морави. Свака општина је свакодневно давала по пет радника. За привремену поправку моста искоришћен је мостовни трен који је уступила српска војска након ослобођења Србије.

Наређено је скелехији Мирку Станковићу из Грабовца да врши редован превоз скелом преко Мораве. Међутим, многи грађани Грабовца су се жалили да им скелехија Станковић наплаћује више од прописане скеларине, па је позван на одговорност.

Општине су давале уверења члановима породица погинулих и умрлих у рату ради подношења захтева за остварење инвалиднине. За неке војнике, који су остали иза колоне у албанским гудурама није било сведока, па су само проглашени несталима.

Министар унутрашњих дела, Светозар Прибићевић, доставио је начелницима среским, а ови општинским одборима захтев да се пријаве кривице грађана током окупације. Извршен је попис одузетих волова и запрежних кола за потребе војске од стране Војске Србије и од стране окупатора.

Радоје Јовановић Градиштанац је тражио од Општине Грабовац уверење да је код Топољака имао млин који су разрушили аустроугарски војници пре повлачења и поднео молбу за помоћ ради обнове млина.

У мају 1919. године вршен је упис народног зајма за обнову земље и извршен попис ратне штете. Општине су добиле захтев среског начелника да пошаљу поротнике за првостепени суд у Крушевцу.

Још почетком 1919. године владала је несташица соли. Појавила се црна берза. Неки трговци који су однели кући хакове соли из вагона које окупатор није успео да одвезе, сада су је кришом продавали по папреним ценама. Општине су добиле од државе извесну количину соли и делиле становништву док се не уреди снабдевање трговине.

Срески санитетски пристав, Милан Симић, наредио је да свака општина упути кола и преузме буре са средством за дезинфекцију.

Окружни одбор у Крушевцу је обавестио среске и општинске власти да је обезбеђена продаја мотика по 15 круна комад, затим плавикамен и сумпор за прскање винове лозе.

Услед несташице гаса/петролеја за осветљење, Трстеник и околна села су после смркавања тонули у тежак црни мрак. За Трстеник и Врњачку Бању обезбеђен је петролеј за уличне фењере, а за села је добијена помоћ, па је општинама раздељено просечно по 80 литара петролеја док се не уреди снабдевање трговине.

Најжалоснији је био приказ када је сеоски добошар (бировац), лупајући у добош, оглашавао на раскрсницама бригу државе за своје бранитеље:

Народе српски! Чујте и почујте!

Сви они који у рату изгубише руку или ногу и остадоше сакаћени, беспомоћно ће да добију дрвену руку или ногу од државе, само треба да се пријаве у општину!

Саобраћајна веза Трстеника са светом, државни друм Сталаћ – Крушевац – Краљево који је оспособљен за путовање по сваком времену изградњом чврсте камене подлоге са одговарајућим мостовима и пропустима још око 1884. године, после уједињења је кулуком поправљен и оспособљен за саобраћај запрежних и ретких моторних возила већ 1919. године.

Ипак, много значајнија за путнички и теретни саобраћај била је железничка пруга уског колосека Сталаћ – Крушевац – Трстеник – Краљево – Чачак – Ужице која је у Сталаћу повезана са железничком кичмом Европе, пругом Београд – Скопље – Солун и која је била од животног значаја за развој привреде у Трстенику и околини.

Ова пруга је изграђена 1909-1912. године и Трстеник је, добивши железничку станицу, повезан са железничким системом земље и најважнијим саобраћајницама за трговински промет са читавом земљом.

Успон извоза пољопривредних производа и стоке и грађевинског и огревног дрвета из трстеничког среза почео је одмах после завршетка изградње железничке пруге Сталаћ – Чачак 1912. године.

У ратним операцијама 1915. године оштећена железничка пруга је као неопходна саобраћајница брзо оправљена и саобраћај је за време окупације био успостављен.

И за време наступања српске војске окупатор је при повлачењу потпуно разорио железничку пругу. Оштећења на прузи су споро отклоњена и, захваљујући железници, саобраћај је успостављен и обезбеђено снабдевање.

Године 1919. обновљена је пруга Сталаћ – Чачак – Ужице и друге споредне пруге које су омогућиле редован путнички саобраћај и превоз терета.

И у редовима железничара појавили су се агитатори који су због тешких услова рада позивали железничаре на штрајк. То је још више отежало редовно одржавање возног реда. О штрајковима железничара јавност је обавештавала штампа, распирујући сукоб између власти и железничких синдиката.

„Радничке новине“ бр. 97. од 23. априла 1920. године су објавиле вест:

На целој прузи Ужице – Чачак – Крушевац... генерални штрајк. Штрајкбрехера ни једног. Железничари спреми да се за своје оправдане захтеве боре до краја.

Недостатак локомотива и вагона дуго времена је кочио развој железничког саобраћаја. Путовање возом била је права авантура јер нису постојали возни редови, посебно на прузи Сталаћ – Краљево.

О томе сведочи и један новински натпис.

На прузи Крушевац – Трстеник саобраћао је воз са два путничка вагона са неколико фуриона. Један вагон је имао сасвим неисправне прозоре, а други је био без иједног прозорског окна. И док је путнички свети

преко лета и јесени имао слободан избор: ко је желео хладовину, ишао је у ошворени вагон, а ко је ишао у Бању на лечење, кувао се у вагону са зашвореним прозорима.

*Међуштим, сада у најхладније време несјало је оној неисправној вагона. Сада само хладовина.*⁴⁹

„Правда“, бр. 12. од 15. јануара 1921. године обавештава о саобраћајним приликама на железничкој прузи Крушевац – Ужице:

*На тој прузи у саобраћају влада прави хаос, да се пушници прозе пушовања. Прута је исправна, али самовољни службеници раде шта хоће. Нема шерејних вагона. Две нове локомотиве послаше за ову пруту ошшле за пруту Параћин – Зајечар.*⁵⁰

Нова држава је настојала да обновом разорених железничких саобраћајница и изградњом нових пруга унапреди саобраћај као главни услов убрзаног промета људи и роба и општег привредног развоја земље. Због слабих веза између појединих делова земље, недовољно су коришћена природна богатства земље. Развој саобраћаја је кочио недостатак вагона и локомотива. Локомотиве су куповане у иностранству, а производња вагона је отпочела у фабрикама у Краљеву и Крушевцу већ 1923. године.

Тек 1922. године завршена је монтажа новог челичног крила за трстенички мост на Западној Морави, које је допремљено из Аустрије. На постављању челичне конструкције радили су немачки шлосери. Радећи на монтажи десног лука, 1. марта 1922. године пао је у таласе набујале Мораве млади шлосер Норберт Шиндлер (19), родом из Каустана у Аустрији и утопио се. Утопљеник је пронађен у Морави неколико стотина метара низводно и сахрањен 2. априла 1922. године на трстеничком гробљу уз опело које је извршио поп Николај Серафимовић.

Обновљен мост је пуштен у промет у пролеће 1922. године.

Трстеничани су за време празника доносили столове из обличје кафане „Пролеће“ и постављали их на мосту, где су уз музику виолина и гитара пили, веселили се и играли карте. У топлим летњим празничним ноћима седељке на мосту трајале су до сванућа.

Младићи и девојке су долазили на мост и, наслоњени на његову ограду, уживали у погледу на реку и околна брда, причали о љубави и маштали о свијању породичног гнезда. Ученици и студенти су на мосту причали о својим сазнањима о свету, о прочитаним књигама, неки о

⁴⁹ „Политика“, 4. јануар 1920. године.

⁵⁰ „Правда“, бр. 12. од 15. јануара 1921. године.

поезији, музици, касније и о најновијим филмовима које су гледали. Најрадозналији су шапутали примамљиве бајке о Русији у којој влада комунизам.

Најсмелији купачи су скакали у Мораву са тумбаса, праћени дивљењем гледалаца. Најсмелији младићи су се пели и ходали по луковима моста. Неки су, наводно, за опкладу ходали по луку моста завезаних очију.

Један неустрашиви пилот је пролетео својим авионом испод моста и изазвао дивљење житеља градића на Морави. Неки су тврдили да је то учинио Словенац Милан Заклан.

Васин мост је поново постао знак распознавања Трстеника на Морави. Његов творац, стари Васа Анђелковић, чуо је да заслуге за његово подизање својатају неки партијски људи, па је 1928. године написао и штампао књижицу *Историја изградње моста на Морави* у којој је описао како је он као народни посланик Народне скупштине Краљевине Србије, уз помоћ генерала Јована Белимарковића, представљен краљу Александру Обреновићу у Нишу и том приликом замолио да краљ нареди председнику Владе да стави на листу планираних инвестиција из државног буџета изградњу моста у Трстенику. Васа Анђелковић је краљу био познат по телеграмима са честиткама за рођендан које је овај слао редовно Александру и Драги Машин, па је министру грађевине предложио да размотри могућност изградње трстеничког моста. Остало је урадио сам Васа Анђелковић.

Обновљене су куће по селима, ограђивана су дворишта, оправљене су и окречене општинске зграде које је народ звао суднице. Поново су узоране њиве, орезани и окопани виногради су се у јуну плавили опрскани бордовском чорбом. По ливадама су поново пасла стада.

4. ОБНОВА ШКОЛСКИХ ЗГРАДА, ПРИЈЕМ УЧИТЕЉА У СЛУЖБУ И РАСПИС МИНИСТАРСТВА ПРОСВЕТЕ О ОБАВЕЗНОМ ПОХАЂАЊУ ОСНОВНЕ ШКОЛЕ ДЕЦЕ ШКОЛСКОГ УЗРАСТА

Развој школства у срезу трстеничком су прекинули балкански ратови, а уназадила га је окупација аустроугарских трупа 1915. године, када су сви способни учитељи били под оружјем у строју Војске Србије као старешине, односно официри. Окупаторске власти су наредиле отварање и похађање школа по својим програмима који су укључили учење латинице и импровизоване садржаје који су пропагирали немачку културу. Пре почетка Првог светског рата 1914. године у срезу трстеничком постојале су мушке, мешовите и женске основне школе.

Напредак просвете су подстицали учени људи који су стекли образовање у Европи и искуства на раду у просвети. Значајну улогу у развоју просвете имали су министри просвете у Влади Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевине Југославије.⁵¹

Највећи значај добило је основно образовање. Просветне власти су се трудиле да се основним образовањем обухвати целокупни подмладак и становништво оспособи за друштвени и привредни развој.

Мушке и женске основне школе су се налазиле у Трстенику и Врњцима. Најзначајнија и највећа је била Мушка основна школа „Свети Сава“ у Трстенику која је имала 6 одељења са шесторицом учитеља.

Мешовите основне школе су радиле у: Брезовици, Великој Дренови, Велућу, Дубљу, Јасиковици, Медвеђи, Мијајловцу, Милутовцу, Новом Селу, Омашници, Горњем Рибнику, Стопањи и Угљареву. Такође, радиле су и мешовите основне школе у Малој Дренови, Пољни и Риљуцу које су припале срезу трстеничком тек 1927. године.

Стварање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца је отворило нове изгледе за развој школства и обогаћивање образовних и васпитних програма и са изгледима за ослобађањем од вековне заосталости. Али и поред повољних услова које је пружала велика и слободна држава у годинама просперитетног мира, сиромаштво села није пружало могућности за даље школовање деце, па су после завршене основне школе деца остајала да се баве пољопривредом и сточарством на малим исцепканим поседима који нису омогућавали стварање значајнијег прихода за увећање имања и напредак газдинства.

Одмах након ослобођења и уједињења срески начелник, као носилац власти, је затражио извештај о затеченом стању школских зграда и школског прибора и учила од председника општинских одбора. Предузете су мере да се школе оспособе за рад, донета су решења о постављању учитеља по школама и о постављању управитеља тамо где су постојала најмање два учитеља.

Срески надзорник Стеван Живојиновић је још 12. јануара 1919. године упутио писма свим школама које су имале учитеље да одмах почну са радом. Он је дао упутство управитељима школа да прво упишу старија годишта. Настала је преписка у које разреде да се упишу они ученици који су похађали школу код окупаторских учитеља.

Такође, затражено је и од деце избеглица да докажу писменим уверењем који су претходни разред завршила, а деца која су се приватно спремала, била су дужна да полажу одговарајуће испите да би им се признао важећи разред.

⁵¹ На положају министра просвете у Краљевини СХС првих послератних година налазили су се: Љубомир Давидовић, у првој влади Стојана Протића (од 17. децембра 1918. до 16. августа 1919. године), затим Павле Маринковић, Милош Трифунчић, Светозар Прибићевић, Стјепан Радић...

Због нередовног похађања школе за време рата, појавио се знатно већи број ученика, од којих је знатан број био престарео за основну школу. Решење је пронађено у организовању течајева за старије ђаке. Због свих тих тешкоћа, све школе нису почеле са радом у исто време, већ су једне почеле наставу у јануару, друге у фебруару, а неке тек у марту 1919. године.

Када је отпочео упис, испоставило се да је ученика било знатно више него уочи рата јер због ратних прилика многа деца нису похађала школу, па се сада појавило више генерација за једну школску годину. Због тога је организована настава и за редовне и за старије ученике. На крају године обављени су испити ученика пред комисијом коју су чинили: управитељ школе, учитељ и школски надзорник.

У многим школама окупаторски војници су за време окупације скамијама, столицама и оградом ложили пећи, па су најмлађи ученици за време наставе седели на поду, а старији су од куће носили трношце на којима су седели док су читали и писали на коленима.

Начелство среза је упутило свим општинским судовима писмо 26. априла 1919. године у коме је тражило да га обавесте колико им је потребно жице за ограду и дасака за оправку школе, израду скамија, столова и табли, како би се могло затражити код дирекције ратног плена да се тај материјал стави на располагање школама. Дирекција плена је донела одлуку о бесплатном уступању расположивог материјала школама. Грађевинско одељење Среског начелства у сарадњи са просветним инспектором је расподелило материјал и организовало поправку и опремање школа.

Начелство округа крушевачког је 29. априла 1919. године известило да потребан материјал за оправку школских зграда и ограду школских дворишта може да се добије у дирекцији ратног плена.

На крају школске године, јуна 1919, ученици су полагали испит пред комисијом коју су чинили: учитељ, управитељ школе и школски надзорник. Већ у јесен 1919. године све школе су почеле са радом у исто време. Све школе су препокривене, окречене и застакљене, старе скамије поправљене, а дечје столице замењене новим школским клупама. Општине су увеле школски прирез из кога су поправљене школе и набављен потребан прибор и учила. Све школе су биле мушке јер су бивше женске школе у Трстенику и Врњцима биле укинуте за време рата. У јесен 1919. године побољшани су услови за рад, те се учитељи више не жале на полупане школске прозоре и на оскудицу у огреву и материјалним средствима.

У основним школама у Србији све до 1926. године примењиван је наставни програм из 1899. године који је имао у првом и другом разреду по седам предмета: Наука хришћанска (2 часа недељно), Српски језик (2), Рачуница (4), Цртање и лепо писање (2), Ручни рад (2),

Певање (2), Гимнастика (2). У трећем и четвртном разреду ученици су, поред ових предмета, имали још и Земљопис са српском историјом (3 часа у трећем разреду и 4 у четвртном) и Познавање природе, са Пољопривредним поукама, у мушким, и Поукама за домаћице, у женским основним школама (по 3 часа).

Срески надзорник у Трстенику 1922. године је био Богомир Томић.

Основне школе су радиле у следећим насељима: Богдање (1 одељење), Брезовица (1 одељење), Велика Дренова (5 одељења, управник Адам Градиштанац), Велуће (2 одељења), Врњци (2 одељења, управник Р. Поповић), Горња Црнишава (1 одељење), Грабовац (1 одељење, управник Ж. Петковић), Дубље (1 одељење), Јасиковица (2 одељења), Медвеђа (4 одељења), Милутовац (5 одељења, управник М. Љубисављевић), Мијајловац (1 одељење), Ново Село (2 одељења, управник С. Недић), Омашница (2 одељења), Осаоница (1 одељење, управник Вељко Павловић), Почекovina (1 одељење), Горњи Рибник (2 одељења, управник Владан Лапчевић), Станишинци (1 одељење), Стари Трстеник (1 одељење), Стопања (2 одељења, управник М. Плазина), Трстеник (2 одељења, управник Радослав Стојадиновић), Угљарево (1 одељење) и Чаири (1 одељење).

Окружни начелник у Крушевцу извештава 15. јануара 1922. године да су поправљене све школе које су биле оштећене за време рата. Поправљена је и набављена школска опрема и намештај, па су све школе добиле потребне школске клупе, скамије су замениле столице које су деца у многим школама доносила од куће. Општине преко школских одбора редовно снабдевају школе огревом. Учитељи се више не жале на полупане прозоре и недостатак школског прибора.

Окружни школски одбор је настојао да уз подршку и помоћ школских општина отвори школу у сваком селу у чијој околини до 4 km удаљености нема школе. Такође, пошто су многе школе у приватним кућама, разматра се могућност откупа погодних парцела и изградње нових школских зграда.

5. ПОСТАВЉАЊЕ ПРАВНИКА МИЛАНА ЖИВАНЧЕВИЋА ЗА СРЕСКОГ НАЧЕЛНИКА 1919. ГОДИНЕ И ИЗБОР ПОЛИЦИЈСКОГ ПИСАРА СВЕТИСЛАВА КАТИЋА ЗА ПРЕДСЕДНИКА ОПШТИНЕ ТРСТЕНИК И ОСТАЛИХ ЧАСНИКА НАКОН ОПШТИНСКИХ ИЗБОРА 22. АВГУСТА 1920. ГОДИНЕ

После протеривања окупаторских војних јединица из Србије, успостављена је војна команда у свим ослобођеним местима. Ослободиоце су у Трстенику дочекали грађани међу којима се налазио и срески начелник, Василије Анђелковић, са групом својих оданих пријатеља које је он за време окупације штитио, а сада су они штитили њега.

Као што је изложено, за привременог среског начелника је крајем октобра 1918. године постављен Боривоје Поповић, који је имао извршну власт у целом срезу трстеничком. До успостављања власти грађана на изборима привремене власти су биле под контролом Шумадијске дивизије у чијем саставу су се налазили војни обвезници XII пука, који је обухватао села трстеничког среза са десне стране Западне Мораве и XI пука на левој страни Западне Мораве, док су нека села припадала XIX пуку ове дивизије.

После ослобођења и уједињења до доношења устава нове државе у Србији су били на снази закони Краљевине Србије. Земља је и даље била подељена на срезове и општине.

Према неким актима, Боривоја Поповића је већ почетком 1919. године наредбом војних власти заменио Владимир Николић из Београда, који је постављен за вршиоца дужности среског начелника.

У циљу одржавања мира и реда из врховне државне управе је наређено да у свим крајевима нове државе до избора нових органа власти поредак у општинама одржавају органи власти изабрани пре окупације, док не буду расписани општински и посланички избори.

Општина је у Србији била основна територијална јединица месне самоуправе која се образује за једно или више насељених места, а може бити образована и за део насељеног места. Послови општине су послови самосталне надлежности и пренесени послови државне управе. Послови из самосталне надлежности су послови регулаторних радњи и пружање услуга. Регулаторни послови су планови развоја и други планови и програми, буџет и завршни рачун, управљање општинском имовином, образовање административне службе. У послове услуга спада уређење и обављање комуналних делатности и услуге из области културе, образовања, спорта, здравства, социјалне заштите, туризма, угоститељства, заштите животне околине и сл. Пренесени послови државне управе су послови спровођења закона. У том случају, држава је дужна да пренесе и финансијска средства за извршење пренесених послова.

Према закону о општинској управи, који је био на снази од 1866. године, општинску власт сачињава Општински одбор који има и судску власт у оквиру своје надлежности. Општински суд чини најчешће председник са кметовима, старешинама села или заселака, или појединих делова вароши. Ако општина има више од једног насеља, онда у општински одбор улазе по два кмета из сваког села, који су помоћници председника и присуствују сваком суђењу. Ако је неко од кметова спречен да присуствује суђењу, замењује га најстарији одборник. Председник и кметови се бирају на зборовима грађана, односно мештана.

У децембру 1918. године су изабрани нови општински часници. Они су уведени у дужност на други дан Божића 1919. године. За средњег начелника у Трстенику, наредбом министра унутрашњих дела, постављен је почетком 1919. године Милан Живанчевић (1919-1921), који је успоставио жандармерију и увео надзор над радом општинских судова и председника општина. Он је настојао да оствари добре односе са општинским часницима, грађанима, а посебно са угледним људима, па је прихватао и да буде кум на венчањима младенаца и крштењима деце. Али због блискости са људима који су отворено заступали гледишта о неминовности револуције и социјалистичког преображаја земље и због заштите тих људи од полиције, он је смењен и премештен.

Нова држава је настојала да оствари демократско уређење и да препусти народним представницима одлучивање о решавању животних потреба становништва уз помоћ виших власти.

У јануару 1919. године све општине су добиле печате на којима је у спољњем кругу писало име нове државе: *Краљевина Срба, Хрватша и Словенаца*. У другом кругу је писало *Срез трстенички – оштинска Трстеник*. Печате је резао печаторезац Лудвиг Кон из Београда. Ови печати су били у употреби до 1929. године када је држава добила име Краљевина Југославија.

У исто време изабрани су судови по општинама. Према оскудним подацима, за новог председника Општинског одбора и Општинског суда постављен је по израженој жељи грађана на збору трговац Милан Малићанин,⁵² солунски ратник, који се после изласка из војске вратио у Трстеник где је као трговац и банкар уживао леп углед. За кметове Општине Трстеник и чланове Општинског суда су изабрани солунци, трговци Живојин Бабић⁵³ и Исидор Милосављевић,⁵⁴ а за деловођу Михајло Нешић.⁵⁵

⁵² Милан Малићанин (1887-1935), банкар, син трговца Милуна Малићанина, мобилисан као резервни официр при Штабу Врховне команде Војске Србије, учествовао је у борбама Шумадијске дивизије на Церу и Колубари. За време примирја, 3. маја 1915. године, у лаври манастира Жиче венчао се Јеленом Вуковић (1898) из Краљева (венчани кум им је био Аранђел Грујић из Брајковца, а стари сват Миленко Радвановић, трговац из Трстеника), а затим се вратио у ратну јединицу српске војске. После рата био је председник Српске радикалне странке у Трстенику и председник Општинског суда, односно Општинског одбора. Када га је 1922. године сменио Светислав Катић, Милан Малићанин са браћом Милошем и Ненадом проширује делатност Трговачке банке, а од 1924. до 1935. године био је поново председник Општинског одбора у Трстенику.

⁵³ Живојин Бабић, син Агатона из Медвеђе, био је угледан трговац у Трстенику. Имао браћу Војислава, трговца, и Благоја и Војимира, који су били пољопривредници у Медвеђи. Живојин је са супругом Наталијом, рођеном Маскарац из Крушевца, имао сина Александра (1910-1990), који га је наследио.

У пролеће 1919. године изабрани су посланици за среску скупштину која је заседала 29. априла 1919. године и усвојила буџете општина за издржавање школа и исплату плата учитељима и чиновницима и одлучивала о попису ратне штете, о збрињавању ратних војних инвалида, о порезима и прирезима.

Крајем маја 1919. године због појаве црне берзе и несташнице хране установљен је слободан промет намирница и житарица и остале робе у унутрашњости земље.

Донете су одлуке да се војници који се налазе на боловању пошаљу „на посматрање“, односно на лекарски преглед, да се забрани клање младе стоке у циљу повећања стада, да се у свим општинама образују сеоске задруге за обнову...

Скупштина се обратила окружном начелнику молбом да се успостави редован железнички и друмски саобраћај.

Донета је одлука о уређењу и ограђивању школа. Народни посланик Привременог народног представништва, Ранко Обрадовић, за срез трстенички је по овлашћењу изјавио да је обезбедио даске и жице за ограду свих школа. Председници општина треба да поднесу спискове потребног материјала који ће се обезбедити из ратног плена задовољеног од окупатора.

Срески начелник у Трстенику, правник Милан Живанчевић, био је образован и толерантан човек, наклоњен социјалистима. Имао је разумевања за различита гледишта присталица различитих странака, па и за идеје комуниста. После доношења Обзнане био приморан да прогања и затвара „комунаре“, али се претварао да не познаје довољно политичка опредељења Трстеничана. Позивао је на разговор комунистичког вођу, абацију Бошка Савића, и његове следбенике и наговарао их да промене странку и ступе у ону која није под ударом власти. Послушали су га Благоје и Дојчин Савић и неки други и ступили у Демократску странку Љубе Давидовића. Познато нам је да је начелник Живанчевић био у сродству са судијом Димитријем Станковићем, родом из Ужица, који се оженио Даницом, ћерком учитеља Димитрија Тодоровића. Живанчевић је био у сродству и са породицом адвоката Светислава Јаховића.

⁵⁴ Исидор Милосављевић (1891-1968), винарски трговац и кафеџија, син Вељка (1863-1913) и Милеве из Мале Врбнице, отишао је у рат 1912. и вратио се 1919. године. По повратку из рата оженио се на Богојављење 1920. године Милевом, ћерком Светолика Марковића из Чаира, са којом је имао кћер Мирославу (1921-1989) и синове, потоње инжењере Миодрaга (1924-) и Бранимира (1926-). Њихова кћер Мирослава је завршила студије медицине и радила је као лекар у Београду. Синове Миодрaга и Бранимира је захватио ратни вихор 1941. године и емигрирали су за САД 1945. године. Исидор је умро уочи Ђурђевдана 1968. године.

⁵⁵ Михаило Нешић, деловођа општине трстеничке, био је родом из Превешта.

Овако благодан однос према комунистима Живанчевић је могао да показује јер је уживао поверење и заштиту моћног министра полиције, Божицара Максимовића, који је због бруталности полиције добио назив Кундак (касније је био и министар просвете). Овај назив су смислили његови политички противници који су хушкали своје истомишљенике на nerede како би изазвали кризу владе, нове изборе и могућности промене власти.

Живанчевић је ипак смењен са положаја среског начелника јер је, наводно, скривао једног комунисту који је на првим изборима изабран као кандидат комунистичке листе (Вероватно се ради о каменоресцу Стојану Милошевићу из Крушевца).⁵⁶

После извесног времена Живанчевић је уз помоћ Божицара Максимовића премештен за начелника среза лепеничког са седиштем у Крагујевцу.⁵⁷

Током времена у Среском начелству су се мењали начелници и службеници, махом су долазили са стране ради очувања неприкосновености власти.

На политичком пољу од самог почетка настала су тврђења, с једне стране између вођа српских политичких странака, а с друге стране између народних и верских поглавара који су се борили за отцепљење под плаштом борбе за народну самоуправу.

У Трстенику се издвојила група угледних трговаца који нису били солунски ратници и мрзели су бучно хвалисање радикала. Они су због симпатија према увек уљудном и помирљивом Љубомиру Давидовићу ступили у Демократску странку и остали јој одани, и у добру и у злу. Редак је случај да су прелетали од једне странке у другу. Њихов председник је био Благоје Савић, у свакој чорби мирођија, али због шуровања овог демократе са Швабама за време окупације, он је смењен и за председника Среског одбора Демократске странке изабран је честити Светислав Катић, син народног посланика Петра Катића (1839-1915), првака Либералне странке у време владавине краља Милана и Александра Обреновића.

⁵⁶ Владимир Живанчевић, *Један чудан животи у земљи Србији*, фељтон „Политике“ 1997. године.

⁵⁷ У Крагујевцу се среском начелнику, Милану Живанчевићу, обратио за помоћ око смештаја др Сима Марковић, доцент на Универзитету, секретар ЦК КПЈ, знајући за његове наклоности према борцима за социјалну правду. Живанчевић му је обезбедио једну капелу на гробљу у којој га нико није узнемиравао док је писао своје расправе о националном питању. Али тајна је откривена и он је поново премештен. Живанчевић је штитио неке комунисте који су сарађивали са новинаром Мошом Пијаде (1890-1957). После ослобођења Југославије, када је Моша Пијаде био председник Народне скупштине, он је заштитио Живанчевића и поставио га за управника државних ловишта на Фрушкој гори.

Значајну улогу у домаћинском пословању Општинског одбора Трстеника имао је Аранђел Вучковић, трговац, који је са ослободиоцима Трстеника стигао са Солунског фронта. Он је дуго година био педантни општински благајник. На том положају га је наследио Бранко Бранковић око 1935. године.

Као што је познато, марта 1920. године обављени су котарски (општински) избори у покрајинама: Словенији, Хрватској и Далмацији. Знатан број гласова добиле су комунистичке листе, а у неким градовима однеле победу. Вођство Социјалистичке радничке партије Југославије (комуниста) с правом је очекивало да општински избори ускоро буду расписани и у осталим покрајинама Краљевине СХС, а скупштински избори у целој земљи. Предузело је кораке с циљем да ова организација спремно дочека изборе, па је организовало снажну агитацију. У ту акцију била је укључена и среска организација СРПЈ(к) у Трстенику, односно, од Вуковарског конгреса организација КПЈ.

Да би општински избори у Србији (која је обухватила и новоослобођене крајеве Старе Србије) били одржани пре доношења новог устава, маја 1920. године донет је Привремени закон о избору општинских часника који је регент Александар потписао 11. маја 1920. године. Закон је прокламовао опште право гласа за све пунолетне држављане, али само за мушкарце старије од 21 године, док је за кандидате задржао изванредан имовински цензус. Предвиђено је тајно гласање глумним куглицама. Свака кандидатска листа добијала је посебну гласачку кутију. У складу са очекивањем да ће се око преимућства борити Радикална и Демократска странка, сматране за државотворне партије, творци овог изборног закона су одредили да листа која би добила натполовичну или релативну већину гласова добија општинску управу – председника и већину кметова и две трећине одборника.

Све странке су придавале велики значај изборима и зато су смишљале и организовале снажну предизборну агитацију.

Исходом општинских избора у Србији 22. августа 1920. године сви су били изненађени. У редовима комуниста завладало је одушевљење, а у редовима грађанских странака незадовољство, неверица и огорчење. У десетак највећих градова у Србији комунисти су добили натполовичну или релативну већину гласова, што им је обезбеђивало место председника општине и две трећине кметова и одборника. Такав исход избора је забележен у: Београду, Нишу, Крагујевцу, Лесковцу, Пироту, Ваљеву, Шапцу, Ужицу, Убу итд. У низу општина комунистичке листе су освојиле већи број гласова и одборничких места, као што се десило и у Крушевцу.

На општинским изборима 22. августа 1920. године победу је однела листа Демократске странке чији је носилац био Светислав Катић.

Председник Општине Трстеник, Светислав Катић (1875-), бивши полицијски писар, уживао је у Трстенику углед као син трговца Петра Катића (1839-1915), бившег првака Либералне странке у Трстенику и народног посланика и његове прве супруге Катарине, ћерке трговца Михаила Спасојевића Иричанина. Светислав је био полицијски писар у Чачку, оженио се учитељицом Зором, са којом је имао синове Миодрага и Љубишу и кћер Беку. Светислав је имао млађег брата Сретена (1879-1913) који је оставио кости у Драчу као коњички каплар Војске Србије.

Уследиле су жалбе представника осталих странака на нерегуларност избора, па су избори поништени и нови одржани после недељу дана. Овога пута комунисти нису истицали кандидатску листу. Наводно, били су незадовољни што им је владајућа странка наметала своје кандидате по општинама. Овај разлог био је неубудљив јер једна странка није могла пресудно да утиче на састављање листе друге странке. Изгледа да неки кандидати комуниста су тек досељени, па нису имали завичајност, док други нису могли да добију статус кандидата јер нису по имовинском цензусу плаћали довољно висок порез. На поновним изборима од 29. августа 1920. године победила је листа Демократске странке, а њен председник, Светислав Катић, је и изабран за председника Општинског одбора у Трстенику. За деловођу је постављен Аранђел Вучковић.

У Милутовцу је за председника општине изабран Александар Така Додић, економ. Он је заједно са двојицом браће ступио у Војску Србије и борио се храбро са оружјем у руци 1914-1918. године. Његов брижни отац Милош, у жељи да се нађе крај синова и помогне им својим искуством око хране, одеће и обуће, и сам је ступио у редове Српске војске, али је у општем повлачењу у јесен 1915. године под кишом челика немачке артиљерије и кишом и суснежицом подлегао при повлачењу српске војске, а у Тунику је подлегао ранама његов млађи брат, Бошко. Када се Така оженио и добио сина 1920. године, замолио је кума да његовом наследнику да име Бошко. Така Додић је са ратним друговима делио комад проје, а многе изнурене другове је носио на плећима преко Албаније, не желећи да их остави да умру од глади и зиме. Народ му је одао признање бирајући га за свог предводника, прво за председника општине, а затим и за народног посланика.

У Пољни се водила борба око председничке столице између две водеће фамилије, Таврића и Парађанина још из XIX века. Али народ је после ратних година желео да на председничком положају види најхра-

брије борце, своје ратне хероје, па је за првог послератног председника изабрао Јордана Томића, који је за своју храброст и пожртвованост у рату два пута одликован Златном медаљом за храброст „Милош Оби-лић“ и унапређен у чин поручника. Цело село је знало да је његов војнички шињел, изрешетан мецима, однет у Војни музеј. Јордан је имао сина Драгу и брата Радомира, опанчара у Трстенику.

Али већ на следећим општинским изборима 1923. године на-стала је жестока борба између радикаског првака, кафеџије и трговца, Младена Таврића, првобитно члана Земљорадничке странке, и демо-кратског кандидата, кафеџије и трговца, Андреје Парађанина, кога је касније наследио у тој борби син Милосав, звани Мицко. Победио је Младен и постао председник Општине Пољна.⁵⁸

У Великој Дренови, једном од највећих места у срезу трсте-ничком, први председник општине изабран 1920. године био је Петар Несторовић. Касније се и у овом месту води огорчена борба за пред-седничку столицу између радикаског првака, богатог трговца, Радоја Ратајца, и демократског првака, среског чиновника, Бранка Петковића.

У Врњачкој Бањи председник општине је био солунски борац Божин Црноглавац, деловођа Божин Протић, а кмет Петар Јовановић, сви чланови Народне радикалне странке. Управник Врњачке Бање као заступник Министарства народног здравља је био Вукосав Поповић. Прваци Демократске странке су били Обрен и капетан Константин-Коча Младеновић, а касније Драгутин Јовановић Луне. Земљорадничку странку у Врњцима предводио је Раде Жерађанин.

У Стопањи је председник општине од 1920. године био Борисав Радовановић, а после њега Милутин Алексић. Борисав је оптужен за проневеру неког државног новца, па је смењен. Он је гневан ступио у опозицију, а његов син Живојин-Жика постао је скојевац.

За време док је Светислав Катић био председник општине Тр-стеник, почео је благи опоравак града и нови процват трговине, угости-тељства и занатства. Мада је Светислав, бивши полицијски писар, а потом вођа трстеничких демократа, успео да град Трстеник уреди и улепша, јер је 1922. године изграђена термоелектрана и постављена електрична инсталација и град је осветљен електриком, он 1923. годи-не није изабран поново за председника.

Лист Радикалне странке „Самоуправа“, бр. 145. од 31. августа 1920. године објављује резултате општинских избора који су били при-према за изборе за Уставотворну скупштину, али о Трстенику нема извештаја.

⁵⁸ Петар Чобановић, *Село испод Блајошине*, Нови Сад, 1965.

Бивши чланови Напредњачке странке у Трстенику, коју је предводио Васа Анђелковић, и Либералне странке Светислава Катића су ступили листом у Демократску странку Љубе Давидовића. Они су сматрали да Југославија треба да после потписивања Версајског уговора о миру сарађује са свим европским демократским земљама. Окупљени чланови Демократске странке у Трстенику су донели одлуку да се супротставе бучним радикалима који су ликовали као солунски борци, ослободиоци и ујединитељи и са охолошћу гледали на мање странке, а посебно се окомили на демократе, јер је у њиховим редовима било доста оних који су вешто избегли рат.

После страначких деоба почеле су поделе у избору пословних ортака по страначкој припадности. У Трстенику је 1922. године основана Трговачка банка.

Акционари ове банке су били чланови Демократске странке: Благоје Васиљевић, Светолик Мирић, Миленко Радовановић, Милован Брашић, Обрен Брашић, Божидар Јаћовић.

Благоје Васиљевић (1873-1934), трговац и банкар, рођен у Леповјевићу у Левчу. Године 1920. оженио се Станком, ћерком Ђорђа Радовасљевића и с њом је имао кћери Радмилу (1924-) и Ружицу (1927) и синове Душана (1928), који је био дипломирани економиста и Ђорђа (1929-), званог Шандор, који је био електротехничар.

Светолик Мирић (1887-1943), син трговца Милосава Мирића, био је општински одборник. Године 1942. је изабран за председника општине Трстеник. Предводио је Одбор за помоћ избеглицама. Ухапшен због четничког препада и стрељан 1943. године на Бањици као талац. Са супругом Косаром, рођеном Павловић, имао је кћер Олгу (1921), удату за Драгослава Бићанина, правника.

Миленко Радовановић (1887-1943), трговац вином и житом, син Благоја и Тијане из Драгосинаца код Краљева, имао је брата Љубомира (1884-1934), који је такође био богат трговац. Миленко је био угледан домаћин и са супругом Радмилом (1893-) је имао деветоро деце, наводно зато што је желео да му кум деветом детету буде лично краљ Александар.

Обрен Брашић, трговац, такође рођен у Опарићу, боловао је од мане срца. Са супругом, учитељицом Милком, имао је сина Миодрага и кћер Драгицу. Миодраг (1901-) је био образован и елегантан. Постао је познат када је постао зет прве југословенске филмске диве Иде Кравање, познатије као Ита Рина, јер се 1927. године у Љубљани оженио њеном сестром, Даницом Кравањом. Његова сестра Драгица (1905-) удала се за лекара, др Стевана Вукушића (1903-1972).

Божидар Јаховић је био обућар у Трстенику, син тежака Стојана из Велике Дренове, а брат трстеничког пароха Михајла (1858-1919). Божидар је са супругом Наталијом имао сина Стојана, адвоката, и Радмила (1909-1990), потоњег пароха цркве Свете Тројице од 1934. до 1976. године, и ћерку Лепосаву, удату за трговца Лазара Аћимовића из Трстеника. Даринка, ћерка попа Михајла Јаховића, удала се за судију Риста Дуждевића Тохоља и с њим имала сина др Велибора Тохоља (1912-1953), који је рођен у Трстенику. Ристо Тохољ погинуо је у Добруци на Кара-Синану као официр Добровољачке дивизије у борби против Бугара.

6. РАЗМАХ СОЦИЈАЛИСТИЧКОГ ПОКРЕТА У ТРСТЕНИКУ ПОД ВОЂСТВОМ КРОЈАЧА БОШКА САВИЋА И ПОЛИЦИЈСКИ ПРОГОН КОМУНИСТА 1919-1920. ГОДИНЕ

Српска социјалдемократска партија је након ослобођења и уједињења Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918. године поново окупила раднике у борби за њихова права. Своју снагу у борби против капиталиста и властодржаца ССДП-а је настојала да испољи чином уједињења свих југословенских социјалдемократских снага. У време када је у Русији победила Октобарска социјалистичка револуција предвођена Свесавезном комунистичком партијом бољшевика са Лењином на челу, која је успоставила диктатуру пролетаријата кроз власт народних совјета у Савезу Совјетских Социјалистичких Република, а револуције у Немачкој и Мађарској приморале буржоазију за давање већих права радничкој класи, социјалдемократске партије у Краљевини СХС усвајају револуционарни програм и добијају обележје комунистичких партија.

Српска социјалдемократска партија позива братске партије Босне и Херцеговине, Хрватске и Словеније на уједињење у духу Марксове крилатице: „Пролетери свих земаља, уједините се!“

Први југословенски социјалистички конгрес одржан је у Београду о Ускрсу 1919. године од 21. до 23. априла 1919. године. То је био Конгрес уједињења на коме је уједињена партија добила име Социјалистичка радничка партија Југославије (комуниста). СРПЈ(к) после уједињења је приступила Трећој комунистичкој Интернационали – Коминтерни с циљем да се уништи капитализам и оствари комунистичко друштво.

Искусство великих социјалних револуција нас учи да је средство за остварење овога преображаја: освајање политичке власти од стране пролетаријата, разарање старих органа власти и васпостављање искључиво

власти радничке класе (диктатура пролетаријата) у циљу да се старо друштво социјалних неједнакости уништи и организује друштво оштрије рада, оштрије једнакости и вишег благодатања.

Партијски повереници су по читавој земљи окупили своје присталице и поставили руководства. У Трстенику је почетком 1919. године обновљена Социјалдемократска радничка партија која је основана још 1911. године на челу са кројачем Божидаром Савићем, који је био најобразованији, најначитанији и најдоследнији борац за права радника. Његова вера у социјализам темељила се на социјалистичким идејама Димитрија Туцовића, кога је лично упознао у Крушевцу на предизборном скупу социјалиста 1914. године. Ове изборе је онемогућио империјалистички рат који је запалио Европу. Такође, социјалистичке идеје ширили су српски социјалисти надахнути пропагандним брошурама Лењинових бољшевичких агитатора који су пропагирали Октобарску револуцију у Русији као остварење сна радничке класе преко радничких и сељачких депутата и изградњу друштва братства, слободе и једнакости.

Велики број учитеља и студената је фанатично веровао у препородитељску моћ социјалистичке револуције. Многи су сањали да се на барикадама боре за победу пролетаријата, а када је 1917. године букнула Октобарска револуција, у њој су учествовали и Срби који су се домогли Русије. Колико је познато, из среза трстеничког у редовима бораца Црвене армије нашли су се верници револуције и из трстеничког краја. Познат нам је студент технике, Боровоје Агатоновић из Стопање, који је, наводно, препливао Дунав и из Аустро-Угарске стигао у Русију, ступио у Црвену армију и пао за идеале слободе, братства и једнакости под црвеном револуционарном заставом бољшевика. Његов безимени гроб је заувек скрио заборав.

Најнапреднији људи Европе су после крвавог светског рата истицали: Нема мира и напретка у свету без остварења социјалне правде. У томе су се слагали и богати и сиромашни грађани.

Социјалдемократска партија Србије је пре Првог светског рата окупила раднике и занатлије и велики број просвећених сељака у срезу трстеничком. Узалуд су се ујединили вођени идејом јединства светског пролетаријата који жели да укине све препреке међу радним људима, млади српски социјалдемократи од октобра 1912. године, па све до 1919. године нису се одвајали од пушака.

Вође Српске социјалдемократске партије: Радован Драговић, Душан Поповић и Димитрије Туцовић држали су се пролетерског интернационализма и противили се уласку Србије у рат. Али светски сукоб је поделио и Другу интернационалу која је окупила све радничке партије. Неке социјалдемократске партије су издале своју класу и уместо да се боре за интересе радничке класе, оне су се определиле за националне

интересе јер су у својим парламентарима гласале за ратне кредите и одобравале су империјалистички рат и тиме изазвале распад Друге интернационале.

У том Великом рату пао је и вођа српских социјалиста, Димитрије Туцовић, и многи други који су проповедали утопијске заблуде да су пролетери свих земаља браћа, а не непријатељи, а да је њихов непријатељ експлоататорска буржоазија.

Из рата су социјалисти изашли са великим разочарењем због безумног светског крвопролића, али и са великом надом у мисионарску улогу авангарде радничке класе која је, усвајајући марксистички поглед на свет, остварила пролетерску револуцију под вођством авангарде радничке класе Комунистичке партије бољшевика у Русији. Створена је Трећа интернационала која је ујединила комунистичке партије свих земаља око водеће авангарде Комунистичке партије Совјетског Савеза под вођством Владимира Иљича Уљанова Лењина.

Одмах после ослобођења и уједињења Срба, Хрвата и Словенаца настало је окупљање бивших социјалиста у циљу уједињења у јединствену Комунистичку партију Југославије.

У суморној свакодневици трстеничких занатлија, шегрта, калфи и надничара после ослобођења засјала је велика нада у нову епоху која је доносила правду и једнакост, другарство и слободу. Многи су у радничким удружењима и манифестацијама видели остварење оних хришћанских идеала о човечанству као заједници братства и једнакости. Радовали су се дружењу на првомајским уранцима, на демонстрацијама и свечаностима, слушали надахнуте говоре својих вођа комуниста, који су смело пркосили жандармима и среским начелницима и веровали у светлу будућност.

У Трстенику је међу занатлијама по својој учености и речитости био најпознатији Бошко Савић, абација из Чаира. Он је још као младић био одушевљен идејом социјализма као спасоносним уређењем које обезбеђује мир у свету и хлеб за радничку класу. Читао је дела Карла Маркса, Димитрија Туцовића и Лењина и разне пропагандистичке брошуре, а од југословенских комуниста највише је ценио др Симу Марковића.

Божидар Савић је као борац против неправде учествовао у Великом рату за ослобођење и уједињење (1914-1918) у коме је допауно рана, исказавши велику истрајност и храброст. По повратку у родно место настојао је да придобије што више људи за толеранцију и разумевање, за једнакост и братство. Још у децембру 1918. године окупио је групу истомишљеника и обновио Социјалдемократску радничку партију у Трстенику која је априла 1919. године и званично изабрала

управу и учланила се у Комунистичку партију Југославије. Он остаје на челу ове организације све до њене забране 2. августа 1921. године. Он је са усхићењем пратио ширење социјалистичких идеја и братску солидарност са организацијама из читаве земље. Заједно са својим друговима, кројачима, обућарима и осталим радницима читао је „Радничке новине“, расправљао о темама о којима су писале ове новине, осуђивао угњетавање радника од стране послодаваца, гнушао се над бруталношћу полиције која је прогонила комунисте и поносио се када су „Радничке новине“ хвалиле партијску организацију у Трстенику и њега лично за организовање прославе Првог маја и за протесте због прогона радничких вођа.

„Радничке новине“ бр. 56. од 11. марта 1919. године су објавиле прилог:

Другови Божа Савић, Марисав Панџовић и Јован Чаровић из Трстеника су прикупили у крунама:

1. Божидар Савић, 40; 2. Марисав Панџовић, 40; 3. Јован Чаровић, сџолар, 40; 4. Вукоје Крунић, сџолар, 10; 5. Новак Каџанић, сџолар, 5; 6. Радоје Јовановић, сџолар, 20; 7. Милош Каравесовић, сџолар, 10; 8. Миодраг Саве Радовановића, берберин, 10; 9. Миливоје Радовановић, берберин, 5; 10. Сџаноје Николић Мицко, берберин, 10; 11. Драгољуб Проџић, абација, 10; 12. Жика Радосављевић, џекар, 10; 13. Александар Јовановић, колар, 5; 14. Милан Ристић, кафеџија, 5; 15. Миладин Ристић, кафеџија, 10; 16. Момир Павловић, шрџовац, 10; 17. Тодор Пеџковић, шрџовац, 10; 18. Илија Ђерић, шрџовац, 5; 19. Јован Јаковљевић, абација, 20; 20. Вукоје Миленковић, обућар, 5; 21. Ђорђе Крунић, обућар, 10; 22. Исидор Крунић, обућар, 10; 23. Боровоје Милошевић, обућар, 20; 24. Сџеван Миџровић, шрџ. џом., 5; 25. Павле Михајловић, 5; 26. Гвозден Миљковић, оџанчар, 20; 27. Сџојан Ђукић, качар, 10; 28. Борисав Ђорђевић, обућар, 10; 29. Милуџин Васиљевић, абација, радник, 5; 30. Миодраг Браџић, џак, 4; 31. Драгослав Браџић, џак, 2; 32. Влада Браџић, џак (касније адвокати), 4; 33. Милош Среџеновић, џак, 3; 34. Среџен Ђорђевић, оџанчар, 10; 35. Радосав Марић, шрџовац, 10; 36. Жика Јанковић, шрџовац, 10; 37. Бранко Приџаковић, џекар, 10; 38. Радосав Радосављевић, бакалин, 10; 39. Василије Илић, обућар, 10; 40. Чедомир Симић, шлосер, 10; 41. Жика Николић, 4; 42. Сџеван Марковић, кафеџија, 10; 43. Милан Сџојаџиновић, кафеџија, 20; 44. Драгослав Сџојковић, кафеџија, 2; 45. Драгољуб Пеџровић, шрџов. џомоћник, 2; 46. Милан Цвеџковић, кафеџија, 2; 47. Консџанџин Јовановић, млинар, 10; 48. Драгослав Јовановић, обућар, 5; 49. Божидар Пеџровић, оџанчар, 5; 50. Радош Марковић, оџанчар, 3; 51. Драгуџин Николић, оџанчар, 8; 52. Тихомир Челиковић, оџанчар, 5; 53. Консџанџин Пеџровић, џекар, 3; 54. Власџимир Величковић, клнер, 3; 55. Милош Милуџиновић, касацин, 10; 56. Виџомир Пеџровић, џоџкивач, 5; 57. Душан Манџукић, шусџер, 2; 58. Ђерасим Арсовић, 10; 59. Са-

веша Арсовић, 4; 60. Јован Бекчић, пекар, 5; 61. Н. Н., 5; 62. Добривоје Дуњић, сараџ, 5; 63. Живојин Тодоровић, крој. Радник, 10; 64. Бошко Мишировић, музикант, 5; 65. Пећар Савић, музикант, 5; 66. Васа Савић, музикант, 3; 67. Василије Боћанин, пекар (?), 2; 68. Радомир Стамениковић, пекар, 5; 69. Живојин Јовановић, опанчар, 2; 70. Љубомир Ђукић, пекар, 6; 71. Бранислав Брадић, шрџ. помоћник, 5; 72. Василије Васиљковић, пекар, 5; 73. Срећен Анђелковић, кројач, 5; 74. Јован Павићевић, 10.

Објављивање спискова приложника имало је вишеструке последице. С једне стране, подстицало је људе да дају прилоге и тиме омогуће несметано издавање гласила своје странке, с друге стране, да би постали познати широм земље, а с треће стране, објављивање имена подстицало је приложнике да већим прилозима докажу да су успешни и јаки привредници, те поуздани пословни сарадници.

Одмах после Конгреса уједињења, априла 1919. године, месна организација ССДП-а у Трстенику прерасла је у организацију Социјалистичке радничке партије Југославије (комуниста). За председника организације је изабран кројач Божидар Савић из Чаира, за секретара опанчар Добривоје Дуњић, за благајника Јован Чаревић, столар из Трстеника, а у управу су ушли Дојчин Савић, пекар из Трстеника, Марисав Пантовић, столар из Трстеника, Александар Бабовић, земљорадник из Грабовца, и Радосав Илић, зидар из Грабовца.

Трстеничка организација је у складу са програмом партије о једнакости жена примила у своје редове и две жене: Неранцу Милутиновић, потоњу супругу Божидача Савића, и Ђурђију Љутовац Ђуку, супругу трговца Радоја Љутовца.

Као што се види, месна организација СРПЈ(к) у Трстенику је имала чланове и у суседним селима, Чаирима и Грабовцу. С обзиром на то да се у наведеном списку приложника за „Радничке новине“ налазе и људи из Осаонице, може се сматрати да је организација имала чланове и у овом месту.

На подстрек трстеничких комуниста у Великој Дренови је априла 1920. године основана организација СРП(комуниста) и изабрано партијско руководство. О томе су писале „Радничке новине“ од 18. априла 1920. године:

Другови из Трстеника одржали су збор у Великој Дренови, где је основана организација. У Управу су ушли ови другови: председник Милош Триковић, секретар Радоје Левићанин, благајник Стојадин Сисајевић, чланови Управе: Станоје Кандић, Мика Мушавцић и Добросав Ситанимировић. Финансијска контрола: Стојан Ситанимировић, Душан Баћић и Живојин Марковић.

Под утицајем Октобарске револуције велики број људи и ван партијске организације почео је да схвата да је социјалистички пут најбољи начин за ослобађање радника од изабљивања послодаваца и за напредак и преображај друштва.

Конгрес СРПЈ(к) је позвао радничку класу Југославије да прослави први пут у слободној земљи Први мај, међународни празник рада. Радници су се искрено радовали уједињењу радничке авангарде Срба, Хрвата и Словенаца и живели су у нади да ће се једног дана заиста ујединити пролетери свих земаља и збацили јарам капиталистичког ропства и експлоатације и остварити власт радничке класе.

У зрачењу социјалистичких идеја и ширењу вере у идеале правде, братства и једнакости и јачању радничке свести о сопственој мисији велики значај су имале „Радничке новине“⁵⁹ које су у Трстенику читане као насушне.

„Радничке новине“ из Београда су 14. маја 1919. године, извештавајући о прослави Првог маја, објавиле и извештај из Трстеника:

Први мај у унушрашњости

Прослава у Трстенику

Како је освануо дан са кишом, суснежицом и јаким ветром целога дана, када човек ни пола саћа не би могао најбољу издржасти, ипак можемо бити задовољни прославом. Тако рђаво време онемогућило нам је корпоративни придолазак сељака из околине, чији би број био преко 500, стога смо се орадили на збор у просторијама хошела „Тојаловић“, где је било присућних јаче од 100 лица. Обустава рада је потпуно изведена од свих радника, изузев у две ћивтинско-браварске радионице где раде 4 радника. На збору је говорио Б. Савић о значају (цензура избрисала пола реда-шлајфне) 1. маја, о узроцима ратова, о последњем светском рату (два реда), о лошим унушрашњим односима и захтевима итд. Говор је саслушан са највећом пажњом и одобравањем. Сећили смо се и другова и вешерана наших за социјалистичку ствар (4,5 реда).

⁵⁹ „Радничке новине“ су покренуте априла 1897. године, али су одмах забрањене. Поново су покренуте 1902. године. Уредник је био Димитрије Туцовић. Од 1903. године биле су гласило Српске социјалдемократске странке и Главног радничког савеза. У Ширењу пролетерског интернационализма понекад су жестоко осуђивале српски национални ослободилачки програм.

„Радничке новине“ су, следећи принцип пролетерског интернационализма, осуђивале комитски покрет у Македонији и на Косову као насилнички и захтевале укидање комитских чета и мирне преговоре са тамошњим властима. Жестоко су осудиле и атентат на престолонаследника Франца Фердинанда. Оне су писале да је атентат на Фердинанда атентат на српски народ. Оне су писале 1914. године да нас је у рат гурнуло „безумље неодговорних шовиниста у мундиру и цивилу“.

После ослобођења и уједињења од 1919. године „Радничке новине“ постају орган Социјалистичке радничке партије Југославије (комуниста), а од 1920. године орган КПЈ. Након Обзнане, оне постају орган реформистичке Социјалистичке партије Југославије. Излазиле су све до 1941. године.

Увече смо у истом локалу приредили друтарско вече са концертом, којим смо такође задовољни, посећом и редом, како ми, тако и посетиоци.

Како смо о мајској забави добили и извесан прилог, то од истој шаљемо, одлуком Већа, „Радничким новинама“ 300 круна као прилог и од ускршње забаве, коју смо приређивали, такође шаљемо „Радничким новинама“ као прилог 300 круна, иј. свега 600 круна.

Трстенички пролетери су се укључили на ширењу социјалистичких идеја. У том смислу, они су прихватили да растурају „Радничке новине“ које су стизале из Београда. У „Радничким новинама“ објављивани су прилози о животу и раду радника, о њиховим правима о кршењу радног законодавства и нарушавању права и слобода. „Радничке новине“ су објављивале и примере радничке солидарности, прикупљања помоћи за пострадале од природних непогода и прилога за болесне и сиромашне ранике. Често су истицале подухвате трстеничких радника за пример солидарности.

„Радничке новине“ бр. 119. од 27. маја 1919. године су објавиле вест:

Прилози Радничким новинама

Социјалистичка организација у Трстенику са забаве о Ускрсу и 1. маја 1919. године кр. 600. Сигурно је да све ово време у Трстенику нема организације шивачких радника.

„Радничке новине“ су жестоко критиковале великосрпску политику монархистичке елите. У исто време оне су у почетку, под утицајем Трише Кацлеровића, бившег аустрофила, критиковале и русофилију у Срба. Оне су још пре Првог светског рата истицале да је веровање у љубав Русије према Србији овладало српском журналистиком, која хвали руску деспотску политику и у њој види спас за Србију. Временом је из њих нестало аустрофилства и све више су се окретале ка пролетерском интернационализму.

Као дневни лист, „Радничке новине“ су објављивале многе прилоге о животу и раду радничке класе из читаве Југославије, па и прилоге дописника из Трстеника. Кроз објављивање имена својих претплатника и приложника, обавештења о руководствама и члановима социјалистичких организација и њихове делатности, као и њихових дописа, оне су, у ствари, шириле мрежу повереника и јачале везе између организација и руководства СРПЈ(к), а потом између чланова КПЈ.

На вест о оружаном интервенцији сила Антанте против револуционарне власти у Русији, радници у Краљеву и Трстенику су одржали зборове и организовали штрајк у знак подршке борби међународног пролетаријата против покушаја капиталистичких сила да угуше револуције у Русији и Мађарској.

Генерални штрајк солидарности са социјалистичким републикама у Русији и Мађарској одржан је 20. јула 1919. године. Тога дана у Трстенику није било штрајка, али је одржан протестни збор.⁶⁰

„Радничке новине“ бр. 176. од 30. јула 1919. године су објавиле извештај о тим штрајковима:

Социјалистичка организација у Трстенику послала нам је ову гешу:

Са збора одржаног 20. јула о. т. на коме је било преко 500 пролетера, шаљемо интернационалном пролетаријату свој револуционарни поздрав и придружујемо свој прошесту против сваког покушаја капиталистичких сила Антанте за угушење социјалистичких револуција.

„Радничке новине“ бр. 217. од 13. септембра 1919. године објављују извештај о ванредној скупштини Социјалистичке партије и о избору руководства организације у Трстенику:

Организација у Трстенику одржала је ванредну скупштину и изабрала нову управу у коју су ушли другови: председник Божа Савић, секретар Добривоје Дуњић, сарац, блатојник Јован Чаревић, столар, чланови управе: А. Панајотовић, Драг. Панчић. Надзорни одбор: Срећен Анђелковић, Марисав Пантовић.

Полицијске власти су хапсиле све подстрекаче на неред и непослушност према власти. О томе сведоче и новински извештаји.

„Радничке новине“ бр. 219. од 16. септембра 1919. године објављују:

Нова хайшења

Добили смо 16. овог месеца телеграм из Трстеника који гласи: Јуче полицијска власт ухајсила Миленка Новаковића из Краљева на протесту оштржбу Недељка Панчића. Протестујемо.

„Радничке новине“ бр. 231. од 30. септембра 1919. године су објавиле:

Хайшења у Трстенику, Чачку и Краљеву

После наше белешке о хайшењу и претресању другова у Трстенику, Краљеву (где белешке има у РН после телеграма), дознајемо да су власт претресле станове неколико наших другова и у Чачку и отерале у Трстеник и друга Новицу Каровића. У затвору у Трстенику налази се сада шест наших другова из Трстеника, Краљева и Чачка.

⁶⁰ Милица Миленковић, *Синдикални покрет у Србији 1918-1920*, Београд, 1971.

Наши се другови ошћужују, како чујемо, због расшћурања наших брошура. Колико истине има у томе, испитаће ће показати. Али оно што је чета морамо најенергичније устати, што је пракса која је заведена после доласка новој „ослободилачкој“ послератној режима, да за сваку пољичку и најмању кривицу бацају човека у затвор, лишавају га слободе. Препоставимо да су ти људи расшћурачи извесне брошуре, и ма какве садржине ове биле, они су пољички кривци који се имају бранити са слободе. То је пољицији добро познато, па стога она пошћује најбруталније против наших људи. Пољиција добро зна да су судови устали све те које је она позаварала, или као пошћуно невинне, или да се са слободе бране против намењених ошћужби. Њој је познато да је београдски суд у скоро устави на слободу, да се са слободе брани једнога радника кога су нађене брошуре „Бранковић и Јуковић“. Па ипак, она продужује ствари занат малтретирања. Ми смо уверени да на нашим друговима нема никакве кривице и мислимо да су им ствари подмештене. Па чак и такве подмештене ствари такве су природе, као што је београдски суд нашао, да се они морају устати одмах на слободу.

Ако то пољичке власти чине по свом нахођењу, ми тражимо од министра да се пољичке власти утврдју у границе. Ако се то ради по мију одозго, ми протестујемо против тога система и изјављујемо да ће он изазвати увек последице супротне ономе што министар мисли.

Дајте слободу шћамме. То је једини лек.

„Радничке новине“ бр. 241. од 12. октобра 1919. године објављују вест:

Пољички методи

Другови из Чачка јављају нам да је пољиција прихватила и спровела у Трсеник нашеј одличној друга, Радомира Ивановића, на денунцијацију из Краљева, да је друг Ивановић дао брошуру за расшћурање.

Денунцијант није могао ничим да утврди своју денунцијацију и друг Ивановић га на саслушању такмо обележио као ординарној денунцијанта.

Ми најенергичније протестујемо против тих пољичких метода да по којима се људи тако лако лишавају слободе и тражимо да се друг Ивановић и остали другови одмах устје на слободу.

Чујемо да пољиција са војним властима, видећи да на основу љује и одвраћне денунцијације тога шћипуса не може задржати друга Ивановића у затвору, хоће да му створи кривицу као војном бегунцу „за преседело одсуство“. Међушим, друг Ивановић је прешао 37 година и има бисти ушћен из војске.

„Радничке новине“ бр. 242. од 14. октобра 1919. године објављују:

О хайшењима и прогонима уопште

Пре неколико дана полицијске власти су нашле ову брошуру код некој лица које није члан наше партије, у Врњачкој Бањи, и сад збој тој лица, које је један најординарнији провокатор и полицијски аџент, хайсе једној по једној од наших друџара. Међу последњима ухашен је и наш друџ Радомир Ивановић из Чачка, за кога су тошови у свако доба јамчићи не само сви наши друџови у Чачку, већ и сви грађани. И збој чега све? Збој најординарније денунцијације, и то збој једне брошуре! И уместо да се збој ових ствари брани са слободе, нећа су, као и многе друге, стирпали у затвор, где ће остати извесно време, па ће га после пустићи као невиног.

Ми најодлучније прогласијемо против оваквих постојања полицијских и војних власти, против оваквих насиља и тражимо да се са њима што пре престане и да се сви наши похашени друџови што пре пусти на слободу!

Да се партији затаранује слобода рада као најјачим партијама. У сујошном, бићемо принуђени да се лапимо средстава која ће бити у стању да нам сачувају наша основна права.

„Радничке новине“ бр. 243. од 15. октобра 1919. године објављују:

Хашење сведока

У хашењу друџова из Краљева, Трсеника и Чачка јављају нам да су ухашени у Трсенику два сведока на које се позивао један денунцијант. То су наши друџови Коста Ђорђевић и Рајко Блајојевић, обојица из Краљева. На њих се денунцијант позвао да посведоче да је он примио брошуре од друга Радомира Ивановића из Чачка. Оба сведока су му на саслушању љнула у лице и назвала га неваљалцем и провокатором. Друџови из Трсеника јављају да су уложили жалбу Суду на своје хашење, али унапред мисле да ће Суд одбити жалбу као што је одбио тражење да се Ивановић пусти на слободу да се са слободе брани, пошто ни сведоци главнот денунцијанта не сведоче против нећа, Суд је нашао разлог да одбије тражење, јер је молба била предаћа у понедељак, а требало је да се преда најдаље у недељу. Друџови су сматрали да се недеља не рачуна у дан. Осим тога, Суд се труди да не изостане од полиције.

Нашта не заборављамо. Радни народ ће све што ушамити и враћати сваком ко га разљути.

„Радничке новине“ бр. 253. од 26. октобра 1919. године објављују упозорење трстеничких опанчара на беспослицу:

Погодбор опанчарских радника у Трсенику извештава да у месту влада беспослица, те моли опанчарске раднике да не долазе у Трсеник.

Новосадска „Слобода“, која није подржавала програм СРПЈ(к), у бр. 113. од 19. новембра 1919. године објавила је наћиис у коме изражава очекивање о распаду СРПЈ:

Распадање југословенске комунистичке странке

...Данас нам је до руку досиео штампани допис група Миленка М. Новаковића из Краљева, који је наћиис упутио Месној организацији краљевачких комуниста.

Овај допис гласи:

Социјалистичкој организацији комуниста

Овде

Драги другови,

На раду – акцији, при растурању брошура „Ко су Бранковићи, а ко Јутовићи“, ја сам, са још седморицом другова, стигао у Трстенички полицијски хајс, у коме сам био 40 дана. Крушевачки првостепен суд, пустио нас је све да се са слободе по штампарској кривици бранимо.

Држање ГПУ (СРПЈ)⁶¹ према нама било је испод кришке! – Защо што није смислала за потребно да упути свој делегата или адвоката у Трстеник, па да ствар ову извиди, прочита шужбу, брошуру, с нама похашенима измени мисли, прочита наше изјаве и са тим целокупним материјалима оде у Београд и ГПУ реферише све, како је, у ствари, и ГПУ на основу тога даје директиву – правац писања „Радничких новина“.

ГПУ тако није посматрала и онуда код редакције „Радничких новина“ лушање, час нас брани, час мене у звезде кује, а затим ме индиректно, на најодлији, најсрамнији клеветнички начин, напала, вређа, у своја два-три броја, као у 241. и 243. броју и то онда када лежим у завору, одакле не могу да се браним. Срамно и кукавички, и недостојно социјалиста!

Због тих људи отишао сам у хајс, а мола је бити и робија, па још с тим незадовољан, већ те напајају ван слобода, у хајсу! – Подлаци!

Ја сам још на Управној седници од 26. октобра изнео у своје извештају, тачно и верно све, а акта полицијска и судска потврдиће да сам верно изнео све, како је текла ствар.

Редакционом одбору „Радничких новина“ послао сам дејешу, а јуче и писмо у коме сам изразио своје недовољање према онаквом писању у листу. А овим писмом вама хоћу да ставим до знања:

Да сматрам испод мога достојанства бити и даље чланом ове странке, чији се „орган“ – „Радничке новине“ и онаквим начином, прозив својих чланова, функционера боре, уместио да се часнијим средствима и прозив прозивника својих службе, напајајући владу данашњу и њен систем као и цензуру, шражећи слободу штампе, а не напајајући своје чланове.

⁶¹ ГПУ – Главна партијска управа СРПЈ(к).

*Престјајући бићи чланом речене стѣранке, престајем бићи члан
ваше орѣанизације, што молим да се то писмо прочиѣта на конференцији
свију чланова те орѣанизације, како би им било познаѣто зашто сам овако
поступио.*

*30. октобра 1919. Миленко М. Новаковић
Краљево књиѣар, до уочи хайшења 11. IX 1919.
председник Соц. ком. орѣанизације у Краљеву*

„Радничке новине“ бр. 121. од 4. децембра 1919. године објављују вест у којој прекоревају комунистичког првака Тришу Кацлеровића за среброљубље.

Новосадска „Слобода“ у бр. 257. под насловом „Један бољшевички првак“ доноси у вези са Новаковићем из Краљева...

*Али да би се знала ѣуна истина, која зацело ни групу Новаковићу
није познаѣта, ево да ѣа дођунимо; ИО Ком. парѣије био је одредио Тришу
Кацлеровића⁶² да оде у Крушевац по тој ствари. Али Триша је стѣавио као
услов да му се за то ѣлаѣи 3.000 (три хиљаде) динара, ѣа да се тек онда
крене на ѣуш. Прво ѣлаѣи, ѣа да радим.*

Триша Кацлеровић је у делу радника запамћен као аустрофил и велики противник Русије. Додуше, његова критика русофилства се односила на царску Русију, али критика словенофилства није имала подршку већине пролетера одушевљених Русијом као моћном заштитницом Србије у прошлим вековима и првом пролетерском земљом на свету. Триша Кацлеровић је писао о словенофилству 1903. године у чланку „Руска политика и српска омладина“:

*Фанѣастѣична је љубав срѣских русофила према Русији. Сенѣи-
ментѣални су разлози основани на заблуди, самообмани и ѣолом веровању
на којима су подили они своју ѣолиѣику наслона на Русију. Осећање бла-
јодарностѣи браѣиска, словенска крв, „осведочена љубав“ Русије према Сло-
венима — све то је ушло у ѣолиѣичко Вјерују срѣских дрѣавника. Ошуда
мешѣо озбиљној, презвеној дрѣавничкој рада, долазе само ѣразне хвале,
химне, овације, одушевљени усклици у славу словенске, али иѣак варвар-
ске и крѣаве Русије...*

⁶² Триша Кацлеровић (Бока код Сечња, 1879. – Београд 1964) је био новинар и адвокат, један од оснивача Српске социјалдемократске партије заједно са Димитријем Туцовићем, а касније и Комунистичке партије Југославије. Био је уредник „Типографског радника“, „Радничких новина“ и „Радника“. Новембра 1920. године изабран је за народног посланика. Јавно је говорио на зборовима против Обзнане. Од августа 1921. године био је секретар тада илегалне КПЈ. Био је члан Централног одбора Независне радничке партије Југославије (1923-1924), делегат на Петом конгресу Коминтерне 1924. године. Године 1928. престао с радом у радничком покрету. После Другог светског рата је био судија Уставног суда ФНРЈ.

Кацлеровић је тврдио да руска политика на Балкану није словенофилска, већ русофилска. А русофилство значи „владу деспотизма, владу кнуте и тамнице, владу белог и крвавог терора“.

Због ових ставова Триша Кацлеровић је сматран за аустрофила и није уживао добар глас код радника, мада је он објашњавао да пролетери не смеју државу стављати изнад пролетерског интернационализма.

У новинама се све чешће појављују вести о привредном и културном успону Трстеника и Врњачке Бање.

Лист Радикалне странке „Самоуправа“, бр. 17. од 23. јануара 1920. године објављује вест о гостовању Народног позоришта у Трстенику:

Дана 23. јануара 1920. године приказује се „Уображени болесник“ од Молијера.

Дана 25. јануара 1920. године – „Женидба“ од Николаја В. Гојоља.

Позоришне представе, разни зборови, иџранке, балови, свейосавске прославе се одржавају у хошелу „Топаловић“. Касније се џради и ошва-ра хошел „Јагран“ у коме се, шакође, одржавају џриредбе, концерџи и зборови.

Почетком 1920. године трстенички чланови Социјалистичке радничке партије су оптужили Бошка Савића да је превише заузет и не стиже да држи састанке, те да исувише поштује реакционарну власт. Бошко није био сујетан, па је предложио да се изабере нова управа. Изгледа да је Бошковым углађеним тоном у разговору са среским начелницима био највише незадовољан стари опанчар Вукоје Миленковић који је свакодневно говорио радницима да се спремају за револуцију јер се њен хук приближава. Вукоје је био крупан и гојазан, имао је седу браду. Радионица му је била на спрату, изнад коларске радње у Улици цара Душана, па је повремено силазио из своје обућарске радњице да предахне и попије кафу код „Топаловића“. Трговци, занатлије и угоститељи су тада радознано посматрали његов ритуал који је увесељавао пролетере, а љутио трговце: Стари комунац Вукоје, стао би на сред улице и ставио шаку на десно ухо као да нешто ослушкује. Пролазници су га питали, знајући његов одговор:

„Шта то прислушкујеш чика-Вукоје? Шта то чујеш?“

„Зар не чујете тај тутањ и тресак који долази са истока? То наступа црвена руска коњица! Све нам је ближа! Већ је стигла до Немачке и Мађарске! Ускоро стиже и код нас! Јасно чујем топот Лењинове црвене руске коњице!“

Код Вукоја је радио један шегрт. Кад се напије, он пева:

„Иде Лењин, иду благи дани...”

Узалуд су га уверавали да се не чује ништа. Он је свакодневно силазио из радионице на улицу и са руком на уху прислушкивао топот коња руске коњице Буђонија и Чапајева. Ускоро је одржана скупштина Месне организације. Трстенички комунисти су указали част старом Вукоју и изабрали га за председника. Био је поносан кад су новине објавиле ко је главни Лењинов поклоник у граду на Морави.⁶³

„Радничке новине“ бр. 24. од 30. јануара 1920. године су објавиле извештај из Трстеника:

Одржана је скупштина Месне организације СРПЈ(к)

Месна организација Социјалистичке радничке партије Југославије (комуниста) у Трстенику одржала је 19. јануара своју редовну годишњу скупштину на којој је изабрала нову управу. У управу су ушли ови другови: председник Вукоје Миленковић,⁶⁴ секретар Сиван Мартиновић, благајник Гвозден Миљковић. Чланови управе: Дојчин Савић, Александар Спанковић и Милан Милутиновић. Финансијска контрола: Живојин Јаковљевић, Неранца Милутиновић и Божидар Савић.

Организација броји 80 чланова. „Радничке новине“ се растурају у 80 примерака.

Из Трстеничке подружнице СРП-а уплаћена је за јун 1920. године чланарина у износу од 620,20 динара.

7. КРОЈАЧ АЛЕКСАНДАР ПАНАЈОТОВИЋ, ДЕЛЕГАТ ТРСТЕНИЧКИХ КОМУНИСТА НА ПРВОМ КОНГРЕСУ СРП ЈУГОСЛАВИЈЕ АПРИЛА 1919. ГОДИНЕ У БЕОГРАДУ И НА ВУКОВАРСКОМ КОНГРЕСУ КПЈ ЈУНА 1920. ГОДИНЕ

Идеолози Социјалистичке радничке партије Југославије су понављали паролe о социјалној револуцији пролетаријата која ће замени-ти приватну својину над средствима за производњу друштвеном своји-

⁶³ Казивања Дојчина Савића 1967. године и Милице Градиштанца 1974. године.

⁶⁴ Вукоје Миленковић (Вучитрн 1859. – 12. август 1933), обућар, дошао је у Трстеник из Александровца идући за послом и ту је ступио у Социјалистичку радничку партију. Његова кћер Персида (Александровац, 1899), звана Перка, удала се 1920. године за Светолика Чајетинца (1884-), царинског службеника из Трстеника, родом из Дубља, са којим је имала синове Миодрага (1921-1943) и Радомира (1931-) и кћер Даницу. Вукоје је своју љубав према словенској Русији пренео на унука Милета који је, стасавши, ступио у партизане и погинуо у Стублу 1943. године. Руска коњица и тенкови су стигли у град на Морави октобра 1944. године, али их ни Вукоје, а ни његов унук нису дочекали.

ном и увести планску организацију друштвене производње да би осигурала благостање и укинула поделу друштва на класе и тиме уништила све облике експлоатације једног дела друштва над другим.

Неопходан услов за социјалну револуцију је диктатура пролетаријата, тј. успостављање политичке власти која ће уништити сваки отпор експлоататора.

У Акционом програму је наглашено да искуства руске револуције показују „да се нови друштвени поредак може створити у социјалном рату потлачених маса против владајуће класе која изумире“.

Према сведочењу Дојчина Савића, трстеничка организација Социјалистичке радничке партије је позвана да пошаље свог делегата на први оснивачки конгрес свих радничких партија који је одржан априла 1919. године у Београду.

На том Конгресу уједињења трстеничке социјалисте-комунисте представљао је ројач Александар Панајотовић.⁶⁵ По повратку са Конгреса он је друговима први саопштио радосну вест о уједињењу свих радничких националних партија у јединствену Социјалистичку радничку партију комуниста Југославије. То је био вековни сан правих југословенских пролетера, да их националне границе и националне буржоазије не деле јер припадају истој класи. Комунисти су могли слободно да износе своје идеје и да захтевају да се поштују радничка права. Могли су слободно на изборима да предлажу и бирају своје представнике у органе власти, па и да кандидују своје представнике за народне посланике.

Социјалистичка радничка партија у Трстенику је на позив Централног већа СРПЈ расправљала о слању делегата на Други партијски конгрес који је заказан у Вуковару с циљем да се отклоне неке несугласице у руководству и донесе партијски програм. Трстенички комунисти су сматрали да на раднички конгрес треба да иде радник, а не партијски секретар, па су за делегата предложили кројача Александра Панајотовића, који је дошао из Пирота у Трстеник и ту отворио радионицу и засновао породицу. Имао је културно опхођење и давао примере комунистичке солидарности.

Неки чланови су предложили Дојчина Савића, али су другови изразили мишљење да је он за време рата боравио, наводно, у Бугарској и да је склон галами у полемици о принципијелним питањима. Замерали су му и користољубље. Али Дојчин је био оштар критичар. Његовог језика су се плашили сви његови другови.

⁶⁵ Александар Панајотовић (1892-1929), снајдер, рођен у Пироту. У Трстенику се 1920. године оженио Славком, ћерком трговца Саве Петровића, са којом је добио синове Велибора (1921-1949) и Милована (1929-) и ћерку Браниславу (1923-1990). Александар је рано умро од туберкулозе, од које је дуго боловао. Велибор је погинуо као пилот ЈРВ-а у авионској несрећи 1949. година код Скопља.

На Другом конгресу Социјалистичке радничке партије донета је одлука да ова авангарда југословенских пролетера промени име и добије нови назив: Комунистичка партија Југославије. Тада је изабрано и ново Централно партијско веће. Председници КПЈ су били Јаков Ластрић и Павле Павловић, а секретари Филип Филиповић и Сима Марковић.

Александар Панајотовић је учествовао на Вуковарском конгресу, који је одржан од 20. до 24. јуна 1920. године, и по повратку тумачио друговима и другарицама излагања Филипа Филиповића и Симе Марковића, двојице изабраних секретара Централног већа КПЈ.

Резолуција о политичкој ситуацији је изазвала снажан утисак на све делегате и подстакла борбени дух. У Резолуцији су осуђени виновници рата и беде пролетаријата:

Светишки империјалистички рат је својом појавом и својим последицама доказао да се распадају темељи старој капиталистичкој поретка.

Те основне одлике међународне ситуације постоје и у Југославији. Иако капиталистички неразвијена земља, она није могла избећи стање које влада у целом свету.

Огромни ратни дугови и терети разних врста приписују ову разорену и опустошену земљу; маса уједињених породица, изинулих и осакаћених радних снага, удовица и ратне сирочади представљају тежак терет који је дошао кривицом владајуће класе. Али заинтересована само за њачку, за бојање, за злочиначке шпекулације, ова класа у току целе године не предузима ништа да терете ублажи, привреду подигне, промет, расподелу и пошрошњу организује и исхрану и одржање широких маса обезбеди. Она је, најбољив, успела све силе да терете рата, да скупоћу и беду пребаци искључиво на леђа радничких маса вароши и села и на враћ ситних савјеника...

У Програму КПЈ који је донет на Вуковарском конгресу истиче се:

1. Борба за стварање совјетске републике, јер само совјетска власт осигурава изградњу новог друштвеног поретка.

2. Да би се осигурале све тековине радничке државе и коначна победа социјализма, организоваће се народна црвена војска, верни чувар револуције.

3. Експропријација и социјализација производње и трговине после преузимања политичке власти од стране пролетаријата. Прво ће се извршити социјализација банака, фабрика и већих саобраћајних предузећа, рудника и великих пољопривредних поседа. Увођењем обавезног рада убрзаће се процес социјализације.

4. Заштита рада.

5. Реквизиција зграда и станова.
6. Социјализација апотека, болница, санаторијума, купатила. Бесплатна и обавезна лечничка и болничка помоћ за све грађане.
7. Обавезно и научно васпитавање омладине оба пола.
8. Раздвајање цркве од државе.
9. Укидање државних дугова, ослобађање радног народа од пореза.

Мада је многим било јасно да је већина циљева, истакнута у овом програму, била утопијска, Вуковарски конгрес је будио наду у снагу пролетерске класе и њене авангарде која је на овом скупу одлучила да се назове правим именом – Комунистичка партија Југославије.

Али Панајотовић се после Обзнане повукао из прве линије борбе за радничка права. Временом је оболео и 1929. године умро, оставивши жену и децу незбринутима. Његови бивши партијски другови, на челу са Бошком Савићем, старали су се да му породица не гладује.

Трстеничка партијска организација после Вуковарског конгреса је била стално под будним оком полиције. Полицијски писари су пратили и извештавали среског начелника које новине комунисти примају, с киме се дописују и састају. Свако непознато сумњиво лице које се бавило растурањем штампе су хапсили. Очито пример су били издавци комунистичких књига. О томе сведочи и штампа.

„Радничке новине“ бр. 142. од 13. јуна 1920. године објављују вест:

Осуђени другови

Друго јуна у Крушевицу суђење друговима због растурања брошуре. Осуђена су петорица на по шест месеци затвора. Жалба је изјављена. Ми очекујемо да Виши суд поништи ову неправичну осуду изречену против наших другова који никакве кривице немају.

У „Радничким новинама“ бр 43. из 1920. године истиче се као пример за углед партијска организација у Трстенику, која је приложила знатну своту новца Социјалистичком штампарско-издавачком друштву „Димитрије Туцовић“.

„Радничке новине“, бр. 70. од 1. септембра 1920. године донеле су наставак приче о прогону књижара Миленка Новаковића из Краљева који је месец дана лежао у затвору у Трстенику због растурања брошуре „Ко су Обилићи, а ко Бранковићи“. У наставку приче се бивши секретар Месне организације, Новаковић, окривљује за ометање рада комунистичке организације у Краљеву под насловом „Опет грешни Миленко“. У том натпису се истиче:

*Наш покрећ у Краљеву поново је наставао свој интензиван рад, прекинућ за скоро четири јуна месеца, чему је био узрок дезорганиза-
торски рад Миленка Новаковића, шамошњег секретара и, нажалост,
виђеног функционера покрећа у Краљеву. Миленко је успео да за ово време
разним клеветама и лажима заведе и обмане један део краљевачких дру-
гова и укочи рад организације, али су и ти другови увидели куда Миленко
циља, те су му брзо прозрели намере и окренули му леђа. Збор 25. јануара
1920. у Краљеву осудио га је. Међушим, у јулу 1920. партијска органи-
зација га је враћила у организацију, што је било против ситајућа, на
шта су их ујозориле „Радничке новине“ бр. 186. од 6. августа 1920.*

Месна организација КПЈ у Трстенику се ретко помиње. Тако „Радничке новине“ бр. 162. од 8. јула 1920. године објављују обрачун од 1. до 15. јуна 1920. године, у коме се наводи: „Ревизори: Трстеник, Со-
цијалистичка организација 612,20 динара.“ Овакви ревизорски изве-
штаји су подношени сваког месеца за све претплатнике „Радничких но-
вина“, само су ретко објављивани.

„Радничке новине“, 190. од 11. августа 1920. године су објавиле
одлуку руководства КПЈ о избору домаћина Социјалистичког народног
дома:

*Централно партијско веће КПЈ, на предлој управе дома, изабрало
је за домаћина Социјалистичкој народној дома Владу Мирића. Позивају
се посетиоци да се поковавају свим његовим наредбама.*

Владимир Мирић је био металски радник, родом из Милутовца,
и истакнути комуниста.

8. ТАЛАС ИЗБЕГЛИЦА, ПРОГНАНИХ ОД БОЉШЕВИКА У МЕ-
ТЕЖУ ОКТОБАРСКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ И ГРАЂАНСКОГ РАТА, ТОПЛО
ПРИМЉЕН СТИЖЕ У СРБИЈУ ДОНОСЕЋИ ДУХ СЛОВЕНСКОГ БРАТ-
СТВА, ЛЕПОТУ СЛОВЕНСКЕ КУЛТУРЕ И УМЕТНОСТИ И ЖИВОТВОР-
НОСТ ПРАВОСЛАВЉА, АЛИ И ВРХУНСКЕ ИНЖЕЊЕРЕ, АРХИТЕКТЕ,
УМЕТНИКЕ И НАУЧНИКЕ

Грађански рат који се у Русији распламсао после Октобарске
револуције између Лењинове Црвене амије и трупа Беле гарде, коју су
подржавале земље Антанте, био је пун безакоња, насиља, разарања, по-
губљења. Рат је пореметио привреду и земљи су претиле несташница и
глад. За пропадање друштва подигнута је оптужба против буржоазије и
аристократије на коју је пао мач одмазде.

У таквој ситуацији маса избеглица је потражила спас у напуштању земље и бекству у западне земље. Али како су бољшевици за-посели северозападне области Русије, избеглице су похрлиле ка југу и у лукама на Црном мору укрцавале се у бродове који су их одвозили из земље.

Избеглице из Русије били су махом припадници интелигенције аристократског порекла, која је тражила спас бежећи од безвлашћа, пљачке и насиља разјарене светине жељне освете господи због глади и беде изазваних ратом и револуцијом. Многи од истакнутих официра, привредника, инжењера, лекара, архитеката, сликара су били дубоко разочарани нескладом између револуционарних парола које су позивале да се изгради ново напредно друштво и помахниталог вандализма светине која је пленила приватну имовину и уништавала многа уметничка дела као наслеђе експлоататорске владајуће класе и својим незнањем уназадила привреду и просвету и девастирала древно руско културно наслеђе опијена открићем атеизма.

Са избеглицама из царске Русије у православну Србију дошли су искусни инжењери и архитекте, сликари и вајари, професори и научници који су прихваћени као православна браћа и сестре. Они су својим домаћинима показали спремност да Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца пригрле као своју другу домовину и прионули су са великим надахнућем да изграде Београд као престоницу једне словенске краљевине која је прошла кроз натчовечанске патње и страдања до уједињења својих словенских народа.

Захваљујући архитектонским остварењима руских уметника, Београд је добио велелепна здања по којима је постао препознатљив као моћна престоница једне просперитетне монархије под чијом круном су уједињена три народа и три вере.

У Београду је још пре Првог светског рата подигнуто велелепно здање палате „Росија“, које је касније добило име „Москва“, дело архитеката из Петрограда (Petersburga).

Руски архитекти граде монументална здања за краља Александра и Владу и палате и виле за богате грађане и индустријалце и до-бротворе широм земље.⁶⁶

⁶⁶ Инж. Валериј Сташевски (1882-1945) гради цркву Свете Тројице и зграду Поште (освештана 1924. године), затим Гаражу (1929), потоњи Музеј аутомобила.

Григорије Самојлов је обновио порушено Народно позориште и дао му ново рухо 1921-1922. године, затим палату Пензионог фонда и биоскоп „Београд“ и реконструисао зграду Српске академије наука и зграду Техничког факултета.

Николај Петровић Краснов (1864-1939) из Москве, градитељ царских палата на Криму и градски архитекта у Јалти, добио је поверење краља Александра да сагради ремек-дела српске архитектуре. У периоду од 1923. до 1939. године радио је на пројектовању, грађењу, обнављању и украшавању најзначајнијих државних здања, профаних

Бежећи од анархије, насиља и глади који су настали након Лењинове Октобарске револуције у Русији, многе избеглице, махом из аристократских и интелектуалних слојева руског друштва, потражиле су у уточиште у Србији, па и у малом Трстенику.

Октобарска револуција је прокламовала борбу против религије као опијума за народ. Руска интелигенција, аристократија и свештенство су большевички атеизам и укидање приватне својине сматрали за сатанистички наум који има за циљ уништење православног руског народа и његове културе, губитак националне самосвести и увођење једне врсте ропства. Православне цркве и споменици изложени су девастирању, а православно свештенство прогону. Имућни грађани, капиталисти, пословни људи и успешни привредници, као и царски официри су проглашени за експлоататоре и класне непријатеље и извођени су на револуционарне судове. Спас од диктатуре пролетаријата многи су потражили у слободним земљама, а посебно у православној Србији, овећаној славом велике победе у борби за ослобођење и уједињење и земљи препорода православља.

Талас избеглица се повлачио пред револуционарним одредима и многи грађани Русије су из Одесе запловили Црним морем и преко Истанбула и Солуна дошли у Србију, уздајући се у словенско братство у

зграда, црква и споменика, бавио се сликарством и нацртима за израду намештаја. Особеним осмишљавањем и израдом хералдичке декорације на фасадама својих здања, оставио је обележје читавог једног раздобља српске архитектуре. За скоро две деценије рада у Југославији оставио је бројна дела. Први његов рад је Кур-салон у Бањи Ковиљачи, затим обнова Његошеве капеле на Ловћену 1923-1925. године. Он је пројектовао зграде Министарства финансија 1925-1929. године (данас зграда Владе Србије), затим ентеријер Народне скупштине и ентеријер Старог двора на Дедињу у стилу Кремља у Москви, Државни архив у Карнехијевој улици, архитектонски обликовао Мост краља Александра који је 1934. године спојио преко Саве Београд са Земунском и низ других здања... Унутрашње уређење цркве Св. Ђорђа на Опленцу извео је 1924-1932. године. Градио је и Бански двор на Цетињу, затим Спомен-гробље и Маузолеј – капелу са костурницом српских ратника на Зејтинлику са арх. Александром Васићем 1933-1936. године. У капели се налази полијелеј израђен од топовских чаура од испалених српских граната на Солунском фронту тежак преко 200 kg. Уредио је и Бели двор на Дедињу.

Виктор Лукомски (1884-1947) је саградио палату Министарства шумарства и рударства (касније Министарство иностраних послова), затим палату Патријаршије СПЦ код Саборне цркве.

Василиј Фјодорович Баумгартен (1879-) је саградио монументални Генерал-штаб Војске Краљевине СХС у Улици кнеза Милоша (1924-1928) и Дом руске културе, најзначајнију установу руских избеглица у Београду, у Улици краљице Наталије, по угледу на Дом у Јалти.

Јуриј Коваљевски је 1926-1928. године као дар краљевске куће београдским студентима саградио Студентски дом који је добио име „Краљ Александар“. После ослобођења 1945. године комунисти су овом дому дали име „Иво Лола Рибар“.

Василије Андросов (1873-1934) је пројектовао јавне и стамбене зграде, саградио је цркву Александра Невског и палату Поштанске штедионице.

Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, у којој је на престолу седео Витешки краљ ујединитељ Александар, а на трону Српске православне цркве се налазио патријарх Димитрије (Павловић), бивши питамац Кијевске духовне академије.

Сматра се да је после победе Октобарске социјалистичке револуције Русију напустило око 2 милиона њених грађана, од којих је у Краљевину СХС стигло око 50.000 избеглица.

Среско начелство у Трстенику је 17. јула 1919. године објавило грађанству проглас о прикупљању добровољних прилога за пострадале Русе који су, прогнани од стране бољшевика, избегли у Србију.

У току 1920. и 1921. године прикупљани су добровољни прилози за пострадале у Русији. Априла 1922. године забележено је да су сеоски учитељи држали предавања о глади која је харала Русијом после Грађанског рата и после предавања прикупљани су добровољни прилози. Забележено је да је у Пољни одржано предавање учитеља Станоја Мијатовића које је изазвало симпатије за братску словенску Русију.

После неколико месеци, септембра 1922. године у Пољну је упућен за учитеља Рус Дмитриј Лутченков, уместо Славке Ристић која је отишла из Пољне.

Избеглице из Русије биле су примљене у Трстенику са уважавањем и поштовањем. Сви грађани су се трудили да задобију њихову наклоност и пријатељство, па су их радо примали у своје домове, на своје славе и богомоље и кумовали на њиховим венчањима и крштењима.

У скупини Руса који су стигли у Трстеник истицао се професор музике, Иван Веденски, рођен у Новом Селу, у Тулској губернији, који је до револуције живео у Петербургу. Он је 1921. године у Трстенику постављен за хоровађу Мешовитог црквеног хора „Бошко Југовић“.

Својом појавом и ерудицијом истицао се пуковник Константин Збутович из Петрограда, бивши начелник штаба генерала Врангела, команданта белогардејске армије која се борила против одреда Црвене армије. У Трстенику је добио запослење као општински писар. Касније је отишао за Београд.

Грађевински инжењер Вјачеслав Александрович Ромјанцев (1884-), такође из Петрограда, стигао је у Трстеник заједно са пуковником Збутовичем. Ту је добио запослење као помоћник среског грађевинског пристава. Један од првих послова на коме је радио била је обнова гвозденог моста на Морави и регулација улица и изградња термоцентрале у којој је добио запослење руски електротехничар, Сергије Кулик.

У храму Свете Тројице у Трстенику су се 1. октобра (18. септембра по старом) 1922. године венчали инжењер Вјачеслав Александрович Ромјанцев (1884) и медицинска сестра Вера Алексејевна Барзенко

(1894) из Јекатеринослава. Венчани кум им је био пуковник Константин Збутович, а стари сват професор Иван Веденски који је за свадбу својих кумова спремио песме које је за ту прилику извео хор „Бошко Југовић“. Ово венчање је изазвало пријатно изненађење јер је открило лепоту православних обичаја и словенску блискост руске културе.

Вјачеслав и Вера су 4. јуна 1923. године добили сина Владимира, коме је кумовао трговац Данило Марисављевић, а крстио га поп Радослав-Раја Лазаревић.

Андреј Литвињенко, студент технике из Харкова, дошао је 1920. године у Србију у време велике „Кримске експедиције“. Оженио се Милосавом из Трстеника, унуком Младена Миловановића, председника Правитељствујушчег совјета Србије у време кнеза Милоша и попечитељства, који је био и члан војног посланства у Цариграду. Андреј је имао сестру Катарину Литвињенко-Берберовић која је живела у Крушевцу. Андреј и Милосава су имали сина Стевана (1922).⁶⁷

Године 1922, захваљујући руским инжењерима, покренут је генератор термоелектране недавно саграђене на обали Мораве и стара варошица Трстеник је обасјана блиставом светлошћу.

У исто време дошао је из Сарајева у Трстеник избеглица из Русије, Гљеб Скуратович, са супругом Олгом и с децом и по налогу Министарства руда приступио истраживању рудног блага у околини Трстеника. Он је открио значајне количине драгоцених минерала, минералних вода и метала. Док је истраживао налазишта сребра и платине у Велућу, умрла му је кћер Ирина, која је сахрањена на сеоском гробљу.

Међу избеглицама нашле су се и удове руских официра палих у редовима белогардејаца по заклетви датој цару Николају II Романову. Ближећи се заласку живота, неке од њих су примиле монашку ризу и ступиле у манастир Љубостињу која им је пружила последње уточиште. Неке од њих су ту и починиле безимене, лишене земаљске сујете. Њихова мирска имена нису откриле јер су желеле да безимене напусте овоземаљски свет.

Током времена избеглице из православне Русије су се преселиле махом у Врњачку Бању, Београд, Нови Сад и у остале веће градове.

Неке од избеглица је поново мач револуције стигао 1941. године када су партизани ослободили Врњачку Бању и ове изгнанике ставили пред преки суд, друге, махом из Украјине, 1944. године, када су стигле Црвена армија и јединице НОВ-а, мач одмазде је косио због

⁶⁷ Др Стеван Литвињенко (1922-) је после завршених студија медицине постао угледни епидемиолог. Живео је у Нишу и Крушевцу. Написао је и књигу *Руски лекари у Србији и Црној Гори*. Стеван је био ожењен Руужицом. Њихова деца су наставила сеобе: Мила, филолог, и син Раде, инж. Електротехнике, напустили су Србију и живе у Канади.

сарадње са окупатором. Они који су остали верни мајци Русији све време, страдали су после 1948. године када је Титова Удба, оптерећена страхом од завере и преврата, са фанатичном мржњом уништавала све што је руско.

Тридесетих година руски инжењери геодезије дају велики допринос премеравању земљишта и стварању катастарске документације у Трстенику. Премеравајући земљиште, уносили су ред у приватно власништво, те су их сељаци дочекивали пријатељски, распитивали се за њихово породично стање и проводахисали им младе и лепе девојке. Већина од њих је баш овде у Трстенику и околини нашла своје животне сапутнице. Остало је записано у матичним књигама венчаних неколико бракова које су склопили геометри са девојкама из трстеничког краја, а међу њима су се нашли и руски геометри:

- Алексеј Сањин (33) је био наводно инжењер, али је радио као молер, у Србији се оженио Златом (22) и у Трстенику су добили 8. IX 1933. године женско дете. Одселили су се убрзо, не крстивши дете.

- Борис Афанасјев, инжењер геодезије, рођен 1905. године у граду Радому, завршио је студије геодезије у Загребу, али као православац после студија је дошао у Србију и добио службу у Трстенику. Сачувана је његова молба и молба Алексеја Власова општини Трстеник да их прими за грађане Трстеника и да им се зајамчи завичајност ове општине ако буду примљени за држављане Краљевине Југославије. На седници Општинског одбора од 13. фебруара 1936. године Борису Афанасјеву и Алексеју Власову је зајемчена завичајност. Убрзо потом, Борис Афанасјев се венчао 26. јула 1936. године у Трстенику Наталијом, ћерком трговца Момира и Даринке Вукадиновић, рођеном 1913. године у Трстенику. Кумови на венчању им беху Славко Петровић, општински писар, и кафеџија Милош Марковић. Борис Афанасјев је са Наталијом добио кћер Олгу (1937), која је дипломирала књижевност на Филолошком факултету у Београду и радила као професор у Суботици, и сина Василија (1940), који је био инжењер. Борис се са породицом преселио у Костолац где је и умро.

- Иван Бубарјев, геометар из Трстеника, рођен 1906. године у Ољгинску, у Донској области, Русија, венчао се 1937. године у Београду у храму Светог Марка Татјаном Дударјев, рођеном 1910. године у Одеси, која је радила као чиновница Државне штампарије у Београду.

- Кузман Прушин, геометар, рођен је 1905. године у Харкову од оца Петра и мајке Александре, венчао се 25. новембра 1937. године у Медвеђи Ружицом, ћерком Сибина и Љубице Јаношевић, рођеном 1915. године. Венчао их је поп Тихомир Вељковић. Кумови су били Никола Соколов и Драгомир Петровић, геометри из Трстеника (Кузман Прушин се касније преселио у Београд где је умро 1971. године).

- У Трстенику је добио службу као шумар и избеглица из Русије инжењер Илија Мазанко, док је његова супруга Вера била наставница у Грађанској школи. Илија Мазанко и његова супруга су нестали у току рата крајем 1942. године.

- У Електричној централи је главни електромеханичар који је одржавао постројење био Сергије Кулик, руски емигрант. Захваљујући њему, Трстеник је био град чија су се светла у зимским ноћима видела из околних села као поларна светлост.

Монархистичке владе у Југославији су биле непријатељски расположене према бољшевичкој власти у Русији, пре свега због револуционарног терора који је примењиван приликом национализације, а посебно због свирепог погубљења царске породице императора Николаја II Романова. Краљевина СХС се залагала за братство словенских народа, али због насиља и безакоња према цркви и због погубљења царске породице није успоставила дипломатске односе са СССР-ом. Монархистички кругови у Краљевини Југославији су сневали о обнови монархије у Русији и о уједињењу словенских држава и сматрали су да је српски суверен најпогоднија личност да седне на престо тог словенског царства.

Интервенцију сила Антанте у Русији је жестоко осуђивала Комунистичка партија Југославије, а после њене забране за сарадњу са СССР-ом су се залагале разне легалне радничке партије, које су сматрале да је узрок привредне кризе у СССР-у интервенција сила Антанте против младе совјетске власти и ратна разарања током Грађанског рата у Русији.

Чланови забрањене КПЈ су организовали 28. марта 1922. године „Народни одбор за прикупљање помоћи гладнима у Русији“. Један од организатора ове „Црвене помоћи“ био је новинар Моша Пијаде. Организовање ове помоћи био је испит солидарности радничке класе. У Трстенику је прикупљање помоћи организовао Бошко Савић, вођа трстеничких комуниста. У Београду се у ову акцију укључила студенткиња технике Десанка Јовановић-Градиштанац.

9. ОСНИВАЊЕ МЕСНОГ БОРБЕНОГ ФОНДА ЗА АГИТАЦИЈУ И ПРОПАГАНДУ КОМУНИСТИЧКЕ ПАРТИЈЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ И ОРГАНИЗОВАЊЕ ЧЛАНСТВА КПЈ У ТРСТЕНИКУ

У „Радничким новинама“ бр. 50. од 2. марта 1920. године између вести из осталих организација објављен је извештај о прилозима за Месни борбени фонд. Редакција је објавила списак свих приложника за

Фонд као да су чланови КПЈ, мада је очигледно да су многи богати приложници били само добри суседи комунисте Бошка Савића и давали су прилоге желећи да помогну сиротињу.

Партијска организација у Трстенику у динарима: Мика Јовановић, Светиолик Мирић, по 15; Драгушин Проћић, Милован Брашић, Божидар Савић, Н. Н., по 10; Даница Јовановић, Милосав Јовановић, Антонић, Милан Грујић, Срећен Ђорђевић, Стојан Ђукић, по 5; Н. Н., 2; Славка Вуксановићка, 1; у крунама: Милош Малићанин, 41, Исидор Величковић, Чаревећ и Панићовић, по 40; браћа Марковић, 26; Радоје Ађанин, Добривоје Илић, Мијаћ Клисарић, Божидар Пећировић, Мијодраћ Живановић, Драгољуб Илић, Исидор Милосављевић, Милан Миловановић, Љућовац и Левићанин, Добривоје Дунић, Оћан Радић, Данило Марисављевић, Каћарина Савићка, Драћомир Илић, Рака Милекић, Стеван Т. Марковић, Драћослав Милојевић, Никола Милојевић, Миле Радовановић, Чедо Симић, Исидор Крунић, Н. Н., Радоје Јовановић, Душан Ружић, Новица Илић, Миливоје Обрадовић, Алекса Сћанковић, Чедо Главички, Милан Стојадиновић, Драгушин Стефановић, по 20; Пећар Марковић, Бранко Мићровић, Славко Пећировић, Живан Ђорђевић, по 15; Јован Горски, Васа Рагосављевић, Илија Ђерић, Тихомир Ђурић, Борисав Андрејић, М. А. Сћанковић, Б. Николић, Бошко Јанковић, Драћослав Јовановић, Живојин Динић, Милан Д. Рисић, Ђорђе Николић, Јован Тоћаловић, Драћомир Мирковић (можда Марковић), Милућин Маћејић, Чедомир Радојевић, Живко Милићевић, Вучковић и Миловановић, Јован Марковић, Младен Бабић, Драћ. Јанићијевић, Живко Миловановић, Драћ. Проћић, Живојин Јаковљевић, Милосија Савић, Новак Каћанић, Боћдан Милућиновић, Гвозден Миљковић, Драћ. Марковић, Мија Брашић, Ђорђе Ђурић, Стојан Стојчевић, Сћанмир Рисић, Власћимир Ђирковић, Мика Пећировић, Душан Јанковић, Милећа Аћаћоновић, Сава Јанковић, Маћа Васиљевић, Чедо Тодоровић, С. Анђелковић, Бранко Брадић, Мијаћ Стојковић, Милан Лукић, по 10; Воја Ђурковић, Слав(к)о Павловић, по 8; Драћ. Јанићијевић, Светозар Пећировић, Анка Линић, Душан Веселиновић, Жика Пећировић, по 6; Лука Боћдановић, Момир Ђаволовић, Светомир Милојевић, Живојин Чаревећ, Вуле Стојковић, Живојин Јовановић, Павле Ђурић, Алекса Милосављевић, Крстиа Николић, Илија Марковић, Рајко Бешевић, Јеленко Бабић, по 5; Неша Ђорђевић, Лукић, по 4; Перса Аћимовић, Душан Сћанишић, Н. Н., по 3.

У овом списку видимо и многе приложнике за које сигурно знамо да никада нису били чланови КПЈ. Вероватно су сакупљачи прилога прећутали да је ово прилог за Месни борбени фонд, већ су образложили да се ради о хуманитарном фонду за помоћ.

Од обласне управе КПЈ дошао је распис о оснивању месних борбених фондова из којих би се финансирала агитација и плаћали трошкови организације. Приступање Месном борбеном фонду је било потврда чланства у КПЈ.

Сачуван је препис документа којим је чланство по распису Централног партијског већа задужено висином чланарине намењене Месном борбеном фонду по одлуци Среског одбора КПЈ у Трстенику од 26. октобра 1920. године.

Организација Комунистичке партије Југославије у Трстенику је 29. октобра 1920. године саставила извештај број 102. о распису којим су задужени чланови КПЈ за Месни борбени фонд за изборну агитацију. У извештају се истиче:

На Вуковарском конгресу КПЈ јуна 1920. године је закључено да комунистичка руководства морају више пажње посветити питањима агитације и придобијању чланства за покрет, те у том смислу треба приступити прикупљању финансијских прилога у виду чланарине и добровољних прилога за борбене фондове из којих би се финансирала партијска штампа, агитација путем зборова и друге активности. Након расписивања избора за Уставотворну скупштину комунисти су били неравноправни са великим државотворним партијама које је финансирала држава и крупни капиталисти.

У Трстенику је сав трошак око организације КПЈ падао на секретара Божицара Савића, који је потрошио своју уштеђевину за учешће комуниста на изборима.

На основу расписа Ц. П. В. и обласног секретаријата Комунистичке партије Југославије и на основу решења одбора ове организације од 26. X III. и одлуке конференције од 28. X 1920. године позивају се сви чланови Партије и синдиката да обавезно у користи Месног борбено-агитационог фонда материјално (у новцу) измире одмах суме са којима су на овом списку задужени 25. X 1920. године, а на основу предњих одлука.

Председник Главног одбора КПЈ у Трстенику био је кројач Божицар Савић из Чаира, секретар је био сарач Добривоје Дуњић, благајник је Јован Чаревић, столар из Трстеника, а чланови управе су били: Дојчин Савић, пекар из Трстеника, Марисав Пантовић, столар из Трстеника, Александар Бабовић, земљорадник из Грабовца, и Радосав Илић, зидар из Грабовца.

Управа је донела одлуку да сви чланови плаћају прилог за Фонд за агитацију у износима од 10, 15 и 20 динара, а само неки имућнији и по 30 динара. Остао је сачуван документ о задуженим износима који садржи 83 члана КПЈ из Трстеника и ближе околине. Чланови КПЈ су били:

1. Вукоје Крунић (1863-1924), пинџер из Прњавора, ожењен Милосијом, удовом Аврама Бајића. Имао је сина Ђорђа, шустера, који је ипак био члан КПЈ.
2. Марисав Панџовић (1891-), столяр, ожењен Милом Тасић, кафеџијом, родом из Бачине. (Милица Градиштанац: „Марисав Панџовић, столар, био комуниста. Био је сакат у једну ногу.“)
3. Драгољуб Панџић, обућар, родом из Пироџа.
4. Ђорђе Крунић (1887-), шустер, син Вукојев, оженио се новембра 1920. године Новком, ћерком Михаила Симојаковића, ковача из Појине, са којом је имао сина Душана (1921-1978).
5. Јован Бекчић (1884-1930), хлебар из Трстеника, син Марка, оженио се 1921. године Милком, удовом Љубомира Марковића.
6. Гвозден Миљковић (1890-), ојанчар из Осаонице, син Василија, ожењен Даринком, ћерком касашина Василија Пешировића, са којом је 1921. године добио ћер Милицу, која се удала за Радосава Бабића.
7. Маџија Васиљевић (1887-1929), син Јеврема, кафеџијски момак из Трстеника, оженио се 1923. године Јевросимом (1896-), ћерком хлебара Василија Ђукића, сестром хлебара Љубомира Ђукића.
8. Драгослав Павловић (1894-1975), бакалин, син Саве из Прњавора. Имао је браћу шћровце Момира-Дрљу и Радослава. Драгослав се 1925. године оженио Љубицом (1907-), ћерком шћровца Бошка Јанковића и с њом је имао сина Мирослава (1926).
9. Живојин Тодоровић, кројачки радник.
10. Драгослав Јанићијевић (1880-), шћровац, син Сашанаја из Орашја. Године 1916. оженио се Анџелином (1896-), ћерком механиџе Вељка, сестром Исидора Милосављевића.
11. Јездимир Минић (непознат у Трстенику).
12. Вукоје Миленковић, обућар, рођен у Вучишћу, живео 74 године, умро 1938. године. Његова ћер Перка (1899-1976), рођена у Александровцу, удала се 5. јула 1920. године за царинског службеника, Светолика Чајеџинца (1884-), родом из Дубља, сина шћрзије Тодора, ојашинског пандура у Трстенику, и Милене (ж. 90 л., +31. марта 1943). Перка је са Светиславом Чајеџинцем добила синове Миодраја (1921) и Радомира (1931-1999) и ћер Даницу. Миодрај, звани Чајка, шћуденић медицине, био је истакнути комуниста, поинуо је 1943. године у Сиблу као партизански командир четџе.
13. Срећен Анђелковић, инајдер из Трстеника, ожењен Косаром Колом (+1941), са којом је имао ћерке Живку и Веру (1914) и сина Александра (1915), званог Вики.
14. Константијин Пешировић, џекар из Трстеника, живео је 51 годину, умро је 1947. године.
15. Божидар Савић (1883-1943), абација, син Милушина и Кашарине из Чаира, звани Бошко, један од оснивача КПЈ у Трстенику и њен први председник, остао је доследан џеменишћој идеји слободе и једнако-

23. Ђира Димићријевић (непознат у Трстенику).

24. Драгомир Тодоровић, шлосер, син Радоја, са сугруом Мило-
сијом имао синове Славка (1925-) и Живорада (1930-1982), који је по-
стао новинар „Полиџике“, и кћер Живку (1927-), удају за електричара
Живоџија Димићријевића Зунзу (1922).

25. Миодраћ Радована Радовановић (1890-1956), звани Мика, шр-
товац, године 1920. оженио се Лейосавом (1900-1981), ћерком Тодора То-
мића из Краљева. Кум на венчању је био Коста Пећровић из Врњачке
Бање, сестари свати Живоџа Јевћовић, шртовац. Миодраћ је са Лейосавом
имао сина Боровоја (1921-1991), званог Борка, који је још као ученик
гимназије у Краљеву сугруо у Ској. После ослобођења 1944. године дипло-
мирао је економију. Са сугруом Милицом Марковић Боровоје је имао
кћери Јелену и Драгану. Такође, гр Радмила Радовановић (1899-1989), зу-
бни лекар у Краљеву, сестра Миодраћа, сарађивала је са професорком
Даницом Јаснић, која је била истакнути члан КПЈ у Краљеву.

26. Марко Вељовић, машиниста Електричне централе у Трстени-
ку.

27. Драгослав Јовановић, непознат у Трстенику.

28. Боровоје Здравих (можда Здравковић, шртовац вином и раки-
јом из Горње Црнице).

29. Обрад Бајић (1895-), бакалин, син Аврама из Прњавора (често
помињан као Обрен), оженио се 1921. године Јованком Вучковић, ћерком
Томе из Лијешња у Црној Гори.

30. Миодраћ Томе Радовановић, кафеџија (1894-1956), ожењен
Драгињом (1899-1975), званом Драга, ћерком Младена Планојевића, са
којом је имао синове Радослава (1923-1945) и Љубишу (1931-) и ћерке
Руџицу и Босиљку. Љубиша је ожењен Љиљаном Димићријевић (1934-),
вајарком, са којом је добио сина Бранислава, архиепископу. Одселили су се
за Београд.

31. Драгољуб В. Стојановић (1896-), царински ревизор, са сугру-
ом Руџицом је имао сина Душана (1921-). Оџишао је из Трстеника.

32. Александар Бабовић (1884-), земљорадник из Грабовца. Био је
кандидат за народног посланика на листи Комунистичке странке 1920.
године. Познат као комуниста био је као жртва свој уверења, заклан је 3.
фебруара 1943. године од стране четника.

33. Срећен Ђорђевић (1887-), оџанчар, син бакалина Тодора из
Беле Паланке, ожењен 1919. године Миленијом Пеџић из Чаира.

34. Божидар Пећровић (1900-1941), оџанчар, син Драгушина, био
је сарадник војводе Лунеша као омладинац. Са сугруом Јаном је имао
сина Добривоја (1922-1941), коме је дао име кум Добривоје Дуњић, секре-
тар КПЈ у Трстенику, и ћерку Драгињу (1930-), која се после ослобођења
удала за Добривоја Видановића. И млади Добривоје је постао комуниста,

он је заједно са оцем Божидаром и сирцем Драгољубом синуио сешем-бра 1941. године у Краљевачки устанички одред да се бори за ослобођење Краљева. Божидар, Добривоје и Драгољуб су заробљени од стране Немаца и стрељани око 15. октобра 1941. године у Краљеву.

35. Дојчин Савић (1887-1969), пекар из Тршеника, син касина Милије (ж. 94 л., +1928) и Јоване. Рођен у Врњцима, као младић проушовао свет итражећи посао. Био пекар и кувар на бродовима аустроугарске „Кунар“ линије, тамо је упознао идеје социјалиста: једнакост, братство и слободу за све припаднике радничке класе. Врашио се у Тршеник 1911. године и оженио Кашарином Јовановић (1892-) из Александровца, са којом је имао кћер Марицу (1912-1980), удају за теометра из Словеније, Адолфа Прохинара. Дојчин је био један од првих комуниста у Тршенику. Лично је познавао Мошу Пијаде и многе социјалистичке вође. Дојчинов синарији брат, Благоје (1879-1945), касин, био је председник општине Тршеник за време окупације 1915-1918. године, а после ослобођења 1920. године био је председник Месног одбора Демократске странке. Други брат, Василије (1881-1946), солунски радник, такође је био касин.

36. Боровоје Андрејић, био је члан хора „Бошко Јуковић“.

37. Александар Панајотиновић (1892-1929), шнајдер, рођен у Пирошу. Био је делегат КПЈ из Тршеника на Вуковарском конгресу КПЈ 1920. године. У Тршенику се 1920. године оженио Славком, ћерком шртовца Саве Пешировића, са којом је добио синове Велибора (1921-1949) и Милована (1929-) и ћерку Браниславу (1923-1990). Велибор је поинуо као пилот ЈРВ у авионској несрећи 1949. код Скопља.

38. Љубиша Вујевић (непознат у Тршенику).

39. Стеван Маршеновић, шнајдер из Грабовца (1886-1939), син Аксенија, по повраћку из рата отворио је кројачку радњу и 1923. године се оженио Олгом (1896-), ћерком Гвоздена Пешировића, пошкивача из Осаонице, са којом је имао синове Милорада (1923-), Милана (1925-) и Добривоја (1928) и кћер Милицу (1926-1979), звану Лала. Стеванов синарији брат, Михајло, умро је као редов српске војске у Врњцима 1915. године, а Павле Маршеновић по повраћку са Солунског фронта је дошао робије јер је 1918. године убио у Грабовцу кмета Бориса Илића због сарадње са окупатором и злостављања његове породице. Синови Стевана Маршеновића, бојослов Милорад и шнајдер Милан, за време рата су 1943. године, бежећи од четника, који су им злостављали мајку и сестру, синуили у Љошићеве добровољце и после рата напустили Србију и живели у Енглеској.

40. Никола Николић (непознат у Тршенику).

41. Радомир Гилић (1892-1934), обућар из Оџака. Године 1920. оженио се Зорком која је 1929. године умрла од јевџике. Радомир је умро у 43. години у Нишу од шумора.

42. Гаврило Прибаковић (1882-1925), шерзија, син шрџовца Милоја, а унук познатог дућанџије Павла. Гаврило је био пријатељ Бошка Савића који га је придобио за социјалистички програм, те је постао један од првих комуниста у Трстенику. Са сујрутом Душанком је имао синове Павла (1922-) и Владимира (1924-).

43. Драгољуб Илић Џорлић, ојанчар из Трстеника.

44. Љубисав Кљајић (нема ближих познатих о њему).

45. Милушин Милојевић, обућар, његова кћеркица Радмила од 3 године је изгорела у пожару 15. децембра 1929. године.

46. Миодраг Саве Радовановић (1898-1926), звану Мија берберин. Оженио се Зорком из Враћа, са којом је имао кћер Радмилу (1923-1990). После смрти Мије његова сујруга се удала за берберина Живана Ђорђевића.

47. Коста Милетић (1883-), пиљар, син абације Алексе и Анелине. Коста је са сујрутом Злаћом имао сина Љубисава (1927), познатог играча фудбалског клуба „Чајка“, званог Чукица, који се оженио Сјајком Тојаловић и отишао у иностранство.

48. Драгољуб Стојановић (1896-), царински ревизор. Са сујрутом Ружицом добио сина Душана (1921-), коме је кум био шрџовац Љубомир Радовановић.

49. Живко Јаковљевић (непознат у Трстенику).

50. Светозар Трошић (нема ближих познатих).

51. Миливоје Думановић, пиљар из Трстеника, ожењен Добринком, са којом је имао кћер Живку (1923-), која се 1951. године удала за Јосипа Пећарењака из Сиска.

52. Живојин Динић (ж. 64 л., умро 1946), п. Основној школи „Свети Сава“. Имао сина Аранђела (1922-), Обрада и кћер Ружицу (1920).

53. Мирча Пантиновић (непознат у Трстенику).

54. Радојко Вукашиновић (непознат у Трстенику).

55. Вишомир Пећровић (непознат у Трстенику).

56. Михајло Кујовић, син Божидара, ренџера, који је био у сродству са породицом председника општине, Светислава Капића.

57. Драгомир Милушиновић (1883-), ојанчар из Осаонице, син бакалина Лазара и Капарине. Са сујрутом Јулијаном имао је сина Душана (1909-1983), који је наследио његову обућарску радњу, био је познат под надимком Ђурић. Душан се 1931. године оженио Милком Миленковић из Пољне, са којом је имао синове Драгомира (1932-) и др Михајла (1938), званог Микила, и ћерку Мирјану (1936-), удаћу за др Миодрага Пајића.

58. Лейосава Миросављевић (можда сујруга Милорада Милосављевића, обућара).

59. Радослав Павловић (1894-), бакалин, син Саве из Прњавора. Имао је браћу, шртовце Момира и Драгослава. Радослав је у браку са Илинком (1900-), имао сина Добривоја (1924-), који је иакође био шртовац, ожењен Живком Симић из Шћулица.

60. Станимир Пејровић (непознат у Трстенику).

61. Никола Пешић (непознат у Трстенику).

62. Радош Пејровић (непознат у Трстенику).

63. Борђе Николић (1878-), лекар из Трстеника, а поштом служио је среској суда. У браку са Ружом (1884-) имао је кћери Надежду (1916-) и Христину (1923-) и сина Душана (1918-1960). Нада је као малолетница удаћа 1931. године за келнера Рајка Бакића, а заштим се као конобарица 1941. године преудала за касашина Милана Пешића (1904-), који је сирељан као четник од сирене Љошићеваца.

64. Светозар Дић (1892-1942), пољопривредник из Бођања. Са сујрутом Дивном (1891) имао је кћер Ружицу (1921), која је помаћала НОП-у. Четници Боровоја Симића су крајем 1942. године преузели чишћење села од комуниста и ноћу 31. децембра 1942. године убили Светозара и Дивну, док је Ружица успела да умакне и склони се код родбине у Краљеву.

65. Јован Павловић, механичар.

66. Надежда Вишњић (вероватно кројачица Наталија Шошић), удова Максимовић из Александровца (1880-), удала се 1918. године за шерзију Љубомира Вишњића Милосављевића, удовца, који је са првом сујрутом Паулином имао сина Драгослава Милосављевића Бубња (1897-), бакалина. Венчани кум јој је био седлар Добривоје Дуњић, секретар КПЈ у Трстенику. Љубомир је умро 1923. године.

67. Константићин Јовановић (ближи подаци непознати).

68. Арса Вукосављевић, седлар из Осаонице.

69. Новица Дић, пољопривредник из Бођања.

70. Благоје Михајловић (непознат у Трстенику).

71. Бранко Јеремић (око 1894-), земљорадник из Оџака. Као ратни заробљеник досео је у Русију, одакле се вратио 1920. године као учесник Октобарске револуције. После ослобођења 1944. године био је председник МНО-а. Његови синови Добривоје (1922-) и Боровоје (1924) су били комунисти. Бежећи од четника, синуили у Љошићеве добровољце. Добривоје је побегао у иностранство, умро је у Блеквуду у Енглеској, а Боровоје је поинуо при повлачењу новембра 1944. године код Плеваља.

72. Милућин Тоскић (непознат у Трстенику).

73. Душан Миљковић (непознат у Трстенику).

74. Вељко Штаменковић (ближи подаци непознати).

75. Љубисав Симић, пољопривредник из Прњавора.

76. Вучко Новоселац, пољопривредник из Чаира.

77. Јосиф Ђокић, кројач.

78. Владимир Јевремовић (1877-), син абације Јакова из Београда, зајослен као чувар водоцрпа на Железничкој станици у Трстенику. Оженио се 1922. године Каћарином, ћерком Саве Крунића из Драгачева (1876).

79. Прока Ковачевић (непознат у Трстенику).

80. Др Милан Мишировић (1898-1970), познати лекар у Великој Дренови.

81. Димитрије Тасовац, шеф Железничке станице у Трстенику. Имао је сина Бранислава (1920-), који се 1953. године оженио Маријом Кузмић из Бујрије.

82. Илија Ролић (1891-1944), инжињер-качар из Чаира, живео у Трстенику код Ваширића. Оженио се 1913. године Каћарином, ћерком Милана Радосављевића из Чаира, са којом је добио синове: Михаила, Благоја, Љубодрага и Драгана. Кумовао је деци својих ората Бранка Спасовића. Као бивши комуниста пред променама чешника тражио је заштитицу од љотићеваца, па су га чешници Николе Гордића јонили као љотићевској доушника, а кад су га најзад ухватили, бацили су га у ужарену пећ кречане у Брезовици априла 1944. године.

83. Коста Килић (непознат у Трстенику).

Под насловом „За Изборни борбени фонд КПЈ за победу на изборима“ у „Радничким новинама“ бр. 264. од 5. новембра 1920. године наводе се места из којих је организација КПЈ послала прилоге. До овог дана је стигао износ од 4.253 динара, а од почетка акције 18.249 динара. Међу организацијама прилагачима налази се и Трстеник, који је послао 200 динара.

10. ИЗБОРИ НАРОДНИХ ПОСЛАНИКА ЗА УСТАВОТВОРНУ СКУПШТИНУ КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА 28. НОВЕМБРА 1920. ГОДИНЕ ПРЕТВАРАЈУ СЕ У БЕСПОШТЕДНУ СТРАНАЧКУ БОРБУ ЗА ПРИВИЛЕГИЈЕ У ДРЖАВНОМ АПАРАТУ

Актом уједињења Краљевине Србије са новоослобођеним крајевима који су били у државно-правном саставу Аустро-Угарске и са Црном Гором 1. децембра 1918. године одлучено је да законодавну власт до избора Уставотворне скупштине обавља Народно представништво које није изабрано на непосредним демократским изборима, већ су га предложиле српска влада и загребачко Народно вијеће Срба, Хрвата и Словенаца. Одлучено је да до доношења Устава нова држава буде уставна монархија са династијом Карађорђевића на престолу, а да законодавну власт врши Народно представништво сачињено од бивших народних скупштина и новоизабраних представника.

После ослобођења и уједињења требало је војну управу у свим областима нове државе заменити системом цивилне власти, а то је могло да се изврши на основу устава нове државе и закона изгласаних од стране Народне скупштине коју чине изабрани народни посланици. У том циљу обнародоване су грађанске и личне слободе. Пријављене су политичке странке и удружења грађана.

Али од самог почетка недостајали су легитимни органи суверене власти, па је у многим крајевима настало безвлашће, тешкоће у одржавању реда и мира, у саобраћају, снабдевању, школовању, организовању здравствене заштите.

У том смислу, расписани су општински избори и извршене припреме за избор посланика Уставотворне скупштине.

На дан 22. августа 1920. године извршени су општински избори у Србији за председнике и одборнике.

Комунисти су позвали раднике да бојкотују изборе јер је владајућа странка наметнула кандидате по општинама.

Године 1920. расписани су избори за народне посланике Уставотворне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. У септембру је обнародован изборни закон по коме је биран један народни посланик на 30.000 становника. Бирачко право добили су сви мушкарци који су навршили 21 годину живота, а за народног посланика је могао да се кандидује сваки грађанин који је навршио 25 година живота и који је писмен. На свака четири посланика морао се изабрати један са високом школском спремом. Чиновници државних установа и председници општина нису могли да се кандидују. Гласање је било непосредно и тајно – бирачи су од бирачког одбора добијали куглицу коју су у затвореној шапи спуштали у гласачку кутију једног, другог, трећег кандидата и притом куглицу стављали у кутију кандидата за кога су желели да гласају и, на крају, показивали празну шаку бирачком одбору.

Све грађанске политичке странке су своје присталице окупиле око својих програма који су се заснивали на схватању и развоју државе, народних права, правцима економског развоја, социјалне политике... Али пододбори политичких странака нису своју политику заснивали на програмима странака, већ су је везивали за личности политичких вођа. Они су се трудили да у предизборним борбама што уверљивије изложе бирачима мане и недостатке својих политичких супарника, кандидата других странака, настојећи да их омаловаже у очима бирача и надмаше обећањима за која су знали да су неостварљива.

Предизборна кампања се претварала у беспошtedну борбу. Као посебне врлине политичара сматране су жилавост, снажљивост и бескрупулозност у остваривању циља, а то је освајање власти. Због тога се бављење друштвеним пословима претварало у политиканство и кортештво. Завладала је искључивост, нетрпељивост и гажење људских

обзира према страначком противнику. Пошто су поделили бираче, политичари су поделили и кафане. Временом се знало у коју кафану залазе присталице неке странке.

Комунистичка партија Југославије је својим организацијама наложила оснивање месних, среских и окружних привремених одбора, као и изборних борбених фондова из којих ће се финансирати предизборна кампања. „Радничке новине“ бр. 264. од 5. новембра 1920. године објављују да су Изборни борбени фонд формирале организације КПЈ, између њих 11 налази се и Трстеник. Вођство КПЈ дало је детаљна упутства организацијама како да организују предизборну агитацију. И што су се више избори приближавали, све се више захуктавала изборна агитација.

Агитација за изборе народних посланика Уставотворне скупштине почела је одмах после општинских избора. Новине су повремено објављивале вести о предизборним скуповима у трстеничком срезу.

„Радничке новине“ бр. 271. од 13. новембра 1920. године објављују вест о предизборном збору у Трстенику. На збору је 8. новембра држао говор Милош Требињац,⁶⁸ члан Централног партијског већа КПЈ.

Лист „Правда“, незванично гласило Демократске странке, 10. новембра 1920. године објављује:

На великом демократском збору у Трстенику говорио је кандидат Демократске странке Драгољуб Тодоровић, учитељ.

Солунски ратник Драгољуб Тодоровић (1872-1931), учитељ, а потом срески просветни надзорник, године 1920. је био кандидат за народног посланика Демократске странке на окружној листи.

Милош Требињац се налазио на агитационој турнеји по градовима у долини Западне Мораве, где је 7. новембра 1920. године говорио на збору у Трстенику. Овде је стигао из Ваљева, одржао говор на збору и продужио за Крушевац, где је сутрадан, 9. новембра, говорио на великом радничком збору.

„Радничке новине“ бр. 213. од 16. новембра 1920. године објављују натпис:

Наша изборна борба

Јавни збор у Крушевицу 9. новембра. Референци М. Требињац. Изборна борба за Конституанцију и КПЈ. Дошло целокупно радничтво, занатлије, ситни сопственици, чиновници и сељаци из околних села. Збор саслушао с пажњом све програме. Духовно расположење даје КПЈ.

⁶⁸ Милош Требињац (1886-1939), професор, комунистички посланик изабран 1920. године, осуђен је на робију 1921. године након Видовданског атентата. Од 1923. до 1935. године живео је у Француској где је радио у Интернационали просветних радника. Организовао је слање добровољаца у Шпанију. Умро је од последица тамновања.

Конференција у Александровцу

10. новембра, Требињац референци као у Крушевцу. Одлично посећена. Телеграм о доласку Требињца није стигао. Чланови КПЈ из Александровца раде по околним селима, све се више распушта наша литеративна и истражи Комунистичко село које налази на левој ивици.

Збор у Краљеву

7. новембра. Требињац, радници, и трајани и сељаци. Реферати о економском, финансијском, социјалном и политичком стању у земљи и истражи КПЈ.

Утврђивање кандидатских листа и њихово потврђивање код надлежних власти на нивоу округа био је веома одговоран и сложен посао који су обавили изборни штабови политичких странака. Упадљива је била тежња свих странака да у сваком срезу кандидују најмање по једног свог истакнутог члана, како би на изборима привукле што више гласача. Разумљиво је што је при кандидовању дошла до изражаја сујета појединаца. Многи су сматрали да поседују политичко искуство и углед и да су неправедно изостављени. То је кварило односе унутар партија и утицало да појединци „прелетачи“ мењају странке. Због тога су у извесним окрузима постојале по две кандидатске листе.

Кандидатске листе у округу крушевачком за избор народних посланика за Уставотворну скупштину Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца бираних 28. новембра 1920. године:

Радикална листа: 1. Стојан М. Протић, државни саветник из Београда; 2. Љубомир Матић, професор из Крушевца; 3. Александар М. Додић, земљоделац из Милутовца; 4. Јосип Петковић, економ из Ћићевца; 5. Драгутин-Дража Човић, земљоделац из Дашнице; 6. Милан Симоновић, адвокат из Крушевца; 7. Ђорђе Дреновац, окружни деловођа из Крушевца.

Демократска листа: 1. Радослав Весић, земљоделац из Ћелија; 2. Драгољуб Тодоровић, учитељ из Трстеника; 3. Чедомир Марковић, трговац из Ражња; 4. Урош Ковачевић, земљоделац из Блажева; 5. Борисав Петровић, земљоделац из Горњег Злегиња; 6. Душан Николић, адвокат из Крушевца; 7. Михајло Дојчиновић, адвокат из Крушевца, заменик.

Комунистичка листа: 1. Стојан Милошевић, каменорезац из Крушевца; 2. Богољуб Мијајловић Бан, кројач из Александровца; 3. Александар Бабовић, земљоделац из Грабовца; 4. Милорад Кркић, земљоделац из Ћићевца; 5. Милутин Радосављевић, тежак из Коњуха; 6. Живојин Цветковић, професор из Крушевца; 7. Никола Митровић, суплент из Свилајнца, заменик.

Земљорадничка листа: 1. Димитрије Попадић, земљоделац из Глободера; 2. Милојко Ђирић, земљоделац из Црног Кала; 3. Михајло Костић, земљоделац из Стубла; 4. Војислав Драшковић, земљоделац из Врњаца; 5. Младен Ступљанин, земљоделац из Велике Дренове; 6. Живо Петковић, професор из Крушевца; 7. Јарослав Чех, инжињер из Крушевца, заменик.

Избори за Уставотворну скупштину од 28. новембра 1920. године за многе су били нада за напредак слободне и уједињене Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

Статистички преглед избора народних посланика за Уставотворну скупштину Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, на дан 28. новембра 1920. године за срез трстенички:

Ред. број	Општина	Број бирача	Број гласача	Радик. листа	Демок. листа	Комун. листа	Земљ. листа
1.	В. Трстеник	328	234	82	96	51	5
2.	Милутовачка	576	423	329	80	10	4
3.	Омашничка	442	220	79	37	2	102
4.	Велућска	220	149	57	62	1	29
5.	Јасиковачка	302	188	93	51	7	37
6.	Почековачка	395	259	144	60	19	36
7.	М. Сугубинска	411	175	56	81	26	12
8.	Стопањска	283	196	53	88	6	49
9.	Љубостињска	378	136	58	11	61	6
10.	Врњачка	441	265	35	110	48	72
11.	Новоселска	463	192	26	127	17	22
12.	Медвеђанска	58	332	68	159	95	10
13.	Великодреновачка	771	428	147	16	155	110
14.	Дубљанска	228	142	47	72	2	21
15.	Ољачка	325	179	76	49	29	25
16.	Брезовачка	168	105	24	75	1	5
17.	Станишиначка	131	83	2	70	4	7
18.	Рајиначка	135	46	22	6	13	5
19.	Богданска	184	68	18	14	34	2
20.	Чаирска	283	167	47	63	49	8
Свега:		7.047	3.987/56,57%	1.463	1.327	630	567

На тим првим општим скупштинским изборима ниједна странка није освојила већину од укупно 419 посланичких места. Ипак, издвојиле су се четири велике странке од којих само Комунистичка странка није била једнонационалног састава бирача. Српски бирачи су се поделили у две велике странке, Народну радикалну странку и Демократску странку док је Хрватска пучка странка окупила највећи број Хрвата са својим сепаратистичким и републиканским програмом.

Југословенска демократска странка Љубе Давидовића је однела победу и освојила 19 одсто гласова и добила 92 мандата. Радикална странка Николе Пашића је освојила 17 одсто гласова и добила 91 мандат. Хрватска пучка странка Стјепана Радића освојила је 14 одсто гласова и добила 50 мандата. Комунистичка странка је освојила 12 одсто гласова и добила 58 мандата. У трстеничком срезу комунисти су највише гласова освојили у Великој Дренови, укупно 155, што је највише од свих странака. Тада је Велика Дренова постала комунистичко гнездо из кога су излетели бројни комунисти чија је улога дошла до изражаја тек у време Другог светског рата.

Србија је у време избора била подељена на 18 округа, а КПЈ је освојила 14 посланичких мандата у исто толиком броју округа. То показује да је међу становништвом Србије постојало велико незадовољство друштвеним уређењем и неравноправним положајем радника и сељака.

Избори у крушевачком округу као административно-територијалном и управном подручју су у периоду од 1920. до 1938. године организовани седам пута на нивоу изборног округа који је имао пет изборних срезова. Захваљујући томе, Крушевац је имао значајна примјества у политичком и економском погледу јер су срезови под његовом окружном администрацијом били подређени и гравитирали су према граду Крушевцу који се захваљујући томе развијао као привредни, а пре свега индустријски центар овог округа.

Резултати избора 1920. године у целом округу крушевачком:⁶⁹

Ред. број	Срез	Број бирача	Број гласача	Проц. гласача	Радик. листа	Демок. листа	Комун. листа	Земљ. листа
1.	Жупски	4.054	1.926	47,50	581	825	397	123
2.	Копачички	3.434	2.234	65,05	1.600	573	30	31
3.	Ражањски	4.960	2.442	49,63	512	526	411	993
4.	Расински	13.680	7.331	54,31	2.473	2.182	922	1.754
5.	Трстенички	7.047	3.987	56,57	1.463	1.327	630	567
Свега:		33.175	17.920	54,60	6.629	5.433	2.390	3.468

Из редова Народне радикалне странке су за народне посланике изабрани: Стојан М. Протић, државни саветник из Београда, Љубомир

⁶⁹ Др Милован Секулић, *Парламентарни избори у Крушевачкој области од 1920. до 1938.* Овај рад представља излагање на научном скупу „Осам векова жупе Расина“, који су организовали Балканолошки институт САНУ, Скупштина општине Александровац и Завичајни музеј Жупе 1-4. октобра 1996. године, а објавио Жупски зборник бр. 3. од 2008. године.

Матић,⁷⁰ професор гимназије из Крушевца, Александар-Така Додић, економ из Милутовца и Милан Симоновић Ђаба, адвокат из Крушевца.

Из Демократске странке је изабран Радослав Весић, земљоделац из Ђелија.

Из Савеза земљорадника је за народног посланика изабран Димитрије Попадић Диша,⁷¹ земљоделац из Глободера.

На изборима за Уставотворну скупштину 1920. године изабран је за посланика среза трстеничког са Комунистичке листе је изабран. Стојан Милошевић,⁷² каменорезац из Крушевца, кандидат КПЈ, познат као врстан мајстор и ватрени говорник. Изучивши занат каменоресца код Италијана Карла, он уз свакодневно клесање пешчара и гранита прати радничку штампу и постаје борац за радничка права. Овим, у то време веома цењеним занатом, су се бавили каменоресци из Попине и Дубља и самоуци из Брајковца, Беле Воде, Шашиловца, Крвавице и Коњуха. Они су обрађивали пешчар, од кога су правили тоцила, камена корита, цокле за зидове, сантраче за бунаре, жрвњеве за со, басамке и надгробне споменике. Вероватно је у групи мајстора Карла и Стојан радио цоклу за трстенички храм Свете Тројице и за Васин мост на

⁷⁰ Љубомир Матић (1868-1955), професор математике у Крушевачкој гимназији и народни посланик Радикалне странке, рођен у Великој Дренови. После основне школе у Великој Дренови, учио је гимназију у Крушевцу и Зајечару, студирао математику на Високој школи у Београду, предавао је математику у Пироту и у Крушевцу. За време рата 1914-1918. године са чином потпуковника био је командант Крушевачког корпуса (XII пука). После ослобођења од 1921. до 1931. године био је директор Крушевачке гимназије. За то време је примио у гимназију и збринуо око 50 сиромашних ученика из Македоније. Имао је петорицу синова и две кћери. Његова кћер Десанка била је такође професор Крушевачке гимназије.

⁷¹ Димитрије Попадић Диша (1885-1941), народни посланик. Рођен у Глободеру. У ратовима 1912-1918. године више пута је одликован за храброст. Он је као поручник унапређен у чин капетана, јер је управљао волујским колима на којима се возио краљ Петар преко моста на реци Дрим прекривеног ледом. Он је наредио војницима да ћебадима прекрију мост да кола не би склизнула у реку. Пре пробоја Солунског фронта био је у Бизерти и у Паризу. По ослобођењу 1918. године био је народни посланик Савеза земљорадника. Присуствовао је венчању краља Александра и принцезе Марије Хоенцолерн 1922. године. Службовао је као командант граничне јединице у Македонији и у Обилићеву, у Крушевцу. Године 1941. је заробљен од Немаца и стрељан на Бањици.

⁷² Стојан Милошевић (1883-1927) је рођен у Крушевцу као син колара Вујице и праље Дивне. Као син радника ступио је код Италијана Карла на изучавање каменорезачког заната. Као радник истакао се као борац за радничка права. Био је сарадник „Радничких новина“. Уочи рата је изабран за одборника крушевачке општине. После Обзнане он је ухапшен и у затвору је провео пола године. После изласка из затвора он размишља о револуцији и оружаном борби против буржоазије. Измучен силикозом умро је као подстанар 24. августа 1927. године. На његовој сахрани посмртно слово држао је његов партијски друг Бошко Савић, абахија из Трстеника. Радници који су га пратили, носили су црвене машине, а његов ковчег је био прекривен црвеном заставом (Милан Паруновац, *Стојан Милошевић Каменорезац*, Крушевац, 1969).

Морави. Када је 1904. године почела изградња Споменика косовским јунацима, Стојан Милошевић је клесао камене цокле за постамент. Он чита листове „Раденик“ и „Радничке новине“, проучава списе Светозара Марковића и Васе Пелагића и постаје ватрени социјалиста, учествује на зборовима и предавањима, води полемику са политичарима и професорима о положају радника, о радничком законодавству. Средином 1907. године Стојан постаје дописник „Радничких новина“. У то време он је примљен у Српску социјалдемократску партију, на предлог професора Емила Муже, пекара Владимира Сандића и ковача Павла Миладиновића. Извесно време радио је и у Трстенику, где се упознао са бројним радницима и спријатељио са абаџијом Бошком Савићем, па се зближио чак и са попом Радославом Лазаревићем, који је редовно читао његове чланке у „Радничким новинама“ и расправљао са Стојаном како помоћи радничку сиротињу. Једно време, у недостатку посла, он ради као колпортер „Радничких новина“, учествује у раду Радничког културно-уметничког друштва „Абрашевић“, глуми у позоришту, пева у хору. Када је као дописник „Радничких новина“ априла 1910. године у Јагодини учествовао у једној расправи са професором Београдског универзитета, Милићем Радовановићем, управник Учитељске школе, др Сретен Аџић, својим ученицима је забранио учешће у расправи како не би били увучени у социјалистички покрет и озлоглашену политику донели у школу.

После повратка са Солунског фронта он проживљава психичку кризу. Срећом, упознаје Маргиту, херихтерку, која постаје његова конкубина. С њом живи у комунистичком браку. Оставши обоје без посла, преузимају кафану „Мали Париз“ која им доноси приход за живот. Стојан се поново хвата у политички обрачун са послодавцима као раднички трибун. Предводи штрајкове, говори на скуповима, брани ученике гимназије искључене због ширења социјалистичких идеја. На општинским изборима 1920. године изабран је за одборника заједно са комунистима Жиком Цветковићем и Николом Милојевићем.

Из Београда је за посланика на листи Комунистичке партије Југославије изабран Владимир Мирић, родом из Милутовца, који је после доношења Обзнане и Закона о заштити државе осуђен на две године робије.⁷³

Социјалдемократска странка је добила 10 мандата.

Савез земљорадника је освојио 10 одсто гласова и добио 39 мандата.

⁷³ Владимир Мирић (Милутовац, 1889-), члан Извршног одбора КПЈ је по доношењу Закона о заштити државе 1921. године ухапшен и после изласка из затвора напустио је КПЈ и бавио се трговином.

Општински избори у Србији и избори за Уставотворну скупштину су одржани у време када је председник Владе Краљевине СХС од 17. маја 1920. до 1. јануара 1921. године био др Миленко Веснић из Народне радикалне странке.

На дан 12. децембра 1920. године састала се Уставотворна скупштина Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. У скупштини су се нашли бројни посланици који су заступали веома различита схватања о даљем развоју југословенског друштва. У скупштини су најопаснији противници режима били комунисти. Њих 58-оро је предводио Филип Филиповић, њихов генерални секретар. Они су проповедали револуционарну борбу за збацивање постојећег режима и за укидање приватне својине над средствима за производњу, што је водило у Грађански рат.

На дан 30. децембра 1920. године радикалска влада Миленка Веснића објавила је Обзнану, наредбу о забрани рада Комунистичке партије, револуционарних синдиката и организација комунистичке омладине. Ова мера је донета због успеха комуниста на општинским и парламентарним изборима и након тога паралисања рада штрајковањем радника привредних предузећа, па и читавих државних система попут рудника, железнице, пошта, електродистрибуције, које су организовали комунисти. Повод за доношење Обзнане је била побуна рудара у Хусини, кад је том приликом рудар Јуре Керошевић убио једног жандарма.

Обзнана је представљала наређење да се „до решења устава забрани свака комунистичка и друга растројна пропаганда; да се обуставе њихове организације, затворе њихова зборишта, забране њихове новине и сви други списи који би мутили спокојство и мир државе, проповедали, правдали или хвалили диктатуру, револуцију или ма какво насиље. Одмах се имају узаптити сви позиви на генерални штрајк и до месец дана затворити сви који их чине усмено или писмено.“

Обзнана није имала снагу закона, па је судови нису примењивали, већ су је примењивале само административне власти.

На седници Уставотворне скупштине комунистички посланици су поднели интерпелацију против Обзнане. У расправи се ватрено залагао за укидање Обзнане комунистички посланик из крушевачког округа, Стојан Милошевић, али је интерпелација одбачена скупштинском већином. Творац Обзнане, министар унутрашњих послова Милорад Драшковић, оптужио је комунисте да су отворено припремали Грађански рат.

Већ на самом почетку спровођења Обзнане међу комунистима је створено крило милитантних комуниста попут Мустафе Голубића, борца са Солунског фронта, бившег припадника Аписове организације „Црна рука“ које се одлучно залагало за револуционарни терор с циљем обарања власти буржоазије.

После доношења Обзнане студенти су изменили назив свог удружења, па су уместо „Клуба студената комуниста“ ово своје удружење назвали „Клуб студената слободних мислилаца“. Покренут је и лист „Слободна мисао“.

Управа града Београда је извршила и претрес студената, осумњичених да су комунисти. Утврдили су да се на списку налази 192 студента. Управа града Београда 21. марта 1921. године доставља резултате претреса Министарству просвете. На том списку под бр. 121. налази се студенткоња технике, Десанка Јовановић из Трстеника. Поред ње се на списку налазе и Лепосава Петровић из Крушевца, Милутин Миленковић, Војислав Вујовић, Боривоје Тасић, Војислав Стојановић, Владимир Чопић, Драгољуб Јовановић и други.

Многи чланови и симпатизери КПЈ су схватили да је политика постала ризична „борба шутог и рогатог“, па су се повукли из комунистичке дружине и посветили своме послу од кога су живели.

Полиција је почела да прати кретање и делатност појединих комуниста и након откривања да се баве завереничким и бунтовничким пословима, хапсила их.

У архиви Министарства унутрашњих дела за 1921. годину налазе се забелешке о активностима појединих комуниста у срезу трстеничком:

Пешићерац Велимир из Београда, као продавац пошачица, распурао је по Београду комунистичку брошуру „Совјетска република и радни народ“. Један је од организатора терористичких чеша.

Тасовац Димићрије, шеф станице у Трстенику. Интелектуални вођа комуниста у срезу трстеничком. Одржава везе са свим виђенијим комунистима.

У знак протеста због прогањања чланова Комунистичке партије и изабљивања радничке класе комунистички посланици су 11. јуна 1921. године напустили Уставотворну скупштину, тако да нису учествовали у доношењу Видовданског устава.

Најзначајнији утицај на трстеничке комунисте имао је у то време идеолог југословенског научног социјализма, професор математике Сима Марковић. За време Првог светског рата он је предавао у гимназији у Крагујевцу и управљао Прихваталиштем за ратну сирочад заједно са глумицом Жанком Стокић. У исто време је написао и четири уџбеника алгебре, који су објављени 1920. године. После рата се враћа у Београд и ради као професор Друге београдске гимназије и асистент на Филозофском факултету. У исто време је постао члан КПЈ и са Филипом Филиповићем је изабран за народног посланика Уставотворне скупштине. На Другом конгресу КПЈ 1920. године у Вуковару изабран

је за секретара Централног партијског већа КПЈ. Априла 1921. године на конгресу Коминтерне у Москви изабран је за члана Извршног комитета. Тада је упознао Лењина и зближио се с њим. Марковић тада долази у Беч где септембра исте године оснива Загранични комитет, јер је у Југославији донета Обзнана о забрани КПЈ и Закон о заштити државе којим су забрањене све странке које не признају уставно уређење Краљевине СХС. Крајем 1922. године долази у земљу, али бива ухапшен и осуђен на две године затвора који издржава у Пожаревцу и Лепоглави. Тада објављује брошуру „Уставно питање и радничка класа Југославије“ и „Национално питање у светлости марксизма“ која је изазвала спорове у редовима КПЈ, јер се супротставио догматским ставовима хрватских и словеначких комуниста о разбијању Југославије као „тамнице народа“. Он се бори за њен опстанак и образлаже апсурдност разбијања заједнице братских народа у време када је свети завет радничке класе Маркова парола: „Пролетери свих земаља, уједините се!“. Из затвора излази крајем 1924. године и води борбу против леве фракције, коју предводи Ђуро Цвијић, новинар из Загреба, пријатељ Мирослава Крлеже, заступник схватања о разбијању Краљевине СХС, касније уредник листова и часописа „Борба“, „Пролетер“ и „Балканска федерација“.

11. НА ПРВОМ ПОПИСУ СТАНОВНИШТВА КРАЉЕВИНЕ СХС 31. МАРТА 1921. ГОДИНЕ – У СРЕЗУ ТРСТЕНИЧКОМ ПОПИСАНО 32.629 ЖИТЕЉА У 20 ОПШТИНА СА 55 НАСЕЉА

У циљу административног унапређења нове државе, на дан 31. марта 1921. године, извршен је попис становништва у читавој Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, која је у то време обухватала 255.700 km².

У трстеничком срезу у 20 општина које су обухватале 55 села пописано је 6.489 домова са укупно 32.629 становника.

Пред Први светски рат, када се већ формирао лик варошице, радно активно становништво Трстеника чинили су: један срески капетан, 2 писара, 2 практиканта, 2 пандура, 1 жандарм, управник пореског одељења, 2 порезника, 2 служитеља (у пореском одељењу), 8 учитеља, 2 фамулуса, 2 свештеника, 2 црквењака, управник поште, 2 разносача поште, 1 служитељ (у пошти), 1 лекар, 1 бабица, 1 ветеринар, 1 апотекар, 1 срески економ, 2 служитеља (код економа), 5 официра (при коњичком ескадрону), 28 трговаца, 60 помоћника, 33 занатлије и 60 шегрта и калфа.

Оваква структура трстеничког становништва и власти није бито измењена ни у периоду између два рата.

Срез трстенички је 1921. године обухватао 20 општина, 55 насеља и 6.189 домова са 32.278 становника. (34.085 са накнадно припојеним општинама, Риљац и Пољна).

По насељима пописано је становника:

Богдање 814, Брезовица 647, Стублица 311, Чаири са Бељицима 441, Горња Црнишава 418, Осаоница са Стражбом 391, Дубље 334, Попина са Штулцем 277, Бучје 662, Јасиковица 754, Камењача 270, Грабовац са Клењаком 463, Прњавор 146, Лободер 290, Лозна 283, Планиница 245, Угљарево 351, Божуревац 365, Мала Сугубина 426, Мијајловац 533, Рујишник 531, Медвеђа 3.180, Милутовац са Орловцем 1.699, Страгари 514, Ново Село 2.105, Доња Црнишава 338, Горњи Рибник 311, Озаци 1.116, Голубовац 284, Горња Омашница 1.359, Доња Омашница 480, Тоболац 462, Лопаш 620, Почековина 550, Доњи Рибник 130, Стари Трстеник 520, Доњи Дубич 230, Рајинац 479, Станишинци 562, Бресно Поље 579, Стопања 822, Селиште 828, Велика Дренова 2.520, Округлица 265, Пасјак 96, Риђевштица 645, Велуће 269, Врњци 2.363 (са Руђинцима и Врњачком Бањом).

12. СВЕЧАНОСТ ДОНОШЕЊА ВИДОВДАНСКОГ УСТАВА 28. ЈУНА 1921. ГОДИНЕ С НАДОМ У НАПРЕДАК УЈЕДИЊЕНЕ КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА ПОМРАЧЕНА ПОКУШАЈЕМ АТЕНТАТА КОМУНИСТА НА РЕГЕНТА АЛЕКСАНДРА И ПРЕДСЕДНИКА ВЛАДЕ, НИКОЛУ ПАШИЋА

У част највећег и најтужнијег српског празника, Видовдана, донет је Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца којим је ова држава уређена као уставна монархија. Уставотворна скупштина је изгласала Видовдански устав 26. јуна 1921. године. За Устав су гласали радикали и демократи (223 за и 194 против). При гласању су напустили дворану посланици Хрвати и Словенци (159) и социјалисти, комунисти и земљорадници (35). Они су приговарали да је Устав само српски, назван по српском народном празнику Видовдану. Он је, наводно, Србију истицао као главну земљу, српски народ као главни народ, православну веру за главну веру, а Београд за главни град, а пошто је он дело радикала, називан је великосрпским. Радићева Хрватска републиканска сељачка странка је не само бојкотовала гласање за Видовдански устав, већ су хрватски посланици одбили да положи заклетву краљу.

Доношењем овог највишег акта, названог Видовдански устав, уведен је јединствен систем власти у целој држави и прописано учешће грађана у избору законодавне, судске и извршне власти. Срески начелник, назван срески поглавар, ради уједначавања терминологије са Хр-

ватима и Словенцима, био је непосредни вршилац опште управне власти у срезу и стајао је под надзором министра унутрашњих послова и под надзором обласног великог жупана, а после 1929. године под надзором бана.

У складу са захтевима да се негује словенско правно наслеђе свих народа старешина области је назван велики жупан, а његов заменик је постао поджупан, срески начелник је назван поглавар, а референти среског начелника названи су пристави, срески и општински представници власти су названи часници. У часнике су убрајане старешине насеља које су представљале помоћнике председника општине, али су и даље називане кметовима.

Срески поглавар има правног и посебне стручне референте: санитетски, технички, просветни, ветеринарски, економски и шумарски, као и потребно помоћно особље. Среско начелство или поглаварство као орган је чинио срески начелник или поглавар заједно са среским референтима и помоћним особљем.

Хрватска сељачка републиканска странка Стјепана Радића бојкотовала је и ометала доношење Видовданског устава 1921. године, обнародујући проглас да хрватски народ није у свом Сабору изабрао Народно вијеће, чија су 23 члана 1. децембра 1918. године дала сагласност за уједињење Хрватске у троимену државу СХС. Ова странка се залаже за републику, што представља кривично дело, те је Стјепан Радић ухапшен и пуштен тек кад је странка из свог назива избацила назив „републиканска“. На усвајању Видовданског устава у Београду Хрвати, предвођени Стјепаном Радићем, и Словенци, предвођени попом Антоном Корошцем, укупно њих 159-оро, напустили су скупштинску дворану. Такође, дворану су напустили социјалисти и комунисти (35), тако да је Устав усвојен са 223 гласа, док су 194 посланика била против.

Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца је утврдио темеље нове државе као уставне монархије са династијом Карађорђевића на престолу и са Београдом као престоницом. Видовдански устав је остао на снази десет наредних година.

Уставотворна скупштина је указом краља Александра после усвајања Видовданског устава проглашена за законодавну Народну скупштину Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

Након доношења Видовданског устава, који је у широким народним масама дочекан као тријумф победе братских југословенских народа у историјској борби за ослобођење и уједињење, регент Александар је положио заклетву и заједно са председником Министарског савета, Николом Пашићем, пошао фијакером да изврши свечану смотру војног гарнизона у Београду.

Док је отворен фијакер пролазио београдским улицама, народ је поздрављао регента Александра и председника Пашића, а молер Спасоје Стејић Баћо, који је радио на згради Министарства трговине на углу Улице кнеза Милоша и Масарикове, са скеле трећег спрата је бацио бомбу на фијакер. Бомба је при паду ударила у једну бандеру и експлодирала у ваздуху, те су пуким случајем регент Александар и председник Владе Пашић остали неповређени. Истрага је утврдила да је атентатор Спасоје Стејић (28) комуниста, заговорник индивидуалног терора. Регент није желео да се због овог инцидента диже велика бука, јер је веровао да га сви његови народи поштују и воле и да је овај несрећни покушај дело туђинских плаћеника.

На суђењу је државни тужилац, Жив. Рашковић је оптужио КПЈ као организатора атентата, а Спасоја Стејића, Лајоша Чакија и Јозефа Мојзеша као извршиоце. Адвокати оптужених атентатора, Драгиша Васић и Рајко Јовановић, су доказивали су да је атентат индивидуалан чин оптужених, а не колективна завера целе партије.

Поред ове тројице атентатора, ухапшени су и оптужени чланови Извршног одбора КПЈ, међу којима и Филип Филиповић, Владимир Мирић, Владимир Чопић и други. Њих су бранили адвокати Триша Кацлеровић и Светолик Гребенац.

На претресу је адвокат Гребенац изјавио:

„Организовање процеса, истрага, крпе Жкривица јесу најружнија слика правног поретка у нашој држави... Сасвим је провидан смер ове правне работе: довести у везу бомбу Стејићеву са Комунистичком партијом и спасти се опозиције, истерати радничке вође из Скупштине и послати у казамат...”

Браниоци су закључили да то није била никаква политичка организована завера, већ трагична видовданска експлозија личних емоција једног у својим надама превареног, разочараног и потпуно деморалисаног ратника.⁷⁴

Мада Окружни суд у Београду није доказао да иза атентатора стоји КПЈ, створено је јавно мњење да су комунисти опасни терористи који не презају ни да убију и самог краља и земљу увуку у хаос и Грађански рат. Велики број бивших комуниста је напустио редове КПЈ.

⁷⁴ Атентатор Спасоје Стејић, пореклом из Аде у Бачкој, као војник Аустроугарске армије рањен и заробљен од стране Руске војске 1915. године. У Русији је као добровољац ступио у строј Југословенске дивизије, борио се Добруци, отуда дошао на Солунски фронт и учествовао у ослобођењу и уједињењу Југославије. Постао је члан КПЈ. После атентата осуђен је на 20 година робије, коју је издржавао у Сремској Митровици. Са робије је побегао 1941. године и ступио у партизане. Погинуо је 1943. године на Сутјесци.

Почео је дуги период скрнављења великог историјског подухвата – ослобођења и уједињења југословенских народа. Противници овог историјског чина, шовинисти и сепаратисти и наводни комунисти, користећи слободу збора и говора, уједињење су проглашавали за великосрпску окупацију од стране пљачкашке српске власти. Скупштинска заседања личила су на режиране позоришне представе за новинаре жељне сензација и скандала у којима су предњачили окорели шовинисти.

Српски комунисти су прихватили пролетерски интернационализам који је у супротности са сепаратизмом, морали су по бољшевичкој теорији о пролетерском демократском централизму да се повинују директивама Комунистичке интернационале која је у свом пропагандном прогласу Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца назвала версајском творевином и тамницом народа коју треба срушити револуционарном борбом. Међутим, на предлог Лењина, на Трећем конгресу Коминтерне јуна 1921. године донета је одлука да се у време „несумњиве осеке револуције“ обустави свака оружана акција, а главни циљ комуниста је и даље борба за стварање „јединственог фронта радничке класе“.

Због револуционарног терора у Русији и терористичког чина свирепог погубљења царске породице Николаја II Романова и многих других политичких противника комуниста, због позива вођа Коминтерне упућених југословенским народима на револуционарну борбу и обарање монархије Краљевина СХС, односно Југославија, није успоставила дипломатске односе са СССР-ом све до почетка Другог светског рата.

Народна радикална странка, која је била на власти скоро читаву деценију после ослобођења и уједињења, у свом програму је јавно осудила комунистичку борбу за власт и диктатуру пролетаријата као супротну поимању слободе и демократије. Свој програм је најбоље изложила у тексту који је објављен 21. јуна 1922. године:

Народна радикална странка је политичка парламентарна странка. Због тога је, пре свега, у суопшностима са странкама и струјама, које не стоје на парламентарним позицијама. Ми стојимо на ста новништу самоуправе и слободе народа, што је једино могуће на парламентарној основи. Без парламентаризма нема слободе и самоуправе...

Народна радикална странка је, услед тога, противница комуниста – бољшевика, који не прихватају парламентаризам и стоје на ста новништу „диктатуру пролетаријата“, шј. диктатуру присталица своје секте, који иакође нису ни радници, ни пролетери. Диктатуру бољшевика не прихватамо исто иако као и диктатуру феудалаца или кайишалиста. Ми нећемо никакву диктатуру, хоћемо парламентарну владу.

Због тога одбијамо ипак да се мора владајући „у сјоразуму сва шри племена“ – Срба, Хрваџа и Словенаца. Такав начин би претпостављао да се прво оснују шри племенске курије: српска, хрвајска и словенацка. По садашњем реду, словенацка би бројала 40 засједника, хрвајска 90, а иде би дали посланике из Босне, Далмације, Буњевце, муслимане итд.? Такав куријални систем је у сујорношћу са парламентаризмом јер би ономоућуио парламентарни рад.

Народна радикална странка је прошир свих странака које се не заснивају на политичким основама, нејо за шемељ имају разна партикуларистичка начела. Противна је странкама које се заснивају на верским начелима. Ако би узели верско начело као основу за дељење странака, имали би у нашој држави велики број оних које би зајочеле верске борбе: католичку, православну, муслиманску, јеврејску, лушеранску, калвинистичку, слободномислећу...

Народна радикална странка не прихвата, ипак, било какво племенско или класно становиште. Наша странка стоји на основама државној и народној јединства, не признаје никакве племенске разлике и уважава само слободне држављане наше краљевине. Исто ипак, не прихвата било какво класно становиште. Користи јојединих класа најбоље ће бити очуване ако се њихови засједници удруже у једну странку. Народна радикална странка брине, пре свега, за школе које производе. А пошто је у нашој држави пре свега сељак највећи произвођач, зајо је наша странка јрвенствено сељачка странка.

13. ИЗГЛАСАВАЊЕ ЗАКОНА О ЗАШТИТИ ЈАВНЕ БЕЗБЕДНОСТИ И ПОРЕТКА У ДРЖАВИ 2. АВГУСТА 1921. ГОДИНЕ ЗБОГ ТЕРОРИЗМА И ХАПШЕЊЕ 42 КОМУНИСТА У ТРСТЕНИКУ

Видовдански устав је требало да представља повељу братства и слободе уједињених народа који су вековима чамили у ропству. Покушај атентата на регента који је предводио армију херојских ослободилаца у тренутку опште народне свечаности је сматран за дело безумника које је препуштено редовном суду.

После завршеног великог народног посла наступила је сезона летњих одмора и путовања. Из Београда се с породицом упутио на одмор Милорад Драшковић, донедавно министар унутрашњих послова. На путу према мору одсео је у малом хотелу у Делницама, у Горским котарима. Ујутру, на дан 21. јула 1921. године, док су му жена и деца још спавали, изашао је у шетњу да се надише чистог ваздуха који је мирисао на четинаре из околних шума и да прочита новине. Док је седео на клупи у парку, пришао је Алија Алијагић из Бијељине, пуцао му у груди из пиштоља и побегао.

Када је његов малолетни син изашао да потражи оца и да му се придружи у шетњи, видео је окупљену групу пролазника који немо посматрају његовог оца, обливеденог крвљу и забачене главе, са новинама у рукама.

Полиција је брзо похватала групу омладинаца, припадника организације „Црвена правда“, присталица револуционарне оружане борбе против режима путем индивидуалног терора, предвођеном Алијом Алијагићем који је у Делницама тога јутра у парку устрељио донедавног министра унутрашњих послова, Милорада Драшковића,⁷⁵ сматраног за творца Обзнане.

Јавно мњење се згражало. Министар је са својом породицом дошао у Делнице на одмор. У хотелу, док су му супруга и син још спавали, изашао је у шетњу, купио новине и сео на клупу у парку испред хотела да прочита новости. Новине су писале да су комунисти бившег министра Драшковића сматрали главним кривцем због доношења Обзнане, мада је 18. јуна 1921. године поднео оставку, па је портфељ министра унутрашњих дела председник Никола Пашић поверио Светозару Прибићевићу. Други су тврдили да је Алија Алијагић, гневан због развлашћивања бегова и аграрне реформе, наговорен од комуниста националиста, острашћен вребао Драшковића уверен да ће његовим пуцњима започети нова револуција.

Влада је реаговала оштро. Похапшени у сви комунисти и истражена њихова веза са терористима. Настала је узбуна у земљи због стрепње од оружане побуне и преврата.

На дан 2. августа 1921. године донет је Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави – против комуниста, анархиста и свих оних који насилним средствима настоје да наруше уставни поредак земље. Комунистичка партија Југославије је као терористичка организација стављена ван закона, комунистичким посланицима су одузети мандати, забрањена пропаганда комуниста.

У закону се изричито наводе дела која падају под удар законских казни:

⁷⁵ Милорад Драшковић (1873-1921) био је министар унутрашњих послова у влади Миленка Веснића, а потом радикала Николе Пашића, творац Обзнане којом је забрањена свака комунистичка и друга растројна пропаганда, затворена њихова удружења и забрањене њихове новине. Министар Драшковић је убијен 21. јула 1921. године у Делницама, у Горском котару, где се налазио на лечењу. Атентат је извршио Алија Алијагић из Бијељине, члан револуционарне организације „Црвена правда“. Његов чин су осуђивали и трстенички комунисти, који су недужни сносили последице једне у суштини шовинистичке струје у КПЈ.

Члан 1.

Као злочинство у смислу Казненог Законика сматраће се ова дела од 2. августа 1921. године.

1. Писање, издавање, штампање, распурање: књига, новина, плаката или објава, којима се иде на то да се ко подстрекове на насиље према државним властима предвиђеним Уставом или уопште да се угрози јавни мир или доведе у опасност јавни поредак. Ово важи и за сваку писмену или усмену комунистичку или анархистичку прокламацију или убеђивање других да треба променити политички или економски поредак у држави злочином, насиљем, или ма којом врстом тероризма.

Даље се наводе као дела која долазе под удар закона субверзивна дела на повезивању лица у истом циљу, затим куповина и продаја оружја, потпомагање и прикривање лица која се баве противдржавним пословима. Даље, забрањује се штрајк лица запослених у државној служби.

Комунистичка партија се забрањује и ставља ван закона. Народни посланици КПЈ одстрањују се из Народне скупштине, а такође и председници општина и одборници чланови КПЈ смењују се са својих положаја ступањем на снагу овог закона.

На Видовданском процесу 1922. године за тероризам су оптужени и комунисти из руководства КПЈ, између осталих, Филип Филиповић, Владимир Чопић и Владимир Мирић и други. Они су осуђени на по две године робије коју су одлежали у Пожаревцу. Кад су изашли из затвора, радници у Београду су их дочекали као хероје. Али неки од њих, попут Владимира Мирића, нису се више бавили партијским радом.

У Трстенику је ухапшено 42 комуниста на челу са Бошком Савићем. У затвору су остали месец дана. Многи су се одрекли сваке везе с комунистима и до краја живота нису хтели ни да чују за комунизам. Остали су доследни својим убеђењима они најупорнији које је предводио кројач Бошко Савић. Али захваљујући благонаклоности средског начелника Милана Живанчевића према доброћудном абацији, Бошко и његови другови су брзо изашли из затвора без последица.

Међутим, због гледања кроз прсте комунистима смењен је средски начелник Живанчевић и премештен из Трстеника. На место средског начелника министар унутрашњих дела, Светозар Прибићевић, усталичио је Тодора Димитријевића који је у Трстенику био на тој дужности од 1921. до 1923. године, а касније, 1929. године га налазимо на положају начелника жупског среза у Александровцу.

ГЛАВА III – БЛАГИ ПРИВРЕДНИ НАПРЕДАК И УСПОН ПРОСВЕТЕ И КУЛТУРЕ У СРЕЗУ ТРСТЕНИЧКОМ У НОВОЈ ДРЖАВИ СА ВЕЛИКИМ ПРОМЕТОМ РОБА И РАДНЕ СНАГЕ, АЛИ У КОЈОЈ ТИЊА ОТПОР ЈАЧАЊУ ДРЖАВНОГ ЈЕДИНСТВА КРАЉЕВИНЕ СХС У БИВШИМ ПОКРАЈИНАМА АУСТРО-УГАРСКЕ

1. ОПШТА ОБНОВА ЗЕМЉЕ И ПРИВРЕДНИ УСПОН НАКОН УЧВРШЋИВАЊА ЈУГОСЛОВЕНСКОГ ДИНАРА И УРЕЂИВАЊА ТОКОВА НОВЦА И СИСТЕМА КРЕДИТИРАЊА ПО ПОДУХВАТИМА МИНИСТРА ФИНАНСИЈА, ДР МИЛАНА СТОЈАДИНОВИЋА, 1922-1926. ГОДИНЕ

Штитећи интересе грађанства, Влада Краљевине СХС под притиском министара из Хрватске и Словеније се определила за решења у области економије и социјалне политике која су стишавала незадовољство народа у западним деловима земље и на улагање у обнову порушених домова, надлештава, железничких пруга, мостова и поправку изрованих путева у источном делу земље.

За обнову порушених домова, надлештава, установа, изрованих путева, порушених мостова и разорених пруга није коришћена помоћ из других крајева земље, већ је наређен кулук, затим је расписан народни зајам. У обнови су коришћени материјали, машине, возила, вагони, локомотиве из ратног плена, претежно у хаварисаном стању.

Упркос несташицама и глади у Србији и Црној Гори, Влада је под притиском министара из западних делова државе већ 1919. године укинула контролу цена животних намирница и прокламовала слободну трговину, која се одмах изродила у шпекулацију и црну берзу и омогућила богаћење трговаца на рачун становништва из сиромашних крајева.

„Све животне намирнице у Србији и Старој Србији (потоњој Македонији), у времену од јануара 1921. до августа 1922. године скочиле су за 112 одсто. У појединим местима у унутрашњости живот је страховито поскупео“ – каже се у Извештају Управе Главног радничког савеза Југославије – више него и у самом Београду. Хлеб у Трстенику је коштао 10 динара. Обућарски радници у Трстенику зарађивали су 1919. године дневно од 8 до 18 динара. Просечне наднице радника у Трстенику износиле су током 1921. године минимално 20 динара, а максимално 35 динара.

Радно време запослених радника у Трстенику у периоду 1922-1924. године износило је од 12 до 18 часова.⁷⁶

На дан 28. јуна 1919. године Версајским миром остварено је међународно признање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и тиме је новој држави омогућено задуживање код банака у Енглеској, САД-у и Француској.

Једна од првих и најзначајнијих државних мера у области економске политике била је аграрна реформа, која је спроведена због сељачких немира и вишеструких напада на властелинска имања у пролеће 1919. године. Влада Љубе Давидовића укинула је кметовске, колонатске и чифчијске односе и уз обештећење велепоседника извршила расподелу земље беземљашима најамницима који су је обрађивали. Земља је прво додељивана под закуп, а касније је предата у трајно власништво. Исплата накнаде велепоседницима, турским беговима и бившим аустроугарским бауерима велепоседницима повећала је дефицит у државном буџету и била је, поред скупоће, још један узрок задужености земље.

Министар за аграрну реформу, др Фрањо Пољак, поднео је први пројекат припреме аграрне реформе: експропријација свих великих поседа од 100 до 500 обрадивих јутара (по 1.600 квадратних хвати) и укидање кметовског (чивчијског) односа, раскидање колонатског односа, раздеоба великих поседа, шумских поседа. Првенство код раздеобе су имали инвалиди, удовице и сирочад ратника, војници и добровољци који су се борили за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца.

Трошкови обнове ратом уништених зграда, путева и пруга, као и откупа земље од велепоседника и зајмова за те сврхе проузроковали су пад вредности динара, а самим тим и честе смене влада немоћних да реше горуће проблеме.

Већ почетком 1921. године укинуто је Министарство за исхрану и обнову земље (министар Милоје Јовановић, а затим Вилим Букшер). Влада је донела уредбу о забрани извоза људске и сточне хране, јер су трговци извозили храну из Војводине, док је становништво у сиромашним крајевима Црне Горе, Херцеговине и Далмације гладовало.

На Савезничкој конференцији у Паризу од 24. до 29. јануара 1921. године донета је одлука о разоружању Немачке и плаћању репарација за ратну штету. Оцењено је да Краљевина СХС треба да буде обештећена за 60 милиона долара. Ови преговори о репарацијама настављени су 21. фебруара 1921. године у Лондону. Немачка је затражила помоћ од САД-а и 6. маја је признала дуг по основу репарација од 132 милијарде златних марака.

⁷⁶ Петар Милосављевић, *Положај радничке класе Србије 1918-1929*, Београд, 1972.

Исте године Сенат САД-а је затражио исплату дугова Савезника за ратне кредите, па и дугова Краљевине Србије (средином 1927. године објављено је да је тај дуг 51 милион долара).

Када је децембра 1921. године Никола Пашић по четврти пут добио мандат за састав владе, он је свом вредном сараднику са Крфа, бившем начелнику финансијске управе и највећем финансијском експерту у области банкарства, др Милану Стојадиновићу,⁷⁷ понудио место министра финансија. У то време др Милан Стојадиновић је био најмлађи професор Београдског универзитета где је предавао финансијске науке и директор Енглеске трговачке банке.

Др Милан Стојадиновић добија ресор министра финансија у четвртој Пашићевој влади, која је састављена 16. децембра 1921, године, а затим остаје и у петој влади Николе Пашића која је потрајала од 2. маја 1923. до 27. марта 1924. године, затим у шестој влади Пашићевој која је трајала до 21. маја 1924. године, те у седмој влади до 27. јула 1924. године, када је мандат поверен демократском вођи Љубомиру Давидовићу, а Министарство финансија Мехмеду Спаху. Али још министри демократи нису загрејали своје фотеље, а кабинет Љубе Да-

⁷⁷ Милан Стојадиновић (1888-1961), министар финансија и спољних послова, 1921-1926. године, а касније министар финансија 1935.године и председник Владе Краљевине Југославије 1935-1939. године, рођен у Чачку, као син судије Михајла Стојадиновића, рођеног у Стопањи, и Милице Павловић. Милан је имао брата Драгомира и сестре Наду и Раду. Сви су били везани за Стопању, родно село оца Михајла. Милан је гимназију учио у Крушевцу и у Ужицу, а гимназију завршио у Београду 1906. године. Док је учио гимназију у Ужицу, узор му је постао старији друг из гимназије, Живко Топаловић, који га је придобио за идеје социјализма. Под утицајем оца и Милан се определио за студије права. Намеравао је да се посвети адвокатури. Али тадашњи министар финансија, Стојан Протић, упознао је способност младог правника за област финансија, па му је одобрио државну једногодишњу стипендију за специјализацију и он 1910. године студира у Минхену, а летњи семестар проводи у Берлину, где проучава рачуноводство. У Потсдаму ради тезу за своју докторску дисертацију о немачком буџету са којом је идуће године у Београду био промовисан код доцнијег министра иностраних послова, др Момчила Нинчића, за доктора права. Као доказани стручњак, добија државну службу, али он жели да упозна достигнућа у овој области у Француској, па 1912. године одлази у Париз где ради као хоспитант у Министарству финансија, а 1913. године долази у Лондон. Враћа се 1914. године у Србију где је постављен за писара у Министарству финансија у Београду. За време боравка српске владе на Крфу био је начелник финансијске дирекције код Николе Пашића. Рат је провео на Крфу и у Паризу. Као официр српске војске упознао је лепу Гркињу, Аспазију Аугусту, ћерку хотелијера Гизиса са којом се 1916. године и оженио. Мада је Гизис био грчки Цинцарин, Стојадиновићеви противници су причали да му је жена Немица и да је он због ње постао германофил. Аугуста је имала две сестре: Сафо се удала за капетана Владу Казимировића, а Ђована се удала за мајора Миливоја Чолак-Антића. Милан је са Аугустом имао две кћери. Године 1919. је напустио државну службу и постао директор новоосноване Британске банке (*British Trade Corporation*). Истовремено је постао професор Универзитета у Београду за привредне и финансијске науке.

видовића је поднео оставку и краљ је осми пут мандат поверио старом радикалском прваку, Николи Пашићу, који је ресор финансија поново вратио др Милану Стојадиновићу, који остаје на положају министра и за време осмог Пашићевог мандата (од 6. новембра 1924. до 29. априла 1925), деветог мандата (до 18. јула 1925) и десетог мандата (до 8. априла 1926). Од 16. августа 1925. уведени су и државни подсекретари. За подсекретара Министарства финансија постављен је Мирко Надорфер.⁷⁸

Стојадиновић је истовремено био и председник Финансијског одбора Народне скупштине. Захваљујући њему, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, премда нападана са свих страна од реваншистичких снага на границама и ревизиониста Версајског уговора, раздирана деструктивним акцијама хрватских сепаратиста и усташа и револуционарних комуниста, успела је да ступи у Лигу народа као модерна европска држава која поштује међународне обавезе и ужива међународне кредите и чија је валута – југословенски динар – постигла стабилан курс, упркос економској кризи која је заплускивала земљу од успостављања мира 1918. године, када је инфлација у Немачкој достигла чудовишне размере.

У надлежност Министарства финансија улазила је управа државних прихода и расхода и управа државне имовине уопште, затим државни кредити и новац, заступање државних материјалних интереса, управа државних имања и јавних фондова (државно правобранилаштво) и надзор над финансијским газдовањем самоуправних власти. Такође, ово Министарство је управљало наплатом и исплатом ратне штете и ликвидацијом дирекције ратног плена.

По ступању на положај министра финансија, Стојадиновић је затекао расуло у трошењу средстава буџета. За издржавање великог државног апарата и велике армије и поред великог опорезивања није било довољно средстава, па су државне потребе финансиране емисијом новца. Због тога, једна од првих мера министра финансија била је обуздавања задуживања државе код Народне банке, тј. сузбијање инфлације банкнота, уз предузимање низа мера за повећање државних прихода. Стојадиновић је уместо штампања новца пустио у промет папире од вредности, обвезнице Народног зајма, штедне улоге и банкарске кредите и тиме се скоро потпуно зауставило штампање новца.

У спољној трговини од 1919. до 1923. године бележен је висок дефицит. Године 1920. извоз је покривао само 39 одсто увоза, године 1921. већ је порастао на 60 одсто извоза, 1922. године је стагнирао,

⁷⁸ Алманах Краљевине Југославије, IV, Загреб, 1932. По званичним подацима саставио Виктор Манакин.

достигавши 58 одсто, године 1923. достиже 97 одсто, а већ 1924. године извоз је већи од увоза за 16 одсто и наредних година 1925. и 1926. године извоз је већи од увоза.

Већ 1924. године осетио се привредни полет. Уместо дефицита, спољнотрговинска размена Краљевине СХС је остварила суфицит и тај тренд је настављен и наредних година све до краја његовог мандата. Већ 1923-1924. динар постаје стабилна валута. Томе је, поред привредног полета, допринела равнотежа у државним расходима и приходима, као и везани систем девизне трговине помоћу кога је Народна банка постала господар берзе откупом једне трећине девиза од извозника за рачун државе.

Милан Стојадиновић, као познавалац међународног права и истовремено експерт за финансије, потражио је све неискоришћене могућности да обезбеди приходе и кредите за обнову земље, а да не преоптерети становништво. У ресору финансија он је прво предузео мере да стабилизује динар, а потом кренуо у подухват индустријализације земље.

Светски рат је уназадио пољопривреду. Цене на светском тржишту су пале за 40 одсто. Стојадиновић је настојао да индустријализацијом повећа градско становништво и повећа потражњу за пољопривредним производима што ће пољопривреду учинити уносним занимањем.

Политиком јавних радова повећао је запосленост и повећао куповну моћ становништва. Градио је пруге у брдским пределима земље, просецао нове путеве, проширивао луке, кредитирао је изградњу канала за наводњавање, подизао насипе на обалама река против поплава. Тако је запослио око 150.000 људи.

Изградњом пруга и путева у брдским крајевима омогућио је коришћење шумског богатства. У тим крајевима дошле су дрвосече, секле су облу грађу и рабације су је довлачиле до железничких станица и превозиле до дрвних комбината. Такође, у тим шумама су подизане стругаре које су, користећи водени погон, резале трупце и производиле даске и мертеке за дрвне комбинате.

И у трстеничком срезу на Гочу су подигнуте две стругаре које су допринеле производњи намештаја и грађевинске столарије.

Тражећи изворе за попуну буџета и за оживљавање финансијског тржишта и инвестиционих фондова, као министар финансија Милан Стојадиновић почиње да ради на преговорима за исплату ратне штете, као извору додатних средстава за развој земље.

Закон о ратној штети донела је Народна скупштина 29. новембра 1922. године. Споразум са Немачком о репарацијама потписала је влада Николе Пашића 12. јуна 1923. године. Немачка је до краја 1924.

године исплатила 256 милиона златних марака, а од тог износа Југославији је исплатила 6.166.000 златних марака испорукама индустријских и пољопривредних машина, уређаја и алата.

Огромна послератна инфлација је почела да се смирује. Резултат његових мера био је стабилност динара у периоду 1923-1931. године. Међу новчаним заводима доминирала је Хрватска штедионица као најјача финансијска установа у држави.

Као експерт за пословање са хартијама од вредности, министар Стојадиновић предузима мере за јачање „обвезница два одсто ратне штете“ које су на берзама биле натуране испод вредности. Обвезнице су на тржишту куповане и продаване од 199 до 120 динара иако је номинална вредност била 1.000 динара комад. Да би изазвао скок вредности „обвезница ратне штете два одсто“, министар финансија употребљава законски дозвољене мере, али претходно обавештава неколико банака и индустријалаца како би купили велике количине обвезница које су преплавиле тржиште. У овој шпекулацији су учествовале „Јадранска банка“, „Босанска банка“, „Југословенска банка“ и банка „Глик“, које су покуповале огромне количине обвезница од два одсто ратне одштете. Цене су на берзи скочиле на 450 и 500 динара, па је поменути конзорцијум банака зарадио око 400 милиона динара у чему учествује и министар финансија, Милан Стојадиновић. И приликом штампања обвезница избила је афера у коју је умешан и сам министар правде, Лазар Марковић.

Шпекуланти су објављивали вести да вредност обвезница пада или да је Немачка обуставила исплату, па су их онда у бесцење куповали од народа. Због те трансакције Милан Стојадиновић је сматран за врхунског берзанског шпекуланта.

Када су власници обвезница чули да можда обвезнице неће моћи да наплате, продавали су их будзашто. На глас да држава откупљује обвезнице од приватника, агенти су за десетину номиналне вредности откупљивали обвезнице од сељака. Они су сеоским старицама давали огледалца и чешљеве за обвезнице.

У лето 1925. године Стојадиновић је најавио откуп тих обвезница и почео је да исплаћује купоне ратне штете, па је обвезницама вредност вртоглаво порасла. Најаву откупа Стојадиновић је, наводно, поверио својим колегама министрима, страначким друговима и неким банкарима. За неколико месеци вредност обвезница је порасла 15 пута. За такво трговање информацијама на Волстриту се робијало.

Краљ Александар није био задовољан шпекулацијама министра финансија, мада му је, тргујући његовим новцем на берзи, Стојадиновић донео приход од око 15 милиона динара. Краљ није желео приход од шпекулације министрове да задржи за себе, већ је наредио Стојади-

новићу да тај новац преда министру просвете, Милошу Трифуновићу, као краљеву донацију за изградњу Студентског дома у Београду, а Стојадиновићу наредио да поднесе оставку на положају министра финансија. Тако је код Вуковог споменика подигнут савремен Студентски дом „Краљ Александар“, ⁷⁹ а Стојадиновић је напустио владу и бавио се банкарством.

Он обезбеђује средства из кредита и предлаже Влади покретање јавних радова у циљу развоја саобраћаја, електрификације и индустријализације земље и запошљавања становништва и тиме повећања његове куповне моћи. Као потомак сељачкога сина, он је искрено настојао да помогне сиромашном и напаћеном сељачком становништву, доносећи смеле законске предлоге о помоћи земљорадницима и о отпису сељачких дугова.

Залагао се и за признавање Совјетског Савеза, али је тиме само навукао на себе сумњу краља Александра да је републиканац, те му суверен није био нарочито наклоњен, мада је ценио његово знање и способности.

Сматрао је да политика спутава економију, па је настојао да успостављањем трговинске и финансијске сарадње превазиђе наслеђе прошлости што су му политички супарници пребацивали као издају.

Мада је трговинска размена са иностранством била махом остварена са дефицитом, јер је увоз чешће био већи од извоза, југословенски динар је са доласком Милана Стојадиновића на положај министра финансија након колебања 1919-1921. године, због шпекулација при замени великих количина аустријских круна које су циркулисале у земљи до краја 1920. године, постао стабилан и на берзама тражена валута већ 1922. године, а потом је постао конвертибилан јер је био везан за златну подлогу.

⁷⁹ Забринут због потуцања сиромашних студената из унутрашњости по Београду, који постају плен комунистичких агитатора, краљ Александар је новац зарађен трговином обвезницама ратне одштете предао министру просвете са налогом да се утроши за подизање дома студената у близини њихових факултета. У писму ректору Београдског универзитета краљ Александар је истакао: „Нада ми је да ће они, ослобођени на тај начин свакодневних материјалних тешкоћа добити више прегнућа да се темељно спреме за послове којима се мисле одати. Волео бих да та кућа буде што пространија и да већ од јесени затрешти од веселих гласова наших младића.“

Студентски дом „Краљ Александар“ у Београду, код Вуковог споменика, саграђен средствима краља Александра, по пројекту руског архитекте Георгија Павловича Коваљског, као краљева задужбина за становање сиромашних студената, отворен је 1. априла 1928. године као први такав дом на Балкану. Сваке године у њему је добијало смештај око 500 студената. После Другог светског рата, бришући сваки траг владавине краља Александра, нове власти су му 1946. године дале име „Иво Лола Рибар“. Године 2004. враћен му је назив „Краљ Александар“.

Курс динара Краљевине СХС је након послератне инфлације већ 1922. године стабилизован и наредних година је имао сталну вредност према најстабилнијој светској валути, швајцарском франку.

За 100 југословенских динара добијало се франака швајцарских: 1. јула 1919. године 50,25 франака; 1. јануара 1920. године 23,36 франака; 1. јануара 1921. године 17,09 франака; 1. јануара 1922. године 7,49 франака; 1. јануара 1923. године 5,65 франака; 1. јануара 1924. године 6,45 франака; 1. јануара 1925. године 7,93 франака; 1. јануара 1926. године 9,13 франака; 1. јануара 1927. године 9,13 франака; 1. јануара 1928. године 9,13 франака. Стабилизација динара утицала је на стабилност услова пословања и смањење трошкова, а посебно на уравниотежење платног биланса. Међутим, ова повољна кретања пореметила је велика светска економска криза која се преливала преко граница Краљевине и унутарња нервоза хрватских сепаратиста и усташа којима није одговарао напредак Југославије.

Кретање извоза и увоза Краљевине СХС у периоду од 1922. до 1930. године (у милионима динара):

Година	Извоз	Увоз	Салдо
1922.	3.691	6.441	- 2.750
1923.	8.349	8.310	- 261
1924.	9.539	8.222	+ 1.317
1925.	8.905	8.753	+ 152
1926.	7.818	7.632	+ 186
1927.	6.400	7.286	- 886
1928.	6.445	7.835	- 1.391
1929.	7.922	7.545	+ 327 ⁸⁰

Министар Милан Стојадиновић је предлагао Влади предузимање великих јавних радова у области развоја железничке мреже и друмског, речног и поморског саобраћаја, затим у области електрификације и индустријализације земље. Ови радови су финансирани из народног зајма, из међународних кредита и средствима из репарације, односно од наплате ратне штете од Немачке.

На конференцији Лиге народа у Женеви 8-17. марта 1925. године потврђено је да Немачка испуњава све своје међународне обавезе и предложено је да се прими за чланицу ове међународне организације. На конференцији, септембра исте године, она је примљена у Лигу народа. Тиме су широм отворена врата за трговинску сарадњу Краљевине СХС са овом развијеном индустријском земљом.

⁸⁰ М. Мирковић, *Економска историја Југославије*, Загреб, 1968.

Крајем његовог мандата динар је постао тражена валута и у Европи, па је Стојадиновић почео да кује сребрне монете, а затим и златне са ликом краља Александра. Јануара 1928. године динар је везан за златну подлогу и тиме је стабилизован као конвертибилна валута.

2. ПРЕДСЕДНИК ОПШТИНЕ ТРСТЕНИК, СВЕТИСЛАВ КАТИЋ, УЗ СТРУЧНУ ПОМОЋ РУСКИХ ИНЖЕЊЕРА ИЗБЕГЛИЦА, ПОДИЖЕ ЕЛЕКТРИЧНУ ЦЕНТРАЛУ И СПРОВОДИ ЕЛЕКТРИФИКАЦИЈУ ТРСТЕНИКА 1922. ГОДИНЕ

Ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца у велику државу омогућило је обнову ратом разорених насеља и размах привређивања на великом унутрашњем тржишту и пораст запослености. Велико тржиште је брзо донело благи процват привреде. Одједном се отворило широко југословенско тржиште за пољопривредне производе из трстеничког краја, пре свега за стоку, и вино и ракију, затим за остале пољопривредне производе.

У складу са потребама нових предузетника за повећањем производње и обрта и њиховим потребама за кредитирањем, појавиле су се кредитне банке које су остваривале добар профит пружајући кредитну потпору. Краљевина СХС је настојала да уједињене народе извуче из беде и давала је потпору за развој градова у виду кредита из репарација.

Трстеник је живео као чаршија из XIX века. Ноћу је мрак притиснуо насеље. Неколико уличних фењера је палио општински стражар тек да се могу безбедно чувати дућани и надлештва. И да одоцнели путник намерник може наћи свој стан.

Када је у Врњачкој Бањи блештаво светло осветлило променаду, паркове и излоге трговачких радњи, а кафане и гостионице биле пуне веселог жагора тек по смркавању, Трстеничани су свакодневно подсећали свога председника да је за сваки напредак потребно пре свега увести електрику, осветлити чаршију. Развој занатства и индустрије био је онемогућен јер град није имао електричну струју ни за осветљење.

Бивши официри и војници српске војске који су за време рата били на опоравку или школовању у Француској и Швајцарској и лекари који су се школовали у Европи и упознали благодети савремене цивилизације подржавали су настојање општине да се и у Трстенику подигне електрична термоцентрала и уведе електрично осветљење улица и домова, а потом да се користе све благодети електричне енергије.

У то време Милосав Мирић је у Стражби приликом обнове и опремања свог парног млина поставио и један генератор и разводну мрежу и тиме обезбедио осветљење, тако да је обезбедио рад постро-

јења и током ноћи. Трстенички домаћини су наговарали председника да предузме кораке ка увођењу електрификације. На захтев групе грађана, на дан 17. фебруара 1921. године, одржан је збор грађана на коме је председник Катић обавестио грађане да надлежне власти захтевају да општина обезбеди погодан плац и зграду за смештање постројења електричне централе. Он је затим разматрао могућност подизања зграде и куповину опреме и закључио да општина нема пара за изградњу нове зграде, али је још из аустроугарске окупације наследила једну шталу у којој су неговани општински коњи који су служили за превоз робе, вучу бачве при пражњењу фекалија из клозета, вучу погребних кола. Коњи су пасли на Вашаришту преко дана, а ноћу и када је лоше време боравили су у штали. Штала је била пространа, јер је ту био читав аустроугарски ескадрон коњице, а сада је била полупразна.

Председник Катић је затражио сагласност грађана да се постојећа општинска штала преправи за смештај централе, те је збор одобрио такво решење и закључио једногласно да се општина Трстеник обрати државним органима за помоћ у спровођењу овог подухвата.

Председник Катић је 20. фебруара 1921. године издиктирао писару допис који је упућен Начелству округа крушевачког:

На основу Зборске одлуке од 17. текућег месеца Општина Трстеничка подићи ће, управо преиравити један део своје штале да би у тој просторији могла смештити и постројити једну парну машину од 28 коњских снага и једну динамо-машину (Nebenšlus Glajhštroš) од 15 киловаца 250 волти за осветљење вароши (своље), домова и радњи варошких.

У прилогу шаље се копија генералног плана вароши Трстеника у коме је урђано место за подизање Централе за једносмислену струју од 15 киловаца.

На основу члана 61. Правилника о грађењу и експлоатацији електричних осветљења – постројења, пошто машина за производњу електричне струје не превазилази снагу од 50 киловаца, чисти је Суду умолити Начелство да изволи одобрити општини рад на овоме постројењу за стално варошко осветљење и осветљење домова и радњи у вароши.

Како општина буде добила ово одобрење, она ће израдити дешање и послати Начелству на одобрење.

Деловођа
Мил. С. Пејковић

Председник Општине
Св. П. Катић

Али и у то време било је лакше саградити неку зграду или подићи фабрику него добити све могуће административне дозволе, па је тако од подношења молбе за сагласност Окружног начелства до почетка изградње термоцентрале прошло више од годину дана.

Начелство округа крушевачког је почетком марта 1921. године послало Среском начелству у Трстенику тражену сагласност и наредило да се изради: 1. план електричне централе; 2. преуређење постојеће коњичке штале и усклађивање са грађевинским прописима; 3. Генерални план вароши са разводном мрежом проводника електричне струје са предвиђеним бројем свећа које треба да осветле простор. Такође, затражено је да се сви послови око израде планова повере стручњацима. Среско начелство је тек 25. априла 1921. године овај акт Окружног начелства доставило општини трстеничкој. Поступајући по наредби Окружног начелства, општина трстеничка наручује код Пројектантске организације Акционарско друштво „Велокс“ из Београда израду Плана електричног осветљења Трстеника, Плана развода електричне централе и Плана развода у предвиђеним напојним тачкама бр. 1 и бр. 2 до којих ће се од централе изградити по један напојни вод и других.

У то време најугледнији домаћин у Трстенику био је Светислав Катић, бивши полицијски писар, један од оснивача Демократске странке у Трстенику, који је био изабран за председника Општинског суда у Трстенику, односно општине.

Пројекти уређења зграде и електричне мреже су били готови септембра 1921. године. Пројекте су 29. септембра 1921. године потписали у име Акционарског друштва „Велокс“ из Београда по пуномоћју потврђеном код Управе града Београда инжењер Момчило Стевановић, а за општину трстеничку председник општине, Светислав Катић, и одборници: Добривоје О. Илић, Љубомир К. Пешић и Живојин Бабић.

По овим захтевима, пројектанти су обавили мерења на терену и израдили 9 пројеката који су довршени тек крајем 1921. године. Председник Светислав Катић доставља 22. децембра 1921. године планове начелнику среза трстеничког с молбом „да се изишће одобрење надлежне власти као и изврши оправка постојећег објекта то јест некадашње коњичке штале у којем је Општина намерна уградити машине“.

Општина је упоредо са израдом пројеката тражила и извођача радова. Лист „Епоха“ је 16. августа 1921. године објавио извештај: „Електрично осветљење у Трстенику“.

Одбор грађана Општине Трстеник расписао је лиценцију за израду инсталација за електрично осветљење варошице Трстеник.

По добијању планова, Начелство округа крушевачког тражи 26. децембра 1921. године од начелника среза трстеничког извештај где се налази зграда у којој општина трстеничка предвиђа постављање електричне централе. Општина даје податке да се бивша коњушница налази на Вашаришту далеко од Улице хајдук-Вељкове, око сто метара

десно идући према Морави. Окружно начелство објављује оглас о изградњи електричне централе у „Службеним новинама“ од 22. јануара 1922. године:

Позив власницима имања

У смислу чл. 23. Закона о радњама позивају се сви власници суседних имања зграде-штале суда општине трстеничке у Трстенику, која се зграда-штала налази на ошаришту општине трстеничке у Трстенику, а коју зграду-шталу суд општине трстеничке хоће да претвори у електричну централу за осветљење Трстеника, са парном машином од 28 коњских снага, да у року од 10 (десет) дана по штампању овог ојласа у „Службеним Новинама“ поднесу начелству овом писмена или протоколне изјаве својих замерака противу ошварања ове електричне централе за наведени циљ.

Из канцеларије Начелства округа крушевачког 5. јануара 1922. год. бр. 162. у Крушевцу.

Старајући се о законитости, окружни начелник је имао у виду могућности ометања поседа власника имања у суседству будуће електричне централе која ће свакодневно бити извор загађења околине, ширећи дим и водену пару, затим производити велику буку и жив саобраћај на довозу дрва за локомотиву.

Колико је познато, негодовања грађана су се јавила касније када је централа прорадила и током 24 године њеног непрекидног рада.

Када је почео рад на уређењу штале за нове коњске снаге, окружни начелник тражи од среза извештај да ли има у Трстенику које стручно лице које познаје машински посао око осветљења, како би општина добила дозволу. Председник општине, Светислав Катић, одговара да Трстеник има дипломираног електромеханичара Добривоја Јовановића „који рукује сада парним млином свог оца Васе Јовановића, овдашњег у Трстенику“. У фебруару 1922. године Округ доноси решење о Комисији по члану 34. Закона о радњама и доставља га срезу трстеничком. У Комисију за изградњу термоелектричне централе су постављени грађевински инжењер, Д. Тодорић, шеф Грађевинске секције округа крушевачког, др Рудолф Кениг, срески лекар у Трстенику, и дипломирани електромеханичар Добривоје Јовановић из Трстеника. Комисија се састала 11. марта 1922. године у Трстенику на лицу места и присутни срески писар је о томе сачинио записник и истог дана предао га Среском начелству у Трстенику.

Комисија је препоручла Суду општине трстеничке „да би требало дозволити довршење електричне централе, утолико пре што се овим подиже индустрија и појачава здравственост и што се њеним постојањем неће никоме никаква штета чинити, већ ће благотворно утицати на развитак индустрије и појачања народног здравља.“

Коначну дозволу за изградњу електричне централе и електричне мреже у Трстенику издало је Министарство трговине и индустрије Краљевине СХС 9. маја 1922. године.

На основу пројекта општина је набавила и уградила у згради термоцентрале једну парну машину од 34 коњских снага бр. 39.778, произведену октобра 1921. године у компанији „Хајнрих Ланц“ (*Heinrich Lanz*) из Манхајма у Немачкој.

Нема података о финансирању, али је забележено у једном извештају из 1934. године да је у изградњу и опремање термоцентрале и електричне мреже у Трстенику утрошено укупно 400.000 динара, од тога у зграду око 100.000 динара и у постројења термоцентрале око 300.000 динара. Из црквене књиге, Минеја, при храму Свете Тројице сазнајемо да је електрична централа у Трстенику пуштена у погон 25. марта 1922. године. Тај важан догађај је записао поп Радослав Лазаревић, парох трстеничке цркве.

Вршећи своју дужност, министар трговине и индустрије је 22. маја 1922. године потписао решење о именовању Комисије за технички преглед, пријем и почетак рада Електричне централе у Трстенику. У Комисију су именовани: инж. А. Стевовић, професор, др Радослав Благојевић, лекар из Врњачке Бање, инж. Ђ. Митић, службеник индустријског одељења Министарства, инж. Добривоје Ратајац из Министарства грађевина, иначе родом из Велике Дренове.

Комисија је извршила технички преглед и испробала рад термоцентрале 23. и 24. маја 1922. године. Том приликом је утврђено да се машинска инсталација састоји из једне парне локобиле система „Lanz“ која ради са прегрејаном паром и без кондензације, јачине 50 KS, једног генератора за једносмерну струју снаге од 20 kW и напона 220 V и мермерне разводне табле.

Након завршеног техничког прегледа и пробног рада Комисија је 25. маја 1922. године потписала извештај у коме је наведено:

Комисија је мишљења да се рад Централне својине Општине варошице Трстеник може дозволити.

После два дана тадашњи министар трговине и индустрије⁸¹ Краљевине СХС је на полеђини Извештаја својеручно написао:

*Одобравам да рад Електричне централе у Трстенику може по-
чети.*

⁸¹ У тадашњој влади Николе Пашића министра трговине и индустрије Мехмеда Спаха је заступао министар правде Лазар Марковић.

Електрична централа је имала уграђен парни котао који је загреван сагоревањем дрва у ложишту. Топао ваздух и дим из ложишта су пролазили поред котла и одвођени округлим димњаком пречника 32 cm и висине 21 m. Димњак је учвршћен утегама. Водена пара је стварала притисак од око 10 атмосфера који је преко клипа локобиле покретао замајац точка и путем преносног каиша покретала динамо-машину (генератор) за производњу електричне струје. За производњу струје се годишње у термоцентрали трошило око 500 кубних метара гревног дрвета, што значи око 1,5 кубика дневно.

Динамо-машина марке „АЕГ“, произведена у Берлину, декларисана је као генератор снаге 25 kWh и напона од 220 V, што значи да је могла да напаја електричну мрежу од 500 сијалица јачине 50 вати. По сачуваним подацима се може утврдити да је годишња потрошња до 1931. године износила око 8 kWh, а после овог периода потрошња расте и уочи рата износи чак 43 kWh.

Електрична мрежа Трстеника пројектована је као перспективна на основу урбанистичког плана улица. Она се састојала из две линије. Прва која је спроведена бандерама до Цветног, односно Житног трга на коме је подигнута решеткаста бандера за развод и друга линија дужине 630 m која је доводила струју до краја Улице цара Душана. Поред ових линија за приватне куће, постављена је и линија за уличну расвету. Електрична централа није била посебно предузеће, већ својина општине Трстеник. У том смислу, утрошена електрична струја је плаћана на благајни општине Трстеник, радници Електричне централе су добијали плате од општине. Отплату дуговања по кредиту плаћала је општина. Благајник општине од 1921. до 1934. године био је Аранђел Вучковић, а од 1934. до 1941. године Бранко Бранковић.

По одобрењу министарства грађевине са министром Вељом Вукићевићем на челу, а уз кредите Министарства финансија, на челу са министром Миланом Стојадиновићем, Одлуку о изградњи електричне централе донео је Општински одбор под председништвом Светислава Катића фебруара 1922. године. У Комисији за увођење електричног осветљења, поред осталих, налазио се и срески лекар Рудолф Кениг.

У току 1922. године из немачких репарација набављена је локобила на водену пару немачке фирме „АЕГ“ из Берлина која је служила као генератор за производњу електричне струје за осветљење града. Та парна термоцентрала јачине 35 KS постројена је у згради на десној обали Западне Мораве, испод Васиног моста. У постављању и пуштању у рад термоцентрале учествовали су руски инжењери избеглице из Совјетског Савеза, бивши припадници царског режима. Термоцентрала је производила електричну струју и напајала електричну мрежу за осветљење града.

У листу „Правда“ од 25. маја 1922. године је објављена вест:

Централа у Трстенику

Јуче је отворена електрична централа у Трстенику. Ову централу изградило је друштво „Веносел“.

У почетку рада често се дешавало да нестане светла због кvara на инсталацији. Грађани Трстеника су негодовали. Откривање узрока прекида и отклањање кvara трајало је дуго, па су се грађани враћали петролејским лампама, фењерима и свећама.

„Света Катић био чиновник, први председник општине Трстеник после рата. Струја уведена у његово време, школа преправљена такође. Кад нестане светло, сам се пење на бандеру да отклони квар.“ – сећала се тога времена Милица Градиштанац.⁸²

Централом је управљао електротехничар Сергије Кулик, који је дошао из Русије после Октобарске револуције. Он је 1924. године добио држављанство Краљевине СХС.

Први машиниста је био електромеханичар Добривоје Јовановић, али он није имао потребног искуства са динамо-машинама за производњу струје, па је доведен стручан електромеханичар, Сергије Кулик.

Машиниста је касније био Марко Вељовић. Ложачи су били Хранислав Ристић и Драгослав Цветковић Ђалић, а касније Александар Бићанин.

Прве године производња струје је износила око 8.000 kWh. Наредних година, у складу са нараслим потребама, производња је повећавана, па је уочи Другог светског рата после осамнаест година износила 40.000 kWh годишње.

У раздобљу од 1922. па до 1940. године цене електричне енергије за домаћинства су се кретале од 8 до 11 динара по киловат-часу. То је у оно време била висока цена, јер је киловат струје коштао као осам килограма пшенице. За трговачке, угоститељске и занатске радње цена је била скупља за два динара по киловат-часу, док је за електричну расвету струја била у почетку 7,5 динара по kWh, а касније је била 50 одсто јефтинија од струје за домаћинство.

Дужина свих проводника електричне мреже била је у почетку око 2.000 m, а касније је у складу са захтевима грађана мрежа проширивана на нове потрошаче. Термоцентра и електродистрибуција је имала свега пет запослених радника: машинисту, два ложача и два електричара. Године 1937. у Трстенику је било 237 потрошача.⁸³ Цен-

⁸² Казивање Милице Градиштанац 1986. године.

⁸³ Бранко Танасијевић, *Монографија Електродистрибуције у Трстенику*, Трстеник, 2002.

трала је користила врућу воду за потребе градског купатила од неколико када које је подигнуто у истој згради. У купатилу су се купали грађани који нису имали добре стамбене услове, махом самци, калфе, шегрти и други.

Ова парна термоцентрала је радила и за време рата 1941-1944. године и после ослобођења и изградње далековода од 3 kW од Врњачке Бање до Трстеника.

У почетку је електрична струја служила само за осветљење. Почетак напајања електричне мреже одређиван је према времену дана и видљивости, а време престанка рада централе је било ограничено, обично до 21-ог сата. Да би се грађани на време припремили на нестанак светла, централа је давала сигнал смањивањем јачине струје и светла. За време празника и неких изненадних значајних догађаја, најчешће када неки наручилац плати трошкове ноћног рада особља централе, ова мала електрана је напајала електричну мрежу, па је град био осветљен током целе ноћи.

Електрификација је знатно утицала на развој свих привредних грана и знатно је унапредила и културни и забавни живот.

Општинска управа, на челу са председником Светиславом Катићем, охрабрена подршком коју је добила од грађана и од Среског начелства због успешно уведеног електричног осветљења варошице уз помоћ стручњака израдила је предрачун и план изградње Општинског дома који је постао насушна потреба за опстанак Трстеника као среског места и обратила се за подршку ресорном министарству.

Лист „Правда“ од 29. јула 1922. године објавио је вест:

Министарству грађевине поднет је план и предрачун за подизање Општинског дома и кланице у Трстенику.

Али до остварења овог грађевинског подухвата протекла је једна деценија.

3. УСПОСТАВЉАЊЕ И ШИРЕЊЕ ЖЕЛЕЗНИЧКЕ МРЕЖЕ И ПОШТАНСКО-ТЕЛЕГРАФСКОГ И ТЕЛЕФОНСКОГ САОБРАЋАЈА У ДРЖАВИ ПОДСТИЧЕ ПРИВРЕЂИВАЊЕ, А ПОСЕБНО ИЗВОЗ ВОЋА И ПОВРЋА, ВИНА И РАКИЈЕ, СТОКЕ И ДРВЕТА ИЗ СРЕЗА ТРСТЕНИЧКОГ

Железничка мрежа Краљевине СХС након уједињења још није била повезана у јединствену мрежу, па су Босна, Далмација и Црна Гора биле изоловане од других крајева земље. Тиме је био онемогућен развој трговине и коришћење природних богатстава земље, пре свега руда и шума и снабдевање пасивних крајева житарицама. Министар

саобраћаја 1921. године, др Велизар Јанковић, рекао је да железничка мрежа личи на подерану хаљину. Зато је пред владом стајао задатак да пругом повеже источни део државе са западним. Током повлачења непријатеља 1918. године скоро све исправне локомотиве са натовареним вагонима су одвезене у Мађарску и Аустрију, а железничке пруге су у Србији биле потпуно уништене. Од возног парка остало је само шест локомотива и око 200 вагона. Кризу на железници изазивао је недостатак угља јер су сењски рудници били 1918. године запаљени и оштећени. Војно-железничка инспекција Врховне команде је оправила око 600 km пруга у Србији.

Уз помоћ савезника успостављен је саобраћај на прузи Љубљана – Загреб – Београд – Ниш – Пирот. Први директни воз Оријент-експрес из Лондона и Париза пролази кроз Београд и стиже у Истанбул априла 1919. године.

Године 1919. обновљена је пруга Сталаћ – Чачак – Ужице и друге споредне пруге које су омогућиле редован путнички саобраћај и превоз терета.

После оправке постојећих пруга, мостова и путева предузети су нови инвестициони подухвати за проширење железничке мреже. Године 1923. настављени су радови на спајању железничке пруге Сталаћ – Чачак са пругом Вишеград – Сарајево, а касније и са пругом Сарајево – Мостар – Дубровник – Требиње – Билећа – Никшић и тиме створени услови за бржи проток роба и путника. Истовремено, радови на железници су запослили велики број радне снаге из неразвијених подручја и подстакли боље коришћење рудних и шумских богатстава, за развој индустрије, и природних лепота, за развој туризма.

Јула 1925. године завршена је изградња Личко-далматинске пруге којом је прошао први воз Загреб – Сплит и Ријека – Сплит. Исте године је стигао у Ужице новоизграђеном пругом уског колосека први воз, звани „Ђира“, из Дубровника преко Мостара, Сарајева, Вишеграда и Шарганске осмице.⁸⁴ Тада је та пруга спојена са истоврсном пругом Ужице – Чачак – Сталаћ, а касније се гради пруга Крагујевац – Краљево, Краљево – Рашка и Рашка – Косовска Митровица.

Захваљујући завршетку пруге Сталаћ – Чачак – Ужице, читаве композиције вагона са цистернама пуним вина и ракије су отпремане из Трстеника за друге крајеве, па и за извоз. Трстенички трговци су овим возом отпремали и вагоне јабука и стоног грожђа и грожђа за прераду фабрикантима пића.

⁸⁴ Пруга Ужице – Вишеград – Сарајево – Мостар – Дубровник, грађена од 1915. до 1925. године, укинута је 1974. године због политике затварања република у своје границе.

На дан 22. децембра 1929. године је свечано отворена железничка пруга Крагујевац – Краљево, чиме је знатно повећана брзина саобраћаја и транспорт роба и путника. Везе Трстеника и Врњачке Бање са престоницом и другим градовима у Југославији сада су удвостручене, посебно везе са Шумадијом.

Између два рата извоз свих производа, не само из овог среза, већ делом и из Жупе и Левча ишао је преко железничке станице Трстеник.

Забележено је да је на трстеничкој пијаци годишње продавано по 200 вагона пшенице, 50-60 вагона јечма, до 10 вагона ражи, 40-50 вагона овса и чак 300 вагона кукуруза. Истовремено је откупљивано око 50 вагона грожђа, 10-15 тона пекмеца, 10-15 вагона суве шљиве, 120 вагона вина, до 10 вагона ракије комовице и око 60 вагона шљивовице.

Значајни приходи остваривани су коришћењем дрвета из државних и приватних шума. Само за огрев из трстеничких шума рабаџије су извлачиле око 1.000 кубика трупаца и приближно исту количину грађевинског дрвета у облом стању и допремале до железничких станица у Врњцима и у Трстенику или су сплавовима низ Мораву сплавари спроводили до Крушевца или Сталаћа, а одатле возовима нормалног колосека до фабрика и постројења за прераду дрвета. Резана грађа је са железничких станица теретним вагонима отпремана стовариштима или радионицама и фабрикама намештаја у крајеве оскудне дрветом.

На име репарација од Немачке је добијено око 13.000 km железничких шина, тиме је омогућена оправка железничке мреже и изградња нових пруга. Такође, добијено је 470 локомотива и 680 путничких вагона и 12.000 теретних вагона за нормални колосек и 84 локомотиве и 120 путничких вагона и 3.000 кола за узани колосек од Немачке. Држава је ускоро створила савремену железничку мрежу, саобраћајни костур и крвоток земље, који је 1929. године имао 2.597 локомотива, 5.646 путничких и 60.598 теретних вагона. Поред бројних железничара који су нашли посао на железници, основане су бројне железничке радионице за оправку вагона и локомотива. За Трстеник су посебно значајне Железничка радионица у Крушевцу, основана 1923. године, и Фабрика вагона у Краљеву 1930. године које су касније постале фабрике.⁸⁵

Напредак у новој држави највидљивији је био у ширењу железничког саобраћаја. Пуни путнички возови и крцате композиције теретних возова су јурили пругама велике државе и утицали на убрзан привредни развој.

⁸⁵ Драшко Петровић, *Железнички саобраћај и модернизација Краљевине СХС – Југославије након уједињења*, Београд, 2012.

Прве предности велике уједињене државе грађани моравске ва-рошице су осетили када су захуктали препуним возовима путовали на одслужење војног кадровског рока у неком од гарнизона Хрватске и Словеније. Тамо су упознали и заволели своју нову пространу домовину. У исто време су у гарнизонима у Крушевцу и Краљеву служили војници из западних крајева који су говорили нешто друкчијим нагласком који се чуо док су недељом излазили у град.

Одмах за војницима похрлили су трговци из западних крајева у Трстеник и у околне градове да по знатно повољнијој цени откупљују стоку, поврће и воће, вино и ракију и да велике количине робе картирају у далека места, а отуда су слали модерну мануфактурну робу којом су снабдевали трстеничке трговце.

Држава се старала да железничком и путном мрежом прекрије земљу и повеже свако место са саобраћајним системом и тако омогући привредни и друштвени развој.

Железничка станица у Трстенику постаје култно место за грађане Трстеника и околине. Сваки долазак воза и звиждук локомотиве довозио је путнике из далека, поштанске пошиљке, и писма, и новине и картирану робу за трстеничке трговине. У време када није било новина, Трстеничани су се код путника распитивали о новостима, које су се често претварале у гласине.

Путници који су стизали возом из престонице често су мењали судбине трстеничких житеља јер су долазили као представници власти. У сусрет судбини ишли су и Трстеничани које је воз уз писак локомотиве одвозио на служење војног рока или на школовање, или путнике који су одлазили у бели свет за послом и одвајао их од својих породица.

Железничка станица у Трстенику у сенци старих липа засађених у време изградње пруге око 1910. године је била позорница многих људских драма, а у рату и трагедија. На тој станици многи састанци су пропраћени сузама радосницама и многи растанци сузама жалости. Најтежи су били испраћаји војника на фронтове који су пламтели борбом у Првом светском рату са запада, севера и истока.

У време бурних догађања Трстеничани су одлазили на железничку станицу да од путника који су возом пролазили туда или долазили у Трстеник сазнају шта се дешава у Београду, Нишу, Крушевцу. Појава избеглица у препуним возовима и рањених војника је била нема слика ужаса ратне стихије.

У данима мира девојке и младићи су излазили на станицу да виде ко је од младих чиновника и мајстора дошао у Трстеник и распитивали су се зашто је дошао и код кога, којим послом, те су посредовали да нађе стан. Ту су одмах склапана познанства која су се често претварала у пријатељства, а многа од њих су водила ка свијању по-

родичног гнезда. Многи намерници су били очарани идиличном варошицом на Морави, окруженом шумовитим бреговима и виноградима на сунчаним падинама, и одлучивали се да ту мирно проживе свој век у породичном гнезду.

Долазак преподневног путничког воза и одлазак вечерњег воза се очекивао са узбуђењем. Свако кашњење је наговештавало непријатне вести. Обично је највећи број путника силазио на железничкој станици Врњци и упућивао се у Врњачку Бању. Ту су их очекивали фијакеристи у народној ношњи да их одвезу до вила, квартира и хотела.

Све чешћа тутњава теретних возова са дугим композицијама означавала је почетак привредног опоравка и превоза роба.

Временом су Трстеничани почели да путују возом у друга места ради трговине, ради летовања, у госте код пријатеља и родбине. Везу са престоницом одржавали су студенти којих је било све више и који су у варошицу доносили престонички и европски дух.

Железничка станица је била и центар најбрже телефонске и телеграфске везе која је била отворена и у време штрајкова, немира и ратног стања.

Остало је забележено да су шефови Железничке станице у Трстенику били:

- Године 1918. Милан Петровић. После њега Димитрије Тасовац је био на служби у Трстенику као шеф Железничке станице 1919-1920. године. Премештен из је Трстеника када је откривено да је истакнути комуниста.

- Добривоје Ранковић (1899-1941), контролор Југословенских државних железница, наследио је свога оца Исаила Ранковића (1854-1931), инспектора Српских државних железница.

- Миливоје Баховић, шеф Железничке станице 1922-1924. године.

- Љубиша Маћић (1890-), шеф Железничке станице 1925. године и касније.

- Миодраг Сандић (1914-), саобраћајни чиновник око 1934-1941. године, оженио се 1936. године Драгињом (1914-), учитељицом Женске занатске школе, ћерком кафеције Мијата Стојковића.

- Александар Лазаревић био је шеф Железничке станице у Трстенику 1941. године.

- Петар Стефановић, дошао је из Параћина, био је шеф 1941-1943. године.

- Милета-Мика Савић, железнички чиновник из Чаира, био је до 1941. године на служби у Платичеву код Руме. Успео је да избегне хапшење и одвођење у логор од стране усташа и пребегао је са породи-

цом у родни крај. После повратка из Платичева био је отправник возова, а затим шеф Железничке станице у Трстенику. На захтев Милоша Брашића, он је послао низ телеграма капетана Миленковића октобра 1941. године за дизање устанка против Немаца.

- Стеван Манојловић (Слуњ, 1851-1925), железничар, чувар водоцрпа после 1918. године. Милета Миленковић, скретничар, Владимир Јевремовић, чувар водоцрпа, око 1922. године и касније; Милош Ј. Јаковљевић, надзорник пруге, на служби око 1923. године, Бранислав Милутиновић, чувар пруге од Трстеника до Врњаца, Милен Сарић из Оцака, чувар железничке пруге Трстеник – Почекovina од 1923. године и касније. Радисав Рајчевић, железничар, касније мерач на општинској ваги и други.

Трстеничка пошта је била једна од најстаријих установа у овом делу Србије. Ту је још за време Карађорђа постојала поштанска станица која је путем татара и скоротеца на коњима преносила наредбе старешина, а поштанским кочијама новац и поштиљке.

Након изградње железничке пруге и успостављања телеграфско-телефонске везе са централом у Београду, Трстеник постаје важан центар телеграфско-телефонског саобраћаја у земљи. Среско начелство, железничка станица, жандармерија и већина општина су повезане преко централе у пошти са телеграфско-телефонским системом земље, а касније ову везу добијају и друга надлештва и приватни претплатници.

Пошта се налазила у Улици цара Душана, преко пута Васиног плаца. Имала је телеграф и телефонску централу која је повезивала Среско начелство са већим бројем општина. Богатији трговци и кафеџије су први увели телефоне у своје домове.

Управник Поште је био значајна личност у Трстенику. Он је давао одобрење за успостављање везе са претплатницима. Посебне директне телефоне у почетку имали су срески начелник и шеф Железничке станице.

Познати су следећи управници Поште у Трстенику:

Стеван Поповић (1859-1921), син попа Михаила, био је управник Поште после ослобођења 1918. године. Био је друштвен човек, а умро је као нежења. Стеванов млађи брат, Драгутин (1868-1943), звани Дража, био је професор и директор гимназије у Крушевцу, а сестра Мара је била удата за попа Радослава-Рају Лазаревића. Професор Драгутин-Дража је са Јеленом имао сина Живојина (1903-1980), који је био дугогодишњи судија у Трстенику.

Новак Николетић (1887), син попа Саве, био управник Поште у Трстенику од 1921. године до 1928. године када се преселио за Београд са супругом Лепосавом (1887-1943) и ћерком Магдаленом (1911-1943).

Душан Милошевић (1897), био је управник Поште у Трстенику од 1929. до 1935. године. Био је ожењен Бертом (22), која је била римокатоличке вере.

Јастратије Јончевић (35), био је управник Поште 1935. године.

Јован Алексић (1906-1994) из Крушевца, био је управник Поште у Трстенику од 1938. до 1944. године.

Познато је да су у Пошти радили службеници и поштоноше:

Милан Белопавловић (63), кондуктер Поште, умро је 17. октобра 1925. године, завештавши своју кућу општини трстеничкој; Милан Павловић (65), звани Зврк, поштански службеник, умро је 1923. године; Радмила Новаковић (Београд, 1905-), телеграфисткиња, неудата, умрла је у Трстенику 10. априла 1925. године; Стојан Радосављевић Белопољац (1890-1930), купац државне Поште, бавио се разношењем пошљици; Добринка (1908-1934), кћер Драгомира Димитријевића из Чаира, радила је у Трстенику на телефонској централи и на телеграфу; Ђорђе Антић, поштар; Ђирко Манџукић, служитељ Поште, умро је 1941. године; Милутин Гавриловић из Горње Црнишаве, поштоноша; Сава Савић, чиновник Поште 1941. године и други.

У служби месног саобраћаја били су превозници робе, такозване рабације, махом из приградских места: Чаира, Грабовца, Оџака и Осаонице.

Многи путници и туристи су долазили у Трстеник са жељом да посете чаршију, манастир Љубостињу и околину или Врњачку Бању. Удобну возњу фијакером су пружали стари трстенички фијакеристи. Њихов најугледнији путник био је стари Василије Анђелковић, који је ишао у Врњачку Бању да обиђе свој хотел „Круна“ (после 1945. године национализован добио име „Зеленгора“). Познатији фијакеристи су били: Драгутин Вишњић (1864-1925), Обрен Кљајић и Чедомир Поповић, звани Чеда-Ђора, у Трстенику, а Мирча Јовановић у Врњачкој Бањи.

4. ОСНИВАЊЕ НОВЧАНИХ ЗАВОДА, ШТЕДИОНИЦА И БАНАКА У ЦИЉУ КРЕДИТИРАЊА ПРИВРЕДНИХ ПРЕДУЗЕЋА, ТРГОВАЦА, ЗАНАТЛИЈА, УГОСТИТЕЉА И ЗЕМЉОРАДНИКА

Демократска странка у Трстенику је, обрадована успехом Љубе Давидовића који је добио мандат за састав владе, збила своје редове. Због прекоревана да су демократи листом дезертери, управа Демократске странке сменила је Благоја Савића, бившег председника, због

оптужби да је за време рата дезертирао из Војске Србије, а затим за време окупације сарађивао са Аустријанцима као кмет. Због прекоревана да су демократи листом дезертери управа Демократске странке сменила је Благоја Савића, бившег председника, због оптужби да је за време рата дезертирао из Војске Србије, а затим за време окупације сарађивао са Аустријанцима као кмет. На чело Среског одбора Демократске странке дошао је Светислав Катић који је победио на изборима 1920. године када је изабран за председника општине. После пораза Катића на изборима 1923. године за председника Среске организације Демократске странке је изабран банкар Сава Митровић Ућукало.

Демократска странка је тежила да просперитет земље оствари савременим тржишним привређивањем и повезивањем привредника акционара. У првим годинама после рата, мир је почео доносити плодове у виду општег привредног напретка. Порасла је пољопривредна производња, повећана је размена на тржишту које је знатно увећано, расподела друштвеног производа је била праведнија него раније, а потрошња је значајно порасла. У том процесу велики значај су добиле банке и штедионице које су подстицале улагање у обртна средства и отварање трговинских кућа, занатских радионица и угоститељских радњи. Кредитирање привредника и приватних лица, прикупљање новчане штедне и пружање финансијских услуга у трговинском промету је постало уносан посао јер су камате на кредите доносиле велику добит. Умешни банкар су привукли штедише примамљивим каматама на штедне улоге, а затим из средстава орочене штедне давали краткорочне позајмице са високом каматом и тако стварали висок профит. Терет пореских обавеза притискао је становништво; није било дозвољено прекорачење рокова исплате пореза, па су се дужници обраћали банкама, штедионицама и новчаним заводима за кредите. На тај начин дуг се селио из пореске управе у приватне банке које су, понекад, зеленашким каматама обезбеђивале високе приходе.

У циљу кредитирања експлоатације шума на Гочу 1922. године преображавањем „Трстеничког удружења за помоћ и штедњу“, основаног још 1887. године, отворена је 1922. године Трстеничка трговачка банка са капиталом од 500.000 динара и са годишњом каматом од 24 процента. Седиште ове банке било је у Улици браће Југовића 1 и у Цара Душана 51. Акционари ове банке су били трговци: Благоје Васиљевић, Светолик Мирић, Миленко Радовановић, Милован Брашић, Обрен Брашић, Божидар Јаћовић. Сви ови акционари су били чланови Демократске странке. Захваљујући кредитима које је давала ова банка, у Трстенику се изграђује термоцентра и уводи осветљење, обнавља се

и проширује парни млин у Стражби, развија се трстеничка трговина и угоститељство и почиње благи привредни успон. Вагони натоварени бурадима вина и ракије путују на одредишта широм Краљевине, а трстенички винарски трговци стекли су леп иметак.

Акционари Трстеничке трговачке банке, Цара Душана 51, подигли су модерну зграду, док је Земљорадничка штедионица била скромно здање. На улазу у Трстеник, долазећи преко Васиног моста, у Улици браће Југовића бр. 1. подигнуто је модерно здање Трстеничке трговачке банке са погледом на мост и Мораву. Због овог погледа Немци су за време окупације ову зграду претворили у стражарницу за чување моста.

На дан 6. августа 1923. године за председника Општине Трстеник је изабран председник Радикалне странке, банкар Милан Малићанин,⁸⁶ један од власника Привредне банке. Када је стари и искусни трговац, Милун Малићанин, послове препустио својим синовима Милану и Милошу, они су се усредсредили на банкарство и подједнако успешно су се бавили друштвеним пословима и руководили Привредном банком, која је финансирала привреднике. Чиновник ове банке је био Сава Ј. Поповић, познат и као дописник „Политике“, а касније, као пензионер, био је уредник првих трстеничких новина названих „Народна воља“. Илија Стефановић је био службеник Привредне банке.

У Трстенику је 1924. године група акционара основала Земљорадничку штедионицу са основним капиталом од 1.000.000 динара и годишњом каматном стопом од 24 процента. Оснивачи ове штедионице су били: Милосав Мирић, Петар Стојадиновић, Раденко Стојаковић, Радован Радовановић и Василије Савић. Сви ови акционари су припадали Демократској странци.

У Трстенику је 1927. године основана Есконтна банка са основним капиталом од 1.000.000 динара и са годишњом стопом од 24 процента. Оснивач ове банке је био трговац Петар Стојадиновић, један од

⁸⁶ Милан Малићанин (1887-1935), трговац и банкар, мобилисан као подофицир, био је писар санитетског одељења при Штабу Врховне команде на Солунском фронту. После рата оснива Привредну банку са ортацима, а од 1923. до 1935. године био је председник општине у Трстенику. Као председник општине успео да подигне зграду Среског начелства и да калдрмише улице. Са супругом Јеленом Лукић из Краљева је имао кћери Стојанку (звану Жанка), која је била учитељица у Рибници, и Десанку (1924) и сина Драгутина (1923-1944), који је погинуо као командир у Доброволачком корпусу Димитрија Љотића. Кућа коју је са братом Милошем (1901-1943) саградио у Улици цара Лазара остала је без Малићанина, јер је Милош стрељан на Бањици 1943. године, супруга Даница Стевановић (1911-) погинула је у железничком удесу код Загреба, а њихов син Љубодраг (1933-) и кћери Катарина (1929-) и Вера (1932) су напустили Трстеник.

акционара Земљорадничке штедионице. Кад је основао Есконтну банку, власник Петар Стојадиновић је прогласио политичку неутралност у односу на Демократску странку којој је припадао.

Банкар Ранко Обрадовић и његов син Вукосав оснивају Пословну банку и у Улици цара Лазара у Трстенику подижу нову модерну зграду ове установе од профита добијеног давањем кредита земљорадницима, трговцима и занатлијама, угоститељима.

5. ИЗГРАДЊА ПОСТРОЈЕЊА ПАРНОГ МЛИНА, СТРУГАРЕ И МАЛЕ ТЕРМОЦЕНТРАЛЕ У СТРАЖБИ НА ПОПИНСКОЈ РЕЦИ ТРУДОМ И НОВЦЕМ ТРГОВЦА МИЛОСАВА МИРИЋА И СИНОВА 1922-1926. ГОДИНЕ

Неразвијена варошица је пре великог рата таворила без прилива капитала са стране који би послужио за отварање предузећа и фабрика и упошљавање младих радника, пристиглих из околних села. У граду је било неколико способних трговаца и занатлија који су знали добро да запосле радну снагу, али они нису имали никаква знања за производњу робе која би ишла на тржиште широм нове уједињене велике државе. Путујући по великој држави, најугледнији трстенички трговци су долазили до сазнања како боље користити природна богатства којима располаже трстенички крај.

Предузетни трговци, Василије Анђелковић и Мијушко Вукадиновић, као ортаци су још 1897. године купили од Давида Аћимовића воденицу у Стражби покретану снагом воденог тока Попинске реке која је скренута прокопаним јазом. Они су ову воденицу преуредили и на њој читаву деценију млели жито за потребе житеља Трстеника, Врњачке Бање и околине.

Године 1908. трговац Милосав Мирић откупљује земљиште крај јаза и део власника Мијушка Вукадиновића и са ортаком Васом Анђелковићем проширује воденицу, постављајући две букве са два ципуна и две турбине које окрећу два жрвља и један ваљак за ваљање сукна. Године 1910. кроз Трстеник и Стражбу пролази железничка пруга, те млин добија велике поруџбине, власници крај млина подижу стамбену зграду у којој бораве радници и повремено власници, затим набављају локомотиву на парни погон који може да покреће постројење и за време ниског дотока воде. Нова пруга доноси бржи довоз жита и отпремање брашна до пекара не само из околине, већ и из Врњачке Бање, Крушевца и Краљева.

Налазећи се крај друма Трстеник – Врњачка Бања, изнад ушћа брзе и бистре Попинске реке у Западну Мораву, наспрам рушевина древног Јерининог града, овај млин је издалека личио на стари замак и био је понос својих старих власника који су га обилазили својим фијакерима.

За време рата млин је млео жито и пшеницу из широке околине Трстеника и на име ујма добијао знатне количине брашна којим је снабдевао пекаре и остале житеље Трстеника и околине. Данonoћним радом млин је доносио леп приход својим власницима. Остала је велика војна тајна да је за време повлачења српске војске 1915. године у помоћним просторијама млина Васа Анђелковић скрио машине за производњу бомби које је српска војска донела из Крагујевца. После рата, због ове услуге, Васа Анђелковић није оптужен због служења окупатору.

Оставши без мушких наследника, који су могли да наставе рад, Васа Анђелковић је продао свој део млина на Попинској реци у Стражби 1920. године Милосаву Мирићу.

Године 1921. браћа Мирићи: Божидар (1884-), Светолик (1887), Стеван (1880-), Милун (1889), Драгомир (1898-) и Бранислав (1901-) заједно са оцем Милосавом (1860-1928) уз млин у Стражби поставили су гатер – постројење стругаре на хоризонтални погон. Ова стругара у првим послератним годинама је представљала прво индустријско постројење. Ту је постављена и прва електроинсталација са динамо-машином за производњу електричне струје за осветљење и ту у млину су засветлеле прве сијалице у овом крају. Њихово блештаво светло се у ноћима видело чак из Трстеника.

ГЛАВА IV – ТРСТЕНИК НАКОН ДОНОШЕЊА ВИДОВ-ДАНСКОГ УСТАВА ОСТАЈЕ СЕДИШТЕ СРЕСКОГ НАЧЕЛНИКА И УПРАВНО И ПРИВРЕДНО СРЕДИШТЕ СРЕЗА У НОВООСНОВАНОЈ КРУШЕВАЧКОЈ ОБЛАСТИ – ЖУПАНИЈИ У ВРЕМЕНУ ОД 1922. ДО 1928. ГОДИНЕ

1. БОРБА ПОЛИТИЧКИХ ВОЂА РАДИКАЛА И ДЕМОКРАТА ДА И У КРАЉЕВИНИ СХС ВАРОШИЦА ТРСТЕНИК ОСТАНЕ УПРАВНО СРЕДИШТЕ СРЕЗА КОЈИ ОБУХВАТА 20 ОПШТИНА СА 55 СЕЛА НА ДЕСНОЈ И ЛЕВОЈ ОБАЛИ ЗАПАДНЕ МОРАВЕ, ПЛАНИНУ ГОЧ И ВРЊАЧКУ БАЊУ

У Србији је прокламована уставна монархија, административна подела и систем извршне власти углавном уређени још Сретењским уставом из 1835. године са изменама 1838. године, такозваним тур-

ским Уставом. Уследило је увођење вишепартијског система уставом од 1869. године, затим 1888. године и 1903. године. Такво уређење државе остало је све до ослобођења и уједињења Срба, Хрвата и Словенаца 1918. године.

Доношењем Видовданског устава од 1921. године уведене су области, као нове административне управне јединице. Краљевина СХС је подељена на 33 области (жупаније), које су подељене на срезове (контаре), а срезови на општине.

Међутим, посланици из Хрватске сељачке странке су се жестоко противили подели земље на области оптужујући „великосрпску“ дворску камарилу да она снује распарчавање Хрватске, па је ова уставна одредба остварена тек 1927. године, али је била кратког века јер је укинута већ 1929. године када је укинут Видовдански устав.

После ослобођења и уједињења срез трстенички није значајно изменио свој предратни састав и територијални обим. Обухватао је 20 општина и 55 села све до подела државе на бановине након укидања Видовданског устава 1929. године.

На основу Видовданског устава, по Закону о општој, обласној и среској управи од 26. априла 1922. године извршена је административна подела нове државе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на 33 области или жупаније, које су обједињавале срезове и општине и именовани представници извршне власти. Свака област је обухватала до 800.000 становника.

По старој јужнословенској традицији, на чело области, званих и жупаније, Влада Краљевине СХС је поставила велике жупане. Области (жупаније) су се делиле на срезове, а на челу среза налазио се срески поглавар или начелник.

Према Закону о општој управи послове опште управе у области врши велики жупан. Њему су потчињена сва надлештва и сви органи опште управе у области, он им издаје наређења и прима извештаје. Велики жупан је потчињен министру унутрашњих послова и другим министрима.

Велики жупан је политички представник владе у области, он представља владу и према обласној самоуправи. Великог жупана замењује поджупан или окружни начелник. Он контролише рад среских поглавара или начелника.

Велики жупан потчињен је у погледу послова, који спадају у надлежност министра унутрашњих послова томе министру, а у погледу послова, који спадају у надлежност других министара, тим министрима.

Окружни начелници (у жупанијама поджупани), где постоје, помоћни су органи великог жупана у округу (жупанији).

Велики жупан је политички представник владе. Он представља владу и према обласној самоуправи. Велики жупан поставља се краљевим указом на предлог министра унутрашњих послова, а по пристанку Министарског савета, односно Владе.

По новој уредби о подели земље створена је област Крушевац која је обухватала 5 срезова са 88 општина на простору од 2.760 km²...

Према попису из 1921. године Крушевачка област – жупанија је обухватала 160.573 становника. У Крушевачку област (жупанију) су ушли срезови: трстенички, расински, жупски, копаонички и ражањски.

При утврђивању нове територијалне организације Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца након доношења Видовданског устава и након поделе земље на 33 области, Влада је разматрала план да се срез трстенички укине и припоји расинском срезу у Крушевцу. Разлог за укидање среза трстеничког је био неразвијеност Трстеника као градског насеља. Председник општине Светислав Катић је известио је Владу да је у Трстенику извршена електрификација и у договору са среским начелником дао гаранције Министарству грађевине да је општина Трстеник предузела припреме за изградњу Општинског дома у коме би се налазили и Среско начелство и Срески суд. Због честих криза владе и оставки председника планиране промене положаја трстеничког среза су заборављене, па је Трстеник остао седиште среског начелника и један од срезова који су били стубови власти династије Карађорђевића. Обећање демократе Светислава Катића извршио је његов наследник Милан Малићанин тек после десет година када је 1932. године изграђен Дом Среског начелства, Среског суда и Општине Трстеник.

Новине „Правда“ су објавиле 29. јула 1922. године:

Министарству грађевине поднет је план и прерачун за подизање општинског дома и кланице у Трстенику.

Вероватно су министар грађевине и други ресорни министри уважили молбу трстеничких среских и општинских првака и у Уредби о подели земље на 33 области или жупанија, донетој 1922. године, Трстеник је остао средиште истоименог среза у Крушевачкој области, уз обавезу да сагради нову зграду Општинског дома у којој ће се налазити Среско начелство и Срески суд и Општина.

У то време Општински одбор се налазио у неугледној кући иза будућег хотела „Јадран“, а Среско начелство у данашњој згради Катастарске управе, у коју се после изградње Општинског дома, односно Среског начелства уселила жандармерија.

Трстенички вођа Народне радикалне странке, Милан Малићанин, по угледу на Васу Анђелковића, молио је среске начелнике Тодора Димитријевића, Александра Зељића, потом Антона Хрдличку и друге да се заузму код ресорних министара да Трстеник остане среско место, а да ће сама општина прикупити средства за изградњу зграде Среског начелства и Среског суда. Прилика за изградњу Општинског дома се указала 1928. године када је општина Трстеник добила право на продају концесија за експлоатацију шуме за производњу железничких прагова за постављање на железничкој прузи Краљево – Рашка – Ковска Митровица.

Многи намерници који су долазили у Трстеник чудили су се кад су виђали да се на улицама могу видети кокошке како слободно шетају, понекад и прасићи, па и стада оваца која пролазе на путу до пашњака, остављајући за собом гомилице брабоњака.

Општински кметови, пандури и одборници су власнике опомињали да стоку не пуштају да излази на улице и прљају их, али та појава није могла да се избегне јер су сељаци, долазећи у град на пијаци, у средишту вароши испрезали своје краве, волове и коње, везивали их за точкове, полажући им по сноп трске или навиљак сена, и са кола продавали дрва, хакове кукуруза или пшенице, бостан, купус, па и грожђе за магазу винарских трговаца и другу робу. Пијачним даном десетине испрегнутих из јарма крава и волова су на калдрми у граду остављали по тону балеге коју су општински служитељи после чистили заједно са остацима кукурузовине и сена.

Општински одбор је настојао да уведе реда и да одржава чистоћу у варошици. О чистоћи варошице старали су се плаћени општински служитељи. Повремено су најмљени Цигани да побришу калдрму.

У делокруг општинских надлежности спадало је давање имена улицама, обележавање кућа бројевима и попис имања. У селима ова наредба није никад спроведена до краја. И поред наредбе власти да грађани при изградњи кућа не присвајају јавне површине, чести су спорови настајали када су неки грађани, претежно имућнији, проширивали своја дворишта на рачун јавних површина, па су настајали дугогодишњи спорови и заустављање уређења насеља. Уређивање улица поделом саобраћајница на коловозе и плочнике за пешаке дуго није могло да се оствари, па су се и кола и пешаци кретали коловозом и чести су били судари и незгоде. Тек 1935. године уређене су улице тако да су посебно поплочани уздигнути плочници за пешаке.

Општинске власти су на седницама одлучивале и о именовању улица. У Трстенику су улице називали у почетку углавном према географским знаменитостима нашег краја и неким историјским личностима.

Тако је главна саобраћајница која води од Крушевца према Краљеву подељена на Улицу цара Лазара, кнеза Михаила, цара Душана и Врњачку улицу. Од средишта града северно према мосту на Морави је била Љубостињска улица, а јужно, до Железничке станице била је Жупска улица, која је после трагедије у Марсељу 1934. године названа Улица краља Александра. Од Појила према Расаднику била је просечена Косовска улица, а упоредо са Жупском текла је Белопавлићева улица, названа по дародавцу Глигорију који је, оставши без потомства, своју кућу поклонио своме граду Трстенику. Источно од Белопавлићеве улице је упоредо са њом налазила се Хајдук-Вељкова улица. Улица која је спајала мост и Вашариште названа је Улицом браће Југовића, а улица која је спајала Косовску са Улицом цара Лазара названа је Тиршова улица, по оснивачу Соколства, Мирославу Тиршу. Упоредо с том улицом, источније, била је Богдањска улица. Од Љубостињске улице је дијагонално излазила на Улицу цара Душана Моравска улица. Од раскрснице је према југу ишла Обилићева улица, а према истоку Косанчићева улица. Испред цркве се налазио Житни трг, који је касније прозван Трг Васе Анђелковића.

Села трстеничког среза су била читав претходни век усмерена на варошицу на Морави као тржиште за продају жита, поврћа и воћа, и стоке и набавку неопходних намирница, па и на заштиту имовине и поретка коју су пружале извршне и судске власти.

Трстенички срески начелници и председници општине су истicali да је последњих деценија XIX века на уређењу њиховог града лично радио инжењер Никола Пашић, харизматични вођа Народне радикалне странке и стратег ослобођења и уједињења Срба, Хрвата и Словенаца, који је сматрао да град на Морави, на раскршћу путева који из Крушевца воде према Краљеву и Чачку и путева који из Жупе воде према Левчу и Крагујевцу, са маузолејним манастиром Љубостињом, задужбином кнегиње Милице, треба да постане средиште среза који чува славне народне традиције развоја ратарства, виноградарства и сточарства, повртарства и туризма. Међутим, неки министри су сматрали да је Трстеник мало место недостојно да буде седиште среза и трстенички страначки прваци су се борили да уређењем варошице и исказивањем лојалности двору Карађорђевића и влади заслуже столицу среског начелника.

Због тога су бивши народни посланици Василије Анђелковић и Петар Катић још за време Краљевине Србије настојали да отклоне недостатке који отежавају гравитацију околних места и тесне везе са Трстеником. Највећи недостатак је отклоњен изградњом моста на За-

падној Морави 1899. године уз помоћ генерала Јована Белимарковића, уз наклоност краља Александра Обреновића. Такође, углед Трстеника је знатно порастао када се почетком новог века изнад кровова варошице заблистала купола храма Свете Тројице над којом се уздизао високи звоник који се видео са велике даљине како као стражар бди над градом.

Подизањем велелепног храма Свете Тројице 1900. године Трстеник добија наклоност и митрополита, а потом патријарха Српске православне цркве према овој патријархалној варошици која је позната по хришћанским врлинама.

Проласком железничке пруге 1910. године Трстеник постаје трговачки центар овога краја за извоз жита, вина и ракије, стоке, дрвне грађе, воденичног камења, занатских производа.

Трстенички трговци остварују добит и подижу виле и гостионице у Врњачкој Бањи, ширећи свој утицај и на то туристичко место и лечилиште у успону.

Међутим, после ослобођења и уједињења 1918. године варошица Трстеник није имала услове да остане среско место јер није имала ни електрично осветљење, ни водовод, улице су биле поплочане калдрмом, није имао зграду за смештај Среског начелства и Среског суда, већ су за те потребе коришћене неугледне наслеђене зграде.

Општински одбор у Трстенику је сваког новог среског начелника дочекивао добродошлицом и молио да се код ресорног министра заузме да Трстеник остане седиште и да се влада стрпи још мало и Трстеник ће бити уређен као пријатна варошица.

2. ЛИСТ „ОРГАНИЗОВАНИ РАДНИК“ ПОДСТИЧЕ ТРСТЕНИЧКЕ ПРОЛЕТЕРЕ НА БОРБУ ЗА РАДНИЧКА ПРАВА И ОКУПЉА ИХ У НЕЗАВИСНУ РАДНИЧКУ ПАРТИЈУ КОЈА ЈЕ ОСНОВАНА 14. ЈАНУАРА 1923. ГОДИНЕ

После низа хапшења комуниста и затварања многих листова који су дошли под удар Закона о заштити државе, у Београду су се 18. децембра 1921. године на конгресу ујединиле Социјалистичка радничка партија (центрумаша), Југословенска социјалдемократска странка и Социјалдемократска странка Југославије у Социјалистичку партију Југославије (СПЈ). Ова партија је формирана с циљем да се помоћу ње сузбије утицај забрањене Комунистичке партије Југославије на раднике. Странка је 1923. године ступила у Социјалистичку интернационалу. Превласт у овој партији је имала „реформистичка десница“ предвођена Витомиром Кораћем (године 1928. су вођство преузели социјалисти „центрумаши“ на челу са др Живком Топаловићем).

Реформистички социјалисти су децембра 1921. године основали Независне синдикате Југославије. Ови синдикати су забрањени 1929. године.

Синдикати су унутар Савеза радничких синдиката на конгресу уједињења од 10. до 12. октобра 1925. године основали Уједињени раднички синдикални савез Југославије (УРССЈ). Комунисти су били против Урсових синдиката, али су 1934. године увидели да је та политика била погрешна, па су подржавали ове синдикате као базу радничког покрета. Комунисти су у овим синдикатима задобијали све већи утицај, те су 1940. године ови синдикати забрањени.

Лист „Организовани радник“ (од 1921. године „Радничка штампа“) се декларисао као „орган Независних синдиката“. Извесно време овај лист је уређивао сликар и новинар Моша Пијаде, борећи се са цензуром и ширећи идеологију организовања радничког покрета за друштвени преображај. Излазак новог листа је поздрављен од стране пролетера. Честиткама су се придружили и трстенички радници.

„Организовани радник“ бр. 4. од 13. новембра 1921. године објављује допис из Трстеника:

Драћи другови, срећни смо, јер смо сазнали да је ојетџ једно радничко џласило ујледало свеџа. Ми вас џоздрављамо са жељом да листџ Независних радничких синдикатџа џостџане дневник.

Молимо вас да нам шаљетџе 20 џримерака.

Друџарски џоздрав: Стџеван Марџеновић, кроџачки радник, Мирослав Појовић, стџолар, и Божџа Савић.

„Организовани радник“ бр. 27. од 2. фебруара 1922. године објављује допис из Трстеника:

Трстџеник, 24. јануара

И у овом месџу као и у чиџавој Јуџославији, и из истџих узрока, нису стџворени синдикатџи. По „Обзнани“ од џолиције одузетџа архива свију синдикатџа, као и достџа боџатџа књижница са необично џоџуларним и научним књџиџама од разних џисаџа и научника, а највећим делом мноџо књџиџа стџарих издања.

После раџних џодина, које су омлаџину баџиле у џонор, колико је џек вредела ова школа коју су синдикатџи дали омлаџини?

Чиџаву џодину џолиџија дрџи заџтворене синдикатџе, научне и ничим забрањене џоџуларне књџиџе дрџи ухаџшене на оџромну и очџледну иџтетџу радника и омлаџине џо џихово образовање. Ово је варварстџиво џрема синдикатџиџама и џиховим кулџурним усџтаџовама.

Полиџија џолерира од џослодаваџа џажење свих одредаба осмочасовноџ радноџ дана и Закона о радњама. Полиџија дозвољава овде 16 ча-

сова рад са најмизернијим напарадама и скупоћу, јавну обичну пљачку, ишћо раднике, а нарочићо омладину као мање ошћорну, доводи у врћо-плавичу и ћура их у очиледне ћороке, коћку и ћијансћиво.

Док ишћа ћолицја оћорава радницима ћихову архиву и имовину као и слободу рада у синдикаћу, оћорава им и ћраво коалиције да би се моћли сами бранићи од бездућне експлоатације и за своје кулћурно уздизање. На безброј наших ишћраживања од среских и оћружних ћолицјских власћи да нам се ћреда архива и слобода рада у синдикаћима, одћоворено нам је: „не дамо!“ А на ћисма не одћовара нам се нишћа.

Пишћамо меродавне факћоре у овој земћи знаду ли ћући куда се ћура радничка класа и, неће ли имаћи ћоследица од изврћеноћ дивљашћива над ишћом?

Ако вас није издала и најобичнија ћаметћ, онда дајће нам оно ишћо смо крвљу и знојем сами зарадили и ишћо нам обезбећује и усћав земаљски.

„Организовани радник“ бр. 43. од 30. марта 1922. године објављује вест да је обновљен Пододбор Савеза кожарско-прераћивачких радника у Трстенику.

Трстеник је био познат по бројним обућарским и опанчарским радионицама и по малим радионицама за штављење кожа. Због појаве фабричке обуће, цене ручно израћене обуће биле су све ниже, а посла за опанчаре и обућаре све мање. Послодавци су захтевали од својих најамника да често раде дуже од прописаног радног времена за исту надницу. Неки од обућара су отпушћали своје раднике, па су и сами ступали у неку радионицу да раде код газде као најамници. Познат по томе био је опанчар Гвозден Миљковић који је, суочен са губитком у пословању, затворио радњу и ступио као мајстор у службу код свог до-скорашњег ортакa.

Заговорници радничког и комунистичког покрета су долазили у Трстеник и покушавали да их организују у подружнице и синдикате како би преко ћих утићали на послодавце да им омогуће веће плате, боље услове рада и краће радно време, а да утичу на власти с циљем да се изгласа радно законодавство које ће омогућити бољи положај радничке класе.

Синдикат кожарско-прераћивачких радника у Трстенику, основан 1920. године, имао је 20 чланова. Извесно време, због прогона од стране полиције, овај синдикат је престао с радом. Трстеник је крајем 1920. године имао 10 синдикално организованих кожарско-прераћивачких радника, а крајем 1929. године 20 радника.

Лист „Организовани радник“ бр. 43. од 30. марта 1922. године објављује:

Обновио је рад Пододбор Савеза кожарско-прераћивачких радника у Трстенику.

После доношења Обзнане и Закона о заштити државе послодавци су давали отказ радницима, оптужујући их за везе са комунистима. Они су сваки захтев за остварење радничких права повезивали са комунистичким идејама о укидању приватне својине и остварењу класне једнакости. Суочени са губитком посла, многи бивши комунисти су се клонили радничких повереника. Остали су најдоследнији кројач Бошко Савић и његови пријатељи. Он се решава да се упусти у борбу за права обесправљених, верујући да ће га на скупштинским изборима пролетери и сељаци изабрати за народног посланика. У том смислу, он је прионуо на агитацију за оснивање политичке партије која би заменила забрањену Комунистичку партију и ову организацију назвао Радничко-републиканско-сељачка демократија. Послодавац Душан Милутиновић Ђурић, који је и сам био симпатизер социјалиста, када је неког његовог радника долазила да ухапси полиција, он је пред агентима жестоко изгрдио свог најамника и рекао да он гарантује за овог момка да му више неће пасти на памет да се дружи са комуницима.

„Организовани радник“ бр. 53. од 4. маја 1922. године објављује:

Првомајски поздрави

Трстеник. У ери реакције и пољитичкој бесправља, поздрављамо београдски, увек борбени пролетаријат са: Живео први мај, празник рада! Живео јединствени фронт интернационалног пролетаријата! Живела радничка и сељачка Русија!

„Организовани радник“ бр. 115. од 3. децембра 1922. године објављује извештај о радничкој солидарности поводом изградње радничког дома у Ваљеву. Организација синдиката из Трстеника је за подизање овог здања послала преко Бошка Савића 650 динара. Од 13 помених организација Трстеник је приложио највећи износ.

„Организовани радник“ бр. 116. од 7. децембар 1922. године обавештава да је Марисав Пантовић, столар, прикупио од другова у Трстенику 150 динара.

Комунисти из руководства КПЈ Триша Кацлеровић, Коста Новковић, Моша Пијаде и други су 14. јануара 1923. године окупили делегате из забрањених партијских организација у Београду и основали Независну радничку партију која је постала легална комунистичка странка, само без атрибута комунистичке партије. Настала је полемика о цепању КПЈ. Оснивачи НРП-а су тврдили да су они под новом фирмом добили право као политичка партија да легално заступају пролетере у борби за радничка права и да остају верни програму КПЈ. Руководство илегалне КПЈ је осуђивало оснивање нове Независне радничке партије као фракционаштво.

Пододбор кожарско-прерађивачких радника у Трстенику се одмах повезао са управом Савеза кожарско-прерађивачких радника Југославије у Загребу. Сачувано је писмо радничког повереника Стевана Кнежевића из Трстеника из 1923. године у коме он извештава о кршењу радничких права и прогањању радничких повереника од стране месних власти.

*Пододбор Независног савеза кожарско-прерађивачких радника
Трстеник, бр. 28, 15. X 1923.*

СКПРЈ у Загребу

Драги другови,

Добили смо писмо од централе од 12. X 1923. Добили смо материјал и то 20 чланских карата и друга, као и шамбл нашег одбора.

Изабран сам за радн. повереника СКПР у Трстенику, сваки дан сам у додиру са послодавцима и полицијом. Ових дана сам саступао једног радника који је 10. X избациван с посла. Послодавци га општили полицији. 2. X 1923, дошао полицијски писар у трајни кмет и 2 пандура са решењем за претрес стана. Покупили му сав материјал и новац и они се још налазе у полицији. Пошто сам поменутог ништа није нађено, извештен је да ће следећих дана све покуљено добити навраћ.

У Трстенику радници нису довољно упознати са организацијом, те је сав посао пао на њега. Не стиже, те често касни.

Преселили смо се у кафану „Македонија“ и адреса је Пододбор СКПР, „Македонија“, Трстеник.

Дружарски поздрав,

Стеван Кнежевић, ојанчарски радник

„Организовани радник“ бр. 86. од 1. новембра 1923. године објављује вест: „Насиље у Трстенику“.

КПЈ је упутила директиве синдикалним подружницама да се борба за програм одвија путем синдикалног организовања. На чело подружница су постављени комунисти. Они су по директивама Коминтерне подстицали раднике на стални бунт против послодаваца, сматрајући да тиме распирују класну борбу.

Када је 1924. године покренут илегални лист „Комунист“, орган КПЈ, објављене су пароле које треба да користе радници за време штрајкова, демонстрација и прослава Првог маја, међународног празника рада. Српски радници су били збуњени када је као угњетач оптужен српски народ и његова великосрпска буржоазија која, наводно, економски и финансијски „исисава“ раднике, док су остале нације угњетене.

За раднике, сељаке и све уињетшене нације, изворне пароле морају бићи:

Проћив уињетавања националне великосрпске буржоазије,

Проћив монархије,

Проћив милићаризма,

Проћив економској и финансијској исисавања које данас над радницима и уињетшеним нацијама врши капиталистичка српска буржоазија...

Сви радници и сељаци су знали да капиталисти експлоататори нису били само Срби, па су многи у овим паролама препознали глас шовиниста и сепаратиста који су користили маску пролетера за разбијање државе створене у апокалиптичном ратном вихору. Због тога се Комунистичка партија осипала и у Трстенику је потпуно нестала. Само храбри кројач Бошко Савић није крио да је комуниста, већ се тиме поносио.

Лист „Организовани радник“ је забрањен јануара 1929. године.

3. КРОЈАЧ БОШКО САВИЋ, КАО РАДНИЧКИ ТРИБУН, ШИБА РЕЧИМА НЕПРАВДУ И НАСИЉЕ ВЛАСТИ И ОСНИВА 1923. ГОДИНЕ ТРСТЕНИЧКУ ОРГАНИЗАЦИЈУ НЕЗАВИСНЕ РАДНИЧКЕ ПАРТИЈЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ, А ПОТОМ И РЕПУБЛИКАНСКУ РАДНИЧКО-СЕЉАЧКУ СТРАНКУ

Главни и истрајни проповедник комунизма у Трстенику од 1920. године био је Божидар Савић, који је комунизам поистовећивао са хуманизмом и филантропијом. Због својих уверења и заблуда трпео је насиље власти јер се изјашњавао као комуниста. Мада је био поносан зато што је Србин који је као ратник допринео ослобођењу и уједињењу Југославије, он је страдао због отвореног позива комунистичких вођа у борбу за рушење јединствене у крви створене Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, односно Југославије.

Прва сазнања о друштвеној неправди Бошко Савић је стекао још док је у Крушевцу изучавао абацијски занат и потом док је радио као калфа код мајстора Таушановића. Тада је постао социјалиста и свуда је агитовао за Димитрија Туцовића кога је упознао лично у Крушевцу 1914. године. А онда је млади абација добио пушку и шајкачу и у строју Шумадијске дивизије војевао у балканским ратовима и у европском рату где је пошао заједно са братом, а вратио се без њега.

Већ зашао у зреле године, Бошко је био чест гост у ашченици Стевана Милутиновића и његових синова Богдана и Милоша, где је спремала и продавала укусне ђаконије млада Неранца, њихова сестра,

коју је био глас да се љубазно опходила према окупаторским солда-
тима за време окупације 1915-1918. године. Када су Бошку неки злона-
мерни суседи причали како се Неранца смешкала на аустроугарске по-
дофицире и официре, он је испричао причу о Исусу Христу који забра-
њује каменовање грешнице, прекоревајући гневне суграђане: „Нека се
каменом баци на грешницу онај ко није грешио“. Неранца је Бошку
припремала укусне ћевапе и плескавице и лепиње са кајмаком и
доносила му у кројачки салон. Радо му је давала на вересију, а онда ју
је он позивао у салон после рада да јој плати. Волела је да слуша ње-
гове говоре о братству међу људима, о правди и једнакости, и када јој је
предложио да ступи у Социјалистичку радничку партију Југославије,
она је радо пристала.

Једног пролећног дана 1921. године Бошко је клекао пред Не-
ранцу и замолио је да постане његова животна сапутница. Неранца је
волела овог господственог, занесеног и доброћудног кројача, тринаест
година старијег од ње, и рекла је да пристаје, ако јој дозволе браћа
Богдан и Милош.

Божидар Савић, абација, син Милутина, земљорадника из Тр-
стеника, рођен 17. децембра 1883. године, и Неранца, кћер почившег
касапина Стевана Милутиновића из Трстеника, рођена у Трстенику 29.
јуна 1896. године, венчани су 17. јула 1921. године у Трстенику. Венчао
их је парох Радослав Лазаревић. Венчани кум је био Савко Антић из
Чаира, а стари сват Вукоје Крунић, столар из Трстеника, њихов партиј-
ски друг.

Медени месец младенцима су прекинули пуцњи чланова рево-
луционарне групе „Црвена правда“. У то време у Делницама, у Горском
котару, комуниста Алија Алијагић први је кренуо на револуционарни
пут ка обарању буржоаске власти и убио револверским хицима бившег
министра полиције, Милорада Драшковића, у Делницама. Уследио је
Закон о заштити уставног поретка 2. августа 1921. године којим је за-
брањена Комунистичка партија Југославије као терористичка.

Уместо да ужива у меденом месецу са невестом Неранцом, Бо-
шко је ухапшен у групи од 42 трстеничка комуниста. Бошко је месец
дана држао говоре жандармима кроз затворске решетке. Већина кому-
ниста се после изласка из затвора повукла и није желела да настави
претплату на „Радничке новине“, нити да се дружи са комунистима, јер
је била под сталним полицијским надзором.

О његовом човекољубљу сведочи и овај пример:

*Бошко је зашворио радњу, купио „Полицију“ и хлеб за последњи
динар и пошао кући. Неко га је ухватио за рукав.*

„Мајстор Бошко, немам пара да платим адвоката“ – говорио је непознати сељак – „а морам да се жалим. Мој бољи комшија дао је око на моју њиву и хоће да је купи на лиценцији за јефтине паре, јер ја нисам платио порез...“

- Али ја нисам адвокат, пријатељу.

„Не мари, ти си писмен, разумеш се у закон, а радник си и разумеш сиротињу...“

- Хајдемо у Тојаловићеву кафану, написаћу ти ту жалбу. Дошао је земан такав. Морамо их за сада тући њиховим сопственим оружјем, законом.

Пошао је написао жалбу, Бошко се поздравио са земљаком и пошао кући према Чаирима. На улу је сјајао један обућар, који је већ дуже време био без посла.

„Мајстор Бошко, веома ми је тешко што морам да те питај нешто. Треба ми у зајам један динар да купим хлеба. Враћам чим се зајослим.“

- Пријатељу, немам при себи ни паре. Пођимо код мене да ручамо, можда ће моја Нера имати нешто ситнице да ти да за трошак. А ја ћу се већ некако снаћи.“

„Хвала, мислио сам да те при новицу. Мени није до ручка, немам хлеба за децу. Извини ме.“

Радник је пошао низ Жујску улицу. Бошко је повикао за њим:

- Чекај, пријатељу! И ја сам пролетер.

Извадио је из џепа перорез којим се парашу шавови и пресекао хлеб на два дела.

- Немам новаца, али видиш да држим цео хлеб. Ево ти половина.

„Зашио ли проћоне те комунисте ако су такви као ти?“ – упишао је радник.

- Зашио што се боримо против њихове „правде“!

Радник му је чврсто стиснуо руку на раштанку.

Кад је сшио кући, Нера га је корила:

„Ојет си донео само пола хлеба, а четворо деце и нас двоје треба да једемо!“

- Срео сам веће сиромаша од себе. Нисам имао ни паре да му дам, дадох му пола хлеба.⁸⁷

Бошко Савић је сав свој иметак годинама стицао потрошио на пружање помоћи прогањаним друговима и на судске процесе због угрожених му права као исправног грађанина. Његова борба са ветрењачама режима се прочула и ван Трстеника, он је писао писма и новинама и амбасадорима и стекао симпатије због своје истрајне вере

⁸⁷ Казивање Неранце Савић у Чаирима, октобра 1967. године.

у идеале правде, једнакости и слободе. У тој борби је упознао многе вође комунистичког покрета, па међу њима и Мошу Пијаде,⁸⁸ који је од њега добијао обавештења из унутрашњости о положају занатских радника.

После Обзнане трстенички комунисти су се осули, само су пекар Дојчин Савић, кројач Александар Панајотовић и пољопривредник Александар Бабовић наставили да се боре за правду и хвале социјализам и совјетску власт у Русији, али не на јавним местима. Бошко је држао предавања у својој кројачкој радионици, Дојчин у пекари преко пута Васиног плаца, а Александар Бабовић је чувајући стоку крај јаза воденице Градиштанаца и на Грабовачком брду, на ливади и у сусретима у пољу, хвалио Русију пред радозналим пастирима и сиромашним сељацима, говорећи како је комунизам лек за болести друштва као што су: беспослица, сиромаштво, лоповлук, нерад, ленствовање, просјачење, подмићивање.

„Наша држава треба да збаци краља и прогласи републику. Од богаташа да одузме сву имовину и подели сиротињи. Све фабрике да се предају радницима, да они бирају управника, а сву земљу сељаци да предају радној задрузи и сви у ред на заједнички казан. Заједнички ручак, то ти је, брате, као да је сваког дана слава. На рад иду у строју са хармоником, заставом и песмом. Сви ћемо живети као једна породица. А за нераднике и лопове – бич док се не доведу у ред!“

Сељацима се свидело све осим бича којим је Бабовић претио. Тога је превише било и до сада.

По директиви коју је добио од илегалног партијског руководства Бошко Савић 1923. године окупља бивше чланове КПЈ и оснива трстеничку организацију Независне радничке партије.

⁸⁸ Моша Пијаде (1890-1957), рођен у Београду, студирао сликарство у Минхену и Паризу. За време Првог светског рата долази из Охрида где је био наставник цртања и ради за новине „Пијемонт“ које од 1911. уређује Љуба Јовановић Чупа, један од челника четничке организације, утемељивач организације „Црна рука“ („Уједињење или смрт“) са Аписом. Моша је одушевљен идејама Велике Србије, изјашњавајући се као Србин Мојсијеве вере. У Београду је као главни уредник покренуо лист „Правда“. У првом броју 19. новембра 1918. године објавио је чланак „Из мрачног сину гроба српске круне нови сјај“. Године 1920. прикључио се КПЈ. Уређивао је новине „Слободна реч“ и „Организовани радник“. Од 1925. до 1939. године био на је робији у Сремској Митровици и Лепоглави. У Лепоглави је 1930. године упознао Јосипа Броза Тита, потоњег секретара КПЈ. Преводио је *Капитал* Карла Маркса. Године 1939. је изашао са робије из Сремске Митровице и жени се Лепосавом Нешић, рођеном Петровић, из Крушевца. Године 1940. је изабран за члана ЦК КПЈ. За време НОБ-а био је члан Врховног штаба НОБ-а и ПОЈ-а. После ослобођења био је један од аутора првог Устава ФНРЈ из 1946. године. Изложбу слика приредио је 1952. године. Био је председник Народне скупштине ФНРЈ од 1954. до 1957. године. Умро је у Паризу 15. марта 1957. године.

Централна благајна Независне радничке партије Југославије у Београду од 8. марта до 8. априла 1924. године примила је (између осталих) од организације у Трстенику 284 динара. Тај податак сведочи да је у Трстенику ова организација још увек била бројна.

Али ова организација је била стално на оку полиције, пошиљке су отворане и често плењене, а достављачи разних брошура су привођени у полицију, хапшени и затварани. У таквој ситуацији је једина веза комуниста са својим руководством била штампа попут „Радничких новина“, „Организованог радника“ и билтени и леци који су растурани преко одређених повереника. Извесно време пекар Дојчин Савић је добијао из иностранства илегалне летке, лист „Комунист“, а касније и часопис „Балканска федерација“. Ту су објављивани чланци о полицијском терору у Краљевини СХС и злочинима према комунистима који су се залагали за федеративну републику.

Његова болећивост и сапатња са пониженима и сиромашнима је прелазила у наивност, коју су поједини лицемери и шерети злоупотребљавали. Они су просјацима одбијали помоћ, шаљући их код Бошка абаџије. Он им је давао прилог да купе хлеб, а кад није ни он имао новаца, делио је свој хлеб на пола и нудио другу у невољи. То му је донело велико поштовање међу сиротињом.

Радећи по читав дан у кројачкој радионици у средишту Трстеника, Бошко је скромно зарађивао да прехрани породицу, па ипак, увек је одвајао део своје зараде да помогне сиротињи. Неранца је волела тог поштеносног занесењака и мада га је често корила због његове наивности, ценила је његову спремност да помогне невољнима. За њега се може рећи да је држао божје заповести: „Љуби ближњег свог као себе самога!“

Више пута се дешавало да су га при поласку кући сретали људи без посла и молили да им да неки динар да прехране децу. Бошко је вадио новчаник и давао по банку, говорећи да му врате кад буду имали, а ако му не могу да врате, неће пропасти свет. После забране Комунистичке партије Бошку су се обраћали неки непознати људи с молбом да им помогне да се склоне од прогона полиције. Он их је водио у Чаире где су били безбедни извесно време, а онда су одлазили даље.

Међутим, једном је дошао један непознат човек, можда и провокатор, представио се да је комуниста, муслиман, кога прогања полиција и замолио је Бошка да га скрије од полиције. Бошко га је довео своје дому у Чаире и рекао Неранци: „Неро, душо, ја имам пуно посла у радњи, мога друга гоне жандари, не сме да им излази на очи, мора да се скрива. Постарај се да се гост осећа као код своје куће, јер ми социјалисти смо као браћа.“

Док је Бошко радио по читав дан, гост се излежавао, читао новине, а када је Бошко стигао кући, они су расправљали о политици. Неранца је спремала обед, кувала, прала, пеглала. Гост се досађивао, а онда је открио карте, рекао је да он, у ствари, није муслиман, да је по занимању доктор. Уочио је да је Неранца лепа жена и почео је да јој се удвара. Убеђивао је Неранцу да као комунистичка супруга треба да проба магију слободне љубави због које многи чланови ступају у њихове редове. Кад га је Неранца љутито укорила, он је почео да је спопада. Неранца је саопштила Бошку да гост није никакав друг, већ преварант и да јој се простачки удвара. Бошко је ушао у собу и госту мирно саопштио: „Господине, много си ме разочарао. Мораћеш одмах да се селиш!“

Бошко и Нера су 17. априла 1922. године добили кћер Веру. Крстио ју је поп Радослав С. Лазаревић, кума јој је била Живка Божовићева, учитељица Женске радничке школе у Трстенику.

После две године Бошко и Неранца су на саму Нову годину 1925. добили и сина Животу (1924). Они су децу васпитавали у духу човекољубља и праведности. Кад је стасала за школу, Верица је похађала Женску занатску школу, а Живота Грађанску школу, а после тога Бошко га је одвео у Београд и уписао у Техничку школу.

Знајући Бошкову болећивост према сиротињи и сирочићима, људи су му доводили напуштену децу коју је неговала његова супруга Нера.

Поред Верице и Животе Савићи су увек у својој кући издржавали, васпитавали и двоје деце без родитеља. До 1941. године кроз њихов дом у Чаирима, по казивању Неранце, прошло је 36-оро деце без родитеља, најчешће нахочади, по двоје годишње, које су они одгајили, а за то време су им нашли неко прихватилиште или интернат.

Бошко је своју кројачку радионицу у Трстенику претворио у комунистички кружок и агитациони уред. Упорно и убедљиво је своје уверење излагао као непобитну истину: како у Совјетској Русији нема незапослених, нема газда и слугу, нема ни богатих, али ни сиромашних, у слободном друштву влада ред и држава брине да сви имају посла и хлеба, кров над главом, одеће и обуће, бесплатно школовање и лечење, нема крађе, јер сви имају све што им треба, радни људи деле братски све што зараде. Занет идилом бескласног друштва, Бошко је говорио са осмехом, као да је био тамо, у тој великој братској земљи, и доживео све те радости социјализма. Под утицајем свог идола, др Симе Марковића, он је био против оружане борбе и револуције, сматрао је да пролетери просвећивањем маса и победом на изборима могу освојити власт без проливања крви и остварити социјализам. Краљ ће бити принуђен да уступи кормило државе савету народних комесара које ће

бирати народни депутати, обично су његови сабеседници бежали из његове кројачке радионице, а често је мало касније долазио жандарм из Среског начелства да га позове на саслушање код среског начелника.

Иако је био само сиромашан кројач, злобни трговци су му слали скитнице да провере да ли је и на делу спреман да потврди своје речи и да дели своју зараду са ближим као проповедник комунизма. Он је од своје танке зараде давао прилог скитницама за хлеб и грдно се ражалоштио када је на повратку кући у кафани видео те исте невољнике како у пуном расположењу испијају чокањчиће љуте ракије.

Када је Независна радничка партија Југославије (НРПЈ) основана на конференцији 13. и 14. јануара 1923. године у Београду на основу закључака Прве конференције КПЈ, Бошко Савић је окупио своје најоданије другове и основао организацију НРПЈ у Трстенику. Ова организација је основана с циљем да комунисти могу легално деловати, али је претрпела неуспех на посланичким изборима из марта 1923. године и на општинским изборима августа исте године. Организационо је устројена на истим принципима као и КПЈ. Крајем 1923. године НРПЈ је имала око 3.500 чланова. Сукоби тзв. радничких чета с припадницима Организације југословенских националиста (Орјуна) је био повод да Влада забрани НРПЈ јула 1924. године, јер је закључила да је то други прикривени вид деловања комуниста.

Бошко Савић се није мирио с тим. Пријатељи су га наговарали да их окупи и поведе у борбу против капиталистичке експлоататорске класе. Он је упознао методе класне борбе, па је одлучио да се за власт радничке класе бори легалним уставним средствима, а то значи кроз политичку странку која ће на изборима добити представнике законодавне власти. Прионуо је да оснује нову странку коју је назвао Републиканска радничко-сељачка демократија. Припремао се за наредне скупштинске изборе као кандидат те странке. У том смислу, прикупљао је средства за регистровање нове странке и за предизборну агитацију.

У Трстенику срески начелник је од 1921. године био капетан Тодор Димитријевић. Капетан Тоша је настојао да организује бољу наплату пореза, да растури комунистичко гнездо и уведе ред и мир јер се у овом крају знатно повећао број сукоба са крвавим последицама због освете услед спорости правде и подмитљивости судова.

Пошто је више пута приводио на разговор Бошка Савића, вођу трстеничких комуниста, срески начелник га је ставио под присмотру и жандарми су будно пратили све његове сусрете. Свестан да се шут не бори против рогатих, Бошко је пазио да своје идеје шири само легалним путем. Ускоро, капетан Тоша је видео да је Бошко занесењак који није у стању да нанесе велику штету угледу среског начелника.

Многи бивши ратници су узимали правду у своје руке и оружјем, а често и мотком, пресуђивали издајницима, потказивачима, прељубницима, али и лоповима. Капетан Тоша је истраживао све те случајеве, али многи нису расветљени јер су сведоци били заплашени одмаздом разбојника. Варошица је нарочито била ужаснута трагичном смрћу Ивана Гашића, кога је непозната група злочинаца, вероватно за време вашара, сачекала у Трстенику и претукла, а затим га са везаним рукама бацила у Западну Мораву. Леш је нађен 13. априла 1923. године, а опело је обавио рибнички протојереј Николај Александров, тек када је породица доказала да покојник није извршио самоубиство. Било је очигледно да је убиство извршено из освете због издаје за време аустроугарске окупације.

Срески начелник, Тодор Димитријевић, је настојао је да се зближи са грађанима, па је радо залазио у народ и испитивао расположење поданика према властима. На дан 20. маја 1923. године он је био кум на венчању јереја Милана Милосављевића из Велућа и Станке, ћерке Светислава Вукчевића из Јасиковице.

Министарство унутрашњих дела је желело да предусреди зближавање органа власти са месним становништвом, па је среске начелнике сваке друге године премештало у друга места.

4. НА СКУПШТИНСКИМ ИЗБОРИМА 18. МАРТА 1923. ГОДИНЕ РАДИКАЛ АЛЕКСАНДАР ДОДИЋ ТАКА, ПОЉОПРИВРЕДНИК ИЗ МИЛУТОВЦА, ИЗАБРАН ЈЕ ЗА НАРОДНОГ ПОСЛАНИКА, А БАНКАР МИЛАН МАЛИЋАНИН НА ОПШТИНСКИМ ИЗБОРИМА 19. АВГУСТА 1923. ГОДИНЕ ИЗАБРАН ЈЕ ЗА ПРЕДСЕДНИКА ОПШТИНЕ ТРСТЕНИК

А на дан 20. октобра 1922. године састала се Народна скупштина Краљевине СХС на којој је после бурне расправе због аграрне реформе, инфлације, ратне штете, пореза и гушења политичких слобода дошло до раскида радикално-демократске коалиције 4. децембра и после тога је Законодавна скупштина распуштена 21. децембра 1922. године, а мандат за састав владе добио је поново Никола Пашић. Расписани су избори за други сазив Народне скупштине.

Странацке страсти и поделе распламсале су се на предизборној кампањи још више него за прве изборе. Избори народних посланика за други сазив Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца одржани су 18. марта 1923. године. У складу са Видовданским уставом политичке странке су током предизборне кампање, која је трајала два месеца, предлагале своје кандидате и истакле своје листе.

Будући да је Комунистичка партија Југославије забрањена по Закону о заштити државе од 1921. године, у Крушевачкој области су на овим изборима три странке – Радикална, Демократска и Земљорадничка истакле осам странаčkih кандидатских листа са својим кандидатима. Радикална и Земљорадничка странка су изашле са по 3 листе, док је Демократска странка изашла са две листе. Странаčko надгорњавање је показало да је у месним организацијама грађанских странака владала велика неслога, суревњивост и нетрпељивост.

За носиоца обласне листе Народне радикалне странке Николе Пашића у свих пет срезова Крушевачке области истакнут је Божидар Јеличић,⁸⁹ индустријалац из Бруса.

Радикалски дисидент Љубомир Матић, професор Крушевачке гимназије и бивши народни посланик Уставотворне скупштине, био је на изборима 1923. године носилац треће обласне листе радикала.

Кандидат за срез трстенички на обласној листи Народне радикалне странке носиоца Божицара Јеличића, био је Александар-Така Додић, економ из Милутовца, а његов заменик Ранко Обрадовић, економ из Округлице, бивши народни посланик Краљевине Србије и Привременог представништва.

Носилац обласне листе Независних радикала био је Стојан Протић, државни саветник из Београда, бивши први председник Министарског савета Краљевине СХС. На листи Стојана Протића је био кандидат Димитрије М. Протић Гара, адвокат из Крушевца, а његов заменик Љубисав Китановић, економ из Бивоља.

На листи радикала дисидената професора Љубомира Матића за срез трстенички налазио се Ранко В. Вељковић, земљорадник из Старог Трстеника, а његов заменик Љубодраг Радосављевић, звани Љуба шлосер, ковач из Трстеника.

За носиоца листе Демократске странке за свих 5 срезова био је кандидат Љубомир Ристић, трговац из Крушевца, а дисидентских демократа Драгомир Гагић, учитељ у пензији из Ћићевца.

Кандидат Демократске странке за срез трстенички је био Драгољуб Тодоровић, учитељ из Трстеника. Лист Демократске странке „Правда“ бр. 35. од 6. фебруара 1923. године објављује списак кандидата своје партије:

⁸⁹ Божидар Јеличић (1862-1949), син Цветка Јеличића, био је трговац у Брусу и вођа Радикалне странке у копаоничком срезу. Он је закључио да планинске воде и шуме на Копаонику представљају велико неискоришћено богатство, па је предузео подухват 1902. године за подизање мале електричне хидроцентрале и стругаре, закупио од Владе Краљевине Србије концесију за сечу шуме на Копаонику. Његов погон је производио даске и мртвачке ковчеге за целу Србију. Због скривања архиве српске владе 1915. године и због веза са комитама Косте Војиновића његов брат, Сибин Јеличић, обешен је у Крушевцу 1917. године. Божидар Јеличић је по установљењу Сената 1933. године изабран за сенатора.

*Демократски кандидат у Трстенику
Трстеник, кандидован је из демократије за посланика среза трстеничког Драгољуб Тодоровић, председник Инвалидског удружења.*

Кандидат дисидентата Демократске странке из среза трстеничког био је Богомир Радуловић, земљорадник из Оцака, а његов заменик Борисав Илић, земљорадник из Грабовца.

Земљорадничка странка је за носиоце окружних листа истакла Милојка Ђирића, земљорадника из Црног Кала, дисидента Димитрија Попадића, земљорадника из Глободера, и дисидента Биву Милића, професора у пензији из Крушевца.

На листи Земљорадничке странке носиоца Милојка Ђирића кандидован је за трстенички срез Милић Ј. Јовановић, земљорадник из Медвеђе, а за заменика Вучко С. Величковић, земљорадник из Јасиковице.

На другој дисидентској листи Земљорадничке странке за жупски срез кандидат је био Жика П. Костић, земљорадник из Оцака, а његов заменик Рајко Цветковић, земљорадник из Лопаша, а за срезове копаонички и ражањски кандидован је Вуксан Џопалић, земљорадник из Доње Црнишаве.

За срез трстенички на другој дисидентској листи Земљорадничке странке био је Игњат С. Николић, земљорадник из Доњег Рибника, а његов заменик Борисав Н. Каматовић, земљорадник из Оцака, отац познатог новинара Алексе Каматовића.

По сведочењу Дојчина Савића, недавно створена организација Независне радничке партије је за кандидата те странке за срез трстенички кандидовала кројача Божицара-Бошка Савића, а за његовог заменика Александра Бабовића из Грабовца. Није нам познато зашто листа НРПЈ није прихваћена од стране надлежних органа, али је сигурно да су власти ометале регистравање те листе, с обзиром на омразу комуниста због свирепог убиства министра Милорада Драшковића. Авантуризам појединаца који су се изјашњавали као чланови КПЈ је изазвао у одмазду власти, али и грађанства које је осудило крвопролиће и тероризам фанатика. Независна радничка партија је, у ствари, била преображена Комунистичка партија Југославије која је променом имена покушала да делује унутар органа власти и преко Народне скупштине. Међутим, убрзо је то прерушавање откривено и та партија је забрањена.

У предизборној агитацији посланички кандидати су износили програм своје странке и своје лично залагање за смањење пореза, уређење путева, изградњу мостова и отварање школа, здравствених уста-

нова, болница, породилишта, апотека, расадника и кредитних задруга... Неки кандидати су за потребе агитације подизали кредите, очекујући да ће то вратити када добију високе посланичке плате. Уместо тога, потписане менице су доспеле за наплату, па су појединцима на лици-тацији продаване њиве и ливаде, а некима су и куће отишле на добош.

У трстеничком срезу који је бројао 32.646 становника право гласа имало је 7.956 житеља. На изборе је изашло 6.253 или 79 одсто.

У Крушевачкој области која је у својих 5 срезова бројала 152.976 становника, највише гласова је освојила Радикална странка Николе Пашића за коју је гласало 16.134 бирача, од тога је у трстеничком срезу освојено 3.924 гласа. Од три листе радикала највише успеха је имала листа Божидача Јеличића, која је освојила у трстеничком срезу 3.697 гласова, док је листа Стојана Протића добила 166 гласова, а листа дисидента професора Љубомира Матића само 61 глас.

Демократска странка на две изборне листе је у целој области добила 8.302 гласа, од тога у трстеничком срезу 1.786 гласова. Прва листа Љубомира Ристића добила је у округу 7.433 гласа, од тога у трстеничком срезу 1.758, док је дисидентска странка Драгомира Гагића добила у трстеничком срезу само 28 гласачких куглица.

Земљорадничка странка са своје три листе је доживела изборни пораз, јер за њу нису гласали ни сами земљорадници. Она је добила у области укупно 2.957 гласова, од тога у срезу трстеничком 543 гласачке куглице. Листа Милојка Ђирића је добила у трстеничком срезу 348 гласова, листа Димитрија Попадића 154 гласа, а листа Ђиве Милића 41 глас.

Изборно надметање од 18. марта 1923. године завршено је избором 4 народна посланика за Народну скупштину Краљевине СХС, од којих су три посланика била из Радикалне странке. Изабрани су радикали Божидар Јеличић, индустријалац из Бруса, Милан Симоновић Ђаба, адвокат из Крушевца, и Александар-Така Додић, земљорадник из Милутовца. Демократски кандидат Љубомир Ристић, индустријалац из Крушевца, такође је освојио довољан број гласова и ушао је као посланик у Народну скупштину.

Народни посланик Александар Додић Така,⁹⁰ земљорадник из Милутовца, био је вредан и предузимљив човек. Ту своју срчаност и

⁹⁰ Александар Додић (1885-1969), звани Така, био је ожењен Христином, рођеном Томић, из Мале Дренове. Са њом је имао сина Бошка (1920-1984), коме је дао име по свом брату који паде за слободу домовине, и кћер Даницу која је била удата за попа из Ђуприје. Бошко је као припадник ЈВУО-а осуђен од стране комунистичких власти на робију. Бошко је био ожењен Катарином Вучетић са којом је имао кћер др Даницу (1941-), која је завршила медицину и радила као лекар у Београду где се удала

сталоженост показао је у ратовима од 1912. до 1918. године и после рата. Његова породица, па и читава фамилија дала је велике жртве за ослобођење и уједињење. Така је био човек одан краљу и отаџбини, али као разборит и честит човек није никада оћутао неправду, већ је кресао у очи министрима како сељак постаје све сиромашнији, док се господа богати. Захтевао је да се сељацима снизе пореске обавезе, да се смање камате, да се ограничи цене индустријске робе.

На зборовима је ређао имена својих изгинулих рођака у Великом рату за ослобођење:

Браћо Срби и сестре Српкиње, ја сам се борио за Краља и Отаџбину са оцем Милошем и браћом Бошком и Душаном. Мој јадни отац Милош, изнемоћао од зиме и глади при повлачењу 1915. године заостаде из колоне и остаде крај пушта завејан првим снећом... Нас три браћа прејазисмо Албанију и стијосмо на Крф, а затим на Солун. Мој браћ, наредник Бошко, дојде рана и умре у Африци. Мој браћ, коњички мајор Душан, је као командант у Коњичкој дивизији рањаван више пута, на челу српске коњице је ослобађао српска села и градове, а и ја с њим.

На бојном пољу, у бојевима за ослобођење и уједињење, за Краља и Отаџбину, за крст часни и слободу златну остадоше 16 мојих Додића: Александар, син Миланов појде на Бресталници пројив Бујара 1913. године, Радош Додић, из 15. пука, појде на Церу 1914. године, Владимир Додић, из 15. пука, умре од тифуса у Крушевицу 1914. године, Светимир Додић, из 15. пука, појде на аги Курјачици 1914. године, Добросав Додић, из 4. пука, паде код Смедерева 1915. године, Живан Додић, из 15. Пукa, појде 1915. код Боташинца, Момир Додић, из 15. пука, умре од тифуса 1915. године... Падоше за Краља и Отаџбину и Драгомير Додић, Недељко Додић, Јеврем Додић...

Овај ламент сељачкога сина, обученог у народно одело са обавезним ферманом и антеријом и шубаром на глави никога није остављао равнодушним.

А онда је Така настављао:

Браћо и сестре, Срби и Српкиње! Сада живимо у слободи, али прејив нам друго ројство од јосиоде, од зеленаша, од порезника, од адвоката, од оних који прејиве да у бесцење кујују наше жићо и шеницу, тро-

за Драгана Величковића, архитекту, са којим има кћер Весну. За време Другог светског рата Така Додић је претрпео велика злостављања 1943. године јер није желео да сарађује са четницима због њиховог насиља према партизанским породицама, а одбијао је сарадњу са слугама окупатора љотићевцима који су га хапсили и батинали. Разочаран у своје идеале, пропио се и умро заборављен, мада је био народни трибун чији се гороломнички глас проламао Народном скупштином док је преклињао да се отпишу и одложе сељачки дугови и село спаси од зеленашких камата.

жђе, вино и ракију, нашу стоку, нашу земљу, а да нам скупо продају индустријску робу... Пишам ја вас ко ће да у име вас дајне глас прошив ше пљачке, ко ће боље да вас заштити и брани од мене, сељачкој сина који се не боји шпекулација и разних корупција, већ се бори само за правду и поштовање сељака и радника који у зноју лица свој зарађују хлеб за цео наш народ...

Људи су свој глас давали Таки Додићу, верујући да ће се он борити за њих у Народној скупштини као што се борио у Великом рату за освајање Кајмакчалана и ослобођење поробљене домовине.

На првим општинским изборима 1920. године Александар Додић је изабран за председника Општине Милутовац. Био је предуспешан према својим суседима и многима је помогао у невољи.

На скупштинским изборима 18. марта 1923. године радикалски првак среза трстеничког, Александар-Така Додић, економ из Милутовца, је први пут изабран за народног посланика. На овим изборима учествовали су бирачи из 33 политичке партије, од којих 18 партија нису добиле ниједан мандат. Поново су већину гласова за народне посланике добиле највеће политичке партије. Подела гласова у целој Краљевини СХС изгледала је овако: 1. Народна радикална странка је добила 25,6 одсто гласова; 2. Хрватска сељачка републиканска странка је добила 21,8 одсто гласова; 3. Демократска странка је добила 18,5 одсто гласова; 4. Муслиманска странка је добила 9,1 одсто гласова; 5. Савез земљорадника 7,5 одсто гласова. Остале странке су добиле занемарљив број гласова.

На зборовима у Трстенику и по селима среза трстеничког Така Додић је обећавао да ће тражити да се сељацима снизи порез, да им држава изгради путеве, мостове и школе, а својим Милутовчанима се заклео да ће им подићи цркву.

Он је одмах приустио да испуни предизборна обећања својим гласачима да у родном селу, Милутовцу, подигне цркву. То обећање је испунио.

Така Додић је био оличење народног посланика у једној сељачкој земљи. На заседања Народне скупштине он је долазио у народној ношњи, са ферманом и антеријом и гороломничким гласом ватрено се залагао за побољшање положаја земљорадника који су изложени изабљивању од стране државе преко порезника и искоришћавању од стране трговаца, прекупаца, а посебно пљачкању од стране адвоката, банкара и зеленаша. Така је оптуживан за демагогију, али народ је ценио његово ватрено залагање за помоћ државе сељачким сиромашним домаћинствима и на наредним скупштинским изборима 1925, 1927. и 1931. године бирачи трстеничког среза гласали су за Таку До-

дића као свог посланика. Његови супарници су га кудили, тврдећи да су за њега гласали његови ратни другови којима је на Крфу и на Солунском фронту позајмљивао новац који је сачувао током повлачења.

Он је и сам осетио тежак положај сељака притиснутог великим теретом пореза за издржавање државног апарата и високим каматама на кредите које је морао подизати како би на време обавио сетву и жетву док своје производе не прода. Али временом, се погоршавао положај пољопривреде и села, јер је потражња пољопривредних производа слабила и цене падале приближавањем светске економске кризе и дугови су расли и све теже су отплаћивани, па су у градовима куће, а у селу њиве одлазиле на добош због неисплаћених дугова.

Један од пољопривредника сељака који је лично постојало ово стање био је Александар Така Додић, председник општине и деветиодинашњи посланик за срез трстенички. У току предизборне кампање он је свуда пошљивао менице својим поштенцијалним бирачима и сада се и сам нашао у чељустима банкара. Као презвент, елоквентан сељачки трибун водио је беспоштедне полемике у Скупштини, доказујући хриом неисплаћених меница сељака кроз села. Иако је његова искреност била појачана личним тешкоћама, мада су и други посланици износили сличну ситуацију у својим срезovima, ништа се није учинило. Уосталом, тема сељачких дугова остала је као добар корисни мамац све до краја живота старе Југославије.⁹¹

5. РАЗДОР У ДЕМОКРАТСКОЈ СТРАНЦИ ЉУБЕ ДАВИДОВИЋА ЗБОГ ПОПУШТАЊА ХРВАТСКИМ СЕПАРАТИСТИМА И СМЕНА СРЕСКОГ НАЧЕЛНИКА У ТРСТЕНИКУ, ТОДОРА ДИМИТРИЈЕВИЋА, И ПАД ПРЕДСЕДНИКА ОПШТИНЕ, СВЕТИСЛАВА КАТИЋА, 1923. ГОДИНЕ

Вођа демократа у Трстенику после ослобођења и уједињења је био касарин Благоје Савић, али како је он обркан као слугерања аустроугарских официра за време окупације, на чело Демократске странке у срезу трстеничком дошао је солунски ратник Светислав Катић, који је 1920. године изабран за председника трстеничке општине.

Као човек из старе домаћинске куће, бивши полицијски писар, човек од закона, бивши официр који је прошао кроз ратни пакао и видео света Светислав Катић је на положају председника општине, односно Општинског суда, настојао да заведе ред у Трстенику, да грађане убеди да држави плаћају порез и тако избегну мучне призоре пленидбе ствари и продаје имовине на добош; опомињао је своје гра-

⁹¹ Адам Стошић, *Милушовац јуче и данас*, Трстеник, 1976.

ђане да се не задужују непромишљено; своје суседе је убеђивао да не држе стоку у ужем средишту града, да не просипају прљаву воду на улицу, да поплочају своја дворишта, да окрече своје куће, да засаде цвеће у двориштима, да држе чисте нужнике. Али кад убеђивање није успело, он је слао жандарме да приведу на саслушање грађанина који крши прописе.

Светислав Катић је задобио поштовање грађана када је увео струју и осветлио град, али Трстеничани нису били задовољни због честих кварова и прекида електричне струје, прегоревана сијалица, због великих рачуна. Сам председник је узимао лестнице и пењао се на бандеру да отклони квар и замени сијалицу. У то време имао је и великих породичних брига.⁹²

Катић је све више био под притиском радикала који нису били задовољни његовим спорим решавањем уређења варошице. У Трстенику је створено мишљење да су радикали једна снажна и борбена државотворна партија, док су демократи партија плашљивих, колебљивих и попустљивих политичара који нису способни да очувају ни јединство своје партије, а камоли државе. Под утицајем првака Народне радикалне странке отпочела је у Трстенику борба за власт која је завршена падом демократа.

Након пет месеци од скупштинских избора, на дан 19. августа 1923. године одржани су општински избори на којима је Радикална странка ојачала власт у општинама. За председника општине Трстеник изабран је трговац Милан Малићанин,⁹³ члан управе Радикалне странке у овом срезу. У неким селима су због ометања гласача и непоштовања правила избори одгађани и понављани. Када је на суду наследио

⁹² Светислав Катић је био ожењен Зором, учитељицом из Чачка. Имали су петоро деце: Миодрага (1908), Љубишу, Кристину (1916), Милана (1920-) и Милеву (1923-). Кристина је била болесна од туберкулозе и умрла је у 15. години, 1931. године.

⁹³ Милан Малићанин (1887-1935), банкар, син трговца Милуна Малићанина, после рата био је председник Српске радикалне странке у Трстенику и председник Општинског суда, односно Општинског одбора. Када га је 1922. године сменио Светислав Катић, Милан Малићанин проширује делатност Трговачке банке са ортацима, а од 1923. до 1935. године био је поново председник Општинског одбора у Трстенику. Дао је велики допринос за развој Трстеника. Његовим залагањем подигнута је зграда Среског начелства и Среског суда, калдрмисане су улице, постављен сат на звонику цркве Свете Тројице, отворене нове школе. Са супругом Јеленом Милан је имао кћери Стојанку (звану Жанка) и Десанку и сина Драгутина (1923-1944). Стојанка Ђорђевић је као учитељица живела у Краљеву. Десанка се 1955. године удала за ковача Радована Ристића у Параћину. Драгутин, звани Бата, ступио је у Српски добровољачки корпус Димитрија Љотића и нестало је на неком борбеном маршу 1944. године. После његове смрти вођство Радикалне странке преузео је његов млађи брат Милош Малићанин, који је 1936. године изабран за председника Општинског одбора у Трстенику, а 1938. године за народног посланика.

очеву кућу и имање, грађани су оговарали председника Катића да је сам приграбио имовину, а децу свог покојног брата Сретена оставио без наследства. Због тога многи нису хтели да гласају за њега, већ су се определили за његовог супарника, радикалског кандидата, Милана Малићанина, који је био заменик председника Среског одбора Народне радикалне странке.

Светислав Катић се повукао у пензију, а затим је због свега тога напустио Трстеник и политику. За председника Демократске странке у срезу трстеничком изабран је 1924. године банкар Сава Митровић Ућукало, а у Врњачкој Бањи Драгутин Јовановић Луне, прослављени комита из Одрета војводе Вука Поповића.

У Трстенику су се као водећи демократи истицали банкар Сава Митровић Ућукало, директор Трговачке банке, трговац Милосав Мирић и његови синови, трговац Петар Стојадиновић и велики број махом мање имућних грађана којима је учињена неправда од стране ранијих власти.

У Трстенику, као и у целој Србији, настале су нове деобе. Сви солунци су поносно ступали у Народну радикалну странку громогласно славећи верност краљу и отаџбини, ниподаштавајући све оне који нису војевали заједно са Витешким краљем.

Сви они ратници који су пали у заробљеништво или су дезертирали из војске и у току рата слушали окупаторске власти, тврдећи да су оне донеле ред и спречиле крађе, пљачку и разбојништво, ступали су у Демократску странку.

Чланови Демократске странке су због свог личног угледа и поштења бирани у неким општинама за председнике, као што је Светислав Катић у Трстенику, Драгутин Јовановић Луне у Врњачкој Бањи, Обрад Пантелић у Риђевштици, Мицко Парађанин у Пољни и други. Од 1936. године, па све до рата вођа Демократске странке у срезу трстеничком био је др Љубодраг Ђорић из Велике Дренове. У ову странку су ушли и прваци некадашње Напредњачке странке из крушевачког округа: Радослав Дуњић, Чеда Човић, Микица Тодоровић, Павле Шага, Бата Кнежевић, народни посланик од 1935. године.

У Трстенику је 1924. године група акционара, чланова Демократске странке основала Земљорадничку штедионицу. Оснивачи ове штедионице су били: трговац Милосав Мирић, трговац Петар Стојадиновић, кафеџија Раденко Стојаковић, трговац Радован Радовановић и касапин Василије Савић. Чланови Демократске странке у Трстенику су били махом богати трговци. Они су желели да у Трстенику освоје власт и били су спремни да за изборну агитацију дају лични прилог, само да им нису на грбачи бучни и горљиви радикали. Али и у редовима демократа дошло је до разилажења, па су се поједини повукли и постали неутрални.

Године 1924. Светозар Прибићевић, Србин из Хрватске, један од најзаслужнијих чланова Народног вијећа, који је имао значајну улогу за уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, напустио је Демократску странку Љубе Давидовића и основао Самосталну демократску странку која излази самостално на изборе. На дан 26. марта 1924. године Светозар Прибићевић са 14 колега иступио је из демократског клуба због Давидовићевог савеза са ХРСС-ом и другим федералистима у опозиционом блоку и 27. марта ушао у владу Николе Пашића, у којој је добио 4 портфеља и два места подсекретара.

Радићевци су после више година апстиненције дошли у Народну скупштину Краљевине СХС. Али већ 12. априла 1924. године Пашићева влада је поднела оставку.

На дан 27. јула 1924. године председник Демократске странке, Љуба Давидовић, саставио је своју трећу владу која је опет била кратког века, јер је већ 6. новембра 1924. године ова влада распуштена и нову владу, осму по реду, саставио је поново вођа радикала, Никола Пашић (Стари вођа радикала остаје председник владе још три мандата: 29. априла 1925, 18. јула 1925. све до 8. априла 1926. године, када је председник постао Никола Узуновић).

У међувремену је уследила смена и у срезу трстеничком. Сменен је Тодор Димитријевић и на положај среског начелника је постављен Александар Зељић.

6. ТРСТЕНИЧКИ СТУДЕНТИ: ДЕСАНКА ЈОВАНОВИЋ-ГРАДИШТАНАЦ, РАДОСЛАВ САНДИЋ И БОРИВОЈЕ ТИМОТИЈЕВИЋ КАО СКОЈЕВЦИ УЧЕСТВУЈУ У СУКОБИМА СА ЧЛАНОВИМА РЕЖИМСКИХ ОРГАНИЗАЦИЈА ОРЈУНА И СРНАО И РАСТУРАЈУ „РАДНИЧКЕ НОВИНЕ“ И „ОРГАНИЗОВАНИ РАДНИК“ КОЈИ УРЕЂУЈЕ МОША ПИЈАДЕ

Ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца је слављено као остварење вековног сна о стварању јединствене државе Јужних Словена, али у круговима елите народа који су се претходно налазили под круном Хабзбурга тај историјски чин је посматран и као пораз пред борбеним православним Србима који су створили нову велику унитарну балканску државу и наметнули свог краља и династију Карађорђевића. Све тешкоће на које је наилазила млада држава ратом разорена сматране су последицом уједињења са заосталом Србијом, која је за стотину година свог постојања водила шест ратова, наводно, за стварање Велике Србије.

Тешка ратна разарања су у многим српским крајевима за собом оставила беду и сиромаштво. Трстеник је био поштеђен великих разарања, али не и ратних жртава. Незнано откуда, навирала је бујица незапослених, гладних, надничара, просјака, лопова, а њих су пратили ревносни и на брутално насиље спремни жандарми.

Нова држава је отворила врата страним и домаћим капиталистима који, у потрази за профитима, купују концесије и инвестирају у експлоатацију природних богатстава које поседује земља, пре свега рудног богатства, шуме и вода и отварају индустријска предузећа за производњу робе за широку потрошњу.

Упоредо са борбом политичких странака за освајање удела у власти, водила се борба за реформисање друштва у циљу његовог бржег развоја и извлачења из заосталости и беде.

Млади школовани људи су под утицајем идеолога научног социјализма Маркса и Енгелса, а затим и Лењина, који је теорију социјалистичке револуције остварио и у пракси, постали фанатични следбеници револуционарне теорије заслепљени примамљивошћу идеје о остварењу друштва социјалне правде у коме би се праведном прерасподелом богатства дошло до укидања понижавајуће беде и сиромаштва. Занимљиво је да су се за те идеје залагали махом млади интелектуалци из богатих породица.

Интелектуалци су више расправљали о праведној расподели, него о обнови и унапређењу привређивања и производње, пре свега у ратом разореној Србији.

У временима после ослобођења и уједињења нагло је порастао углед и значај Београдског универзитета и повећан је број студената који су утицали на јавно мњење и на друштвене токове.

Идеолошки спорови и теоријска индоктринација студената Београдског универзитета су се преносили и на средине из којих су студенти потицали, па су тако и студенти из Трстеника, махом бивши ученици Крушевачке гимназије, доносили из Београда и ширили у свом родном крају дух демократије и нове идеологије комунизма.

Када је 1919. године почео са радом Београдски универзитет, на студије технике, одсек грађевинарство, уписала се Десанка Јовановић-Градиштанац⁹⁴ (1899-1974), кћер трстеничког трговца Радоја и Стаме-

⁹⁴ Десанка Јовановић-Градиштанац (1899-1974) је похађала гимназију у Крушевцу, студије грађевинарства завршила је у Београду, а затим се запослила у Министарству грађевине. Радилa је у Суботици и Сремској Митровици, где је упознала истакнуте комунистичке вође, између осталих и Мошу Пијаде. Доследна својим уверењима, није се удавала већ је живела у слободном комунистичком браку са Мађаром Андријом Тирком. Године 1941. ступила је у Ужицу у НОБ и радила је у грађевинској секцији при Врховном штабу НОВ-а и ПОЈ-а. У рату је оболела на плућима, па је 1944. године упућена у Бари у Италији на опоравак, где је остала три месеца. После ослобођења радила је у Новом Саду, где је и умрла.

не. Завршивши гимназију у Крушевцу, слушајући о револуцији у Русији, она је зажелела да студира грађевину и живот посвети изградњи домова, путева, мостова, фабрика. Нажалост, већи део радног века пре рата посветила је изградњи затвора и надлештава принуде, а за време рата 1941-1945. године бавила се рушењем мостова и фабрика за онемогућавање немачких окупаторских трупа и усташке солдатеке војске да их користи.

Градиштанци су били једна од најбогатијих трговачких породица у Трстенику. Доселили су се из Медвеђе, а пореклом су из Градишта на Копаонику. Обојатали су се извозом крда свиња у Аустро-Угарску. Димитрије и син му Ђорђе (1846-1908), који је са супругом Стевком (Ђорђевић) из Мале Дренове имао само кћери: Злату, Јелену, Настасију и Стамену. Злата се удала за лекара др Петра Дојића из Врњачке Бање, а када је остала удовица, склопила је брак са судијом Живаном Ивковићем. Јелена се удала за Ђорђа Радошевића из Београда, директора железнице, Настасија за официра Владимира Настасијевића, а Стамена за трговца Радоја Јовановића из Секурича, са којим је имала кћери Десанку и Милицу. Мада су носиле презиме Јовановић, сестре су познатије по презимену Градиштанац. После матуре у Крушевачкој гимназији Десанка је уписала грађевински одсек Техничког факултета у Београду. Нешто касније на студијама у Београду придружила јој се сестра Милица (1901-1987),⁹⁵ када је уписала студије физике и хемије.

Заједно са Десанком на Универзитет су се уписали неки њени другови и другарице из Крушевачке гимназије чије су судбине остале повезане са њеном судбином. Међу њима се истицала Крушевљанка Лепосава Петровић. Она је Десанку увела у круг студената који су са симпатијама пратили победоносни ход Октобарске револуције у Русији, а касније и емигрирала у Совјетски Савез. Велики углед међу Десанкиним друговима имао је Крушевљанин Владимир Миленковић, студент технике, који је изабран за члана Централног одбора Скоја, али он је после 1924. године, по окончању студија, увидео утопизам остварења комунистичког пројекта, запослио се као инжењер и напустио политичку борбу.

⁹⁵ Милица Јовановић-Градиштанац (1901-1987) се, не окончавши студије хемије на Београдском универзитету, вратила у Трстеник да помаже мајци Стамени када је отац Радоје Јовановић тешко оболео, а ускоро и умро (1928). Помагала је комунистима, мада није припадала организацији КПЈ. Њена кафана „Босна“ била је стециште пролетера и следбеника комуниста пре рата. За време рата прикупљала је помоћ за партизане заједно са књијаром Блажом Антићем. После ослобођења 1944. године она је била секретар Среског народног одбора, али је због конфискације имовине њене мајке напустила 1948. године КПЈ и државну службу. Није се удавала.

Већ у првим годинама после ослобођења и уједињења на Универзитету је уместо ректора Богдана Гавриловића на чело ове највише просветне установе дошао врхунски научник, Јован Цвијић. Он је давао предност науци у односу на идеологију.

Обновљено је студентско удружење „Побратимство“, основано давне 1876. године. Отворена је Студентска менза у којој су се одржавали скупови, концерти, приредбе, књижевне вечери.

Обновљен је Фонд за помоћ сиромашним студентима.

У то време уједињена је Социјалистичка радничка партија (комуниста), која је на свом Другом конгресу у Вуковару, јуна 1920. године, проглашена за Комунистичку партију Југославије. У друштву у коме је био страшан јаз између богатих и сиромашних, велики број радника пролетера и интелектуалаца је подржавао идеје КПЈ о социјалној правди иако није био у њеним редовима.

У исто време и студентска омладина је била растројена противуречним идејама о опредељењу по националној основи уместо јасне класне припадности. У жељи да се створи јединствена омладинска организација, која је требало да зближи младе нараштаје у јединствену југословенску организацију, заказан је за јесен 1919. године конгрес југословенске омладине. Тада су се студенти комунисти побунили и заузели став да треба разбити овај конгрес, јер он, наводно, треба да организује омладину за консолидацију режима буржоаске и корумпираних унитарне Краљевине СХС, јер ће омладина бити „војска југословенских властодржаца“. Када је због неслагања око конгреса објављено да се конгрес одлаже, Клуб студената комуниста је позвао све своје чланове да у што већем броју дођу у Загреб на оснивачки конгрес комунистичке омладине, па је тако, вештом игром комунистичког вођства, уместо свеопштег конгреса југословенске омладине, у Загребу основан Савез комунистичке омладине Југославије – Ској. Међу оснивачима Скоја нашли су се Владимир Миленковић из Крушевца и Младен Младеновић, студент грађевинарства из Варварина, који је радио у Фонду за помоћ сиромашним студентима. Убрзо по оснивању покренут је лист комунистичке омладине „Црвена застава“. Убрзо затим, Савез комунистичке омладине Југославије улази у Комунистичку омладинску интернационалу која је била под патронатом Коминтерне.

Када су ухапшене вође бунта на Универзитету: Владимир Чопић, Сима Миљуш, Мустафа Голубић, Младен Младеновић и други, студенти комунисти су позвали грађане Београда на демонстрације, које су

одржане 4. априла 1920. године.⁹⁶ Тога дана, после митинга на Калемегдану, дошло је до сукоба полиције и студената у којима је повређен већи број лица, међу којима и Младен Младеновић.

У Београду је од 10. до 14. јуна 1920. године одржан Први конгрес Скоја. У Централну управу је изабрана и Анђа Бунушевац-Бингулац, која је са Десанком Јовановић и Лепосавом Петровић и другима 1922. године основала Удружење студенткиња.

Основан је и Клуб студената комуниста који је на почетку имао 40 чланова, а већ после годину дана преко 600 чланова. После прве конференције у Секретаријат је ушао студент Владимир Нешић, вереник Крушевљанке Лепосаве Петровић, за кога се касније и удала. Нешић је постављен за једног од организатора „Црвене помоћи“ за прикупљање прилога за гладне у Русији.

Када је у Делницама 21. јула 1921. године Алија Алијагић у парку устрелио из пиштоља Милорада Драшковића, донедавно министра унутрашњих послова, творца „Обзнане“, овај чин је јавно мњење осудило, али су КПЈ и Ској атентат правдали као одмазду због терора полиције. Нове поделе су избиле око слања венца на одар погинулог министра Драшковића. Студенти комунисти су се успротивили да се венац плати из Фонда за помоћ студената.

Напуштање парламентарне борбе за освајање власти и прелазак на оружану акцију је био повод да се КПЈ прогласи за антидржавну и антиуставну терористичку организацију, па је Народна скупштина 1921. године изгласала Закон о заштити државе по коме су КПЈ и Ској стављени ван закона.

Атентатор Алија Алијагић је осуђен на смрт, а студент из Бијељине, Родољуб Чолаковић,⁹⁷ је као саучесник, осуђен је на дугогодишњу робију. Почела су протеривања студената који су се бавили пропагандом комунизма. Немоћан да се овом супротстави, ректор Јован Цвијић се повукао, а на место ректора је постављен проф. др Слободан Јовановић, правник и историчар.

⁹⁶ Касније, 1936. године, на исти дан одржане су нове студентске демонстрације због којих је 4. април после ослобођења Југославије проглашен за Дан студената.

⁹⁷ Родољуб Чолаковић (Бијељина, 1900. – Београд, 1983), као студент ступио је у комунистичку револуционарну организацију „Црвена правда“. Због учешћа у атентату, робијао је заједно са Мошом Пијаде у казниони у Сремској Митровици. По изласку с робије 1932. године био је у Совјетском Савезу на школовању и у шпанском грађанском рату. Године 1941. био је организатор устанка у Србији, затим је био секретар Авноја. После рата је био председник Владе БиХ и министар просвете у Влади ФНРЈ. Написао књиге *Шћанија у иламену*, *Кућа оилакана*, *Зайиси из ослободилачкој раиша*. После ослобођења 1944. године уселио се у конфисковану вилу Борке и Милоша Стратимировића на Дедињу.

Године 1921. због катастрофалне суше и ратних пустошења за владала је глад у Русији. Организована је хуманитарна акција „Помоћ гладнима у Русији“. Студенти су прикупљали добровољне прилоге, приређивали концерте и позоришне комаде, а сав приход је уступан за „Помоћ гладнима“.

Године 1922. је замро рад студената комуниста на Београдском универзитету. У време забране КПЈ и Скоја Десанка је била члан секције „Дунав“. Да би доскочили полицији, студенти комунисти су 15. октобра исте године основали „Удружење студената марксиста“ у коме су се окупљали и претресали теме из области научног социјализма. Међу оснивачима су се налазили: Мића Арсенијевић, Милутин Миленковић, Влада Миленковић, Младен Младеновић, Десанка Јовановић и други. Први секретар је био Илија Мићић. На скуповима је расправљано о синдикалном организовању радника, разматрано је национално питање, сељачко питање, постанак и развој религије, руска Октобарска револуција, спорови Јосифа Стаљина и бољшевичког отпадника Лава Троцког, идеологија фашизма, Мађарска комуна. Посебно занимљива су била предавања Моме Ђорђевића о успону и паду револуције у Немачкој. Десанка је ова предавања слушала заједно са сестром Милицом и са братом од тетке, Боровојем Тимотијевићем,⁹⁸ студентом медицине. Ова предавања студенти су слушали у кафани „Гарибалди“, Сарајевска 66, у којој је одржана и комеморација након смрти Владимира Иљича Лењина 21. јануара 1924. године.

Нови сукоб избио је у Удружењу „Побратимство“. Од 16. до 22. фебруара 1923. године у Прагу је организован Свесловенски конгрес студената. Уочи конгреса дошло је поново до сукоба између студената јер су комунисти захтевали да се конгрес бојкотује зато што нису били позвани представници Бугарске и СССР-а. Студенти националисти су сматрали да не треба звати представнике непријатељске Бугарске и бољшевичке Русије.

Скојевци на Београдском универзитету су у илегалним условима основали ћелије, познате под називом костуфре (скраћеница од комунистичка студентска фракција), које су радиле конспиративно. Тој омладинској фракцији припадали су и скојевци који су дошли из Крушевачке гимназије. Чланови ове фракције имали су задатак да по доласку у своје родно место развију комунистичку акцију, да успоставе

⁹⁸ Боровоје Тимотијевић (1906-) је био син мајора Владимира Тимотијевића, бившег команданта XII пука „Цар Лазар“ у Крушевцу, и Настасије, сестре Стамене-Стаке Јовановић-Градиштанац. Боровоје је завршио медицину, оженио се 1933. године Надеждом Константиновић из Смедерева и као лекар радио у Крагујевцу, Нишу и Лесковцу. Имао је брата Милана (1914-1992), економисту и сестре Борку (1912), професорку трсетничке гимназије и Вукојеву. Мада се није бавио политиком, остао је привржен социјалистичким идејама. За време рата је помагао НОП-у, слао санитетски материјал и лекове партизанима.

тесну сарадњу са комунистима из свог места. Такође, они су се повезали и са синдикалним организацијама. Чланови те костуфре су били: Драгослав Сандић, Лепосава Петровић, Десанка Јовановић, Милан Стојановић Лаша. Сандић је радио и као коректор листа „Организовани радник“, а Десанка је била ревизор ових новина.

У пролеће 1924. године министар просвете, Светозар Прибићевић, је отпустио неке професоре Универзитета под оптужбом да отворено излажу своја комунистичка уверења. Тако су суспендовани доцент Бора Милојевић, професор Техничког факултета, Бора Андоновић и асистент Милан Богдановић, члан Републиканске странке. Студенти комунисти су организовали демонстрације захтевајући аутономију Универзитета. После тродневног штрајка власти су повукле своју одлуку. О тој победи студената над режимом казивала је Десанка Јовановић:

*На њим зборовима ми студенти смо на рукама носили наше професоре до њихових кабинета у које им је био забрањен приступ... Драго Андоновића смо из аule огнели на рукама до његовог кабинета... За нас је то била сатисфакција, да покажемо и другим студентима поверење према њим професорима који су били еминентни наставници и познаваоци науке...*⁹⁹

Крајем 1924. године на позив студената из Загреба студенти комунисти организују збор у аули Универзитета. Када је полиција покушала да растури збор, дошло је до крваве туче. Министар просвете, Светозар Прибићевић, захтева од министра полиције да растера ту „универзитетску балавурдију“. У то време велики број студената је припадао патриотској Организацији југословенских националиста (Орјуна) и Српској националној омладини (Срнао). Они су се борили за интегрално југословенство, братство и јединство и очување тековина Великог рата за ослобођење и уједињење, а против свих оних који су намеравали да на рушевинама Југославије изграде католичку независну државу Хрватску, Велику Бугарску или да је распарчају у више совјетских република. Студенти „Орјунаши“, који су били заинтересовани да што пре заврше факултете и заузму добро плаћене положаје у државној управи и разним надлештвима, у привреди, банкарству, трговини, здравству, окупљање студената комуниста су доживљавали као понижавање народа и њених изабраних представника, па су се окупили и пошли да се обрачунају са комунистима који су се затворили у здању Универзитета. У сукобу су разбијени прозори на Капетан-Мишином здању, изваљена врата и направљен лом. Сукобљене студенте је развадила полиција.

⁹⁹ Сећања забележио Драгослав Сандић.

Међу студентима који су били на страни Орјуне био је и студент права из Трстеника Милош Малићанин (1901), брат председника општине у Трстенику Милана Малићанина. Милош је истицао потребу српске слоге у превирањима у којима су све гласнији демагози и незадовољници који захтевају разбијање крвљу стечене заједничке државе Јужних Словена. Он је сестрама Десанки и Милици Јовановић говорио да не наседају на пароле плаћених агената који теже да паралишу сваки развој младе краљевине која је остварење хиљадугодишњег сна. Сестре су му пребацивале да је он буржуј који се бори за даље угњетавање радничке класе и да Краљевина СХС треба да постане совјетска република. Он им је узвраћао да су оне салонски комунисти, да их привлаче идеје комуниста о слободној љубави и фантазије о уједињењу пролетаријата у свету у коме ни братски народи не могу без трзавица сложно живети. Истовремено, комунисти тврде да се идеали братства, једнакости и слободе могу остварити само у националној држави, а притом узвикују паролу: „Пролетери свих земаља, уједините се!“.

Нове нереде студенти комунисти су направили за време прославе Дана Светог Саве 1925. године, огорчени због мера министра Светозара Прибићевића. Славу је организовао Фонд за помоћ сиромашним студентима. У Управном одбору су били: Богољуб Бошњакловић, Миодраг Хаци-Видојковић и Десанка Јовановић. У сали су комунисти и републиканци запосели галерију спремни да протестују против министра Прибићевића. Стигле су званице и свечаност је почела. Госте је предводио председник Владе, Никола Пашић, са министрима и патријархом Димитријем, а пред сам почетак свечаности стигао је и краљ Александар са својом свитом. Када је пресечен славски колач, у свечаној тишини појавио се министар Светозар Прибићевић. Са галерије су се зачули узвици: „Уа!... Напоље, убица!... Доле Прибац!“¹⁰⁰

¹⁰⁰ Светозар Прибићевић (Двор на Уни, 1875. – Праг, 1936), вођа Српске самосталне странке у Хрватској 1903. године, један од оснивача Хрватско-српске коалиције 1905. године са Франом Супилом. У октобру 1918. године на челу коалиције ступа у Народно вијеће СХС, постаје потпредседник и учествује у уједињењу СХС 1. децембра 1918. године. У првој влади постаје први министар унутрашњих послова (1918-1920) године, а затим министар просвете. Један од шефова Демократске странке, од које се одваја 1924. године када оснива Самосталну демократску странку. Године 1927. прикључује се опозицији и са Стјепаном Радићем оснива Сељачко-демократску коалицију, те постаје њен потпредседник, али је тај савез био неуспешан. Године 1929. је интерниран у Трстеник, затим у Брус. На интервенцију председника Чехословачке Масарика он је пуштен, одлази 1931. године у иностранство и умире у Прагу. Године 1933. објавио је књигу *Дикшаиура краља Александра*. Написао је и „Писмо Србима“ у коме се залагао за разумевање између Срба и Хрвата на основу једнакости два народа.

Настало је заглашно звиждање и лупање на галерији. Овај излив протеста збунио је званице, па и самог краља Александра, а министра Прибићевића погодио као гром. Краљ је видно испољавао nelaгодност што у овако свечаном тренутку студенти показују неповерење и мржњу према министру просвете. Само мудри и искусни први министар, Никола Пашић, је остао присебан и смешкао се иронично, јер му је Прибићевић био политички ривал. Краљ Александар се разведрио када су се из партера зачули узвици студената оданих њему. Мало касније, краљ је напустио свечаност заједно с Пашићем и свим министрима. За њима је пошао и Прибићевић, праћен звиждуцима. Студенти комунисти су ликовали, а Орјунаши су били разочарани. Расла је мржња и неповерење између два табора.

После свечаности је узалуд ухапшено 30-40 студената осумњичених за прављење нереда. Ректор Павле Поповић се није много трудио око истраге, правдајући се мишљењем правника „да се код слушајева колективних демонстрација удео појединаца никад не може разазнати“.

Као студенткиња, Десанка, долазећи за време распуста у Трстеник, доноси пошилке пропагандне штампе трстеничким комунистима. Тако постаје ревизор „Радничких новина“ и „Организованог радника“ и сарађује са уредником Мошом Пијаде који је у Трстенику имао своје симпатизере Бошка и Дојчина Савића, а у Врњачкој Бањи Михајла Јоцића.

Почетком 1925. године у Клуб студената марксиста су се укључила још двојица студената из Трстеника, Радослав Сандић и Боровоје Тимотијевић. Они су били бруцоши Медицинског факултета.

У то време читав Универзитет се налазио у Капетан-Мишином здању, па су се скоро сви студенти свакодневно сретали и познавали. Милица, која се придружила сестри Десанки, била је живахна и весела и склона анархичним испадима на протестима и демонстрацијама, док је Десанка била увек достојанствена.

За време ферија Милица је, одушевљена примером руске револуционарке, Александре Колонтај, пркосила патријархалном схватању да су жене подређене мушкарцима, па је радила све мушке послове у домаћинству – дизала џакове у Градиштанској воденици, косила ливаду, веслала у чамцу, ловила рибу, плувала по Морави и скакала са обале у моравске вирове, дружила се са кројачима и обућарима у кафани. Милица је наговорила оца да купи лимузину „шенкер“, обећавајући да ће она преузети послове око обраде земље и у кафани. Кад су на кредит купили кола, она је поносито возила аутомобил као прва

жена у вароши и често трубећи поздрављала пролазнике. То јој је донело симпатије код многих, али и завист чаршије која се саблажњавала њеним слободним понашањем.

Али Милица није била истрајан студент. Кад је сазнала да јој је отац оболео од туберкулозе, вратила се у Трстеник да помогне мајци Стамени око обраде имања, надзора над воденицом у Грабовцу и пословању кафане „Босна“.

7. ОФИЦИР 4. ПУКА, ДРАГУТИН ЈОВАНОВИЋ ИЗ ВРЊАЧКЕ БАЊЕ, ПРОСЛАВЉЕНИ ВОЈВОДА ЛУНЕ, ПО ЗАДАТКУ ОДЛАЗИ 1923. ГОДИНЕ У ОБЛАСТ СТРУМИЦЕ ДА ОЧИСТИ КРАЈ ОД ТЕРОРИСТА ВМРО-А КОЈИ ПОКУШАВАЈУ ДА ПОБУНОМ И ДИВЕРЗИЈАМА ОТРГНУ ЈУЖНУ СРБИЈУ ИЗ КРАЉЕВИНЕ СХС

Након стварања Краљевине СХС и потписивања Версајског мира у Бугарској је на власти била странка Земљорадничког савеза на челу са председником Александром Стамболијским, који је настојао да са краљем Александром Карађорђевићем успостави добросуседске пријатељске односе и да отклони непријатељства из минулих ратних година.

Међутим, те односе су кварили терористичке групе окупљене око ВМРО-а (Внутрена Македонска Револуционарна организација), која је покушавала да изазове побуну у покрајини Јужној Србији, присвајајући историјско име Македонија, доказујући да је Пиринска Македонија у Бугарској, Егејска Македонија у Грчкој и Вардарска Македонија у Јужној Србији историјска територија која припада Бугарској. Због позивања на Македонију, ови побуњеници су названи *македонсџијушичи*, али њихов циљ није осамостаљивање Вардарске Македоније, већ њено отцепљење и припајање Великој Бугарској.

Напади бугарских терориста на војнике, жандарме и чиновнике у Старој Србији, касније названој Македонији, после ослобођења 1918. године били су све бројнији. Ти напади су изазивали велики немир у народу, па су и одмазде органа власти биле оштре.

У исто време у Старој Србији и на Косову и Метохији слабост власти користили су арнаутски разбојници и нападали, пљачкали и убијали српске војнике, углавном да би се домогли њиховог оружја.

На дан 6. децембра 1919. године извршена је диверзија у Гостивару. Погинуо је од експлозије војник Милосав Антић (22) из Округлице. Сахрањен је тек 21. децембра у Округлици.

Ноћу између 3. и 4. фебруара 1920. године у Пећи убијен је на стражарском месту војник Веселин Вељчић (22), син Љубе из Камењаче. Био је војник 2. чете, 3. батаљона XXIV пука Вардарске дивизије. Сахрањен је у Пећи.

Али највећу опасност представљали су бугарски терористи окупљени око вође ВМРО-а, Тодора Александрова, који су, не мирећи се са поразом Бугарске, настојали да терором и убиствима изазову отцепљење Старе Србије (Македоније) и прикључење Бугарској. Зато су ти терористи ВМРО-а настојали да ову тек ослобођену покрајину припоје Бугарској, користећи сва средства, чак и комунистичку револуционарну организацију, која се наводно борила за уједињење пролетера, а не за разједињење.

Када је председник Владе Бугарске, Александар Стамболијски, 1922. године посетио Београд и разговарао са краљем Александром, постигнут је споразум о пријатељству и сарадњи. Тада је закључено да сарадњу братских словенских народа ометају и онемогућавају терористичке групе. Председник Стамболијски је повео борбу против терориста, али га је ВМРО назвао издајником бугарског народа који је продао Македонију Србима, осудио на смрт и он је пао као жртва атентата 1923. године.

Јуна 1923. године ВМРО је извршио државни удар у Бугарској. Нова влада Александра Цанкова водила је према Краљевини СХС непријатељску политику. Није предузимала мере против бугарских комита који су упадали на територију СХС, убијали представнике војне, полицијске, судске и извршне власти.

Осокољени подршком Коминтерне, која је проповедала право на самоопредељење народа и националних мањина до отцепљења, припадници ВМРО-а организују терористичке акције и атентате на органе власти у тадашњој Старој Србији (Македонији).

Из Србије су као помоћ у сређивању прилика и хапшењу убачених терориста упућени најбољи полицајци и жандарми. Између осталих, у Штип је упућен Душан Перовић Тунгуз, полицијски писар из Трстеника. Године 1923. на дан 1. марта у селу Тонатарци код Штипа, у потери за бугарским комитама, члановима терористичке организације ВМРО, он је погинуо.¹⁰¹

Комите ВМРО-а су 6. октобра 1927. године упале у Штип и убиле генерала Михајла Ковачевића. Касно увече упали су у село Клисину код Босилеграда и напали жандармерију.

Влада Краљевине СХС шаље јаке полицијске снаге, али полиција не успева да се избори са новим комитским групама које имају јатаке у појединим селима и добро су обавештени о кретању српских жандарма. Војна команда из Београда шаље у гарнизоне у Скопљу и у гарнизоне у другим градовима војнике који се од 1914. до 1918. године

¹⁰¹ Душан Перовић Тунгуз је рођен 1887. у Улцињу као син војводе Пера Тунгуза Невесињског, једног од вођа Невесињског устанка 1875. године, који је уочи Великог рата дошао у Трстеник и ту умро 1919. године.

нису растајали од оружја да служе док се не обуче нови нараштаји регрута. За чишћење забачених села од убачених разбојника и плаћеника команда војног подручја шаље најiskusније официре са јединицама да уведу ред и похapse терористе. Између осталих, тамо су на служби били и неки официри из Трстеника.

На служби у гарнизону у Битољу налазио се артиљеријски пуковник Аћим Аћимовић (1876-) из Трстеника, који је, изнурен ратним напорима, умро по ослобођењу и уједињењу земље, 19. новембра 1922. године. Сахрањен је у Битољу. У Битољу се налазио на служби у 46. Пешадијском пуку капетан Атанасије Стојановић који је по отпуштању из војске 1922. године дошао у Трстеник на службу.

У Струмици добија службу млади жандарм Живко Живковић из Горње Црнишаве који се у духу братства и јединства оженио девојком Штирјаном и с њом добио синове Слободана и Томислава, и кћер. У Струмици су Живковићи живели до бугарске окупације 1941. године када су протерани од стране Бугара.

У Струмици су добили службу: Живојин, Момир, Драгољуб, Витомир и Тома Вукосављевић са породицама који су живели у селу Секирници код Струмице. Бугари су их протерали 1941. године и они су се населили у Почеквини.

Између осталих, прекомандован је и поручник Драгутин Јовановић, официр 4. пука, познатији као војвода Луне, највероватније по својој жељи, у једну граничну јединицу у саставу 48. пука, у области Струмице. Тамо је из Бугарске убачен већи број наоружаних тројки, бпа и више мањих јединица које су сејале смрт из заседа и у ноћним препадима на органе власти и органе реда. У Лунетовој јединици налазили су се искусни ратници из околине Трстеника и његови саборци са Солунског фронта. Војвода Луне није користио полицијске методе у откривању терориста, већ своје комитско искуство. Притом, није био превише послушан према вишим официрима, јер су му они забрањивали подухвате попут упадања преко државне границе у циљу откривања база *македонсџивујушчих*.

Припремајући се да очисти границу према Бугарској, он месец дана пешачи са патролом поред границе и утврђује прелазе којима се терористи пребацују и повлаче. Затим решава да посети њихову базу Цумају у којој се налазио штаб *македонсџивујушчих*. Са собом води осморицу избеглица из Бугарске који су имали жељу да се обрачунају са терористима, јер су страдали од организације Александра.

Мала група прелази границу у тамној ноћи и кад зачује топот коња, заузима бусију. Луне командује: „Стој!“, коњаник стаје и пита: „Петко, брате, ти ли си?“, а група опкољава и хвата бугарског војника.

Коњаник, ордонанс, пада на земљу и на коленима моли за милост. Луне је хтео да га ликвидира, али га пратиоци уверавају да ће Бугарин открити све тајне које Луне тражи. Ордонанс, уплашен за живот, открива да се у срезу Босилеград налази шпијунско гнездо одакле се шаљу извештаји о кретању војске и жандарма. Ордонансу је враћено оружје и он је пуштен као да се ништа није догодило. Луне се са пратњом враћа назад и проналази кафану која је служила за везу са бугарским комитама. Уз помоћ лозинке, коју му је открио ордонанс, Луне од конобарице сазнаје поруку коју треба проследити за бугарски штаб. Тако је откривена шпијунска мрежа и за месец дана терористи су похватани и са јатацима похапшени, а Струмица са околином очишћена од *македонсџивујућих*.¹⁰²

Официр Луне је добио признање за обрачун са бугарским терористима, али су његове комитске методе одударале од војних правила у миру. Он добија премештај у Осиек где му се није свидело како хрватски официри ниподаштавају четничке акције за време Солунског фронта. Хрватски војници који су се тамо борили као аустроугарски војници приказивали су српске комите као крволочне зверове, не схватајући њихове жртве у одбрани народа од насиља. Луне није волео да као официр ради у трупи, да са војницима регрутима вежба стројеви корак и да им показује расклапање и склапање пушке, копање ровова и маскирање, па је затражио отпуштање из војске. Али сва је прилика да је као члан четничке организације он и даље повремено одлазио на тајне задатке – чишћење терена од убачених терориста и после демобилизације.

На дан 31. марта 1924. године он је отпуштен из војске и дошао је у Врњачку Бању и настанио се у вили „Мица“, коју је саградио заједно са својим оцем, мајком, братаницом Мицом.

По неким подацима, Луне је тек 1925. године пензионисан у чин поручника. Његови подвизи су се прочули, па су многи терористи широм земље смишљали како да га смакну. Луне није могао без опасности да отпутује ни у Марибор, где је за Словенца Милана Заклана, пилота, била удата његова братаница Мица. А тог пилота Словенца су Врњчани запамтили по томе што је у време док је био Мицин вереник, знао да их увесељава, летећи авионом и правећи лупинге изнад њихових кућа.

Луне се враћа у Врње и сада је политика постала његова страст. Одавно нема оних бркова који су красили образе четничких војвода или официра српске, односно југословенске војске. Онако смеђ, увек дотеран, зачешљан, глатко избријан, најчешће у беспрекорном

¹⁰² Огњан Топаловић, *Војвода Луне*, Врњачка Бања, 2002.

грађанском оделу, понекад, истина, и у народном оделу, са брих панталонама и тканицом око појаса, овај тридесетогодишњак-ратник добија лик угледног грађанина мале вароши, лик политичара који је спреман да побеђује на изборима. Нижег средњег раста, широких рамена и огромних шака, увек прав и помало напет, строгог одсечног официрског хода, оштрог продорног погледа, он улива страхопоштовање...

Мада најпоузданији борац за монархију, Луне изненађује многобројне поштоваоце и приступа Демократској странци Љубе Давидовића, жељан да се свађа и надгорњава са грлатим и охолом радикалима солунашима.

ГЛАВА V – РАЗВОЈ ШКОЛСТВА И ПРОСВЕТЕ У ТРСТЕНИКУ УСМЕРЕН НА ОСПОСОБЉАВАЊЕ УЧЕНИКА ЗА ПРАКТИЧНА ЗАНИМАЊА

1. ПРОШИРЕЊЕ МРЕЖЕ ОСНОВНИХ ШКОЛА У СРЕЗУ ТРСТЕНИЧКОМ ПОСЛЕ ОСЛОБОЂЕЊА И УЈЕДИЊЕЊА ОД ПОСТОЈЕЋЕ 23 ШКОЛЕ СА 2.520 УЧЕНИКА НА 40 НАРОДНИХ ШКОЛА СА 4.820 УЧЕНИКА У 106 ОДЕЉЕЊА

Просветне власти Краљевине СХС су настојале да после ратних страдања и разарања обнове школе и обухвате целокупне младе нараштаје основним образовањем. У том смислу, власти су настојале да поред обнове школских зграда и упућивања учитеља у свим селима која имају услове отворе нове школе.

У срезу трстеничком после ослобођења и уједињења обновили су рад постојеће школе. Пошто су обновљене школске зграде и постављени учитељи, редовну наставу су имале 23 школе. По реду оснивања то су:

1. Трстеник (отворена 1813), 2. Велика Дренова (1813), 3. Медвеђа (1828), 4. Стопања (1851), 5. Горњи Рибник (1852), 6. Велуће (1866), 7. Пољна, срез Рековац (1866), 8. Трстеник, женска (1869), 9. Врњачка Бања (1886), 10. Љубостиња/Грабовац (1869), 11. Милутовац, мушка (1872), 12. Милутовац, женска (1880), 13. Риљац (1891), 14. Мала Дренова (1894), 15. Брезовица (1895), 16. Ново Село (1895), 17. Мијајловац (1898), 18. Угљарево (1898), 19. Дубље (1899), 20. Осаоница (1899), 21. Горња Омашница (1907), 22. Јасиковица (1908), 23. Трстеник, женска основна школа (1912).

До доношења Закона о народним школама 1929. године отворено је 10 нових четворогодишњих мешовитих школа у трстеничком срезу. Нове школе су добила села:

1. Богдање (1921), 2. Горња Црнишава (1922), 3. Почековина (1922), 4. Рајинац (1922), 5. Чаири (1922), 6. Станишинци (1923), 7. Стари Трстеник (1924), 8. Мала Сугубина (1925), 9. Селиште (1927), 10. Рујишник (1929).

После доношења Закона о народним школама 1929. године четворогодишње народне школе добило је још 9 села:

1. Врњци (1930), 2. Планиница (1930), 3. Бресно Поље (1934), 4. Божуревац (1934), 5. Доњи Дубич (1934), 6. Риђевштица (1934), 7. Страгари (1935), 8. Доња Омашница (1937), 9. Тоболац (1937).

Тако је срез трстенички крах Краљевине Југославије 1941. године дочекао са 42 основне школе. Ширењем мреже народних школа, растао је и број ученика. Године 1920/1921. у школама трстеничког среза било је укупно 2.520 ученика у 36 одељења, а већ школске 1924/1925. године 2.946 у 49 одељења.

Према извештају просветних инспектора, у школској 1932/1933. години мрежу народних основних школа у срезу трстеничком чинило је 30 школа са 78 одељења, од којих две варошке и 28 сеоских школа. Од тога броја једно одељење имало је 8 школа, по 2 одељења имало је 11 школа, по 3 одељења имало је 6 школа, 4 одељења имала је 1 школа, 5 одељења имала је 1 школа и по 7 одељења имале су 3 школе.

Августа 1926. године Министарство просвете је донело нови Наставни програм. У Краљевини Југославији проширени су предмети, првенствено у настави Географије и Историје, а број часова је остао исти. Нови Наставни програм је садржао следеће предмете:

1. Наука о вери и моралу, 2. Српско-хрватски и словеначки језик, 3. Почетна стварна обука, 4. Земљопис, 5. Историја Срба, Хрвата и Словенаца, 6. Рачун са геометријским облицима, 7. Познавање природе, 8. Цртање, 9. Лепо писање, 10. Ручни рад, мушки и женски, 11. Певање, 12. Гимнастика и дечје игре.

Уочи Другог светског рата 1940-1941. године у срезу трстеничком, увећаном припајањем општина Пољна и Риљац и прикључивањем три школе у овим местима, било је 40 народних основних школа са 4.820 ученика у 106 одељења.¹⁰³ Број ученика сведочи и о обнови становништва и о општем привредном процвату.

¹⁰³ Љубивоје Бајић, *Школство у трстеничком крају 1813-1983*, Трстеник, 1985.

Школски надзорници у срезу трстеничком који су надзирали рад просветних радника у школама

Велики утицај на развој школства у Краљевини Југославији имали су школски надзорници који су се старали о спровођењу просветних планова и програма и о остваривању просветитељске и образовне улоге учитеља и наставника.

Истакнути школски надзорници у срезу трстеничком су били следећи просветни посленици: Стеван Живојиновић (1919), први школски надзорник после уједињења; Драгољуб Тодоровић, учитељ у Трстенику, био је надзорник школски (1920-1924); Петар Поповић, учитељ, био је надзорник за села: Малу Дренову, Пољну и Риљац (1920-1924); Михаило Марковић, 1924-1925. године; Душан Тошић, учитељ у Врњачкој Бањи, био је надзорник 1925-1926. године; Богомир Томић, учитељ у Малој Дренови, био надзорник 1921. и 1926-1928. године; Петар Недељковић, учитељ, био је надзорник 1928-1929. године; Марко Миловановић, учитељ, био је надзорник 1929-1931. године; Радослав Стојадиновић, учитељ у Трстенику, био је надзорник 1931-1934. године; Милован Лазић, учитељ у Просветном одељењу Краљевске банске управе у Нишу, био је надзорник 1934-1935. године, Сава Петковић, учитељ у Трстенику, био је вршилац дужности надзорника 1934-1937. године; Гвозден Мартиновић, учитељ, био надзорник 1937-1939. године; Константин Симић Зука, учитељ у Стопањи, био је надзорник 1939-1941. године.

Учишћељи у основним школама у срезу трстеничком 1918-1941. године

Основна школа „Свети Сава“ у Трстенику (основана 1813. године) од 1918. године ради као мешовита, јер је Женска основна школа престала са радом за време аустроугарске окупације. Учитељи у Основној школи „Свети Сава“ од 1918. до 1941. године су били: Станка Јанковић (сестра сликарке и књижевнице Милице Јанковић), била је учитељица од 1918. до 1922. године; Милка Брашић, Милка Виторовић, Василије Томић, касније је био управник Поште у Врњачкој Бањи, Радослав Стојадиновић (1896-), учитељ, супруга Даринка (1896-); Наталија Милинковић, учитељица у Трстенику, супруг Миленко; Видосава Јевтовић, учитељица у Трстенику, супруга судије Николе Јевтовића; Зорка Павловић-Јовановић (1914-), Сава Петковић (1900), учитељ, ожењен Смиљом; Радмила Стевановић, удата Павићевић, супруг Душан Павићевић, наставник; Видоје Пенезић; Видосава Недељковић; Милета Ђекић; Наталија Симић; Загорка Вујић.

Богдање (1921) – Ђорђе Максимовић Зека 1931-1938. године; Живадин Апостоловић 1938-1941. године; Косана Максић-Ђокић 1941. године.

Божуревац (1934) – Петар Бранковић.

Брезовица (1895) – Вјекослав Пристав (1893-), учитељ у Брезовици, син Карла из Новог Места, разведен, оженио се 1923. године Видосавом (1893), удовом Исаила Срећковића, ћерком Благоја Рачића из Брезовице. Кум Божидар Милановић, стари сват Миодраг Р. Радовановић.

Павле Станисављевић, учитељ у Брезовици, ожењен Симком; Василије Арсић (1901-), учитељ у Брезовици 1924-1936, супруга Босиљка (1902-); Даринка Миленковић-Лукиновић (1914-1984), учитељица у Брезовици, удала се 1936. године за управног приправника у Трстенику, Николу Лукиновића из Пучишћа, на Брачу; Александар Навић, учитељ 1941. године; Мирослав Дамјановић, учитељ 1941-1943.

Бресно Поље (1934) – Миодраг Величковић, Оливера Величковић, Јања Мирчетовић.

Велика Дренова (1813) – Стеван Недић, Милица Катунац, Радоје Катунац, Милан Вукићевић, Десанка Вукићевић, Надежда Андрић.

Велуће (1866) – Коста Мудрић, Бранислава Петровић-Мудрић, Здравко Тодосић.

Врњачка Бања (1869) – Прока Тошић, Милорад Радотић, Драга Радотић, Иван Влах, Милета Целебцић, Лепосава Целебцић,

Женска основна школа у Трстенику (1912) – престала са радом 1915. године.

Врњци (1930) – Јован Бошковић, Милена Бошковић, Јања Мирчетић, Божин Благојевић Бошко 1941.

Горња Црнишава (1922) – Тихомир Бајић, учитељ у Горњој Црнишави, супруга Јованка.

Горњи Рибник (1836) – Милан Матић, учитељ 1894-1922. године, Вукосава Живковић 1923-1924, Зорка Здравковић, учитељица 1921-1922, Зорка Радосављевић, Владимир Лапчевић 1922-1930, Миленија Романовић, Видосава Дробњак 1930. године, Ђорђе Максимовић Зека, Живка Максимовић 1930. године, Миливоје Михајловић, Милица Михајловић, Славка Парађанин, Надежда Стојадиновић, Војислав Цветковић.

Гоч (1941) – Сава Јосић (на служби 1941. године).

Грабовец (1852) – Јован Јовановић, учитељ у Грабовцу, супруга Драгиња, рођена Младеновић, учитељица у Јасиковици (венчани 1924); Милун Живановић (1905-), учитељ у Грабовцу, венчао се 1928. године са Милицом Браћинац, наставницом Женске занатске школе у Трстенику; Божидар Лојаница (1904), учитељ у Грабовцу, рођен у селу Бра-

нешци на Златибору, оженио се 17. јуна 1935. године у Трстенику са Мирјаном Зајић (1913), учитељицом из села Церове, срез расински, ћерком Томе и Даринке Зајић из Крушевца. Кум на венчању им је био Ђорђе Максимовић, учитељ у Богдању, а стари сват Сава Б. Петковић, учитељ из Трстеника. Радмила Петковић (1941-); Душан Павићевић из Ваљева, учитељ у Грабовцу, оженио се Радмилом Стевановић, учитељицом из Врњаца 1930. године; Наталија Михајловић.

Доњи Дубич (1934) – Власта Куреш.

Дубље (1899) – Љубинка Томић; Владимир Рајковић; Здравка Гађиновић-Ристић (1917), ћер свештеника Душана из Невесиња, учитељица у Дубљу, удала се 1940. године за Сретена Ристића, студента технике из Београда; Милеса Виторовић.

Јасиковица (1908) – Трајко Јанић (40) учитељ из Скопља, умро 11. октобра 1921. године у Јасиковици; Драгиња Младеновић, удала се 1924. за учитеља Јована Јовановића из Грабовца; Јездимир Милојковић; Надежда Милојковић.

Мала Дренова (1895) – Станимир Спасић (умро 1919); Љубица Ристић.

Мала Сугубина (1926) – Стеван Суботић.

Медвеђа (1840) – Марко Богојевић; Александар Живановић; Марица Живановић; Драгиша Максимовић; Милан Живановић; Зорка Живановић; Љубивоје Бајић.

Мијајловац (1898) – Љубинко Милићевић; Вучић Милуновић.

Милутовац (1872) – Петар Јовановић; Јеротије Павловић и Радмила Павловић; Сабина Јовановић; Александар Јовановић; Бориша Никитовић.

Ново Село (1895) – Радисав Селаковић, Радмила Селаковић; Петроније Јовановић, Анђа Јовановић; Љубица Жунић; Гргур Паштровић; Драгомир Стефановић.

Горња и Доња Омашница (1937) – Божидар Златковић, Негосава Златковић; Зорка Божовић; Сретен Стефановић.

Осаоница (1922) – Љубица Ковачевић, Зора Јовановић.

Планиница (1930) – Машан Шуковић.

Пољна (1868) – Тодор Бушетић, из Рековца, учитељ у Пољни од 1885. до 1919. године када је умро; Станоје Мијатовић, био је учитељ од 1895. до 1924. године, када је премештен на рад у Министарство просвете у Београду. Када је 1930. године била отворена градска библиотека у Крушевцу у згради Начелства, Мијатовић је постављен за књижничара и благајника; Чедомир Бушетић (до 1920. године када одлази добровољно у Прилеп); Даница Спасић, (1920); Миљојка Николић (1920); Велимир Трифуновић; Коста Хакман, студент сликарства у Прагу, отишао у Малу Дренову; Славка Ристић (1921), премештена у

Жупањевац 1922. године; Димитрије Лутченев, Рус, избеглица из Русије, учитељ од 1922-1924. године; Јелисавета Петровић из Кочана, учитељица у Пољни од 1924-1925. године; Десанка Мићић (1925-); Божидар Марковић (1926-1930); Зорка Николић (1926-1927); Машан Шуковић из Кривогаштана у Македонији, био претходно учитељ у Д. Ступњу (1927-); Милета Чукић (1929); Владанка Марковић (1929-1930); Момира Јанићијевић (1929-1931); Новица Кнежевић (1930-1933); Ружица Кнежевић (1930-1933); Божидар Златковић (-1933); Драгољуб Путник, из Марковца (1933-); Вера Путник из Марковца (1933-); Александар Бркић из Пољне (на служби 1933, умро 1936. године); Надежда Бркић (1934-); Стојан Стајић (1936-1944); Радмила Николић (касније уда-та Градиштанац); Боривоје Бркић, (1940-1944), умро 1946. године; Радослав Бркић (1939-1940), премештен по казни у село Прекорађу, срез косанички у школској 1940/1941. години; Јован Пироћанац (1941-1942).

Попина (1939) – нема података.

Почековина (1922) – Велимир Ранковић, Радмила Ранковић, Надежда Бојовић.

Риђевштица (1934) – Вера Благојевић.

Рајинац (1922) – Јосип Киндел (1922-1943); Миладин Стојадиновић.

Риљак (1898) – Владимир Оролић, Слободан Левићанин.

Рсавци (1928) – нема података.

Рујишник (1929) – Милица Верговић.

Селиште(1927) – Милан Стојановић, управитељ школе 1941. године; Милан Стјеповић, Смиљка Стјеповић.

Станишинци (1923) – Василије Арсић (1923-); Виталије Николиновић (1931-1932); Милош Нишевић (1932-); Душан Гајић, вероучитељ; Јездимир Ч. Милојковић (1936-1939); Бошко Лазовић (1913-1962), радио као учитељ од 12. фебруара 1939. године; Косара Благојевић из Зајечара.

Стари Трстеник (1923) – Ранђел Глицић, Радмила Глицић.

Стопања (1852) – Богосав Николић (1919); Војислав П. Урошевић (1919-1925) и Станислава Урошевић (1920-1924); Александар И. Богићевић (1924-1925); Миодраг С. Плазинић (1925-1929) и Олга М. Плазинић (1925-1929); Цаја Љуб. Милић (1929-1931); Наталија М. Ђаковић-Симић (1929-1938) и Константин М. Симић Зука (1931-1944); Златка Д. Качић-Дуњић (1932-1936); Радиша Ј. Радишић (1936-1938); Љубица Д. Вуловић (1936-1937); Десанка Љ. Аранђеловић (1938-1941) и Љубомир Аранђеловић (1938-1940); Владимир Милошевић (1938-1944); Зорка М. Вукчевић (1940-1945).

Страгари (1935) – Милорад Ковачевић, Драгиња Кораћ.

Тоболац (1937) – Славко Радојковић, учитељ 1941. године.

Угљарево (1898) – Владислав Радосављевић (1900), супруга Зорка Радојевић (1903), венчани 1923. године; Спасоје Драгојевић, оженио се Тодором, удовом Душана Перовића 1924. године; Живојин Савић, венчао се 1928. године учитељицом Зорком Радосављевић; Петроније Тодоровић (1908-), учитељ, супруга Кристина.

Чаири (1922) – Сава Петковић (1899), супруга Смиљана; Драгољуб Кожетинац (1904-), Бисенија Кожетинац (1904-); Драгољуб Путник, Вера Путник.

2. ПРОСВЕТИТЕЉСКА МИСИЈА ПОДРУЖНИЦЕ КОЛА СРПСКИХ СЕСТАРА У ТРСТЕНИКУ НА ШКОЛОВАЊУ И ВАСПИТАЊУ ЖЕНСКЕ ДЕЦЕ И ОМЛАДИНЕ

Још 1906. године, 16. октобра, група угледних трстеничких жена је у духу времена и стремљења ка социјалној правди и једнакости женскиња основала Трстеничку женску подружницу, која је била ограда Београдског радничког удружења. У правилима која је ова подружница усвојила стоји:

Женска подружница је установа око које су се удружиле женскиње да раде на усавршавању женске деце и своме, да сиремају женску децу за ваљане раднице и да нејују хумане осећаје.

Подружница је за своју председницу изабрала учитељицу Драгу Пешић (1840-1935), која је рођена у Београду, али ношена племенитим просветитељским идеалима дошла је у Поморавље, службовала у Милутовцу, Медвеђи и Трстенику и, заволевши Мораву и људе око Мораве, основала породицу и заувек остала ту. Поред учитељице Драге, у Управи подружнице су биле Катарина Малићанин и Ленка Матић, девођа је била Милица Дедовић, учитељица, а чланице: Цаја Перчевић, Станка Мирић, Злата Брашић, Ката Мирић, Живка Чеперковић, Мара Цветковић, Синђа Ђорђевић, Цана Јовановић, Милица Рашковић, Мица Стојићевећ и Мара, супруга попа Радосава Лазаревића.

Ова подружница је, васпитавајући женску омладину, неговала хришћанске врлине, патријархално васпитање, љубав према породици, љубав према раду, љубав према ближњем, љубав према књизи. После Великог рата за ослобођење и уједињење у Трстенику је основано Коло српских сестара, организација жена која је утицала на васпитање и образовање женске омладине и неговање достојанства и патриотизма Српкиња.

Под високом заштитом Њеног величанства, краљице Марије, у Београду је Женско друштво прославило педесетогодишњицу рада од 30. маја до 1. јуна 1926. године. Тим поводом објављени су прилози: Исидоре Секулић, др Милана Јовановића Батута, Николе Вулића, др Душана Рајачића, др Хранислава Јоксимовића, др Љубомира Олића и других.

На прославу су упућене изасланице из 42 женска друштва. Прослави су присуствовале изасланице Подружине женског друштва из Трстеника, председница Лепосава Петковић, супруга трговца Тодора и чланица Управе Видосава Поповић, супруга банкара и новинара Саве Ј. Поповића.

У Извештају о педесетогодишњем раду Женског друштва 1875-1925. године (објављеном у Београду, 1926. године) налазе се и подаци о Подружници трстеничких жена:

Подружина у Трстенику

Подружину су основале: Каџа Мирићка, која је била и прва председница ове подружине, зајим Каџа Малићанин, Косара Ђорђевић, Љубица Радосављевићка, Елеонора Јохловица, Олиа Фишек, Цаја Перчевић.

Данас су у Управи: председница Лепосава Пејковић, потпредседница Наџа Пејровићка, блајажница Дара Алимјићка, деловођа Ђука Љушовица, чланови Управе: Милеса Вишоровићка, Јеџа Живановићка, Драџа Пешићка, Дара Комненовићка, Јуца Миљковић, Вида Појовић, Зора Милосављевић, Љубица Чаматић, Пола Вељовић, Милева Тојаловић, Тога Радосављевић, Злаџа Ђурковић, Љубица Милен(к)овићка, Рада Радовановић, Савка Белићка, Рада Миладиновићка.

Редовних чланица има 40. Подружина има 23.000 динара поштовине, која се налази у овдашњој банци. Инвентар ствари је вредан 20.000 динара.

Доброћвори су у овој Подружини: Мајдалена Николејић, Даринка Алимјићка, Л(епосава) Пејковић, Радмила Радовановић, Т. Радосављевић, Персида Димиријевић, С. Белићка, К. Мирићка, Сџана Вукадиновић, Рада Мајковић, Лепосава Јаковљевић, Рисџа Тохол, Паја Милејић, Драјослав Милејић, Пејар Анџић, Алексије Урошевић, К. Малићанин, Љубица Јовановићка, Васка Момчиловић, Милан Гилић, Драџиња Етерић, Даница Вучковићка, Милева Тојаловић.

Подружинска школа је основана 1903. године када и подружина. Школа данас има 4 одељења са 62 ученице. Кроз школу је досад прошло 500 ученица. Сем школе, Подружина нема других установа. Велики део чланица ове подружине биле су болничарке за време прошлих ратова у привременим месним болницама негујући рањенике.

*...У месту је Женско друштво подизало просветни ниво женска-
ције, помагало сиромашну децу (одећом, храном, новцем). У рачу делује
као санитетско особље...*

*...Чланице Кола српских сестара су усвојиле мисао водилу као бо-
жју заповест: „Води рачуна о поштом домаћима – маћерама“. Отва-
рају болнице и негују рањенике. Коло српских сестара отвара своју рад-
ничку школу, дом за сестарије, ђачке библиотеке, сарађује са свим хуманим
друштвима.*

3. ЗАНАТСКО-ТРГОВАЧКА ШКОЛА У ТРСТЕНИКУ, ОСНОВАНА 1923. ГОДИНЕ, ОСПОСОБЉАВА РАДНИЧКУ ОМЛАДИНУ ЗА СТРУ- ЧНИ РАД

Министарство трговине и индустрије је у сарадњи са Министар-
ством просвете Краљевине СХС у складу са усклађивањем школства и
са потребама стручног оспособљавања у држави наложило да за свако
занимање радници и намештеници морају проћи кроз систем стручног
оспособљавања и добити одговарајуће сведочанство, мајсторско писмо
или диплому у складу са захтевима новог времена.

У том смислу, после одређених припрема у Трстенику је осно-
вана Занатско-трговачка школа која је школске 1923/1924. године
отворена уписом првих полазника. У Занатско-трговачкој школи се
школовала мушка омладина укључена у изучавање појединих заната
код приватних занатлија и као трговачки помоћници у трговинским
радњама. У првој школској години ову школу су похађали полазници
различитих годишта, тако да нису много личили на ђаке. Касније су се
уписивали полазници истих или сличних годишта који су завршили
основну школу.

Пошто није имала своју школску зграду, настава је извођена
недељом, уторком и четвртком у Основној школи „Свети Сава“, у време
када су школске просторије биле слободне.

Школовање у Занатско-трговачкој школи је трајало три године.

У I разреду су ученици сврстани у два одељења.

У занатлијском одељењу су се налазили ученици који су изуча-
вали: ковачки, поткивачки, опанчарски, обућарски, лончарски, кројач-
ки, пекарски, казанцијски, месарски и друге занате.

У трговачком одељењу су се налазили ученици који су се стру-
чно оспособљавали за трговачке помоћнике, односно за будуће тр-
говце.

У занатлијском одељењу су били заступљени општи предмети:
Српски језик, Рачун, Геометрија и Цртање.

У трговачком одељењу су се, поред наведених, изучавали и предмети: Земљопис, Књиговодство, Кореспонденција и Лепо писање.

Од школске 1925/1926. године заступљена је и Хигијена коју предају ондашњи срески лекари др Сава Станојевић и др Радомир Љутовац.

У почетку се у одељењима налазило и преко 40 ученика, али се током школовања овај број осипао, па је школовање завршавао мањи број.

У школској 1926/1927. години у занатлијско одељење I разреда је уписано 49 ученика, а завршило само 19, у II разред уписано је 25, а завршило 20, а у III разреду од 19 ученика, школу је завршило само 8.

Први управитељ ове школе био је Живан Илић, а наставу су држали учитељи Радослав Стојадиновић и Сава Петковић и наставници: Милутин Стефановић Цане, Љубисав Ракић, Милан Петровић, Димитрије Лутченков, Филип Ђосић,¹⁰⁴ Константин Збутович. Извесно време у овој школи је радио и учитељ Живадин Апостоловић.

У школској 1933/1934. години Занатско-трговачка школа је прерасла у Стручну продужну школу.

Управник Стручне занатске школе био је Срећко Сабљак.

Трговачко-занатска школа, основана 1923. године, променила је име 1935. године када је у складу са програмом образовања добила нови назив – Стручна продужна школа, а 1946/1947. Стручна школа за ученике у индустрији.

Поред ове сталне Занатске школе често су по потреби одржавани течајеви за наставнике и раднике из области њихове струке. Тако је 1932. године одржан један течај за стручно усавршавање особља.

„Политика“ је 11. априла 1932. године објавила вест:

Трговачко-занатски течај у Трстенику

Иницијативом Стручне занатске школе у Трстенику, а на основу одобрења Министарства трговине и индустрије, отворен је тромесечни вечерњи течај за трговце, занатлије и трговачко-занатлијску омладину. На течају ће се предавати: књиговодство, кореспонденција, калкулација, закон о радњама, радничко законодавство, поскупина код саобраћајних, царинских и других власти, порески закон, закон о таксима и закон о паирима.

Течај је бесплатан, а по свршетку истога слушаоци добивају сведочанство о посматрању у успеху. Течај издржава Државни завод за унапређење индустрије и заната и Банска управа Моравске бановине.

¹⁰⁴ Филип Ђосић (1906-) рођен је у Алибунару. После завршених студија права био је судија у Среском суду у Трстенику. Године 1934. оженио се Загорком (1911-), службеницом Пореске управе у Трстенику, ћерком Милана Поповића и Даринке. Филип је предавао Начела меничног права у Грађанској и у Трговачкој школи.

Предавања су ошћочела. Слушаоци се још примају. Сада шечај похађа 48 лица.

Предавачи су Живан Илић, предметни учитељ овдашње Стручне занатске школе, и т. Средоје Удицки, шеф овдашње Пореске управе.

4. ЖЕНСКА ЗАНАТСКА ШКОЛА У ТРСТЕНИКУ ОБНОВЉЕНА 1924. ГОДИНЕ ЗАЛАГАЊЕМ ТРСТЕНИЧКЕ ЖЕНСКЕ ПОДРУЖНИЦЕ КОЛА СРПСКИХ СЕСТАРА

На захтев угледних грађана Трстеника још 1864. године је основана Женска занатска школа која је девојчице оспособљавала за обављање женских ручних радова, стицање вештина и послова у домаћинству. Коло српских сестара у Трстенику је 1905. године добровољним прилозима подигло зграду и окупило наставнике за рад у овој школи по прописима које је одобрило Министарство просвете. Услед ратних прилика, ова школа је 1914. године обуставила рад, па је након ослобођења, 1924. године, залагањем Кола српских сестара, а на основу указаних потреба, поново отворена.

Ову школу су похађале кћери имућнијих родитеља после завршене основне школе. Раније је трајала пет година, а од њеног обнављања 1924. године теоријска и практична настава са завршним испитом трајала је три године. Ученице су изучавале кројење и шивење и неколико општих предмета.

Школске 1925/1926. године било је у I разреду 97, у II 60, а у III 37 ученица. На крају сваке године обављани су испити.

Школа је имала два наставника кројења и шивења и два наставника теоријске наставе.

Наставници Женске занатске школе: Марија Моравац, управитељица 1924/1925. године; Даница Јовановић, наставница ручног рада; Живка Петковић, учитељица у Грабовцу; Милеса Виторовић; хонорарни учитељ Вељко Павловић (родом из Озрена код Такова, ж. 67 г., умро 1. марта 1939. године).

Први разред 1924/1925. године похађале су ученице: Живка Сретена Анђелковић, Вера Сретена Анђелковић, Надежда Миленка Радовановић, Милица Чомић, Олгица Милана Вуксановића и др.

Други разред: Даница Рајчевић, Живка Здравковић, Миленија Чолић и др.

Трећи разред: Анђелина, кћи бравара Чедомира Симића; Невена, кћи Стевана Марковића; Загорка (1912), кћи Неше Ђорђевића; Милица, кћи кафеције Раденка Стојаковића; Радмила, кћи Живка Младеновића, рођака бабице Васке Петровић и др.

Четврти разред: Милунка (1910), кћи Павла и Даре Алимпић; Зора (1909), кћи среског поглавара Тодора Димитријевића, рођена у Крушевцу; Олга (1910), кћи Милорада Петковића из Краљева; Ружица, кћи Војислава Ђурковића и др.

Школске 1926/1927. године Управу Женске занатске школе су чиниле председница Лепосава Т. Петковић (1883-1960), благајница Даринка Алимпић (1867-1953) и чланице: Наталија Баша Петровић, супруга трговца Василија, Драга Пешић, Радмила Радовановић, Славка Вуксановић, учитељица и управитељица школе.

Теорију и праксу женског ручног рада од ове године предаје стручна наставница Радмила Новаковић. Теорију и практичан рад из кројења предаје Даница Јовановић. Њихов рад школски инспектор је те године оценио одличном оценом.

Завршни испити обављени су 15. јуна 1926. године. Изасланик министра трговине и индустрије био је Богомир Т. Томић.

Школске 1926/1927. године у I разред уписане су ученице: Живка Милосава Апостоловић из Богдања (1915), Кадивка Радомира Поповић из Краљева (1915), Ружица Славка Бабић из Чаира (1915), Милица Љубинка Жерађанин (1915), Бранислава Светолика Живковић (1914), Десанка Нешић (1912), кћи финанси Драгољуба, рођена у Ражњу и др.

На испиту је председавала изасланица министра трговине и индустрије, Славка Вуксановић, учитељица у пензији.

Школске 1927/1928. године у Женској занатској школи су радиле наставница Милица Браљинац, учитељице Славка Вуксановић и Данојла Томић и учитељ Вељко Павловић.

Милица Браљинац (1904) је била кћер Стојана Браљинца из Крушевца, наставница Женског ручног рада. Она се 1928. године удала за Милуна Живановића (1905-), учитеља у Грабовцу, сина Милана опанчара. Милица је са Милуном имала сина Мирољуба (1929) и кћер Веру (1930).

Славка Вуксановић, учитељица, супруга Милана Вуксановића из Крушевца. И када је пензионисана, радила је извесно време као учитељица Практичног рада у Женској занатској школи. У школи раде Данојла Томић, учитељица, и Вељко Павловић, хонорарни учитељ.

У I разред у одељење наставнице Радмиле Јевтић уписане су ученице: Љубисавка Обрадовић (1915), кћи Вукосава Обрадовића из Округлице, председника општине Велуће; Видосава Симић (1917), кћер Чедомира из Трстеника; Милица Брадић (1917), кћер Петра Брадића, трговца из Трстеника; Живана Катић (1917) из Богдања; Радмила Митровић, кћи Бранка Митровића из Трстеника; Полексија Николић

(1916), кћи опанчара Боривоја Николића Муте из Трстеника; Радмила Ристић из Трстеника; Живка Пештерац, кћи Живојина Пештерца из Врбе; Марица Станојевић (1916), кћи Стојка Станојевића, зидара из Трстеника; Радмила Радовановић (1916), кћер трговца Љубомира из Трстеника; Славка Јовановић (1917), кћи трговца Милана и др.

Школске 1927/1928. године у III разред уписано је само 7 ученица, у IV разред 11 ученица и у V разред 6 ученица.

Те године V разред су похађале ученице: Даница Димитријевић, Ружица Милојевић, Радисава Петрашиновић, Радмила Поповић, Милева Миловановић, Магдалена Николетић (1912), кћер Новака, била је одлична ученица, исписала се 18. јануара 1928. године, када су јој се родитељи преселили у Београд.

Испити су одржани 25. јуна 1928. године пред изаслаником министра трговине и индустрије, Драг. В. Поповићем, учитељем у пензији. Похвалио је учитељицу Данојлу Томић. На испит је изашло 6 ученица III разреда, 10 ученица IV разреда и 4 ученице V разреда.

Школске 1928/1929. године у I разред уписане су ученице: Ружица Радивојевић (1917), кћер Андреје Радивојевића Книћанина; Радмила Манџукић (1917), кћер Ђуре Манџукића; Загорка Роглић (1917), кћер пинтера Илије Роглића; Кадивка Радојичић, кћи Момира из Јасиковице; Милка Арсић (1916) из Голубовца; Љубица Мијатовић, кћи Љубомира Наупарца из Краљева и др.

Дана 20. јуна 1929. године, по наређењу Крушевачке самоуправе, одржани су испити при одељењу рубља у коме је наставу држала наставница Рада Јевтовић од 10. јануара 1929. године. Ученице су приредиле успешну изложбу и све су положили испит и прешле у старије разреде. Забележено је да је Милица Брадић истовремено полагала I и II годину. На испиту је било 13 ученица које су полагале I и II разред, 6 ученица је полагало само I разред, а 8 само II разред.

У другом одељењу код наставнице Милице Браљинац-Живановић биле су ученице III, IV и V разреда. На дан 20. јуна 1929. године изасланица Министарства, Наталија Бранковић, извршила је испите у одељењу наставнице Милице Браљинац-Живановић. Ученица је било 18, а на испит је изашло 3 из III разреда, 4 из IV разреда и 7 из V разреда. Све су положили испит.

У школској 1929/1930. години уписане су ученице: Ангелина Хинић (1919-), кћер Николе, опанчара; Милица Митровић из Почеконине, кћер Радивоја; Даринка Милосављевић (1919), кћер Михајла, колара; Мирослава Радосављевић (1917), кћер Живојина, пекара; Радмила Рајковић из Бивоља, кћер Милоша, трговца; Радмила Милосављевић (1919), кћер Драгослава, трговца; Љубинка Ступљанин (1918) из Велике Дренове, кћер Љубомира, опанчара.

Управитељица Женске занатске школе 1930/1931. године је била учитељица Славка Вуксановић.

Школске 1930/1931. године су уписане у I разред ученице: Радмила Илић (1920), кћер Добривоја Илића, опанчара; Ружица Динић (1920), кћер Живојина Динића, служитеља у Основној школи; Симка Тасковић из Шљивице, кћер Драгутина Тасковића; Анђелија Благојевић (1918), кћер Радоша, чувара водоцрпа на Железничкој станици; Бранислава Чомић (1920), кћи Ђорђа Чомића, кафеције; Даница Ристић, кћер Миладина Ристића, кафеције; Живка Новоселац (1919), кћер Ранка Новоселца, земљорадника из Чаира.

Према наредби Краљевске банске управе у Нишу крајем школске године извршен је завршни преглед у Женској занатској школи у Трстенику.

Стручну наставу предавале су стручне наставнице: у 1. одељењу су држале наставнице Данојла Томић и Радмила Јевтић, а у 2. одељењу Милица Брађинац-Живановић. Изасланик М. М. Ђосић је оценио одличном оценом рад свих наставница на завршном испиту јуна 1931. године.

Школске 1931/1932. године уписане су у I разред нове ученице: Вера Брашић (1920), кћи Милована Брашића, трговца; Марија Пешић, кћи Љубомира, трговца; Оливера Малићанин, кћи Драгољуба Малићанина, трговца; Ружица Радовановић (1921), кћер Миодрага и др.

Школске 1932/1933. године уписане су у I разред ученице: Ружица Алурац (1920) из Медвеђе; Видосава Благојевић (Ужице, 1921), кћер Радоша, машиновође; Зорка Ђорђевић (1922), кћер Радисава, опанчара; Павлина Игњатовић (Вашица, 1921), кћер Петра, послastiчара; Зорка Книћанин, кћер Андреје Радосавевића Книћанина; Наталија Милентијевић (1921), кћер Војислава, млинара из Стражбе; Зорка Павловић, кћер Радосава, шумара; Петрија Парађанин из Пољне, кћер Миладина; Наталија Стојановић, Милица Радовановић (1922), кћер Миленка, трговца; Дивна Левић; Бранислава Марковић...

Ово одељење је водила стручна наставница Љубица Љолић.

Школске 1933/1934. године у I разред су уписане ученице: Радосија Антић; Милица Булатовић; Радмила Ђурђевић; Наталија Грбић (Медвеђа, 1922), кћер Богдана, кафеције; Вера Микић; Вера Радосављевић; Радмила Радовановић (Неготин, 1923), кћи Светолика, пензионера; Вера Савић, кћер Божидара Савића, кројача из Чаира; Вера Чајетинац; Ружица Радоњић (1922), кћер Живадина Радоњића, пољоривредника из Чаира; Василија Чомић (1923), кћер Ђорђа Чомића, кафеције...

Ове школске године стручне наставнице Драгојла Целебџић и Љубица Љољић су изводиле наставу у овом одељењу. До 1. априла 1934. године наставом је руководила Милица Браљинац-Живановић.

На дан 22. јуна 1934. године изасланик бана Моравске бановине, Марко Т. Ранчић, присуствовао је испитима и похвалио наставнице.

Школске 1934/1935. уписане су нове ученице у I разред: Надежда Николић (1923) из Чаира; Радмила Рогина (Крушевац, 1923), кћер Јосипа Рогине, жандарма; Цвета Радивојевић (1921), кћер Андреје Радивојевића Книћанина; Даница Стојковић (1920), кћер Мијата Стојковића, трговца; Радмила Васиљевић (1924), кћер Благоја Васиљевића, трговца.

Школске 1935/1936. године уписане су ученице: Радмила Вучковић (1924), кћер Аранђела Вучковића, трговца; Ружица Миладиновић (1924), кћер Бранка, трговца; Љубица Панчић, кћер Предрага, обућара; Лепосава Тарнански (Београд, 1924), ћерка сајције Душана Ђурића.

Школске 1936/1937. године у I разред уписане су ученице: Живана Ђорђевић, кћер жандармеријског наредника Стојадина Ђорђевића, рођена у Чачку; Јованка Ђорђевић, сестра Живанина, рођена 1927. у Рођевићима; Слободарка Костић (1925), кћер Милентија Костића, берберина; Милица Максић (1925), кћер Чедомира Максића из Врњачке Бање; Ранка Обрадовић (1923), кћер Вукосава Обрадовића, трговца из Округлице; Бранка Петровић (1924), кћер Аранђела Петровића, градског стражара, рођена у Каменици код Цариброда; Љубинка Милошевић (1924), кћер Стојана Милошевића, рођена у Јасики код Крушевца и др.

Наставнице у овој школи су биле: Драгојла Целебџић-Милановић, Драгиња Стојковић-Сандић и Милица Браљинац-Живановић.

Драгојла Целебџић (Пилатовићи, 1908), учитељица Женске занатске школе у Трстенику, удала се 24. маја 1936. године за Војислава Милановића (1909), сина Стевана, рентијера из Јагодине. Војислав, познат под надимком Шмелинг, због сличности са светским прваком у боксу, радио је као порезник у Трстенику.

Драгиња Стојковић (1914), кћер Мијата Стојковића, кафеције из Трстеника, била је учитељица Женске занатске школе. Имала је брата Раденка (1924), званог Радена. Драгиња се удала 11. октобра 1936. године за саобраћајног чиновника, Миодрaга Сандића (1914. – Земун, 1979), сина опанчара Драгомира и Наталије из Лазаревца. Драгиња је са Миодрaгом 2. новембра 1939. године добила сина Драгомира, који је живео у Београду.

Савета Петровић (35), учитељица Женског рада у Женској занатској школи, супруг Светомир, надзорник путева, умрла је 1. новембра 1935. године од тифуса.

Школске 1937/1938. године у I разред уписане су нове ученице. Ове школске године изасланик Краљевске банске управе, школски надзорник Гвозден Мартиновић је од 14. до 18. јуна 1938. године у Женској занатској школи у Трстенику надгледао завршне испите. Испитима су присуствовале госпође Лепосава Петковић, председница Школског одбора, и Даринка Алимпић, благајница.

Лепосава Петковић (1883-1960), супруга трговца Тодора Петковића (1872-1946), није имала деце, али се бавила добротворним радом, помагала је сиротој деци и као таква је изабрана за председницу Управног одбора Женске занатске школе.

Даринка Алимпић (1867-1955), кћер трговца Крсте Бранковића, 1908. године се као удова Стојановић удала за Павла Алимпића (Балосава, 1862. – Грабовац, 1916), бившег среског начелника. Са Павлом је имала кћер Милунку (1910). Даринка се бавила добротворним радом.

Надзорник је забележио да је у радионици Стручну наставу, тј. Стручни практични рад и Цртање кројева предавала наставница Драгојла Милановић, која је и разредни старешина овог одељења. Српско-хрватски језик у атељеу је предавала хонорарно Војислава Оберкнежевић, наставница Грађанске школе у Трстенику. Рачун, Познавање робе, и Историју са земљописом су предавани у нижим разредима. Рачун је предавао хонорарни наставник Милутин Стефановић Цане, а Познавање робе и Историју са земљописом наставница Драгиња Сандић.

У атељеу је уписано да је наставу редовно похађало 12 ученица. Од тога се уписало за полагање испита 9 ученица, а одустале су 3 ученице: Радосија Антић, Наталија Грбић и Вера Радосављевић. На завршни испит су изашле и положиле: Лепосава Караџић, Вера Микић, Милица Панчић, Петрија Парађанин, Надежда Савић-Глишић и Катарина Таврић.

После отварања Грађанске школе у Трстенику, за ову школу влада све мање занимање, те се она своди на само изучавање кројачког заната. Године 1939/1940. уписане су нове ученице од којих су I разред завршиле: Живка Антић (1928) из Чаира; Драгиња Бабић (1928); Ружица Васиљевић (1927), кћер поч. Благоја Васиљевића, трговца; Љиљана Вељковић (1928), кћер Момчила, содације; Даница Вукчевић (1928) из Горњег Рибника, Јелица Јанковић (1928); Јозефина Мајкснер (1928), кћер месара, рођена у Инђији, одсељена 1942. године; Милица Мартеновић (1926) из Осаонице, кћер кројача Стевана; Милица Милићевић (1928) из Осаонице; Ружица Милосављевић (1928) из Богдања; Милика

Младеновић (1928) из Богдања; Вера Нововић (1926), кћер пекара, рођена у Краљеву (нема података када је уписана); Параскева Поповић (1927), кћер кафеције, рођена у Царевом Селу; Милица Стојановић (1928), кћер пекара; Живка Тодоровић (1927), кћер ковача; Загорка Трнавац (1928) из Горњег Рибника, кћер попа Борисава Трнавца; Загорка Хинић (1927), кћер опанчара Николе; Миља Целебцић (1927), рођена у Пилатовићима... Исте ове ученице су наставиле похађање II разреда школске 1940/1941. године када им је разредни старешина била наставница Бранислава Ђорђевић.

У I разред школске 1940/1941. године уписане су ученице: Надежда Васић (1928) из Велике Дренове, кћер пекара; Живка Ђокић (1928) из Богдања; Златка Ђоковић (1929), рођена у Книну, кћи финанси, одсељена 1942. године; Олга Ђорђевић (1929) из Мале Дренове, кћер ковача; Вера Ерац (1929), кћер колара; Милосија Микић (1929) из Осаонице; Мирослава Радоњић из Чаира; Вера Петровић (1929), кћер пекара; Марија Сомборски (1928), кћер пинтера, рођена у Прњавору; Слободанка Лапчевић (1929) из Глободера; Зорица Стефановић (1929) из Врњачке Бање, кћер кафеције; Милева Петровић (1929), кћер келнера; Бранислава Хинић (1929), кћер опанчара Николе; Станица Војиновић (1928) из Велике Дренове.

5. ПИТОМЦИ СРПСКОГ ПРИВРЕДНОГ ДРУШТВА „ПРИВРЕДНИК“ ДОНОСЕ У ТРСТЕНИЧКУ ЧАРШИЈУ ПОСВЕЋЕНОСТ ПОСЛУ И ДУХ ЕВРОПСКЕ РАДИНОСТИ, УРЕДНОСТИ И УГЛАЂЕНОСТИ

Српски народ, изнурен ратовима и епидемијама, имао је срећу да изнедри умне људе који су, забринуте за судбину своје домовине, поучени искуством европских народа, предузели друштвену акцију да унапреде привредни живот стручним оспособљавањем младог нараштаја и његовим запошљавањем по начелу самопомоћи.

Још 1897. године основано је Српско привредно друштво „Привредник“ за међусобну помоћ. Ово друштво је поред кредитирања својих чланова и оснивања штедионица прикупљало добровољне прилоге за школовање и стручно усавршавање деце с циљем да преузму развој трговине и занатства од странаца који, користећи недостатак конкуренције, продају увозну скупу робу и тиме гуше развој домаћих привредних предузећа.

Српско привредно друштво „Привредник“ је било добротворно друштво за школовање и стручно оспособљавање и васпитање деце сиромашних родитеља, претежно са села, с циљем да се оспособе као занатлије и трговци и спрече преузимање трговине и занатства у на-

шим крајевима и од стране дошљака из Аустро-Угарске, а после уједињења Срба, Хрвата и Словенаца од стране капиталистичких великих корпорација и компанија и картела.

У Загребу је у том циљу београдски државник и национални економ, Коста Таушановић, заједно са Владимиром Матијевићем основао Српску банку, а одмах затим 1897. године и Савез српских земљорадничких задруга и Српско привредно друштво „Привредник“. Кроз те три установе је повезан читав српски национално-економски живот у чврсту и снажну организацију. Ова организација је унела велико поуздање и оздрављење у области савременог кадровског оспособљавања и динамичног привредног развоја и преображаја у свим правцима.

„Привредници“ водећи људи су посећивали забита села и проналазили породице са више деце, а затим посредовали код родитеља за упућивање малишана на изучавање заната и трговине и код послодаваца за запошљавање младих трговачких помоћника и занатлија и тако утицали на значајан успон занатства и трговине, а најталентованијим питомцима обезбеђивали стипендије за даље школовање.

У Трстенику је дуги низ година везе са Управом Добротворног друштва „Привредник“ одржавао стари трговац и дугогодишњи председник општине, Василије Анђелковић, који је прихватао сироту децу са села и слао „Привреднику“ на школовање, а затим посредовао код својих пријатеља за њихово запошљавање.

Поред Васе Анђелковића, „Привредников“ повереник је био и Јосип Киндел (1884-1943), учитељ из Рајинца од 1922. године, који је, дошавши из Вуковара, у овом сиромашном селу свио породично гнездо са супругом Фаном Глазер из Сушака, прешао у православну веру и изродио седморо деце. Учитељ Киндел је заволео српски народ и као прави мисионар свесрдно помагао да се подмладак извуче из беде и сиромаштва школовањем и оспособљавањем за привређивање, па је децу сиромашних сељака из Рајинца, Лободера, Планинице, Доњег и Горњег Дубича, у договору са родитељима, слао на изучавање заната и трговине „Привреднику“ у Београд.¹⁰⁵

Трговац Петар Брадић из Трстеника је најрадије примао на посао „Привредникове“ питомце. Они су у трстеничку чаршију донели љубав према послу, уредност и дух европске углађености. Њихова преданост послу и опхођење према послодавцима, колегама и муштеријама постали су пример за углед младим калфама и трговачким помоћницима који су радили у Трстенику.

¹⁰⁵ Радослав Антонијевић Протекција (1922-), трговац из Трстеника, рођен у Рајинцу, кога је учитељ Киндел послао на школовање „Привреднику“, казивао је да су у тој школи, поред заната, питомци оспособљени за савремена знања и вештине: учили су да возе аутомобил, да куцају на писаћој машини, да рукују фото-апаратом, да играју окретне игре и сл. То им је доносило леп углед код госпођица, а и код послодаваца.

ГЛАВА VI – ЧЕСТИ ПАДОВИ ВЛАДА, ГЛОМАЗНЕ ДРЖАВНЕ УСТАНОВЕ, ВИСОКИ ПОРЕЗИ И ЗЕЛЕНАШКЕ КАМАТЕ БАНАКА И СКУПА ИНДУСТРИЈСКА РОБА ТЕШКО ОПТЕРЕЂУЈУ РАДНИКЕ И СЕЉАКЕ ПОЉОПРИВРЕДНИКЕ, ДОК АНТИДРЖАВНИ ТЕРОРИЗАМ СТВАРА НЕСИГУРНОСТ И НЕМИР У НАРОДУ

1. НАРОДНА РАДИКАЛНА СТРАНКА НИКОЛЕ ПАШИЋА СА ПОЛИТИЧКИМ ПРОГРАМОМ ОЧУВАЊА ЈЕДИНСТВА КРАЉЕВИНЕ СХС ДОБИЈА ВЕЋИНУ ГЛАСОВА НА СКУПШТИНСКИМ ИЗБОРИМА 8. ФЕБРУАРА 1925. ГОДИНЕ, А АЛЕКСАНДАР ДОДИЋ ТАКА, ЕКОНОМ ИЗ МИЛУТОВЦА, ПОНОВО ЈЕ ИЗАБРАН ЗА НАРОДНОГ ПОСЛАНИКА СРЕЗА ТРСТЕНИЧКОГ

Народна радикална странка је између два рата у већини српског народа сматрана за једину државотворну странку која заступа народне интересе и која се бори за државно јединство под скиптром Карађорђевића. Неприкосновени вођа Радикалне странке био је харизматични Никола Пашић, бивши председник више влада у Краљевини Србији, затим председник ратне владе, који је и после ослобођења и уједињења добио поверење да састави владу девет пута.

Када је влада Стојана Протића изгубила већину у Народној скупштини и пала, затим и Љуба Давидовић после кратког времена поднео оставку на положају председника, па и влада Миленка Веснића пала, на дан 1. јануара 1921. године мандат за састав владе је поверен старом вођи Радикалне странке, Николи Пашићу. Он остаје председник владе до 1924. године. За то време он седам пута добија мандат и саставља владу (1. јануара 1921, 26. марта 1921, 24. децембра 1921, 16. децембра 1922, 4. маја 1923, 27. марта 1924, 21. маја 1924, 27. јула 1924. године).

У Трстенику је Народна радикална странка основана још 1893. године. Један од оснивача био је трговац Милун Малићанин, рођен у Јасиковици, а наследили су га као предводници ове странке синови Милан и Милош.

Радикалска друштва су била јака у Трстенику, Великој Дренови, Ђићевцу и Ражњу, па и Александровцу. У Трстенику је председник општине у годинама после рата био „одличан радикалац“, економ и бивши народни посланик, Ранко Обрадовић. За трстеничке друштвене и економске прилике била је важна Трстеничка трговачка банка са капиталом од 500.000 динара која је променила фирму 1921. године (звала се Трстеничко удружење за помоћ и штедњу, основано 1887. године). Ова банка је учествовала и у експлоатацији шуме „Гоч“.¹⁰⁶

¹⁰⁶ Гордана Кривокапић-Јовић, *О социјалним основама и организационој структури Народне радикалне странке у Краљевини Срба, Хрватска и Словенаца 1918-1929.*

Односи политичких снага после ослобођења и уједињења остали су углавном непромењени. Избори од 12. новембра 1920. године, када је Демократска странка победила, а Радикална странка као друга освојила 17,7 одсто гласова и 91-ог посланика, унели су краткотрајну пометњу, али касније, радикали су све до краја Краљевине Југославије у трстеничком срезу остали водећа политичка партија. Сви угледни домаћини су сматрали да је припадност владајућој Радикалној странци најбољи доказ верности ортаџбини и оданости поданика круни Карађорђевића.

Заступник Радикалне странке за округ Крушевац до 1929. године је био Милан Симоновић Ђаба, министар за аграрну реформу у Пашићевим владама.¹⁰⁷ Извесно време мењао је странке, придружујући се опозицији. После 1935. година Ђаба се опет вратио радикалима.

Године 1923. вођа трстеничких радикала, Милан Малићанин, је победио је демократског предводника, Светислава Катића, и изабран је за председника општине Трстеник. Столицу председника задржао је наредних 12 година. Са места председника није га уклонила ниједна политичка странка, већ самртни час 1935. године.

За време његове владавине као председника општине променила су се осморица среских начелника, махом радикала:

- (1923-1924) Тодор Димитријевић
- (1924-1926) Александар Зељић
- (1926-1928) Антон Худличка
- (1928-1929) Велимир Живковић
- (1929-1930) Димитрије Ненадовић
- (1931-1933) Радомир Ј. Јојић
- (1933-1934) Димитрије Протић
- (1934-1935) Марко Ранчић

Од 39 влада колико је промењено за 23 године постојања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, односно Југославије, 30 влада су саставиле вође радикала на које су се краљ Александар, а потом и намесник кнез Павле најрадије ослањали и који су имали најјачи ослонац у српском народу.

¹⁰⁷ Милан Симоновић Ђаба, адвокат из Крушевца је био министар за аграрну реформу од 31. јула 1923. године у петој влади Николе Пашића, затим у шестој и седмој влади Николе Пашића све до 27. јуна 1924. године, затим поново у деветој влади Николе Пашића од 9. априла 1925. до 18. јула 1925. године, затим у трећој влади Николе Узумовића од 26. децембра 1926. до 1. јануара 1927. године поново у четвртој влади Николе Узумовића од 1. фебруара до 17. априла 1927. године. У другој влади Веље Вукићевића од 23. фебруара до 30. јула 1928. године Милан Симоновић је био министар вера, на том месту га је наследио Драгиша Цветковић, потоњи председник владе. После скупштинских избора из децембра 1938. године био је председник Народне скупштине.

Трећи избори за посланике Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца одржани су 1925. године у заоштреним сукобима између политичких странака које су се залагале за државно јединство и странака које су се бориле за демократизацију власти, па чак и укидање монархије. Али у то време опада углед и утицај политичких странака, те избори представљају прилику да поједини богати људи покушају да се домогну власти и утицаја у друштву, а често да провере своју важност међу мештанима и подигну пољуљани углед.

Код политичких странака на власти долази до нових неслагања из којих су настале нове фракције које настоје да се на изборима домогну власти. Из таквих фракцијских борби настају нове опозиционе коалиције и блокови који се залажу за измене Видовданског устава, обарање радикала са власти и образовање владе скупштинске већине.

Већ наредне године након других скупштинских избора опозиција успева да свргне са власти Радикалну странку и да на дан 27. јула 1924. године оствари скупштинску већину и тиме мандат за састав владе је добио председник Демократске странке, Љуба Давидовић. Али фракционаштво и неслагање око сваке мере нове владе је настављено, па је ова демократска влада била кратког века, јер су је радикали, у улози опозиције, оптужили да ради против српских националних интереса, Устава и круне Карађорђевића и оборили је, те је новембра 1924. године краљ Александар поново поверио мандат Николи Пашићу и расписивање и спровођење скупштинских избора од 8. фебруара 1925. године.

За ове изборе су се наоштрили и комунисти у Трстенику чија је перјаница био кројач Бошко Савић. Он је рано упознао социјалистичке идеје Димитрија Туцовића, а посебно се одушевио визијом бескласног друштва и пролетерског интернационализма коју су проповедале комунистичке вође, Филип Филиповић и Сима Марковић. Он је био опијен њиховим учењем и оптимистичким тумачењем развоја социјализма у Совјетској Русији и веровао је да ће придобити своје истомишљенике да му дају поверење да у Народној скупштини заступа интересе радничке класе и властодршцима изложи горуће проблеме у народу.

После доношења Обзнане и забране Комунистичке партије, он је наставио да јавно говори о неправедности капитализма, о експлоатацији радничке класе и осуђивао државу која не брине о незапосленима, ратним инвалидима, сиромашнима, гладнима и болеснима, у којој се једни богате на рачун сиромашних, у којој деца немају обезбеђено школовање, а радници једва успевају да зараде за хлеб, а за школовање деце на вишим школама немају скоро никаквих могућности. То је држава у којој сиротиња рађа сиротињу, а богаташи живе на високој нози јер остварују висок профит на рачун уштеда на бедним радничким надницама.

Још 1920. године он се упустио у предизборну агитацију у којој је за разне таксе потрошио своју уштеђевину, па су му се људи у чаршији смејали. Сваки нови срески начелник добијао је извештаје полицијских агената о кафанским говорима Бошка Савића, наређивао је да га ухапсе и после два дана, на молбу Трстеничана, пуштао га је кад је упознао његов досије и уверио се да је он необуздан сањар и безопасан занесењак. О њему су говорили да је „куче које лаје, али не уједа“, јер само прича „комунистичке бајке“.

Ипак, кадгод је неки министар долазио у Врњачку Бању и притом пролазио кроз Трстеник, по Бошка Савића су долазила два жандарма и одводили га у затвор, извињавајући се што је стигла таква наредба, јер он хвали комунизам, а комунисти су убили министра Драшковића и покушали да баце бомбу на краља Александра. Бошко се мирио с тим, али је тражио да га прими срески начелник да му изложи своја политичка уверења, тврдећи да ће после тога и он постати комуниста.

У то време узор и идол трстеничким и скоро свим српским комунистима био је доктор Сима Марковић,¹⁰⁸ генерални секретар КПЈ који је од стране краљевске власти страдао за правду и сам био жртва

¹⁰⁸ Сима Марковић је рођен у Крагујевцу 1888. године где је учио основну школу и гимназију. Отац му је био професор и директор гимназије. Студије математике је завршио 1911. године и запослио се као суплент Треће београдске гимназије. Године 1913. он је докторирао математику код професора Михаила Петровића и Милутина Миланковића и изабран је за доцента на Филозофском факултету у Београду. На Вуковарском конгресу изабран је за секретара Централног партијског већа КПЈ, а исте године и за посланика Уставотворне скупштине Краљевине СХС. После доношења Закона о заштити државе он је избачен из Скупштине и са факултета. На конгресу Коминтерне 1922. године срео је Лењина и изабран је за члана Извршног комитета, али на повратку он се задржава у Бечу где оснива Загранични комитет КПЈ. У то време пише расправу „Уставно питање и радничка класа Југославије“ и књигу *Национално питање у светлосији марксизма*. При доласку у земљу је ухапшен и осуђен на две године робије коју издржава у Пожаревцу и Лепоглави. По изласку с робије, крајем 1924. године, бори се за очување Југославије у редовима комуниста, па је у Москви критикован од стране Стаљина као социјалдемократ и фракционаш. На III конгресу КПЈ у Бечу постигнуто је привидно јединство леве и десне фракције, а он је изабран за секретара ЦК КПЈ уз подршку Георгија Димитрова. Због неприхватања ставова IV конгреса КПЈ у Дрездену из октобра 1928. године о националном питању и разбијању Југославије, после критике Палмира Тољатија октобра 1929. године Марковић је искључен из КПЈ. Са супругом Браниславом протеран је у Босну, али он бежи преко границе у Беч, а отуда у Москву где се 1935. године запослио као научни сарадник Филозофског института Академије наука СССР-а. Тамо је објавио рад „Дијалектички материјализам и савремена физика“. На VII конгресу Коминтерне поново је примљен у КПЈ. Ухапшен је 20. јула 1938. године у Москви, оптужен за троцкизам, осуђен на смрт и стрељан 19. априла 1939. године и сахрањен на Донском гробљу. Његова супруга Бранислава се вратила у Југославију и 1948. године због заступања схватања да је комунистички покрет јединствен и интернационалан, ухапшена је и спроведена на издржавање казне од пет година и преваспитавање на Голом отоку где је била изложена тортури као присталица Информбироа. Сима Марковић је рехабилитован 1958. године.

клевете и неправде од својих партијских другова, јер је у партијским споровима оптужен као фракционаш. Због неприхватања ставова већине о нужности разбијања Југославије као буржоаске версајске творевине, Сима Марковић је као фракционаш искључен из КПЈ.

Али он се није с тим мирио, па је наставио и даље да се аргументима бори за своја уверења, образлажући да је Југославија настала као плод вековних тежњи братских југословенских народа раздвојених завојевачким ратовима великих сила.

Попут осталих комуниста који су стављени ван закона и онемогућени да се боре за друштвене реформе Бошко Савић је по савету другова из партијског руководства одлучио да се бори за радничка права легалним парламентарним путем. Уздајући се у подршку радника и сељака он је основао Радничку републиканску сељачку странку и потрошио сву своју уштеђевину на разне таксе ради регистрације странке и предизборну кампању. Међутим, гласачи су оценили да он неће добити изборе, па су многи гласали за оне кандидате који су им обећали награду од 100 динара или опанке на поклон. Пре гласања гласачи у неким селима су од кандидата за посланике добили маказама пресечену половину новчанице обично од 100 динара, или један опанак, или ређе ципелу. Гласало се куглицама. Као доказ да су гласали за свог кандидата гласачи су стављали руку у гласачку кутију, а затим дизали руку отварајући шаку, а по обављеном гласању се јављали за други део стодинарке или други опанак.

Бошко Савић није успео ни да се кандидује на скупштинским изборима 1925. године, па је агитовао за своје пријатеље из Савеза земљорадника. Тада је дошао на идеју да оснује странку која ће бити демократска по духу, републиканска по опредељењу и која ће ујединити раднике и сељаке. Ипак, грађани су му указивали поштовање као ретко коме, јер су се уверили у његову доследност уверењима и његову честитост.

На изборе од 8. фебруара 1925. године изашло је 5 политичких партија: Радикална (са три кандидатске листе), Демократска, Самостална демократска, Земљорадничка (две кандидатске листе) и Републиканска странка.

За ове изборе у Крушевачкој области је уписано 38.349 бирача, од којих је на гласање изашло 31.967, односно 83,36 одсто. Од тога у трстеничком срезу је од 8.377 уписаних бирача изашло на гласање 6.952 или 83 одсто.

Радикална странка је за носиоца окружне листе поставила Милана Симоновића Ђабу, министра на расположењу и бившег народног посланика, за носиоца листе независних радикала изабран је професор Љубомир Матић, а за носиоца треће радикалске листе дисидената кандидован је трговац Ранко Обрадовић из Округлице.

На окружној листи Милана Симоновића Ђабе кандидат за срез трстенички био је Александар Додић Така из Милутовца, а његов заменик је био Станислав Вукчевић, земљорадник из Јасиковице.

На другој листи радикала дисидената проф. Љубомира Матића за срез трстенички је кандидован Сава Ј. Поповић (1884-1940), банкар из Трстеника, а за заменика је кандидован Момир А. Степановић, економ из Горњег Рибника.

На трећој радикалској листи Ранка Обрадовића кандидат за срез трстенички био је Милан Матић (1862-1930), трговац и банкар из Трстеника, родом из Страгара, а његов заменик је био Милорад Попадић, земљорадник из Богдања. Колико су партијске изборне игре биле хазардне сведоче и кандидације за друге срезове. На истој радикалској листи Ранка Обрадовића за кандидата жупског и копаоничког среза постављен је Милен Петрашиновић, деловођа општине Брезовица, а за његовог заменика је постављен Љубодраг Радосављевић, ковач из Трстеника. Кандидат за срез ражањски је био Милен Карић, деловођа општине из Оцака, а његов заменик Чедомир Б. Колић, председник општине Велуће.

Прву окружну листу Земљорадничке странке представљао је Љубодраг А. Јовановић, економ из Великог Шиљеговца. Кандидат за срез трстенички био је Радоје М. Ратајац, земљорадник из Велике Дренове, а његов заменик је био Марко Пантовић, земљорадник из Новог Села, потоњи председник општине Ново Село. За срез расински кандидат је био Радосав С. Шарановић, земљорадник из Глободера, а његов заменик Милан Манезић, земљорадник из Јасике.

Носилац друге, дисидентске листе Земљорадничке странке био је Димитрије Попадић, земљорадник из Глободера, а кандидат за срез трстенички био је Велисав Алексић, земљорадник из Доње Црнишаве, а његов заменик је био Драгутин Милошевић, земљорадник из Медвеђе.

Носилац окружне листе Демократске странке био је Љубомир Ристић, индустријалац из Крушевца, а кандидат за срез трстенички био је Благоје Савић (1889-1945), касапин и трговац из Трстеника, а његов заменик је био Александар Т. Брадић, свештеник из Медвеђе.

Самостална демократска странка је за носиоца окружне листе именovala Светислава Јаћовића, адвоката из Крушевца, родом из Трстеника, а за кандидата за срез трстенички именован је Ранко Миловановић, земљорадник из Медвеђе, а за његовог заменика Јован Бекрић, земљорадник из Омашнице.

Републиканска странка је за носиоца своје окружне листе поставила Станислава Милијановића, директора листа „Република“ из Београда, а за кандидата за срез трстенички именован је Милутин Вељковић, адвокат из Крушевца, а његов заменик је био Стеван Марковић, хотелијер из Трстеника.

После једномесечне агитације већина бирача је свој глас у овом округу дала радикалима. Они су на све три листе у округу сакупили 24.033 гласа, од којих је само листа Милана Симоновића Ђабе однела 22.805 гласова. Његова листа је у трстеничком срезу освојила 4.019 гласова, те је кандидат ове листе Александар-Така Додић по други пут изабран за народног посланика среза трстеничког.

Кандидат за срез трстенички Сава Ј. Поповић са радикалске дисидентске листе проф. Љубомира Матића добио је само 40 гласова, а кандидат са радикалске дисидентске листе бившег народног посланика Ранка Обрадовића за срез трстенички Милан Матић добио је 763 гласа, али није успео да уђе у Народну скупштину...

Лоше су прошли и кандидати са две листе Земљорадничке странке 8. фебруара 1925. године који су сакупили свега 1.659 гласова, од тога у срезу трстеничком Радоје Ратајац и Димитрије Попадић 459 гласова.

Самосталне демократе, које је заступао адвокат Светислав Јаћковић, у трстеничком срезу су освојили само 156 гласова.

Окружна листа Демократске странке је заузела друго место по броју сакупљених гласова. У свих пет срезова добила је 5.716 гласова, од тога кандидат демократа, Благоје Савић, у трстеничком срезу је освојио 1.479 гласова.

С најмањим бројем гласова међу странкама нашла се листа Републиканске странке која је у Трстенику добила свега 36 гласова.

„Службене новине“ су објавиле да су у крушевачком округу за народне посланике изабрани кандидати са листе Радикалне странке: Добривоје Гер. Поповић (други пут),¹⁰⁹ Александар-Така Додић (други пут), Милутин М. Пешић и Милан Симоновић (четврти пут).

На трећим изборима за народне посланике Народне скупштине Краљевине СХС, који су одржани 8. фебруара 1925. године од укупно 45 политичких партија само 15 су добиле мандате у Народној скупштини. Поново је победила Народна радикална странка Николе Пашића са освојених 25,6 одсто гласова.

Однос политичких снага се није много променио. Хрватска сељачка странка Стјепана Радића освојила је 22,4 одсто гласова док је Демократска странка Љубе Давидовића забележила нови пад, јер је

¹⁰⁹ Добривоје Герасима Поповић (Александровац, 1875. – Београд, 1935) гимназију је похађао у Крушевцу, медицину дипломирао у Бечу. По повратку у земљу 1901. године био је срески лекар жупског и копаоничког среза, потом срески лекар ресавског среза и управник болнице у Свилајнцу, а од 1910. до 1919. године био је окружни лекар у Крагујевцу. У Великом рату био је референт санитета Шумадијске дивизије. Од 1919. до 1925. године био је помоћник министра здравља Краљевине СХС. Од 1925. када је пензионисан до 1935. године био је народни посланик. Написао је низ чланака из медицине и књигу *Народни лекар*.

издвајањем крила Светозара Прибићевића освојила само 11,8 одсто гласова. Самостална демократска странка Светозара Прибићевића је освојила 9,2 одсто бирача, а Муслиманска странка 6,2 одсто гласова.

Мандат је поверен поново старом вођи радикала Николи Пашићу. Он остаје председник још три мандата (29. априла 1925, 18. јула 1925) све до 8. априла 1926. године, када је председник владе постао Никола Узуновић.

Ипак, издвојиле су се странке које су биле националног карактера. Српске странке су разбиле свој бирачки корпус док су Хрвати, Словенци и муслимани били јединствени.

На дан 18. новембра 1925. године Стјепан Радић је ушао у владу Николе Пашића у којој му је поверен положај министра просвете, пошто је претходни министар, Велимир Вукићевић, дао оставку.

Априла 1926. године Стјепан Радић као министар просвете у Пакрацу оптужио министра саобраћаја, Крсту Милетића, за проневеру 4.000 тона угља.

Настаје криза владе јер министар Милетић 12. априла 1926. године подноси оставку уз образложење: „Не желим да будем више у прилици да са оваквом једном битангом и вуцибатином седим за истим столом.“

Председник Никола Узуновић даје оставку 15. априла 1926. године и одмах затим формира нову владу без Стјепана Радића. Сви покушаји да се необуздани вођа Хрватске сељачке странке придобије за јачање државног јединства и напредак народне слоге били су узалудни. Вођство ХСС-а је сваки напредак у јачању јединства државе и привредни успон доживљавало као осујећење њиховог сна о независној држави Хрватској.

2. РАСПРШЕНИ СНОВИ КОМУНИСТА О ПРОЛЕТЕРСКОЈ ИДИЛИ БРАТСТВА, СЛОБОДЕ И ЈЕДНАКОСТИ И ЊИХОВА СТРАДАЊА КАО ЗАТОЧНИКА КОМИНТЕРНИНЕ ПОЛИТИКЕ РАЗБИЈАЊА ЈУГОСЛАВИЈЕ КАО „ВЕРСАЈСКЕ ТВОРЕВИНЕ“ И „ТАМНИЦЕ НАРОДА“ И КРАХ БОШКА САВИЋА И ДОЈЧИНА САВИЋА НА СКУПШТИНСКИМ ИЗБОРИМА 1927. ГОДИНЕ

После изгласавања Закона о заштити државе и одузимања посланичких и одборничких мандата комунистима сви важни догађаји у политичком животу Краљевине СХС текли су мимо КПЈ која је постала мала партија верника марксистичке идеологије. Али њени следбеници пратили су идеолошку борбу фракција унутар Централног партијског већа, које је своје пропагандне летке слало из Беча где је било избегло. Свесно да није чврсто повезано са радничком класом своје земље, руководство КПЈ у Бечу се ослања на прогласе које упућује Коминтерна.

Покушавајући да бивше чланове забрањене КПЈ окупи у легалну партију, следбеници умерене партијске линије и заговорници парламентарне борбе и противници оружаног освајања власти су основали Независну радничку партију Југославије 7. јануара 1923. године. На скупштинским изборима 18. марта 1923. године НРПЈ је добила 24.321 глас, односно 1,1 одсто свих гласова, али није освојила ниједан мандат. Али на општинским изборима од 19. августа 1923. године комунисти су истакли своје кандидате само у 18 градова и у 13 општина добили 35 одборника. Илегална КПЈ је у то време бројала само око 1.000 чланова у целој земљи, мада је њена идеологија била сабласт за краљевску владу.

У руководству КПЈ су се распламсале фракцијске борбе око ставова о националном јединству Југословена као нације у настајању и о самоопредељењу с правом на отцепљење „племена“ у оквиру државе.

Коминтерна је сматрала да се у XIX веку формирало погрешно схватање да је нација етничка заједница која се бори да окупи своје расуте делове. Тако су на националној основи уједињене Немачка и Италија. Тако је настала борба за Велику Србију, Велику Грчку и Велику Бугарску. Овакве творевине су, наводно, биле угњетачке према националним мањинама и производиле су тежње ка етничком чишћењу.

Космополитски оријентисани, интелектуалци су дизали глас против овакве политике балканских политичара. Тако се још од времена Светозара Марковића јавила идеја о Балканској федерацији. За Балканску федерацију се залагао још 1912. године српски социјалиста, Драгиша Лапчевић, а касније бугарски социјалиста, Георги Димитров. Под утицајем Лењиновог устројства Русије као савеза совјетских социјалистичких република и комунисти у Краљевини СХС су усвојили програм стварања федералне државе, али нису се сложили да ли да федералне јединице буду створене унутар историјских граница или да поделе као етничке територије јер су братски народи живели измешани, па би примена тих принципа била неправедна.

Већина у руководству КПЈ се противи утопизму Коминтерне о стварању Балканске федерације уједињењем са Бугарском, са којом је Србија водила три тешка рата око територија. За федерацију се залажу између 1920. и 1923. године Хрват Стјепан Радић и Бугарин Александар Стамболијски, а од 1924. и 1931. године излази лист „Балканска федерација“ који је једно време уређивао Огњен Прица. Тај лист су добијали трстенички комунисти за све време његовог излагања. У Трстенику га је растурао пекар Дојчин Савић, делећи га својим поузданим муштеријама у пекари, често због полиције, увијајући муштеријама у новине брашно, лепиње или хлеб.

Око националног питања почела је расправа на Другој конференцији КПЈ која је позвала чланство да се изјасни по овом питању. Расправа је текла прво на страницама партијске штампе. Јуна 1923. године о овом питању је расправљано на Земаљској конференцији НРПЈ.

Јануара 1924. године у Београду је одржана Трећа конференција КПЈ посвећена националном и класном питању. Конференцији је присуствовало 35 делегата. На конференцији су се делегати поделили у два тора. Прво гледиште је изложио Сима Марковић у списима „Национално питање у светлости марксизма“ и „Уставно питање и радничка класа Југославије“. Он је схватао да је национално питање у Југославији питање конкурентске борбе између српске, хрватске и словеначке буржоазије. Марковић тврди да се национално питање у Југославији своди на уставно питање и предлаже да се КПЈ заложи за покрајинске аутономије.

Супротно мишљење заступала је левица у руководству КПЈ која је већином одбацила гледиште Симе Марковића као мешавину велико-српских и социјалдемократских схватања и изгласала резолуцију у којој истиче: политика националног угњетавања у новој држави је спречила процес формирања једне нације из трију сродних и изазвала све дубље националне супротности. Због тога се „држава Срба, Хрвата и Словенаца не може сматрати као хомогена национална држава с нешто националних мањина, него као држава у којој владајућа класа једне (српске) нације угњетава остале нације.“ Резолуцијом се признаје право сваке нације на самоопредељење, што значи и право на отцепљење и стварање своје посебне државе.

Приговор да би разбијање Југославије било у супротности са тежњама о уједињењу радничке класе, резолуција одбија, истичући да „уједињење српског, хрватског и словеначког народа лежи у правцу историјског прогреса и интереса класне борбе пролетаријата. Али да би то уједињење могло испунити своју мисију, заједничка држава мора се заснивати на основи добровољног савеза и потпуне равноправности свију својих делова, што досад није био случај.“ Многим пролетерима није било јасно како ће се борити за уједињење кад се нису „добровољно“ ујединили.

Конференција је изабрала и ново партијско руководство у које су ушли: Триша Кацлеровић, Павле Павловић, Сима Миљуш, Коста Новаковић, Владимир Чопић, Лаза Стефановић, Јосип Жорга и други.¹¹⁰

¹¹⁰ *Прејлед историје Савеза комуниста Југославије*, Београд, 1963.

На дан 6. маја 1924. донет је Мајски манифест Коминтерне којим се даје подршка борби ВМРО-а, и износи план о Балканској комунистичкој федерацији. Међутим, тај план је прихваћен само како би се разбила унитарна Краљевина СХС. Заговорници бољшевизма и разбијања Југославије у редовима КПЈ воде чланство у авантуризам и изазивају одмазду власти и одбијају од комуниста борце за радничка права који се окрећу синдикалном удруживању. Многи радници, сељаци и интелектуалци напуштају КПЈ разочарани због позива Коминтерне на разбијање „версајске вештачке творевине Краљевине СХС“ и због терористичких акција комуниста против „великосрпског хегемонизма“, мада је било јасно да су покрајине које су до 1918. године биле под круном Аустро-Угарске и имале су повлашћен положај.

Спорове о националном питању разрешио је по директивама Коминтерне Трећи конгрес КПЈ, који је одржан у Бечу од 17. до 22. маја 1926. године уз присуство 36 делегата са решавајућим и 12 делегата са саветодавним правом. Конгресу су присуствовали и представници Коминтерне који су захтевали јединство КПЈ и престанак фракцијске борбе. Конгрес је изабрао и изгласао Централни комитет КПЈ. За секретара је изабран Сима Марковић и поред његових неприхваћених „опортунистичких“ гледишта под утицајем делегата Коминтерне, Георгија Димитрова. Вођа леве фракције, Ђука Цвијић, наставио је фракцијску борбу против Марковића.

Школска и студентска омладина је двадесетих година била опседнута сновима о револуционарном преображају југословенског друштва у братску пролетерску државу правде и једнакости.

Током 1925. године у Београду и неким градовима у унутрашњости почела је серија јавних предавања о Совјетском Савезу. Објашњавана је тешка и суморна стварност прве земље социјализма. Студенти комунисти су свим средствима ометали ова предавања која су жудно слушали емигранти, бивши белогардејци и монархисти. Предавања угледних публициста Струвеа, Кејућина, Лебедева, Чубинског сматрана су антибољшевичким и успешно су ометана. Студенти су доносили и просипали бочице сумпор-водоника и амонијака, изазивали гађење слушалаца, па чак су неки гађали предавача трулим прадајзом и поквареним јајима.

Међутим, када је дошао француски новинар Анри Барбис, познат по својим симпатијама према Црвеној Русији, дочекан је овацијама. Барбиса је у кафани „Штибнер“ поздравио генерални секретар КПЈ, Сима Марковић. Студент марксиста, Радоје Вукчевић, је Барбису предао на поклон две књиге: *Развићак друштва у оцледалу историјској материјализма* Филипа Филиповића, коју је писао за време тамновања у Пожаревцу, и *Теорија релативитета* Симе Марковића. Студенти су Барбису приредили свечани испраћај на станици.

Запажено је било и предавање Бранка Гавеле, директора Београдске драме, који је говорио о својим утисцима из Совјетског Савеза. Он је похвално говорио о совјетском позоришту и посебно о Теорији глуме редитеља Константина Станиславског. За време његовог предавања чули су се узвици: „Живела Совјетска Унија! Слава Лењину!“

Владимир Мирић, који је био узор студентима скојевцима, када је изашао са робије, није смео да се упушта у нове невоље са полицијом и потпуно је напустио политику. Као и многи други комунисти, и он је увидео да је комунизам брига појединаца за људско друштво које њима самима не гарантује ништа осим страдања од самог тог друштва. После ратних страхота, позив на револуцију је позив на ново насиље којим се мењају само властодршци.

Студенткиње Десанка и Милица Јовановић су хрлиле на састанке, примале задужења, растурале летке и плакате по Београду, а за време распуста су долазиле у Трстеник и растурале „Радничке новине“, „Слободну реч“, „Организовани радник“ и кријумчариле забрањене новине.

Убрзо је због болести оца Радоја студенткиња Милица Јовановић напустила студије и вратила се у Трстеник да помогне мајци Стamenti око вођења имања и кафане.

По повратку из Београда Милица је живела као нека јунакиња из руских романа. Проповедала је комунизам и слободну љубав, дружила се са пролетерима, певала с њима револуционарне песме у кафани „Босна“, окопавала кукуруз са надничарима, била помељар у Градиштанској воденици крај Топољака у Грабовцу, веслала возећи се у чамцу на Морави у време високог водостаја, лети скакала у моравске дубине и пливала попут делфина, возила лимузину „шенкер“ као прва жена у срезу која је села за волан. Кружиле су приче да је била љубавница војводе Лунета док је имала кратку љубавну идилу са младим банкарком, Драгомиром Мирићем, али је он под утицајем родбине и околине напустио Милицу и оженио се патријархалном девојком Зором, ћерком трговца Петра Стојадиновића, која му је у мираз донела лепу кућу у Врњачкој улици. Ту кућу је Петар Стојадиновић купио на лициtacji када је Радоје Јовановић пао у дугове због меница које је потписивао као Јемац и због губитка у трговачким пословима.¹¹¹

¹¹¹ Проф. Борка Стратимировић ми је казивала 1992. године да је кућа Градиштанца оглашена за продају због доспелих дугова. Нико од Трстеничана, осим Петра Стојадиновића, није желео да учествује у надметању на продаји куће јер је то сматрано за увреду несрећне породице Радоја Градиштанца. То је искористио трговац Пера и купио кућу за почетну врло ниску цену и одмах се уселио у њу. То му је донело грдње целе чаршије и прекоре његових страначких другова, па је он напустио Демократску странку. Кућу је наследила његова кћер Зора која се удала за банкара Драгомира Мирића.

Десанка је на Универзитету упознала колегу Андрију Тирка са којим је живела у „комунистичком“ браку. По окончању студија она се запослила у Министарству грађевине, у прво време је радила у Суботици, а када је Андрија ухапшен и осуђен на робију, она је затражила премештај у Сремску Митровицу, где је он издржавао казну. Као грађевински инжењер она је више пута одлазила у Казнионицу, а касније, када је за управника постављен Момир Парађанин,¹¹² правник, родом из Пољне, она је редовно од њега тражила затворенике добровољце за извођење разних грађевинских радова, па је том приликом ступила у везу са истакнутим вођама Комунистичког покрета, а посебно је постала блиска са Мошом Пијаде.¹¹³

Десанка је била достојанствена као комуниста, али није признавала брак склопљен пред свештеником. По узору на руску револуционарку Александру Колонтај, она је живела невенчана са Андријом Тирком. У Трстенику су жене шапутале аброве како се Стакина Деса „окопилила“ и са тим Мађаром родила кћер која је умрла као беба. Међутим, Десанка се 1929. године разболела од туберкулозе и лечила се у Словенији на Голнику скоро годину дана.

Када је Андрија Тирк умро, Десанка се није удавала. Са сестром се разишла када је видела да се Милица у кафани „Босна“ опија са гостима и руши углед комуниста и дома Градиштанаца.

У чаршији су кружиле приче о најновијој љубавној романси између Милице Градиштанец и младог правника Живојина Поповића, сина професора Драже. Али Живојин није Милицу одвео пред олтар, јер је, заслепљена комунистичком пропагандом, била присталица слободне љубави, што су патријархални житељи Трстеника сматрали блудом. Судија Живојин се касније оженио младом дактилографкињом Надом, ћерком кафеције Радомира Станића Димитријевића, солунског борца из Медвеђе.

Разочарани политиком Коминтерне, која Југославију сматра версајском творевином империјалистичких сила победница над Немачком и Аустро-Угарском, а не државом насталом историјском борбом братских народа за ослобођење и уједињење, највећи број бивших комуниста је напустио свако окупљање и сарадњу са комунистичким изасланицима који су покушавали да наставе борбу за пролетерске циљеве.

¹¹² Правник Момир Парађанин из Пољне био је на служби у Казниони у Сремској Митровици, као управник око 1936-1940. године. Био је члан Земљорадничке странке Милана Гавриловића.

¹¹³ По казивању Милице Градиштанец, њена сестра Десанка је упознала Мошу Пијаде са својом школском другарицом из Крушевачке гимназије, Лепосавом Петровић-Нешић. Када је Моша Пијаде изашао са 14-годишње робије 1939. године Лепосава је постала његова животна сапутница.

Веран изворним идеалима комунизма остао је кројач Бошко Савић који је у разговору са својим суграђанима, у радионици, на улици и у кафани, као и на разним славама, свадбама и сахранама, на саборима и на разним празницима бранио комунистичку Русију и Комунистичку партију Југославије, тврдећи да је секретар Сима Марковић најумнија и најпоштенија српска глава и да он осуђује злочине које су у име КПЈ починили тобожњи комунисти, али и злочине које су у име државе чинили жандарми. Савић је сматрао да ће Коминтерна, кад јој српски комунисти објасне да је национално питање у Краљевини СХС, у ствари, класно питање, одустати од захтева да се комунисти боре за разбијање троимене краљевине.

Око 1930. године Коминтерна је напустила идеју о Балканској федерацији и о светској револуцији и залагала се за остварење социјализма у свакој земљи, посебно у складу са специфичностима те земље. Тад је напуштена и идеја о распарчавању Југославије и прихваћено остварење права народа на федеративно уређење са правом на отцепљење.

3. ОФИЦИР ДРАГУТИН ЈОВАНОВИЋ ЛУНЕ НАПУШТА ВОЈНУ СЛУЖБУ И КАО КАНДИДАТ ДЕМОКРАТСКЕ СТРАНКЕ ПОБЕЂУЈЕ НА ОПШТИНСКИМ ИЗБОРИМА ЗА ПРЕДСЕДНИКА ВРЊАЧКЕ ОПШТИНЕ 15. АВГУСТА 1926. ГОДИНЕ И ПРЕДУЗИМА ПОДУХВАТЕ ЗА УРЕЂЕЊЕ И УЛЕПШАВАЊЕ ВРЊАЧКЕ БАЊЕ

У Врњачкој Бањи после ослобођења и уједињења власт су држали угледни мештани. Председник врњачке општине од 1919. до 1926. године био је староседелац Драгић Миковић (1881-), син Аксентија и Синђелије из Гоча. Драгић се оженио Станимирком (1881-) са којом је имао синове Исаила, Михајла, Милоша и ћерку Бисерку.

Драгић је био вођа Народне радикалне странке и као истакнута личност изабран је за председника општине Врњачка Бања, био је и окружни народни посланик, оснивач Врњачког суда и председник Општинског суда. Имање Миковића је било на месту садашњих хотела „Меркур“ и „Фонтана“ и обухватало је стационар „Шумадија“. Драгићев син Михајло је био врњачки кмет и кандидат за председника општине. Оженио се Дренком, која је од 1941. до 1945. године била професор историје у Врњачкој гимназији, а родом је била из Сремске Митровице.

Међу бројним ратницима који су прошли кроз битака дим, а још више кроз бројне диверзантске и извиђачке акције у позадини непријатеља, у времену након ослобођења, у Трстенику и Врњачкој Бањи

истакао се својом храброшћу, пожртвовањем и вером у идеале ратни херој Драгутин Јовановић, познатији као војвода Луне. Он се, незадовољан влашћу радикала и ниподаштавањем његових ратних заслуга, определио за Демократску странку Љубе Давидовића, сматрајући да се у тој странци налазе честитији људи.

Рођен 1892. године у Алексинцу, где су се из Прилепа тек доселили његов отац Мирча, мајка Достана и старији брат Драгољуб, млади Драгутин, звани Луне, стасао је у Врњачкој Бањи.

Његов отац је у Врњачкој Бањи радио као кочијаш, а брат Драгољуб као зидар је градио виле за богате грађане који су у Врњачкој Бањи тражили спокој. Луне, после завршене основне школе, није наставио школовање, већ је заједно са старијим братом радио као зидар. Уочивши Драгутинов немирни дух, пословођа зидара га је због склоности ка луњању прозвао Луне и по томе надимку је остао запамћен заувек.

Као дете једне старе српске породице која је као и многе друге злостављана од стране турских власти, он је као младић и зидарски радник, надахнут народним песмама о српским јунацима жудео за осветом због вековног понижења раје и скрнављења православних светиња и за ослобођењем прегажене отаџбине. Његова жеља је све више јачала када је од печалбара из Старе Србије слушао како се тамо распламсала четничка акција. Њега је одушевљавала прича о томе како су храбри српски комити прерушени упадали у куће познатих тлачитеља и упозоравали их да не прогоне народ, а оне који их нису послушали, кажњавали смрћу.

Ступио је у комитски одред војводе Вука, војевао пре почетка балканских ратова, прошао кроз пакао Првог светског рата и дочекао слободу. После тринаест година под оружјем, Луне је дошао у Врњачку Бању и са друштвом у кафани јавно кудио неспособне и подмитљиве власти које су обезвређивале идеале за које су безбројни војници проливали крв.

Срце му се сламало када је сретао сакате, хроне и следе ратне другове, разне невољнике и просјакe, које је рат обогатио, како просе на улицама, јер им због недостатка докумената није призната никаква пензија или државна помоћ. Такође, сретао је људе који су га молили за помоћ због неправедне заплене имовине, због неплаћеног дуга, због потписане менице или преоране међе.

Он је, не плашећи се ни жандарма ни среског начелника, улазио у општину или суд и питао зашто чиновници саботирају доношење праведног решења, претио да ће он лично ићи код министра и захтевао решење.

Народ је силно заволео овог храброг и праведног човека о чијој су се смелости причале легенде, а народни гуслар Светислав Аћимовић Тиса из Страгара по вашарима је певао уз гусле песме о његовим ратним подвизима, а посебно о ухођењу Србије под окупацијом Аустро-Угарском...

Људи су молили војводу Лунета да се кандидује за председника Општине Врњачка Бања. Он је предлог прихватио и на изборима 15. августа 1926. године великом већином гласова изабран је за председника општине.

У дому Мирче и Достане, поред Лунета и његове супруге, живела је Јулка, супруга његовог брата Драгољуба, који је погинуо у рату, затим Лунетов братанац Милан и братаница Милица по којој је и њихова вила добила име „Мица“. Милан је умро као младић, а Мица се удала за пилота Милана Заклана из Марибора.

Луне је био ожењен Крушевљанком Зором са којом није имао деце, па се по сазнању да неће са њом имати деце од ње развео. По старој комитској навици, волео је жене без обавеза.

Луне је у Врњачкој Бањи са оцем отворио ауто-сервис са продавањом резервних делова. У једном Водичу по Врњачкој Бањи из 1926. године, у издању „Канцеларије Чичероне“ објављена је следећа реклама:

Ауто-џаража. Сојсџивеник Луне. Снабдевена увек ауто-зејшином, мазивом и свим пошребним ауто-машеријалом и резервним деловима. Прима кола на џаражирање и џрање и врши сијне ојравке. Цене солидне.

Ту је Лунету запала за око млада и пркосна Милица Градиштанац која је прва у Трстенику села за волан лимузине „шенкер“ и у Лунетовој гаражи потражила помоћ око одржавања кола. Милица је под утицајем своје сестре Десанке прихватила идеје о комунистичком револуционарном преображају друштва, па и о слободној љубави. Луне је желео да упозна чари комунистичке слободне љубави и са Милицом је имао кратку и бурну љубавну романсу, која се брзо завршила кад је он схватио да слободна љубав не мари за верност као доказ љубави. Тада је упознао Даницу из Ниша и када се уверио колико му је одана, он се 1930. године њоме и оженио, али ни са њом није имао деце.

Касније је од свог пријатеља Милосава-Миће Стругаревића узео кафану „Снежник“ под закуп и ту седео са гостима до дубоко у ноћ и препричавао своје доживљаје из комитовања и са Солунског фронта. Злурада оговарања страначких супарника, дезертера и кукавица о плачкању бегова и својих непријатеља Луне је одбацивао са гнушањем, говорећи да су се четници борили за крст часни и слободу златну и наглашавао:

Ја сам својим другарима увек говорио: Никада не узимајте ништа с мртвој непријатеља, ни саи, ни прсиен, ни паре, ни цокуле — ништа, айсолушно ништа; зато смо и преживели јер нас није шерао малер.

У пуном напону снаге и воље да предводи житеље Врњачке Бање у уређењу овог прелепог бисера туризма који је због своје благотворне климе и извора волшебних вода привлачио још у древна времена римске легионаре, српске оклопнике, турске аскере, а у новије време цвет српског друштва, места окруженог историјским споменицима и обдареног природним лепотама, Луне ступа у политичко надметање и односи победу над радикалима и 15. августа 1926. године постаје председник општине Врњци. Његова десна рука је деловођа Божидар Протић, иначе, секретар месног огранка Демократске странке. Њих двојица су били осведочени правдољупци, суседи са Слатинског венца, сарађивали су радећи за народну корист, често су омркнули на послу. Они се друже, иду на славе, Луне код Боже на Светог Тому (19. октобра), а Божа код Лунета на Ваведење (4. децембра). Њих двојица су прионули да реше све нагомилане задатке у уређењу места и у отпављању послова.

Свом добром пријатељу Петру Јовановићу, који је до Лунетовог избора за председника био три пута општински кмет, Луне је знао да каже:

Стриче, ми сада не можемо да сарађујемо, твоји пашићевци су изјубили...

Ипак, он је сарађивао са људима другачијих политичких опредељења, јер није био задрти партијски човек. Он је пружио руку и својим противницима радикалима. Он је добро знао да је помоћ угледних и способних људи увек драгоцен, па се није много обазирао на њихово политичко опредељење. Није волео странчарење и разједињеност.

О његовој блискости са радницима занатлијама и разумевању социјалиста сведочи и један запис једног трстеничког обућара, ортака Николе Хинића:

По мом доласку у Трстеник 1922. године ујознао сам Врњачку Бању у коју смо ми радници радо ишли на провод недељом. Ја сам сазнао да у њој живи један комисијски војвода Луне Јовановић, који има оца фијакеристију, Мирчу Јовановића, кога сам био ујознао да би нас, момке, возио најпре у Трстеник. То је био један омањи чичица који је био и њлеменић човек. Када бисмо га ујишли за Лунетиа, увек је говорио да је добро и да многа ради за људе. Па је исјала прилика да се ја и Луне ујознамо. Када су комисије из Београда дошле да ископају кости 1923. године првој коми-

ше, Воје Танкосића, учишћеља из Шайца, тада је Луне постојао први комунишки војвода у земљи. Био је храбар, члан Демократске странке на листи Љубе Давидовића. Волео је радне људе, занатлије, заштитићавао их и идејом су радници били ухашени, он је упуцао да се пусти. Неколико њих је пустио из затвора у Трстенику, јер је Бања онда била под срез трстенички. Када сам био пословођа и ортак у ојанчарској радњи Николе Хинића у Врњачкој Бањи, у једном нашем разговору, 1925. године, Луне ме упита да ли смем да примим на посао једног пролашеног комунисту, Миленка Вуковића. У Крушевицу су му били забранили рад. Луне ми рече да ми он јемчи да ми нико ништа не сме. И суштрадан дођоше они заједно и све је било најбоље с њим чика-Миленком Вуковићем, ојанчаром комунистом, који је сахрањен на гробљу у Врњачкој Бањи као први комуниста са страначком пензијом.

Луне је схватао значај озелењавања околине Врњачке Бање и уређења паркова и корита Врњачке реке и Липовачког потока за развој туризма. Голети изнад „Снежника“, а испод Рашћа и Негована, звана „Зелени крш“, које су бујице спирале наносећи штету баштама крај Врњачке реке, требало је да се пошуме. Ратни херој комита војвода Луне, овенчан славом у миру као борац за народна права, сада се пун одушевљења баца на остварење идеала о уређењу домовине и предводи уређење Врњачке Бање и пошумљавање голети.

У пролеће 1927. године Луне је извео подухват пошумљавања голети на југоисточном делу Врњачке Бање који је ово место обогатио новим природним лепотама. У овом подухвату на најбољи начин је испољен бујни Лунетов темперамент и упорност да своју замисао спроведе, не обазирјући се на околности које га спутавају.

У рано пролећно јутро Луне је у кафани „Снежник“ окупио своје најпоузданије општинске чиновнике и издао им задатак да обележе парцеле голети и утрина које ће се пошумити садницама. За тај велики посао обратио се за помоћ шумском газдинству у Чачку, које је газдовало шумама у околини Врњачке Бање. Шумар Коста Мазанко, руски емигрант, је препоручио да се ове голети и утрине засаде садницама борова који добро подносе неплодно земљиште. Пред кафаном свог председника окупили су се: Влаја Вучетић, Сибин Стругар, Вукоман Стратор, Богосав Станчић, Нићифор Станојевић, Миле Петровић Мазало и Јефtimiје Кнежевић. Тачно у заказано време долази Луне заједно са кметом Станојем Рајковићем и шумаром Вучићем Бељићем.

Луне захваљује сарадницима што су спремни да приступе овом важном послу, а затим шумар Вучић Бељић предводи групу за обележавање парцела између кућа Стаке Брђовић и Радивоја Арсића кроз воћњак Брђовића до Бачија. Пун одушевљења што му се остварује сан о

пошумљавању голети, Луне држи говор о томе како је „вредело борити се да непријатеља са наше родне групе отерамо“. Завладала је свечана тишина као за време молитве.

Луне распоређује људе за обележавање парцела које ће прво бити пошумљене. Он је обавештен да се поред утрина и голети овде налазе и самовласно заузете парцеле које нису укњижене у земљиним књигама. Без устручавања што ће се замерити тим власницима Луне наређује да се и те парцеле обележе и засаде садницама борова, јер све што је општинско, има да се врати општини. Ту се налазе и неке парцеле које су имале своје законске власнике, попут пашњака Милосава Стругаревића и његовог брата, али Луне и њих убеђује да уступе то земљиште општини за опште добро. Остала је само једна парцела у том потесу на којој је Мара Јаковљевић, звана Мара бабица, подигла вилу „Краснаја зарја“.

Шумарски инжењер, Коста Мазанко, је допремио је десет хиљада садница белог и црног бора. Саднице су засађене густо, на сваки метар квадратни по једна садница, које су врњачки ловци и омладинци засађивали током 1926. и 1927. године.

Радост житеља и гостију Врњачке Бање била је велика када је поветарац донео мирис из простране зелене младе шуме, назване Борјак, која је и данас успомена на легендарног бившег комиту који је волео шуму јер му је у ратном вихору пружала уточиште и прибежиште и замењивала дом.

Луне је био опседнут уређењем Врњачке Бање. Грађевински предузимачи су били запослени уређењем путева и улица, паркова и корита Врњачке реке и Липовице. Луне не седи у општини, већ обилази градилишта и надгледа како теку радови на уређењу пута од железничке станице до Бање, затим пута према Станишинцима, улица према гробљу. Он са Управом Лечилишта и са инжењерима предузима измештање зелене пијаце из средишта Бање на обалу Липовачке реке где се и данас налази. Каналише се Врњачка река од „Арновљевића“ према „Снежнику“ и Липовачка река до ушћа у Врњачку реку. Поред Белимарковићеве чесме подиже се чесма на простору бивше пијаце по пројекту архитекте Момира Коруновића, познатог по неговању националног српског стила у архитектури. Поставља се још шест таквих чесама на којима се освежавају бањски гости.

Гради се пут од извора топле минералне воде до „Снежника“ и уређују зелене површине, засађују дрвореди липа које у јуну разливају свој опојни мирис, а преко лета стварају сеновит хлад. У томе му велику подршку даје помоћник министра народног здравља, Добривоје Гер. Поповић, који, приликом посете Врњачкој Бањи издаје налог да се

поруше склепане надстрешнице и продавнице и уреде пристојне и привлачне трговачке радње и павиљони. Помоћник министра посредује за добијање кредита за уређење Лечилишта Врњачка Бања.

Луне као бивши грађевинац настоји да Врњачка Бања изгледа празнично свакога дана. Он даје пример уредности, глатко избријан и подшишан, без бркова који су га некад красили, у беспрекорном оделу шета улицама или седи у кафани када није у канцеларији, а понекад облачи шумадијско народно одело и појављује се на саборима, па се хвата и у коло, али никада не покушава да преузме вођење кола од коловође. Луне је позвао двадесетак фијакериста и од њих захтевао да на послу носе шумадијска народна одела и да им фијакери и коњи буду окићени и да блистају од чистоће.

То је све Лунету донело велики и леп углед у народу, мада су се појединци жалили да он понекад крши закон и не води рачуна о правима власника земљишта и сопственика кућа, трговаца, угоститеља и занатлија.

4. ЈАЧАЊЕ ОБЛАСНЕ САМОУПРАВЕ КАО ПРВИ УСТУПАК ОПОЗИЦИЈИ КОЈА ЈЕ ЗАХТЕВАЛА ДЕЦЕНТРАЛИЗАЦИЈУ ВЛАСТИ, ПОСТАВЉАЊЕ ВЕЛИКИХ ЖУПАНА И ИЗБОР ОБЛАСНИХ СКУПШТИНА

На дан 11. августа 1925. године, после три године одлагања и погађања са представницима Хрватске сељачке странке у Народној скупштини и Министарском савету именовани су обласни жупани. За обласног жупана у Крушевачкој области постављен је правник Милутин Нагулић. После њега до укидања области велики жупан је био Михајло Ј. Павловић.

(Све до 4. децембра 1929. године Крушевац је био седиште жупана, а од тада, после поделе Краљевине Југославије на бановине, постао је седиште окружног инспектората банске управе. Крушевачки окружни инспекторат обухватао је 12 срезова. Његове функције су биле: јавна безбедност, надзор над радом управних власти и надзор над радом општинских управа.)

У исто време постављени су нови срески начелници, односно поглавари. На овом положају 1925-1926. године налазио се правник Александар Зељић, а 1927-1928. године Антун Хрдличка.

Срески начелник или поглавар је непосредни вршилац опште управне власти у срезу и стоји под надзором обласног великог жупана. Он се налази на челу начелства које чине пристави или референти: правни, економски, просветни, пољопривредни, санитетски, ветеринарски, шумарски референт и писари. Пристави и писари се среском начелнику додељују према потреби.

Среске поглаваре поставља министар унутрашњих послова. Постављени могу бити само дипломирани правници који имају 8 година државне службе и који су положили нарочити практични испит.

Срески одбор је извршни орган среске скупштине. Срески одбор поред председника има и четири члана. Слично као и обласни одбор и срески одбор има мандат од четири године. Председник среске скупштине је и председник среског одбора. Пуноважна је седница Одбора кад су присутна најмање три члана одбора.

Среска скупштина разматра буџет сваке године и усваја извештај о извршењу буџета.¹¹⁴

Срески начелник као извршни орган управне власти налази се под надзором министра унутрашњих послова. На дан 28. јуна 1926. године обављени су први избори за обласне скупштине.

Крушевачка област се простирала на површини од 2.760 km² на којој је у 5 срезова и 88 општина живело 169.572 становника, односно 57 становника по квадратном километру. Срезови Крушевачке области су 1925. године били: жупски са седиштем у Александровцу, копаонички са седиштем у Брусу, ражањски са седиштем у Ражњу, расински са седиштем у Крушевцу и трстенички.

Обласна скупштина је била орган самоуправе и бирала се тајним гласањем у срезовима (котарима) на четири године. Избори посланика се врше у исти дан у целој земљи. Године 1926. за председника Обласне скупштине у Крушевцу је изабран Михајло Марковић, трговац из Александровца, потпредседник је био Иван Михајловић, кафеџија из Кукљина, а секретари Милутин Костић, земљоделац из Макрешана, и Живадин Антић, земљорадник из Горње Омашнице.

Обласни посланици 1926-1928. године из среза трстеничког су били: Живадин Антић, земљорадник из Омашнице, Михајло Петковић, земљорадник из Велике Дренове, и Драгомир С. Ћирић, земљоделац из Мале Сугубине.

Извршни орган Обласне скупштине је Обласни одбор. Председник Обласног одбора у Крушевцу од 1926. године до 1928. године је био Марко В. Ковачевић, а чланови: Димитрије М. Протић, потоњи срески начелник у Трстенику, Војислав М. Милићевић, Драгомир С. Ћирић и Милорад Кркић. Обласни референти: правни Милан А. Јовановић, пољопривредни Светислав Пешић, санитарски др Анта Маринковић, ветеринарски Андра Жикић, обласни школски надзорник В. Радојковић.

¹¹⁴ Алманах Краљевине Срба, Хрватска и Словенаца, VIII Обласна самоуправа, уредник Виктор Манакин, Загреб, 1928.

У већим срезovima велики жупан је био овлашћен установити за удаљена места испоставе. У срезу Трстеник установљена је Испостава у Врњачкој Бањи.

Године 1928. на челу срезова су се налазили ови срески поглавари: Светислав Пешић за срез жупски у Александровцу (9 општина); Тодор Димитријевић за срез копаонички у Брусу (8 општина); Светислав Поповић за срез ражањски у Ражњу (14 општина); Бранко Ђорђевић за срез расински у Крушевцу (37 општина); Антун Хрдличка за срез трстенички (20 општина).

Ове године од 16 изабраних посланика Обласне скупштине у Крушевцу, тројица су била из среза трстеничког: Живадин Антић, земљорадник из Горње Омашнице, Михајло Петковић, земљорадник из Велике Дренове и Драгомир Ђирић, земљорадник из Мале Сугубине.

Због честих промена влада мењали су се и министри, па су мењали среске начелнике, јер су настојали да у областима и срезovima имају своје поуздане чиновнике, а често су на те положаје постављали и своје личне пријатеље.

Срески начелници су често смењивани и премештани како не би временом постали превише блиски са својим подређеним чиновницима и грађанима и због фамилијарности и корумпирања нарушавали углед власти и владајуће странке.

У време опште привредне неразвијености посао у државној служби доносио је редован и сигуран приход, па су државни чиновници који одлучују о запошљавању били подложни корупцији.

Крајем новембра 1926. године избила је афера око увоза локомотива. Стјепан Радић оптужује министре Велизара Јанковића и министра финансија, Милана Стојадиновића, за корупцију. Новине пишу да је у аферу умешан Раде, син Николе Пашића. После десет дана, 10. децембра 1926. године, у Београду умире Никола Пашић, а 21. децембра председник Владе, Никола Узуновић, даје оставку.

Краљ Александар поверава мандат за састав нове владе председнику Демократске странке, Љуби Давидовићу, али радикали одбијају коалицију, па краљ опет даје мандат радикалима, па Узуновић саставља трећу своју владу у коалицији са Хрватском сељачком странком Стјепана Радића која се одрекла свог републиканског програма.

Избори за народне представнике у Народној скупштини су изазивали велику буку, јагма за посланичким местима због привилегија била је велика, међутим, Народна скупштина као законодавно тело није уживала никакав углед. Мандат за састав владе давао је краљ Александар, а после његове погибије кнез Павле, на основу споразума вођа странака о савезима и подели ресора. Председници влада су били извршиоци воље монарха. Они се нису усуђивали да одлучују само-

стално, већ су само повлађивали монарху. У штампи су исмејавали страначку поделу ресора и писали како су инжењери и адвокати постављани за министре просвете, а професори граматике у Министарство грађевине, дипломати у Министарство трговине, а свештеници у Министарство железница и министарство полиције. Министри нису бирани по стручности, већ по оданости круни и вођи политичке странке. Огледало такве деобе власти остало је насликано у комедији Бранислава Нушића *Госпођа министарка* која је приказивана широм земље, а у Београду са Жанком Стокић у главној улози.

Због разних унутрашњих трзавица, афера, клевета и неспособности да обавља своју законодавну улогу ниједна Народна скупштина није испунила четворогодишњи мандат, већ су расписивани превремени избори. Скупштина није била способна за разматрање докумената за развој земље, већ је представљала трибину за надметање у оптужбама једне странке на рачун друге странке, а најчешће на рачун владе или појединаца у њој.

5. КОШКАЊЕ РАДИКАЛА И ДЕМОКРАТА КАО ПАРТИЈСКО НАДИГРАВАЊЕ И НАДМУДРИВАЊЕ НА ОПШТИНСКИМ ИЗБОРИМА 15. АВГУСТА 1926. ГОДИНЕ

У изборима за општинске органе владала је велика напетост због ривалства локалних кандидата који су око себе окупили бројне следбенике и помагаче који су се претварали у пркосне навијаче и фанатичне борце.

Попут других села, и Пољна се одмах после ослобођења и уједињења поделила у два табора – на радикале и демократе. Остале странке скоро да нису ни имале своје присталице. Противнички табори су смишљали не само како да победе своје противнике, већ како да их надмудре, преваре и намагарче и у томе нису имали граница. Остао је да се приповеда догађај како је Милосав Парађанин Мицко, кафеџија из Пољне, вођа Демократске странке, избацио из изборне трке свог такмаца, радикала Младена Таврића.

Милосав Парађанин је био син старог трговца Андреје Парађанина. Био је стасит и снажан, носио је лепо шумадијско народно одело, али је имао господствено држање. Био је солидно образован и обавештен, имао је шест разреда гимназије, али је остао у селу као наследник имања и кафане, док су његова браћа постала угледни трговци у Београду. Усред села Мицко је живео у лепој кући, у дворишту које је уређено као парк. Био је и успешан трговац и имао је везе са многим утицајним и угледним људима, наводно и са вођом Демократске странке, Љубом Давидовићем.

Кућа Мицкова била је прави дворац са огромним двориштем, окруженим високим зидом и са великом калдрмом. Двориште је било поклопачено шурском калдрмом и пуно разних зграда, обора, сјаја.

У овој кући постојала је библиотека, какву је можда поседовала нека сеоска школа. Мицко је већ тада поседовао кућиштво чиме нико у околини, без обзира на имовно стање и образовање, није могао да се у то време похвали.

Но, имао је бољши и силни таза Мицко и своју шућу – својих седам кћери. Свих седам он је школовао, начинио им леџњиковац у крућу домаћих зграда, подићавиши посебне собе у којима су ћерке леђи сјавале. Али, иако је волео своју децу, мршћио се – „Само ми се сукња по кући вуче“ – говорио је незадовољан што нема мушке главе иза себе. Да шетоба буде већа, кад се четврта кћи родила, дошла је на свет заједно са браћом близанцем, али мушкарчић је умро, а девојчица је остала. Ово је шешко пришискало Мицка и чићаво његово бољштво чинило му се сивим и мање вредним.¹¹⁵

Његов противник и такмац за столицу председника општине био је Младен Таврић, трговац и кафеџија, који је имао четири разреда гимназије, првобитно предводник присталица Земљорадничке странке Воје Лазића, а од 1923. године, кад је видео да вођа Земљорадничке странке нема никакав утицај у влади, пришао је радикалима које је предводио Веља Поповић.

На општинским изборима 1927. године, на велико изненађење, победио је радикал Младен Таврић и сео на столицу председника општине Пољна, победивши старог демократу Андреју Парађанина, Мицковог оца.

Мицко Парађанин је у ово време био човек у пуној снази, имао је четрдесет година. Званично је као и отац био кафеџија, трговац и поседник пољански. Мицко је од младости одређен за наследника имања. Браћа Живојин и Воја су отишли у Београд где су завршили школе и запослили се као трговци. Од 1926. године Мицко је заменио оца Андреју и као вођа демократа у Пољни започео битку за освајање столице председника општине Пољна.

Године 1927. Младен Таврић је лако победио свог противника и постао председник општине Пољна. Мицко је са својим најоданијим присталицама смислио клопку која ће заувек избацити Младена Таврића из политике. Тада се одиграо један догађај који је постао кључ за избацивање из надметања политичких противника и добијање избора.

¹¹⁵ Петар Чобановић, *Село испод Блајина*, Нови Сад, 1965.

Политичке вође су ради придобијања бирача чиниле разне услуге својим будућим гласачима, давале им поклоне, частиле пићем у кафани, давале новац на зајам, потписивале менице. Једне јесење вечери у Младенову кафану пуну радикала ушао је Мицков надничар, демократа Драгутин Вељковић. Он је у поверењу саопштио Младену да му је потребна помоћ. Намеравао је да подигне зајам код банке од 6.000 динара и треба му јемац, али га је Мицко одбио, па је одлучио да напусти његов табор и да приђе радикалима. Младен је знао да је село подељено подједнако на радикале и демократе и обрадовао се пребегу из табора демократа, па је без много размишљања потписао меницу као јемац и убрзо заборавио на то.

Али после две године банка је тужила јемца за неплаћен дуг од 60.000 динара који дужник није вратио. Младен се обратио банци, мислећи да је у питању груба техничка грешка, али су му тамо показали меницу на 60.000 динара. Својим очима је видео да је на износ од 6.000 динара, који је он потписао, дужник Вељковић, или неко други, додао једну нулу и удесетостручио износ дуга, а на словима исписан износ „шес“ дописана два слова тако да је писало „шесет“.

Да му имање не би отишло на добош, док не исправи грешку и докаже да је жртва преваре и фалсификата, Младен Таврић се по савету адвоката договорио са оцем да га овај искључи из наследства како би доказао суду да нема могућности да плати дуг, тј. да прогласи да је банкротирао (касније је и сам Драгутин Вељковић признао да га је на тај поступак око менице наговорио Мицко Парађанин).

У међувремену су отказани општински избори јер је 6. јануара 1929. године укинут Устав и завладало је вануставно стање. Наредбом је за председника општине постављен демократа Тихомир Ђорић, Мицков присталица и шурак.

6. ЛИСТ „ОРГАНИЗОВАНИ РАДНИК“, ГЛАСИЛО БОЉШЕВИЧКИХ НЕЗАВИСНИХ СИНДИКАТА, 1926. ГОДИНЕ ЗБИЈА РЕДОВЕ ТРСТЕНИЧКИХ ПРОЛЕТЕРА У БОРБИ ЗА ЊИХОВА ПРАВА

Након оштрог напада власти на све антидржавне елементе и повећања будности полицијских органа замро је синдикални и рад и учешће радника у радничком покрету за њихова права. Ипак, неутрални струковни синдикати су наставили свој рад на заштити радника од послодаваца и посредовању између радника и послодаваца и представљање интереса радника пред органима власти. Влада је пружила подршку стварању Удружења радничких синдиката (УРС). Листови који су пропагирали борбу против капиталистичке експлоатације су угаше-

ни као комунистички јер су дошли под удар Закона о заштити државе. Међутим, појавили су се синдикални листови са истим програмским садржајем који су носили нова имена. Тако је и „Организовани радник“, покренут 1921. године, постао гласило борбених Независних синдиката који су се 1925. године издвојили из УРС-а и заступали бољшевички програм. Независни синдикати су свој бољшевички програм истакли на свом првом конгресу 1927. године, али су укинати 6. Јануара 1929. године.

„Организовани радник“ преко својих дописа, писама уредништву, извештаја о раду подружница и организација из унутрашњости зближавао је раднике и стварао лична пријатељства међу пролетерима. По казивању Милице Градиштанац, сликар и новинар Моша Пијаде, који је извесно време био уредник „Организованог радника“, познавао је Бошка Савића, вођу трстеничких пролетера и комуниста, па је једном приликом, наводно, био његов гост у Чаирима, па је касније причао Десанки како је од Бошка добио чабрицу гочког кајмака којег се дуго сећао.

На страницама овог листа остали су натписи и белешке које се односе на претплатнике из Трстеника.

„Организовани радник“, бр. 40, 27. маја 1926. године:

М. Панџовић из Трстеника послао ОР за жене 40 динара.

„Организовани радник“ бр. 60, од 5. августа 1926. године објављује у извештају о организовању претплате:

Д. Савић, примљено 48 динара до 1. XII 1926. Реци Бошку, Божи, Панџовићу Сивевану и Бабовићу да то исто учине.

„Организовани радник“, бр. 67, 28. августа 1926. године објављује у извештају о претплати:

Деса Јовановић – примљено 60 динара прешилаше за Сивеву (Маршеничића) до 1. XI о. і. Молимо те, реци осталима да то учине.

„Организовани радник“, бр. 79, 10. октобра 1926. године:

Трстеник, Марисав Панџовић, примљено 30 динара. До 1. X дујеш још 18 динара, хитно пошаљи; Бошко Савић. Ових 72 динара за шебе и Косића важи до 1. IX. Настојте да ресто ишо пре пошашете, јер ће свима који дујују за један месец листи бити обуслављен.

„Организовани радник“, бр. 81, од 11. октобра 1926. године:

„Марисав Панџовић. За шебе прешилашу до 1. X 18 динара и за Милоша аконџација обрачуна 22 примљено. Он остаје дужан за IX 14 дин., а ти за IV и V дујеш 157,50 дин. Молим те, шаљи ово и реци осталима да шаљу прешилашу.

„Организовани радник“, бр. 83, 24. октобра 1926. године:

Трстеник, М. Пантиновић, примљено за Милоша 40 дин. – остијаје дуи још 37 дин. за њеџа, а тивој дуи износи 157,50 дин.

„Организовани радник“, бр. 88, 11. октобра 1926. године:

Трстеник. Дојчин Савић, од Десе примљено 48 дин. до фебруара 1927. Поздрав.

Десанка Јовановић-Градиштанац, инжењер грађевинарства, била је ревизор „Организованог радника“ и старала се да се њени другови из Трстеника претплате на овај лист.

„Организовани радник“, бр. 90, 18. новембра 1926. године:

Трстеник. Ђука Љушовац, Милан Ивковић, Лаза Шипић и Радослав Илић из Грабовца послали су претплатиу сви за по два месеца 4 дин. 96. Александар Бабовић дуије за ОР још од 1. VI о. і.

„Организовани радник“, бр. 93, од 28. новембра 1926. године:

Трстеник. Александар Грубјешкић, примљено 15 дин. претплатије до краја године; Бошко Савић. Кривица је до тебе што ниси тачно известио. Под рубриком Наша пошта, у 79. броју ОР стоји за тебе и Косића 72 дин. и није не стоји за Бабовића. Ако је онде било за Бабовића 36 дин., онда ти дуијеш 36 дин. Увек тачно наплати за која шаљеш и колико да би се ово исправило.¹¹⁶

7. ПОКРЕТ НАРОДНОГ ЗАДРУГАРСТВА КРОЗ УДРУЖИВАЊЕ ПРОТИВ СКУПОБЕ И ЕКСПЛОАТАЦИЈЕ И ОКУПЉАЊЕ СЕЉАКА У САВЕЗ ЗЕМЉОРАДНИКА ПОКУШАЈ ЗАШТИТЕ ОД СУРОВОГ КАПИТАЛИЗМА И НЕИЗВЕСНОСТИ БОЉШЕВИЧКОГ СОЦИЈАЛИЗМА

Покрет Народног задругарства у Србији је проистекао из традиције сеоских патријархалних задружних домаћинстава која су захваљујући патријархалном поштовању старешинства обезбеђивала слогу више породица и успешно привређивање, развој газдинства, увећање имовине и обезбеђивање школовања и усавршавања појединих својих чланова.

Чланови породичних задруга су се могли уверити да је распад патријархалних заједница и подела имовине представљао корак ка осиромашењу и претварању у најамнике и надничаре. Поделивши имо-

¹¹⁶ Објављене прилоге у „Организованом раднику“ и преписку која се односи на Трстеник аутору је уступио др Тома Миленковић, научни сарадник Института за савремену историју у Београду.

вину, мала домаћинства остају на малим поседима, без стада, стоке за обраду земље, без пољопривредних машина, сејалица, вршалица, вејалица, круњача, косачица, плугова, дрљача, муљача за грожђе, бачава за шљиве и грожђе, буради и за вино и ракију. Деоом задружних породица осамостањена домаћинства нису у стању да обраде земљу чак и када наследе довољно велики посед.

Потомци бивших газда постају надничари. Али надничара је више у селу него што је потребно. Прекобројно сеоско становништво тражи посао у градовима. У немогућности да изучи занат или да се школује и стручно усавршава, сиромашно сеоско становништво се претвара у градски пролетаријат који, предвођен разним идеолозима, представља сталну претњу уставном поретку.

Октобарска револуција у Русији је од стране социјалистичких идеолога величана као епохалан преокрет у историји цивилизације, а од стране владајућег режима у Југославији као диктатура која је погасила демократске слободе и људе претворила у робове.

Ипак, бездушна експлоатација радника и сељака у капиталистичком друштву је читавом друштву наметала изналажење решења путем законске регулативе која није смела да капиталисте и послодавце примора на велике уступке, како не би затварали фабрике и преселили их у друге земље.

У промишљању како да се заштите од експлоатације, израбљивања, куповине пољопривредних производа по ниским ценама и продаје трговачких роба и индустријских производа по високим ценама, многи напредни пољопривредници су приступили оснивању набављачко-потрошачких задруга, а потом и земљорадничких задруга.

Поједини политички прваци су бригу о сеоском становништву претворили у своје занимање, па су излазили на изборе за народне посланике, нудећи политички програм за унапређење села и пољопривреде и стварајући политичке странке на том програму.

Задругарство је у Европи прво настало удруживањем у области набавке и продаје животних намирница, стамбене изградње, исхране радника, а касније у области пласмана пољопривредних производа.

Прва земљорадничка задруга у Србији је основана 1894. године у селу Вранову код Смедерева под утицајем задружног покрета у Европи као израз потребе сиромашног сељаштва у одбрани од зеленаша. Оснивач ове задруге био је професор Михаило Аврамовић.¹¹⁷ Већ

¹¹⁷ Главни савез Српских земљорадничких задруга је основан у Смедереву 1895. године. Први председник је био професор Михаило-Мика Аврамовић (Смедерево, 1864) који је за време окупације 1915-1918. године боравио као избеглица у Трстенику. Он је 20 година уређивао лист „Земљорадничка задруга“. Објавио је низ радова од ко-

наредне, 1895. године, на његову иницијативу основан је Савез српских земљорадничких задруга, који је исте године у Лондону, заједно са десетак националних задружних савеза био један од оснивача ИЦА – *International cooperatives alliance* – Међународног задружног савеза.

Краљевина Србија је имала положај оснивача једне од најстаријих организација задругарства које значајно доприносе задовољавању економских, друштвених и културних потреба задругара. После Великог рата, 1923. године Међународни задружни савез је одлучио да се Светски дан задругарства обележава сваке прве суботе у јулу, што су прихватиле све задруге у Србији.

За унапређење положаја сељака залагале су се и политичке странке које су се бориле за њихове гласове на изборима. Земљорадничка странка Војислава Лазића, настала од Савеза земљорадника у Краљевини СХС, залагала се за јединствен југословенски земљораднички покрет. У почетку је деловала у целој Југославији, али је касније у крајевима са хрватском већином потиснута од стране Хрватске сељачке странке Стјепана Радића.

На чело Српске земљорадничке странке је 1923. године дошао Јован Јовановић Пижон, бивши акредитовани посланик Краљевине Србије у Лондону. После смрти Јоце Јовановића на чело Српске земљорадничке странке дошао је Милан Гавриловић. Уочи рата из ове странке се издвојило крило блиско комунистима под вођством Драгољуба Јовановића, која је била лево оријентисана, такозвана Земљорадничка левица.

Задругарство је сматрано за трећи сектор привреде (први сектор је био приватни профитни сектор, други је био државни – јавни сектор), који је створен с циљем да обезбеди опстанак на тржишту и побољшање животних и радних услова чланова земљорадничких, стамбених, набавно-потрошачких и других врста увек неликвидних задружних организација.

Задругарство је извршило велики преокрет на конгресу у Јагодини 1927. године. После периода стагнације тада су припремљени нови пословни подухвати: извоз свежег воћа, извоз стоке. Створена је Главна земљорадничка набављачко-потрошачка задруга, која је кредитирала набављачко-потрошачке задруге у унутрашњости у већим размерама. Остварен профит задруге делили су сами задругари.

јих су најзначајнији: „Аграрни покрет у Србији“, „Социологија задругарства“ и „Наше сељачко газдинство“.

ГЛАВА VII – ПРИВРЕДНИ ПРОЦВАТ ТРСТЕНИКА, ВАРОШИЦЕ ТРГОВАЦА, ЗАНАТЛИЈА И КАФЕЦИЈА, СРЕДИШТА ПОЉОПРИВРЕДНОГ КРАЈА СА НАСЛЕЂЕНОМ ЗАОСТАЛОМ ОБРАДОМ ЗЕМЉЕ НА СИТНИМ ПОСЕДИМА

1. ТРСТЕНИЧКА ЧАРШИЈА ОД СТАРИНЕ ПОЗНАТА ПО ЖИВОПИСНИМ ДУЋАНИМА ПУНИМ РОБЕ ЗА СВАКУ МУШТЕРИЈУ И ПО ВЕШТИМ И ЉУБАЗНИМ ТРГОВЦИМА СПРЕМНИМ ЗА ДОБРУ ТРГОВИНУ ПРИЛАГОЂАВА СЕ МОЋНОЈ КОНКУРЕНЦИЈИ У ВЕЛИКОЈ ДРЖАВИ КРАЉЕВИНИ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА

Трстеник је настао као друмско насеље на улазу у моравски теснац и крај брода – речног прелаза на Западној Морави, на месту где је од давнина постојала скела, газ и дрвени мост, и посада за чување пролаза и мали трг за размену пољопривредних и занатских производа. Око малог трга су настали дућани, кафанице, касапнице и занатске радње. У почетку се ту продавала со, затим жито, поврће и воће и трампили вино и ракија за занатске производе, алатке, седла, обућу и одећу.

После ослобођења од Турака 1815. године Трстеник постаје мала погранична варошица, са ђумруканом (царинарницом), јер је између ове паланке и Крушевца била граница са Турском. Многи трговци су из Турске доносили разноврсне занатске производе, а куповали вино и стоку.

Од тога времена постају привлачни за трговце панађури (вашари) у овим пограничним местима. У Трстенику су се од давнина вашари одржавали четири пута годишње: на Младенце (22. марта), на Свету Јелену (3. јуна), на Светог Стефана (15. августа) и на Светог Тому (19. октобра). У времену од 1815. године, па до 1833. године када је Трстеник био погранично место између Србије и Турске, вашари у Трстенику су били места пограничне трговине и допринели су развоју Трстеника као трговачке варошице.

Почев од 1832. године премештени су дућани из Старе Чаршије у Осаоници на пространу зараван код брода на Морави, а уз њих занатске радионице и кафане и подигнути бројни нови дућани, радње и кафане и тако је настала нова трстеничка чаршија, која постаје седиште среза и среског начелника.

Трговачка чаршија се развила око саобраћајног средишта које стварају главне саобраћајнице. Друм који води од Крушевца према Краљеву укршта се са правцем који из Левча води преко моста ка железничкој станици и Жупи. Трстеник постаје све више трг који свакодневно посећују трговци из свих крајева државе, па чак и из иностранства. Јефтина роба коју они продају налази купце махом међу сиромашним сељацима. Трстенички трговци све више увиђају да своје

ћепенке треба да мењају и преуређују у савремене трговине. Нова са- знања о трговини, угоститељству и занатству школовани људи, ратници и ратни заробљеници су донели при повратку из Солуна, а појединци и из Француске и Швајцарске. Трстенички трговци путују у: Крушевац, Краљево, Ниш, Београд, Загреб и Сарајево и друге велике градове, па и у Будимпешту и Беч ради набавке луксузне робе и тамо упознају ве- штину модерне трговине. Продавци се облаче модерније, носе модерне фризуре, уредно су избријани и користе парфеме и утркују се у љу- базности према муштеријама. Трговци почињу да се издвајају асортиманом и квалитетом робе. Успон трговине, занатства и угоститељства почиње 1920. године и привредни живот цвета све до 1925. године. Јаче трговачке куће послују с добитком који улажу у послове са високом стопом добити и остварују милионске профите које улажу у куповину акција код банака. Од дивиденди граде куће у Трстенику и виле у Врњачкој Бањи, проширују, купују нове продавнице, плацеве и зграде, њиве и винограде на лицитацијама по ниској цени, граде летњиковце, неки и задужбине, школују децу у гимназији у Крушевцу и на Уни- верзитету у Београду, а неки и у Бечу и Паризу, путују у иностранство, најчешће у Солун да се поклоне сенима својих палих рођака, а неки и на ходочашће Христовом гробу. Ипак, није било примера расипништва.

Почев од 1925. године, од трговине мешовитом робом издвајају се мануфактурне, колонијалне, гвожђарске и стакларске радње, шпеку- лативне радње (магазе), винарско-ракицијске радње, кожарске радио- нице.

Године 1939. у Трстенику су у пореским књигама дужене поре- зом: 40 трговина мешовитом робом, 9 мануфактурних радњи, 1 коло- нијална радња, 1 гвожђарско-стакларска радња, 3 магaзе, 7 трговина вином и ракијом, 3 трговине дрвима, 3 радње за откуп и продају ко- жа.¹¹⁸ Ови подаци говоре о успону Трстеника као трговачке варошице.

Од уједињења па до 1925. године осећао се привредни полет у целој земљи, па и у Трстенику. Захваљујући железници, из Трстеника се отпрамају пољопривредни производи, стока, посебно свиње и говеда, обла и стругана грађа. Куповна моћ села је у успону. Набављају се пољопривредне машине, одећа и обућа, обнављају се и граде нове куће.

После 1925. године осећа се успоравање раста привреде и све већа скупоћа. Због несташнице посла падају наднице. Увоз јефтиније фабричке робе проузрокује кризу занатских радњи, јер фабричка роба потискује занатске производе. Долази до отпуштања радника и затва- рања бројних занатских радионица. Становништво се раслојава на богате и сиромашне. Најсигурнији је и најбоље плаћен државни посао, државни чиновници и платежници добијају већи углед.

¹¹⁸ Мирослав Д. Поповић, *Трстеник и његова околина*, Трстеник, 1968.

На другој страни, водеће трговачке и банкарске куће у Трстенику развијају посао и њихови власници, у складу са захтевима новог времена, купују аутомобиле којима недељом и о празницима одлазе у Врњачку Бању, у којој граде своје виле, отварају своје трговине и пансионе за госте.

Као знак отмености земљано посуђе месних грнчара се избацује из имућних кућа и купује емајлирано посуђе, а богатије куће купују само немачко порцеланско посуђе. Године 1932. свечано је обележена 250-годишњица рођења Јохана Фридриха Бетгера, проналазача порцелана и оснивача чувене Мајценске порцеланске мануфактуре. Мајценски порцелан је потиснуо керамичко и глеђосано посуђе и блистао на трпезаријским столовима богатих грађана Европе, па и у нашој земљи.

Најбогатије трговачке куће свој успех потврђују куповањем лимузина марке „шенкер“ и „форд“. У време светске економске кризе компаније „Опел“ и „Ценерал моторс“ избацују на тржиште нове луксузне моделе аутомобила. Модел „редстар“ са два седишта се продаје по цени од 35.200 динара. Модел „коч“ са 4 седишта се продаје по цени од 36.900 динара (око 7.000 долара). Кабриолет са 4 седишта је коштао 39.800 динара. „Ценерал моторс“ је имао филијалу за продају возила у Антверпену. У Новом Саду отворена је око 1920. године Прва југословенска творница кола и ауто-каросерија „Матија Рајх и Син“, која је израђивала каросерије аутобуса, као и луксузне и теретне аутомобиле. Ова радионица је испоручивала и фијакере. Омладина је куповала мотоцикле. На гласу су енглески мотоцикли „Тријумф“ („*Triumph*“).

У огласима „Политике“ се нуде куће на продају по цени од 80.000 до 195.000 динара.

2. СУМРАК МАРВЕНИХ ТРГОВАЦА ПЕТРА КАТИЋА, ПАНТЕ БАБИЋА, РАДОЈА ЈОВАНОВИЋА И ТОДОРА ПЕТКОВИЋА И ПРЕУЗИМАЊЕ ТРГОВИНЕ СТОКОМ ОД СТРАНЕ ПРЕКУПАЦА

Некада познат од Трстеника па све до Пеште, марвени трговац и народни посланик, Петар Катић (1839-1915), вођа Либералне странке у срезу трстеничком, оставио је велику кућу и имање својим наследницима, али они нису наставили трговину стоком, већ су се определили за чиновничка занимања. Петар Катић је са другом супругом Христином, ћерком сајције Јована Димитријевића из Јагодине, имао синове Светислава (1875-) и Сретена (1879-1913) и кћер Јелисавету (1881-), удату за Николу Мишовића из Чачка.

Марвени трговац, Панта Бабић (1849-1934), венчани кум Милосава Мирића, био је познат у околини Трстеника као откупљивач стоке. Он је са својим ортацима одлазио на вашаре, куповао стоку, продавао је кланицама и извозио у Аустро-Угарску. Први пут се женио Костадинком, која је држала кафану. Са њом је имао кћер Катарину (1881), а када је Костадинка умрла, Панта се оженио Јелицом која је довела своју кћер из ранијег брака, Славку, потоњу супругу ветеринара Јанка Паушака из Земуна.

Марвени трговац је био и касапин Вујица Гилић (1861-1917), ожењен Јулијом, ћерком механције Милуна Ђорђевића. Али наследници нису преузели његов посао. Када је избио рат, његов старији син Милан (1887-1914) је погинуо у борби са Аустријанцима на Мачковом камену, као капетан Војске Србије, а млађи Василије (1898-1957) се определио за обућарски занат.

И Давид Аћимовић (1835-1896), некада моћан трговац, некадашњи члан Основателно фондаторског друштва кисело-вруће воде врњачке из 1868. године, мало касно се оженио Персидом из Ирига која му је родила само кћер Загорку, која није наставила Давидову делатност, већ су његову трговину стоком преузели други трговци.

Сточарски трговац Ђорђе Јовановић Градиштанец (1846-1908) је продавао свиње све до Пеште. Ђорђе и Стевка су имали четири лепе кћери. Они су на мираз довели Радоја Јовановића из Медвеђе (1866-1928) који се оженио њиховом трећом ћерком Стаменом, званом Стака (1875-1965). Радоје Јовановић је, дошавши на мираз, наставио посао марвеног трговца, али кад су му се родиле кћери Десанка и Милица, одлучио је да школује децу и да напусти трговину стоком, па је обрађивао земљу и држао кафану. Када је оболео, запао је у дугове, продао кућу и умро. Супруга Стака и кћер Милица су одржавале имање и кафану.

Тодор Петковић (1872-1946), трговац, пореклом из Велике Дренове, држао је оборе у Трстенику у близини градског гробља са по 300 свиња које је товио и продавао сточарским трговцима. Имао је по десетак слугу које су обрађивале земљу и хранили свиње и радили у дућанима и трговинама. Иза своје куће подигао је велики шљивак из кога је пунио бачве плодовима и пекао шљивовицу. Из јабучара је после бербе продавао јабукe на пијаци, али и ван Трстеника. После Првог светског рата он купује земљу у Чаирима и гаји винограде и од грозђа производи вино и ракију, отвара магазу и запошљава раднике. Затим отвара дућане за продају трговачке робе. У његовој продавници текстила дуго је радио трговац Милисав Митровић. Тодор се оженио Лепосавом (1883-1960), сестром адвоката Стевана Аћимовића, која је била дугогодишња председница Трстеничке женске подружнице. Пошто

нису имали деце, усвојили су десетак дечака које су школовали и помогли да се осамостале као трговци. Када су му одузели скоро сву имовину после ослобођења 1945. године, Тодор и Лепосава су живели у беди. Тодор је умро код куће, а Лепосава у старачком дому.

Пре Првог светског рата постојали су обори изван варошице на утрини на којој су Аустријанци подигли срески расадник. У тим оборима је стока откупљена од сељака затварана, прихрањивана и одатле је терана до Сталаћа где је утоварана у вагоне и превожена до кланица у Србији или у иностранству, претежно у Аустро-Угарској. Када је прошла железничка пруга кроз Трстеник, превоз стоке је био знатно олакшан, па није ни било потребе за шталама и оборима. На месту обора за стоку предузимљиви Аустријанци, мислећи да ће се у Србији задржати као у Босни, почели су да шире своју, наводно, цивилизацијску мисију, па су 1917. године подигли воћни расадник. После ослобођења и уједињења откупљена стока је држана на пољани званој Вашариште и одатле утоварана у вагоне и отпремана прекупцима и кланицама. Временом, трстенички марвени трговци нису могли да се такмиче са разним прекупцима са стране у погледу плаћања, па су се окренули трговини мешовитом робом, а неки су отворили своје касапнице.

3. НАРОДНИ ДОБРОТВОР, ВАСИЛИЈЕ АНЂЕЛКОВИЋ, ПРЕПУШТА ВЛАСТ И ТРГОВИНУ НОВИМ НАРАШТАЈИМА, А ОН ПОМАЖЕ СВОМЕ ГРАДУ: БРИНЕ О СИРОЧИЋИМА, „ПРИВРЕДНИКОВИМ“ ПИТОМЦИМА, НАБАВЉА НОВО ЦРКВЕНО ЗВОНО, СТАРА СЕ ДА СЕ НАБАВИ САТ ЗА ЗВОНИК И ДА АКАДЕМСКИ СЛИКАР, ВОЈИСЛАВ ТРИФУНОВИЋ ИЗ КРАГУЈЕВЦА, ЖИВОПИШЕ ИКОНОСТАС ХРАМА СВЕТЕ ТРОЈИЦЕ

Стари трстенички трговац и бивши градоначелник, Васа Анђелковић, је и после одласка његових спонзора аустроугарских официра је продужио своју бригу о сиротињи заједно са супругом Милевом и кћерима Катарином и Даринком.

Он је као добар хришћанин и народни добротвор усвојио осморо сироте деце које је упутио на школовање у „Привредник“ и после изучавања заната запослио.

О позним годинама Василија Анђелковића оставио је сведочење трстенички парох, Радмило Јаћовић:¹¹⁹

¹¹⁹ Радмило Јаћовић (1909-1990), дугогодишњи парох и старешина цркве Свете Тројице у Трстенику, завршио је богословију у Сремским Карловцима 1929. године и након склапања брака са Радмилом Јаношевић из Медвеђе, рођаком Васа Анђелковића, постављен је за свештеника у Трстенику 1934. године. Од 1945. до 1976. године био је парох и старешина архијерејског намесништва.

Он бејаше као звезда Господом Бојом поклоњена малој вароши Трстенику. Рођен у селу Медвеђи (од оца Анђелка Јаношевића). То је фамилија која и данас тамо постоји. Василије, њун честитости, племенитости, родољубља и мудрости Божије зрачио је својом личношћу јеванђелском свећеношћу уз хришћанске идеале и демократске принципе који су га красили све до смрти...

...Волео је честиво и поштовано човека, без обзира да ли је сиромаш или imuћан, као и то да ли је његов политички једномишљеник (напредњак, доцније демократа, или пак либерал, доцније радикал), а томе није давао важности.

Василије Анђелковић је примио к срцу речи божанствених учитеља, које су му биле путоводиле у његовом живој, а је о великим данима (Божићу, Васкрсу, Светлој пројци, слави цркве трстеничке и његовој крсној слави Светом Николи) лично посећивао домове сиромашних, са претходно послатом обилном помоћи у новцу, храни, опреми, обући и одећи, јер „Господу позајмљује ко поклања сиромашу и плаћује му се за добро његово“ — каже премудри Соломон, а Божански апостол и човекољубиви свети апостол Павле учи верне речима: „Боје љуби онога који добровољно даје.“

Као што рекох: материјално богатство пок. Василија представљало је велику вредност, али његово богатство душе и срца било је кудикамо веће, скупоценије и драгоцене од света стога.

Посеђивао је широким делатностима са иностранством (још у оно време), велике комплексе зграђеној земљишћу и винограда, новчаним заводом за помоћ и штедњу, хоћелом у Врњачкој Бањи са собама за издавање гостиима (до ослобођења 1944. године носио назив „Круна“, а по ослобођењу и сада „Зеленгора“, које је у пријатној шетњи често обилазио).

Сва његова добра дела учињена као помоћ цркви, његово учешће на светим богослужењима и помоћ сиротињи, као и његови повремене огласи за Врњачку Бању лично су и мени познати.

У раним јунашким часовима просирујући глас кроз варошицу Трстеник: „Оде изда Васа за Врњачку Бању да обиђе квартири“. Тада шермин „вила“ није постојао, није, пак, реч себе, него квартири. У врло оштром фијакеру, по сличности близак бечким фијакерима „Виктори ала Домон“, са кићанкама и прапирцима са поклоном шарама на амовима са уређеним поносним коњима враницама, на боку фијакера сеђаше елегантно одевен, са краватом (машном) око врата. Кочијаш сеђаше напред, а на задњем седишту на десној страни, са шатањем у руци, сам изда Василије и поздрављаше трајане варошице Трстеника скидањем своје поштоване шетње.

На периферији варошице Трстеника бејаше једна пекарска радња и пред њом задрета за врло кратко време засидаје, из разлога: да се у њој купи извесан број леиња (окрули мали пшеничан хлеб) и стави у припремљену кесу од белога платна.

Идући према Врњачкој Бањи, прво место по изласку из варошице Трстеника налази село Осаоница и пролази поред школе, која се и данас налази поред самог пута.

Пошто су то јуларњи часови, када ђаци пруго попуњу у школу, фијакер се зауставља и изада Василије позива ђаке да приђу к њему, па појединачно пита у ком је разреду ко од њих.

Када му ђак каже да је у првом разреду, он му поставља питање да ли зна да се прекрсти, и, по учињеном, пиј. уколико зна и прекрсти се, он га награди целом леином. Они ученици старијих разреда, који знају Молишву Господњу или, пак, Молишву Светој Богородици, иакође добију по целу леињу и по неколико бомбона, према показаном усеху.

У прилици враћања из Врњачке Бање, у поодневним часовима, оти је награђивао ђаке, који су се после наставе враћали својим кућама (али онда не заустављајући запреу, завијеним бомбонама (карамелама), бацајући их из фијакера на све стране, и то у врло великом броју.

У оно доба комад белог пшеничног хлеба (као и бомбоне) биле су велика посланица, нарочито за децу са села, јер се и у имућнијим домаћинствима на селу јео хлеб од кукурузног брашна (проја), а пшеничан само о крсној слави и у изузетним приликама, да би се показало домаћинство, а по једна бомбона, али не карамела, нећо шећерлема, могла се добити, само о крсној слави, и то од честитара.

О Видовдану, као дану завршетка школске године, награђивао је ученике са положеним разредом и врло добрим и одличним усехом књиџама које је предавао уџавама школа ради уручења. Увек је претходно присуствовао светој служби у цркви, а затим корпоративно са наставницима и ђацима одлазио у школу.

На дан Светога Саве, дана школске славе, облачио је децу сиромашних родитеља целокупним потребама и увек учествовао у слави и прослави, репрезентативно одевен фракком, са многобројним одликовањима која су красила његове пруге, са претходним молишвеним присуством у Светој храму цркве трстеничке, а затим у школи, присуствујући целокупном програму.

Приликом традиционалне Светосавске забаве његов долазак жељно је и са пуно поштовања очекиван, јер он ишћо отвара почетним колом „Србијанка“, које коло води он лично и достојанствено и са пуно такта, смисла и лепоте, са белом марамицом у десној руци коју у моменту дискретног расположења диже увис. На тој забави остаје релативно крајко време (до 10 часова увече), па када музика почне са свирањем „Низамског рањанка“, што означава одлазак из те средине изада Василија, он благоданклоно поздравља публику махањем руке, а сви присутни у тој жељи ставу поздрављају његов одлазак, која до враћа пратњи главни аранжер прославе, док остала публика остаје на забави до савних часова.

Као врло уледан и добронамеран човек, кога је народ много ценио, поштовао и волео, он је често кумовао и на венчањима младенаца у Светој храму цркве трстеничке.

У томе времену принципно је било: да после обављеног венчања у Светој храму, при изласку младенаца из Светог храма, кума и старог свата, деца окупиена око Светог храма, као и у храму, при појави кума, повећаним гласом изговарају: „Изјоре, куме, кеса!“, а кум, вадећи из џепа ситне новце, баца их, а деца у томили подижу их са земље и узимају.

Деца ондашње малене варошице Трстеника, која су се међу собом добро познавала, будно су праћила и очекивала када ће изађа Васа или деда Васа бити кум, па су један другог обавештавали одмах јер ће то кумовско даривање „изјоре куму кеса“ изађа Васе бити јаловно, што се увек и на делу приказивало.

У многим приликама међу децом трстеничком у порти цркве трстеничке био сам и ја и очекивао сам долазак младенаца са кумом деда Васом.

При појави младенаца, међу сватовима видесмо деда Васу, који, пролазећи поред нас, блато нас погледа, па се насмеја и у смеху нам рече:

„Има вас, хвала Богу, госи!“

У времену обављања венчања ми из Трстеника били смо сви пред црквом и узајамним споразумом заузели главна места, а сељацима, реду ради, прејустили споредна места.

Наша моменат: младенци после венчања излазе из цркве, сатри свати, деда Васин фифер (лице које уместио кума носи свеће), сватови... Деда Васе нема!

За моменат нашаје шајац и чуђење: шта је са деда Васом!? Улазимо нас тројица из нашег друштва у цркву и одмах се враћамо и саопштавамо да деда Васа није у цркви.

Док се ми у чуду имамо где је кум деда Васа, он, знајући да га чекамо испред главних врата, мења правац и излази на северна црквена врата, па после мале паузе, појављује се и сав јрца од смеха, пење се на ступенице према главним вратима и из припремљене кесе, коју држи једно дете, баца јаловно ситне новце у свим правцима, слично рашару који сеје пшеницу.

Никада није бацао новце мање од 50 динара, а било их је, само ређе, и од једног динара. Динар је тада имао ову кувовну вредност: за један динар се могло купити 10 комада ћевајчића и пола леиње, четвори шипке чоколаде, једна четвртина шипке бурека, дакле произвољно по жељи од свих артикала, јер је динар увек представљао вредност.

Као што смо видели из ових сећања попа Јаховића, дугогодишњег свештеника цркве Свете Тројице, бивши председник општине, срески начелник и народни посланик, трговац Василије Анђелковић,

одбачен од солунаца, због послушности према окупатору за време Великог рата, пружа примере доброчинства и у својим позним годинама. Он је последњу деценију свога живота провео повучено, али је са прозора свога дома који је гледао на порту цркве Свете Тројице, његове задужбине, будно пратио живот свога града и помагао је својим суграђанима у многим приликама.

Посебно је бдео над уређењем цркве Свете Тројице, као ктитор који је своју уштеђевину од 5.000 златника дао за остварење свога сна – да у цркви слуша литургије за празника и да се Господу моли за опроштај грехова и за покој душа његове прерано умрле деце.

Када је 15. фебруара 1924. године преминула његова животна сапутница Милева (71) и сахрањена поред њихове прерано умрле деце – Браниславе, Душана, Завише и Славке, стари Васа је преиспитивао свој живот и сетио се да није обавио све поверене му послове, па се пренуо из погружености и, ослањајући се на штап, кренуо од врата до врата нових градских челника, духовника и паметара да заврши поверене му аманете.

Он је, оставши без мушких наследника, закључио да ће његов млин у Стражби брзо запустети, па га је још 1922. године продао Милосаву Мирићу, који је са својим синовима постао најмоћнији привредник у Трстенику.

Новац од продатог млина поделио је на четири дела. Један део је оставио за своје старе дане. По једну четвртину је поделио својим кћерима Катарини Бошковић и Даринки Станишић. Једну четвртину је уплатио за набавку новог црквеног звона, јер су Аустријанци 1916. године скинули првобитно звоно са звоника и однели га у фабрику муниције.

То трстеничко звоно које су аустријски солдати скинули са звоника храма Свете Тројице, претворено је у метке и гранате које су слале ране и смрт из аустроугарских пушака, митраљеза и топова српским војницима на Солунском фронту. Али стари Василије је веровао у васкрс Србије. И дочекао је остварење вековног сна свих добронамерних Југословена – ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца у једну државу.

Прионуо је да и његов град Трстеник, који је толико волео, доживи свој васкрс. У друштву својих ортака обновио је штедионицу. У договору са попом Радославом Лазаревићем наручио је ново звоно од ливнице „Ферум“ из Суботице. После неколико месеци стигло је звоно и постављено на звоник цркве Свете Тројице. По жељи ктитора Васе

први пут је зазвонило на Ускрс 1926. године.¹²⁰ Када је одјекнуо и разлио се над крововима Трстеника, његови житељи су били усхићени јер су осетили да васкрсава нови живот. Поново звони црквено звоно и позива на братску љубав, на слогу, на поштовање, на правду, на веру и наду. И као што је у стара времена владало веровање да звона живе дозивају (на службу божју) мртве оплакују, громове разбијају, када су поново зазвонила звона са високог звоника који стражари над варошицом, грађани су се крстили са сузама у очима, сећајући се патњи кроз које су прошли и својих погинулих и преминулих.

Стари Василије је дошао на службу божју и у својој задужбини – цркви Свете Тројице седео у плетеној од моравског прућа столици и слушао појање црквеног хора у част освећења новог звона. Касније је редовно долазио да слуша појање Мешовитог хора „Бошко Југовић“.

Чекао га је још један задатак за који се није усуђивао да га остави својим наследницима. То је била куповина и постављање црквеног сата и постављање иконостаса у његовој задужбини.

Још 1912. године старица Ђирка Стаматовић (1840-1912), супруга покојног трговца Василија Стаматовића, оставши бешчедна удова, осећајући да јој се ближи смртни час, позвала је судију и судског писара и саопштила им своју последњу вољу.

Своју кућу у Љубостињској улици је завештала родбини свога покојног мужа, Милки Стевановић и Милици Југовић и својој станарки Станки, супрузи кројача Илије Станковића, да поделе на равне части. О извршењу тога завештања ће се постарати њене добре друге, Драга Пешићева и Ката Малићанин.

Старица Ђирка Стаматовић је желела да остави поклон и својим суграђанима, па је изјавила следеће:

...Од осталої имања имам један дућан на овдашњој пијаци код кафане „Девеї Јуїовића“. После моје смрти наређујем јосїоди Милосаву Мирићу и Василију Анђелковићу, ђирїовцима овдашњим, да као изврши-тељи моје воље овај дућан продају лицитацијом или испод руке, како они одлуче, и од добијеної новца најпре ће куїиїи велики саїи за црквени звоник, који ће саїи издијаїи, они ће биїи дужни да га наместе на звоник.

¹²⁰ НА УСКРС 1926 ГОД. ЗА УСПОМЕНУ ПРИЛАЖ У ТРСТЕНИЧКОЈ ЦРКВИ ЗА УСПОМЕНУ СВОЈУ ОД СВОЈЕ ПОРОДИЦЕ ВАСИЛИЈЕ АНЂЕЛКОВИЋ.

На звону је изливена и порука: ЉУБИ БОГА СРЦЕМ А БЛИЖ ЊЕГА КАО СЕБЕ САМА.

Ту је изливен и натпис произвођача и година израде: ЛИВНИЦА ФЕРУМ А. Д. СУБОТИЦА 1924.

Друго звоно краља Александра постављено је 1935. године поред Васиного звона. На њему је изливен натпис: ЗА СПОМЕН КРАЉА АЛЕКСАНДРА I УЈЕДИНИТЕЉА. ГРАЂАНИ ТРСТЕНИЧКИ.

Ако од овој новца претшекне неки износ после кујовине и намештања (саша), они ће бити дужни да овдашњој цркви, осим торњеј саша, кује и друге ствари које буду најпошребније.

Ово завештање је записано и потписано 22. фебруара 1912. године, а 12. јуна исте године преминула је племенита добротворка Ђирка. Њено завештање је изгубљено у хрпи судских списа. Планули су ратни пожари и наредних година ово завештање је заборављено.

Али народни добротвор, Василије Анђелковић, памтио је да му је добротворка Ђирка рекла да ће дати свој дућан да се прода за набавку часовника за градски звоник који ће на четири стране света показивати време и откуцавати часове.

Он тражи извршење тестаментa покојне Ђирке Стаматовић и Крушевачки првостепени суд 30. септембра 1925. године је донео решење о извршењу истог. У договору са Црквеним одбором и старешином цркве, Радославом Лазаревићем, поручен је црквени сат од чувене фирме *Turmuhren fabrik J. R. Njeule 1896, Bockenem, Harz*. Велики сатни механизам је произведен у Немачкој, постављен 1932. године, после смрти Василија Анђелковића, старањем Црквеног одбора и председника општине, Милана Малићанина. Сат покреће тег од 20 kg окачен на сајли који затеже опругу силом земљине теже, а подиже се извлачењем увис чекрком једном недељно.

Такав сат је у то време био први у Србији, који је показивао тачно време и могао се видети из свих делова вароши, а његово откуцавање се чуло и до оближњих села.

Казалке сата показују неумитни ход времена, а његови откуцаји одјекују и у данашње време. Име добротворке Ђирке је заборављено, али сат откуцава љубав за свој род уместо њеног срца.

Васа Анђелковић је позвао и друге суграђане да оставе задужбину своме роду. У листу дародаваца су се уписале и његове кћери Даринка и Катарина, Даринка, удова Риста Дуждевића Тохоља и други.

Старица Рада Мијушковац,¹²¹ рођена Ристић, тетка кафеџија Милана и Миладина, сахранивши сина Тимотија и мужа Милету, трговца трстеничког, остала је без потомства, па је своју имовину поклонила родном граду за израду иконостаса и набавку и постављање сата на звонику трстеничке цркве. Доживела је да се у цркви пред новим иконама моли за покој душа свога мужа и сина. Умрла је 28. децембра 1939. године, у 93. години, уз откуцавање сата са звоника који је постављен и њеном заслугом. Спомен јој подигоше братанац Милан Ри-

¹²¹ Рада Мијушковац (1846-1939), рођена Ристић, тетка кафеџија Милана и Миладина, сахранивши сина Тимотија и мужа Милету, трговца трстеничког, остала је без потомства, па је своју имовину поклонила цркви Свете Тројице за израду иконостаса и набавку и постављање сата на звонику. Умрла је 28. децембра 1939. године.

стић и снаха Јулка. Стари Васа није дао мира Црквеном одбору и старешинама трстеничке цркве, подсећајући их на аманет његов и старице Раде да храм не остане убог.

Захваљујући њима, наручен је нови иконостас за цркву. У име Црквеног одбора Православне трстеничке општине протојереј Радо-слав Лазаревић је са академским сликаром, Војом Трифуновићем,¹²² из Крагујевца 22. јула 1929. године закључио уговор о изради иконостаса и сликању икона по установљеном садржају. Раскошан иконостас је постављен 1930. године. Пред верницима су се указале иконе необичне лепоте и посебности. На икони „Исус Христос подучава децу“ учитељ је подобан лику српског комите, а међу љупком децом, коју је сликао, кажу, гледајући трстеничку децу, стоји дечак у српској ношњи и у опанчићима на кљунчиће, замишљен над оним што чује, са прстићем у устима који са друговима представља радозналу трстеничку децу која су пратила живописца док је сликао иконе. Живописац је сликао иконе након повратка из Великог рата у коме се нагледао страха, па његове слике представљају драматичне призоре Христовог пута, страдања и победе вере и правде над стихијом светског зла.

Василије Анђелковић је преминуо 11. маја 1930. године у своме дому који се налазио преко пута Народне школе „Свети Сава“. Погребен је на трстеничком гробљу поред супруге Милеве и њихове прерано помрле деце у капели коју су подигле његове кћери.

Општински одбор у Трстенику је након његове смрти, у знак захвалности за све што је бивши градоначелник и народни посланик, Василије Анђелковић, учинио за своје суграђане, Житни трг испред цркве Свете Тројице и Среског начелства назвао Трг Васе Анђелковића.

¹²² Воја Трифуновић (1888-1935), академски сликар, рођен у бачком селу Гардиновци, основну школу и гимназију је учио у Новом Саду, а сликарство је студирао на Ликовној академији у Будимпешти од 1906. до 1912. године као стипендиста Матице српске. Као питомац Матице српске упућен је у Крагујевац као наставник цртања и сликања. Ту упознаје младе припаднике покрета за ослобођење и уједињење Старе Србије и прикључује се у Добровољачки четнички одред војводе Вука Поповића. Ту упознаје и војводу Лунета, са којим је прошао пакао борби за одбрану Србије, одступања преко Албаније и крваве борбе прса у прса на Солунском фронту, одакле одлази за Француску. По завршетку рата 1918. године враћа се у Крагујевац где ради као учитељ цртања и лепог писања. Ту отвара атеље у коме слика портрете, пејзаже и композиције по наруџбини. Ту остаје све до 1929. године када се враћа у Нови Сад и посвећује црквеном сликарству, настојећи да на основама византијске православне традиције изгради особени српски црквени стил који се заснива на свежем блиставом колориту моравске школе и академском реализму са иновацијама сецесије. Поред иконостаса у Трстенику, насликао је и иконе у црквама у Барањи, у селу Поповац, у Планини, у Прељини код Чачка, у Крагујевцу и Великом Поповићу.

Али самртна коса је три седмице касније, 6. јуна однела његову старију кћер Даринку, супругу покојног капетана Антонија Станишића. После три месеца умире од сушице и њихов син Радомир Станишић. Наследници Василија Анђелковића биле су његова кћер Катарина и унук, Даринкине кћери Милева (1899-1961), удата за правника Јована Недељковића, и Загорка (1914-), удата 1937. године за др Светислава Милићевића.

Катарина, кћер Василија Анђелковића, удата 1897. године за правника, др Ђорђа Бошковића,¹²³ који је био дугогодишњи судија, окружни начелник и велики жупан Крушевачке области. Када је због астме пензионисан, Ђорђе је живео са супругом у Трстенику. Ту је умро 8. децембра 1931. године и сахрањен је на трстеничком гробљу. Са супругом Карином није имао деце. Катарина је по угледу на ктиторство свога оца цркви Свете Тројице, односно парохији и Црквеној општини, поклонила плац од 30 ари у непосредној близини варошког гробља и подигла спомен-капелу на трстеничком гробљу у којој су сахрањени посмртни остаци њеног мужа Ђорђа, оца Василија и мајке Милеве и рано помрле Катине браће Душана и Завише и сестара Бранке и Славке. Капелу је освештао владика Николај Велимировић 1939. године и том приликом подсетио на све заслуге и многа богоугодна дела ктитора храма Свете Тројице и градитеља трстеничког моста, Василија Анђелковића, који у тој капели почива са својим потомством.

4. МЕШОВИТА ТРГОВИНА МИЛОСАВА МИРИЋА И СИНОВА ПРЕУЗИМА ВОЂСТВО У ТРСТЕНИКУ, ОБНАВЉА ПАРНИ МЛИН СА СТРУГАРОМ И ЛЕДАРОМ И ОТВАРА ЛАНАЦ ТРГОВАЧКИХ РАДЊИ И ЗЕМЉОРАДНИЧКУ ШТЕДИОНИЦУ КОЈА КРЕДИТИРА ПОЉОПРИВРЕДНИКЕ

Још крајем XIX века у Трстенику је било око 60 разних дућана: трговина, занатских радионица и кафана. За трговачке радње биле су карактеристичне трговине мешовитом робом. Ових је у то доба било око 20, од којих је пет било „ангро“ (на велико).

Једна од најпознатијих „ангро“ трговина мешовитом робом била је „Мешовита радња Милосава Мирића“. Она је имала на стова-

¹²³ Др Ђорђе Бошковић (Ужице, 1866-), судија Првостепеног суда у Крушевцу 1897. године се оженио Карином, ћерком народног посланика Василија Анђелковића из Трстеника, али са њом није имао деце. Већ 1908. године постављен је за окружног начелника у Крушевцу, а 1912. године за начелника Моравског округа, а пре пензионисања био је велики жупан. После пензионисања живео је са супругом у Трстенику. Ту је умро 1931. године и сахрањен је на трстеничком гробљу.

ришту свакојаку робу набављену у Београду, Крагујевцу или Крушевцу: колонијалну, текстилну, стакларску, порцеланску, гвожђарску и грађевински материјал.

У овој трговини су запослена и двојица шнајдера који су шили цивилна одела по европском кроју, пошто су таква одела имала добру прођу међу чиновницима у чаршији. Поред одела ова радња продавала је и шешире, који почињу да потискују дотадашње шубаре и шајкаче. Радња је продавала и готову обућу. Поред терзија, у радњи је запослено и 3 шегрта и 4 калфе.

Ова фирма је снабдевала робом и дућанхије по околним селима, а терзијске производе продавала је и по вашарима. Остваривала је годишњи промет од око 10.000.000 динара.

Милосав Мирић (1860-1928), терзија, млинар, трговац и банкар, син је Алексе Недељковића (1828-1883), земљорадника из Милутовца – заселак Орловац, и Станке, рођене Пауновић (1829-1909). Као најпредузимљивији од све браће Милосав прелази са братом Данилом да ради и живи у Трстенику. Ту је као терзија стекао леп углед и 1882. године оженио се Катарином (1865-1933), ћерком касапина и кафеџије Милуна Живковића, која му је донела у мираз знатно наследство. Милосав и Катарина изродили су десеторо деце. Ородивши се женидбама и удајама своје деце са тада најчувенијим породицама у Србији, створили су и моћно привредно „царство“.¹²⁴

¹²⁴ Милосав и Катарина су имали седморицу синова и три кћери: Алексу, Божидача, Светолика, Стевана, Даринку, Христину, Милицу, Милуна, Драгомира и Бранислава.

Алекса (1883-1918) је био трговац. Оженио се 1908. године Живком Чеперковић (1888-1972) из Руђинаца са којом је имао сина Милоша (1910), који се оженио Винком Јаховић из Велике Дренове. Алекса је преминуо од рана на Солунском фронту 18. маја 1918. године у месту Баница. Његове посмртне остатке отац Милосав је пренео и сахранио у Трстенику 1923. године.

Божидар (1884-1934) је био лекар, оженио се Радомиром Антоновић (1891-1973). Живео је у Београду. Умро је у Тополи.

Светолик (1887-1943) је био банкар. Оженио се Косаром Павловић из Раче. Пре рата је био општински одборник. Године 1942. је изабран за председника општине Трстеник. Предводио је Одбор за помоћ избеглицама и његовим залагањем збринуте су многе породице које је као бескућнике рат довео у Трстеник. Ухапшен је због четничког препада и убиства среског начелника, Данила Михајловића, и стрељан је 1943. године на Бањици као талац. Са супругом Косаром, рођеном Павловић, имао је кћер Олгу (1921), удату за Драгослава Бићанина, са којим има сина Слободана, познатог глумца у Београду.

Стеван (1889-1966) се бавио трговином. Оженио се Феодором Поповић (1895-1977) из Приједора. Са њом је имао сина Миодрaга (1921), који се одселио за Београд, Петра (1924), кога су убили жандарми у ноћи априла 1943. године у Трстенику за време полицијског часа и Милосава-Мишу (1928), инжењера „Прве петолетке“ у Трстенику.

Милосављевић старији брат Љуба (1857-1905) се оженио Достаном Стошић (1852-1936), а млађи брат Данило (1868-) се оженио Станком Вукадиновић (1873-), ћерком трстеничког трговца Мијушка Вукадиновића, а њихова сестра Вемија је била удата за Мирка Парађанина из Пољне.

Као угледан домаћин Милосав Мирић учествује у подухватима које предводи председник општине и народни посланик, Василије Анђелковић, као члан Одбора за изградњу храма Свете Тројице.

Предузимљив Милосав Мирић умешно увећава иметак и отвара трговину и сав добитак улаже у куповину неплодне и мочварне земље у атару Осаонице, заселак Стражба, површине око 20 хектара. Ту за време кишних година расте шевар и барска трска. Он прокопава јаз и исушује земљиште, стварајући плодне њиве и баште. За време сушних година он на јазу системом устава ствара акумулације којима залива њиве и баште и тако остварује леп приход од пољопривреде.

Трговци Василије Анђелковић (1844-1930) и Мијушко Вукадиновић (1847-1928) су још 1887. године купили воденицу у Страбји од марвеног трговца и једног од оснивача Врњачке Бање, Давида Аћимовића.

Напредан трговац Мијушко, родом из Мијајловца, није имао среће са женама, три пута се женио и жене су му рано умирале. Са другом супругом, Дивном Фелбабом из Ваљева, имао је синове Душана, који је умро у исто време као и отац. Други син Будимир, отац прослављеног спортског новинара Љубомира, одселио се из Трстеника, а трећи син Вукадин био је адвокат, па је трговина Вукадиновића прешла у туђе руке.

Милосав Мирић, најпредузимљивији трстенички трговац, удружује се са Васом Анђелковићем и око 1907. године откупљује половину власништва од Вукадиновића и заједно са Васом гради парни млин постављајући турбину за погон два воденична камена и једног ваљка.

Даринка (1891-1958) је била удата за Радивоја Пантовића (1877-1939) из Чачка.

Христина (1893-1971) је била удата за Милана Живановића из Раче Крагујевачке, кога су стрељали партизани 1944. године.

Милица (1891-1913) је умрла као девојка.

Милун (1897-1962), инжењер, живео је у Новом Саду. Оженио се Нимицом Дагмар Хемпт (1913-) из Лукавца код Тузле.

Драгомир (1898-1972), банкар, оженио се Зорком (1905-1996), ћерком трговца Петра Стојадиновића, са којом је имао синове Јована (1928), Петра (1930-1983) и Војислава (1933-), првака Југословенског драмског позоришта у Београду.

Бранислав (1901-1972) се 1926. године оженио Милицом Миловановић, студенткињом медицине Бечког универзитета, ћерком Добривоја Миловановића из Годачице. Са њом је имао кћер Катарину, која је била професор.

И док му ортак Василије Анђелковић проводи дане у Народној скупштини Краљевине Србије, Милосав купује дућане у Врњачкој Бањи и у Трстенику, учествује на лицитацијама на којима се продају куће, продавнице и имања због неизмиреног дуга, купује их и повећава своје богатство, школује децу како би могла да наставе да воде породичну економију.

Године 1910. преко његовог имања у Осаоници пролази железничка пруга Сталаћ – Крушевац – Трстеник – Краљево – Чачак, која веома снажно утиче на бржи и јефтинији превоз роба на удаљена тржишта и на привредни замах читавог трстеничког краја. Те године почиње зидање првог парног млина у трстеничком крају на површини од 450 m². Млин производи брашно за трговину на велико и доноси велику добит. У ратним временима стругара струже даске које се испоручују за прављење мртвачких сандука, а после рата за грађевинску столарију и намештај.

Милосав Мирић са синовима је после ослобођења и уједињења основао Земљорадничку штедионицу која је давала повољне кредите земљорадницима за куповину савремене пољопривредне опреме. Поред њега акционари ове штедионице су били: Петар Стојадиновић, Раденко Стојаковић, Радован Радовановић и Василије Савић. Сви ови акционари су припадали Демократској странци.

5. ТРГОВАЧКА КУЋА ПЕТРА БРАДИЋА И ЊЕГОВИХ СИНОВА ЉУБОМИРА И БРАНИСЛАВА СТВАРА ЛАНАЦ ПРОДАВНИЦА И СНАБ- ДЕВА СЕОСКЕ ДУЋАНЕ

Ширење трговине на велико и мало у чаршији после ослобођења и уједињења Срба, Хрвата и Словенаца предводи фирма „Петар Брадић и синови“. Брз успон ова фирма је почела после повратка Петра Брадића из аустроугарског заробљеништва као трговина на мало, а затим је, на основу стечених искустава, развила пословање на велико и на мало, имала је развијене трговачке везе у целој Југославији и ланац својих продавница у срезу трстеничком. Снабдевала је робом све мање трговачке радње у Трстенику, Врњачкој Бањи и по селима, снабдевала је и хотеле и виле у Врњачкој Бањи. Поред магацина и продавница колонијалне робе имала је и Стовариште дрвене грађе (даскару), и грађевинског материјала: црепа, опеке, ћерамиде, керамике, гипсане штукатуре, летве, креча, цемента. Стовариште је било у близини Железничке станице у Трстенику (после 1945. године је национализовано).

Фирма је поред мануфактурне робе (текстил) и бакалука (прехрамбени производи, намирнице) продавала на мало и велико: гас, петролеј, бензин, боје и лакове. Такође, Брадићи су држали Ледару за снабдевање хотела, кафана и посластичарница ледом, затим рибарницу са баркама са рибом на Морави, коју су добављали из Ечке.

Фирму је од незнатне трговине оца Петра развио Бранислав (1899-1981), који је учио трговачку школу у Београду, оженио се Ружом Николетић, ћерком официра Лазара, вратио се у Трстеник и са братом Љубомиром створио велику и јаку фирму која је била позната и ван Трстеника. Остало је запамћено да је Бранислав Брадић довезао прву лимузину у Трстеник. После њега 1925. године лимузину је довезла и Милица Јовановић-Градиштанац. Бранислав је имао синове: Радослава (1928), који је погинуо од бомбе за време ослобођења Београда 20. октобра 1944. године, и Петра (1932) и кћер Лепосаву (1926).

Љубомир (1902-1983), млађи син Петра Брадића, био је бакалин, оженио се тек 1939. године кројачицом Милицом Милуновић из Чачка, са којом је имао синове Велибора (1940) и Божидача (1941). Када им је фирма национализована, Брадићи су се одселили за Београд.

Брадићи су имали највећи број запослених момака у Трстенику (око 40), то су махом били питомци Добротворног друштва „Привредник“ из Београда, које је школовало сиромашну децу из целе Краљевине Југославије, и после школовања и изучавања неког заната или занимања упућивало приватницима на рад. „Привредникови“ питомци су уживали углед као вредни, поштени и лепо васпитани младићи и више трстеничких трговаца су их радо примали на посао. Први је успоставио везе са „Привредником“ учитељ из Рајинца, Јосип Киндл, који је упутио неколико добрих, а сиромашних ђака на школовање. Брадићи су први примили „Привредникове“ питомце у своју фирму. Они су као рабације шпедитерима са упрегнутим расним коњима развозили робу по целом срезу.

6. ВИНАРСКИ ТРГОВЦИ: МИЈУШКО ВУКАДИНОВИЋ, ИСИДОР МИЛОСАВЉЕВИЋ, МИРКО ЦВЕТКОВИЋ, БРАЋА РАТКО И БРАНКО МИЛАДИНОВИЋ И РАДЕНКО СТОЈАКОВИЋ ИЗВОЗЕ ВИНА И РАКИЈЕ ШИРОМ КРАЉЕВИНЕ

У средњем веку манастири су подизани у пределима богатим пшеницом због помоћи убогим, шумом због дивљачи и огрева, рибом због постова и виновом лозом због освећења вина и причешћа.

Винова лоза се у Поморављу гајила још од римских времена. Виногорје у околини Крушевца у Жупи и Трстенику дало је вино којим је легендарни кнез Лазар налио свој пехар и наздрављао косовским витезовима на чувеној кнежевој вечери уочи Косовске битке.

Виногради су били један од главних извора прихода многих домаћинстава у трстеничком крају за време владавине Османлија и после ослобођења од Турака, све до велике природне стихије сушења чокота у XIX веку.

Када је око 1886. године сушибуба (филоксера), пренета из Америке, потпуно уништила питому винову лозу у Жупи и Поморављу, нестало је весела, јер се на славама и свадбама није точило рујно вино, црњак и светла вина боје сламе и јантара до златасте тамњанике са винородних обронака Жупе и Поморавља и Левча.

Српски сељаци се тада окренуше спасоносној шљиви и по селима се запушише казани из чијих табарки у боце потече ракија шљивовица.

Али убрзо је из просвећене Европе откривен поступак за одгајање винове лозе отпорне на жилогриз или филоксеру и нови засади винове лозе калемљени и засађени на риљевини двокатници поново редовима чокота или гиха украсише сунчане падине у Жупи, Левчу и Поморављу. Вина из ових виногорја, а посебно „Трстеничка ружица“, долазе на леп глас и постају све траженија.

Криза виноградарства је доста брзо преброђена засадима нових сорти винове лозе калемљене на дивљу резницу и виноградарство је почетком века опет почело да доноси леп приход. У Трстенику се отварају магаци које откупљују вино и ракију, али и грожђе за продају и прераду.

Посао је нарочито добро цветао када је 1910. године изграђена железничка пруга Сталаћ – Краљево. Током времена, Трстеник је између два рата постао један од највећих извозника вина.

Повећана производња грожђа и шљива по околним селима омогућила је неколицини трстеничких трговаца да се баве продајом вина и ракије и да остваре знатне приходе.

Продајом вина и ракије на велико бавили су се трговци на гласу: Мијушко Вукадиновић, Мирко Цветковић, Милосав Мирић и Василије Анђелковић.

Мијушко Вукадиновић (1847-1928), је још као младић усавршио производњу вина и ракије у винограду и у подруму свога оца Вукадина Милосављевића у Мијајловцу. Као младић је дошао у Трстеник где је у почетку радио као помоћник у магацима трстеничких трговаца, а затим се уортачио са својим кумом, Милосавом Мирићем, и другим трговцима тако да је стекао велики број купаца које је снабдевао извршним вином и ракијом.

Када је око 1886. године сушибуџа (филоксера), пренета из Америке, потпуно уништила питому винову лозу у Поморављу, Мијушко Вукадиновић се уортачио са својим вршњаком, Василијем Анђелковићем, тражећи зараду на трговини житом и брашном. Они су 1897. године саградили млин у Стражби на Попинској реци који је користио водени погон попут воденица поточара преко турбине. Овај млин је имао један ваљак и два воденична камена, просто цилиндар сито и обичан тријер. У току 24 часа млин је могао самлети 2.000 kg пшенице и произвести бело и црно брашно.

Млин у Стражби је деценијама млео жито за потребе житеља Трстеника и околине. Брашно из овог млина је продавано пекарима на велико и у продавницама на мало. За време рата 1914-1918. године он је једини млео жито за потребе Трстеника и околине и доносио је леп приход својим власницима. Кад су власници Васа Анђелковић и Мијушко Вукадиновић зашли у године, нису могли да се више баве млином, па су га продали трговцу Милосаву Мирићу и његовим синовима који су га опремили новим постројењем и извршили његову реконструкцију.

Мијушко Вукадиновић се женио три пута. Са првом супругом Љубицом је имао кћер којој је дао име Наталија (1882), по српској краљици. Са другом супругом Дивном (1864-1913), ћерком обућара Владимира Фелбабе из Ваљева, коју је упознао када је у овај град довозио бурад вина на продају, оженио се 1884. године и са њом је добио три сина: Душана (1886-1928), Будимира (1888) и Вукадина.

Душан Вукадиновић је био кафеџија. Оженио се Станом, ћерком пословног пријатеља Стојана Ристића, трговца из Враћа. Будимир је био трговац. Са супругом Десанком имао је сина Љубомира (1912-1973) кога је отац послао на школовање на Београдски универзитет. Још као студент права он се одао спорту, као одличан играч фудбала. Са утакмица је, жељан славе, слао извештаје новинама пуне сликовитих и узбудљивих описа, те је тако постао новинар „Политике“. Током времена, као темпераментан и вредан извештач, постао је најпознатији спортски новинар. Љубомир се 1936. године оженио Италијанком Маријом дел Сарно. Објавио је и неколико књига из области спортског новинарства. Вукадин Вукадиновић је био адвокат. Оженио се Полексијом, ћерком Милуна Малићанина.

Мијушко Вукадиновић се трећи пут женио Милком из Јошаничке Бање, али је она за време рата оболела и умрла 1922. године, после осам година брака. Оставши без наследника који нису били способни да се баве трговином вина и ракија на велико, кућа Вукадиновића је изгубила своје место на тржишту.

Познати винарски трговац био је Десимир Мирко Цветковић (1867-), који је у Трстеник дошао из Крушевца где је држао кафану. Развио је трговину вина са пречанима. Имао је магазу у Косанчићевој улици бр. 1, где се данас налази магацин хотела „Јадран“. Оженио се 1908. године Станом и добио сина Бранислава (1912-). Међутим, Мирко је после ослобођења Трстеника 1918. године тешко оболео од јевтике и умро 1922. године када је његов наследник имао свега десет година. Бранислав се 1935. године оженио Розом (1914), ћерком Рудолфа Ремете и Терезије из Сенте.

Његову магазу је откупио трговац Раденко Стојаковић, који је наставио продају вина и ракије, а када је подигао хотел „Јадран“ 1923. године бавио се претежно угоститељством. Трговац Раденко Стојаковић је предао хотел „Јадран“ на управљање најстаријој кћери Милици, а он се поново посветио трговини вина и ракиа. Рабације су возиле бурад до околних места, па чак и до Косовске Митровице. Раденко је трговао не само вином и ракијом, већ и дрвима и кожом. Године 1935. Општински одбор је на лицитацији продао зграде које су припадале општини. Те зграде је купио кафеција Раденко Стојаковић.

Кафеција Исидор Милосављевић (1891-1968), звани Сиде, син кафеције Вељка (1863-1913) и Милеве из Велике Врбнице, отишао је у рат 1912. и вратио се 1919. године. Прошао је Албанску голготу и нашао се на Солунском фронту, одакле је био пребачен у Француску. Радећи у једном подруму, он је приметио да су француска вина питомија и питкија и да се дуго могу сачувати, а да се не укиселе. Од Француза је научио тајне справљања и чувања вина... После ослобођења 1918. године долази у Трстеник где се на Богојављење 1920. године жени Милевом, ћерком Светолика Марковића из Чаира, отвара кафану „Европа“ и подиже магазу и постаје први винар у Трстенику. У кафани „Европа“ точи својеручно произведена вина и ракије у својој магази. Није откупљивао туђа вина, већ је куповао грозђе. Он је руководио справљањем вина, припремама бачви и буради, прањем и сумпорисањем, муљањем грозђа, врењем, претакањем, бистрењем. Убрзо су гости најрадије свраћали у Сидину кафану „Европа“ због његових вина изврсног укуса, мириса и боје рубина или ћилибара. Уочи Другог светског рата постао је највећи произвођач вина и ракије и највећи извозник од свих трговаца у Трстенику између 1918. и 1941. године. Он је истицао значај поверења у пословању. Сам је задобијао поверење поштењем у плаћању, поверењем при давању позајмица и аванса, држањем задате речи и неговањем пријатељства.

Са Милевом је имао кћер Мирославу (1921-1989), која је била лекар у Врњачкој Бањи и није се удавала, и синове Миодрага (1924-), кога је ратни вихор 1945. године однео у САД, и Бранимира (1926-), који је живео у Београду и радио као инжењер. Њихов дом у Трстенику је запустео.

Исидор и његова супруга Милева су били познати по радиности и поштењу. Уочи рата 1940. године подигли су нову кућу у Улици цара Лазара 12, коју су већ 1941. године запленили Немци и у њу поставили свој окупацијски штаб. После ослобођења њихова кућа је заузета за смештај Среског комитета КПС.

Између два рата корпе стоног грожђа, шљива, јабука и крушака картиране на станици у Трстенику путују ка Београду, Ваљеву, Сарајеву, а бурад са вином и ракијом путују и преко граница Србије. Убрзо, он је постао најбољи винар у Трстенику. Имао је сталне купце вина и ракије у Крагујевцу и у Београду којима је испоручивао око 40 вагона вина и ракије годишње. Остваривао је годишњи промет од око 4.000.000 динара.

Друге трстеничке кафеције и винарски трговци су настојали да се такмиче са Сидом, али нису успели да производе вина која су се могла по шмеку, мирису, боји и питкости упоредити са винима из Сидине магаче.

Угледан трговац је био Марко Миљковић (1870-1931). Прва супруга му је била Станија (1880-1920), звана Цада. Други пут се женио Јулком (1880-1931). Кћер Милица из првог брака се удала за Боривоја, који није наставио трговину вина.

Трговац пића на мало, Војин Миљковић (1895-1974), син Милуна Миљковића из Стрменице, носилац Албанске споменице, се 1923. године оженио Велимирком из Плеша и с њом имао кћер Ружицу (1924-), која се 1946. удала за трговца Милана Веселиновића Младића, затим синове Бранислава (1925-1945), који је погинуо на Сремском фронту и Зорана (1927-), који се 1951. године оженио Радмилом Микић из Осаонице.

Кафеција Раденко Стојаковић, власник хотела „Јадран“, видео је да је најбоља вина производио од купљенога грожђа Исидор Милосављевић, који је за време рата од Француза научио тајне добијања вина бистре боје и примамљивог укуса. Желео је да открије тајне одржавања свежине и трајности вина. Закључио је да о вину и ракији произвођач треба да поседује стручна знања. Због тога је одлучио да свога сина Драгана, који је у Суботици завршио Трговачку академију, пошаље 1932. године у Беч где је завршио високу винарску школу. После Беча Драган Стојаковић одлази у Париз на специјализацију и у Трстеник се враћа као први магистар енолог – специјалиста за производњу вина.

Вино се најчешће извозило у Ужице, Ваљево, Чачак, Шабац и Крагујевац – за крајеве где је било неразвијено виноградарство, а ракија је у бурадима отпремана претежно за Зајечар. Оних година када

је у околини Трстеника због суше слабо родио кукуруз, они су ракију трапили за овај производ, а када није било доброг рода шљиве, мењали су са Ваљевцима и Чачанима вино за ракију. Сваки од ових трговаца пићем могао је годишње да извезе по 5 вагона вина и ракије.

Трстенички винари на гласу су били и: Милош Марковић, Вукотман Радивојевић, Радосав Вучић, Јосиф Каралић и други.

Момчило Митровић из Почковине је био вешт винарски трговац. Страдао је за време рата зато што је трговао с Немцима.

Трстенички винари, кафеџије, угоститељи и пекари имали су и своје удружење за помоћ и сарадњу. Имали су и занатску славу. Сачувана је једна фотографија прославе занатске славе из 1928. године. На полеђини су записана имена и надимци присутних слављеника и гостију: Жика Пекар (Живојин Радосављевић, пекар); Јова Бека (Јован Бекчић, пекар); Милан Ждребац (Милан Стојадиновић, кафеџија); Коста (Костадин) Петровић, пекар; Браћа Ристићи (кафеџије Милан и Миладин Ристић); Блажа и Дојчин Савић, пекари; Васа Пекар (Василије Савић); Здравко Пекар; Сидра Кафеџија (Исидор Милосављевић, кафеџија, власник кафане „Европа“); Рада Симић (Радомир Симић, гвожђарски трговац); Бранко Беља (Бранко Митровић, пекар); Влајко Пекар (Влајко Стефановић); Душко Циганин са ћеманетом (Душан Савић, музичар).

7. БАКАЛИНИ ИЛИ ТРГОВЦИ ЖИВОТНИМ НАМИРНИЦАМА НИСКИМ ЦЕНАМА ПРИВЛАЧЕ МУШТЕРИЈЕ, АЛИ НЕ СТВАРАЈУ ВЕЛИКИ ПРОФИТ

Највећи број ситних трговаца у Трстенику трговао је животним намирницама које су увек имале купаца као роба за неопходне потребе становништва. Под животним намирницама подразумевају се: људска храна, јело и пиће, сточна храна, одећа, обућа, огрев и осветљење, као и материјал за израду истих.

Пољопривредни производи су углавном имали одређену цену која се мењала само у неродним годинама и у годинама привредне кризе када су цене животним намирницама падале, а цене индустријским производима расле, јер су биле осигуране картелизацијом фабрика. И поред велике скупине и слабљења куповне моћи становништва, плашећи се инфлације и банкротства, Влада Краљевине Југославије је држала прилично стабилан курс динара и поред великих дуговања грађана, неликвидности банака и покушаја антидржавних групација да изазову привредни колапс.

Животним намирницама су трговали бакалини:

Радоје Јовановић (1866-1928), трговац из Трстеника, рођен у Секуричу, ожењен Стаменом Градиштанац. Јовановићи су поседовали доста земље, воденицу у Грабовцу, а поред трговине су држали и кафану „Босна“.

Трговином се бавила породица терзије Милентија Брашића (1869-1917) и супруге му Лене. Милентије је рођен у Опарићу. У Трстенику је радио терзијски посао, а касније развио трговачки посао који су наставили његови синови. Са супругом Леном имао је седморо деце – петорицу синова: Владана, Милована, Драгана, Ранка и Радована и две кћери, Милицу и Зорку.

Владан (+1935) је био адвокат. Умро је млад у Београду, где је био на служби.

Милован Брашић (1893-) је био трговац, ожењен Даринком (1901-), ћерком хотелијера Стевана Белића. Њихов је био Занатски дом у Београду. Кућа им је била код старе поште у Трстенику. Милован је имао два сина: Љубомира (1923-) и ћерку. Синови су умрли. Ћерку су усташе скинуле с воза и заклале 1941. године код Загреба.

Драган је био машински инжењер.

Ранко Брашић је био адвокат. Имао је канцеларију у Београду, у палати где је сада биоскоп „Београд“. За време Другог светског рата био је поверљива личност Драже Михајловића за тајне мисије и финансијске послове. После рата побегао за САД и у Њујорку отворио адвокатску канцеларију коју је наследио његов син Небојша, секретар амбасаде САД-а.

Радован (1897-1935) је био инжењер и индустријалац. Погинуо је у Нишу павши са скеле једне грађевине 17. септембра 1935. године. Био је ожењен учитељицом Зором.

Милица је била учитељица. Удала се 1926. године за правника Милана Плазинића који је 1938-1940. године био срески начелник у Трстенику, а после одласка радио је у Министарству правде Краљевине Југославије у Београду.

Зорка је удата за трговца Душана Стефановића.

Познати бакалини у Трстенику су били:

Обрад Бајић (1895-), бакалин, син Аврама из Прњавора, оженио се 1921. Јованком Вучковић, ћерком Томе из Лијешња у Црној Гори.

Радослав Павловић (1894-), бакалин, син Саве из Прњавора. Имао браћу, трговце Момира и Драгослава. Радослав је у браку са Илинком (1900-), имао сина Добривоја (1924-), који је такође био трговац, ожењен Живком Симић из Штулца.

Драгослав Павловић (1894-1975), бакалин, син Саве из Прњавора. Имао браћу трговце Момира-Дрљу и Радослава. Драгослав се 1925. године оженио Љубицом (1907-), ћерком трговца Бошка Јанковића, и с њом имао сина Мирослава (1926).

Ситнији трговци бакалском робом су били: Радослав Радосављевић и супруга му Даринка; Радојко Миладиновић и супруга му Живка; Бранислав Миладиновић и супруга му Милосија; Смиљко Бзенић (1909-1983), рођен у Доњој Црнишави, ожењен Наталијом Новоселац из Чаира, био је трговачки помоћник код Благоја Васиљевића, а затим отворио самосталну бакалску радњу; Драгослав Јанићијевић (1880-), син Станоја из Орашја. Године 1916. оженио се Ангелином (1896-), ћерком механције Вељка, сестром Исидора Милосављевића; Миодраг Петровић (1914), трговац месним производима, син Драгослава из Вратара, оженио се 1941. године Швабицом Ленком Мајкснер (Инђија, 1919).

Бакалске радње су држали: Љубинка Еркић, Стеван Правдић, Војислав Деспотовић, Милица Ђорђевић, Лазар Аћимовић, Радош Радивојевић, браћа Јанковићи Божидар и Душан, Влада Томашевић и други.

Водећа трговина житом, брашном, мекињама, сеном била је кућа Миленка Радовановића, који је заједно са братом Љубомиром дошао из Драгосињаца. Миленко је са супругом Радмилом изродио десеторо деце, развио јаку трговину пољопривредним производима и у неродним годинама снабдевао грађане Трстеника и околних села прехрамбеним производима по повољним ценама, захваљујући својим пословним везама и набавци житарица из Поморавља, Стига и Војводине. Он је годишње увозио и продавао око 800 вагона људске и сточне хране. Годишње је остваривао приход од 1.500.000 динара.

Миленков брат Љубомир Радовановић (1884-1934), житарски трговац, био је ожењен Живком (1888-1971), са којом је имао кћер Радмилу (1916-) и Мирјану (1919) и синове Драгишу, Благоја (1923-), званог Јарац, Радојка (1926-) и Градимира (1930-1969).

Ортаци су били трговци бакалском робом, Богдан Гајић (1907-) и Влада Обрадовић. Ситнији трговци који су имали сопствене радње су били: Витомир Ђурђевић (1897-), син Михајла из Грабовца, држао трговачку радњу. Оженио се Стојанком Апостоловић (1905-) из Богдања са којом је добио сина Милована (1930-), званог Шљока, потоњег радио-механичара; Његош Ђурђевић (1900-), Витомиров брат, ожењен Неранцом Пантић (1909-) из Медвеђе, са којом је имао синове Борисава, који је умро као дете, и Миодрага (1935-), Дракчета, потоњег економисту. Његош је држао малу житарску радњу, касније је радио у књижари; Божидар Радивојевић (1897-1960), трговац, солунац, син Илије из Пољне, оженио се 1924. године Љубицом (1905-1986), ћерком Радослава Јовановића, трговца; Живко Радивојевић (1912), трговац, син Вукомана, оженио се 1936. године Милицом, ћерком Вилимона Јовановића из Страгара; Радош Радивојевић (1907-1961), звани Рајко,

са супругом Златом (1912-), бавио се трговином; Стеван Правдић (1899-), трговац, ожењен 1924. године Милицом, ћерком пок. Светолика Марковића; Добросав Рашковић (1894), трговац, син бившег општинског писара Јеремије, из Милутовца, ожењен Лепосавом Милошевић (1905-1974), из Новог Села; Радивоје Брашић, трговац, ожењен Даринком (1926); Венијамин Копрелијан (37), Јерменин, тузач кафе (1927), ожењен Аном; Коста Милетић, пиљар (1927), супруга Злата; Момчило Вељковић, трговац (содација), супруга Милева.

Милутин Петровић (27), трговац, син општинског писара Павла и Даринке, оженио се 1927. године Станом (21), ћерком кафеције Спи-ре Ристића из Новог Села. Млади супружници су добили сина Милоша (1. децембар 1928). Нажалост, млада мајка Стана је после десетак дана преминула, те је дете одгајила баба Даринка. Милош је постао професор гимназије у Трстенику, књижевни критичар и уредник књижевног часописа „Багдала“ у Крушевцу.

Ситном трговином су се бавили: Милош Ђорић, трговац (1929) и супруга му Марија; Спасоје Петковић, продавац вуне и супруга му Јелена; Радосав Јовичић и супруга му Божица; Станојло Егарић, бакалин, оженио се 1930. Љубицом Поповић из Штрбаца; Живота Јевтовић; Милош Миловановић и супруга му Јелисавета; Тома Ж. Малићанин и супруга му Загорка; Грујица Панић (1906), бакалин, родом из Кремне, оженио се 1932. године Љубинком (1910), ћерком Миладина Парађанина из Пољне; Лазар Аћимовић и супруга му Лепосава; Душан Ј. Јанковић и супруга му Лепосава; Богдан Гајић (1907), трговац, син Видосава, родом из Превешта, оженио се 1934. године Радмилом Близнаковић из Витановца (1912); Живорад Антић (1914), трговачки помоћник у трговини брашном, оженио се 1934. године Јелом Топаловић; Ђорђе Ђорђевић (1905), трговац, син Љубомира из Богдања, оженио се Драгојлом (1915), ћерком кафеције Раденка Стојаковића; Радослав Аћимовић (1898), трговац, оженио се 1937. године Радмилом Танасковић из Рајинца; Витомир Еркић (1892), трговац, син Аврама из Медвеђе, удовац, оженио се 1939. године Зорком Добрић (1904) из Леваје; Драгомир Петровић (1904), трговац и фотограф, син Василија, оженио се фебруара 1940. године Вукосавом Ђукић, из Панчева.

8. ТРГОВЦИ МАНУФАКТУРНОМ РОБОМ И МОДНОМ ГАЛАНТЕРИЈОМ НАСТОЈЕ ДА ТРГУЈУ У СКЛАДУ СА МОДНИМ ЗАХТЕВИМА ВРЕМЕНА

У то време појављују се у продаји и готова одела из индустријских конфекција која су била модернијег кроја и знатно јефтинија него шивена одела, па се у Трстенику и у Врњачкој Бањи носе европска оде-

ла по бечкој и париској моди. Разлика између сељака и варошана постаје тако велика да ствара непремостиву препреку. Ношење модерних одела презиру и многи ђаци, студенти и учитељи, који сматрају да се одећом интелигенција отуђује од свога народа. С друге стране, и многи сеоски младићи облаче грађанска одела за празнике и саборе и одбијају да се венчају у народној ношњи. То исто важи и за многе напредне девојке, које желе да буду госпођице по последњој моди, а не каљаве сељанке.

У штампи се рекламирају конфекцијска одела, мантили, огртачи, шешири по следећим ценама: *шренчкоши памучни 290-480 g; шренчкоши вунени 520-750 g; иберцијери (огртачи) 400-650 g; одела за штрајаци 250-450 g; одела вунена 500-750 g; шешири „Саши“ 90 g.* Такође, рекламирају се *циџеле „Босџон“ по цени од око 200 динара, а „Баџине“ циџеле по цени од 69-149 динара.* Одела за све узрасте рекламира фирма „Костнер и Елер“ из Загреба.

Мануфактуром, конфекцијом и модном галантеријом бавила се у Трстенику трговина Живојина Бабића, родом из Медвеђе, кога је наследио син Александар (1910-1990), који је био истакнути сокол, певач хора и ногометаш, а затим се оженио Петријом Парађанин из Пољне и с њом добио сина Бранислава.

Мануфактурно-бакалска је била радња Душана Ж. Гилића (1892-1953) и његовог ортака Светозара Брадића (1868-1941), Благоје Васиљевић (Лепојевић, 1873. – Трстеник, 1934), трговац мануфактурном робом, оженио се 1920. године Станком (1892-), ћерком Ђорђа Радосављевића, са којом је имао ћерке Радмилу (1924-) и Ружицу (1927-) и синове Душана (1928) и Ђорђа (1929), званог Шандор. Благоје је био и акционар банке. У његовој радњи је био запослен и трговачки помоћник, Смиљко Бзенић, који је касније отворио самосталну радњу.

Милисав Митровић (1904-1984), родом из Бачине се бавио трговином модном галантеријом у мануфактурној радњи Тодора Петковића, са супругом Добрилом (1915-), родом из Јагодине, имао је кћер Оливеру (1935).

Гаврило Прибаковић (1882-1925), терзија, био је трговац памуклијаш. Памуклијаши су израђивали огртаче (минтане) који су се у старија времена звали памуклије. У XIX веку у Трстенику је постојао еснаф памуклијаша.

Спасоје Петковић је био трговац вуном. Са супругом Јеленом добио 1929. године сина Александра. Он је држао и вуновлачару. Милосав Вучић такође је био трговац вуном.

Ситан трговац је био и Драгољуб (Павловић), звани Драгољупчић у суседству Радивојевића. Имао је кћери Симку и Добрилу које су му помагале у трговини.

Најпомоднија трговина мануфактурном робом била је радња Василија Петровића (1871-1944),¹²⁵ званог Васица, који је рођен у Медвеђи. Са супругом Наталијом, званом Баша, и синовима развио је помодну трговину за отмен свет, која је била на гласу.

Угледан трговац текстилном робом је био Тодор Петковић (1872-1946), ожењен Лепосавом. Пошто није имао деце, своју трговину модном мануфактуром продао је својим помоћницима Милисаву Митровићу, Бранку Спасојевићу из Враћевшнице и Милану Веселиновићу из Солотуше код Бајине Баште. Бранко и Милан су као ортаци отворили трговачку радњу „Код два младића“. По тој радњи Милан је добио надимак Милан-Младић

Божидар Радивојевић (1897-1969), син Илије из Пољне, држао је мануфактурну радњу. Са Солунског фронта се вратио са угледом и орденима. Оженио се 1924. године Љубицом (1905-), ћерком трговца Радосава Јовановића, са којом је имао ћерке Ружицу (1926-) и Марицу (1929-) које су биле познате лепотице. Њихово љубазно опхођење са муштеријама и њихова друштвеност су служиле као пример за углед осталим девојкама у Трстенику које су биле превише повучене и стидљиве.

Мануфактурну робу је продавао и Алекса Брашић (1861-1934), из Опарића, који је стар и болестан окончао живот скоком у Мораву 11. новембра 1974. године.

Светозар Николић је био трговац мануфактурном робом. Кад му је 1933. године прерано преминула кћер Персида, он је са супругом ишао на ходочашће у Јерусалим, на Христов гроб, па је постао Хаџи-Николић. Имао је сина кога су звали Миле-Жужа.

Милош Миловановић (1890-1971), ожењен Јелисаветом, држао продавницу текстила са ортаком Аранђелом Вучковићем (1887-1981) родом из Пољне који је са супругом Станојком имао сина Драгића и кћер Радмилу. Драгић (1920-1999), звани Драган Вучковић, волео је дружење и спорт, па је уз помоћ свог суседа, славног новинара Љубомира Вукадиновића, постао и остао дугогодишњи дописник листа „Политика“, а потом и уредник месног листа „Информације“ и новинар „Трибине“.

Угледан трговац је био Илија Егерић (1865-1938), пореклом из Риђевштице, ожењен Божиком са којом је имао угледне синове: Будимира, Станојла, Милуна, Милослава и Радомира. Најстарији Будимир

¹²⁵ Василија Петровића Васицу и Наталију су наследили синови Драгомир и Божидар.

Драгомир (1904-1988), звани Драги, је касније отворио фотографску радњу и био је дуго времена диригент Певачког друштва „Бошко Југовић“. Оженио се Вуковом (1913-) с којом је имао сина Василија и ћерку Даницу.

Божидар (1909-1981) је такође био трговац.

(1894-1915) погибе као наредник октобра 1915. године код Смедерева. Станојло (1897-1933) је као комита војводе Лунета допао аустроугарског затвора у коме је оставио здравље и рано је умро. Рано су умрли млади Милун, студент права, и Милослав, трговац. Илијин син Радомир после ослобођења 1946. године постао је директор „Западне Мораве“, предузећа које је настало национализацијом и конфискацијом свих приватних трговинских радњи.

Витомир Еркић (1892-1971), родом из Медвеђе, такође је држао мануфактурну робу. Са супругом Љубинком (1897-1939), ћерком Војислава Ђаковића из Осаонице, имао је кћери Марију (1926-), Драгињу (1930-) и Невенку (1935-), које су га наследиле. Кад је Љубинка умрла, Витомир се оженио удовицом Зорком Добрић (1904-1985).

Мануфактурном робом трговао је и Радоје Љутовац (1887-1968), пореклом из Пољне. Оженио се Ђурђијом (1889-1941), званом Ђука, ћерком трговца Ђорђа Јовановића и Персиде, али са њом није имао деце. Ђурђија је била госпођа финих манира, образована и начитана. Као девојка за време рата 1915. године примила је у своју кућу и дружила се са књижевницом Милицом Јанковић. Ђурђија је продавала мануфактурну робу, а Радоје је узгред продавао и вино и ракију, веш, ћурке и прасиће за Божић и Ускрс. Кад је Ђурђија умрла 1941. године, Радоје се оженио Фемком Балугџић из Београда, али ни с њом није имао деце.

У продавницама мануфактурне робе трговци су нудили: свилу за женске хаљине, поставе и комбинеzone; штофове за женске хаљине и сукње, капуте и мантилове; сомот за јастучиће, завесе, хаљине и шлафроке; порцет за шлафроке, хаљине, доњи веш, спаваћнице и пиџаме; платно за женски и мушки веш, јастуке, креветске и јорганске чаршаве; пуплин и зефир за мушке кошуље и креветски веш; цвилех за душеке и ролетне, као и крепон за параване; сатен црни за кецеље и у боји и атлас за јоргане и остали текстил.

Цене текстила су биле сталне јер их је диктирао произвођач, односно картел. У многобројним рекламама је објављивано да се кристал-вила продавала по 12 динара метар, бамберг свила по 12 динара, жоржет шарени од 45 до 55 динара, монгол свилени од 55 до 100 динара, штофови прскани од 20 до 50 динара метар, сомот од 40 до 55, а штофови глат од 25 до 125 динара метар.

Миле Ђорђевић (1914-) из Београда, родом из Стопање, бивши трговачки помоћник у радњи Душана Гилића, сведочио је о ценама текстилне робе око 1930-1940. године:

Текстилна роба се продавала по следећим ценама: циц 6-7 динара мешар, американ илајино за кошуље и таће 6-7 динара мешар. Бело илајино, звано пертар, било је скупије. Порцет за рекле – сеоске блузе био је

око 12 динара, а шенис-фланел је био јефтинији. Материјал за панталоне: саиља и широкс око 25 динара мешар, шајак, сукно, чоја и до 50 динара мешар. Чувени фул који су кувале домаћице за чарапе 2,5 динара ширинила. Било је жутиот и белој памука на кануре, ѓакла и оке... Једне године ѓлаћан је порез на сву продашу робу крајњем пошишачу леињељем шаксених марака на рачун.

9. ТРГОВИНЕ МЕШОВИТОМ РОБОМ ИЛИ СВАШТАРЕ ПРОДАЈУ РОБУ ЗА СИРОМАШНЕ КУПЦЕ

У трговини мешовитом робом, у такозваним дућанима, продавала се разноврсна роба попут сапуна и прашка за прање (рекламира се 1932. године прашак за прање рубља Шихтов „Радион“ и „Вим“), затим шибице и свеће, петролеј за осветљење, судови и чаше и флаше, ножеви, перорези, кутлаче, кашике и виљушке, стакла за лампе и фењери, мишоловке, четке, чешљеви, чешагије, маказе и многе друге кућне ствари.

Трговином мешовите робе бавио се Илија Миладиновић, ожењен Костадинком, кога је наследио старији син Милан (1902-1970), ожењен Персидом Стевановић из Лесковца. Млађи син Илије Миладиновића, по имену Драгољуб (1905-1955), био је адвокат. Милан и Персида су 1937. године добили кћери близнакиње Биљану и Миланку.

Стеван Правдић је трговао мешовитом робом. Супруга му је била велика богомољка. Имали су два сина, Светолик је отишао за Београд.

Мешовитом робом су трговали и други трговци:

Бошко Јанковић (1865-1950), син Антонија, са супругом Зорком (1872-1928) развио је трговину јефтином робом за муштерије плићег цепа. Трговина Бошка Јанковића, кога је народ прозвао „Сиротињска мајка“, била је слабог квалитета, демодирана и расортирана, али јефтина и приступачна најсиромашнијим грађанима. Бошков син Живојин, звани Жика, је отворио трговину мешовитом робом у Врњачкој Бањи и хвалио се да „има у радњи све, од игле до локомотиве“.

Бошко и синови му Живојин (+1943) и Драгомир (1911-1971), звани Бошкић, наследили су старе станове Косте Петровића Ракичића, у Врњцима, дозирали спрат и објекат назвали вила „Авала“. Живојин се 1933. године оделио од оца и потпуно преселио у Врњачку Бању. Бошкова кћер Бранка (1897-) се 1920. године удала за капетана Милорада Милутиновића (1888-) из Калудре, који је служио у Гостивару.

Божидар Јанковић (1895-1951), син Јеврема, са супругом Драгом (1895-1946) имао је трговину заједно са братом Душаном (1898-), који је био ожењен Лепосавом.

Браћа Миладиновићи, Радојко, звани Ратко (1891-1967), ожењен Живком, и Бранко (1893-), ожењен Милосијом (1901-), ћерком трговца Радована Матића, наследили су трговину од оца Матеје (1864-1926) и мајке Јулке (+1920). Трговали су мешовитом робом и држали кафану „Балкан“, а кад су се оделили, Радојко се бавио продајом вина и ракије, а Бранко трговином мешовите робе.

Јован Левићанин (1890-1944), родом из Велике Дренове, са супругом Анђелијом (1894-1978) држао је трговину и био је акционар банке. Имао четири лепе кћери: Радмилу (1922-), Добрилу (1924-) и близнакиње Надежду (1927) и Станку (1927). Кум им је био Милош Малићанин.

Ситни трговци су били: Михајло Костић са супругом Кристином; Милан Матић; Михајло Настић; Милован Брашић са супругом Даринком; Миодраг Саве Радовановића, колачар, са супругом Драгињом; Данило Марисављевић, трговац, супруга Ружица; Душан Гилић, трговац, са супругом Радојком; Добросав Рашковић (1894), са супругом Лепосавом, рођеном Милошевић; Војислав Вељовић и супруга му Лепосава, имао је трговину у Врњачкој Бањи; Пенијамин Копрелијан (37), Јерменин, трговац кафом, супруга Анер; Радивоје Брашић и супруга Даринка; Радосав Марић, трговац; Витомир Еркић и супруга Љубинка; Божидар Радивојевић, супруга Љубица; Милан Јевте Лукић; Драгић Малићанин, супруга Миљојка; Никола Петровић Ширија, продавац обуће и глумац аматер, нежења; Радоје Радосављевић, продавац обуће у продавници „Бата“ из Борова; Милан Кнегић, трговац, заступник за продају шиваћих машина „Сингер“, супруга Лепосава; Момчило Вељковић, содација, продавао клакере, супруга Милева и други.

Продајом дувана бавио се кратко време Светолик Радовановић, а затим је од њега преузео Божидар Милановић (1898-), родом из Божуревца, официр Краљеве гарде, носилац Албанске споменице. Он се после демобилизације оженио Љубицом, ћерком Василија Перчевића, са којом је имао синове: Владимира (1926-), Милоша (1924-), Александра (1926-) и Бранка (1930-) и кћер Радмилу (1929-). У то време Коста Вељковић је постављен за контролора дувана.

Војислав Ђурковић, син касапина Антонија из Велике Дренове, бавио се трговином.

Трговином су се бавили и новопечени трговци: Милош Ђорић (1902-), син Антонија, трговачки путник, ожењен Маријом; Сретен Ђорђевић (+1929) са супругом Милицом бавио се ситном трговином и пољопривредом, Милица је чувала овце које су пасле на утринама у Трстенику; Радосав Јовичић и супруга му Божика бавили су се трговином (добили 1930. године кћер Мирославу која се 1949. удала за

Топлицу Миловановића Станковића); Живота Јевтовић, трговац имао сина Николу, који је био правник; Драгиша Ерац (1897), трговац, родом из Мале Дренове, супруга Анђелија, рођена Чомагић; Благоје Николић, трговац; Грујица Панић (1906), бакалин, родом из Кремне, оженио се 1932. године Љубинком (1910), ћерком Миладина Парађанина из Пољне са којом је имао сина Животу (1933) и кћер Гордану (1936); Благоје Антић (1904-1960), књижар, оженио се 1933. године Милком, ћерком Михајла Настића, са којом је имао сина Милоша (1934) и кћер Радмилу (1937); Љубомир Томашевић (1904), трговац, родом из Страгара, оженио се 1934. године Душанком Ђукић (1907), из Богдања; Алекса Симић (1904-1967), гвожђарски трговац, син Радомира и Полексије, оженио се 1936. године Горданом Петровић (1906), из Босанке Градишке; Миливоје Коларевић, трговац, родом из Почковине, оженио се 1936. године Милевом (1913), рођеном Лазић из Дубља, са којом је имао сина Владету (1940); Ранко Обрадовић (1869-1942), трговац и банкар, рођен у Округлици; Војислав Деспотовић, трговац, супруга Даринка Радовановић из Драгосињаца; Станојло Егарић (1897-1933), трговац, син Илије, прва супруга Драгиња поживе 25 година и умре 1922. године, друга супруга му је Љубица Поповић; Милоје Булатовић, трговац, родом из Беле Цркве, супруга Љубинка Лукић, из Сталаћа; Јован Павловић, трговац, родом из Коњуха, супруга Нада рођена Кркић, конобарица из Сталаћа; Владан Обрадовић, трговац, родом из Округлице, супруга Браниславка; Бранко Бранковић (1882-1974), син трговца Андреје, једног од оснивача Врњачке Бање и Јелисавете, родом из Медвеђе. Бранко се оженио Лепосавом, са којом је имао сина Божидача, који је био војни чиновник. Када је Лепосава (39) умрла 1932. године, Бранко се поново оженио бабицом Василијом-Васком Петровић 1933. године. Касније је био општински благајник; Сретен Бранковић (1871), трговац, ожењен Љубицом, умро је од капи на малом пијацу 16. марта 1929. године; Миодраг Брђић (1920), трговачки помоћник из Чаира, син Николе, венчао се 1937. године Милосијом Миленковић (1922), ћерком Станоја и Зорке; Драгослав Јанићијевић (1880-), трговац, син Станоја из Орашја. Године 1916. оженио се Ангелином (1896-), ћерком механције Вељка, сестром Исидора Милосављевића.

Гвожђари и стаклари

Године 1939. у Трстенику су постојале 3 радње које су се бавиле продајом производа од гвожђа и стакла. Најзначајнији трговац гвожђарском робом био је бравар Радомир Симић (1871-1952), син Алексе „Бонапарте“, који је држао гвожђарску радњу. Оженио се Полексијом (1879-1959), ћерком терзије Павла Бзенића, са којом је имао синове

Константина (1896-1949), Алексу (1904-1967) и Душана. Константин се оженио Даринком, ћерком Милуна Малићанина, са којом није имао деце. Алекса се оженио учитељицом Горданом Петровић са којом није имао деце. Душан, ожењен Славком, имао је сина Радомира и ћерке Радмилу и Драгицу.

Бравар Алекса Јовановић је радио окове за кола и држао је гвожђарску радњу.

Миодраг Радована Радовановић (1890-1956), звани Мика, гвожђарски трговац, године 1920. оженио се Милосавом (1900-), ћерком Тодора Томића из Краљева. Кум на венчању је био Коста Петровић из Врњачке Бање, стари сват Живота Јевтовић, потоњи судија у Трстенику. Миодраг је са Милосавом имао сина Боривоја (1921-1991), званог Борка, потоњег економисту. Радмила (1900-), сестра Микина је била дентиста.

Бранко Миладиновић је имао стакларску радњу у којој је продавао стакло за прозоре.

Пиљари

Трговином прехрамбеним производима, претежно поврћем и воћем, бавили су се пиљари. Овај уносан посао је често доносио губитке због кварења непродате робе услед климатских утицаја, попут летње велике топлоте или зими због мраза. Неки трговци су се овим послом бавили само док не стекну капитал да отворе трговину робом која није покварљива.

Миливоје Думановић, пиљар из Трстеника, ожењен Добринком са којом је имао кћер Живку (1923-), која се 1951. године удала за Јосипа Петрењака из Сиска.

Живојин Динић (ж. 64 г., умро 1946), пиљар родом из Велике Дренове. Касније добио службу служитеља у Основној школи „Свети Сава“. Имао је сина Аранђела (1922-), званог Руђа, Обрада и кћер Ружицу (1920).

Коста Милетић (1883-), пиљар, син абације Алексе и Ангелине. Коста је са супругом Златом имао сина Љубисава (1927), познатог играча фудбалског клуба „Чајка“, званог Чукица, који се оженио Стајком Топаловић и отишао у иностранство.

Пиљарнице су држали и: Милутин Симић, Милорад Симић, син Љубомира, Вукоман Радуловић, Војислав Рашковић и други.

О ценама трговачке робе 1930-1940. сведочио је трговац Миле Ђорђевић (1914-) из Стопање, у то време запослен код фирме Душана Гилића у Трстенику, а после рата у „Стотексу“ у Београду:

Маказе цена индустријских и пољопривредних производа биле су велике.

Кукуруз се продавао по 60 пара до динар по килограму, јарма, шакође, брашно кукурузно око динар. Кромпир 2 динара. Пасуљ 2 до 3 динара. Кујус је био јефтин. Јаја су ишла по три, четири па и пет за динар. Кајмак 7-8 динара. Сир 5-7 динара.

Вино је ишло по 3 динара за литар. Ракија је имала ниску цену. Шљива исто. Цене су зависиле и од родности године.

Свињска маст се продавала по 13-15 динара килограм. Уље јестиво исто колико, скупије је било маслиново, око 15 динара литар. Шећер ситан кристал 14 динара, у коцке 15 динара. Паковање је било у дрвеним сандуцима по 50 кг исто. Со круница 2,5 динара, млевена ситна 3 динара.

Пекарски хлеб је био 2-2,5 динара, шајин бели, звани сомун, 3 динара. Било је и кифли, ђеврека, леиња, званих пишаре, симиша. Бурек се продавао по 8 динара шейсија.

Дневне новине су биле 1 динар.

ГЛАВА VIII – ТРСТЕНИЧКА ЧАРШИЈА КАО ЗАНАТЛИЈСКО СРЕДИШТЕ ПОМОРАВСКИХ НАСЕЉА

1. СТАРИНСКЕ ЗАНАТЛИЈСКЕ РАДЊЕ ГУБЕ МУШТЕРИЈЕ И ЗАТВАРАЈУ СЕ ПРЕД НАВАЛОМ ТРГОВАЦА УВОЗНОМ ИНДУСТРИЈСКОМ РОБОМ

И занатство у Трстенику, које је читав век привлачило муштерије из шире околине, прилагођавало се захтевима новог времена, при чему све више нестају стари занати.

Почетком XX века 1902. године у Трстенику је било 32 занатске радње. Тај број је знатно порастао после Великог рата за уједињење, када су радиле 54 радње, али је појава индустријски произведене одеће, обуће, алата, посуђа, намештаја угрозила све традиционалне занате, а посебно опанчаре и обућаре који су израђивали ципеле и чизме.

Изумирањем појединих заната није нестајала потреба за њиховим производима. Те производе мештани и купци из околине су могли да купе на вашарима који су се одржавали четири пута годишње.

Године 1939. порезом су задужене 54 занатске радње. Њихов број и предмет пословања није много измењен у односу на почетак века. Забележена су ова старинска занатска занимања и следећи број занатских радњи: опанчари - 6 занатских радњи, обућари - 4, бербери - 3, казанције - 1, качари - 4, ковачи - 3, бравари - 2, колари - 2, абације - 3, касапи - 4, столари - 4, пекари - 7, поткивачи - 3, корпар - 1, лончар - 1, кожар - 1. Истовремено, јављају се нова занимања: шнајдери - 3, сајција - 1, фотограф - 1, шлосер - 1, електричар - 1.

Забележено је да су неке занатлије, попут ковача и поткивача, памуклијаша, бојација и вуновлачара, чије је услуге користило сеоско становништво, напуштали Трстеник и отвараили занатске радње прво у околини Трстеника, а потом и у већим удаљеним селима.

С обзиром на промене у начину одевања, нестајао је терзијски занат. Уместо абација и терзија отварају кројачке салоне шнајдери који кроје одела по бечкој и париској моди не само за градску господу, већ и за сеоске младожење и младе.

Уочи Другог светског рата ковачи се баве и браварским пословима, појављују се занатлије које се баве електротехничким и електро-механичарским пословима.

2. ОБУЋАРИ И ОПАНЧАРИ УГРОЖЕНИ ПРОДАЈОМ ГУМЕНИХ ОПАНАКА ИЗ ПИРОТА И ЦИПЕЛА И ШТИВЛЕТА „БАТЕ“ ИЗ БОРОВА

Уочи Другог светског рата у Трстенику је било 6 обућарских и 4 опанчарске радње. Обућаре и опанчаре је све више угрожавала продаја фабричке обуће која је била јефтинија и савременија. Док се увозна обућа увозила, још је било хлеба за занатлије. Године 1930. основана је фабрика обуће „Бата“ у Борову код Вуковара, као један огранак велике чешке компаније власника Томаша Бате.¹²⁶ Ова фабрика је производила серијски обућу која је била много јефтинија од ручно израђених ципела, па су убрзо опале наруџбине код занатлија. Ова фабрика је развила мрежу продавница за продају обуће по приступачним ценама. Ускоро је у целој земљи, па и у Трстенику у Љубостињској улици отворена продавница „Бате“ из Борова која је одмах остварила добар промет. Пар Батиних ципела је коштао од 70 до 150 динара.

У исто време појављује се производња гумених опанака у фабрици „Тигар“ из Пирота. Ови јефтини опанци потискују знатно скупље „грађене“ опанке од штављене и обрађене говеђе коже, са кљунчићима, који постају само обућа за свечане прилике.

Наруџбине обуће из занатских радионица су се смањивале, зараде обућара су смањиване како би послодавац покрио трошкове пословања. У редовима обућара све више расте незадовољство.

¹²⁶ Томаш Бата, велики чешки индустријалац, који је развио индустрију савремене и јефтине обуће, којом је обуо милионе грађана, погинуо је 12. јула 1932. године у месту Злињу у Чешкој. Када је тога јутра својим приватним авионом пошао за Дрезден, желео је да из ваздуха с поносом погледа своје фабрике, па је наредио пилоту Браучену да лети ниско. Због магле видљивост је била смањена и авион је ударио у фабрички димњак и срушио се. Компанија је наставила успешно пословање све до Другог светског рата.

Обућари и опанчари у Трстенику су организовали разне врсте протеста због конкуренције, оптужујући газде да су у тежњи за профитом високим ценама смањили конкурентност занатским производима.

У Трстенику су између 1918. и 1941. године радили на изради опанака бројни опанчари и обућари. Ђорђе Крунић (1887-), шустер, био је члан КПЈ. Оженио се 1920. године Новком, ћерком Михаила Стојаковића из Попине, са којом је имао сина Душана (1921-1978).

Вукоје Миленковић, обућар, рођен у Вучитрну, живео 74 године, умро 1938. године. Његова кћер Перка (1899-1976), рођена у Александровцу, удала се 5. јула 1920. године за царинског службеника, Светолика Чајетинца (1884-1972), родом из Дубља, сина терзије Тодора, општинског пандура у Трстенику, и Милене. Перка је са Светоликом добила синове Миодрага (1921) и Радомира (1931-1999) и кћер Даницу. Миодраг, звани Чајка, студент медицине, био је истакнути комуниста, погинуо 1943. године у Стублу као партизански командир чете.

Драгутин Николић, опанчар, оженио се Лепосавом Милуновић 1924. године.

Драгутин и Милутин Стојковић, опанчари, пореклом су из Левча.

Радисав Ђорђевић, опанчар, ожењен Борјанком Ђулаковић из Велике Дренове, са којом је имао синове Миодрага (1919-1947), судског чиновника, и Милана (1921-), учитеља, и кћер Зорку. Синови нису желели да наставе очев посао. Миодраг је похађао морнаричку подофицерску школу, али је напустио због дрила и запослио се као судски чиновник. Милан је био сеоски учитељ, али је упорно студирао и постао универзитетски професор за биологију.

Станоје Јанковић (1886-), опанчар, ожењен Живком (1896-).

Огњан Радић, обућар, са супругом Даницом из Чачка (1893-1937) имао је синове Светислава (1921-), шофера, Славољуба (1925-), обућара, и кћер Надежду (1923-).

Радован Радић (1903) родом из Радља, сарач, обућар и поткивач, са супругом Лепосавом (1909) имао је синове Драгомира (1934) и Боровоја (1940) и ћерку Добрилу (1936).

Божидар Д. Петровић (1900-1941), опанчар, ожењен Јаном са којом је имао сина Добривоја (1922-1941) и кћер Драгињу (1930-). Божидар, његов брат Драгољуб и син Добривоје су стрељани од стране Немаца у Краљеву октобра 1941. године као устаници.

Гвозден Миљковић (1890-), опанчар из Осаонице, 1920. године оженио се Даринком, ћерком касапина Василија Петровића, са којом је имао кћер Милицу (1921-1980) која се удала за Радосава Бабића.

Мијат Клисарић (1887-), опанчар, ожењен Даринком (1891-), са којом је имао сина Драгослава (1921-) и кћери: Радмилу (1919-), Милицу (1923-), Мирославу (1929-) и Загорку (1930-). Драгослав Клисарић је као студент аеронаутике играо фудбал за „БСК“, помагао је и трстенички клуб „Хајдук“. Касније је био војни пилот и ваздухопловни официр.

Добривоје Илић (1887-), опанчар. Његова прва супруга Миленија је погинула од гранате за време повлачења Аустријанаца 1918. године. Он се други пут оженио Стаником и са њом имао сина Славољуба и кћери Радмилу (1920-), Веру (1924-) и Душанку (1926-). Касније напустио опанчарски занат и радио као служитељ у општини Трстеник.

Љубинко Илић Џорлић, опанчар, са супругом Милком имао кћер Милеву (1932) и синове Милана (1937-) и Радмила (1944-). Драгољуб Илић Џорлић, опанчар, радио је и као кобасичар.

Милутин Милојевић, обућар, са супругом Радмилом имао је кћер Даринку (1930-).

Драгомир Милутиновић (1883-), опанчар, ожењен Јулијаном са којом је имао сина Душана (1909-1983), обућара који је држао обућарску радњу.

Душан Милутиновић Ђурић се 1931. године оженио Милком Миленковић из Пољне са којом је имао Драгомира (1931), Љиљану (1933-), Мирјану (1935-) и Михајла (1938-1992).

Михајло Миросављевић (1898), обућар, родом из Каменице, оженио се Десанком Лукић (1910) из Мале Сугубине. Напустио Трстеник у потрази за послом.

Никола Хинић (1885-), опанчар и кафеџија, родом из Бечмена у Срему, држао опанчарску радњу у којој су радили обућари најамници. Са супругом Саветом (1896-) имао синове Драгишу (1922-) и Владислава (1924-), кћери: Ангелину (1919-), Загорку (1927-), Мирославу (1930-) и Олгу (1939-).

Лазар Хинић (1903-), опанчар, родом из Бечмена, дошао у Трстеник из Краљева са супругом Живком, са којом је имао синове Добривоја (1930-) и Боровоја (1932-).

Милутин Симић (1899-), опанчар и пиљар, родом из Драгова, оженио се Гвозденијом, удовом Јевте из Ратине. Гвозденију су убиле и опљакале слуге Милашин Живадиновић и Драгиша Михајловић 1932. године.

Раде Карацић, опанчар, са супругом Радојком имао је синове Миладина (1926-) и Бранислава (1931-) и кћер Милицу (1929-). Синови су напустили очев занат и радили као фризер.

Адам Ђорђевић (1906-1941), родом из Драгова, опанчар, са супругом Кристином имао сина Љубишу и кћери: Љубицу, Олгу и Даницу. Стрелили су га Немци 1941. године због предаје обуће левачким партизанима.

Као опанчари су радили: Миладин Јоксић (1900-1967), родом из Опарића, са супругом Павленијом, ћерком званичника Михајла Нешића, имао сина Михајла (1925) и Милана (1936-); Тома Николић, ожењен Ангелином; Крста Ивковић Ђировић, опанчар, ожењен Живком; Војислав Рашковић, ожењен Јелицом; Благоје Илић, ожењен Славком, удовицом шнајдера Александра Панајотовића; Мирко Јовановић, опанчар, син Никодија, из Калудре, ожењен Ружицом; Наум Книћанин (1908-1961), оженио се 1934. године Маријом, ћерком Чедомира Симића са којом је имао кћер Љубицу (1935). Наумов ортак је био Василије Гилић (1898-1957), обућар, ожењен Љубицом Сарић, са којом је имао синове Мирослава (1927) и Борислава (1936). Био председник МНО Трстеник 1947-1948. године; Боривоје Милошевић, ожењен Милком; Павле Ђурић Паја, опанчар, син Ђорђа, бившег лончара, оженио се 1931. године Стаменом Дамјановић (1906), рођеном Димитријевић, из Жежевице, која је напустила Трстеник кад је због прељубе дошла на рђав глас; Милан Стефановић (1906), опанчар, супруга Станица, звана Цана, син Радомир (1931), кћер Даница (1935); Драгољуб Антонијевић, опанчар из Краљева, супруга Ружица, син Мирослав (1932); Светомир Стевановић (30), опанчар, супруга Станка (22), син Братислав (1934); Драгутин Стевановић, опанчар (отац поштара Светислава и Данице, супруге Милоша Малићанина); Сава Кнежевић (1904), обућар, родом из Добановаца, оженио се 1936. године Даринком Милосављевић (1917); Радич Николић, опанчар, родом из Драгова, супруга Милица; Драгиша Јовановић, опанчар, супруга Добрила; Миладин Јаћовић (1905), опанчар из Стопање, супруга Зорка Новаковић из Велике Дренове, (1914), синови Миомир (1934) и Милан (1936), ћерка Драгица; Војислав Челиковић, опанчар, имао сина Михајла.

Такође, на изради ципела, сандала и чизама и друге кожне обуће радиле су занатлије:

Селимир Николић, син Димитрија, кожар; Бранко Павловић, син Војислава држао обућарску радњу са супругом Радмилом; Петар Стојановић, син Александра, родом из Калудре, ожењен Браниславом; Лазар Шипетић, син Аврама, држао је обућарску радњу; Станојло Драшковић, ожењен Живком; Боривоје Милошевић, обућар, супруга Милка; Мирослав Милошевић, вођа обућара социјалиста; Драгољуб Антонијевић, обућар, супруга Ружица; Предраг Панчић, обућар, родом из Пирота; Миодраг Ђирић, обућар, родом из Пирота, и други.

3. АБАЦИЈЕ И ТЕРЗИЈЕ СЕ ПОВЛАЧЕ У СЕЛА ДОК У ГРАДУ У МОДЕРНИМ КРОЈАЧКИМ САЛОНИМА РАДЕ МОДНИ ШНАЈДЕРИ СА ДИПЛОМАМА

Око 1925. године у Трстенику су постојале 3 абацијске радње које су шиле одела од ручно тканог сукна на разбојима, ваљаног у ваљаоницама. Касније, срећемо више кројача грађанског одела, а у исто време као абације кројили су и шили одела од ручно тканог сукна. Међу абацијама су били познати: Божидар Савић, абација из Чаира, познати вођа социјалиста и комуниста; Александар Панајотовић, ожењен Славком; Гаврило Прибаковић (1882-1925), терзија, ожењен Душанком; Сретен Анђелковић, шнајдер, ожењен Косаром Колом (+1941), са којом је имао ћерке Живку и Веру (1914) и сина Александра (1915), званог Вики; Стеван Мартеновић (1886-1939), кројач, ожењен Олгом, ћерком поткивача Гвоздена Петровића из Осаонице, са којом је имао синове: Милорада (1923-) и Милана (1925-1988) и Добривоја-Муту (1928) и кћер Милицу (1926); Добросав Алексић, кројач, супруга Десанка, син Бранислав (1934); Живојин Тодоровић, кројач; Владан Ристић, син Никодија имао абацијску радњу; Радивоје Бељић (1908-1985), кројач, родом из Медвеђе, ожењен Негосавом, са којом је имао синове Милоша (1933-), Милутина (1935-) и кћер Марију (1938); Милан Расинац, абација, из Оцака, ожењен Драгом, ћерком Милоша и Гвозденије Бабић, из Штулца, са којом је имао сина Томислава (1937); Драгољуб Андоновић, кројач, супруга Загорка; Благоје Јончић, кројач, супруга Јелисавета, син Александар (1935); Момир Ђокић (1911), абација из Трстеника, рођен у Краљеву, оженио се Љубинком Радојичић (1919) из Јасиковице; Милисав Ђорђевић (1911), кројач, оженио се 1937. године кројачицом Будимком Бићанин, из Кожетина; Миодраг Бељић, абација, супруга Милосија Благојевић, син Милосав (1929).

У исто време бивше терзије нестају, а појављују се кројачи грађанских мушких одела од индустријски произведених штофова и женских хаљина од савремених штофова и платна. У прво време после ослобођења и уједињења била су три кројача која су се ради моде звала шнајдери. Касније се појављују нове занатлије: Радомир Арсенијевић Калудранац, кројач; Милован Милоша Бабића, кројач, држао је кројачку радњу; Станоје Шишковић, држао је кројачку радњу; Добросав Алексић, кројач, ожењен Десанком; Благоје Милутиновић (1905), кројач из Мале Дренове, оженио се 1936. године Наталијом Ђулумовић (1908), из Страгара; Радомир Петрашиновић (1912-), кројач из Мијајловца, ожењен Видосавом Симић.

Конфекцијска одела све више потискују одела шивена у кројачким радњама. У то време рекламирају се одела за штрапац по цени од 250 до 450 динара; одела од вуненог штофа од 500 до 750 динара;

иберцигери памучни од 290 до 480 динара, а иберцигери вунени од 520 до 750 динара; шешири „Саша“ по цени од 90 динара. Рекламирају се одела фирме „Костнер и Елер“ из Загреба за све узрасте.

4. НАПРЕДАК ЗАНАТЛИЈА МЕТАЛАЦА – ОД КОВАЧА ДО МОДЕРНИХ ШЛОСЕРА, МЕХАНИЧАРА, ЕЛЕКТРИЧАРА

Ковачи су били прве занатлије који су отворили своје радње од свих металаца. Они су се бавили израдом неопходних сваком домаћинству пољопривредних алатки и њиховим клепањем и оштрењем, такође, израђивали су окове за запрежна кола. Спретнији ковачи су изучили браварски занат и бавили су се израдом сложенијих алата, брава и других металних уређаја за столарске израђевине. Касније, они су набавили савремене алатке за обраду метала: варење, швајцсовање, стругање, глодање и бушење, као и алат за израду навоја и постали су шлосери.

Василије Јовановић (1857-1937), шлосер, ожењен Стеваном, са којом је имао синове Добривоја (1884-1936), бравара, и Александра (1893-), колара. Добривоје се 1926. оженио Розалијом Фодор (1897-) из Модоша, а Александар се оженио Милевом Милуновић из Прњавора и наставили су очев занат као ортаци.

Милан (1844-1931), син Саве Јовановића из Мале Крушевице, шлосер, ожењен Миром из Параћина. Извесно време држао је и кафану „Хајдук Вељко“, па је за своје госте сам производио вино и ракију од свог грожђа из винограда у Чаирима у коме је открио остатке старе цркве, обновио цркву Светог Јована у свом винограду. Имао кћер Миљу, удату за Недељка Гиздавића из Чаира.

Станко Јовановић (1856-1936), бравар, ожењен Љубицом, која је умрла након смрти мужа.

Љубодраг Радосављевић (1892-1947), шлосер, син пекара Радоја и Христине. Имао је шлосерску радионицу у којој је држао шегрте. Први пут се оженио Кадивком (1897-1930), а други пут Иванком (1903-1977). Није имао деце. Покушавао је да се бави политиком, па се кандидовао и за народног посланика на листи ЈНС (Хођерина странка). За време Другог светског рата страдао од четника због указивања поштовања окупаторској војсци поправкама немачког оружја и опреме, а после рата ухапшен од народних власти због истих оптужби.

Миладин Милуновић (1903-1973), звани Кића, син Милоја из Мијајловца, држао је ковачку радњу у Трстенику у којој је вршио поправке пољопривредног алата и опреме и израђивао окове за кола. Са супругом Даринком, званом Чола, имао је кћер Надежду (1928-), си-

нове Момчила (1930-) и Милоја (1934-) и кћер Живку (1937-). Кића је после 1945. године био председник Среског народног одбора у Трстенику.

Атанасије Максимовић (1901-), звани Таса, ковач, рођен у Сибници, у Трстенику је отворио радњу за ковачке и браварске услуге. Бавио се највише израдом окова за запрежна кола која су израђивали трстенички колари. Атанасије се 1925. године оженио Љубинком, ћерком колара Милана Еркића из Медвеђе. Кумови су му били гвожђар Константин Симић и шлосер Љубодраг Радосављевић. Таса је са Љубинком имао синове: Александра (1926. – стрељан у Краљеву октобра 1941. године), Миодрага (1927-) и Богољуба (1936-).

Драгомир Тодоровић, шлосер, син Радоја, са супругом Милосијом имао је синове Славка (1925-) и Живорада (1930-1982), који је постао новинар „Политике“, и кћер Живку (1927-), удату за електричара Животија Димитријевића Зунзу (1922).

Драгослав Цветковић Ћалић (1914-1975), држао ковачку радњу. Са супругом Косаром (1920-1993) имао је сина Александра и ћерку Миланку. Радио је и на одржавању Термоцентрале у Трстенику. Као ковачи су радили: Љубодраг Милићевић, син Светозара, Драгољуб Стојаковић, Обрен Вукићевић.

Христивоје Симић, бравар, ожењен Јулијаном, држао је гвожђарску радњу.

Риста Поповић, ковач (бравар), супруга Мирослава. Риста је радио на железници.

Петар Перуткић (1896-), шлосер, рођен као римокатолик, дошао је из Крагујевца, прешао у православну веру 1923. године, са супругом Босиљком имао је кћери Љубицу (1934-) и Драгицу (1936-).

Божидар Костић, шлосер, са супругом Ружом имао кћер Видосаву (1909-1940), која је постала супруга Богдана Гордића.

Душан Стојадиновић (1910), бравар, супруга Милосија Мутавцић из Велике Дренове, венчани 1937. године.

Драги Јанићијевић је био познат шлосер.

Илија Миладиновић, ковач, ожењен Костадинком (1876-1960), ортак Драгомира Тодоровића, шлосера. Илија је имао сина Милана (1902-1970), трговца, и Драгољуба (1905-1955), адвоката. Милан се оженио Персидом, ћерком терзије Михаила Стевановића из Лесковца и с њом је имао ћерке близнакиње Миланку и Биљану, рођене 1938. године.

Владислав Миладиновић (1873-1933), шлосер, рођен у Жупаневцу.

Заједно са браварима радили су и лимари. Они су правили разне судове од лима, као што су: цезве, кофе, лонци, канте, затим олуци за кровове, фуруне и шпорети и друго. Појавом аутомобила траже се све више ауто-лимари. Познати лимари су били: Бранко Новаковић, Душан Радојичић и други.

Током времена обрада метала се усавршава увођењем савремених алата и нових технолошких поступака. Послове гаравих ковача у чађавим ковачницама постепено преузимају радионице шлосера које су опремљене савременим немачким сребрнастим алаткама, мерним инструментима, швајс-апаратима, окастим, цевастим и гедоре кључевима.

Појављују се нове занатлије за оправку и одржавање нових апарата и уређаја. У Трстенику се појављују први механичари за оправку разних мотора, као што су мотори за млинове и вршалице, затим аутомеханичари за помоћ првим возачима аутомобила када им машина стане, први електричари за одржавање термоцентрале и електричне мреже, а уочи рата појавила се потреба за одржавањем радио-апарата.

5. УСАВРШАВАЊЕ ЗАНАТСКЕ ОБРАДЕ ДРВЕТА – СТОЛАРИ, ТИШЛЕРИ, КОЛАРИ СВЕ ЗАПОСЛЕНИЈИ

Шуме у ближој и даљој околини Трстеника су пружале одличне услове за снабдевање занатлија дрветом за израду грађевинске столарије и намештаја.

За потребе занатлија и грађевинаца рабације су воловском запрегом из шума довлачиле трупце који су продавани као обла грађа или су на стругарама стругани у даске, талпине и мертеке трупачким тестерама, а касније ти производи су се добијали и на стругарама на Гочу, које су стругале чамовину и буковину на водени погон.

Посебан напредак у побољшању израде тишљераја и његове продаје настао је када су 1926. године браћа Мирићи уз парни млин поставили постројење стругаре за резање дрвене грађе.

Производња добрих дасака је подстакла већи број младих људи на изучавање столарског заната и отварање столарских радионица по селима. Нове куће су добиле врата и прозоре које су мајстори радили са љубављу и жељом да опонашају оне које су за време рата видели у Грчкој, Немачкој, Аустрији и Мађарској. Исто тако, намештај који је рађен као спрема за невесту, као што су креденци, шифоњери, кревети и шкриње, добио је маштовите украсе који одишу неком тајновитом љубављу мајстора.

Столари су израђивали намештај по наруџбини, за спреду младих невести. Они су израђивали и грађевинску столарију за постављање у изграђеним кућама или за обнављање старе грађевинске столарије, прозора и врата. Ове погођене послове су прекидали да би за управо преминулог грађанина израдили мртвачки сандук, који је био најредовнији производ. Касније су отворене продавнице у којима је могла да се купи погребна опрема, па и мртвачки сандуци, односно ковчези.

У Трстенику су у то време радили бројни и вешти столари, називани и тишлери:

Марисав Пантовић (1891), столар, син Милисава, био је сакат у једну ногу, оженио се 1923. године Милом Тасић, ћерком Душана Тасића, званичника грађевинске секције из Београда, рођеном у Бачини; Стојан Ђукић, столар и колар, ожењен Василијом; Александар Крунић, син Тасе, имао столарску радњу; Љубинко Жерађанин, столар, ратник солунац, ожењен Даринком; Димитрије Ђорђевић (1898), столар, оженио се 1930. године Добрилом Чобанов из Мокрина, а 1935. године Ковиљком, ћерком Павла Јовичића из Нерадина; Андреја Книћанин, столар, ожењен Саветом; Никола Книћанин, столар, држао је столарску радњу; Радован Правдић, син Вељка, држао је столарску радњу; Александар Милосављевић, ожењен Ангелином, држао је столарску радњу коју је наследио њихов син Младен (1912), ожењен 1937. године Јованком Ивановић из Стопање; Младен Милосављевић (1912. – Вршац, 1978), син Александра и Ангелине, оженио се 1937. године Јованком Ивановић из Стопање; Миодраг Бранислава Благојевић (1903-1989), са супругом Стаменком имао сина Владислава (1933-); Сава Алексић (1894-) из Девича, ожењен Савком Петковић из Почковине; Јанко Вуксановић (1907), син Милутина фамулуса из Крушевца, оженио се Тијаном-Видом Глоговац (1909) из Паника 1932. године; Младен Ђорђевић, син Ставре, оженио се 1934. године Станом Тесла-Покрајац из Госпића.

Трстеник, као средиште пољопривредног краја био је надалеко познат по изради добрих запрежних кола, посебно кола за воловску запрегу погодних за превоз тежег товара на веће даљине. Винарски трговци су још пре изградње железничке пруге бурад вина и ракије возили до Сталаћа и до Ужица и Ваљева, па су од колара захтевали посебну израду од посебно тврдог и жилавог дрвета и окивање кованим гвозђем са посебном обрадом. Временом, запрежна кола израђена у Трстенику постала су веома тражена. Купци су долазили из шумадијских села да наруче кола у радионицама у Трстенику. Коларским послом су се у почетку бавили столари – дрводеље удружени са ковачима за израду окова кола.

Све већи захтеви села за превоз при обради земље, берби и пословању у домаћинству и ради превоза пољопривредних производа до пијаце узроковали су већу потражњу запрежних кола, па је коларски занат био на високој цени. Колари из Трстеника су се често удруживали и радили као ортаци.

У Трстенику су после ослобођења и уједињења настале две угледне радионице за израду и оправку кола. Једна коларска радња била је власништво ортака Драгомира Тодоровића и Илије Миладиновића, а друга је била власништво ковача Танасија-Тасе Максимовића, који је био познат по најбољим оковима за кола.

Драгомир Тодоровић, звани мајстор Дража, је био ожењен Милосијом са којом је имао синове Славка (1925-) и Живорада-Жиру (1930-1982) и ћерке Славку (1926) и Живку (1927).

Илија Миладиновић је са супругом Костадинком (1876-1960) имао синове Милана (1902-1970), трговца и банкара, и Драгољуба (1905-1955), адвоката.

Дража Тодоровић и Илија Миладиновић годишње су испоручивали по 150 запрежних кола, која су поручивали купци из околних села, али забележено је да су њихова кола путовала и у грузанска села, па и у области Косова и Метохије.

Неки колари су правили и чезе (двоколице) и фијакере за коњску запрегу. Неки имућни грађани имали су и своје фијакере које су понекад и изнајмљивали за свадбене свечаности. Колари су обављали поправке и окове на чезама и фијакерима који су се производили у Крушевцу и Врњачкој Бањи.

Остали су запамћени као изврсне занатлије на изради запрежних кола: стари шлосер и колар Василије Јовановић (1857-1937) и његови синови бравар Добривоје (1884-) и колар Александар (1893-). Василије је имао и кћер Љубицу (1888-1976), која је живела у Краљеву.

Добривоје Јовановић (1884-) је био ожењен Розалијом (1897-), ћерком Антонија Фодора из Модоша. Умро је у Београду 1936. године. Александар Јовановић (1893-) се 1924. године оженио Милевом (1896-1943), ћерком Радича Милуновића. Када је отац препустио синовима радионицу, они су се уортачили са шлосером Тасом Максимовићем који је правио окове за кола.

На гласу је био и мајстор Радослав Терзић, звани Рајко колар, из Угљарева, који је био ортак са трговцем Светозаром Ивановићем, који је уговарао послове.

Забележено је да су као колари радили у Трстенику Михајло Милосављевић и Милорад Вучковић. Живко Рајић (1905-), родом из Новог Бечеја, оженио се 1934. године Верицом, ћерком зидара Стајка Станојевића.

6. ПЕКАРИ И ХЛЕБАРИ ЧУВЕНИ ПО ТРСТЕНИЧКИМ СОМУНИМА И СИМИТИМА

Забележено је да је у Трстенику након ослобођења и уједињења било 7 пекара или хлебара и више пекарских радника. Они су месили и пекли хлебова од пшеничног брашна, ређе од ражаног и кукурузног брашна. Брашно су добијали из Мирића млина у Стражби. Хлебова су пекли у пекарама ложеним дрвима и продавали их грађанима у продавницама. На цени су били округли хлебова тежине једног килограма, звани сомун, које су куповали за славу и мештани околних села. Мирис печеног хлеба се ширио чаршијом и мешао са мирисом ђевапчића из ашченица и мирисом вина и ракије из магаза и мамио пролазнике да сврате, не жалећи буђелар. Поред хлебова, пекари су месили и погаче, лепиње и симите које су често продавали дечаци и девојчице. Симите су наручивали угоститељи и служили заједно са ђевапима и разним удробицама.

Дојчин Савић (1887-1969), пекар из Трстеника, син касапина Миље (ж. 94 г., +1928) и Јоване. Рођен у Врњцима, као младић пропутовао свет тражећи посао. Био пекар и кувар на бродовима аустроугарске „Кунар“ линије, тамо је упознао идеје социјализма. Вратио се у Трстеник 1911. године и оженио Катарином Јовановић (1892-) из Александровца са којом је имао кћер Марицу (1912-1980), удату за геометра из Словеније, Адолфа Прохинара. Дојчин је био један од првих комуниста у Трстенику. Лично је познавао Мошу Пијаде и многе социјалистичке вође. Као знак своје партијске припадности поставио је на свом дому пролетерски знак – лимени срп и чекић, обојен црвеном бојом, који је остао на кући и после забране КПЈ. Дојчинов старији брат, Благоје (1879-1945), касап, био је председник општине Трстеник за време окупације 1915-1918. године, а после ослобођења 1920. године био је председник Месног одбора Демократске странке. Други брат, Василије (1881-1946), солунски ратник, такође је био касап, није се бавио политиком.

Забележени су као добри пекари: Радисав Пантовић, рођен у Горажди код Сјенице. Био је ожењен Зорком. Умро 4. јула 1922. године, у 53. години. Познат је као ватрени комуниста; Јован Бекчић (1884-1930), хлебар из Трстеника, син Марка, оженио се 1921. године Милком, удовицом Љубомира Марковића; Василије Ђукић, хлебар, држао је пекару заједно са сином Љубомиром који је био ожењен Ружицом; Живојин Радосављевић (1888-1955), хлебар, звани Жика пекар, ожењен Ружицом (1889-), са којом је имао две кћери и синове Радоја (1923-),

продавца обуће, потоњег матичара општине и Вељка (1928-1957), електричара, који је погинуо од удара електричне струје. Живојин је имао два брата, старијег Василија (1879-1928), пекара, и млађег Љубодрага, који је био ковач; Здравко Стојановић, хлебар, ожењен Ранђијом; Крста Николић (1900-), са супругом Анком (1902-) и мао кћер Дивну (1922-) која се удала за Зденка Пуховског из Загреба; Бранко Митровић (1886-), звани Беља, син Милована, хлебар фурунција. Са супругом Љубицом (1893-) имао си нове Милована (1923-) и Велибора (1928-1980) и кћери Радмилу и Зорку; Константин Петровић, звани Која хлебар; помиње се и пекар Мика Марковић о коме нема ближих података; Влајко Стефановић; Драгомир Стефановић држао је пекарску радњу; Боривоје Стефановић (1910-), са супругом Драгицом имао сина Михајла; Драгослав Стефановић (1899-), ожењен Радмилом Петровић из Алексинца, држао је пекарску радњу; Душан Вулетић, син Михајла, држао је пекарску радњу; Милован Лазаревић, син Радоја из Јелакца код Плоче, био је пекар, касније је отворио пекарску радњу; Милутин Станковић држао је пекарску радњу; Ђорђе Николић, хлебар и фурунција, ожењен Ружицом; Радослав Аћимовић (1898), трговац, син Павла хлебаца и Стане; Светолик Живковић, хлебар, напустио је пекару и запослио се као служитељ у основној школи; Драгослав Јеремић, пекар, супруга Хедвига Малини, Чехиња, живели су у Београду; Ђорђе Васовић, хлебар, син Мијата, хлебаца, супруга Славка Таврић из Милутовца.

Пекар Стеван Ковачевић (1890-1958), био је општински одборник у време председника Милана Малићанина. Остала је прича да је лети, после презнојавања у врелој пекари, волео да се освежи у Морави, али је имао паничан страх од моравских брзака и вирова, па је на плажу долазио са дугачким конопцем. Пошто је конопац везао око свога паса, други крај је везивао за дебелу врбу, а онда би сео у плићак, брчкао се и сам себе поливао водом, гласно уживајући у купању.

Алекса Ђорђевић (1908-1989), дошао је из Горњег Дубича, у Трстенику се оженио Славком, ћерком Ђорђа и Савета Павловић (1909-1984) из Чаира и отворио пекарску радњу. Алекса и Савета су имали сина Мирослава-Мрђу (1938-), који је био председник општине Трстеник 1978-1982. године.

Пекари су вештом трговином повећавали промет. Они су слали своје калфе са корпама на леђима пуним симита по селима да их продају мештанима. Калфе су узвикивале слоган: „Симити, питаре, за јаја, за паре!“ Сељаци су радо давали јаја у замену за укусне симите, које су пунили кајмаком и давали деци. Калфе су на тај начин снабдевале своје газде јефтиним јајима.

7. КАСАПИ И МЕСАРИ (АШЧИЈЕ) У САРАДЊИ СА УГОСТИТЕЉИМА ПРИВЛАЧЕ МУШТЕРИЈЕ ДОБРИМ РОШТИЉОМ И УКУСНИМ ЗАКУСКАМА

У Трстенику су за потребе грађана касапске услуге пружали касапи који су држали мале месарске радње у којима су, поред меса, продавали и маст и чварке, а неки су пржили ћевапчиће и ражњиће по наруџбини. Истовремено су од преосталих непродатих делова закланог брава справљали разне укусне и јефтине чорбе, удробице, пихтије, сосове, кавурме, шкембиће, пржене хигерице и то продавали у својим ашчиницама.

Најпознатији касапи и месари су били:

Благоје Савић (1879-1945) и његов брат Василије Савић (1881-1946), солунски ратник, такође је био касапин. Као и брат Благоје, овај занат је научио од оца Милије, који је дошао из Александровца, у Трстенику је преминуо 1915. године у 94. години.

Такође, на гласу су била браћа Милош Милутиновић (1893-1966), звани Џамбас, и Богдан Милутиновић (1899-1943), синови Стевана Милутиновића (1839-1915), који је дошао из Пећи у Трстеник са супругом Косовком. Богдан Милутиновић (1899-1943) је са супругом Дивном имао синове: Братислава (1929-2012), Владислава (1931-1963) и Војислава (1934) и кћери Танкосаву (1930-) и Радмилу (1938).

Браћа Косовци, како су их звали мештани, држали су ашчиницу у којој су се могла добити разна укусна јела попут: удробица, пихтија, шкембића у сафту, телеће главе, репова и слично. До удаје ова укусна јела је припремала сестра Милоша и Богдана, Неранца, потоња супруга кројача Бошка Савића.

Илија Егарић (1865-1938), син Станка из Риђевштице, ожењен Божиком, бавио се трговином месом. Наследио га је син Станојло (1897-1933), звани Станко, који је, као младић, за време окупације комитовао са војводом Лунетом. Месарску радњу је наследио Станојлов син Илија (1919-1993) са супругом Даринком и синовима: Томиславом, Браниславом и Јованом.

Касапским послом бавила се породица Ђуре Николића. Наследио га је син Данило.

Касапницу је држао и Милан Пешић (1904-) са супругом Надом.

Душан Цветковић, син Тодора, држао је месарску радњу.

8. ЗАНАТЛИЈЕ КОЈЕ СУ НЕСТАЈАЛЕ ПРЕД ЗАХТЕВИМА НОВОГ ВРЕМЕНА: ПОТКИВАЧИ, СЕДЛАРИ, САРАЧИ, КОТЛАРИ, КАЗАНЦИЈЕ, КОРПАРИ, ПИНТЕРИ, КАЧАРИ, БЕРБЕРИ, ЛОНЧАРИ, ЧЕТКАРИ, ВОСКАРИ, МУМЦИЈЕ (САПУНЦИЈЕ), БОЈАЦИЈЕ, ДУНЂЕРИ, ПЛЕТАРИ

У трстеничкој чаршији после ослобођења и уједињења бројни стари занати су лагано нестајали пред новим занатима које је захтевало ново време у коме је захуктала техника многе занате чинила излишним.

Летимичан поглед на попис занимања која су доминирала у XIX веку подсетиће на занате који су изумрли као што су били: амамције, ашчије, баруције, бозације, бурегије, чалгиције (свирачи), сакације, јарције, мумције (сапунције), абације, мутавције, чарукције (опанчари), черчије – продавци робе по кућама, чибукије, ћумурције, катранције, ћурчије (крзнари), демирције (гвожђари) и други.

Ипак, неки старински занати су се одржали још дуго времена.

Поткивачи су вековима били неопходне занатлије за опремање запрежне стоке. У трстеничком крају је поткивање стоке био цењен занат јер је сточарство било развијено и превоз по селима се обављао запрежном стоком, коју је требало редовно поткивати. Један број поткивача је отворио своје поткивачке радње по већим селима.

Поткивачким послом су се у самом Трстенику бавили мајстори који су држали поткивачке радње и запошљавали своје шегрте и калфе: Светозар Петровић, поткивач, супруга Косара (Раденковић); Миљко Брзаковић; Радован Радић, син Јеротија, седлар и поткивач, супруга Лепосава; Радован Петровић, супруга Јелена; Мијушко Милана Матић; Светолик Јовице Минић; Милан Милуна Тодоровић.

Седлари и сарачи

Велики број власника коња у трстеничким селима је својим наруџбинама седала за јахање и амова за вучу омогућавао упражњавање седларског и сарачког заната. Околина Трстеника је снабдевала ове занатлије dobrим кожама за обраду и израду седала и амова. Али временом број коња за вучу и јахање се смањивао и сарачи и седлари су све теже опстајали, па су се неки окренули изради кожне галантерије.

Добривоје Дуњић (1895-1924), седлар из Трстеника, први секретар КПЈ у Трстенику. Био је ожењен Катарином (1897), са којом је имао кћер Лепосаву (1917-1989) и сина Јована (1919-). Добривоје је умро у Рогашкој Слатини где се лечио од јевтике.

Седлари су били и Мирко Вукосављевић, из Осаонице; Арса Вукосављевић, из Осаонице; Риста Михајловић (1901), родом из Прогорелице, супруга Зорка Лукић; Милан Ивковић, сарач, родом из Жабља у Бачкој, оженио се 1925. године Јеленом, ћерком Василија Петровића из Трстеника...

Котлари и казанције

У Трстенику је постојала потреба за израдом разних врста бакарних котлова за кување пекмеза, топљење масти и казана за печење ракије од шљива и комине, па су казанције били мајстори од угледа.

Казанцијске радње су држали: Славољуб Радовановић Славко, казанција, супруга Дмитра, кћер Персида (1933); Раденко Ђорић, казанција, супруга Милица; Илија Ристић, казанција из Грабовца.

Корпари, пинтери, качари

Потребе за занатима корпара, пинтера и качара нагло су порасле повећањем приноса воћа, а посебно грозђа. Најбољи прибор за бербу и превоз грозђа корпари су израђивали од врбовог прућа у виду корпи различитог облика и величине. У тим корпама грозђе је „картирано“ до Ужица, па и Сарајева и Скопља, о чему постоје бројни документи.

У Занатској школи у Трстенику један број ученика је изучавао плетарски занат. Они су од стручних наставника научили да од врбовог прућа плету разне котарице и корпе, па и плетене столице и столове и продавали их богатијим муштеријама јер су такви производи сматрани луксузом.

Корпарством се бавило неколико занатлија у Трстенику, а велики број корпи плели су сељаци из околних села крај Мораве, тамо где су постојали велики врбаци у којима су корпари добијали јефтино пруће. Временом, корпари и сами производе пруће погодно за плетење не само корпи, већ и разних котарица, цегера, украсних предмета, оплитање боца и балона, па чак и гарнитура плетених столица и столица намењених за терасе бањске господе, кафеџија и хотелијера. Временом су те гарнитуре наручивали имућнији људи и по селима, а посебно председници и кметови, попови и учитељи.

Познати корпар који се бавио и плетењем гарнитура столова и столица био је Љубомир Манџукић из Бељика, који је засадио крај Мораве сопствени врбак за производњу прућа, како не би зависио од добављача. Плетењем корпи, цегера, балона за вино за своје потребе бавили су се многи сељаци у околини Трстеника.

Такође, неке занатлије су плеле од шевара асуре, зембиље и разне простирке.

Воћари и виноградарци су сваке године припремали своју бурад, половнице, шафоље, каце и бачве за бербу шљива и грожђа, за кишељење купуса и паприке и за друге потребе, поправљали старе судове и за своје подруме наручивали од трстеничких бачвара, качара и пинтера нове дрвене судове. Захваљујући овим вредним мајсторима из Трстеника су у храстовим бурадима отпремани вино и ракија широм Краљевине Југославије.

Пинтери су заједно са својим помоћницима и калфама израђивали бурад за трстеничке винарске трговце. Неки су склапали уговоре са фабриком пива у Јагодини о производњи пивских буради у којима је у то време допремано пиво у хотеле, кафане, ресторане и пивнице.

У Трстенику су радили искусни и вешти бачвари – пинтери:

Вукоје Крунић (1863-1924), пинтер из Прњавора, ожењен Миросијом, удовицом Аврама Бајића, био је један од првих комуниста у Трстенику. Имао је сина Ђорђа, који се бавио обућарским занатом. Ђорђе Крунић (1887-), шустер, син Вукоја, оженио се новембра 1920. године Новком, ћерком Михаила Стојаковића, ковача из Попине, са којом је имао сина Душана (1921-1978).

Бранко Спасојевић (1892-), пинтер, син трговца Петра и Манде, оженио се Вукосавом, ћерком Василија Радоњића из Чаира с којом је имао синове: Милосава (1922), лимара, који је погинуо као партизан 1943. године код Челебића у Босни, Петра (1923-) који је погинуо 1941. године у Гаочанима код Рудог, Драгослава (1928-2012) и кћер Љубицу (1926-). Кум му је био ортак Илија Роглић.

Илија Роглић (1891-1944), син Михајла из Чаира, пинтер-качар, живео у Трстенику код Вашаришта. Оженио се 1913. године Катарином, ћерком Милана Радосављевића из Чаира, са којом је добио сина Михаила (1919-), ћерку Живку (1923-1939) и синове Благоја (1925-), Љубодрага (1926-) и Драгана (1928-). Кумовао деци свог ортака Бранка Спасојевића. Као бивши комуниста, пред претњама четника тражио заштиту од љотићеваца 1943. године, па су га четници Николе Гордића гонили као љотићевског доушника, а кад су га најзад ухватили, бацили су га у ужарену пећ кречане у Брезовици априла 1944. године.

Јован Роглић (1901-1943), брат Илијин, био ожењен Вујком, са којом је имао сина Радоја. Јован је стрељан у Крушевцу 1943. године као талац, а Вујку су убили четници исте године зато што је тражила заштиту код љотићеваца.

Андрија Доленац, пинтер, дошао је из Лужана у Словенији и супруга му Ана, католици, прешли у православље. Њихов син, Винко Доленац (1890), прешао је у православну веру 1933. године у Трстенику и, покрстивши се по православном обреду, добио име Видосав.

Младен Ђорђевић (1908), пинтер, син Ставре из Брејановаца, оженио се Стаком Тесла-Покрајац (1914), из Дреновца код Госпића.

Бербери

Као и у многим малим варошицама, и у Трстенику су бербери били угледни људи којима су муштерије причале разне новости, док су их мајстори и њихове калфе сапунали, бријали или шишали. Они су те вести препричавали новим муштеријама и тако постали важан извор обавештавања чаршије. У исто време они су младићима препоручивали шишање по најновијој моди и тако утицали и на укус чаршијана. Бербернице су биле нека врста берзи за размену трачева.

На гласу су били бербери и фризери у Трстенику: Милентије Костић (1892-1945), Мента, и супруга му Христина, фризерка. Берберин Мента је био ватрени социјалиста, али је оболео од туберкулозе и рано умро. Његова деца Слободан и Слободанка (1925-1953) су такође умрла рано од туберкулозе. Мента је био стриц Видосаве, супруге Богдана Гордића.

Душан Цветковић Цврца, берберин, ожењен колегиницом Радмилом, био је омиљен чаршијски лик о коме је и књижевница Милица Јанковић написала приповетку.

Миодраг Саве Радовановић (1898-1926), берберин, рано умро од туберкулозе, супруга Зорка (1894), преудата 1930. за колегу берберина, Живана Ђорђевића.

Фризери су били и: Алекса Станковић, Душан Ракоњац, и супруга му Смиља, Станка Душана Ђорђевић.

Лончари

Земљано посуђе је до ослобођења 1918. године служило за кување и обедовање у већини домова по селима, а и у Трстенику и Врњачкој Бањи. Тек по ослобођењу трговине продају увозно фабричко емајлирано посуђе и порцеланске сервисе за ручавање. Ипак, земљано посуђе остало је све до рата неопходно у домаћинству. Лончари су производили и продавали ћупове за чување пекмеза, масти, туршије, тестије за воду, ибрике за ракију грејаницу, чутуре за вино и ракију, шерпе за кување, лонце за пасуљ и купус, таве за ђувеч и сарму и за меџгани пасуљ, чанке и тањире за обедовање. За обедовање су се користиле дрвене кутлаче, кашике и виљушке које су израђивали и продавали трговци торбари.

У Трстенику су били познати лончари Урош Јована Миладиновић и Сокол Ђорђа Стојановић који су држали лончарске радње, производили и продавали грнчарију.

Поред ових набројаних занатлија, у Трстенику су се задржавале поједине занатлије које су при доласку на вашар уочиле да ту има посла за њих, јер није било радње која се бавила израдом робе коју су они производили. Тако су у Трстенику извесно време радиле занатлије:

Војислав Миленковић, четкар; Миодраг Петра Милосављевића, воскар; Милун Милоша Анђелковића, воскар; Стеван Стефановић, мумџија (сапунџија), умро 1926. године, у 58. години; Методије Кузмановић, бојација; Велимир Никодима Божовић, бојација; Стојко Станојевић, зидар.

Плетари су израђивали плетене опанке од плетене коже, али су плели и предмете од прућа као котарице и плетене столице. Познати плетари су били: Миладин Јаховић, Добросав Ђурић, Живота Павловић.

9. ПОТРЕБА НОВОГ ВРЕМЕНА ЗА БИЦИКЛИМА И МОТОЦИКЛИМА, АУТОМОБИЛИМА, ТЕЛЕФОНИМА, РАДИО-АПАРАТИМА И ПОТРАЖЊА ЗА НОВИМ ЗАНАТИМА: ШОФЕРИМА, МЕХАНИЧАРИМА, ШЛОСЕРИМА И ЕЛЕКТРОТЕХНИЧАРИМА

У Трстенику постепено ишчежава дух паланке и уместо старих ћепенака отварају се савремене трговачке радње са великим стакленим изложима, са углађеним продавцима и луксузном робом за имућне грађане. Појављују се агенти за продају индустријске робе који нуде продају под повољним условима, на почек, на кредит са јемцима, на вишемесечну отплату. Они нуде и дугорочне гаранције, одржавање, оправку под повољним условима.

Један од првих трговачких агената за продају шиваћих машина био је Милан Кнегић. Он је на свом бициклу обилазио муштерије нудећи шиваће машине марке „Сингер“. Успут је обилазио и власнике већ купљених машина и давао упутства како се увлачи конач у иглу, како се подмазује машина, како се подешава шав, вез, штеп. Милан Кнегић је у Трстенику и околини продао преко три стотине „Сингерица“ од којих неке раде до данас.

Један од трговачких агената за продају пољопривредних машина и мотора фирме „Страти“, инжењер Милош Стратимировић, унук чувеног генерала Ђорђа Стратимировића из Новог Сада, обилазећи трговачке куће и пољопривредна газдинства у околини Трстеника и Врњачке Бање, продао је доста плугова, копачица, дрљача, вршалица, вејалица, косачица, муљача за грожђе, круњача за кукуруз... Једног дана 1937. године угледао је на прозору куће пуковника Владимира Тимоотијевића у Врњачкој улици прелепу девојку с књигом, као на некој ренесансној слици. Девојка на прозору рустичне виле испод чијег сеновитог врта протиче чаробна река била је студенткиња Борка, кћи пуковника. Инжењер Милош је осетио да му срце куца брже пред том идеалном сликом провинцијске лепотице. Ступио је у разговор са Борком која је студирала немачки језик, у то време свуда тражен због све већег раста трговинске сарадње са Немачком. Отпутовао је у Београд, а

када је после ферија Борка дошла на студије, Милош ју је позвао да изађу заједно у шетњу, у кафану „Бристол“, у Народно позориште. Као у романима, планула су осећања и бечки розен-кавалир, Милош, за-просио је Борку. Она се удала не окончавши студије 1937. године и настанила на Дедињу у Драјзеровој 15. Са Милошем је добила сина Војина (1938-) и кћер Јасну (1949-).

У вароши се као новости проносе вести која је кућа увела теле-фон, која је купила радио-апарат. Најбогатије куће су се раније такми-чиле у лакираним фијакерима, а двадесетих година појављују се и први аутомобили. Неки трговци су се такмичили ко ће пре купити лимузину. По повратку са студија, око 1925. године, за волан аутомобила „шен-кер“ села је Милица, кћер трговца Радоја Јовановића Градиштанца. Ау-томобил и личног шофера држао је и стари трговац Тодор Петковић.

Прве лимузине купили су браћа Мирићи и браћа Малићанин. Они запошљавају шофере за управљање лимузинама, али и мајсторе браваре и механичаре за одржавање машина. Савко Здравковић је као шофер стекао иметак и отворио кафану „Два јелена“. Рекламирају се радио-апарати „Телефункен“ и радио-апарати и грамофони „РЦА – Ви-ктор“ по 5.700 динара и грамофони за 1.500 динара, грамофонске плоч-че 12-40 динара.

Познати електромеханичари су били: Сергије Кулик, Рус, Мар-ко Вељовић, механичар Електричне централе у Трстенику, Милутин Је-лић, машиниста Парног млина на Стражби. Он се оженио Ранком и с њом је 1930. године добио кћер Веру.

Своје радње су имала и двојица часовничара: Добривоје Ђурић и Љубиша Милана Поповић.

ГЛАВА IX – ПОЧЕЦИ ИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈЕ У ТРСТЕ-НИКУ И ВРЊАЧКОЈ БАЊИ

1. ОБНОВА ПАРНОГ МЛИНА МИЛОСАВА МИРИЋА И СИНО-ВА У СТРАЖБИ 1926. ГОДИНЕ И ПОСТАВЉАЊЕ ПОСТРОЈЕЊА ГА-ТЕРА, ВАЉАОНИЦЕ СУКНА И ЛЕДАРЕ

Године 1926. завршена је реконструкција Парног млина у Стра-жби у власништву Милосава Мирића и синова. Уграђена је нова тур-бина од 45 KS, нов наперај и 4 ваљка са равним ситом. Овим поправ-кама млин је оспособљен да меље све врсте жита и производи један вагон белог брашна за 15 сати рада. Године 1931. постављена је нова парна машина од 120 KS која је омогућила производњу два вагона бра-шна за 24 часа.

За потребе угоститељства Трстеника и Врњачке Бање уз млин је изграђена и Ледара са могућностима производње 5.000 kg леда за 10 часова рада.

Јуна 1932. године у Берлину је прослављен 90. рођендан научника Карла фон Линдеа, који је извршио низ проналазака на пољу технике, а међу најзначајније спада проналазак машине за прављење леда. Једну Линдеову ледару купила су браћа Мирићи. Та ледара је производила лед за врњачке хотеле и гостионице, трстеничке кафане снабдевала ледом за хлађење вина и пива, а посластичарнице за прављење сладоледа.

За потребе сеоског становништва ово предузеће је имало и ваљаницу за ваљање сељачког сукна која је ваљала око 10.000 метара сукна годишње.

Такође, у склопу постројења налазила се стругара са једном хоризонталном тестером за резање дрвене грађе. Уградњом гатера омогућено је истовремено сечење целог трупца са више тестера, тако да је на једном крају гатера долазио трупцац, а на другом крају су излазиле даске. Овај гатер је имао веома високу продуктивност. Даске су камионима и шпедитерима одвожене на стоваришта у Трстенику, Врњачкој Бањи, у Крушевцу и Краљеву. При млину се налазило и постројење за производњу електричне струје (генератор) за осветљење у млину и околини.

Оцењено је да је вредност основних средстава износила 2.500.000 динара. Током године је месечно оствариван промет у вредности основних средстава. У овом првом индустријском предузећу Трстеника је радило 13 радника.

Овај млин се снабдевао потребном пшеницом у околним селима, а део потреба Мирићи су набављали из околине Марковца и у грузанским селима: Книћу, Топоници и Драгушици. Мирића млин у Стражби је снабдевао брашном град Трстеник све до Другог светског рата, па и током рата. Он је постао прво знаменито привредно предузеће у Трстенику и чудо технике јер је постројење млина производило брашно за пекаре, лед за угоститеље, ваљано сукно за абације и резану грађу за столаре.

То ново здање Парног млина постаје основ првог индустријског постројења у срезу трстеничком. Током две деценије Парни млин Мирића је постало водеће индустријско предузеће у Трстенику између 1919. и 1941. године које су чинили следећи објекти, машине и постројења:¹²⁷ стругара са хоризонталним гатером са две тестере и циркула-

¹²⁷ Стање имовине према попису приликом национализације 28. априла 1946. године. Тада је Парни млин наставио рад као друштвено предузеће, али због губитака општина Трстеник га је 1959. године затворила, а машине су расходоване и продате као сировине на отпаду, а зграде су срушене и земљиште продато на лиценцији.

ром; дашчара 78 m²; ковачница; магазе на површини од 422 m²; станови од 11 просторија са неколико купатила и клозета; воденица; ваљаоница сукна на површини од 64 m²; зидане штале на површини од 67 m²; постројење за производњу леда (ледара); обори за тов свиња и шупе за гајење живине; запрежна кола; шпедитер за коњску вучу; сушница од 8 m²; камион „мерцедес“; коњске чезе; једне санке.

За погон млина служила је парна машина локомобила марке „Ланц“ из 1907. године, јачине 100 KS, капацитета 900 kg на сат, која је радила под притиском од око 8 атмосфера.

Као гориво за котао служио је камени угаљ, мрки угаљ, лигнит или дрво. Парни котао капацитета од 10.000 l водене паре покретао је турбину јачине 40 KS и динамо-генератор јачине 10 KS и стварао напон од 110 волти.

Прве електричне сијалице у Трстенику су засветлеле у Мирића млину још 1920. године. Касније се из даљине могло видети светло и силуете млина у Стражби из кога је до Трстеника допирао далеки хук парне машине који је успављивао Трстеничане. Силуета млина и димњака подсећала је на идиличне слике енглеских млинова из XIX века.

Парни млин Мирића у Стражби је скоро две деценије представљао знак препознавања Трстеника при наиласку од Врњачке Бање и Краљева.

Нажалост, национализацијом су настали кварови на техници јер се бирократске власти нису бринуле о одржавању, па је услед кварова престала производња брашна, леда, сукна и дасака. Као и многи други подухвати храбрих, смелих и умешних, овај пионирски подухват су уништили недостојни наследници.

Забележено је да су, поред чланова породице Мирића, у млину радили: Милутин Јелић, машиниста млина, из Осаонице; Војислав Милентијевић, млинар, радио је у млину од 1923. године; Марко Вељовић, машиниста млина, а потом Електричне централе у Трстенику; Светозар Ђуришић, млинар, радио у млину око 1930. године.

Скоро у исто време, када се у Стражби поставља постројење Парног млина, отвара се и Парни млин у Милутовцу. Дуго чекање на мливу на воденицама поточарама у Лепојевићу или дуго путовање до моравки било је повод да предузимљиви пословни људи приступе изградњи Парног млина у богатом Милутовцу. Први Парни млин је овде саградио 1911. године Влајко Мирић, син Гвоздена Мирића, првака Напредњачке странке, који је три пута био председник општине до 1903. године. Влајко Мирић је изучио металски занат у Београду, добро је познавао техничке уређаје, па је успешно монтирао и одржавао тај млин близу великог моста крај старе „Суднице“. Народ се окупљао код млина да види како ради ово чудо технике, без јаза, букве, ципуна и

стублине. Влајко је био члан Социјалдемократске партије и ширио је социјалистичке идеје међу земљацима, говорећи како ће једног дана машине ослободити људе тешког рада и олакшати им живот, а људи ће се ослободити изабљивача и угњетача. Али ратни вихор је отерао млинара и млин је, зараставши у коров, стајао дуго као тајанствена и уклетa рушевина са зарђалим постројењем. После ратова млин су откупили и обновили Животије Тодоровић Кариш и Драгутин Марковић. После неколико година и они су продали млин механичару Драгољубу Димитријевићу из Београда, од кога га је преузео и преуредио трговац Љуба Ђорђевић. Тај млин је радио до рата и за време рата 1941-1945. године.

После Првог светског рата и председник општине Милутовац, Александар-Така Додић, је у својој згради поставио постројење Парног млина који је и поред конкуренције успешно радио до 1936. године. Постројење млина је купио и ремонтвао Дила Јовацић, па је Милутовац 1941. године имао два млина. Они су успешно радили за време Другог светског рата, јер се због несигурности људи нису лако одлучивали на одлазак у друге млинове и воденице у Великој Дренови и Лепојевићу у ово несигурно време.

2. ПРОИЗВОДЊА МЛИНСКИХ КАМЕНОВА У ФИРМИ „КВАРЦ“ БРАЋЕ ТОПАЛОВИЋ У ДУБЉУ И ПОПИНИ И ЦРЕПА У ЦРЕПАНИ У ДОЊЕМ РИБНИКУ И ЦИГЛЕ У ЦИГЛАНАМА У ВРЊЦИМА И МИЛУТОВЦУ

Крајем XIX века дошли су мајстори из Беочина у околину Трстеника, трагајући за добрим каменом и у Попини отворили каменоломе. Мештани су их сматрали Швабама, мада је, по њиховим именима, јасно да су били претежно Чеси. Они су као радну снагу унајмили мештане Попине и Дубља и упутили их у тајне обраде пешчара и кварцита. Од кварцног пешчара су покренули масовну производњу млинских каменова, жрвњева за мељаву жита, а од пешчара су чикиризи клесали надгробне споменике који су постали надалеко познати. Такође, развијен је широк производни опсег: точила за оштрење, брусеви за косе, корита за појила, млинови за млевење крупица соли, сливници за олуке и чесме, сокле за темеље кућа и подрума, степенице (басамаци), стубови за ограде, капије и балконе, балустраде, надратници, натпрозорници, потпрозорници.

У време после ослобођења и уједињења од занатских радионица настала су индустријска предузећа. Тако су браћа Тихомир (1906-) и Добросав Топаловић (1909-), синови Јована Топаловића из Дубља, око

1930. године основали фирму „Кварц“ која је постала надалеко позната по производњи млинских каменова од попинског кварца који су продавани млинарима широм Југославије, па су чак уочи рата отпремани у Бугарску и Румунију.

Топаловићи су након рата купили концесије које су држали Аустријанци и основали фирму „Кварц“ – повлашћени рудник и творница свих врста млинског камења браће Топаловића. Седиште фирме било је у Трстенику, у Жупској улици, а од 1935. године у Улици краља Александра 21.

Млађи брат Добросав се више бавио пословима у руднику и у радионици, а старији Тихомир, звани Тика, бавио се пословима продаје. Уочи рата фирма је имала и свој заштитни знак: на једном млинском камену хоризонтално положеном постављен је други млински камен вертикално, а лево и десно су се усправила два лава и своје предње шапе поставили на усправљен камен.

Тихомир Топаловић¹²⁸ је био друштвен човек и вешт трговац, па је успешно продавао млинске каменове млинарима и воденичарима по читавој Краљевини Југославији, па и у иностранству. Фирма „Кварц“ је имала представништво и у Бечу. Заступник ове фирме био је *Anton Beser, Šelembegase 56-60*.

Млински каменови из каменолома Попине и Дубља били су на гласу уочи рата, па је скоро сваке недеље један теретни вагон на железничкој станици у Трстенику био закупљен за превоз до места која су имала велике млинове не само у Србији и Југославији већ и у суседним земљама, Румунији и Бугарској.

О пословним пријатељима, трговцима и млинарима, сведочи и бројна преписка која је нађена на тавану куће Тихомира Топаловића након његовог одласка у заробљеништво, а после ослобођења у избеглиштво. На дан 21. септембра 1939. године Топаловић шаље писмо неком Хацији и јавља да је послао два млинска масивна камена од 8 цоли за Букурешт. Узгред шаље и писмо за *Moare Ghingold* и карту из *Trgani Osne*. У писму Хацији напомиње:

Ако имаш тамо 2 пара каменова, пошаљи на адресу која је у карти.

¹²⁸ Тихомир Топаловић (1906-) је под утицајем Косте Пећанца, с којим је био у сродству, а уз наговор Богдана Гордића 1941. године прихватио звање четничког војводе Љубостињског и команданта Љубостињског четничког одреда, који се бринуо о безбедности владике Николаја. Због четника који су потајно сарађивали са организацијом Драже Михајловића, Тика Топаловић је октобра 1942. године ухапшен и спроведен у немачки логор. После рата он је емигрирао у САД и населио се у Њу Џерсију, где је прихватио и помагао српске емигранте монархисте. Тамо је касније довео и своју породицу, синове Петра и Павла и кћер Невенку. Умро је у Њу Џерсију, САД.

Топаловић јавља да ће 5. октобра 1939. године бити у Букурешту и поздравља Хацију и Гавриловића. У одговору Хацији, кога назива *Њамбаш*, Тика Топаловић тражи да пише *Moari Ghingold Reni* и да изда налог у Букурешту да се извесни млински камен пошаље *Moanu Samuelu Sulzu, Осна* за 28.000 леа.

Из пословне преписке сазнајемо да је од фирме Топаловића „Кварц“ куповао млинске каменове Антон Бесер из Беча (*Anton Besser, Vien, XVI Sellenbergasse 56-6*) и Рихард Грелел из Румуније (који је имао фирме у Букурешту, Темишвару и Крајови) и у Бугарској, Софија, Марије Лујзе 91.

Због неслагања, уочи рата браћа Тихомир и Добросав Топаловић су се разортачили.

Тихомир Топаловић је поред производње млинских каменова уочи рата одлучио да сагради парни млин и покрене производњу црепа и цигле у Почеквини. Уз помоћ својих рођака Арсића закупио је једну зграду од Василија Николића и у њој су механичари из Београда уградиле постројење млина са погоном на водену пару. Котао се налагао дрвима. Млин је много брже млео све врсте жита него воденице, које су зависиле и од водостаја на Морави. На одржавању млина је радио Сретен Правдић из Осаонице и још десетак радника. После ослобођења млин је национализован.

Видећи да влада велика потражња цигле и црепа, Тика Топаловић, као предузимљив човек, у Доњем Риблику је закупио зграду и набавио машине за производњу цигле и црепа. Он је откупио погодно земљиште у Доњем Риблику од Душана Алексића и у кооперацији са произвођачима црепа „Јовић, Петровић, Динић и Славковић“ из Лесковца почео производњу цигле и црепа. Радионица је због честих кварова пресе обустављала рад, а када је почео рат нападом Немачке на Југославију априла 1941. године, она је напуштена и расходована.

3. КРЕЧАНЕ У БРЕЗОВИЦИ, ВЕЛУЋУ И НА ГОЧУ ИСПОРУЧУЈУ НЕГАШЕНИ КРЕЧ ПО СЕЛИМА И ВАШАРИМА ОД КРУШЕВЦА ДО КРАЉЕВА

Потпланинско село Брезовица лежи на кречњачким стенама и од давнина житељи овога места су вадили камен кречњак, зидали пећи и пекли креч. Ово занимање је доносило најбољу зараду већем броју житеља села, будући да су потребе за кречом биле велике у време обнове насеља и изградње кућа и привредних зграда, а такође за кречење кућа и прскање винограда плавим каменом где се креч користи као везиво.

Креч се пекао у пећима озиданим каменом кречњаком које су се ложиле дрвима. Камен кречњак се вадио ћускијама и пијучима, зидао се у облику пећи ширине 3-4 m, висине од 5-8 m, затим су наслане дрвене цепанице у пећ и потпаљивана је ватра. После тродневног печења, кречњак побели и претвара се у креч. Када се пећина охлади, спреман је за отпремање, продају и гашење и, након сазревања, за употребу.

Кречари из Брезовице су возили негашени креч запрегама најчешће до пијаце у Трстенику и ту продавали и погађали нове испоруке. Креч су возили до кућа наручилаца који су се припремали за градњу нових зграда, па су морали да поседују поуздане коњске и воловске запреге. Неки купци су долазили по креч и у Брезовицу, где су га плаћали јефтиније, па препродавали у местима где нема пијаце.

Негашени креч се гасио у кречној јами или кориту додавањем воде и мешањем. Кад креч сазри, употребљава се за кречење соба и кућа, за справљање малтера за зидање зидова од камена, опеке и блокова, за малтерисање зидова и за друге грађевинске радове.

Виноградарима је гашени креч служио за прскање винограда додавањем бордовској чорби која се справљала од раствора плавог камена.

И у неким другим местима, где је постојао рудник кречњака пекао се креч. Дobar креч се пекао и у Велућу, и у Станишинцима и на Гочу где су откривени слојеви кречњака.

4. ОТВАРАЊЕ РАДИОНИЦЕ ЗА ШТАВЉЕЊЕ КОЖА И ИЗРАДУ РУКАВИЦА БРАЋЕ МАРИСАВЉЕВИЋ 1936. ГОДИНЕ

Отварање „Батине“ фабрике обуће у Борову 1932. године изазвало је све већу потражњу за кожом. Купци и препродавци коже су у трстеничком крају, који је обиловао стоком, набављали јефтину кожу, обрађивали и продавали обућарским радионицама и „Батиној“ фабрици. Све већа потражња кожа подстакла је трстеничке трговце да од кланица и сељака откупљују коже и уштављене их испоручују купцима.

Душан Марисављевић, трговац из Трстеника, родом из Милутовца, бавио се откупом, стручним штављењем и продајом кожа. Он је видео да се коже штаве на старински начин, те да су превише грубе и нису погодне за израду финије обуће и других кожних предмета. Он је знао да се добит ствара тек када се кожа продаје као коначан производ, а не као сировина. Одлучио је да отвори радионицу за штављење кожа и израду кожне галантерије која је постала све траженија.

На дан 25. маја 1936. године Душан Марисављевић је поднео молбу општини Трстеник за дозволу за изградњу фабрике за прераду коже и израду рукавица и друге кожне галантерије. У том смислу, он је наручио пројекат од инжењера Драгомира Мишића и купио плац код електричне централе на Вашаришту где је подигао зграду. Председник општине Сава Митровић Ућукало, као председник Грађевинског одбора, и чланови одбора Војислав Ђурковић и Алекса Станковић, усагласили су се и издали му дозволу, па је ускоро фабрика подигнута и почела са радом. Фирма се звала „Југословенска индустрија за прераду кожа и израду рукавица Марисављевић и компанија“. Са Душаном је као ортак извесно време сарађивао и његов брат Данило, трговац и рентијер из Трстеника. Са супругом Ружом имао кћер Браниславу (1923-), која се 1940. године удала за судског чиновника, Миодрага Ђорђевића.

Користећи добру сировинску основу, Душан Марисављевић је годишње обрађивао, штавио и прерађивао око 4.000 ситних кожа у својој радионици у којој је радило око 20 радника из околних села, као проста радна снага, и неколико мајстора из Земуна. Главни технолог је био један Немац по имену Гинтер.

Душан Марисављевић је убрзо запао у дугове због високих камата на кредите које је подигао за изградњу фабрике. Он је осиромашио, пропио се и затворио фабрику уочи рата. Фабрика је престала са радом када је главни технолог, Гинтер, добио позив од фолксдојчера из Земуна да се укључи у организацију фолксдојчера у циљу стварања новог светског поретка под вођством фирера Адолфа Хитлера, па је напустио Трстеник уочи Априлског рата.

Душана Марисављевића је наследио син Миомир (1921-) који није био способан да настави очев пословни подухват. У томе је ратни метеж потпуно пореметио сваку организовану производњу.

5. ПОЧЕЦИ ДРВНЕ ИНДУСТРИЈЕ – ИЗГРАДЊА ПОСТРОЈЕЊА СТРУГАРА ЗА ПРОИЗВОДЊУ РЕЗАНЕ ГРАЂЕ НА ГОЧУ НА ПОГОН ВОДЕНИХ ТОКОВА

У годинама успона после Првог светског рата настала је жива грађевинска активност и расла потреба за резаном дрвеном грађом, првенствено за обнову и изградњу кућа, производњу столарије и намештаја. Искоришћавање шумског богатства постало је уносан посао, па је планина Гоч привукла више предузетника који су, уз помоћ државе и потпору банкарских кредита, радили на искоришћавању шумског богатства, развили посао и остварили велике приходе.

Држава је у потрази за изворима прихода за буџет посегнула за искоришћавањем шумског богатства. Да не би шуме биле девастиране, дозвољена је сеча старих шума само до нивоа годишњег прираштаја.

Удружени у компаније, капиталисти су куповали на лицитацији велике комплексе државне шуме, најмили дрвосече за обарање стабала, кресање и прекраћивање трупца, затим рабације за превоз трупца до стругара или до железничких станица, а често и сплаваре који су трупце спроводили токовима река – у срезу трстеничком Западном Моравом од Новог Села – Липове до Стопање, Крушевца и Сталаћа.

Велики подстицај за савремену организацију коришћења шума власници и закупци шума су примили од Аустријанаца, који су за време окупације до пространих шумских потеса трасирали путеве, а затим тим трасама, где је успон дозвољавао, постављали железничку пругу узаног колосека (0,60 m) којим је локомотива са вагонетима превозила трупце. Тамо где су били велики успони, локомотива је имала витло са сајлом помоћу кога је савладала стрме деонице.

Овако на брзину постављена пруга није била поуздана, посебно систем кочења на низбрдици. Често су захуктали вагонети са товаром искакали из шина и причињавали праве хаварије, понекад и уз људске жртве.

Неке од тих пруга, попут оне од Трстеника до Љубостиње, остале су после повлачења Аустријанаца и извесно време су коришћене. Народ је са мржњом гледао ову успомену на окупацију и, пре него што је Среско начелство донело одлуку о судбини ове пруге, сељаци су развалили и разнели шине и шлипере и онеспособили пругу, па су власти остатак шина дали управи ратног плена.

И пруга од Врњача према Гочу је остала од Аустријанаца, док је један део подигнут после ослобођења за превоз огревног дрвета. На планини Гоч неки закупници шуме су, користећи водене токове Гочке реке, подигли стругаре за резање дрвета.

Прву стругару на Гочу подигао је Јеврем Максимовић, кожарски трговац из Чачка, родом из Александровца. Када је због неких мењница његова кожара у Чачку отишла под стечај, Јеврем је купио простран комплекс шуме од Бучукара и Трифуна Миковића из Гоча и саградио стругару која му је брзо донела добар приход. Стругара је подигнута на Гочкој реци још око 1910. године и користила је погонску снагу воденог тока брзе и бистре планинске реке. Јеврем је имао сина Михајла (1881-1969), који је био ожењен Катарином са којом је имао синове Милана (1920-1945) и Миодрага (1921-2005) и ћерке: Јелену, Ангелину, Милицу и Александру.¹²⁹ Катарина је била јатак и обавештајац војводе Лунета за време аустроугарске окупације 1918. године.

¹²⁹ Милутин Миковић Хехе, *Гоч*, Врњачка Бања, 2006.

Газда Јеврем је први искористио воде Гочке реке за гајење рибе, па је у близини стругаре изградио рибњак у коме је гајио пастрмке.

Радна снага била је јефтина, гочки сељаци су под надницу секли стабла, кресали и извлачили трупце воловима и превозили до стругаре на којој су радили искусни мајстори, а рабације су резану грађу возили махом за стоваришта у Александровцу, Врњцима и Трстенику. Изврсне даске од храстовине и буковине су служиле за израду дуга за бурад, дужице за каце, половнице и чаброве, а чамовина за израду столарије и намештаја, а у ратно време највише за израду мртвачких сандука.

Михајло је запослио мештане да од борова производе ћумур који је он продавао ковачким радњама и кројачима за пегле на жар, затим луч за осветљење и потпалу пећи. Држао је велико стадо од око 200 оваца и од млека производио сир и кајмак у качицама који је продавао хотелима и прекупцима.

Михајло Максимовић је са ортаком, трговцем Миланом Симићем из Врњачке Бање, подигао после ослобођења 1918. године нову стругару. Он је уступио земљиште у Селишту, а Симић је саградио постројење с погодбом да после десет година коришћења стругара пређе у власништво Максимовића.

Право индустријско постројење на Гочу подигла је правница Даница Марковић из Врњачке Бање у непосредној близини Јевремове стругаре. Ова смела и предузимљива жена је подигла савремено постројење које је користило најсавременију технологију. Даница је била права амазонка. Она је у планину одлазила у панталонама, јашући на коњу, са пушком на леђима.

Када је саградила стругару, почела је изградња пута од засеока Бугариновића до Ловачког дома. Она је на Гочу саградила кућу у близини Томића и Пољакковића из које је надзирала рад стругаре. Даница је била по занимању правница, радила је и као судија, па је куповала дрва за сечу, али је, наводно, у писменим уговорима са мештанима уносила да је предмет куповине забран, те је тако јефтино долазила до трајног власништва над шумом, по казивању неких сељака, на превару. Због своје пркосне нарави и због пословања са Немцима за време рата дошла је у сукоб са четницима који су је заклали 1943. године.

И народни посланик, Александар Додић Така из Милутовца, добро обавештен о могућности јефтиног закупа шуме на лицитацијама, учествовао је у надметању за сечу државне шуме. Он се уортачио са неким народним послаником из Крушевачке области (вероватно са Божом Јеличићем из Бруса) и купио 15 хектара шуме на Јастрепцу, најмио дрвосече из Лике и са Косова који су секирама и трупачким тестерама посекали шуму и превезли до стоваришта и стругара којима је

Така продао облу грађу. Као накнаду за сечу и превоз трупца, Така је по уговору дрвосечама дао запрегу да возе својој кући. Продајом трупца он је остварио вишеструку зараду.¹³⁰

У Трстенику је држао стовариште огревног дрвета трговац Момир Павловић, син Саве из Прњавора, а стовариште резане грађе трговац Петар Брадић и његови синови. Момир је био ортак са браћом Радославом и Драгославом (1894-1975). Драгослав се 1925. године оженио Љубицом (1907-), ћерком трговца Бошка Јанковића, и с њом имао сина Мирослава (1926-).

Из Трстеника само за огрев извозило се око 1.000 кубика дрвета и приближно исту запремину трупца извлачиле су рабације и допремале до железничких станица у Врњцима и у Трстенику или су сплавовима низ Мораву спроводили сплавари до Крушевца или Сталаћа, а одатле возовима нормалног колосека до фабрика и постројења за прераду дрвета.

У Трстенику је приликом обнове Парног млина Мирића постављен гатер за производњу резане грађе од обле грађе које су на стругару довозили сељаци из околине. Захваљујући раду овог гатера, појавио се велики број столара по селима који су обично занат почињали израдом мртвачких сандука, а касније израђивали ковчеге, креденце и шифонере као део спреме за мираз младих невести, а тек потом тишљерај за нове куће, као што су врата и прозори, ограде доксата и капије на улазима у дворишта.

ГЛАВА X – ПРОЦВАТ УГОСТИТЕЉСТВА У ТРСТЕНИКУ У СЕНЦИ СУПАРНИШТВА ВРЊАЧКЕ БАЊЕ

1. ОТВАРАЊЕ ХОТЕЛА „ЈАДРАН“ И „ТОПАЛОВИЋ“ КАО ПРИМЕР УГЛЕДНИХ ГОСТИОНИЦА ЗА ДРУЖЕЊЕ И ЗАБАВЕ, ИГРАНКЕ И КУЛТУРНЕ ПРИРЕДБЕ У ТРСТЕНИКУ

Нагли развој Врњачке Бање, која уочи Великог рата постаје најпривлачније монденско летовалиште у Србији и лечилиште на гласу широм нове државе Краљевине СХС, претио је да Трстеник остане друмска варошица кроз коју путници пролазе, али се нико не задржава.

Али Врњачка Бања није имала развијену трговину и занатство као Трстеник који је имао боље саобраћајне везе и јачу пољопривреду. У Трстеник су се сливали товари пољопривредних производа из долине Западне Мораве, из богате Шумадије и из винородне Жупе и крда стоке

¹³⁰ Казивање Катарине, супруге Бошка Додића, снахе Александра Додића, септембра 2013. године.

из подгочких села и преко моста на Морави. Пијачним даном Житни трг испред цркве Свете Тројице и Среског начелства је био претворен у велику пијачу на којој се тискао свет из ближе и даље околине Трстеника, а кафанице су биле тесне да приме госте који су се уз чашу пића погађали око куповине и продаје производа, око занатских услуга, па и око веридбе, женидбе и удадбе. Ретки намерници који су долазили у Трстеник по важном послу били су приморани да конак траже по приватним кућама, па су ту прилику користили угоститељи да уз кафану уреде и собе за преноћиште.

У Трстенику је после ослобођења 1918. године отворено десетак нових кафана поред исто толико старих. Остале су забележене у пореским књигама, али још боље у сећањима гостију. Одмах после ослобођења 1918. године Миодраг Топаловић је обновио хотел „Топаловић“ са десетак соба за преноћиште на углу раскрснице Улице цара Душана и Љубостињске. Овај хотел је имао пространу кафану са гостинском салом и собама на спрату, затим шталу за запреге чега и кочија гостију и склониште за кола, звано ардуна. За време лета и када је лепо време, столови су изношени на плочник испред кафане и ту су конобари служили госте који су, уз шољицу кафе, чокањ препеченице или вина „ружице“ или криглу јагодинског пива посматрали пролазнике у улицама: Кнез-Михаиловој, Цара Душана, Љубостињској и Жупској.

Колико је познато, мали хотел у Трстенику први су држали Стеван Марковић и супруга му Љубица, затим кафеџија Миодраг Радовановић (1894-1926), који се уортачио са Миодрагом Топаловићем (1903), сином Радича Топаловића, који је хотелу у Улици цара Душана 1 дао име и пословао заједно са супругом Ружицом, ћерком Божића Ђулаковића из Велике Дренове. Уочи Другог светског рата кафану је држао под закуп Војислав Новоселац (1911-) са супругом Косаром (1912-), рођеном Ратајац. У кафани хотела „Топаловић“ празничним данима одржавани су балови. Најсвечанији је био Светосавски бал. Такође, ту су приређиване и позоришне представе, добротворне приредбе и концерти.

Станко Новоселац (1898) је са супругом Николетом 1935. године држао кафану у хотелу „Топаловић“. Испред кафане на плочнику су били столови за којима су служени гости. Од старих времена кафеџије су за време хладних зима вадиле санте леда са Мораве, стављале их у подрум покривајући сламом и губерима како би успориле њихово отопљавање и тај лед је служио за хлађење пива и вина до средине лета када је прорадила Ледара у склопу Мирића млина, добијао се чист и свеж лед свакодневно.

Преко дана, када је време било лепо, ту су радо у доколици Трстеничани пили кафу или хладан шприцер, или пиво и посматрали пролазнике. Али једног дана је аутомобил инжењера Милоша Савчића из Београда, којим је управљао лични шофер, Павле Шовљански, изгубио контролу и ударио у дрвену ограду на плочнику. Ограда је поломљена, али, на срећу, нико није повређен. После тога гости су нерадо седели за столовима на тротоару. Кафеџија Новоселац је пресавио табак и написао тужбу Општинском суду, којим је председавао Сава Митровић Ућукало. Затражио је одштету за поломљену ограду од 150 динара, коју је и добио, али штета је била много већа зато што су гости почели зазирати од возила која су, додуше ретко, пролазила поред кафане.

Крајем XIX века дошао је у Трстеник Раденко Стојаковић (1886-1946), сиромашан младић из Мале Дренове, решен да служи газде само како би изучио терзијски занат. Запослио се као слуга код терзије Крсмана Симића, који је дошао из Метохије, бежећи од Арнаута. Раденко се оженио Милком из Александровца и с њом добио три кћерке и сина Драгана. За време Великог рата 1914-1918. године борио се против Аустријанаца, тешком муком у колони прошао је преко Албаније и, угледавши море, осетио дах слободе. Опорављајући се на Крфу и касније служећи у Солуну, схватио је да је угоститељство најлепши занат јер је гостопримство најбоља људска врлина. По повратку своје дому, он је откупио плац од свог газде и одлучио да подигне најлепши хотел у центру Трстеника. Године 1923. је окупио неколико младих момака, ископао гомилу глине на данашњем Вашаришту, направио тезгу и сам својим шакама секао блато и пунио калупе које су његови помоћници разносили и из њих простирали цигле да се суше на сунцу. Тако је током лета исечено око 30.000 опека. Осушене цигле су затим узидане у банке, ватра је потпаљена и после три дана опека је била печена. Када је цигла била спремна и угашен креч из Брезовице и доведен песак са Мораве, почело је зидање. Саграђен је прво део зграде према Жупској улици, а 1926. године и део који излази на Душанову улицу. Између делова хотела који је имао 24 собе за госте, налазила се гвожђара Радомира Симића. Узалуд је Раденко настојао да откупи ову тргованску радњу и да састави своја два крила једним угаоним блоком, Симић није хтео да се лиши своје гвожђаре која је гледала на четири улице – Душанову, Љубостињску, Кнез-Михаилову и Жупску улицу (потоњу Краља Александра).

Наредне 1926. године Раденко Стојаковић је у Улици цара Душана бр. 3 отворио хотел коме је у знак сећања на препород на Крфу дао име „Јадран“. Кафана овог хотела постаје стециште младих Трсте-

ничана, место за приредбе, прославе и балове дуги низ година и место везано за многе судбине и историју Трстеника. Кафана и хотел радили су не мењајући власника и за време рата 1941-1945. године.

У кафанама „Јадран“ и „Топаловић“ у Трстенику су се прослављале свадбе младенаца из богатих домова. Свирачи су били претежно Цигани из Старе Чаршије. Али када је после бурног весеља требало намирити све рачуне, настајали би спорови.

У Трстеник је однекуд дошао специјалиста за производњу вина, Благоје Алексић, кога су због двоструке браде коју је носио мештани прозвали Хинденбург. Он је као трговачки путник за своје послодавце пратио производњу вина од муљања грожђа, цеђења вина пресама, врења, претакања и бистрења, давао савете винарима, а затим доводио своје послодавце и давао гаранцију на квалитет вина да могу закључити уговор. Хинденбург је понекад у кафани „Таково“ причао о бечким гостионицама у којима се точе грчка, италијанска, шпанска и француска вина, хвалио и рајнска вина и мађарски токајац, али је истицао да вина из жупског и трстеничког виногорја, када се негују у храстовим бурадима и у сувим и тамним подрумима имају божански укус и делују као афродизијак због тла из кога избијају минералне воде, па само ко то зна, пије та вина. Хинденбург се дивео немачкој тачности и уредности, па су га неки солунци прогласили за немачког шпијуна, али он се није обазирао на то и одговарао је да Немачка напредује најбрже у целој Европи и да постаје прва светска сила.¹³¹

Трстенички винари су закључили да треба проучити енологију - науку о винама, како би се произвело здраво трајно вино, које на столу блиста својом раскошном бојом и чији укус диже расположење и буди узвишена осећања.

Раденко Стојаковић је желео да докучи тајну добијања и чувања најбољих вина, па је свог сина Драгана послао на школовање у Беч и Париз и тако је Трстеник добио првог енолога, стручњака за производњу и употребу вина.¹³² Други вински трговци и кафеције су користили

¹³¹ После априлског рата 1941. године винар Благоје Алексић је често водио обраћање и наредбе немачких официра на немачком језику представницима власти и грађанима и тиме спасавао Трстеник од одмазде окупатора, уверавајући Немце да у граду нема шумских бандита. Једна четничка црна тројка, вероватно предвођена Радетом Босанцем, у зиму 1943. године закуцала на његова врата у кафани „Таково“ и када се он појавио, заклала га на прагу и по мрклој ноћи одвукла до Мораве и бацила у реку са стрме обале.

¹³² Енолог Драган Стојаковић (1914-) своје стечено знање није успео да примени у производњи вина у социјалистичкој Југославији. Народне власти 1946. године извршиле експропријацију хотела „Јадран“, хотелијер Раденко, изгубивши своје животно дело, доживео је срчани удар и умро, а његов син Драган је таворио као књиговођа у малим предузећима.

вековна искуства жупских и трстеничких винара и захваљујући томе трстеничка вина су била на гласу као изврсна за пиће и радо су точена у многим кафанама и домовима широм земље, па и у иностранству.

Хотели „Топаловић“ и „Јадран“ су постали најомиљенија стецишта гостију празничним данима. Особље ових гостионица се старало да привуче госте својим љубазним опхођењем, добрим роштиљем и извршним пићем. Временом су ове две гостионице постале места окупљања партијских једномишљеника. Кафана „Топаловић“ је постала омиљено стециште бучних радикала, а у „Јадрану“ су се окупљали уљуднији демократи.

2. УСПОН ВРЊАЧКЕ БАЊЕ КАО ЛЕЧИЛИШТА СА ИЗВОРИМА ВОЛШЕБНИХ ВОДА И ЧАРОБНОГ МОНДЕНСКОГ ТУРИСТИЧКОГ МЕСТА У ПОТКРИЉУ ГОЧА СА БОГАТИМ КУЛТУРНИМ И ИСТОРИЈСКИМ НАСЛЕЂЕМ У ОКОЛИНИ

Почетком XX века, када су се вести о изванредној лековитости минералних вода Врњачке Бање и о окрепљујућем деловању њене природне околине прочуле, приличан број умешних Трстеничана почео је да улаже знатан капитал у изградњу гостионица, станова за госте – квартира и трговина које су доносиле леп приход. Као што су први учествовали у стварању Основателно фондаторског друштва киселовруће воде врњачке, тако су сада Трстеничани били први међу улагачима капитала, што се види по најбољим местима, које су, махом у главној врњачкој улици, купили од сељака мештана и на њима подигли виле за смештај и исхрану посетилаца и гостионице. Строги центар Врњаца и објекти у њему су јасан доказ пословности трстеничких трговаца и угоститеља и промишљеног улагања капитала.¹³³

Трговац Василије Анђелковић је још пре Првог светског рата подигао хотел „Круна“ са десетак станова који су му у сезони доносили леп приход. После Другог светског рата овај хотел је национализован и добио је име „Зеленгора“.

Бивши закупник Поште трстеничке, Крста Вељковић, подигао је једно здање које је названо вила „Зора“. Зграда је имала 18 квартира – соба за госте. Када је Крстин син Војислав (1888-1965) са супругом Лепосавом Стојадиновић отворио трговину и напустио угоститељство, он је вилу издао др Душану Радићу за лекарску ординацију. Данас је у њој смештена Народна библиотека „Др Душан Радић“.

¹³³ Милан Д. Сотировић, *Трстеник од најстаријих времена до 1900. године*, Земун, 1999.

Низ главну улицу, одмах до виле „Зора“, била је вила „Даница“ са китњастим украсима, власништво трстеничке породице Стевана Марковића, која је имала 15 соба и наспрам улице два локала.

До виле „Даница“ била је прелепа зграда чистог стила, вила „Атина“ са 34 собе и 2 локала. „Атина“ је била заједничко власништво трстеничких породица Мијушка Вукадиновића и Војислава Милова-новића. Нажалост, „Даница“ и „Атина“ данас не постоје. Оне нису порушене, већ су невешто уграђене у здање без стила, хотел „Парк“.

Стотинак метара даље трстенички трговци Бошко Јанковић (1865-1950) и синови му Живојин и Драгомир,¹³⁴ наследили су старе станове Косте Петровића Ракичића, једну од најстаријих зграда у Врњцима, дозидали спрат и објекат назвали вила „Авала“. Живојин се 1933. године оделио од оца и преселио у Врњачку Бању.

Близу „Авале“ били су станови Васе Анђелковића и Милосава Мирића, са 65 соба и са 2 локала. Касније је овај објект добио назив вила „Мирић“. Нажалост, данас је порушен.

На крају главне улице, где је била и месна пијаца, и стајалиште за фијакере, саграђен је први прави хотел „Сотировић“, који је подигао трстенички трговац Зарија Сотировић још 1907. године. Године 1941. партизани су стрељали власника хотела „Сотировић“ и „Ексцелзиор“, Андреју Сотировића, због наводне сарадње са окупатором. После ослобођења народне власти су национализовале овај хотел и назвале га „Слобода“.

Успеху Врњачке Бање допринели су пословни људи и угости-тељи, па и гости који су у ово место са древном римском традицијом и средњовековним културно-уметничким наслеђем унели европски дух. Ту је незаобилазна руска аристократска емиграција која је саградила неколико љупких вила, затим словенофилска Чехиња Ана која је држала пансионе у Бечу, а кад је дошла у Врњачку Бању, ту се, очарана њеном лепотом и чарима, настанила и удала за Богољуба Милутиновића и 1925. године, откупивши једну зграду, уредила вилу „Ана“, као први прави пансион за госте.

Посластичар Милан Вуковић је дошао у Врњачку Бању с југа. Ту је упознао Милицу с којом се оженио и добио синове Богољуба, који је после Другог светског рата био председник општине и Владету, који је

¹³⁴ Драгомир Јанковић (1911-1971), звани Бошкић, наследио је трговину у Трстенику. Био је познат као трстенички Дон Жуан. Године 1935. оженио се и постао успешан послован и породичан човек. Са супругом Олгом добио је синове Миомира (1937) и Милоша (1940). Драгомир је имао четири сестре: Бранка (1897) се удала за официра Милорада Милутиновића из Калудре; Десанка се удала за рентијера Милана Стојадиновића из Врњачке Бање; Станка (1902-1925) је умрла неударом од туберкулозе, а Милева (1914) се 1933. удала за др Драгољуба Ђуковића из Краљева, санитетског поручника са службом у Струмици.

био песник и дугогодишњи професор Универзитета у Приштини. Милан и Милица су држали гостионицу 1922-1925. године и хотел „Орловац“. Он се уортачио са Чехињом Аном и они су постали најугледнији угоститељи у Врњачкој Бањи. Касније је узео под закуп гостионицу „Атину“. У Милановој гостионици постојала је и позоришна сала у којој су приређиване веома успеле и посећене приредбе. Једна од оних приредби које су запамћене је био избор лепотице са титулом Мис Врњаца на Преображење, 19. августа 1928. године. Победница је била лепотица Ида Поповић из Крагујевца. О томе су донеле репортажу „Бањске новости“.

У Врњачкој Бањи је боравила и прва југословенска филмска звезда, Ита Рина (односно Тамара Ђорђевић), на одмору после снимања филма „Сабласти Дурмитора“ 1932. године.

Као што је познато, Лечилиште Врњачка Бања је настало 1868. године када је Основателно друштво кисело-вруће воде врњачке прилозима својих чланова уредило минерални извор и саградило купатило и уредило прве станове за смештај посетилаца. Посета гостију је расла из године у годину, па је држава 1883. године Лечилиште ставила под државни надзор, поставила бањског лекара и за надзорника у прво време поставила среског начелника из Трстеника. Касније, држава поставља надзорника који је одговоран Министарству народног здравља.

Касније је општина Врњачка Бања имала све надлежности, осим старања о Лечилишту и о здравственим објектима намењених лечењу. Током времена долазило је до спорова око надлежности у уређењу Врњачке Бање између општинских власти и Управе Лечилишта.

Краљ Александар је скоро сваког лета долазио у Врњачку Бању на одмор и опоравак, јер су врњачке минералне воде волшебно побољшавале његово здравље нарушено ратним тегобама. За време боравка он је посећивао Љубостињу, дивио се лепоти њене архитектуре и фресака и чаробним пределима који је окружују. Успут је свраћао у куће својих сабораца са Солунског фронта. Једном сиромашном бившем солунском ратнику је поклатио један дукат за успомену.

Године 1928. после посете краља Александра, министар Добривоје Герасима Поповић је издејствовао кредит од 20 милиона динара код Хипотекарне банке за уређење Врњачке Бање, па су тада откупљене приватне парцеле, уређено је корито Врњачке реке, по пројектима првог врњачког урбанисте, инж. Франца Винтера, пројектанта виле генерала Јована Белимарковића. Тада је порушено старо купатило и саграђено ново, засађени су дрвореди липа, подигнуте нове виле и хотели.

Године 1932. врњачки лекар, др Милош Рашковић, објавио је у „Политици“ извештај о каптажи термалних извора у Врњачкој Бањи. Пошто су врњачке минералне воде биле недовољне још 1925. и 1926.

године Министарство социјалне политике и народног здравља довело је познатог стручњака, др Рудолфа Кенига, који је предложио бушење. Добијене су знатно веће количине минералне воде. Овај подухват је омогућио пријем знатно већег броја бањских гостију на лечење и опоравак.

Сваке године уочи бањске сезоне дато је обавештење о паушалним ценама пансиона. Тако 1932. године Врњачка Бања преко свога агилнога друштва „Гоч“ објавила цене за тронедељни боравак.

Добро разумевање најбољих бањских санаторијума, пансиона и хошела омогућило је да се сироведе истиа паушална цена од 1.740 динара за три недеље боравака за целодневни пансион. Паушалне цене су завели: санаторијум „Свети Ђорђе“, санаторијум др Живадиновића, хошели „Солдашовић“, пансион „Снежник“, хошел „Сошировић“, пансион „Балкан“, хошел-ресторан „Швајцарија“, пансион „Кашунац“, хошел „Круна“ и пансиони „Луксор“, „Флорида“ и „Силендор“.

Маја 1932. године у Врњачку Бању на лечење је дошао председник Владе, Војислав Маринковић. Он је допутовао аутомобилом и одсео у Санаторијуму др Живадиновића, где је провео ускршње празнике. У Београд се вратио 8. маја преко Краљева. Извештач јавља да су га на повратку испратили управник Бање, председник општине и комесар полиције.

У јулу је у Врњачкој Бањи боравио на лечењу и одмору српски патријарх Варнава. Он је на Светога Ђирика, 28. јула 1932. године, служио службу у врњачкој цркви. Саслуживао је врњачки парох Хранислав Ђорић, потоњи патријарх српски.

Боравак краља Александра, патријарха Варнаве, председника Владе и министара у Врњачкој Бањи су подигли углед овог места и порасла је потражња за плацевима за изградњу кућа за одмор и летњиковаца. Тиме је убрзан развој Врњачке Бање и она је постала најпривлачније туристичко место у Србији.

Због недовољне количине минералних вода стручњаци су закључили да треба предузети нова бушења на већој дубини од досадашње. Управа Бање је закључила уговор са Акционарским друштвом „Дојтаг“ из Ашерслебена у Немачкој ради истраживања нових извора. Друштво је почело са радом 1. јуна 1932. године. Подигнута је висока кула у коју су смештене машине и 3. јула су инструменти показали ударац челичне бургије у стену. Истраживачи су имали среће, јер је на дубини бушотине од 28 m покуљала топла вода од 33,8 степени Целзијусових. Представник предузећа „Дојтаг“ Милош Радојловић, инжењер из Београда, присуствовао је проналажењу овог новог извора.

Радови су настављени читаво лето. На дан 12. августа 1932. године у Врњачкој Бањи је прослављана слава Кола српских сестара. Том приликом славски колач је пресекао Стеван Димитријевић, декан Тео­лошког факултета из Београда уз саслужење проте Саве Симића из Дубровника и проте Милана Ржаничанина из Врњачке Бање. Поред великог броја госпођа и госпођица, чланица Кола српских сестара из Врњачке Бање и Трстеника, на челу са председницом Главног одбора КСС-а, госпођом Каримановић, и потпредседницом, госпођом Прода­новић, сечењу колача је присуствовао и велики број чланица.

Истог дана прострујала је вест кроз Бању да је из нове бушотине шикнула минерална вода као поток, а око извора се ширио мирис сумповоритих гасова. Вода је избијала од 12 до 15 литара у секунди, што је пет пута већа количина него што је до тада извирала.

Професор Универзитета у Београду Милан Луковић, који је учествовао у истраживању, изјавио је за „Политику“:

Бушењем земље наишло се на минералну воду у двама трупама ђукошина сћена. Прва мања ђукошина налази се на 37 метара, а група већа на 48 метара.

Ове бушотине су омогућиле изградњу новог бањског купатила и даље ширење лечилишта и пријем много више гостију на лечење и опоравак.

3. КАФАНЕ У ТРСТЕНИКУ КОЈЕ СУ БИЛЕ ПОЗНАТЕ ПО СВОМ ШТИМУНГУ, ВЛАСНИЦИМА И ГОСТИМА

У Трстенику су између два рата поред „Топаловића“ и „Јадрана“ биле на гласу бројне мање кафане у којима се испијала препеченица из чокањчета или фићока и мезили ћевапчићи уз вино, шприцер и пиво.

Једна од најомиљенијих кафана у којој се точило најбоље вино и ракија, била је кафана „Европа“, на углу где Житни трг излази на Улицу кнеза Михаила, у непосредној близини Среског начелства. Ову кафану је држао кафеџија и вински трговац, Исидор Милосављевић Сиди.

Кафана „Македонија“ у Улици цара Душана 28, власника Драгомира Миленковића, била је стетиште бивших солунских ратника и трстеничких занатлија.

Кафану „Хајдук Вељко“ су држали шлосер Милан С. Јовановић (1840-1931) са супругом Јеленом и извесно време брат му Ђорђе, а затим, наводно, Бошко Живковић, звани Намћор и жена му Славка.

Кафана „Босна“ се налазила у Љубостињској 23, власник је био Радоје Јовановић Градиштанац, а после његове смрти кафану су држале његова удовицаа Стамена и кћер Милица, а затим ју је од њих преузео Радоје Љутовац.¹³⁵ Кафана „Босна“ је била позната по окупљању занатлија који су ту радо слушали синдикалне и комунистичке вође и говорнике, а на лош глас је дошла због коцкања које је разорило неке породице.

„Таково“ је држао Милан Ристић (1887), син Панте и Анице из Горњег Дубича, који се 1925. године оженио Јулијаном Таврић (1896) из Пољне, удовом Христивоја Симића.

Кафану „Бубањ“ је држао бакалин Драгослав Милосављевић (1894-1955), звани Драги-Бубањ. Са супругом Станиславом имао је сина Животија (1923-1994), који га је наследио. Ова кафана је била позната по добром роштиљу. Драгослав је овај надимак добио, наводно, као бивши добошар у војсци на Солунском фронту, па је и његов син Животије, прославио надимак Жика-Бубањ у самом Берлину где је после Другог светског рата држао кафану са супругом Аником. Њихов син Радомир (1946-), аутомеханичар и угоститељ трстенички, познатији је као Раша-Бубањ.

Кафана „Пролеће“ се налазила у Љубостињској 46, код моста на Морави, власник је био Миланов брат Миладин Ристић (1890-1965) који се 1916. године оженио Анком Јаношевић (1894-1970) из Медвеђе. Гости су се у овој пријатној кафани освежавали пивом и одмарали гледајући на Мораву и осматрајући ко долази преко моста у чаршију, а ко одлази. Понекад, у ситне сате, износили су столове на Васин мост и уз ћемане Радета Митровића, Боже и Мије Савића, певушили и пили вино „Трстеничку ружицу“. Али власници ове веселе кафане су били најнесрећнији у овом граду. Имали су два сина, Милана (1918) и Миодрага (1924) и две кћери, Радмилу (1917) и Даницу (1922). Прво је страдао најмлађи Милан, који је умро од уједа бесног пса 27. марта 1941. године, затим је умрла кћер Даница 1944. године, а онда је подлегао ранама Милан као борац НОВ-а код Славонског Брода 18. маја 1945. године. Зграда „Пролећа“ је довршена бомбардовањем НАТО авијације 30. априла 1999. године када је срушен стари Васин мост. Радмила се удала за геометра Миодрага Ђорђевића Милановића из Јагодине.

¹³⁵ Наредник Радоје Љутовац, из Пољне, прослављени артиљерац који је топовским хицем 1915. године на Метином брду код Крагујевца оборио немачки извиђачки авион био је син Вуле и Миросаве из Пољне, рођен 1887. године, умро у Трстенику 25. новембра 1968. године.

Кафана „Балкан“, Душанова 17, је била власништво трговца Матеје Миладиновића (1864-1926) и супруге му Јулке и њихових синова Радојка и Бранка, који су доградњом десетак соба за преноћиште претворили је у хотел. Радојко Миладиновић (1891-1967), звани Ратко, 1920. године се оженио Живком (1899-1987), ћерком трговца Проке Вујића из Власотинца, са којом је имао синове: Мирољуба (1922-1970), Бранислава (1925-) и Душана и кћер Босиљку. Када се поделио са братом Бранком, Ратко је имао сопствени подрум¹³⁶ и развио је трговину вина и ракије на велико и стекао солидан иметак. Имао је и велики виноград у Чаирима. Бранко Миладиновић (1893-) је био ожењен Милосијом (1901-), ћерком трговца Радована Матића, са којом је имао сина Милана (1921-) и ћерке: Добрилу, Ружицу и Веру. Бранко је трговао претежно вином на велико. Браћа Ратко и Бранко Миладиновић су после деобе дали под закуп кафану „Балкан“ кафецији Богомиру Димитријевићу Болки из Грабовца.

Бошко Живковић (1903), звани Намћор, кафеција, син поткивача Стојадина и Наталије, власник кафане „Хајдук Вељко“, оженио се 1931. године Славком (1910), ћерком Момчила Пештерца из Оцака. Бошко и Славка су добили 1932. кћер Радмилу, а 1934. године Наталију.

Кафану „Моравац“ је држао кафеција Гаврило Вучковић Гаја, а после његове смрти његов пасторак Милош Марковић Моравац (1905-), који је добио и надимак по тој кафани. Милош Марковић (1905-1981), кафеција, син Светолика и Станке, оженио се 17. новембра 1940. године Бисерком Миковић (1915), из Врњачке Бање, са којом је добио сина Светолика-Лику (1941-2016).

Кафану „Левач“ у Љубостињској улици, држали су власници из Левча. Ту су приказиване и прве биоскопске представе. Милан Стојадиновић (1859-1932), звани Ждребац, родом из Орашја у Темнићу, кафеција, са супругом Стаником имао сина Добривоја. Милан је умро од сепсе крви 17. маја 1932. године.

„Гружа“ је била власништво кафеције Апостола Маринковића и супруге му Угринке. После 1945. године кафана „Гружа“ је преуређена за биоскоп који је добио назив „Култура“.

Кафану „Два јелена“ је држао шофер Савко Здравковић из Горње Црнишаве, који је имао брата Боривоја у селу, који му је помагао у набавци вина и ракије, и Славка, подофицира Југословенске војске на служби у Крушевцу.

¹³⁶ После 1945. године кућа Ратка Миладиновића је конфискована и у њој је смештена Удба, а подруми вина и ракије су претворени у истражни затвор Удбе у коме су стављани на муке осумњичени да признају ко их је врбовао за „информбировску банду“.

Сава Савић, кафеџија, са супругом Костадинком-Цаном држао је кафану за време и непосредно после Великог рата. Кафану је држао и трговац Вукоман Радивојевић. Кафана „Шумадија“, била је намењена гостима из Шумадије. Кафана у Љубостињској 28, власник Владимир Ристић. У истој улици кафану је држао Неша Ђорђевић.

Кафанице су држали и Милан Лукић, са супругом Персом, Милодраг Т. Радовановић, са супругом Драгињом (Драгом), Војислав Новоселац са супругом Косаром, Милорад Симић и други.

Кафеџија и конобар је био и Радмило Радивојевић из Јасиковице ожењен Руменом, са којом је имао кћер Миленку (1936) и сина Велимира (1938-2000), потоњег директора „Прве петолетке“.

Кафану у Душановој 28 држао је Ђорђе Чомић, кафеџија, и супруга Јованка, имали су кћер Милицу, која је удата за бравара Спасоја Драшковића из Косовске Митровице. Касније ову кафану, названу „Спирина кафана“, држао је Спира Чомић. Ова кафана је окупљала најбоље карташе, који су играли карте за бокал вина.

Кафана „Касина“ у Душановој 14, власништво учитеља Марка Богојевића из Медвеђе, окупљала је просветне раднике и људе који су волели да бистре политику. Марко је ову кафану добио као мираз након женидбе са Емилијом, ћерком трговца и кафеџије Светозара Брадића.

Рафајло Пецић (1910), родом из Јелакца, син Радосава, власник кафане „Абисинија“, оженио се 1933. године Кадивком, ћерком Момира Радојичића, општинског служитеља из Јасиковице. Кафана „Абисинија“ добила је име по сиромашној афричкој држави, која се јуначки одупрла нападу фашистичке Италије 1937. године. Солунски борци су у овом отпору голоруких урођеника видели сличност са Србијом 1914. године, па су радо свраћали у „Абисинију“ и да уз фићок љуте ракије и кафу или шприцер, или чашу пива опсују Мусолинија и Хитлера и припрете им како ће их „појурити бајонетима ако се усуде да од нас опет нешто траже...“

Кафану „Код Станице“ је држала Нада (1916), ћерка Ђорђа Николића, служитеља Среског суда, и Руже, супруга конобара Рајка Бакића (1908-), келнера, родом из Јабланице, који се њоме оженио 1931. године, али је тај брак разведен 1939. године на штету жене. Ова кафана била је позната по младој и заводљивој конобарици Нади која је својим љубазним опхођењем и лепом појавом и кокетирањем привлачила госте. Нада се због љубоморе мужа због прељубе 1939. године развела од Рајка и 1940. године удала за касапина Милана Пешића (1904-1943) који је био удовац од 1935. године кад му је умрла супруга Добринка.

У Трстенику је постојала потражња за слаткишима, па су после ослобођења искусни посластичари држали посластичарске радње. Око 1930. године отворио је посластичарницу Јован Дамјановић (1911-1991), пореклом из Куновца код Срба у Лици одакле му се бројна породица 1920. године колонизовала у Вишњевац код Чантавира у Бачкој. Јован је развио посао са супругом Радмилом (1914-1967), са којом је добио сина Зорана (1934-2016) и кћери Анђелку (1935) и Светлану (1938). Јованов брат, Бранко (1918), је похађао војну ваздухопловну школу у Сарајеву, а после Априлског рата дошао је у Трстеник.

Петар Игњатовић, посластичар, дошао из Вашице са супругом Магдаленом (после рата променио презиме у Скопљу на Чаневски), са којом је имао кћер Павлину (1921).

Кафане у Трстенику 1929-1941. године и њихови власници

У годинама уочи Априлског рата и распада Краљевине Југославије у Трстенику су биле записане угоститељске радње као порески обвезници чији су власници били познати угоститељи:

1. Радмило Станојловић из Селишта; 2. Јулка Панић и Живота, звани Жика-Чапоњак, из Брезовице; 3. Божин Живановић (1893-1961) са супругом Јулком (1880-1945); 4. Божа Живковић Намћор, власник кафане „Хајдук Вељко“, супруга Славка; 5. Раденко Стојаковић, хотелијер и кафеџија, власник хотела „Јадран“; 6. Јован Павловић и Нада, власници кафане „Чаири“; 7. Богомир Димитријевић Болка, кафеџија, супруга Милица; држао под закуп кафану „Балкан“; 8. Радојко Миладиновић, власник кафане „Балкан“; 9. Драгомир Миленковић, гостионичар, власник кафане „Македонија“, супруга Ангелина; 10. Милан Симић, власник бифеа; 11. Милан Ристић, кафеџија, син Панте из Горњег Дубича, власник кафане „Таково“; 12. Момир Ђокић, кафеџија и винар, власник бифеа; 13. Драгослав Милосављевић (28), звани Драги-Бубањ, кафеџија, власник кафане „Бубањ“, супруга Станка; 14. Љубодраг Милићевић, власник ћевабџинице; 15. Стојан Спасић (1885-1931), држао кафаницу са супругом Добрилом (1898-); 16. Апостол Маринковић, кафеџија, ожењен Угринком, власник кафане „Гружа“; 17. Милица Марковић, власница кафане; 18. Неша Ђорђевић, конобар, власник бифеа у Љубостињској улици; 19. Милева Атанацковић, конобарица; 20. Миладин Ристић, механџија, ожењен Анком, власник кафане „Пролеће“; 21. Нада Пешић, конобарица, власница кафане „Код Станице“; 22. Милан Лукић, кафеџија, супруга Персида; 23. Војислав Новоселац, кафеџија из Чаира, супруга Косара, закупци кафане „Топаловић“; 24. Чедомир Петровић, хотелијер; 25. Милош Марковић (1905), винар и кафеџија, супруга Бисенија, власник кафане „Моравац“; 26. Рафајло Пецић (1910), син Радосава, власник кафане „Абисинија“; 27. Миодраг Томе

Радовановић, колачар, супруга Драгиња, извесно време закупци кафане „Топаловић“; 28. Стеван Марковић, хотелијер, супруга Љубица; 29. Милан Стојадиновић родом из Темнића, кафеџија, са супругом Стаником; 30. Ђорђе Чомић, кафеџија и супруга Јованка, имали сина Спиридона (1915-1992) и кћер Милицу. Спира наследио оца и са супругом Радмилом (1920-) држао је „Спирину кафану“.

Као угоститељи и вредни келнери и конобари у Трстенику су тих година радили: Љубомир Д. Вукадиновић, кафеџијски момак; Сава Савић и супруга Костадинка-Цана; Милун Анђелковић, келнер, ожењен Дивном; Милорад Симић из Мијајловца, келнер, у љубавној вези је добио ванбрачног сина Градимира, кога је родила Евица (1909), кћер почившег Павла Јовичића, па се отац предомислио и оженио мајком свога сина 1934. године; Стојан Кљајић (28), кафеџијски момак, и супруга му Ленка (26) добили кћер Даницу, која се удала за Љубодрога Миленковића у Загребу 1948. године; Драгољуб Протић; Боривоје Ђорђевић, кафеџија, супруга Љубица; Богосав Цветковић (1885), келнер, ожењен 1924. године Милосијом Савић из Чаира; Тихомир Челиковић (1898), механџија, и супруга му Злата Радовановић (1907); Властимир Величковић, кафеџија; Бошко Милић, кафеџија, родом из Величана код Мостара, супруга Ана Ружица Павлин; Драгомир Петровић (1899), келнер, син Лазара из Мијајловца, оженио се Станицом Спасојевић из Горњег Дубича 1922. године; Матеја Васиљевић (1887-1929), келнер; Милан Обућина (1929), келнер, супруга Косана; Ђуро Калањ (1931), келнер, супруга Злата и други.

Такође, стецишта гостију су биле и кафане у селима које су се најчешће претварале у свратишта доконих мештана који су уз чокањ ракије свраћали да чују најновије догодовштине, препричавања о успеху или брукану својих суседа. Пословни људи и домаћини су свраћали да склопе погодбу о продаји стоке или вина и ракије, а често и да од сеоских проводахија чују одговор на понуду за веридбу сина или ћерке и да уз чашицу склопе погодбу са свирачима за свадбу. Пред изборе кафане су биле пуне агитатора који су частили госте, наговарајући их да гласају за најбољег кандидата из њихове странке.

Биле су на гласу кафане: Мије Радовановића и Сине Петковића у Великој Дренови, кафана у Грабовцу, Јанка Павловића, кафана „Љубостиња“ у Прњавору, „Чаири“ у Чаирима, власништво Вукадина Литрића,¹³⁷ кафана „Ловац“ у Брезовици Јована Радосављевића, пред-

¹³⁷ Вукадин Литрић (1898-) син Радосава и Томанија, кћер Ранка и Стојане Роглић из Чаира (1897-) венчани 14. фебруара 1916. године у Трстенику. Кум Ђорђе Антић из Чаира. Вукадин је био председник општине Чаири уочи априлског рата и за време окупације 1941-1944. године.

седника Ловачког удружења, кафана Симе и Десе Ковачевић у Медвеђи. Спирина кафана у Милутовцу је била истакнуто састајалиште мештана, чувена због забава у зимско време. Кафана „Милутовац“ Душана Додића у Милутовцу је била састајалиште угледних људи. Кафана Милосава-Мицка Парађанина у Пољни је била штаб следбеника Демократске странке и свих противника радикалске власти. Кафана Младена Таврића у Пољни је била састајалиште радикала, мада је пружала гостопримство свим људима добре воље. Кафана Драгомира-Мире Томића у Горњем Рибнику налазила се поред друма и била је свратиште путника и намерника који су пошли на пут и ту су чекали воз да пристане на пристаништу. Кафана Василија Николића у Доњем Рибнику је издавана под закуп. Ту се бистрила политика и закључивани су послови.

У Стопањи, прометном месту, познатом и по добро снабдеваној пијаци и вашару на Светог Романа (29. августа), железничка станица била је место одакле су путници из целе Жупе, па и из левачких села кретали у свет. Кафане су биле пријатна места за окрепљење путника и ситних трговаца. Ту су добар глас пронеле кафане Ђорђа Ђокића и Стојана Ристића (раније припадала Панти Тасићу, а потом браћи Палигорић), а потом кафана Милана Ивановића Пекљавине (отворена 1931. године), кафана Стевана Ракића (отворена 1934. године) и кафана Душана Милојевића (1938-1941. године).

У Угљареву је држао кафану Драгутин Прокић (1889-1947), са супругом Миланом имао сина Драгољуба и кћери: Миросавку, Зорку, Љубинку и Ружицу. Његови гости су биле за време Првог рата комите, а између ратова одбегли љубавници, горски цареви који су бежали од закона. После Другог светског рата у обрачуну Удбе са одметницима недужни гостионичар је изгубио живот.

У Врњачкој Бањи прва европска гостионица је био хотел „Сотировић“ у коме је свирао оркестар руског музичара Пономаренка. Преко дана је свирао лаку оркестарску музику, а увече музику за плес, омиљену у редовима омладине, али и старијих парова. Код маестра Пономаренка учио је да свира виолончело Душан Радић, а потом је наступао заједно са оркестром као изврстан мајстор за плесну музику, посебно за валцере.

Хотел „Круна“ коју је саградио трстенички трговац, Василије Анђелковић, одликовао се удобношћу и повољним ценама и увек услужним особљем.

Угледан хотел „Солдатовић“ (данас „Звезда“) имао је велику салу у којој су приређивани концерти и забаве са баловима за госте за време празника.

Кафана „Швајцарија“ је за време сезоне имала оркестар у коме је свирао виолину бањски лекар и књижевник, др Душан Радић.

Извесно време радио је хотел „Пиштољџија“ који је подсећао на гостионице из каубојских филмова. Познати су били и пансионци „Балкан“, „Мон Репо“ и „Флорида“, „Државна гостионица“ Косте Петровића Ракице, кафана „Снежник“ Милосава Стругаревића, кафана Обрена Младеновића, кафана „Здрављак“ Драгутина Јовановића Лунета и друге.

4. ИЗГРАДЊА КЛАНИЦЕ НА ОБАЛИ ЗАПАДНЕ МОРАВЕ 1928. ГОДИНЕ ЗА СНАБДЕВАЊЕ МЕСОМ КАСАПНИЦА, МЕСАРНИЦА И УГОСТИТЕЉА И ГРАЂАНА

У Трстенику је по одлуци Општинског одбора 1928. године изграђена на обали Мораве и отворена Градска кланица за снабдевање месом трстеничких касапница, месарница, ћевабџиница угоститељских радњи и грађана. Ова кланица је снабдевала месом и угоститеље Врњачке Бање и кафане по селима и пружала касапске услуге домаћинствима. Дневно се клало по два грла крупне стоке и по 4-5 ситне.

Захваљујући раду ове кланице снабдевање месом је било редовно, а трстенички угоститељи постају познати по одличном роштиљу и трстеничке кафане стичу нове госте.

Најпознатији трстенички касапи, месари и мајстори роштиља су били: Благоје Савић, Василије Савић, Љубомир Пешић и син му Милан, Данило Ђурђа Николић, Душан Цветковић и Тодора, Павле Токош и супруга му Вера, Бранко Живановић и супруга му Наталија, Драгољуб Илић, кобасичар, Миодраг Марковић, месар, и супруга му Милица, Богдан Милутиновић, ашџија, и супруга му Дивна.

Као ћевабџије су радили: Јован В. Стошић, Драгољуб Милићевић и супруга му Радмила, Милош С. Милутиновић Косовац, Љубомир Стојановић, Живко Милићевић и супруга Бранислава и други.

5. ИЗГРАДЊА НОВЕ ЗГРАДЕ ЕЛЕКТРИЧНЕ ЦЕНТРАЛЕ 1933. ГОДИНЕ И ОПРЕМАЊЕ НОВОМ ЛОКОМОБИЛОМ „ЛАНЦ“ ОД 75 KS И ТРОФАЗНИМ ГЕНЕРАТОРОМ ЈАЧИНЕ 75 kW

После десет година рада трстеничка термоцентрала је услед повремених преоптерећења и кварова имала прекиде у испоруци електричне струје и варошица је тонула у мрак. Електротехничар Сергије Кулик је предлагао председнику Милану Малићанину да се купи нова локомотила која би се укључивала када се деси прекид у раду активне локомотиле и динаме. Он је тврдио да ће ускоро у вароши бити отворене занатске радње и индустријска постројења у којима ће електромотори бити основни погонски уређаји, електрична струја ће се

користити за пуњење акумулатора за аутомобиле, за галванизацију, за заваривање, за термичке уређаје, за ледару. То све захтева инсталација наизменичне струје која омогућује ширу примену, док постојећа једносмерна струја може служити само за осветљење.

Године 1933. општина Крушевац је обновила своју термоцентралу набавком и постројењем нове и снажније локомотиве и генератора. Она је понудила продају дотадашње локомотиве и генератора Трстенику.

Општина трстеничка је откупила 1933. године од крушевачке општине локомотиву и генератор марке „Ланц“, јачине 75 KS и генератора наизменичне струје са снагом од 75 kWA са међуфазним напонем од 2.100 V.

Општински одбор расправља поводом нестанака струје и више пута се чују примедбе да су демократи унапредили варошицу претварањем штале у електричну централу. Председник општине је од грађевинских стручњака затражио предрачун за подизање нове зграде термоцентрале. Због жалби грађана на буку постројења, и дим и чађ који је куљао из димњака, донета је одлука да се зграда Електричне централе измести на плац близу обале Мораве. У новој згради је предвиђено да се топлота из ложишта искористи за добијање топле воде за варошко купатило.

Нова зграда је завршена 1934. године и исте године су премештене старе машине и монтиране нове под руководством пословође Сергија Кулика, руског емигранта, родом из града Зенкова. Он је још 1923. године добио држављанство Краљевине СХС.

На месту машинисте радио је Марко Вељовић Чабра. Он је наследио Добривоја Јовановића. Ложачи су били Хранислав Ристић Ниса из Медвеђе и Сава Ивановић. Године 1939. примљен је за ложача Драгослав Цветковић Ђалић.

Нова Електрична централа је почела са радом 1935. године, али је дозволу добила тек 14. августа 1936. године.

6. ОТВАРАЊЕ ВАРОШКОГ КУПАТИЛА У ТРСТЕНИКУ 1935. ГОДИНЕ

Грађани Трстеника нису преко лета осећали недостатак варошког купатила јер је купалиште на Морави пружало изванредне прилике за купање и за разноврсну забаву. У летњим месецима обале Мораве су биле препуне купача.

Ипак, у вароши је био велики број младих људи, посебно шегрта и калфи и младих занатлија који нису имали могућности преко зиме да одржавају пристојну личну хигијену. Млади чиновници и интелек-

туалци су одлазили у Врњачку Бању ради купања. Они су предлагали општини да сагради купатило по угледу на купатила у Врњачкој Бањи, али за те намене није било финансијских средстава.

После изградње и опремања нове Електричне централе уређено је и опремљено градско купатило са 4 каде и неколико тушева. Примљена је у радни однос спремачица за одржавање купатила. Одмах по пуштању у рад купатило је свакодневно било отворено у вечерњим часовима. Дневно се купало понекад и по 20-30 посетилаца.

Годинама је у купатилу радила спремачица Ружа Димитријевић, мајка електромеханичара Животија Димитријевића Зунзе.

ГЛАВА XI – ОПОРАВАК ПОЉОПРИВРЕДЕ ОД ЗАПАРЛОЖЕНОСТИ УСЛЕД РАТНИХ ПУСТОШЕЊА И ЛАГАНИ УСПОН РАТАРСТВА И СТОЧАРСТВА У СРЕЗУ ТРСТЕНИЧКОМ

1. РАЗВОЈ ПОЉОПРИВРЕДЕ И СЕЛА КАО ОСНОВ ОПШТЕГ ПРИВРЕДНОГ РАЗВИТКА ОГРАНИЧЕН УСИТЊЕНОШЋУ ПОСЕДА, НЕДОСТАТКОМ ЗАПРЕЖНЕ СТОКЕ, СЛАБОМ НЕГОМ УСЕВА, НЕДОСТАТКОМ МЕХАНИЗАЦИЈЕ, ЛОШИМ СЕОСКИМ И ПОЉСКИМ ПУТЕВИМА, ШТЕТАМА, КРАЂАМА И НЕДОВОЉНИМ ОБРАЗОВАЊЕМ ПОЉОПРИВРЕДНИКА

Трстеник је настао на раскрсници пута кроз западноморавску долину и пута који је преко брода на реци Морави водио из Жупе у Шумадију, као трговиште за размену пољопривредних производа из околних села која су му гравитирала као саобраћајном и управном средишту.

Сведочење о напредном ратарству, воћарству, виноградарству, сточарству, пчеларству и рибарству у трстеничком крају налазимо још у повељама кнеза Лазара и кнегиње Милице.

О напредним селима у долини Мораве оставио је сведочење и француски путописац Бертрандон де ла Брокијер који је 1433. године пропутовао кроз Србију на путу од Цариграда и срео се са деспотом Ђурђем Бранковићем. Он је записао како је прешавши скелом Западну Мораву ушао *...у красну и добро насељену земљу...*

*Земља је ипак красна како само брдовити крај бити може. Пуна је села и сваку пошребу њу намирити можеш.*¹³⁸

Али баш то богатство српских села и рудно богатство је донело и проклетство српске земље јер је мамило турске султаније у крваве походе за стицање плена, плодне земље, рудног блага, радне снаге и бу-

¹³⁸ Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, Београд, 1950.

дућих јаничара и харачке раје. Наредна четири века су протекла у знаку назадовања српских ратарских села. Турском најездом у XV веку одселио се велики број породица поморавских ратара. На њихова селишта пуста населили су се Власи, сточари који су сишли са планина и дошљаци из Македоније са Косова и из Метохије и из Црне Горе.

У XIX веку села у Кнежини Трстеник Пожешке нахије насељавају се новим дошљацима. Власти тада коначно обележавају земљишну својину, одвајају приватну својину од државне и стварају примирителне судове за решавање спорова, пре свега око међа или удута.

То је доба у коме носиоци пољопривредне производње постају велике породице које се називају задруге, које се заснивају на неприкосновеном поштовању старешине. Најбогатија пољопривредна газдинства су имала највећи број чланова, али и највеће земљишне поседе под ораницом, воћњацима, виноградима, пашњацима и шумом. Али неумитне потребе за променама урушавају слогу у задругама и оне се постепено распадају на породице на малим поседима које успевају да произведу само за своје потребе и да све чешће прибегавају зајмовима код зеленаша.

У потрази за бољим животом, чланови бројних породица напуштају ситне парцеле настале деобом наследника и траже посао као најамници код газда или као помоћници код трговаца и као шегрти и калфе код занатлија у граду.

По попису од 31. марта 1921. године, у пољопривреди, шумарству и рударству било је запослено 78,9 одсто становништва Краљевине СХС, у индустрији и занатству 9,9 одсто, у трговини, банкарству и саобраћају 4,3 одсто, у јавној служби и слободним професијама 3,8 одсто и у осталим занимањима 3,1 одсто.

Пољопривредна производња је после рата била скоро потпуно сведена на ручну обраду риљем, будаком и мотиком, јер је окупатор одузео од сеоског становништва и одвео већи део радне стоке. Опоравак је био веома спор. И након десет година после ослобођења и уједињења приноси од биљне производње су били ниски, а сточарство није могло да подмири потребе становништва у обезбеђењу мяса и млека за исхрану становништва.

Од биљне производње зависио је и развој домаће индустрије: фабрике шећера, пива, шпиритуса, ланеног и конопљиног платна, уља, дувана и скроба. Производи ових фабрика су били тражени и ван граница наше земље.

Занимљиву слику даје упоређење коришћења обрадивог земљишта за одређене културе у срезу трстеничком средином XIX века, у години 1866. и на крају међуратног периода из 1940. године:

ТРСТЕНИЧКИ СРЕЗ	1866.		1940.	
Површина оранице	ha	%	ha	%
Кукуруз и жита	4.048	92,1	16.315	89,4
Индустријско биље	193	4,4	135	0,7
Поврће	152	3,5	505	2,8
Сточно биље	-	-	781	4,3
Угари	-	-	521	2,8
СВЕГА	4.393	100	18.257	100

О повећању обрадивих површина сведоче подаци¹³⁹ о уделу појединих култура у процентима:

ГОДИНЕ	1933.	1940.
Шуме	45,0%	30,2%
Оранице	30,3%	36,9%
Баште	1,7%	1,7%
Ливаде	7,1%	7,8%
Пашњаци	6,9%	13,0%
Виногради	3,2%	3,9%
Воћњаци	5,3%	6,3%
Баре и тресетишта	0,5%	0,2%

Биљна производња у Краљевини Југославији није била на завидној висини – оцене су Министарства пољопривреде. Године 1930. која је била просечне родности забележени су ови приноси по хектару:¹⁴⁰ пшеница озима - 10,38 товара; пшеница јара - 7,48; јечам озими - 10,52; јечам јари - 8,94; раж озима - 8,32; раж јара - 8,82; овас - 6,98; кукуруз - 14,44 товара.

Упоређујући ове приносе са приносима развијених европских земаља видљиво је да на малим парцелама без примене напредних начина обраде земље и примене научних тековина, сељак се задовољавао само коришћењем природне плодности земљишта која се обрадом исцрпљивала.

Пољопривредни стручњаци су предлагали Министарству да се у циљу развоја пољопривреде и постизања већих приноса законским путем изврше извесне промене које ће обезбедити боље коришћење земљишта и веће приносе.

¹³⁹ Мирослав Д. Поповић, *Трстеник и његова околина*, прилог економско-географском проучавању комуна, Трстеник, 1968.

¹⁴⁰ Милан Дуњић, „Значај биљне производње и мере за њено унапређење“, „Пољопривредни календар за 1932. годину“, издање Српског пољопривредног друштва у Београду, уредио др Танасије Митровић, доцент Универзитета.

Прва од тих мера требало је да омогући груписање пољских поседа. У Поморављу је било безброј њива и њивица чија површина није премашивала 10-15 ари. На малим њивама није могуће ни дубоко орање ни попречно орање, при обради губи се много засевне површине. Поред тога, ова уситњеност омета наводњавање без кога нема обезбеђења високог приноса.

Због непостојања катастра сталне су граничне заваде између суседа, па адвокати и судски трошкови често однесу вредност обе парцеле које су предмет судског спора.

Друга мера се односи на спречавање цепања и уситњавање поседа, јер се на ситним пољским добрима не може уложити много плодног рада и капитала, те тако обрада ситних поседа није уносна, власници траже зараду на другој страни, а парализована имања им обрађују жене или остају запустела.

Трстенички крај је изразито аграрни предео. Статистика је забележила да 8 одсто сељачких газдинстава располаже са испод 0,5 хектара обрадиве површине, то су, такорећи, сеоски пролетери, надничари. До један хектар обрадиве земље имало је 8,8 одсто домаћинстава, од 1 до 2 хектара имало је 17 одсто домаћинстава, од 2 до 5 хектара имало је 34 одсто домаћинстава, док је од 5 до 10 хектара имало 30,5 одсто газдинстава. Домаћинстава преко 10 хектара, махом неплодне земље, било је само у брдско-планинским општинама.

Према једном прегледу поседа у једној општини у западном Поморављу ситна пољска добра од 0,50 хектара до 2 хектара поседовало је 43,47 одсто власника, мала пољска добра од 2 до 5 хектара имало је 43,46 одсто власника, а средња пољска добра величине од 5-20 хектара поседовало је само 13,07 одсто власника. Власници ситних пољских добара представљали су праву сеоску сиротињу која живи у беди.

Уређење већине газдинстава није било смишљено, мада је постојала тежња ка увођењу плодореда. Такође, све је више окретања од слабо исплативог ратарства ка уноснијем сточарству, али стока се изводи на пашу уместо да се засеје црвена детелина, луцерка, грахорица, сточни грашак, серадела, биљке које дају издашну сточну храну и истовремено побољшавају плодност тла посредством бактерија које везују азот из ваздуха и обогаћују тле.

Обрада земље се у већини ових домаћинстава обавља слабачком запрежном радним снагом. Недостатак стоке је главни узрок ниског приноса на поседима ситних домаћинстава, јер сопственици нису у могућности да дубљим орањем обезбеде усевима влагу у летњем су-

шном периоду. Такође, домаћинства без стоке немају стајског ђубрива да нађубре њиве и тиме обезбеде веће приносе. Још је већи узрок лошим приносима незнање сељака о потребама засејаних култура за појединим хранивима.

Значајан утицај на приносе има одабирање здравог сортног семена за сетву и чишћење од коровског семена, које пољопривредници не упражњавају због скупости, већ сеју семена у којима има велики број зрна лоше клијавости. Сељаци не пружају довољну негу усева. Они праше кукуруз само једном, а и не дрљају ораницу у пролеће. Због тога коров гуши усеве и културне биљке остају кржљаве и дају шуљаив плод. Губитке у количини и каквоћи приноса проузрокује погрешно време жетве која се већином обавља у мртвом зрењу уместо у жутом.

Употреба справа и корисног алата врло је ограничена.

2. ПОВЕЋАЊА ПОТРЕБА СТАНОВНИШТВА ЗА ПОЉОПРИВРЕДНИМ ПРОИЗВОДИМА ИЗАЗИВА ПОВЕЋАЊЕ ОБРАДИВИХ ПОВРШИНА ЗА РАЗВОЈ РАТАРСТВА ПРЕТВАРАЊЕМ ЛИВАДА У ЊИВЕ И КРЧЕЊЕМ ШУМА

Састав тла и довољно влаге и сунца у трстеничком крају били су повољни природни услови за развој разноврсне шуме не само у потпланинским селима, већ и у равницама у долини Мораве. По врстама шуме се може закључити да су после пада српске средњовековне државе под власт Турске предели под шумом проширени и на обрадивим површинама. После ослобођења од Турака, у недостатку обрадивих површина, сваке године се крче шуме и претварају у винограде, воћњаке и њиве. Приходи од шума су вишеструко били мањи него приходи од ратарства.

Мада је ратарима донело увећање обрадивог земљишта и веће приходе, крчење шума је проузроковало и рђаве последице као што су: појаве бујица и поплава после киша, разарање тла, одношење плодног слоја ораница, стварања вододерина и наноса, запушавања протока брдских потока и промене корита речица и штета у пољопривредним засадима. Површине под шумом су се због крчења ради добијања оранице знатно умањиле у периоду између два рата.

Током XIX века досељавање становништва из неослобођених крајева и повећан прираштај становништва повећали су потребу за повећањем обрадивих површина и у трстеничком крају. Шуме су се крчиле обарањем стабала, паљењем шикара и трњака, а потом вађењем пањева, прекопавањем и риљањем земљишта богатог хумусом.

Увече, крај ватре у „кући“ са огњиштем, после повратка са рада, ратари би причали са суседима колико су тога дана искрчили шуме. Из тога времена, када су нестајале шуме и утрине, сачувани су називи многих потеса који су претворени у оранице и воћњаке (Орнице у Великој Дренови, Лаз у Старом Трстенику, Кључ у Стопањи и Доњој Црнишави).

Професор Милан Дуњић је извршио попис пољопривредних справа у једној општини у долини Западне Мораве,¹⁴¹ која је имала 329 домаћинства. Ова домаћинства су поседовала укупно 996,51 ха земље што значи да је свако домаћинство располагало просечно са по 3 ха.

Овај атар је распоређен на следеће културе:

1. Оранице	651,03 ха	65,33%
2. Баште	11,66 ха	1,1%
3. Ливаде	42,57 ха	4,2%
4. Пашњаци	89,60 ха	8,9%
5. Виногради	42,25 ха	4,2%
6. Воћњаци	43,43 ха	4,3%
7. Шуме	70,12 ха	7,0%
8. Шевари-ритови	13,17 ха	1,3%
9. Кућишта	32,67 ха	3,2%
СВЕГА	996,51 ха	100%

Из овог прегледа видимо да су шуме заузимале око 7 одсто сеоског атара, што је знатно смањење у односу на стање почетком века када су заузимале двоструко више.

Крчење шума је постало уносан посао, јер су се на тај начин добијале нове оранице и истовремено обезбеђивао огрев за зиму, за печење опеке и креча, за налагање на казан при печењу ракије. На искрченом земљишту је прве године обично сејан бостан, а наредне или винова лоза, или нови воћњак или је сејан кукуруз за исхрану становништва и за тов стоке. Касније су се наизменично сејали кукуруз и пшеница и друга жита.

У почетку кукуруз је сејан као једини усев, обично је сејан домаћи „моравца“ и „јарик“, кога су донели досељеници, али после Пр-

¹⁴¹ Проф. агрономије Милан Дуњић, начелник пољопривредног одељења Моравске бановине, изложио је прилике у трстеничком срезу кроз студију о пољопривредној производњи у једној западноморавској општини, али није навео коју општину је узео као типичну за проучавање. Познато нам је да је најбоље познавао прилике у свом родном селу, Стопањи, која је са Бресним Пољем чинила општину са 303 газдинства. У трстеничком срезу 329 газдинстава имала је општина Љубостиња која је обухватала 5 села: Грабовац, Планиницу, Лободер, Лозну и Угљарево.

вог светског рата доносе се родније сорте, као бели „осморедац“ и жути „зубан“. У планинским селима сејан је кукуруз „брзозрелац“, који није давао значајан принос, али је зрео раније.

Земљорадници су повремено остављали да се земља „одмара“, па су сејали стрна жита: пшеницу и јечам у нижим пределима, а овас (зоб), јечам, а нарочито раж у планинским и брдским потесима. Пшеница је сејана обично по једна њива до 50 ари, јер су се пшенични смесни хлеб и погача месили углавном за празнике и кућну славу, богомољу, заветину, Божић, Ускрс и Духове. Гајиле су се сорте пшенице као што су озима црвена „сиљкара“ и бела „јарица“, која се сејала у пролеће.

Неколико година после проласка железничке пруге кроз Трстеник, пшенице из овог краја постају производ на цени, па се повећавају површине засејане пшеницом и сеју се нове родније сорте попут „банкута“, „видоваче“ и „банатске белице“. Добри приноси и квалитет пшенице тридесетих година подстичу синове Милосава Мирића да њихов млин у Трстенику опреме високопродуктивним постројењем, па чак и да варошица постане извозник жита и брашна.

Као што је познато, ратари су некада орали земљу дрвеном ралицом, потом дрвеним плугом са металним раоником који је вукла запрежна стока, волови или краве, ређе коњи. Ове дрвене плугове су правили сеоски мајстори, а гвоздене раонике су ковали сеоски ковачи, обично Цигани, који су ковали и остале пољопривредне алатке, као што су: будаци, мотике, секире, српови, док су косе набављане из иностранства, из Пеште су их доносили свињарски трговци. За сејање кукуруза земља је орана на двадесетак дана пре Ђурђевдана. Кукуруз се сејао у бразду и под мотику, на јачој земљи гушће, а на слабијој ређе. Прво копање обављано је у јуну, око Духова, а берба кукуруза се обављала око Светога Томе, средином октобра. Кукуруз је стављан у кошеве, а крунили су га око Божића или по потреби. Кукурузну трску су сељаци везивали у снопове, денули у стогове и користили за сточну исхрану.

Пшеница је сејана уочи Аранђеловдана, средином новембра, а жела се око Светих Врачева, средином јула. Једино је јечам брзо стизао као прва помоћ изгладнелој сиротињи – се јан око Благовести, а припевао за жетву око Свете Тројице, па је у неродним годинама јечам био спасоносно жито, јер је рано пристизао за жетву и, после мељаве на воденици „моравки“, мешен је први хлеб од новог жита, када су све залихе од прошлогодишњег рода биле исцрпене.

Од природе тла, искуства у земљорадњи и знања у обради земље и гајења усева, али и од климатских услова зависили су и приноси појединих култура. На искрченим новинама за неколико година у брд-

ским ораницама приноси кукуруза достизали су и до 2.500 kg по хектару. Касније, на испошћеном земљишту приноси су опадали и једва достизали 1.800 kg. У неплављеном делу моравске долине и у „кључевима“ крај сеоских речица приноси су се кретали и до 3.500 kg по хектару. У потпланинским и планинским селима и најбоље парцеле једва су давале по 800 kg по хектару.

Пшеници је највише одговарало земљиште у побрђу, подаље од плитке издани. За њу нису биле штетне суше као за кукуруз, па су приноси постизани од 1.500 до 2.000 kg по хектару, а на добрим парцелама у брдско-планинском земљишту до 1.000 kg.

Пораст становништва је после завршених ратова био бржи него увећавање плодног земљишта површина, па и поред унапређења обраде земље у неким брдско-планинским селима приноси пшенице и кукуруза нису били довољни за исхрану становника, те су морали да довозе житарице из других села разменом за: стоку, дрва, креч, камен или куповином од надница. Недовољан принос жита је изазивао оскудицу у сиромашним селима као што су била: Лободер, Рајинац, Горњи Дубич, Шљивица, Брезовица, Станишинци, Гоч, Попина, Дубље, Риђевштица...

Ратна пустошења и губици становништва су пољопривреду у Србији разорили до те мере да је већина домаћинства остала без прејзне стоке за обраду земље, па је авет глади куцала на многа врата домова осиротелих житеља, махом жена, стараца и нејачи.

Држава је настојала да обезбеди исхрану становништва куповином жита и брашна у житородним крајевима. Трговина овим животним намирницама постаје веома уносна и у Трстенику је отворено десетак трговина које су се бавиле прометом жита и брашна.

Због необрађених њива и малих површина засејаних житарицама услед ратних прилика, велики број становништва је тражио зајмове за набавку хлебног жита. Зајмодавци су кредите давали са великим каматама. Расла је задуженост сељака која је прелазила у презадуженост.

Сељаци су се трудили да повећају обрадиве површине крчењем шума, исушивањем ритова и преоравањем ливада, да бољом обрадом повећају приносе, да сеју родне сорте житарица, да ђубрењем повећају плодност њива. Али и поред свих агротехничких мера, приноси су претежно зависили од родности године, односно од количине и распореда падавина и од броја сунчаних дана. Али када су учестали рђави услови за сетву и негу усева, као што су: честе кише, суше, рани и позни мразеви, градобитине и поплаве – настајале су непоправљиве штете и

приноси су подбацивали, па понекад их није ни било. Разумљиво је да су преко целе године очи земљорадника биле упрте у небо и сви њихови пољски радови су започињали са неком светковином свеца.

Као у стара времена, када су приношене жртве паганским боговима за здравље укућана и напредак дома и бољи род летине, моравски сељаци су на хришћански празник Спасовдан молили поједине свеце за родну годину, ишли на литије са крстовима по пољу и певали: „Крстоноше, крстоноше, сви уз крста Бога моле, амин, амин, амин!“

Безброј обичаја је настао с циљем да се поједини свеци умилоствиве и заштите усева. Обреди на Божић за рађање летине, поворке коледара које су обилазиле домове богорадећи за родну годину на Покладе, на Цвети, на Ускрс, обилазак око куће уз лупање у металне канте за Јеремијин дан, молитве Светом Илији за заштиту од грома и градобитине, Светом Вартоломеју (Вратолома) да заштити бераче воћа од пада са дрвета, молитве Светом Мрати за заштиту стоке од вукова. За сушног лета по селима су ишле од куће до куће и преко поља поворке додолки, окићене цвећем, поливајући се водом, призивале кишу. Безброј обичаја из давнина је обављано на велике хришћанске празнике са циљем да се свеци умилоствиве да заштите мученички ратарски, сточарски и виноградарски труд и да се повећа принос летине и узгој стоке.

„Политика“ од 7. јула 1926. године је обавестила читаоце о поплавама које су задесиле Србију. Излиле су се реке: Дунав, Сава, Морава, Колубара и поплавиле велика пространства. Вода је сезала до кровова кућа. За Трстеник нема података, јер ту још није било дописника „Политике“.

„Политика“ од 20. јула 1926. године објављује вест о поплавама у Поморављу:

Морава у Жичком срезу поплавила хиљаду хектара, највише пог кукурузом.

Д. С.

„Политика“ је 19. октобра 1926. године објавила:

Како је убрзо након извоз воћа

Поводом привредне изложбе у Трстенику

Трстенички крај бољи одличним воћем. Скупи превоз због чега ни смо конкуренци. Немамо солидних извозника. Људе нема ко да научи како да одабирају воће за извоз.

П. Л.

И за производњу поврћа у трстеничком крају су постојали врло добри природни услови. Повољна клима и дуг вегетациони период и јесени које су топлије од пролећа, пространа и плодна алувијална равн, плитка издан и у њој обиље воде у реци. Ипак, повртарство је почело нагло да се развија тек када се појавило тржиште у Трстенику и у Врњачкој Бањи, а захваљујући добром железничком саобраћају поврће и воће из трстеничког краја, посебно: паприка, парадајз, краставци, плави патлиџан, празилук, лук, арпацик све чешће су отпремани за Краљево и Чачак.

Остало је казивање да су мештани села на десној обали Западне Мораве од Бресног Поља до Почековине и Оцака научили гајење раног поврћа од неког чувеног баштована, „Бугарина“ Икце из Крушевца, који их је научио неговању засада у кара-лејама, топлим лејама на стајњаку и у стакленицима.

Средиште повртарске производње постају села: Озаци, Почековина, Горњи и Доњи Рибник, Стопања и Бресно Поље. Средишта воћарства, виноградарства и калемарства су била села Велика Дренова, Милутовац и Медвеђа.

Познато је да је снажан замах гајењу сортних винограда дао просветитељ Војислав Катунaц (1872-1965), учитељ из Селишта, који је, службујући у Великој Дренови, покренуо калемарство као начин за добијање високородних сорти винове лозе и створио Калемарску задругу, водећу установу ове врсте у Србији и тиме Велику Дренову учинио колевком калемарства у Србији.

Постојало је од старине уверење да су бољи повртари житељи села ближе Крушевцу досељени са југа Србије, па чак и из Бугарске, одакле су донели искуства у неговању баштенских култура, док су житељи западно од Трстеника досељени из Рашке земље и Старог Влаха и са Златибора претежно сточари и добри косци, као и житељи планинских села.

Највећи допринос узлету повртарства дала је Врњачка Бања која после ослобођења и уједињења постаје највеће српско лечилиште и одмаралиште, у коме се подижу бројни хотели који примају угледне госте и граде се виле богатих грађана из Београда и других великих градова, па се потражња за свежим, а нарочито раним поврћем повећава, што утиче да повртари све више користе страна достигнућа у повртарству, граде топле леје, користе стајњак за загревање расада, граде широке бунаре са долапима у које упрежу стоку и системом ваде заливају велике засаде паприке, парадајза, купуса и те своје производе довозе на пијаци у Трстенику и у Врњачкој Бањи.

Током времена у сваком селу су груписане њиве са истом врстом поврћа. Лукаре су биле у близини кућа. Купусаре су груписане обично поред сеоских речица или поред јаза којим је вода са реке спроведена до букве сеоске воденице, па се из јаза спроводила вода каналима – вадама за заливање купуса, паприке, парадајза и празилука. У великим баштама поред речица које лети пресушују копани су широки пољски бунари, звани ауз,¹⁴² на које су постављани долапи са кофицама за извлачење воде која је просипана у корита и разгранатим вадама спровођена у леје и редове поврћа за заливање. Долап је окретао обично упрегнут коњ, а у сиромашнијим домаћинствима говече.

Сеоско становништво од давнина производило је за своје потребе не само храну, већ и одећу и обућу. Зимска одећа је израђивана од вуне сопственог стада оваца, а летња је ткана од конопљане и ланене пређе. Конопље су неговане на једној мањој, али најплоднијој парцели. После сазревања конопља је средином лета чупана или жњевена и везивана у снопове, и после сушења потапана у неком плићаку Мораве, ређе у загађеним вировима сеоских речица. После кишељења конопље су испиране од муља и талоба, а затим одвожене кућама где су сушене по плотовима и двориштима. Када су биле суве „као барут“, конопље су се трлиле на трлицама где су одвајана влакна од осушеног шупљег стабла – поздера и тако добијано предиво, кучина и тежина. Ту тежину су жене преле на својим кудељама и преслицама и добијале пређу за ткање на разбојима. Од конопљане пређе ткано је платно од кога су шивени: постељина, јастуци, хакови, торбе, канавци, поњаве, столњаци, ређе гаће и кошуље. Од грубљег и дебљег конца ткани су покривачи, звани губери, за покривање лети. Од финије ланене пређе ткана су платна за гаће, и кошуље и подсукње. Вишак тежине продаван је ужарима који су од ње правили разне врсте конца, затим ужад и конопце. Такође, од конопље су израђивани и улари за стоку.

Већина сеоских домаћинстава је дуго времена настојала да сопственом производњом свих роба и добара подмири своје потребе. Део своје летине или стоке сиромашни сељаци су продавали на пијаци како би купили кухињску со, петролеј за осветљење, шећер за празнике. Касније, за шивење одела све више се купују фабричке тканине, а кожна обућа ручне израде замењена је гуменим опанцима индустријске

¹⁴² За време аустроугарске окупације 1915-1918. године многи баштенски бунари су запуштени. Када су после ослобођења и уједињења чишћени и поправљани, на дну бунара неретко су пронађене зарђале пушке и неексплодиране ручне бомбе које су мештани при претресу ту бацали јер је поседовање оружја кажњавано стрељањем.

израде јер је била трајнија и боље штитила ноге за време кишног времена. Кожну обућу сеоско становништво купује углавном за свечаности и саборе. Скоро све остало производило се у домаћинству.

Временом у градовима су се у складу са европском модом појавили савремени модни шнајдери који су за младе трговце и занатлије шили модерна одела, а шустери израђивали лаковане ципеле и ређе чизме. Уместо шајкача носе се на глави шешири, а уз одело иду кравате и прслуци са цепним сатом. Та мода утиче и на младиће и девојке из имућних сеоских кућа и по селима се појављују дућани у којима се сељаци снабдевају луксузном робом. Тако настају потребе за повећањем производње за тржиште.

3. ВОЋАРСТВО И ВИНОГРАДАРСТВО ПОСТАЈУ ИЗВОР ВЕЛИКИХ ПРИХОДА ЈАКИХ ПОЉОПРИВРЕДНИХ ГАЗДИНСТАВА И ВИНАРСКИХ ТРГОВАЦА

Трстенички крај је још од римских времена поседовао одличне услове за житницу и баштенске културе у долини Западне Мораве, али истовремено за гајење воћњака по ободу долине и винограда на сунчаним падинама и на мање плодном земљишту.

Домаћинства у трстеничком крају су настојала да на својим поседима произведу све што је потребно за кућу, а тржишту је био намењен вишак производа. Зато су, поред ораница, за гајење житарица и негововање башта држали и ливаде за кошење и испашу стоке, али и воћњаке и винограде.

Воћњаци су у почетку настали на окућницама и у околини кућа, тек касније, појавом купаца откупљивача ракије и вина, затим јабука и крушака и пекмеза, засађују се воћњаци на већим парцелама, претежно на брежуљцима и сунчаним падинама изнад моравске долине. Од воћа су се гајиле претежно шљиве за производњу пекмеза и ракије и јабуке и крушке, за стону употребу и пијацу, а посебно винова лоза за производњу грозђа и справљање вина и ракије.

Трстенички крај је био познат по изврсним шљивама које су масовно засађене у време сушења винограда од напада америчке бубе филоксере. Сељаци су највеће приходе остваривали производњом и продајом ракије шљивовице, која је била изврсног квалитета. Гајене су углавном сорте за производњу ракије шљиве тургоње и виткаре и шљиве за производњу пекмеза и за сушење, зване пожегаче. Део шљива је отпреман за тржишта ван Трстеника у корпама плетеним од прућа.

Попис воћних стабала из 1940. године показује заступљеност врста воћака у срезу трстеничком:

ВРСТА ВОЋА	БРОЈ СТАБАЛА	ПРОЦЕНАТ
Шљиве	290.735	70,0
Јабуке	68.851	16,6
Крушке	18.824	4,5
Брескве	10.812	2,6
Ораси	10.272	2,5
Трешње	6.234	1,5
Кајсије	4.930	1,2
Дуње	3.363	0,8
Вишње	1.284	0,3
СВЕГА	415.305	100,0

Истовремено је откупљивано око 50 вагона грозђа годишње, 10-15 тона пекмеца, 10-15 вагона суве шљиве, 120 вагона вина, до 10 вагона ракије комовице и око 60 вагона шљивовице.

„Политика“ је 23. августа 1932. године објавила извештај из Трстеника:

Срез трстенички је познат као воћарски крај. Ове године берба ће бити врло добра. Шљиве су одличној квалитета и у једном килограму има 45 до 50 комада, док је прошле године било 60 до 65 комада. Рачуна се да ће ове године бити за извоз 250 до 300 вагона шљива. Данас је ушварен на трстеничкој станици први вагон шљива и упућен за Рошерам. Цена шљива је сада 80 до 100 динара за килограм.

По засадама винове лозе срез трстенички није много заостајао за срезом жупским, а налазио се испред осталих срезова крушевачког округа. Свако домаћинство, осим оних изразито сиромашних, имало је свој виноград величине од 20 ари до једног хектара, а нека богатија домаћинства имала су и своје подруме са бачвама од 5 товара до 50 товара за држање муљаног грозђа до истакања вина и бурад за претакање вина, казане за печење ракије комовице и бурад од 50 до 500 kg за држање и претакање вина и ракије.

Занимљиво је да се од давнина виногорје завршава на западним границама трстеничког краја. Села западно од Дубља и Лозне готово да се не баве гајењем винове лозе. У тим пределима, наводно, винова лоза не успева због земљишта и климе, међутим, сва је прилика да становништво овог краја, претежно сточарско, није било вично калемљењу, гајењу и заштити винове лозе.

Из прегледа, који је објавио Миливоје Савић, начелник Министарства трговине и индустрије Краљевине СХС из 1925. године, села у трстеничком срезу су имала под виновом лозом засађено 930 хектара. Он даје преглед и по селима:

1. Медвеђа	225 ha
2. Чаири	160
3. Велика Дренова	130
4. Опази	6
5. Мала Сугубина	105
6. Омашница	60
7. Јасиковица	35
8. Богдање	30
9. Велуће	25
10. Милутовац	21
11. Почековина	10
12. Стопања	10
13. Брезовица	8
14. Дубље	5

По сортама највише засађених чокота заузима „прокупац“ (25%), назван у народу „рскавац“, затим „скадарка“ (5%), „зачинка“ (3%), „дренак-пловдин“ (2%). Од грозђа се највише произносило црно вино (око 65%) и вино розе боје које се звало „Трстеничка ружица“ (35%).

Виноградарски стручњаци су оценили да сељаци не умеју да очисте киселу и плесну бурад, те је вино често постајало кисело и буђаво. Због тога се пола рода грозђа прода винарима, а пола преради у вино и ракију. Начелник Миливоје Савић истиче као најзначајније виноградарско село овога краја Медвеђу и даје оцену:

Рад око сађења и обраде винограда је модеран, а нарочито у Медвеђи, само је рад у подрумима примитиван.

Воћарство у трстеничком крају је било познато у читавој Југославији као напредно, па је проучавано и у стручним круговима, а било је и предмет пажње шире јавности.

„Политика“ је 13. октобра 1926. године објавила вест:

Пољопривредна изложба у Трстенику

Трстеник, 12. октобра. Вредна пољопривредна подружина среза трстеничког, а нарочито трстеничка, медвеђска, брезовачка и дреновска приређују од 17. до 19. октобра пољопривредну изложбу у Трстенику. Изложиће се повртарски, воћарски и виноградарски производи. Могу да излажу сви из среза.

У срезу се почињу користити научна сазнања из агрокултуре, а нарочито у Медвеђи.

Д. С.

Браћа Милан и Милош Малићанин, били су познати као преза-
пслени банкари, по очевом аманету да не запоставе гајење винограда,
купили су земљиште на брду Ћирин брест код Чаирског гробља и по-
дигли најсавременији виноград у коме су житељи Трстеника први пут
пробали нове сорте грожђа, као што су: „хамбург“, „кардинал“, „афу-
сали“ и друга. На тој плантажи браћа Малићанин су запослили радни-
ке за обраду винограда и негу винове лозе. Виноград браће Малићанин
служио је за углед свим виноградарима.

4. РАЗВОЈ СТОЧАРСТВА ЗАСНОВАН НА ГАЈЕЊУ МАЛИХ СТА- ДА И ЗАПРЕЖНЕ СТОКЕ УЗ УВОЂЕЊЕ БОЉЕ СЕЛЕКЦИЈЕ РАСНИХ ГРЛА

У смутним временима сточарство је било најпогоднија привред-
на грана јер се становништво склањало са ратних попршта у планин-
ске крајеве заједно са стоком. Захваљујући томе, становништво је успе-
вало да преживи и након проласка ратне стихије силазило је у плодну
моравску долину на опустела имања и настављало обраду земље.

После ослобођења од Турака Трстеник је брзо постао пограни-
чно место познато по својим панађурима на којима су сточари прода-
вали добре коње, волове и краве, стада оваца, чопоре свиња... Ту су до-
лазили и сточни трговци из Турске, куповали стоку и терали преко
границе. Када је 1833. године Србији припојено нових шест нахија и
граница померена на југ, трговци стоком су кренули на север и стоку
продавали у Аустро-Угарској.

Према једном попису стоке у срезу трстеничком је 1866. године
било:

- говеда 15.001 грло или 76 на 100 житеља,
- коња 1.006 грла или 5 на 100 житеља,
- свиња 18.011 брала или 91,3 на 100 житеља,
- оваца 40.096 брала или 203,3 на 100 житеља,
- коза 4.396 брала или 22,3 на 100 житеља.

Године 1940. пописано је у срезу трстеничком:

- говеда 11.189 грла или 20,8 на 100 житеља,
- коња 1.186 грла или 2,2 на 100 житеља,
- свиња 9.847 брала или 18,2 на 100 житеља,
- оваца 24.671 брала или 44,9 на 100 житеља,
- коза 1.607 брала или 2,9 на 100 житеља,
- живине 92.850 или 171 комад на 100 житеља.

Године 1931. је објављен упоредни статистички преглед бројности стоке по бановинама. Највећа стада оваца су била у Моравској бановини (54 брера по km^2), затим следе: Приморска бановина (53), Вардарска (46), Зетска (35), Врбаска (27), Дунавска (26), Дринска (22), Савска (10) и Дравска (3). У срезу трстеничком број грла по квадратном километру био је око просека. Срез трстенички у Моравској бановини Краљевине Југославије 1931. године обухватао је територију од 494 km^2 на којој је пасео 24.671 брав, што значи да је по km^2 пасло око 50 брера. По сваком од 8.286 домаћинства гајено је просечно по 3 брера оваца.

Смернице у гајењу стоке могу се видети из упоредног прегледа броја одгајених грла по становнику у 1866. години и истог односа у 1940. години:

Врста стоке	Број стоке 1866.	На 100 житеља	Број стоке 1940.	На 100 житеља
Говеда	15.001	76,1	11.189	20,8
Коњи	1.006	5,1	1.186	2,2
Свиње	18.011	91,3	9.847	18,2
Овце	40.096	203,3	24.671	44,9
Козе	4.396	22,3	1.607	2,9
Живина	92.850	171,0		

Стање пољопривредних газдинстава се споро побољшава због сталног уситњавања поседа деобом између наследника, затим продајом појединих парцела за дуг и услед честих суша, поплава, раних мразева и градобитних падавина. На малим поседима домаћинства су држала по две краве, једну до две свиње, по десетак оваца и двадесетак кокоши. Тек већа газдинства су држала по два и три пара говеди, већа стада оваца и свиња за приплод, тов и продају.

У време када су знатне површине заузимале сеоске утрине и ливаде домаћинства су гајила знатан број оваца због вуне коју су откупљивале фабрике штофова и меса за касапнице. У пролеће, после шишања, стада оваца су давана у планинска села: Гоч, Станишинце, Плочу, Јелакце на чување код овчара уз исплату чуварине у новцу или у жити. Овце су у планини остајале преко лета и у јесен су дотериване у села где су пасле до снегова и прехрањиване сеном и лисником.

Из прегледа¹⁴³ стоке једне просечне општине из 1931. године у срезу трстеничком, која је бројала 329 домаћинства се види да има наредни број грла:

¹⁴³ Милан Дуњић, „Значај биљне производње и мере за њено унапређење“, „Пољопривредни календар за 1932. годину са практичним пољопривредним поукама“, Београд, 1932.

I Коњи

1. Ждребад – грла 10,
 2. Омад мушка – 2,
 3. Омад женска – 4,
 4. Кобила – 53,
 5. Пастува – 5,
 6. Коња – 9,
- Свеја їрла 83.*

II Говеда

1. Телад – грла 248,
 2. Јуница и крава музара – 300,
 3. Крава јалових – 165,
 4. Јунаца и бикова – 25,
 5. Волова – 4,
- Свеја їрла 742.*

III Свиње

1. Прасад испод 6 месеци – грла 506,
 2. Вепрова за приплод – 56,
 3. Крмача за приплод – 262,
 4. Осталих свиња – 86,
- Свеја їрла 910.*

IV Овце

1. Јагњад – грла 183,
 2. Овнова за приплод – 14,
 3. Оваца за приплод – 222,
 4. Осталих оваца – 13,
- Свеја їрла 432.*

V Козе

1. Јарад – грла 2,
 2. Коза – 2,
- Свеја їрла 4.*

VI Живина

1. Кокошака перади – 15.765,
 2. Гусака – 157,
 3. Пловака – 206,
 4. Ђурака – 58,
 5. Бисерки – 9,
- Свеја їрла 16.195.*

VII Кошница

1. Кошница са непокретним саћем, комада 77,
2. Кошница са покретним саћем, комада 15,
Свећа комада 92.

5. УСПОН ПОЉОПРИВРЕДЕ У ТРСТЕНИЧКОМ СРЕЗУ ОМЕТАЈУ ПРИРОДНЕ НЕПОГОДЕ И НЕДОВОЉНА ТРАЖЊА ПОЉОПРИВРЕДНИХ ПРОИЗВОДА

У овом временском периоду честе временске непогоде су наносиле велику штету сеоском становништву. Велики снегови, поплаве, суше, градобитине и олује уништавали су усеве и поједина села остављали без хлеба.

О тим непогодама остављена су сведочења у новинама.

„Политика“, је 7. јула 1926. године објавила да су почетком овога месеца обилне кише проузроковале велике поплаве у целој Србији. Излиле су се све реке (Дунав, Сава Морава, Колубара) и поплавиле велика пространства. Вода је сезала до кровова кућа. За Трстеник нема података.

„Политика“ је 20. јула 1926. године објавила да је Западна Морава у жичком срезу поплавила хиљаду хектара, највише под кукурузом.

6. ПОЉОПРИВРЕДНА ГАЗДИНСТВА ПОД ТЕРЕТОМ ПОРЕСКИХ ОБАВЕЗА И КАМАТА ПАДАЈУ У ДУЖНИЧКО РОПСТВО

Министарство пољопривреде Краљевине Југославије је настојало да предузме мере за бржи развој пољопривреде. Јуна 1932. године министар пољопривреде, др Јурај Деметровић, је сазвао комисију за израду пољопривредног плана. У комисију су ушли представници свих 9 бановина. Комисија је истраживала које пољопривредне културе могу да се засеју на већим површинама с обзиром на то да постоје услови за повећање. Разматране су и могућности за повећање бројности стоке.

Житељи Поморавља су од давнина били претежно ратари, али је сточарство било друга важна делатност која је била основ развоја сеоског газдинства.

Развојем занатства и увођењем нових напредних начина обраде земље и гајења стоке, приходи од пољопривреде су се увећавали и земљишне површине су се повећавале, а пашњаци, ливаде и шуме су се смањивали.

Упоредни преглед засејаних површина у срезу трстеничком то нам најбоље потврђује.

Према попису Аустријанаца из 1916-1917. године у трстеничком срезу је било засејано 5.557 ха житарица, 235 ха поврћа, 54 ха индустријског биља, 25.5871 стабло шљива, 273 ха винограда, под ливадама је било 1.771 ха, а под детелином 71 ха.

Овде доносимо преглед засејаних житарица из 1916-1917. године: кукуруза – 4.283 ха; пшенице – 733 ха; ражи – 24 ха; јечма – 421 ха; овса – 95 ха

Свега засејано житарица 5.557 хектара.

Према истом попису поврћем су засејане следеће површине: пасуља – 68 ха; кромпира – 59 ха; купуса – 89 ха; лука – 19 ха.

Свега засејано поврћем 235 хектара.

Од индустријских биљака је засејано: лана – 6 ха; конопље – 48.

Свега засејано индустријског биља 54 хектара.

Раних шљива је засађено 61.163 стабла, позних шљива 194.708 стабала, винограда 273 хектара.

Под ливадама је било 1.771 ха, детелиништа – 71 ха, што укупно чини 1.842 хектара. Остала обрађена земља 247 хектара.

Свега обрађене земље је било 8.219 хектара, остало необрађене плодне земље – 567 ха. Остало необрађене неплодне земље 2.908 ха.

Земљиште под шумом – 7.143 ха.

Укупно имања 18.977 хектара.

Педантни Аустријанци, у жељи да у потпуности искористе постојеће изворе за снабдевање своје ратне машине храном и потребним материјалом, забележили су да је у трстеничком срезу 1915-1916. године убрано: кукуруза 27.119,84 товара, пшенице 2.162 товара, ражи 42 товара, јечма 1.256 товара, овса 263 товара, пасуља 612 товара, кромпира 770 товара, купуса 5.388 товара, лука 66 товара, конопље 97 товара, лана 12 товара, сена 17.817 товара, сламе 1.924 товара, детелине 551 товар, раних шљива 4.977 товара, позних шљива 13.671 товар и 4.561 хектолитар вина.

У исто време пописано је да трстенички срез располаже са 498 исправних коњских запрежних кола и 1.572 запрежних кола са воловском вучом за два грла.

Успон извоза пољопривредних производа и стоке и грађевинског и огревног дрвета из трстеничког среза почео је одмах после завршетка изградње железничке пруге Сталаћ – Чачак 1912. године. Између два рата извоз ових производа, не само из овог среза, већ делом и из Жупе и Левча ишао је преко железничке станице Трстеник.

Забележено је да је на трстеничкој пијаци годишње продавано по 200 вагона пшенице, 50-60 вагона јечма, до 10 вагона ражи, 40-50 вагона овса и чак 300 вагона кукуруза.

Истовремено је откупљивано око 50 вагона грожђа годишње, 10-15 тона пекмеца, 10-15 вагона суве шљиве, 120 вагона вина, до 10 вагона ракије комовице и око 60 вагона шљивовице.

Значајни приходи остваривани су коришћењем дрвета из државних и приватних шума. Само за огрев извозило се око 1.000 кубика дрвета и приближно иста количина грађевинског дрвета у облом стању коју су извучиле рабације и допремале до железничких станица у Врњцима и у Трстенику или су сплавовима низ Мораву спроводиле до Крушевца или Сталаћа, а одатле возовима нормалног колосека до фабрика и постројења за прераду дрвета.

У Трстенику су четири пута годишње одржавани сајмови, звани панађури или вашари: на Младенце, 22. марта, на Свету Јелену, 3. јуна, на Светог Стефана, 15. августа, и на Светог Тому, 19. октобра. Сваке године на тим вашарима се поред велике количине занатских и других производа продавало око 1.000 грла крупне стоке и исто толико ситне стоке за извоз у друге крајеве.

7. УВОЗ ПОЉОПРИВРЕДНИХ МАШИНА И ОПРЕМЕ ИЗ РАТНИХ РЕПАРАЦИЈА И ОПРЕМАЊЕ ГАЗДИНСТАВА МЕХАНИЗАЦИЈОМ ПУТЕМ КРЕДИТА УТИЧУ НА ДОБИЈАЊЕ ВЕЋИХ ПРИНОСА И ПРИХОДА

После Првог светског рата нагло је почело увођење пољопривредних машина за обраду земље, сетву и жетву, вршидбу и косидбу. Дрвену ралицу је потиснуо гвоздени плуг. Ралицу су задржала само сиромашна домаћинства и она у планинским крајевима.

После повратка српских ратних заробљеника из Аустрије, Мађарске и Немачке, наши ратари су донели значајна искуства развијених пољопривредних поседника, па су и моравски ратари почели да повећавају приносе обилним ђубрењем њива стајњаком, угарењем – заоравањем стрништа одмах после жетве, јесењим орањем, дрљањем орања, окопавањем, наводњавањем. А тек око 1930. године наши ратари су сазнали за вештачко фосфатно ђубриво и почели да га користе, први су били баштовани. Забележено је да су неки угледни и напредни домаћини први пробали употребу вештачког ђубрива. Стручњаци су препоручивали соно гнојиво суперфосфат које су од сировог увозног фосфата уз употребу сумпорне киселине производиле четири домаће фабрике. По хектару оранице је било потребно да се баци и заоре око

300 kg. Цена суперфосфата је била 85 динара за 100 kg, што значи да је по хектару вештачко соно ђубриво коштало око 255 динара. Такође, у Словенији се продавало и тзв. Томасово брашно по цени од 100 динара за 100 kg. Оно је било слабије и по хектару је требало растурило око 400 kg. Поред ових гнојива на тржишту се налазило вештачко гнојиво амонијумсулфат, који се производио у гасари у Загребу. Његова цена је била око 450 динара за 100 kg.

Остали су забележени као напредни пољопривредници: Мицко Парађанин у Пољни, Живојин-Жика Митровић у Почеквини, Милан Дуњић у Стопањи, Милорад Милосављевић Рода у Велућу, Василије Николић у Доњем Рибнику, Вуксан Џопалић у Доњој Црнишави и други.

Прве савремене пољопривредне справе набавили су пољопривредници који су се вратили из заробљеништва. Они су, радећи на имањима богатих поседника, упознали предности механизације и агротехнике. Појединци су трговали са банатским Немцима и од њих су научили напредне поступке при обради земље. Увођење нових справа је било скупо, па је због тога све ишло по старом.

Око 1922. године појавиле су се увозне пољопривредне машине, гвоздени плугови „саковци“, гвоздене дрљаче. За ове плугове који су лако орали тешка земљишта, утрине, ливаде и покрчене воћњаке тражиле су се снажније запреге попут волова или коња. Приноси су били двоструко већи на њивама обрађеним овим справама. Појавили су се у Војводини и први трактори које су могли да купе само веле-поседници.

Унапређена је и вршидба. Раније се вршај обављао гоњењем запреге крава да у круг газе по сноповима пшенице, па се после више сати окретања стоке у круг обављало вејање пшенице. После уједињења појављује се вршалица „Геп“ која је покретана сточном запрегом помоћу механизма са зупчаником и преносним каишем. Око 1934. године појавили су се моторна вршалица и дреш које су имале вишеструко већи учинак. Један од првих мајстора за вршидбу са моторном вршалицом био је Груја Панић из Трстеника. Једну такву вршалицу набавио је учитељ Јосип Киндл за село Рајинац у коме је службовао.

Поседовање вршалице доносило је и нов приход, јер су власници врли: пшеницу, јечам, раж и овас за „ујам“ по селима. Накнада за вршај износила је од 8 до 10 процената овршеног зрна, што је био значајан доходак. Власници су касније унајмили способне надничаре да иду уз дреш и рукују њиме, како га не би нестручним руковањем сељаци покварили.

Многи ратни заробљеници су радећи код велепоседника у Аустро-Угарској, која је обухватала: Аустрију, Мађарску, Чешку и Словачку, упознали високопродуктивну пољопривредну опрему, као што

су били: плугови саковци са коњском и тракторском вучом, дрљаче, сејалице, копачице, жетелице, вршалице, вејалице, тријери, муљачи, круњачи и, по повратку у домовину, настојали да те машине набаве уз помоћ кредита које су давале поједине банке.

Степен коришћења пољопривредних справа може се видети из пописа око 1939. године у једној општини среза трстеничког која је имала 329 газдинстава.

У биљној производњи употребљаване су справе:

1) Витлова (геплова)	3 комада
2) Плугова гвоздених	185
3) Плугова дрвених	40
4) Дрљача	53
5) Сејалица	9
6) Ваљака	4
7) Копачица и прашача	73
8) Косачица	4
9) Жетелица	3
10) Вршалица	3
11) Ветрењача	4
12) Тријера	2
13) Круњача за кукуруз	10
14) Муљача за грожђе	6
15) Казана за печење ракије	20
16) Прскалица	109
17) Кола теретних	217

Из овог прегледа се види да има знатан број газдинстава без неопходних справа за обраду земље (плугови, дрљаче, сејалице, ваљкови) и запрежних теретних кола. Пољопривредници су покушавали да обраде земљу и без ових справа углавном због њихове скупоће.

Пољопривредни стручњаци су путем новина и часописа, а још више на предавањима у зимским месецима упозоравали пољопривреднике да и најплодније земљиште неће давати добре приносе ако се не оре довољно дубоко савременим гвозденим плуговима.

У брошурама и новинама трговине су нудиле избор равничких плугова једнобраздних са покретним колечкама за средњу дубину орања од 16 cm са ширином бразде од 22 cm. Плуг „Сава“, фирме „Монархија“, тежак 67 kg и плуг „Сервус“ фирме „Eberhardt“, тежак 63 kg, добитници су златне медаље. Поред ових плугова, појавили су се плугови за дубоко орање преко 20 cm и ширине бразде од 30 cm за че-

творну запрегу, попут плуга „Доминус“ фирме „Eberhardt“, од 82 kg тежине. Ова фирма је произвела двобраздне плугове марке „Реформ пони“, док је фирма „Бехер“ произвела плуг обртач „Беро“ за брдске крајеве.

Велики значај имале су машине за чишћење и сортирање семена жита за сетву, такозвани тријери. У продаји су били тријери на ручно покретање, а већа газдинства су набављала тријере који су покретани на моторни погон. Најбољи модели су били француски „Марот“ три јер и аустријски „Хајд“ тријер. Захваљујући употреби тих машина, повећан је принос и квалитет пољопривредних производа, повећане су површине засејане једном културом и смањени трошкови.

Набавка пољопривредне механизације је делимично олакшана захваљујући репарацијама због ратне штете коју су плаћале Немачка и Аустрија. Међутим, доласком Хитлера на власт 1933. године стављен је мораторијум на исплату репарација, док на ратне дугове Србије није стављен мораторијум.

Поред пољопривредних машина, на селу су продавани повољно и казани за печење ракије. Такође, веома тражене су биле шиваће машине марке „Сингер“, које доприносе развоју домаће радиности сеоског становништва.

Најпознатија фабрика за продају пољопривредних машина у Југославији била је „Хофхер – Шранц – Клајтон“ из Шутлеворта. Преко набављачких задруга многа напредна пољопривредна домаћинства су купила: челичне плугове, дрљаче, сејалице, жетелице, круњаче за кукуруз, прекрупаче, ветрењаче, тријере, муљаче за грожђе, пресе за грожђе, сецкалице за силажу, вршалице и остале справе помоћу којих су лакше и брже обрађивала земљу, обављала сетву и жетву, неговала и штитила усеве и засаде воћа и поврћа и гајила стоку и живину.

На гласу је била и фабрика „Браћа Еберхарт“ (*Gebruder Eberhardt*) из Улма на Дунаву, која је производила пољопривредне справе, а посебно плугове са точковима, такозване саковце, који су се лако вукли запрегама, затим, косе, српове, мотике и риљеве. Заштитна марка ових производа био је угравиран дивљи вепар.

8. ОСНИВАЊЕ БАНОВИНСКОГ РАСАДНИКА ЗА ГАЈЕЊЕ САДНИЦА ВИСОКОРОДНИХ ВОЂАКА И ВИНОВЕ ЛОЗЕ У ЦИЉУ УНАПРЕЂЕЊА ВОЂАРСТВА

Док је у Трстенику цветала трговина стоком, пре свега свињама, трстенички марвени трговци имали су у источном предграђу, са десне стране друма који води за Крушевац оборе за стоку. Када је уочи

светског рата нестала потреба за оборима, јер је стока могла без задржавања да се одвози железницом, на том плодном земљишту је подигнут расадник, у почетку срески, а после 1931. године бановински.

У току окупације 1915-1918. године Генерални гувернман је наложио Среској команди у Трстенику да у циљу бољег коришћења заповедне територије за производњу воћа и поврћа оснује среску пољопривредну станицу и запосли радну снагу за обраду земље. У пролеће 1917. године у Трстенику је отворена Среска пољопривредна станица на простору где су се раније налазили обори за товљење свиња. Дошли су искусни агрономи и засновали производњу воћних садница и калема и нових врста поврћа: шумарски стручњак Јаков Хоода (1874-) из Чешке, Пољак Семаковски (1871-) и Хрват Алојз Цар из Марије Бистрице. Сачуван је податак да су на том огледном имању радила привремено 32 радника из Трстеника и околине.

После ослобођења на том месту је настао Пољопривредни расадник у коме су неговане саднице воћака и напредних сорти винове лозе којима су засађени нови виногради у околини Трстеника. Овај расадник је допринео ширењу високородних засада квалитетних воћњака и тиме повећаној тражњи грожда и вина из трстеничких винограда и воћа из воћњака. Министарство пољопривреде је залагањем професора Пољопривредне школе, Милана Дуњића, који је постављен за начелника пољопривредног одсека Моравске бановине, основало расадник с циљем да се у њему калеме и продају нове високородне саднице воћака које ће заменити старе воћњаке и повећати приносе воћа. Расадник је био стручно планиран и просторно сређен. Био је ограђен засадом украсног гледича, саднице су биле груписане по парцелама. У расаднику су биле подигнуте топле леје, помоћне зграде и стамбене зграде за особље. Испред улаза је засађен дивљи кестен још у доба Аустријанаца.

У Бановинском расаднику у Трстенику пољопривредници су могли купити накалемљене саднице скоро свих високородних и сортичних воћака. Препоручиване су летње сорте јабука: Бели астрахан, Црвени астрахан, Шарламовски; јесење сорте: Цар Александар, Гдањска ружица; зимске сорте: Кадуманка, Шећерлија, Шербетка, Карапаша (Преспанка), Тетовка, Будимка, Колачарка, Шембекова ребрача, Бауманова ренета, Енглеска златна парменка, Каселска ренета, Лепи боскоп (Ужичка кожара), Канадска ренета, Онтарио, Шампањска ренета, Јонатан, Тиролска бела рузмаринка. Све ове сорте је имао расадник Пољопривредне школе у Букову који је бесплатно нудио калемгранке и продавао саднице.

Када је у Трстенику 1934. године отворена Грађанска школа, у Расадику је обављана практична настава из пољопривреде. Овде су пољопривредни стручњаци калемили нове сорте воћака и винове лозе, продавали саднице пољопривредницима, давали стручне савете и надгледали подизање нових засада. Од оснивања среског расадника који је од 1930. године назван бановински, остали су забележени економи: Владимир Живковић, Сретен Костић (1904-), учитељ пољопривреде, потом срески пољопривредни референт, Александар Антић, управник Бановинског воћног расадника, Петар Жутић (Статовац, 1909-), пољопривредни референт, Новица Ђинђић, економ Бановинског расадника.

Уз велико залагање неуморног Милана Дуњића за уређење сеоских насеља и путева и бољег коришћења утрина поред саобраћајница пољопривредни стручњаци су уз подршку Министарства пољопривреде и шумарства и Министарства саобраћаја поред пута Трстеник – Крушевац и железничке пруге култивисали земљиште и засадили дрворед сортних јабука које су давале вагоне воћа за прераду. Тај државни воћњак доносио је допунски приход за разне друштвене установе, улепшавао изглед предела кроз који су пролазили путници железнице и друма, посебно за време цветања, током лета пружао је хлад за одмор путника пешака, у јесен даровао укусно и здраво воће за ојачање.¹⁴⁴ Саднице за овај дрворед – својеврсни воћњак од око 20 хектара и око 2.000 воћака изведене су и накалемљене највећим делом у Среском, односно Бановинском расаднику.

9. НЕУСЛИШЕНИ САВЕТИ АГРОНОМА ЗА ИЗГРАДЊУ КАНАЛА ЗА НАВОДЊАВАЊЕ, УКРУПЊАВАЊЕ ПОСЕДА, УРЕЂЕЊЕ СЕОСКИХ И ПОЉСКИХ ПУТЕВА И УВОЂЕЊЕ ПОЉСКЕ ПОЛИЦИЈЕ У ЦИЉУ СПРЕЧАВАЊА ПОЉСКИХ КРАЂА И ШТЕТА ОСТАЈУ ГЛАС ВАПИЈУЋИХ У ПУСТИЊИ

Ретки пољопривредни стручњаци, који су се школовали у земљама са развијеном агрокултуром и агротехником, по повратку у земљу могли су установити да се код нас одржава и даље један старо-временски начин обраде земље и гајење пољопривредних култура који не омогућују повећање пољопривредних приноса. После стварања Краљевине СХС најистакнутији агроном у срезу трстеничком био је агро-

¹⁴⁴ Дрворед јабука крај пута и железничке пруге Трстеник – Крушевац је после ослобођења и асфалтирања путева запуштен, преостала стабла су повађена из земље са објашњењем да представљају опасност за возаче аутомобила када изгубе контролу и излете с пута. Утрине је прекрио коров који семенке расипа и на околне њиве и баште.

ном Милан Дуњић из Стопање који је као професор пољопривредних школа оспособио бројне нараштаје младих агронома и ветеринара за рад на унапређењу пољопривреде. У знак признања његовог мисионарског рада у пољопривреди он је постављен за начелника у Министарству пољопривреде и за начелника пољопривредног одељења у Управи Моравске бановине.

Као искусан стручњак у области ратарства, воћарства и сточарства, као добар познавалац селекције, генетике и заштите биља, укрштања раса стоке и утицаја природних услова, обраде, неге на принос пољопривредних култура, проф. Милан Дуњић је своја предавања и стручне чланке поткрепљивао резултатима истраживања постигнутим на свом огледном имању у Стопањи, те је своја искуства ширио објављивањем и обнародовањем својих сазнања. Написао је и више уџбеника за ученике пољопривредних школа о ратарству и сточарству, који су се нашли у многим школама и библиотекама и у домовима напредних пољопривредника.

Професор Дуњић је јадиковао због недовољне просвећености и недовољног стручног образовања сељака:

Стручно образовање нашеј земљорадника је јошве незнајно. Док у градовима нема ниједној шрљовца, занашлије и њихових орјана, који нису јохаћали бар вечерњу шрљовачку или занашку школу, дошле у мношм селима наше домовине нема ни јо једној школованој земљорадника, који је свршио бар неку нижу јољојривредну школу. Зајо је наш земљорадник у јољојривредну науку сасвим неупућен, и једино му служи њејова јриродом урођена нејоверљивосћ (конзервативносћ) као бедем, да све савеште разних ајенаша, шјекуланаја не јослуша, а уз јо из навике не јримењује ни све корисне савеште школованих јољојривредника, све док на лицу месја не види да је рад и усјех ових економа у биљној јроизводњи бољи од њејовој.

Од биљне јроизводње, дакле, зависи народна исхрана, здравље народа, њејово културно развиће и блајосјање, а с јим у вези и најредак целе наше миле ојацбине. Зајо шреба свим силама насјојаша да се биљна јроизводња и код нас развије на виши културни сјејен...

Он затим предлаже мере које треба предузети да се унапреди пољопривреда и удвоструче и утроструче приноси:

- јремер земљишја, уређење кашасјра и усјановљење земљиних књија,
- доношење закона о минимуму и максимуму јоседа којим би се омојућила већа кредитна сјособносћ јољојривредника,
- сјварање кредитних и јроизвођачких задруја,

- стварање водних задруга за изградњу и увођење заливних система за заједничко наводњавање,
- омогућавање лакше набавке пољопривредних сировина,
- осигурање усева од трајања и поплава,
- отварање стручних пољопривредних школа за школовање земљорадничкој подмлађавања који ће преузети биљну и сточарску производњу и унапредити пољопривреду,
- увођење пољске полиције за заштити од крађа,
- и изградња пољских кушева за бржи присију ири обради и берби у свим селима.

Он је као најсигурнији пут за унапређење положаја сељака видео у задругарству.

Задругарство треба развити до највеће мере, појавити кредитне и произвођачке задруге. Земљорадник ће моћи само преко задруге да произведе више, са мање производних трошкова и да на пољац износи производе боље каквоће, за које ће и добити више цене. На пример, водне задруге за заједничко наводњавање претвориле би све Поморавље и Посавину, па и друга поређа у крају Мисир, јер би се принос културних биљака уредним заливањем, а уз то и ђубрењем мућном водом, ушросиручио. Из овој великој приноса, лако би се једним делом амортизирале заједничке водне инсталације, а два дела – дуго повећан принос, остао би као користи од задругарства земљораднику.¹⁴⁵

Једна од тема која га је заокупљала и о којој је више пута писао и разговарао са министрима пољопривреде, који су се брзо смењивали заједно са несталним владама, било је питање задругарства и улагања државе у заливне системе.

Знатне губитке и трошкове сељацима проузроковале су разне потрице усева, односно штете које људи злонамерно наносе једни другима или лично или својом стоком.

Поједине сиромашне породице у неким селима су живе од крађе кукуруза из њива које су биле власништво странаца, а често су навраћали и у њиве својих суседа. Ове потрице су достизале знатну вредност. Поједини досељеници су градили куће изван насеља и уби-

¹⁴⁵ Милан Дуњић је остварење свог сна доживео када се 1950. године вратио с робије у своју родну Стопању. По Првом петогодишњем плану развита народне привреде, са извесним кашњењем по пројектима Института за водопривреду „Јарослав Черни“, од 1953. до 1960. године изграђен је Хидромелиорациони канал за наводњавање Трстеник – Стопања у дужини од 14 km са Црпном станицом на Западној Морави у Трстенику као део „Хидросистема“ Трстеник – Крушевац. Мада није био у потпуности завршен, канал је служио за наводњавање већине њива у том подручју, али је касније услед лоше организације предузећа „Хидросистем“ трајно напуштен као нерентабилан, јер су водни доприноси били превелики.

рали су плодове туђег рада у пољу, брали су поврће, крали су кукуруз, пуштали стоку по усевима својих суседа. Неки људи су престајали да обрађују њиве које нису могли да сачувају од лопова. Те потрице и штете су узроковале сукобе због оптуживања и сумњичења које су се понекад завршавале трагично. Пријава крађе није вредела јер нико није желео нити смео да сведочи у корист оштећеног у страху од одмазде лопова. А одмазда је стизала обично када власник угледа отрованог пса, посечен млад воћњак или виноград, запаљен лисник, стог сена или сламе, па чак и шталу у пламену. Било је случајева постављања заседе у којој је лопов премлаћиван или убијен, а било је и случајева када је, ухваћен у крађи, лопов секиром нападао власника.

Сељаци су на зборовима захтевали увођење пољске полиције, односно постављање поверљивих чувара поља, такозваних пољака, који су обилазили њиве и пријављивали људе који пролазе кроз туђе кукурузе или баште, или винограде и у случају причињене штете пријављивали их жандармима и суду. Али тешко је било на суду доказати крађу или причињену штету јер су се штете чиниле без сведока.

Још већу узнемиреност сеоског становништва представљала је крађа животних намирница, живине и стоке. Ове крађе су учестале још за време аустроугарске окупације. Тада су лопови упадали у куће и пљачкали сељаке представљајући се као комити, мада са комитима нису имали никакве везе. Крађе су настављене и за време мира. Обично су лопови обијали ноћу врата куће када се у кући није налазила чељад и односили су канту масти, чабар сира, суву сланину, хак брашна, а некад је пробијана сушница и одношена је читава сушена пастрма. Да не би пси лајали, добијали су комад сланине којим су се бавили док су лопови трпали: суво месо, вешалице, суву сланину, сува ребра у цакове, а затим нестајали у мраку.

Било је случајева обијања туђих подрума и точења ракије и вина. Забезекнути домаћин би се изненадио кад би открио да му је преостало веома мало старе ракије или вина намењених продаји или спремљених за славу или свадбу.

У зимским вечерима поједине сеоске дангубе су крале кокошке или пловке, давале су својим лаким женама, обично удовицама и распуштеницама да зготове вечеру и приређивале су гозбу, хвалећи опљачканог домаћина који је добро ухранио живину.

Уочи Ђурђевдана сеоски доконаши и ђилкоши су крали јагњад из стада богатијих газда, брава тајно заклали, одлазили на уранак крај неког извора или виноградарске или пастирске колибе и тамо, у природи, пекли јагње на ражњу и грејали ракију у котлићу и веселили се у част Светога Георгија који је убио аждаху.

Обраду земље, жетву и бербу отежавали су деоба парцела између наследника са нерешеним приступом за обраду, као и неплански просечени и непроходни пољски путеви. Често земљорадници месецима чекају да се на излоканим сеоским и пољским путевима осуше

баруштине, како би на њиву извукли ђубре или до свог дворишта довели сено и сламу, кукурузовину или дрва за огрев. Честе свађе и судске спорове због причињене штете је изазивао пролазак преко нечије парцеле, па чак и усева, због непроходности пољског пута.

Због несређених катастарских књига и необележених међа суседи су били затрпани тужбама за разграничење поседа, за преоравање њива од стране суседа, за померање међе, за присвајање поседа. Када је Стојадиновићева влада почела систематски премер земљишта и упис у катастарске књиге, уведен је ред у овој области.

Општински одбори су добили овлашћења да одржавање сеоских и пољских путева обезбеде на старински начин – кулуком. Свако домаћинство је било задужено да моравским шодером наспе одређену деоницу пута и да очисти део јарка крај пута за одвод воде за време киша и копнења снегова. У неким селима кулук је допринео знатном побољшању проходности путева, али у селима која су раздирана неслогом мештани нису испуњавали своју обавезу, радије су се гложили, свађали, расправљали на суду и чак пристајали на затвор, само да не би уредили пут којим ће у лаким чезама јурити неки омрзнути газда.

Насеља нису грађена плански и у селима нигде није ваљано решено питање заштите извора и бунара од загађења, штале и обори су често из ината грађени у непосредној близини суседове куће за становање, није одређена обавеза одржавања сеоских путева, канала за отицање вода након киша, потока бујичара, пољских путева и других животно важних питања житеља села. Наследници су деобом цепкали парцеле и временом се претварали у сеоске надничаре који су једва преживљавали. Поједини су одлазили у град где су службу добијали као служитељи или прости радници на тешким пословима носача и чистача, зидара и малтераша.

ГЛАВА XII – ТРСТЕНИК КАО БАСТИОН МОНАРХИЈЕ ЗА ВРЕМЕ ПОЛИТИЧКИХ РАЗДОРА ИЗАЗВАНИХ ТЕЖЊАМА ЗА РАЗБИЈАЊЕМ ЈЕДИНСТВА КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА

1. ДОЛАЗАК КРАЉА АЛЕКСАНДРА У ВРЊАЧКУ БАЊУ, ТРСТЕНИК И ЉУБОСТИЊУ 1927. ГОДИНЕ НА ОДМОР И ЊЕГОВО САВЕТОВАЊЕ СА МЕСНИМ ВЛАСТИМА О РАЗВОЈУ ВРЊАЧКЕ БАЊЕ, О ПОДУХВАТИМА ЗА ПРИВРЕДНИ РАЗВОЈ И О ОБНОВИ ИСТОРИЈСКИХ СПОМЕНИКА

Године 1925. настављене су свађе у Народној скупштини Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, проистекле из сталних покушаја Хрватске сељачке странке Стјепана Радића да унесе раздор у држави и извојује сецесију Хрвата. Крајем те године извршен је покушај да се

хрватски посланици смире коалицијом њихове Хрватске сељачке странке са радикалима и демократима. На дан 18. новембра 1925. године Стјепан Радић је ушао у Владу и добио ресор министра просвете, пошто је претходни министар Велимир Вукићевић дао оставку. Влада Николе Пашића, десета по реду, пала је и мандат за састав владе добија 8. априла 1926. године Никола Узуновић, дотле министар грађевине. У тој коалиционој влади министар просвете је поново Стјепан Радић, а министар аграрне реформе Павле Радић из ХСС-а.

Априла 1926. Стјепан Радић као министар просвете у Пакрацу оптужио је свог колегу министра саобраћаја, Крсту Милетића, за про неверу 4.000 тона угља. Због тога Милетић 12. априла 1926. подноси оставку уз образложење: „Не желим да будем више у прилици да са оваквом једном битангом и вуцибатиним седим за истим столом.“ Председник Владе, Никола Узуновић, даје оставку 15. априла 1926. године и одмах затим формира нову владу без Стјепана Радића.

Крајем новембра 1926. године избила је афера око увоза локомотива. Стјепан Радић оптужује министре Велизара Јанковића и Милана Стојадиновића за корупцију. Новине пишу да је у аферу умешан Раде, син Николе Пашића. После десет дана 10. децембра 1926. године, у Београду умире Никола Пашић, а 21. децембра председник Владе, Никола Узуновић, даје оставку и краљ Александар поверава мандат председнику Демократске, странке, Љуби Давидовићу, али радикали одбијају коалицију са демократима, па краљ Александар опет даје мандат радикалима, па Никола Узуновић саставља трећу своју владу са Хрватском сељачком странком...

Краљ Александар је добро знао да је Трстеник са околином крај дубоко одан монархији, па је желео да верност круни моравског народа награди обновом његових историјских споменика и изградњом неких значајних путева и пруга.

Лојалност круни Карађорђевића је исказана и на обласним изборима 23. јануара 1927. године када су радикали однели победу у трстеничком срезу.

Избори за Обласне скупштине у Краљевини СХС извршени су 23. јануара 1927. године у свим областима. Обласна скупштина је била орган локалне законодавне власти. Обласни одбор као извршни орган имао је 5-8 чланова. У надлежности обласне самоуправе су спадали: обласне финансије, јавни радови, народно здравље и социјална политика, просвета и обласна привреда. Буџет области је одобравао министар финансија. Нова управна организација, којом је по Видовданском уставу Краљевина СХС подељена у 33 управна подручја, требало је да се успостави у року од три месеца након доношења прописа и у том року је требало да се изврше избори. Међутим, услед отпора Хрватске

сељачке странке, која је у подели државе на области видела „парцелацију Хрватске“ и због бојазни челника Народне радикалне странке да ће успостављањем области ојачати федералистичке снаге обласна самоуправа је остварена тек почетком 1927. године. Влада је о спровођењу избора за органе обласне самоуправе донела одлуку новембра 1926. године. Те године су постављени и обласни жупани.

„Политика“ је објавила вест 24. јануара 1927. године од свог дописника из Трстеника:

„На јуче одржаним обласним изборима у трстеничком срезу су изабрана 4 радикала и један демократа.“

На дан 23. фебруара састају се обласне скупштине и бирају своје органе.

О Ускрсу 1927. године Академски хор „Обилић“ из Београда је приредио концерте у Крушевцу, Трстенику и Чачку. Хоровођа је био Ловро Матачић.¹⁴⁶

На дан 16. априла 1927. године Узуновићева влада је дала оставку. Наредног дана мандат је поверен Велимиру-Вељи Вукићевићу, који саставља владу у коалицији са демократима (Маринковићевом струјом) и са Југословенском муслиманском организацијом Мехмеда Спаха.

Новине су објавиле кратке вести о доласку краља Александра у Врњачку Бању на Ђурђевдан 1927. године.

„Политика“, 6. маја 1927. године:

Јуче је у Врњачку Бању из Обилићева преко Крушевца стишао краљ Александар. Одсео у вили Чеге Михајловића.

„Политика“, 20. маја 1927. године је објавила вест о занимању краља Александра на одмору у Врњачкој Бањи:

Два дана се краљ Александар одвезао аутомобилом до Љубо-стиње и њиме поред Мораве. На једном од тих излетишта до Трстеника свратио је у једну сеоску кућу. Власник Влајко Радосављевић, солунац. Пробао проју, а пасау није смео, по савешу лекара.

Краљ Александар је желео да се са новим председником Владе, Вељом Вукићевићем, посаветује о програму Владе и о новим постављењима среских начелника и жупана у областима. Посебно је желео да се са доскорашњим министром просвете саветује о обнови средњовековних споменика, посебно оних који припадају моравској школи. У том смислу, он је обишао и оближње манастире и цркве.

¹⁴⁶ „Просветни гласник 2“, Београд, 1927.

Краљ је желео да реши питање ратних инвалида, својих ратних другова, које је видео како са штакама стоје крај пута којим је он пролазио аутомобилом, или седе сакати и слепи на плочницима и просе. Знао је да се решавању инвалидских пензија жестоко противи опозиција из крајева који су били под Аустро-Угарском.

На дан 23. маја 1927. године председник Владе Краљевине СХС, Веља Вукићевић,¹⁴⁷ и министар Војислав Маринковић¹⁴⁸ били су у Врњачкој Бањи и поднели извештаје краљу Александру о текућим државним пословима и финансијама. Било је речи и о припреми за изборе посланика за Народну скупштину.

Краљ је свој боравак искористио за одмор и опоравак, мада је, према казивању савременика, монарх желео са среским и окружним властима да се саветује о могућности коришћења шума за издавање под концесију за изградњу пруге долином Ибра према Скопљу.

У том циљу, он је са стручњацима разматрао могућност изградње железничке пруге која би од Трстеника преко Брезовице и Лесковице повезала са железничком мрежом Жупу и продужила преко Александровца и Бруса до Јошаничке Бање и Рашке где би се повезала са пругом Краљево – Рашка – Косово Поље – Скопље. Једног мајског дана краљ Александар је преко Попине стигао у Брезовицу и Лесковицу, како би се уверио у могућност изградње савременог пута и железничке пруге.

После пријема председника Владе, Веље Вукићевића, и министра Војислава Маринковића ова идеја је напуштена. Закључено је да ће нови избори омогућити народно јединство и јединство Владе, па ће онда сви пројекти бити лакше остварени.

На дан 14. јуна 1927. године краљ Александар је потписао указ о постављању великих жупана (поглавара области) у 33 области Краљевине СХС. За великог жупана Крушевачке области постављен је Михаило Ј. Павловић који се на тој дужности налазио до 6. јануара 1929. године када су укинуте области и замењене бановинама.

¹⁴⁷ Велимир-Веља Вукићевић, бивши министар просвете, добио је мандат за састав Владе 17. априла 1927. године, пошто је склопио коалицију са демократском струјом Војислава Маринковића и Муслиманском странком Мехмеда Спаха. Смењен је после атентата у Народној скупштини 1928. године.

¹⁴⁸ Војислав Маринковић (1876-1935), политичар, године 1915. долази на чело Напредњачке странке. Од 1919. године као члан Демократске странке био је министар разних ресора, у вануставној влади Петра Живковића био је министар иностраних дела, а када је ушао децембра 1931. године у новоосновану Југословенску радикално-сељачку демократију (ЈРСД), која је затим, променивши назив, наступала као Југословенска национална странка (ЈНС), добио је мандат за састав Владе која је потрајала од 4. априла 1932. до 2. јула 1932. године.

2. ДЕМОКРАТСКИ КАНДИДАТ, ДРАГУТИН ЈОВАНОВИЋ ЛУНЕ, НА ЧЕТВРТИМ СКУПШТИНСКИМ ИЗБОРИМА ОД 11. СЕПТЕМБРА 1927. ГОДИНЕ ИЗАБРАН ЈЕ ЗА НАРОДНОГ ПОСЛАНИКА СРЕЗА ТРСТЕНИЧКОГ ЗАЈЕДНО СА РАДИКАЛОМ АЛЕКСАНДРОМ-ТАКОМ ДОДИЋЕМ, ДОК ЈЕ КАНДИДАТ РЕПУБЛИКАНСКЕ РАДНИЧКО-СЕЉАЧКЕ СТРАНКЕ, БОЖИДАР САВИЋ, ДОЖИВЕО КРАХ

Смрт легендарног вође Радикалне странке, Николе Пашића, 10. децембра 1926. године оставила је владајућу странку без харизматичног предводника, па се тај губитак одразио и на политички живот државе у којој су сепаратистичке тежње Хрватске сељачке странке Стјепана Радића довеле до сталне опструкције власти и свих мера владе на подручјима Хрватске. Ова опструкција је заоштравала економску кризу која се захуктавала. Краљ Александар је настојао да изврши деполизацију странака које су се бориле против монархије и јединства земље и саветовао се са највишим научним ауторитетима у области политичке теорије, права и економије о преустројству државе.

Четврти избори посланика за Народну скупштину Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, који су заказани за 11. септембар 1927. године, претходили су трећи општински избори и први избори за обласне скупштине јануара 1927. године.

Као што се и очекивало, за председника општине Трстеник поново је изабран трговац и банкар Милан Малићанин, један од вођа Народне радикалне странке у срезу трстеничком. У скоро свим општинама трстеничког среза изабрани су за председнике чланови Народне радикалне странке.

У Врњачкој Бањи у то време расла је слава четничког војводе Лунета који је постао икона народног заштитника, некада од окупатора, а у миру од самовоље власти. Људи којима је учињена неправда су уместо одласка у суд тражили војводу Лунета и жалили су му се. Он је одмах одлазио у општину, пореску управу, у суд или у жандармерију и расправљао о учињеној неправди. Када је наговорен од бројних пријатеља и поштовалаца да се кандидује за председника општине Врњачка Бања, он је, као човек омиљен у народу, изабран са надмоћном већином као кандидат Демократске странке. Као председник општине увео је реда у рад чиновника и захтевао њихово уљудно опхођење са народом.

Када су јануара 1927. године расписани избори за обласне скупштине, Драгутин Јовановић Луне је изабран за посланика Скупштине Крушевачке области.

Али неке неправде могле су да се исправе само законима. Драгутин Јовановић Луне се укључује у предизборну агитацију, обилази месне организације Демократске странке, држи говоре у којима осу-

ђује гажење народних идеала, тежак живот радног народа и изневерене наде бораца који су проливали крв на бојиштима, а после рата као инвалиди принуђени да просе.

Председник Среског одбора Демократске странке, банкар Сава Митровић Ућукало, користећи Лунетову популарност, предузима мере омасовљавања Демократске странке стварањем омладинских организација од младих чланова ове странке којима је био узор војвода Луне.

У пролеће 1927. године одржано је више зборова у Трстенику и Врњачкој Бањи и у селима среза трстеничког и после пригодног обраћања првака Демократске странке изабране су управе месних организација и примљени нови чланови из редова омладине.

Сачуван је записник са збора омладине Демократске странке у Брезовици од 26. априла 1927. године који гласи:

Записник

Збора омладине Демократске странке, држан на дан 26. априла шек. год. у Брезовици.

На предлој председника Среског одбора Демократске странке у Трстенику т. Саве Мишровића, данас се састао збор омладине Демократске странке у Брезовици ради организовања и уписа чланова омладинаца.

Збор је отворио председник Месног одбора Демократске странке т. Рајко Панић из Брезовице, а претходно поздравио присућну јосиоду: Саву Мишровића, председника Среског одбора Демократске странке из Трстеника, Драћућина Јовановића Луна, обласног посланика за срез трстенички и председника Ошћине врњачке и Добросаву Думановића, председника Ошћине станишиничке, Тихомира Тоћаловића, председника Среског одбора демократске омладине у Трстенику, Бранка Тоћаловића, индустријалца из Дубља, Александра Марјановића, индустријалца из Дубља, од којих су јосиода Сава Мишровић, Драћућин Јовановић и Добросав Думановић¹⁴⁹ држали јоворе пре отварања збора и пред збором. У својим јодужим јоворима е(к)спозеима изнели досадашњи рад наше сјолне и унућарње полићике, и да је велика јошребда народна и државна, а и саме јарћије да се обнови организовања Демократске странке са њеном омладином.

Заћим је председник Месног јарћијског одбора предложио збору омладинаца јрво да изаберу аћићациони одбор и (да дају) предлој за избор јарћијске управе омладинаца и ови су акламацијом изабрани у овај одбор: Вукаћин Шућуровић, Веселин Младеновић, Ђирко Мијаиловић,

¹⁴⁹ Добросав Думановић (1884-), био је председник Општине Станишинци. Са супругом Анком имао је: Милоша, Зорку, Звездана, Богоја и Слободана. Убијен је из заседе 22. октобра 1941. године због наклоности према комунистима. Његови синови Милош и Богоје су сараћивали са партизанима.

Сћанојло Трифуновић из Сћублице, и Маџа Мијаиловић, Славко Боџићевић, Радојко Рачић, Светозар Глицић, Лакетић Јочић, Војин Миодраговић, Данило Панић, Живадин Бараћ, Милисав Симић, Панићелија Милетић, Светозар Тојаловић, Радомир Миловановић, Сћојан Чолић, Светозар Бабић из Брезовице.

Аџиџацион одбор ѡредложио је збору: за ѡредседника омлагине Демократиџке сћранке Светозара Глицића из Брезовице, за ѡџиѡредседника Радојка Рачића, за окр. делеџаџа Лакетић Јочића из Брезовице, за секретџара Данила Панића из Брезовице, за блаџајника Маџу Мијаиловића из Брезовице. Чланови: 1. Сћанојло Трифуновић, 2. Вукашин Шућуровић, 3. Ђирко Мијаиловић из Сћублице, 4. Славко Боџићевић, 5. Војин Миодраговић, 6. Живадин Бараћ, 7. Милисав Симић, 8. Радомир Миловановић, 9. Сћојан Чолић, 10. Момчило Срејић, 11. Светозар Бабић, 12. Димитрије Јевћовић из Брезовице.

По ѡрочиџању листе изабране и ѡредложене ѡарџиџјске уѡраве збор је од свих ѡрисуџних чланова једногласно одобрѡ.

Зажим је ѡџѡочетић уѡисивање чланова омлагинаџа у ѡисмене изјаве на основу којих ѡреба да добију чланске карџе ѡарџиџјске сћранке, а који досад нису добиџи исџе. Са овим је збор завршен у највећем задовољсћву и живом одобравању.

Секретџар Председник
Месног одбора Демократиџке сћранке
(Данило Панић) Светозар Глицић,
економ из Брезовице економ из Брезовице

Избори за посланике Народног скупшћине 1927. године су били крупан политички догађај и чланови странака су на зборовима бирали своје делегате који су на окружним конференџијама, на основу опуномоћења странке, изгласавали кандидате за посланике и њихове замџнике. Поред изабраних делегата из редова чланства, у раду кандидационе конференџије и гласању учествовали су и председници месних и среских одбора странке. Такође, ови делегати су бирали и чланове бирачког одбора, чуваре гласачких куџија.

Према пропозиџијама, месни одбори странке су број делегата бирали на основу резултата претходних избора: на сваких 50 бирача бирао се по један делегат за кандидациону конференџију која се одржавала у Крушевцу на окружној конференџији странке.

Председник Среског одбора Демократске странке, Сава Митровић Ућукало, позвао је све опшћинске одборе да пошаљу делегате у Крушевац на окружну кандидациону конференџију која ће се одржати у недељу 3. јула 1927. године у кафани „Касина“. На тој конференџији је кандидован за посланика среза трстеничког члан Демократске странке, Драгутин Јовановић Луне.

Крушевачка област је по уставу давала 4 посланика за Народну скупштину. За ова 4 посланичка места своје кандидате истакло је пет политичких партија: Радикална странка, Демократска странка, Самостална демократска странка, Земљорадничка странка, Републиканска радничко-сељачка странка (присталице независних радника). Укупно је истакнуто седам окружних странаčkih кандидатских листа: радикали три листе, остале странке по једну.

Највећу неслогу испољили су радикали који су после смрти свог вође, Николе Пашића, поцепали странку на три фракције.

На првој окружној листи Радикалне странке носиоца Добривоја Гер. Поповића из среза трстеничког кандидован је трговац и банкар Милан Малићанин, председник општине Трстеник.

На другој окружној радикалској листи Милана Симоновића Ћабе за срез трстенички кандидован је Миленко Дуњић, земљорадник из Руђинаца, а за његовог заменика Тома Адамац, земљорадник из Доњег Рибника.

На трећој окружној радикалској листи Божицара Јеличића за срез трстенички је кандидован Александар-Така Додић, економ из Милутовца и дотадашњи народни посланик, а за његовог заменика каменичар Радое Крстић из Попине, председник општине Дубље (од 1925. до 1936. године).

Носилац окружне листе Демократске странке био је Коста Кумануди, министар шума и рудника и председник општине Београд, а његов кандидат за срез трстенички био је Драгутин Јовановић Луне, председник општине Врњачка Бања, а за заменика је кандидован Михајло Ж. Петковић, земљорадник из Велике Дренове.

Самостална демократска странка је за носиоца окружне листе поставила адвоката Светислава М. Јаховића, адвоката из Крушевца, а кандидат за срез трстенички био је Милорад Р. Попадић, земљорадник из Богдања, потоњи председник општине Богдање, а његов заменик је био Милан Маринковић, земљорадник из Бучја.

Земљорадничка странка је за носиоца окружне листе поставила Милојка Ђирића, а за кандидата у расинском срезу постављен је Радосав С. Шарановић, економ и солунски ратник из Глободера, а за срез трстенички Радое Ратајац, земљорадник из Велике Дренове, а заменик Александар Думановић, земљорадник из Станишинаца.

На овим изборима први пут се појавила Републиканска радничко-сељачка странка, коју је заступао Божицар Савић, кројач из Трстеника, а за посланика среза трстеничког кандидован је Љубисав Симић, земљорадник из Прњавора (Љубостиња), а за заменика Дојчин Савић, пекар из Трстеника.

У том узбурканом времену одржани су избори 11. септембра 1927. године. У пет срезова Крушевачке области уписано је у бирачке спискове 42.611 бирача, од којих је на дан избора изашло и гласало 34.272 гласача или 80,43 одсто од броја уписаних. У трстеничком срезу од укупног броја уписаних 9.279 бирача гласало је 7.879, односно 84,91 одсто.

После двомесечног предизборног надметања на изборима је поново највише гласова освојила Народна радикална странка за коју је гласало 21.022 гласача, на све три листе, од тога броја у срезу трстеничком су освојили 4.292 гласа (за листу М. Симоновића у трстеничком срезу је гласало само 223 гласача, за листу Добривоја Гер. Поповића је гласало 2.669 гласача, а за листу Божицара Јеличића 1.407 гласача).

Демократска странка је у области Крушевачкој освојила 11.920 гласова, од тога у трстеничком срезу 3.314 гласова.

Неуспех су доживеле Земљорадничка странка, за коју је гласало 690 гласача и Самостална демократска странка која је освојила 346 гласова.

Потпуни неуспех је доживела Републиканска радничко-сељачка странка социјалисте Бошка Савића, кројача из Трстеника, бившег председника организације СРП, а потом до Обзнане и КПЈ. У целом округу прикупила је укупно 194 гласа. Бошко Савић је за агитацију утрошио сав свој иметак, чак је од банака подигао кредит. Кад су менице дошле на наплату, он је тражио позајмице од пријатеља да покрије дуговања. Политички противници су му се подсмевали због наивне вере да ће сви радници и сељаци подржати његову партију.

За народне посланике среза трстеничког добили су гласове кандидат Радикалне странке са листе Божицара Јеличића досадашњи народни посланик Александар-Така Додић, пољопривредник из Милутовца, и кандидат Демократске странке са листе Косте Куманудија за срез трстенички Драгутин Јовановић Луне, председник Општине Врњачка Бања.

На дан 11. септембра 1927. године на четвртим изборима за посланике Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца гласало је 68,9 бирача. На изборима је своје кандидате истакло 27 партија, а од њих су само 12 партија освојиле мандате.

1. Народна радикална партија Аце Станојевића је освојила 31,9 одсто гласова, односно 112 мандата.

2. Демократска партија Љубе Давидовића је освојила 16,6 одсто бирачког тела и освојила 61 мандат.

3. Хрватска републиканска сељачка странка Стјепана Радића је освојила 15,8 одсто гласова и освојила 61 мандат.

4. Самостална демократска странка Светозара Прибићевића освојила је 8,8 одсто гласова.

5. Савез земљорадника Јоце Јовановића освојио је 6,4 одсто гласова.

Однос политичких снага остао је сличан, осим што је извесну пометњу унео Светозар Прибићевић, вођа Самосталне демократске странке.¹⁵⁰ Водећи политичари су потражили могућност промене у коалицијама.

На дан 10. новембра 1927. године Стјепан Радић и Светозар Прибићевић су основали Сељачко-демократску коалицију (СДК) с циљем да се боре против монархистичког уређења.

Овај сазив Народне скупштине пре истека мандата је распуштен после крвавог обрачуна у Скупштини 20. јуна 1928. године.

На обласним изборима 1927. године Луне је изабран за посланика. Те године је прослављена десетогодишњица Топличког устанка у Прокупљу. Сећајући се неумрлог војводе Косте Војиновића, вође Топличког устанка, бивши четници су позвали другог комитског хероја, војводу Лунета, да присуствује свечаности. Луне је отишао у Прокупље и приликом откривања Споменика палим Топличанима окупљеном народу одржао говор, сећајући се комита које положише животе на олтар отаџбине.

3. ВОЈВОДА ЛУНЕ, КАО НАРОДНИ ТРИБУН СРЕЗА ТРСТЕНИЧКОГ, ОПТУЖЕН ЗА УЧЕШЋЕ У АТЕНТАТУ НА ХРВАТСКЕ ПОСЛАНИКЕ 20. ЈУНА 1928. ГОДИНЕ, У СУДСКОМ ПРОЦЕСУ ОСЛОБОЂЕН ЈЕ КРИВИЦЕ

Стварање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца сматрано је најзначајнијим историјским догађајем у хиљадугодишњој повести Лужних Словена и остварењем давнашњег сна о уједињењу братских народа. Као творци југословенског покрета за уједињење слављени су: Његош, Вук Карацић, Људевит Гај, католички бискуп Јосип Јурај Штросмајер, Никола Пашић, Анте Трумбић, регент Александар. Краљевина Србија,

¹⁵⁰ Због отвореног залагања за републику, године 1929. Светозар Прибићевић је послат у прогонство у Трстеник, затим у Врњачку Бању, а одатле у Брус на две године. Већ тешко болестан 1931. године је емигрирао из земље у Чехословачку, а затим је у Паризу објавио књигу *Диктанда краља Александра* у којој се залаже за републику. Убрзо је умро.

разорена у херојском рату, дочекала је ослобођење и уједињење као библијски божји дар... Заборављено је брзо да су се црни барјаци на домовима 1914. и 1915. године завијорили на кућама када је солдате-ска Аустро-Угарске, у којој су знатан број чинили регрутовани војници братских народа – Хрвати, Словенци и Чеси, али и Срби, провалила преко Дрине и Саве, уз снажну подршку Немаца, којима Србија ништа није скривила, а са истока браћа Бугари, кивни због пораза на Брегалници и да су српски редови падали под кишом куршума те исте браће. Хрвати, Словенци и Бошњаци су певали:

*„Ко ће шебе мајко хрании,
кад ја морам ћесара брании!“*

Водећи политички прваци у Хрватској и Словенији, кад су дочекали пропаст Аустро-Угарске без икаквих санкција за службу једној непријатељској сили која је напала једну слободну земљу и нанела јој огромне штете и притом починила небројене злочине, осоколили су се видећи великодушност победничке Србије и уверивши се да, занети ослобођењем и уједињењем, наивни српски државници настојали су да братски поделе законодавну, судску и извршну власт у великој држави са великим природним богатствима које треба искористити за привредни развој. Нова ослободилачка српска армија је омогућила да се одмах после примирја и уједињења врате на своја радна места сви радници и намештеници, па чак и да официри црно-беле монархије добију службу у Југословенској војсци, а дотадашње административно уређење до доношења нових закона и уредби да се задржи и да настави да се примењује.

Прокламоване демократске слободе изражавања, слободе збора и говора, неповредивост личних слобода и приватне својине биле су загарантоване. Слобода изражавања и политичког опредељења, која је прокламована у складу са европским демократским достигнућима, одмах су искористили политиканти који су жељни славе и јефтине популарности у демагошким иступањима ослобођење и уједињење представљали као поробљавање и укидање историјских права Хрвата и Словенаца на своју државу.

Тако је нови хоризонт уједињене Краљевине био замагљен: споровима, уценама, нагодбама, опструкцијом, клеветима и увредама на рачун не само политичких супарника, већ и ратних хероја, па и самог краља Александра и династије Карађорђевића. Овом фронту против владе радикала придружила се српска опозиција предвођена Демократском странком. Од политичких вођа опозиције, предвођених Демократском странком Љубе Давидовића, грађани Трстеника су могли

да чују на зборовима оптужбе о подмитљивости државних чиновника, па чак и министара, о узроцима високих пореза и скупоће. У исто време млади школовани људи и фабрички радници су истицали ропски положај сељака и бедне зараде радника, па су временом све бројнији били бирачи који су припадали опозицији.

Разочаран због безобзирног и подмитљивог државног чиновништва, народ трстеничког среза је почео ступати у редове Демократске странке када је на чело ове партије у срезу трстеничком око 1925. године стао прослављени комита Драгутин Јовановић из Врњачке Бање, познат као војвода Луне.

Он је био омиљен народни јунак о коме су се певале песме на саборима и свадбама, у кафанама и на седељкама, попут ове:

*„Воду вади, ћери, хиџај дома,
дошла нам је једна чеџа нова,
и ђед чеџом Луне, млад комџа,
млад комџа рода ђоносиџа.
Ко не жали живџи за слободу,
нек се јави Лунџовом роду.“*

Драгутин Јовановић Луне је после ослобођења постао омиљен као легендарни јунак у рату, али и као народни заштитник од неправде у миру. Он је, као такав, лако победио на изборима, па је постао председник Општине Врњачка Бања, а затим је изабран за народног посланика среза трстеничког. Луне је дошао у Врњачку Бању још као дечак из Алексинца где је рођен 1892. године. Његов отац Мирча је био родом из Прилепа. Хлеб је зарађивао као кочијаш у Врњцима. Чим је постао пунолетан, Луне је отишао у Крагујевац и ступио у Добровољачки четнички одред војводе Војина Танкосића. Пре ступања у одред морао је положити четничку заклетву. Овај чин ступања у четнике био је чин спремности на саможртвовања за краља и отаџбину. Заклетва се полагала пред војводом и четницима у поноћ, у мрачној соби у којој је горела само мала свећа воштаница. На столу су лежали крст, но Жи револвер. Луне је изговарао заклетву:

Ја, Драџуџин Јовановић, сџуџајуџи у орџанизацију „Уједињење или смрџ“, заклињем се сунцем шџо ме ђреје, земљом шџо ме храни, Боџом, крвљу својих оџаца, чаџу и живџом, да ћу од овог часа, џа до смрџи верно служиџи задџику ове орџанизације и увек биџи џџов да за њу џог-несем све жрџиве. Заклињем се чаџу и живџом да ћу све наредбе и за-џовестиџи безусловно извршаваџи. Заклињем се Боџом, чаџу и живџом да ћу све џајне ове орџанизације са собом у ђроб џонџи. Нека ми суде Боџ и моји друџови из орџанизације ако ову заклетџву хоџимично или нехо-џично не извршим или ђрекришим.

Када је мајор Војин Танкосић,¹⁵¹ бранећи са својим храбрим четницима одступницу српске војске, тешко рањен 18. октобра 1915. године у Игришту код Великог Поповића у близини Деспотовца, његови верни четници су га пренели у Трстеник. Ту је у ратној болници у згради Основне школе „Свети Сава“ склопио очи 2. новембра (20. октобра) 1915. године и покопан на трстеничком гробљу. Његов лични пратилац, четник Ђуро Шарац, који га је и сахранио, заробљен је од стране Аустријанаца, осуђен на смрт и обешен.

Драгутин Јовановић Луне је ступио под команду војводе Вука Поповића, који је са својим храбрим четницима, међу којима се налазио и Луне, први крочио на тле отаџбине када је освојен Кајмакчалан.¹⁵²

После рата, октобра 1923. године, мајка војводе Танкосића и његови преживели четници саборци су његове посмртне остатке из Трстеника пренели у Београд. На Новом гробљу је подигнут споменик. На споменику је уклесан епитаф:

*Венац бесмртне славе
Српска ти вила илети,
над гробом твојим, Војо,
комишске илачу чети.*

На гробу војводе Танкосића млади нараштаји четника, који су били фанатично одани комитској традицији, полагали су заклетве верности краљу и отаџбини.

¹⁵¹ Легендарни четнички војвода Војин Танкосић (Руклоча код Ваљева, 1881-Трстеник, 20. октобра 1915) је предводио походе четника у Јужној Србији за ослобођење од Турака, али и револуционарне подухвате „Младе Босне“. Завршио је Војну академију у Београду. Као поручник учествује у Мајском преврату 1903, којим су свргнути и убијени краљ Александар и краљица Драга Машин. Лично је учествовао у убиству Никодија и Николе Луњевице, браће краљице Драге. У зиму 1903-1904. године убацио се у Македонију као агент, боравио у Скопљу, Битољу и Солуну. Касније постао четнички војвода. Због наоружавања атентатора „Младе Босне“ који су учествовали у убиству надвојводе Франца Фердинанда, Влада Аустро-Угарске је 1914. године затражила изручење Танкосића, што је Влада Краљевине Србије одбила, па је уследила објава рата. Био је командант Другог добровољачког одреда, састављеног од четника. Тешко је рањен 18. октобра 1915. године код Великог Поповића, код Деспотовца. Његови четници су га пренели до Трстеника у коме је подлегао ранама и умро 20. октобра (2. новембра) и сахрањен уз учешће свих грађана Трстеника. Када су ушли Аустријанци, они су његов леш ископали у циљу истраге, сликали га и објавили слике у многим новинама, а затим га поново сахранили.

¹⁵² Кајмакчалан (2.521 m), планински врх на граници Краљевине Србије и Грчке од 1912. године је освојен 17. септембра 1916. године од стране Добровољачког одреда војводе Војина Поповића Вука (1881-1916). Војвода Вук је погинуо 16. новембра 1916. године на Црном камену код Груништа.

У Добровољачком одреду војводе Вука најбољи друг Лунетов је био четник Пуниша Рачић.¹⁵³ Вођени заклетвом неустрашиво су следили свог команданта војводу Вука на Солунском фронту све до Груништа и крваве борбе са Бугарима за Црни камен на Кајмакчалану 29. новембра 1916. године када је погинуо војвода Вук са великим бројем својих неустрашивих четника, а Луне и Пуниша допали тешких рана. Тога дана је био и крај четничког одреда војводе Вука. Његови преживели четници су добили посебне задатке у редовним јединицама српске војске. По наређењу Врховне команде српске војске јануара 1918. године Луне је упућен са групом комита добровољаца кроз непријатељске линије у Србију, да испита понашање сарадника окупатора и прикупи податке о аустријским посадама у градовима и о расположењу народа и да се поново пробије кроз непријатељске линије ровова и врати на Солунски фронт. Војвода Луне је прешао линију фронта и преко македонских планина, крећући се ноћу, дошао у Врњачку Бању и окупио групу добровољаца комита са којима је прокрстарио околину Трстеника, Крушевца и Јагодине све до Крагујевца и преко мреже обавештајца и сарадника утврдио расположење народа за збацивање окупаторског јарма. Он је те задатке успешно извршио, довијајући се на разне начине како да избегне окупаторске жандарме. Његова прерушавања и довитљивост су ушли у народне песме и приче.

Луне је у Врњцима сазнао да су ухапшени Станко Егерић (1897-1933), син трговца Илије, и Сида Крунић из Трстеника и да ће их вероватно обесити у Крушевцу. Он решава да са својим пријатељем Обренчићем оде у Крушевац и ослободи пријатеље. У Крушевцу сазнају да су Станко и Сида пребачени у официрску мензу на саслушање код команданта Бецирка. Луне и Обрен са официрским капама и пеле-

¹⁵³ Пуниша Рачић (1886-1945), рођен у селу Слатини код Андријевице, у племену Васојевићи. Његови преци су се презивали Јелићи, а презиме Рачић су добили као надимак када је Пунишин предак у Пећи у двобоју убио једног Арнаута из села Раче. Пуниша је учествовао 1906. године у бомбашкој афери у Васојевићима, па је побегао у Србију и ступио у четнике војводе Вука која је комитовала у Старој Србији. Био је у чети капетана Душана Јездића. Године 1913. вратио се из Старе Србије и наставио школовање. Положио је велику матуру и уписао се на студије права. Када је Аустро-Угарска напала Србију, он је поново ступио у четнике војводе Вука октобра 1915. године и борио се неустрашиво. После ослобођења основао је породицу и живео у Скопљу. Као истакнут члан Народне радикалне странке, биран је за народног посланика. У наступу гнева, због нанетих му увреда на рачун његове наводне пљачке бегова у Старој Србији, пуцао је на посланике Хрватске сељачке странке и убио два посланика, а ранио тројицу, међу њима и Стјепана Радића, који је ранама касније подлегао. Рачић је осуђен на доживотну робију коју је издржавао у Забели код Пожаревца. За време рата 1941. године побегао је из затвора и живео је у Београду, у Господар Јевремовој улици, али након ослобођења Београда, преки партизански суд га је осудио на смрт и стрељао заједно са сином Слободаном децембра 1944. године.

ринама упадају у мензу, разоружавају присутне, ослобађају везане затворенике, Станка Егерића, Богомира Димитријевића Болку, ослобађају и Чеха Марека који је радио у мензи и нестају према Крагујевцу. На поласку, Луне поручује официрима: „Вама, господо официри, последњи пут кажем: не злостављајте овај напаћени народ ако не желите да се опет сретнемо, а онда ћу да убијам...”

Једном тако, маскиран у куvara, појавио се Луне и на официрској забави Аустријанаца у крушевачком хотелу „Таково“. Наумио је био да, како је рекао, „закоље барем десетину и наслаже их у дворишту као дрва“. Од те сулуде идеје одвратио га је крушевачки трговац, Љуба Ристић, убедивши га да ће у одмазди страдати Крушевљани, па се весеље Аустријанаца завршило мирно.

Према казивању сведока, са војводом Лунетом су ишли у комитске подухвате: Богомир Димитријевић Болка, кафеџија из Трстеника, Исидор Крунић, обућар, Сава Митровић Ућукало,¹⁵⁴ књиговођа, Богдан Гордић, распоп и чиновник из Мостара, Илија Чеперковић, земљорадник из Штулца, Милорад Милосављевић Рода, матурант из Велућа, а касније Милутин Петковић из Јагодине и Италијан Ђовани Пега и Љубица Чакаревић из Ужица.

Јула 1918. године војвода Луне се састао у вили „Рај“ у Врњачкој Бањи са групом комита, у којој су се налазили и његов отац Мирча и учитељица Љубица Чакаревић, одакле је цела група од седам чланова пошла на југ ка Солуну и после четрдесет дана и ноћи прешла линију фронта. Луне је поднео извештај Врховној команди и за тај подвиг одликован је Златном медаљом за храброст „Милош Обилић“.

После ослобођења и уједињења, верујући у његову праведност и неподмитљивост, народ му се обраћао за заштиту од бескрупулозних чиновника и жандарма. Он је тада постао омиљен због сукоба са високим државним чиновницима. Тада ступа у Демократску странку Љубе Давидовића и побеђује на изборима за председника општине и за народног посланика Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1927. године.

Мада је припадао Демократској странци Љубе Давидовића, као бивши четник из одреда војводе Вука Поповића, Луне је често у Народној скупштини бурно протествовао бранећи част док је слушао увреде на рачун српских четника како су они пре балканских ратова ишли у

¹⁵⁴ Сава Митровић Ућукало (Мостар, 1877), банкарски чиновник, студирао је економију у Бечу и Грацу. Као добар зналац немачког језика изабран је за председника Међународне организације Црвеног крста. Биран више пута за одборника, а 1935-1936. године био је председник општине Трстеник.

разбојничке походе по Косову и Македонији против турских бегова ради пљачке, а не ради заштите српског живља од насиља. Посланици Хрватске сељачке странке, предвођени Стјепаном Радићем, пребацивали су српским четницима богаћење при спровођењу аграрне реформе. Наиме, када је Влада Краљевине СХС приступила подели велепоседничких посела турских бегова кметовима и чифчијама, поједини бегови, не чекајући обећано обештећење од стране државе, продавали су земљу и шуме српским трговцима, банкарима, па и ратним профитерима по багателним ценама на хиљаде хектара јер су плаћали изнад цене коју им је нудила држава.

Војвода Луне је из рата изашао као пуки сиромаш, са дуговима због позајмица од пријатеља, које је направио за трошкове својих подухвата, отац му је зарађивао као фијакериста у Врњцима, а он се издржавао као власник ауто-сервиса који је одржавао аутомобиле богатих грађана Врњачке Бање и околних места, као и бањских гостију. Касније је закупио кафану „Снежник“ од Миће Стругаревића. Због тога је на оптужбе о пљачки бегова одговарао бурно, претећи клеветницима и притом их позивао на лични обрачун. Поред Лунета најчешће су били нападани посланици Тома Поповић и Пуниша Рачић, бивше комите и Лунетови саборци.

После Великог рата Пуниша Рачић је имао одговорне дужности. Био је вођа делегације за преговоре са Албанијом у Гашију 1919. године. Од турских бегова купио је, наводно, око 1.000 хектара шуме на Косову и у Метохији „за багателу“ и велики посед код Дечана, па је оптужен од стране опозиционара да је те поседе купио принудом, што га је посебно вређало. Купио је и кућу у Скопљу где је живео као државни чиновник и посланик Народне скупштине.

Његово схватање части и потреба да лагу због клевете спере оружјем у Народној скупштини када је пуцао на посланике из странке ХСС-а Стјепана Радића¹⁵⁵ су променили судбину Краљевине Југославије.

¹⁵⁵ Стјепан Радић (1871-1928), рођен у селу Требарјево Десно. Био је авантуриста и ентузијаста. Путовао је у Немачку и Русију као гимназијалац, због тога је искључен из школе и упућен у болницу за менталне болести. Гимназију завршава у Карловцу. Уписује права у Загребу, али се бави борбом против режима бана Хедерварија, па је избачен са факултета. Одлази у Праг где студира и бави се политиком, али га и тамо избацују са Универзитета. Он долази у Загреб и демонстрира за време посете цара Фрање Загребу 1895, те је осуђен на 6 месеци затвора. По изласку из затвора одлази у Русију. Из Москве одлази у Париз и тамо је дипломирао политичке науке. Враћа се у Загреб са супругом Чехињом и бави се политиком. Са братом Антуном основао је 1904. године Хрватску пучку сељачку странку која је имала 4 принципа: државност, словенство у оквиру Хабзбурга, сељаштво као темељ државе, слобода од угњетавања. Године 1914. осудио је атентат у Сарајеву. Био је присталица монархије до

Овај трагичан догађај је тумачен као завера владајућег режима да се ослободи неугодне опозиције, пре свега Стјепана Радића и његових следбеника. Међутим, ако се осветли нездрава клима у скупштини, у којој су посланици у расправама прелазили границе уљудног понашања, јасно је да је такав говор мржње водио до крвавог сукоба и раздора који се доцније пренео на целу земљу.

Расправа у Народној скупштини јуна 1928. године је била пуна увреда од стране опозиционе Хрватске сељачке странке Стјепана Радића на рачун народних посланика из Србије и довела до трагедије.

Остала су сачувана сведочења и стенограми расправе у скупштини који су претходили овој крвавој драми. Да би се схватила личност Стјепана Радића, наводимо мишљење његовог савременика, песника и дипломате, Јована Дучића:

То је био човек који је као ветар ушао у какву дворану у којој је поломио све што је до тада стајало мирно на свом месту. Без икакве користи за своју отаџбину Хрватску, он је учинио неизмерну штету отаџбини српској, какву није учинила раније ни једна непријатељска војска која је напала ову земљу. Он је утасио код нас све свеће куд је

1918. године када се бори за независност Хрватске од Аустрије, али и од сваке друге монархије. Он је на разним зборовима протествовао, тврдећи да је уједињење Срба, Хрвата и Словенаца извршено без народа, а против народа. Фебруара 1919. по његовој замисли на збору у Загребу створена је Хрватска републиканска сељачка странка (ХРСС). Захтев за стварање неутралне републике послат је председнику САД-а, Вудроу Вилсону, и Париској мировној конференцији. Али нико није обратио пажњу на те захтеве. На дан 28. јуна 1919. године Краљевина СХС постала је члан породица нација. Лидер Срба у Хрватској, Светозар Прибићевић, постаје министар унутрашњих послова нове државе. Он хапси Радића који у затвору остаје годину дана, али је на дан избора, новембра 1920. године, помилован. На изборима ХРСС добија већину гласова у Хрватској. Пашић је проширио Обзнану и на ХРСС и Радић је ухапшен, али је странци дозвољен излазак на изборе 8. фебруара 1925. године. Тада Радић прихвата Видовдански устав и признаје краља Александра и монархију. ХРСС је постала монархистичка странка ХСС. Радић одлази у Београд где је постављен за министра просвете. Али радикално-сељачка коалиција се распала кад је Пашић оптужен за корупцију 1926. године, те у влади Николе Узуновића нема Радића. Стјепан Радић тада склапа коалицију са Светозаром Прибићевићем, Србином са Кордуна, вођом Независне демократске партије и наставља опозициону борбу против унитарне државе и државотворних странака. После низа Радићевих погрда на рачун народних посланика бораца са Солунског фронта Пуниша Рачић, бранећи част и углед, пуца из пиштоља у Радића и његове најближе сараднике 20. јуна 1928. године. У том атентату убијена су двојица посланика, а рањена тројица, од којих и Стјепан Радић. Он је боловао од дијабетеса и његови иступи су често били последице његовог алкохолизма и неурастеније коју су масе незадовољника тумачиле последицом претрпљене тортуре од стране режима. Месец дана после рањавања Стјепан Радић је оздравио, али је изненада у Загребу преминуо. Наследио га је Влатко Мачек као вођа ХСС-а.

наишао. За неколико година његовој учешћа у нашем животију, наша земља није више у моралном погледу показала друго невојно помрачење, анархију, осрамоћеност хероја, неисцеливог болесника. И Пашић и краљ су читав низ година били везаних руку пред овим вођом јомиле од које се у земљи нико друго није чуо, и чијој фурији речитости није могао савијати краја ни разум, ни претиња, ни љубав, ни шамница.

Радић је ипак био више доказ посрнулости српској друштва и нереда после европског рата, нево доказ отиорности Хрватиа после слома Хабзбуршке монархије. Доказ да, иако су Срби победили Аустрију, далеко су били од тога да су победили и аустријаништину, од чега је српско друштво убрзо оболело, а зајим и поштину подлегло.

Било је једно доба, када Београд није резвивао ни ћесара, чија је војска од постанка државе увек имала пуно јаче и мнобројније непријатеље него што су били Срби и њихова војска. Али је Србија увек пристијала да им прва изиђе на бојиште. Београд је био окамењен пред бујницом речи на митинзима, или клеветиа у парламентију и штишти и цркви овог бунтовника, којем се није одрицао патриотизам и кад му се одрицала добронамерност.

Кад се Стијејан Радић први пут појавио у парламентију, Хрвати су сами поручили у Београд да са Радићем долазе људи најмање друштвеној и државној стијалежа због његове мржње на интелектуалце и дошлагање представнике културе њиховог Зајреба. Одиста, ово се осетило већ у првом додиру са Србима, изиштим са славом из последњих ратова, у којима су дали доказа и херојства у борби, као војници, и вишештва на мучи, као трађани...

Радић је био спољне неулеган, занемарен, распојасан и језичаст, без одлика које даје добро друштво, или салон, или брижљива библиотека. Био је, уз то, и крајковид толико да није видео оног с ким је разговарао. Та крајковидост је учинила његову визуелу према стварима увек ограниченом на најскученији облик видика, а одузимала му је и моћ да лако разликује, прихвати или не прихвати људе, по оном по чему су они најчешће или симпатични или несимпатични, по њиховој спољашности, погледу, осмеху, изразу, осветљењу лица. Он је овако говорио са светом кроз кључаоницу. А као сви физички недостијаци што најправе људе заприжљивим или злим, овај је недостијак правио Радића човекомрсцем, и природно неповерљивим, и зато неумереним у начинима и неспирљивим у речима.

Љубав за сељака била је у њему пасивна, пркосна, програмска, смишљена, више него што је показивала интереса за шешке бриге сељакове, колико се очекивало...¹⁵⁶

¹⁵⁶ Јован Лучић, Верујем у Бога и у Српство, 1942.

Стјепан Радић је био лаком на јефтину славу. Уживао је у клицању маса и у мржњи својих противника. Он је 1918. године због тих особина и навика избачен из Народног вијећа, а почетком 1919. године био је ухапшен због позива на побуну против Краљевине СХС. У завору је остао до избора за уставотворну скупштину новембра 1920. године.

Драма у Скупштини је почела на заседању 12. јуна 1928. године када је Стјепану Радићу истекла казна искључења са десет седница. Жељан чарки и држања говора, Радић је говорио да је судство у Србији покварено. Притом је поменуо Рачића како је опљачкао бегове.

Рачић је питао:

„Нека се јави ко је то рекао?“

„На жељу Рачића, не!“ – одбија Радић и опомиње радикале да би могло доћи до тога да за неки месец оду у опозицију и додаје:

„Водите само слободне изборе, па ћете видети шта ћете добити.“

Пуниша је на то нешто добацио Радићу, који је својевремено гласао за верификацију Рачићевог спорног мандата, па је бесан одговорио:

„Боље да сам језик прегризао него што сам бранио чорбине чорбе чорбу. За вас је комплимент рећи да сте ништарија.“

У првој клупи седели су: Иван Гранђа, Ђуро Басаричек и Светозар Прибићевић. Иза њих: Стјепан Кошутих, Јаков Јелашић, Стипе Матијевић.

У тренутку када је за говорницом био Пуниша Рачић и истакао своје заслуге које му дају право да брани јединство земље речима:

„Не заборавите, ми смо вас ослободили! За ову земљу ја сам и своју крв пролио...“

На те речи посланик ХСС-а, Иван Пернар,¹⁵⁷ довикнуо је:

„Па добро, кажи колико сте литара крви пролили да вам платимо у злату. И тај ваш Кајмакчалан да вам исплатимо!“

Пуниша је застао и сав избеzumљен од гнева повикао:

„Повуци реч натраг! Повуци реч натраг!“

Председник Владе Веља Вукићевић је прокоментарисао понашање Радића и Прибићевића:

„Мрдају именима као снаша куковима.“

¹⁵⁷ Иван Пернар (1889-1967), одвјетник (адвокат) из Марија Горице код Загреба. Преживео атентат у Народној скупштини. Као припадник усташког покрета пре рата осуђен на три године робије, у Павелићевој НДХ био је доглавник код поглавника. Побегло је из Загреба 1945. године заједно са Немцима, затим се пребацио у Италију, а затим у САД где је умро.

Настала је граја. Најгрлатији су били Пуниша Рачић, Тома Поповић Комита и Драган Бојовић. Поручили су Радићевим посланицима:

„Ми смо вас ослободили!“

Радић је одговарао:

„Ми хоћемо са Београдом, нећемо под Београдом.“

Опозиција је српске посланике назвала Цинцарима, правећи алузије на Николу Пашића. Рачић брани Цинцаре од блутавих погрда.

„Охо, браво! Цинцари Велике Србије, уједините се!“ – узвикује весело Иван Пернар.

Радић довикује још жешће:

„Ова господа, које ту нема, која дођу само да гласају, а иначе су у ракијашницама, ја мислим да они не могу парламент заступати!“

Стјепан Радић се руга већини која гласајући устаје:

„Хајд, стоко, горе, хајд доле!“

Рачић заповеда кавгу са радићевцем Јаковом Јелашићем.

„Лажеш!“ – виче Јелашић Рачићу за време излагања.

„Ћути, бре, сад ћу да те убијем!“ – повикао је Рачић и пошао ка Јелашићу. Раздвојили су их радикали.

Седница је прекинута. Поподне се договарају Пуниша Рачић, Тома Поповић Комита, Јоца Селић да се обрачунају са Радићем зато што је рекао да Клуб посланика Радикалне странке гласа као стока.

Радић протестује што посланици, не мислећи својом главом и не слушајући расправе, гласају онако како им нареди вођа странке:

„Робовска ћуд се опет јавља! Хоће робови да се поклоне беговима, против устава. Опљачкали сте бегове! Цинцарско радикалско робље хоће бегове, против устава!“

Стјепан Радић се руга посланицима Радикалне странке зато што без расправе прихватају предлог владе и приликом гласања устају:

„Хај, стоко горе! Хај, стоко доле!... Ако хоће да буду стока, онда нека не долазе у Парламент!“

Председавајући је укорио посланика Радића:

„Ни најмање не доликује посланику Радићу да се таквим изразима служи.“

А Радић као да тражи кавгу пита:

„Јесте ли ви председник Парламента или чувар стоке?“

„Ја сам чувар реда Народне скупштине!“

Јавља се стари посланик Јоца Селић:

„Тражим да овај човек повуче реч, иначе ћемо се физички обрачунати!“

Настало је одобравање његових речи. Кад је Стјепан Радић одбио да се извини, Селић је побеснео:

„Само мангуп може тако да говори! Магарац један! Пијаница једна! Главу ћемо да му разбијемо! Нећемо да трпимо овакве свињарије!“

Радикал Стојан Павловић је узвикнуо:

„Дошло нам је до грла! Не може се више трпети!“

Тома Поповић Комита виче:

„Стрпљењу мора бити крај! Пашће му глава једнога дана ту. Стока се само батином може научити памети. Овде ће једног дана падати главе. Али неће Срби бити криви него они!“

Рачић прилази радићевцу Бачинићу да се обрачуна с њим и виче:

„Не можемо више то трпети! Радић има да добије батине!“

Радић се уплашио претњи. Светозар Прибићевић му каже:

„Ствара се психологија убистава!“

Радикали подносе захтев да се Радић лекарски прегледа, јер његови поступци „изазивају јаку и оправдану сумњу, да је нормалан човек.“

Сутрадан посланици су саветовали Стјепана Радића да у скупштини седи мирно, као у цркви. Посебно га је на то упозоравао посланик из Црне Горе, сепаратиста Секула Дрљевић. Радић му је пркосно рекао:

„И ја осјећам да се нешто спрема, али запамти, Секуле, ја сам као војник у рату, у рову, из кога водим борбу за права хрватског селачког народа... Или ћу из тога рова изаћи као побједитељ или ће ме из њега мртвог изнијети хрватски народ.“

На дан 20. јуна 1928. очекивао се сукоб. Сада су радићевци збијени у групу почели да прете радикалима. Гледајући у војводу Луњета, Радић и Пернар су довикивали:

„Опљачкали сте бегове! Поклали сте, појели сте људе! У томе сте јунаци! И онда се проглашавате војводама! То је јунак који је голоруке клао! То су шумски јунаци!“

Војвода Луне им је поручио:

„Све ћемо вас удесити, полако, законски!“

„Охо, то је Чаруга, он прети!“

Војвода Луне, видећи да су неки хрватски посланици кренули према њему, довикнуо је:

„Приђите мени ако смете!“

Председник Скупштине Перић је рекао да од граје није чуо претњу.

Пернар је викнуо љутито:

„Сви ви мислите исто као Тома Поповић, и сви ови ваши хлапци!“¹⁵⁸

„Јесте, то сам казао и опет ћу да кажем!“ – признао је Тома Поповић претњу Стјепану Радићу због увреде.

„Веља Вукићевић¹⁵⁹ је убојице довео у Парламент!“ – узвикује радићевац Стјепан Кошутих.

Тома Поповић каже да је дошао да врши посланичку дужност, а не да гледа циркус у Народној скупштини.

„Говори Стјепана Радића толико су бљутави да се са индигнацијом преко њих прелази. Стјепан Радић нема права да позива ниједног народног посланика да слуша његове бљутаве говоре...“

Поново је настала граја. Председник Перић опомиње Поповића да треба да употребљава пристојне речи и да не вређа посланике. А Поповић додаје:

„Свачије паметне и разложне говоре цела Народна скупштина са највећом пажњом слуша, али луде говоре Стјепана Радића, који не пристоје ниједном кочијашу, са кочијашким вицеима, не мора Скупштина да слуша!“

Пернар додајује Поповићу:

„Безобразнице један!“

Стипе Матијевић виче:

„Разбојнице један! Крвнице! Ово је наше! Не бојимо се ми!“

Напетост је све више расла. Гневни Тома Поповић је упозоравао:

„Ако ваш вођа Стјепан Радић, који брука хрватски народ, и даље продужи вређање, ја вам јамчим да ће његова глава пасти овде!“

„То се не сме догодити у Скупштини“ – додајује др Пернар.

„Ми ћемо вас научити памети“ – прети Поповић. „Ви нисте дресирани...“

„Ми смо дошли у разбојничку шпиљу, видимо да нисмо у Парламенту.“ – додајује др Пернар.

„Стјепан Радић је већину назвао стоком, а ја му кажем да је он са својим недресираним и неваспитаним посланицима стока!“ – надвикивао је грају Тома Поповић.

¹⁵⁸ Хлапац – слуга.

¹⁵⁹ Веља Вукићевић је био председник Владе Краљевине СХС-а први пут од 17. априла 1927. до 23. фебруара 1928, а други пут је био председник од 23. фебруара 1928. до 27. јула 1928. године, када је због атентата Пунише Рачића на посланике ХСС-а поднео оставку. Краљ Александар је после оставке Веље Вукићевића мандат поверио попу Антону Корошцу, који је био председник владе до 6. јануара 1929. године када је за председника вануставне владе краљ поставио генерала Петра Живковића.

Поповић је добио опомену. Седница је прекинута због граје и општег нереда.

У наставку седнице говори Пуниша Рачић ради личног објашњења. Међутим, посланици ХСС-а му нису дали да говори. Он се обраћа председнику Скупштине:

„Морам да изјавим жаљење што ме сметају пре него што сам ма шта казао.“

Прекида га Светозар Прибићевић:

„Овде се прети убиством, то желим пред целим народом да констатујем!“

Пуниша Рачић¹⁶⁰ је подржао излагање Томе Поповића и додао да се увреда части може и мора опрати само крвљу:

„И кад сам био прост војник, никада се нисам служио псовкама и, онда, природно је да ја морам да се буним против ужасног псовања које се чује овде у Парламенту.“

Он је затим рекао да не може више да слуша систематско изазивање које се упућује српским посланицима и влади.

„Изјављујем да никада српски интереси, када не пуцају пушке и топови, нису више доведени у опасност него сада. И као Србин и као народни посланик, отворено кажем да ћу употребити и друго оружје да заштитим интересе Српства и да одбраним своју част!“

„Дакле, ми морамо мирно гледати како ви пљачкате!“ – узвикује Јелашић.

Прибићевић узвикује да Лондон мора да чује да се овде прети оружјем.

Пернар узвикује реченицу коју су често понављали посланици ХСС-а:

„Опљачкао си бегове!“

Рачић је био човек поносит и клевета да је опљачкао турске бегове тешко је каљала његову част. То што је купио шуму од неког бега по цени вишој него што је нудила држава није никако могло да се назове пљачком. Избезумљен од гнева, стао је иза говорнице и извадио пиштољ „штајер“. Иза говорнице су седели бивши министар вера Драгомир Обрадовић и министар правде Милорад Вујичић. Видевши револвер у Рачићевој руци, устали су и покушали да га ухвате за руке и рамена и да га разоружају. Рачић их је отресао и они су се стрмоглавили назад у клупе. Тада је Рачић уперио пиштољ у Пернара и узвикнуо:

¹⁶⁰ Драгомир Кићовић, Радомир Губеринић, *Пуниша Рачић – животи за једну идеју*, Београд, 2000.

„Устани и извини се!“

Пернар га је гледао скамењен без речи.

„Извини се!“

Пернар је и даље ћутао. Посланик Земљорадничке странке Ту-пањанин је скочио према Рачићу. Одјекнуо је пуцањ и Пернар је пао рањен у груди. Устао је Јуре Басаричек, али га је погодио други метак и он је пао испред стенографског стола смртно погођен. Трећим метком Рачић је гађао Стјепана Радића који се, погођен у трбух, стропоштао под клупу. Гранђа је устао, наводно, да заштити Стјепана Радића, али га је четврти метак погодио у подлактицу. Светозар Прибићевић иза Гранђе се скрива испод клупе. На болан јавк Стјепана Радића скаче његов братанац Павле према Рачићу, који испалује пети метак и по-гађа га у срце и убија. Од хитаца у Скупштини су погинули посланици ХСС-а, Ђуро Басаричек и Павле Радић.

Пренеражени посланици вичу:

„Пуниша, Пуниша!“... „Лудак! Поби људе!“... „Шта му би!?“

Тај призор је крај врата посматрао др Анте Павелић, вођа уста-шке организације, потоњи поглавник НДХ. Он је одмах неопажено на-пустио Народну скупштину и отпутовао за Загреб, а потом одлази у Софију где се састао са Ванчом Михајловим, вођом ВМРО-а. Тада је договорен заједнички терористички подухват с циљем да се лиши живота краљ Александар, несумњиви чувар уједињене Југославије.

Док је Стјепан Радић лежао у Београдској болници, привидно се опорављујући, посетио га је краљ Александар. Предложио му је да изврши ампутацију Хрватске по етничким границама. Радић му је пун захвалности одговорио да је место Хрватима заједно са Србима и Сло-венцима под јединственом круном Карађорђевића.

Стјепан Радић је преживео атентат, рана му је зацелила, али он је био тежак дијабетичар и од те болести је преминуо 3. августа 1928. године у Загребу. Хрватски посланици због овог случаја нису до распу-штања долазили у Народну скупштину. Овај догађај је представљао отворени расцеп у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца.

У Београдском првостепеном суду 27. маја 1929. године је поче-ло суђење за злочин у Народној скупштини од 20. јуна 1928. године, када је народни посланик Пуниша Рачић у афекту, због нанетих му увреда, пуцао у посланике Хрватске странке и том приликом убио Ђу-ру Басаричека и Павла Радића, а ранио Ивана Пернара, Ивана Гранђу и Стјепана Радића, који је од последица рањавања, после месец дана умро.

Тужба је теретила извршиоца атентата Пунишу Рачића и на-водне саучеснике Драгутина Јовановића Лунета и Тому Поповића. Претрес је завршен и пресуда изречена 7. јуна 1929. године. Пресудом

се Пуниша Рачић кажњава са 60 година и 4 месеца робије, али како ова казна прелази законски минимум, то му се ова казна своди на 20 година робије. Народни посланици Драгутин Јовановић и Тома Поповић, који су оптужени због претњи федералистима, на суду су доказали да нису умешани у овај атентат, па су ослобођени као невини.

Пуниша Рачић је издржавао казну у Забели код Пожаревца до Априлског рата. У ратној пометњи он је пуштен на слободу.¹⁶¹

4. ПРОСВЕТИТЕЉСКА УЛОГА УЧИТЕЉА ПОПУТ ВЛАДЕ ЛАПЧЕВИЋА КОЈИ ЈЕ ОКУПИО ДОБРОТВОРЕ НА ИЗГРАДЊИ ЧЕСМЕ „КРАЉЕВАЦ“ У ГОРЊЕМ РИБНИКУ 1928. ГОДИНЕ НА РАДОСТ ЂАКА И РИБНИЧКИХ РАТАРА

Нашавши се у великој држави која се граничила са развијеним европским државама, дух цивилизоване Европе брзо је допро и до Трстеника. Овај дух европске културе донели су лекари, професори, инжењери школовани у Бечу, Паризу, Берлину, али и у Петрограду и Москви. Многа искуства у уређењу градова и села, породичних домова и дворишта, сазнања о унапређењу у обради земље донели су ратни заробљеници који су радили код велепоседника на великим пољопривредним имањима. Нови полет у: архитектури, сликарству, вајарству, књижевности, урбанизацији и уметничким занатима дале су избеглице из Русије које су у православној Србији нашле нову домовину.

У време после ослобођења и уједињења просветни радници имају водећу улогу не само у васпитању и образовању деце, већ и мисионарску улогу у подизању свести и културе у насељима. У томе велику улогу има педагошки рад управника Учитељске школе у Јагодини, Сретена Ацића, који је васпитавао будуће учитеље да школа и школско двориште постану угледно добро за слогу у друштву као у кошници пчела, а учитељи да шире знања за гајење пољопривредних култура и вештине у калемљењу воћа и подизању винограда, гајењу пчела и уређењу дома.

¹⁶¹ Пунишу Рачића су октобра 1944. године у Београду ухапсили борци 21. дивизије НОВ-а којом је командовао Милоје Милојевић из Левча, а политички комесар био Младен Марин. Они су наредили преки суд који је Пунишу Рачића осудио на смрт, јер је владало уверење да је атентат организовао краљ Александар како би се ослободио бораца за федерализам. Стрељан је на непознатом месту 4. децембра 1944. године. Генерал Милоје Милојевић је касније увидео да вођство КПЈ ради на разбијању јединствене Југославије и стварању феудалних деспотија и залагао се да у ЈНА мора да постоји јединство, означен је као заступник унитаризма и великосрпске хегемоније, па је 1968. године смењен и истеран из службе.

У уређењу насеља и стварању угодног окружења грађани и градски званичници из Врњачке Бање дају пример за углед, нарочито када је за председника изабран енергични Драгутин Јовановић Луне. Градско зеленило, уређење корита врњачке реке, градске чесме, фијакеристи у народној ношњи и цветне леје су Врњачкој Бањи давали живописан изглед и неодрживо су привлачили и пленили посетиоце.

На подстицај Друштва за уређење града у Трстенику су сами грађани уредили купалиште на Морави, уредили су стадион на Вашаришту за одигравање утакмица у ногомету.

Крај Васиног моста на Морави 1926. године изграђен је први градски парк, који је добио име великог шведског ботаничара Карла Линеа.

Многи учитељи су оставили лепе спомене задужбинарства предводећи подухвате за изградњу путева, мостова, па чак и подизање цркава.

Године 1928. учитељ Влада Лапчевић, управитељ Основне школе у Горњем Рибнику је покренуо подухват за подизање чесме „Краљевац“ у близини школе.

Ту је од давнина из снажног врела извирала вода која је пунила језерце које је било пуно рибе, па је и село можда по томе још у средњем веку добило име Рибник. Према налазима римских новчића из времена Константина Великог, у Рибнику и оближњој Почековини налазио се римски логор. На овом и суседним изворима су легионари појили коње који су пасли на оближњим ливадама. У средњем веку, зна се, Рибник је добио име по великом рибњаку у коме је хватана риба за трпезе велможа, за време постова. Тај рибњак кнеза Лазара је исушен, али је остало до данас језерце у коме су донедавно гајене ситне рибе. Испод железничког насипа је шикљао извор и пунио то језерце из кога је вода истицала и отицала пут Западне Мораве.

Учитељ Влада Лапчевић је позвао ђачке родитеље и имућне људе из Трстеника да пруже помоћ за изградњу лепе чесме и да уреде околину како би ученици могли ту да у свако доба утоле жеђ и да се умију и одморе.

Изабран је Одбор у који су, поред учитеља, ушли и мештани. Одбор се обратио за помоћ Министарству просвете и управи Крушевачке области и многим имућним грађанима. Кад су сакупљени прилози, саидана је лепа чесма и на њој постављена мермерна плоча са урезаним натписом о подизању ове задужбине и задужбинарима.

На спомен-плочи урезан је натпис:

Обилаћим прилоџом сељана и грађана, помоћу државе и области, а њихом Владе Лайчевића, учитеља, Радоша Рагеновића и Сјанојла Ђонића из Рибника додиже се чесма „Краљевац“ 1928.

За израду чесме приложише:

Министарство нар. здравља 10.000 г; Крушевачки обласни одбор 2.000 г; Лейосава и Тодор Пејковић, шпр. из Трстеника 1.000 г; Бошко Јанковић, шпр. 500 г; Земљорад. шпр. Трстеник 300 г; њо 250 г: Пера Сјојадиновић, шпр.; Трстеничка шпр. банка, Ранко Обрадовић, Александар Рашковић, Милан Малићанин, Вула Бајоћанин; Рашко Караћ 155 г; њо 150 г: Ранко Ранковић и синови, Бора Ранковић, Славко Тојлић, Милан Рагеновић, Миливоје Рагеновић, Радоје Рагеновић, Раја Живковић; Мирча Бојојевић и син њо 120 г; њо 110 г: Жика Анђић, Милош Рајковић, Тоза Б. Мушавцић, инвалид, Исидор Милосављевић, Маја Миладиновић и синови; њо 105 г: Вуксан Џојалић, Илија Ђерић и синови, Драгољуб Миљковић, Чеда Перчевић, Васика Николић; њо 100 г: Јова Ајашоновић, Божан Милановић, Дража (Тодоровић) и Илија (Миладиновић), Жика Бабић, Васа Анђелковић...

(На другој страни плоче) ...Милућин Солдајовић, Мика Марисављевић, Коча Младеновић, Милан Ржанићанин, Поспол Маринковић, Тома Агамац, Живојин Вукчевић, Александар Вукчевић, Милан Маринковић, Рајко Цветковић, Владан Вукчевић, Веља Алексић, Сјанко Милућиновић, Сибин Радовић, Владисав Андрић, Николај Александров, Бора Трнавац, Милеја Ђонић, Вуксан Срећковић, Душан Величковић, Која Ђонић, Момир Сјејановић, Тодор Вукчевић, Миладин Бајоћанин, Јевђимије Рагеновић, Јоса Вулић, Танаско Вукадиновић, Мида Рагеновић, Вула Милосављевић, Сјанојло Ђонић, Радош Рагеновић, Влада Лайчевић.

Још 120 приложеника с прилоџом испод 100 динара.

Радовима руководио Б. Георђејевски.

Радове извео Света Новоселац и Д. Денчић, каменорезац Трстеник

По казивању мештана, „Краљевац“ је освећен на Светога архангела Гаврила 26. јула 1928. године. Освећење је извршио епископ жички. Народ окупљен испред цркве Св. архистратига Гаврила у Горњем Рибнику са благодарношћу задужбинарима је захватао воду која је избијала на четири луле, у четири млаза. У близини чесме постављена су и корита за појење стоке.

Чесма „Краљевац“ је обезбедила здраву воду за пиће, пре свега за ученике рибничке основне школе, али и за житеље Горњег Рибника и намернике из околних села.

Вредни ратари и жетеоци Рибника и Оџака и Салаша у летњим месецима су долазили на „Краљевац“ да наточе хладне воде са ове чесме, утоле жеђ и освеже се. Долазећи на сеоску богомољу Светог архангела Гаврила, момци и девојке су се освежавали за сабор, па су се крај „Краљевца“ збили многи романтични сусрети.

За време сушних лета на ову чесму су долазиле додоле окићене венцима пољског цвећа, захватале воде, поливале се водом и певале додолске песме којима је од неба призивана киша.

Ученици рибничке школе су за време школског одмора и после наставе долазили на „Краљевац“ да се напију воде, умију, али и да се играју. Најхрабрији су се купали на рибњаку, али су се многи устручавали да се ту купају због тресета и пијавица.

На крају школске године Основну школу у Горњем Рибнику је посетио просветни надзорник, Марко Миловановић, и о раду учитеља Владимира Лапчевића дао све похвалне оцене. Посебно је похвалио његов просветитељски рад на уређењу школске средине и пчелињака. Похваљене су и учитељице Миленија Романовић, Видосава Дробњак и Живка Ржаничанин, која се ускоро удала за учитеља богданског, Ђорђа Максимовића Зеку.

5. ИЗГРАДЊА ДОМА ЖЕНСКЕ ЗАНАТСКЕ ШКОЛЕ У ТРСТЕНИКУ ДОБРОВОЉНИМ ПРИЛОЗИМА ГРАЂАНА 1928. ГОДИНЕ ПОД ПОКРОВИТЕЉСТВОМ КРАЉИЦЕ МАРИЈЕ

Трстеничка женска подружница је више година указивала општинским и среским властима на рђаве услове школовања женске омладине и, у том смислу, тражила помоћ од Кола српских сестара и од Министарства просвете. Грађани се нису оглушили о молбе трстеничких мајки и 1928. године стекли су се услови за почетак радова на изградњи Дома Женске занатске школе у Трстенику.

О томе је известила „Политика“, 19. августа 1928. године:

Дом женске занатске школе у Трстенику

Трстеник, 16. августа 1928. Подружина трстеничке женске занатске школе осветила је 12. о.м. камен темељац својој радничкој школи и тиме показали шта све може да учини приватна иницијатива. Свечаности је присуствовао изасланик краљице Марије, поштомовник Пантелија Мирковић, и велики број грађана.

После пријатног говора Краљичиног изасланика узела је реч председница Подружине Ђеђа Пејковић и захвалила Краљици на њажњи. Заједно је поднела исцрпан реферат о раду Подружине и њених намера на које је наилазила. Захвалила је свим утемељивачима и добротворима који су својим прилозима помогли подизање дома.

После што Краљичин изасланик и председница извршили су слушање повеље у шемељ. Освећење је извршио игуман манастира Љубосиње *і.* Севасијан и у лейом говору истакао значај у погледу васпитања женској подмлатка. На крају је јосиима приређена закуска.

Пошто ујрава нема довољно средстава за завршење зграде, обратила се за помоћ хуманим друштвима и појединцима. Краљица Марија је послала прилог од 3.000 динара. Тодор Пејковић је дао земљиште за дом. Дража Појовић, директор гимназије, приложио је 2.600 динара. Исидор Милосављевић, кафеџија, приложио је 1.250, Манастир Љубосиња 1.000, Сивева Аћимовић, адвокат, 1.000, Ружа Светозара Николића, шртовац, 1.000, браћа Миладиновићи, шртовци 1.000, Миша Живановић, рентијер 1.000, Васа Радосављевић, лекар, 1.000, Жика Јанковић, шртовац, 1.000, Ранко Обрадовић, бивши народни посланик, 500, Роса и Драг. Стефановић, шртовац 500, Јуца Марка Миљковића 500, Ленка Милана Машића, шртовац, 500, Јарослав Павловић, шртовац из Чачка, 500, Дара Момира Вукадиновића 250, Нађа Васе Пејровића, шртовац, 250, Тана Николе Јовановића, поручника, 250, Божица Етерић 250, Зајечарска женска подружница 200, Сивевица Живана Тодоровића из Београда 100, Милева Драг. Миљковића, шртовац, 100, Лена Брашић 100, Љубинка Рајчевић, ученица основне школе, 100, Милош Козић, хоћелијер из Београда, 50. Свесрдно им захваљују.

После четири месеца завршени су грађевински радови и зграда је била спремна за усељење.

„Политика“ 26. децембра 1928. године објављује вест о освећењу Дома женске омладине и подмлатка:

Дом шрсеничке женске подружине

Трсеник, 25. децембра. У Трсенику је јуче обављена једна лепа културна свечаност. Освећена је новосазидана школа шрсеничке женске подружине. Обред освећења извршио је *і.* Радослав Лазаревић, који је после освећења говорио о значају васпитања женској подмлатка.

После њега говорила је *і-ђа* Лейосава Пејковић, председница Трсеничке женске подружине, *і.* Драгомир Пејковић, изасланик Обласног одбора из Крушевца одржао је дуго говор о улози жене у јавном и приватном животу. Затим је говорио старешина манастира Љубосиње, архимандрит Севасијан Пушник, *ше* је прочиштан списак добротвора који су омогућили да се сазида ова школа. Краљица Марија, покровитељица свих женских друштава, иакође је помогла ову школу.

Милан Живановић, шртовац из Раче, дао је 3.000 динара, за школу, Рада, удова Сивевана Милетића 2.000, Теодор Пејковић је поклонио земљиште на којем је сазидана школа. Школска зграда је велика и располаже свим потребним средствима и потпуно одговара циљу. Женски подмладак ће имати довољно просторија у којима ће се сиремати за домаћице. Поред општег образовања и васпитања у школи ће се добијати стручно знање за домаћице.

6. ОСНИВАЊЕ ДРУШТВА ЗА УЛЕПШАВАЊЕ ТРСТЕНИКА 1929. ГОДИНЕ КАО ИЗРАЗ ГОРДОСТИ ЛЕПОТОМ ГРАДА НА ЗАПАДНОЈ МОРАВИ И ЉУБАВИ ПРЕМА ЗАВИЧАЈУ

Трстеничани су волели своју варошицу, гордили се њеном лепотом која се огледала у Морави, поносили се његовим бреговима окићеним шумарцима и виноградима и пространим житородним пољима која су се протезала поред реке и желели су да се прикажу путницима намерницима као поносни и гостољубиви домаћини. По угледу на Врњачку Бању, неколико школованих и образованих грађана, предвођених учитељима и наставницима, уз пуну подршку председника општине, Милана Малићанина, и среског начелника, Антуна Хрдличке, донели су одлуку да оснују једно друштво које ће предложити мере за унапређење изгледа и хигијене града и малу варошицу претворити у идилично живописно место за миран и удобан живот. Ова група грађана спремна да своју љубав према завичају и родном граду покаже на делу названа је Друштво за улепшавање града. Овај подухват је изазвао занимање новинара. „Политика“ је о томе објавила вест, вероватно из пера Алексе Каматовића, али без потписа:

Трстеник, 24. марта 1929. године

Друштво за улепшавање Трстеника

Трстеник, 21. марта. Иницијативом неколико виђенијих грађана Трстеника основано је „Друштво за улепшавање Трстеника“, „које има за циљ да ради на привредном и хигијенском уређењу вароши.“

На скупу у којем „Тојаловић“ изабрана је Управа која се овако конституисала: председник Драгушин Појовић, директор гимназије у пензији; вицепредседник Драган Мирић, директор Земљорадничке школе у Трстенику; секретар Славко Пејровић, шртовац; благајник Драги Пејровић, шртовац. Чланови Управног одбора: Ранко Обрадовић, шртовац; Миленко Радовановић, шртовац; Радојко Миладиновић, шртовац; Тодор Пејковић, шртовац; Драги Јанковић, шртовац; Рада Анђелковић, шртовац.

У Надзорни одбор су ушли: Радослав Стојадиновић, учитељ, Сава Пејковић, учитељ, и Милош Моравац, кафеџија.

По угледу на слично друштво у Врњачкој Бањи, Друштво за улепшавање Трстеника је бринуло о изгледу варошице, помагало сиромашним грађанима да омалтеришу и окрече куће, садило дрвореде крај друма, уредило купалиште на Морави, приредило такмичење у уређењу цветних башта...

Утрине по којима је пасла стока у близини Васиног гвозденог моста на Морави претворене су у парк назван „Парк Карла Линеа“, посвећен великом шведском природњаку и ботаничару. На североисто-

чном делу атара, између насеља и Мораве, на утринама су некада били торови за стоку, која се одатле превозила скелом и даље гоњена према Јагодини и Великом Градишту ради извоза у Аустро-Угарску, сада су пасле овце, а на заравни је уређено Вашариште на коме се суботом, пијачним даном, а посебно за време вашара продавала ситна и крупна стока. Део Вашаришта је издвојен, обележен, изравнан и уређен за игралиште Ногометног клуба „Хајдук Вељко“, а потом „Југ Богдан“. На игралишту су постављене стативе и обележене граничне линије игралишта. Засејана је питома трава и омогућено је омладинцима да свакодневно вежбају и играју и приређују утакмице.

Сада је путник намерник, долазећи од Крушевца, угледао мирну паланку румених кровова над којима стражари високи звоник храма Свете Тројице са својим часовницима, налик очима, који и дању и ноћу откуцавају часове и мере време неумитно. Долазећи друмом од Врњачке Бање, путник је, прешавши планинску Попинску речицу, а затим на рампи ступивши на леву страну од железничке пруге, угледао као на старинским сликама холандских мајстора хучни и бучни Мирића млин који се огледао у оближњој Морави над којом су стражариле рушевине Јерининог града. Мало даље у Морави се огледао Трстеник са Васиним мостом који је гвозденом мишицом грлио обале Мораве. Идилични градић је пружао руку Шумадији док је високи румени звоник цркве Свете Тројице попут пастира бдео над варошицом.

У летњим вечерима трстеничка весела дружина је из кафане „Пролеће“ износила столове и столице и постављала их на Васином мосту и уз хладан шприцер препричаване су разне згоде из чаршије. Гитаре и ћемане са моста су успављивале варошицу, разлегао се смех и орила се песма и музика над Моравом до сванућа.

7. СУДСКИ АНАЛИ И ДРУШТВЕНА ХРОНИКА КРИМИНАЛНИХ СЛУЧАЈЕВА И ТРАГИЧНИХ ДОГАЂАЈА У СРЕЗУ ТРСТЕНИЧКОМ ОД 1918. ДО 1929. ГОДИНЕ

Трстеник је био седиште среза у коме је под утицајем снажног патријархалног морала и православне традиције и ауторитета цркве одржаван друштвени поредак без значајних сукоба са законом. О томе сведочи мали број чувара реда и закона. Ипак, у судским аналима забележени су бројни имовински спорови, пријаве полицијским органима због кршења реда и закона, и бројни несрећни случајеви, и злочини из љубоморе, сукоби и спорови око имовине.

Општински суд у Трстенику као изборни суд доносио је пресуде по тужбама правних лица на територије општине по предметима из

своје надлежности. Супротно мишљењима да су житељи овог краја склони тражењу правде и за безначајни неспоразум, у судским списима није остало много сведочанстава о томе.

Прве пресуде из своје надлежности после ослобођења донео је Општински суд у Трстенику којим је председавао председник Милан Малићанин, судије су били кметови Живојин Бабић и Исидор Милосављевић, а деловођа Михајло Нешић.

Срески суд у Трстенику је судио веће спорове из своје надлежности. Извесно време спорове из надлежности овог суда судио је првостепени суд у Крушевцу.

У Трстенику непосредно после Великог рата догодили су се бројни случајеви освете због издаје и потказивања окупатору за време окупације. Суд је извршиоце злочина кажњавао имајући у виду олакшавајуће околности.

Међу многим судским споровима најбројнији су били имовински спорови, спорови због неплаћеног дуга, а мањи број је кривичних дела и злочина који су пресуђивани у надлежним судовима.

Недовољно расветљен је остао случај убиства Василија Јевђића (1865-), бившег кмета Доње Црнишаве, од стране његовог суседа, железничара Радисава Лукића (1886-), у кафани „Европа“, у Трстенику, на дан 27. новембра 1918. године. Бивши редов Радисав је при повлачењу српске војске заостао за колоном, изгубио јединицу и вратио се кући крајем 1915. године. Када је помислио да га нико више неће тражити, оженио се 17. јануара 1916. године Негосавом, ћерком Војина Бреснопољца, која је исте године родила сина Радоша. Тада су аустроугарски жандарми ухапсили Радисава, кога је, по казивању мештана, потказао сусед Василије Јевђић, сеоски кмет. Новембра 1918. године Радисав се вратио из заробљеништва и сазнао не само да га је Василије пријавио властима, већ и да му је спопадао жену. Када је дошао у Трстеник да се пријави Среском начелству, угледао је у кафани бившег кмета Василија који је, наводно, скупљао добровољне прилоге за споменик палим борцима у балканским ратовима и Великом рату за ослобођење. Рака га је позвао на чашу ракије да га части што се жив вратио из ропства. За столом је рекао кмету Василију:

„Комшија, време дође да намиримо рачуне. Мене си шеснаесте пријавио Швабама да робујем, да ти не сметам да ми нападаш жену! Сад ћу ја тебе да пријавим нашим властима. Знам да си за време рата домамио на превару неке трговце да дођу да купе вино од тебе, повео си их у подруме у Парлозима и побио, а паре им покупио.“

Василије се унео Раки у лице и процедио кроз зубе:

„Не знаш шта говориш при пићу. За трговце ако писнеш, оде ти глава са рамена!“

Василије је испод стола, наводно, хтео да извади револвер који је носио. Али Рака је био бржи. Оштром бритвом је Василију хитро пресекао грло и кмет је пао мртав на кафански сто по коме је липтала крв из његовог грла, док су гости јурнули на врата да беже...

Суд је уважио одбрану Ракину да је убио сарадника окупаторског у нужној одбрани и он је добио само пет година робије. По изласку с робије Рака се вратио своме дому у Доњој Црнишави. Показивао је своју снагу и вештину пред мештанима. Хитро се верао по дрвећу, прескакао из залета своје вратнице при уласку у двориште. Његов сусед, Вукосав Карацић, га је замолио да му обере орах који се налазио крај плота. Рака је тресао зреле орахе и, прескачући се са гране на грану, омакао се и пао на плот. Један колац му је пробио утробу, али он је био жив. Суседи су га са коцем у трбуху утоварили у запрежна кола и повезли у болницу у Крушевцу. На путу је издахнуо. То се догодило 28. септембра 1924. године.

У Милутовцу су једне ноћи октобра 1918. године убијени Мица Додић и његова жена. Додић је за време аустроугарске окупације био председник општине. Истрага није открила ко је убио брачни пар Додић, али се у селу знало да је то учинио Милан Јепур, солунски ратник, чију је жену, наводно, злостављао за време аустроугарске окупације председник Мица Додић.

Милан, десетогодишњи син Ђурђа Ђурђевића и Милане из Грабовца, ученик основне школе, нашао је бомбу коју су при одступању оставили Аустријанци и играо се њоме. Бомба је експлодирала и покидала му шаке и тешко му повредила лице и грудни кош. Упућен је на лечење у нишку болницу, али је на путу између Крушевца и Трстеника умро 12. децембра 1918. године.

Марица (30), супруга Душана Радојчића из Доњег Дубича, нападнована је и злостављана једне ноћи од стране непознатих разбојника, које је неко обавестио да она и њен муж имају златнике које су им комите оставиле на чување за време аустроугарске окупације. Она и њен муж су везани и мучени врелим гвожђем, стављани на врели шпорет да признају где су скрили дукате, добијене, наводно, од комита. Марица је од опекотина умрла 3. фебруара 1919. године. На сахрани опело је држао јеромонах Љубостиње, Севастијан Путник.

Сеоски кметови за време окупације су били принуђени под претњом окупаторске војне команде да пријављују све бивше војнике српске војске ради њиховог спровођења у заробљеничке логоре. По казивању мештана Грабовца и њихов кмет Борисав Илић је ревностно вршио своју дужност. Није поуздано утврђено зашто је редов Павле Мартиновић из Грабовца, који је, дошавши на одсуство, оружјем убио кмета грабовачког, Борисава Илића, фебруара 1919. године.

Команда Шумадијске дивизије је доставила наредбу среском начелнику у Трстенику 6. фебруара 1919. године да се сви војници, који дођу на одсуство са оружјем, одмах разоружају, јер су учестале разне одмазде. Срески начелник је добио потерницу за Павла Мартеновића из Грабовца због убиства сеоског кмета, Борисава Илића. Мартеновић је ухапшен, осуђен и упућен на робију у Пожаревац.

Маја 1919. године ухапшен је шумар Сава Милојевић из Угљарева, који је ножем напао и повредио пандура Општинског суда у Грабовцу, Вујицу Бабовића.

Милан Вулић (30), житарски трговац из Трстеника, рођен у Милутовцу, обесио се 12. маја 1919. године. Случај није расветљен. Зна се да се недавно вратио са Солунског фронта где је преживео ужас борбе бајонетима прса у прса при пробоју бугарских линија ровова.

Милош Радовић (60), земљорадник из Каменаце, обесио се 12. октобра 1919. године. Опојао га је поп Миодраг Милосављевић из Бучја.

У то поратно време, подивљале разбојничке дружине, које су за време рата пљачкале становнике лојалне окупатору, наставиле су да пљачкају и мирне становнике без заштите. И поред забране, многи људи су држали оружје за заштиту од разбојника и лопова. Често су на свадбама, славама, па и на Божић, у ноћи кад власти не могу да открију починиоце, веселили се и пуцали, а касније докони играли се оружјем, показујући га деци. Игра оружјем често се завршавала несрећом. Стојиљко (7), син Светислава Смиљковића из Велућа, погинуо 23. априла 1919. године – убио га отац „грешки“ – записао је поп Михајло Милосављевић.

Љубомир Бабовић (50) из Грабовца је 8. августа 1919. године извршио самоубиство вешањем – известила је општина Грабовац среске власти у Трстенику.

Забележен је случај страдања од безазленог инсекта обада који у летњим месецима додијава стоци. Радосав Карацић, стар 47 година, земљорадник из Доње Црнишаве, смртно је настрадао када је на њега журнула крвава која се „разобадала“ на сеоском путу и раздражена роковима му распорила утробу 20. јуна 1920. године.

Божидар Јовановић (21), из Доњег Рибника, у потрази за бољим животом добио је посао као јархија у хотелу „Топаловић“, где се бринуо о коњима фијакериста, рабација и гостију. После рада је уживао у купању на Морави, мада није знао да плива. На дан 9. јула 1921. године док је уживао у таласима Мораве, захватила га је матица, вртлог га је повукао у дубине и он се удавио. Опојао га је поп Николај Серафимович.

У Брезовици је дечак Симијон Ракезић (14) на дан 29. априла 1922. године погинуо од хица из пушке. Ова смрт је пријављена као самоубиство, мада је вероватније био несрећан случај.

Загрљај бога Бахуса често је љубитеље вина и ракије водио кроз блаженство у неповрат. Бекрија Благоје Марковић (67) из Велућа је умро 9. августа 1922. године. Опојао га је поп Михајло Милосављевић и као узрок смрти кратко записао: „Пуко од ракије.“

Мара Новак (24), из Премошнице у Чешкој, упознала је и заволела Настаса Смиљковића из Оцака, ратног заробљеника који је радио на имању немачког велепоседника у њеном селу и обећала му да ће се удати за њега кад се заврши рат. Године 1918. Настас је довео Мару у Оцаке, она је примила православну веру и удала се за Настаса. Када му је саопштила да је трудна, Настас је посумњао да дете није његово и натерао је Мару да дете сторња, одвео је код једне врачаре која јој је вретеном и кукуреком побацила плод. Од последица побачаја Мара је умрла 23. септембра 1920. године. Сахрањена је на гробљу у Оцацима.

У послератно време многе жене су подносиле тешка злостављања. Тражећи спас, многе су се враћале својој родбини, друге су тражиле посао као служавке. Божика (1888), кћер Милана Смиљковића из Јасиковице, оставши удова после погибије Добросавице Стаменића у рату 1915. године, удала се 1919. године за суседа удовца, Новицу Симонковића из Доње Црнишаве. Али у новом дому злостављали су је и муж Новица и његови синови Милутин, Тома и Момир. Божика је побегла по киши из куће и, наишавши на затворена врата у свом родном дому, у очајању је отишла на пругу и бацила се под воз у Почековини 11. октобра 1922. године.

Вукадин Миодраговић је 27. октобра 1920. године у Руђинцима тражио неке рабације да наплати неки стари дуг. Ноћ је увелико пала, а он се није враћао својој кући. Ујутру је нађен мртав. Истрага је утврдила да је умро од насилне смрти под неразјашњеним околностима од непознатих разбојника за којима се трагало, али који никад нису пронађени.

У село Угљарево још 1918. године се доселио кафеџија Мато Стрњак (1889), Словак из Окучана код Нове Градишке (која је припадала Пожешкој жупанији у Славонији), са младом и лепом Маријом (1900) коју је представио као своју супругу. На дан 4. фебруара 1922. године Марија је родила кћер Катарину у Планиници. Девојчици је кума била Злата, супруга Александра Стојадиновића из Угљарева. Исте године на дан 19. новембра 1922. године Марија је умрла од запаљења плућа. Пошто је смрт тако младе жене била изненадна и сумњива, извршен је увиђај и истрага и тада је установљено да Марија није била супруга Мате Стрњака, већ Фрање Јеленека из Окучана и да је, у ствари, побегла од мужа са својим љубавником Матом. За прибежиште су изабрали Трстеник и његову околину. Мате Стрњак је осуђен због фалсификовања докумената и протеран из среза трстеничког.

Миљојка (19), кћер Јована Живковића и Василије из Велућа, неудата, убила се из револвера 21. новембра 1922. године. У селу је кружила прича да је остала бременита и од срамоте није се усудила да се „окопили“.

Пандур Општине у Оџацима, Драгутин Јовановић (58), родом из Јасиковице, осећао је немоћ, али се бојао да не изгуби посао и плату, па је дошао у општину 20. марта 1923. године на посао. Похитао је, и поред слабости, да однесе пошту до Среског начелства у Трстенику, али је на путу у Оџацима пао и умро.

Неколико година после рата неке жртве окупаторске жандармерије, које су страдале због потказивања од стране својих суседа, вребале су прилику за освету. Непознати осветници, вероватно за време вашара на Младенце у Трстенику, 22. марта, сачекали су Ивана Гашића из Стопање, одвели га на обалу Мораве, претукли га до бесвести, везали му руке и ноге једним каишем, а затим га бацили у Мораву. Леш је нађен у Морави 13. априла 1923. године, а опело је извршио рибнички протојереј Николај Александров неколико месеци касније када је породица доказала и истрага утврдила да Иван Гашић није извршио самоубиство, већ да је убијен.

Државни чиновници често су страдали због ревносног обављања службе. Милисав Јовановић (80), чувар општинске шуме, убијен је ножем у Љубостињској шуми 15. маја 1923. године од стране непознатих разбојника, вероватно од стране људи које је намеравао да пријави за бесправну сечу шуме. Опојао га је свештеник Николај Серафимович.

Река Морава, коју су мештани волели са страхопоштовањем, пружала је многе радости у време када је летње сунце тропским врућинама умарало моравску долину. Али сваке године Западна Морава је завијала у црно неке породице узимајући за жртве махом младиће и девојке жељне животних радости, који су хитали у њене матице. Павле (10), ученик IV разреда основне школе у Трстенику, син банкара Саве Митровића Ућукала, похитао је на Мораву са друговима 7. јуна 1923. године да се окупа и ужива у радостима које је пружало блиставо сунчано лето. Када се спремао да се врати кући, желео је да се још једном баци у моравске дубине и тада, незнано како, дечак се утопио. Опојао га је поп Николај Серафимович.

Необична несрећа се догодила у кући Животе Стојковића, земљорадника из Руђинаца. Његова кћерчица Милка је имала своју мачку коју је волела и спавала заједно с њом. На дан 24. јуна 1923. године родитељи су видели мачку како лежи крај девојчице која не даје знаке живота. Установили су да је мачка угушила девојчицу.

Многа самоубиства младих људи никада нису расветљена. Милутин Маринковић (24) из Бучја, недавно ожењен, убио се из револвера 29. новембра 1923. године. Узрок самоубиства остао је непознат.

Филимона Ђурковића (1899), тежака из Велућа, сачекали су непознати разбојници, бивше самозване комите на Светог Трифуна 1924. године, када је пошао у виноград да окади и ореже чокоте, и за освету, због наводног потказивања жандармима за време аустроугарске окупације, смртно га ранили из ловачке пушке. Преминуо је у крушевачкој болници 5. марта 1924. године.

Велику жалост у сиромашном селу Риђевштици изазвала је вест да се дечак Душан (13), син Милуна Егерића, обесио 9. марта 1924. године. Узрок овог чина није расветљен.

Пленидба имовине за дуг и продаја на лицитацији је за многе била опомена да се клоне задуживања код зеленаша и зеленашких банака и да на време измирују порез. Срески суд у Трстенику донео је пресуду 1924. године да се имовина Божицара Рашковића, трговца из Почекривине, прода на лицитацији због дуга од око 10.000 динара.

Несреће на послу вребале су најчешће сељаке који нису имали стасалу радну снагу. Богосав Пантић (1905-), син Луке Пантића из Горње Црнишаве, на дан 12. марта 1925. године насекао је и натоварио кола дрва у шуми званој „Планина“. Није било никог да му помогне, мада је имао браћу Бранка, Милосава и Настаса, који су се оделили и око деобе посвађали. Богосав није могао да поведе краве, па је пустио да иду саме, а он на низбрдици покушао да придржава товар дрва да се не претури. Услед изрваног пута кола су се претурила на несрећног Богосава и згњечила га. Краве су некако полومиле јарам, ослободиле се товара и саме дошле кући. Његова супруга Живана, кћер Станојла Младеновића из Доње Црнишаве, која је недавно, 10. фебруара, родила њиховог сина Радојка, пошла је у шуму и тамо нашла смрвљеног Богосава испод изврнутих кола са дрвима. Живану је родбина кривила за смрт мужа и она се после годишњице смрти Богосава преудала у Брезовицу у Ракезиће.

Стеван Алексић из Грабовца, осуђеник на издржавању затвора у Пожаревцу, стар 43 године, ожењен, до тада био је у браку 18 година. Није познато да ли је побегао из затвора или је пуштен на слободу. Са знацима тешког тровања доведен је у амбуланту у Трстенику 8. фебруара 1926. године где је у мукама умро. Није утврђено да ли је сам попио отров са намером да изврши самоубиство или га је неко отровао.

Почетком марта 1926. године др Душан Радић, лекар из Врњачке Бање, заједно са својим сином Мишелом и једним пријатељем као жирантом отпутовао је у Ниш где је подигао кредит од око 400.000 динара код Хипотекарне банке за дуг који је направио поп Михајло Минић из Мајдева куповином виле „Нада“ (данас Библиотека „Душан Радић“) у Врњачкој Бањи и за трошкове изградње приватне куће. Наиме, поп Михајло Минић је за време рата прилично јефтино купио вилу „Нада“ од игумана манастира Студенице, Виктора Гиздавића,¹⁶² родом из Чаира. После ослобођења игуман Виктор је повео парницу и суд је овај уговор прогласио неважећим, јер је склопљен у ратним приликама, те је наложио процену вредности виле и исплату знатно вишег износа.

¹⁶² О среброљубљу архимандрита Виктора Гиздавића сведоче и неки савременици. У Синоду СПЦ је 2. марта 1940. године новинар Григорије Божовић изнео оптужбу да је неки Гиздавић уз сагласност владике Платона присвојио извесне ствари манастира Свети Наум. Тај Гиздавић је имао брата у Јерези. Гиздавић је причао владици Платону Јовановићу, епископу бањалучком, да му је владика Николај тражио 100.000 динара за постављање за владiku.

Др Душан Радић је већ четири године радио у тој вили у којој се налазила његова амбуланта и желео је да се тај спор оконча, па је уз посредовање заједничког пријатеља Жике Белића крајем марта 1926. године заједно са Жиком и Гаврилом Белићем аутомобилом отпутовао у Студеницу и постигао споразум са игуманом Виктором да он повуче тужбу, а да му др Душан исплати још 150.000 динара. Настојатељ манастира је објаснио да је тужбу поднео због неслагања са својим братом Миланом Гиздавићем, који је вилу у заједничком власништву продао без његове сагласности, па га је тим чином натерао да подигне тужбу. Др Радић је рекао да није очекивао да ће једно свештено лице посегнути да поништи купопродајни уговор, склопљен слободном вољом, по коме је вила исплаћена у потпуности. Уговор јесте склопљен у ратно време, али није склопљен под присилом. Настојатељ Виктор, кад га је прошла љутња због понуде ниског износа за поравнање, пред Радићем је поцепао меницу рекавши:

„Ево, господине Радићу, ако не желите, не морате ми платити ни динара!“

Радић му је ипак исплатио тај износ свестан да је поп Михајло Минић купио вилу у време кад су виле у Врњачкој Бањи због оскудице продаване испод стварне вредности.

Али хипотекарни дугови и камате су расли и вила „Нада“ продата је за дугове, а 1935. године и кућа Душана Радића је продата на аукцији и његова породица, супруга Адриен, син и пет кћери, нашла се на улици и закупила приватни стан.

Сукоби око имовине и међа често су имали несрећан исход. Радивоје С. Живковић, земљорадник из Горње Црнишаве, за време свађе са суседом ударен је каменицом у чело и умро у Округлици 9. септембра 1926. године...

У архиву Општинског суда у Трстенику је сачувана пресуда по тужби опанчара Гвоздена Миљковића из Трстеника, који је 1927. године тражио исплату дуга за опанке од 70 динара од земљорадника Стојадина Игњатовића. Општински суд је наложио исплату дуга.

Јаков Беновран, трговац из Београда, тужио је 4. марта 1927. године Радосава Радосављевића, трговца из Трстеника, због дуговања. Суд је наложио исплату дуга.

Сукоби око међа веома често су се завршавали најтежим злочиним. Тако је у једној свађи Исаило Бараћ (1869-1928), тежак из Брезовице, убио једног младића из породице својих суседа Милановића. Мучен својом савешћу, плашећи се да ће га суд осудити на доживотну

робију, а имаће му продати на лицитацији за судске трошкове и обештећење породице убијеног младића Милановића, Исаило Бараћ је 14. јуна 1928. године извршио самоубиство вешањем како би спасио имање за своје синове Светомира, Световида, Вукомира и Миодрага.

Вујица Бабовић (48), земљорадник, који је служио као општински пандур у Грабовцу, 31. маја 1927. године извршио је самоубиство вешањем у својој кући.

Сретен Јевремовић, месарски радник из Трстеника, рођен у Београду, живео највише у Медвеђи, ухапшен је под сумњом да је извршио кривично дело крађе. Јевремовић је тврдио да је невин, али га је полиција приморавала да призна кривицу. У очајању Јевремовић је извршио самоубиство вешањем у хапсани трстеничког среза 21. новембра 1927. године. Сахрањен је у Трстенику. Опојао га је поп Антоније Брадић.

Морава је често била уточиште за разочаране, уморне и болесне који су својом вољом напуштали овај свет. Али и опасна неман за неопрезне.

Чедомир О. Николић Бекрић (40) из Јасиковице, није био пливач. Дошао је на обалу Западне Мораве у Почековини и скочио у вирове реке и и утопио се. Остало је сведочење попа да је извршио самоубиство 19. јула 1928. године.

„Политика“, 20. марта 1927. године је објавила извештај о једном злочину који је имао политичку позадину под насловом „Убиство кмета из Јасиковице“. Ту је описано како је кмет Вукосав Николић, припадник Радикалне странке, убијен 17. марта 1926. године у близини сеоског гробља. Пронађен је са размрсканом главом. Родбина покојника је покушала да за ово убиство оптужи политичке супарнике. За ово убиство је осумњичен сеоски учитељ, члан Демократске странке, један члан Земљорадничке странке и још двојица „нерадикала“. Због сумња полицијских истражних органа да је у питању политичко убиство, подигнута је оптужба против политичких супарника кмета Вукосава. Оптужени су, сваки понаособ, окривљени за убиство, али пошто није било ваљаних доказа – ништа им није доказано и 19. марта 1927. године у Крушевачком првостепеном суду ослобођени су оптужбе и затвора.

Прва параћинска фабрика бомбона, чоколаде и ратлука браће Милојковића је тужила трговца Животу Јевтовића из Врњаци, који је живео у Трстенику, за дуг од 414 динара. Тужба је подигнута 15. сеп-

тембра 1927, а окончана 1940. године пресудом. Овај предмет је судио Општински суд коме је председавао Милан Малићанин, а судије су били кметови Аранђел Вучковић и Војислав Ђурковић.

„Политика“ је 14. фебруара 1929. године објавила вест свог дописника из трстеничког краја Алексе Каматовића:

Смрти од хладноће

*Трстеник, 13. фебруара. Јуџрос је нађен мртвац шртовац Радисав Кезић, сшап 22 године. Пошао из Омашнице, ухваћио ја снеј. Кренуо пре-
чицом. Намети, изјубио се и смрзао се. Увиђај извршио Анђун Хрдли-
чка, полавар среза шрстеничкој са среским лекаром др Сшанојевићем.*

Василије Перчевић, трговац из Трстеника, тужио је 7. јула 1929. године Радосава Живковића из Горње Црнишаве, жандарма на служби у Клисури код Враћа, за дуг од 200 динара. Суд је наложио исплату под претњом принудне наплате.

Милан Рајковић, вунар из Трстеника, тужио је 19. јула 1929. године Богдана Лазаревића из Доњег Рибника за неисплаћен дуг за услугу влачања вуне на вересију...

Добривоје Илић, опанчар из Трстеника, тужио је Милоша Стојића, земљорадника из Медвеђе 29. јула 1929. године за неисплаћени дуг за продату му обућу на вересију.

Милан Пешић, касапин из Трстеника, остао је дужан 380 динара опанчару Петру Стојановићу из Трстеника. Суд је 1929. године пресудио исплату дуга под претњом принудне наплате.

„Крушевачки гласник“ је 9. новембра 1929. године објавио сензационалну вест:

Пушкарање са разбојницима у Трстенику

Трстеник, 8. новембра. Три лојова у зору ушли у мануфактурну радњу Ранђела Вучковића и безусејно покушали да обију касу. Нису успели. Почели да џуне џејове вредном робом. Приметио их ојшињински сшражар и дијао вику. Лојови ошшавили џлен, зајуцали и побејли у мрак. Пуцао сшражар и џејови друјови. Насшала узбуна. Разбојници џробудили Глијорија Радовановића, џробара у кайели шрстеничкој џробља, узели му 60 динара и једну кайу за друја који је заборавио у радњи.

„Крушевачки гласник“, 11. новембра 1929. године објављује нову сензацију – разбојништво иза кога стоји невероватан роман једне сеоске девојке:

Трстеник, 10. новембра. Милан, шј. Милана Тоиличић из Медвеђе, обучена у мушко одело, зајослила се у покраденој радњи непосредно пред крађу. Пре тога била је у љубавним односима са Љубомиром Јаносевићем из Медвеђе, младићем из лојовске и, уопште, проблематичне породице. Отац је није дао. Решила је да побеће, те је шом младићу учинила услугу. Обавестила га је о свему потребном о радњи. Крађу су извршили младић, његов отац и његов пријатељ. Сивар је откривена када је отац препознао ћерку у радњи и одао је.

„Крушевачки гласник“, 12. новембра 1929. године наставља детективску причу из Трстеника:

Откриће ујдурме у трстеничком крају изазвало сензацију. Само се о томе прича. Трећи саучесник у крађи има необорив алиби. Те ноћи се возом враћао из Београда и није могао да учествује у крађи.

„Крушевачки гласник“, 16. новембра 1929. године:

Љубавничко-разбојничке авантуре Милане Тоиличић
Трстеник, 15. новембра. Крушевачки првостепени суд оснажио приговор Милане, Љубомира и Василија Јаносевића, а пустио Мирчу Васића.

ГЛАВА XIII – ПРЕУРЕЂЕЊЕ КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА У КРАЉЕВИНУ ЈУГОСЛАВИЈУ У ВРЕМЕ ЛИЧНЕ ВЛАСТИ КРАЉА АЛЕКСАНДРА И ПЛИМЕ СВЕТСКЕ ПРИВРЕДНЕ КРИЗЕ 1929-1931. ГОДИНЕ

1. ПО НОВОЈ АДМИНИСТРАТИВНОЈ ПОДЕЛИ ЗЕМЉЕ НА ДЕВЕТ УПРАВНИХ ПОДРУЧЈА СРЕЗ ТРСТЕНИЧКИ У ОКРУГУ КРУШЕВАЧКОМ ЈЕ ПРИПАО МОРАВСКОЈ БАНОВИНИ СА СЕДИШТЕМ У НИШУ

Краљ Александар је био пред тешком дилемом како да разреши парламентарну кризу која је експлодирала када је 20. јуна 1928. године после жестоких увреда на рачун српских посланика солунаца пала крв хрватских посланика у Народној скупштини. Он је потражио савет од најумнијих људи своје државе. Већина њих му је саветовала распушта-

ње Народне скупштине, забрану политичких странака, доношење новог устава са поделом државе на девет управних области и завођење личне власти до преуређења државе.

У циљу учвршћивања државне целине одлучио је да привремено уклони Народну скупштину као препреку између суверена и народа и да уклони све оне органе и организације које нарушавају јединство земље и изазивају неслогу у троименом народу. Уводећи самовлашће, краљ Александар је желео да измени племенске менталитете троједнога народа.

На дан 6. јануара 1929. године краљ Александар је укинуо Видовдански устав и распустио Народну скупштину и све политичке странке и увео личну владавину.

Истог дана је проширио Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави, па је осим Комунистичке партије забранио и растурио и све друге политичке странке које имају обележје верско или племенско. Распустио је и све општинске управе у целој земљи с тим да се убудуће општинске управе постављају краљевим указом у главним градовима, указом жупана у осталим местима. Забрањени су сви страначки и многи други листови.

Краљ Александар је одмах након доношења прокламације о завођењу личне власти прогласио Врховну државну управу коју чине Председништво Министарског савета и 12 министарстава. За председника Министарског савета поставио је свог почасног ађутанта, дивизијског генерала Петра Р. Живковића, за потпредседника Николу Узуновића.

Ресорни министри су били: 1. министар правде др Милан Сршкић; 2. министар просвете Божидар Максимовић; 3. министар иностраних послова др Војислав Маринковић, заменик др Коста Кумануди; 4. министар унутрашњих послова генерал Петар Живковић; 5. министар финансија Станко Шврљуга; 6. министар војске и морнарице армијски генерал Стеван Хацић; 7. министар грађевине Стеван Савковић (+12. I 1930), а потом Филип Трифуновић (од 23. I 1930); 8. министар саобраћаја др Антон Корошец, а потом Лазар Радивојевић (од 5. VIII 1929); 9. министар пољопривреде др Отон Франгеш; др Станко Шибеник (од 19. V 1930); 10. министар трговине и индустрије др Желимир Мажуранић (до 22. VII 1929) и др Јурај Деметровић; 11. министар шума и рудника инж. Лазар Радивојевић, а потом др Антон Корошец (од 5. VIII 1929); 12. министар социјалне политике и народног здравља др Мате Дринковић, а потом др Никола Прека; министри без портфеља: Никола Узуновић, Мирко Најдорфер (од 20. V 1929) и Иво Швевл.

У мају 1930. године у Живковићеву владу су ушли бивши чланови ХСС-а Тугомир Алауповић, Станко Шибеник као министар шумарства и рударства, Никола Прека као министар грађевинарства и Мирко Најдорфер као министар без портфеља. Они су се одрекли федализма и постали заговорници југословенства.

Након распуштања Народне скупштине и успостављања личне власти краљ Александар Карађорђевић је 6. јануара обнародовао основне правне акте за државно уређење уместо устава: Закон о Краљевској власти и Врховној државној управи од 6. јануара 1929. године, Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави (са променама од 1. марта 1929. године), Закон о устројству државне управе од 8. јуна 1929. године и Закон о називу и подели Краљевине на управна подручја од 3. октобра 1929. године.

У Трстенику је у време распуштања Народне скупштине срески начелник био Антун Хрдличка. За среског начелника 1929. године је постављен Радомир М. Јојић, бивши срески начелник среза јасеничког из Аранђеловца. Јојић је на дужности среског начелника у Трстенику остао до 1931. године, када га је сменио Димитрије Ненадовић. На месту председника општине Трстеник и осталих општина остављени су дотадашњи председници.

Од водећих политичара само је Светозар Прибићевић, председник Самосталне демократске странке, у Загребу наставио борбу против монарха и нове владе. Генерал Живковић је наредио да се Прибићевић ухапси и протера у Трстеник, затим у Врњачку Бању, одакле је био премештен у Брус где му је одређено боравиште.

На захтев појединих странака за већом самоуправом, краљ Александар је одлучио да државу подели на девет управних подручја, названих историјским називом бановине.

Већина интелектуалаца и житеља Југославије је поздравила проглашење Краљевине Југославије. Други су сматрали да је југословенство под краљем Александром добило карактер државне идеологије у државном и националном интегристичком облику и као „супраидеолошка норма“ завладало је вољом државне силе. Укидањем регионализма, партикуларизма и племенштине народи Југославије су преко ноћи престали да постоје у име спашавања државе.

Проф. др Виктор Новак је југословенску мисао приказивао као стару идеју која је једнака старости Словенства на Балкану. Књижевник Нико Бартуловић је исповедао идеологију „неделивог југословенства“. За етнолога и антрополога Владимира Дворниковића до 1918. године је постојало расно, језичко и психичко јединство Југословена, а од 1918. и политичко јединство. Да би се Срби, Хрвати и Словенци слили у хомогену целину, недостајало им је културно јединство до којег је

требало доћи сједињавањем регионалних култура које ће задржати све оно што спаја и што је највредније. Тиме ће, сматрало се, нестати племенски атавизми. Али превиђала се провалија између католицизма и православља, као и између православља и ислама.

Крушевачки лист „Југославија“, који је уређивао новинар Алекса Каматовић, објавио је 14. децембра 1929. године уводник „Ревизија идеала“ у коме је окривио локалне политичаре за политички суноврат и поздравио укидање сувишних посредника између Круне и народа:

Па и у нашој држави до 6. јануара 1929. године било је ових жалосних момената. Мудри парашутисти водили су личну полицију, корупција је владала на свим странама, а о правима и слободи народа није се водило рачуна. И један стварији човек није попрешио када је људе полицијаре назвао „чојором моралних чудовишта“. Али 6. јануара је пољотињиниран „чојор неопотребних“.

Овакво жигосање корумпираних политиканата није прошло некажњено. На уредника листа „Југославија“ су извршили притисак политичари, банкар, трговци који су се нашли погођени и убрзо је овај лист под теретом дугова, без подршке богатих спонзора, престао да излази.

Влада Петра Живковића¹⁶³ је окупила најбоље правнике који су израдили нови устав. Овај, такозвани Октоисани устав, краљ Александар је „даровао“ народима Краљевине Југославије за десетогодишњицу своје владавине.

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца је 3. октобра 1929. године добила службени назив Краљевина Југославија. Излазећи у сусрет захтевима за децентрализацијом власти Законом о називу и подели Краљевине на управна подручја створено је девет бановина: Дравска (седиште бана у Љубљани), Савска (Загреб), Врбаска (Бањалука), Приморска (Сплит), Дринска (Сарајево), Зетска (Цетиње), Дунавска (Нови Сад), Моравска (Ниш) и Вардарска (Скопље).

Подручје града Београда са Земунем и Панчевом стоји под непосредном управном и надзорном влашћу министра унутрашњих послова.

¹⁶³ Петар Живковић (1879-1947), армијски генерал, учесник Мајског преврата, учесник Солунског процеса, од 1917. до 1929. командант гарде краља Александра. После увођења диктатуре био је председник владе, а од 1934. до 1936. министар војске и морнарице. Основао Југословенску народну странку која је од 1937. године била у опозицији. Са пучистичком владом генерала Душана Симоновића је 1941. побегао из земље. Био је министар без портфеља и заступник Драже Михајловића у влади коју је 1943. године формирао Миша Трифуновић. Умро је у Паризу и сахрањен је на Српском војничком гробљу у Тијеу.

По Закону о називу и подели Краљевине Југославије на управна подручја (бановине) од 3. октобра 1929. године срез трстенички се налазио у округу крушевачком заједно са расинским, жупским, копаоничким и варваринским срезом. Округ крушевачки је припао Моравској бановини са седиштем у Нишу. Моравска бановина је створена 3. октобра 1929. године као једна од девет управних подручја Краљевине Југославије. Бановином је управљао бан кога је постављао краљ, а после његове смрти Намесништво. Бановина је имала Бановинско веће и Скупштину бановине.

Моравска бановина је обухватала Моравску, Тимочку и Крушевачку област укупне површине од 26.218 km², односно 10,6 одсто државне територије. Она је подељена на 2 окружна инспектората, 40 средина са 3 средње испоставе, 1 самоуправни град и 768 општина.

Банови Моравске бановине су били: Ђорђе Несторовић (1929-1931), Ђорђе Дреновац (1931-1932), Јеремија Живановић¹⁶⁴ (1932-1933), Добрица Матковић (1935-1936), Марко Новаковић (1936-1937), Предраг Лукић (1937-1938), Јанићије Красојевић (септембар 1938-1939), Милан Николић (1939-1941), Иван Ђорђевић (1941).

Влада Петра Живковића је окупила најбоље правнике који су израдили нови устав. На десетогодишњицу своје владавине, 3. септембра 1931. године, краљ Александар је донео Устав Краљевине Југославије, тзв. Октроисани или Септембарски устав, који означава крај личне власти, која је од опозиције проглашена диктатуром. Уведено је дводомно Народно представништво које се састојало од Сената и Народне скупштине. Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца је проглашена за Краљевину Југославију, чиме је троимен назив државе постао јединствен.

Програм развоја народне привреде заснивао се на овој краљевој реченици: „Богатство наше обдарене земље можемо развити и благостање постићи само у развијеној и добро организованој радиности.“

2. ТЕРИТОРИЈАЛНЕ ПРОМЕНЕ У СРЕЗУ ТРСТЕНИЧКОМ – ПРИПАЈАЊЕ ОПШТИНА ПОЉНЕ И РИЉЦА И ПОПИС СТАНОВНИШТВА 31. МАРТА 1931. ГОДИНЕ

У Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца територијална организација среза трстеничког је задржала административну структуру из предратне Краљевине Србије која није значајно мењана ни за време

¹⁶⁴ Професор др Јеремија Живановић (1874-1933), филолог, књижевник, уредник часописа „Венац“, рођен је у Врагогرنцу, студирао филологију на Високој школи, а затим службовао као професор у Зајечару и Нишу. Учествовао као официр у ратовима 1912-1918. У влади на Крфу био је министар просвете.

аустроугарске окупације 1915-1918. године. Године 1918. срез трстенички је имао 20 општина. Овако наслеђена организација није мењана све до 1925. године када је село Мијајловац издвојено у засебну 21. општину среза трстеничког. Пре тога Мијајловац је припадао Општини Мала Сугубина.

Срез трстенички је територијално увећан за две општине 1927. године. На основу изражене воље становника три села из среза тековачког, која су претежно своје производе продавала у Трстенику, у коме су се снабдевала потребном куповном робом, на дан 30. марта 1927. године срезу трстеничком је припојена општина Риљац, а 13. априла 1927. је прикључена и општина Пољна (са селом Мала Дренова) из среза Рековац, тако да је срез трстенички обухватао укупно 23 општине са 57 насеља и две варошице.

Године 1921. извршен је попис становништва у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. У срезу трстеничком укупно је 1921. године у 45 села пописано 32.629 житеља у 6.103 дома, што значи да је просечно у једном дому живело 5,34 становника.

На дан 31. марта 1931. године извршен је попис становништва у Краљевини Југославији. Пописано је 46.226 житеља у 8.647 домова што значи да је просечно у једној кући живео приближно исти просечни број житеља.

Према попису из 1921. године, на подручју Моравске бановине је било 219.752 домаћинства и 1.212.000 становника или 10,1 одсто укупног броја становника у Краљевини СХС. Густина становништва је била 46,2 на 1 km² или 5 на једну кућу. По вероисповести 97 одсто су били православци, 5,7 муслимани и остали израелити, римокатолици, гркокатолици и евангелисти.

После десет година, 31. марта 1931. године, извршен је попис становништва Краљевине Југославије. Према том попису 1931. године у Моравској бановини је било 1.956 насеља, 267.654 домаћинства, и 1.452.967 становника, што је 10,4 одсто становништва Краљевине.

На површини од 25.838 km² обухватала је 40 срезова, 2 среске испоставе, 762 општине, 1.879 насеља. Од око милион и по становника само је 117.000 живело у градовима и варошицама. Прираштај становништва за 10 година био је 241.000 становника или 19,9 на 1.000 становника годишње. Повећана је и густина становништва тако да сада износи 55,4 на 1 km².

Срез трстенички у Моравској бановини Краљевине Југославије 1931. године обухватао је територију од 494 km² на којој се налазило 59 насеља са 8.286 домаћинства и 45.953 становника, по вери 100 одсто православних Трстеник је имао 433 дома и 1.728 становника.

Срески начелник је био Радомир Јојић.

У срезу је било 8 православних цркава: у Трстенику, Врњачкој Бањи, Горњем Рибнику, Стопањи, Медвеђи, Великој Дренови, Пољни и Милутовцу и два манастира: Љубостиња и Велуће.

Рудно благо: руда кварц за млинско камење у Попини и Дубљу и минералне воде у Врњачкој Бањи и Велућу. Индустрију су представљали: 4 млина, 2 стругаре, 3 циглане, 1 фабрика, 2 рудника.

Бан Моравске бановине од 9. октобра 1929. године био Ђорђе Б. Несторовић (Пожаревац, 1864. – Београд, 1931), члан Врховног законодавног савета, а од 10. јануара 1931. године проф. Јеремија Живановић (Вражогрнац, 1874–), ректор Више педагошке школе у Београду и уредник часописа „Венац“.

Срез трстенички је 1931. године имао 23 општине са 57 села:

1. Богдање (атар 832 хектара) – 1 насеље са 175 домова, 1.061 становник;

2. Брезовица (1.374 ha) – 2 насеља: Брезовица и Стублица – 160 домова са 950 становника;

3. Велика Дренова (4.248 ha) – 2 насеља: Велика Дренова и Селиште – 765 домова са 3.974 становника;

4. Велуће (1.843 ha) – 4 насеља: Велуће, Риђевштица, Округли-ца и Пајсак – 210 домова са 1.375 становника;

5. Врњци (3.800 ha) – 3 насеља: Врњачка Бања, Врњци, Руђинци – 560 домова са 2.500 становника;

6. Дубље (2.509 ha) – 3 насеља: Дубље, Попина и Штулац, 252 дома, 1.172 становника;

7. Јасиковица (1.635 ha) – 3 насеља: Јасиковица, Бучје и Каме-њача – 317 домова, 2.014 становника;

8. Љубостиња – Грабовац (7.053 ha) – 5 насеља: Грабовац, Пла-ниница, Лободер, Лозна, Угљарево, 329 домова, 1.643 становника;

9. Мала Сугубина (1.600 ha) – 3 насеља: Мала Сугубина, Божу-ревац и Рујишник – 220 домова, 1.625 становника;

10. Мијајловац (1.567 ha) – 1 насеље, 132 дома, 698 становника;

11. Медвеђа (2.868 ha) – 1 насеље, 635 домова, 3.180 становника;

12. Милутовац (2.927 ha) – 2 насеља: Милутовац и Страгари, 605 домова, 3.131 становник;

13. Ново Село (7.182 ha) – 3 насеља: Ново Село, Гоч, Рсовци, 478 домова, 2.385 становника;

14. Омашница (2.400 ha) – 4 насеља: Горња Омашница, Доња Омашница, Тоболац и Голубовац, 421 дом, 2.403 становника;

15. Оџаци (2.913 ha) – 3 насеља: Оџаци, Доња Црнишава и Горњи Рибник, 337 домова, 1.810 становника;

16. Пољна (2.097 ha) – 2 насеља: Пољна и Мала Дренова, 444 дома;
17. Почековина (3.050 ha) – 4 насеља: Почековина, Доњи Рибник, Лопаш и Стари Трстеник – 42 – домова, 2.366 становника;
18. Рајинац (3.500 ha) – 2 насеља: Рајинац и Доњи Дубич, 165 домова, 1.173 становника;
19. Риљац (1.021 ha) – 1 насеље, 173 дома, 964 становника;
20. Ста нишинци (2.389 ha) – 1 насеље, 92 дома, 750 становника;
21. Стопања (2.300 ha) – 2 насеља: Стопања и Бресно Поље – 303 дома, 1.685 становника;
22. Трстеник – 1 насеље, 433 дома, 1.728 становника;
23. Чаири (3.417 ha) – 4 насеља: Чаири, Осаоница, Бељици и Горња Црнишава – 292 дома, 1.696 становника.¹⁶⁵

Среско начелство у Трстенику 1929-1933. године

Среске начелнике је од октобра 1929. године постављао бан на подручју своје бановине. Бан Моравске бановине, Ђорђе Несторовић, је за среског начелника у Трстенику по новом закону од 3. октобра 1929. године поставио је Димитрија Ненадовића (1929-1931), а после њега срески начелник је био Радомир Јојић (1931-1933).

За председника општине у Трстенику је изабран поново Милан Малићанин који је на тој дужности остао и након општинских избора 1931. године и 1933. године.

Колико је познато, у Врњачкој Бањи је за председника изабран књижевник Милорад Грујић (1876-1943), а после њега солунски борац Божин Црноглавац.

3. ДЕЛОВАЊЕ ПАНСЛОВЕНСКЕ И ПАТРИОТСКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ „ЈУГОСЛОВЕНСКИ СОКО“ КОЈА НЕГУЈЕ ТЕЛЕСНЕ ВЕЖБЕ И ДРУЖЕЊЕ ОМЛАДИНЕ И ШИРИ СЛОВЕНСКИ ДУХ И КУЛТУРУ, ВЕРУЈУЋИ У БРАТСТВО ЈУГОСЛОВЕНСКИХ НАРОДА КОЈЕ ЋЕ ОЧУВАТИ ДРЖАВНО ЈЕДИНСТВО

Краљевина Југославија је у народу сматрана остварењем вековног сна Срба, Хрвата и Словенаца о ослобођењу страних завојевача и уједињењу. Величане су историјске личности које су се бориле за очување националне културе и тежиле уједињењу збратимљених народа као што су били: Вук Караџић, Људевит Гај, Примож Трубар, Петар Петровић Његош, Јосип Јурај Штросмајер.

¹⁶⁵ Алманах Краљевине Срба, Хрватска и Словенаца 1928-1929, Алманах Краљевине Југославије IV, Загреб, 1932.

Одушевљење за проучавање словенске културе, порекла и заједничких корена имало је ренесансно обележје. У томе су значајан прилог дали српски, и хрватски и словеначки научници, историчари и књижевници, архитекте, сликари вајари. Откривање и проучавање историјског наслеђа, слављење народних вођа за слободу уздизало је народни понос и јачало љубав према домовини. Посебно значајно је било неговање витештва у телесном вежбању и такмичењима и неговање словенског духа у масовној организацији младих која се називала „Соко“.

Ова организација је била омиљена због неговања другарства, сусрета на приредбама и слетовима, упознавања и зближавања младића и девојака из разних крајева земље.

Култ навика гимнастичког вежбања и атлетског обликовања тела истицан је насупрот пороцима модерног времена као што су били: пушење, коцкање, алкохолизам. Соколи су се, поред гимнастичких вежби, бавили планинарењем, посетама историјских места и споменика, певали у хоровима, играли фолклорне и окретне игре, посећивали библиотеке и читали књиге и учествовали на књижевним вечерима.

Соколска организација је основана још пре Првог светског рата. У Хрватској, Босни и Војводини, поред хрватских, постојала су и српска соколска друштва. Власти су сматрале ова друштва за гимнастичка, али, у суштини, то су била културно-просветна друштва за неговање народних традиција у којима се одгајала омладина у духу братства и јединства и солидарности словенских народа.

Главне мисли водиле пре Првог светског рата биле су ослобођење подјармљеног народа словенског у Аустро-Угарској. У редовима сокола налазило се и револуционарно крило омладине коме је припадао и Гаврило Принцип, члан „Младе Босне“.

На великим свесловенским слетовима који су се одржавали сваке године наизменично у Београду, Загребу и Љубљани, затим у Прагу, Софији и Лавову (до 1939. године у саставу Пољске) долазило је до испољавања словенске солидарности. На последњем слету пре Првог светског рата, 1912. године у Прагу иступали су српски и хрватски соколи јединствено. На слетовима у Загребу и Прагу у одори сокола наступали су бурно поздрављени гимнастичари Војске Србије.

После ослобођења и уједињења Срба, Хрвата и Словенаца Соколска организација постаје један од најснажнијих стубова јединства братске државе Срба, Хрвата и Словенаца. На првом послератном соколском конгресу 1919. године у Новом Саду настала је парола „Једна држава, један народ, један Соко“. Али убрзо су политичке партије, увлачећи соколе у своје редове, пре свега у Хрватској, основале и

посебне покрајинске организације. Тиршов¹⁶⁶ соколски систем је био либералан према вери, па су га хрватски и словеначки клерикалци одбацивали, подржавајући гимнастичко друштво за неговање католичанства под именом „Орао“.

На дан 14. августа 1925. године у Варшави је склопљен савез „Словенско соколство“. Химна „Хеј, Словени“ постаје поклич за стварање јединства словенских народа и израз жеље за зближавањем народа истог порекла. Међутим, овај покрет није гледан са симпатијама од стране неких европских држава, посебно Немачке и Италије. Јединство Словенства је порушено Октобарском револуцијом у Русији јер је Коминтерна славila пролетерски интернационализам, који одбацује национализам, и проповеда атеизам као лек од религије опијума народа, па самим тим одбацује традиције православља и католичанства.

После увођења личне власти краља Александра створена је организација „Југословенски соко“. Вођа сокола је био престолонаследник Петар II Карађорђевић. Опозиција је због тога прогласила „Соко“ за обично гимнастичко друштво у служби монархије и великосрпске хегемоније. Хрватски политичари су у овом покрету видели јачање Југословенства, па су настојали да избегну заједничке приредбе и слетове.

У листу „Политика“ објављен је 14. јула 1930. године извештај дописника Алексе Каматовића:

Оснивање Соколског друштва у Трстенику

Трстеник, 12. јула. Иницијативом неколико угледних грађана, у Трстенику је основано Соколско друштво. Једна група сокола из Крушевца приредила је велики јавни час у порти трстеничке цркве. Уз суделовање појединих грађана, овај јавни час, који је служио искључиво пројатантско соколство у овом малом месту, пошитоно је усиео и грађанство је одушевљено поздравило крушевачке соколе.

После јавног часа, чланови трстеничког Певачког друштва приредили су концерт, а затим је наступала иранка у лепо осветљеној порти. Свирала је војна музика 47. пешадијског пука из Крушевца.

¹⁶⁶ Мирослав Тирш, оснивач Соколства, рођен је 1832. године у Чешкој. Он је 1882. године организовао први соколски слет у Прагу. Његови следбеници су настали спровођење његових идеја о телесном вежбању као начину јачања телесног и душевног здравља и зближавања младих нараштаја. Он је стремио да створи соколска друштва у свим словенским земљама у циљу уједињења словенства у борби за слободу. Његове идеје су уткане у идеје југословенства које су снажно утицале на борбу за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца. Тирш је страдао као планинар 8. августа 1884. године у таласима планинске реке Ахе у јужном Тиролу. Године 1932. за стогодишњицу рођења једна улица у Трстенику је добила његово име (данас Улица Рајчевићева).

Док је весела младост итрала и забављала се, једна ируиа уіледних ітраћана, іосле дужеі већања, ізабрала је ову уіраву новоі Соколскоі друштва. Сіпарешіна Божідар Милановић, кайейіан у іензији, іодсіарешіна Сава Пеішовић, учіиіељ. Начелници: Драіољуб Кожеііінаи, учіиіељ, и Александар Пеішовић, іолиціјски іисар, іросвеііар Милуііи Живановић, учіиіељ. Секреііари: Милош Малићанин, ііііовац, и Славко Пеішовић, ііііовац. Блаіајници: Милан Среііеновић, свеіііенік, и Милош Марковић Моравац, кафеција.

Године 1930. одржан је велики Соколски слет у Београду на коме је изражено јединство југословенске омладине. Слет је трајао 20 дана. На овом слету учествовали су и соколи из Трстеника које је предводио студент Ранко Поповић¹⁶⁷ (1911-1936). Соколи су најчешће гостовали заједно са хором „Бошко Југовић“ који је предводио диригент Драгомир Петровић (1904), трговац и фотограф.

Године 1932. је прослављена 50-годишњица соколства у Београду. Априла исте године одржана је главна скупштина Савеза сокола Краљевине Југославије у палати Ратничког дома у Београду. Учествовало је око 3.000 делегата. Изасланик краља Александра, генералштабни пуковник Душан Крстић, поздравио је делегате. Скупштини је присуствовао и министар за физичко васпитање народа, др Драган Краљевић, и представник Војске и морнарице Краљевине Југославије, бригадни генерал Стеван Кнежевић. Скупштину је отворио први заменик старешине „Сокола“ Е. Ганга и истакао:

Приіравни смо на сваки чин који је на користи и части Оііацбине...

Народу ііреба здравља. И ііо здравље ііринаша му и ііружа соколска мисао која блаіііворно, уіраво чудесно, уіиіе на ііелесну моћ народа, а ниіііа мање на ііеіов морал и ііеіову дуіу. Јуіославија се налази у браііском колу Словенскоі соколсітва заједно са Чехословачком, Пољском и Русијом.

Вођство Соколске организације у срезу трстеничком је преузео 1936. године Богдан Гордић (1896) и до рата је био старешина сокола. Гимнастичко друштво „Соко“ је окупљало најбоље гимнастичаре из редова школске омладине. Соколи су добили за вежбање на гимнастичким справама помоћну зграду иза Основне школе „Свети Сава“ у којој је за време рата била ратна болница. Али те просторије су биле неподесне, нису имале довољно простора за гимнастичке справе, па су млади гимнастичари молили управу општинску и среског начелника

¹⁶⁷ Ранко Поповић (1911-1936), студент права из Трстеника, био је старешина „Сокола“. Умро је од упале плућа 1. маја 1936. године. Ранко је био син Даринке (1885-1957), а унук папуције Стојана и Анђелије-Дуке Радосављевић из Чаира.

да се подигне Соколски дом у коме ће се вежбати и приказивати гимнастичке вештине као и друге културно-забавне приредбе, игранке и концерти, али власти су сматрале да је трошење новца за Соколану луксуз.

Ово друштво је најмасовније било у Крушевачкој гимназији. Постигло је запажене успехе на слетовима. Крушевачки соколи су учествовали и на слету у Љубљани, Сарајеву и Загребу. У овом друштву се окупило двадесетак ученица и преко 150 ученика.

После Првог светског рата дугогодишњи председник општине, народни посланик и срески начелник, Василије Анђелковић, је завештао омладини трстеничкој велики плац између Улице цара Душана и десне обале Мораве (данас Партизаново игралиште) са жељом да се ту подигне велелепни Соколски дом и игралиште за гимнастичке вежбе и атлетику. Овај плац је купио на лицитацији и наменио га трстеничким соколима.

Године 1935. је на свечан начин положен камен темељац Соколане у присуству високих званица и грађана Трстеника. Темељ су освештали светом водицом свештеници Радослав Лазаревић, Рајко Ђирјаковић и Радмило Јаћовић, а потом је одржано богослужење и заједничка молитва. Уследило је прикупљање добровољних прилога, купљене су извесне количине камена и опеке, као и дрвене грађе. Али наредне године умире од туберкулозе Ранко Поповић, вођа трстеничких сокола, и рад на подизању Соколане је обустављен до бољих времена.

Грађевински материјал је пропадао на киши и под снегом. Грађани су почели да разносе материјал. Тада се кафеџија Богомир Димитријевић Болка обратио Општини и Соколском друштву, тражећи да позајми материјал за изградњу куће коју је започео у Улици краља Александра (данас Чајкина улица). Он се обавезао да те количине камена, опеке и греда набави за потребе Соколане чим се удари темељ.¹⁶⁸

На великом југословенском соколском слету у Крагујевцу, који је одржан од 22. до 24. маја 1937. године поред гимнастичара такмичили су се и певачки хорови. Мешовити хор „Бошко Југовић“ из Трстеника, под диригентском палицом Драгија Петровића, освојио је друго место, на велико изненађење многих учесника, и тако пронео славу Трстеника, града на Морави, широм Краљевине Југославије. Хор „Бошко Југовић“, који носи име легендарног косовског јунака и певача,

¹⁶⁸ Кад је Богомир Димитријевић Болка подигао кућу, почео је рат и заборављена је соколана. По казивању Радоја Радосављевића, матичара Општине Трстеник, после ослобођења Народноослободилачки одбор општине Трстеник се досетио Болкинога дуга и народне власти су му одузеле кућу и ту сместиле управу Електродистрибуције Трстеник. Када је саграђена нова зграда Електродистрибуције, Болкина кућа је враћена наследницима 1992. године.

подсетио је многе слушаоце на српску средњовековну баштину, на маузолеј кнегиње Милице, манастир Љубостињу и пробудио интересовање за овај крај у срцу Србије у коме се негује сећање на славну прошлост и љубав према домовини.

Соколи су привукли на своје скупове и вежбе и сеоску омладину која је долазила у Трстеник, где су добијали соколске униформе у којима су парадирали за време разних свечаности. Те њихове униформе и соколске капе са перјаницама и после Другог светског рата су скриване по таванима као успомене на доба пансловенског братства.

Познато је само да је старешина „Југословенских сокола“, престолонаследник Петар,¹⁶⁹ у пролеће 1940. године боравио у Врњачкој Бањи и приватно посетио манастир Љубостињу и Трстеник и трстеничким омладинцима поклатио лопту за ногомет.

4. СТРАДАЊА ЈУГОСЛОВЕНСКИХ КОМУНИСТА ЗБОГ ПОСЛУШНОГ ИЗВРШАВАЊА ДИРЕКТИВЕ КОМИНТЕРНЕ О РАЗБИЈАЊУ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ И СПРЕГЕ СА ТЕРОРИСТИЧКИМ УСТАШТВОМ

Мада је Коминтерна на свом трећем конгресу крајем јуна и почетком јула 1921. године по Лењиновом захтеву напустила револуционарни пут ка освајању власти, Комунистичка партија Југославије је

¹⁶⁹ Петар Карађорђевић (6. IX 1923. – 3. I 1970), краљ Југославије од 27. марта 1941. године до 29. новембра 1945. године. Рођен је у Београду као најстарији син краља Александра и краљице Марије. После погибије његовог оца, краља Александра, у Марсељу 9. октобра 1934. до пунолетства престолонаследника Петра на чело државе дошло је краљевско Намесништво од три члана, али је власт имао принц намесник Павле Карађорђевић. Када је Влада Краљевине Југославије потписала споразум са фашистичком Немачком у Бечу 25. марта 1941. године о приступању Тројном пакту, група патриотских официра је организовала демонстрације и пуч, сменила и ухапсила принца Павла и збацила владу Цветковић-Мачек, довела на престо малолетног краља Петра и изабрала нову владу на челу са председником генералом Душаном Симићем. Десет дана касније Хитлер је напао Југославију, а краљ Петар и југословенска краљевска влада су авионом побегли у Каиро, а затим за Лондон. У Лондону краљ Петар је био талац британске политике. Он је преко радио Лондона слао изјаве и поруке српском и другим југословенским народима да се боре против фашизма, а по жељи Енглеза подржавао борбу против партизана, непријатеља монархије, па ипак га је 1944. године Черчил жртвовао чинећи уступке Стаљину и маршалу Титу који му је 29. новембра 1943. године на другом заседању Авноја забранио повратак у земљу због подршке четничком покрету Драже Михајловића. Одлуку о забрани повратка у земљу је озваничила Уставотворна скупштина Демократске Федеративне Југославије 29. новембра 1945. године. Краљ Петар је добио азил у САД-у где је живео до смрти. Умро је у Лос Анђелесу 1970. године, а сахрањен у цркви Светог Саве у Либертвилу код Чикага. Краљ Петар се 1944. године оженио грчком принцем Александром, са којом је добио сина Александра 1945. године.

наставила да се против режима бори свим средствима, па и револуционарним терором, што је проузроковало теже одмазде полицијских органа и судских власти.

Од Божића 1929. године спољни и унутрашњи непријатељи Краљевине Југославије, имали су само један циљ: разорити Југославију, као „тамницу народа“ и бастион „великосрпске хегемоније“.

После 6. јануара 1929. године КПЈ је позвала народе на устанак, образлажући да је краљев државни удар извршен с циљем да се Југославија припреми за ново проливање крви – напад на Совјетски Савез у савезу са империјалистичким силама, пре свега Немачком. Партијски лист „Пролетер“ је писао да оружани устанак има да буде одговор на Александров рат. После конгреса КПЈ у Бечу 1926. године српски комунисти су, изузев Симе Марковића, прихватили резолуцију у којој је написано да су Србији потчињене Словенија, Хрватска, Македонија, Црна Гора и Војводина, а да су Срби угњетачи.

На иницијативу Коминтерне већ у фебруару 1929. године ЦК КПЈ и Ској су позвали раднике и сељаке на оружани отпор диктатури краља Александра и „рушење крвавог апсолутистичког режима и за власт радника и сељака“. Пример Алије Алијагића, који је извршио атентат на министра Милорада Драшковића још 1921. године, слављен је као херојски чин, па су уследили оружани напади на органе реда, среске начелнике и органе власти, диверзије и саботаже широм земље, а посебно у Хрватској.

Коминтерна је под утицајем комуниста који су избегли из Краљевине СХС распуштање Народне скупштине због сукоба посланика прогласила за заверу краља Александра против демократских снага и позвала комунисте у борбу против монархије.

Уследио је обрачун са комунистима, оптуженим да су носиоци револуционарног терора.

Убијени су секретар ЦК КПЈ, Ђуро Ђаковић, и организатор Црвене помоћи, Никола Хећимовић, 25. априла 1929. године при покушају илегалног прелаза југословенско-аустријске границе. Многи млади људи, радници и студенти, допали су затвора због авантуристичке политике КПЈ и позива на оружану борбу против режима.

Тада су новине биле пуне извештаја о: убијеним жандармима, војницима, среским начелницима, порезницима, државним чиновницима. Али и обрачуна полиције у којима су смртно страдали револуционарни борци против монархије. Тада је пала и чувена седморица секретара Скоја.

Године 1929. убијен је Тони Шлегел, директор листа „Новости“ у Загребу. Исте године убијен је полицајац Јосип Кеч, а затим полицијски агент Матија Тренски. После тога експлодирале су паклене

машине на железници и у Загребу, у банској управи. Године 1931. убијен је председник општине Велика Градишка, Андрија Берић. Године 1932. експлодирала је „паклена машина“ у Осијеку, а затим у возу на прузи код Винковаца, а затим на прузи Загреб – Београд. На Дан уједињења, 1. децембра, експлодирала је „паклена машина“ у касарни 32. пука и пред православном црквом у Загребу. Скоро свакога месеца је експлодирала понека „паклена машина“ и пала је нова жртва мржње.

У Самобору је 27. јула 1929. године у сукобу с полицијом убијен зидар Мијо Орешки (Загреб, 1905-), политички секретар Скоја који је наследио Пају Маргановића.

Јанко Мишић (Слани Дол код Самобора, 1900-), трговачки помоћник, организациони секретар Скоја, погинуо 27. јула 1929. у Самобору заједно са Мијом Орешким.

У Загребу је 30. јула 1929. године убијен обућар Павле-Паја Маргановић (Делиблато код Ковина, 1904-), који је занат учио у Вршцу, од 1921. године живео у Загребу, а од 1924. до 1928. године школовао се на Свердловском универзитету у Москви, од 1928. године секретар ЦК Скоја.

У Загребу су 14. августа 1930. погинули секретар ЦК Скоја обућар Перо Поповић Ага (Ужице, 1905-), организациони секретар Скоја и бравар Јосип Колумбо (Кутјево код Осијека, 1905-), политички секретар Скоја.

Пекар Јосип Дебељак (Орешје код Загреба, 1902-), секретар Скоја, у сукобу с полицијом убио полицијског агента, а затим је погинуо 15. октобра 1931. године.

Професионални револуционар, матурант гимназије Златко Шнајдер (Обрежје код Славонског Брода, 1903-), је умро априла 1931. године у Загребу након мучења у затвору у Зеници и Лепоглави.

У Трстенику су приликом посете краља Александра Врњачкој Бањи и приликом посета председника владе и министара хапсили на дан или два најпознатије комунисте, а посебно Бошка Савића. Он се узалуд жалио вишим властима, али није добијао одговор по ком основу је лишаван слободе.

Године 1932. Анте Павелић, Перчец и Сервацио покушавају да дигну устанак у Лици. Вође устанка су Јуцо Рукавина, Андрија Артуковић, адвокат из Госпића, и Марко Дошен. Они предводе напад на жандармеријску станицу у Брушанима. При нападу је погинуло 17 жандарма. Учесници устанка су похватани, а вође Артуковић и Дошен су побегли за Италију.

Године 1932. у листу „Пролетер“ је поздрављена усташка побуна у Лици и северној Далмацији против српских „окупаторских“ власти:

Комунистичка партија поздравља усташки покрет личких и далматинских сељака и ставља се потпуно на њихову страну. Дужности је свих комунистичких организација и комуниста да шај покрет помоћу.

Острашћено усташтво је стављало на црну листу све оне добро-намерне Хрвате који су се залагали за братску слогу. Министар Мирко Најдорфер убијен је 1933. на домаку свога дома у Ладиславцима, срез златарски, бановина Савска, јер је ушао у владу као бивши члан ХСС-а. Исте године погинуо је народни посланик Јовиша Кандић из Мионице кога је неко избацио из брзог воза. На мети усташких терориста били су: новинари, официри, жандарми, порезници, железничари... Државни апарат је био пун саботера убачених из редова усташа и хрватских комуниста, који се нису много разликовали у мржњи према Србима.

5. ПЕТИ СКУПШТИНСКИ ИЗБОРИ ОД 8. НОВЕМБРА 1931. ГОДИНЕ – ПОБЕДА НОВОСТВОРЕНЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ НАЦИОНАЛНЕ СТРАНКЕ ГЕНЕРАЛА ПЕТРА ЖИВКОВИЋА, А У ТРСТЕНИКУ СТАРОГ РАДИКАЛА АЛЕКСАНДРА-ТАКЕ ДОДИЋА

После трогодишњег преуређења Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у Краљевину Југославију и поделе земље на девет бановина, расписани су избори по Октроисаном уставу од 3. септембра 1931. године којим је уведен дводомни скупштински систем (Скупштина и Сенат). Указом су расписани избори за 8. новембар 1931. године. За разлику од ранијих избора на којима је било по више странака и страначких фракција, на овим изборима се појавила једна странка. Да би избегао приговоре и оптужбе вођа политичких странака да је искористио крвави обрачун у Народној скупштини и укинуо демократску владавину и завео диктатуру, краљ Александар је од представника свих грађанских странака основао Југословенску радикално-сељачку демократију на челу са генералом Петром Живковићем.

Службена владина странка након обнародовања Октроисаног устава из 1931. године била је Југословенска радикално-сељачка демократија. За првог председника те странке постављен је Никола Узуновић,¹⁷⁰ један од вођа бивше Радикалне странке. За нову странку су на изборима агитовали министри и народни посланици.

¹⁷⁰ Никола Узуновић (1873-1954), српски политичар, више пута председник владе (1926-1927. и 1934. године), у вануставној влади генерала Петра Живковића министар без портфеља 1929-1931. године. Један од организатора Југословенске радикално-сељачке демократије која је после добила назив Југословенска национална

Вођство странке је закључило да је тај гломазан назив странке неприкладан за коришћење скраћенице, па је име странке, сходно њеном програму, убрзо преиначено и названа је Југословенска национална странка (Јенеса). Оснивачи ЈНС-а су желели да се у имену странке огледа југословенско јединство које је обнародовао краљ Александар у својој беседи 6. јануара 1929. године. Ту реченицу су понављали на зборовима агитатори ове странке: *Краљевина Југославија, организована у својим бановинама, представља ону вишу синтезу наших националних изражаја и одлика, које ће у унутрашњој хармонији омогућити развијање свих лепих особина наше масе, а стога одавати снагу јединства и чврстину једнокрвној народа.*

Програм развоја народне привреде заснивао се на овој краљевој реченици: *Богатство наше обдарене земље можемо развити и благодатање постићи само у развијеној и добро организованој радној сили.*

Уводећи самовлашће, краљ Александар је желео да измени племенске менталитете троједног народа.

Да би избори били демократски, на изборима је учествовала и опозиција окупљена у Југословенској народној странци, која је настала по налогу самог краља Александра. Вођа Југословенске народне странке уочи избора основао је Светислав Хођера, бивши шеф кабинета председника Петра Живковића, како би у Народној скупштини после избора посланика по новом Уставу из 1931. године постојао и клуб опозиционих посланика и тиме се потврдио демократски облик владавине. Југословенска народна странка је окупила неколико бивших опозиционара из Прибићевићеве Самосталне демократске странке. Према законским прописима ова странка је морала да у сваком срезу обезбеди главни одбор од 60 чланова. Хођера је са својим истомишљеницима путовао по читавој Југославији и убеђивао бираче да ступе у ову умерену опозициону странку чији је задатак да критикује владу и указује на њене грешке, али да се, притом, залаже за јединство земље, ред, рад и дисциплину, по угледу на Немце. Због тога, он је највише успеха имао у Војводини код фолксдојчера.

Трстеничани су се подсмевали шлосеру Љубодрагу Радосављевићу који се растрчао по срезу да прикупи потписе, оформи одбор и кандидује се за кандидата опозиционе Хођерине Југословенске народне странке. Он је потајно рачунао да у тој странци не влада велика јагма, па ће можда на изборима добити гласове многих незадовољника и оних који су увек против сваке власти. Због величања реда, ради-

странка. Никола Узуновић је по трећи пут добио мандат за састав нове владе која је потрајала од 27. јануара 1934. до 22. децембра 1934. године. После погибије краља Александра у Марсељу 9. октобра 1934. године, у знак моралне одговорности због пропуста у обезбеђењу суверена поднео оставку на положај председника владе.

ности и дисциплине у Немачкој, која се тих година уздигла и почела да хвали Хитлера, Хођерина странка је проглашена за фашистичку, па је већ 1935. године сишла са политичке сцене и заборављена.

Владин кандидат за срез трстенички био је проверени радикал Александар-Така Додић, економ из Милутовца, а његов заменик Милан Малићанин, председник општине Трстеник. На другој листи налазио се кандидат Добросав Думановић, председник општине из Станишинаца, а његов заменик је био Добривоје М. Стојадиновић, новинар из Београда.

Армијски генерал Петар Живковић, председник Владе Краљевине Југославије, октобра 1931. године је напустио војну службу и као носилац земаљске листе Југословенске националне странке изашао на изборе од 8. новембра 1931. године. На тим изборима победила је његова земаљска листа. Њега су подржали многи прваци из бивших парламентарних странака који су по сваку цену желели да уђу у Народну скупштину јер су им посланичка плата и дневнице били извор прихода за живот, па су се одрекли својих бивших странака и уверења и ступили у Југословенску националну странку.

У крушевачком округу, који је заменио бившу Крушевачку област, за изборе је уписано у свих 5 срезова 45.539 бирача, од тога у трстеничком срезу 11.173. Није било велике предизборне галаме и надгорњавања, као на ранијим изборима, па је и одзив гласача био знатно мањи. Гласање је било јавно.

На изборима по Октроисаном уставу од 8. новембра 1931. године генерал Живковић је однео значајну победу политике државног јединства под скиптром династије Карађорђевића. Краљ Александар га је поново поставио за председника владе. Он је састав нове владе објавио уочи Божића 1932. године.

За народног посланика среза трстеничког по трећи пут изабран је Александар-Така Додић, економ из Милутовца. Он је након девет година представљања сељачког народа у Народној скупштини се и даље борио против госпде, зеленаша и банкара, али његова настојања да издејствује олакшање положаја сељака који је због пореског система оптерећен високим пореским задужењем принуђен да подиже кредите са високом каматом да би исплатио држави порез на земљу. На тај начин, он је упућен на шалтер банке која живи од зеленашке камате. Своја потраживања банка наплаћује уз помоћ државног полицијског апарата и чиновничког апарата.

Познато је да се Александар Додић у Народној скупштини залагао за смањење трошарине на вино и ракију, као посебног пореза, јер је тај издатак оптерећивао виноградаре и произвођаче. Такође, гласао је за оснивање Привилегованог извозног друштва које ће под најповољ-

нијим условима откупљивати од земљорадника пшеницу за извоз и тако лишити пољопривреднике мука при продаји пшенице разним ситним трговцима и прекупцима.

Овако шешку ситуацију села користили су и политички кортеши изражавајући „бригу“ за сирачање народа и обећавајући решење кризе ако добије поверење бирача. Ово се нарочито односило на посланичке изборе. Један од политичара сељака, који је лично поглађао ово стање, био је Александар Така Додић, председник општине и деветогодишњи посланик за срез трстенички. У шоку предизборне кампање он је свуда пописивао менице својим пошеницијалним бирачима и сада се нашао и сам у чељустима банака. Као презен, елоквентан сељачки трибун водио је беспоштедне полемике у Скупштини, доказујући хриом неислађених меница сељака пројаси села. Иако је његова искреност била пошкрепљена личним шешкоћама, мада су и групи посланици износили сличну ситуацију у својим срезовима, ништа се није учинило. Уосталом, тема сељачких дугова остала је као добар кортешки мамац све до краја живота сирае Југославије.¹⁷¹

6. ПОСЕТА ГЕНЕРАЛА ПЕТРА ЖИВКОВИЋА ТРСТЕНИКУ 26. ДЕЦЕМБРА 1931. ГОДИНЕ И ЊЕГОВА ПОДРШКА СРЕСКОМ НАЧЕЛНИКУ, РАДОМИРУ ЈОЈИЋУ, И ПРЕДСЕДНИКУ ОПШТИНЕ, МИЛАНУ МАЛИЋАНИНУ

После преуређења Краљевине Југославије бан Моравске бановине од 9. октобра 1929. године био је Ђорђе Б. Несторовић (Пожаревац, 1864. – Београд, 1931), члан Врховног законодавног савета, а од 10. јануара 1931. године проф. Јеремија Живановић (Вражогрнац, 1874-), бивши ректор Више педагошке школе у Београду и уредник часописа „Венац“.

У Трстенику је и даље на столици председника општине седео Милан Малићанин, потпредседник ЈНС-а. Политички противници су га критиковали што влада трстеничком општином као да је његова приватна општина. Он је добро познавао људе и њихове нарави, био је мргодан, али није се упуштао у препирке. Текуће послове обављао је брзо јер је имао подршку богатих трговаца, које је уважавао, и сиромашних грађана за које је општина за Божић и Ускрс издвајала финансије за помоћ.

Стварањем бановина створени су нови административни центри који су прихватили решавање неких горућих проблема саобраћаја, трговине, пореза. Државна администрација и буџетско финансирање

¹⁷¹ Адам Стошић, *Милутовац јуче и данас*, Милутовац, 1976.

сада је пренето на бановине које су се старале о привредном, културном и просветном развоју на својој територији. Банска управа постављала је среске начелнике као органе државне управе.

У циљу зближавања и међусобног упознавања и сарадње представника појединих срезова и општина у седишту Моравске бановине у Нишу одржавани су зборови, пољопривредне изложбе, саветовања, спортске и културне приредбе. Административни апарат је постао још сложенији, трошкови чиновничког апарата су се повећали, а тиме и пореске обавезе.

У Соколском дому у Нишу је 1. и 2. јуна 1931. године одржана прва велика конференција привредника Моравске бановине на којој су узели учешће и привредници из среза трстеничког.

Ниш као седиште Моравске бановине је приређивао и манифестације с циљем величања братства и јединства Краљевине Југославије. Тако је на дан 14. јуна 1931. године одржана манифестација Дан Јадранске страже.

По новом Уставу Краљевине Југославије од 3. октобра 1931. године, бановине су бирале сенаторе за Сенат при Народној скупштини. Први председник Сената био је Желимир Мажуранић.¹⁷²

Дуго најављивана посета Трстенику и Врњачкој Бањи председника владе генерала Петра Живковића уследила је после избора од 8. новембра 1931. године, када је његова земаљска листа однела апсолутну победу, па га је краљ Александар по други пут именовао за мандатара нове владе. Мада је бивша опозиција тврдила да Живковићева победа није израз демократије, јер избори нису били слободни, ипак, гласачи су гласали за његову листу, јер је народ желео јединство државе оличено у краљу и његовом председнику владе прослављеном генералу.

„Политика“ је 27. децембра 1931. године објавила извештај свог дописника Алексе Каматовића:

Председник владе у Трстенику

Трстеник, 26. децембра. Данас у 14 часова овде је аутомобилом из Врњачке Бање допутовао председник Владе генерал Пешар Живковић. Са њим је био Слава Милосављевић, санински генерал у пензији. Дошао је

¹⁷² Желимир Мажуранић (1881-1941), унук великог хрватског песника Ивана Мажуранића (Смрт Смаил-аге Ченгића) пре именовања на дужност председника Сената био је више пута министар. Извршио је самоубиство 1941. године када је доживео слом идеала о братству и јединству Срба, Хрвата и Словенаца у које је веровао. Његов пример су следили и неки други идеолози југословенства попут Словенца Хрибара.

у стручну школу, која је пре четири године основана и пружа одличне резултате из столярској и плетарској заната. Пред школом је генерала Живковића сачекао начелник среза Радомир Јојић, председник општинске Трстеник Милан Малићанин и управник Стручне занатске школе Срећко Сабљак. Живковић се интересовао за сав животи школе.

Врло лепо израђени столярски и плетарски предмети деце, која су дошла сва са села, довољан је доказ да им се пружа солидна стручна спрема. Мале просторије једног дела Основне школе и једне ниске старе приватне зграде у којима је Стручна занатска школа, дају утисак да се мучи у раду и настави, па је председник Владе обећао помоћ за подизање сталне школске зграде која је у пројекту и за коју је спремљен план.

Живковић: „Овакве школе су врло корисне, јер оспособљавају омладину за самосталан рад. Школа би морала да буде интернационална како би се сиромашни ученици школовали бесплатно“.

Био је позарни дан. Улице пуне народа који је поздравио председника.

Живковић је отишао у Љубостињу, а затим се вратио у Врњачку Бању.

Генерал Живковић је приликом посете Трстенику обавештен о плану изградње зграде Среског начелства, Општине и Среског суда и обећао помоћ владе за урбанистичко уређење града. Приликом посете Љубостињи обавештен је о могућности продаје државне шуме концесијом за потребе железнице, како би од тих прихода било подигнуто здање Среског начелства у Трстенику.

Посета је допринела да се одобре кредити општини за изградњу Општинског дома и тиме да се Трстеник избори за седиште среске власти и привредно и културно средиште овога краја.

7. ИНЖЕЊЕР ДОБРОСАВ РАТАЈАЦ ИЗ ВЕЛИКЕ ДРЕНОВЕ, ПОМОЋНИК МИНИСТРА ГРАЂЕВИНЕ, ПОДСТИЧЕ ДОНОШЕЊЕ РЕГУЛАЦИОНОГ ПЛАНА 1929. ГОДИНЕ И ИЗГРАДЊУ ЗДАЊА СРЕСКОГ НАЧЕЛСТВА У ТРСТЕНИКУ 1932. ГОДИНЕ

Нова влада Петра Живковића од 6. јануара 1932. године трајала је само три месеца. Краљ Александар априла 1932. године Живковића поставља за команданта Краљеве гарде, а мандат за састав владе поверава др Војиславу Маринковићу, који постаје нови председник и истовремено министар иностраних дела. У владу су ушли: сви министри из претходне владе од 6. јануара 1932. године: Алберт Крамер,

министар трговине и индустрије; Иван Пуцел, министар социјалне политике и народног здравља; др Милан Сршкић, министар унутрашњих послова; др Драгутин Којић, министар просвете; Божидар Максимовић Кундак, министар правде; Станко Шибеник, министар шума и рудника; Лазар Радивојевић, министар саобраћаја; Јурај Деметровић, министар пољопривреде; Никола Прека, министар грађевине; генерал Драгомир Стојановић, министар војске и морнарице; др Милорад Ђорђевић, министар финансија; др Драган Краљевић, министар за физичко васпитање народа.

У то време значајну помоћ трстеничком срезу и општинама Трстеник и Врњачка Бања, у њиховом урбанистичком уређењу пружао је грађевински инжењер Добросав Ратајац из Велике Дренове који се налазио на положају помоћника министра грађевине.

Године 1929. Трстеник је добио Регулациони план којим је предвиђена изградња Општинског дома, односно Среског начелства, израда тротоара и попличавање улица. Тиме је обезбеђен положај Трстеника као седишта среског начелника и спречено припајање и распарчавање среза трстеничког и припајање другим срезovima.

За грађане среза трстеничког значајан је био указ краља Александра од 2. априла 1932. године којим је на предлог министра саобраћаја, Лазара Радивојевића, а уз сагласност председника Министарског савета постављен у Управи пошта и телеграфа за помоћника министра саобраћаја инж. Добросав Ратајац, досадашњи помоћник министра грађевине.

Добросав Ратајац (1887-1945), грађевински инжењер, пројектант чувених здања и помоћник министра у Влади Краљевине Југославије је рођен у Великој Дренови. Дипломирао је са одличним успехом 1910. године на Техничком факултету у Минхену. Као резервни официр учествовао је у свим ратовима 1912-1918. године и био одликован. Располажући високом стручном спремом и великом марљивошћу, инж. Ратајац је још 1924. године постављен за директора Грађевинске дирекције у Крушевцу, одакле је премештен за Сарајево. За начелника у Министарству грађевине постављен је 1929. године, а за помоћника министра 1930. године. На том месту он је дао несумњив допринос да Трстеник добије здање Среског начелства и општине.

За време двогодишњег управљања поштанским, телеграфским и телефонским системима инж. Ратајац је извршио велике реформе: инсталиране су аутоматске телефонске централе у Београду, а поште су стављене на комерцијалну основу, док су вишеструко проширене везе са иностранством.

ГЛАВА XIV – УЧВРШЋИВАЊЕ ЈЕДИНСТВА ЗЕМЉЕ И ОБНОВА ДЕМОКРАТСКЕ ВЛАДАВИНЕ, ПОСЛЕ ТРИ ГОДИНЕ ЛИЧНЕ ВЛАСТИ КРАЉА АЛЕКСАНДРА ИСПУЊЕНЕ СУЗБИ- ЈАЊЕМ ТЕРОРИЗМА И ПРИВРЕДНЕ КРИЗЕ

1. СНАЖАН ТАЛАС СВЕТСКЕ ЕКОНОМСКЕ КРИЗЕ 1931-1932.
ГОДИНЕ ЗАПЉУСКУЈЕ ЈУГОСЛАВИЈУ, ОСТАВЉАЈУЋИ ЗА СОБОМ
БАНКРОТСТВА ФИРМИ, ОТПУШТАЊЕ РАДНИКА И НЕНАПЛАЋЕНА
ДУГОВАЊА

У години 1929. када је пропашћу Берзе на Вол Стриту у САД-у почела велика светска економска криза, краљ Александар је завео личну власт у циљу увођења реда у земљи у којој је Народна скупштина била постала извор анархије. Подела земље на бановине требало је да задовољи захтеве опозиције за самоуправом, али је тај пројекат имао и лоших последица – повећао је државни чиновнички апарат и потребе за обезбеђењем знатно већег буџета.

Велике издатке за војску и администрацију, увећане трошкови нове администрације девет нових бановина, Влада је настојала да покрије опорезивањем имовине и прихода грађана и обезбеђењем свеобухватне наплате пореза.

На десетогодишњицу своје владавине, 3. октобра 1931. године, краљ Александар је прогласио Устав, назван Октроисани, који није донела Народна скупштина, већ је даровао сам суверен свом троименом народу, као носилац врховне власти. Овај устав су израдили највећи правни стручњаци земље користећи правна искуства најразвијенијих демократских земаља.

Председник Владе, генерал Петар Живковић, 8. новембра 1931. године однео је значајну победу. Владаина листа којој је носилац Петар Живковић добила је свих 305 мандата.

Велика депресија је тек 1931. године снажно захватила и Југославију. Влада је 1932. године прогласила делимичан мораторијум на дугове.

За решавање тешких економских и правних државних послова краљ Александар је позвао најумније и најученије стручњаке који су се доказали на пољу науке. Али њихов напор да створе снажну привреду у којој би домаће банке финансирале домаћу привреду која би запошла радну снагу и својим масовним производима преплављивала домаће тржиште и освојила и страна тржишта био је ометан отвореним бојкотом српске робе у Хрватској и Словенији од стране појединих шовинистичких трговина и подривањем финансијских токова путем обезвређивања динара, хартија од вредности, спекулативним трансакцијама

са штедним улозима. Грађани који су куповали производе из Србије често су доживљавали злостављање противника режима, па чак и преставника власти.

У земљи је тињало незадовољство због све већих дугова који су расли због високих камата на кредите. Расли су дугови државе према буџетским корисницима и према иностраним повериоцима и због не-наплаћених пореза. Сељаци су престали да плаћају камате и порез, а на отплату главнице нису ни мислили. Држава је паралисана општом неликвидношћу и Влада је тражила начина за отпис сељачких дугова.

Државни расходи су расли због пораста администрације и зајмова, па су порези били високи. Многи земљорадници нису били у стању да плате порез. Камате за неисплаћене дугове су често премашивале главницу.

Краљ Александар је желео да се ослободи неугодне сенке војне владе, па је генерала Петра Живковића поставио за свог ађутанта и команданта Краљеве гарде. На дан 4. априла 1932. године Петар Живковић је поднео оставку и нову владу је образовао Војислав Маринковић, бивши демократа. Његова влада је потрајала само три месеца када је пала због великих финансијских тешкоћа изазваних економском кризом. После оставке Војислава Маринковића краљ Александар је мандат за састав владе поверио 2. јула 1932. године Милану Сршкићу (1880-), бившем народном посланику Народне радикалне странке из Сарајева, бившем министру шумарства и рударства, министру правде у влади Петра Живковића 1929-1932. Влада Милана Сршкића је потрајала до 27. јануара 1934. године.

Велике светске компаније, захваћене економском кризом, предузеле су мере да сав терет пребаце на леђа радника. Поред снижавања надница и отпуштања услед смањења обима посла, послодавци су приморавали раднике да раде често дуже од прописаног радног времена, избегавали су да им исплаћују накнаде за време боловања и спречавали су штрајкове уз помоћ полиције.

Бунт радника подстицали су идеолози комунизма, па је баук Коминтерне изазивао страх буржоаских демократија у Европи и Америци. Светска економска криза је претила да потпуно разори економију Сједињених Америчких Држава и да армија гладних и незапослених крене у обрачун са носиоцима власти. Познато је да је излаз из кризе изазване беспослицом тамо пронађен подухватом „Њу дил“ – организовањем јавних радова.

Јуна 1932. године у Београд је допутовао епископ православни америчко-канадски Мардарије. Он је обавестио Синод СПЦ да наши сународници у САД-у гладују већ три године због светске економске кризе.

Сједињене Америчке Државе су покушавале да успоставе дипломатске односе са Совјетским Савезом у циљу привредне експанзије и раста запослености. Једини услов је био да СССР распусти Трећу комунистичку интернационалу (Коминтерну), која је након Октобарске револуције паролом „Пролетери свих земаља, уједините се!“ проповедала теорију перманентне револуције и обарање буржоаских режима у свим капиталистичким земљама и преузимање власти од стране пролетаријата.

Значајну улогу у ширењу идеологије комунизма имали су истакнути научници, књижевници и новинари. Књижевник Максим Горки је постигао светску славу сликајући патње радничке класе и револуционарну свест радника који су одлучно кренули у изградњу новог друштва братства, слободе и једнакости. Његов роман *Маши* постао је култна књига пролетера.

На истоку је истакнуту улогу у раскринкавању капиталистичког система имао књижевник и новинар Иља Еренбург. Он је објавио низ чланака у којима је указао на ропски положај радника у капиталистичким земљама. „Политика“ је јануара 1932. године објавила текст „Томаш Бата против Еренбурга“ у коме пише да је чешки фабрикант Томаш Бата, власник велике компаније за производњу обуће, тужио совјетског писца Иљу Еренбурга због клевета да се несоцијално односи према радницима. Ови чланци су објављени у немачким новинама. Радозналост за овај спор је владала због великог угледа чешког фабриканта Бате који је основао фабрику обуће „Бата“ у Борову и отворио низ продавница у градовима широм Југославије, па и у Трстенику. За широке народне масе појава Батине обуће представљала је огроман напредак и прави преображај у животу обичног човека, јер су до савремене и удобне обуће за сваку прилику и сваки џеп могли да дођу сви радни људи у граду и селу. С друге стране, радничка класа је живела у беди због беспослице изазване отварањем фабрика.

Док су се многи грађани веселили отварању фабрика кожне обуће са савременим моделима за сваки укус, занатлије су негодовале, јер су фабрички модели били јефтинији и обућари су остајали без посла.

Гувернер Народне банке Краљевине Југославије, Игњат Бајлони, упозорава на размере економске кризе и истиче да је у 1932. години спољна трговина достигла само 38 одсто обима у односу на 1929. годину, а остварење је ниже него 1931. године. На седницама Народне скупштине током 1932. године више пута је разматран погубан утицај светске економске кризе на привреду Краљевине Југославије.

Посланик др Богдан Гавриловић, бивши ректор Београдског универзитета, је упозорио посланике:

*Налазимо се на једној прекрећници која нас води у нови свет у коме се људски интерес померио са политичке принципа на политичку интереса, са идеје слободе на идеју продукције, консумације и дистрибуције добара, а последице свега што нису мале: осећа се и види се да је политички, а с њим уједно и привредни либерализам у деклинацији. Осећа се да се у оштријем превирању бију и два човека: онај леви стари човек, песник и филозоф из XVII и XVIII века и други сувише компликован тип новој индустријској човека.*¹⁷³

У Народној скупштини привредна криза је била предмет разматрања и изгласавања мера за њено превазилажење у току 1932. године када је она претила да онемогући платни промет и сервисирање дугова према иностраним повериоцима. Средином 1932. године на берзи је југословенски динар био у опасности да упадне у инфлациону спиралу. Тада је имао следећи курс: 1 британска фунта – 148 д.; 100 француских франака – 224 д.; 100 долара САД – 569-566 д.; 100 франака швајцарских 1.113-1.110 д.; 100 Дојче марке – 1.362-1.351 д.

Краљевина Југославија је свој трговински дефицит покривала продајом злата на берзи, те привредну кризу није пратила галопирајућа инфлација, већ претерана скупоћа која је такође имала разорне последице: пад тражње роба на тржишту, заустављање привредног развоја, успоравање и заустављање производње у многим областима и пад друштвеног стандарда.

У време када су европске земље укинуле златну подлогу као гаранцију вредности националне монете, Југославија је због трговинског дефицита продавала злато и претило је да остане без златних резерви, што би био увод у банкрот.

У предлогу буџета за 1932-1933. годину Финансијски одбор Народне скупштине је 28. фебруара 1932. године известио о суштини финансијске кризе и предложио мере за обезбеђење ликвидности банака.

Наша земља као и остале аграрне и индустријске земље налази се у привредној кризи. Она је имала код нас као директне последице пад цена аграрних артикала и умањила волумен и вредности наше пољне производње. Осим што, кад су прошле лећа, под утицајем светске кризе настали поремећаји у банкарском и финансијском свету, нарочито Централне Европе, ван тих поремећаја, осетили смо и ми у месецу септембру, одмах по укидању златног важења монете у Енглеској. На тај

¹⁷³ „Политика“, 1. априла 1932. године.

начин, поред економске кризе, пошеницирана је и криза поверења, која данас већ попушта с обзиром на панику улађача која се манифестовала прошле јесени.

Ми стојимо пред неколико крућних питања привредне политике, а то су: ниске цене аграрних производа, дешакоће ласирања на страним тржиштима, диспаритет цена између аграрних и индустријских производа.

Од ослобођења држава је поклањала пуну пажњу овим проблемима. У првим данима ошворено је питање аграрне реформе, заштим асанације села, хиџијене, бесилаћина просветна настава, премије на извоз разних артикала, а данас се намећу нове дужности: исхране у пасивним крајевима, помоћ посрадалима од суше и елементарних непогода (земљотреса), репатрирање наших грађана из иностранства који се враћају у нашу земљу услед неслашнице рада и посла и, најзад, интервенција државе у питању цена живих производа. Држава је покушала да помогне пољопривреднику да би његов губитак услед пада цена био што мањи.

Одлучено је да се путем Привилегованог друштва за извоз откупљује по утврђеној цени пшеница и да се преко тога друштва врши целокупна извозна трговина да би понуда на страним пијацама била равномерна и да не би изазвала неорганизованом понудом моментално јачи пад цена од кога би имали и осетну штету и губитак.

Привилегованом друштву понуђене су велике количине пшенице са села које оно није могло да прода у иностранству, јер су се земље оградиле царинском оградом и протекционизам је узео маха. Цене аграрних производа према индустријским су биле у диспаритету. Куповна моћ села је опала.

На крају утиче и картелисање. У нашој земљи има организованих картела разних индустријских производњи, које картелисањем диктирају пијачне цене својим производима. У земљи која је претежно аграрна, а у својој производњи примитивна, очигледно је да она ову врсту удруживања подноси са великом штетом по највећи број потрошача. Картели својом политиком утврђивања цена и поделом потрошачких сфера доприносе у великој мери да се проблем диспаритета цена одржава па и заоштрава... Због тога Финансијски одбор је изразио мишљење да би требало сузбијати удруживање с таквим циљевима. Наш динар, законски стабилизovan, требало би то и да остане, јер ако би изгубио то својство – стабилност, ушли би у фазу недогледних поремећаја како у финансијама, тако и у привреди.

Као једно од важних питања истиче се питање самоуправних финансија – бановина и општина. Истиче се тенденција сталног пораста расхода и увећавања јавних дажбина. Самоуправне финансије

представљају данас цифру која увелико оптерећује народни доходак (оне износе близу две милијарде динара, по тадашњем курсу око 400 милиона долара или близу 200 милиона швајцарских франака).

На репарације и ратну штету уведен је мораторијум, а на ануитете за ратне дугове и ратне кредите није. Држава је уредно враћала своје дугове, па и дугове за причињену ратну штету.

Надирањем кризе са капиталистичког запада све је више укључивања на стране компаније и банке као генераторе кризе. Стране компаније штитећи интересе својих матичних предузећа, и поред пада куповне моћи становништва, задржавају високе цене својих производа и претерано високе зараде и профите. Оне успешно спречавају конкуренцију стварајући картеле – удружења која се придржавају договорених цена како би компаније и поред кризе пословале с профитом. Последице картелизације и максимирања цена се осећају у платном билансу с обзиром на претерано високе зараде које тај страни капитал остварује под двоструком заштитом: царинском, која спречава страну конкуренцију и картелску, која искључује унутарњу конкуренцију. Пословна политика је у рукама банака. Картели су ограничили производњу и спречили пад цена, па су са мањом производњом остваривали високим ценама предвиђени профит. Они су користили царинску заштиту и нису били заинтересовани за повећање извоза, јер би тај извоз из Југославије угрозио њихове индустрије у другим земљама.

У расправи о картелима у Народној скупштини је наведено како картели држе високе цене захваљујући заштитним царинама. Око 83 одсто производа картелисане робе куповали су сељаци, па су велике зараде картела ишле на грбачу сељака. Тако је у селу требало дати јечма: за један плуг 800 kg, за триер 3.000 kg, за 1 kg сапуна 18 kg, за једну шибицу 2 kg, за једну коњску потковицу 12 kg.

Постојала је тежња да се картелише и трговина житом што би сељаке довело до пропасти. У картелима су се претежно налазили странци који су имали за циљ да остваре висок профит на рачун наше народне привреде – истицали су народни посланици у расправи. Али да би се приказала као домаћа, та су картелисана предузећа додавала имену епитет „Југословенско“ – истиче у својој интерпелацији посланик др Милан Метикош из Глине на заседању септембра 1933. године.

Економисти су објашњавали да су размере економске кризе проузроковале: хиперпродукција у аграрној и индустријској производњи и инфлација кредита из примарне емисије. Међутим, у свету где је већина становништва имала тешкоћа да прехрани своје породице и да прибави основне животне намирнице не може се утврдити да је хиперпродукција у аграрној и индустријској производњи изазвала пад

потражње и куповне моћи становништва, већ високе цене као израз монополизма и картелизације као осигурања високих профита крупног капитала и монополног положаја највећих банака.

Горка последица економске кризе и губљења поверења у банкарски систем било је неповерење у банке које су остале без штедних улога као извора кредитних потенцијала. Због епидемичног неповерења у банке пао је промет новца, па и профит од камата.

Док је пре почетка кризе био довољан оптицај Народне банке Краљевине Југославије од 5 милијарди динара, наступањем кризе био је потребан оптицај десет пута већи да би новац нормално циркулисао. Цео привредни живот у Југославији стајао је у једном стању психозе које је настало као последица опште економске кризе.

Економисти су тврдили да је то стање последица хиперпродукције у аграрној и индустријској производњи и та хиперпродукција је била ношена инфлацијом кредита која је уочи кризе достигла своју кулминацију.

Утврђено је да сви интабулисани дугови износе 7 милијарди динара. Код овог дуговања суделују земљорадници, економи и власници шума са 3,6 млрд., индустрија и трговина са 1,05 млрд., кућевласници (без дугорочних хипотека) са 1,12 млрд. и аграрна реформа са 0,91 млрд. Ове дугове требало је раздужити и новац би поново ступио у процес циркулисања, јер ће нестати неповерења у банке.

Држава је предузела почетне мере. Донет је Закон о заштити земљорадника. Али су се појавили шпекуланти који су куповали уложне књижице испод цене. У том периоду противници југословенства су настојали да докажу да држава уједињених Срба, Хрвата и Словенаца нема будућности и да јој прети распад. Крах државног јединства је значио пропаст финансијског система. Сепаратисти су имали за циљ да се гласови о будућности новчарског система Краљевине Југославије шире у што неповољнијем смислу, њихова агитација се заснивала на застрашивању и превари улагача.

Сав уложени новац банака Краљевине Југославије на почетку кризе износио је око 12 милијарди динара, док сви кредити који су стављени у оптицај су износили 15 млрд. динара. Горњих 12 млрд. осигурани су на ових 15 млрд. Али ако би сви улагачи затражили исплату својих улога у један мах, који банке не могу вратити готовином, ту наступа велика ликвидност – објашњавао је размере привредне кризе министар финансија Милорад Ђорђевић.

Овде је учињена грешка зато што су књижице биле анонимне и исплаћиване су на доносиоца, па су поједини шпекуланти куповали штедне књижице за багателне износе, уверавајући штедише да им улози никада неће бити исплаћени, а онда вршили притисак на банке да наплате штедне књижице са обрачунатом затезном каматом.

У јавности је одјекнуо случај са Загребачком штедионицом која је прогласила банкрот и хрватски политичари су оптужили владу Краљевине Југославије за пљачку народа. А онда су власници бројних штедних књижица, купљених у бесцење од правих штедиша, подигли улоге које је гарантовала држава и стекли велико богатство шпекулацијом.

Кад је криза захватила Југославију, у Загребу су политичке вође опозиције шириле гласине да ће Прва хрватска штедионица пропасти због презадужености Југославије. Штедише су појуриле да подигну своје штедне улоге, али Штедионица није могла да исплати штедне улоге својих штедиша одмах, због поремећаја исплате и гласина престала су улагања на штедњу. Многе штедише су похрлиле да продају своје штедне књижице шпекулантима повезаним са банкарима и тиме причиниле штету и себи и банкама јер је штедња, као значајан извор инвестиција, опадала и банке су лишене кредитне способности. Јавност је била збуњена, штедише опљачкане, а када је Народна банка Краљевине Југославије одобрила Загребачкој штедионици кредит од 310.000.000 динара, шпекуланти су наплатили номиналне износе штедних улога на откупљеним штедним књижицама и обогатили се на рачун улагача.

О поразном утицају сепаратистичке политике на привредне и финансијске токове говорио је министар пољопривреде и заступник министра трговине и индустрије Јурај Деметровић априла 1932. године:

Пошребѣ наше привреде су уиућивале новчане заводе, нарочиѣо оне који су свој рад смаѣтрали националним радом, на све ѣране ѣословања. Тако су наши заводи, који су се ѣако звали, били у истио вријеме и шѣтедионице и банке и ѣодуѣиравали су ѣољоѣпривреду дуѣорочним кредитѣима, као и индустѣрију, и оснивали су индустѣрије... Не сме се заборавиѣи да је код навале на блаѣајне Прве хрваѣске шѣтедионице из оѣишѣе ѣојаве кризе деловало баш у хрваѣским крајевима умјѣјно сѣварано дефеѣисѣиѣко расѣоложење. Зашиѣо, на ѣримѣр, није било ѣаквих ѣојава код Срѣске банке у Заѣребу, која се није од неразумне навале сачувала само својом конзерваѣивном ѣословном ѣолиѣиѣком, неѣо и нарочиѣо ѣиме шѣио се ѣена клијѣнѣела у највећѣм гјѣлу сасѣиѣји из оних националних елеменѣиѣа који вјѣрују у државу и ѣѣну консолидацију. Прва хрваѣска шѣтедионица има клијѣнѣелу која наседа дефеѣисѣиѣкој аѣиѣиѣацији, ѣа у свѣму види неку ѣенгенѣију уѣѣрену ѣроѣиѣив Хрваѣи и онда ѣосѣаје не ѣоверљива ѣрема себи самој и ѣрема свѣм највећѣм власѣиѣиѣом заводу и да на крају ѣодлѣѣне неоснованој ѣаниѣи. Колико су државна власѣи и Народна банка водиле брѣиу о сѣиѣању Прве хрваѣске шѣтедионице свѣдоче ѣодаци – ѣо члану 5. Уредѣе о заѣиѣиѣи земљѣорадника дала је Народна

банка директних кредити 310.000.000 динара и индиректних – разне наше банке 86.000.000 динара. Државна власи и Народна банка покло- ниле су, дакле, Првој хрватској штедионици веће поверење него њени вла- стити улагачи.

Министар Деметровић је посланике уверио да ће се улагачи вратити и да ће Прва хрватска штедионица нормализовати пословање.

2. ПРВО ДРЖАВНО ОТПИСИВАЊЕ СЕЉАЧКИХ ДУГОВА 1932. ГОДИНЕ У ЦИЉУ ЗАШТИТЕ ЗЕМЉОРАДНИКА И ДОНОШЕЊЕ МЕРА ПРОТИВ СКУПОБЕ

Влада Петра Живковића је у Народној скупштини заступала програм привредног развоја у коме је пољопривреда основна привред- на грана. Ипак, влада није много учинила да унапреди пољопривредну производњу и олакша положај сељака као пољопривредних произво- ђача и подстакне јачање задругарства.

Када је постигнута сагласност да пореска политика, политика цена, камата на кредите и откупа пољопривредних производа мора да се мења како би се зауставила експлоатација сељака, држава је омогу- ћавала олакшице и јефтине кредите извозницима, помоћу којих су они, у време бербе, јефтино откупили пољопривредне производе, ма- хом оне погодне за индустријску прераду, као што су били: пшеница и кукуруз, сунцокрет, дуван, шећерна репа, затим грожђе, суве шљиве, мед, вино и ракија. Откупљивали су се за извоз говеда, свиње и друга стока.

Али док су се извозници богатали, сељаци су све више падали у дугове и сиромашили. Једино су се богатали богати сељаци (звани ку- лаци), који су остваривали добит користећи сеоску сиротињу као јеф- тине надничаре.

Кamate привилеговане Аграрне банке, која је основана с циљем да јефтиним кредитима подстакне сељаке да унапреде производњу и набаве савремену механизацију, плугове, држаче, круњаче, муљаче, вршалице, вејалице, тријере, осталу опрему, биле су повољне. Такође, кредити су одобравани са повољним каматама с циљем да сточари про- ширују фарме и да набавком и селекцијом приплодне стоке унапреде сточарство.

У Народној скупштини 12. априла 1932. године почела је ра- справа о новим привредним мерама, а на дан 19. априла је усвојен За- кон о заштити земљорадника. Тај закон, донет за време владе Војислава

Маринковића, проглашава шестомесечни мораторијум на дугове и обуставља присилну заплену имовине за дуг по пореском основу. Око 709.000 сељака дужника дуговало је седам милијарди динара, махом банкама, штедионицама, трговцима и приватним повериоцима зеленашима. Влада је донела закон по коме се половина дугова отписује, док је исплату друге половине одложила за годину дана.

По Закону о заштити земљорадника одлажу се све јавне принудне продаје покретне и непокретне имовине. Одлагања могу користити и новчани заводи који дођу у тежак положај како би добили извесне олакшице у погледу рокова за исплату улога и других својих обавеза. Одмах по ступању Закона на снагу овом одредбом се користила Прва хрватска штедионица. На њен захтев створен је мораторијум, који јој је омогућио да се њена актива постепено и повољно ликвидира, а повериоци равномерно и без нарочитог приоритета исплате.

Новине су славиле краља Александра као спасиоца сељака.

У исто време донете су мере против скупоће. Предлог Закона о сузбијању скупоће животних намирница изложио је априла 1932. године у Народној скупштини министар социјалне политике Иван Пуцељ. Под животним намирницама подразумевају се: људска храна, јело и пиће, сточна храна, одећа, обућа, огрев и осветљење, као и материјал за израду истих.

Такође, предлаже се ограничење трговачке марже која не сме бити виша од 20 одсто укупне цене. При израчунавању цене у обзир се може узети само набавна цена робе, трошкови добављања робе, као што су: превоз, царина, паковање, провизија. Забрањује се препродаја робе.

Предложено је да се утврди ценовник прописан од надлежних власти и да се означе цене. Ко се огреши о закон, да се казни новчаном казном до 10.000 динара.

Ови прописи су унели реда у трговачки промет и знатно су утицали на стабилност цена и јачању динара.

Већ 2. јула 1932. године влада Војислава Маринковића подноси оставку. Нову владу саставља Милан Сршкић.¹⁷⁴

¹⁷⁴ Милан Сршкић (1880-1937), адвокат и новинар из Сарајева. За време Првог светског рата из Аустроугарске војске пребегао у Русију, одатле дошао у Србију ради организовања избеглица из Аустро-Угарске у једну политичку групу. Био је члан Југословенског одбора у Лондону. За народног посланика биран је више пута од 1920. до 1931. године. Био је министар у влади и председник владе 1932-1934. године.

3. ПОКРЕТ ЗА ОСНИВАЊЕ СЕЉАЧКИХ НАБАВНО-ПРОДАЈНИХ ЗАДРУГА КАО УДРУЖИВАЊЕ ЗА ПРЕВАЗИЛАЖЕЊЕ ПРИВРЕДНЕ КРИЗЕ И ЗАШТИТУ СЕОСКОГ СТАНОВНИШТВА ОД ПЉАЧКЕ КАПИТАЛИСТА

Унапређење пољопривреде и унапређење села било је горуће питање напретка државне заједнице после уређења државне управе. Овим друштвеним послом бавила се влада, политичке странке и истакнути научници у области агрономије, социологије и етнологије.

Нашавши се у процепу између кризне капиталистичке експлоататорске идеологије профита и револуционарне социјалистичке идеологије коју прихватају радничке масе проглашено је задругарство, као спасоносан трећи пут ка изласку из привредне кризе. У Србији све задругарство прераста у покрет који прихватају радници и сељаци и влада. Министарство пољопривреде је с пажњом приступило изради новог закона о задругама као сигурне основе задругарства као покрета за удруживање.

Делокруг Министарства пољопривреде је проширен спајањем министарства за аграрну реформу са министарством пољопривреде.

У многим местима су основане земљорадничке набавно-продајне задруге које су пословале са добитком мада су снабдевале сељаке свим потребама по најповољнијим ценама.

Земљорадничке набавно-продајне задруге су подстицале штедњу новца задругара, набавке по повољним ценама индустријских производа за задругаре, откуп вишка пољопривредних производа, кредитирање куповине пољопривредних справа, алата, машина и опреме за обраду земље, набавке семена, заштитних средстава.

Покретачи оснивања задруга били су претежно сеоски учитељи и напредни пољопривредници и народни посланици, претежно представници Земљорадничке странке. Прве задруге су бирале своју управу која је била смештена у изнајмљеној згради, а касније су задругари прикупљали прилоге за изградњу задружног дома, званог Задруга.

Управник Главног савеза Српских земљорадничких задруга, Војин Ђорђевић, је 1932. године је говорио о кризи која се осећа у свим економским организацијама и истакао да криза јача задругарску свест. У Савезу српских земљорадничких задруга је стање супротно од оног што се дешава у осталим привредним организацијама. Док се чаршија жали на недостатак посла, Савез земљорадничких задруга има посла јер све већи број тражи услуге од Задруге и Савеза, што раније, у периоду благостања, није тражио. Економска криза утиче да задругарство јача и снажи своје редове. Послови се непрестано развијају, па је у

последње време примљен већи број особља. Гради се нова зграда ССЗЗ и оснивају се нове задруге. Само за шест месеци 1932. године основано је нових 156 задруга. Ревизори прегледају пословање око 400 задруга, а велики број стручњака држи курсеве и предавања широм земље.

Благајнички промет за прву половину 1932. године повећан је за 205 одсто. Укупни обрт повећан је за 156 одсто. Актива Савеза повећана је за 130 одсто. Од појединих ставки активе највише су повећани кредити земљорадничким задругама који су достигли износ од 14.845.000 динара или за 14 одсто више него претходне године. Члански улози су порасли за износ од 844.750 динара, што је повећање за 17 одсто.

У време највеће кризе, када је у банкарским и трговачким круговима завладала паника, ССЗЗ је својим улагачима исплаћивао све штедне износе, не користећи се отказним роком, што је знатно умирило духове. Велика ликвидност Савеза омогућила му је да своје улагаче исплаћује редовно, што је утицало да они своје улоге нису повлачили, већ су их и повећавали у време највеће панике на штедионицама. Тако су фондови повећани за 8,23 одсто или у износу од 812.522 динара.

Савез је у овом периоду повећао свој извоз и тиме омогућио повећање производње у области пољопривреде: за Беч је извезено 197 вагона свиња, односно 8.984 грла, 19 вагона волова или 201 грло, а за Праг 16 вагона дебелих свиња или 612 грла, све у укупној вредности од 13.573.947 динара.

Године 1934. у целој Србији задружни покрет је био у великом успону. Сељаци су закључили да удруживање у произвођачке и набавно-потрошачке задруге пружа могућност јефтиних позајмица, куповине на вересију потребних роба, семена, плавог камена, справа и намирница и истовремено могућност продаје производа без трошкова одласка на пијацу и неизвесности да ли ће бити купца за изнете производе.

Успон задругарства су покушале да искористе поједине странке за добијање гласова на изборима. Новинар Живан Митровић у „Политици“ пише против партијског задругарства и залаже се за неутрално, независно од верских, партијских и националних обележја. Задругарство се у борби против капитализма служи политичким везама ради одбране положаја који је заузело или жели да освоји. Оно остварује везе преко својих пријатеља, чланова странака.

Политичке странке су блаћењем својих супарника створиле слику државе Срба, Хрвата и Словенаца као узаврелог и заосталог друштва са корумпираним и угњетачким режимом. Али велики број школованих младих људи у свим збратимљеним народима био је дубоко надахнут идејом југословенства и поносни на остварење хиљадугоди-

шњег сна о ослобођењу од туђинског јарма и уједињењу у јединствену државу Јужних Словена. Они су сада изгарали на раду да помогну свом троименом народу и уреде своју државу овенчану славом победе. У тој заједници братства, правде и једнакости, којој су тежили, задругарство је постајало језгро здравог друштва.

4. ПОГИБИЈА БИВШЕГ КОМИТСКОГ ВОЈВОДЕ, ДРАГУТИНА ЈОВАНОВИЋА ЛУНЕТА, У НИШУ 2. ЈУЛА 1932. ГОДИНЕ – САХРАНА У ВРЊАЧКОЈ БАЊИ И НАРОДНА ЖАЛОСТ У ТРСТЕНИЧКОМ КРАЈУ

После жалосног догађаја у Народној Скупштини, 20. јуна 1928. године, војвода Луне је осумњичен за учешће у злочину с предумишљајем са Пунишом Рачићем и Томом Поповићем. Њему је одузет посланички имунитет и он је лежао месец дана у истражном затвору. После истраге је утврђено да није било никакве завере и војвода Луне је на суђењу у мају 1929. године ослобођен.

Драгутин Јовановић Луне је у судском процесу маја 1929. године успео да оповргне оптужницу да је подстрекавао Пунишу Рачића у намери да пуца на хрватске заступнике у Скупштини, али је изгубио посланичко место у Народној скупштини и остао без сигурних прихода за живот. Мада је окружен пријатељима и уважаван од грађана, он је био незадовољан због ниподаштавања идеала за које су проливали крв најбољи синови Србије и због поновне појаве зеленаштва у банкарству и подмитљивости државних чиновника, а међу њима и самих министара, па је у четничкој организацији окупио групу одлучних људи, међу којима се налазио и Богдан Гордић, с циљем да бране тековине рата за ослобођење и уједињење.

Као председник општине и народни посланик Луне је својим пријатељима говорио да посао око уједињења није завршен, јер поново дижу главе људи који су у рату за уједињење били ратни профитери, а неки од њих служили окупатору и носили непријатељске униформе. Они раде на разбијању Југославије, па чак и краљу раде о глави, али то се сматра слободом збора и говора која је одлика демократске владавине.

Војвода Луне је као народни посланик и народни трибун постао још славнији. Његово посредовање у отклањању неправди је изазивало завист и мржњу код корумпираних чиновника и жандарма.

Председник општине врњачке био је од 1926. до 1928. године. За то време настојао је да улепша Врњачку Бању, засадио је борову шуму на јужној страни Бање, уредио је корито Врњачке реке, основао је Четничко удружење, Ловачко друштво. Као непоткупљив градоначелник штитио је сиротињу због чега је био веома омиљен.

Он је као народни посланик разговарао са људима на улици, у кафани, на сабору и вашару, слушао њихове жалбе и улазио у надлештва, канцеларије и судове и захтевао исправљање неправди одмах. То му је донело у народу бесмртну славу, али га је коштало и живота.

Драгутин Јовановић Луне је после суђења сматран за непоколебљивог борца за правду. Он је добијао жалбе људи којима је учињена нека неправда и прозивао је државне чиновнике, захтевајући да се неправда исправи. Чиновници се нису смели супротставити његовим захтевима. То му је дало још већи углед у народу.

Као председник општине Луне није користио свој положај и углед да би приграбио привилегије. Он је био спреман сваком да помогне. Када га је пријатељ Драги Пејовић замолио да му помогне да се запосли као поштар, он одлази с њим заједно у Београд код министра и моли да Пејовића распореди на рад у Врњцима. Захвалан Драги Пејовић му се одужио тако што на предизборном скупу Демократске странке у Трстенику 1927. године на својим раменима носи Лунета док држи говор народу, убеђујући бираче да ће он најбоље бранити њихову вољу као што се борио за њихову слободу за време протеклих ратова.

Луне је задобио симпатије грађана жестоким нападима на сваку неправду која се чини незаштићеном малом човеку. Он се често сукобљава са чиновницима, органима власти, жандармима да би заштитио неког непознатог сељака или радника. Мада се бори за поштовање реда и закона, он често сам суди и пресуђује на лицу места. Кад види да неко на пијаци избегава да плати робу по погодби, он се разбесни и спреман је да се побије са купцем који врда да плати цену по погодби. Често у журби седа у очев аутомобил, вози пребрзо и губи контролу над возилом, па се деси да кући враћа слупан аутомобил. Отац му забрањује вожњу и даје му шофера да га вози. Али чим се удаље од куће, Луне наређује шоферу да промене места и он седа за волан. После једне вожње Луне се извлачи из преврнутог аутомобила и сав угруван долази кући са сломљеном руком. Док му костоломац намешта руку, он мирно подноси бол стиснутих зуба, али не пушта гласа.

О његовој плаховитој нарави, па и насилности, сведоче и његови испади и сукоби са органима реда. Када је једном са скупштинске седнице сав изгребан и са модрицама свратио код своје тетке Рајне Антић у Цвијићеву 115 у Београду, објаснио је да је имао неке рачуне са Хрватима и Словенцима.

Службеника који му је за дуг пописивао ствари у вили „Мица“ без његовог присуства он је шамаром оборио на плочник испред хотела „Солдатовић“. У две борбе са циркуским рвачем код данашње „Србије“

он се рвао и изборио нерешен резултат. Стари Врњчани су причали да је пред народом показивао како зубима може да подигне човека.¹⁷⁵

Када је одлазио на славе код пријатеља, возио се у свечано окићеном пуном фијакеру уз звуке прапораца кроз Бању и заустављао код куће слављеника. Из фијакера су Јовановићи излазили с поклонима домаћину. Он је поштовао туђе славе на којима је био радо виђен гост и био је домаћин за пример другима. У друштву је умео да попије и запева. На саборима се хватао да игра у колу, али никада није коловођи преузимао вођење кола, као што су чинили неки сеоски ђилкоши, попут браће Дуњаца.

Често је с пријатељима проводио ноћи у кафаници на Морави, коју је волео и пријатељима је причао о својим подвизима којима је насамарио Швабе за време окупације и Бугаре за време комитовања и на Солунском фронту.

Прослављени војвода Луне је пун усхићења хитао на прославу четничке славе, али је пао као жртва безазленог сукоба са жандармима у Нишу 2. јула 1932. године. На железничкој станици владала је повећана опрезност због сталног убацивања диверзаната ВМРО из Бугарске, па су жандарми претресали пртљаге свих путника и, не познајући Лунета, грубо проверавали и његов пакет. Из тог неспоразума настао је трагичан догађај.

Тога дана Луне је са супругом Даном и делегацијом Централног четничког удружења допутовао на прославу четничког дана који је приређивао Месни одбор Удружења старих четника у Нишу. Делегацију Централног четничког удружења предводили су војвода Коста Пећанац и војвода Драгутин Јовановић Луне.

Лист „Политика“ је 3. јула 1932. године објавио кратку вест која је болно одјекнула у народу:

На железничкој станици у Нишу један полицајски ајент је задржао је војводу Луну и затражио да му покаже пакет који је носио. Око тога се изродио сукоб. Војвода Луне насрнуо је на ајента Стевана Прохића. Оборио га је на земљу и ухватио за јушу. У томе ајент Прохић извади револвер и опали један метак у груди војводи. Смртно погођен, са пресеченом аортом, војвода Луне се срушио.

Трагичан догађај се одиграо пред великим бројем очевидаца.

Војвода Коста Пећанац, на чијим је грудима издахнуо Луне, овако је дописнику „Политике“, наводно са сузама у очима, описао трагичан догађај:

¹⁷⁵ Огњан Топаловић, *Војвода Луне*, Врњачка Бања, 2002.

Пре двадесет дана утврђено је да се у Нишу одржи четнички дан. За тај дан нишки одбор је учинио све припреме и ми смо данас пошли из Београда. На станици изишли смо. Луне је позвао носача и предао му пакет са кутијама упакованим у хартију. Кутије смо носили за прикупање прилога. Носач је са пакетом прошао кроз чекаоницу. Да бисмо ишо пре изашли, помогао нам је чиновник Ђ. Мирко Јефтовић. Када смо наишли на врата проширених станица, било је велико тражење света. Када смо ушли у ту јузу, носач је довикнуо Лунету:

„Господин не да да се изнесу ствари!“

Луне је рекао:

„Пријатељу, те су кутије за прикупљање прилога на сушрашњем четничком дану!“

Агент Прохић је зацелио хартију да провери. То неверовање Лунета је револутирало и он је сам дохватио и поцелио хартију са прикупије и тада уишао агента:

„Знаш ли ко сам ја?“

На то је агент рекао:

„Да си и Бој, не знам!“

У том сам се умешао и ја и рекао:

„А знаш ли мене?“

Он се ни на моје речи није осврнуо.

Између агента и нас је била једна широка клупа. Луне је у руци имао ручну кожна торбу и њоме мануо и окачио агента по лицу и са речима:

„Мани, мани се, зар ти ово није доста да се увериш ко сам ја!“

Луне је скочио на клупу, дочекао агента за крајну од капуца и повукао га ка излазу. У том моменту је агент испуцао револвер и умерио га Лунету у руку. Све је било за доли час. Око нас је била маса света, која је журила излазу. Ја и писар Јевтовић придржали смо и Лунета ухватио за руке, а агент је опалио у руку Лунету. Луне, појођен метком, посрнуо је мени у руке и своју десну руку дрмнуо неколико пута у правцу цела, где му је био револвер. Ја сам га при томе чврсто држао и тако ми је у рукама издахнуо.

Станични жандарм је разоружао и ухапсио агента Протића. На станицу су дошли подбан Моравске бановине Рада Тодоровић, управник полиције Драгољуб Савић, следник судија Живојин Аранђеловић и срески лекар Ђорђе Аранђеловић који констатује смрт.

Прослава је отказана. Лунетово тело је превезено у болницу, а одатле на катафалку превезено у зграду Народне одбране. Ту, крај његовог одра, почасну стражу дају његови другови, а грађани му одају почаст, пале свеће и полажу цвеће.

Ујутру, 3. јула, долази ескадрон коњичког пука. Лунетово тело постављају на лафет. Опело држи 12 свештеника. Од Лунета се опрашта његов ратни друг, капетан Хранислав Кандић, а затим председник нишке општине, Чавдаревић. Одјекује почасни плотун и аутомобил са ковчегом у коме су посмртни остаци војводе Лунета креће за Врњачку Бању. Уз Лунета путују Коста Пећанац, затим Мехмед Ђишић, секретар Моравске бановине, капетан Хранислав Кандић, комесар полиције из Цариброда и капетан Милутин Петковић, велики Лунетов саборац.

У свим местима народ се окупио на железничким станицама да би одао почаст прослављеном четничком војводи и заштитнику поробљених и угњетених. Али покојник путује аутомобилом, па многи нису успели да га испрате.

У Трстенику на тргу испред храма Свете Тројице спровод се задржао око један сат. Цео Трстеник и многи из околине су се окупили да испрате ратног хероја. Четворица пароха Свете Тројице држе опело. Кратак помен Лунету држи прота Милан Сретеновић.

Лист „Политика“ је објавио вест свога дописника из Трстеника Алексе Каматовића:

Трстеник, 4. јула 1932.

Пре два дана у Нишу је на њуј начин поину Драи Јовановић – војвода Луне. Убио га полицјски агенс. Треће јула он је аутомобилом прошао кроз Трстеник. Сачекала га маса свешта из Трстеника и околине. И свештеник очистио крашак помен, те је аутомобил с покојником продожио за Врњачку Бању где је сахрањен.

У Врњачку Бању спровод стиже 3. јула око 14 часова. Свуда дуж главне улице, а највише пред вилом „Мица“ окупила се маса грађана из Врњачке Бање, Трстеника, Крушевца и Краљева, Крагујевца и Београда. Лунетови другови уносе ковчег у вилу „Мица“ где га дочекују мајка Доцка, отац Мирча, снаха Јулка, братаница Мица. Ту је одржан кратак помен и четници носе ковчег у порту врњачке цркве. Тамо је опет мноштво света. Над Лунетовим одром говори капетан Кандић:

Луне, на свадбу ти нисмо дошли, јер нам послови нису дозвољавали. Али сада, после твоје трајичне смрти, ево сви смо се окупили око тебе, да ти кажемо последње збојом. Донели смо те твоје оцу чика Мирчи, који неће више бринути да ли ће му се његов Луне враћати...

Реч је затим узео војвода Коста Пећанац:

И кад бих био највећа стена, морао бих се срушити. Па ипак, ја нећу да плачем, а то не треба ни ви да чините, јер би се наш Луне много жутио када би видео да сви за њим плачу. Он је збој плача полетео у Јужну Србију, где је уштирао сузе тамошњој сиротињи. И није не беше

такавој вишеза какав он беше... Жалосно би било да Луне и ја умремо природном смрћу. Али око његове славе милиони куришума су зујали и ни један ња не погоди, а сада ња мешак једној неразумника уклони из наше средине...

Тело Лунетово преноћило је у врњачкој цркви.

Наредног дана, 4. јула, око 10 сати одржано је опело у порти храма Пресвете Богородице. Извештач „Политике“ је забележио да је том чину присуствовало око шест хиљада душа. Опело држи 14 свештеника на челу са протом Гавриловићем из Чачка и прото-ђаконом Живадиновићем из Ниша. У име свештеника од Лунета се опростио врњачки прота Хранислав Ђорић, који је своју беседу завршио речима:

Ево, ујирнуо је онај који нас је водио пућем славе и части и показивао нам како се воли Отаџбина и Краљ.

Ковчег подижу Лунетови другови и стављају га на кола.

У име ратних другова од Лунета се опрашта учитељ Божја Михајловић из Крушевца, резервни потпуковник, председник Удружења резервних официра и ратника Крушевца. Он је рекао:

Заједно са нама си делао на стварању велике Југославије, борио си се као лав за сјас домовине и учинио си много више него што се ико могао надати...

Спровод је затим кренуо низ Црквено брдо, поред основне школе и зауставио се код виле „Арновљевић“. Напред је ношен крст, иза њега су ишли четници са заставама, Лунетови ратни другови са бојишта код Младог Нагоричана, са Брегалнице, са Солунског фронта.

Лунетова одликовања носи Милорад Милосављевић Рода из Велућа, Лунетов јатак и саборац из 1918. године. Иза њега младићи и девојке носе венце: Централне управе Удружења четника, врњачке општине, супруге Дане, Обласне народне одбране из Ниша, Ловачког удружења из Врњачке Бање, врњачке омладине, Удружења бањских лекара, Руске колоније, породица пријатеља. Затим у спроводу је Занатлијско певачко друштво из Крушевца, Певачко друштво из Врњачке Бање, мноштво сељака из околине.

Ту говори Божидар Миљковић, директор „Путника“ из Врњачке Бање. Он подсећа пријатеље и поштоваоце о Лунетовом четовању у одреду војводе Вука, о подвигу проласка преко ровова и жица Солунског фронта, о доласку у поробљену Србију, извиђању окупиране Србије и повратку на фронт, што је био јединствени подвиг у току великог рата. Он је своју беседу завршио речима:

Тешимо се њиме што је међу нама његов дух, који није умро нишпи ће умрејши ни код друћих покољења, јер је иза Драћушина Јовановића Лунеша остиао да живи у нашим срцима јунак војвода Луне.

Код хотела „Сотировић“ погребна поворка се поново зауставља. Ту се од Лунета опрашта председник врњачке општине, Милорад Грујић, који га је на том месту наследио.

Мајко, сећаш ли се кад си седам љуша љрејливала валовишу Пчињу и носила два сина. Један је љао на бранику ошацибине, а дрући, Луне, нагнашио самој Обилића својим великим вишешћвом и шако сшекао славу да се, мајко и оче, њиме можеше само љоносиши...

У име Националне омладине говори учитељ Љуба Аранђеловић, младић из околине Цариброда. Он се потресним речима опростио од идола омладине, војводе Лунета:

Оглази сљокојно у љроб, драћи војводо, одмарај се у њему и знај да за собом ошћављаш све нас који ћемо умети да ценимо љвоје надчовечанске најоре, љвоје јуначке љодвије за часци и слободу ошацибине...

Погребна поворка полако се окреће према Врњачком гробљу на Бранковој главици.

Последњи се опраштају његови млади саборци Богдан Гордић из Трстеника и Михајло Јоцић Берлинац из Врњачке Бање, а пред отвореном раком на крају говори свештеник Влада Радосављевић из Крагујевца. Он завршава беседу речима:

Велики вишеже Луне, ољросци нам што смо овако ушћучени, јер ши то ниси волео. Али људи смо који ше неизмерно волесмо и сад не можемо да схващимо да нам ошћаје само велико сећање на шебе. Ољросци што од узбуђења немамо речи да лејше оишшемо љвоје вишешћво.

Ковчег је спуштен у раку. Грудве земље су забубњале, а затим је изнад хумке постављен крст. На том месту је подигнут споменик у облику обелиска попут оних који су подигнути многим борцима великог рата.

Луне није имао потомака, па се његова породица по мушкој линији угасила.¹⁷⁶ Лунетово име је отишло у легенду, а његова дела надахнула су многе борце за слободу.

¹⁷⁶ Његови родитељи су убрзо умрли један за другим: отац Мирча 1935. године, а мајка Доцка 1938. године. Лунетова супруга Даница није се преулавала, умрла је у дубокој старости. У Лунетовој вили „Мица“ остали су снаха Јулка (умрла 1970), брата-

О Лунету и његовим подвизима настале су многе приче и песме. На свечаностима, саборима, вашарима су најслушаније песме о војводи Лунету које су певали гуслари. Песмама о војводи Лунету прославио се гуслар Светислав Аћимовић из Страгара. Једна од песама које су прве настале као израз народног бола почињала је следећим стиховима:

*Шта се деси, авај Боже мили,
Зашто народ око Врњца цвили?
Да ли траг им данас саширо поље?
Ил поилава ојеш сад их коље?
Да ли ојањ сагорео која?
Цвили народ, чује се до Боја!
Ниши траг им цветина поља сашире,
Ниш поилава, ниш стправа од вашире,
Већ невоља све редом пошреса:
Плач и јаук чује с' до небеса.
Доцка мајка и с њим Врње куне,
Поџбе јој син, Војвода Луне...*

Песма се завршава стиховима:

*О јунаку певаће се свугде,
Увек тамо где Србина буде!
Којод животи за свој народ даје,
Име ће му вечито да сјаје.
Дело храбро свешлу ствара круну,
Нек је слава шом војводи Луну!*

5. ТРСТЕНИК ГРАДИ ЗДАЊЕ ОПШТИНСКОГ ДОМА 1932. ГОДИНЕ И ОСТАЈЕ СЕДИШТЕ СРЕЗА ТРСТЕНИЧКОГ У ОКРУГУ КРУШЕВАЧКОМ МОРАВСKE БАНОВИНЕ У ПРЕУРЕЂЕНОЈ КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ ПО УСТАВУ ИЗ 1931. ГОДИНЕ

Општина Трстеник је још из XIX века наследила своју једноставну управу коју су чинили: председник, један до два заменика или кмета, благајник и одборници који су махом бирани на збору грађана.

Када је Трстеник постао седиште среског капетана за време кнеза Милоша, потом седиште среског начелника, као старешине над свим општинама у срезу, у начелству су се запослили државни чинов-

ница Мица (умрла 1991. године) са својом ћерком из првог брака Маријом Мајдом (умрла 1980), и новим мужем Владимиром Радосављевићем и њиховим сином Петром.

ници који су бринули о државној имовини, порезима, путевима, школству и народном здрављу, док су остали послови препуштени Суду општинском, како се првобитно звала општинска власт.

Као неразвијена варошица Трстеник је умешношћу градских првака и среских начелника у Краљевини Србији успевао да задржи седиште среског начелника. Али у великој Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца више пута су поједини министри предлагали да се Трстенички срез расформира и подели између суседних срезова, јер нема ни зграду подесну за среско начелство, срески суд и општину. Нема развијену поштанско-телефонско-телеграфску мрежу, школску мрежу, путну мрежу, угоститељске објекте, трговину...

Тада су се трстенички одборници разлетели на све стране како би надокнадили недостатке и задржали седиште среског начелника. Председник општине Милан Малићанин је са одборницима донео одлуку о градњи Среског начелства.

У складу са захтевом Владе Краљевине СХС да среско место мора имати све одлике административног центра (зграду начелства, пошту, саобраћајне везе, приходе за самостално издржавање администрације), у Трстенику је 1929. године израђен Регулациони урбанистички план који је имао само планиметријску вредност и општина је приступила изради пројекта за подизање зграде Среског начелства.

Варошица Трстеник је на садашњем месту подигнута 1832. године након измештања дућана из Старе Чаршије у Осаоници. Забележено је да је 1900. године варошица имала 250 кућа. Ширећи се дуж пута Крушевац – Краљево и по новопросеченим улицама према железничкој прузи већ 1921. варошица има 302 куће, 1931. године 381 кућу, а 1941. године варошица је имала 341 кућу.

Године 1928. Општина Трстеник је предузела мере да се Трстеник уреди као модеран град како би задржао седиште среског начелника. Тада се приступа изради плана зграде Општинског дома, подигнута је нова кланица, набављена су ватрогасна кола, набављена је цистерна за поливање улица и купљена су погребна кола.

Захваљујући браћи Малићанин, у време реорганизације државне управе и укидања малих срезова 1929. године, Трстеник се изборио да остане среско место уз услов да сагради модерну зграду Среског начелства.

У то време је држава суочена са буџетским дефицитом за финансирање неких капиталних пројеката посегла за природним ресурсима и расписала лицитацију за експлоатацију шумског комплекса на огранцима Гледића и око манастира Љубостиње. Уз помоћ Милана Стојадиновића, министра финансија, а затим и председника владе, срез трстенички продаје државну шуму из Варошке планине и шуме

Татарна код Љубостиње за производњу шлипера за железничку пругу Краљево – Косовска Митровица и из тих прихода подиже зграду Општинског дома, односно Среског начелства којом се ствара средишњи градски трг и управно средиште среза. Трстеник је тада добио средства за изградњу здања Среског начелства и тиме је одлучено у државној управи да остане среско место.

Први познати архитекта у Трстенику је био Ђирко Живановић. Мобилисан је 1914. године и прошао ратне страхоте. После повратка са Солунског фронта напустио је Трстеник.

Архитекта Драгољуб Перчевић¹⁷⁷ је пројектовао здање Среског начелства у Трстенику које је одобрило Министарство грађевине. У Трстенику је у то време радио и архитекта Ђирко Живановић¹⁷⁸ који је израдио планове многих кућа угледних и имућних трговаца и угоститеља.

Тада је срез трстенички продао среску шуму за израду шлипера – железничких прагова за пругу Краљево – Скопље. Приход од концесије за сечу шуме уложен је за изградњу зграде Среског начелства, где је 1932. године смештена и општина, општински суд и срески суд.

Трстеник добија одлике пријатне варошице на Морави у којој се у средишту истичу Среско начелство, храм Свете Тројице и Основна школа „Свети Сава“.

У исто време из Немачке је стигао велики сат специјалне израде за постављање на звоник од реномиране фирме *Turmuhren fabrik J. R. Njeule 1896, Bockenem, Harz*. Сат је постављен 1932. године. Опругу затеже тег од 20 kg окачен на сајли који затеже опругу силом земљине теже, а подиже се извлачењем увис чекрком једном недељно.

Сатни механизам путем једног зупчаника окреће преносним зупчаницама четири мале и четири велике казаљке на четири сата, на четири стране света, на висини од 30 m звоника цркве Свете Тројице. Овај сат је за све житеље и намернике у свако доба дана и ноћи показивао тачно време и јасним и звонким откуцајима оглашавао сате бројем откуцаја, а половину сата откуцавао једним откуцајем. Црквени сат је допринео већој тачности отварања трговинских радњи, занатских радионица и кафана, а посебно уредио редован долазак чиновника на посао, и почетак наставе у школама.

¹⁷⁷ Инжењер Драгољуб Перчевић је био срески грађевински пристав у Трстенику. Пројектовао је неколико приватних кућа, радио је на згради Среског начелства и згради Конака краљице Марије у Љубостињи и на постављању гранитне коцке у главној улици. После 1936. године преселио се у Крушевац.

¹⁷⁸ Инжењер Ђирко Живановић, рођен је 15. јула 1882. године као син Алексе И. Живановића, општинског писара, и Станке као друго дете. Кума му је била Стана, супруга Павла Аћимовића. Ђирко је после завршеног школовања израдио неколико пројеката кућа у Трстенику, али је његов рад остао недовољно познат.

У храму Свете Тројице постављен је нови иконостас – дело академског сликара Војислава Трифуновића из Новог Сада. Нови иконостас је просто обасјао храм призорима из Христовог живота и живота светаца и црквене обреде учинио свечанијим.

Стара турска калдрма у главној улици 1935. године је замењена гранитном коцком. Ово уређење средишта вароши дело је инжењера Драгољуба Перчевића. На овом послу је радио и архитекта Десимир Мишић. По свему судећи, за његов допринос на том пољу Општински одбор у Трстенику под председништвом Саве Митровића Ућукала донео је решење о награди за пројектовање грађевина на седници од 13. фебруара 1936. године. У образложењу није наведено које грађевине је пројектовао.

Зграда Среског начелства је подигнута у току две године и завршена 1932. године. Захваљујући томе, срез трстенички није укинут, јер је имао услове да остане среско место.

„Политика“ је 20. јула 1932. године објавила вест свог дописника Алексе Каматовића:

Подизање зграде за сва надлештва у Трстенику

Трстеник, 18. јула. Данас је овде ударен камен темељац новој згради која се подиже за смештај свих овдашњих државних надлештава: среској суда, среској начелства, општинској суда, пореске управе, одељка финансијске контроле, и жандармеријске станице. Заслужан за ошитовање радова је енергични председник Милан Малићанин. За таквом зградом се већ дуго времена осећала засушна пошреба.

Палаћу подиже Општина у својој режији и из својих скромних средстава. Зграда ће бити на сирају, дуга 117 м, у преломима на слово П по 14 којих ће бити око 50 одељења. Предрачунска вредност за први део радова, да се зграда озиди и покрије, износи 700.000 динара, а целоукупно довршење зграде коштаће 1.500.000 динара.

Општина је спремила сав материјал за зидање зграде и 500.000 (динара) у пошову за прве радове које мисли да доврши до октобра, како би се бар Срески суд усадио у зграду, пошто сада нема просфора за рад.

Моравска бановина помоћи ће трстеничкој општини са 200.000 динара за грађу и поклонила је земљиште за зграду.

Године 1932. се назире излаз из светске економске кризе, али последице рецесије, пад тражње, презадуженост становништва, а посебно сељака, и велика скупоћа у Југославији се наставља. Динар је априла 1932. године имао следећи курс: 11 динара за један швајцарски франак, а 5,16 динара је вредео један амерички долар.

Познати архитекта је био Милосав Стојадиновић из Београда који се огледао и на књижевном пољу. Написао је трилогију *Цар Лазар*.

Грађевински инжењер, Десанка Јовановић-Градиштанац, која је живела у Суботици и Сремској Митровици заједно са Рускињом Нином Непокољчицом израдила је пројекат за дом Стамене Градиштанац у Врњачкој улици који је подигнут око 1930. године.

У Великој Дренови је 1936. године пројектовао зграду Основне школе грађевински инжењер Добривоје Ратајац, који је извесно време био помоћник министра грађевине у Београду. Брат његов, трговац Радоје Ратајац, био је председник општине Велика Дренова 1936. године.

На положају среског начелника 1929-1931. године налазио се Димитрије Ненадовић. Њега је наследио 1931-1932. године Радомир Јојић, затим је срески начелник био Димитрије Протић Гара 1933-1934, а њега је заменио Марко Ранчић, који се на том положају налазио од пролећа 1934. до јесени 1935. године.

6. ОРГАНИЗАЦИЈА ВЛАСТИ У 23 ОПШТИНЕ У СРЕЗУ ТРСТЕНИК У ОКРУГУ КРУШЕВАЦ МОРАВСКЕ БАНОВИНЕ ПОСЛЕ ОПШТИНСКИХ ИЗБОРА 6. АВГУСТА 1933. ГОДИНЕ

Доношењем Октроисаног устава 1931. године и враћањем демократских слобода вратиле су се и многе мане демократских слобода које су злоупотребом прелазиле у анархију. Слободно изражавање самовоље бирача су у политички живот унели углавном радикали. Ватрени страначки прваци и њихови кортеши су и предизборну кампању жељно дочекивали са жељом да изразе свој понос, своју снагу, монолитно партијско јединство, љубав према краљу и према својим вођама и представницима. Многи чланови партије су користили изборе да се разуларе, истутње, извичу пароле, довикну и пркосе својим противницима, да их исмеју, па чак и да им се наругају и да их понизе.

Већина бирача у селима је на бирачка места долазила накресана. Изборни штаб сваког кандидата доносио је по чабар ракије, који је стајао прописно удаљен од бирачког места. Бирачи су позивани да се окупе око свог кандидата и лончетом или кутлачом им је наливана чаша или флаша, а чешће су пили из саме кутлаче, а онда су сложено узвикивали пароле.

У таквој напетој атмосфери одржани су општински избори 6. августа 1933. године. Народ је одлазио на изборе као на забаву јер је имао шта да види и чује. Поднапити страначки противници су добављивали једни другима досетке с циљем да их исмеју и наруже, а онда су прелазили и на псовке и претње. Највеселије изборно позориште је било у великим селима у којима су били бројни припадници оба табора. Предизборни зборови претварали су се у прави карневал са музиком, певањем и пуцањем, а често и са обрачунима песницама, моткама и каменицама.

Кад су 1933. године држани општински избори у Пољни, радикалски вођа Младен Таврић као банкрот није имао право да се кандидује, па се на општинским изборима демократа Мицко Парађанин наметао са радикалом Гвозденом Старчевићем. Изборни штаб демократа је развио заставу и, праћен музиком, у лакованим чезама кренуо кроз Пољну да позове присталице из Мале Дренове да гласају за Мицка. На путу их је срео срески начелник Димитрије Протић Гара са полицијском пратњом и упитао да ли Пољанци имају дозволу среских власти за одржавање збора. Мицков отац Андреја, старац са дугом белом брадом, је упитао: „А зашто не тражите дозволу од радикала! Они могу да држе збор и без ваше дозволе, а ми не можемо!“

Настала је граја и звиждуци. Тада се за Мицковим присталицама упутила колона радикала, престигла колону демократа и, испречивши се на путу испред њих, отели од барјактара заставу, и поцепали платно, и изломиле копље и бацили крај пута. Демократи су покупили поцепану заставу са поломљеним копљем и послали председнику владе, који је изјавио да ће починиоци бити кажњени.

У другим селима је било и пуцања из ватреног оружја. У селу Медвеђи су рањена два гласача. „Политика“ је 8. августа 1933. године објавила вест о оружаном нападу након саопштавања изборних резултата у селу Медвеђи.

Трстеник, 7. августа. После саопштавања изборних резултата око 22 часа три сељака комисије пошли кућама. На њих тројицу непознато лице је пуцало из ловачке пушке из мрака. Том приликом су рањени Ситаноје Ковачевић и Момир Симоничић. Са њима је био и Ситаноје Рисимић, али он није рањен. Помоћ им је указао лекар из Велике Дренове. Рањеног Ковачевића је упутио у Крушевачку болницу.

„Политика“ је 8. августа 1933. године објавила резултате општинских избора у Моравској бановини. Саопштени су само делимични резултати за срез трстенички (за 9 општина). Касније су објављени резултати у преосталих 14 општина.

После избора од 6. августа 1933. године, на којима су се поновили бројни сукоби и напади на политичке противнике, успостављене су општинске управе у 23 општине среза трстеничког са изабраним председницима на челу који су остали до наредних избора 1936. године.

1. Бојдање – председник Драгољуб Н. Кашић;
2. Брезовица (Брезовица и Ситублица) – председник Славко М. Бојићевић; деловођа Радослав Шеровић;

3. Чаири (Чаири, Бељици, Горња Црнишава, Осаоница и Сѣражба) – председник Вукадин Р. Лишрић, деловођа: Добривоје Алексић;
4. Дубље (Дубље, Појина, Шћулац) – председник Радоје М. Крстић, каменорезац из Појине;
5. Јасиковица (Јасиковица, Буџе и Камењача) – председник Милушин С. Гашић, земљорадник из Буџа;
6. Љубосиња (Грабовац, Прњавор, Лободер, Лозна, Планиница, Уљарево) – председник Свећолик А. Јаковљевић, земљорадник из Уљарева, деловођа: Милосав Ржић;
7. Мала Суџубина (Мала Суџубина, Божуревац, Рујишник, Мијајловац – до 1927) – председник Драћомир-Дража Ђирић;
8. Медвеђа – председник Мирко Ж. Рачић, земљорадник;
9. Мијајловац (поседна оштина од 1927. године) – Александар В. Милићевић, земљорадник, деловођа Милоје Јовановић Шула;
10. Милушовац, (Милушовац, Лазаревац, Орловац, Сѣраџари) – председник Александар М. Додић Така, шћовац, бивши народни посланик;
11. Ново Село (Ново Село, Гоч, Лишова, Рсовци) – председник Боривоје Л. Шибак, земљорадник;
12. Оџаци (Оџаци, Доња Црнишава, Горњи Рибник) – председник Омилен П. Карић, земљорадник, деловођа: Сѣван Сѣјановић из Горње Рибника;
13. Омашница (Горња Омашница, Доња Омашница, Голубовац, Тоболац) – председник Живадин Б. Анђић, земљорадник из Горње Омашнице;
14. Почековина (Почековина, Лоџаш, Доњи Рибник, Сѣари Трсѣник) – председник Душан М. Ђалић, шћовац из Лоџаша, деловођа: Ратћел Ковић;
15. Рајинац (Рајинац, Доњи Дубич, Камихор, Пањак) – Живојин М. Савић, земљорадник из Рајинца, деловођа Ђурђе Николић;
16. Сѣанишинци – председник Добросав Н. Думановић, земљорадник;
17. Сѣоџања (Сѣоџања и Бресно Поље) – председник Миљко Величковић.
18. Оштина Трсѣник – председник 1933-1935. Милан Малићанин, 1935-1936. Сава Мишровић Ућукало, 1936-1941. Милош Малићанин; деловође: Милушин Томић, Момчило Пешићерац;
19. Велика Дренова (Велика Дренова и Селишће) – 1926-1933. председник Бранко Пећковић (Радикална сѣранка), 1933-1936. Радоје М. Раѣајац, шћовац, 1936-1941. Бранко Пећковић;
20. Велуће (Велуће, Округлица, Пасјак, Пуношевици, Рићевшница) – председник Вукосав Р. Обрадовић, земљорадник из Округлице, 1936-1941. Милорад Милосављевић Рода, земљорадник из Велућа; деловођа Мијушко Миљић;

21. Врњци (Врњачка Бања, Руђинци, Врњци) – председник Божин М. Црнолавац, траћевинар;

22. Пољна (Пољна, Мала Дренова) – председник Милосав А. Паранџанин, кафеџија, деловођа Милосав Марковић Шујда;

23. Риљац (од 1931. у Срезу трстеничком) – председник Симеон М. Перић, земљорадник.

7. ОКУПЉАЊЕ РОДОЉУБА ГОТОВИХ ЗА ОДБРАНУ ТЕКОВИНА ВЕЛИКОГ РАТА ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ И УЈЕДИЊЕЊЕ – СТВАРАЊЕ УДРУЖЕЊА ЧЕТНИКА У СРЕЗУ ТРСТЕНИЧКОМ 1928. ГОДИНЕ ПОД ВОЂСТВОМ РАСПОПА И БИВШЕГ КОМИТЕ, БОГДАНА ГОРДИЋА

Нова и пространа Краљевина Југославија већ у првој деценији свога постојања показала је многе предности велике државе у којој су без ограничења путовали људи за послом и теретни возови натоварени разним производима јурили из једног краја земље у други. Предности нове велике државе открили су прво привредници из Хрватске и Словеније, покрајина које нису доживеле ратна разарања и губитке становништва као Србија, па су за своју индустријску робу добиле широко тржиште. Држава је кредитима подстицала развој привредних предузећа која су имала јефтине сировине и јефтину радну снагу.

У исто време, држава је подстицала оснивање организација које су јачале братство и јединство залажући се за југословенство, као што је била организација Југословенски соко, Југословенска национална стража, Савез трезвене младежи, Јадранска стража, Стег скаута и друга.

Подвизи српских четника будили и сећање на пале јунаке, утицали су на неговање ослободилачких традиција и окупљање бивших четника и нових родољуба широм Србије. Због негодовања министара из Хрватске, Словеније и Босне, укинута је стара организација Удружење четника, па су чланови ове организације могли да ступе у удружење које је носило назив Народна одбрана.

Ипак, незванично ово удружење је и даље постојало и носило назив Удружење четника. Чланови овог удружења су били бивши четници, али и млади људи који су били спремни сваког часа, кад отаџбина буде угрожена, да добровољно ступе у четничке одреде који ће се борити за краља и отаџбину и за заштиту српског народа од завојевача. Што су се више појављивале претње српском народу од стране реваншиста, растао је број младих чланова Удружења четника.

Трстеник и Врњачка Бања су свакодневно пружали гостопримство намерницима из свих крајева земље. Нови људи су доносили нова сазнања и искуства, ширили видике, подстицали мештане да се прилагоде захтевима новог времена.

Године 1928. је у Трстеник стигао тајанствени дошљак, Богдан Гордић, који је одмах скренуо пажњу Трстеничана својим чистим и сликовитим изражавањем и наглашавањем своје љубави према своме српском народу и његовом херојском народном витешком краљу. Из његових китњастих исказа могло се закључити да скрива своју прошлост, мада је по широком образовању одмах свима било јасно да је светски човек, који познаје све значајне личности, у политици, мада је у Трстеник дошао као пуки сиромаш, без породице и иметка.

Богдан Гордић (Мостар, 1896), наочит и речит Херцеговац је још као младић дошао у Србију и, наводно, прикључио се четницима комитама свог земљака Риста Дуждевића Тохолја, али о томе није било докумената, па су и његове приче о комитовању са војводом Драгутином Јовановићем Лунетом једни сматрали за подвиге, а други за плод маште славољубивог пустолова. Он је имао неке везе са људима са двора, али је та своја познанства пред грађанима скривао велом тајанствености. Као човек несумњиве културе и ерудиције, он је одмах по доласку скренуо на себе пажњу својим отменим манирима. Вешто је протурао ситне појединости из своје, наводно, бурне прошлости завереника „Младе Босне“ из Мостара и комите из одреда војводе Лунета.

По каснијим казивањима неких четника, Богдан Гордић је дошао у Љубостињу у мантији, наводно, с циљем да ступи у братство тог славног манастира. Предомислио се и бацио мантију када је угледао лепотицу Видосаву Костић на обали Мораве код трстеничког моста. Одлучио је да остане у Трстенику и ожени се лепом Видом. Али нисмо могли да нађемо потврду тој причи. Зна се да је мантију користио у Првом светском рату, као и други четници, да би избегао аустријске жандарме.

Утврђено је само да је он у Трстеник дошао 1928. године као заступник компаније „Симић“, која је купила концесију за експлоатацију државне и манастирске шуме у околини манастира Љубостиње за израду железничких прагова (шлипера) који су уграђивани при постављању железничких пруга Краљево – Рашка.

Богдан Гордић је, наводно, имао своје пријатеље широм Краљевине Југославије, па чак и на двору Карађорђевића. Изгледа да га је као поузданог Србина препоручио вођству комитски војвода Драгутин Јовановић Луне из Врњачке Бање, који је у то време био народни посланик за срез трстенички. Војвода Луне је добро познавао стремљења непријатеља велике државе братских народа. Није му се свидело што је његов положај, после толиких мука које је поднео за слободу, изједначен са положајем бивших аустроугарских официра који су ратовали против Србије. О томе је више пута потајно разговарао са официрима

солунцима. Сви су сматрали да је Никола Пашић био у праву када се противио укидању суверенитета државе Србије 1918. године и доношењу српске државности на нову заједничку државу. Он је сматрао да треба прво утврдити границе Велике Србије, која би окупила све српске земље, а тек онда разговарати о прикључењу Хрватске и Словеније.

Када се догодио атентат у Народној скупштини 1928. године, многи сведоци догађаја су тврдили да су посланици ХСС-а на челу са Стјепаном Радићем свесно вређали српске посланике с намером да изазову физички сукоб и хаос и тако добију повод за побуну и отцепљење Хрватске. Изазивањем плахих бивших четника, обезвређивање њихових жртава понудом да плате крв колико кошта и називањем њихове ослободилачке борбе клањем и пљачкањем Арнаута, Бугара и турских бегова било је свакодневна тирада хрватских заступника које је предводио неуротични и неуравнотежени алкохоличар Стјепан Радић. Он је понављао да у Краљевини не постоји демократски облик владавине и да Хрватска не признаје владавину српског краља.

Из Народне одбране у Београду упућена су тајна обавештења о потреби оснивања патриотских удружења под шифром „Спрем’те се, sprem’te, четници!“.

Основане су организације у општинама у којима је било бивших четника. Неке организације су основане тихо, без славља. Нека удружења су се потрудила да обавесте јавност о својој верности идеалима за које су се борили четници.

„Политика“ је уочи нових судбоносних дана, 31. децембра 1928. године објавила вест коју је телеграфски послао новинар Алекса Каматовић:

Заклећива четника у манастиру Велућу

Крушевац, 29. децембра. У манастиру Велућу, седишту српских четника за област Крушевачку, основано је Удружење четника „Петар Мркоњић“ и са заклећиве упућен је шелеџијам краљу Александру.

За председника овог удружења постављен је Милорад Милосављевић (1898-1943), звани Рода, син велућског пароха Михајла. Рода је, наводно, пружио уточиште војводи Лунету када се бежећи од потера аустроугарских 1918. године скривао у околини манастира Велућа и бавио се прикупљањем података о лицима која служе окупаторској власти. Као матурант Крушевачке гимназије Милорад је, услед ратних прилика, једини од синова попа Михајла, остао на великом имању у Велућу, где је унапредио имање и уживао углед првог домаћина у селу, па је уочи рата изабран и за председника општине. Због његовог ви-

соког и витког стаса добио је надимак Рода. Волео је брзе коње на којима је јурио кроз села, а у град је летео чезама, пуцајући бичем, па је добио нов надимак Рода Стрела.

Према неким каснијим сазнањима, ова четничка организација је основана по овлашћењима и упутствима војводе Косте Пећанца.

Бавећи се у Трстенику, Богдан Гордић је свакодневно са Васи-ног моста посматрао Мораву дивећи се лепоти предела који су га подсећали на родни Мостар и долину Неретве. На мосту је са новостеченим пријатељима расправљао о политици, родољубљу, српској историји. Он је добро познавао правни систем Краљевине и знао је имена свих важних личности које су се налазиле у хијерархији власти, па и неке чланове краљевске породице. Одмах је стекао поштовање трговаца, угоститеља и занатлија као познавалац закона, а у редовима чиновника и учитеља као човек који говори јасно и изражајно и као зналац српске историје. Према девојкама и удатим женама се односио уљудно и љубазно, а према старијим особама с поштовањем и зато је задобио наклоност жена.

Мада није био дипломирани правник, брзо се прочуо по томе што је многим сиромашним сељацима, који нису имали пара за адвокате, бесплатно и врло умесно писао тужбе, молбе, жалбе, уговоре и разне поднеске, које је суд уважавао и решавао уредно.

Као писмен и образован човек, са dobrим везама са људима на власти, он је добио посао код трговца житом и огревним дрветом Момира Павловића Дрље, који је био човек променљивог расположења: давао је робу на вересију, па касније тражио наплату путем суда. Грађани Трстеника су тврдили да је Дрља волео да се парничи на суду, па му је Богдан био намештеник за утеривање дуга и заступање на суду. Завидни „фишкали“ и „ћифте“ су га подругљиво звали „дрвени адвокат“.

Често је крај Мораве, на прозору куће или на обали испод жалосне врбе као нимфа стајала прелепа девојка Видосава Костић, кћер шлосера Божицара и Руке, а унука Аврама, некадашњег чувара последњег дрвеног трстеничког моста. Тај дрвени мост је заувек однела набујала Морава 1896. године када је поплавила цели Трстеник. Дрвени мост је тада нестао у мутним таласима набујале Мораве, опет је прорадила скела, али је тај догађај утицао да Трстеник добије гвоздени мост 1899. године који је чврсто загрлио обале Мораве, Жупу и Левач.

Богдан Гордић је често шетао гвозденим мостом очаран призором девојке беле пути која замишљено гледа у таласе Мораве, док се њена сенка огледа у зеленим дубинама воде. Кришом је долазио да посматра ту појаву као да је из воде изронила моравска вила. Био је

опседнут лепотицом и једног дана је дошао њеној кући и од њене мајке Руже запросио њену руку. Меланхолична девојка је добила пристанак мајке да се уда за много старијег ђувеглију, али је страховала да њен брак неће дуго потрајати јер су тајили да болује од јевтике.

Богдан је желео да се са Видосавом венча на највећи српски празник Видовдан, али се предомислио јер је Видовдан празник за оплакивање косовских јунака, а не празник весеља, па је венчање обављено 30. јуна 1929. године.¹⁷⁹

Ускоро, по доласку у Трстеник Богдан Гордић је почео тајно окупљати бивше комите и стварати четничку организацију која је у почетку била састављена искључиво од старих ратника комита, који су положили заклетву да ће свој живот жртвовати за краља и отаџбину. Њихова организација је у миру била једно братство за пружање међусобне помоћи бившим ратницима, а у рату братство по оружју, јуришни одред заточника слободе.

Четничка организација се појавила као организација иза које стоји Србија која не заборавља своје синове који су после рата живели у беди и сиромаштву, често као инвалиди због тешких рана задобијених на бојном пољу, а које је власт нове државе због мира у кући, склањала из јавног живота као да их се стиди.

Богдан Гордић је радио као писар и књиговођа у трговини. Његов газда Момир Павловић, звани Дрља, продавао је жито и огрев, био је добар човек, осећајан према сиротињи, али је био несрећан јер није имао деце. Дрља је имао и велику ману, био је прзница, инахија и свађалица. У Трстенику је био на ратној нози са својим конкурентом, трговцем Миленком Радовановићем, који је имао деветоро деце.

Четничка удружења су жестоко протестовала због отворених захтева за разбијањем Југославије не само од стране Италије и Бугарске, већ и политичких првака из бивше Аустро-Угарске, пре свега од вођа Хрватске сељачке странке, али су добијали одговор да је у новој демократској држави дозвољена слобода збора и говора, под условом да се не позива на рушење уставног поретка оружаним путем.

У Народној скупштини Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца посланици из Хрватске сељачке странке су осуђивали четнике као тајне и противуставне терористичке оружане формације које су стваране ради дизања побуна и рушења система власти у суседним земљама, па

¹⁷⁹ У Матичној књизи венчаних при храму Свете Тројице у Трстенику је записано да је дана 30. јуна 1929. године Богдан Гордић, син Алексе Гордића, трговца из Мостара, рођен 1896. године, склопио брак са Видосавом, ћерком шлосера Божицара Костића, рођеном 29. септембра 1909. године у Трстенику. Венчао их је свештеник Б. Гавриловић, а сведоци, односно кумови, били су Милана Коцић и трговац Алекса В. Симић.

је Влада забранила ова удружења, али им је омогућила стварање патриотских удружења бивших ратника и нових чланова. Ова организација је добила назив „Српска народна одбрана“ и главни циљ јој је био помоћ угроженим Србима у крајевима у којима су они мањина.

Чланови ове организације су се окупљали на прославама највећих народних празника, као што су били: Видовдан (28. јуна), Ђурђевдан (6. маја), Дан уједињења Срба, Хрвата и Словенаца (1. децембар), рођендан краља Александра (17. децембар) и престолонаследника Петра (6. септембар) и сл.

Када је 1932. године погинуо војвода Луне, на његовој сахрани у Врњачкој Бањи, између осталих, говорио је мало познати Богдан Гордић, вођа трстеничких четника. Сви присутни су у беседи овог бившег комите осетили узвишеност идеала за које су пали млади ратници и дубоко поштовање за српске родољубе који су готови да жртвују свој живот за отаџбину. Чланови овог удружења неговали су борбене традиције српских четника и ширили легенде о њиховим подвизима, а посебно су неговали култ војводе Лунета после његове погибје.

На све веће празнике бивши четници су излазили на Лунетов гроб, полагали цвеће и палили свеће, предавали Лунету рапорт и заклињали се за верност идеалима и отаџбини. Закључено је да се организација подмлади пријемом нових чланова готових да на позив отаџбине ступе у четнички одред и боре се за њену слободу.

Временом је прихваћен тајанствен обред: нови четници су полагали заклетву у поноћ, на гробу војводе Лунета у Врњачкој Бањи, при светлости свећа. Тај мистични ритуал је привлачио младиће опчињене славом и херојским подвизима војводе Лунета и давао им поуздање у најтежим приликама.

Званично све четничке организације су биле укључене у Народну одбрану која је представљала југословенску друштвено-политичку организацију. Вођство Народне одбране је сматрало необоривом чињеницом да су Срби, Хрвати и Словенци један јединствени народ. Јединство је насушна потреба за будућност и опстанак Југославије.

Народна одбрана је осуђивала политичке ставове који су се све више ширили у Народној скупштини и Влади, а који су настојали да стварност југословенског националног јединства замене и засене тезом: „Судбинске повезаности народа српског, народа хрватског и народа словеначког“.

Четници су чување Југославије, као домовине троименог народа, сматрали аманетом који им је оставио Витешки краљ ујединитељ, Александар Карађорђевић. Они су се окупили у Народној одбрани

спремни да први ступе у борбу за очување народног јединства, територијалне целовитости, безбедност државе и њену одбрану од спољних непријатеља.

Старешина Народне одбране Краљевине Југославије био је војвода Илија Трифуновић Бирчанин. После Лунетове погибје 1932. године за старешину четничке организације у срезу трстеничком постављен је Богдан Гордић. У Врњачкој Бањи је за старешину четника 1934. године постављен артиљеријски мајор у пензији Милош Јоксовић, а за секретара пододбора је изабран Миодраг Стефановић Паташон, полицијски писар. У Жупи је старешина био Милорад Милосављевић Рода из Велућа. У Медвеђи је старешина четника био солунски ратник и ратни војни инвалид Радослав Станић Димитријевић. У Великој Дренови старешина је Урош Стојковић.

Али њихово делање сводило се на окупљање на свечаностима, подизање споменика палим ратницима и на сахранама. Њихов значај схватиле су војне старешине тек када је Немачка напала Југославију 6. априла 1941. године.

8. ОКУПЉАЊЕ ЗАНАТЛИЈА У ТРСТЕНИКУ ОКО УЈЕДИЊЕНИХ РАДНИЧКИХ СИНДИКАТА У ЦИЉУ ЗАШТИТЕ ОД САМОВОЉЕ ПОСЛОДАВАЦА И ПРОТЕСТИ 1934. ГОДИНЕ

Услови рада и живота радника најамника у читавој Краљевини Југославији били су тешки, па је свако организовање радника и захтеви за повећање зарада сматрано за чин побуне под утицајем комунистичке пропаганде. Па ипак, једна група старијих занатлија је упорно ширила идеје радничке солидарности и права на синдикално организовање у циљу остварења већих надница и бољих услова рада.

Око 1930. године основана је Синдикална подружница у Трстенику, која се учланила у Уједињене радничке синдикате Краљевине Југославије. Председник ове подружнице, која је углавном окупљала опанчаре, био је Мирослав Милошевић, који је због своје борбености брзо дошао у сукоб са среским начелником, па је због својих антидржавних говора два пута затваран.

У време економске кризе 1930-1932. године формиране су организације Југословенски национални раднички синдикати (ЈНРС) у Београду и у Моравској бановини (Зајечар, Врњачка Бања). Југословенски национални раднички синдикати су били режимске организације.

После тога времена основане су нове подружнице Савеза кожарско-прерађивачких радника у неким местима, међу којима и у Трстенику. Окосницу јој чине опанчарски радници.

Септембра 1933. године у Врњачкој Бањи се приступило оснивању мешовите организације ЈРСС, а у Трстенику, после конференције опанчарских радника 24. новембра 1933. године 40 радника се учланило у новостворену подружницу.

Априла 1934. године штрајковали су опанчарски радници у Врњачкој Бањи, тражећи своја права и боље услове рада.¹⁸⁰

У историји синдикалне борбе за остваривање радничких права у Трстенику значајна је 1934. година када је у дворишту кафане „Таково“ одржана бурна годишња скупштина Синдикалне подружнице опанчарских радника среза трстеничког.¹⁸¹

Овој скупштини су присуствовали и представници Главног одбора УРСС-а из Београда Лука Павићевић, Павле Павловић и Живко Топаловић.¹⁸² Испред среских власти скупштини је присуствовао, наводно, Љубомир Милосављевић Кица, писар Среског начелства.

На Скупштини је истакнут захтев радника да се повећају наднице, да се законом уведе осмочасовно радно време и да се оснују фондови радничке солидарности из којих ће се давати помоћ болесним радницима и потпора за незапослене.

Управа Моравске бановине, наредила је свим послодавцима да се придржавају 9-часовног радног времена и да прековремено радници могу радити само добровољно. Али послодавци се нису обазирали на ту наредбу, па су радницима који су одбијали да раде дуже од 9 сати давали отказ.

На овој скупштини је најватренији критичар бездушног изабљивања радника од стране послодаваца и државе био млади опанчар Мирослав Милошевић. Он је критиковао и руководство УРСС-а, истичући да ти представници радничке класе живе од чланарине као паразити на грбачи радничких синдиката и не упуштају се у борбу за заштиту радничких права. Милошевићу су се придружили и остали радници, захтевајући иступање Синдикалне подружнице из УРСС-а.

После ове критике представници управе Урсових синдиката су изјавили да у трстеничкој синдикалној организацији главну реч воде анархисти и комунисти и да ће они уместо бољих услова живота радницима донети само невоље. Затим су демонстративно напустили Скупштину и упутили се за Београд.

¹⁸⁰ Надежда Јовановић, *Синдикални покрети у Србији 1929-1934*, Београд, 1979.

¹⁸¹ „Радничке новине“ бр. 29. од 18. маја 1934. године објавиле су извештај „Борба опанчарских радника у Трстенику“.

¹⁸² Др Живко Топаловић (1886-), публицист, вођа десног крила Социјалистичке партије Југославије, од 1920. године истакнути противник револуционарног крила радничког покрета, уредник социјалистичких „Радничких новина“. За време Другог светског рата приступио је покрету Драже Михајловића, а после 1945. године напустио је земљу и живео у Бечу.

Срески писар, Љубодраг Милосављевић Кица по налогу својих претпостављених предложио је да се трстеничка Синдикална подружница учлани у Југорас – Југословенске радничке синдикате, које је у то време предводио Драгиша Цветковић, потоњи председник Владе Краљевине Југославије. Али ова поткупљена радничка организација је била позната као поуздани ослонац власти, па је предлог среског писара одбачен уз бројне протесте.

Због жестоких иступања против власти и отвореног залагања за комунистички програм срески начелник Димитрије Протић је казнио протеривањем у места рођења обућаре Ратка Ракитића из Ивањице и Радивоја Милосављевића из Прибоја на Лиму.

По казивању трстеничких опанчара, уочи избијања Другог светског рата везу са Синдикалном подружницом у Трстенику су одржавали синдикални активисти из Централног већа УРСС-а: Витомир Чворовић из Ужица, Јездимир Трипковић из Краљева, Живко Вишњић из Шапца, Ратко Софијанић из Чачка и други.

Остао је забележен списак учесника ове скупштине.¹⁸³

Јован Цураковић Раја из Тоболца (касније борац Расинског партизанског одреда); 2. Филип Стефановић из Доње Краварице у Драгачеву; 3. Мија Стефановић из Рајинца; 4. Благоје Илић из Комарана; 5. Адам Ђорђевић из Дубича (стрелан од стране Немаца 20. септембра 1941. године, после напада Левачког партизанског одреда на Трстеник); 6. Драгиша Филиповић из Риљца (стрелан 20. септембра 1941. године од стране Немаца заједно са Адамом Ђорђевићем); 7. Јеленко Лазих из Јелашнице код Соко Бање; 8. Крста Жуњанин из Каменеаче; 9. Ђорђе Вуковић из Касиндола код Прибоја на Лиму; 10. Раде Карацић из Трстеника (стрелан у Краљеву октобра 1941. године); 11. Витомир Маринковић из Превешта (ступио у Левачки партизански одред 1941. године); 12. Драгиша Стевић из Врњачке Бање; 13. Будимир Јанићијевић из Драгова, касније живео у Крагујевцу; 14. Драгић Јовановић из Почковине; 15. Радивоје Милосављевић из Прибоја на Лиму; 16. Драги Николић из Трстеника; 17. Мирослав Милошевић Васке из Трстеника (касније борац Прве пролетерске бригаде НОВ-а и ПОЈ-а, погинуо у Босни 1943. године); 18. Ђорђе Димитријевић Титулеско из Залоговца (нади-мак по министру спољних послова Румуније); 19. Ранко Марковић из Рујишника; 20. Ратко Нешић из Медвеђе; 21. Милосав Петронијевић из Петровчића код Земунa; 22. Кафански јарџија, име непознато; 23. Ра-

¹⁸³ Имена забележена на заједничкој фотографији испред кафане „Таково“. Фотографију је добио, наводно, од Драгомира-Гиге Радичевића столар Милета Апостоловић из Богдања.

домир Гилић из Оцака код Трстеника; 24. Гвозден Миљковић из Осаонице; 25. Данило Стевић из Врњачке Бање; 26. Света Крпић из Медвеђе; 27. Светислав Стефановић Крагујевчанин из Осаонице; 28. Лазар Хинић из Земуна, живео касније у Рибници код Краљева; 29. Миладин Јаховић из Стопање; 30. Крста Ћировић из Негбине код Ужича; 31. Миладин Јоксић из Опарића; 32. Макса Јоксић из Бечмена код Земуна; 33. Живан Милићевић из Мијајловца (стрелян у Краљеву октобра 1941. године); 34. Драгомир Радичевић Гига из Годачице (погинуо у Трстенику 1942. године); 35. Миодраг Ћирић Пироћанац, живео у Трстенику.

9. КРОЈАЧ БОШКО САВИЋ ПРИ ПРИВОЂЕЊУ СРЕСКОМ НАЧЕЛНИКУ, РАНЧИЋУ, 1934. ГОДИНЕ УПУЋУЈЕ ПОУКУ: „У ДАНАШЊОЈ РУСИЈИ И ПОРЕД ДВЕ СТОТИНЕ МИЛИОНА СТАНОВНИКА НЕПУНА, ЈЕДИНО ЈЕ КРИЗА И ОСКУДИЦА У РАДНОЈ СНАЗИ; ДАКЛЕ, НЕШТО САСВИМ ОБРНУТО ОД ОСТАЛОГ СТАРОГ СВЕТА.“

Кад су кројача Бошка Савића по некој пријави 1934. године два жандарма привела на саслушање, нови срески начелник, Марко Ранчић, уплашен због прекора ресорног министра да неки абација јавно проповеда комунизам по Трстенику, извикао се на Бошка:

„Ви сте тај абација који трабуња о комунизму и хвали робијаша Симу Марковића и говори да је Русија рај на земљи... Идите у Русију, кад је толико хвалите, немојте овде да ми правите невоље! Од чега ви живите, кад по цели дан држите беседе којима трујете комунизмом младе занатлије?“

Бошко је покушао да среском начелнику изложи одбрану, али га је срески начелник прекинуо:

„Сада идите својој кући и радите свој посао од кога живите и маните се доконих разговора. И да више не чујем жалбе на вас како додијавате људима о црвеној Русији!“

Бошко је решио да те своје свакодневне беседе изложи у једном писму и да их достави новом среском начелнику Марку Ранчићу.

У том писму он је изложио поглед на свет комуниста као залагање за једнакост, правду и слободу, идеале којима стреми свако напредно друштво.

Г-дин М. Ранчићу, Трстеник

Г-не Начелниче, поводом премешачине и саслушања на протоколу извршеног над моном 22-V-34 које је све диктовало ма колко једна невина наша трајанска радња, када сте Ви, иакође као одговорни представник власти, свакако по вишем наређењу, извршили предњу премешачину и

остало у циљу да све проверише и не бишаше да ли се иза ове наше слободне грађанске радње не крије и каква конспираторска и слична још каква радња, која би се косила са постојећим законима.

Довде прошиву свега предње не само немамо, већ и не можемо имати ништа прошив, јер Ви сте шиме само вршили дужности свога позива, што разумемо.

Али не можемо разумети Ваше држање према мени у канцеларији које је било више него аријанско, када сте ми у првој својој речи набацили ствари такве које су ствари имале се двојачко разумети: као да учитељ жаку предаје прво слово из азбуке и из којих ствари, с друге стране – моћно је изазвати полемiku, али иде јој места није било. Те ствари биле су Ваше речи као: „Ви сте комуниста; у Русију идиш, шта ви имате са Симу Марковића; ко је он; шта радиш и од чега живиш“ и сл.

Можда је такво Ваше држање пошло из необавештености или из тако добијених информација о мени, можда из општег незнања прилика овде као и мене лично као скоро дошавши у ово место. Било како да је, ви сте на мене учинили мучан утисак и да код Вас као представника власти овог места не би о мени и даље остало рђаво и погрешно мишљење из свакојакх о мени добијених информација то, а у вези са првим предњим сусретом нашим (што није први случај да се овако морам представљати орјанима власти) ево ме да силом околности у најкраћим пошезима то и према Вама учиним, јер пошуну биографију имаше у то града Београда – а овде само толико.

И Дакле, порекло ми је овде од староседелца Срба још из турског доба, а рођен сам из сироме сељачке куће. Тридесет и више година имам шешког и најорног производног рада – не рачунајући овде и године у рату проведене у којима сам као борац учествовао.

Како у јавном тако и у приватном животу – ма како да је то незгодно за себе рећи – ја то смем рећи, служио сам за пример. Као неустрашивог борца у прошлим ратовима требало је само наћи ми равна примера – за нечију мајку оцазину (Закон о заштити Државе и сл.).

У активном политичком животу орорчен сам непријатељ био сваког ороризма – социјализма, био сам консеквенан и од непоколебљивог принципијелног погледа на свет и друштвени развој, са здравим погледима на исти. Јер ја сам благовремено сугудирао Маркову теорију о политичкој економији, почев од „Капитала“, „Материјалистичког схватања историје“ до „Комунистичког манифеста“.

Ово су научна дела књижевна која су од капиталистичких научних идеологија добила име Светог Јеванђеља, јер је се тек појавом ових светих јеванђеља Маркових почела развијати уопште здрава наука као и филозофија. Где је данас тај научник, ко би се смео усудити да ову истину негира?

II Ви се са резинацијом питање оћкуда код мене и даље доследности комунистичкој идеологији и тонови би сће у пашос да ме сашераше, док, међушим, мени је све шо шћо ми је преостало од моралној полиитичкој кайишала, јер нисам ућазео ни у једну каљућу од „државотворних“ партија, ниши у Радикалну, ниши Демократску и сличну, које партије ућрављајући државом и њеним националним бојашћивом у ћуном смислу одићраше улоћу антидржавну и антинационалну, јер су лућешки прићрабили све народно и национално бојашћиво и све шо збили у своје ћрезоре, а народу оћшли и зарћале кремењаче; све народне слободе и сличне ћековине које је народ, ћродуктивни народ од Косова (1389) ћерилском и револуционарном борбом извојишћео – све ћокоћали. Народна ћожрћивовање незаћамћено у истћорији од 1912-1918. ћодине крунисано Пијемонћским успехом Српсћва у јединсћву Јужних и Северних Словена – морално комћромишћовали.

Јесће, све шо оћешћ шћаквим „државотворним“ партијама нишћа не смешћа да самовласно ћреузимају власћи и да Државом ућрављају.

III Питашће нас оћкуда наша пажња и ћошћивање ћрема Сими Марковићу, ко је он, шћћа је он, нико и нишћћа, ћо Вами.

Сима Марковић је више нећо мноћо нешћћо не само за нас као наш бивши воћ и учићешћ, већ Сима Марковић је за цео ћошћћен светћ и један од научника који се – ћо мишћењу научника као идеолоћа њећових ћолиитичких ћрошћивника једама у двесћео ћодина раћа. Па ићак, ћо лоћици „државотворних“ ућрављајући партија Сима је оћасан за универзићешћску кайедру. То је Сима Марковић као научник.

А као ћолиитичар Сима Марковић је једини који је у нашој земљи успео да сћроведе ћуно ћолиитичко-духовно јућословенско јединсћиво. Но када су државотворне партије мислећи сћомаком кроз ћризму својих ћрезора, а не ћлавом, ћубоморне на комунистичко Јућословенсћиво, Комунистичку партију и ћену ћолиитичку делашћносћћ ћрубом силом сузбиле да би саме моћле слободно ћродужишћи ћљачку народној националној бојашћсћва и шћиме оћтвориле врашћа Радћћевом сепаратћизму, коћа су мислиле палабелумом ућушћишћи да би даље сага на шћаквом ћринцићу одрћале духовно ћолиитичко јућословенско јединсћиво шћроименој народа ћо ћримеру оне ћриче некој оцајника који је држао мечку за уши.

IV У резинацији својој, шћакоће, ћослали сће ме и у Русију, из чећа закључујем да ви или не ћознајесће данашћу Русију или замисћљашће да ја истћу не ћознајем.

Мага нисће тонови да ми даће пасош за данашћу Русију – иако ме шћамо шћашће, ићак, верујесће, да за мене има месћћа и у данашћој Русији истћо колико и у Јућославији. Приврећћивао бих шћамо и код својих навршених 50 ћодина сћаросћи иако је шћамо ћензионер сваки ћраћанин и ћраћанка са навршених 40 ћодина сћаросћи у које сћадају кнежеви мали

као и велики и они већи од Романова и Горчакова, па да ипак задовољни живе. Јер, у данашњој Русији и поред две стотине милиона становника неједна, јединио је криза и оскудица у радној снази. Дакле, нешто сасвим обрнуто од осталој старој светла.

Да радим и да очима својим следам колосалан развојак новој светла који за циљо једну деценију своја рада и што под најтежим околностима даде Русији не само оно што царистичка Русија није могла имати ни пре ни после њеној великој Петри као и слободан Југ са Дарданелским мореузима, слободан крајњи Исток, слободан дошле неписмени крајњи Север, као и слободан Запад, већ када је за циљо једну деценију на привредно-индустријском пољу са просперитетом, са свима осталим културним и научним напрецима дала колико да је време пребацила цело старој свету који иако се вековима развијао.

А тек као политички и војнички фактор, до јуче презрена и бојкотована од старој светла, данашња Русија је једина сигурна гаранција (слободе) свију континената (који) са њиховом снисходљивошћу просе по мало серума за одржавање егзистенције своје.

У Не ништајте ме шта радим и од чега живим.

Јер иште ове капиталистичке „државотворне“ парције које су управљајући овом земљом и њеним националним богатством овој земљи задале неизлечивих рана, које су овој земљи дале хиљаде и хиљаде Хусеина Бошковића, Прибаца,¹⁸⁴ Павелића и Перчеца,¹⁸⁵ иште те парције су и ме-

¹⁸⁴ Прибци су браћа Светозар, Валеријан, Адам и Милан Прибићевић, Срби из Хрватске, познати првобитно као заговорници унитарног југословенства, а касније противници србијанске власти и огорчени опозиционари и опортунисти. Они су оптужени 1909. године у Загребу на велеиздајничком процесу због залагања за уједињење Срба и Хрвата. Светозар није био оптужен иако је био творац Хрватско-српске коалиције, јер је био посланик Сабора. Учесници су осуђени на робију, али када је вођа Хрватско-српске коалиције, Франо Супило, напустио коалицију, Прибићевићи су помиловани. У Краљевини СХС Прибићевићи су у почетку били заговорници југословенства, а затим сепаратизма.

Најистакнутији Светозар Прибићевић (1875-1936) у првој Влади Краљевине СХС био је министар унутрашњих послова (1918-1921) и министар просвете. Године 1924. прелази у опозицију и ступа у коалицију са радикалима, а 1927. године са Стјепаном Радићем ствара Селачко-демократску коалицију (СДК). Године 1929. Прибићевић је послат у прогонство у Трстеник, потом у Брус на две године јер се залагао за републику. Године 1931. је емигрирао из земље и у Паризу објавио књигу *Диктатура краља Александра* у којој се залаже за републику. Написао је и *Писмо Србима* у коме се залагао за разумевање између Срба и Хрвата на основу једнакости два народа, наводећи да би било који начин и решење изазвало вечно трење и трзавице, сукобе и ратове који ће се завршити катастрофом за оба народа.

Милан Прибићевић (Славонски Брод, 1877. – Монтреј, 1937), био је официр, прво у Аустроугарској војсци, а затим и у Војсци Србије, где је постао пуковник. Адам Прибићевић (1880-1957), адвокат и политичар. Написао је књиге: *Од јосифина до селачка*, *Насељавање Срба по Хрватској и Далмацији*, *Српски народни проблеми* и друге.

не, њј. мој иметак од четврт милиона динара као моју уштећевину од мој 34-годишњеј најорној продуктивној рада – а све под профаним јеслом државотворства ољачкали и ујројасили по повлашћеним хохштајлерима и њихових мејреса, а све под заштитом јавној правној поретка у земљи тада. И када сам ајелујући на исти бацио 20.000 динара само на таксе пројиву ове хохштајлерије и све то као са моста у Мораву да сам бацио. За доказ свега овога имаће масу доказа у архиви тога начелства, коме имаће часи данас бићи срески начелник.

Но скоро ћемо имати прилике, пројив моје и ваше воље да нешто из тих архива прејражимо. Но ово ћу учинити преко ресорној министарства, куда ћу правити ишање куд се где цар Немање блато.

Ето ко све и какви државотворни ујрављају овом земљом.

А сада да завршим ово зајворено писмо које има за циљ ради вашеј личној ујознавања и објашњења. Примити уверење мој поштовања,

Бошко Савић

Срески начелник је видео да има посла са једним господином међу комунистима, занесеним идеалистом, фанатичним верником у комунистичко братство међу људима, који поседује лично поштење, темељно образовање и особен начин изражавања.

Из његовог полицијског досијеа је сазнао да је Бошко Савић био велики родољуб, учествовао је у великом рату за ослобођење и уједињење, а после рата је један од првих социјалиста, вођа трстеничких комуниста, писао и чланке о радничком питању у листу „Слободна реч“, који је уређивао Моша Пијаде.

Бошко је био следбеник Симе Марковића, организационог секретара ЦК КПЈ који су по Закону о заштити државе хапшени и осуђени на затвор. Бошко је често излагао погледе Филипа Филиповића које је овај изнео на судском процесу. Тај говор је представљао политичку борбу комуниста за републику као легитимно право југословенских народа на избор облика државе у којој ће живети, затим, он се залагао за слободу изражавања политичких уверења, право слободе избора својих представника у органима законодавне, извршне и судске власти. Бошко је често истицао Филиповићеву осуду Закона о заштити државе као незаконитост, јер држава у име народа по том закону брани се од народа који чини ту државу.

Истраживао је и злочине НДХ над Србима. Валеријан Прибићевић је био свештеник, а на Савиндан 1940. године хиротонисан је за викарног епископа сремске епархије. Протеран од усташа из Сремских Карловаца, умро је као прогнаник 1944. године. Био је присталица пуча 27. марта заједно са Божином Симићем и другим антифашистима.

¹⁸⁵ Анте Павелић поглавник и Густав Перчец тајник Хрватске странке права су предводили Хрватски усташки покрет с циљем подизања устанка за стварање Независне државе Хрватске.

Срески начелник је из предострожности ставио под присмотру деловање Бошка Савића и његових сабораца комуниста Дојчина Савића и Александра Бабовића. Такође, кадгод је краљ Александар долазио у Врњачку Бању, срески начелник је затварао ове тврдокорне комунисте, мада нису ништа учинили.

После повратка с робије био је под контролом полиције. Сима Марковић је имао партијско име Семић. Борио се за очување Југославије. На партијском конгресу у Бечу маја 1926. године се расправљало о националном питању и о ставу Коминтерне да Краљевину СХС треба разбити. Сима Марковић је заступао став да је национално питање уставно питање, па је проглашен за десничара. Делегати Коминтерне Георги Димитров је захтевао јединство КПЈ и престанак фракцијске борбе. Конгрес је изабрао и изгласао Централни комитет КПЈ. За секретара је изабран Сима Марковић и поред његових неприхваћених „опортунистичких“ гледишта под утицајем делегата Коминтерне. Вођа леве фракције, Ђука Цвијић, је наставио фракцијску борбу против Марковића, посебно у часопису „Балканска федерација“, који су добили и трстенички комунисти Бошко Савић, Дојчин Савић и Радомир Милуновић, али су они били непоколебљиво на страни њиховог идола др Симе Марковића.

Новинар Милош Брашић га је материјално помагао и омогућио му преко својих веза одлазак за Беч, а затим у Москву. Марковић је одржавао везе са ревизорима партијске штампе у Трстенику.

10. КРАЉЕВСКА ДРЖАВНА ГРАЂАНСКА ШКОЛА „ЈОВАН СКЕРЛИЋ“ У ТРСТЕНИКУ, ОСНОВАНА 1934. ГОДИНЕ, ОМОГУЋИЛА ЈЕ МЛАДИМ НАРАШТАЈИМА ДАЉЕ ШКОЛОВАЊЕ И УСАВРШАВАЊЕ, ПОХАЂАЊЕ СТРУЧНИХ ШКОЛА И ФАКУЛТЕТА

После завршене основне школе знатан део деце из Трстеника и околине се опредељивао за похађање Трговачко-занатске школе, док су се ученице уписивале у Женску занатску школу. Међутим, они ученици који су намеравали да се спремају за државне чиновнике или за универзитетске студије, били су приморани да похађају гимназије у Крушевцу, Краљеву или у неком другом већем месту, а они најмужнији су настављали школовање у Београду.

„Политика“ је 30. августа 1933. године објавила вест:

Уџис у Државну мушку занатску школу у Трстенику

Уџис се врши од 1. до 3. септембра. У I разред може се уџисати сваки телесно способан мушкарац за изучавање заната, који има најмање 14 година и који је свршио други разред које средње, односно 6 разреда основне школе или три разреда шетршке школе. Предавања почињу 5.

сейшембра. Школа траје 4 године и има рані пошћуне средње школе. Свршени ученици имају право да се упишу у I разред средње техничке школе, да полажу мајсторски испити непосредно по свршетку школе без икакве даље праксе или да добију у државној служби место као државни мајстори, учитељи итд.

...У школи се изучавају столарски и плећарски занати, а предају се предмети за даље стручно и опште образовање, као народни језик, немачки језик, рачуница, теометрија, земљишис, књиговодство, писање и остало.

Градска управа је желела да се трстеничкој деци поред трговачких и занатских занимања омогући школовање у школама које омогућују даље стручно усавршавање и студирање на универзитетима. Због тога преко надлежних органа затражила од министра просвете отварање ниже грађанске школе која би спремала кадрове за даље школовање у трговачкој академији, техничкој школи, пољопрвредној школи, богословији и за питомце Војно-техничких завода у Крагујевцу и Крушевцу.

Према тадашњем закону о средњим стручним школама, у грађанској школи се уче општи предмети као и у нижој гимназији, а поред ових учи се и књиговодство са кореспонденцијом, трговачка рачуница, стенографија и дактилографија, домаћинство, мушки и женски ручни рад и познавање грађанских дужности са основама законодавства.

За упис у ову школу није се полагао пријемни испит.

На дан 31. јула 1934. године председник општине Милан Малићанин је упутио писмо Милошу Трифуновићу, министру просвете при Влади Краљевине Југославије:

Варошица Трстеник и околна села лишени су културној најрећи и лепше будућности све докле се у нашем Трстенику не отвори једна средња школа, која ће нашој деци дати солидно и пошребно образовање за животи и која ће омогућити да наша деца стекну сведочанства за упис у средње стручне школе.

Идући стојама најкултурнијих наших крајева, а с обзиром на моћност, управа варошице Трстеник слободна је да Вас замоли Господине Министре да нам дозволиће отварање четвороразредне мешовите грађанске школе трговачко-пољопрвредној правца.

Општинска управа се обавезује, по параграфу 4, 11 и 12 Закона о грађанским школама, на издржавање школе и да уступи пошребну хитијенску зграду, са четири велике учионице, са помоћним просторијама и радионицом у којој је била смештена Стручна занатска школа, која је ових дана пресељена у Ниш.

Пошребно земљишће ојштинска уйрава ће добићи у овдашњем Расаднику, где би се изводили пракћични пољопривредни радови.

Ојштинска се уйрава, і. Министре, нага да ћеће изаћи у сусреті овој нашој молби и дозволићи отварање Мешовиће грађанске школе, како би и наша деца почећком ове школске іодине на време пошла у Грађанску школу, а ојштинска уйрава ће уписати пошребан број деце по чл. 11, шач. 2. Закона о грађанским школама.

31. јула 1934. Председник ојштинне
Трстеник Мил. Малићанин

На дан 1. августа 1934. године у срезу трстеничком путем плаката је објављено отварање Државне грађанске школе у Трстенику и позвани су сви заинтересовани родитељи да упишу децу до 10. августа текуће године.

Одбор за отварање школе на крају позива је написао упозорење:

„Упишите децу у школу, да се доцније не би горко кајали – јер просвећенима припада свет и победа.“

Наредног дана, 2. августа 1934. године, упућена је молба министру просвете којом се у име Одбора за отварање школе Милош Малићанин обраћа с молбом да се за прве наставнике Грађанске школе у Трстенику поставе Милутин Стефановић и Милорад С. Јовић, са обраложењем:

...Истии наставници су људи од иницијативе, воље и солидне спреме, синови нашега краја, и лично ће показати највећу вољу да раде као просветни радници, пућем школе и у народу на културном унапређењу нашега краја.

Већ 14. августа 1936. године из Министарства просвете је упућена у Трстеник одлука о отварању Грађанске школе у Трстенику:

На основу чл. 10. и 11. Закона о грађанским школама од 5. XII 1931. іодине, а по молби Ојштинне Трстеник и указаној пошреби
Одлучујем

Да се у Трстенику среза трстеничкој бановине Моравске отвори у школској 1934-1935. први разред Мешовиће грађанске школе, а остали пошћујно.

Школа ће бићи пољопривредној смера.

14. августа 1934. іод. Министар просвете
у Београду Милош Трифуновић

Грађанска школа у Трстенику је добила име „Јован Скерлић“ и отворена школске 1934/1935. године када је у први разред уписано 69 ученика.

За првог управитеља ове школе постављен је Милутин Стефановић Цане, наставник Математике, а 1937. године је постављен Милан Петровић, наставник Географије.

Наставу у првој школској години су држали наставници: Милутин Стефановић је предавао Рачун, Геометрију, Цртање, Немачки језик и Певање; Љубисав Ракић, наставник Историје, предавао је Српскохрватски језик, Земљопис, Историју, Природопис, Гимнастику и Лепо писање; Милева Миљковић, хонорарни наставник, предавала је Француски језик; др Радомир Љутовац је предавао Хигијену; свештеник Будимир Миљковић, наставник вероучитељ, предавао је Веронауку.

Настава је извођена у просторијама Основне школе „Свети Сава“. Школа није располагала потребним училима и збиркама, а поуке из пољопривреде су се сводиле на посматрање биљака у Бановинском расаднику.

Деца имућнијих родитеља су се и даље уписивала за похађање Државне реалне гимназије у Крушевцу, јер ученици Грађанске школе у Трстенику, после завршеног школовања нису имали права уписа у V разред гимназије, како би после велике матуре након завршеног VIII разреда могли да се упишу на универзитетске студије.

У школској 1934/1935. години уписано је 69 ученика у I разред у два одељења.

Наставу у одељењу I₁ разредног старешине Милутина Стефановића је похађало 1934/1935. школске године 40 ученика:

1. Атанасковић Тодосија Мирослав (1923) из Штулца,
2. Алексић Светолика Радоје (1922) из Грабовца,
3. Антић Обрада Миодраг (1923) из Чаира,
4. Антонијевић Милоја Милорад (1923) из Врбе,
5. Апостоловић Сретена Мирослав (1922) из Богдања,
6. Арсић Радивоја Милосав (1922) из Оцака,
7. Брзић Миладина Милун (1922) из Оцака,
8. Бркић Милорада Боривоје (1923) из Пољне,
9. Бркић Милана Боривоје (1922) из Пољне,
10. Бонцић Драгића Милош (1923) из Новог Села,
11. Боћанин Лазара Радослав (1923) из Оцака,
12. Броћовић Вујадина Драгутин (1923) из Новог Села,
13. Величковић Веселина Милан (1921) из Оцака,
14. Вукадиновић Радослава Душан (1922) из Мале Сугубине,
15. Гилић Душана Боривоје (1923) из Трстеника,

16. Гилић Душана Бранислав (1921) из Трстеника,
17. Глишић Драгослава Милутин (1923) из Риљца,
18. Глишић Владана Радослав (1922) из Риљца,
19. Димитријевић Драгослава Милош (1922) из Грабовца,
20. Дробњак Миливоја Миланка (Краљево, 1922) из Трстеника,
21. Дубичанин Радомира Драгутин (1921) из Оцака,
22. Ђорђевић Косте Бранислав (1922) из Богдања,
23. Ђорђевић Јована Драгић (1923) из Грабовца,
24. Ђорђевић Војислава Зорка (Пећ, 1924), кћер шумара из Трстеника,
25. Ђукић Миодрага Милован (1921) из Медвеђе,
26. Ерац Милосава Радмило (1922) из Мале Дренове,
27. Јаћимовић Светолика Радмило (1923) из Страгара,
28. Јеремић Бранка Добривоје (1922) из Оцака,
29. Карић Омилена Здравко (1920) из Оцака,
30. Катић Љубомира Радојко (1923) из Богдања,
31. Костић Светислава Станимир (1921) из Риљца,
32. Ковачевић Живојина Јелисавета (1921) из Медвеђе,
33. Крнета Јове Бошко (Борци у Херцеговини, 1923), син шумара из Грабовца,
34. Крстић Радоја Боривоје (1923) из Грабовца,
35. Марисављевић Данила Бранислава (1923) из Трстеника, похађала само прво полугође, а затим променила школу,
36. Марковић Стевана Вера (1923), из Трстеника, кћи бившег хотелијера,
37. Миладиновић Радојка Босиљка (1923), из Трстеника, кћи хотелијера,
38. Новоселац Будимира Милица (1923) из Чаира,
39. Прокић Драгутина Зорка (1923) из Угљарева, кћи кафеције,
40. Радић Огњана Надежда (1923) из Трстеника, кћи опанчара.

Наставу у I₂ одељењу, коме је разредни старешина био Љубисав Ракић, у школској 1934/1935. години похађало је 48 ученика:

1. Левићанин Љубише Светомир (1921) из Велике Дренове, напустио школу,
2. Манџукић Милана Александар (1920) из Медвеђе,
3. Марић Живојина Радивоје (1923) из Велике Дренове,
4. Марковић Милана Славко (1923) из Чаира,
5. Миленковић Христивоја Миодраг (Пећ, 1922) из Трстеника, син жандармеријског наредника у пензији из Краљева,

6. Миленковић Милоша Милорад (Хаиријево код Скопља, 1922), син скретничара,
7. Милосављевић Драгослава Животије (1923) из Трстеника, син трговца,
9. Миљојковић Милована Вељко (1922) из Оцака,
10. Марковић Светислава Мирослав (1923) из Риљца,
11. Митровић Бранка Милован (1923) из Трстеника, син пекара, понавља разред,
12. Младеновић Радисава Милутин (1923) из Оцака,
13. Николић Радича Живојин (1922) из Трстеника,
14. Николић Томе Милорад (Крушевац, 1923), син опанчара,
15. Новоселац Милена Драгиша (1923) из Чаира,
16. Новоселац Светислава Љубиша (1923) из Новог Села,
17. Обрадовић Миодрага Милош (1923) из Новог Села,
18. Обрадовић Милана Радомир (1922) из Грабовца,
19. Павловић Милуна Станоје (1922) из Медвеђе,
20. Пандрц Рајка Милован (1924) из Подуноваца,
21. Петковић Витомира Милован (1923) из Велике Дренове, самовољно напустио школу,
22. Пештерац Драгомира Владета (1922) из Оцака,
23. Пештерац Милосава Драгиша (1922) из Оцака,
24. Пештерац Момчила Милутин (1922) из Оцака,
25. Прибаковић Гаврила Павле (1922), отац терзија умро,
26. Пуношевац Милоја Драгослав (1923) из Доњег Рибника,
27. Пуношевац Богомира Миодраг (1923) из Доњег Рибника,
28. Радојичић Антонија Владислав (1923) из Брестовца, син зидара,
29. Радосављевић Андреје Драгослав Драђа Ерац (1923), из Трстеника,
30. Радосављевић Живојина Радоје (1923), син пекара из Трстеника,
31. Радуловић Драже Душан (1921) из Станишинаца,
32. Радуловић Јована Љубодраг (1923) из Оцака,
33. Сарић Милена Радомир (1923) из Оцака, син чувара пруге.
34. Спасојевић Милана Драгомир (1921) из Медвеђе,
35. Спасојевић Бранка Милосав (1922), отац пинтер из Трстеника,
36. Стефановић Војина Владислав (Потоцац у Темнићу, 1923), син финанса,
37. Стојановић Светислава Живан (1923) из Лазаревца,
38. Стојановић Драгомира Светомир (1923) из Страгара,

39. Стојковић Мијата Раденко (1924) из Трстеника,
40. Тодоровић Милана Живојин (1921) из Трстеника, син потки-
вача,
41. Тодоровић Драгутина Милутин (1923) из Мале Сугубине,
42. Тодоровић Светолика Михајло (1921) из Риљца, понављао
разред,
43. Топић Драгољуба Александар (1922) из Бачине – Течић,
44. Трајковић Трајка Ђорђе (1921) из Медвеђе, син кројача,
45. Трифуновић Никодија Милорад (1920) из Почековине, отац
умро,
46. Трифуновић Радоја Христивоје (1923) из Почековине,
47. Ђирић Војислава Боровоје (1922) из Трстеника,
48. Ђосић Војислава Боровоје (1923) из Велике Дренове.

Године 1935/1936. уписани су у I разред нови ученици.

Нова наставница Војислава Гајтовић-Оберкнежевић је предавала Земљопис и Природопис; Љубисав Ракић је предавао Српскохрватски језик (до 13. јануара 1936. године), када је тај предмет преузео да предаје наставник Б. Шолак. Он је предавао и Немачки језик и Математику; Вера Мазанко, супруга инжењера шумарства Косте, среског шумара је ступила на рад 3. октобра 1935. године и предавала је Немачки језик до доласка Б. Шолака, а после само Историју.

Наставу у I₁ одељењу разредне старешине Војиславе Гајтовић-Оберкнежевић у школској 1935/1936. години похађало је 34 ученика:

1. Андрић Владислава Живан (1924) из Доње Црнишаве,
2. Антонијевић Хранислава Веселин (1923) из Врбе,
3. Бабић Радивоја Андреја (1924) из Мале Дренове,
4. Бићанин Станка Момчило (Крушевац, 1924), син трговца.
5. Бонхић Драгића Милош (1923) из Новог Села,
6. Вукашиновић Павла Љубомир (1924) из Доњег Дубича,
7. Васиљевић Богдана Јанко (1922) из Планинице,
8. Вучетић Милица Радмила (1925) из Милутовца,
9. Думановић Огњана Стојан (1924) из Станишинаца,
10. Дробњак Миливоја Надежда (Зајечар, 1925) из Трстеника,
11. Ђурђевић Вукоман (Ломница, 1924), син Младена Омеровића,
12. Ђорђевић Косте Бранислав (1922) из Богдања,
13. Ерац Милена Милован (1923) из Мале Дренове,
14. Живковић Светолика Бранислав (1923), син школског слу-
житеља,
15. Зулић Милуна Драгослав (1924) из Медвеђе,

16. Лазаревић Младена Драгомир (1925) из Милутовца,
17. Левићанин Јована Добрила (1924), кћер трговца,
18. Милосављевић Драгослава Живојин (1923), син трговца.
19. Митровић Бранка Милован (1923), син пекара.
20. Обрадовић Миливоја Бранислав (1924) из Грабовца,
21. Павловић Милуна Станоје (1922) из Медвеђе,
22. Раденковић Милорада Петар (1923) из Почековине,
23. Радовановић Миодрага Радослав (1923), син колачара,
24. Радовановић Љубомира Благоје (1923), син трговца,
25. Радосављевић Стојана Милош (1924) из Трстеника, син ба-
калина,
26. Радовановић Светомир (1924) из Риљца. Старатељ Михаило
Радовановић,
27. Радивојевић Миленка Живка (Пољна, 1924), кћер трговца из
Трстеника,
28. Радовановић Светолика Радмила (1922) из Прњавора, кћер
пензионера.
29. Станимировић Драгића Момчило (1924) из Велике Дренове,
30. Стошић Никодија Живота (1924) из Милутовца,
31. Топаловић Живана Богољуб (1924) из Дубља,
32. Трајковић Трајка Драгомир (1924) из Медвеђе,
33. Томић Владимира Милосав (1924) из Мале Дренове,
34. Унић Радоје (1924), син Бошка Јовановића, из Селишта.

Наставу у одељењу I₂ разредног старешине Вере Мазанко је у
школској 1935/1936. години похађало 35 ученика.

1. Бабић Милоша Драгиша (1922) из Штулца,
2. Бабић Љубисава Живота (1924) из Штулца,
3. Бићанин Новице Александар (1922), син шефа станице у
Врби.
4. Брђовић Станимира Драгослав (1923) из Врњаца,
5. Вељковић Савка Адам (1924) из Старог Трстеника,
6. Глишић Драгослава Милутин (1923) из Риљца,
7. Вукојичић Живојина Радослав (1924) из Јасиковице,
8. Белекар Василија Бранислав (1923) из Бресног Поља,
9. Ђорђевић Јована Драгић (1923) из Грабовца,
10. Ђорић Милана Радивоје (1923) из Велике Дренове,
11. Живановић Драгољуба Милован (1922) из Мијајловца,
12. Ивановић Илије Милош (1924) из Новог Села,
13. Катић Љубомира Раденко (1924) из Богдања,

14. Катић Душана Радосав (1924) из Медвеђе,
15. Коларевић Живојина Радисав (1924) из Велике Дренове,
16. Лазовић Милосава Раденко (1924) из Станишинаца,
17. Миленковић Милете Милан (1922), син скретничара,
18. Микић Николе Будимир (1924) из Осаонице,
19. Миленковић пок. Христивоја Миодраг (Пећ, 1922), син жан-дарма,
20. Недић Душана Драгољуб (1924) из Велике Дренове. Напустио школу,
21. Пантелић Милоја Милан (1924) из Новог Села,
22. Поповић Лазара Димитрије (Београд, 1924) из Врњаца, син берберина,
23. Радовановић Светолика Радослав (Љубичево, 1924) из Осаонице, син финанса,
24. Радосављевић Ерац Андреје Драгомир (1923) из Трстеника,
25. Радосављевић Живојина Радослав (1924) из Штулца,
26. Ристић Миладина Миодраг (1924) из Трстеника, син кафе-ције,
27. Симић Мирче Живота (1923) из Доњег Дубича,
28. Спасојевић Милана Драгослав (1924) из Медвеђе,
29. Стојаковић Стојана Данило (1924) из Мале Дренове,
30. Таврић Младена Драгомир (1924) из Пољне,
31. Стојковић Мијата Раденко (1924) из Трстеника, син кафе-ције,
32. Тодоровић Светолика Живојин (1924) из Риљца,
33. Удовичић Јосифа Драгиша (1925) из Новог Села,
34. Чеперковић Миодрага Живота (1923) из Рсоваца,
35. Ђорђевић Петра Димитрије (Земун, 1923), син машиновође,
36. Петковић Витомира Милован (1923) из Велике Дренове,
37. Мартеновић Стевана Милорад (1923) из Трстеника, син кројача,
38. Ђукић Миодрага Милован (1921) из Медвеђе.

У школској 1936/1937. години је уписано 123 ученика у 3 одељења. Наставу је изводило 7 наставника.

У школској 1937/1938. години уписано је 134 ученика у 4 одељења. Наставу је изводило 8 наставника.

У школској 1938/1939. години уписано је 140 ученика у 4 одељења. Наставу је изводило 9 наставника.

У школској 1939/1940. години уписано је 144 ученика у 4 одељења. Наставу је изводило 10 наставника: Милан Петровић, директор школе; Милутин Стефановић Цане, Љубисав Ракић, Десанка Радова-

новић, Душан Павићевић, наставник, супруга Радмила Р. Стевановић, Спасоје Беговић, наставник, супруга Сава Лазаревић-Беговић (1911), професор из Мораче, Вера Мазанко, наставник.

ГЛАВА XV – УРЕЂЕЊЕ НАСЕЉА И ШКОЛА, ПРОСВЕТИТЕЉСКА УЛОГА ИНТЕЛИГЕНЦИЈЕ И ПРИМЕРИ ОСНИВАЊА ЗАДУЖБИНА И ЛЕГАТА ЗАВЕШТАНИХ НОВИМ НАРАШТАЈИМА

1. УТИЦАЈ ПРОСВЕЂИВАЊА ЗЕМЉОРАДНИКА НА ПОБОЉШАЊЕ ЖИВОТА ПОЉОПРИВРЕДНИКА И УНАПРЕЂЕЊЕ ПОЉОПРИВРЕДНЕ ПРОИЗВОДЊЕ И ПОВЕЋАЊЕ ПРИНОСА И ПРИХОДА ДОМАЋИНСТАВА У СРЕЗУ ТРСТЕНИЧКОМ

Многи млади школовани људи су искрено саосећали са својим напаћеним народом и желели су да на олтар отаџбине ставе сва своја знања, снагу и прегнућа и да свој народ извуку из беде и сиромаштва, да му осветле пут и учине га равноправним са европским народима.

Вођени љубављу према селу, многи школовани у Европи стручњаци, професори и научници окренули су се селу и своја научна са знања и искуства ширили у земљи, пропагирајући коришћење светских достигнућа науке и технике, а посебно настојали да просвећивањем ратара, виноградара и сточара допринесу развоју пољопривреде.

Оваквих племенитих посленика било је у свим областима друштвеног живота, а највише у области здравства и пољопривреде. Истини за вољу, они су се борили да своја знања и искуства покажу углавном лично, уместо кроз државне установе. Због тога су често од политичких личности проглашавани за фантасте, занесењаке и особењаке и потискивани са места која би омогућила остварење њихових подухвата.

Пољопривредни стручњаци су налазили покровитеље који су новчаним прилозима помагали објављивање разних књига из области пољопривреде, календара са поукама, приручника и забавника. Држава је преко Министарства пољопривреде и Савеза набавно-продајних пољопривредних задруга подстицала унапређење пољопривреде, а просвећивање села преко Министарства просвете.

У том смислу, држава је настојала да унапреди пољопривреду школовањем бројних генерација сељачке омладине у нижим и средњим пољопривредним школама од којих су неке постале чувене по стручним пољопривредним и ветеринарским техничарима који су снажно утицали на ширење савремених метода обраде земље, по калемљењу и узгоју високородних сорти воћака и винове лозе и по селекцији нових раса стоке.

Сељаци у трстеничком крају који су почели да прихватају те поуке схватили су на време да је пољопривреда једна грана привреде од које може лепо и достојанствено да се живи и користили су нова сазнања у ратарству, воћарству и виноградарству, сточарству и пчеларству.

Отворене су средње пољопривредне школе у Букову, Александровцу и Краљеву. Напредни домаћини шаљу своје синове у ове школе да постану пољопривредни стручњаци и да после завршених студија буду агрономи.

Све више се траже нове сорте поврћа и воћа из околине Трстеника. Прекупци долазе у Трстеник и околна села и откупљују пољопривредне производе за хотеле и ресторане у Врњачкој Бањи, Крушевцу, па и у Београду, Сарајеву и другим градовима.

На широком југословенском тржишту постало је тражено и поврће из околине Трстеника, посебно из Почековине и Стопање, шљиве, јабуке, крушке и грожђе из Медвеђе, Велике Дренове и Страгара, Велућа, Доње и Горње Црнишаве и Оцака.

Власници хотела у Врњачкој Бањи долазили су по поврће код најбољег повртара у Почековини, Живојина Митровића (1902-1950), који је пратио научна достигнућа у области пољопривреде, имао библиотеку, познавао генетику и први саградио стакленике за рано поврће. У њима је вршио огледе, стварао нове сорте поврћа и откривао методе добијања најбољих повртарских култура. Његовим стопама кренуо је и Марко Митровић и његов син Момчило, који су се преоријентисали на производњу индустријских биљака, шећерне репе, сунцокрета и дувана, а затим отворили магазу у Трстенику и прешли на трговину вином и ракијом.

Почековац Александар Рашковић је својим познавањем повртарства и виноградарства доспео до управника краљевског добра, а потом и до достојанства сенатора. За време одступања Српске војске преко Албаније 1915-1916. године редов Александар Рашковић је са својом јединицом био задужен за припрему стана у коме ће боравити регент Александар. Он је у тим тешким приликама тај посао обављао самопожртвовано и енергично, показујући велику довитљивост која је регента пријатно изненађивала. После ослобођења и уједињења регент Александар је купио имање од турских бегова у Демир Капији и, сећајући се како је Рашковић уредио башту на Крфу, он је потражио свог посилног и поверио му да буде настојник на том имању. Када је једном довео краљ Александар своје госте за време Духова да им покаже како је уређено његово добро, зачудио се видевши да радници окопавају виноград. Позвао је Рашковића на страну и тихо, да не чују гости, укорио га:

„Настојниче, па зар сте нашли да радите баш данас, на велики хришћански празник!“

„Величанство, данас је празник ваш и мој, али није и њихов. Они су муслимани и када буде Бајрам, ја ћу им честитати празник и дати им вољно.“

Краљ се насмејао и рекао:

„Врло добро, настојниче! То нисам имао у виду. Ипак, данас их пустите кућама да одморе и нека и они осете благодети нашег празника.“

Од тада настојник је имао поверење и самог маршала двора, па је име Александра Рашковића многа врата отварало, тако да је он „преко везе“ запослио више својих рођака Рашковића и осталих Почеоваца у разним пољопривредним установама.

Добар углед постигао је и Василије Николић, звани Васица, из Доњег Рибника који је биран у Управу Пољопривредног друштва и његов син Јован.

До највећег угледа је доспео вредни агроном Милан Дуњић из Стопање, који је диплому донео из Немачке, из града Лајпцига, древног насеља Лужичких Срба, одакле је довео и своју невесту Милеву, пореклом Херцеговку из Мостара.

Напредни пољопривредници посећују пољопривредне сајмове и учествују на пољопривредним изложбама. Они откривају тајне неговања поврћа, воћака, живине и стоке, слушајући и читајући савете учених агронома.

У селима на левој страни долине Западне Мораве развија се калемарство и ширење нових сорта винове лозе. Када је око 1882. године услед ширења инсеката филоксере који су се хранили кореном винове лозе настало нагло сушење виногорја у околини Трстеника и у Жупи, учитељ Војислав Катунац (1872-1965) је поучавао виноградаре како да се боре са овом непогодом док је службовао у Великој Дренови (од 1898. до 1906. године), али је и касније посећивао родно место. Он је, држећи предавања из Јестественице – Познавања природе, научио ђаке вештини калемљења воћа и винове лозе. Познавао је из литературе најновија научна открића против сушења винове лозе калемљењем пелцера на подлогу дивљаке отпорну на филоксеру, па је решио да помогне својим земљацима и суседима да се одбране од тог зла. Отишао је у расадник у Крагујевцу, у коме је економ био Дреновац Љубомир Недић и донео америчку дивљу лозу матиколу и рипарију за подлогу. Пошто је сам успешно размножио ову лозу и накалемио, извео и упрпорио прве калемове, које је затим засадио и добио род, учитељ Војислав Катунац је све своје ђаке научио да калеме лозу и да

сами изведу калемове зачинке, дренка, рскавца, козје сисе, белине. Онда је окупио групу сељака из Селишта, Велике Дренове и Страгара и обучио их калемљењу винове лозе на подлогу америчких сорти отпорних на сушибубу (филоксеру), а поље Моравиште постало је прпористе за хиљаде лозних калемова. Тако је настало једно уносно ново занимање којим су се бавили пољопривредници са малим поседима, а Велика Дренова и села око ње су постала средиште калемарства у Србији. Војислав Катунцац је после петнаест година учитељске службе изучио вишу финансијску школу и радио у министарству финансија као порески инспектор Битољске области, а у рату 1914-1918. године био је благајник, а између два рата био службеник Пореске управе у Београду, али је радо долазио у Велику Дренову и радовао се пољима калемова која су се лети плавила, а касније путовала у села широм Србије, засађивани у риљевине двокатнице и треће године млади чокоти су се китили прекрасним грођем.

Сеоски учитељи су као најпросвећенији људи у селима најбоље познавали тежаке од свих заборављене, који живот проводе у беди и сиромаштву. Они су настојали да на сваки начин помогну сељацима саветима, поукама и личним примером. Они су саветовали родитеље да даровиту децу дају на даље школовање. Захваљујући учитељима, многи пољопривредници су почели да калеме воће, да врше селекцију расне стоке, да гаје пчеле, да боље користе обрадиво земљиште, да набављају пољопривредне справе и машине.

На културном преображају села Пољне постигао је леп успех дугогодишњи учитељ Станоје Мијатовић (1868-1946), који није поучавао само децу већ и одрасле житеље. Рођен је у суседном Коњуху, где је завршио основну школу, учитељску школу учио је у Београду (1890). Службу учитеља почео је у селу Драгац код Неготина, затим наставио у Милутовцу, Малој Дренови и Пољни (од 1895. до 1925), где је службовао заједно са Тодором Бушетићем, с којим је развио заједничку просветитељску мисију. Имао је несрећу да му умре шесторо деце, преостале му 4 ћерке.

Као велики словенофил радио је на јачању братства међу словенским народима. После 1925. године био је школски надзорник за Жупски и Копаонички крај. Пензионисан је 1928. године. Живео је у Крушевцу где је од 1930. године, када је основана градска библиотека, био први библиотекар и благајник. Један је од оснивача Народног музеја у Крушевцу. Био је и председник Управног одбора Крушевачке кредитне чиновничке задруге. Умро је у Пољни, сахрањен у Крушевцу.

Учествовао је у балканским ратовима и у Првом светском рату.

Проучавао је порекло и обичаје становништва у Левчу, народно здравље, лекарске поуке народу. Написао је значајна дела из етнологије као што су *Темнић, Обичаји српскога народа из Левча и Темнића* и друга.

Леп пример учитеља као мисионара просвећивања села био је учитељ Јосип Киндл из Вуковара, који је обрадован стварањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца потражио службу у срезу трстеничком још 1920. године и добио место учитеља у Рајинцу, где је са супругом Фаном подигао седморо деце. Мада је био пореклом Немац, заволео је српски православни народ и усхићен гостопримством године 1930. он је у манастиру Љубостињи са супругом Фаном примио православну веру, јер је као учитељ позиван од мештана на славе, па је желео и он да слави славу и прима госте. Гледајући како сељаци вршу пшеницу, јечам и овас на гувну, где краве газе у круг сатима пожњевену пшеницу, а потом се сатима прикупљају зрна заједно са плевом, прашином и песком, наговорио је сеоску задругу да купи вршалицу. Задруга није имала довољно новца за скупу вршалицу. Он је од своје учитељске уштеђевине позајмио новац да сељачка задруга купи дреш за вршење пшенице и село је славило учитеља Швабу као највећег добротвора.¹⁸⁶

Учитељи су били сведоци пропадања многе даровите сеоске деце која нису имала средстава ни да отпутују до неког већег града, а камоли да се школују. У жељи да нешто промене, многи млађи учитељи су се повезали са комунистима који су заговарали револуционарну борбу за преображај друштва и остваривање бољег живота. Учитељи су покушавали да се код власти заложу за помоћ селу и његовим житељима. Неки су писали дописе новинама у којима су износили предлоге за помоћ сиромашном селу. Један такав допис објавио је учитељ из Планинице Машан Шуковић у листу „Народна воља“ септембра 1935. године под насловом „У доба заборавља“. Он истиче да је српски сељак данас заборављен од свих и тавори у беди, о њему нико не води рачуна. На све стране се чују само јадиковке, осећа се клонулост и разочарање. Учитељ подсећа да је српски сељак на својим плећима изнео терет борбе за ослобођење и уједињење, верујући да

¹⁸⁶ Јосип Киндл (1883-), учитељ, син млинара из Вуковара и његова супруга Фана Глажар (1896-), кћер месара из Сушака, живели су срећни и задовољни у Рајинцу. Имали су седморо деце: Драгана (1921), Витомира (1926), Томислава (1928-), Марију (1930), Драгицу (1934-), Ивана (1936-) и Иванку (1939). Нажалост, после немачке рације 18. марта 1943. године на четнике и паљења села Лободера, четнички штаб у Риљцу је, сматрајући недужног учитеља за немачког шпијуна, послао три црне тројке које су за одмазду заклале учитеља и побиле целу његову породицу 25. марта 1943. године.

ће му слобода донети радост и весеље, али да су његове наде изневерене. Он сматра да је главни узрок таквога стања незапосленост. Обраћа се државним органима да се омогући сељачком народу рад и зарада, а онда ће се обезбедити просперитет целог друштва.

У трагању за узроцима заосталости српскога села и пољопривреде старомодни интелектуалци су истицали да је распад патријархалног морала и уситњавање поседа довело до осиромашења газдинстава. Социјалисти и марксисти су критиковали капиталистички начин производње који не дозвољава стварање великих пољопривредних газдинстава, попут колхоза и совхоза у Совјетском Савезу на којима се применом пољопривредне механизације и агротехничких мера, мелиорацијама и комасацијама омогућава хуман рад и постизање високих приноса. У Југославију су стизале вести о достигнућима совјетских генетичара попут Мичурина у области воћарства или Лисјенка у области житарица које су прву земљу социјализма представљале као земљу магичне науке. Многи младићи са села су постали ватрени следбеници комунизма надахнути надом коју буди напредак братске словенске Русије.

Људи који су добро познавали социологију села нису се устручавали да истакну мане српског сељака. И поред изванредних климатских и географских услова, жетве неких година у Крушевачкој области нису обезбеђивале да се становништво прехрани, већ су власти тражиле помоћ државе у житарицама.

У зиму 1927. године појавила се глад у житородним крајевима Крушевачке области. Поворке сељака опседале су врата председника Крушевачке области и среска начелства. Велики жупан обавештава Владу да у селима влада глад и тражи помоћ. Претила је опасност од побуне у селима. Лист „Крушевачка обласна самоуправа“ јуна 1928. године обавештава о размерама кризе и наводи да и сељак, и занатлија и трговац грцају у кризи. У кризи је и држава и сви њени мањи органи. У кризи је и сељак, јер нема хлеба и не може да одговори својим обавезама, ни према држави, ни према појединцима.

Закон о исхрани донет је 1928. године. Исте године по Закону о помоћи оскудним у храни извршена је подела жита по срезовима: копаонички срез је добио 219.000 kg, ражањски 229.000 kg, расински 720.000 kg, трстенички 411.000 kg и жупски 210.000 kg кукуруза.

Разматрајући положај сељака указивано је на њихову често неразумну потрошњу, расипништво на славама, свадбама и сахранама или кад дођу до новца, па су поједини народни посланици чак предлагали да се донесе „специјални закон којим ће се забранити сељацима да носе варошко одело“.

Све више се друштво делило на богате и сиромашне грађане. Власти су кривиле сељаке и пролетере за неспособност. У листу „Крушевачка обласна самоуправа“ од 5. августа 1928. године је објављен текст који опомиње цело друштво:

Наше село преживљава тешке дане. Дочекало је и то да га држава храни. Појлаве, суше, дугови и незнање даве га из године у годину све више и више. Све су то чињенице које забрињавају свакога од нас. Прошло је време када се говорило да је сељак изада, да је животи на селу лак и леп. Данас већ нико не сумња у то, да наш сељак живи рђаво и бедно, да су му дани бедни, да се мучи из године у годину све више и више. Можда је то и прелазна периода, – рећи ће неко. Да, то је прелазно доба, али тешко доба за наше сељака. С јуно права наш сељак данас може рећи: „Зло ми време, добро, дочекасмо!“

Али већ у броју од 5. септембра 1928. године објављен је критички осврт у коме су сељаци сами проглашени за кривце за своју несрећу и за све недаће што их сналазе. Они немарно обрађују своју земљу и нерационално користе обрадиве површине. Ливаде, пашњаци и шуме захватају површине колико и обрадива земља за земљорадњу. Приноси су веома мали јер сељак неће да се заложи да повећа родност својих ораница. Опао је и број стоке, живина се гаји само узгред.

Сељак је небрижљив, стално је на свадбама, славама, гађама, заветинама, ради само осамдесет дана годишње. – закључује с прекором новинар.

У том смислу, многи политичари нису смели да укажу на промену односа сељака према раду у циљу рационалнијег коришћења земљишта, радне снаге и радног времена, јер би критика нерадних дана везаних за празновање црвеног слова у календару изазвала анатемисање од стране цркве и осуду од стране сељака.

2. ОГЛЕДНО ПОЉОПРИВРЕДНО ДОБРО У СТОПАЊИ ПРОФЕСОРА ПОЉОПРИВРЕДНЕ ШКОЛЕ, МИЛАНА ДУЊИЋА, КАО УЗОР ЗА ШИРЕЊЕ НОВИХ СОРТИ ВОЋА И ПРИПЛОДНЕ СТОКЕ

Просветитељски дух школованих људи и осећај за правду, који је пробудио млади социјалиста Светозар Марковић из Јагодине, обузео је многе младе родољубе у Србији спремне да се свим својим бићем заложу за народни препород.

Најистакнутији посленик на пољу народног просвећивања у области ратарства и сточарства у крушевачком округу, а посебно у

трстеничком и жупском срезу, био је агроном Милан Дуњић¹⁸⁷ из Стопање, професор Пољопривредне школе у Букову, економ пожелског и расинског среза, творац Пољопривредног огледног имања у Стопањи и писац уџбеника за пољопривредне школе.

Милан Дуњић је као син стопањског учитеља Љубомира, а унук попа Мине, пароха Стопање, одгајан у православном духу, па је по завршетку гимназије у Крушевцу похађао студије агрономије у Лајпцигу и по повратку радио као директор и професор Винарско-воћарске школе у Букову код Неготина, а затим као професор Пољопривредне школе у Краљеву, затим као економ расинског и пожелског среза и економ скопског округа. Био је и начелник одељења у Министарству пољопривреде и воде Краљевине Југославије. Уочи рата је био начелник пољопривредног одељења Моравске бановине у Нишу.

У рату 1912-1918. године био је начелник интелектуалне Шумадијске дивизије као коњички официр. За учешће у рату на Солунском фронту добио је 1921. године Споменуцу коју је потписао краљ Александар. По политичким погледима као младић био је социјалиста, а 1919. године ступио је у Земљорадничку странку Воје Лазића. Касније се прикључује Народној радикалној странци.

Он је својим огледима из области генетике постигао значајна открића којима је унапредио приносе и створио низ племенитих врста воћа. Селекцијом приплодне стоке добио је племените расе говеда, коња, оваца и свиња које је гајио на свом огледном добру у Стопањи и ширио по Србији. Његовим залагањем у Трстенику је основан Расадник који је имао велики значај за ширење напредног воћарства и гајење нових сорти воћа у трстеничком крају. Своје огледно имање у Стопањи опремио је савременим пољопривредним машинама помоћу којих је

¹⁸⁷ Милан Дуњић (1878-1960), син Љубомира, учитеља из Стопање, рано је остао без оца, па га је школовао деда, поп Мина Дуњић, који га је усмерио да свој живот посвети напретку својих ближњих, српским тежацима. Милан одлази на стручно усавршавање у Лајпциг где студира агрономију. Тамо упознаје своју животну сапутницу Милеву, Хрватицу, кћер Петра Аничича, графичара родом из Мостара. Милева је имала брата Миленка, који је био апотекар у Лајпцигу, Петра, професора у Неготину, и сестру Даницу, која се удала за професора др Велибора Јонића, потоњег министра просвете у Недићевој влади. Милан и Милева су имали сина Љубомира (1906-1966), који је био коњички официр у Београду и кћер Милицу, удату за др Мирослава Ђорђевића из Београда. Због родбинских веза са истакнутим службеницима Недићеве владе и официрима СДС-а Милан Дуњић је после ослобођења осуђен на седам година робије и сва имовина му је заплена. Иста судбина је дочекала и његовог сина Љубомира који је 1943. године као сарадник ЈВУО-а био отеран у заробљенички логор у Немачкој, а по повратку осуђен на затвор. И син Миланове сестре Лепосаве, поп трстенички Будимир Миљковић, страдао је као жртва рата, стрељан је као талац на Бањици 1943. године.

обрађивао земљу и обављао сетву и жетву и припремао сточну храну.¹⁸⁸ Такође, сејао је нове сорте житарица, као и воћа и поврћа, калемио нове високородне сорте воћа и гајио и укрштао племените расе коња и говеда. Радо је давао корисне савете напредним пољопривредницима и држао бројна предавања у Пољопривредним друштвима не само о пољопривреди, већ и о газдовању и економији.

Велики значај за образовање пољопривредне струке и просвећивање и напредак села и пољопривредног становништва имају књиге и уџбеници које је објавио Милан Дуњић: *Практично земљомерство*, уџбеник за ученике пољопривредних школа, *Наука о њајењу стоке I-III* – уџбеник за пољопривредне школе, *Наука о пољопривредном њаздовању*. Такође, написао је за ученике пољопривредних школа и уџбенике *Рачуницу* и *Геометрију*. У рукопису су остали уџбеници по којима је он предавао предмете као професор агрономије: *Поврћарство*, *Коњарство*, *Педологија – наука о земљишту*, *Крајко уџбеник за њајење поврћа*, *Морфологија и физиологија привредних животиња* – уџбеник за средње пољопривредне школе.

Са супругом Милевом, са којом се упознао на студијама у Лајпцигу и тамо венчао, добио је сина Љубомира (1906), који је био коњички официр у Југословенској војсци и кћер Милицу. Милан и Милева су се истакли и као добротвори. Када је 1936. године залагањем и трошком председника Владе Милана Стојадиновића подигнута нова зграда Основне школе у Стопањи (данас „Јован Јовановић Змај“) Милан Дуњић је платио катедру, скамије, школску таблу, рачуналку за један разред, као и школски сат и школско звоно. Такође, покљонио је школи једну школску библиотеку од око 500 књига. О томе данас нема нигде помена.

Као помоћник бана Моравске бановине Милан Дуњић је настојао да се избори за просвећивање и стручно образовање пољопривредника, за ширење знања и научних достигнућа из области пољопривреде, за већи утицај школованих људи на развој пољопривреде.

Он је на основу својих знања стечених у Немачкој и искустава у раду у низу листова, календара за село и поука за пољопривреднике изнео низ предлога за унапређење пољопривреде. У једном календару је написао:

Стручно образовање нашег земљорадника је јошве незнајно. Док у њадовима нема ниједног њровца, занавије и њихових орјана који нису њохађали бар вечерњу њровачку или занавску школу, доише у многим

¹⁸⁸ Пољопривредне машине Милана Дуњића су после ослобођења заплењене и предате новооснованој Сељачкој радној задрузи у Пољни, али су убрзо рабаћене због нестручног руковања.

селима наше домовине нема ни једној школованој земљорадника, који је свршио бар нижу пољопривредну школу. Защо је наш земљорадник у пољопривредну науку сасвим неућућен, и једино му служи његова природом урођена неповерљивост (конзервативност) као бедем, да све савете ате-наша шпекуланата не послуша, а уз то из навике не примењује ни све савете школованих пољопривредника, све док на лицу места не види, да је рад и успех ових економа у биљној производњи бољи од њихови.

Од целокупне његове имовине остала је само породична кућа са значајном стручном библиотеком, од које је добар део на немачком језику. Његова супруга Милева је као одличан зналац немачког језика спасила за време рата велики број људи које су Немци хапсили, обраћајући се Немцима на њиховом језику и молећи милост за недужне људе.

3. ПОДИЗАЊЕ ЗАСАДА ЈАБУКА ИЗМЕЂУ НАСИПА КРУШЕВАЦ – ТРСТЕНИК И ЖЕЛЕЗНИЧКЕ ПРУГЕ КОЈИ УКРАШАВА ВИДИК ПУТНИКА И ДОНОСИ ОБИЛАН РОД ОД ВИШЕСТРУКЕ КОРИСТИ

Макадамски пут Трстеник – Крушевац, којим су маршевали још римски легионари у доба императора Трајана, Диоклецијана и Константина народу, а потом византијски стратежи, српски витезови и трговачки каравани, после ослобођења од Турака исправљен и проширен и насут од народа назван насип, који је пројектовао, наводно, још 1875. године млади грађевински инжењер крушевачког округа Никола Пашић, добија изглед савремене саобраћајнице после ослобођења и уједињења. Обновљен и оспособљен за моторна возила, постао је између два рата прометна саобраћајница која је омогућила оживљавање саобраћаја, трговине, пољопривреде и туризма. Око 1909-1910. године је поред друма прошла железничка пруга као огранак железничке мреже читаве земље и омогућила бржи транспорт путника и роба. До тога времена воловске запреге рабација натоварене бурадима вина и ракије или млинским каменима путовале су од Трстеника до Сталаћа где је терет утоваран у теретне вагоне прикључене композицијама возова отпреман даље. Запреге рабација су се враћале натоварене трговачком робом. Од Сталаћа су путници пут Трстеника и Врњачке Бање путовали чезама, кочијама, фијакерима. Проласком пруге нестало је рабација. Такође, нестали су и гоничи стоке који су раније спроводили крда свиња према пристаништима на Дунаву. Проредили су се и сплавари који су трупце букава, борова и јела од Врњаче спроводили Моравом до пилана у Крушевцу или до железничке станице у Сталаћу.

Нема података ко је први дошао на идеју да утрине поред железничке пруге и друма искористи за засаде јабука. Још за време аустроугарске окупације неки агрономи Расадника су на неким утринама вршили огледе са засадима младих воћака. По угледу на путеве такве врсте у развијеној Европи, на заузимање професора агрономије Милана Дуњића, на утрини између „насипа“ и железничке пруге око 1930. године је засађен дрворед јабука различитих сорти које су украшавале пут од Трстеника до Крушевца. У пролеће су се белела окречена стабла јабука и украшавала предео својим расцветаним гранама, у лето је дрворед освежавао путнике својим зеленилом круне и хладовином и питомим травнатим покривачем на коме су понекад пасла мала стада оваца, у јесен пролазници и ђаци су се наслађивали сочним и укусним зрелим плодовима. Након бербе јабуке су испоручиване у фабрике за производњу мармеладе, сокова и ракије. У зиму овај дрворед је красио предео снегом окићеним гранама.

Дрворед јабука крај пута је имао само на подручју среза трстеничког око 3.000 стабала. Бановина Моравска је за одржавање овог дрвореда, кречење стабала, резивање грана и бербу из свог буџета плаћала особље, али и убирала приход који је био вишеструко већи од трошкова гајења и бербе. У најроднијим годинама ова својеврсна плантажа је давала око 150-200 тона јабука.

О надгледању и одржавању пута старала се стручна путарска служба при министарству саобраћаја. Путари су редовно надгледали одређене им деонице пута и поправљали мања оштећења, старали се о насипању пута песком и дробљеним каменом и ваљањем по налогу инспекције. Путари су се старали о одржавању утрина поред пута и продавали траву за кошење сточарима из оближњих села. Запамћени су инспектори бановинских путева Светомир Петровић и Милутин Карацић из Трстеника, путар Воја Ковић из Старог Трстеника и други.

4. НАРОДНИ ПОСЛАНИК, АЛЕКСАНДАР-ТАКА ДОДИЋ, ОКУПЉА ДОБРОТВОРЕ И ПРИЛОЖНИКЕ НА ПОДИЗАЊУ ХРАМА У МИЛУТОВЦУ КОЈИ ОСВЕЂУЈЕ ПАТРИЈАРХ СРПСКИ, ВАРНАВА, 30. АВГУСТА 1931. ГОДИНЕ

У великом и богатом селу Милутовцу парохијани су одавно захтевали од црквених власти подизање новог храма за обављање верских обреда. Њихова парохијална црква Светог Петра и Павла у Пољни била је прилично удаљена и требало је много времена за одлазак на богослужење, за освећење славског колача, за крштење, венчање, опело. Када је за народног посланика изабран Александар-Така Додић, он је, сећајући се предизборног обећања, затражио од парохијана да помогну подизање цркве, а од владике жичког и патријарха помоћ и благослов.

У том циљу изабран је Одбор за подизање цркве који ће се старати о прикупљању добровољних прилога и о избору извођача радова. Одбор су чинили народни посланик Александар Додић Така, парох Љубисав Ђулаковић, кмет Војин Марковић и други.

Али тада је настао спор о месту где треба саградити храм. Свештеник, учитељ и посланик Така су подржани од житеља из средишта села предлагали да се црква подигне поред основне школе, на плацу који парохији поклања трговац Милисав Вучетић, али већина становника Милутовца је тражила да се црква подигне на Црквисту на коме су били видљиви темељи давно срушене старе цркве на домаку селишта Старог Милутовца. После вишегодишње расправе легенда о срушеној цркви краља Милутина је утицала да се већина житеља Милутовца сложи да на темељима старог светилишта подигне нову цркву.

Изградња цркве је почела 1926. године. Зидање је завршено 1928. године. За изградњу је утрошено 300.000 динара. Министарство вера је приложило 13.000 динара. Момир Благојевић, сељак из Мале Дренове дао је 60.000 динара за подизање звонаре. Народни посланик Така Додић је желео да нову цркву освети патријарх Варнава Росић, али поглавар Српске православне цркве је био веома заузет, а поред тога и здравље му је било нарушено, па су парохијани мало дуже чекали дан када ће црква пропојати.

У лето 1931. године патријарх Варнава је дошао у Врњачку Бању на опоравак. Врњачке минералне воде су му вратиле здравље и спокој. После дужег одлагања патријарх Варнава је у пратњи пуковника Драгише Пандуровића допутовао у Милутовац и осветио цркву 30. августа 1931. године.

У листу „Политика“ од 31. августа 1931. године објављен је извештај новинара Алексе Каматовића:

*Освећење цркве у селу Милутовцу
Милутовац, 30. августа. Освећење извршено данас. Грађење почело 1926. године. Ослободило као јоре.*

Патријарх стигао 29. августа после подне из Врњачке Бање где је на лечењу. Ноћу до 21 сати бденије служио патријарх уз асистенцију 30 свештеника. Патријарх ноћу код Додића. Ујутру у 6 сати почела литургија. Служио патријарх. Дошао је краљевски изасланик пуковник Драгиша Пандуровић, командант 47. пешадијског пука из Крушевца. Поподне у црквеној порти за мнобројне гостије приређен је ручак. Пале су бројне здравнице. Прву патријарх – Краљу. После подне народно весеље.

5. ОГЛЕДНО ВИНОГОРЈЕ СА НОВИМ СОРТАМА ГРОЖЋА У ОЦАЦИМА БРАЋЕ МАЛИЋАНИН СА ВИНОГРАДАРСКОМ КУЛОМ НА БРДУ ЋИРИН БРЕСТ КОЈА СТРАЖАРИ НАД ТРСТЕНИКОМ – АГРО- ТЕХНИЧКО ЧУДО ОВОГ КРАЈА

Породица трговца Милуна Малићанина, одавши се трговини и банкарству, све више се удаљавала од своје родне Јасиковице. Од остављених благодети села највише су им недостајали бостаниште са пољском колибом за уживање у летњим вечерима и виноград са старинским подрумом. У Јасиковици је извесно време стари Милун имао свој виноград, али када га је уништила сушибуба (филоксера), он се, превише заузет трговином, више није тиме бавио.

После ослобођења 1918. године Милун Малићанин и његови синови Милан и Милош су закључили да потражња вина и ракије из трстеничког краја расте и да упркос сиромаштву народа цена алкохолних пића расте. Закључили су да уместо да купују грожђе и прерађују у вино, треба, по угледу на Французе, подићи савремени виноград у коме ће једнако бити заступљене винске сорте, али и сорте стоног грожђа. Као браћа од угледа у Трстенику, свима су служили за пример не само по братској слози, већ и у трговини, банкарству, опхођењу са суседима пуним углађености и пажње. Они су и у подизању винограда тежили да покажу своју предводничку улогу. Милун и Катарина су добили прве унукe од сина Милана и од кћерки, а очекивали су и да се и Милош после студија ожени, па и он да добије потомке, па су желели да њихови унуци имају свој виноград у коме ће уживати у обичајима виноградара и у празничној лепоти бербе грожђа. Замишљали су породично окупљање у винограду уређеном као рајски врт, где се пече јагње на ражњу, беру слатки и миришљави гроздови, певају се песме и играју разне игре, док старији у хладу излажу своја искуства у виноградарству, трговини, политици. Рад у винограду они су желели да прикажу као празник, излет у природу, одмор, а не као кулук. Окупљање породице за време резидбе, окопавања, прскања да буде одмор од свакодневних послова, дружење са рођацима, кумовима, пријатељима, надничарима, које се завршавало веселом гозбом.

Не знамо да ли су Милун и Катарина дочекали да виноград донесе пун род, јер су, напунивши по 69 година, занемоћали и ускоро умрли, Милун 1926. године, а Катарина 1927. године. Они су својим синовима оставили завет да живе у слози, да брину о својим сестрама ако их у животу снађе нека невоља, да подигну нову кућу и да подигну виноград.

Као добри трговци и банкари они су своју добит, стечену у трговини, улагали у некретнине. Милунова супруга Катарина је од оца наследила извесне зграде и земљиште. Тако су стекли и виноградарско

место од једног хектара на живописном брегу званом Ћирин брест, тако названом по огромном бресту који се видео по лепом времену чак од Старог Трстеника. На западном делу јужне падине тога брега, у близини Чаирског гробља, браћа Малићанин, Милан и Милош су прионули да подигну виноград који би служио свима за углед, а њиховом домаћинству за домаће потребе и увећање прихода.

Та благо нагнута сунчана смоничара, идеална за гајење винове лозе, по упутствима агронома виноградара је пориљана двокатницом, нађубрена, а онда је током три године постаљен нов виноград који се састојао од најновијих сорти грожђа.

По угледу на француске виноградаре, у винограду је саграђена бетонска виноградарска зграда за држање алата за резање и обраду винограда, за прикупљање кишнице у базену и за привремен смештај вина после муљања. Вода из базена намењена је за справљање бордовске чорбе за прскање винове лозе против пламењаче.

Ова виноградарска кућа је имала раван кров ограђен круништем који је представљао терасу за сунчање, видиковац за уживање у најлепшем погледу на Трстеник, Оцаке и долину Мораве. За време постановљења винограда између калемова, првих година у делу винограда је сејан бостан који је на двокатници био крупан и слadak. Окупљање гостију из вароши, уживање у бостану код куле и посматрање панораме Трстеника и долине Мораве је био посебан доживљај који се многим свидео, па су пример браће Малићанин следили и други угледни Трстеничани. У време пред бербу многи виногради су имали и своје чуваре, јер су, у лето и јесен, бостани и виногради били мета лопова и разних поремећених бескућника. Неки од тих скитница сејали су страх и трепет међу мештане, па се многи нису усуђивали да штите од крађа своје бостане, винограде и кукурузе, па и шуму, јер су их лопови нападали хладним и ватреним оружјем. Малићани су због тога зграду саградили као тврђаву од тврдог материјала тако да је лопови нису могли обити. Чувари су могли ноћити у виноградарској кући безбедно и са крова, ослоњени на круниште могли су чувати не само виноград, већ и читав предео око Ћириног бреста. Малићанска камена колиба, налик на кулу, стражарила је тако и над целим Трстеником. Са њеног крова видео се пут и пруга који су пролазили кроз Трстеник, села Оцаци, Богдање и Грабовац, Стражба са Мирића млином и Јеринин град. Малићанска кула је до данас остала важан топографски објекат на војним картама.

Кад су се калемови развили у чокоте са више ластара и шпалир се окитио сјајним и разнобојним слатким и мирисним гроздовима био је то заиста огледни виноград за сликање у пољопривредном календару и пропаганду виноградарства. Многи виноградаре су у време орезивања

Малићанског виногорја узимали калемгранке и пелцере за калемљење и ширење тих нових сорти, па се може рећи да је ово виногорје постало расадник напредних сорти винове лозе, посебно стоног грожђа.

Сам шпалирски засад, Малићанска виноградарска кула као видиковац и велики род овог засада био је у то време, по оцени енолога Драгана Стојаковића, право огледно добро и агротехничко чудо овога краја.

Код Малићанске куле младићи из Трстеника су касније долазили на најлепши излет Ђурђевдански уранак. Уз цвркулт птица и рађање сунца тамо око Крушевца ту се окретало јагње на ражњу, печено на жару од снопова винове лозе, пила се ракија грејаница и кувано вино, веселило се и певало.

Нажалост, берба овог винограда је трајала само неколико сезона. Изненадна смрт однела је Милана Малићанина, а неколико година касније ратни вихор је однео и творца овог агротехничког чуда Милоша Малићанина и његове потомке. Малићанска кула је пре него што је запустела послужила наизменично четницима и љотићевцима за осматрање кретања немачких војних колона.

6. ИЗГРАДЊА ЧЕСМЕ „СВЕТИЊА“ НА БРДУ КУЋИШТА У ЧАИРИМА 1934. ГОДИНЕ НА МЕСТУ ГДЕ ЈЕ ШЛОСЕР МИЛАН ЈОВАНОВИЋ ИЗ ТРСТЕНИКА ОТКРИО ОСТАТКЕ СТАРЕ ЦРКВЕ СА ТАЈАНСТВЕНИМ МОШТИМА И ПОДИГАО ЦРКВУ-БРВНАРУ ПЕТКОВИЦУ

Трстенички шлосер Милан Јовановић (1840-1931) родом из Крушевице у Левчу, био је жељан горског ваздуха који је допирао са поветарцем од Гоча, па је купио велико виноградско место у Чаирима, одакле се пружао диван поглед на Трстеник и долину Мораве. Шлосер Милан је са супругом Јеленом имао сина Радомира (1881) који је умро као дете од 5 година, па му је била жеља да јединицу кћер Живку (1886) одгаји на чистом ваздуху, јер је сматрао да гасови и прашина из ковачнице шкоде здрављу. Милан је у старијим годинама држао кафану „Хајдук Вељко“ у Жупској улици и први је потражио спас од загушљиве ковачнице и кафане у спокоју винограда са погледом на чаршију и пространо чаирско поље прекривено зеленим ливадама и златним житним пољем крај Мораве.

Он је још 1879. године од своје уштеђевине повољно купио један хектар земљишта у близини извора у потесу Црквине и Крушак. Када је започео риљање двокатнице за постановљење винограда, открио је остатке цркве, наводно, посвећене Св. Јовану и, будући да је

тај светац био његова кућна слава, он је у томе видео неки божји знак.¹⁸⁹ На црквисту је пронашао камену плочу са уклесаним следећим натписом:

*Овај сѿомен ѿосѿавише
на овом свейѿом месѿу
..... и Јаков
Роѿлић¹⁹⁰ из Чаира и маѿере
цркве в(ароши) ѿр(стѿеничке) 1. маја 1880. ѿг.*

Помињање „матере цркве в(ароши) тр(стеничке)“ значи да је на том месту још знатно раније постојало култно место које је припадало цркви вароши Трстеника. С обзиром на то да је варошица Трстеник настала сеобом Старе Чаршије у нову чаршију после 1832. године, закључујемо да је овде постојало неко светилиште, свети гроб, црква брвнара у којој су се обављали хришћански обреди још у време турске власти.

Током времена на овом светом месту, названом „Светиња“, уређена је чесма из које тече вода за коју многи тврде да је лековита, а посебно добра за слабовиде. За изградњу те црквице се заложио посебно студенички архимандрит Виктор Гиздавић, родом из Чаира. Миланова кћер Живка (1886-1954) била је удата за Недељка Гиздавића (1871-1949), професора, брата јеромонаха Виктора. Недељко и Живка су имали кћер Јелену и сина Витомира.

Нажалост, приликом рушења старе капеле и подизања нове црквице Светог Јована по пројекту арх. Зорана Аћимовића 1966. године, није извршено археолошко истраживање, већ су само у олтарском простору откривене кости непознатог покојника, можда хришћанског мученика, што указује на основ поштовања овог култног места. По свему судећи, култ овог места је настао од култа воде, а накнадно је настао култ гроба неке значајне личности која је ту сахрањена у својој скромној задужбини. У временима када није било ближе цркве, на овом месту је подигнута брвнара у којој су одржавани верски обреди крштења, а можда и други, све до изградње прве трстеничке цркве око 1840. године.

¹⁸⁹ Казивање аутору проф. Радојке Агатоновић-Лазовић Цаце (1914-2012) на дан 8. јуна 2001. године. Милан Јовановић је био брат Радојкиног деде по мајци, Ђорђа Јовановића, а стриц њене мајке Синђелије, која је била удата за бакалина, потом поштара Милету Агатоновића из Страгара.

¹⁹⁰ Роглићи су се раније презивали Радосављевићи. У Матичној књизи венчаних при цркви трстеничкој је записано: *Ранко Роѿлић Радосављевић, син ѿочившеј Јакова Радосављевића из Чаира, ожењен 1923. ѿгдине Сѿанимирком, удовом Сѿанојла Тоѿаловића, ћерком Косѿе Сѿанчића из Врњаца.*

У потесу Крушак источно од села Чаира крај црквице Светог Јована, раније назване Петковица, од давнина се налазио извор питке воде на коме грађани Трстеника добровољним прилозима подигоше чесму „Светиња”. На чесми је уклесан текст чији је један део уништен после 1945. године. Сачувани део натписа гласи:

Ова чесма изграђена је 1934. године... (слиеди пет редова уништеног текста)

Стеван Аћимовић, М(илош) С. Марковић, Бранко Миладиновић, Исидор Сига Милосављевић, Живојин Бабић, Сава Мишировић, Стеван Ковачевић, (уништено име и презиме, највероватније: Вукадин Лишрић, председник Оштинине чаирске), Драгољуб Кујовић, Љубиша Б. Кујовић, Ајосиол Маринковић, Радивоје Љушовац, Миленко Радовановић, Ботомир Пецић, Драгољуб Перчевић, М(илушин) и Зора Живановић, учил., Јован Павловић, Милан Малићанин, Милан С. Јовановић, Светозар Николић, Сланко и Берша, Љубодраг (Радосављевић) и Таса (Максимовић), Лена Брашић, Божа Живковић, Н(едељко) Гиздавић, професор, Јован Недељковић, Стеван М(илушиновић) Косовац, Рада Милешић, Живојин Јанковић, Раденко Стојаковић, Браћа Брагићи, М(арисав) Паниновић, Ново Село, Александар Крунић, Б(ранко) и Васка Бранковић, Милан Миладиновић, Мијајло Марковић, Радисав Ђорђевић, Радојко Миладиновић, Милосав Мирић, Сланкоје Лаичевић, Васа Радосављевић, Драгослав Павловић, Стеван Правдић, Радош Трифуновић, Д(обривоје) Алексић, деловођа (Општине Чаири), Живан Тојаловић, Александар Косић, Драгић Малићанин, Така Додић, Драгољуб Пешић.

На овом списку приложника можемо приметити да има неколико имена дародаваца који су преминули пре 1934. године као што су: Милосав Мирић и Милан С. Јовановић, што значи да су прилози прикупљани пре него што су они умрли или су њихови наследници дали прилог за спомен њихових имена.

Од 52 уклесана имена (од којих је једно после рата уништено), осим два или три имена грађана Чаира, сва остала припадају грађанима Трстеника. Житељи Чаира нису дали прилоге за ову чесму чију питку воду су могли да користе свакодневно да су имали бољи прилаз. Уместо тога, они су са извесним негодовањем гледали како крај чесме долазе на уранак, пеку јагњад на ражњу и веселе се на Ђурђевдан младићи из чаршије трстеничке, а у лето и јесен су се прибојавали посетилаца, стрепећи да им ти обесни младићи не поломе клипове кукуруза за печењаке и оберу зреле гроздове.

Подизање ове чесме од давнина познате као „Светиња“ је у блиској вези са све већим бројем посетилаца капеле Светог Јована Крститеља коју је својим трошком на свом имању подигао шлосер Милан С.

Јовановић. Гласови о чудесној исцелитељској моћи ове воде током времена све више се ширио и број посетилаца црквице и чесме „Светиња“ је сваке године растао, тако да се ово култно место у народу и данас сматра светињом – извором исцелитељске воде и гробом непознатог хришћанског светитеља.

7. УЧИТЕЉ ВАСИЛИЈЕ АРСИЋ И ДЕЛОВОЂА МИЛЕН ПЕТРАШИНОВИЋ ОКУПЉАЈУ МЕШТАНЕ БРЕЗОВИЦЕ НА ДРУГИ БОЖИЋ 1931. ГОДИНЕ НА ДОГОВОР О ПОДИЗАЊУ СПОМЕН-КАПЕЛЕ ЗА РАТНИКЕ КОЈИ ПАДОШЕ У РАТОВИМА ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ И УЈЕДИЊЕЊЕ 1912-1918. ГОДИНЕ

Планинско село Брезовица је у ратовима за ослобођење и уједињење дало стотину бораца који су се херојски борили, од којих се њих око 40 нису са бојишта вратили своме дому. Њихови незнани гробови су посејани од Куманова до Цера и Колубаре, од Смедерева до Крфа и Кајмакчалана. Сваке године о Задушницама зимским, летњим и јесењим на њих су подсећали само пламичци свећа на гробљима и у домовима.

Удружење солунских бораца, створено одмах после рата у Београду, препоручило је да се у свим селима подигну заједнички споменици палим борцима у виду каменог обелиска на којима ће бити урезана и позлаћена имена бораца палих „за краља и отаџбину, за крст часни и слободу златну“.

У неким селима су споменици палим борцима подигнути на сеоским гробљима, али су током времена многи запуштени, имена палих ратника постала нечитљива. Неки споменици су пали, а у неким селима нису ни подигнути. У време обележавања важних годишњица постављене су спомен-плоче са именима палих бораца на школама, општинским зградама и у црквама. Немамо тачан увид где су ови споменици сачувани до наших дана.

Споменик палим ратницима у Великом рату за ослобођење и уједињење са именима палих бораца подигнут 1925. године у Медвеђи чувао је сећање на херојски подвиг мештана овог села у народној борби за слободу.

У неким селима, подељеним страначким деобама, дошло је до неслагања ко је погинуо као борац, а ко као дезертер. Јер неки дезертери из српске војске, који су се за време окупације бавили пљачком, проглашени су за комите, али су их мештани знали као разбојнике од којих су стрепели, па нису желели да дају прилоге, ако се њихова имена нађу на споменику.

У том смислу, родољубљем надахнути сеоски учитељи и попови, често уз помоћ председника општине и деловође, уз подршку бивших бораца умољавали су угледне људе да се прихвате заједничког подухвата – подизања споменика палим борцима.

Леп пример неговања успомене на херојско жртвовање за слободу отаџбине и покретања подухвата подизања споменика палим ратницима имали су учитељ Василије Арсић¹⁹¹ и деловођа Милен Петрашиновић у селу Брезовици. Несумњиво је да је краљ Александар приликом своје посете маја 1927. године, у жељи да сазна какви су родољуби Брезовци питао колико је његових ратних другова погинуло у протеклим ратовима и имају ли Брезовци споменик палим борцима. Војвода Луне, тада председник општине Врњачка Бања, вероватно је краљу Александру саопштио да је Брезовица била четничко гнездо за време аустроугарске окупације.

Учитељ Василије Арсић и општински деловођа Милен Петрашиновић су уз сагласност председника општине Брезовица, Славка Богићевића, и одобрење среског начелника у Трстенику на други Божић, 8. јануара 1931. године у сеоској школи окупили мештане Брезовице и Стублице и изложили циљеве овог племенитог подухвата. Већина мештана је предложила да се уместо спомен-капеле сагради спомен-црква која ће служити и за богослужења надлежних пароха за празнике и приликом крштења, венчања и опела.

Истога дана одлучено је да се тај подухват повери нарочитом одбору, па је тада изгласан Одбор за подизање спомен-капеле изгинулима и умрлима у балканским ратовима 1912-1913. године и у Великом рату за ослобођење и уједињење 1914-1918. године. У тај одбор су изабрани из Брезовице:

1. Милен Петрашиновић, 2. Радосав Павловић, 3. Драгутин Панић, 4. Јован Бабић, 5. Новица Промицаћ, 6. Божидар Благојевић, 7. Војин Атанасковић, 8. Радомир Миловановић, 9. Милоје Панић, 10. Данило Панић (из Брезовице) 11. Милован Мијајловић, 12. Милан Ђукић, 13. Драгомир Трифуновић (из Стублице) 14. Василије Арсић, учитељ из Брезовице.

На овом збору је решено да се за учеснике у подизању спомен-капеле (цркве) прихвате и мештани села Попине. Збор је овластио општинског деловођу Милена Петрашиновића да им предложи да буду учесници подизања спомен-капеле и у том смислу изаберу три члана овог одбора који ће учествовати у његовом даљем раду.

¹⁹¹ Василије Арсић (1901-), учитељ у Брезовици, са супругом Босиљком (1902-) имао је синове Љубишу (1925-) и Бранислава (1928-) и кћер Гордану (1929-).

На скупу су саопштена и правила којима се уређују права и обавезе учесника изградње спомен-капеле која ступају на снагу када их одобре надлежне црквене власти.

На дан 15. јануара 1931. године одржан је збор у селу Попини, под председништвом Радоја Крстића. Деловођа Милен Петрашиновић је сачинио записник:

Данас, 15. јануара 1931. године у селу Попини сасијали су се грађани истога села, па када им би од стране Милена Петрашиновића из Брезовице представљено, да је у Брезовици образован одбор за подизање спомен-цркве изгинулима у рату и да ако они хоће могу да изаберу три члана у одбор и учествују у раду, донели су

Решење: Радосно поздрављамо постојућег грађана села Брезовице и Стублице о подизању спомен-цркве у селу Брезовици и у свему вам се придружимо.

Свога из своје средине бирамо за чланове одбора и то: 1. Гојка Грозданића, 2. Николу Крњинца, 3. Радоја Крстића.

У исто време одобравамо и усвојена правила за грађење спомен-цркве. Грађани села Попине... (Следе потписи).

После једнодушно прихваћене одлуке четири села о подизању спомен-капеле (цркве) прикупљани су прилози и поднете молбе за прибављање потребних дозвола. Одбор је упутио молбу за новчане прилоге виђенијим грађанима, трговцима, занатлијама, угоститељима, чиновницима, учитељима и свештеницима. Око стотину дародаваца се одазвало и дало новчане прилоге. Од прикупљених прилога купљено је земљиште за проширење црквене порте, набављен је грађевински материјал, наручен је и плаћен архитектонски план и грађевински пројекат спомен-капеле, добављене су дозволе државних и црквених власти...

У међувремену, уследили су скупштински и општински избори, изменили су се председници општина и срески начелници и тек у пролеће 1934. године почела је изградња спомен-капеле. Када је грађевина већ подигнута, Грађевински одбор, који су заступали председник Милен Петрашиновић и секретар Милоје Панић, упутио је Општинском одбору у Брезовици 3. јула 1934. године молбу да му се достави списак изгинулих и умрлих у ратовима 1912-1918. године са тачним подацима војног распореда, места и датума смрти. У напомени је писало да је овај списак хитно потребан одбору.

На дан 15. јула 1934. године Општински одбор у Брезовици је послао списак са подацима о погинулим, умрлим и несталим ратницима из контролника личне и породичне инвалиде која је призната

породицама погинулих. Истовремено је достављен списак палих бораца из Стублице, Попине и Дубља.¹⁹²

Списак су својим потписима оверили председник Општинског одбора Брезовице, Славко Богићевић, и деловођа Радосав Шеровић.

Село Брезовица је на најлепши начин сачувало успомену на своје пале ратнике. Године 1935. спомен-капела је освећена. Брезовци су се на том светом месту клањали сенима палих ратника, палили свеће за покој њихових душа и молили се за здравље својих укућана и напредак у животу. Током времена, спомен-капела је претворена у цркву за богослужење.

8. ПРЕДСЕДНИК ВЛАДЕ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ, ДР МИЛАН СТОЈАДИНОВИЋ, ИСПУЊАВА ОЧЕВ ЗАВЕТ И ПОДИЖЕ У СВОМ ЗАВИЧАЈУ ШКОЛУ И ПОКЛАЊА СПОМЕН-ЧЕСМУ СТОПАЊИ 1936. ГОДИНЕ

Када је кнез намесник Павле после петوماјских избора 1935. године именовао др Милана Стојадиновића за председника Министарског савета Краљевине Југославије, прва мисао новог председника владе је била да се одужи успомени свога оца Михајла, који је заслужан да му син буде први министар у влади велике поштоване државе. Михајло Стојадиновић је као дечак отишао из Стопање на школовање у Крушевац, а потом у Београд, али је распуст проводио у Стопањи и касније као породичан човек и судски чиновник на празнике и богомоље долазио у свој род и доводио своје синове Милана и Драгомира и њихове сестре. Ту своју везаност за завичај он је пренео и на сина Милана који је пуно странствовао, али радо се враћао у Стопању где је био радо виђен гост.

Још док је био министар финансија, Милан Стојадиновић је помогао да се за начелника пољопривредног одељења у Министарству пољопривреде и шумарства постави Стопањац Милан Дуњић, инжењер агрономије школован у Немачкој, ожењен немачком држављанком. Стојадиновић је преко Дуњића предложио да председник општине Стопања, Миљко Величковић, и Школски одбор преко среза трстеничког пошаљу захтев Министарству финансија за доделу помоћи за изградњу нове школе, јер су ђаци похађали наставу у трошној згради која је пре више од сто година била турски хан.

¹⁹² Према попису изгинулих, умрлих и изгубљених бораца у балканским ратовима и у Првом светском рату из Историјског архива Крушевац, одељење у Трстенику, који је сачинила Гордана Агатоновић, Брезовица је имала 55, Стублица 15, Попина 22, а Дубље 5 палих бораца.

Децембра 1932. године Грађевински одбор среза трстеничког је заједно са председником општине Стопања, Миљком Величковићем, и управником школе, Константином Симићем, донео одлуку о изградњи нове школе и 1933. године је донет финансијски план по коме је 1934. године почела изградња школе. Прикупљена средства су била недо-вољна. Тада се појавио као дародавац Милан Стојадиновић, који је за успомену на свога оца Михаила, рођеног у Стопањи, поклатио 50.000 динара за завршетак и опремање школе. Школски одбор је у договору са Стојадиновићем затражио од краља Александра да школа носи име „Принц Андреја Карађорђевић“, будући да у срезу трстеничком школа у Медвеђи носи име „Престолонаследник Петар Карађорђевић“. Председник општине је на постављању камена темеља 1933. године објавио:

*Господо посланици, поштовани гости и драга браћо,
Данашњи дан је свечан и радостан за наше мештане. Зато што је положен камен темељац једној грађевини која ће бити украс целој селу и која ће бити намењена једној хуманој установи, једном просветном храму – основној школи у Стопањи, у којој ће дуго година наше поштомство добијати интелектуално знање, образовање, и та радост наша је уколико већа што је наш узвишени Господин Краљ, Његово Величанство Александар I, благоволео одобрити да наша будућа школа носи име Његовој узвишеној сина Његово краљевско Височанство принц Андреја...*

Школа је почела са радом школске 1936/1937. године. Свечаност отварања школе и спомен-чесме посвећене судији Михаилу, оцу председника владе одржана је 20. септембра 1936. године. Школу је освештао свештеник Хранислав Ђорић (потоњи патријарх српски), а отворио председник Владе Краљевине Југославије, Милан Стојадиновић.

Истовремено је освештана и спомен-чесма, на којој је откривен натпис:

*За успомену на свој доброј оца
Михаила Л. Стојадиновића,
судије касационој суда у пензији
и извршавајући његову жељу подижем ову чесму
Стопања,
20. септембар 1936. године Његов захвални син
Милан*

На дан освећења чесме Милан Стојадиновић је стопањском пароху Авраму Миљковићу дао 500 динара да их подели најсиромашнијим парохијанима, а девојкама у народној ношњи које су га прве дочекале и понудиле медом и водом са чесме поклонио је по десет динара, за које су могле да купе по хаљину.

На дан отварања школе Стојадиновић је са запрепашћењем приметио да једно крило зграде, одређено за стан учитеља није довршено. Када му је председник објаснио да је понестало новца, Стојадиновић је извесну суму дао у готову и наложио да већ сутра доведе мајсторе, а остала средства издејствовао да се ставе на рачун за изградњу и школа је наредне године у потпуности завршена.¹⁹³

Он је од управитеља школе учитеља Константина Симића затражио да му предложи једног одличног ђака из сиротињске породице за питомца школског завода – гимназије у Скопљу. Одабран је Слободан Плочић, који је похађао школу до пада Стојадиновића 1939. године.

9. НАДАХНУТ ПРИМЕРИМА ПРОСВЕТИТЕЉСКОГ МИСИОНАРСТВА НА СЕЛУ КРУШЕВАЧКИ ГИМНАЗИЈАЛАЦ, МИОДРАГ ЛУКОВИЋ, ОСНИВА НАРОДНУ КЊИЖНИЦУ И ЧИТАОНИЦУ „СЛОГА“ У ДОЊОЈ ЦРНИШАВИ 1937. ГОДИНЕ

Млади гимназијалци и учитељи у време буђења народне свести и народног препорода васпитавани су да као родољуби помогну свом народу после његовог ослобођења и уједињења и заносили су се племенитим идеалима да ће својом просветитељском мисијом отворити очи сељацима и олакшати им живот.

Млади гимназијалац Миодраг Луковић из Доње Црнишаве, син солунског ратника Радомира и Наталије, рођен је после повратка његовог оца са Солунског фронта 30. септембра 1919. године, као треће дете својих родитеља. Његова старија браћа Драгоје и Радојко су усмерени да као Радомирови наследници остану на земљи, а Миодраг, кога су звали Миле, био је хром у леву ногу од рођења и, по савету рибничког учитеља Владимира Лапчевића, септембра 1931. године уписан је у Реалну гимназију у Крушевцу.

Одушевљен другарством у гимназији и спреман да допринесе напретку свог народа Миодраг, звани међу друговима Лури, у старијим разредима је био заокупљен како да за време распуста као школац који проучава развој биљака и животиња, али и сложене путеве друштвеног

¹⁹³ Животије Живановић, *Спомена – од већрометине до благодатиња*, Стопања, 1997.

развитка, помогне својим мештанима и свом народу. Како је из разреда у разред постајао све зрелији и свеснији, он је више пажње посвећивао ботаници, зоологији, географији, али и политици, економији, кредитима, профиту, капитализму, социјализму, задругарству, да својим суседима у сеоским дућанима за време распуста држи предавање о ослобађању од заосталости. Због тога је кубурио са другим предметима.

Када је већ прешао у више разреде, он се двоумио да ли да после завршене гимназије студира агрономију и у свом родном селу оснује сељачку радну задругу по угледу на колхозе у Совјетској Русији, или да студира права и као адвокат брани бесплатно сиротињу и прогоњене од насиља власти. Волео је да чита књиге, али оне му нису биле доступне, осим оних из гимназијске библиотеке које је морао брзо читати и брзо враћати. Закључио је да су сељаци и радници заостали зато што им ни књига није приступачна.

Колико је познато, његов отац Радомир је био члан Демократске странке, а син је сматрао да све те грађанске странке служе за очување монархије и капиталистичког ропства, међутим, за излазак из заосталости је потребно поћи путем којим је пошла Совјетска Русија. Лури је волео књижевност и лепо се изражавао, па се убрзо нашао међу члановима Литерарне дружине „Напредак“. Чланови те групе су били његови најбољи другови: Миодраг Чајетинац Чајка из Трстеника, Миодраг Недељковић из Велике Дренове и Дамјан Максић из Пољне. Лури је у Крушевачкој гимназији упознао умне професоре који су поред предавања говорили о потреби друштвеног преображаја у Краљевини Југославији која се налазила у стању напетости због сепаратистичких тежњи политичких вођа Хрвата и Словенаца и идеолошке борбе комуниста.

Он је закључио да је једини прави пут ка напретку друштва просвећивање широких народних маса. У том смислу, по угледу на библиотеку литерарне дружине „Напредак“, предузео је мере да и он оснује библиотеку и читаоницу у свом родном селу Доњој Црнишави. Лури је био младић осећајан и болећив према свима онима који пате. Сматрао је да патње у друштву потичу од сурових незналица и насилника. На једној књизи је записао своје „Вјерују“:

Незналице и непросвећени људи су двоструко штећни по друштво: нису у стању да учествују у заједничкој изградњи друштва; у животној се користе непоштењем, лукавством и насиљем. Кад сувише нарасте број незналица, друштво постаје човјек животиња.

Он се решава да први у срезу оснује народну књижницу и читаоницу. Замишљао је да у тој читаоници окупља своје суседе и да им дели корисне књиге са поукама из пољопривреде и да им држи пре-

давања из историје и друштвеног уређења, да им прича о Растку Немањићу и кнезу Лазару, о Милошу Обилићу и Краљевићу Марку, али и о Светозару Марковићу и Димитрију Туцовићу и о њиховој борби да Србију просвете и унапреде.

Заинтересовао се какве су му дозволе потребне, набавио је статут неке библиотеке, преписао га и у јесен 1936. године поднео молбу правном одељењу бановине Моравске у Нишу. После одређене процедуре управа Моравске бановине издала је 8. јануара 1937. године решење којим се оснива Народна књижница и читаоница „Слога“ у Доњој Црнишави. Он по статуту сазива Скупштину од десетак суседа који су прихватили да буду чланови библиотеке. Скупштина бира Извршни одбор, председника и секретара. За председника Народне књижнице и читаонице „Слога“ у Доњој Црнишави изабран је једногласно Миодраг Луковић, ученик V разреда гимназије у Крушевцу, а за секретара Милија Јевђић Папоња, тежак из Доње Црнишаве.

„Слога“ је имала свој Статут оверен од Управе Моравске бановине и печат и штамбил. Председник је одмах прионуо са својим секретаром да поред постојећих књига, добијених као дар од приложника и добротвора, прибави нове потребне књиге и да упише чланове који ће плаћати чланарину намењену за куповину нових књига. Први чланови „Слоге“ су проглашени за утемељиваче Народне књижнице и читаонице. То су били махом зрели породични људи и неколико младића из Доње Црнишаве, а касније и из других места.

На првој годишњој скупштини, која је одржана око Православне нове 1938. године, било је присутно 45 чланова библиотеке „Слога“.

Утемељивачи су били: 1. Миодраг Луковић, 2. Радомир Луковић Раћко, 3. Драгоје Луковић, 4. Радојко Луковић, 5. Петар Марковић, 6. Радован Стаменић, 7. Милорад Тројић Лода, 8. Миљивоје Карацић Миша, 9. Јован Вукојичић, 10. Милутин Вукојичић Коћа, 11. Милорад Лукић, 12. Негосав Словић Неша, 13. Драгослав Палић, 14. Светислав Палић, 15. Драгољуб Палић, 16. Драгутин Палић, 17. Миленко Палић, 18. Љубомир Палић, 19. Војислав Палић, 20. Никола Палић, 21. Велисав Алексић Веља, 22. Душан Алексић Душко, 23. Павле Алексић, 24. Предраг Јевтић Дража, 25. Раденко Јевтић, 26. Душан Јевтић Дућанџија, 27. Драгоје Јевтић Драја, 28. Живадин Јевтић Жика, 29. Миодраг Марковић, воденичар, 30. Душан Дујдић Дујда, 31. Славко Гавриловић, 32. Душан Симоновић, 33. Исидор Вељковић Сиде, 34. Милисав Андрић Миса, 35. Светомир Живковић, шумар, 36. Александар Максимовић Цана, 37. Ђорђе Максимовић Ђока, 38. Радослав Максимовић Рака, 39. Миодраг Бзенић Муја, 40. Радош Бзенић Раша Хармоникаш, 41. Милош Бзенић, 42. Душан Николић Дрља, 43. Миљојко Карацић, 44. Божин Јевђић, 45. Велисав Здравковић, 46. Вукоје Пеливановић из Медвеђе, 47. Миљивоје Михајловић, учитељ из Горњег Рибника.

Оснивање „Слоге“ је изазвало право одушевљење међу сељацима који су се у снежним зимским данима окупљали у читаоници, у гостинској соби Радомира Луковића и крај топле фуруне бубњаре причали о прочитаним књигама и слушали Луријева предавања о Првом светском рату, о Русији, Француској и Немачкој, Америци и Енглеској.

Лури посећује угледне интелектуалце, професоре, учитеље и свештенике и од њих тражи прилог у књигама поучним за село. Сви познати школовани људи су се одазвали и поклонили му понеку књигу, а сеоске набавно-продајне задруге су се претплатиле на пољопривредне календаре који су садржали бројне поуке из пољопривреде. Библиотека је добила и низ књига у којима су описане борбе у балканским ратовима и романи и приповетке из Великог рата за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца. Такође, у књијници су се налазиле и народне јуначке песме. Укупно је почетком 1938. године било око 250 књига и часописа. Међу поклоњеним књигама нашле су се књиге владике Николаја и многе црквене књиге које су пропагирале богомолачки покрет. Књиге које су се односиле на раднички и комунистички покрет нестале су са првим данима окупације 1941. године.

Основни циљ „Слоге“ је по статуту био просвећивање и образовање пољопривредника и пропагирање модерне пољопривредне производње.

Школске 1938/1939. године Миодраг Луковић није положио VII разред гимназије, те је исти разред уписао 1939/1940. године у Реалној гимназији у Краљеву, где је нови директор био његов бивши професор историје из Крушевачке гимназије, Михајло Кнежевић. У Краљеву је становао код железничара Алојза Ловренчића, чији син Радмило, његов школски друг је био скојевац и курир Покрајинског комитета КПЈ. Тамо се Лури спријатељио са скојевцем Борисавом Стефановићем Гембешом, гимназијалцем из Велике Дренове. У то време све је чинио да скрене пажњу девојке коју је потајно волео. Била је то гимназијалка Рада Љујић из Краљева.

Док је влада умиривала народ причама о неутралности, народ је обузимао страх од новог тешког и крвавог рата. Скојевци су гајили наду да ће се Хитлеров гвоздени Вермахт разбити о стене Кремља.

На једној страници ухбеника немачког језика, поред приповетке „Апостол“ од Герхарта Хауптмана, Лури је записао: „Ово је преводио С. Васовић у највећем узбуђењу када смо чули да је Италија и по други пут бомбардовала Битољ 6. XI 1940.“

Срба Васовић је био ученик инвалид, без једне ноге. Умро је после рата.

Народна књижница и читаоница „Слога“ је добила значај тек после Априлског рата 1941. године. У њој се окупљала омладина која се спрема да ступи у Црнишавску партизанску чету. Из Београда је стигао пилот Миодраг Ристић Миле, син кочијаша Момира Ристића из Доње Црнишаве, који је по некој партијској директиви требало да командује Црнишавском четом, а Миодраг Луковић Лури је био предвиђен за политичког комесара. Чекајући наређење о дизању устанка и пошиљке оружја, Ристић је са омладинцима дрвеним пушкама вежбао стројева правила, а Лури је држао предавања о моћној црвеној Русији која ће прегазити Хитлера који сада тенковима тутњи кроз Европу и украјинске степе. Али раскол између устаника партизана и равногораца је Црнишавце вратио кућама. Луковић се запослио у Набавно-продајној задрузи као деловођа.¹⁹⁴

ГЛАВА XVI – РАЗВОЈ ЗДРАВСТВЕНЕ СЛУЖБЕ И ЗДРАВСТВЕНЕ КУЛТУРЕ У СРЕЗУ ТРСТЕНИЧКОМ – БРИГА О НАРОДНОМ ЗДРАВЉУ – НА САВЕСТИ НАРОДНИХ ЛЕКАРА

1. БЕЧКИ ДОКТОР МЕДИЦИНЕ, ДР МИЛАН СИМИЋ, БИВШИ РАТНИ ЗАРОБЉЕНИК, ПРВИ СРЕСКИ ЛЕКАР У ТРСТЕНИКУ ПОСЛЕ ОСЛОБОЂЕЊА 1918. ГОДИНЕ ОРГАНИЗУЈЕ ЛЕЧЕЊЕ И ЗАШТИТУ ОД ЗАРАЗНИХ БОЛЕСТИ СТАНОВНИШТВА

Др Милан Симић је један од првих народних лекара у Трстенику који су стекли образовање на европским универзитетима и који су знатно унапредили здравствену културу у Србији. Као филантроп усвојио је поред Хипократове заклетве и начела хуманизма и друштвене солидарности, па је као лекар и друштвени радник био заокупљен и проблемима друштвеног положаја радника и сељака из кога су проистицали многостуки узроци нарушавања народног здравља и ниске здравствене културе.

Милан Симић је рођен 1878. године у Сталаћу, основну школу је учио у Великом Шиљеовцу, а гимназију у Крушевцу. Као питомац расинског среза уписује се на Медицински факултет Универзитета у

¹⁹⁴ Четници Друге трстеничке бригаде капетана Николе Гордића су у Брезовици заробили партизанског курира Ненада Лукића из Чајкине 3. чете Расинског партизанског одреда која је разбијена бегала из Стубла на Јастребац. Курир им је открио партизанске јатаке у селима са десне стране Западне Мораве. Изгледа да им је он открио да је Миодраг Луковић био јатак Чајкиним партизанима у лето 1942. године. Једна црна тројка је увече 27. јануара 1943. године сишла у Доњу Црнишаву и, користећи партизанску лозинку, извела га из куће и одвела у снежну ноћ према Гочу и тамо му се изгубио траг.

Бечу 1899. године и студије завршава 1905. године и добија службу као срески лекар жупског среза у Александровцу, а после две године прелази у Трстеник где ради као срески лекар од 1908. до 1915. године. Истовремено, он ординира и као лекар у Врњачкој Бањи, у летњој сезони, као балнеолог. За време Првог светског рата он је лечећи војнике Српске војске оболеле од пегавог тифуса и сам прележао ову болест. За то време он је био управник једне резервне војне болнице са којом је одступао све до Скадра. Ту су га Аустријанци заробили почетком 1916. године и спровели у заробљенички логор из кога се вратио крајем 1918. године.

По повратку из заробљеништва постављен је поново за среског лекара у Трстенику, а 1921. године поново одлази у Беч на специјалистичке студије код професора Јулијуса Шница и Алојза Штрасера, где завршава курсеве хемотерапије, термотерапије и балнеотерапије. И наредних година је одлазио у Беч на усавршавање у области балнеотерапије.

Касније се посветио приватној лекарској пракси у Врњачкој Бањи. У исто време био је активан и као један од чланова социјалистичког покрета. Због сарадње са Комунистичком партијом хапшен је године 1929. године.

Надахнут идејама хуманизма, он је постао близак комунистима и бесплатно је лечио сиромашне грађане. Због тога није стекао никакав иметак, па је живео оскудно. Умро је у Београду у дубокој старости 1970. године.

2. ДР РАФАИЛО АЛФАНДАРИ ИЗ ПОЖАРЕВЦА И РУДОЛФ КЕНИГ ИЗ БЕОГРАДА, КАО СРЕСКИ ЛЕКАРИ У ТРСТЕНИКУ ОД 1920. ДО 1923. ГОДИНЕ ПРЕДУЗИМАЈУ МЕРЕ ЗА ИСКОРЕЊИВАЊЕ УЗРОКА ОПАСНИХ ЗАРАЗНИХ БОЛЕСТИ

Мада је ратовала против Аустро-Угарске и Немачке, Краљевина Србија је пружала пуно поверење стручњацима из области технике и медицине из ових земаља. Дужност лекара поред др Милана Симића је обављао 1919. године др Милан Миша Весел, затим 1920. године др Рафаило Алфандари.

Зна се само да је Рафаило Алфандари рођен 1881. године и да је после завршених студија медицине у Бечу 1911. године службовао као приватни лекар две године у Пожаревцу. У огласима се представљао као специјалиста за дечје и кожне болести, а затим је службовао у Крупњу као лекар среза рађевског. Учествовао је као војни лекар у ратовима 1912-1918. године и као савестан лекар одликован је више пута. Оженио се 1918. године и имао је двоје деце.

У Трстенику је радио у првој половини 1920. године. После страшних епидемија које су косиле становништво на прагу слободе, др Алфандари је у сарадњи са среским и државним властима приступио бројним мерама за заштиту деце од грознице, шарлаха, тифуса, шуге и предузео мере дезинфекције као превентивне заштите. Враћа се прво у Крупањ, па 1921. године у Зајечар, а 1926. године долази у Јагодину. Исте године стиче назив специјалисте за кожно-венеричне болести и 1931. године постаје шеф одељења у Обласној болници у Пожаревцу. Нестао је за време окупације 1941. године.

Од 1921. до 1923. године срески лекар у Трстенику је био још један бечки лекар. То је био др Рудолф Кениг (1884-1950), рођен у Београду, где је и матурирао 1903. године. Студије медицине је завршио у Бечу 1910. године. У балканским ратовима и у Рату за ослобођење и уједињење 1914-1918. године др Рудолф Кениг је био лекар војне болнице при Војсци Србије. При повлачењу Српске војске крајем 1915. године заробљен је код Пећи од стране аустроугарских трупа и спроведен у заробљенички логор, у коме је остао до краја 1918. године.

После повратка из заробљеништва добија службу као уговорни лекар у Трстенику 1921. године где остаје до 1923. године. У Трстенику се зближио са породицом апотекара Светислава Трајковића. Брзо је задобио наклоност мештана због своје предусретљивости и непосредности.

Поред дужности среског лекара он је обављао и санитарно-хигијенски надзор с циљем предупређења ширења заразних болести које су уношене са других подручја. Под његовим надзором извршене су вакцинације серумима против великих богиња и дифтерије. Из Трстеника се вратио у Београд где је живео до смрти 1950. године. Његов син, др Иван Кениг, је наставио породичну традицију и постао је угледан медицински специјалиста за ортопедију на клиници „Бањица“ у Београду.

3. ДР МИЛОВАН ПЕТКОВИЋ, ДОКТОР ИЗ ПРАГА, У ВЕЛИКОЈ ДРЕНОВИ ОД 1921. ДО 1924. ГОДИНЕ И МИЛАН Б. МИТРОВИЋ, ДОКТОР ИЗ ПАРИЗА, 1925-1926. ГОДИНЕ ОРГАНИЗУЈУ РАД ЗДРАВСТВЕНЕ ЗАДРУГЕ И БРИГУ О ЗДРАВЉУ СЕОСКОГ СТАНОВНИШТВА

Др Милован Петковић (1890-1972) је рођен у Врњцима, где је похађао основну школу. Првих шест разреда гимназије завршава у Крушевцу, а седми и осми у Трећој београдској гимназији. Године 1909. уписује се на студије медицине у Бечу. Студије прекида за време балканских ратова и у време Првог светског рата, када се ставља на располагање Војсци Србије и служи као медицинар у санитетској слу-

жби. При повлачењу српске војске и он је прешао тегобан марш преко Албаније, служио на Крфу и у Солуну, преживео је све страхоте и са победиоцима ушао у ослобођени Београд 1918. године са чином санитетског капетана.

Медицинске студије започете у Бечу наставља 1919. године у Прагу и завршава их 1921. године. Прво место службе добија у Великој Дренови, где ради као други срески санитетски референт до 1924. године. Надахнут социјалистичким идејама о удруживању широких народних маса и о задругарству као најбољем решењу друштвене солидарности и узајамне помоћи, он је организовао рад Здравствене задруге у Великој Дренови, основане још 1920. године, која је обезбеђивала у почетку долазак лекара из Трстеника у Велику Дренову, Селиште и Страгаре, организовао превентивне прегледе становника, пелцовања, долазак лекара код теже покретних пацијената и услове за рад лекара и помоћног особља и набавку приручних лекова за амбулантне болеснике.¹⁹⁵

*Др Милован Пешиковић је смело и са ентузијазмом присишћуио организовању рада у здравственој амбуланци и ванболничком стационару. Радне обавезе биле су му све веће и захтевале често даноноћно присуство ради пружања лекарске помоћи, поготову када је у стационару било болесника и шрудница. Све медицинске интервенције обављао је сам. Послове хигијене и обичне неге болесника обављао је приучени болничар. Једна домаћница у стационару се старала о исхрани и помагала у нези шрудница и породилца по упућству лекара. Подсећамо да се у том времену порођај по правилу обављао у кући породице. Својим радом др Пешиковић је убрзо стекао поверење и поштовање грађана Велике Дренове и околине.*¹⁹⁶

У жељи за стручним усавршавањем др Милован Петковић 1924. године одлази поново у Праг на стручно усавршавање. Похађа последипломске студије из балнеологије код професора Млађајевског и после годину дана долази у Врњачку Бању где обавља приватну лекарску праксу, а 1926. године изабран је за управника лечилишта Врњачке Бање. Он се позабавио лечењем лековитим водама, али и урбанистичким уређењем Врњачке Бање по угледу на европске бање и у том смислу ради на подизању новог бањског купатила и шеталишта са дрворедима крај Врњачке реке. Био је активан у организовању Певачког друштва. Добио је и признања као један од организатора фонда за помоћ сиромашним ученицима.

¹⁹⁵ Даница Ћосић, Милан Радић, *Пола века рада здравствене службе у Великој Дренови*, Велика Дренова, 1971.

¹⁹⁶ Александар Милићевић, *Историја штрстеничког здравства*, Трстеник, 2010.

По завршетку дужности управника он поново обавља приватну лекарску праксу у Врњачкој Бањи. Заједно са др Душаном Радићем учествује у културно-просветном животу Врњачке Бање. Од 1933. до 1937. године налази се на месту лекара окружног уреда социјалног осигурања. Од 1937. године он је и уговорни лекар Савеза набављачких државних служби (КООП). За време окупације 1941-1944. године бавио се пољопривредом, кријући се од Немаца. После рата радио је у Врњачкој Бањи и Крушевцу. Умро је 1972. године.

Кратко време, око годину дана 1925-1926. године, лекар у Великој Дренови је био др Милан Б. Митровић (1898-1970) из Крушевца, који је студије медицине завршио 1923. године у Паризу. Он је познат као полиглота који је у Првом светском рату научио француски, енглески, немачки и италијански језик. У Трстенику је забележен као један од првих комуниста.

У Великој Дренови је ординирао у адаптираним канцеларијама општине и у тзв. Декеровој бараци из америчког хуманитарног програма. Међутим, више је био усредсређен на пружање лекарске помоћи на терену, у кућним породичним условима, зависно од здравственог стања и покретљивости болесника. Посебно се истицао у бризи за децу и старија лица.

Др Митровић је 1926. године напустио Велику Дренову и прешао на рад у Крушевац, а 1935. је прешао на рад у Хигијенски завод у Београду где је радио и после 1945. године.

4. ДР ДРАГОЉУБ МИНИЋ, ЈЕДАН ОД 1.300 КАПЛАРА, ДОЛАЗИ СА СТУДИЈА У ПАРИЗУ НА МЕСТО СРЕСКОГ ЛЕКАРА У ТРСТЕНИКУ, ГДЕ ОРДИНИРА ОД 1925. ДО 1927. ГОДИНЕ

Др Драгољуб Минић Дража, докторанд из Париза, био је срески лекар у Трстенику од 1925. до 1927. године. Рођен је у Александровцу 1891. године као син председника општине Александровац и народног посланика, Новице Минића, и Стојне. Драгољуб је гимназију похађао у Нишу, али је због слободоумног наступања искључен из школе, па је наставио школовање у Крагујевцу где је положио велику матуру. Одлази у Минхен на студије грађевинарства, али га као студента треће године ту затиче рат. Прекида студије и долази у Србију и ступа у војску као један од легендарних 1.300 каплара. Био је храбар војник и у борбама је четири пута рањаван. За испољено пожртвовање и храброст више пута је одликован: Орденом Св. Саве, Карађорђевоом звездом и другим одликовањима.

После завршетка рата 1919. године одлази поново у Минхен, али му тамо не признају претходне године студија и он напушта грађевинарство, одлази у Француску и у Паризу се уписује на студије медицине које завршава 1925. године.

Новица Минић је био дугогодишњи председник општине Александровац и народни посланик. Био је пријатељ бившег председника општине трстеничке, Васе Анђелковића,¹⁹⁷ и породице Милуна Малићанина чији је син Милан био у то време председник општине трстеничке, па је, захваљујући старом пријатељству, позвао др Драгољуба да прихвати место среског лекара. Он долази у Трстеник после завршених студија на упражњено место среског санитетског пристава, односно референта. Ту је прионуо на рад на лечењу, али и здравственом просвећивању народа, користећи своја стечена знања у средишту европске медицинске науке. После успешног рада у Трстенику, желећи да стечена знања усаврши широм праксом и да напредује, одлази за Горњи Милановац где је радио као заменик управника Градске болнице до 1933. године. Враћа се у родни крај и ради у Крушевцу на интерном и хируршком одељењу Градске болнице, а 1941. године враћа се у родни Александровац где је постављен за управника болнице. После рата 1945. године ради поново у Крушевцу у школској поликлиници, а затим као санитарни инспектор све до одласка у пензију. Умро је 1962. године у Крушевцу.

Године 1928. Драгољуб се оженио Живком (1900-), ћерком трговца Димитрија и Захарије Дундо из Крушевца. Младенце је венчао поп Душан Весић из Крушевца, а стари сват му је био банкар и председник општине трстеничке, Милан Малићанин, а венчани кум му је био Војислав Павловић, адвокат из Београда. Драгољуб и Живка су имали сина Славољуба.

5. БОРИВОЈЕ БРАШИЋ (1900-1957), СРЕСКИ ЛЕКАР 1927. ГОДИНЕ, ОПРЕДЕЉУЈЕ СЕ ЗА РАД У МОНДЕНСКОМ ТУРИСТИЧКОМ МЕСТУ И ЛЕЧИЛИШТУ У ВРЊАЧКОЈ БАЊИ ГДЕ ЈЕ ИМАО ВИЛУ „ЗРАК“

У плејади младих лекара надахнутих хуманизмом и филантропијом, који су школовани у Европи да би дошли да лече сиротињу у запуштеним крајевима Балкана био је и Боривоје Брашић, син трстеничког трговца, који је у Врњачкој Бањи саградио вилу „Зрак“.

¹⁹⁷ Захваљујући подршци и предлогу Васе Анђелковића да се у буџету предвиде средства за подизање моста на Морави, који су подржали народни посланици Новица Минић из Александровца, Алекса Кнежевић из Бруса, Арса Дреновац из Крушевца и Алекса Купинић из Јагодине, Трстеник је 1898. године добио гвоздени мост на Западној Морави.

Боривоје је рођен у Трстенику, завршио је гимназију у Крушевцу, а затим као одличан ученик са државном стипендијом студира медицину на Медицинском факултету у Монпељеу у Француској 1926. године. По повратку у Београд завршава и специјалистичке студије интерне медицине, али је живо заинтересован за лечење минералним водама, па се посвећује балнеологији и долази у Врњачку Бању где ради као бањски лекар.

У недостатку стручног среског санитетског референта др Брашић 1927. године ради као срески лекар у Трстенику, али се убрзо враћа у Врњачку Бању у којој отвара ординацију у својој вили „Зрак“.

Проучавао је лековита својства минералних вода врњачких, па је у том смислу проучавао искуства светских балнеолога и учествовао на бројним саветовањима о лечењу лековитим водама и о својствима минералних вода најпознатијих бања Европе. Учествовао је и на Десетој скупштини Савеза купалишта, климатских места, бања, минералних врела и санаторијума у Краљевини Југославији која је одржана 14. и 15. октобра 1930. године у Врњачкој Бањи.

Тридесетих година он је ординирао у вили „Авала“ где су биле амбуланте и других врњачких лекара. Познато је да је др Боривоје Брашић бесплатно лечио сиромашне грађане и залагао се за збрињавање деце ратних сирочади.

6. ДР ДУШАН РАДИЋ, ПРИВРЕМЕНИ СРЕСКИ ЛЕКАР 1921-1922. ГОДИНЕ У ТРСТЕНИКУ ЗАМЕЊУЈЕ ДР РУДОЛФА КЕНИГА, А ПОТОМ ОТВАРА ЛЕКАРСКУ ОРДИНАЦИЈУ У ВРЊАЧКОЈ БАЊИ

Душан Радић, омиљени бањски лекар и познати књижевник је дошавши са школовања из Француске био извесно време и срески лекар у Трстенику, да би потом свој кратки, али бурни живот окончао као бањски лекар.

Душан Радић је рођен 6. октобра 1892. године у Крушевцу. Његов отац Милан, родом из Велике Дренове, био је на служби као писар општине Гаглово. Умро је од јевтике већ 1895. године, па се Душанова мајка Даринка са сином преселила код своје сестре Станке, супруге попа Михајла Минића из Мајдева на Расини. Али је убрзо умрла и Даринка, па је о Душану бригу водила његова тетка Станка и њен муж.

Душан је детињство провео у Мајдеву на Расини, школовао се у Крушевцу и Београду. У гимназији Душан се истиче не само као одличан ђак, већ и као младић широких интересовања и многоструког талента. Он учи виолину код Циганина Калинце, свира на забавама, пише литерарне саставе, глуми и засмејава комшилук. Са друговима приређује представе на салашу и у воденици на Расини.

Из Мајдева је понео и једну истинску рану непроболну. У једној дечјој игри повредио је ексером леву ногу. Рану су лечили разни травари и лекари, али она није зарастала и он је пропатио због своје мане. Младић је завршио шест разреда гимназије у Крушевцу и школовање наставио у Београду. У престоници је упознао познате песнике, глумце и музичаре. Ту се огледао као позоришни критичар и есејиста.

Године 1910. он је извесно време провео на лечењу у Бањи Ковиљачи, али његовој болесној нози нема лека. Његов старатељ и ментор поп Михајло Минић и његов пријатељ, београдски хотелијер Светозар Ботурић, који је добро знао немачки језик, прате Радића на путу за Беч ради лечења ноге, али су тамошњи лекари утврдили да је услед погрешног лечења рана запуштена и да је нужна ампутација ноге и уградња протезе. Из Беча се вратио као инвалид и наставио школовање. Велику матуру је положио 1912. године и исте године одлази на студије медицине на Универзитету у Нансију у Француској, пошто је посетио Берлин и Париз.

Нанси је највећи град покрајине Лорене. Лежи на рекама Мозелу и Марни. Душан је вредно студирао медицину, али је радо посеђивао концерте и позоришне представе. Висок и наочит Србин са наочарима је привукао пажњу девојака. Упознаје прву лепотицу Нансија Адриену Орвилер,¹⁹⁸ банкарску службеницу, која се дружи са студентом медицине Душаном, учи музику с њим и без родитељског благослова води слободну љубав с њим за време његових студија, у време када је затутњао рат на граници са Немачком, десетину километара удаљеном од Нансија.

Када је из љубави са Адриеном било на путу дете, Адриена је добила отказ. Душан се упутио њеним родитељима и запросио њихову кћер. Под злокобним надлетањима немачких авиона и за време бомбардовања Нансија, Душан и Адриена су добили кћер 10. јануара 1917. године којој су дали име Станка, по Душановој тетки из Мајдева. Након завршетка рата Душан и Адриена добијају сина Мишела (Нанси, 8. јануара 1919), који добија име по Душановом добротвору, попу Михајлу Минићу.

Године 1919. Душан Радић завршава студије медицине у Нансију. Његов докторски рад био је студија о сахарину, коју је бриљантно обрадио и одбранио пред комисијом. Исте године он и Адриена закључују грађански брак у Нансију у градској већници.

¹⁹⁸ Адриена Радић (1895-1983) била је чиновница Француске банке, филијале у Нансију. Са др Душаном Радићем је имала шесторо деце. После Станке (1917-), Мишела (1919-) и Јелене (1920-), Душан и Адриена су у Врњачкој Бањи добили још три ћерке: Злату (1923), Надицу (1925) и Даницу (1927). Адриена је после смрти мужа радила као преводилац у Тањугу и била је поносна на своју децу која су сва завршила факултете.

Године 1920. он се враћа у Србију са дипломом доктора медицине и са бременитом супругом Адриеном, ћерком Станком (1917) и сином Мишелом (1919).¹⁹⁹ Пре поласка за Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, Душан и Адриена су се октобра 1920. године венчали у православној цркви крај Сорбоне у Паризу. По доласку у Мајдево 29. новембра 1920. године рођена је њихова кћер Јелена. Исте године он отвара лекарску ординацију у Мајдеву и брзо стиче глас лекара који лечи не само лековима, већ и лепом речју и бригом за своје пацијенте, а сиротињу прегледа бесплатно, па чак и лекове купује онима најсиромашнијима.

Глас о младом лекару из Мајдева шири се селима у долини Расине, а затим и целом Жупом и Поморављем. Болесници долазе у његову ординацију из удаљених планинских села. Он одлучује да се пресели у Врњачку Бању где постоје бољи услови за болничко и бањско лечење и специјалистичке прегледе. У тој намери добија подршку попа Михајла Минића који купује вилу „Челиковић“ за лекарску ординацију и вилу „Нада“ у којој станује са породицом. Али приходи за велику породицу су недовољни и Радићи живе у оскудици. О томе је 1939. године сведочила Душанова супруга Адриена:

У шоку зиме 1921-1922. године живели смо иако сиромашно да је Душан решио да у Трсџенику, оближњем градићу, замењује неколико дана одсушној гр Кенића. У јануару око Светиој Саве, по највећој хладноћи, ујутру би одлазио саоницама, а увече се враћао полусмрзнућ, само да ме не остави саму са малом децом...

Ова зима у Србији за мене је била сипрашна. Снег је покривао шле у шоку шри дуа месеца. У пролеће је Душан уредио просипрану ординацију са великом чекаоницом у најлејшој вили, у ценшру вароши. Почео је да ради пуном снагом, јер су му сви сипановници Врњаца слали болеснике. Фијакерисипи, за које је увек имао добру реч, прејоручивали су га новим јосипима; сељаци, према којима је био шополико добар о њему су јоворили као о исцелишелеју; шрповци су га уздизали до неба; мали реншијери, са

¹⁹⁹ Надица (1925) се 1944. године у Београду удала за Драгољуба Ристића, официра из Пећи. Она је завршила правни факултет и 1950. године родила Биљану Ристић, познату даровиту певачицу, играчицу и глумицу. Драгољуб је постао дипломата, те је и Биљана живела у Канади као девојчица. После годину дана отац јој је добио службу у Њујорку, где су остали извесно време. Кад су се вратили у Југославију, Драгољуб је погинуо у саобраћајној несрећи 1962. године. Биљана је 1972. године постала мис Србије и Југославије. Апсолвирала је енглески језик и бавила се естрадном уметношћу. Била је удата за Душана Митевића, директора Радио-телевизије Београд са којим има сина Адама.

којима је преко зиме играо карије, ценили су и хвалили његову вредност, а сиромашни, које је бесплатно леčio, одужили су му се шаљући му све више и више пацијената; цела варош је понављала само његово име.²⁰⁰

Убрзо он постаје личност од највећег угледа у Врњачкој Бањи и у целом срезу трстеничком. Он обилази болеснике по селима и даје савете да промене хигијенске прилике које узрокују обољења, дружи се са бањским гостима и пацијентима, организује приредбе. Његовим доласком почиње ренесанса у Врњачкој Бањи. Он пише за месне „Бањске новости“ и успоставља сарадњу са листовима „Југославија“ у Крушевцу, а затим и са београдском „Политиком“.

Године 1924. он у заједници са др Љубишом Давидовићем и Чедомиром Радошевићем оснива прву Бањску поликлинику.

У Врњачкој Бањи он оснива музички оркестар у коме свира прву виолину и диригује њиме, затим оснива мешовити хор, а потом Соколско друштво коме је он први председник, док је секретар професор Лазар Радуновић.

Др Душан Радић је био свестан да се болести, као фантому зла и несреће, мора супротставити телесно и душевно здравље сваке личности, породице и народа као услов напретка и благостања, па се залагао за развој гимнастике, атлетике, пливања и ногомета. Мада нарушеног здравља, у лето 1936. године заједно са врњачким угледним грађанима, колегом др Миланом Симићем и протом Миланом Ржаничином основао је први фудбалски клуб „Гоч“ у Врњачкој Бањи. Велику помоћ клубу су пружили славни фудбалер Моша Марјановић и Трстеничанин Драгослав Клисарић, који су им поклонили спортску опрему. Моша им је поклатио и фудбалску лопту донету из Чехословачке.

Последњих година све мање времена је проводио у свирању, а све време после ординације проводио је у писању приповедака које је објављивао у „Политици“ и другим новинама. О његовим последњим годинма сведочио је његов син Михајло-Мишел:

Године 1936. мој отац је заувек прекинуо оркестарско свирање. Повремено би за себе узимао виолину и понешто засвирао. Предао се сав литерарном стваралаштву. Писао је самојрејорно, чак и преко онога што су му снаје дозвољавале. При брзом писању био је шешко чистљив, па је сам диктирао своје текстове мојој мајци која је као бивша стенографкиња невиђеном хитрином све куцала на ћириличној писаћој машини... Тако је моја мајка од вредне клавиристичке постала још боља диктилографкиња.²⁰¹

²⁰⁰ Адриена Радић, *Успомене на Душана Радића* (са француског превела Даница Радић-Деспотовић), Врњачка Бања, 1998.

²⁰¹ Сећања на др Душана Радића – Из Завичајне збирке Народне библиотеке „Др Душан Радић“ у Врњачкој Бањи.

Тешко оболео од туберкулозе и срчане слабости др Радић се лечи на клиници „Арновљевић“ у Београду. Али сви покушаји лекара да оболелог колегу и књижевника дигну из болничке постеље и врате у ординацију и за писаћи сто, остали су узалудни. Душан Радић добија све чешће срчане нападе и умире 20. августа 1938. године.

7. ДР ЉУБОДРАГ ЋОРИЋ (1895-1958), ЛЕКАР У ВЕЛИКОЈ ДРЕНОВИ ОД 1926. ГОДИНЕ, А ЗАТИМ У ВРЊАЧКОЈ БАЊИ ОД 1938. ГОДИНЕ СТУПА У ПОЛИТИЧКУ БОРБУ ЗА НАРОДНОГ ПОСЛАНИКА КАО КАНДИДАТ ДЕМОКРАТСКЕ СТРАНКЕ

У Великој Дренови после рата отворена је здравствена станица у којој је радио др Милован Петковић (1890-1972) од 1921. до 1924. године, а затим др Милан Б. Митровић (1898-1970).

На захтев грађана Велике Дренове и Управног одбора Здравствене задруге народни посланик Александар-Така Додић из Милутовца, један од првака Народне радикалне странке, 1926. године покренуо је акцију да се сагради Здравствена станица у Великој Дренови и организовао петицију грађана да се др Љубодраг Ћорић, као добар члан те странке, премести у родно место Велику Дренову. Петиција је предата краљу Александру и ресорни министар народног здравља др Славко Милетић је донео решење којим је др Љубодраг Ћорић, лекар са службом у Власотинцима, премештен за лекара у Великој Дренови.

Љубодраг Ћорић је рођен у Великој Дренови 1895. године као син богослова Михајла Ћорића и Цвете. Детињство проводи у Јошаничкој Бањи 1895. године где му је отац био на служби као учитељ у основној школи. Ту је нешто касније рођен и његов брат Хранислав (1899-1991), потоњи учитељ и врњачки свештеник, а на крају епископ и патријарх српски Герман. Када је учитељ Михајло Ћорић рукоположен за свештеника, добио је службу у парохијама Врњачка Бања и Велика Дренова. Љубодраг похађа основну школу у Великој Дренови, а затим гимназију у Крушевцу. Родитељи му рано умиру, отац 1907, а мајка 1913. године и он се као младић стара о брату и сестри. Прихвата службу учитеља у тек ослобођеној Јужној Србији (потоњој Македонији) у којој га затиче рат 1914. године. Он ступа у Војску Србије која се повлачи преко Албаније и стиже на Крф. Српска влада га са Крфа упућује на студије медицине у Рим. Године 1918. прекида студије и враћа се са српском војском у Србију, а после ослобођења и уједињења Срба, Хрвата и Словенаца наставља студије у Паризу. Из Париза се поново враћа у Рим где завршава студије медицине 1924. године. После завршених студија медицине радио је као лекар у Власотинцима.

Када је 1926. године премештен у Велику Дренову, он са великим одушевљењем прихвата изградњу и опремање савремене здравствене станице. Постаје омиљен народни лекар и један од истакнутих народних представника, па учествује и на изборима за народне посланике, у почетку у агитацији за Таку Додића, а касније прелази у опозицију и 1938. године, као кандидат Удружене опозиције и политички противник радикалском кандидату Милошу Малићанину, али је политичку битку изгубио и није изабран за народног посланика.

Када је 1938. године умро др Душан Радић, лекар у Врњачкој Бањи, на његово место је дошао др Љубодраг Ђорић. У Врњачкој Бањи је живео до смрти 1958. године.

После одласка др Љубодрага Ђорића у Врњачку Бању 1938. године, лекар у Здравственој амбуланти и стационару у Великој Дренови био је др Радомир Љутовац (1901-1992).

Године 1923. у Трстеник је дошла прва школована бабица Васка Петровић-Бранковић (Алексинац, 1890), која је обилазила породиље по домовима као среска бабица и помогла многим женама да донесу на свет новорођену децу, а касније била бабица у Породилишту.

У исто време више лекара ради у Лечилишту у Врњачкој Бањи где лече бањске госте из разних крајева Краљевине СХС, односно Југославије.

8. СПЕЦИЈАЛИСТА ИНТЕРНЕ МЕДИЦИНЕ, ДР МИЛОШ РАШКОВИЋ, ПОБОРНИК ЕВРОПЕИЗАЦИЈЕ ВРЊАЧКЕ БАЊЕ И НАРОДНИ ПОСЛАНИК ДЕМОКРАТСКЕ СТРАНKE ОД 1935. ДО 1938. ГОДИНЕ

У исто време о здрављу становништва брине и бањски лекар др Милош Рашковић, који је медицину студирао у Берлину, а дипломирао у Берну у Швајцарској, а рат провео на Крфу и Солунском фронту, лечећи српске војнике.

Последњу деценију уочи Другог светског рата обележила је и делатност истакнутог врњачког лекара др Милоша Рашковића (1888-1947), рођеног у Трстенику од родитеља који су пореклом из Почевине. Гимназију је завршио у Крушевцу и Београду, а студије у Берлину и Берну. Био је санитетски официр Војске Краљевине Србије на Солунском фронту. После Великог рата је извесно време радио као санитетски поручник и војни лекар у Крагујевцу, а затим се демобилисао и отворио је приватну ординацију у вили „Спландор“ у Врњачкој Бањи. Као лекар интерниста уживао је глас изврсног дијагностичара, па је више пута позиван на конзилијуме у београдским болницама. Био

је познат као хуманиста и филантроп. Лечио је сиромашне болеснике бесплатно, а са својим братом Верољубом делио је храну сиромашнима за време рата. Настојао је да се у трстеничком срезу становништво заштити од туберкулозе коју је сматрао за социјалну болест.

Као дугогодишњи бањски лекар бавио се и публицистиком. Био је један од оснивача и сарадника листа „Бањске новости“. Бавио се и политиком. Колико је познато, мењао је странке, али није постигао велики успех на том пољу, више успеха је имао у својој лекарској професији.

Његов отац Светозар Рашковић, терзија и трговац, био је дугогодишњи старешина Трговачко-терзијског еснафа у Трстенику. Са супругом Маријом, која је умрла у време изградње цркве Свете Тројице, имао је кћери Јулијану и Живку и сина Милоша. Штитећи интересе свога еснафа, ватрено је бранио терзије од трговаца који су продавали готова конфекцијска одела и врсне мајсторе остављали без посла. Заједно са Стеваном Милетићем, старешином Бакалског еснафа, писао је писмо министру народне привреде с молбом да се забрани трговцима у Врњачкој Бањи да продају мануфактурну робу у својим дућанима, јер тиме остављају трстеничке занатлије без посла, нарочито за време летње сезоне. Касније је увидео узалудност тога посла, па се и сам преселио у Врњачку Бању.

У трстеничком листу „Народна воља“ августа 1935. године из пера уредника Саве Поповића изашао је сатиричан натпис „Кумова правда“ у коме се извргава подсмеху страначко мешетарење после избора за народне посланике.

Аутор пише како је за време избора од 5. маја 1935. године Александар-Така Додић тражио подршку свога кума др Љубодрага Ђорића, који му је окренуо леђа и подржао демократу др Милоша Рашковића. После избора др Ђорић је на своју страну придобио и трговца и бившег народног посланика, Ранка Обрадовића, који је пре тога био присталица Таке Додића.

На парламентарним изборима 5. маја 1935. године др Милош Рашковић као кандидат Демократске странке победио је радикала Александра-Таку Додића и постао народни посланик. Његов мандат је трајао до децембра 1938. године.

Др Милош Рашковић је радио као специјалиста интерне медицине. Бавио се и социјалном и комуналном медицином, успео је да министарство народног здравља обезбеди радове на каптажи врњачких минералних вода и тиме вишеструко повећа капацитет извора и тиме повећа капацитет лечилишта и посећеност туриста. Др Рашковић је у сарадњи са осталим бањским лекарима утицао на европеизацију Вр-

њачке Бање изградњом савремених јавних нужника по хигијенским захтевима. Залагао се код среских и општинских власти за уређење путева, асфалтирање и прање улица, пошумљавање и озелењавање паркова што је све утицало на унапређење животне и радне средине.

У скупштинским записницима је забележено да је посланик Милош Рашковић на седници од 18. марта 1937. године гласао за сарадњу Краљевине Југославије у ваздушној пловидби са Немачком.

За време Другог светског рата као добар познавалац немачког језика посредовао је код немачких власти за ослобађање недужних талаца из логора.

Умро је 1947. године и сахрањен у Врњцима.

9. ВРЕМЕ ВЕРЕ У ИДЕАЛЕ БРАТСТВА И ЈУГОСЛОВЕНСКОГ ЈЕДИНСТВА И ПОВЕРАВАЊЕ БРИГЕ О ЗДРАВЉУ ЖИТЕЉА ТРСТЕНИКА И ОКОЛИНЕ ДР ЛЕОНАРДУ РОГИЋУ, ЛИЈЕЧНИКУ ИЗ ХРВАТСКЕ

Др Леонард Рогић (1902) је рођен у Далмацији, гимназију је похађао у Загребу, а студије медицине завршио у Бечу 1926. године. После ослобођења и уједињења он је као Далматинац био одушевљен идејом југословенства и долази добровољно у Србију. За среског лекара у Трстенику постављен је 1927. године где остаје до 1931. када је постављен за управника Градске болнице у Крушевцу. Док је обављао дужност као срески лекар у Трстенику, преко лета је радио као сезонски лекар и балнеолог у Врњачкој Бањи. Запажено је његово учешће на 9. конгресу Савеза купалишта, климатских места и санаторијума у Краљевини Југославији 14. и 15. октобра 1929. године у Сарајеву.²⁰²

У Трстенику је уживао углед отменог и образованог интелектуалца и медицинског стручњака.

Др Рогић је уживао глас стручног лекара. Без одлагања се одазивао позивима за помоћ и одлазио је у кућне посете код теже покретних болесника у свако доба дана и ноћи, у граду и селу. Није био претерано љубазан према људима према којима то није било потребно. Али остала је и једна тужба која је помрачила славу када није указао хитну помоћ детету које је отац донео у његову ординацију. Лекар је наредио оцу да чека у чекаоници и дете је умрло на рукама оца.

Мада римокатолик, оженио се Српкињом Загорком и службовао у Крушевцу и Трстенику. Године 1931. др Леонард и Загорка су у Трстенику добили сина Ивана Вјекослава, који је крштен по римокатоличком обреду у Краљеву у католичкој цркви Св. Миховила.

²⁰² Огњен Топаловић, *Сјари бањски лекари*, Врњачка Бања, 1996.

Др Рогих се дружио углавном са варошким чиновницима и угледним грађанима. У слободном времену са својим друштвом седео је обично у кафани „Касина“, коју је држао учитељ Марко Богојевић, у којој су се уз разговор играле карте, домине и билијар и слушала пригодна музика.²⁰³

После одласка из Трстеника др Леонард Рогих је добио чин санитетског мајора и постављен је за управника Војне болнице у Крушевцу. Из Крушевца је прекомандован за Битољ.

Мада је био у првим годинама после уједињења одушевљен југословенством, касније постаје националиста и пред Други светски рат враћа се у Хрватску и у рату 1941. године ступа у службу НДХ.

10. ДР САВА СТАНОЈЕВИЋ (1898-1982) ИЗ БЕОГРАДА ПОСЛЕ АЛБАНСКЕ ГОЛГОТЕ И СТУДИЈА У ФРАНЦУСКОЈ ДОЛАЗИ У ТРСТЕНИК ГДЕ ПОСТАЈЕ ОМИЉЕНИ НАРОДНИ ЛЕКАР КОЈИ ЈЕ СВОЈУ СУДБИНУ ЗАУВЕК ВЕЗАО ЗА СВОЈЕ СУГРАЂАНЕ КАО СРЕСКИ ЛЕКАР ОД 1931. ГОДИНЕ

Године 1930. за среског лекара у Трстенику је постављен др Сава Станојевић, а лекар у Врњачкој Бањи је био др Душан Радић.

Др Сава Станојевић (1898-1982), дугогодишњи срески лекар у Трстенику, пореклом је из угледне београдске породице. Отац Светислав Станојевић био је професор права на Високој школи у Београду, а затим конзул Краљевине Србије у Трсту и Битољу. Оженио се Ангелином, ћерком генерала Саве Грујића, председника српске владе. У тој угледној породици родио се 22. јуна 1898. године син Сава. Као гимназијалац и син дипломате он савршено говори француски језик, тада дипломатски међународни језик, па 1915. године у Пироту, где се затекла његова породица на почетку рата Аустро-Угарске против Србије, ступа у службу Француске војне медицинске мисије као преводилац, док је његов отац Светислав именован за војног судију.

Са француском здравственом мисијом нашао се после повлачења преко Албаније у Скадру у прихватилшту са 2.000 рањеника и болесника. И када је уз помоћ Црвеног крста ова болница евакуисана и укрцана на енглески брод „Кинг Алберт“, на пучини Јадранског мора наилазе на непријатељске подморнице и после драматичног сусрета са непријатељском морнарицом и лутања по Средоземном мору од луке до луке, јер се савезници нису отимали за брод рањеника, болесника и

²⁰³ Казивање судије Милоша Ђорђевића из Трстеника.

самртника, Сава са осталим српским избеглицама стиже у луку спасења у Марсељ, одакле, после карантина са осталим српским ђацима, долази у Ницу где похађа гимназију и матурира. Забринут за своју мајку Ангелину, која је остала сама у поробљеној Србији, сетио се шпанског дипломате, бившег конзула из Битоља и пријатеља његове породице и замолио га за помоћ, а овај га упути да се обрати лично шпанском двору. И као у неком роману, краљ Алфонсо је замолио владу неутралне Швајцарске за услугу и ускоро се мајка Ангелина нашла у Ници поред свог сина.

После велике матуре Сава наставља студије медицине на Универзитету у Паризу и дипломира на Сорбони. За време студија бави се атлетиком, учествује на слету 1919. године и као изврстан гимнастичар је одликован медаљом. На Универзитету у Паризу је докторирао 30. марта 1925. године с тезом „Прилог проучавању маларије у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца“. Исте године долази у домовину где је ступио у службу Министарства здравља Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца као лекар болнице у Сарајеву, затим ради као срески лекар у Би-хаћу (1926), па у Смедереву (1927), и у Драгачеву и у болници у Ужицу (1928).

На дан 5. фебруара 1931. године поставило га је Министарство здравља Краљевине Југославије за среског лекара у Трстенику, у коме је због своје бриге о здрављу житеља ове варошице, због своје љубави за своје пацијенте постао најомиљенији лекар и где остаје до 1966. године када је пензионисан после пуне четири деценије бдења над здрављем болесника.

После пензионисања је живео повучено у Београду са својом животном сапутницом Даринком Парађанин, која му је у младим данима била помоћница у ординацији, а временом блиска особа и у кући. У позним годинама добио је висока друштвена признања за свој самопрегоран рад, а посебно за одважни и мудри чин супротстављања фашистичкој расистичкој ратној машини 1942. године којим је Цигане из Старе Чаршије спасио од депортације и уништења.

Доктор Сава је умро у родном Београду 9. марта 1982. године.²⁰⁴ Урна с његовим пепелом је постављена крај посмртних остатака његове мајке Ангелине на трстеничком гробљу.

²⁰⁴ На десетогодишњицу његове смрти, 1992. године, здравствена установа коју је створио и у којој је радио пуне четири деценије добила је одлуком колектива запослених име Дом народног здравља „Др Сава Станојевић“ Трстеник.

11. ДР РАДОМИР ЉУТОВАЦ ИЗ ПОЉНЕ, ПРВИ СРЕСКИ ЛЕКАР ШКОЛОВАН НА МЕДИЦИНСКОМ ФАКУЛТЕТУ У БЕОГРАДУ, ПОСВЕЋУЈЕ ЧИТАВ ЖИВОТ СВОМЕ ЗАВИЧАЈУ

Међу првим студентима медицине на тек отвореном Медицинском факултету Универзитета у Београду нашао се млади Радомир Љутовац (1901-1991) из Пољне, матурант Крушевачке гимназије. Стекао је диплому лекара опште праксе 1929. године као 235. лекар од отварања овог факултета. Приправнички стаж је одслужио у Општој државној болници у Крушевцу, а после балнеолошког течаја у Београду стекао је право за обављање приватне лекарске праксе. Приватну лекарску праксу опште медицине обавља у Врњачкој Бањи од 1930. до 1934. године када долази за среског лекара у Трстеник, а краће време радио је на Руднику. Када је 1938. године др Љубодраг Ђорић добио место лекара у Врњачкој Бањи, др Радомир Љутовац долази у својству среског санитетског референта као лекар Здравствене задруге у Великој Дренови. На том месту остаје и за време рата 1941-1945. године и касније све до 1951. године. Касније је усавршавао лечење плућних болести на Институту за плућне болести у Београду, те је после специјалистичког стажа добио звање примаријуса фтизиолога и радно место шефа Анитуберкулозног диспанзера у Трстенику.

Уочи Другог светског рата 1940. године др Љутовац је организовао „Домаћички течај за женску сеоску омладину“ који су похађале девојке из Велике Дренове и околине. Овај течај је имао велики значај за унапређење здравствене културе сеоских жена.

Др Радомир Љутовац се женио два пута. Са Јеленом Катић из Медвеђе је имао сина др Миодрага, а 1952. године оженио се др Катарином (1922-), ћерком Димитрија из Ужица, са којом је имао кћер др Радмилу.

Као лекар је уочи рата 1941. године радио и Боривоје Ћосић (1915-1992), син Љубише и Милане из Велике Дренове, матурирао у Крушевачкој гимназији 1934. године, студирао медицину у Београду, где је и дипломирао. За време рата радио је као лекар у Великој Дренови. Ожењен Милом са којом је имао две кћери Елу и Лидију. После Другог светског рата био је професор Медицинског факултета у Нишу.

12. ФАРМАЦЕУТИ У ТРСТЕНИКУ: АПОТЕКАР МР СВЕТОЛИК ТРАЈКОВИЋ, МР ЉУБИЦА РАКИЋ И МР ДРАГОЉУБ ИВКОВИЋ И ЊИХОВ ДОПРИНОС ЗДРАВЉУ СТАНОВНИШТВА

Прву апотеку у Трстенику отворио је магистар фармације Љубомир Новаковић 1886. године, а већ 1890. године и апотеку у Врњачкој Бањи. Године 1892. се преселио у Крушевац, апотеку у Трсте-

нику је продао по одобрењу Министарства здравља мр Димитрију Стојићевићу. Када је мр Стојићевић умро 1909. године, његова супруга и кћер Аделаида су 1912. године продале концесију своме куму апотекару мр Светолику Трајковићу.

Мр Светолик Трајковић (1883-1943), апотекар из Врњачке Бање, саградио је модерну апотеку у Улици цара Душана у Трстенику и у њој уредио лабораторију за израду приручних лекова. У лабораторији је извесно време радила и његова кума Аделаида, кћер преминулог апотекара Стојићевића.

Мр Светолик и Милена су имали кћери Милицу, Слободу и Веру и сина Мирослава. Знамо да је Слобода рођена 1918. године у Врњачкој Бањи, али је крштена у Трстенику када су српски топови са Солунског фронта најављивали победнички марш васкрсле српске армије. Име јој даде слободоумна кума Аделаида у договору са родитељима.

Када је 1928. године са породицом Светолик Трајковић напустио Трстеник и преселио се за Београд, он је задржао апотеку у Врњачкој Бањи, а апотеку у Трстенику продао мр Љубици Ракић. Светолик је у Београду имао рођеног брата Светислава-Тису, који је био трговац од угледа.

Мр фармације, Љубица Ракић, се 1932. године удала за апотекара мр Драгољуба Ивковића, са којим је у Улици цара Душана, на плацу купљеном од Трајковића, 1940. године саградила нову апотеку, обложену белим мермером. Ова апотека је била отворена и за време рата 1941-1945. године, а национализована је 1948. године.

Трајковићи су одржавали везе са бившим пријатељима из Трстеника. Некима су помогли да нађу службу у Београду. Били су пријатељи Иброваца, Малићанина, Мирића, Митровића и других. Мада су остваривали добре приходе у Врњачкој Бањи, одлучили су да се одселе за Београд ради школовања њихове деце.

У Београду су успешно пословали, па су остваривали добар приход. Године 1939. била је свадба њихове најстарије кћери Милице. Један од сватова на тој свадби био је и Војислав Бубиша Симић, послератни познати хез музичар и диригент. Забележена су његова сећања на ту свадбу на којој је један од сватова био Иво Лола Рибар, секретар Скоја, вереник студенткиње Слободе Трајковић:

Иву Лолу Рибара сам први и једини пут видео у Београду 1939. године на свадби Милице, најстарије кћери апотекара Светолика Трајковића. Међу мноштвом сватова из угледних и богатих београдских породица, Лола, леушаст човек, изгледао је као да не припада том свету, мада му је отац био др Иван Рибар, адвокат и председник Скупштине

Краљевине Југославије. Издвојен са стране причао је са Слободом-Богом, млађом Миличином сестром с којом се забављао. Бога је то име добила јер је рођена кад је земља била слободна.

Лола је студирао права и дуго био на важним задацима у КПЈ. Слушали смо приче о његовој изванредној интелигенцији и образовању, па и да је као представник Југославије на разним важним светским омладинским конгресима у Бриселу, Паризу и Женеви својим говорима на француском језику, који су трајали и по два сата, задивио све делегате. Цео предрајни Београд је причао о љубави између ње и Бобе, али нико није ни помислио да ће бити фатална за целу породицу Трајковић.²⁰⁵

Дугогодишњи пријатељ мога оца Светолик Трајковић је био врло имућан и, поред куће и апотеке у Београду, имао је и вилу и апотеку у Врњачкој Бањи. Али и један велики амерички ауто и, ишло је ретко у ово време, личној возача, Фрица, земунског фолксвогнера, који је био обучен у шоферску униформу, са чизмама и качкетом, баш као у холивудским филмовима.

Љубав између Лоле и Бобе, упркос његовим љубовањима, била је све јача и они су се пред рат верили. Лола се у партијској хијерархији пенђао, па је пред сам рат ухаживан и интениран у Билеће. Немачке бомбе 6. априла су срушиле цео блок зграда где се налазила Трајковићева апотека. Шофер Фриц је нестало три дана раније, а аутомобил су запленили Немци. Лола је отишла у илегалу, али је одржавао везу са Богом.

У Трстенику и околини су радили на здравственој заштити становништва и дентисти Радмила Радовановић, која се одселила за Краљево, затим Александар Нојхауз (нестао 1941. године) и други.

ГЛАВА XVII – УСПОН КУЛТУРЕ И УМЕТНОСТИ У ТРСТЕНИКУ И ВРЊАЧКОЈ БАЊИ КАО ИЗРАЗ ВЕЛИКИХ НАДАЊА И ОДУШЕВЉЕЊА ЗА ПОЛЕТ НОВЕ ВЕЛИКЕ ДРЖАВЕ БРАТСКИХ НАРОДА

1. ПЕДАГОШКА ПОЕМА ДР СРЕТЕНА АЦИЋА ИЗ МАЛЕ СУГУБИНЕ, ОСНИВАЧА УЧИТЕЉСКЕ ШКОЛЕ У ЈАГОДИНИ, И ЊЕГОВЕ КЋЕРИ НАДЕЖДЕ, АНЂЕОСКЕ НЕГОВАТЕЉИЦЕ СИРОЧАДИ У БИТОЉУ И ТРСТЕНИКУ, ПОТОЊЕ МОНАХИЊЕ АНЕ, НАСТОЈАТЕЉНИЦЕ МАНАСТИРА ВРАЂЕВШНИЦЕ

Варошица Трстеник је изнедрила великог просветитеља, Сретена Мачужића Ацића, оснивача Учитељске школе у Јагодини и најславније име српске педагогије почетком XX века. Сретен Ацић је

²⁰⁵ Апотека мр Светолика Трајковића у Београду је била отворена за време окупације. Нажалост, 1942. године Немци су ухватили писмо Иве Лоле Рибара Слободи Трајковић, Гестапо је ухапсио целу њену породицу и они су страдали у логору на Сајмишту 1943. године.

рођен 1856. године у Малој Сугубини у породици учитеља Милуна Мачужића. Рано је остао без родитеља, па се о њему старао његов деда по мајци, врњачки прота Јефтимије Поповић (1800-1869), који је после ходочашћа и поклоњења Христовом гробу у Јерусалиму добио почасни назив Хација. У дому свога деде мали Сретен је стекао хришћанске врлине, а посебно трудољубивост, љубав према ближњему своме и хришћанско милосрђе. Ту је спознао пут ка стицању врлина и научио како да се избегавају пороци као узроци личне и породичне несреће. Ту је нашао и топлину изгубљеног родитељског дома, па је из поштовања према своме деди узео презиме Хаџић.

После завршене основне школе у Трстенику, Сретен је похађао гимназију у Крагујевцу, а затим је завршио учитељску школу у Београду. Био је узоран учитељ у основној школи у Трстенику 1881-1882. и у Кучеву. Као државни питомац студирао је педагогију у Бечу и Лајпцигу (1882-1889). По повратку у домовину био је професор богословије у Нишу, а затим на Уметничкој школи у Јагодини и у Београду.

У зрелим годинама оженио се учитељицом Милевом Поповић (1866-1932), ћерком професора богословије Јанићија Поповића из Београда, са којом је имао сина Милована (1897-1915) и кћер Надежду (1900-1975).

Године 1898. добија задатак од Министарства просвете Краљевине Србије да по образовном програму заснованом на европским педагошким нормама оснује школу за школовање учитеља основних школа. Он оснива Учитељску школу у Јагодини у којој је био дугогодишњи директор. Непосредно поред школе Сретен је саградио породични дом у коме је живео са породицом. Учитељску школу у Јагодини је уредио као узорну школу из које су излазили народни учитељи спремни да пожртвовано раде на народном просвећивању за добробит свога српског народа. Био је изразито рационалан као педагог, па је велики значај придавао практичној настави. Учитељи који су изашли из ове школе одлично су били припремљени за рад са сеоском децом: познавали су зоологију, ботанику, антропологију, поуке из пољопривреде и хигијене и били су надахнути мисионарским полетом да препоруде млади српски нараштај. У годинама када Хаџић није више био управитељ, млади учитељи из ове школе, трагајући за путевима препорода српског народа, открили су идеје научног социјализма и приклонили се социјалистичком и комунистичком покрету. Написао је низ огледа и студија из области педагогије и уџбеник *Увод у науку о васпитању*.

Пензионисан је 1924. године.²⁰⁶ Умро је 9. децембра 1933. године у Београду, али је својим пореклом и животом био дубоко везан за Трстеник.

²⁰⁶ Велизар Недовић, *Педагошки огледи Српсена Аџића*, Јагодина, 1998.

Оливер Ђорђевић, *Српсена Аџић и његова породица*, Горњи Милановац, 2001.
Живот и дело Српсена Аџића, Јагодина, 2006.

Црвенокоса Надежда, кћерка Сретенова, од детињства је била болешњива, али веома осећајна и друштвена, јер је одрасла у школском дворишту пуном деце са којом се дружила, учила, играла. Када су Сретен и Милева изгубили сина Милована, који је изгубио живот у одбрани отаџбине 1915. године, једина утеха им је била Надежда, девојка са анђеоском душом, рођена да утеши и улије наду свим страдалницима, којих је у та смутна времена било мноштво.

Надежда је основну школу учила у Београду, а затим се уписала на реномирани Завод „Света Марија“ у Турн-Северину, у Румунији, где је васпитавана у монашком реду, покрај часних сестара које су водиле ову установу. Рат 1914-1918. године прекида њено школовање и она се враћа у Београд где се окупила породица стрепећи над судбином њеног брата Милована који је одступао као редов Српске војске према Крфу и Солуну. У жељи да успоставе писмену везу са пријатељима у свету Надежда и њен отац Сретен уче есперанто и оснивају Први есперанто клуб у Јагодини, међу првима у Србији. Ускоро су сазнали и без есперанта болну вест да је Милован нестao на путу према Крфу крајем 1915. године.

После ослобођења и уједињења Срба, Хрвата и Словенаца Надежда живи у Београду, завршава школу за примењене декоративне уметности и ради као наставница. Након смрти мајке Милеве и оца Сретена Надежда све више размишља да се посвети добротворном раду и неговању хришћанских врлина деце и омладине.

„Још као млада девојка Надежда је жалила што не осећа довољно молитву у цркви у Јагодини на богослужењима. Њена млада душа још тада је била жељна праве и искрене молитве какву ће много година касније упознати од свештеника и богомољаца у Руској цркви у Београду и руских монаха у манастиру Хопово.“²⁰⁷

У Битољу је основано прихватилиште за сирочад без родитеља звано „Богдај“ које је подигао епископ Николај Велимировић док се налазио на трону Охридске архиепископије. На позив епископа Николаја из Београда је 1935. године дошла учитељица Надежда Ацић. Надахнута светосавским идеалима и љубављу према своме роду, посебно према деци, Надежда је свој живот посветила мисионарској бризи о сиротима, немоћнима и болнима и са сестринском бригом се старала о незбринутој сирочади у прихватилишту „Богдај“ у Битољу.

Радећи добровољно, без плате, срећна што сирочићима без родитеља, окупљеним из читаве Краљевине Југославије, срећна што су сирота деца добила кров над главом, комад хлеба и тањир јела, топле

²⁰⁷ Оливер Ђорђевић, *Детињство Надежде Ацић, поштом високо преједобне мајки Ане, ишуманије манастира Враћевинице*, Јагодина, 2003.

речи љубави са којима их је будила и успављивала, надокнадивши им љубав мајке и сестре, Надежда Ацић је била оваплоћење Христове науке у свету пуном суровости и себичности.

Године 1939. на свечан начин постављена је у парку Учитељске школе у Јагодини спомен-биста професора Сретена Ацића, оснивача ове школе. На откривање бисте позвана је и учитељица и васпитачица Надежда из Битоља.

Том приликом владика жички Николај је упутио писмо организаторима:

Да моју доћи ја бих о живом Срећену Ацићу говорио, у лицу његове кћери Надежде Ацић. Три године она управља децјим хранилиштем „Бојдај“ у Бишољу и служи без икакве њене земаљске и награде, иако да изазива дивљење и поштовање целој Бишољи. Она је сва зајојена духом јеванђељске службе, што јој даје више светлости и снаге него што би јој могле дати све зајадне његовостије. Служити и само служити на славу Божију, на користи ближњих, на спасање своје душе – то је њена сва филозофија, проста, но изванредно динамична. „Тако ме је отац васпитавао“, говори често сестра Нада... У добром васпитању је разлој штоа. Зато савешујем свима да поште Бишољ и виде живи сиоменик њок. Срећену Ацићу.

Епископ Николај

Али Битољ је први у Краљевини Југославији још новембра 1940. године искусио долазак ратне олује када је, наводно грешком, засут бомбама Мусолинијевих бомбардера који су нападали Грчку.

У Априлском рату многа деца погинулих и страдалих су остала без ичије заштите. Тада је учитељица Надежда Ацић протерана из Битоља и, на позив епископа жичког, Николаја, дошла у Трстеник, завичајни град свога оца Сретена. У Трстенику, у Дому храма Свете Тројице, сместила је око двадесетак дечака, а у сестринство манастира Љубостиње 12 девојчица. После извесног времена, када су престале борбе устаника и Немаца које су завршене масовном одмаздом – стрељањем талаца у Краљеву, ова сирочад су смештена у Српски избеглички дом у Врњачкој Бањи.

У тим најтежим данима окупације Надежда је са њаком на леђима просила брашно, маст и кромпир по сеоским кућама како би обезбедила ратним сирочићима топли оброк. Мада није била још монахиња већ само искушеница, носила је монашку ризу како би лакше пролазила окупаторске страже. Није се плашила ни немачких ни бугарских патрола, ни полицијског часа. Често су сирочићи радосно кликнули видевши погрбљену под тешким њаком тетку Наду како

журно корача ка Прихватилишту. Многи сирочићи су касније, расејани широм Југославије, носили у срцу сећање на неговатељицу која се бринула о њима боље него многе мајке.

После ослобођења Надежда је ступила као искушеница у манастир Сретење на Овчару, где је 28. марта 1948. године примила монашки образ и монашко име Ана, а 1949. године прелази у манастир Враћевшницу у коме је 23. априла 1952. године постављена за настојатељицу, односно игуманију. Пошто је са сестринством са пуно љубави уредила ову средњовековну задужбину манастир Светога Ђорђа у Враћевшници, у који је пренела из Београда и мошти својих родитеља и на њиховој надгробној плочи урезала и име свог млађаног брата Милована, који остави кости у албанским планинама 1915. године, игуманија Ана је преминула 18. новембра 1975. године.²⁰⁸

Сахрањена је на монашком гробљу у Враћевшници, задужбини великог српског челника Радича Поступовића, познатог из народног епа „Рајко од Расине“.

2. БОЖИДАР МАРШИЋАНИН КАО СВЕДОК РАТНИХ ЗБИВАЊА У ТРСТЕНИКУ 1915-1918. ГОДИНЕ ОБЈАВЉУЈЕ КЊИГУ „УСПОМЕНЕ ИЗ ЗБЕГА“ У КОЈОЈ ПРИКАЗУЈЕ ВЕШТИНУ ПРЕЖИВЉАВАЊА ТРСТЕНИЧАНА И ОТКРИВА ПОКВАРЕНОСТ АУСТРИЈСКИХ СЛУГУ, ХРВАТА И МАЂАРА, НА СЛУЖБИ У ОКУПАТОРСКОЈ СРЕСКОЈ КОМАНДИ

Трстеник је збринуо многе избеглице које су у њему боравиле за време аустроугарске окупације 1915-1918. године. Своја топла осећања за гостопримство Трстеничана, утиске о њиховој доброти, сналажљивости и безазлености причали су многи гости, па и познати политичари, просветни радници и књижевници који у овој варошици нађоше прибежиште од ратних страха.

Божидар Маршићанин је као бивши високи полицијски чиновник и управник града Београда за време владе краља Александра Обреновића био свестан значаја свих догађаја под окупацијом за будуће летописце, па је дуге и мучне дане ишчекивања расплета ратне драме прекраћивао бележењем својих запажања и сазнања о ситним догађајима у малој варошици. Као бивши аустрофил он се прибојавао да ће доћи после рестаурације српске државе пред суд бучних радикала, па је одбијао сарадњу са окупаторским властима и бележио разне непо-

²⁰⁸ Због њеног подвижничког живота и богоугодних дела мати Ана (мирјанка Надежда Ацић) је поштована од многих духовника као светитељка. Свети архијерејски сабор СПЦ разматра њено житије како би је прогласио за светитељку.

допштине, насиље окупатора, и разоткривао да се иза, тобожње цивилизоване власти, скривају грамзивост и пљачка, разврат и поквареност окупаторских војника, међу којима су, нажалост, предначила наша словенска браћа, Хрвати, Словенци, Чеси, па и неки Срби из Војводине и Босне. Маршићанин је све те догађаје бележио како би имао поуздане доказе о свом исправном држању према окупатору и о свом патриотизму.

Године 1919. Божо Маршићанин је у Земуну објавио књигу *Успомене из збѣга*, у којој је као проницљив полицијски чиновник брижљиво забележио све догађаје и описао личности које су играле различите улоге у окупираној варошици Трстенику.

Али уместо да ова књига прослави Трстеник, трстенички трговци и угоститељи, који су за време окупације уживали наклоност аустроугарских команданата града, исповали су обреновићевског доушника и потрудили су се да та књига не доспе до читалаца у њиховој чаршији. Београд и цела Краљевина је славилa херојску епопеју Србије, ослобођење Јужних Словена и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца. У поплави ратне прозе и историјских студија дело пензионисаног полицијског чиновника скривано је од житеља Трстеника и будући да, попут полицијског извештаја, није имало неку књижевну вредност, препуштено је забору. Али за Трстеник дело Боже Маршићанина је хроника догађаја под аустроугарском окупацијом са низом изванредних портрета Трстеничана.²⁰⁹

3. КЊИЖЕВНИЦА И СЛИКАРКА, МИЛИЦА ЈАНКОВИЋ, ХРОНИЧАР ЉУДСКЕ ПАТЊЕ И СВЕДОК РАТНИХ ПРИЗОРА КОЈЕ ЈЕ ГЛЕДАЛА КАО ИЗБЕГЛИЦА У ТРСТЕНИКУ

Из Великог Градишта је у Трстеник бежећи од граната и најезде немачке солдатеске 1915. године у Трстеник, оазу у срцу Србије, месту погодном за брзо скривање по околним збеговима, дошла и Милица Јанковић,²¹⁰ сликарка и књижевница, код своје читатељке и обожава-

²⁰⁹ Политички профил Боже Маршићанина и његове дневничке забелешке и критички осврт на окупаторски режим у Трстенику 1915-1918. године осветлио је студиозно др Тома Миленковић у монографији *Трстеник и околна у Првом светском рату*, Београд, 2007.

²¹⁰ Милица Јанковић (1881-1939) је рођена у Пожаревцу у трговачкој породици. Имала је две сестре и млађег брата. Основну школу је завршила у Великом Градишту. После шест разреда гимназије и завршене Више женске школе завршила је Сликарску школу у Београду (1902). Била је учитељ вештина у Вишој женској школи и у Учитељској школи у Крагујевцу (1902-1906). У 21. години разболела се од туберкулозе и костобоље. Године 1904. је била на стручном усавршавању у Минхену. Научила

тељке Ђурђије-Ђуке Јовановић, која јој је понудила кров очевог дома (данас дом проф. Радојке-Цаце Агатоновић-Лазовић) за прибежиште. У овој кривињари која и данас одолева зубу времена, Милица Јанковић је провела четири године и написала низ приповедака о судбинама трстеничких житеља, а посебно о судбинама трстеничке сирочади које је овде упознала и заволела.

Под псеудонимом Лепосава Михајловић 1913. године објавила је књигу *Исјовесци*. Књигу је објавио Светислав Цвијановић у Београду. Рат 1914. године је затиче у Сплиту где се налазила на лечењу. Преко Италије и Грчке вратила се у Србију и настанила у Трстенику са својим сестрама и ту боравила 1915-1918. године у дому Персиде (1858-1929), удовице трговца Ђорђа Јовановића, и њених кћери Ђурђије (1889-1941) и Синђелије (1885-), супруге поштара Милете Агатоновића. Милица се најрадије дружила са лепо образованом девојком Ђурђијом Јовановић, потоњом супругом трговца Радоја-Раке Љутовца, који је у то време стекао славу првог српског артиљерца, када је топовским хицем оборио аустријски авион 1915. године. Заједно са Милицом биле су њене сестре, учитељице Станка и Косара, и сестра од тетке Рада. Станка је била учитељица у Основној школи „Свети Сава“, а око 1922. године се вратила у Велико Градиште. Остала је неудата. Косара је била удата, муж јој је био на Солунском фронту. Она је становала код Раде Вукадиновић. Рада, звана Жика, сестра од тетке Милице Јанковић, становала је у дому Стевана Милетића (1864-1915), трговца, који је са супругом Радом имао синове: Радослава (1895-1924), Вукадина-Вулу и Милорада-Мацу (1906-1987).

После ослобођења 1918. године гошће су отишле за Велико Градиште, а затим за Београд. Рада се удала за руског емигранта, академског сликара Стјепана Колесникова, који је као пејзажиста и портретиста био веома тражен у грађанским круговима између два рата.²¹¹

је руски и француски језик и у дугим данима везаности за кревет бавила се превођењем. После једног пада са степеница оболела је од костоболе, па је скоро две деценије била прикована за кревет. Умрла је у Нишкој Бањи 27. јула 1939. године.

²¹¹ Стјепан Фјодорович Колесников (1879-1955), руски сликар, рођен је у селу Адрианопољу у Украјини. Похађао је Уметничку школу у Одеси, а студирао на Царској академији лепих уметности у Петрограду код Иље Рјепина. Излагао у Минхену, Берлину, Лондону и Риму. Сликао је оријенталне пределе и мотиве у Кини и Туркестану. Године 1919. емигрирао је у Краљевину СХС и 1921. године приредио изложбу у Београду. Први посао био му је осликавање плафона Народног позоришта у Београду фреском „Богиња Талија са квадригом“ 1921-1926. године. Његова богата палета, изванредан цртеж, словенска маштовитост и осећајност у сликању пејзажа и митолошких мотива донели су му широку популарност и ван модерних уметничких стремљења. Излагао у Прагу, Паризу, Бриселу, а 1930. године учествује на Великој изложби руске уметности. Умро је у Београду.

Док је боравила у Трстенику, Милица је фијакером одлазила у Врњачку Бању ради терапије. Слободно време је користила за писање приповедака и романа које је објавила после ослобођења и уједињења. Извесно време се лечила код др Душана Радића са којим је радо разговарала о књигама и водила преписку. Као старија и искуснија подстицала га је да се више посвети књижевном раду. Сачувана је њихова преписка у Завичајној библиотеци у Врњачкој Бањи. У једном писму из 1932. године др Радић јој је послао приповетке и замолио Милицу да им буде „кума“, тако што ће им дати наслове. Милица му је одговорила 19. децембра 1932. године:

*Поштовани јосиодине и грађи колеџа,
Радујем се што ћете ускоро издати књигу, али, верујте, лакше би
ми било да Вам крстим једно деце, него књигу.*

Извинила се да нема дара за наслове и нагласила да су све приповетке као фелтони, могла би се књига звати „Чекајући пацијенте“, али у збирци има озбиљних, болних и дивних ствари, па је предложила да задржи наслове које је он дао: „Мале радости и велике бриге“.

По повратку у Београд радила је као наставница цртања у Другој женској гимназији. У исто време бавила се књижевним радом.

На прагу ослобођења 1918. предаје Издавачком заводу „Књижевни југ“ у Загребу рукопис романа *Пре среће* који излази крајем године. Већ 1919. објавила је у Новом Саду књигу приповедака *Незнани јунаци*, а у Сарајеву *Калуђер из Русије*. Године 1920. објављује *Чекање* у Београду.

Књига приповедака Милице Јанковић *Истинитије приче о деци и за децу*, Издање И. Ђ. Ђурђевића, Београд – Сарајево 1922, надахнута је збивањима и ликовима из избеглиштва које је провела у Трстенику. У причи „Сирочићи“ описује се дечак Миодраг Милосављевић (1911–), син воскара Петра. Миодраг је одрастао као сироче, јер је његов отац отишао у рат и није се вратио. Нажалост, 1941. године тај сироти воскар Миодраг, звани Кајстало, заробљен је у Априлском рату, и, оставивши супругу и троје малолетне деце, спроведен у Немачку и ослобођење дочекао као сузањ у заробљеничком лагеру.

У причи „Цаца“ описана је девојчица Радојка-Цаца Агатоновић (1915–2012), Ђукина сестричина, потоња омиљена професорка Гимназије у Трстенику. Њен отац Милета Агатоновић (1880–), поштански службеник, налазио се на Солунском фронту док је девојчица расла и питала се зашто и она нема оца као њене другарице.

У причи „Вида“ описује се сестра Душана Цветковића Цврце (1902-1935), који је, кад је стасао, био берберин. Оженио се Радмилом и с њом имао сина Радивоја (1928-) који је наследио берберску радњу. У причи „Бегунци“ описује се судбина Живке Цветковић, потоње Мутавцић, учитељице, сестре Цврцине. Исте године објавила је и збирку приповедака *Природа и деца*. Године 1924. објавила је у Београду књигу приповедака *Плави доброћудни вали* и роман *Плава јосџа*.

Милица је 1928. године пала низ степенице и дуго лежала непокретна. Тада је написала збирку приповедака *Међу зиговима* (1932). Ту су описани дуги дани испуњени душевним болом због телесне немоћи и победа духа над телесним патњама откривањем ситних радости и наде. Исте 1932. године објављен је њен обиман роман *Мушпа и крвава*.

Године 1934. Милица Јовановић је објавила децје приповетке „Зеца и миша“, а 1935. „Жута породица и друге приче“. Последња књига *Људи из скамије* објављена је 1937. године.

Ђурђа Јовановић (1889-1941) је била начитана и веома образована девојка. Радила је у бакалници свога оца Ђорђа и мајке Персиде и на њиховом имању. Дружила се са интелигенцијом, била је чланица Кола српских сестара, учествовала у разним добротворним подухватима. Надахнута патриотским осећањима, учествовала је у приредбама посвећеним Великом рату за уједињење. Дивила се Радоју-Раки Љутовцу, артиљерцу који је први оборио непријатељски авион у Великом рату, па је замишљајући га као епског јунака постала његова супруга. Али је убрзо открила његове пороке: пијанчење и коцкање, па је, занемарена од мужа, још више је утеху тражила у свету књига. Када је Ђурђа постала супруга трговца Радоја Љутовца, Милица Јанковић је своју обожаваатељку упознала са песникињом Десанком Максимовић, којој је као младој списатељици помогла да објави свој први роман *Зелени вишњез*. Један примерак списатељица је поклонила госпођи Ђурђи са посветом:

*Госпођи Ђуки Р. Љутовца са пријатељством
21. V 1931, Београд*

Десанка Максимовић

Један примерак романа *Пушви* Милица Јанковић је 1932. године посветила Ђуки.

Последње године Милица је провела везана за штаке и кревет. Ипак, успела је да поред књижевних радова пише путописе, приказе, скице и критике.

Умрла је у Нишкој Бањи на лечењу 27. јула 1939. године.

4. „МЕНЕ ВАЗДА МУЧИ ТРАГЕДИЈА НАША“ – СТИХОВИ УЧИТЕЉА ЈОВАНА ИВАНОВИЋА ГОРСКОГ НАСТАЛИ ЗА ВРЕМЕ РАТНЕ ГОЛГОТЕ ОД ТРСТЕНИКА ДО КРФА, СОЛУНА И СИДИ АБДУЛАХА У АФРИЦИ И ЊЕГОВА ПРЕРАНА СМРТ У КРУШЕВЦУ 1919. ГОДИНЕ

Велике наде полагао је Трстеник у нараштај младих школараца блиставог ума и великог надахнућа који су по узору на српске романтичарске просветитеље и песнике сневали о просвећивању свога српског народа и његовом васкрснућу после векова ропства, угњетавања и заосталости.

У породици кочијаша Милосава Ивановића у Трстенику и његове супруге Дике родио се 1896. године син Јован. Био је добар ђак, па су га родитељи школовали мучећи се са оскудицом. Још док је учио основну школу, умре му отац, а мајка Дика (+1941) је служећи по кућама, уз помоћ родбине, успела да га школује. После основне школе, коју је похађао у родном месту, завршио је нижу гимназију у Крушевцу, а затим се уписао у Учитељску школу у Јагодини коју је основао његов педагошки узор, бивши трстенички учитељ Сретен Хаџић. И тек што је завршио учитељску школу, добио је службу у Крушеву, у тек ослобођеној од Турака романтичној и егзотичној Гори, у призренском округу. Тада је у друштву архаичних, али честитих Горанаца, узео је своје песничко име Горски.

И када је почео свој просветитељски и поетски рад, над домовином су се надвили тамни облаци и непријатељске силе Аустро-Угарска, Немачка и Бугарска су завојштиле на српски народ. Србија је позвала своје синове да бране слободу и независност. Учитељ Јован је, упркос крхком здрављу, 1915. године ступио као каплар у строј Шумадијске дивизије и стрпљиво је подносио ратне тегобе и стоички преживљавао ратне страхоте.

Попут свога старијег друга, песника Милутина Бојића, и Горски је био свестан да је учесник велике историјске епопеје, па је лакше подносио тегобе, јер је свој бол и свој понос опевао у песмама које је писао на маршу, између две борбе, на стражи, у часовима несанице и рукописе квашене кишама и снеговима пронео од Крагујевца до Крфа и 1916. стиже у Солун, а затим, после опоравка, стиже опет на фронт испод Кајмакчалана.

Тешки ратни напори, гладовање, кише, снегови и ветрови изнурили су његово тело и он је почео да болова и кришом пљује крв. Војна команда га 1917. године шаље на опоравак француском лађом до Сиди Абдулаха код града Феса у Алжиру где је био на лечењу и опоравку до средине 1918. године.

Млади учитељ нежнога здравља је дочекао слободу, вратио се у завичај 1918. године, добио службу у Медвеђи, а затим у Новом Селу код Врњачке Бање, али је 1919. године тешко оболео од туберкулозе, отишао у Крушевац на лечење где је подлегао болести. У Крушевцу је и сахрањен. Не зна се тачно када је умро, јер су „Радничке новине“ 2. марта 1919. године објавиле списак приложника из Трстеника у коме се налази и његово име.

Још као млад учитељ Јован Ивановић Горски је сарађивао у „Српским новинама“ и у „Старој Србији“, а затим у „Политици“. Његове објављене песме су биле оцењене као искрене и надахнуте снажним поривима. У неким песмама његов стих се уздиже до висина као крик за изгубљеном отаџбином, попут песме написане на Крфу 16. октобра 1916. године:

*Сав шатаор дубоко у сну слајко гише.
Чујем: Море лудо о обале бије...
Маслина се сшара над шатаором њише
И задрма шлајно кад је ветар свије.
Сав шатаор дубоко у сну слајком гише...*

*Мене ојеш мучи шраједија наша.
Једна црна мисо цело биће буну.
Мислим: је л' последња исшјена чаша,
Ил нам судба торка ојеш нову шуну?...
Мене вазда мучи шраједија наша...*

Дела овог младог и полетног песника је брзо прекрио заборав. Сећање на њега сачувало је само Удружење учитеља Србије које је у Споменици објавило његову кратку биографију и податак да је написао око 70 песама. Прерана смрт песника Горског спречила је и објављивање његових песама које нису нашле издавача.

5. ПОРУКЕ ПЕДАГОГА ЈОВАНА МИОДРАГОВИЋА О ШКОЛИ КАО ПРИПРЕМИ ЗА ДЕЛАТАН ЖИВОТ ЗАСНОВАНЕ НА ИСКУСТВИМА ИЗ ЗАВИЧАЈНОГ СЕЛА СТАНИШИНАЦА

Истакнути српски педагог, Јован Миодраговић (1853-1926), рођен је у Станишинцима у породици тежака Анђелка и Марије, пореклом од Пријепоља. Јован је до своје девете године чувао овце у Станишинцима, али је имао јаку жељу да учи школу и упозна свет. Због тога

је самовољно напустио родни дом и упутио се у Трстеник где је наишао на разумевање учитеља, уписао се у школу и нашао смештај код добрих домаћина. Он се одмах издвојио одличним успехом од осталих ђака.

По завршетку основне школе у Трстенику, на наговор учитеља и пријатеља, отац Анђелко је уписао Јована у нижу гимназију у Крагујевцу, препустивши га да се сам сналази.

Његови сиромашни родитељи су му могли само обезбедити најнужније намирнице за живот, а за остале потребе он је помагао по кућама, давао часове слабијим ђацима и тако зарађивао за књиге.

Са великим тешкоћама завршио је нижу гимназију 1871. године и исте године се уписао за полазника Учитељске школе коју је завршио са одличним успехом 1874. године.

Исте године добија место учитеља у Београду, у школи која се налазила код Саборне цркве. Своја искуства са ученицима обрадио је у педагошком огледу „Рад у првом разреду основне школе“. У овој школи је остао на раду све до 1880. године.

Његов педагошки оглед је био запажен од стране педагошких саветника и надзорника и он добија препоруке за усавршавање, па га Министарство просвете упућује на педагошке студије у Лајпциг где се усавршава и добија звање професора. На студијама у Лајпцигу је провео време од 1880. до 1883. године. По повратку у Србију је радио као професор у Београду, Нишу и Алексинцу све до 1897. године.

Као искусан педагог 1897. године је изабран за референта за наставу у основним школама при Министарству просвете и црквених дела. На том месту остаје до 1900. године, када се враћа на место професора гимназије у Београду где остаје до пензионисања 1908. године. Године 1921. поново је враћен на посао као професор Женске учитељске школе у Београду.

За све време службе он се бавио и теоријом педагогије. Написао је око 300 педагошких огледа и студија и велики број радова из других области, од којих је значајно сведочанство о животу за време окупације под насловом *Трајични дани Србије*.²¹²

Његово најпознатије дело је *Народна педагогија у Срба*, Београд, 1914.

Рад и мисао Јована Миодраговића одликује се изворношћу, чак упорним настојањем да сопствени васпитно-педагошки рад повеже са стварним потребама народа у коме је живео, што значи да је његово стваралаштво имало огроман утицај на васпитање и образовање у Србији крајем XIX и почетком XX века.²¹³

²¹² Јован Миодраговић, *Трајични дани Србије – Белешка из школоушине владавине аустријске у Србији 1915-1918*, Београд, 1921.

²¹³ Велизар Недовић, *Педагошки погледи Јована Миодраговића*.

Јован се оженио Милицом и с њом је имао петоро деце: Димитрија, Стевана, Босиљку, Милу и Загорку.²¹⁴ Посећивао је родни крај са сетом, несрећан што су његови земљаци тешко напуштали нерационалне навике, празноверје, наслеђене погрешне односе који су водили затвореној привреди и учауреном таворењу.

Због тога је велике наде полагао у стварање таквих наставно-образовних програма који ће ученике оспособити за делатан и срећан живот и чланове напредног друштва.

6. ПРОФЕСОР РОМАНИСТИКЕ НА БЕОГРАДСКОМ УНИВЕРЗИТЕТУ, ДР МИОДРАГ ИБРОВАЦ, ЈАВНИ РАДНИК, ПРЕВОДИЛАЦ И КЊИЖЕВНИ КРИТИЧАР, ЈЕДАН ОД УТЕМЕЉИВАЧА ПРИЈАТЕЉСТВА СРБА И ФРАНЦУЗА И ЊЕГОВА ЗАВИЧАЈНА ЈАСИКОВИЦА КАО ПРИБЕЖИШТЕ И НАДАХНУЋЕ

За историјско зближавање Срба и Француза после Великог светског рата велике заслуге има професор романистике Београдског универзитета др Миодраг Ибровац, пореклом из Јасиковице, села у коме је налазио надахнућа за рад на народном просвећивању.

Његов отац Милун (1864-1917) је као дечак пешачио из родне Јасиковице у основну школу која се налазила у Горњем Рибнику, а касније је као одличан ђак изучио школе, постао професор и школски надзорник, а извесно време је био и срески начелник у Трстенику.

У Трстенику и Врњачкој Бањи бројна породица Иброваца је стекла бројне пријатеље, а посебно са породицама лекара Станојла Вукчевића, пореклом из Јасиковице, затим апотекара Светолика Трајковића из Трстеника и Милуна Малићанина, такође из Јасиковице.

Пријатељство са Трајковићима је настављено и после њиховог пресељења у Београд и поред разлика у политичким схватањима. Ибровци су били присталице монархије на челу са династијом Карађорђевића, а посебно су се залагали за братство свих Словена. У томе је предњачио најстарији син Миодраг. Трајковићи су били присталице Демократске странке, а њихова деца, кћер Слобода и син Миодраг су ступили у редове Скоја.

Др Миодраг Ибровац (1885-1973), рођен је у Г. Милановцу, где му је отац Милун био на служби као професор. Основну школу је учио у осам разних места, селећи се као чиновничко дете; нижу гимназију у Крушевцу, вишу у Врању и Београду. Матурирао је у Првој београдској гимназији јуна 1903. године. Школовање је наставио на Филозофском

²¹⁴ Милутин Миковић, *Станишинци*, Врњачка Бања, 2008.

факултету у Београду, на групи за француски језик и књижевност, код професора Богдана и Павла Поповића и Јована Скерлића. Дипломски испит је положио јуна 1907. године.

Још као студент учествовао је у Југословенском омладинском покрету и часопису „Словенски југ“. Овај часопис је покренут 1903. године, а излазио је до 1912. године, у почетку под уредништвом Љубе Јовановића, а потом Боже Марковића. Миодраг Ибровац је био члан управе „Побратимства“, потпредседник Академског певачког друштва „Обилић“.

Септембра 1907. постављен је за суплента Нишке гимназије, а 1908. године је био на пракси у Швајцарској и Француској. Професорски испит положио је 1911. године и исте године постављен је за професора Београдске реалне гимназије, затим Друге мушке гимназије.

Као војни обвезник 1912-1913. године вршио је дужност цензора поште и телеграфа при Врховној команди у Скопљу и Нишу. Почетком Великог рата 1914-1915. године био је уредник „Просветног гласника“ на раду код министра војног. Прешавши Албанију, упућен је у Француску, као вођа групе избеглих српских ђака у лицеју Лаканал, у Соу крај Париза, затим као професор француског језика у Вореу код Гренобла и најзад професор српског језика у Друштву за ширење страних језика у Паризу.

Од 1918-1922. године био је професор српског језика и књижевности у Школи за источне језике у Паризу и испитивач за српски језик на Сорбони. У исто време, био је један од тројице редактора докумената на Конференцији мира у Версају 1919. године.

Државни докторат положио је на Сорбони обимном студијом *Жозе Марија де Хереда* (*Jose Maria de Heredia*) 1923. године. За ванредног професора француског језика и књижевности на Филозофском факултету у Београду изабран је 1924. године.

Миодраг је био ожењен Јелисаветом, званом Савка, али нису имали деце. Савка је била професор романистике, преводила је књиге са француског језика на српски и са српског на француски.

За познавање политичких погледа др Миодрага Ибровца значајна је његова беседа јануара 1932. године на сахрани Љубомира Нешића, амбасадора Југославије у Цариграду, једног од утемељивача Југословенског омладинског покрета и часописа „Словенски југ“. Љуба Нешић је био и председник удружења студената „Побратимство“. Над отвореним гробом свог учитеља и саборца, једног од твораца Крфске декларације, Миодраг Ибровац је рекао:

Љуба Нешић припада једном поколењу које је, ујркос крушој сиварној зидало куле по ваздуху. Али те куле данас почивају на чврстим темељима ма колико да их зајљускују мушњи шаласи саможивој нехеројској времена.

Запрејани светлим пламеном младости, надахнути оном вековном шајансијеном вером у народно уједињење, чланови „Словенској јуџа“ летишели су на крилима наде од Скопља и Београда до Запреба и Љубљане, од Софије и Цетиња до Сарајева и Дубровника објављујући блиску зору поштинској браћи.

Реци и пером, на састанцима, у личном додиру са борцима из свих крајева Словенској јуџа, они су успели да повежу југословенска срца и да их уједине у мислима очекујући час стварној јединства.

Тек данас се може осећати непроцењив значај ове духовне мобилизације која отивара завидну ешау нашеј народној уједињења. Није била то јуста машина младих неискусних великошколаца. Била је то зрела, смишљена, смела делатност. Ту смишљеност, то самопоуздање најбоље је оличавао Љубомир Нешић. Мало старији од нас, сталоженији, искуснији, он је умео да сироводи велику омладинску замисао кроз све шешкоће на које је неминовно наилазила, ширећи је поштујно и опрезно, од студентства на књижевнике, уметнике, новинаре док није обухватила све духовне представнике расирчаних Југословена...

Др Ибровац је своје надгробно слово завршио надахнутим речима:

Збогом, драги друже! А ви, златни снови младости, окружишће ја до његовој рано отвореној гроба, озаришће ја нашом старом другарском љубављу, да би му била лака земља.

Године 1935. је др Миодраг Ибровац објавио монографију *Виктор Иго*. Са супругом Савком је исте године издао заједничку књигу *Антологија југословенске поезије (Antologie de la Poesie Yougoslave, 1935)*. Године 1940. је објавио књигу *Сликариство и књижевност у Француској (La peintre et la literature in France)*.

Својим делом Миодраг Ибровац је дао велики допринос зближавању српског и других југословенских народа са Французима и другим европским народима и порасту угледа Југославије у свету. Одликован је Легијом части од стране француске владе.

Миодраг је имао браћу Предрага и Спасоја и сестре Јелисавету, Драгу, Десанку и Зору, преко којих су Ибровци били у родбинским везама са угледним београдским породицама.²¹⁵

²¹⁵ Породица Милуна Ибровца и супруге му Милице: Предраг (1886. – 8. I 1915), електотехничар, заробљен као војник IV прекобројног пука, умре у логору Нађмеђер као ратни заробљеник. Његов брат близанац, Прељуб, умро је убрзо по рођењу.

Јелисавета (1890-1968), рођена у Трстенику, била је учитељица, удата за адвоката Богомира Богића, генералног секретара Удружења резервних официра и ратника, који је био покретач изградње Ратничког дома у Београду. Са њим је имала ћерке Слободу и Гордану.

У време летњег распуста бројна породица Милуна Ибровца се окупљала у старом дому на сунчаној висоравни села Јасиковице и у хладу старих липа, које су шумеле на поветарцу, проводили време у читању књига, у разговорима са пријатељима, рођацима и суседима и у свирању, певању и рецитовању стихова. Њихов стари дом је тада личио на Јасну Пољану Лава Толстоја или на племићко гнездо Ивана Тургенјева.

Породица се у Јасиковици окупљала обично за Ускрс, а затим на Задушнице када су Ибровци преко Влашког поља одлазили на сеоско гробље на коме су почивали њихови преци. Милун и његова супруга Милица, као и Милунов отац Тодор и мајка Стевана, рођена Миленковић из Оцака и сточарски трговац Радисав, оснивач лозе Иброваца.

Крај лета се завршавао обично свечаношћу – породичном славом Светог Агатоника на дан 4. септембра, после кога је следио одлазак за Београд до следећих Задушница или до зимских ферија. И за време распуста професор Миодраг и његова животна сапутница Савка су радили на превођењу литературе и припреми за штампу.

У Јасиковицу су им у госте и на славу Светог Агатоника долазиле многе значајне личности. За превоз од Железничке станице Почевина до Јасиковице увек је био на услузи са својим кочијама Радомир-Раја Ибровац (1884-1958), брат од стрица, син Милуновог брата Јакова Ибровца, који је по одлуци деде Тодора остао да обдељава земљу и рођаци Рајко и Смиљко, који су им одржавали имање.²¹⁶

Драга (1892-1974) је била професор музике. Када јој је вереник погинуо у рату, остала је неударена; Десанка (1894-1971), учитељица, удата Ненадовић, имала сина Алексу, архитекту, Јакова и кћер Милицу, удату Јосимовић.

Зора (1898-1964) је била професор, удата за адвоката Бошка Гордића, са којим је имала кћер Милицу.

Спасоје (1902-1987) је био правник саветник Народне банке, ожењен Надеждом Динић (1914-1971), која је била професор Економског факултета у Београду за француски језик. Спасоје је извесно време радио у Министарству саобраћаја. Министар саобраћаја је био Андра Станић, брат од тетке његове супруге Наде. Спасоје и Нада су имали сина Милуна (1939), музичара.

²¹⁶ Када је Југославија окупирана и немачке власти почеле са одмаздама по тзв. тевтонском закону од 100 стрељаних за једног убијеног Немца, група истакнутих јавних радника, међу њима и др Миодраг Ибровац потписали су 13. августа 1941. године познати Апел српском народу у коме су осудили покушај неравноправне борбе устаника против окупатора који води истребљењу Срба као неразуман чин неодговорних авантуриста. Мада је под окупацијом био затворен у логору Бањица и отпуштен из службе због заштите неких слободоумних професора, Миодраг је као потписник Апела српском народу из 1941. године био у немилости комунистичких власти после ослобођења. Ипак, враћен је у службу, предавао на факултету као редован професор романистике, па је 1954-1955. године био и декан Филозофско-историјског факултета.

Ибровци су у Београду припадали круговима угледне интелектуалне елите, али су у Јасиковици били блиски са свим мештанима, а посебно су били блиски са својим рођацима Ибровцима, потомцима Милуновог брата Јакова, који је имао синове: Александра, Живојина и Радомира и ћерке: Јулку, Момирку, Јелену, Даринку и Вучицу.

7. НАРОДНИ ЛЕКАР ИЗ ВРЊАЧКЕ БАЊЕ, ДР ДУШАН РАДИЋ, ХРОНИЧАР ПОМОРАВЉА И ТУМАЧ ЉУДСКИХ ДУША И СУДБИНА ЖИТЕЉА СЕЛА ИСПОД ПЛАНИНА: ГОЧА, ЖЕЉИНА И ЈАСТРЕПЦА

У време када се у Београду књижевни ствараоци баве величањем недавне епске ратне епопеје, проучавањем психоанализе, споре око надреализма Андре Бретона као истинског књижевног стила за откривање богатства света подвести и тока свести и превазиђености конзервативног реализма, на другој страни буја критичка социјална литература која настаје из животне збиље. Са својим горким хумором и пуним безнађа и сапатње за своје ближње причама јавља се из провинције др Душан Радић (1892-1938), народни лекар из Врњачке Бање, пореклом из Велике Дренове, који пише своја дела као извештаје друштвеном конзилијуму у циљу свеобухватног лечења.

За једну деценију, попут старинског народног приповедача, др Душан Радић је створио опус који садржи око 70 приповедака и један роман и неприметно постао тумач тегобног живота сељака у долини Мораве и у подгорини Јастрепца, Жељина и Гоча, достојан назива првог барда Западног Поморавља.

Мада је радио и стварао у времену након уједињења Срба, Хрвата и Словенаца, поносан на свој српски народ који је, прошавши ратну Голготу, васкрснуо из ропства и ујединио братске југословенске народе, Душан Радић се појављује као старински народни просветитељ и мисионар који, вођен племенитим идеалима, своје стваралачке снаге и читав живот ставља у службу напаћеног и непросвећеног сељачког народа.

После пензионисања био је хонорарни професор до 1958. године. Године 1966. објавио је обимно дело на француском језику „Клод Фориел и европска судбина српске и грчке народне поезије (*Clod Foriel et la fortune européenne des poésies populaires grecque et serbe*, Paris, 1966). Био је активан до дубоке старости. Године 1968. изабран је за члана Српске академије наука и уметности. Судбина је хтела да настрада на Славији када је несмотрени возач кренуо док је професор улазио у аутобус – врата су га прикљештила и аутобус га вукао по каменој коцки. Последње речи у болници су му биле: „Молим вас да не кривите возача за мој удес. Није возач крив, немојте да га кажњавате, има децу, ја сам стар, није требало да се возим аутобусом“.

У жељи да сагради себи простран дом за повећану породицу – која се у међувремену увећала, јер су Радићи од 1917. до 1925. године добили петоро деце, он гради породичну кућу, а вилу „Нада“, названу „Радићев дом“ (данас Народна библиотека „Др Душан Радић“) претвара у амбуланту, али у исто време Адриена из Нансија доводи и свог болесног оца и мајку и умире његов теча Михаило Минић и он прима у свој дом тетку Станку Минић, па остаје без потпоре свог богатог доброствора.

Др Душан Радић постаје прави народни лекар, долази на глас као човек који се сав посвећује својим болесницима, подједнако онима који су имућни, као и сиротима. У исто време он је филантроп који са уسخићењем ужива у лепоти природе, у дружењу са својим суграђанима, у породичним слављима, у посетама приредбама и у обиласку историјских знаменитости. Посебно је истицао своје дивљење манастиру Љубостињи. О томе је сведочила његова супруга Адриена:

Године 1926. често смо оглазили у Љубостињу, леј манастир који је водио кнеиња Милица за усхомену на месту где су се она и њен кнез Лазар први пути срили јашући коње усред шуме. Душан ми је показивао веома лепе фреске, које су га узбуђивале својом искреношћу. Обоје смо били заљубљени у тај манастир и ту смо често долазили са децом. Путовање је било величанствено, улазило се у кланац преко мириса шуме. Пути је био у јако лошем стању и кола су често ишла исушеним коритојм ћудљиве планинске реке, а коњи су местимично корачали кроз воду која је прскала кола. Мале стаје воденице ослањале су се на падину обраслу густом шумом, као да поздрављају пролазнике. Било је то дивно путовање, нарочито поред Душана Радића, који вам скреће пажњу на све лепоте природе и на прохујале векове.²¹⁷

После прегледа болесника и прописивања терапије др Радић се повлачи у мир собе и пише приповетке надахнуте догађајима и призорима које је видео и чуо обилазећи своје пацијенте, или чуо у кафанском друштву, на пијаци или обилазећи своју родбину у Великој Дренови или Мајдеву. У тим приповеткама он је живим народним језиком описао нарави, обичаје, страсти, патњу и животну борбу српског сељака за опстанак.

Озбиљном књижевном раду он се посветио тек 1928. године када је написао прве приповетке из народног живота. Те године је у „Бањским новостима“ објавио приче „Артериосклероза“ и „Господин протина радозналост“, „Госпођица Љуо vadis“, „Два мандата“, „Дебела

²¹⁷ Адриена Радић, *Успомене на Душана Радића*, са француског превела Даница Радић-Деспотовић, Врњачка Бања, 1998.

Савета“, „Испреметани појмови“, „Јадац“, „Јанко Веселиновић по други пут међу сељацима“, „Носач бр. 5“, „Општински деловођа“, „Ошишала се Милева“, „Персин лек“, „Покрадени крадљивац“.²¹⁸

Ови прилози су изазвали живо интересовање читалаца и бурне расправе о темама и ликовима у Радићевим причама. Радић није био сатиричар, нити критичар друштва, мада је у његовим причама било и благе ироније и хумора, али и пуно тоpline за своје напаћене јунаке.

Године 1929. у Крушевцу је покренут лист „Југославија“ који окупља присталице народног јединства Срба, Хрвата и Словенаца. Главни и одговорни уредник „Југославије“ је новинар Алекса Каматовић, новинар родом из Оцака, пријатељ Душана Радића. Каматовић схвата да познати бањски лекар привлачи пажњу читалаца својим причама које плене својом свежином, једном врстом наивности и осећајности, тако потребне читаоцима затрованим политичким свађама у новинама пуним перфидности и сензационализма. Он је приметио да многи читаоци купују новине само због Радићевих прича, па позива Радића на сталну сарадњу, која је потрајала све док није „Југославија“ престала да излази због све оштријег опозиционарства.

У „Југославији“ Душан Радић је 1930. године објавио 15 прилога: „Брачна срећа“, „Број 16.536“, „Измешале се генерације“, „Ко уме да разуме“, „Контраст и контра-контраст“, „Љубавни бол“, „Љубавни јеловник“, „Љубавни саобраћај“, „Полигам Адам“, „Проза у поезији“, „Сељак из околине“, „Слагао Аћим“, „Стари дорат“, „Чудим се ја“.

Исте године Радић успоставља сарадњу са листом „Политика“ захваљујући уреднику Живку Милићевићу који је веома ценио приче врњачког лекара. У току те 1930. године Душан Радић је у „Политици“ објавио три приповетке: „Стомачна дијагноза“, „Човек у грао“ и „Добар детектив“.

Године 1931. у крушевачкој „Југославији“ Радић је објавио 14 прилога: „Агатонов Цезар“, „Божићна козерија“, „Јеванђелист Рака“, „Једно бријање“, „Крај врзине“, „Кућа је то“, „На месечини“, „Осма деценија“, „Пијанка и шала“, „Станојка лудојка“, „Сутрашњи сватови“, „Ускршња јаја“, „Чудна освета“, „Шљивићев проценат“. Наредне 1932. године је у „Југославији“ објавио само прилог „У земљи Кризији“ и потпуно се окренуо сарадњи са „Политиком“.

Маја 1931. године приликом освећења школе у Врњцима др Душан Радић је добио Орден Светог Саве, али он из скромности није истицао то признање. Такође, написао је велики број сценских играка и шала који су играни на приредбама у Врњачкој Бањи, Трстенику и у Крушевцу, али име аутора се није ни спомињало. Он се није бунио због тога.

²¹⁸ Драгољуб Алексић, *Библиографија Душана Радића*, „Замак културе“, Врњачка Бања, 1973.

У току 1929-1930. године новинар Рака Станисављевић Милутовац, велики поштовалац Душана Радића, за свој „Крушевачки гласник“ је тражио приче. Тада је Радић објавио своје најбоље приповетке. У исто време уредник „Политике“, Живко Милићевић, уочио је да су приче Душана Радића топло примљене међу читаоцима и са њим успоставио сталну сарадњу, па је овај лист, најтиражнији у земљи, објавио велики број његових прилога.

У току лета 1930. Градско позориште из Ниша, под вођством боема М. Динуловића извело је комад „Их, ах, ух“, лакрдију пуну духа и весела, али која није била за омладину. Комад је имао изванредан успех, али нико није знао да је аутор сам Радић.

Зими 1931-1932. године у ординацију Душанову дошао је један образован и интелигентан руски емигрант тражећи лечење. Испричао је тужну историју како је, бежећи од бољшевика, постао бескућник. Душан му је понудио посао помоћника и дозволио да привремено дању ради с њим, а ноћу спава на дивану у ординацији. Душан му је доносио храну док се не снађе. Испоставило се да је Рус био наркоман и да је користио хуманост лекара да тајно узима морфијум.

Притиснут дуговима за кућу и вилу „Нада“ и потраживањима по основу потписа меница које дужници нису били у стању да плате, а чији је он био јемац, он све теже саставља крај с крајем и 1931. продата је вила „Нада“, а 1935. године кућа му је продата на лицитацији и породица му остаје на улици.

Године 1934. Душан Радић објављује прву збирку приповедака под насловом *Три километра на саји* која је наишла на велико интересовање читалаца и на похвале критике. Ова збирка садржи 19 приповедака које су изабране од 70 објављених до тога времена. Критика је нарочито хвалила приповетку „Први пут с оцем у планини“.

Године 1935. Душан Радић објављује две нове збирке приповедака под насловима *Кроз живој* и *На сјо оћева*. Године 1937. објављује нову збирку прича под насловом *Живи наковањ* и свој први и једини роман *Село*.

Књижевни критичар Светозар Георгијевић је похвалио *Живи наковањ* као метафору судбине сељака који прима ударце без роптања и без бола. Он истиче доследност писца који остаје веран завичајној тематици и одбацујући помодне захтеве бира ликове и типове из Поморавља и подгорине Гоча, Жељина и Јастрепца који у књижевности добијају свога тумача у писцу, хуманисти и лекару Душану Радићу.

Књижевни критичар Радмило Димитријевић је роману *Село* Душана Радића дао највише оцене: „Нико од наших приповедача до данас није село реалније приказао од г. Душана Радића. Нико није са толико посматрачког дара и са толико љубави и жеље да га што реалније и

рељефније оживи, пришао нашем селу и нашем сељаку него он. Г. Радић изврсно познаје село. И не само то. Он га познаје до недељивости себе са њим и до поистоветавања себе са личностима које слика.²¹⁹

Још 1933. године он губи телесну снагу услед срчане слабости. Његов кочијаш Бора Марић га вози на поликлинику која је удаљена тристо метара, јер не може ни да пешачи. Наредних пет година бори се истовремено са материјалним недаћама и са ангином пекторис. Већ на измаку снага Радић планира да пише нови роман из сеоског живота. На писање га сада приморава материјална оскудица, јер су приходи од клијентеле све слабији. Али већ у марту 1938. године он пада на постељу, одлази у Београд на лечење на клиници код др Арновљевића.

Др Војислав Арновљевић је био један од водећих кардиолога у Београду. Заједно са Лазаром Станојевићем, сином професора Београдског универзитета др Станоја Станојевића, основао је одељење спортске медицине при Четвртој интерној клиници у Београду. Лежећи у болници „Арновљевић“ он је дуго причао поповом синовцу Милошу Ђ. Минићу, који га је посетио, о припреми свог новог романа, за који је сматрао да ће бити врхунац његовог стваралаштва којим ће добити место у историји српске књижевности. Био је тужан при помисли да му болест неће допустити да оствари тај сан.²²⁰ Свом пријатељу Живку Милићевићу је поверио да ће се роман звати *Девећ рана Радована ојанчара*, док је професор мр Адам Стошић сазнао да је роман требало да носи наслов *Паланка* и да су главни јунаци требало да буду грађани варошице, односно Трстеника, као људи који на други начин решавају своје животне проблеме, али се носе са истим поривима.

Али сви покушаји лекара да оболелог лекара и књижевника дигну из болничке постеље, и врате у ординацију и за писаћи сто, остали су узалудни. Душан Радић добија све чешће срчане нападе и умире 20. августа 1938. године.

О беди која је снашла породицу Душана Радића за време његове болести сведочи писмо које је његова супруга Адријана упутила Душановом рођаку, трговцу Божину Милојевићу из Велике Дренове, који је у то време био заузет судским спором тражећи одштету од Милане Ћосић, бивше веренице његовог сина Милоја, која се, раскинувши веридбу, удала за учитеља Војислава Сремца. Писмо гласи:

Врњци, 15. априла 1938.

Драги Божин,

Ово моје писмо хоће да вас изненади: ја сам се дуго решавала да вам пишем, али, из дана у дан, срамота ме задржала. Јамачно знаће по

²¹⁹ Р. Димитријевић, „Гласник Југословенског професорског друштва“, 6, 1938.

²²⁰ Драгомир Лазич, *Књижевно дело Душана Радића*, „Замак културе“, Врњачка Бања, 1973.

Милоју, да ми је Душан већ три недеље у београдској болници. Несхале ми паре а деца су сва дошла за Ускрс кући. Па зашам сам се усудила да вас замолим, ако бисте моли, да нам помогнете што се тиче животињих намирница. Нама биће добродошло оно што можете јер смо сад у великој оскудици а од Душана, чије је стање врло кријично, не смемо ништа тражити, иначе је он сад сасвим неспособан да нам пружи икакву помоћ, ни чак да чује за наше муке.

Били бисмо захвални да нам шаљете најобичније ствари које употребљавамо сваки дан, као ви. На пример, принуђена сам да кућим сваки дан на пијаци, и то врло скупо, кромпир, лук, маси, сир, масло, јаја и груо шна.

Верујте да ми је врло неугодно што сам морала да будем тако слободна и да се решим на тај корак, али и сами знате да немам никога ближијега и да се осећам ужасно осамљена без мога груа и преоптерећена шупом и недаћама од свих сорти.

Што ми шаљете биће свакако добродошло и бићемо вам зашам мноо захвални. Наравно да ћемо, кад нам ће бити срећене прилике, да вам се одужимо, али сад, нама је најтеже, ни овамо, ни онамо.

Чула сам да је Милоје отишао у војску и поред слабости. Шта ради тешка и како је њено здравље? Мноо поздравите је.

Унапред захвални, поздравимо све вас.

Ag. Рагић

Др Душан Радић је на болесничкој постељи написао своје завештање:

Мој шестнаест

За живота сам реко своје личне жеље груом наметао, па ни ова последња није аманет да га заинтересовани асолутно морају испуниши. Моја последња жеља јесте само моја брита, мој савеш људима који су се у живош са мном срили, деца и жени мојој.

Чудновашо да сам цео свеш волео, а да правој пријатеља нисам стекао, сем моје почивше шешке Станке Минић, која ми је била више нег рођена маи. То је била свешница, највећа душа коју сам у свом туравом свешу познавао. Нека моја деца не забораве њену свешлу усмену.

Ја остављам жену и децу незбринуше, без икаквог имешка, сем нешто независних прња и једну попису осигурања од 100.000 динара. За први мах нека се потруде пријатељи др Љуба Давидовић, др Миодраи Мишић, др Милош Рашковић, Божан Миљковић и Жика Милићевић, уредник „Полишике“, да се ова пописа најлаши и новац преда мојој жени Адријен. Нека Жика Милићевић уложи сав свој труд да моја жена добије за ревизора новина за Врнце, а остали пријатељи да она с тим новцем узме под закућ дућан у коме би поред новина и дувана продавала и базарску и канцеларијску робу. Сине и кћери моје, немојте да вас је стид да

мами у тој радњи помажете, да будете продавци новина, јер ништа није лакше него радити. Никакав посао није ситан. Ситно је бити лењивац.

За старатеље моје незбринуће деце молим да се приме др Љуба Давидовић и др Милован Пећковић. Они су без деце, они ће моћи да за љубав човечности поведу бригу о сирочадима.

Др Рашковић преко политичких веза нека за Мишела поради, да после мајуре добије какву специјализацију, по могућству за медицину. Поспеши и специјализације које даје француско министарство просвете, рад Лион и групе градова.

Осталим пријатељима је моја велика порука да по могућству из сећања на доброг др Радића нађу побуде да се мојој сиротињи нађу у помоћ. Нека се Божа Миљковић, по ранијем споразуму сећи да Станки о удаји врати дуг од 60 комада ратне штеће са вредношћу кућона од 1924. године.

Деци својој имовину немам да оставим – она ће се мучити незбринућа, али ће свако своју срећу ипак наћи, ако приме у наследство овај мој савет: будите поштени људи, ваљани радници, клоните се пића и рђавог друштва и знајте да је ипак рад највеће и најздравије задовољство.

Мишеле сине, ти имаш у себи добру душу, ја верујем да ћеш годитојно наставити мој живот, сачувај моје име, – чувај здравље! А онда никада и никоме да не пошисујеш меницу. Запамти ово, сине!

Др Видаковићу остављам бригу о мојим литерарним стварима, бригу о издању целокупних дела, о издавању нештампаних ствари.

Стева Чејерковић треба ипак да се прими за старатеља. У њему сам нашао на једну добру душу и много сам га волео.

Остао сам Жики Јанковићу 20.000, Драги Манојловићу 50.000, др Мишићу 20.000. Он нека користи 1-2 инструмента из поликлинике. А прва двојица нека ме по злу не спомену јер су они били најбољи људи и чекали ме, али ето, и поред најбоље воље, смрти ме је прејекла.

Кад су јој син Михајло и кћер Јелена након положене велике матуре у Реалној гимназији у Крушевцу пошли на студије на Београдском универзитету, Адриена Радић са породицом се одселила за Београд и уз помоћ пријатеља Душана Радића нашла службу као преводилац француског језика и тако зарађивала хлеб за своју породицу. Михајло Радић је за време рата 1941-1945. године као сарадник ослободилачког покрета хапшен од стране окупатора, а после ослобођења дипломирао на Медицинском факултету и наследио као лекар свога знаменитог оца. Помогао је да његова мајка добије заслужено признање и сестре добију достојна места у друштву, оснују породице и обезбеде школовање и запослење својој деци.

8. НАРОДНИ УЧИТЕЉ, МИОДРАГ МАКСИЋ (1911-1943) ИЗ ПОЉНЕ, КАО ПЕСНИК РАДЕНИКА ПОНИЖЕНИХ БЕДОМ И ВЕСНИК РЕВОЛУЦИЈЕ

У плејади младих школараца који су се опијали идејама братства, једнакости и слободе, које су баштиници од Светозара Марковића, а надахнути вером у скоро свитање зоре социјализма која долази са истока, из братске и моћне словенске Русије, истицао се учитељ Миодраг Максић (1911) из Пољне, први пољански комунист, недовољно познат песник потлачених и обесправљених.

Миодраг је рођен као најстарији син Светолика Максића, земљорадника из Пољне. Имао је два млађа брата, Николу (1916) и Дамјана (1920). Миодраг је после завршене основне школе похађао нижу гимназију у Крушевцу, а затим се уписао у Учитељску школу у Јагодини. У тој школи је упознао програм Скоја и постао ватрени проповедник социјалистичких идеја. Он је у свом родном селу упознао ропски положај сељака и осетио дубоку патњу због понижења којима су били изложени сељаци и сиромашни радници у друштву социјалне и националне неједнакости. Као начитан младић, за време школског распуста окупљао је омладину и на сеоском мосту им причао о борби пролетера за остварење правде и о животу у земљи радника и сељака – братској Русији.

По завршетку школе Миодраг је као млад учитељ добио службу у селу Кончи код Радовишта у Вардарској бановини. Ту је млади учитељ наишао на непријатељски пријем од стране присталица ВМРО-а који нису Србе признавали као ослободиоце, већ као нове освајаче.

По одласку из Конче, Миодраг Максић је добио место учитеља у селу Каонику код Крушевца, где је службовао до своје трагичне смрти 1943. године.²²¹ У часовима осаме у Каонику он је писао песме у којима је најбоље изражавао свој бунт против друштвене неправде и гајио веру у брзо раскидање ланаца ропства и неправде и у ослобођење путем револуционарног преображаја друштва. Поезијом је почео да се бави још као ученик Учитељске школе у Јагодини, а прве стихове је објавио 1931. године. Још као млади учитељ објавио је збирку песама под насловом *Слободни шрзаји и слободне искре*, која је штампана у Београду 1933. године у штампарији „Маџаревић“. Он је у своје време сматран пролетерским песником који диже свој глас против друштвене неправде. Узори су му били: Коста Абрашевић, Јован Поповић, Душан Васиљев и руски пролетерски песници.

²²¹ Као учитељ у Каонику, био је познат окупаторским полицијским органима као комуниста, па је ухапшен у Крушевцу 1942. године и пуштен. Поново је ухапшен од стране Бугара и стрељан на Церовачком мосту 20. јануара 1943. године.

Песме имају мото: *Нека наш животи буге један искрен, блаи и нежан осмејак брзопролазећег пушника – јун душе и поезије и велике истинске радозналости.*

На збирци је руком исписана посвета: *Себи за усйомену у йомен на минуле дане младости, лудости и среће, и бола и недостижне ушехе неушешнои – са нагом и вером у бољи животи...* Из ових речи може се препознати његова поетика заснована на филантропији и резигнацији због пролазности живота.

Песник и њижевни критичар, Душан Ђурковић из Трстеника, је, читајући ове стихове, записао: *Миодраг Максић сјада у ред оних песника који су пуцали у ср Жнемани и у дивље нејце... Он се полазећи у бићку животи наоружавао пролетерским идеалима, ескадрилама сшихова, експлозијама речи. Тежио је моћним склоповима у којима речи јосиодаре над свим борбеним средствима за остварење поетске јоруке. Своје ойређеље за пролетерску борбу и идеале он је јасно изражавао у свим песмама.*

У једној песми песник Миодраг Максић узвикује:

*Иако на леђима својим велики шерети животи наосим,
ја ипак просјак и бедник нисам:
за милости буржуја нећу да просим.*

(„Достојанство“, 1933)

У његовим песмама нема патетике и узвишених осећања. Његов поглед открива душевну патњу угрожених:

*Малочас, видех човека на раскрсници:
стиоји, не миче се, уиерио поглед,
буни се и чуди...*

Био је огорчен на репресалије које је апарат за угњетавање спроводио над масама, али бодрио је дух понижених и потлачених:

*Видим вас жедне и ладне, друзи моји!
Видим вас... видим...
Видим вас ладне и жедне,
али никад – бедне.*

(„Видим вас“, 1933)

Он је волео људе ванредне снаге и часне опредељености, веровао је у њих. Носио је у срцу жар, у души пламен:

*О како је то дивно:
чуваћи своја срца жар!
И бићи вазда њејов јосиодар.*

(„О како је то дивно“, 1933)

Песник предосећа своју судбину и себе храбри и теши:

Живи, да пошпишенима и беднима
будеш ушеха и радоси,
и да на небу твојој сајори твоја младоси.
Из себе, срце и себе живошћу ћу да дам.

(„Из срца свог“)

Између песама бунта и протеста нашло се и неколико песама посвећених љубави. У њима је изражена мисао о љубави као магији изван разума:

Твој блаі поілед један
и осмех увек шоіао и чедан –
биће ми цело оіи,
шекућу мудроси,
или мудру лудоси сшоіи.
Полудеіи од љубави!
Памеіино полуудеіи.

(„Њој“, 1933)

Он поносно пева о стремљењу ка идеалима и о прихватању животне борбе:

Боловао си, боловао је, боловали су.
Наш јадни живош једни исіи јади шровали су.
Сада за илузијама више нећу да шчујем,
са звездама хоћу да груіујем!
Место да плачем – ја ћу да певам
и о несањаним висинама да сневам.
Уместо да у души сузе лијем –
с демонима својим ја ћу да се дијем...

(„Револуција бола“, 1933)

У часовима самоће он се препушта меланхолији:

Давно је већ свело мирисаво пролећно цвеће.
Не весели ме више славуј са зелене іране.
Са собом шужно – у души свело је сећање
на прохујале срећне дане.
Уместо славуја са зелене іране
сада ме веселе свраке и вране.
Зашо је моја душа сва црна ко вран,
црна и леіа од живоша и радоси.
Гледам, како је сваки дан
само оіело живошћу и младоси.

(„Новембарске мелодије“)

ГЛАВА XVIII – ПОКРЕТАЊЕ НОВИНА ЗА ЈАВНО ОБАВЕШТАВАЊЕ И ПОДРШКУ ПРОГРАМА ВЛАДЕ

1. ВЕСТИ ДОПИСНИКА ИЗ ТРСТЕНИКА ЗА ЛИСТ „ПОЛИТИКУ“ ОД 1928. ДО 1933. ГОДИНЕ ДОЧАРАВАЈУ ИДИЛИЧАН МИР ПРОВИНЦИЈСКЕ ВАРОШИ НА МОРАВИ КОЈИ РЕМЕТЕ ПРЕСТУПИ И ПРИРОДНЕ НЕПОГОДЕ

У времену од 1928. догађаји из Трстеника и његове околине су привукли пажњу највећег и најстаријег дневног листа „Политике“ који је постао и најчитанији лист у варошици на Морави, чији житељи су се поносили што је оснивач овога листа Слободан Рибникар, син лекара Фрање, рођен у овом граду 1871. године и сматрао га је својим раним завичајем. Захваљујући томе, и уредник „Политике“, Владислав Рибникар (1900-1955), поверио је извештавање амбициозном матуранту, Алекси Каматовићу из Оцака, који је слао кратке телеграфске вести из Трстеника од 1928. године.

„Политика“, 3. децембра 1928. године објављује:

Шарлах у Трстенику

Трстеник, 30. новембра. У селима среза трстеничкој јојавио се још пре неколико дана шарлах. Благодарећи раду санијетских власти епидемија ојда. Док је раније било 25 обољења недељно, ове недеље је пријављено 17 обољења.

Највише су сипрадали Оцаци, где је умрло 12 деце. Епидемија влада и у Врњачкој Бањи где је основна школа шире пушта распуштена. У Трстенику је такође било неколико обољења од шарлаха. У свим селима где влада зараза основне школе су распуштене.

„Политика“, 31. децембра 1928. године:

Заклепа чешника у манастиру Велућу

Крушевац, 29. децембра. У манастиру Велућу, седишту српских чешника за обласи крушевачку, основано је Удружење чешника „Петар Мркоњић“ и са заклепа упућен је телеграм краљу Александру.

„Политика“, 1. јануара 1929. године:

Шарлах у Трстенику

Трстеник, 30. децембра. Јуче је у Трстенику распуштена основна школа, услед шарлаха, који се поново јојавио у целом овом крају. У вароши су била и два смртна случаја.

По селима шарлах коси. Има многа смртних случајева. Предузете су мере да се епидемија шарлаха локализује.

Трстеник, 15. јануара 1929. године:

У Трстенику велике хладноће. Температу̀ра – 6° и – 17° С. Морава и веће реке залеђене. Возови касне. Снег велики. Ово је била сипраховица зима. Снег до крова а температу̀ре падале до – 20° С.

„Политика“, 12. фебруара 1929. године:

Трстеник, 11. фебруара. Пада кружан снег праћен северозападним ветром који ствара намете и до 2-3 метара. Ноћас је било –32° С, а у току дана –29° С. Возови касне и по 5 часова. Пушници губе све везе у Спалаћу и Краљеву. Новине стижу нередовно или никако. Школе распуштене. Покидане скоро све телефонске линије. Пешачки и колски саобраћај скоро обустављен. У Оџацима 100 људи рашишћавало ђушеве. Вуци сишли у Бању и код Ђијаце распрли краву. То је изазвало панику код грађана. Морава окована ледом дебелим 90 цм. На Сави је лед 80 цм дебело.

„Политика“, 12. фебруара 1929. године:

Концерт трстеничког певачког друштва у Врњцима

Врњачка Бања 11. фебруара. Трстеничко певачко друштво „Божко Југович“ једно је од најстаријих у овом крају. Основано је 1870. године и у свом раду је постигло велике успехе. Синоћ је у хотелу „Сошировић“ приредило уметнички концерт. На програму су биле одабране песме наших и страних композитора.

„Политика“, 14. фебруара 1929. године:

Хладноћа доводи у питање опрем и исхрану

Смрт од хладноће

Трстеник, 13. фебруара. Јуџрос је нађен мртав трговац Радисав Кезић, стар 22 године. Пошао из Омашнице, ухватио га снег. Кренуо пречицом. Намети, изгубио се и смрзао се. Увиђај извршио Анђун Хрдлишка, поглавар среза трстеничког са среским лекаром др Спанојевићем.

А. К.

„Политика“, 16. фебруара 1929. године:

Снег у Западnoj Србији

Трстеник, 15. фебруара. Хладноћа појачана, снег пада, ветар ствара намете и задржава ђушеве. Села су скоро одсечена. Прети опашност од недостатка дрва и исхране. Заглавио се воз између Трстеника и Врњачке Бање. Ослободили га радници из Трстеника и једна догађина локомотива.

А. К.

„Политика“, 19. фебруара 1929. године:

Трстеник, 18. фебруара. И даље појремено пада снег са јачим ветром и заштравају људе. Возови касне. Локомотиве због кварова вуку мали број вагона. У свим станицама многе шетњачке вагоне заштравано снегом.

(Новине објављују фотографије кућа затрпане сметовима до кровова)

Трстеник, 26. фебруара 1929. године:

Григ хара у Трстенику. Лакији облик. Срески лекар Сава Станојевић обилази села и стара се о оболелима.

„Политика“, 2. марта 1929. године:

Нови хладни палас у целој земљи

Трстеник, 1. марта. У целој западној Србији пада снег, праћен јаким ветром који ствара наносе. Возови касне. Телефонске везе у већини у прекиду.

„Политика“, 16. марта 1929. године:

Стане на рекама

Западна Морава

Трстеник, 15. марта. Ноћас је мало нагошла Западна Морава. Водостај код Трстеника је 70 цм изнад нормале. Лед пуца. Ледене санше су дуге и до 20 м.

„Политика“, 3. јуна 1929. године:

Збор учитеља среза трстеничког

Трстеник, 2. јуна. Данас су овде у основној школи одржали збор учитељи среза трстеничког. Присутан је био Јован Јовановић, пензионисани директор Учитељске школе у Алексинцу. Он је одржао предавање „Практичан рад учитеља на селу“. Збор је организовао и председавао му Сава Пејковић, учитељ, председник Учитељског удружења. Усвојен је предлог да се оснује феријални шетај ручног рада за учитеље среза трстеничког.

„Политика“, 8. јуна 1929. године:

Одговорено сирелишће у Трстенику

Трстеник, 6. јуна. Овде је недавно основано Сирељачко удружење. Нису имали пушке и друга средства, те нису могли одмах да организују рад. Тек ових дана набавили потребан материјал и организовано практичан рад. После свечаног отварања сирелишћа, обављено је прво саћање, које је дало врло добре резултате.

„Политика“, 2. јула 1929. године:

Стручна занатска школа у Трстенику

Отворена зимус од стране Министарства трговине и индустрије. Младићи ће се обучаваати у шестарству и модерној столарији у вези са дуборезом, уметничким украсима резаним у дрвету. Као помоћна страна биће уведена израда деџих играчака од дрвета. Резбарија је код нас зајостављена. Гаранција успеха је управише школе Срећко Сабљак, признати уметник и академски сликар, који се већ доказао у резбарству.

Школа ради у делу Основне школе. Потребна јој је нова зграда. Средства ће даати Општина Трстеник и Министарство трговине и индустрије.²²² Школа је добробити за цео крај: интересовање је велико. Училишта и училишта среза трстеничкој желе у току распушта да заврше шечај ручној рада да би се осособили за што успешније предавање ручној рада.

Р. С. С.²²³

„Политика“, 28. август 1929. године:

Непогода у трстеничком срезу

Трстеник, 27. августа. Над левом страном Западне Мораве догодила се велика провала облака. Киша је лила пола сата. Нагошле су сеоске реке и постоји и поплавили огромне комплексе земље. Поред шесте зградином земљишту, вода је опшетила и поплавила многе куће. Пушеви су непосредно пре што поправљени кулуком. Највише су страдале општине Милушовац, Михајловац, Пољна и Љубосиња.

А. К.

(Непогодама су биле захваћене Србија и данашња Македонија.)

„Крушевачки гласник“:

24. октобра 1929. Почела је берба јабука у трстеничком крају које су ове године одлично родиле и одличној су квалитета.

29. октобра 1929. године:

Груписање општине у трстеничком срезу

Срез бројао 23 општине, сада сведено на 12.

1. Омашници је сада припала Велушка општина; 2. Почковачка, Ласиковачка и Стојањска општина; 3. Чаири са Охачком општином; 4. Поинска са Дубљанском, Брезовачком и Станишиначком општином; 5.

²²² Министар трговине и индустрије био је Алберт Крамер.

²²³ Р. С. С. су иницијали дописника, вероватно учитеља Радослава Стојадновића (1893).

Љубосињска са Бођанском; 6. Мала Суџубина са Риљачком и Михајловачком; 7. Трстеник; 8. Врњци; 9. Ново Село; 10. Велика Дренова; 11. Медвеђа; 12. Рајинац остао као раније.

(Овај предлог није прихваћен и општинске управе у срезу трстеничком су остале до рата да раде по дотадашњем организационом устројству.)

„Политика“, 21. децембра 1929. године:

Трстеник, 20. децембра. У циљу унапређења пољопривреде отицарају се течајеви. Први прорадио у Медвеђи. Предавања два пута недељно. Држе их стручњаци. Пружају се знања из свих страна пољопривреде, а за тим из вештерине и хигијене.

„Политика“, 22. децембар 1929. године:

Данас је свечано отворена железничка пруга Крагујевац – Краљево

Децембар 1929. године:

Тонфилм – чудо наших дана.

„Политика“, 28. децембра 1929. године:

Виноградарска задруга у Трстенику

Трстеник, 27. децембра. У хотелу „Тојаловић“ одржана широка конференција заинтересованих (сазивачи Драган Мирић и Милош Брашић) и основана Виноградарска задруга за Трстеник и околину.

„Политика“, 11. јануара 1930. године:

Концерт трстеничког певачког друштва „Бошко Јутовић“

Трстеник, 10. јануара. Трстеничко певачко друштво „Бошко Јутовић“, које ће ускоро прославити шездесетгодишњицу свој уметничког делања, приредило је синоћ овде у хотелу „Тојаловић“ свој концерт. На обилном програму биле су засиљене песме југословенских композитора. Концерт је био одлично посећен.

„Политика“, 8. октобра 1930. године:

Одлична берба (трожја) у околини Трстеника

Трстеник, 7. октобра.

Брежуљци са леве стране З. Мораве од Трстеника до Јасике посејани су виноградима, чије трожје по квалитету ни најмање не уступа чувеном жујском трожју. Овогодишња берба је дала одличне резултате како у погледу квалитета, тако и у погледу квантитета, тако да сада Трстеник и његова ближа околина (села Бођане, В. Дренова, а нарочито Медвеђа) долазе у ред средишта о којима морају да воде рачуна кулци трожја.

Само село Медвеђа, које има несумњиво најбоље винограде, у овом крају, има ове године двести вајона јрожђа, а шрсћенички срез 2.500 до 3.000 вајона. Највише има шзв. рскавца, а заштим гренка који је сладан и даје одлично вино (од јрожђа из околине Трсћеника добија се вино од 12-15 малићана, док ракија има до 24 сћейена).

Лак им је шрсћуи до сћаница у Трсћенику, Почековини, Сћо-ићани. Берба је почела 1. окћобра и већ су знаћне количине јрожђа шро-даће.

Трћовци, навалиће.

„Политика“, 11. јула 1931. године:

Изложба у селу Рибнику

Крушевац, 9. јула. Крајем јула одржаће се у Г. Рибнику велика пољошпривредна изложба сћоке, сћочарских и пољошпривредних шроизвода. Изложбу шрيرهује пољошпривредна удружина у Рибнику уз помоћ ушраве Моравске бановине. Право излаћана имају шрвенсћивено чланови Удружине као и села из ближе околине. Пољошпривредна удружина у Рибнику долази у ред највећих и најакћивнићих у срезу.

„Политика“, 14. јула 1931. године:

Др Мујко у Трсћенику

Трсћеник, 12. јула. Јуче је овде био і. Маћеја Мујко, шрофесор Прашкој универзићетиа и фоношграфисао већи број шесама од јуслара среза шрсћеничкој.

Чувени јуслар овога краја Свећислав Тиса Јаћимовић својим одличним јуслањем сћворио је у овом крају чићаву школу. Њеа сви млаћи јуслари подражавају и њихов улед сћално расће.

Поред Тисе и њеових ученика, од којих је најсимићићнићи 13-годишњи Милен Ивановић из Сћоћане, заћажан је и Велимир Ђорић из Мијајловца.

Г. Мујко скуиља подаћке о народном ећу, јуслама и јусларима, очуваносћи и развићу знања. Он ће издати велико дело о јућословенском народном ећу, јуслама и јусларима.

Г. Мујко, наш браћи Словенац из Пћуја, из Трсћеника је оћићиао задовољан великим бројем јуслара и одличним подацима које је рећико іде моћиао наћи. Јуслари су шред њеов оглазак шриредили врло усћело ју-сларско вече.

С. П²²⁴

²²⁴ С. П. је вероватно новинар Сава Ј. Поповић, потоћи уредник листа „Народ-на воља“ покренутог 1935. године.

„Политика“, 20. август 1931. године:

Учишњелски шечај ручној рада у Трсѣнику

Трсѣник, 18. августѣа. Иницијативом учишњелској удружења сре-за шрсѣеничкој и ове године се у Трсѣнику одржава шечај ручној рада. За учишњеле и учишњелице, којих овога пушѣа има 30, а сви су из разних крајева наше земље. Учишњели са пуно воље и сирѣљена савијају ируће, кроје и удешавају разне облике у илешарском и карѣонажном одељењу, поред шота још повремено слушају предавања из соколсѣа, задругарсѣа, хитијене, разредне насѣаве и друћих предметѣа.

Овај шечај – јединој учишњелској друшѣва у нашој држави – по-маже Моравска бановина, Министарсѣво шрсѣовине и индустрије и под-младак Црвеној крсѣа, ценећи важностѣ учишњелских шечајева у економ-ском подизању нашеј народа.

Курсисѣи сами илаћају сѣан, храну и уѣиснину, шѣо је за многе врло шешко. Те шрошкове шреба да узме на себе држава или бановина.

Овај ће шечај по одобрењу Министарсѣа просветѣе шрајаши 40 дана, до 10. септембра.

„Политика“, 26. октобра 1931. године:

Берба јрожђа у околини Трсѣеника

И поред дује суше, берба исѣала одлична. Већ два дана на шрсѣеничку иѣјацу се дошѣрује 15-20 ше и више вајона дневно. Квалишѣи одличан. Шира мери 20-25 проценашѣа. Цене су 80-100 динара за 100 кѣ. Има услова за извоз, јер је Трсѣеник на ирузи.

„Политика“, 14. јануара 1932. године:

Облачење сиромашне деце у Трсѣенику

Трсѣеник, 12. фебруара. При овдашњој основној школи постоји Фонд за помагање сиромашних ученика. Сваке године од ослобођења до данас, велик број деце добио је за зиму лејо и шойло одело. Ових дана Уѣрава фонда оденула је 31 сиромашној ученика.

По уѣледу на овај фонд, овогодисњи домаћин на школској слави Св. Сави, Милан Малићанин, председник шрсѣеничке оѣшѣине, решио је да умесѣо уобичајеној ручка и ѣозби о свом шрошку одене 7-8 ученика.

„Политика“, 1. март 1932. године:

У Трсѣенику постоји соколска орѣанизација. Она ириѣага Сокол-ској жуѣи Крајујевацѣ.

„Политика“, 21. марта 1932. године:

Дрска крађа у Трстенику

Трстеник, 20. марта. Субота, пазарни дан. Госпођа Милица Ђорђевић у радњи. Мајка дошла да јој помоћне. Кућа остала сама. То искористио лопов, отворио је калаузом и однео 16.000 динара у папиру, 6.000 у сребру и 5.000 у злату. Полиција почела истрагу.

„Политика“, 4. априла 1932. године:

Велика олуја у Врњцима

Трстеник, 4. априла. Морава најло наголази и пави поља Врњца, Уљарева, Трстеника, Бођања и других села уз Мораву. Поплавила је иуи Трстеник – Љубостиња и Велика Дренова у дужини од 100 м. Превоз се врши чамцима. Јуџрос је дувао олујни ветар који је нанео велике штете.

„Политика“, 6. април 1932. године:

Похапшени кријумчари дувана у Бођању Стојан Рачић и Коста Ђорђевић. Претрес извршила финансијска полиција. Пронашла 34 кг дувана у листу и 6 кг исеченог.

2. АЛЕКСА КАМАТОВИЋ ДОПИСНИК „ПОЛИТИКЕ“ ИЗ ТРСТЕНИКА И ВРЊАЧКЕ БАЊЕ ОД 1928. ГОДИНЕ И УРЕДНИК ЛИСТА „ЈУГОСЛАВИЈА“, КОЈИ ЈЕ ИЗЛАЗИО ОД 1929. ДО 1932. ГОДИНЕ У КРУШЕВЦУ, НЕГУЈЕ ЗАВИЧАЈНИ ДУХ И ПОДРЖАВА НАПОРЕ ВЛАДЕ ДА ОЧУВА ЈЕДИНСТВО КРАЉЕВИНЕ

Занимање јавности за трстенички срез расло је углавном са успоном Врњачке Бање као лечилишта и монденског летовалишта. Врњачка Бања са минералним изворима, окружена тихим и сеновитим шумама на огранцима Гоча, постаје прибежиште за одмор имућних и пословних људи и за стваралаштво књижевника и уметника. Њен шарен свет су, поред локалних житеља, чинили бројни гости, од којих и многи странци. Посебно је Врњачка Бања привукла емигранте из Русије. Ту су дошли белогардејци избегли од терора большевика. Неки од странаца су купили гостионице и виле и постали рентијери, угоститељи и трговци.

Истовремено и Трстеник, варошица на путу, са средњовековним маузолејним манастиром Љубостињом, као древном светињом, током туристичке сезоне постаје место ходочашћа, па су вести о овом крају увек добијале место у новинама, а посебно у „Политици“ због личне болећивости власника Рибникара.

На подстрек уредника Владислава Рибникара више Трстеничана су били сарадници „Политике“. Штитећи личност новинара и свестан да им ређе од похвале прети приговор, претња, тужба, па чак и

мучка одмазда за откривање непријатне истине, уредник најчешће није потписивао дописе именом и презименом, па чак ни иницијалима, те данас не можемо лако да откријемо имена свих дописника.

Поуздано знамо да је своје дописе о значајним догађајима слао „Политици“ Сава Поповић, који је касније покренуо и свој лист назван „Народна воља“.

Алекса Каматовић је први дописник „Политике“ из Трстеника који је стекао углед као професионални новинар са изоштреним чулом за важне новости, занимљиве и значајне за шире друштво. Рођен у Оцацима као син земљорадника Борисава, који је био угледан домаћин, па се једном неуспешно кандидовао за народног посланика, Алекса је после гимназије у Крушевцу студирао права, с намером да постане адвокат, али се рано, још као студент, заинтересовао за политику и определио за новинарство. Изванредан познавалац села, он је својим првим дописима писаним језгровитим телеграфским стилем скренуо пажњу уредника „Политике“ Владислава Рибникара који му је убрзо поверио извештавање из Крушевца и Трстеника за овај лист, у почетку о времену, а касније и о друштвеним догађајима и изборима.

Захваљујући кратким и занимљивим вестима и извештајима Алексе Каматовића, читаоци „Политике“ су били обавештени о Трстенику и његовој околини, о његовом привредном и културном напретку и о спортским успесима и културним знаменитостима.

Извештавајући „Политику“ објективно о догађајима из Трстеника, Крушевца и Врњачке Бање, Каматовић се залагао за јачање југословенског јединства и радним остварењима, али је објављивао и вести о незаконитим радњама, проневерама, крађама и необичним прекршајима. Након одлуке краља Александра да преуреди државу и укине Видовдански устав који је демократске установе довео до парализе, Каматовић је поздравио проглашено јединство земље и стварање девет бановина као децентрализованих делова који нису засновани на етничким границама.

Охрабрен успесима које је постигао као дописник, он је на Дан уједињења, 1. децембра 1929. године, у Крушевцу покренуо недељни лист „Југославија“ у нади да ће свенародно одушевљење у Србији, које је изазвао Проглас краља Александра од 6. јануара 1929. године донети велику популарност његовом листу, колико је познато, првом који је основан под овим именом након проглашења Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за Краљевину Југославију.

Овај лист је излазио од почетка 1929. до 1932. године када је банкротирао. У времену од 1928. до 1932. касније Алекса је био дописник „Политике“ из крушевачког округа. Објавио је велики број вести и

извештаја који одражавају прилике у Крушевцу, Трстенику и Врњачкој Бањи и околним селима. Његови дописи су кратки, језгровити и нису политички обојени.

Лист „Југославија“ је излазио на четири странице од којих су три биле испуњене коментарима од ширег друштвеног значаја, извештајима, друштвеном хроником и фељтонима, а четврта страна је била посвећена рекламама трговачке робе крушевачких трговаца.

Мада је по личном убеђењу био комуниста, Каматовић није критички писао о носиоцима власти, бојећи се забране новина. Али зато је критички писао о негативним друштвеним појавама.

Године 1932. он је ступио на одслужење војног рока. Служио је у Ђачкој чети Десетог пешадијског пука, такозваног Таковског пука у Сарајеву којим је командовао пуковник Душан Боснић. Командант батаљона је био мајор Стјепан Ташчић, а командир Ђачке чете поручник Милован Ферковић. У истој чети су служили др Павле Савић, потоњи нуклеарни физичар, комунистички вођа Милан Благојевић и Ратко Павловић, Миломир Ружић и други.

Али док је Каматовић био на одслужењу војног рока, млади новинар Миливоје Стевановић Долински, који га је замењивао, све више се приклања пропаганди комунизма, па је лист „Југославија“ 1933. године забрањен.

Алекса се оженио Милицом, ћерком трговца Недељка Станића из Врњачке Бање 14. октобра 1943. године. Кумови су му били професор Лазар Радуновић из Врњачке Бање и железнички чиновник Милета-Мика Савић из Трстеника. Са Милицом се касније одселио за Београд. Алекса није имао деце са Милицом. Остала је прича да је имао сина са једном љубавницом из Крушевца, супругом једног адвоката.

Алекса је радио и као дописник листа „Тежак“ и сарађивао са Земљорадничком странком Драгољуба Јовановића.

Алекса Каматовић је сарађивао са другим напредним новинарима, па и са комунистом Милошем Брашићем, уредником конзервативног антикомунистичког листа „Време“. Главни и одговорни уредник „Времена“ био је Драгомир Стојадиновић, брат председника Владе Краљевине Југославије Милана Стојадиновића.²²⁵ Он је обезбеђивао снажну финансијску подршку овом листу који је због похвалног пи-

²²⁵ Алекса Каматовић (1908-1984), рођен у Оцацима, гимназију учио у Крушевцу, рано је постао дописник „Политике“ за крушевачки округ. Године 1929. у Крушевцу је покренуо локални лист „Југославију“ који је излазио до краја 1932. године. Када је банкротирао због дугова, Каматовић прелази у Београд где је био један од уредника „Политике“.

сања о привредном напретку Хитлеровог Трећег немачког рајха сматран профашистичким, мада се залагао за строгу неутралност Југославије у европским блоковским сврставањима.

3. ОДЈЕК ПОКРЕТАЊА ТРСТЕНИЧКИХ НОВИНА „НАРОДНА ВОЉА“ САВЕ Ј. ПОПОВИЋА 1935. ГОДИНЕ У СЛУЖБИ ПОДРШКЕ ПОЛИТИЧКОМ ПРОГРАМУ ЈЕРЕЗЕ МИЛАНА СТОЈАДИНОВИЋА

У јеку предизборних кампања у Трстенику се указала потреба за покретањем листа који би пропагирао политику окупљања разумних и трезвених трудбеника и посленика који су за уједињавање југословенских политичких странака. Стварање снажне Југославије која би бивше непријатеље придобила за сарадњу била је, веровало се, спасоносна политика Милана Стојадиновића, вероватно најбољег финансијског стручњака кога је имала Југославија између два рата. Др Стојадиновић је желео да учврсти Југославију уједињујући све државотворне странке нудећи њиховим вођама учешће у власти. Он је успео да већину водећих странака окупи у једну широку коалицију која је добила назив Југословенска радикална заједница или Јереца, која је постала најбројнија државотворна политичка снага у Краљевини Југославији.

У том смислу, он је снажно подржао и своје радикалске следбенике из завичаја свога оца и осоколио их да шире веру у програм новог вође и придобијају нове следбенике који су настојали да се отресе јаловог надгорњавања Хрвата и Срба ко је кога опљачкао, чија су права већа и ко коме завлачи руку у џеп.

Захваљујући њему, Трстеник је добио нову зграду Среског начелства и статус среза. Уз његову потпору банкар Сава Ј. Поповић²²⁶ сарадник листа „Народ“ и члан изборног штаба Народне радикалне странке за округ Крушевац, бивши кандидат за народног посланика,

²²⁶ Сава Ј. Поповић (1882-1940), чиновник Привредне банке у Трстенику, син свештеника Јована, који је, наводно, као парох у Александровцу, један од вођа радикала, обешен 1916. године у Крушевцу од стране аустроугарске окупационе власти због његове сарадње са комитама војводе Косте Војиновића. Сава је наставио очеву политичку борбу као вођа Радикалне странке у Трстенику. Оженио се Видосавом (1890), унуком Стојана Протића, првог председника Владе Краљевине СХС и са њом имао синове, лекара Србислава (1912-1985), економисту Владислава (1920-), који су живели у Београду, и ветеринара Драгомира (1925), који је живео у Сремској Митровици, и кћер Милицу (1922), којој је кумовао апотекар Светолик Трајковић. Србислав је основну школу учио у Трстенику, гимназију у Крушевцу, а 1936. године дипломирао на Медицинском факултету у Београду, на коме је и докторирао са дисертацијом: „Метаболизам беланчевина код дијабетеса“. Радио је као интерниста.

после гашења листа „Југославија“ одлучио да покрене приватне новине крушевачког округа под називом „Народна воља“, уздајући се да ће остварити профит и популарност која би му, можда, отворила врата Народне скупштине на следећим изборима.

Сава Поповић је 1935. године као ватрени следбеник председника владе др Милана Стојадиновића ушао у политичку борбу у срезу трстеничком и у округу крушевачком за окупљање свих патриота у нову политичку странку Јерезу – Југословенску радикалну заједницу, и у том циљу је покренуо лист „Народна воља“ – независан орган јавног мишљења у коме је пропагирао циљеве нове државне политике.

Први број овог недељног листа је објављен 21. августа 1935. године, али због великих трошкова, дугова и тужби за увреде и клевете већ после 4. броја „Народна воља“ је престала да излази, а њен власник и одговорни уредник, Сава Ј. Поповић, одселио се у Београд, где је убрзо умро 30. септембра 1940. године.

У првом броју „Народне воље“ власник и уредник, Сава Ј. Поповић, изложио је програмска начела у уводнику под насловом „Наша прва реч“:

У име Боја покрећемо „Народну вољу“.

Самим именом листа желели смо изразити, ко у првом реду по нашем мишљењу треба да одлучује у свима народним и јавним пословима. То треба да буде увек и у свакој прилици народ. Народна воља треба да се увек поштује онако, како су још стари изразили у изреци: „Vox populi, vox dei“ („Глас народа глас Божиј Сина“).

Не кажемо ово да би смо се умилили народу. Не кажемо ово ни зато да бисмо га за себе задобили и на своју страну привукли. Ово иражимо зато што држава нису поља и долине, брда и планине, реке, извори, језера, итд. нешто је држава жив народ. Највеће области земље, ако нису живим људима насељене, нису ништа друго нешто пустиње. И државе су уколико веће и јаче, уколико у њима више народа има и уколико је тај народ у својој земљи више задовољан. Наш народ вели: Нема леба без мошкe. А ми велимо да ништа нема ни у једној земљи што се једе и пије, што нас одева и чува, од чега живимо и постојимо, а да то све није народ створио. Од мрави до цара све храни и брани, све треје и мије, све чува и одева народ као што божје сунце треје цео свет.

Цео свет наводи се данас у врло мучном положају, нарочито најпросвећенији део света, у коме ми живимо, Европа. Велики европски рат који смо ми проживели био је највећа и најстрашнија олујина што је икада свет задесила. Море је суза и крви проливено, милијарде и милијарде добара су расуте, као огромна страховишта поплава заљускује нас ево сад по рату већ добар низ година само беда и сиромаштина. Тешко и по врло незнатну цену продајемо у страном свету оно што ми производимо, а скупо и прескупо плаћамо оно што у својој земљи немамо. Никада ни ми,

ни мно́го бо́га̀ици дру́ги наро́ди евро́йски нисмо били у оваквој оскудици као до сада. У најбо́га̀ицијим државама Евро́је милиони и милиони здра-вих и пра́вих људи немају уо́ишће никаквој ра́да, ња немају ни — хлеба.

Ми смо чак, може се рећи, донекле у бољем положају него многи европски највећи и најбогатији народи. Чиставе области највећих народа европских имају неуподобно земљиште и сурову климу, иако да од корисних биљака само кромпир могу сејати. Због тога цео век ти људи једу само кромпир, па када би и овога само довољно имали. У нас роде и кукуруз и пшеница и све поврће и све воће, расте и најпредује сва биле Жичеворонжна стока. Па има вина и ракије колико хоћемо, за весеље. Да овако имају хлеба и меса као ми многи би народи европски били најсрећнији народи на свету. У великобританској пресионици Лондону, плаћа се за једну добру туску толико, да то претворено у наш новац износи — 1.200 динара.

Изнесмо ова два-три примера да покажемо да бисмо моћи били најсрећнији народ на свету, ако бисмо само имали више памети и ако бисмо мало боље прионули на сваки народни посао, што нас је побудило да овај лист покренемо, што нисмо никако задовољни, оштакмо смо лишени својих грађанских и политичких права и слобода.

Тражимо да нам се напрати повраће сва ова права. Зато поздрављамо са највећим одушевљењем владу i. гр Милана Стојадиновића, јер је ова изјаву дала и свечано се обавезала да донесе слободне законе политичке: Закон о шtamпи, Закон о збору и договору и о образовању странака, Закон о изборима итд. Чим сви ови закони буду били донети, и док се само примене у нашем живоју народном, ми ћемо одмах доћи у положај да своју вољу као народ изразимо, и да све народне и државне послове у духу народних жеља ујединимо и уредимо.

Једва чекамо да дође то време, да се изврше слободни избори пре свега по општинама, али без прилике и без утицаја са које било стране, те да народ постане пошодар и изрази своју вољу, пре свега у своме селу, у својој општини. Чим буду изабрани само они које народ воли, поштује и цени, то ће већ довољно бити да у народу изазове спокојство и поверење. А прави изабраници народни у своме раду биће извесно много пажљивији и предусретљивији према својим бирачима него они који су народу простио напуштени. Ови наметнути људи знају да их народ не може да воли, па и они неће не воле, и идеог им се пружи прилика, они ледају само да се најлаше, јер знају да су привремени.

Истио тако једва чекамо да у бановинама бирамо истио пре
већнике, и у држави нове народне посланике. У бановинама ће се већници
послараћии, кад буду од народа изабрани, да идеод моћу народу олакшају.
А истински изабраници и представници народни у Скућићини, неће се
оћуићии о своју дужност никада, као истио се истинске Народне ску-
ћићине нису о земљу оћрешиле никада нећо само лажне скућићинске
већине и наћурени народни посланици.

Кад будемо добили добру Народну скупштину, из ње ће се саставити и добра влада државна. Рђаве су владе биле увек само онда, кад су фалсификоване народне скупштине.

За доказ овога ми ћемо навести пример мале Србије до 29. маја 1903. године и од 29. маја 1903. до ратова за народно ослобођење и уједињење од јесени 1912. до краја 1918. године. Док је мала Србија под краљем Миланом и краљем Александром Обреновићем доживела у сивољашној полицији 1885. Сливницу, а у унутрашњој расуло у државним финансијама, и неред на све стране, она се спремила за њених 10 година народне владавине за борбу са два царевинама, Турском и Аустројом, и у борби обе ове царевине победила. Оно што су многи сматрали као немоћно овим је делом остварено: турска и аустројска власти више није не суде нашем народу.

Кад смо имали памети и снаге, да овако велику и славну, управо невероватну победу однесемо над читавим светом својих смртних непријатеља, морамо бити паметни и јаки да исто тако савладамо и све унутрашње тешкоће и прејуре. Нарочито народ из краљеве Србије има у овом погледу врло велики и врло важан задатак. Овај се народ као лав борио, док је ову државу створио. Овај народ мора сада имати памети и снаге да ову своју крваво сачечену и створену државу брани и од свакога непријатеља одбрани, па био тај непријатељ сивоља или унутра.

Још неко крајко време има да прође, па ће и народ окруи крушевачкој имати да одлучи за којом ће саставом политичком поћи. Поново ће се такође развити она стара и славна састава, под којом је народ српски извршио преображај мале Србије у праву народну државу и пример народне слободе, и оспособио Србију за велико дело народнога ослобођења и уједињења. У крушевачком окрују та је славна састава имала кроз десетине година огромну већину. Дубоко верујемо, да ће она стара војска поново у истим редовима стати под своју стару саставу, кад само заштрибу шрубом и дадне знак за збор.

„Народна воља“ указиваће народу окруи крушевачкој прави пут. Она ће овај народ обавештавати о сваком важнијем догађају у нашој земљи. Она је покренула само зато да се чује поново глас оне политичке странке наше, која је увек била само с народом и живела и радила само за народ. Кад куцне час, станимо један уз другога непоколебљиво и чврсто, да образујемо непомишљени и неразорни шуб транини, на коме ће се држати и одржати, бранити и одбранити ова држава. Ви што сте били на Куманову, Бишолу, Церу, Брејалници, Колубари, Добром пољу, Кајмакчалану, ви прекаљени борци и јунаци, станимо и сада као један човек, да ову државу чувамо и сачувамо, да је бранимо и одбранимо. А ви, омладино Србије и крушевачкој окруи, чији су родитељи пали за ову земљу, крв пролили и робове посејали преко целога Балкана, ви знајте и памтите: да ову државу онако по цену живота ви морате чувати, како су је по цену свога живота ваши оцеви створили.

У чланку „Наш унутрашњи положај“ уредник и новинар Сава Ј. Поповић објашњава политички пројекат др Милана Стојадиновића на окупљању свих државотворних партија у једну моћну странку која ће обезбедити миран и просперитетан привредни развој Краљевине Југославије.

Чланак почиње вешћу:

У шренушћу, кад ове врсџе пишемо, приводе се крају преговори о стварању једне велике политичке странке широм наше земље. Радикална странка, Словенска људска странка и Јужнословенска муслиманска организација образују једну велику странку под именом Јужнословенска радикална заједница.

Даље у чланку се објашњава историја Народне радикалне странке која је, наводно, извршила преображај мале Србије из апсолутистичке у слободну народну државу. Затим се истиче да је и Словенска људска странка у Словенији израз народног отпора против Немаца. Вођа ове странке, Антон Корошец, позвао је своје чланове на изборима 5. маја 1935. да не гласају ни за листу Богољуба Јевтића, ни за листу опозиције на челу са др Влатком Мачеком. Југословенску муслиманску организацију предводе др Халид-бег Храсница и др Мехмед Спахо. Слогом муслимана и Срба, којих је у Босни било 48 одсто, обезбеђено је државно јединство против малобројних застрањених Хрвата. Коментатор је изразио наду да ће стварање ЈРЗ означити крај политичким кризама и размирицама, јер ће ова најснажнија и најмасовнија странка обезбедити јединство и просперитет.

У едукативном коментару „Политика и морал“ аутор пише:

Политика је убеђење, које људи стварају у себи, носе и стварају се да га примене ради добра друштва и државе. Како су пак људи разни и како има разних теорија, то је природно и логично, да има разних убеђења и уверења услед чега у животи друштва и државе постоји борба за превласт једних над другим. Но у политици сви принципи и идеје морају бити пошкрепљени моралом и не смеју се ни лако мењати ни лако напуштајти, а најмање из личних обзира и разлога. Морал који тежи идеалу добра упућује и политику тим путем.

Даље аутор износи Платонове филозофске погледе и наводи његово схватање односа политике и морала: *У моралу треба тежити идеалу добра, а политика је само пренос морала у друштво, она значи владу правде и разума.*

Аутор критикује политичаре који данас због личних интереса газе морал и преко ноћи мењају своје политичке погледе што у друштву доприноси порасту корупције и доводи га до назадовања.

У натпису се затим жигоше превртљивост политичких вођа:

Многи пољитичари, бар код нас, ових последњих година, како они на врху управе иако и они доле у народу мењају своја убеђења и принципе за ноћ, стварајући се да се у свакој ситуацији снађу, али не ради државе и њеној најређка нејо ради својих личних рачуна.

Затим писац наводи читаоца на закључак како су многи прваци после распуштања Народне скупштине 1929. године тврдили да држави нису потребне политичке странке, да је то луксуз и непотребно расипање. Али када је 1931. године донет нови Устав који је предвидео да се власт народа изражава избором народних посланика, представника политичких странака као носилаца политичког програма, сви они противници странака похрлише на изборе и понудише сарадњу вођи Југословенске националне странке, коју је основао председник владе Богољуб Јевтић, који је чуо последње речи умирућег краља Александра у Марсељу: „Чувајте ми Југославију...“ Многи су схватили да су те речи упућене лично Богољубу Јевтићу, у том тренутку министру иностраних послова, а не народима Краљевине, па су 5. маја 1935. године гласали за листу Богољуба Јевтића, али је кнез Павле ипак мандат поверио најспособнијем министру др Милану Стојадиновићу.

После тога настаде нешто друго. Дође влада г. др Стојадиновића, са доста људи који имају искрене и родољубиве намере на државу и њено уређење, људи који су били доследни својим намерима и идејама, за које су страдали и били понојени.

Даље се тврди да ће влада др Стојадиновића бити почешак к добру, и претеча нечем бољем што ће омогућити да држава крене најпре, да се у њој створи благодинање, и да се прокрчи пут зарастао у коров неслоје и шрње неправде, а који ће водити браћинству и љубави, срећи и најређку наше недељиве Југославије. Сада многи од оних који су били противници политике др Стојадиновића, прилазе му желећи учешће у власти, без обзира на идеје које су раније заступали.

Аутор закључује: Пун је Београд из свију крајева тих пољитичких шртоваца који нуде новој влади своје услуге, али им то неће помоћи јер се неће и овој пута срозавати морал већ уздизати и неће се ићи најпре већ најпре. Неће бити потребни новом режиму ни људи, који су народ заводили и окретали га свакој ситуацији.

Овај чланак је објављен 13. августа 1935. године у листу „Народ“, али са скраћењима, па га је уредник „Народне воље“ објавио у целини.

У извештају „Две конференције“ новинар и уредник Сава Ј. Поповић обавештава о политичкој активности странаčkih вођа у крушевачком округу и о престојавању после завршених избора од 5. маја 1935. године и образовања Југословенске радикалне заједнице Милана Стојадиновића.

У недељу 18. августа 1935. године у Крушевцу, у кафани „Ослобођење“ одржана је конференција коју је сазвао сенатор Милан Симоновић Ђаба.²²⁷ На ову конференцију позван је и сенатор Радослав Дуњић,²²⁸ али се овај није одазвао позиву.

Сенатор Симоновић је у свом говору истакао нужност политичке преоријентације:

Као што вам је добро познато, ми смо помаћали политику 6. јануара, политику Николе Узуновића и Боже Максимовића и најзад политику нашеј несудејеној фирери Б. Јевшића, стога је пошребно да сваки ко има какву легитимацију о томе уништи, пошто је сада настало друго време. Настало је сада време политичких странака које требају да поникну из народа, супротно ономе ранијем да се створе одозго, као што је случај са нашом странком ЈНС.

Ја сам уверен да нико од вас није у себе угасио осећаје радикализма, оне осећаје са којим смо ми задахнути још из ране младости. Ми смо радили као опортунисти политички људи све оно што се од нас тражило и што је ишло у првом реду у нашу личну корист. Да смо ми хтели да будемо неке будаласте идеалисте и да се успротивимо владајућем курсу, нити бих ја био сенатор, нити Сениша арендатор нити пак Крста председник. Све би то било у другим рукама. Кад смо

²²⁷ Милан Симоновић Ђаба је био политички првак Радикалне странке за округ Крушевац до 1929. године. Као истакнутом радикалу 1924. године поверен је портфељ министра за аграрну реформу који је задржао у Пашићевим владама. Извесно време мењао је странке, придружујући се опозицији. Када је установљен Сенат по Уставу из 1931. године он је постављен за сенатора. После 1935. године. Ђаба се опет вратио радикалима.

²²⁸ Радослав М. Дуњић (1871-), рођен у Мионици, где му је отац Милојко био срески начелник. Основну школу учио је у Крушевцу, гимназију у Крагујевцу, а права студирао у Београду. Радио је као адвокат у Крушевцу. Учествовао у Првом светском рату као официр. Био је врховни инспектор у Министарском савету, а од јануара до августа 1930. године био бан Дунавске бановине, а затим поново враћен на место инспектора. Првак некадашње Напредњачке странке из крушевачког округа, потом члан Демократске странке у којој су се налазили његови партијски другови, адвокати Чеда Човић, Микица Тодоровић, председник Суда Павле Шага и Михаило-Бата Кнежевић, народни посланик од 1935. године.

умели тако да се снађемо раније, ја мислим да ћемо моћи и сада поново да заузмемо наша места у Југословенској радикалној заједници, која се сада ствара.

После њега говорио је Крста Новаковић²²⁹ који је, између осталог, казао да би добро било да се они пријаве Главном одбору Радикалне странке једном писменом преставком у којој би се назначило да они радо хоће да окају своје грехове почињене за све време од 6. јануара и да моле да се приме у странку.

За њим је поново говорио сенатор Симоновић, осврћући се нарочито на говор председника Новаковића. Он сматра да би била велика грешка ако би се приступило по предлогу председника Новаковића, јер би се тиме испољила слабост и малодушност.

Ми морамо да се служимо истим методама као до сада, да се сами без ичијеј помоћи ујурмо и да њих доведемо пред свршену ствар. То ћемо лако учинити, јер, као што видиш, у нашим је рукама и полицијска и општинска власт.

На крају конференције донет је закључак да сенатор Симоновић испита детаљно ситуацију и извиди да ли је ова влада сигурна и трајна и на идућој конференцији изнесе опширан реферат по томе.

Истог дана одржана је конференција демократа у кафани „Круна“. Ту су били демократи који су били пришли ЈНС. Конференцију је сазвао и отворио свештеник Душан Весић. Он је обавестио скуп да радикали који су приступили ЈНС сада напуштају ову странку и враћају се својој матици.

Ми ипак же треба да нешто учинимо. Не смемо и даље остати уз ову странку, јер шта би ми сами ту значили. Наш уважени ђрвак Коста Кумануди,²³⁰ који је најсимпатичнија личност у целој Југославији и која

²²⁹ Крста Новаковић, дипломирао фармацију на Свеучилишту у Загребу 1925. године, отворио апотеку у Крушевцу 1933. године, био је дугогодишњи председник општине Крушевац и народни посланик на листи Милана Стојадиновића. Године 1938. подигао је дом преко пута Окружног начелства (где је касније отворена пивница „Топ“). На положају председника општине налазио се и за време окупације 1941-1944. године, настојећи да штити народ од репресалија окупатора. Ипак, оптужен је за сарадњу са окупатором и после ослобођења он се крио до 1946. године у Крњеви, а кад је ухваћен, осуђен је на смрт, али је заузимањем грађана које је спасио амнестиран и осуђен на дугогодишњу робију, ипак је због сарадње са Кесеровићем стрељан његов брат поп Јеврем, отац познатог хумористе Новака Новака, познатог аутора телевизијске серије „Позориште у кући“. Крста је био ожењен Десанком, рођеном Благојевић, са којом је имао сина Братислава, познатог адвоката који је живео у Београду, и кћер Љубицу. Из затвора у Сремској Митровици Крста Новаковић је изашао 1957. године.

²³⁰ Коста Кумануди (1874-), југословенски политичар, пореклом Цинцар, био министар финансија 1921-1922. године у Влади Краљевине СХС. На дан 15. августа

народ бившеї крушевачкої округи мноґо воли више неїо шїо їа воли Аїи-на и Палесїина одакле он води њорекло, умеће да нађе добро месїо за њеїа и за нас. Сїїоїа ја ѡредлажем да се ми држимо и даље уз њеїа, јер је он наїусїио сїранку ЈНС, їа и фирера Бошка Јевїиїа и ѡрешао у клуб веїине ѡсланика.

Он има мноґо чистїе руке и нема нишїа истїине шїо се њему ѡриїисује у жиїном режиму. Истїина да он има добру имовину, али она долази од њеїове велике шїедње и од неколико мираза њеїової сина. Колико је шїо велики шїедїиша види се из овоїа ѡримера. Каг је био на аїи-їационом ѡушїу у сїаром биїїољском округу, наїїе у једну кафану да руча. Кафеција му донесе ѡо њеїовом захїеву једну ѡрцију сарме од куїу-са коју су сачиїавале две сарме. Он ѡїеде само једну сарму и їлаїи само ѡола ѡрције иако је и ону друїу сарму избуричао и уїроїасїио. Радеїи шїако економски, он је морао да сїекне.

Конференција је закључена са одлуком да се и даље држе Косте Куманудија и да иду тамо где их он буде водио. Један од присутних је казао да би најбоље било да их он уведе у партију која је на власти.

У чланку под насловом „Хвала Богу“ аутор изражава народно олакшање због промене властодржаца.

Као шїо би нека ѡросїїогуїна сїарица, каг би је мимоишла ка-ква несрећа, сїавила руку на срце и боїобојажљиво ѡрошайїала: „Хвала Богу!“, шїако сада ми, ѡсле силаска с власїи малерозної ї. Узуновиїа и раїїоборної ї. Јевїиїа, са великим одахнућем кажемо: „Хвала Богу.“ Силаском с власїи ове двоїице, који нису нимало били израз народне воље, неїо њени узурїайїори, скинуїї је са народних леђа онаї шїешки камен који їа је їїавио и ѡриїискивао. Диїнуїа је завеса која је сїречавала све-їлосїї, шїе је се живело у мраку, їде је ѡод зашїиїиїом мрака цвешїала коруїиција и їљачка са свију сїрана.

Аутор затим истиче да су инциденти који су се досад јављали у Хрватској против Срба били израз отпора против стеге претходних властодржаца и да ће убудуће тих инцидената нестати, јер су они дело отпадника. Народ хрватски жели слогу са Србима. Уредник затим под-

1925. године одржани су општински избори у Београду и у Србији и Црној Гори. У Београду су победили демократи на челу са Костом Куманудијем. Он је после тога био градоначелник Београда од 1926. до 1929. године. У почетку био један од првака Демократске странке, затим Југословенске радикално-сељачке демократске странке, претече Југословенске народне странке. После 6. јануара 1929. године пришао генералу Петру Живковићу који га је поставио за заменика министра иностраних дела. Године 1941. потписао је Апел српском народу и подржао владу генерала Милана Недића. Године 1945. осуђен је на затвор као сарадник окупатора.

сећа на идеале двојице великих Хрвата, Штросмајера и Рачког. Уредник се нада да ће Хрвати следити ова своја два идеолога који су творци Југословенства. Ови ставови су дословно преузети из говора Милана Стојадиновића који се залагао за народну слогу.

На последњој, 4. страни „Народне воље“ објављен је натпис „Укидање сената“ у коме се обавештава јавност да је после доласка на власт Милана Стојадиновића покренуто питање укидања Сената као једне анахроне институције која кочи рад Народне скупштине, али да у држави има пречих послова. Ово тврђење је поткрепљено изјавом адвоката Чеде Човића да установа Сената више је реакционарна него демократска, јер спутава народну вољу, која се изражава кроз Народну скупштину. Човић је рекао да он као демократа не може да се сложи да сенатори буду Милан Симоновић Ђаба и Радослав Дуњић.

У рубрици „Политичка зрнца“ објављене су сатиричне пошалице и доскочице на актуелне догађаје и личности, попут ове:

- Поздравио ђола Аџина ђола Палесџина Косџа Кумануги Крушевљане, захваљује шџо су ђа бирали 1927. ђодине за ђосланика и џиџа: да ли би било моџућно за њеџа оџеџ једно месџанце у овом окруџу?

- Поздравио Божа Кундак²³¹ Таку Додића и да ће Така биџи одмах ђосланик чим се Божа Кундак враџи ђоново за минисџра.

- Поздравио сенатџор Дуњић Крушевљане и џиџа их: зар се не ђоносе џиме шџо је он усџео да буде и бан и врховни инсџекџор и сенатџор у сџарим ђодинама и са реакционарним ђоџледима.

- Поздравио Крсџа ђредседник оџиџине Ђабу и моли ђа да огма џрчи у Беоџрад, јер му сенатџор Дуњић ђољуљао ђредседнички ђоложај.

У белешци под насловом „Пажња пријатељима“ обавештавају се читаоци да сенатор Милан Симоновић покушава да ступи у везу са главним одбором бивше Радикалне странке и подсећа читаоце да је он бацио радикалску заставу под ноге одмах после 6. јануара 1929. године.

У епиграму „Где је?“ жестоко се исмева сенатор Милан Симоновић Ђаба:

*Где је сада крекеџуша жаба,
џде је она ђолиџичка баба:
Зашиџо ђуџи ко риба, бараба,
онај шџо ђа зову – човек „Ђаба“?*

²³¹ Божидар Максимовић, министар жандармерије, назван Кундак због растеживања демонстрација кундацима жандарма пришао је генералу Петру Живковићу који га је 1931. године поставио за министра просвете.

На истој страни објављене су рекламе фирме „Петар Брадић и синови“ у Трстенику, Винарске и ракицијске радње Миленка Радовановића, Дрварске радње Момира Павловића, Књижаре, штампарије и књиговезнице Љубисава Б. Козића у Крушевцу и Модерне мануфактурно-галантеријске трговине Василија Ј. Петровића у Трстенику.

У 2. броју листа „Народна воља“ од 29. августа 1935. године у уводнику под насловом „Само једним путем“ Сава Ј. Поповић пише како је Србија за време рата живела у нади да ће са ослобођењем 1918. године нестати све тегобе које су притискале народ. Остварен је сан који је сневан вековима. Од Триглава и Јадранског мора до Тимока и Ђевђелије дигла се у сјају и слави прва заједничка држава Срба, Хрвата и Словенаца. Али у новој држави Србијанци су изгубили права која су имали у три своја устава. Уместо да браћу под туђинском влашћу ослободе, Србијанци су сами себе заробили и изгубили она своја грађанска и политичка права и слободе које су имали. Земља се није Видовданским уставом уредила него су настале трзавице и међусобне борбе. Настала је велика корупција, богаћење политичара на народној грбачи. Најгори пример је проневера министра саобраћаја Лазара Радивојевића, несвршеног ђака технике, који је присвојио 829 милиона динара. Али због непостојања слободе штампе, збора и договора о овој корупцији се није могла обавестити јавност.

После доласка нове владе пале су свечане изјаве да ће се законски омогућити грађанске и политичке слободе које су биле ускраћене. Поред тога, власти треба да утврде порекло имовине свих политичара, министара, трговаца и индустријалаца, који су са државом радили и који су били пука сиротиња, али су се у том периоду обогатили.

Аутор закључује:

Само иако, кад оклинемо све насилнике и све хићархије из нашега јавнога живота, моћи ћемо прекинути ову данашњу врло тежку кризу и дочекаћи боље дане.

На другој страни, објављен је чланак „Догађаји у Арбанији“, у којој се извештава о побуни бегова на челу са Шефкет-бегом „Врлаци против аграрне реформе краља Зогуа“. Побуна је угушена помоћу војске. Аутор покушава да докаже блискост српског и албанског народа још из средњег века. Он пише да су у средњем веку Албанију држали краљ Вукашин и његови синови, па чак да и династија Карађорђевића води порекло из албанског племена Клименти.

У чланку „Неће се ићи тим путем“, аутор се противи пријему у Југословенску радикалну заједницу малих опозиционих странака које желе да се докопају учешћа у власти.

На трећој страни налазе се натписи из политичког живота. У натпису „Кумова правда“ аутор пише како за време избора од 5. маја 1935. године Александар-Така Додић је тражио подршку свога кума др Љубодрага Ђорића, који му је окренуо леђа и подржао демократу др (Милоша) Рашковића. После избора др Ђорић је на своју страну придобио и Ранка Обрадовића, који је пре тога био присталица Таке Додића.

Аутор се даље подсмева Богдану Гордићу, „дрвеном адвокату“:

Тако 23. овог месеца ноћу око 22 часа примио је г. Рашковић у својој оргинацији др Ђорића, старијег свој пријатеља и новог пријатеља Обрадовића. Не зна се јачно иша је све на том сасијанку јоворено, али како нас уверава г. Богдан Гордић, који све зна, ја чак и како се звала јокојна свасијика Лојда Хорха, претресало се ишање да ли г. Бошко Јевтић значи и сада иша политички и да ли има смисла да се и даље буде уз њега.

У натпису „Пошетња“ аутор се подсмева збуњености која је настала међу члановима ЈНС-а после силаска са власти Бошка Јевтића.

У редовима ЈНС ојача се велика пошетња као оно у зидању вавилонске куле. Ми имамо прилику то да ледимо у нашем срезу како изгледа. Гурају се, ћушкају се и договарају се прваци ове странке. Насрћу један на другог, бећају један од другог, домунђавају се један са другим и не види се иша раде... Управо изгледају као онако помућени и ошамућени као оно свиња ударена ушником сикуре по глави.

Даље се говори да ова странка постоји само на списковима, а да још само неколико нису напустили своје вође Узуновића²³² и Максимовића.

У сатиричном натпису „Значај Косте Куманудија у срезу Трстеничком“ аутор подсећа да је овај политичар био носилац листе за изборни округ крушевачки, па је аутора интересовало какав је његов

²³² Никола Узуновић је био председник Владе Краљевине СХС, односно Југославије, у седам мандата: 8. априла 1926, 15. априла 1926, 24. децембра 1926, 1. фебруара 1927. до 17. априла 1927, затим 27. јануара 1934, 18. фебруара 1934. Поднео оставку након погибије краља Александра, као чин одговорности због недовољног обезбеђења суверена. Кнез Павле му је по седми пут поверио мандат 22. новембра, али је убрзо разрешен на дан 20. децембра 1934. године када је на чело Владе постављен Богољуб Јевтић.

углед међу грађанима Трстеника, јер се у Крушевцу на конференцији о њему похвално говорило. Стога се новинар обратио демократи Благоју Савићу, ранијем пријатељу Косте Куманудија. Савић је изјавио:

*Оно што се похвално говорило у Крушевцу само је иронија. Ни-
када Кумануди није био симпатичан у овом срезу и одавно се примећило
код њега расположење да ради само оно што је било у интересу за њега, а
не што је партијско. Зато најбоље илустрирају овај догађај. Кад је била
једна партијска конференција у Трстенику, онда су после конференције
шребали да буду на ручку извесни прваци у кући код поч. Сиве Ахи-
мовића. Онда је његова покојна мајка баба Маца казала:*

*Немојте да ми доводите на ручак Куманудија, јер он није добар
човек и подваљује нешто чика-Љуби.*²³³

*Дакле, још тада ова сивара жена примећила је шта ради овај
човек и, као што све видели, није се преварила. Даље Блатоје Савић рекао
да му је пој Воја Јањић, бивши министар вера у влади Николе Пашића,
рекао да Кумануди има само чешири пријатеља на Балкану и да се ње-
гови бивши следбеници вређају кад их називају „Куманудићима“.*

У рубрици о пчеларству сарадник Стојан Ј. Антић (1874-1974), општински деловођа из Горње Омашнице, пише поуке за почетнике о гајењу пчела и о корисности те привредне гране.

У сатиричној рубрици „Политичка зрнца“ аутор опет боцка опозиционе вође у Трстенику и Крушевцу. Између осталих, пише и ово:

*Поздравио Сава Мишировић Ућукало Косћу Куманудија и брине за
њета што се не јавља. Моли да га извести да ли је успео да се ућура где би
нешто пољитички значео као пре.*

*Поздравио Миша Прошић²³⁴ Крстју председника и прејоручује му
да се више не ојире за одржавање свој председничкој положаја, јер је ње-
гово време прошло.*

У истом броју на последњој, 4. страни је објављен чланак који заслужује место на 1. страни. То је „Питање земљорадничких дугова“.

На истој страни, у белешци „Прве незгоде нашег листа“ уредник Сава Ј. Поповић се пожалио на гушење слободе јавне речи које је доживео већ после изласка првог броја „Народне воље“. Наиме, полиција у Трстенику је позвала уредника на одговорност због растурања гласила које није пријављено државном тужилаштву. Он је доказао да се лист штампа у Крушевцу и да је пријављен тамошњем тужилаштву.

²³³ Односи се на Љубу Давидовића, вођу Демократске странке.

²³⁴ Димитрије-Мита Протић, срески начелник у Трстенику 1933-1934. године.

Уредник се жали да су рђаво расположење према „Народној вољи“ исказале и поште, које нису на време доставиле новине претплатницима, и црно-жути реакционари јер, наводно, „Народна воља“ брани народ од насиља и обести оних који би хтели да народ живи у мраку и оковима.

У овом броју објављују рекламе Модерна мануфактурно-галантеријска радња Василија Ј. Петровића у Трстенику, Винарско-ракицијска радња Миленка Б. Радовановића, Петар Брадић и синови, Дрварска радња Момира Павловића. Такође, објављен је и оглас о упису у гимназију.

У 3. броју „Народне воље“, који је изашао 5. септембра 1935. године, на ударном месту, на 1. страни, објављен је чланак „Догађаји у свету“. Аутор наглашава да се догађаји у свету све више заплићу, тако да ко зна шта се све може на крају догодити. Као први важан догађај са несагледивим последицама уредник истиче мешање Италије у послове Абисиније у жаркој Африци. Велика Британија се успротивила уласку Италије у Абисинију, јер је заинтересована за воде Нила којима се наводњавала њена колонија Египат, одакле она извлачи баснословно богатство.

Уредник затим пише да је Италија признала неповредивост граница Краљевине Југославије после погибије краља Александра, али успех у Етиопији фашистичке владе Бенита Мусолинија би могао да пробуди старе аспирације на територије у Далмацији.

У коментару „За народну владавину“ уредник се залаже за уређење правне државе јасним одвајањем законодавне власти од судске и извршне власти. Он истиче да у нашој земљи извршна власт стално показује тежњу да приграби законодавну власт која треба да буде искључиво у рукама народа који изражава своју вољу преко својих представника у Народној скупштини.

У чланку „Акција Југословенске народне странке и оживљавање Југословенске националне странке“ уредник пише како се у сваком месту врло живо ради на формирању и јачању Југословенске народне странке. У сваком месту се налази по један представник ове странке који агитује и врбује људе за упис у ову странку. Износе се програми и држе предавања. Међутим, ова странка је доживела изванредни успон за време владе Николе Узуновића и Бошка Јефтића,²³⁵ али је потпуно постала превазиђена стварањем Југословенске радикалне заједнице.

²³⁵ Богољуб Јевтић, председник Владе Краљевине Југославије 1934-1935. године, био је рођак генерала Петра Живковића, до 1926. године је био дипломатски чиновник, а затим је акредитован као опуномоћени министар и изванредни изасланик Краљевине СХС у Тирани, а 1929. године у Бечу. После 6. јануара 1929. године, по захтеву Петра Живковића, Богољуб Јевтић је заузимао положај министра двора, а поред

Уредник овај покушај оцењује као узалудан посао. Он сматра да је Југословенска национална странка имала подршку док су њени прваци (мисли се на генерала Петра Живковића и Богољуба Јевтића) били на власти.

Волели би да видимо шта ће да значе ови њени прваци кад без власти буду овај посао радили. Видеће они да ће остати усамљени, јер нема онога апарата који је силом јонио народ онамо где он није хтео. Народ је наш добар и послушан. Волео је он да послуша и онда када му нешто није у вољи само да не ствара каву без потребе, а сада кад буде имао слободу, неће се он ни осврнути на оне прваке који су га силом водили у пројаси и понор... Дакле, не може да покаже никакав најпредак у народу Југословенска народна странка ништа пак може да оживи Југословенска национална странка код појаве ЈРЗ.

У рубрици „Вести“ из Крушевца објављено је „Измирење сенатора г. Дуњића и г. Симоновића“. У тексту се на ироничан начин исмејава каријеризам и дволичност ових истакнутих локалних политичара који су били раније политички противници, а сада у борби за положај у апарату власти истомисљеници. На позив Косте Тимотијевића, председника Клуба сенатора ЈНС, сенатор Радослав Дуњић се уписао у ЈНС и измирио са Симоновићем.

После ове похвалне ствари, ред је да и ми са наше стране кажемо о ранијим односима ова два првака. Њих су двојица некада и поред различитих политичких држања били добри пријатељи, чак по схватању неких они су и фамилија, јер је њ. Дуњић у своје време при Бабиној женидби био војвода.

Доцније, односи су се постепено хладнили, јер политика и јаче сродство разводи. Г. Дуњић био је по страни, са својим другом и пријатељем њ. Чедом Човићем чували програм бивше Напредњачке странке, док

ове дужности он је био помоћник министра спољних послова. На дан 22. јуна 1932. године он је постављен за министра спољних послова. Био је један од челника Радикалне странке и познати франкофил. Поштовање народа задобио је када је објавио аманет умирућег краља Александра изрешетаног мецима бугарског терористе у Марсељу 9. октобра 1934. године: „Чувајте ми Југославију!“ Намесник кнез Павле је Богољуба Јевтића именовao за председника Владе Краљевине Југославије 22. децембра 1934. године и на тој дужности остаје до избора 5. маја 1935. године. На изборима већину посланичких мандата 305 је освојила Југословенска национална странка коју је основао краљ Александар, а вођа јој је био Богољуб Јевтић. Али због бојкота 67 опозиционих посланика Мачекове Удружене опозиције, кнез Павле за председника именује Милана Стојадиновића који је успео да уједини Народну радикалну странку, Словенску људску странку и Југословенску муслиманску организацију у јединствену Југословенску радикалну заједницу (ЈРЗ).

није дошао 6. јануар, после кога је најло и видно ускочио у политику режима. Г. Ђаба је као довиљив и срећан политичар, а без икаквих принципа, ишао овим редом. Уз поч. Пашића против поч. Прошића. Уз і. Николу Узуновића противу Пашића. Уз поч. Вељу Вукићевића противу і. Узуновића, па затим уз 6. јануар, уз партију ЈНС, и уз фашистички покрет П. О. Ф.

Извештач поздравља овај чин измирења и закључује:

...Али што се тиче њихове политике, то нека су начисто да од тога нема ништа и да им у томе послу ништа не помаже измирење.

Након овог измирења настало је у Крушевцу комешање ко ће од ове двојице бити први. Истичано је да ће то бити Дуњић као старији човек и мање истрошен политичар.

У вести „Долазак Косте Куманудија у Крушевац“ извештава се да је овај политичар незадовољан измирењем сенатора Дуњића и Симоновића и долази да преузме вођство ЈНС.

Под насловом „Мафија“ објављен је следећи кратки памфлет:

Нарочито после рата почела је најло да усјева једна биљка под именом „Мафија“. Ова биљка нарочито најредује на земљишту где је уништен и утрвен морал. Ова биљка је много распрострањена нарочито у Крушевцу и негује се и залива само од чланова ЈНС. Ова биљка даје једновременно два рода. Добар и користан род даје онима што немају ни морала ни карактера, а штећан род праведним и пошеним.

Надамо се да ће нам боћи за руком да ову биљку у корену унишимо.

У рубрици „Писма уредништву“ објављен је допис једног официра из Врњачке Бање, писано у Трстенику. Официр Н. Н. се жали што је принуђен да иде на лекарски преглед код лекара женског пола:

У Врњачкој Бањи има 22 или 24 мушких лекара и једна жена и код толиких лекара за нас офицере одређена је као наш лекар ова жена: јосифа Боса Тадић. Сматрам да смо ми официри овим понижени, јер без стварне употребе одређена нам је за нашег лекара ова жена...

У рубрици „Политичка зрна“ пецкају се политичари Никола Узуновић, Коста Кумануди, Бошко Јефтић, Милан Симоновић Ђаба, Радослав Дуњић и исмева покушај оживљавања ЈНС. Између осталих, налази се и овај „поздрав“ са алузијом на изборни пораз:

*Поздравио Стојан Раденковић из Трнаваца Жуљане и вели им:
прошлој иуџа не дагосије ми за посланика, а за идући иуџи сиџуран сам и
неће биџи џоџребно да се оџимају изборна акџа.*

У сатиричној рубрики „Кроз густо сито“ објављен је и епиграм којим се извргава руглу демагогија бившег народног посланика, Александра-Таке Додића:

*А ако ме ко џиџа
иџа џролази кроз реџка сиџа,
...Пролазе џрице, сиџке, глаке
и демаџиџа Додића Таке.*

И у овом броју објављене су рекламе трговачких фирми из Трстеника, као и у претходном броју. Такође, објављена је честитка:

*Наш млади џриџаџељ ї. Милан Миладиновић џрї. син їџе Косџа-
динке и џоч. Илије бив. џрї. и їџа Перса кџи Наџалије и Пере Влаџичиџа,
индусџриџалџа из Лесковџа, верени. Наше искрено чесџиџање.*

На дан 12. септембра 1935. године објављен је 4. број „Народне воље“. Колико нам је познато, после овог броја, притиснут финансијским тешкоћама и тужбама, уредник Сава Ј. Поповић је обуставио даље издавање листа. Стојадиновић се учврстио на власти уз подршку Јерезе и његов крушевачки агитатор је остао без потпоре.

У овом броју у уводнику, на 1. страни, под насловом „Како ћемо победити“ уредник износи политички програм своје странке Југословенске радикалне заједнице, али се осврће пре свега на национални програм опстанка српског народа и подсећа да се Српски народ некада простирао много шире, али под најездама завојевача је смањиван и стиснут на централни део Балкана. Он подсећа да су немачки завојевачи уништавали словеначки народ, а Мађари тлачили Хрвате. Када је букнуо у Србији Карађорђевог устанак, гроф Метерних је рекао да Србија може бити или турска или аустријска, али никако самостална, јер би представљала смртну опасност за обе земље, што се и обистинило, јер су Немци знали да ће Србија тежити за ослобођењем и уједињењем своје браће.

Аутор са слутњом и стрепњом наглашава свети завет ове генерације која жуди за вечитим миром:

*Да бисмо своме народу, будућим џоколењима својим, сџворили
моџућностї да једанџуџ дочекају ово злаџно доба, ми морамо ово иџио смо
сџворили, ову заједничку нашу државу народну и џено јединсџво, чувайџи
као очи у їлави. Онако као иџио смо били јаки да оборимо две силне*

царевине, Турску и Аустрију, и да остваримо сан од векова, своју слободну државу народну, иако морамо пре свега ми Срби бити паметни и јаки да очувамо оно што смо по цену стравовитих жртава створили и сачекали.

Да бисмо могли бранили и да бисмо могли одбранили својојство и јединство ове државе од тајних и јавних непријатеља њених споља и унутра, ми Срби не смемо цедили се у разне странке и страначице, него сви као један човек морамо ући у странку која се ствара, а у којој је стожер Народна радикална странка, она странка кроз коју је народ у Србији припремио за народну борбу малу Србију и оспособио је за њену историјску улогу у народној борби за ослобођење и уједињење.

Хоћемо ли имати сада заиста успеха? Хоћемо ли сада заиста сачувати народно и државно јединство? Када је овај народ вођен овом странком успео да победи праве азијске Турке и мађарске и немачке завојеваче, зашто да се онда боји и зашто да не победи, ако је паметан и сложан, ове домаће душмане што заударају на Турке, Немце и Мађаре.

На 2. страни објављен је коментар „Поводом писма г. Љубе Давидовића“ из пера др Момчила Иванића. У узаврелој политичкој борби у којој су Хрвати све отвореније сталним бојкотом јединствене државе изражавали огромном већином схватање да су они посебан народ који захтева самосталност, па су по угледу на Хрвате и самостални демократи Светозара Прибићевића запрепастили свакога Србина кад су кренули њиховим путем, захтевајући већу аутономију. Аутор критикује вођу Демократске странке Љубу Давидовића, једног од вођа опозиције, који Хрватима признаје право на изврстан део засебне државе, а за Војвођане предлаже широку аутономију.

Аутор се жестоко обрушава на вођу самосталних демократа Светозара Прибићевића:

Овим самосталним демокраима, који сада шерају у овакву крајност, имамо пре свега да приметимо: да су они са Св. Прибићевићем, својим вођом, главни кривци за овај хаос у управи широм целе земље. Они су били најжешћи и најлуђи започници Видовданског устава, којим је уставом добила ово бирократско уређење ова земља и услед чега је уопште овако у свима правцима ошказала управа у земљи унутра. Сада ти људи просио сами себе превазилазе у цинизму и безобразлуку, кад криве друге за зло, које су пре свега они на челу са оном својом будалином створили.

Имамо даље овим Војвођанима да приметимо да њихово држање садржи знаке праве велеиздаје, јер њих у овим њиховим захтевима пошмажу неки екстремни елементи из – мањина. Дозволиће нам ова заслеђена војвођанска историја да им приметимо, да народ наш у оваквим случајевима каже: „С ким си онаки си.“

Напоследѣку свом снаѣм истѣичемо овој безумној ѣосѣоди, да она нису ни за глаку заслужна за ослобођење Војводине од ѣуђинске власѣи и да ће се ѣима најмање ѣо доѣусѣиѣи да доводе у ѣиѣање народно јединсѣиво и да се бацају блаѣом на Србе из Србије и на Беоѣрад, који су ѣоѣоке крви ѣролили и свуда ѣробове ѣосејали, док су са осѣалом браћом и Војводину од ѣуђинске насилне владавине ослободили.

Аутор критикује капитуланство вође Демократске странке Љубе Давидовића који тврди да је предуслов за здрав живот земље – споразумно решење хрватског питања. А то питање поставља се не као самоуправно, него као федерално – с побудама национално-политичким. Јединица коју Хрвати траже заснива се на бази једног националног индивидуалитета. Према томе, ма који степен остао као последњи за ту јединицу, он не може бити узет као образац за уређење покрајина, које траже самоуправни живот на чисто регионалној основи.

Аутор осуђује захтев хрватских вођа који тврде да су Хрвати засебан народ и да траже засебну државу. Он их упуђује на идеологе југословенства, Рачког и Штросмајера, и подсећа:

Каг је у јесен 1918. године Аустрија уѣуѣила ноѣу нашим савезницима и каг их је ѣозвала на ѣреѣоворе за мир, онда је у Заѣребу 24. сепѣтембра 1918. године одржан један сасѣанак српских, хрватѣских и словеначких ѣолиѣиѣичара, да се донесе једно заједничко миѣљење у ѣоѣледу ове ноѣе бечке владе. Тоѣа дана је објављена једна заједничка изјава и у ѣој се изјаѣи ѣоред осѣалоѣа ово каже:

Једна од ѣакових истѣина је чињеница да је народ Словенаца, Хрватѣа и Срба еѣинички јединсѣивен народ и да ѣо јединсѣиво има осѣаѣи, ѣрема оѣће ѣознаѣом националном начелу, нераздјѣљиво и безувјѣјно, колико с обзиром на ѣеѣов неѣрекинуѣи ѣерѣѣориј ѣолико и на државну ѣриѣадносѣи.

Аутор се пита шта се променило од 1918. године када су Словенци, Хрвати и Срби били један народ, а сада нису. Он сматра да је захтев за сепаратизмом само једна пролазна политичка поплава, која ће нанети пролазне штете, али која ће проћи онако као што ће се и најбешње и највише набујале реке, на крају крајева, опет у своје корито натраг вратити.

На 2. страни објављен је допис Машана Шуковића, учитеља из Планинице, под насловом „У доба заборава“. Учитељ Шуковић истиче да је српски сељак данас заборављен од свих и тавори у беди, о њему нико не води рачуна. На све стране се чују само јадиковке, осећа се клонулост и разочарање. Учитељ подсећа да је српски сељак на својим плећима изнео терет борбе за ослобођење и уједињење, верујући да ће му слобода донети радост и весеље, али да су његове наде изневерене.

Учитељ каже да је главни узрок таквога стања незапосленост. Он се обраћа државним органима да се омогући сељачком народу рад и зарада, а онда ће се обезбедити просперитет целог друштва.

На истој страни је објављен коментар „Народне воље“ поводом покушаја обнављања мртве Југословенске националне странке коју предводе пропали политичари. У чланку се тврди да су избори од 5. маја 1935. године довели у Народну скупштину као посланике оне људе који су добили само по 300 гласова, док су разним комбинацијама испали из изборне утакмице и кандидати са освојених 10.000 гласова. Аутор истиче наду да ће стварањем Југословенске радикалне заједнице доћи до јачања јединства земље које ће обезбедити просперитет под вођством др Милана Стојадиновића. Аутор истиче да ће на том путу главна кочница бити Народна скупштина која није демократски изабрана, те је треба распустити и изабрати праве народне представнике.

У рубрици „Вести из наших крајева“ објављено је десетак вести.

У Изјави чувара спискова ЈНС се поново описује расуло у овој странци у Трстенику. Чувар спискова Ранко Обрадовић, бивши народни посланик, „доста нерасположен и са приличном осорношћу, што није њему у природи“, казао је уреднику „Народне воље“:

Шта моћу више да вам кажем од оног што видиш. Наша странка почела је лепо да ради и хтела је много користи да учини народу, али је насилно срушена од људи који су у самој странци били. Као што знаш, чим се клуче почне да одматива оно иде даље и даље. Тако је и са нашом странком. Чим је изгубила власи, изгубила је и пријатеље и сад се сви ратосиљају од ње и бегу из ње. Од овога што мисле странци из Сената ништа не може да буде, јер ја као човек из народа то боље видим. Нико нема да дође да се уишће у странку, нећу сваки леда да се ишће. Код мене који чувам ове спискове, сваки дан долазе ишћакнуће личности и моле ме да их избришем из списка ја и сам Така Додић, бивши народни посланик долазио је код мене и молио ме да му издам уверење да никада није био члан наше странке. Природно, такво уверење нисам могао да му издам, јер сваки зна да је он био члан странке ЈНС и да је у списку на првом месту. Кад сам ја уишћео шта ће му ово уверење казао ми је: „Хоћу да ја покажем чика Аци,²³⁶ јер видиш да се обнавља Радикална странка.“ Саветовао ме да уништим спискове и да ја бегам поново радикалима – завршио је иззда Ранко.

²³⁶ Алекса-Аца Станојевић (Књажевац, 1852-1947), вођа Народне радикалне странке од 1926. године после смрти свог кума Николе Пашића са којим је учествовао у Тимочкој буни 1883. године. На изборима од 11. септембра 1927. године његова странка освојила 32 одсто гласова и 112 посланичких места од 315 мандата. Осудио укидање Устава и распуштање Народне скупштине 1929. године. Крајем Другог светског рата приступио је Народном фронту. Сахрањен је у родном Књажевцу, уз државне почасте.

Под насловом „Избегнута велика несрећа у Крушевцу“ описан је сукоб пред кафаном „Ослобођење“ између љубоморног госта, крушевачког инжењера са једним немачким трговачким путником који је продавао гас-маске и нудио др Коловића да купи једну за себе. Љубоморни инжењер је насрнуо на Швабу зато што је овај кибицовао даму у његовом друштву. Шваба је у самоодбрани извадио бочицу са загушљивим гасом и покушао да је отвори и проспе што би изазвало тешке последице на све присутне. Др Коловић је ухватио агента за руку и одвратио га од намере да то учини и тако спречио несрећу.

У кратком натпису „Из Општине трстеничке“ извештава се о увођењу реда и подели надлежности у пословању између појединих одељења. Наводи се да је на чело гробљанског одељења постављен кмет г. Драгомир Миленковић.

У вести „Прослава рођендана Њ. В. краља Петра у Трстенику“ извештава се да је у част рођендана краља Петра II 6. септембра одржано благодарење у цркви Свете Тројице „за дуг живот и срећну владавину“ младог краља, а затим је приређена академија у Соколском дому.²³⁷ Општинска зграда је била украшена, а увече сви домови осветљени. Соколи, ђаци и грађани су са буктињама и лампионима у рукама живо манифестовали своју радост и расположење у поворци која се кретала кроз град. На челу поворке је корачала цела општинска управа.

У вести „Нова школа у Стопањи“ објављено је обавештење о почетку изградње нове школе коју подижу житељи овога села предвођени председником Миљком Величковићем и учитељем Константином Симићем Зуком. Није објављено да је средства за изградњу школе приложио председник Владе, др Милан Стојадиновић, као заветни дар родног места његовог оца.

Објављена је и вест „Покушај самоубиства давлеем у Морави“. Ту се описује како је Мара, жена Радивоја Вукојичића из Јасиковице, дошла у Трстеник и скочила у Мораву, у намери да се удави. Гимназијалац Владислав Поповић, који се налазио у свом чамцу, приметио је како вода носи жену потпуно обучену која почиње да тоне, брзо је довесао до ње и извукао је из воде уз њено опирање и прекоре зашто је вади. Код полиције је изјавила да је желела да се удави због злостављања од стране њеног мужа. Власти су предале ову жену њеној браћи.

²³⁷ Соколски дом – Соколана се налазила у дворишту Грађанске школе, крај црквене порте, на месту данашње зграде „Комстана“. Ту су ученици Грађанске школе на справама вежбали гимнастику.

У вести „Батина незгода“ описује се како је крушевачки посланик Бата Кнежевић отишао у Београд на конференцију посланика чланова ЈНС са листе Богољуба Јевтића у дом Веље Поповића, а онда је закључио да то може да има лоше последице по његову каријеру, променио правац и са букетом цвећа отишао на Београдску железничку станицу да сачека долазак др Милана Стојадиновића који се враћао са пута.

У вести „Смена управника завода Обилићево“ објављено је да је смењен досадашњи управник „Обилићева“ дивизијски генерал Милош Обрадовић и стављен на расположење министру војске и морнарице и на то место постављен бригадни генерал Владимир Крстић.

У личним вестима је објављено да је санитетски капетан I класе др Леонард Рогич, управник Војне болнице у Крушевцу, унапређен у чин санитетског мајора.

У сатиричној рубрици „Политичка зрнца“ објављени су поздравни познатих политичара. Између осталих и ови:

Поздравио Љубодраг Радосављевић, ковац и првак Хођерине стиранке за срез штршенички, своја шефа Хођеру и извештава ја да са оснивањем стиранке иде иако да неће требати ни 100 година ја да стиранка буде у пуној снази.

Поздрављају „Ошишаној жежа“ Крстиа председник, Башиа посланик и Душан судија и моле ја да не долази више у Крушевац јер њихов Таба може да се убоде и на његове ошишане бодљике.

Поздравио Ранко-Рана Обрадовић Таку Додића и моли ја да не жури са одређивањем јер може да појреши. Боље је, вели, да сачека иа да не ураде ови стирари у Сенацу иако хоће да оживе мртву ЈНС.

Поздравио др Ђорић из Велике Дренове посланика др Раиковића и вели му: „Помајао сам те прошлог пута збој мој кума Таке, а сад не моју то више да чиним, јер се бојим кумове клеће.“

На половини последње стране објављена је реклама:

Вино и ракија најбоље квалитета у свим сортама на велике и мање количине може се добити по најповољнијој цени у винарско-ракијској радњи Милоша Ј. Петровића штр. Александровац (Жуја).

Лист „Народна воља“ је покренут по унапред одређеној концепцији као снажно пропагандно средство у служби одређених политичких активиста из круга Југословенске радикалане заједнице. Он је имао за циљ да се обрачуна са политичким снагама које су предводили генерал Петар Живковић и бивши председник владе Богољуб Јевтић у очекивању распуштања Народне скупштине и нових избора.

Кад су се власник и уредник „Народне воље“ Сава Ј. Поповић и политичари који су га финансирали уверили да Народна скупштина неће бити распуштена, обустављено је издавање овога листа.

Мада није нигде поменут спонзор, по свему судећи, лист је финансирао банкар Милош Малићанин, који је у то време изабран за председника општине Трстеник, а на изборима од 11. децембра 1938. он је победио своје противнике и изабран је за народног посланика. Али Народна скупштина, у којој је он заступао трстенички срез, није се никад састала у пуном саставу.

4. ЗВЕЗДА СПОРТСКОГ НОВИНАРСТВА, ЉУБОМИР ВУКАДИ- НОВИЋ, УРЕДНИК „ПОЛИТИКЕ“ И ЊЕГОВ МЕНТОР ВЛАДИСЛАВ, СИН СЛОБОДАНА РИБНИКАРА, РОЂЕНОГ У ТРСТЕНИКУ

Захваљујући везама оснивача листа „Политика“ породице Риб-
никар са Трстеником, као метеор међу спортским новинарима виноу
се Трстеничанин Љубомир Вукадиновић (1912-1973) који је постао
легенда југословенског спортског новинарства. Рођен је у породици
трговца Будимира у Трстенику, учио гимназију у Крушевцу, студирао
права у Београду. Још као гимназијалац играо је фудбал у Трстенику и
Крушевцу, а кад је отишао на студије, играо је у подмлатку „Београд-
ског спортског клуба (БСК)“ и у ФК „Југославија“. Са утакмица које је
играо и са оних које је гледао почео је да пише надахнуте извештаје за
новине и убрзо је примљен за сарадника „Политике“ у којој је 1930.
године постао један од првих професионалних спортских новинара, а
потом и уредник спортске рубрике.

Давнашњи срески лекар у Трстенику, др Фрањо Рибникар (1840-
1905), родом из Словеније, из села Сеницино у Крањској, по завршетку
средње школе у Љубљани и студија медицине у Грацу, у Цириху је био
на специјализацији за хирургију. По завршетку студија долази на
Банију. Ту упознаје Српкињу Милицу Срњић из Костајнице са којом се
венчава 30. јуна 1868. године. У то време постаје велики славенофил и
марта 1869. Рибникари чамцем из Земуна прелазе у Београд. Фрањо
добива службу у Трстенику као срески лекар. Ту им се рађају деца
Владислав (1871-1914), Слободан Фрањо-Лања (1873), а после прела-
ска у Свилајнац Даворин-Дарко (1878-1914).

Фрањо Рибникар ради у Трстенику, где стиче велики број при-
јатеља, а преко лета ради у тек отвореној Врњачкој Бањи. Од 1883.
године др Рибникар ради у Јагодини, а 1889. се сели у Београд где ради
као лекар београдске општине.

Владислав Ф. Рибникар (1871-1914), оснивач „Политике“, рођен у Трстенику. Основну школу похађао у Јагодини, а гимназију у Београду где је завршио и филологију на Филозофском факултету од 1888-1892. године. Магистрирао на Сорбони и усавршавао се на Хумболт универзитету у Немачкој. Не завршивши докторат, долази у Србију после Мајског преврата 1903. године и одушевљен увођењем демократије и слободе штампе покреће јануара 1904. године дневни лист „Политику“. Овај лист, коме је Владислав Рибникар дао физиономију, излази преко сто година с прекидом за време светских ратова. По избијању Првог светског рата Владислав Ф. Рибникар учествује у борбама за одбрану Србије као резервни официр и гине 1. септембра 1914. године. Био је ожењен Милком Чолак-Антић. Са њом је имао две кћери Даницу, звану Нана, и Јованку, звану Беца. Његов брат Даворин Дарко Ф. Рибникар се школовао у Свилајнцу и Београду. Дипломирао је права у Немачкој, у Берлину и Јени. После очеве смрти долази у Београд да помогне своме брату Владиславу на уређивању „Политике“. Писао је извештаје из Румуније о побуни сељака и извештавао о Фридјунговом процесу из Беча 1909. године. Није био ожењен. Као резервни официр учествовао у балканским ратовима. Погинуо 31. августа 1914. године на Церу.

Милица-Милка, супруга Владислава Ф. Рибникара постаје стуб „Политике“. Како би после рата 1914-1918. године покренула „Политику“, она је регенту Александру продала породично имање на коме је касније подигнут „Бели двор“.

Слободан Рибникар (1873-1924), рођен у Трстенику, једини преживели син Фрање и Милице, преузима вођење „Политике“ и 1. септембра 1919. године поново покреће лист. Слободан је желео да настави породичну традицију свога оца, па је после основне школе у Јагодини и гимназије у Београду студирао медицину у Бечу и након дипломирања 1896. године као лекар радио у Скопљу, Ћуприји и Умци, а затим дошао у Београд где је радио као лекар општине Београд. У првом браку са Даницом Живковић, ћерком београдског трговца Милана Живковића, имао је два сина: Владислава (1900-1955), потоњег директора „Политике“, и Мирослава и ћерку Станиславу. У другом браку Слободан је био са глумицом Славом, ћерком ветеринара Крадохвила. Као лекар, др Слободан је учествовао у ратовима 1912-1918. године где је био задужен за војне болнице. Из рата је изашао са чином санитетског пуковника. После рата био је директор „Политике“ од 1919. до своје смрти 1924. године.

Владислав Сл. Рибникар (1900-1955), најстарији Слободанов син, рођен је у Београду. За време Првог светског рата био је на школовању у Паризу, где је дипломирао архитектуру 1922. године. После смрти

свог оца Слободана 1924. године постаје директор „Политике“ и на том положају остаје до своје смрти 1. септембра 1955. године. Он је слушао о Трстенику на Морави као о завичају Рибникаревих, у коме су они оставили много пријатеља, па је са наклоношћу примао пријатеље из града на Морави, а спортисту и сарадника Љубомира Вукадиновића је унапредио за уредника спортске рубрике.

С обзиром на то да је Трстеник завичај новинара из куће „Политике“ и да су неговали велику љубав према граду на Морави, „Политика“ је била одувек најомиљенији лист у овом месту, а Трстеничани су пратили судбине ове породице. Владислав Сл. Рибникар се први пут оженио Станом Ђурић, ћерком трговца Михаила Ђурића, која је била музиколог и пијаниста. Са њом је имао троје деце: Слободана, Милицу и Ивану. Године 1927. Владислав Сл. Рибникар је посетио Совјетски Савез заједно са књижевником Драгишом Васићем и вајаром Сретеном Стојановићем. У Москви је ступио у везу са члановима КПЈ који су се налазили у емиграцији. Тамо је продужио боравак и после повратка Васића и Стојановића у земљу. У Москви се упознао са лепом тајанственом Русињом из Лењинграда с којом је имао љубавну романсу и постао ватрени комуниста. Убрзо „Политика“ постаје стециште чланова илегалне КПЈ и најуспешнија карика „Црвеног оркестра“, обавештајне организације којом је руководио генерал-лајтнант Павел Иванович Берзин. Његове симпатије за раднички покрет и демократизацију друштва доносиле су велику популарност листу, па је „Политика“ постала огледало јавног мњења. У „Политици“ ради Живојин Балугић, бивши аустроугарски обавештајац, затим Сава Поповић, агент НКВД који је са Мустафом Голубићем основао „Црвени оркестар“, затим Милован Ђилас, који је био очаран успесима Стаљина (а после рата и Резолуције ИБ најжешћи антистаљиниста), затим Анђа Бунушевац, супруга Николе Котура, секретара Покрајинског комитета Скоја за Србију.

Владислав Сл. Рибникар се оженио 1935. године Чехињом Јаром Хајек,²³⁸ ћерком пијанисте Емила Хајека, која је постала позната књижевница.

²³⁸ Јара Хајек Рибникар (1912-2007), рођена у Храдцу у Чешкој, преселила се у Југославију пре Другог светског рата, била је учесник НОБ-а, уредник у „Тањугу“ и у часопису „Југославија“. Била је позната књижевница, написала је романе *Јан Нејо-муцки* (1969), *Зашићо вам је унакажено лице* (1956), *Бакаруша* (1961), *Победа и њораз* (1963), *Крајко београдско њореле* (1977), *Роман о ТМ* (1998) и мемоаре *Животи и ѡрича*. Са њом је имао сина Даворина-Дарка (1939), новинара, који је био директор „Политике“, и ћерку Владиславу (1947), удату Перишић, преудата за Енглезу Норису, која је била професор Филолошког факултета у Београду и у Нотингему у Енглеској.

У Редакцији „Политике“ језгро су чинили комунисти. Дописник „Политике“ из Токија, Бранко Вукелић, био је најближи сарадник совјетског обавештајца Рихарда Зоргеа од 1933. до 1941. године. У „Политици“ је прикупљана „Црвена помоћ“ за комунисте.

Владислав Рибникар, власник и уредник „Политике“, син др Слободана Рибникара, имао је брата Милета. Забављао се са глумицом Љубинком Бобић.

Дописник „Политике“ из Шпаније 1937. године је био Владимир Дедијер.

У јавности Владислав Рибникар се представљао као патриота и добар хришћанин. Он је за време Конкордатске кризе јавно давао подршку СПЦ, али је био против патријарха Варнаве и владике Николаја због њихове блискости са антибољшевичком „белом“ емиграцијом.

Владислав Рибникар сарађује с комунистима, а после Априлског слома он је одбио да издаје „Политику“. Његова кућа на Дедињу постаје илегално састајалиште комуниста.

Генералног секретара КПЈ кога је поставио Мануилски, чиновник Коминтерне Јосипа Броза Тита крајем маја 1941. године је из Загреба довео у Београд у свој дом сам Владислав Рибникар и снабдео га лажном легитимацијом на име инжењера Славка Бабића. У кући власника „Политике“ Владислава Рибникара²³⁹ заседао је Политбиро ЦК КПЈ и 4. јула 1941. године и на тој историјској седници по директиви Стаљина донео одлуку о општенородном устанку у Југославији. Прве устаничке хице у жандарме у Белој Цркви испалио је новинар „Политике“ Жикица Јовановић Шпанац 7. јула 1941. године у Белој Цркви по задатку на основу прогласа ЦК КПЈ донетог у Рибникаревој кући.

Спортски новинар „Политике“, Љубомир Вукадиновић, 1936. године се оженио Маријом дел Сарно Сан Георгио. Али због његових сталних путовања, тај брак му није донео породичну срећу.

Та година представља и звездани врхунац његове новинарске каријере када је објавио књигу о најславнијем југословенском ногомешашу Благоју Марјановићу под насловом *Хиљаду ђолова Моше Марја-*

Дарко В. Рибникар у браку са Јеленом има сина Владислава, који је специјалиста за пластичну хирургију. Са супругом Љиљаном, рођеном Вуњак, има сина Дарка који је магистрирао политичке науке на Колумбија универзитету и докторирао права на Сорбони. Ожењен је Сандрином, Францускињом, са којом има сина Дарка.

²³⁹ Крајем октобра 1941. године Гестапо хапси Владислава Рибникара и затвара га у логору на Бањици. Пуштен је марта 1942. године, али је држан у кућном притвору. Средином 1943. године он је са супругом Јаром успео да се пребаци на слободну територију. Један је од оснивача „Телеграфске агенције нове Југославије (Тањуг)“ и њен први директор. На другом заседању Авноја у Јајцу изабран за потпредседника Националног комитета ослобођења Југославије (НКОЈ) и повереник за информације. После ослобођења био је министар у Влади ФНРЈ и делегат на заседању Генералне скупштине ОУН.

новића (Београд, 1936). Такође, исте године објавио је *Књиу о сјоршу* у којој је на занимљив начин описао истакнуте личности и узбудљиве спортске догађаје.

Од 1938. до 1940. године заједно са колегом Боривојем Јовановићем издавао је „Југословенску спортску ревију“. Извештавао је три пута са Олимпијских игара и са светских првенстава у фудбалу²⁴⁰ од 1938. до 1970. године.

Као спортски новинар био је аполитичан, па је после окупације 1941. године потражио посла у окупаторским новинама „Ново време“ и „Обнова“. Због тога је после ослобођења Београда био ухапшен и осуђен на принудни рад. Захваљујући Владиславу Рибнику, убрзо је амнестиран и враћен у редакцију „Политике“.²⁴¹

Такође, уређивао је и стручну спортску библиотеку. Уредио је већи број годишњака Фудбалског савеза Југославије.

5. БРИТКО ПЕРО НОВИНАРА РАКЕ МИЛУТОВЦА И СТРАНАЧКЕ РАЗМИРИЦЕ НА СТРАНИЦАМА „КРУШЕВАЧКОГ ГЛАСНИКА“

Најпознатији новинар у Крушевцу је био Радослав Станисављевић који је познатији под именом Рака Милутовац. Он је 1927. године у

²⁴⁰ Љубомир Вукадиновић (1912-1973), новинар листа „Политика“, за време рата је извештавао о утакмицама које су играли немачки војници и београдски љотићевски спортисти, па је објавио и књигу *Вечийи ривали* 1943. године. Мада је покушавао да буде неутралан, хвалио је борбени спортски дух немачких спортиста и Љотићеве и Недићеве омладине, па је стављен на листу новинара колаборациониста и навукао омразу комуниста. Одмах после ослобођења Озна га је ухапсила као колаборационисту са окупаторским режимом. Оптужен је да је за време рата шверцовао неко кремене за упаљаче и да се бавио црном берзом. Осуђен је на принудан рад. Случајно га је срео на рашчишћавању рушевина Београда 1945. године Владислав Рибникар, у то време директор „Тањуга“, а потом обновљене „Политике“, и заузео се за њега код Александра Ранковића и Моше Пијаде који га је добро познавао. Вукадиновић је ослобођен и враћен у „Политику“ где је постао најславнији југословенски спортски новинар. Године 1950. објавио је књигу *Југословенски фудбал*. После ослобођења се развео од Марије дел Сарно и оженио Станом Попов и наставио да ради као спортски новинар.

²⁴¹ Као што је познато, Владислав Сл. Рибникар је учинио велике услуге КПЈ и Јосипу Брозџу Титу при успостављању веза са београдским комунистима који су му помогли да преузме вођство КПЈ. За време народноослободилачког рата 1941-1945. године Владислав Сл. Рибникар је био блиски сарадник Јосипа Броза Тита заједно са супругом Јаром. Када је после ослобођења Београда Љубомир Вукадиновић ухапшен и осуђен на принудан рад због оптужбе за колаборацију са окупаторским властима и величање немачких спортиста за време окупације, Владислав Рибникар га је срео као кажњеника на рашчишћавању рушевина и, познајући добро његов спортски дух лишен политичке обојености, заложио се код Моше Пијаде, бившег новинара, који је знао мукџ новинарског довијања да дођу до података, па је Вукадиновић амнестиран и вратио се у „Политику“ у којој је постао поново звезда спортског новинарства.

Крушевцу покренуо „Крушевачки гласник“²⁴² који је излазио до 1941. године. Рака Станисављевић је рођен у Милутовцу 1904. године, а умро 12. маја 1946. године. Имао је брата Војислава (1900), који је погинуо 10. септембра 1944. године за време напада партизана на Крушевац. Сахрањен је у Крушевцу. Др Воја Станисављевић Милутовац је био учесник великог марша Српске војске преко Албаније и солунске епопеје, па је у својим Сећањима описао сусрет са краљем Петром код Љум-Куле на почетку повлачења Српске војске кроз Албанију крајем 1915. године.

Новинар Рака Милутовац је остао у сећању као човек који је волео да изненади и задовољи знатижељу својих читалаца занимљивим вестима и извештајима из њиховог окружења. Он је открио раскошан дар др Душана Радића за приповедање и доброћудну сатиру. О томе је оставила сведочење Душанова супруга Адриена:

У дућим зимским вечерима 1929-1930. године (Душан) писао је своје приповећке, без икакве друге намере сем да му прође време. Наш пријатељ Станисављевић-Милутовац тражио му је без престанка приповећке за своје новине у Крушевцу, које су имале велики успех код читалаца. Одмах је главни уредник других новина у истом граду (Алекса Камшиновић) желео да сарађује са Душаном, иако да је имао теешкоћа да задовољи све захтеве. Грађани Крушевца уживали су у његовим шалама и писао је буквално славна личности. Његове досетке писале су класичне, преиричавале су се, а још и данас се прича о њима међу становницима мале вароши. Умео је да се подсмехне, али и да све излади доскоцицама.²⁴³

Рака Милутовац је био слободоуман новинар који је у „Крушевачком гласнику“ критички писао о кварењу друштва од стране власти и људи који чине неправду некажњено. Због тога је имао велики број непријатеља, па је често своје критике друштвених појава морао да брани на суду. По казивању проф. Адама Стошића, који га је лично познавао, Рака је кубурио због дугова код банака које су му постављале замке како би протестовале менице. Новинарству се одавао страшно као мисионар који тежи да просвети друштво. То га је пре времена отерало у гроб.

²⁴² Новине „Крушевачки гласник“ обновио је Милутовчанин мр Адам Стошић 1991. године, али је и овај лист угашен после 12 бројева.

²⁴³ Адриена Радић, *Успомене на Душана Радића*, са француског превела Даница Радић-Деспотовић, Врњачка Бања, 1998.

6. МАГДАЛЕНА НИКОЛЕТИЋ, НАДА СЛОБОДОУМНОГ НОВИНАРСТВА, СТРАДАЛА У РАТНОМ ВИХОРУ

Познато је да је уочи Другог светског рата и за време немачке окупације са извесним листовима за омладину сарађивала и Магдалена Николетић (1911-1943), кћер бившег управника Поште у Трстенику, Новака Николетића (1887-1943), а унука старог трстеничког пароха, Саве Николетића (1852-1922).

Магдалена је после ослобођења и уједињења са родитељима становала у породичној кући у Врњачкој бр. 5 и у Трстенику је похађала основну и женску стручну школу са осталим девојчицама. Истицала се бистрином и осећајношћу, била је начитана и надарена за музику и поезију.

Када је њен отац Новак добио службу у Београду, он је 1928. године исписао Магдалену из школе и породицу преселио у Београд где је Магдалена наставила школовање и усавршавање свирања на клавиру.

Током времена почела је да објављује књижевне саставе, али су новине биле оскудне са вестима из унутрашњости. Она је приликом својих долазака у Трстеник и Врњачку Бању проналазила у то време актуелне теме и слала дописе који су били добро прихваћени. Млада новинарка се определила за новинарство. По обичају оног времена, дописе је објављивала без потписа, а већину књижевних састава под псеудонимом, па је аутор њених чланака и књижевних радова остао непознат читаоцима.

У њеном опредељењу за новинарство помогао јој је сусед Љубомир Вукадиновић и пријатељ њеног оца Милош Брашић. Магдалена је сарађивала у листу „Политика“ и „Време“, а после Априлског рата у време немачке окупације у листу „Ново време“ и „Обнова“. Њена личност је остала контроверзна. Док су је у Београду сумњичили за везу са комунистима, четници су преко својих обавештајаца у Београду опту,жили за везе са љотићевцима.

По казивању њеног бившег суседа, Миомира Радовановића, она се ватрено и искрено залагала за обустављање братоубилачког проливања крви, које је само користило непријатељима српског народа. То јој је у редовима интелигенције донело углед храброг, али неодређеног новинара. Као новинар од имена, она је новембра 1942. године примљена у Удружење новинара Србије. Истовремено, њеном осудом четничких и комунистичких ликвидација сарадника окупатора она је стављена на листу издајника краља које треба ликвидирати.

У зиму 1943. године добила је задатак да напише извештај ко то у Трстенику, Медвеђи и Великој Дренови прославља хришћанске празнике – Божић, Православну нову годину, Богојављење и друге проли-

вањем невинe крви. У јавности се шапутало да три тројке кољача терористу читав срез трстенички. Чула је да се те тројке зову „Змијско легло“, „Конкордија“ и „Чичак“. Разговарала је са неким суседима и неопрезно рекла: „Ја ћу ту банду зликоваца да растури.“

За њено распитивање сазнала је четничка банда „Конкордија“ и на дан 21. фебруара 1943. године, када је после ноћног препада њена породица у пратњи жандара пошла возом за Београд, самозвана четничка тројка, коју је предводио избеглица са Косова Раде Огњановић Босанац, на железничкој станици у Трстенику муњевитим препадом заклала је Магдалену и њену мајку Лепосаву, а њеног оца устрелила из пиштоља у тренутку када је воз кретао за Београд. Магдалена Николетић је заједно са родитељима умрла насилном смрћу од својих суседа и почива на старом трстеничком гробљу. Њено страдалништво и њен лик је прекривен заборавом.

7. КРОЗ ТРЊЕ ДО ЗВЕЗДА – ПУТ МИЛОША БРАШИЋА ОД НОВИНАРА ДО АГЕНТА КОМУНИСТИЧКЕ ИНТЕРНАЦИОНАЛЕ

Значајно интересовање јавности за Трстеник и Врњачку Бању изазвао је својим новинским извештајима и личним везама новинар Милош Брашић (1904-1982), прослављени уредник листа „Време“, чији је власник био Драгомир Стојадиновић, брат министра финансија и потом председника југословенске владе др Милана Стојадиновића.

Милош Брашић је рођен у левачком селу Жупањевцу, где су му отац Новица и мајка Евгенија били учитељи. Касније су се Брашићи преселили у Врњачку Бању где су имали кућу. У Трстенику и Врњачкој Бањи су имали бројне рођаке и пријатеље. Учитељ Новица је био познат као социјалиста, па је у служби имао тешкоће, јер је премештан из једног места у друго. Евгенија је била кћер народног трибуна из Семберије, Симе Катића. Под утицајем Евгенијиног брата професора Војислава Катића, који је студирао у Москви и Кијеву, Брашићи су постали ватрени русофили и славенофили. Он је код Брашића пробудио веру у величину, снагу и духовну моћ Русије. Он је говорио: „Поште нији је и моралнији мужик са Волге, него лорд из Лондона.“ Док су Новица и Евгенија службовали у селу Илићеву код Крагујевца, код њих су налазили сигурно уточиште повремено гоњени крагујевачки комунисти: Драгиша Михајловић, Шука Влајић, Аца Панић, кум Стеван Лилић.

Милош Брашић је марксистички поглед на развој друштва прихватио од свога кума Стевана Лилића који је погинуо у Шпанији као борац Интернационалних бригада, од својих пашенога др Блаже Раи-

чевића и Божицара Сводлаке, а пресудан утицај на њега је имао професор Сима Марковић, чије је књижице потајно протурао у Београду, па су доспеле чак и у Трстеник.

Милош Брашић је велику матуру положио у Крагујевцу, студирао технику на Техничком факултету у Београду, али га је више привлачило новинарство, па је још 1924. године ступио као сарадник у редакцију листа „Време“.²⁴⁴ Године 1927. је постао апсолвент и мада факултет никада није завршио, те није постао инжењер, електротехнику, радиотехнику и телефонију је примењивао у прибављању података. Он је настојао да у новинарству стекне углед и славу, јер је имао осећај кривице што није по жељи родитеља постао инжењер. Извесно време је, наводно, студирао права, али његов немирни дух је трагао за узбуђењима и славом, дневни догађаји су га мамили да се умеша и објави извештај или коментар и заслужи похвале својих ментора. Он се све више страсно меша у политичке процесе, ужива у усмеравању политичких догађаја из сенке и постаје двострука личност, јавно се залаже за владајућу политику, а потајно компромитује и разоткрива ту исту политику, а лично је био фанатични верник комунизма и вешто и прикривено шири комунистичку идеологију.

Године 1929. акције листа „Време“ су откупили људи блиски влади Петра Живковића и тиме је ово гласило постало полуслужбени орган владе. У овом листу Милош Брашић је радио као дописник, сарадник, уредник за провинцију и политички уредник, под управом осморице директора, од којих су сви били експоненти одређеног курса, изумимајући првог, Косту Луковића.

У новинарству кроз марљиво праћење догађаја брзо сам успео да створим добре односе са владом и опозицијом, са привредним и другим друштвеним чиниоцима, што ми је осигурало свестране информације и широк круг познанстава, која су стално продубљивана у личним контактима и мојим учешћем у лововима и у низу других састајака. Али убрзо сам дошао до закључка да у државној управи све више преовлађују елементи самодржавља и личне диктатуре усмеравани из двора, онда ме тоде корупције, фалсификација, шверца и политичког криминала, као и врло снажни инострани утицаји. Уз то Интелигенс сервис, Дезијем биро, те обавештајне службе Немачке, Италије, САД-а и Вашингтона имале

²⁴⁴ Лист „Време“ је био власништво Сигисмунда Кракова, зета генерала Милана Недића до 1936. године када је акције откупио Драгомир, брат др Милана Стојадиновића. За новог уредника Стојадиновић је поставио генерала Чедомира Шћекића. Станислав Краков тада покрене лист „Телеграм“ и лист „Ратник“. После априлског слома и окупације Југославије 1941. године лист је назван „Ново време“. Директор био Љотићевач Данило Грегорич (1909-1957), аутор књига *Наш смер*, *Привреда националног социјализма* (1936) и *Так скончала Југославија* (1944).

су своја јака ујоришћа и конйролу на свим одлучујућим месћима. То су били, ујлавном, разлози шћо сам засновао блиске односе са др Симом Марковићем и у јримени марксизма и јролетерској инћернационализма саіледавао бољу будућност...

Са Стеваном Лилићем 1930. године Брашић је ноћима предано куцао на својој машини материјале за партијску илегалну штампу, склонио га пред полицијском потером после неке провале, одвео га код родитеља у Илићево и најзад пребацио лично преко границе приликом његовог одласка за Беч. Док је ЦК КПЈ био у Бечу на челу са секретаром Миланом Горкићем (Јосипом Чижинским), Милош Брашић је одлазио тамо код њега и преносио материјале. Када је Брашић 1932. године неке партијске материјале однео преко границе у Беч, његов кум Стеван Лилић га је упознао са једним Русом, вероватно совјетским обавештајцем и представником Коминтерне који је оценио да је Брашић човек искрено одан пролетерском интернационализму и да може да пружи велики допринос за збијање пролетерских редова, па га је упутио да своје информације о унутрашњим приликама, везама владе Краљевине Југославије, тајним уговорима и намерама доставља Коминтерни преко везе у Софији. Дао му је јавке за два лица у Софији од којих је једно било Бугарин Исајев, кога је ускоро Брашић произвео у дописника „Времена“ из Софије. Тако је Брашић преко Исајева слао поверљиве извештаје за Коминтерну и Совјетску обавештајну службу.

Због свега тога су мотиви Брашићевог ступања у везу са совјетском обавештајном службом засновани на његовом исправном уверењу да се једина искрена и несебична помоћ за југословенске народе може очекивати само са те стране и да су њихови интереси потпуно идентични интересима Совјетског Савеза, имајући притом у виду и став Коминтерне. Приступ му је био свуда слободан, поготову као политичком уреднику дневног утицајног листа, али још од раније придржавао се праксе да све разговоре по новинарској линији води припремљен и што боље информисан, чак и о ономе што никада не продире у ширу јавност. Обично је наступао у складу са дотичном ситуацијом, са озбиљношћу или ведрином, разумевањем или обазривом критичношћу и потребном дозом концилијантности. Дијалог се, наравно, са функционерима у државној управи и актерима у политици, војним пословима или привреди, водио на једном, а са њиховим техничким сарадницима и шоферима на другом нивоу. Само таква спољна непрозирна маска могла је да заклони и покрије моја стварна уверења и тенденције. То је све изискивало доста труда, упорности, мобилности и трезвености, чак и у најрасположенијим друштвима, с обзиром на ону стару римску изреку: „In vino veritas.“

У то време Брашић је усхићен политичким погледима др Симе Марковића и његовој храброшћу да се супротстави ставовима Коминтерне о разбијању Југославије као вештачке версајске творевине. Сима Марковић је знао да је Коминтерна скуп комуниста који настоје да буду лојални вођству које често предлаже закључке на основу површних информација делегата. Он је знао да су ставови Коминтерне о Југославији, створеној после вековне жеље за уједињењем, наметнули анархични делегати из Хрватске, на челу са Ђуком Цвијићем, заслепљени мржњом према српском краљу. Под утицајем Цвијића, а уз подршку Палмира Тољатија, делегата Коминтерне, на четвртном Дрезденском конгресу КПЈ 1928. године Сима Марковић је смењен са места секретара и подвргнут критици, а октобра 1929. је и искључен из КПЈ. О томе је сазнао у полицији када је ухапшен 1930. године. Марковић пише филозофске и политичке расправе и студије: „Ајнштајнова теорија релативитета“ (1929), „Комунизам у Југославији“ (1930. на немачком), „Селачко питање и аграрна криза“ (1932), „Основни појмови политичке економије“ (1933), „Критички осврти“ (1934. под псеудонимом Василије Бунић), „Принцип каузалитета и модерна физика“ (1935) и „Прилози дијалектичко-материјалистичкој критици Кантове филозофије“ (1936). Марковић у то време настоји да докаже да је доследан марксиста и да је његово искључење велика грешка. Због тога се са супругом Бранком спрема да напусти земљу и да потражи заштиту Коминтерне, па су потражили помоћ од Брашића. Користећи свој ауторитет код власти, он им је помогао да илегално напусте земљу. Др Сими Марковићу су се бојали да помогну чак и чланови КПЈ, јер је он критикован као фракционаш, али Брашић је сматрао да је комунистички покрет јединствен и фракцијска трвења у земљи нису га много интересовала. У Москви др Сима Марковић је успео да одбрани своје ставове и он је септембра 1935. године на VII конгресу Коминтерне враћен у КПЈ и добио је место професора у Москви, затим у Одеси. Када је Јосип Броз Тито постављен за генералног секретара КПЈ, он је дао мишљење да Сима Марковић није човек који заслужује поверење Партије и Марковић је ухапшен и касније је нестао, наводно стрељан. После Стаљинове смрти је рехабилитован.

Брашићев стан у Београду често је служио за склониште партијских материјала, о чему се савесно бринула његова жена Злата и исти издавала на основу јавке, или непосредно Заги Михајловић, тада вереници, а касније супрузи Лазара Лилића.

У својству уредника „Времена“ Брашић је реорганизовао дописничку службу на најбољи начин у више места постављајући махом комунисте као што су били Љубиша Петровић у Краљеву, Милошевић

у Нишу, и сл. За дописнике је поставио младе напредне људе који су тиме пред властима стицали солидан алиби. Бати Бугарском, по издржавању казне, помогао је да у Крагујевцу отвори књижару, у центру, на најпрометнијем месту, и затим му испословао ревизорство „Времена“, па је покривен овом фирмом, ту поступно образовао важно партијско комуникативно средиште.

До успостављања дипломатских ознака између СССР-а и Југославије Брашићеви извештаји ишли су преко Софије.

Око 1932. године Милош Брашић се оженио Златом, са којом је добио кћери Мирјану, звану Беца, и Евгенију. Мирјана је удата за др Мирка Марковића. Кум њиховој млађој кћери Евгенији био је Лазар Лилић, брат шпанског борца Стевана, потоњи југословенски амбасадор. Златине сестре су биле удате за комунисте Блажу Рајчевића и Јосипа Смодлаку који су утицали да се и он посвети ширењу пролетерског интернационализма и заштити истакнутих комуниста од прогона.

У исто време Брашић је задобио поверење Синода Српске православне цркве и постављен је за референта за штампу патријарха Варнаве, који је умро 1937. године у јеку Конкордатске кризе. По тврђењу Милоша Брашића, патријарха су отровале присталице Конкордата. Уочи Другог светског рата он је постао један од уредника „Времена“, листа профашистичке оријентације, мада је у души био велики словенофил и комуниста. Лист „Време“ је био само маска за Брашићев обавештајни рад за Комунистичку Интернационалу.

У Трстеник је долазио често и свраћао код среског начелника Милана Плазенића, чија је супруга била из Брашића, да се обавести о приликама у овом срезу и да у исто време шири мрежу својих извора обавештења. Он је годинама одржавао везу са старим комунистима Бошком Савићем и Дојчином Савићем, али и младим симпатизерима Совјетске Русије, попут правника Радомира Милуновића и учитеља Живадина Апостоловића из Богдања, Миће Дамјановића из Брезовице и Косте Мудрића из Велућа.

Брашић је открио своје симпатије за Русију и задобио новинарску славу после успостављања дипломатских односа Краљевине Југославије и СССР-а 1940. године, када је објавио свој интервју са новим совјетским амбасадором у Југославији Плотњиковим. Он је јавно био режимски човек, али је потајно био поверљив човек Коминтерне. Своје везе са опозиционим круговима он је лако објашњавао као потребу да по сваку цену дође до поверљивих информација. Као човек од поверења, он је имао отворена врата министарских кабинета, тајних удружења, па чак и црквених великодостојника.

Кум Мише Брашића, Стеван Лилић, био је сарадник секретара КПЈ, Милана Горкића.²⁴⁵ Њега је Миша Брашић још 1930. године пребацио преко границе користећи своју новинарску легитимацију и акредитиве. У Бечу га је 1932. године Стеван Лилић упознао са једним Русом, представником Коминтерне, који се уверио у Брашићеву велику љубав према словенској Русији и препоручио га за сарадника ГПУ, обавештајне службе СССР-а. Прве своје поверљиве извештаје Москви Милош Брашић је слао преко југословенске амбасаде у Софији, у којој је као војни аташе југословенске владе седео обавештајни официр пуковник Драгољуб-Дража Михајловић, који је знао за те везе, али је изгледа и сам у души био русофил. То су биле поверљиве информације из саме Владе Краљевине Југославије које је слао све до рата 1941. године.

ГЛАВА XIX – ДРУЖЕЊЕ ОМЛАДИНЕ ПОД УТИЦАЈЕМ РАЗЛИЧИТИХ ИДЕОЛОГИЈА И РАЗВОЈ СПОРТА ПОД ГЕСЛОМ „У ЗДРАВОМ ТЕЛУ ЗДРАВ ДУХ“

1. РАЗВОЈ ТЕЛЕСНОГ ВЕЖБАЊА И ГИМНАСТИКЕ ПОД ОКРИЉЕМ „СОКОЛСТВА“

Грађани Трстеника су пријатељски и са радозналошћу прихватили дошљаке који су у ову учмалу варошицу доносили новости из проширене домовине и из белог света. Они су се чудили и подсмевали неким обичајима и навикама дошљака, али су их слушали из радозналости, па када се увере да су људи од речи, они су се радо с њима дружили и следили њихове идеје и политичке погледе. Један од тих намерника био је тајанствени Херцеговац са Неретве Богдан Гордић који је дошао као пуки сиромах, али је био достојанствен као човек који припада друштвеној елити. Он је добро познавао међународне политичке односе и имао је многе утицајне пријатеље у органима власти. Био је образован, достојанствен и имао је манире европског човека и великог словенофила. Богдан Гордић је лично волео телесне вежбе, планинарење, пливање, гимнастику. Поседовао је говорнички дар и истицао витешки дух. Зато га је уважавала омладина, а дивиле су му се увек понижене жене и сиротиња.

²⁴⁵ Милан Горкић, право име Јосип Чижински (1904-1937), илегално име Сомер, политички радник. Завршио је Трговачку академију у Сарајеву, родном граду, члан ЦК КПЈ од 1927. године, секретар КПЈ од 1932. до 1937. године. Отишао у Москву где је смењен, а на место секретара постављен Јосип Броз. Горкић је оптужен од стране непознатих лица да је непријатељски агент и погубљен у стаљинским чисткама. Касније је рехабилитован као невин.

Умео је да лепо приповеда и да поучава. Један од првих савета трстеничким омладинцима био је да се попут Спартанаца челиче физичким радом и вежбањем и духовним уздицањем. Временом је постао предводник сокола. Под његовим вођством трстенички соколи су учествовали на слетовима у Крушевцу, Крагујевцу, Београду и Нишу и прослављали приредбама 6. септембар, рођендан свога врховног старешине, престолонаследника Петра II Карађорђевића, али о томе нису сачувани шири подаци.

У редовима школске младежи по угледу на европске земље основане су дружине скаута, које су окупљале дечаке и девојчице приређујући излете, логоровања и истраживање природе. Реч скаут је означавао извидника, али неки наши преводиоци су ту реч преводили речју четник, а дружине скаута као млади четници. Наредбом министра просвете Краљевине СХС од 1. фебруара 1919. године програм и систем четничког покрета је спојен са Соколским савезом и није се могао спроводити друкчије сем кроз соколски програм и под именом сокола. Тада је за скауте уведен назив извидник и планинка. Створен је и Савез извидника и планинки Краљевине СХС. Године 1929. овај назив је промењен у Савез скаута Краљевине Југославије.

На великом југословенском соколском слету у Крагујевцу, који је одржан од 22-24. маја 1937. године такмичили су се, поред соколских друштава, и хорови. Мешовити хор „Бошко Југовић“ из Трстеника, под диригентском палицом Драгомира Петровића је тада на велико изненађење многих учесника освојио друго место. Хор „Бошко Југовић“ је високо подигао заставу легендарног косовског јунака, а о варошици Трстенику се проширио глас као о завичају породице витезова Југовића која је Србији дала узвишену и трагичну кнегињу Милицу, удовицу косовског хероја народног кнеза Лазара. Тада је интересовање за Трстеник и Љубостињу, последње прибежиште и маузолеј кнегиње Милице – монахиње Евгеније и њене друге Јефимије, поетесе и везиље, још више порасло, па се наредних година повећава број ходочасника који долазе у Љубостињу.

Владао је уверење да је Организација Соко била ударна песница идеологије југословенства. На двадесетогодишњицу уједињења 1938. године Савез сокола Краљевине Југославије упутио је честитку свима соколима у којој се каже:

Ујућујемо вам свима, чланству, нараштају и деци, наше искрене поздраве и жеље за 1938. годину, која је за нас иако важна и иако драга. Драга, јер ћемо у њој прославити двадесетогодишњицу нашеј народној ослобођења и уједињења...

Бистрим оком, сјајним челом, снажним кораком, усравним раменима били смо на свом правом пућу. Газили смо без колебања најред, вазда уверени да чинимо само оно што је добро, лепо и корисно...

Највећи успон соколи у Трстенику су постигли када је за њиховог старешину изабран Богдан Гордић (1896-), намештеник фирме за експлоатацију шуме. Он се, дошавши случајно у Трстеник, одушевио овим местом и његовим житељима, ту се оженио младом Видосавом Костић и очаран лепотом природе и богатством околине остао у Трстенику и касније, за време немачке окупације, играо важну улогу у борби за опстанак варошице и у судбинама својих суграђана.

Уочи рата старешина Соколског друштва у Трстенику је био судија Среског суда Миодраг Тасић. За њега је владало мишљење да *ужива велику љубав и поштовање код народа у целом срезу. Полицијски се није никада експонирао ниш се упуштао у политичким борбама. У овом месту нарочито се истицао у Соколском друштву у Трстенику, чији је био дугогодишњи старешина све до ликвидације бивше Југославије. Његовим радом и заслугом је поменутој друштва што је добило плац за изградњу дома и без мало сав материјал припремљен за изградњу дома. Судија Тасић је био и дугогодишњи председник Кредитне чиновничке задруге у Трстенику, члан управе Среског одбора Црвеног крста и оштински одборник. Био је противник сваке комунистичке акције.*²⁴⁶ Соколи су имали и свој лист „Соколски гласник“, који је излазио од 1905. до 1940. године.

У узаврелој политичкој средини идеолози ове организације су сматрали да ће о бедем Соколства да се разбију сви напади на јединство народно. Соколи су се ословљавали међусобно на ти и обраћали се речима: „Брате“ или „Сестро“.

2. ОКУПЉАЊЕ ОМЛАДИНЕ ТРСТЕНИКА У НОГОМЕТНИМ КЛУБОВИМА „ХАЈДУК“, „ЈУГ БОГДАН“ И „СРБИЈА“ И КАМПАЊА ПРОТИВ ФУДБАЛА ЗБОГ ЗАПОСТАВЉАЊА ОСТАЛИХ СПОРТОВА

У Трстенику је са порастом бројности младог нараштаја бављење ногометом прелазило у праву страст. Младићи су своје слободно време проводили на Вашаришту, а у недостатку гумене или кожне ло-

²⁴⁶ Оцена коју је немачким властима дао срески начелник, Данило Михајловић, у Трстенику 9. априла 1943. године због сумње да је судија Тасић био сарадник комунисте, др Радомира Милуновића. Као доказ да је антикомуниста срески начелник је додао: *Осуђивао рад комуниста у 1941. години, када је од куће стрављено сироведено до суда ради отварања касе, па када се бунуо, био је кундацима шучен од њих.*

пте за игру су користили крпењаче – лопте прављене од чарапа испуњених пиљевином или крпама. Временом су играчи набављали гумене и кожане лопте из Француске, Чехословачке и из домаћих радионица спортске опреме.

Први спортски фудбалски клуб у Трстенику звао се „Хајдук Вељко“, али због постојања кафана под тим именом клуб је добио име „Хајдук“. У Трстенику је остала прича да је прву ногометну лопту донео у Трстеник млади Милош Малићанин са једног путовања. Браћа Малићанци су били и оснивачи првог трстеничког фудбалског клуба.

„Хајдук“ је имао доброг голмана Ласла Ковача. Тај Мађар је био дезертер из аустроугарске војске, остао је у Србији после слома Аустро-Угарске, те му је одређен Трстеник за место боравка. Био је под полицијским надзором, јер је сматран за шпијуна.

После десетак година „Хајдук“ је постао клуб који се истицао добром игром. Неке његове утакмице забележила је и штампа.

„Политика“ је објавила 3. маја 1932. године вест дописника С. П. (вероватно Саве Поповића):

Спорти у Трстенику

Трстеник, 2. маја

Данас је овде одржана лоптачка утакмица између Спорт-клуба „Морава“ из Краљева и овдашње „Хајдука“.

После лепог и интересног утакмица се завршила резултатом 1:0 (0:0) у корист „Мораве“, чији је голман био јединствен.

Судија Душан Судић био је одличан.

„Политика“ је 12. августа 1932. године известила о гостовању Трстеничана:

Трстенички Хајдук у Краљеву

Краљево, 7. августа (1932)

Данас је овде одржана пријатељска утакмица између „Хајдука“ из Трстеника и овдашње СК „Морава“. Трстенички „Хајдук“ је млад али врло напредан клуб. Он је у току ове године постигао врло добре резултате. Усео је да у борби са познатим провинцијским клубовима однесе лепо и значајне победе. Због тога је за поштовање Трстеничана овде владало велико интересовање, тим пре што је и „Морава“ млад и напредан клуб који за собом има крајку али лепо спортску прошлост.

Утакмица је била врло интересантна и узбудљива до краја. У првом полувремену „Хајдук“ је усео да поведе са 1:0. Међутим, у наставку игре противници су равноправни до краја и утакмица се завршила резултатом 3:3.

Резултат је реалан. Судија добар.

О омиљености ногометних утакмица у Трстенику сведочила је и Адриена, супруга др Душана Радића:

У току 1932. године често смо недељом ишли аутомобилом у Трстеник на фудбалске утакмице. У велика најмљена кола смештали смо сву децу и око 16 часова, возећи се по жарком сунцу, ситизали смо у варошицу. Наш син је био већ одушевљен тим спортом и своју страс је пренео на оца; треба видети са колико је усхићења Душан навијао за свој тим, како је викао, учествовао са свој седиштем у ири, забављао се као право дете, што је увек остао...

Као добар играч „Хајдука“ истицао се Драгослав Жерађанин, звани Жера.

За време летњег распуста играо је у „Хајдуку“ и Драгослав Клисарић, играч „БАСК“-а из Београда. Био је студент, а касније инжењер аеронаутике. Син је опанчара Мијата Клисарића (1887) и Даринке из Трстеника.

Фудбалски клуб „Југ Богдан“ основан је у Трстенику уочи рата. Окупљао је младе спортисте различите политичке усмерености. Уочи рата су у овом тиму играли: Владислав Хинић, Миодраг Антић Сеља, Милан Миленковић Чича, Милорад Мартеновић, Александар Анђелковић Леса, Милован Митровић Беља, Милош Милошевић Коњ, Милан Миладиновић Мрлан, основао нови СК „Србија“, Миломир Радовановић Галама, Милорад Т. Миљковић Лалић, Милош Милановић, Драган Стојаковић, Влада Радојчић, Будимир Јевтић, Драгомир Радосављевић Драђа, Драгољуб Николић Цале, Раде Вујић, Бранко Дамјановић (ступио у клуб 1941. године), Светислав Јовановић, Будимир Влашковић, Мирослав Обрадовић Мика, Милош Цветковић Цветко, Миодраг Стефановић, звани Мика Алас, син Радоја кафеџије.

У лето 1936. године залагањем врњачких угледних грађана др Душана Радића, др Милана Симића и проте Милана Ржаничанина основан је први фудбалски клуб „Гоч“ у Врњачкој Бањи. Велику помоћ клубу су пружили славни фудбалер Моша Марјановић и Драгослав Клисарић, који су им поклонили спортску опрему. Моша им је поклонио и фудбалску лопту донету из Чехословачке.

Те 1936. године одржана је прва утакмица са Фудбалским клубом „Хајдук“ из Трстеника. До рата у врњачком клубу „Гоч“ су играли: Милун Сарић, Милисав Кушић, Бранислав Жупац, Илија Новаковић, Драган Кузмић, Миле Протић, Ненад Попадић, Љубиша Кушић, Велибор Марковић, Антоша Зиск, Миша Трајковић и други.

После окупације у лето 1941. године врњачки фудбалери су играли утакмицу са немачким официрима. Победнику је припала награда – буре пива.²⁴⁷

Уочи Априлског рата фудбалер Милан Миладиновић Мрлан основао је Спортски клуб „Србија“ који је, наводно, окупљао ногометаше демократе, док су у „Југ Богдану“ остали радикали.

Тридесетих година појавио се грађански покрет против фудбала као игре која подстрекава разне пороке. Појавила су се и опречна мишљења. Противници фудбала су у листу „Југославија“ истицали да је бављење лоптом као коцкарска страст узрок слабог успеха у свим средњим школама. Све мисли те омладине су везане за фигуре из игре фудбала, док, школа, наука, обавезе према родитељима и наставницима не вреди ниједног гола или пенала. За ту страст је оптужена и штампа која своје ступце посвећује фудбалу.

Наша штампа за љубав коју прећилашника више често чини да се поклања до дејала описивању тих фудбалских утакмица и на тај начин и она постаје један од криваца за ширење ове заразе. Они тада почињу да живе у самообмани да тад врше неку ошћекорисну функцију и нису у стању да се одреже и да виде колико су од тога далеко.

Аутор закључује: „Какве то користи има за друштво или за државу што сто и неколико младића у Крушевцу или сто хиљада у држави терају лопту својим ногама?“

Противници фудбала су овако излагали свој поглед на овај спорт:

Казали смо и ми да је фудбал једна ситноћинска причварница у којој се „јексик мери“ и тиме доводи до раздражења и неуљудног обрачунавања. Фудбал је лејло мржње, баруштина из које извиру „комарци“ који су сваким даном све несноснији и све ошровнији по друштвени живот. Та фудбалска ошровна клица и слейцима већ расћвара зенице и ујозорава их на сјасавање.

Главни противници фудбала су били присталице друштва за телесно васпитање „Соко“. Нису истицали да фудбал потискује соколство, које се уздиже као „необични и несебични весник свега што је здраво, снажно, племенито и родољубиво“.²⁴⁸

²⁴⁷ Група аутора, *Врњачка Бања на почетку XXI века*, Врњачка Бања, 2009.

²⁴⁸ Антоније Маринковић, *Сто година гимназије у Крушевцу 1865-1965, Гимназија између два рата (1918-1941)*.

3. ОКУПЉАЊЕ МЛАДЕЖИ У ХОРУ „БОШКО ЈУГОВИЋ“ И ЊИХОВЕ ПРИРЕДБЕ ШИРОМ ЈУГОСЛАВИЈЕ И ИЗЛАЗАК У СВЕТ ЗАЈЕДНО СА ТРСТЕНИЧКИМ СОКОЛИМА

У Трстенику је од давнина неговано дружење младежи. За време дугих јесењих и зимских ноћи омладина се окупљала по кафанама на приредбама, игранкама и поселима по домовима, а у цркви је радо долазила на хорско певање. Учитељи Основне школе „Свети Сава“ и свештеници цркве „Света Тројица“ су окупљали младиће и девојке и о црквеним празницима улепшавали свечаности извођењем хорских песама у цркви или у школи, а касније и на другим приредбама. А онда је учитељ Танасије Милановић установио правила, програм, знамења и састав хора и пријавио среским властима у складу са законом и тај датум оснивања 12. децембар 1870. године стављен је на заставу Певачког друштва „Бошко Југовић“.

После Великог европског рата у коме је изгинула половина хора, хороваћа Благоје Савић окупља преживеле чланове и позива нове и васкрсава хор који је запевао родољубиве песме на помену палих бораца за ослобођење и уједињење на Видовдан 1919. године. Али од почетка је било јасно да хором треба да руководи школован музичар, који добро познаје солфеђо и који припрема хорске композиције по нотном тексту, а не по слуху. Тада свештеник Радослав Лазаревић у Трстеник доводи младог музичара Ивана Веденског, који је као избеглица дошао из Русије. Он је у програм увео православне духовне песме дотле непознате у Србији, али је наставио и неговање светосавског музичког наслеђа. Под његовом диригентском палицом трговачки помоћници, занатлије и кафеције су добили једно широко образовање из области словенске музичке културе и заволели су православну музику и саму православну Русију која је под својим скутом чувала ту културу вековима. Захваљујући хоровађи Веденском величанствени храм Свете Тројице у Трстенику је за празнике био пун верника који су усхићено слушали хорске песме које су будиле узвишена осећања и утицале на духовно прочишћење. Ово певачко друштво постаје омиљено састајалиште младих где се ствара присно другарство и пријатељство, где се уче песме и размењују књиге, где се проводи време док напољу пада снег и хуји ветар над Моравом, док се на варошицу спушта ноћна тишина. Нека дружења и пријатељства између девојака и младића завршила су се браковима.

После одласка Ивана Веденског из Трстеника хор је водио његов најбољи ученик, Драгомир Петровић,²⁴⁹ који је најзаслужнији што је овај хор остао на окупу све до краја Другог светског рата.

На стварању и omasовљењу хора и на избору хорских песама из богате музичке литературе велике заслуге имао је професор Драгутин Ч. Поповић,²⁵⁰ дугогодишњи председник Управе Мешовитог певачког друштва „Бошко Југовић“. Друштво је сваке године одржавало скупштину на Спасовдан, који је био његова слава. На Спасовдан 1928. године прослављена је слава и Управа Певачког друштва „Бошко Југовић“ се заједнички овековечила оком фотоапарата за успомену и дуго сећање. Тај заједнички портрет и данас краси просторије Певачког хора „Бошко Југовић“ у Трстенику.

Хор је са трстеничким соколима учествовао на соколском сусрету у Крагујевцу 15. децембра 1930. године и на низу сусрета широм Краљевине Југославије.

Младићи и девојке су радо долазили на хорске пробе и концерте. На фотографији, снимљеној на Спасовдан 1928. године, налазе се 34 присутна члана Управе и хора.

Управа је имала 9 чланова: 1. Драгутин Чеперковић Поповић, професор у пензији, председник Управе, 2. Сава Митровић Ућукало, банкар, члан Управе, 3. Сава Радовановић, 4. Драгутин Стефановић, опанчар, 5. Бранко Бранковић, трговац, 6. Добривоје О. Илић, опанчар, 7. Александар Станковић, трговац, 8. Милутин Милојевић, обућар, 9. Драгомир Петровић Драги, фотограф, хоровађа Певачког друштва.

Хор се састојао од око 40 чланова од којих су на Спасовдан 1928. године били присутни: 1. Ђирко Манџукић, поштоноша, 2. Милош Марковић Моравац, кафеџија, 3. Тома Николић, обућар, 4. Лазар Шипетић, обућар, 5. Јосиф Ђокић, шнајдер, 6. Драги Стефановић, пекар, 7. Живан Ђорђевић, берберин, 8. Бранислав Ђорђевић, железничар, 9. Борисав Андрејић, обућар, 10. Драгољуб Андоновић, шнајдер, 11. Светозар Петровић, поткивач, 12. Светислав Крстић, 13. Боривоје Вуксановић, правник, 14. Јован Симић, трговац, 15. Драган Јанковић, трговац, 16. Миодраг Јовановић Буби, књиговођа банке, 17. Данило Ни-

²⁴⁹ Драгомир Петровић (1904-1988), син трговца Василија и Наталије, из Трстеника, био је трговац, али је изучио фотографски занат у Београду и отворио фотографску радњу у Трстенику. Оженио се 1940. године Вукосавом Ђурић (Панчево, 1913), са којом је имао сина Василија, који га је наследио као фотограф. Кум му је био Јован Мирић, чиновник Поште у Београду, а стари сват Милорад Милетић, судија Среског суда из Струмице.

²⁵⁰ Драгутин Ч. Поповић, професор Јестественице и Математике у Крушевачкој гимназији, син је трстеничког пароха Михајла. Са супругом имао сина Живојина, правника.

колић, месар, 18. Милица Стојаковић, ученица, 19. Мира Вељковић, 20. Радмила Панићева, 21. Лепосава Томић, 22. Аница Станковић, 23. Загорка Јовановић, 24. Живка Анђелковић Колина, кројачица, 25. Милица М. Милојевић.

Поред Драгомира Петровића, дугогодишњи чланови хора „Бошко Југовић“ били су: Даринка Алимпић, трговац Александар Бабић, кафеција Спиридон Чомић, ученица Нада Радовановић Дуцка, Лепа Бићанин, трговачки помоћник Радоје Радосављевић Бузда, учитељ Драгољуб Путник, Вукосава Петровић, супруга хоровађе.

Уочи рата у хор су ступили омладинци: потоњи новинар Драган Вучковић, богослов Милорад Мартеновић Мића, ученица Катарина Стојаковић и Ангелина Хинић, ученица Љубица Петровић Буба, Бранислава Панајотовић, Мила Марковић, потоња супруга Боривоја Ћосића, Миланка Дробњак, Нада Дробњак, матурант Миломир Радовановић, учитељица Зорка Милутиновић Кока.

4. МЛАДИ ЛИТЕРАТИ У ТРСТЕНИКУ И ВРЊАЧКОЈ БАЊИ, ЧЛАНОВИ ЛИТЕРАРНЕ ДРУЖИНЕ „НАПРЕДАК“ У КРУШЕВЦУ, НОШЕНИ ИДЕАЛИМА ПРОСВЕТИТЕЉА, ПИШУ ПЕСМЕ И ОСНИВАЈУ НАРОДНЕ КЊИЖНИЦЕ И ЧИТАОНИЦЕ ПО СЕЛИМА

Школска омладина је неговала спорт и музику у слободном времену, а даровити ученици су се под утицајем прочитаних књига и сами огледали у поезији и прози или у књижевној критици и есејистици. Крушевачка гимназија је подстицала литерарно стваралаштво и основала је Литерарну дружину „Напредак“ и издавала је часопис „Вентури“ као гласило младих књижевних стваралаца, махом из редова ученика. Први број је изашао 1. јануара 1928. године. Између осталих, уредници овог часописа су били и Радомир Милуновић из Трстеника, Михаило Живић из Дедине, Милан Симић из Врњачке Бање. Касније, овај лист се гаси и покреће нови часопис „Круг“.

Гимназијалац Миодраг Луковић Лури (1919), међу мештанима Доње Црнишаве је био омиљен по своме опхођењу према старима, убогим, сиротима, за које је увек имао лепу реч охрабрења и утехе. Он је отворено и одушевљено причао о братству и једнакости у моћној комунистичкој Русији и одговарајући на питања сељака тврдио да ће једног дана и у Југославији бити остварено такво друштвено уређење.

Миодраг је био син угледног домаћина Радомира и Наталије. Од малена је био хром у леву ногу, па га је отац дао на школе, јер је имао два старија брата, Драгоја и Радојка, који су се оженили и бавили се пољопривредом.

Лури је учио гимназију у Крушевцу, његов школски друг је био Миодраг Чајетинац Чајка, а дружио се и са Дамњаном Максићем с којим се зближио у Литерарној дружини „Напредак“. Године 1938. основао је у Доњој Црнишави Народну књижницу и читаоницу „Слога“ са око 200 књига забавног и поучног садржаја. Школске године 1939/1940. морао је да понови VII разред, па се уписао у гимназију у Краљеву где је стекао нове пријатеље. У то време у Краљевачкој гимназији су учили и Борисав Стефановић Гембеш из Велике Дренове, Борко Радовановић из Трстеника, Миодраг Протић из Врњачке Бање, Радмилу Ловренчић, Рада Љујић. Уочи матуре избио је Априлски рат. Луковић је матуру полагао септембра 1941. године, а после тога се запослио у Набавно-продајној задрузи у кући Живојина Бзенића у Доњој Црнишави.

У развоју идеје народног препорода снажан утицај је имала Литерарна дружина „Напредак“ и Ћачки часопис „Вентури“ у Крушевачкој гимназији.

У овој Литерарној дружини су се истакли млади литерати: Михаило Живић и Радомир Милуновић Мура, а касније Милан Радивојевић, Дамњан Максић, Антоније Исаковић, Миодраг Чајетинац, Миодраг Луковић и нарочито млади бунтовни песник, Велизар Станковић, који је због опонашања јунака култног романа Николаја Островског назван Веца Корчагин. На светосавским свечаностима се дуго причало о порукама патриотских и протестних песама које је рецитовао Миодраг Чајетинац, а које су снажно призивале комунистичку идеологију.

Познат по даровитим литерарним саставима био је млади учитељ Милан Рајчевић (1922-1943), син Радисава, мерача на општинској ваги, и Гмитре, ћерке трстеничког трговца Павла Аћимовића. Отац му је био родом из Мале Дренове.

Милан је учио нижу гимназију у Ужицу, где му је живела једна тетка, а затим похађао Учитељску школу у Јагодини, Пироту и Алексинцу. Као ученик бавио се поезијом и литературом и био је присталица борбе за друштвену правду. Дружио се са Радомиром Лазићем, Дамњаном Максићем, Радетом и Бранком Бркић, са Живадином Апостоловићем и Миодрагом Чајетинцем Чајком. Писао је песме и водио дневник у коме је изразио своје разочарање у друштво у коме нема рада, хлеба и правде за све људе.

5. ПОЗОРИШТЕ КАО ВИД ДЕЛОВАЊА ПРОСВЕТНИХ РАДНИКА, ШИРЕЊА КУЛТУРЕ И ШИБАЊА ПОРОКА И ЗАОСТАЛОСТИ У УЧМАЛОЈ СРЕДИНИ

У учмалој провинцијској средини свакодневну монотонију су реметиле разне приредбе и концерти који су изазивали велико узбуђење.

У трговинама се од 1930. године могли купити радио-апарати који су у почетку слушани са слушалицама, а касније, када је повећана чујност, емисије преко радија су се слушале у друштву.

Неке богатије породице, пре свих оне у Врњачкој Бањи, куповале су клавире на којима су њихова деца, уз поучавање домаћих учитеља музике учила да свирају. Трстеничка породица хотелијера Стевана Белића касније је изнедрила музичку звезду Сандру Белић.

У то време фирма „Хармонија“, стовариште клавира, рекламира марке концертних клавира: *Steinney, Bluther, Hofmann, Pleyel Paris*. Белићи су донели први клавир у Трстеник.

Просветни радници, учитељи и наставници су преко зиме припремали позоришне комаде које су играли пред публиком. После позоришних представа одржавани су балови.

На програму су биле комедије Косте Трифковића „Избирачица“ и „Љубавно писмо“, затим комедије Бранислава Нушића „Ожалошћена породица“ и „Госпођа министарка“ и друге. Један од оснивача и глумаца у Трстеничком позоришту је био фотограф Драги Петровић, затим трговац Никола Петровић Ширија и учитељи Радмила Павићевић и Милутин Стевановић и наставница Борка Настасијевић (касније Стратимировић).

Повремено је у Трстенику гостовало позориште из Крушевца. Такође, гостовало је и путујуће позориште Душана Животића из Београда.

Душан Животић, глумац родом из Шапца, основао је Мало позориште у Београду које је било путујуће. Сваке године је на турнеји по Србији између два рата гостовало и у Трстенику, Крушевцу, Александровцу и Врњачкој Бањи. Животић је из редова мештана бирао талентоване глумце и поверавао им мање улоге.

Животић је стекао славу у Првом светском рату као глумац и редитељ, када је као војник Српске војске, изнурен од тешког марша преко Албаније, упућен на опоравак у Тунис, у логор крај Бизерте. Тамо далеко, далеко од отаџбине, многи рањеници и болесници су очајавали очекујући смрт, заборављени у врелој афричкој пустињи. Тада је Душан Животић схватио да је потребно да осоколи српске јунаке који су се херојски супротставили надмоћном непријатељу, а сада су погружени тражили утеху у кантини у којој су куповали пиће, опијали се, коцкали се и међусобно се гложили и сукобљавали тако да је било убиства и самоубиства.

Животић је схватио да је неопходно организовати забавне вечери и позоришне представе и прионуо да оживи прихватилиште у Лазуазу, крај пристаништа Бизерте.

Он је заједно са глумцима Мирославом Крстићем Штихом и Димитријем Гинићем Гином организовао Војнички театар који је приређивао позоришне представе и успео да ободри дух српских војника, да унесе ведрину у њихов живот и пробуди веру у победу.

Поред барака за војнике, подигнуте су три километра од Бизерте, на брду Надор, зграде за кухињу, амбуланту и канцеларију. У једној бараци се налазила сала за приредбе и собе за становање глумаца.

Тих дана стигао је у Бизерту Ђачки батаљон из Мондофена и Жозијера у коме се налазио значајан број талентованих младих глумаца дилетаната, сликара музичара, певача, хориста.

По повратку са Солунског фронта Животић је био глумац, редитељ и управник позоришта Комедија, а потом Малог позоришта. Преживели солунски ратници су хрлили на његове представе да се подсети на тешке војничке дане проведене у туђини када их је од тешких ратних призора и траума лечио својим ведрим духом Душан Животић и враћао им веру у живот.

Али гостовања позоришних трупа у Трстенику су била прилично ретка. Група младића из Крушевачке гимназије, заједно са ученицима Занатске школе и Грађанске школе у Трстенику, основала је око 1930. године Трстеничко Ђачко позориште „Напредак“, у коме су играли младићи и девојке. Колико је познато, двадесетак младих глумаца и рецитатора су наступали на прославама школске славе Светог Саве и на приредбама за прикупљање добровољних прилога за сиромашне породице које су приказиване за време зимског распуста и за време празника. Играли су тада омиљене позоришне комаде „Избирачица“ и „Љубавно писмо“ Косте Трифковића, „Два цванцика“ Милована Глишића, драматизације народних песама о Краљевићу Марку и Нушићевих „Хајдука“.

У Крушевцу, Трстенику и Врњачкој Бањи гостовали су познати оркестри и вокални уметници из Београда и приређивали пригодне концерте.

У организацији тих концерата видног учешћа су често имали новинари. Тако је новинар Алекса Каматовић, уредник листа „Југославија“ и дописник „Политике“ организовао гостовање Војног оркестра 47. пешадијског пука и Певачког друштва „Обилић“ из Крушевца и у Трстенику, а 9. априла 1932. године овај оркестар под диригентском палицом Антонија Муравјова је приредио концерт у Сали хотела „Таково“ у Крушевцу који је преносио Радио Београд.

Музичка култура се све више ширила продајом савремених увозних музичких инструмената, посебно виолина и хармоника. Истовремено, у трговинама су продавани грамофони, грамофонске плоче и

радио-апарати. Богатији грађани, а посебно власници хотела у Врњачкој Бањи, за забаву гостију и грађана приређивали су концерте, па су за те сврхе набављали клавире и пијанина.

Забавни живот се посебно развијао у Врњачкој Бањи где је приређиван избор лепотица, затим добротворни концерти и добротворни балови.

У Трстенику су балови у хотелу „Топаловић“ изазивали велико узбуђење као важан догађај. Чувен је био Светосавски бал, Новогодишњи бал и разни еснафски балови, а посебно је био весео Цигански бал.

На приредбама и забавама које су одржаване у хотелима „Топаловић“ и „Јадран“ играни су скечеви, рецитоване пошалице и сатирични „Врабац“.

У годинама уочи Другог светског рата засијала је једна млада блистава звезда која је на народним саборима изазвала право одушевљење. То је била Радојка, кћер учитеља хармонике Тихомира Томића из Глободера. Она је својом хармоником марке „Даллапе“ на саборима заустављала дах и раскрављивала срца огрубелих земљоделаца с планине и испод планине.²⁵¹ Још као млада девојка је упознала Милутина-Тинета Живковића, младог талентованог младића из суседног села Мрмоша који је учио свирање хармонике код њеног оца Тихомира. Између двоје младих, који су свирали у дуету, владала је изванредна хармонија која се постепено претворила у љубав, крунисану браком. Та љубав потрајала је кроз цели живот испуњен музиком.

Радојка Томић-Живковић (1923-2002) из Глободера, још као млада девојка наступала је са хармоником на саборима и разним свечаностима у свом родном селу свирајући кола и певајући песме уз сопствену пратњу, затим у Трстенику и Крушевцу. Својом песмом, свирком и појавом у народној ношњи је очаравала све слушаоце и гледаоце, па ју је њен ујак Божидар Попадић, помоћник министра пољопривреде, довео у Радио Београд, где је наступала у емисијама народне музике. Свирала је народна кола и певала народне песме уживо на Радио Београду за време рата. Често су је слушали и наши ратни заробљеници на православни Божић и друге српске празнике у Немачкој код својих сеоских газда (бауера).

Радојка и Милутин Живковић су били најзначајнији дует хармонике у српској народној музици. Наступали су на радију и телевизији, гостовали широм Југославије и приредили безброј концерата за наше исељенике у Европи, Америци и Аустралији. Њихови синови Слободан и Зоран су наставили неговање српске народне музике.

²⁵¹ Казивање Радоша Бзенића (1925-), хармоникаша из Доње Црнишаве.

6. БИОСКОПСКЕ ПРЕДСТАВЕ КАО НОВИ ПРОЗОР У СВЕТ – БАЈКА О „ЕРОТИКОНУ“ ИТЕ РИНЕ НАДАХЊУЈЕ МЛАДИЋЕ И ДЕВОЈКЕ ДА СЕ ОТИСНУ У СВЕТ НА КРИЛИМА СНОВА

Прве филмове су у Трстеник донели путујући киноопаратери који су приказивали представе у кафанама. Филм постаје велика атракција и у Трстенику после појаве звучног филма око 1930. године. У кафанама „Јадран“ и „Топаловић“, а касније у кафани „Левач“ гостовали су путујући киноматографи и приказивали филмове који су изазивали велико узбуђење и одушевљење гледалаца. Филмови су утицали на слободније понашање омладине и њено праћење моде и стремљење ка лепшем животу.

Штампа је у то време писала о холивудским звездама међу којима је био најславнији Рудолф Валентино. Његови филмови су приказивани и у Трстенику.

У то време велику славу стиче немачка филмска звезда, заводљива Марлен Дитрих, филмом „Плави анђео“, који је због своје еротике изазивао љубомору многих супруга. Такође филм „Мароко“ у коме Марлен игра са америчком звездом, Гаријем Купером. У Београду у биоскопу „Корзо“, а потом и у другим градовима 1932. године приказан је филм „Сержант Икс“. У главној улози руски глумац Иван Можухин, који је постао славан као носилац главне улоге у филму „Царев гласник“ у режији Волкова и Стриговског. Народ је хрлио да гледа филмове Чарлија Чаплина. Године 1932. приказиван је његов филм „Светлости велеграда“.

После Х олимпијаде у Лос Анђелесу 1932. године новине су објавиле вести да је познати амерички спортиста, олимпијски шампион у пливању, Хони Вајсмилер, напустио спорт и постао глумац у Холивуду. Он је играо у серији филмова о Тарзану, јунаку који је одрастао у џунгли међу животињама, који брани животиње од савремених ловаца и долази у сукоб са носиоцима искварене људске цивилизације. Филмови су снимани према познатом роману Едгара Рајса Бороа.

Године 1932. рекламира се филм немачког редитеља Фрица Ланга под називом „Диселдорфски вампир“, затим „Царева љубав“, „Успаванка“ и др.

Новине су писале хвалоспеве о првој југословенској звезди која је добила уметничко име Ита Рина. Године 1932. када је снимала филм „Фантом Дурмитора“, посетила је Врњачку Бању и Трстеник и том приликом се купала на Морави у друштву трстеничких младића и сликала се с њима. Она постаје узор лепоте, успеха, доброте.

Правник Живојин Поповић је направио неколико снимака ове звезде на Морави. Те слике су касније умножаване и продаване за многе албуме. Младићи су ишли у Крушевац да виде сваки филм Ите Рине.

Италијана Лида Крвања (1907-1979), позната под псеудонимом Ита Рина, рођена је у Дивачи код Горице, као кћер железничара. Уско-ро се породица повећала кад је Ита добила сестру Даницу и преселила се у Љубљану.

Ита Рина је у гимназији била слаба ученица и понављала је трећи разред. Отац јој је умро рано и она се запослила у банци у Љубљани. Али само кратко време. Са сестром Даницом учествује на соколским приредбама и глуми на приредбама. Кад је објављен конкурс листа „Словенски народ“ за избор мис Европе, учествује и Ита. Награда је била улога на филму у Америци. Другарице су послале пријаву за њено учешће. Побеђује прво на избору лепотице Љубљане, затим и на избору лепотице Словеније 1926. године. Кад је требало да оде у Загреб на избор лепотице Југославије, мајка јој је забранила, те није учествовала, мада је присуствовала избору лепотице у хотелу „Еспланада“.

Ипак, прочула се као најлепша Југословенка. Као младу краљицу лепоте њу је запазио немачки редитељ Петер Остермајер и позвао у Берлин на пробно снимање. Ита је побегла од куће због противљења мајке и дошла у Берлин где је после неколико часова глуме, дикције, плеса, јахања и вожње добила улогу у филму. „Шта чине деца кришом од родитеља“ (1927) у режији Франца Остена.

Године 1927. игра улогу француске плесачице у филму „Двоје под небеским сводом“, затим „Изгубио сам срце на Сави“. У то време је становала у Шарлотенбургу, али је често долазила у југословенску амбасаду где се упознала са студентом електротехнике Миодрагом Ђорђевићем из Београда и међу њима је планула искрена љубав.

Године 1928. игра у филму „Последња вечера“ (*Fruhlingsernja-chen*) италијанског редитеља Марија Бонара.

Велику славу стиче главном улогом у филму „Еротикон“ у режији чешког редитеља, Густава Махатија. У овом филму игра кћер једног железничара коју је срео и завео и напустио непознати пустилов. После много година она га поново среће и опет њиме очарана напушта мужа.

Овај филм и њену улогу су одмах после пројекције у Прагу, а затим и у Београду, на Коларцу, напали морални чистунци, а посебно анатемисали католички теолози због слободних љубавних сцена. Али те критике су Ити Рини донеле светску славу као реклама. Она добија позив за Холивуд, који је значио растанак са вереником Миодрагом Ђорђевићем, али она одбија понуду и каријеру филмске звезде и опредељује се за брак и миран породични живот.

После „Еротикона“ играла је 1929. године у филму „Поруга“ (Hanba) и 1930. „Die Galgentonitonschka“, чешког редитеља Карела Антона.

У филму „Тонка звана вешала“ (Тонка Шибеница), игра улогу девојке лаког морала која пристаје да испуни последњу жељу осуђеника на смрт и с њим проводи последњу ноћ пред погубљење. Следи филм „Краљевски валцер“ (*Njalcerkonig*).

Године 1931. у руској цркви у Берлину се покрстила по православном обреду и добила име Тамара. Долази са вереником Миодрагом у Београд где су се венчали 19. априла 1931. године.

У лето 1932. године, за време снимања филма „Сабласт Дурмитора“ посетила је Врњачку Бању и Трстеник и са трстеничким пријатељима посетила је Љубостињу. До 1937. године је снимила у Југославији три филма: „Фантом Дурмитора“, „Живот тече даље“ и „Принцеца корала“.

Итина млађа сестра Даница (1908) се на једном соколском слету упознала и зближила са студентом медицине Миодрагом (1902), сином трстеничког трговца Обрена Брашића и учитељице Милке. На дан 28. августа 1927. године Миодраг Брашић и Даница Кравања, кћер Јожира и Марије из Диваче су се венчали у цркви Светог Димитрија. Кум им је био Луце Трсо, адвокат из Љубљане, а стари сват Радослав Урошевић, правник из Београда.

Ита Рина је више пута боравила у Трстенику као гост сестре Данице и зета Миодрага Брашића. Након бомбардовања Београда 6. априла 1941. године долази с породицом у Врњачку Бању где остаје за време рата до ослобођења.

Иако је за кратко време слава Ите Рине заблистала широм Европе, она је остала верна свом народу и својој домовини и свом вољеном животном сапутнику. Заједно са њим је долазила у Београд, па и у Трстеник и Врњачку Бању. Трстеничани су били одушевљени када су је после филмске представе у кафани „Левач“ срели на улици, у кафани и на плажи. Била је друштвена и скромна у приватном животу.²⁵²

²⁵² Када је 1941. године бомбардован Београд, Ита Рина (Тамара Ђорђевић) се са мужем Миодрагом и једногодишњим сином Миланом преселила у Врњачку Бању, у којој је 1943. године родила и кћер Тијану. После рата 1945. године молила је Јосипа Броза Тита да јој се омогући да игра, јер су је комунисти сматрали за политички неподобну. Редитељи су сматрали да је она дошла на филм пре рата као лепотица, а не као талентована глумица, нису имали поверења у њу јер нису могли да схвате да је одбила позив за Холивуд, да би радије дошла у Београд и живела у провинцијској Врњачкој Бањи, те јој нису поверавали улоге, већ је добила запослење у „Авала-филму“ као саветник. Последњу улогу је играла у филму „Рат“ Вељка Булајића 1960. године. Када јој је муж оболео од склерозе, а она од астме, преселили су се у Будву. Тамо је и умрла 1979. године. Сахрањена је у Београду.

По угледу на свога брата Миодрага и Драгица Брашић је за свог животног сапутника изабрала једног дошљака са острва Раба, младог лекара Стевана Вукушића (1904-), који је добио службу у Трстенику и ту заувек остао. Стеван и Драгица су 1935. године добили двојке Миодрага и Милицу, а 1938. Звонимира, који је наследио очеву професију лекара, али је остао на служби у Нишу.

Рудолф Лангер из Дарувара, власник путујућег биоскопа, живео је извесно време у Трстенику и Врњачкој Бањи са породицом. У Трстенику му је 18. октобра 1939. године умро син Чедомир, који је рођен у Књажевцу пре два месеца.

Али, поред филмских бајки, на биоскопском платну су се појавиле и слике које су узбудиле и ожалостиле читав народ. Један филм је својим призорима ражалостио многе бивше ратнике, учеснике ратова за ослобођење и уједињење.

У Кумодражу код Београда је 1930. године сниман један од најбољих српских филмова о ратом унесрећеним породицама под насловом „Са вером у Бога“ по причи „Пуста кућа“ Бранислава Нушића, који је и сам изгубио у рату свог сина јединца. Филм је режирао Михаило А. Поповић (1908-). Главну јунакињу је требало да игра Ита Рина, али је одустала, па је заиграла Деса Јанојлић, једна професионална глумица. Онда се она удала за војно-судског официра и муж јој је забранио да игра у том филму у коме се осуђује небрига владе за ратне инвалиде који су се борили за ослобођење и уједињење, а после рата су морали да просе милостињу како би преживели и прехранили своје породице.

Једна од првих сцена приказује на улазу у гробље просјака Милана Стојковића, некадашњег надничара у клесарској радионици Ђованија Бертота. Ратни инвалид Стојковић је сниман у ритама, без ногу како проси милостињу док му груди краси Албанска споменица на којој пише: „Свом ратном другу – Александар“. Овај филм о краљевим ратним друговима, који су осакаћени у борбама, а сада у миру просе милостињу, финансирао је Ђовани Бертото, власник Уметничко-клесарске радионице, који је подигао безброј споменика богатим Београђанима и стекао леп иметак.

Снимање ових сцена је узбуркало јавно мњење које је осуђивало краља јер је своје обогаћене у рату ратне другове препустио улици да просе милостињу. Због увреде величанства полиција је запленила филмску траку са овим сценама. Филм је ипак приказан у биоскопима „Колосеум“ и „Метропол“. Имао је више гледалаца него иједан други филм, па чак више и од филмова Ите Рине, прве југословенске филмске звезде. Бивши ратници су долазили са медаљама на грудима и сузним очима филм гледали са читавим породицама.

Филм је узбуркао духове и у Крушевцу, и Трстенику и Врњачкој Бањи. Један од бивших ратника који је најгласније осуђивао Владу зато што је ратне инвалиде оставила незбринуте, због противљења посланика из Хрватске, био је војвода Луне. Њему се прикључио и народни адвокат Богдан Гордић, који је познавао Ђованија Бертота и касније, кад му је умрла супруга Вида, код њега је наручио породичну гробницу.

У Трстенику су током јесени и зиме у празничне дане организовани концерти познатих уметника у сали хотела „Топаловић“.

На дан 9. априла 1932. године на Радио Београду је емитован пренос из Крушевца концерта Војног оркестра 47. пешадијског пука и певачког друштва „Обилић“ под диригентском палицом маистра Антонија Муравјова. Концерт је одржан у сали хотела „Таково“ у организацији Редакције листа „Југославија“ власника и уредника Алексе Каматовића.

7. ПРОПОВЕДАЊЕ СЛОБОДНЕ ЉУБАВИ У РЕДОВИМА ИНТЕЛЕКТУАЛНЕ ОМЛАДИНЕ У СУКОБУ СА ПАТРИЈАРХАЛНИМ СХВАТАЊИМА

У редовима омладине све је више шапутања и расправа о слободној љубави о којој се прича да влада у совјетском друштву. Многи младићи и девојке приступили су у редове скојеваца и комуниста из протеста против застарелих схватања средине, која је осуђивала љубав младих и ванбрачни полни живот као неморалан и срамотан.

Идеје о слободној љубави су се родиле под утицајем слободомне литературе, а ширили су их претежно књижевници и уметници, социјалисти и анархисти, студенти атеисти, комунисти и скојевци.

Филмови југословенске лепотице Ите Рине, а посебно „Еротикон“ силно су пробудили чари слободне љубави и дивљих страсти о којима су маштали младићи и девојке.

Одбацивање окорелих схватања о полној љубави настало је у интелектуалним круговима под утицајем теорије психоанализе бечког психијатра Сигмунда Фројда, који је створио теорију подсвести која усмерава људско понашање.

У складу са све већим занимањем омладине за тајне интимних односа мушкараца и жена у штампи се рекламира књига др Александра Костића *Полни животи*. У новинама се појављују критике те књиге да то није научно дело, јер задире у интиму и шири неморал.

У Београду се тридесетих година приказује актуелна драма руског писца Пантелејмона Романова под насловом „Слободна љубав“.

Главну улогу игра Русиња Храповицкаја. Критика је ту представу приказала као „жарки уметнички протест против животињског погледа на односе између мушкарца и жене“. После „Квадратуре круга“ Валентина Катајева, „Слободна љубав“ је други позоришни комад совјетског писца приказан у нашој земљи.

Слободна љубав, која се пројоведа у совјетском царству, ствара не срећу већ људску драму, јер никаква политичка пројовед не може променили природу и психологију човека. – истакао је позоришни критичар „Политике“.

Али у редовима младих, који су симпатисали комунизам, слободна љубав је била протест против ропског односа жене у друштву, против бракова без љубави, против бракова из интереса и капитализма који и љубав ставља на продају приморавајући младе девојке да се удају без љубави за богате старије људе, па чак да се због беспослице баве проституцијом.

У Трстенику су сестре Десанка и Милица Јовановић Градишта-нац осуђивале ропски положај домаћица, убеђивале жене да се боре за равноправност и за слободу избора занимања, слободно дружење са младићима и девојкама без обзира из кога друштвеног слоја потичу и слободу избора полног друга. Оне су захтевале равноправност жена у односу на мушкарце у свему, препирале се са људима који су имали застарела схватања о томе. Патријархална чаршија је њихово слободно понашање прикривено осуђивала, тумачећи то као последицу припадности комунистима који не поштују цркву нити хришћански морал.

8. КРУШЕВАЧКА ГИМНАЗИЈА КАО КОЛЕВКА МЛАДОГ СОЈА ЗБРАТИМЉЕНИХ ЈУГОСЛОВЕНА, АЛИ И БУНТОВНИКА ПРОТИВ НЕПРАВДЕ И ЗАОСТАЛОСТИ КОЈИ САЊАЈУ О СВЕТСКОЈ СОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ РЕВОЛУЦИЈИ И СТВАРАЊУ БЕСКЛАСНОГ ПРАВЕДНОГ ДРУШТВА

Млади школовани људи који су похађали Крушевачку гимназију су у учмали живот чаршије на Морави уочи рата доносили дух слободе и отворене осуде бедног положаја сељака и радника. Они се нису задовољили славом српске војске и српске круне стеченом у рату за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца. Захтевали су ко-рак даље: остварење социјалне правде, слободе и једнакости.

Узор су им биле европске земље и њихов индустријски и културни развој. За ослобађање из ропског положаја радника и сељака узор им је била црвена Русија, словенска мајка, са којом Краљевина Југославија није имала чак ни дипломатске односе.

Сазнања о тешком положају српског народа, који је у прошлом рату поднео велике жртве, а ипак таворио у беди, изазивала су немир у душама младих ђака из Крушевачке гимназије коју су похађали и Трстеничани.

Крушевачка гимназија основана још 1865. године залагањем угледног и ученог професора Матије Карамарковића, сина трстеничког скелехије, млинара и трговца Саве, била је смештена у непосредној близини цркве Лазарице (данас Историјски музеј), а септембра 1938. године је премештена у модерну зграду у ширем средишту града у којој се налази све до данашњих дана. То је била Реална мешовита гимназија, која је имала уочи рата скоро 1.500 ученика и око 60 професора. Приближно једну четвртину састава чиниле су ученице, што говори о напретку у еманципацији женске омладине у овој патријархалној средини. Трећину ученика чинила су деца са села, махом ђаци путници. Још од времена када је први професор и управитељ ове гимназије био Матија С. Карамарковић, Трстеничани су своју децу на школовање уписивали у Крушевачку гимназију. Тако је настала велика блискост школованих младих људи Крушевца и Трстеника која је потрајала све до 1950. године када је и Трстеник добио Потпуну мешовиту гимназију.

Професори социјалисти Емило Мужа, Сава Музикравић и Живојин Цветковић су усадили у душе многих ученика племенити занос да изуче науке и сав свој живот посвете бољитку свог народа.

Први директор Крушевачке гимназије после уједињења 1918. године био је професор Љубомир Матић из Велике Дренове. Он је имао и политичке амбиције, па је на првим послератним изборима 1920. године као кандидат Народне радикалне странке изабран за народног посланика. Мандат му је трајао до 1923. године. Касније је дошао у сукоб са локалним радикалима, наступао је као кандидат дисидентског крила, али није изабран за посланика. Пензионисан је 29. марта 1931. године.

Те 1931. године Министарство просвете је за директора гимназије поставило професора Димитрија Мишића. Кроз школу се величало државно и народно јединство, али у стварности све више се осећало да је то само вештачко јединство које се одржава принудом.

Ученици су подозревали да деца имућних и утицајних родитеља уживају привилегије. Многи ученици са села су имали утисак да им професори дају слабе оцене како би их одвратили од школе. Године 1930. један ученик је из револвера пуцао у професора и ранио га. Две трећине грађана је одобрило овај поступак, што је све цео колегијум професора тешко погодило. Године 1932. је вођена расправа о гимназији и истакнуто је да је она запарложена, да су деца подивљала, да рђаве ученике треба удаљити да не кваре добре. Осуђено је коцкање и пијанчење и бунтовност старијих ученика.

Та сазнања о непросвећености као главном терету заосталости српског народа и идеје о народном препороду су ширили напредни професори хуманисти и социјалисти који су младим и талентованим ученицима отварали видике и будили патриотску свест и солидарност. Политичке партије су чињенице о заосталости српског народа користиле да би се домогле власти, а Комунистичка партија Југославије, је од стране власти сматрана као завереничка организација прикривених националиста, сепаратиста и агената која по директивама Коминтерне ради на организовању штрајкова, побуна у циљу разбијања Краљевине Југославије.

Марта 1932. за директора гимназије је постављен Богумил Ремец, бивши директор гимназије у Љубљани. Он је посебно увео ред у опхођење професора према ученицима и завео поштовање распореда градива по плану и програму наставе. Он се залагао да ученици који станују даље од 5 km од Крушевца нађу стан у граду, да наставници не могу давати часове ученицима којима предају, да примењују педагошка искуства у раду. Он је увео одобравање биоскопских представа које могу да гледају ученици, захтевао је више практичне наставе. Захтевао је да ученици носе календере са бројевима разреда, а ученице кецеље како би се на улици и јавним местима издвајали од остале омладине. За гимназију су набављене нове школске клупе. Опремљени су кабинети. Као добар верник католик постарао се и за верску наставу ученика. Донета је одлука да се ђаци могу видети на улици само до 8 сати увече. Забрањено је да ученици буду чланови спортских клубова, осим оних којима школа изда дозволу. Директор Ремец је организовао комеморацију погинулом краљу Александру 1934. године и основао Фонд краља Александра за помоћ сиромашним ученицима.

Децембра 1935. са наставничким особљем и ученицима опростио се директор Ремец и отпутовао за Љубљану, а за директора је постављен Урош Ј. Грбић, који је као педагог често понављао Фојербахову тезу: „И сам васпитач треба да буде васпитан“. Као ургентни проблем истакао је изградњу нове школске зграде и у том смислу се обратио Министарству просвете, што је уродило плодом. Школске 1936/1937. године у гимназију се уписало 1.158 ученика. Директор Грбић се залагао за толерантнији став професора према ученицима. Али успех на крају школске године се није поправио, ни дисциплина. Директор Грбић је крајем школске године премештен. Свима је остао у лепој успомени.

Септембра 1937. године је за вршиоца дужности директора Крушевачке гимназије постављен професор латинског језика, Светомир Цветковић, познат по прогањању комуниста и скојеваца. Ваци су га по-другливио звали Чврга.

Убрзо у новембру 1937. године је стигао и нови директор Милан Т. Ђорђевић. Он је завео оштре дисциплинске мере. Посебно забрињавајућа појава биле су крађе. У сарадњи са градским поглаварством и добротворним удружењима организована је помоћ за сиротињу, а посебно за сиромашне ученике. Почела је изградња гимназијског интерната и гимназијске мензе из легата трговца Милана Милосављевића.

Нова школска зграда је освећена 7. септембра 1938. године, а после неколико дана она је усељена и у њој је 20. септембра почела настава за 1.349 ученика сврстаних у осам разреда са укупно 30 одељења. Наставу је изводило 47 наставника.

Усвојено је правило да сви ученици буду обучени једнообразно, да носе матроско одело са качкетима, а ученице црне кецеље. Забрањено је ношење свилених кошуља и хаљина. Наређено је кратко подшишивање и забрањена је ондулација.

Школске 1939/1940. године уписано је 1.307 ђака, од тога 888 ученика и 419 ученица. Гимназија је имала 55 професора и два школска лекара.

Поведена је борба против распусног понашања појединих ученика, против крађа и псовки. У одељењима су наставу реметили несташлуци ученика.

У циљу неговања патриотизма изведен је низ екскурзија на којима је дошло до зближавања ученика и професора и на којима су ученици упознали природне лепоте, историјске споменике и знаменитости домовине. Власти су вршиле притисак на професоре да будније прате и откривају комунистичке агитаторе. У школи је одјекнуо писмени рад првог ђака комунисте у гимназији Едуарда Базовића, за кога је истакнуто да је затрован читањем комунистичких дела. Наставничко веће је оптужило Литерарну дружину „Напредак“ да се на њеним састанцима шире комунистичке идеје. Професор Живко Јевтић, који је и сам био песник, изјавио је да он није расположен да се бави контролом мишљења својих ученика, он је оцењивао само естетску вредност њихових радова.

У то време, око 1933-1935. године истакнути литерарни таленти су били: Боривоје Ханауска, В. Добошаревић и Д. Рашићева, затим Милорад Милић, Радивоје Игњатовић и Аница Паскаљевић. Неки ученици, бежећи од стварности, прихватају надреалистичке идеје Андреа Бретона и Марка Ристића. У тој групи су се нашли Антоније Маринковић и Едуард Базовић. Омиљен писац им је Мирослав Крлежа.

Ученици се са пуно заноса баве друштвено-корисним, културним и спортским делатностима. Подмладак Црвеног крста води професор Винко Заниновић. „Коло трезвене младежи“ и „Свитање“ води професор филозофије и теологије Иван Пудло.

Стег скаута „Цар Лазар“ основан још 1928. године, окупљао је патриотску школску и радничку омладину. Старешина овог стега био је председник Окружног суда Ђорђе Дреновац. Име стегу је дао престолонаследник Петар 29. јуна 1933. године. Стег је имао тада 137 чланова и то 35 летица, 20 планинки, 20 вучића, 50 извидника и 12 брђана. Међу скаутима се истицала ученица Вида Обрадовић (трагично погинула када је 1944. године као затвореница логора на Бањици, чувши грмљавину руских топова скочила голорука на стражара). Такође, истакнути скаут је био Милоје Закић, питомац завода „Обилићево“, касније командант Расинског партизанског одреда. Скаути су били: Милета Буцек, Риста Николић, Дамњан Максић, Антоније Маринковић. Скаути су логоровали на Јастрепцу, Гочу, Копаонику, у Јошаничкој Бањи, у манастирима Наупари, Студеници и на острву Лопуду код Дубровника.

Гимнастичко друштво „Соко“ је окупљало најбоље гимнастичаре. Постигло је запажене успехе на слетовима. У овом друштву се окупило двадесетак ученица и преко 150 ученика. Крушевачки соколи су учествовали и на слету у Љубљани, Сарајеву и Загребу.

У школи је основана и Ђачка трпеза у складу са прокламованом друштвеном бригом о сиромашним ученицима. На храни је било око 50 сиромашних ђака. Средства за издржавање су обезбеђена добровољним прилозима.

Године 1935. основано је удружење подмлатка „Наша крила“ које је неговало занимање за ваздухопловство и падобранство.

Професори који су у Крушевац дошли са стране доносили су рационалан европски дух и систематичност: Мађар југословенски оријентисан професор Емил Мужа из Новог Сада, Словенац Богомил Ремец, директор гимназије (1932-1935), сликар Словенац Франце Михелич, Хрват Винко Заниновић, професор природописа из Загреба, Милорад Качаник, суплент из Сиња, предавао је историју и латински језик, Милан Милковић, професор географије је дошао из Бијељине.

Словенска осећајност и љубав према ближњему зрачила је из предавања професора Руса, који су као избеглице дошли у Србију, бежећи од прогона после Октобарске револуције. Генерал артиљерије Михаил Ставров, бивши начелник штаба генерала Брусилова, предавао је математику; филозоф и катихета Павле Пудло је предавао веронауку, Всеволод Гусаревић историју и класичну филологију, професор математике Воронцов; учитељ вештина, цртања и сликања Иван Лукомски.

Када је умро стари професор, генерал Ставров, на сахрану је дошао Руски кадетски корпус из Беле Цркве и приредио му величанствен испраћај. Опело у цркви Лазарици уз хорске духовне песме су слушали на сахрани ученици Крушевачке гимназије и грађани Крушевца и тада су открили снагу и величину Русије и сјај њене историје и културе.

Каг се појавио тај Кагетски корџус, који је комилетан дошао из царске Русије и зајевао „Вјечнаја памјат“ на оцелу, у цркви Лазарици, сви смо занемели од изненђења. Осейили смо да тамо, на истоку, постоји један моћан и вечан брајски народ – сећао се касније Драгослав Јовановић Шпанац, један од ученика покојног Ставрова.

Мада су били жртве насиља бољшевика, руски професори су увек са топлином говорили о матушки Русији, земљи: Пушкина, Глинке, Толстоја, Чајковског, Чехова, Горког, Шолохова, Јесењина, Сергеја Ајзенштајна, Мичурина, Валерија Чкалова...

Марта 1930. године у Крушевцу је гостовао Московски художествени театар. Он је приказао позоришне комаде: Гогољеву „Женидбу“ и „Ујка Вању“ Чехова. Ово гостовање је још више распламсало словенофилска осећања која су негована у спортској организацији „Соко“ и у Литерарној дружини „Напредак“.

Председник Владе Краљевине Југославије, др Милан Стојадиновић, као снажан доказ своје препородитељске мисије у присуству бројних високих званица поставља камен-темељац за изградњу нове школске зграде гимназије, новог просветног храма у Крушевцу 20. септембра 1937. године.²⁵³ Камен темељац је освештао епископ Нишке епархије господин Јован. Свечаности су присуствовали и министри Краљевске владе: министар просвете, Добривоје Стошовић, министар грађевине, др Марко Кожуљ, министар шума и руда, Ђура Јанковић, и министар без портфеља, Михо Крек, и бан Моравске бановине, Марко Новаковић.

На дан 7. септембра 1938. године пресељена је гимназија из зграде код Лазарице у нову модерну зграду у средишту града где се налази и данас. Нова зграда је освећена на дан 18. септембра 1938. године у присуству министра просвете Димитрија Магарашевића који је одржао леп говор и истакао да нова школа тражи нове људе, али да она мора почивати на традицијама и носити отпечаток народнога духа. Свечаности су присуствовали и министар правде, Милан Симоновић Ђаба, и министар грађевине, Добривоје Стошовић.

Млади и полетни матуранти Крушевачке гимназије из трстеничког среза су постали водећа снага једног покрета за препород овог краја. Од старијих генерација које су прве положили испит зрелости и упутиле се на студије, али нису прекидале везе са завичајем, истицали су се гимназијалци: Драгослав Јовановић из Страгара, Боривоје Ђосић, Ратомир Ђулаковић, Синиша Баћић из Велике Дренове, Драгутин Николић из Пољне, Божидар Павловић из Чаира, Цветко Панић из Брезовице, Момчило Пећић из Тоболца.

²⁵³ Извештај за школску 1936/1937. годину и Извештај за школску 1937/1938. годину Државне реалне гимназије у Крушевцу.

У школској 1936/1937. години Државну реалну гимназију у Крушевцу је похађало 1.215 ученика, од којих је значајан део био из трстеничког среза. У свим одељењима налазе се имена и ликови које ће само неколико година касније ратна стихија бацити на разне стране и њихове судбине погодити зла коб рата.

У I разреду је било 6 одељења, свако је имало по 45 ученика. У I₃ се налазио Александар Каматовић из Оцака. У I₅ Душан Милосављевић, син попа Миодрага, из Велућа, затим Радомир Рогина, син трстеничког жандарма Јосипа. У I₆ је био Тихомир Глигоријевић, Стјепан Заниновић, син професора Винка, Миодраг Чабрић, из Кукљина.

У II разреду је било 5 одељења са по 48 ученика просечно. У II₁ се налазила Даница Кнежевић, кћер професора Михаила, касније директора гимназије у Краљеву, затим Добрила Марковић, потоња скојевка, Станица Парађанин из Пољне. У II₂ је био Слободан Николић, касније пилот, брат Кузмана Николића Радета. У II₃ је био Миодраг Грбић, син директора Гимназије Уроша, затим Јован Смиљаковић из Горње Омашнице, касније доктор агрономије. У II₄ су били Љубиша Парађанин из Пољне, Драгомир Поповић из Трстеника, док је ученик Веселин Николић, као поновац изгубио право на редовно школовање (августа 1941. стрељан од стране Немаца).

У III разреду је такође било 5 одељења. У III₁ одељењу су се налазиле Душица Ђулаковић из Велике Дренове, затим Нина Подгорецка, Татјана Полетајева, Наталија Крижановска, Русиње с којима су се дружиле Радмила Поповић и њена сестра Нада из Крушевца, касније погинуле као партизанке. Њихове приче о Русији и њихове књиге су распаљивале машту младих гимназијалки. У III₂ одељењу су се налазиле Загорка Ћосић и Радмила Левићанин из Велике Дренове, Милена Јовановић из Страгара. У III₃ одељењу је био разредни старешина Михаило Кнежевић. У том одељењу су се налазили ученици: Братислав Вељковић, Леополд Аржишник и Славко Гвозденовић из Крушевца, затим Милутин Јелић из Врњаца, Душан Милојевић из Стопање, Милутин Бајић Тила из Медвеђе, Миодраг Петровић Чкаља из Крушевца, касније познати глумац. У III₄ одељењу код разредног старешине Предрага Гордића, налазили су се Велибор Бркић из Пољне, Миодраг Вељковић, Предраг Љутић, Радомир Станојловић из Селишта. У III₅ одељењу су били Боривоје Лазић и Милош Рашић, Александар Цветковић из Стопање и Миливоје Милојевић из Стопање.

У IV₁ одељењу су биле ученице Марија Парађанин из Пољне и Даница Ћосић из Велике Дренове, после рата лекар. У IV₂ одељењу су били Момчило Митровић из Почковине, Радослав Бинић и други. У IV₃ је био Лазар Радић, Михаило Паскаљевић, касније познати глумац,

Радивоје-Раца Кнежевић, син професора Михаила, Радомир Игњатовић из Велике Дренове, Миљко Мутавцић из Тоболца. У IV₄ одељењу су се налазили ученици Радослав Константиновић, Живојин Љутић, који је био најбољи ученик, затим Драгослав Михајловић, Светолик Митић Скале, касније познати новинар и хроничар.

У V₁ одељењу код разредног старешине Николе Качаника налазиле су се ученице Аница Зојић-Паскаљевић, Милица Поповић, Савка Парађанин, кћерка Мицка Парађанина из Пољне. У овом одељењу најбоље другарице су биле скојевка Нада Поповић из Крушевца, затим Радмила Ћосић из Велике Дренове, Живка Мићић из Крушевца, девојке које су изгубиле живот као партизанке. У V₂ одељењу је разредни старешина био професор Димитрије Вујисић. Ту се рано, као бујна млада личност, истакао Дамњан Максић из Пољне, који је први примљен у Ској посредовањем његовог брата Миодрага, ученика Учитељске школе у Јагодини.

У VI₁ одељењу најбољи ученик је био Радомир Јаковљевић из Ломнице, затим Миодраг Недељковић из Велике Дренове, Драгољуб Младеновић из Љубаве, Радмило Милојевић и Станоје Милојевић Шеле из Читлука, Михаило Јухас, Љубомир Николић, Владета Шиндић и Живорад Михајловић Шиља из Крушевца. У VI₃ одељењу био је разредни старешина професор Павле Пудло. Ту су били Слободан Глигоријевић Ајга, Јерменин, досељен из Турске, после рата професор Економског факултета и председник Народне скупштине Југославије, затим Велибор Панајотовић из Трстеника, Рашко Рашковић из Почековине, Стојан Савић из Трстеника, Радомир Томић из Пољне, Радомир Дома Степановић из Горњег Рибника и други.

У VII₁ разреду су били Александар-Аца Алексић, Љубомир Јовановић, Милан Ковачевић, Славомир Милосављевић, Душан Ћидић и Персида Ђорђевић. У VII₂ разреду су били: Обрен Антић из Чаира, Живојин Радовановић из Стопање, Борисав Стефановић из Велике Дренове, Боровоје Бркић из Пољне, Радосав Дражовић и други.

У VIII разреду је било само једно одељење коме је разредни старешина био Всеволод Гусаревић. На велику матуру је изашло 28 ученика, између осталих: Властимир Годић, Радивоје Милојевић из Штитара, Михаило Радић, Милан Радивојевић Чоче из Велућа, Оливера Урошевић из Велике Дренове, Бранислав Ђурчић, Љубомир Марковић из Залоговца, Милутин Милошевић из Бошњана и други.

У школској 1938/1939. године Државну реалну гимназију у Крушевцу су похађали ученици који су игром судбине имали важну улогу у ратној стихији 1941-1945. године.

У I₁ одељењу се међу осталим ученицима налазила и Јелена А. Цанкар, унука славног словеначког књижевника Ивана Цанкара, веома омиљеног у Србији. У I₂ одељењу се налазила и Божица Ђулаковић из Велике Дренове, Даница Стражмештер, Јеврејка Едита Франк, Бранка Исаковић, кћер трстеничког адвоката Николе и сестра ученика Антонија, Јелена Дреновац, Миланка Цветковић, Новица Вучетић из Велике Дренове. У I₃ одељењу разредног старешине Михаила Кнежевића налазили су се ученици: Слободан Урошевић и Милутин Вучић из Велике Дренове, Милан Булајић, Радослав Новаковић, Радомир Матић и други. У I₄ одељењу професора Мирослава Расулића, који је у ратној стихији убијен код Ваљева од стране четника, налазили су се ученици: Светозар Тадић, Новак Новаковић, касније новинар и драмски писац, Владимир Ђулаковић, Александар Милићевић из Трстеника и други. У I₅ одељењу суплента Лепосаве Ашић били су Бранислав Стојадиновић, Миодраг Ристић, Ранко Рашковић и други.

У II₁ одељењу суплента Олге Ратковић су били: Миланка Качаник, кћер професора Николе, Загорка Кнежевић, Радмила Шалабалић, Милка Недељковић из Велике Дренове, Ђурђица Броз, Вера Накић и други. У II₂ одељењу суплента Живана Савића били су Христина Парађанин из Пољне, Милена Максић, Мирослав Пешић, Нада М. Марковић, Адам Шарановић Радмило Ђорђевић. У II₃ одељењу проф. Станке Расулић налазили су се ученици: Александар Лабан, Љубиша Марковић, Љубиша Радовановић из Трстеника, Милан Пузић, касније истакнути позоришни и филмски глумац, Славко Тодоровић и други. У II₄ одељењу суплента Мирославе Бабић су били: Милутин Јовацић из Велике Дренове, Миодраг Бркић, Властимир Радовановић и други. У II₅ одељењу суплента Видосаве Трипковић су били Љубиша и Живорад Весић, Миленко Милинчић, Душан Мишић, Аладар Штребл, Тихомир Глигоријевић, брат Ајгин и други.

У III₁ разреду проф. Десанке Матић су били: Љубица Аржишник, Драгица Јовановић, Емилија Јовановић, Драгица Младеновић из Коњуха, касније партизанка и супруга Панета Ђукића Лимара, Оливера Шинковец (искључена из школе), Надежда Радић, кћер књижевника Душана Радића из Врњачке Бање. У III₂ одељењу проф. Павла Пудла били су ученици: Живојин Петровић, Марија Марковић, Даница Бојанић, Милосија Зајић, Драгољуб Јовацић, Надежда Савковић, Михаило Урошевић и Петар Ђорић из Велике Дренове, Милутин Чабрић из Кукљина и Драгутин Младеновић из Коњуха (те године изгубио право на редовно школовање). У III₃ одељењу проф. Боривоја Тасића били су ученици: Живојин Алексић, Љубодраг Миладиновић, Драгомир Филиповић, Славко Стојковић. У III₄ одељењу проф. Панче Настића су

били: Слободан Шалабалић, Миодраг Чабрић, Милоје Михајловић, Љубиша Поповић, Ђорђе Дунић, Ђорђе Будимовић, Слободан Николић, Петар Ђорић из Велике Дренове и други. У III₅ одељењу проф. Даринке Петровић су били: Драгослав Димитријевић, Сибин Јеличић, Хранислав Недељковић, Крунослав Пајковић, Станоје Шошић, Миодраг Пајић.

У IV разреду су били ученици разврстани у 5 одељења који су те године изашли на нижи течајни испит, односно малу матуру. У IV₁ одељењу суплента Јованке Меденице су биле ученице: Радмила Дедић, Љиљана Поповић, Ружица Јаковљевић, Љубинка Ранчић, Добрила Марковић, касније партизанка Долица, Даница Кнежевић, кћер професора Михаила, Радмила Поповић, касније партизанка, Надежда Стаменковић, Станица Парађанин из Пољне и друге. У IV₂ одељењу суплента Роксанде Димовић су били ученици: Драгица Алексић, Градимирка Јанковић, касније скојевка која се удала за бугарског официра, Даница Кастрл, Надежда Поповић... У IV₃ одељењу проф. Милорада Качаника су били ученици: Миодраг Јаковљевић, Милутин Јелић, Драгомир Лазић, Александар Весић... У IV₄ одељењу проф. Стевана Славковића су били: Љубивоје Гвозденовић, Властимир Михајловић, касније партизан и командант Трстеника, Бранислав Павловић, Љубиша Парађанин, Душан Ристић, Радослав Савић, Станоје Станкић, Божидар Станковић, Миодраг Петровић Чкаља, касније познати глумац. У IV₅ одељењу проф. Радована Меденице су били: Миливоје Милојевић из Стопање, Митровић Радош, Иван Радовановић из Трстеника, касније стрељан као злочинац од стране Немаца, Милутин Бајић из Медвеђе и други.

У V₁ разреду проф. Марије Максимовић (сестре поетесе Десанке Максимовић) су били: Антоније Исаковић из Трстеника, касније познати књижевник, Загорка Ћосић из Велике Дренове, Милева Накић, Оливера Јовановић, Мирослава Голднер, Христина Фојхт, Светлана Солнцева, Миљко Мутавцић из Тоболца, Наталија Крижановска, Славко Брашић из Врњачке Бање (понављао разред), Слободан Шошић, Радмила Кастрл, Нина Подгорецкаја и други. У V₂ одељењу разредног старешине Светомира Цветковића, кога су ученици називали Чврга, налазили су се: Славко Гвозденовић, Радомир Лазић, Александар Тадић, Милош Тадић, Миодраг Вељковић, Миодраг Д. Јовановић и други. У V₃ одељењу разредног старешине, проф. Борисава Михајловића налазили су се ученици: Леополд Аржишник, Братислав Вељковић, Мирослав Марковић (касније партизан, погинуо у Рајинцу), Бранислав Пајкић, Светолик Митић Скале, касније познати новинар, Душан Милојевић, Слободан Стевовић и други.

У VI₁ разреду проф. Стамене Ценић су били: Емилија Качаник, Радивоје Кнежевић, Марија Парађанин и Љубинка Старчевић из Пољне, Даница Ћосић из Велике Дренове, Афродита Зојић, Ленка Фелдбауер, Радмила Лујић и други. У VI₂ одељењу разредног старешине суплента Предрага Гордића су били: Светислав Ђулаковић из Велике Дренове, Живојин Љутић, Милош Сијић, Боривоје Лучић, Радомир Милојевић Шеле, Драгутин Вулић, Милош Сијић, најбољи ученик, Михаило Паскаљевић, касније познати глумац, Велизар Станковић, касније погинуо као партизан Веца Корчагин, Радивоје Стојиловић из Горњег Степоша, Радомир Додић и други... У VI₃ одељењу је разредни старешина био професор Всеволод Гусаревић, руски емигрант, налазили су се ученици: Кузман Николић, касније партизан Расинског одреда, Радомир Игњатовић из Велике Дренове и Миодраг Мирић из Трстеника и други.

У VII₁ одељењу разредног старешине проф. Николе Качаника налазили су се ученици: Драгиња Дуњић, Мирослава Качаревић, Верица Лапчевић, Милка Милојевић, Савка Парађанин из Пољне, сестре Надежда Р. Поповић и Радмила Р. Поповић, затим Радмила Ћосић из Велике Дренове, касније партизанка коју су заробили и стрељали Кесеровићеви четници, Милић Степановић из Горњег Рибника, такође убијен од стране четника, Надежда Стаменковић, Миодраг Ч. Јовановић и Живка Мићић, која је те године искључена из школе, а 1942. године погинула као партизанка. У VII₂ одељењу разредног старешине Димитрија Вујисића били су ученици: Живорад Михајловић, касније познати новинар, Властимир Ђорђевић, Радослав Пешић, Страхиња Пајкић, Вукоман Тодоровић из Почековине, Милета Трнавац из Глободера, Миодраг Луковић из Доње Црнишаве, Добривоје Урошевић из Велике Дренове и други.

У VIII₁ одељењу разредног старешине Ника Марчетића налазили су се матуранти: Срдан Бачанин из Велике Дренове, Радојка Зајић Риза из Велике Врбнице, Братислав Илић, син бившег среског начелника, Живадин Јовановић, Јелена Радић, Радмила Ристић, Ружица Смиљковић, Јелена Стаменковић, Ђорђе Тадић, Катарина Трбојевић, Владета Шиндић из Лесеновца у Жупи, Михаило Јухас, Радисав Љ. Ђулаковић из Велике Дренове, Татјана Ставров, Душан Ђидић, Станоје Милојевић. У VIII₂ проф. Милије Лашића налазили су се матуранти: Велибор Брашић, Боривоје Бркић, Предраг Вукићевић из Опарића, Војислав Весић, Слободан Глигоријевић Ајга, Лазар Кордић, Радослав Милојевић, Драгољуб Младеновић из Кормана, Миодраг Недељковић из Велике Дренове, Рашко Рашковић из Почековине, Радомир Дома Степановић из Горњег Рибника, Радомир Томић из Милутовца, Миодраг Чајетинац из Трстеника, Стојан Савић из Шанца и други.

Знатан број ученика виших разреда Крушевачке гимназије нашао се у ратној стихији 1941-1945. године и у њој изгубио живот.

Полазници учитељских школа у Крајевцу, Јагодини, Алексинцу, Београду

Велики српски педагог, Сретен Ацић (1856-1933), родом из Трстеника, као државни стипендиста завршио студије педагогије у Немачкој, био је родоначелник учитељског позива у Србији. Он је оснивач, професор и директор Учитељске школе у Јагодини, која је основана 1898. године, и наредних година су из ње као из кошнице излазиле генерације учитеља и одлазиле по селима и градовима широм домовине да уче децу писмености и животу.

Учитељску школу у Јагодини је завршио Војислав Урошевић (1890-1938) који је службовао у Омашници 1911. године, а затим учествовао у Првом светском рату. После рата службовао у Стопањи, у Битољу и Скопљу. Са супругом Станиславом имао синове Братислава и Владету и кћер Станиславу.

Бошко Лазовић (1913-1962) из Станишинаца завршио Учитељску школу у Јагодини и службовао у Трстенику.

Живадин Апостоловић (1917-1943) из Богдања, завршио Учитељску школу у Јагодини и службовао у Богдању.

Радослав Бркић (1917-1943) из Пољне, похађао је Учитељску школу у Јагодини од 1932. до 1933, а завршио 1936/1937. године заједно са Живадином Апостоловићем из Богдања.

Миладин Стојадиновић из Угљарева, учио заједно са Радославом Бркићем и Живадином Апостоловићем.

Миодраг Максић (1914-1943) из Пољне такође је завршио Учитељску школу у Јагодини и службовао у Македонији, а потом у Каонику код Крушевца.

Радомир Додић (1920-1942) из Милутовца, завршио исту школу и запослио се као учитељ.

Милан Рајчевић (1920-1943) из Трстеника, учио у Алексинцу, био присталица идеала братства и једнакости, што је схватано као хула против краљевског височанства, па је страдао у рату од својих вршњака из редова четника.

Радомир Лазић из Медвеђе, учио у Алексинцу за учитеља, али ратни вихор га је бацио у службу за револуцију.

Студенти Универзитета у Београду и других универзитета

Нема тачног и поузданог пописа свих младих људи из среза трстеничког који су похађали студије на вишим школама и факултетима, пре свега у Београду, а затим и на другим универзитетима у земљи и у иностранству.

Овде бележимо Трстеничане који су завршили више и високе школе и обављали важне дужности:

Радослав Благојевић (1891-1975) из Велике Дренове, студирао медицину у Бечу и Берну. Као лекар радио је у Краљеву и Врњачкој Бањи. Са супругом Кринком имао синове Владана, који је погинуо на Попини 1941. године, и Бошка, кога су убили четници 1943. године.

Љубодраг Давидовић (1897-1964), из Риљца, као војник Бачке чете Српске војске из Солуна упућен у Француску, 1923. године дипломирао медицину у Паризу. Као лекар најдуже је радио у Радничком санаторијуму и у поликлиници у Врњачкој Бањи.

Јевгеније Агатоновић из Стопање, 1923. године завршио студије грађевинарства и стекао звање инжењера грађевинарства.

Миодраг С. Вујић из Стопање је 1926. године дипломирао на факултету.

Љубодраг Дуњић, син професора агрономије Милана Дуњића из Стопање, 1926. године завршио је Војну академију и добио чин потпоручника Војске Краљевине СХС.

Десанка Јовановић-Градиштанац из Трстеника, дипломирала је на Техничком факултету Универзитета у Београду 1926. године и добила звање грађевинског инжењера грађевинарства.

Милица Јовановић-Градиштанац, апсолвент физике и хемије на Београдском универзитету.

Милорад Милетић (1906-1987), дипломирао права 1928. године на Правном факултету у Београду, радио као судија у Среском суду у Трстенику. Оженио се Миланком Старицац (1921-2007).

Боривоје Вуксановић (студент права, 1928. године, касније дипломирао права.

Живојин Поповић, син професора Драгослава-Драже, дипломирао права на Правном факултету око 1940. године.

Боривоје Настасијевић (1912-), син Владимира Настасијевића, дипломирао на Медицинском факултету и радио као лекар.

Милан Тимотијевић (1914-1992), син пуковника Владимира Тимотијевића, рођен у Трстенику. После завршених студија на Економском факултету у Београду радио као економиста. Био је и саветник у Влади Србије.

Боривоје Ћосић (1915-1992), син Љубише и Милане из Велике Дренове, матурирао у Крушевачкој гимназији 1934. године, студирао медицину у Београду, где је и дипломирао. За време окупације 1942-1944. године радио је у Великој Дренови. Извесно време био је лекар у ЈВУО. После рата био је професор педијатрије на Медицинском факултету у Нишу. Ожењен Милом са којом је имао две кћери Елу и Лидију.

Светислав Милићевић (1905-1975), дипломирао на Медицинском факултету у Београду, радио у Трстенику у Дому здравља.

Радомир Љутовац (1901-1992), из Пољне, дипломирао на Медицинском факултету и радио као срески лекар у Великој Дренови и у Трстенику. После Другог светског рата оженио се др Катарином са којом је имао кћер Радмилу.

Борка Тимотијевић (1910-1995), студент германистике на Филолошком факултету.

Радојка Агатоновић (1915-2012), дипломирала биологију на Природно-математичком факултету у Београду 1940. године, радила касније као професор у Трстенику.

Драгослав Јовановић (1912-), из Страгара, студент медицине, секретар ОК КПЈ 1941-1942. године, дипломирао после рата.

Обрен Антић (1918-1941), студент права из Чаира, погинуо од четника у Рильцу.

Радомир Милуновић (1912-1943) из Мијајловца, син учитеља Вуче, студент права (дипломирао у Загребу), погинуо у Стублу.

Љубодраг Миленковић (1912-) из Новог Села, питомац Војне академије.

Радослав Филиповић (1909-1945) из Медвеђе, питомац Војне академије, погинуо у Босни.

Велибор Тохол (1912-1953), рођен у Трстенику, студирао медицину у Београду, где је дипломирао 1936. године. После Другог светског рата радио је у Трстенику.

Године 1932-1933. положили су велику матуру у Државној реалној гимназији у Крушевцу и потом се уписали на студије:

Милан Ђорђевић (1912), син Сретена Ђорђевића, трговца из Трстеника, студент права.

Анђелија Ђорић (1914) из Велике Дренове, кћер Стевана.

Стојан Лепенац (1912) из Велике Дренове, син Панте.

Стојадин Николић (1910), из Лазаревца, син Алексе.

Божин Петрашиновић (1914) из Мијајловца, син Божина.

Године 1934. су матуру положили и уписали се на студије:

Синиша Баћић (1913) из Велике Дренове, син Душана.

Вукашин Глицић (1914) из Старог Трстеника, син Момира, студирао медицину.

Драгољуб Ђорић (1913) из Велике Дренове, син Радоја.

Ратомир Ђулаковић (1914) из Велике Дренове, син Милоја, студирао медицину.

Жарко Марковић (1915), из Велућа, син Милована учитеља и Анке.

Момчило Пећић (1914) из Тоболца, син Милоја.
Божидар Павловић (1914) из Чаира, син Ђорђа.
Цветко Панић (1910) из Брезовице, син Драгутина.

Године 1935. су матуру положили и уписали се на студије:
Љубинка Бркић (1915) из Пољне, кћер Војислава и Живане.
Драгољуб Брођанац (1911) из Велике Дренове, син Живојина.
Исидор Ђорић (1912) из Велике Дренове, син Велимира.
Радивоје Игњатовић (1915) из Велике Дренове, син Љубомира.
Драгољуб Катић (1916) из Богдања, син Владимира, за време рата био у немачком заробљеништву. После ослобођења 1950. године постаје новинар „Политике“. Био је и дописник из Париза. Радио и у Радио Београду.

Драгутин Николић (1914) из Пољне, син Милоша.
Милан Поскић (1912) из Медвеђе, син Петра.
Ракић Радовић (1911) из Камењаче, син Новице.

Године 1937. су положили матуру:
Милан Радивојевић (1917) из Велућа, син Владимира, студент филозофије.

Михаило Радић (Нанси, 1917), из Врњачке Бање, син др Душана и Адријене.

Оливера Урошевић (1916) из Велике Дренове, кћер адвоката Љубише.

На велику матуру у Државној реалној гимназији у Крушевцу је од 14. до 22. јуна 1939. године изашло 66 матураната, од којих 14 ученица. Председник испитне комисије био је директор школе, проф. Милан Ђорђевић. Са овом групом су положили матуру ученици из трстеничког среза: Одбијени су за следећи испит Рашко Д. Рашковић (1920) из Почковине и Радомир М. Стефановић (1919) из Горњег Рибника, који су постали учесници трагичних ратних збивања 1941-1945. године.

Године 1939. су положили матуру: Радисав Ђулаковић (1919) из Велике Дренове, син Љубисава свештеника; Миодраг Недељковић (1920) из Велике Дренове, син Живојина, потоњи студент агрономије; Јелена Радић (Мајдево, 1920) из Врњачке Бање, кћер др Душана Радића, лекара, и Адријене; Рашко Рашковић (1920) из Почковине, син Добросава; Радомир Томић (1920) из Милутовца, син Богомира и Савке; Миодраг Чајетинац (Београд, 1921) из Трстеника, син Светолика и Перке, хотелијера, студент медицине; Борисав Стефановић (1919) из Велике Дренове, син Светислава, каменоресца и Божане, похађао је гимназију у Краљеву, велику матуру положио у Крушевцу 1939. године и уписао студије права у Београду.

Године 1940. су положили матуру: Бранка Бркић из Пољне (1920-1942), похађала гимназију у Крушевцу, матурирала у Ћуприји, погинула као студент права; Мирко Бајић из Медвеђе (поновио VIII разред); Милић Степановић (1921) из Горњег Рибника, син Стевана, деловође општине Оџаци; Радомир Степановић (1919) из Горњег Рибника, син Момира; Савка Парађанин (1921) из Пољне, кћер Милосава-Мицка, кафеџије; Радмила Ћосић (1921) из Велике Дренове, кћер Љубише; Вукоман Р. Тодоровић (1921) из Почековине и други.

Уочи рата била је бројна генерација студената из Трстеника. Наводимо оне који су били учесници ратних збивања: Братислав Урошевић (1921) из Стопање, син учитеља Војислава и Станиславе, основну школу похађао у Битољу, а матуру положио у Скопљу. На студије шумарства се уписао 1939. године у Земуну, а дипломирао у Прагу, после рата, где је као присталица ИБ-а живео и умро 1982. године; Милан Ђорђевић (1921-), син Радисава опанчара из Трстеника, учитељ, оженио се 1941. године учитељицом Јованком Алексић (1922), рођеном у Цариброду. Кум Радисав Ђулаковић, студент ветерине; Борка Настасијевић, студент германистике, после рата дипломирала руски језик и радила као професор; Данило Тодоровић, студент шумарства (око 1934-); Владета Матић, син Радована, студент права; Радомир Милуновић, студент права, дипломирао у Загребу; Бранка Бркић, студент права из Пољне.

ГЛАВА XX – ТРСТЕНИК У ДОБА ПРЕПОРОДА И ПРИВРЕДНОГ ПРОЦВАТА КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ ЗА ВРЕМЕ НАМЕСНИКА КНЕЗА ПАВЛА И ПРЕДСЕДНИКА ВЛАДЕ, МИЛАНА СТОЈАДИНОВИЋА

1. ПОГИБИЈА ВИТЕШКОГ КРАЉА АЛЕКСАНДРА КАРАЂОРЂЕВИЋА У АТЕНТАТУ УСТАШКИХ ТЕРОРИСТА 9. ОКТОБРА 1934. ГОДИНЕ У МАРСЕЉУ ИЗАЗВАЛА ЈЕ БОЛНИ ОДЈЕК У СРПСКОМ НАРОДУ И ЦРНЕ СЛУТЊЕ НОВОГ РАТА

У току 1934. године Краљевина Југославија се опорављала од економске кризе јачањем привредне сарадње не само са ратним савезницама, већ и са земљама бившим ратним непријатељима, Немачком и Аустријом. Краљ Александар је оптужен да заборавља на вечно пријатељство сковано у рату и склапа савез са Немачком која постаје главни привредни партнер Краљевине Југославије. Он предузима дипломатску мисију да умири савезнике и да објасни успостављање мира и сарадње са свим земљама у Европи. Прва му је намера да увери Француску да јој Југославија остаје веран савезник. Из луке Сплит, ка-

ко доликује једном ратном врховном команданту, краљ Александар разарачем Југословенске ратне морнарице „Дубровник“ је почетком октобра 1934. године запловио ка Марсељу у посету пријатељској Француској с намером да француску владу увери да Југославија остаје привржена традиционалним савезницима и да предузете мере имају за циљ унапређење привредне сарадње и јачање мира.

Велики ратник је после искрцавања у Марсељу 9. октобра 1934. године, пркосећи опасностима од усташких и бугарских терориста, неопрезно у отвореном аутомобилу желео да поздрави грађане Марсеља, јер је овај град примио у Великом рату хиљаде српских војника на лечење и ђака и студената на школовање. Грађани су масовно изашли да поздраве легендарног народног краља који је са својом војском 1914. године победио аустроугарску армију и протерао је поражену преко Дрине и Саве, а затим 1915. године, пред надмоћним армијама Аустро-Угарске, Немачке и Бугарске одбио капитулацију и извео велики и текобан марш никад поражене Српске војске преко Албаније, а затим, после опоравка на Крфу, водио жилаву борбу за ослобођење отаџбине 1916-1918. године и у силовитом јуришу септембра 1918. године пробио Солунски фронт и са савезницима сломио отпор Бугарске и Аустро-Угарске, ослободио и ујединио Србе, Хрвате и Словенце.

Али запојени идеологијом мржње хрватски усташки сепаратисти и терористи у сарадњи са бугарским терористима из ВМРО-а вребали су сваки моменат да мучки убију југословенског краља овенчаног славом и разоре Краљевину Југославију.

Док се краљ Александар возио улицом Канебијер у пратњи француског министра иностраних послова Луја Бартуа, из масе народа се прогурао један необичан човек вичући: „Живео краљ!“, носећи букет цвећа, скочио на папучицу аутомобила и из револвера типа „Маузер“ испалио хице који су смртно ранили краља Александра и француског министра Бартуа и генерала Жоржа, члана Врховног војног савета Француске. Пуцајући насумце атентатор је ранио и неколико грађана, а смртно једног полицајца и две жене.

Аутомобил је обезбеђивао пуковник полиције Пиол, који је јашући на коњу поред аутомобила и, видевши атентатора како пуца, ударио га сабљом по глави. Атентатор је пао и грађани су га испребијали и изгазили. Истрага је утврдила да је атентатор Величко Димитров Керин, Бугарин из Каменице, члан терористичке организације ВМРО, који је имао лажни пасош на име Петер Келемен. Он је после неколико убиства у Бугарској и осуде на смрт дошао у усташки логор Јанка Пуста у Мађарској где је био инструктор у руковању оружјем и експлозивним направама. Као члан усташке организације прихватио је задатак да убије краља Александра за време посете Француској.

Краљ Александар је у агонији одвезен у префектуру где је после покушаја лекара да му спасу живот преминуо.

Смрт Витешког краља ујединитеља је болно одјекнула у целој Југославији. На црквама су одјекнула звона, широм земље одржане су службе и парастоси. Народ је његову смрт дубоко жалио слутећи да неке силе зла припремају нови светски пожар.

Тај догађај је окренуо готово сав народ против непријатељски настројених организација према држави братских народа. Само су хрватски сепаратисти и комунисти у овој трагедији видели први корак ка рушењу монархије и распарчавању јединствене државе. Грађани су овај злочин схватили као кукавичку освету поражених снага које је прегазило време због победа српског оружја у светском рату.

Општински одбор у Трстенику на челу са председником Миланом Малићанином, у жељи да изрази своју љубав и поштовање према Витешком краљу ујединитељу донео је одлуку да се убудуће Жупска улица назове Улица краља Александра I Карађорђевића.

На дан сахране краља Александра на Опленцу 18. октобра 1934. године одржане су службе у свим православним црквама. Ученици у свим школама су присуствовали погребним свечаностима и заједничким молитвама. Учитељи, наставници и професори су држали беседе о херојским делима краља Александра као врховног команданта Војске Србије у ослободилачким ратовима и у Великом рату за ослобођење и уједињење.

У школском летопису Крушевачке гимназије је записано да су ученици присуствовали помену поводом сахране на Опленцу Витешког краља Александра. Пред одлазак у цркву Лазарицу, професор Митар Трипковић је одржао беседу која је остала дубоко урезана у душама истинских родољуба:

Данас се у краљевској задужбини на Опленцу предају матери земљи земни остаци Витешког Краља Ујединитеља...

Као што је некада на челу својих победоносних армија проносио име наше по целом свету, тако је, ево још једном, трагичном својом смрћу учинио да се име његове земље и његовог народа са поштовањем изговара у свих њиховим крајевима... Његова необична смрт наскрилила је својом величином и жалошћу све остале, јер ја оилакују милиони људи...

Док су многи ученици и наставници плакали, искрено ожаловљени због трагедије која је задесила српски народ, професор Трипковић је узвикнуо:

Стоја у часу када се завршава последњи чин трозне марсељске драме, кад се шело краља мученика предаје мајци земљи на вечни одмор, управимо наше мисли краљевској задужбини и помолимо се њихо Боју за вечни покој душе нашега доброг краља!

Српски народ је искрено ожалио смрт народног краља који је био са својом војском од 1912. до 1918. године у најтежим часовима и који је остварио хиљадугодишњи сан Јужних Словена да збаце ланце ропства и уједине се у заједничку државу.

На дан 16. децембра 1934. пуштен је у саобраћај величанствени мост краља Александра преко Саве, коме је архитектонски облик дао руски царски архитекта, дворски неимар краља Александра Николај Краснов. Овај мост је представљао руку којом је Београд загрлио Земун, а Шумадија Војводину.²⁵⁴

После погибије краља Александра, краљевски престо је наследио његов најстарији син, Петар II Карађорђевић (1923), али је до његовог пунолетства, по тестаменту краља Александра, власт вршило Краљевско намесништво на челу са првим намесником кнезом Павлом Карађорђевићем.

На дан погибије краља Александра председник владе је био Никола Узуновић, који је на тај положај постављен 27. јануара 1934. године и мандат поново добио после погибије краља Александра од кнеза намесника Павла.²⁵⁵

Под притиском јавности и краљевског двора, намесник принц Павле је затражио да председник владе која није била у стању да се стара о безбедности суверена да поднесе оставку, што је Никола Узуно-

²⁵⁴ Мост краља Александра на Сави, који је изграђен 1934. године по пројекту архитекте Николаја Краснова, срушен је 1941. године и по новом пројекту поново подигнут 1957. године када је назван Бранков мост.

²⁵⁵ Кнез Павле Карађорђевић (Петроград, 1893. – Париз, 1976), син кнеза Арсена и Ауроре Демидов ди Сан Донато. Услед развода родитеља живео је у дому стрица Петра Карађорђевића који је 1903. године проглашен за краља Србије. Гимназију је похађао у Београду. Студирао је у Оксфорду. За време рата био је на Крфу и у Солуну и обављао дипломатске мисије у Италији и Енглеској. Године 1918. био је на лечењу у Лондону, а затим је поново наставио школовање на Оксфорду. У Лондону је упознао кнегињу Олгу, ћерку грчког принца Николе, са којом се венчао 1923. године. Венчани кум им је био војвода од Јорка, будући краљ Џорџ VI и његова супруга Елизабета. Враћа се у земљу и бави се скупљањем уметничких дела за музеј. Са супругом Олгом је добио синове Александра (1924-) и Николу (1928) и кћер Јелисавету (1936-). После погибије краља Александра Карађорђевића у Марсељу кнез Павле је по тестаменту постао намесник малолетном престолонаследнику Петру II Карађорђевићу од 1934. до 1941. године. Збачен је официрским пучем 27. марта 1941. године због приступања Југославије Тројном пакту и протеран са породицом из земље у заточеништво под британским надзором, по захтеву Винстона Черчила, као што је он учинио 1939. године са Миланом Стојадиновићем, бившим председником југословенске владе.

вић учинио 22. децембра 1934. године. Истога дана за председника владе је именован Богољуб Јевтић, министар иностраних послова, који је на путовању био уз краља до последњег тренутка. Пре него што је издахнуо, умирући краљ је министру Јевтићу и особљу које га је окруживало прошаптао: „Чувајте ми Југославију!“

У знак поштовања према опоруци Витешког краља ујединитеља, мандат за састав нове владе кнез Павле је поверио Богољубу Јевтићу.

На дан 6. фебруара 1935. распуштена је Народна скупштина и избори за нову скупштину заказани су за 5. мај 1935. године. Заменик првог намесника био је армијски генерал Војислав Томић, прослављени ратни командант 11. пука Шумадијске дивизије, родом из Пољне.²⁵⁶

Сенка новог рата се надвила након мучког терористичког убиства краља Александра у Марсељу. Смрт краља Александра је ујединила српски народ и изазвала дубоко поштовање његове породице, супруге краљице Марије, престолонаследника Петра и принчева Томислава и Андреје.

Црквени великодостојници су одмах у заносу историјске сличности судбина удовица српских владара изнели мишљење да би краљица Марија требало да следи кнегињу Милицу и да обуче ризу монахиње и повуче се у манастир Љубостињу. Краљица Марија је изразила жељу да до пунолетства престолонаследника Петра остане уз своју децу, а затим може да прими монашку ризу.

Трстеник и Врњачка Бања постају значајни као прибежиште господе која се у наговештају нове светске буре повлачи из Београда, са попришта раздора у мир вила у идиличном летовалишту.

Службени лист Моравске бановине је 22. децембра 1934. године објавио списак гласача Моравске бановине који ће на предстојећим изборима 5. маја 1935. бирати сенаторе. Део сенатора је бирао сам краљ (после погибије краља Александра бирао их је краљевски намесник принц Павле), док су остале сенаторе бирали народни представници, народни посланици, бански већници и председници општина.

²⁵⁶ Војислав Н. Томић (1878-1937), рођен у Пољни, ступио у војну службу у којој је пре почетка ратова добио чин пуковника. Учествоје у балканским ратовима и у Првом светском рату 1914-1918. године као командант 11. пешадијског пука „Карађорђе“ у коме су били сврстани редови из среза трстеничког, махом из села на левој обали Западне Мораве. Пуковник Томић је одликован као један од најхрабријих официра Српске војске. Од 1923. године он је постављен за команданта Жандармерије Краљевине СХС. Касније унапређен у чин армијског генерала и постављен за команданта Београда, а од 1934. године, поред те дужности, био је и заменик краљевских намесника. На том месту дошао је у сукоб са првим намесником принцом Павлом Карађорђевићем и живот окончао самоубиством.

Укупно је из Моравске бановине било 843 гласача. Они су из среза трстеничког за сенатора изабрали професора агрономије на Пољопривредној школи, Милана Дуњића из Стопање, и Александра Рашковића²⁵⁷ из Почековине, који је радио у Београду као помоћник управника двора Карађорђевића.

Делегацију од 23 гласача из среза трстеничког Моравске бановине чинили су следећи председници општина:

Малићанин М. Милан, трговац, председник општине Трстеник, бански већник,

Црноглавац М. Божин, грађевинар, председник општине Врњачка Бања,

Шибак Л. Боривоје, земљорадник, председник општине Ново Село,

Думановић Н. Добросав, земљорадник, председник општине Станишинци,

Богићевић М. Славко, земљорадник, председник општине Брезовица,

Крстић М. Радоје, каменорезац из Попине, председник општине Дубље,

Литрић Р. Вукадин, земљорадник, председник општине Чаири,

Карић П. Омилен, земљорадник, председник општине Озаци,

Ђалић М. Душан, трговац из Лопаша, председник општине Почековина,

Гашић С. Милутин, земљорадник из Бучја, председник општине Јасиковица,

Обрадовић Р. Вукосав, земљорадник из Округлице, председник општине Велуће,

Антић Б. Живадин, земљорадник, председник општине Омашница,

Величковић Ђ. Миљко, земљорадник, председник општине Стопања,

Јаковљевић А. Светолик, земљорадник из Угљарева, председник општине Љубостиња,

²⁵⁷ Александар Рашковић из Почековине се истакао у Првом светском рату за време марша преко Албаније и касније на Солунском фронту као помоћник интенданта Врховне команде по својој сналажљивости и бризи за краља Петра и краља Александра. Он је тада задобио поверење и краљ Александар га је поставио за настојника имања у Демир-капији. После је добио место помоћника управника двора. Као истакнути пољопривредник биран је 1938. године за члана Управног одбора Српског пољопривредног друштва у Београду. У његовом дому за време окупације сачуване су личне ствари краља Петра после напуштања земље 1941. године. Краљевска застава из његове куће кришом је однета у Почековину и на Духове 1944. године предата на народном збору потпуковнику Драгутину Кесеровићу, команданту Расинског корпуса ЈВУО.

Савић М. Живојин, земљорадник, председник општине Рајинац,
Катић Н. Драгољуб, земљорадник, председник општине Богдање,
Рачић Ж. Мирко, земљорадник, председник општине Медвеђа,
Ратајац М. Радоје, трговац, председник општине Велика Дре-
нова,

Додић М. Александар-Така, трговац, председник општине Ми-
лутовац,

Парађанин А. Милосав-Мицко, кафеџија, председник општине
Пољна,

Перић М. Сима, земљорадник, председник општине Риљац,
Ђирић С. Драгомир, земљорадник, председник општине Мала
Сугубина,

Милићевић В. Александар, земљорадник, председник општине
Мијајловац.

Председник општине трстеник, Милан Малићанин, изненада је
умро 1935. године. За новог председника одборници су изабрали бан-
кара Саву Митровића Ућукала, дугогодишњег председника Среског
одбора Демократске странке. Он је на том месту остао годину дана.

Уочи рата 1941. године на банској столици у Нишу се налазио
правник Јанићије М. Красојевић.²⁵⁸

2. ШЕСТИ СКУПШТИНСКИ ИЗБОРИ ОД 5. МАЈА 1935. ГОДИ- НЕ – ПОБЕДА ДР МИЛОША РАШКОВИЋА, ЛЕКАРА ИЗ ВРЊАЧКЕ БАЊЕ, СРЕСКОГ КАНДИДАТА ВЛАДИНЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ НАЦИО- НАЛНЕ СТРАНКЕ

Настојања власти Краљевине Југославије да у складу са демо-
кратским принципима обезбеде слободне изборе сударала су се са
страначким кампањама које су подјаривале страсти и изазивале сумњу
у поквареност владиних кандидата. Убеђивани да се спрема изборна
крађа од стране корумпираних властодржаца, подмићивањем поједи-
них фаворизованих страначких вођа и бирача, гласачи су дочекивали
изборе сумњичаво и излазили узрујани због немоћи и осујећења.

²⁵⁸ Јанићије Красојевић (1884-), рођен у Врању, гимназију похађао у Крагујев-
цу, а права дипломирао у Београду. Био је судија у Крагујевцу, затим срески начелник
у Ваљеву 1914. године, а после 1918. године срески начелник у Шапцу, затим 1922.
године велики жупан Мостарске области, затим 1927. године велики жупан Ваљевске
области, а 1929. године Сремске области и исте године је постављен за инспектора
Министарства унутрашњих послова, а 1931. године постаје помоћник бана Вардарске
бановине Живојина Лазића, а 1939. године је постављен за бана Моравске бановине.

Опозиција је окупљала око себе масу незадовољника и превратника. Ту су били, у првом реду, људи који су претрпели неправду од власти. Маса незадовољника су се редовно прикључивале бројне лармације, свађалице, бињечије, па и силеције.

Описујући страначке раздоре и сукобе у Србији који су довели до страначког насиља, туча, напада из заседе, па чак и до злочина, проф. др Слободан Јовановић је закључио:

Када су радикали дошли на власт, сав тај свет незадовољника, сирадалника, одметника и силеција трунуо је најпре са ситихијском снагом; један се хтео најлашњи сирим душманима, други је хтео да се истуђи „онако радикалски“, трећи је хтео да преврне све власт у земљи: нико није хтео да слуша никога, јер се нико никога више није бојао.

Да се та усмаласана јомла ситиша и враћи у јранице реда и закона, тражила се врло чврста рука. У радикалским сеоским оштиницама баш такве чврсте руке није било; ошуда у земљи раскојасаност и пообеселост која је најзад дојавила и самим радикалима.

Слободан Јовановић је описао стање у Србији пре 1903. године, али се после ослобођења и уједињења Срба, Хрвата и Словенаца овај страначки терор у многим крајевима нове државе још увећао. Главни незадовољници и протестанти су били вође Хрватске сељачке странке и других националних партија, који су настојали да разоре уставни систем Краљевине СХС, односно Југославије и стремили ка томе опструкцијом власти на свим ступњевима.

Хроничари су забележили да је и у трстеничком срезу било зачицавања између радикала и демократа – која странка је боља и која има више бирача. После 1929. године када су прогласом краља Александра на Бадњи дан смењени сви бивши народни представници, завладало је нестрпљење за промену омражених политичких вођа због предизбоних обећања која нису могли, а често ни хтели, да испуне.

Нарочито је била жестока борба на општинским изборима 1933. године на којима су се бирали председници општина, односно кметови.

Кметови су имали највишу власт у општинама, они су раније имали и судску власт, јер су председници општине били истовремено и председници општинског суда. Општинска власт је настала из бивших примирителних судова који су се, као што им само име говори, стварали о споровима. Стварањем среских судова општински одбори добијају улогу извршне власти. Ове власти су подређене среским властима, пре свега среском начелнику као органу државне извршне власти. Срески начелник врши притисак да се, пре свега, у општинама извршавају благовремено пореске обавезе, а остале послове препушта кме-

товима. Пореске обавезе су у земљи која је притиснута сиромаштвом и обогаћена током седам година ратовања биле велике. То је била тешка обавеза општинских и среских власти да притиском на сиромашна домаћинства, која су се задуживала код банака и зеленаша како би исплатила порез, пуни државни буџет. Уредно исплаћивање пореза од стране пореских обвезника било је најбоља препорука за кандидовање за наредни мандат председника општине, па и народног посланика. Положаје народног посланика и председника општине сањали су сви угледнији политички прваци странака по општинама. С друге стране, попустљив и благ однос према суграђанима обично је доносио омиљеност кмета у народу, али се завршавао расулом у општини и дуго-вима председника, кмета или кандидата за посланика који је несмотрено потписивао као јемац менице својим пријатељима и бирачима.

Борба између кандидата сукобљених необузданих радикала и огорчених демократа у трстеничком срезу, као и у другим срезовима и бановинама, је вођена са великом жестином и изазивала је подсмех и увесељавала народ.

Ни нови Устав од 1931. године, ни препуштање надлежности централне власти новим самоуправним јединицама бановинама, ни веће грађанске слободе нису смириле необуздане масе затроване демагогијом које су настојале да сруше младу државу братских словенских народа и освете се за све изневерене наде, попис и продају имовине због неплаћеног пореза, високе камате на кредите, високе цене робе у трговини, ниске наднице, ниске цене пољопривредних производа, сушу и поплаве...

На фронту федералиста нашли су се окупљени Хрвати чврсто збијени у Хрватску сељачку странку под вођством Влатка Мачека који је на изборима предводио Удружену опозицију.

На чело комуниста дошли су националисти који су борбу за ослобођење радника и сељака од експлоатације, која је била програм социјалистичке револуције, претворили у борбу против „великосрпске хегемоније“ и борбу за разбијање Југославије.

Влада Богољуба Јевтића се суочила у Народној скупштини Краљевине Југославије са сталном опструкцијом. Хрватске сељачке странке Влатка Мачека, коме се придружила и Демократска странка Љубе Давидовића.

Кнез Павле је желео да отклони поделу у Југославији на присталице централизма, који су заступали бројно надмоћни припадници Александрове Југословенске националне странке и хрватске вечито незадовољне „федералисте“ којима су се прикључивали припадници националних мањина, социјалисти и комунисти. Он је расписао парламентарне изборе за 5. мај 1935. године.

Настала је жестока предизборна кампања у којој су сви незадовољници приступили опозиционом блоку. На чело Удружене опозиције стала је Хрватска сељачка странка Влатка Мачека која је захтевала да се поништи Устав и Југославија врати на 1. децембар 1918. године, а онда да се потпише нови уставни оквир по коме ће Хрватска добити своју јединствену територију са хрватским баном на челу.

Српски сељаци, заведени демагогијом о укидању пореза, у знатном броју гласали су за Удружену опозицију отежавајући држави да спроведе аграрну реформу и унапреди пољопривреду путем задругарства.

После погибије краља Александра бановина Савска и Приморска су биле под војном управом. Мачеку је суђено за издају због позивања на разбијање версајске Југославије. Хрватски политички прваци нису били задовољни степеном аутономије у бановинама, јер је администрација постављана у Београду. Хрвати нису били задовољни што се Срби из хрватских земаља постављају на места средњих начелника и министара.

У српској православној заједници је постојало антикатоличко расположење против Ватикана који је 1929. године признат за независну државу. Хрватска усташка организација предузима бројне терористичке нападе. У исто време и комунисти предузимају нападе на полицију.

У политичком животу после доношења Октроисаног устава из 1931. године указала се потреба за обнављањем демократске владавине која би се ослањала на народне масе стварањем једне режимске политичке странке која би давала снажну подршку народних маса носиоцима власти и која би обезбедила јединство земље и поштовање устава. Тако је настала Југословенска национална странка (ЈНС).

Када се показало да ова странка није народна већ режимска, а њени чланови махом бивши пропали политичари и каријеристи, те да нема упориште у широким народним масама, указала се потреба за стварањем нове странке која ће изаћи изван националних и племенских оквира и представљати југословенску заједницу. Тада је Југословенску националну странку њен лидер Бошко Јефтић повео као неку врсту опозиције. У међувремену, обновили су свој рад друге странке које су биле укинуте 6. јануара 1929. године, а које су власти прогањале.

Кнез Павле је одлучио да легитимност владе потврде скупштински избори, који су расписани за 5. мај 1935. године. На овим изборима су право кандидовања имале само оне странке које су могле да обезбеде јединствене земаљске листе за целу Краљевину Југославију. По

изборном закону посланичке кандидатске листе су могле истаћи само оне странке чије листе би подржало по 30 посланика у половини изборних срезова у најмање 6 бановина.

На изборима од 5. маја 1935. године истакнуте су четири земаљске листе: Листа ЈНС коју је представљао председник владе, Богољуб Јевтић, Листу Удружене опозиције (УО) је заступао адвокат Влатко Мачек из Загреба, председник Хрватске сељачке странке. Земаљску листу је обезбедио и вођа Југословенске организације „Збор“, адвокат из Смедерева Димитрије Љотић, бивши министар правде, а четврту листу је истакао радикалски дисидент Божидар Максимовић Кундак, бивши министар просвете у влади генерала Петра Живковића.

Ове страначке листе су у крушевачком округу истакле 30 посланичких кандидата: владина листа 12, Удружена опозиција 6, Љотићев „Збор“ 5 и листа Б. Максимовића 7 кандидата. Посланички кандидати водили су агитацију за 5 посланичких места.

У трстеничком срезу су истакнуте три изборне владине листе. На првој листи је истакнут кандидат Божин С. Црноглавац, земљорадник, председник општине Врњачка Бања, а његов заменик је био Драгомир С. Ђирић, земљорадник, председник општине Мала Сугубина; на другој листи је истакнут кандидат др Милош Рашковић, лекар из Врњачке Бање, заменик Обрен Градиштанац, земљораник из Медвеђе; на трећој владиној листи је истакнут Радмило Г. Белић, шеф кабинета председника општине у Београду, заменик Миладин Милетић, земљорадник из Милутовца.

На листи Удружене опозиције кандидат за посланика у трстеничком срезу био је Мика Марисављевић, представљен као предузимач из Врњачке Бање, а за заменика је постављен Вучко С. Величковић, земљорадник из Јасиковице.

После поделе Југославије на девет бановина, и доношења новог Устава од 3. септембра 1931. године Демократска странка се приближава Сељачко-демократској коалицији и прихвата федерализам као решење националног питања у Краљевини Југославији. На парламентарним изборима 1935. и 1938. године Демократска странка Љубе Давидовића наступа у склопу Удружене опозиције заједно са Сељачко-демократском коалицијом, Земљорадничком странком и Југословенском муслиманском организацијом. Носилац заједничке листе био је вођа ХСС-а, Влатко Мачек.

(Године 1937. издвојила се група демократске левике на челу са Иваном Рибаром, Чедом Плећевићем и Д. Смиљанићем)

Кандидат листе „Збора“ Димитрија Љотића за срез трстенички био је Ранко Ратајац, земљорадник из Оцака, а његов заменик је био Стеван Стевановић, економ из Грабовца.

На земаљској листи Божидара Максимовића за срез трстенички су истакнуте две листе: на првој је био кандидат Никола Благојевић, трговац из Београда, заменик Добривоје О. Вујић, адвокат из Београда; на другој листи кандидат је био Живко Томић, земљорадник из Мале Дренове, заменик Богдан Гордић, намештеник из Трстеника, потоњи вођа четничке организације.

„Радничке новине“ бр. 16. од 19. априла 1935. године су објавиле земаљске кандидационе листе за изборе народних посланика од 5. маја 1935. године. На листи Социјалистичке радничке партије др Живка Топаловића за трстенички срез објављен је као кандидат Пешић Љ. Милан, месар из Трстеника, а заменик Ђорђевић Димитрије, земљорадник из Грабовца. А „Радничке новине“ бр. 17. од 26. априла 1935. године објављују да неки кандидати нису кандидатуру потврдили у надлежном суду. Касациони суд одбио је да потврди листу из непознатих разлога.

Уз невиђену дотле агитацију и пропаганду одржани су избори на којима су политички противници тврдили да је Богољуб Јевтић, вођа Југословенске националне странке (ЈНС), као режимске формације, измислио краљеву опоруку „Чувајте ми Југославију“ како би могло да се задобије поверење народа и помогне се власти и да води тврду националну политику која ће „уназадити земљу“.

Занимљиве су игре посланичких кандидата са својим политичким вођама за добијање кандидатуре. Омиљеност др Душана Радића у народу била је веома велика и неколико угледних људи у Врњачкој Бањи су намеравали да га предложи за посланичког кандидата за срез трстенички. О томе је сведочила Адриена Радић, супруга др Душана Радића:

У пролеће 1935. године били су избори за Народну скупштину. Цео срез је желео да др Радић буде изабран за посланика. Он је одлучио да прихвати кандидовање, али је у возу за Београд, где је ишао да сити у везу са званичним круговима, сазнао да је његов колега др Рашковић већ предао своју кандидатуру, те је једноставно одустао. Нико сем мене није знао да је иакође био спреман да понуди своју кандидатуру.

Пошто више није желео да постане посланик, почео је да помаже свом оршаку у изборној тирци, а што је радио иако добро и уз улажање многог новца; касније су му многи људи признали да су из љубави према њему иласали за његовој кандидатури.

Ујркос својој болести, ишао је из среза у срез, држао говоре у многим окупинама и свуда је био одушевљено дочекиван; људи као и деца, воле оне који њих воле.

*Обилазећи села посматрао је своје сељаке и помало био разочаран, али их је оправдао деловањем предизборне атмосфере и њеној лошеј ушлицај на ове једноставне и добре људе.*²⁵⁹

Право гласа у округу је имало 52.311 бирача, од тога у трстеничком срезу је било 12.311 бирача. На изборе је изашло у целом округу 42.165 гласача или 80,22 одсто, а у трстеничком срезу 9.467 гласача или 77 одсто. Земаљска листа владе Богољуба Јевтића освојила је у трстеничком срезу 8.753 гласа или 92,45 одсто укупних гласова. Листа Удружене опозиције Влатка Мачека освојила је у трстеничком срезу 595 гласова, односно 6,29 одсто. Земаљска листа Димитрија Љотића у трстеничком срезу је освојила само два гласа, односно 0,02 одсто. Земаљска листа Божицара Максимовића је у трстеничком срезу освојила 117 гласова, што представља 1,24 одсто гласова бирача.

На изборима од 5. маја 1935. године од 370 посланичких места ЈНС је освојила 303 мандата. На листи Влатка Мачека је било само 67 мандата. За народне посланике су изабрани кандидати са владине листе: за срез трстенички др Милош Рашковић,²⁶⁰ лекар из Врњачке Бање, за жупски срез Милан М. Лазаревић, земљорадник из Врбнице, за копаонички срез Цветко Јеличић, индустријалац из Бруса, за ражањски срез Михајло Крстић, адвокат из Ражња, за расински срез Богољуб Кнежевић Бата, адвокат из Крушевца.

„Политика“ је 7. маја 1935. године објавила да је на изборима за посланике Народне скупштине 5. маја 1935. године, према непотпуним званичним резултатима у срезу трстеничком укупно гласало 9.468 гласача: Листа Јевтића је добила 8.754 гласа. Кандидат Божин Црноглавац је добио 2.337 гласова, Милош Рашковић 3.834 гласова, Радмило Г. Белић 2.583 гласа. Листа др Мачека коју је заступао кандидат Мика Марисављевић добила је 535 гласова. Листа Максимовића – кандидат Никола Благојевић 0 гласова, Живко Томић 117 гласова. Листа Љотића, коју је заступао кандидат Ранко Ратајац, добила је 2 гласа.

²⁵⁹ Адриена Радић, *Успомене на Душана Радића*, Врњачка Бања, 1998.

²⁶⁰ Др Милош Рашковић (1888-1947), рођен у Трстенику као син Светозара Рашковића, трговца пореклом из Почевине. Гимназију завршио у Крушевцу и Београду, а студије у Берлину и Берну. Био је санитетски официр Војске Краљевине Србије на Солунском фронту. После Првог светског рата је извесно време радио као војни лекар у Крагујевцу, а затим отворио приватну ординацију у вили „Сплендор“ у Врњачкој Бањи. Као лекар интерниста уживао је глас изврсног дијагностичара и лекара. Био је познат као хуманиста и филантроп. Лечио је сиромашне болеснике бесплатно. Био је један од оснивача и сарадника листа „Бањске новости“. Када је 1935. године изабран за народног посланика среза трстеничког није се прославио као политичар. Мењао је странке, али остао је у народном сећању само као изврстан лекар и хуманиста.

После избора од 5. маја 1935. године избациване су паролe како је режим покpао гласове. Хрвати су оптуживали владајућу партију Југословенску националну странку за великоsrпску хегемонију, да је опљачкала државу, да су се Срби служили закулисним махинацијама, да су избори антидемократски, да је власт корумпирана. Комунисти су добили директиву да гласају за Удружену опозицију, па су допринели даљем продубљивању неслоге. Избори су одржани у атмосфери притиска са разних страна, претњи, уцена и отвореног подмићивања бирача и фалсификовања резултата. Ипак, од 3.908.000 бирача гласало је свега 74 одсто, а за листу ЈНС Бошка Јефтића гласало је 1.746.000, или 60 одсто, док је за листу Удружене опозиције са Мачеком на челу гласало 37 одсто. Због пропорционалног система листа ЈНС је освојила 305 посланичких места, док је Мачекова листа освојила свега 67 места.

Незадовољни резултатима изабрани посланици Мачекове листе одлучили су да бојкотују заседања Народне скупштине, па је њен рад онемогућаван као нелегитиман.

Кнез Павле је сматрао да политичке трзавице у земљи изазивају привредна заосталост, гломазна администрација, велика пореска оптерећења, презадуженост сељака. Зато је одлучио да мандат за састав владе повери економском експерту, др Милану Стојадиновићу, најобразованијем и најспособнијем министру финансија, који је за време свог министровања успео да динар учини конвертибилним средством плаћања и да оствари позитиван трговински биланс са иностранством. Сматрао је да ће он остварити обећани економски просперитет и јединство земље пре свега економским мерама, довођењем страног капитала и бољим коришћењем рудног блага, унапређењем саобраћаја, експлоатацијом шума и развојем туризма. Др Милан Стојадиновић је кнезу Павлу изложио свој програм којим је желео постићи равномернији развој Краљевине Југославије и отклонити сепаратистичке тежње Хрвата стварањем једне југословенске партије у коју ће ући све странке којима је политички програм очување тековина борбе за ослобођење и уједињење и развитак заједничке државе.

Кнез Павле је повукао енергичан потез којим је уклонио у народу омражене представнике владе из времена диктатуре. Он је наговорио др Милана Стојадиновића и генерала Петра Живковића да поднесу оставке на места министара и тиме изазову кризу владе Бошка Јефтића, који је био принуђен да поднесе оставку. Кнез Павле је знао да само добар стручњак за финансије и човек са добрим пословним везама у свету финансијског капитала може бити кормилар југословенске лађе на узбурканом тржишту капитала.

Кнез Павле нови мандат поверава доскорашњем министру финансија, др Милану Стојадиновићу, који је радио на стварању једне велике југословенске страначке коалиције која ће се успешно носити са сепаратистичком Хрватском сељачком странком. Да би обезбедио демократску владавину и скупштинску већину која неће кочити рад владе, др Милан Стојадиновић је преговорима и обећањима о подели власти створио нову коалицију названу Југословенска радикална заједница (скраћено Јереза), која је прокламовала уједињење свих политичких странака које се залажу за јединство Краљевине Југославије. У Јерезу су ступиле Словенска људска странка попа Антуна Корошеца и Југословенска муслиманска организација Мехмеда Спаха.

Тако је трасиран пут бржем привредном развоју земље са ослонцем на финансијски капитал, али и пут ка неминовном раскиду са традиционалним пријатељима, Француском и Енглеском, и приближавању Југославије захукталој Немачкој. Народна скупштина Краљевине Југославије играла је споредну улогу у трасирању развоја Југославије. Опозициони политичари су позивали народ да бојкотује власт, да одбија да плаћа порез и прирез и остале дажбине држави, да одбија служење војске, да сече државну шуму, да радници на железници, пошти и у рудницама обустављају рад и тако уклопе целокупан живот у земљи.

3. ПОДУХВАТИ ПРЕДСЕДНИКА ВЛАДЕ, ДР МИЛАНА СТОЈАДИНОВИЋА, ДА ТРГОВИНСКОМ РАЗМЕНОМ СА ИНДУСТРИЈСКИМ ЗЕМЉАМА, У ПРВОМ РЕДУ СА НЕМАЧКОМ, САВЛАДА ЕКОНОМСКУ КРИЗУ И СТВОРИ БОГАТУ ДРЖАВУ КОЈА ЋЕ ОТКЛОНИТИ КЛАСНЕ И НАЦИОНАЛНЕ ПОДЕЛЕ ИЗАЗВАНЕ СИРОМАШТВОМ

Милан Стојадиновић се својом каријером и рационалним прилазом решавања државних задатака разликовао од политичара који су превиђали чињенице. Он је још као ученик гимназије у Крушевцу, Ужицу и Београду прихватио идеје Светозара Марковића. Тада му је узор био Живко Топаловић, вођа Социјалистичке странке Србије. Као учесник Првог светског рата боравио је на Крфу. После једног пријема код Николе Пашића, он постаје привржен идејама Српске радикалне странке којима остаје веран до краја своје политичке каријере. После стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца он је именован за министра финансија (1922-1926) у владама Николе Пашића, када је умешним трансакцијама ослободио Југославију дугова из Првог светског рата, зауставио инфлацију и створио конвертибилни динар. Због тога је стекао углед великог стручњака и назван спасиоцем динара. Био је и председник Енглеске трговинске банке у Београду и председник Ротари клуба, а извесно време и професор Универзитета у Београду.

После погибије краља Александра 1934. године Југославија се налазила пред расцепом. Суочен са замршеним односима у сфери финансија, кнез Павле је по ступању на положај краљевског намесника позвао др Милана Стојадиновића, који је био општепризнати експерт за финансије и поверио му крајем 1934. године ресор Министарства финансија у влади Богољуба Јевтића.

Др Милан Стојадиновић је добио признање као министар финансија у владама Николе Пашића од 1922. до 1926. године када је успешно стабилизовао динар, обуздао инфлацију и остварио суфицит у спољнотрговинској размени Краљевине СХС са иностранством. Године 1926. се повукао из владе, али је извршавао поверљиве послове за краља Александра. У једној таквој мисији био је и у САД-у. После тога се повукао и председавао је Београдском берзом.

Намесник кнез Павле²⁶¹ спроводи политику која има за циљ смањење напетости и сукоба између Срба и Хрвата. Вођа Хрватске сељачке странке адвокат Влатко Мачек је ослобођен из затвора и учествује на изборима 1935. године предводећи Удружену опозицију. Мада је листа Југословенске националне странке председника владе Богољуба Јевтића однела победу и сепаратистичке партије су остале у мањини, кнез Павле не поверава мандат за састав владе њему, већ позива др Милана Стојадиновића, дотадашњег министра финансија у Јевтићевој влади и представника Народне радикалне странке и 20. јуна 1935. године поверава му мандат, верујући у његову способност да уједини све југословенске снаге.

Др Стојадиновић ствара коалицију названу Југословенска радикална заједница (Јереза) у коју улазе Народна радикална странка, Словенска људска странка попа Антуна Корошеца и Југословенска муслиманска организација, коју предводи Мехмед Спахо. Стојадиновић позива на очување југословенског идеала за који се нису борили само Срби:

²⁶¹ Кнез Павле Карађорђевић (1893-1970), син Арсена, брат од стрица краља Александра, рођен је у Петрограду. Док је био дете, принца Павла је однеговао краљ Петар I у Женеви, јер га је оставила мајка Аурора Демидов, кнегиња Кисан-Донато, која није могла да се стара о њему. Гимназију је учио у Београду, а студије завршио у Оксфорду. Из Првог светског рата је изашао са чином потпуковника. За живота краља Александра он се није бавио политиком, више се истакао као мецена и колекционар уметничких дела. Био је и председник Црвеног крста и председник Коњичког савеза Југославије и Ауто-мото клуба. Основао је и Уметнички музеј. Од октобра 1934. године до 1941. он је тестаментом краља Александра био намесник малолетном престолонаследнику Петру, али је вршио сву краљевску власт у земљи. После мартовског преврата због приближавања Немачкој протеран је из земље. Са супругом Олгом, ћерком грчког принца Николе и руске принцезе Јелене Владимировне Романове, имао је синове Александра (1924-), Николу (1928-1954) и кћер Јелисавету (1936-) која са Хауардом Оксенбергом има кћер Катарину, познату филмску глумицу („Династија“).

Аманети који је оставио покојни Вишешки Краљ Александар Први Уједињитељ да чувамо Југославију велики је Аманет, али тај Аманет није остављен на чување једној влади или једној политичкој групи. Тај Аманет остављен је целом југословенском народу.

Јереза је званично основана 19. августа 1935. године. Хрвати су ово уједињавање доживели као стварање обруча око Хрватске. Мусолини је охрабривао Хрвате идејом о рестаурацији Аустро-Угарске и Хабзбурговаца, која би довела до отцепљења Хрватске, а вероватно и Словеније. И Бугарска је чекала ту прилику да затражи ревизију граница и припајање Старе Србије (Македоније).

Југославија је била плод идеалистичког државотворства и баштиница остатака Хабзбуршке монархије. Пољска, Чешка и Југославија су биле основа светске баријере против пангерманизма. Али напуштањем Мале Антанте и скретањем Југославије ка политичкој неутралности распадала се антипангерманска баријера и др Стојадиновић је оптужен од стране Француске и Енглеске као симпатизер Хитлера.

У исто време пропаганда комуниста против Краљевине Југославије је изазивала побуне, штрајкове и отпор органима реда. Комунисти су захтевали разједињење и отцепљење словенских народа Југославије, а уједињење светског пролетаријата под вођством Коминтерне. Њихово непријатељство према држави Југославији је било бедем који је ометао успостављање пријатељских односа са Совјетским Савезом.

Влада Стојадиновић – Корошец – Спахо је настојала да смањи политичке сукобе који се заснивају на етничким поделама и покушава да постигне споразум о отклањању узрока етничких сукоба. Др Стојадиновић намерава да прими у владу и представнике Хрвата, али они улазак у владу условљавају ревизијом Устава, што је немогуће учинити за време малолетности престолонаследника Петра II Карађорђевића.

Године 1935. Југославија је била принуђена да укине златни стандард као гаранцију вредности динара и да уведе државно финансирање програма запошљавања и отпис сељачких дугова, што је довело до благог економског раста. Др Милан Стојадиновић се ослањао на снажне компаније које су имале кредитну потпору јаким банака. Развој земље је базирао на јачању извоза и у том смислу влада је давала подршку извозницима. Али привредна сарадња није ишла у корак са политичком сарадњом. Трговинска размена се најбоље одвијала са Немачком. То је код традиционалних савезника Југославије будило сумњу да се Југославија полако окреће савезу са бившим непријатељима. Те сумње су прво пале на краља Александра. Његово трагично путовање у Француску имало је за циљ објашњавање ратним савезницима југословенске политике мира и намера закопавања ратне секире. Краљ Александар је желео да наступи као миротворац, а на том путу је пао од руку усташких терориста, подржаваних од фашистичких сила.

Кнез Павле је схватајући замерке због привредне сарадње са Немачком као политичку оптужбу тражио да Енглеска повећа увоз из Југославије. У то време великих привредних тешкоћа југословенски извоз у Енглеску износио је свега 9 одсто од укупног извоза. У исто време Немачка је тражила повећање свог увоза из Југославије иако је већ око 40 одсто укупног извоза одлазило на тржиште Немачке која је тада имала одлучујућу улогу у опоравку Југославије од привредне кризе јер је откупила читаву жетву од сељака 1935. године. Држава је на тај начин знатно побољшала положај пољопривредника. Берлин је дао кредите банкама и фабрикама за снабдевање Југославије локомотивама и вагонима, оружјем и ратном опремом.

У јесен 1935. године Италија је напала Абисинију. Друштво народа је завело санкције Италији, која је заузимала прво место на листи спољнотрговинских партнера Краљевине Југославије. После скидања санкција Италији 1936. године Стојадиновић је, следећи Велику Британију успоставио добру привредну сарадњу са Италијом. Његов уговор са грофом Ђаном у области привредне сарадње и спољне политике има одлике уговора о војном савезу. Стојадиновић је и са Бугарском склопио споразум о пријатељству којим се она одрекла претензија на Македонију, Цариград и Босилеград.

Све ове мере су предузете уз постепено запостављање одбрамбене улоге Мале антанте. Стојадиновић се састао и са Хитлером и истакао неутралност Југославије у вези присаједињења Аустрије Немачкој сматрајући да је то повољније решење по Југославију од рестаурације Хабзбурга која је претила повратак на границе из 1914. године.

Стојадиновићева влада је одмах прионула да уравнотежи спољнотрговинску размену, што је постигла уз велике напоре, јер су се пољопривредни производи продавали у бесцење, а трговина и индустрија су запале у тешкоће. Продор Немачке на југословенско тржиште је изазивао и политичке уступке на које нису радо гледале Француска и Енглеска. Кнез Павле и Милан Стојадиновић су молили Енглеску да повећа трговину са Југославијом, али су добили одговор да у Британији важи правило о слободној трговини, те да трговци купују где желе.

Стојадиновић стиче утисак да Француска није спремна да брани интересе Југославије и да економски помогне Југославију. Немачка излази у сусрет Југославији, откупљује читаву жетву од земљорадника, даје кредит банкама и фабрикама, снабдева Југославију локомотивама и вагонима, па јој чак продаје и оружје. За време владе Стојадиновића порасла је спољнотрговинска размена у којој је половина југословенског увоза потицала из Немачке, а у исто време половина извоза је одлазила у Немачку. У структури југословенског извоза највећу ставку

је заузимао извоз кукуруза (око 500.000 тона), пшенице (150.000 тона), свежег воћа (48.000 тона), свиња (25.000 тона), говеда (20.000 тона), свежег меса (18.000 тона), сувих шљива (20.000 тона), ситне стоке (10.000 тона) и дувана (4.000 тона).

Следећи преглед кретања спољнотрговинске размене показује да је Стојадиновићева влада успела да подигне посрнулу привреду Краљевине Југославије.

(у милионима динара)

Година	Извоз	Увоз	Салдо
1930.	6.780	6.960	- 180
1931.	4.801	4.800	+ 1
1932.	3.056	2.860	+ 196
1933.	3.378	2.883	+ 495
1934.	3.878	3.573	+ 305
1935.	4.030	3.700	+ 331
1936.	4.376	4.077	+ 299
1937.	6.272	5.234	+ 1.038
1938.	5.047	4.975	+ 72
1939.	5.521	4.757	+ 764 ²⁶²

Из овог прегледа је видљив успон спољнотрговинске размене Краљевине Југославије у време најжешће борбе сепаратистичких политичких партија против владајућег режима. Позитиван салдо извоза над увозом је био гаранција да се држава за време владе Милана Стојадиновића опоравила од кризе и нашла на сигурном путу опоравка и развоја, под условом да разреши унутрашње трзавице и води неутралну политику.

4. ОТПИСИВАЊЕ ЗЕМЉОРАДНИЧКИХ ДУГОВА 1935. ГОДИНЕ КАО ПОМОЋ ДРЖАВЕ У ЦИЉУ ОСЛОБАЂАЊА ОД ДУЖНИЧКОГ РОПСТВА

Тежак положај села и сељака био је тема разматрања многих угледних људи у државној управи, али и знаменитих правника, научника и народних представника. Искрене напоре да се помогне село као основа пољопривредне гране обезвређивале су банке са својим пљачкашким каматама и државна администрација са високим порезима.

²⁶² М. Мирковић, *Економска историја Југославије*, Загреб, 1968.

Политичари су заводили бираче са села које је одувек служило као „рудник гласова“ за освајање мандата, па су се обраћали са обећањима која нису били кадри да испуне. Током времена у Србији је највећи број гласова после Радикалне странке и Демократске странке освајао Савез земљорадника. Уочи избора од 5. маја 1935. године по свим селима је кружио летак умножен на шапирографу који је позивао да гласају за Савез земљорадника који се бори за отпис сељачких дугова.

По селима се све чешће чуо добош. Оглашавала се продаја имања за неисплаћен дуг и камате. Понављала се ружна слика: судски извршиоци изводе из штале краве за неплаћен порез, уз обезбеђење од два жандарма, док жена окружена дечицом плаче.

Још је ружнија слика када се на добош продаје имање и људи из саосећања одбијају да учествују у надметању, а неки безобзирни скоројевић нуди једини почетни износ и добија имање у бесцење.

Увиђајући да дуговања коче привређивање, председник владе Милан Стојадиновић је као финансијски стручњак издејствовао да се половина дуга отпише на терет буџета, а половина исплати у наредних 12 година. Влада Милана Стојадиновића је отписала сељачке дугове за 2 милијарде и 700 милиона динара. О овој теми своје читаоце је обавестио и Сава Ј. Поповић, уредник новина „Народна воља“ августа 1935. године. Коментаришући расправу у Народној скупштини о пореском растерећењу сељака и смањењу сељачких дугова које су презадужени сељаци очекивали као спасење, новинар он пише:

Од предлога који су јали сада нашли смо да је врло уместан и смишљен предлог г. др Б. Пливелића, генералног директора Прве хрватске штедионице из Загреба. Тај предлог би задовољио, како земљораднике тако и његове повериоце. Стога његову главну мисао из овога предмета доносимо: „Коначно решење питања земљорадничких дугова још јуно је сазрело и оно се више не може одлагати без штете по укупу привреду, а нарочито по саме земљораднике. Под коначним решењем разумем још јуно ликвидацију облигаторских односа између дужника и његових садашњих поверилаца. То се може сировести једино преузимањем и оштривања садашњих поверилаца и још јуно исцртањом ових од неког прегледа. Мога би то да буде или Привилејована ајрарна банка или пак нека нарочита ликвидациона установа која би се имала основати.“

На дан 25. септембра 1936. године донета је уредба о ликвидацији земљорадничких дугова – сељацима је опроштена половина дугова од пре априла 1932. године, а остатак да се врати у ратама током наредних 12 година. Сељаци су благосиљали мудрог Милана Стојадиновића, родом из Стопане, као свога спасиоца.

Али ратни вихор је већ после три године запалио Европу и помео је и сељачке дугове, а после пет година срушио државу Југославију.

5. НАКОН СМРТИ МИЛАНА МАЛИЋАНИНА 1935. ГОДИНЕ ЗА НОВОГ ПРЕДСЕДНИКА ОПШТИНЕ ТРСТЕНИК ИЗАБРАН ЈЕ БАНКАР САВА МИТРОВИЋ УЋУКАЛО, КОЈИ ПОСТАВЉА САТ НА ЗВОНИКУ, ПОПЛОЧАВА ГЛАВНУ УЛИЦУ КАМЕНОМ КОЦКОМ И ПРИПРЕМА ГРАДЊУ ВОДОВОДА

После скоро пуних дванаест година проведених на месту председника општине Трстеник, банкар Милан Малићанин је изненада, обливен знојем, прекинуо седницу Општинског одбора у лето 1935. године због јаких болова у пределу јетре. Брат Милош га је одвео кући у Улици цара Лазара, коју су заједно саградили и у којој су становали са породицама и позвао је лекара др Саву Станојевића. Лекар га је прегледао, дао му лекове за смирење болова и дао упут за болницу.

После неколико дана, 7. августа 1935. године, Милан Малићанин је умро, наводно услед поодмаклог рака јетре. Сахрањен је на гробљу трстеничком. За собом је оставио супругу Јелену (1888-) и малолетног сина Драгутина (1923-), званог Бата и ћерке Стојанку и Десанку.

Грађани Трстеника нису били загрижени и острашћени страначки противници, па и одборници су се договорили да до нових општинских избора за председника изаберу банкара Саву Митровића Ућукала,²⁶³ дотадашњег заменика председника општине.

Ућукало је у Трстеник дошао из Мостара, бежећи од аустроугарских жандарма због симпатија према „Младој Босни“, револуционарној организацији чији је циљ био ослобођење Босне и Херцеговине испод аустроугарског јарма и прикључење Србији. Ућукало се са члановима ове организације упознао за време школовања у Бечу и Грацу. Пребегавши у Србију, он се настанио у Трстенику где је остао до краја

²⁶³ Сава Митровић Ућукало (1877-), рођен је у Мостару, студирао економију у Бечу и Грацу. Као члан „Младе Босне“ избегао је из Мостара и дошао у Србију још пре балканских ратова, изгледа са Ристом Дуждевићем Тохолем. У Трстенику је био књиговођа Трговачке банке. Био је дугогодишњи председник Среског одбора Демократске странке, председник Црвеног крста, одборник општине у више година, а 1935. године и председник Општинског одбора Трстеник. Са супругом Драгињом из Крагујевца имао сина Павла (1913-1923). Кад му је 1917. године умрла прва супруга Драгиња, оженио се 1919. године Јованком Чорбић из Београда са којом је добио синове Велибора (1920), потоњег трговца и Живорада (1931), који је постао познати глумац. За време рата 1941-1944. године Ућукало је био председник Општинског одбора Црвеног крста. У Трстенику је остао трајно очаран реком Западном Моравом која га је подсећала на родну Неретву. Нажалост, у тој реци утопио се његов најстарији син Павле 7. јуна 1923. године. Он је испред грађана Трстеника 15. октобра 1944. године са хлебом и сољу дочекао и поздравио пукоњника Црвене армије, Проњина, и симболично му предао кључеве града Трстеника.

живота. Он је из старог краја довео у град на Морави неколико пријатеља из Мостара који су братски примљени у малој чаршији. Мало је познато да је за време Великог рата за ослобођење и уједињење у Трстенику, код Саве Ућукала, нашао уточиште чувени војвода Перо Тунгуз Невесињски, некадашњи вођа Невесињског устанка 1875. године и ту је склопио очи 1919. године. Из Мостара је дошао и Ристо Дуждевић Тохол (1882-1916), комита војводе Војислава Танкосића, који је након ослобођења Косова и Метохије био судија у Вучитрну. У Трстенику Ристо је упознао Даринку, ћерку попа Михајла Јаховића и њоме се оженио и добио сина Велибора (1916-1957). Ристо је као српски официр погинуо у Добруци 1916. године. И Богдан Гордић, распоп и комита из Мостара, дошао је у Трстеник посредовањем Саве Митровића Ућукала као заступник једне фирме за експлоатацију шуме и производњу шлипера и бандера и у варошици на Морави примљен од мештана са уважавањем јер су га Трстеничани сматрали великим Србином. Гордић је у Трстенику нашао посао и основао породицу и постао старешина четника.

За време док је Ућукало био председник општине он је настојао да унапреди Трстеник. Залагао се да се бар у главној улици уместо турске калдрме построји камена коцка како би се мање чуло клопарање точкова за време проласка запрега. После дужих припрема 1935. године коловоз у главној саобраћајници коју су чиниле Врњачка улица, Улица цара Душана, Кнез-Михаилова и Улица цара Лазара је покривен гранитном коцком по пројекту грађевинског инжењера Драгољуба Перчевића. На Циганском потоку је изграђен бетонски пропуст и тако спречено плављење насеља Осаонице.

Општински одбор у Трстенику, по Закону о општинама из 1933. године имао је 18 одборника. На седници од 13. фебруара 1936. године Општински одбор је заседао у следећем саставу: 1. Сава Митровић, председник општине; 2. Војислав Ђурковић; 3. Драгомир Миленковић; 4. Петар Стојановић; 5. Миленко Радовановић; 6. Живојин Бабић; 7. Јован Левићанин; 8. Радоје Љутовац; 9. Милан Миладиновић; 10. Божидар Јанковић; 11. Светолик Мирић; 12. Стеван Ковачевић; 13. Алекса Станковић; 14. Ранко Обрадовић; 15. Вукоман Радивојевић; 16. Огњан Радић; 17. Исидор Милосављевић; 18. Милан Тодоровић, одборници; Момчило Пештерац, деловођа.

Мандат овог Општинског одбора трајао је до нових избора 23. августа 1936. године.

6. СЕЉАЦИ ИЗ ПОЉНЕ КАМЕНИЦАМА ПРОТЕРУЈУ ИЗ СЕЛА СРЕСКОГ НАЧЕЛНИКА ЗБОГ МЕШАЊА ЗА ВРЕМЕ ИЗБОРА ПРЕДСЕДНИКА ОПШТИНЕ 1936. ГОДИНЕ, ТЕ СЕ ИЗБОРИ ПОНАВЉАЈУ ПЕТ ПУТА ЗБОГ КУПОВИНЕ И КРАЂЕ ГЛАСОВА И ФИЗИЧКОГ НАПАДА НА СТРАНАЧКЕ ПРОТИВНИКЕ

И поред настојања владе Милана Стојадиновића да уведе реда у правни поредак, општински избори од 23. августа 1936. године су у трстеничком срезу били нови карневал страначке буке и беса, побуна против корумпиране власти и куповина гласача за опанке и стодинарку.

У Трстенику је радикал Милош Малићанин, брат преминулог председника Милана Малићанина, надмоћно победио свог старог демократског противника, Саву Митровића Ућукала, и постао нови председник општине.

У неким сеоским општинама су избори поновљени због разних неправилности. Углавном због ремећења реда и мира изазваног опијањем бирача и сукобима на бирачком месту, агитовањем на бирачком месту, а најчешће због наводне крађе гласова, односно преливања гласачких куглица из кутије једне странке у кутију друге странке.

Опет је најжешће било у Пољни, где су избори одлагани пет пута. Село је већ скоро две деценије било подељено на присталице демократске куће Парађана и радикалске куће Таврића. Уз демократе су поред Парађана: Станојевићи, Здравихи, Миловановићи, Марковићи, Веселиновићи, Радивојевићи, Васићи, Ђурђевићи и Ђорићи. Уз радикалима су поред Таврића били: Старчевићи, Вучковићи, Мићићи, Милићи, Миленковићи, Љутовци, Брадићи, Томићи, Џекићи, Дачићи, Глишићи, Миљковићи, Живковићи и Панићи. Максићи и Бркићи су имали у фамилији и радикале и демократе.

За исход избора биле су живо заинтересоване вође политичких странака. Једног дана пре избора у Пољну је стигао црни аутомобил. Из њега је у пратњи обезбеђења изашао министар Драгиша Цветковић²⁶⁴ и упутио се ка кафани радикалског кандидата Младена Таврића. Пошто је са њим поразговарао о изгледима за победу, министар Цветковић се упутио у Општину. Тамо је седео за столом деловођа Милосав Гајић

²⁶⁴ Драгиша Цветковић (1893-1869), правник, бивши градоначелник Ниша и бивши министар вера, био је један од оснивача ЈРЗ, те је у влади Милана Стојадиновића од 1935. до 1939. године био министар социјалне политике и народног здравља, а од 5. фебруара 1939. године био је председник Владе Краљевине Југославије и министар унутрашњих послова. Збачен је војним ударом 27. марта 1941. године после потписивања уговора о приступању Југославије Тројном пакту. Године 1936. заједно са Михом Креком основао је Југословенски раднички савез (Југорас) уједињавањем радничких секција. Циљ стварања Југораса био је рушење левичарског УРС-овог синдикалног покрета.

Шујда,²⁶⁵ један од најватренијих присталица досадашњег председника Мицка. Чим је министар Цветковић дошао у Пољну, Шујда је знао ко је дошао, али кад је министар ушао у канцеларију, на поздрав министра Шујда је једва одговорио као да је у великом послу и наставио да пише као да не познаје Цветковића.

Цветковић је дрекнуо:

„Где је овде власт?“

„Шта се то вас тиче где је власт?“ – одговорио је деловођа.

„Знаш ли ти с ким разговараш? Знаш ли ко сам ја?“

„Не знам и то се мене не тиче?“

„Ја сам министар Драгиша Цветковић!“

Шујда га је мирно погледао и климнуо главом.

„Тако значи, ви сте то. Али ако сте дошли да тражите власт у овом селу, господине министре, она није тамо где сте ви малопре свратили.“

Цветковић је само бесно залупио врата, сео у аутомобил и напустио Пољну.

Радикали су се хвалили по селу да их је посетио министар Драгиша Цветковић. Демократи су одговарали да је њих много пре посетио и председник владе и вођа Демократске странке, Љуба Давидовић.

Убрзо после тога у Пољну је стигао још луксузнији аутомобил и упутио се дому председника општине, Мицка Парађанина. Био је то енглески амбасадор. Та посета је силно подигла углед Мицка Парађанина који се поново кандидовао за председника општине.

Сада се село поделило у два табора. Те изборе описао је један од учесника, Гвозден Старчевић, а његов зет, инжењер агрономије Петар Чобановић, описао у хроници села Пољне под називом *Село испод Блајина*:

Освануо је 23. август 1936. године.

Рано изјутра кренула су оба табора на биралиште вукући велике чаброве џуне ракије. Како је на дан избора било законом забрањено свако јавно шочење њиха, што су ови страначки чаброви стављени на скровишта месца, за које су све присталице, ња и цело село знали где се налазе. Бирачи су се окућали око чабра своје партије и пошто би се „причештили“, оглазили су на гласање.

Само гласање је било јавно и обављало се по неписаном, али од оба табора усвојеном реду: најпре су у одређену просторију улазила и гласала његовица припадника једне странке, а после њих је улазила и гласала његовка из супротног табора.

²⁶⁵ Милосав Гајић Шујда, деловођа у Општини Пољна, 1944. године је ухапшен од стране Озне због потказивања комуниста четницима 1943. године и стрељан на Багдали заједно са бившим председником општине, Мицком Парађанином.

Овај систем гласања омогућавао је обема партијама, односно кандидатама да увек тачно знају ко води и како стиже током избора.

Крај чаброви су у свако доба стајале спремно џеџорке, а што је гласање више одмицало, кандидати су се шрудили да довуку што већи број људи који нису гласали и да од њих формирају нове џеџорке.

Овај систем и техника гласања били су у Пољни већ одомаћени. Зато ни чаброви, ни спремање џеџорки нису значили ништа необично. Међушим, изненада, пред сам излазак првих џеџорки, избио је спор. Спранке нису успеле да се наоде ко ће бити записничар. Председник бирачког одбора одредио је једно лице, али пошто је председник, учитељ Драгиша Таврић, био радикал, и уз то још рођак Младенов, то се Мицко није сложио са одређеним лицем. Дошло је до џреџирке и Мицко је, у знак џрошесћа узео бирачке спискове и однео их најусијвиши и само бирачко место. Због тога се избори одређеној датума нису могли одржати.

Одмах је обавештен срез о инциденту на биралишту у Пољни, па су према постојећим прописима заказани нови избори у законском року. Одлагање је повећало распаљене страначке страсти и жељу за победом. Али поновила се свађа око записничара и избори су поново одложени. Дошао је и трећи покушај одржавања избора. Договорено је да нови председник бирачког одбора буде радикал Васа Милић, који није био рођак Младенов. Постигнута је и сагласност око записничара. Гласање је почело, петорке су спремно долазиле на биралиште и гласале, а кандидати Мицко и Младен су контролисали ситуацију.

После два сата настала је мртва трка. На свакој страни био је подједнак број гласова. Тада су двојица бирача из Мале Дренове пришли Мицку и обавестили га да им Љутовац нуди по сто банке да гласају за радикала Младена, те су га упитали колико он, Мицко, нуди. Мицко се разбеснео и повикао: „Ако је стало баш до та ваша два гласа, не дам ни паре!“

Мицко је тада поручио да дође један његов пријатељ Бранко Марковић са својим сином. Кад је завршено гласање, утврђено је да је Мицко добио два гласа више.

Тада је протест уложио Младен, јер избори нису почели на време, па је тражио да се продужи време за гласање. Настао је спор и избори су поништени.

Када су четврти пут заказани избори и бирачи изашли на биралиште, почело је надметање по устаљеном реду. Појавио се и срески начелник у пратњи жандарма и среских чиновника да надгледа ток избора. Имао је налог виших власти да се избори у Пољни окончају.

Кад је ушао у просторије Општине у којој је било бирачко место, угледао је тамо деловођу Шујду. Њега је добро упознао када је обрукао Пољну као општински службеник који није достојно дочекао министра Цветковића. Срески начелник је питао Шујду:

„Шта ћеш ти овде? Ко те ту поставио?“

„Мој кандидат.“ – одговорио је деловођа.

„Марш напоље!“ – повикао је срески начелник и отерао деловођу из биралишта.

„Ја одох, а ти, господине, причувај леђа.“ – рекао је Шујда и изашао.

Демократски бирачи су знали да је срески начелник радикал и дошао је у Пољну да помогне Младену, па су се договорили да среског начелника отерају каменицама.

Када је начелник изашао из општине, полетеле су према њему каменице. Душан Томић из Мале Дренове је ишчупао циглу из општинског бунара и њоме погодио начелника. Начелник је повикао:

„Шта је ово људи? Ко ме то гађа!?“

Испред разјарене групе људи је спазио Шујду.

„Гађићу, не дај, убише ме... Спасевај, и ја имам децу!“

Шујда је дао знак да окупљени људи одложе каменице, пришао је начелнику и извео га из општинског дворишта.

И ови избори су поништени, те су заказани нови по пети пут. Поново је са јаким обезбеђењем дошао срески начелник. Избори су тежи по реду. Када је изгледало да ће демократи однети победу, радикали су приредили опробани трик да се пониште избори. Усред биралишта Мицку је пришао Борисав Миленковић, извадио из џепа некакав новац и, пружајући га Мицку, гласно рекао:

„Ево ти натраг твоје паре. Не могу да те гласам!“

Почело је да се прича на биралишту да је Мицко купио гласове. Претила је опасност да изгуби изборе. Он је дао знак за узбуну. Са једног тавана су почеле да праште пушке његовог слуге Ђуре Коњичанина Турчина, Милосава Ерца и Живка Ерца. Пољанци су дограбили каменице и почели да се гађају. Срески начелник је одмах побегао из Пољне у којој се настављао рат каменицама... Избори су заказани по шести пут. Овога пута радикали нису изашли на биралиште. Мицко је на једвите јаде сакупио неколико гласова изнад законом предвиђених педесет одсто и победио. Као председник општине дочекао је Априлски слом Краљевине Југославије, али није дочекао слободу.²⁶⁶

²⁶⁶ Милосав Парађанин Мицко, кафеџија, бивши председник општине Пољна, стрељан је јануара 1945. године у Крушевцу од стране Опуномоћства Озне као сарадник организације Драже Михајловића.

7. ИЗБОР МЛАДОГ ПРАВНИКА МИЛОША МАЛИЋАНИНА 26. АВГУСТА 1936. ГОДИНЕ ЗА ПРЕДСЕДНИКА ОПШТИНЕ ТРСТЕНИК ЗБОГ ЊЕГОВЕ ВЕЛИКЕ БЛИСКОСТИ СА ГРАЂАНИМА

На новим општинским изборима одржаним августа 1936. године за председника општине је изабран председник Среског одбора Југословенске радикалне заједнице млади правник Милош Малићанин, банкар из Трстеника, брат преминулог председника Милана Малићанина.

Општински одбор у Трстенику после 26. августа 1936. године имао је овај састав: 1. Милош Малићанин, банкар, председник; одборници: 2. Јован Левићанин, трговац; 3. Војислав Ђурковић, трговац, 4. Милан Тодоровић, поткивач; 5. Драгомир Миленковић, кафеџија; 6. Исидор Милосављевић, трговац; 7. Милан Петровић, наставник; 8. Бранислав Брадић, трговац; 9. Славко Петровић Пилац, општински писар; 10. Рајко Терзић, колар; 11. Драгомир Тодоровић, шлосер; 12. Витомир Ђурђевић, трговац; 13. Апостол Маринковић, кафеџија; 14. Милан Лукић, кафеџија; 15. Александар Станковић Лаћа, трговац; 16. Ђорђе Ђорђевић, трговац; 17. Љубисав Ракић, наставник; 18. Бранко Бранковић, трговац, општински благајник.

Трстеник је у то време добио лепши изглед. Томе је допринела, пре свега, изградња велелепног дома Среског начелства, Среског суда и Општине.

У то време постављају се срески начелници на по две године службовања.

У време док је председник општине био Милош Малићанин Трстеник је напредовао упркос великим привредним тешкоћама које су притискале земљу. Као љупка варошица на Морави окружена шумовитим огранцима Гоча и Гледића и виноградима на падинама које се огледају у Морави, Трстеник привлачи путнике и намернике од којих су неки ту заувек остали.

Као крај са развијеним сточарством град је привлачио сточарске трговце који су долазили на вашаре да откупе грла за кланице. За потребе града била је подигнута кланица на обали Западне Мораве.

У Трстенику су бројне опанчарске и обућарске радионице производиле обућу од коже коју су јефтино набављале из околине и саме штавиле. Када је потражња за ручно израђеном обућом опала, појавио се вишак коже, па је подигнута и радионица за прераду коже браће Марисављевић.

И у погледу уређења града био је видан напредак. Главна улица од улаза у град до излаза била је поплочана каменом коцком од гранита. Главна улица је сада била чистија јер је могла и да се пере.

У ово време имућни грађани подижу нове савремене зграде.

Стамена Јовановић-Градиштанац подиже велику стамбену зграду у Врњачкој улици, након продаје за дугове првобитне куће коју је на лицитацији купио трговац Петар Стојадиновић. Нову кућу Градиштанца у модерном функционалном стилу пројектовале су две младе и полетне жене: грађевински инжењер Десанка Јовановић из Трстеника и архитекта Нина Непокљичицаја, Русиња из Београда.

Удружена опозиција у сарадњи са КПЈ организовала је 1936. године збор у Крушевцу. На збору је требало да говори Љуба Давидовић, Милан Прибићевић и Павле Павловић. Власт је предосећала да ће збор изазвати нереде, па је забранила одржавање овог скупа. Доведено је појачање жандармеријских органа реда из других места. Забрањено је заустављање возова у Крушевцу, већ су продужавали до суседних железничких станица. Жандарми су блокирали прилазе граду.

Од пријављених говорника стигао је само Милан Прибићевић,²⁶⁷ брат Светозара Прибићевића, бившег вође Самосталне демократске странке. Из Среског начелства је доведен ватрогасни шмрк и жандарми су помоћу њега отпочели растеривање окупљених људи. Оне најупорније су почели да туку кундацима и да пуцају изнад њихових глава. Демонстранти су почели да бацају каменице и кочеве. Неки су дограбили столице из оближњих кафана и њима су гађали жандарме. Полиција је похапсила преко 100 људи.

У Трстенику на месту среског начелника сваке друге године мењао се нови представник краљевске власти. Мада је за време рата, а посебно за време смене власти архива уништавана као траг крвавог режима и окупаторских слугу, остало је забележено да је Марко Ранчић био срески начелник у Трстенику 1933-1934. године, а Димитрије Протић Гара 1934-1936. године.

²⁶⁷ Милан Прибићевић (1877-1937), официр, ступио као добровољац у Војску Србије, био је сарадник „Словенског југа“ и велики борац за уједињење Јужних Словена. Године 1918. у Америци је агитовао међу Србима за ступање у редове Српске војске на Солунском фронту. После ослобођења налазио се на челу Српске војне мисије у Загребу која је спречила побуну хрватских пукова који су раније припадали аустроугарској војсци. Касније се прикључује брату Светозару и постаје један од вођа Удружене опозиције.

За среског начелника у Трстенику је 1936. године постављен правник Војислав Поповић.²⁶⁸

Године 1938. за среског начелника је постављен Милан Плазинић и на том положају остаје до 1940. године.

Када је Плазинић премештен у Београд, на положају среског начелника заменио га је Драгиша Васић, његов бивши заменик. За време Априлског рата Васић напушта службу. Касније је морао да обавља ту дужност по наређењу Немаца, до краја 1941. године.

Милан Симоновић Ђаба, у предизборној кампањи за народне посланике је обећао својим бирачима да ће им омогућити бољи живот и једнакост пред законом. Када је постао министар правде, прво је прионуо да уреди затворе у држави. Прво је почео да гради Казнени завод у Крушевцу. У народу је опозиција ширила пакосну досетку да је изградња нове хапсане дар бирачима који су га изабрали за посланика, а касније је добио и портфељ министра. Сенатор Ђаба је служио за подсмех у народу због неиспуњених обећања.

После доласка Хитлера на власт 1933. године у Немачкој је почело ново груписање снага. Немачка и Италија представљале су силе осовине које су водиле експанзионистичку политику и захтевале ревиизију Версајског мира. Италија је отворено пркосила силама победницама светског рата. Из Италије и Мађарске су убацивани усташки терористи с циљем да дизањем побуне поткопају темеље Краљевине Југославије, а онда да се отцепљени делови припоје Италији. На дан 3. октобра 1935. године Италија је извршила инвазију на Етиопију. Велике силе се нису усуђивале да спрече ову агресију. Друштво народа изгласало је санкције Италији, али ускоро се и ова организација распала.

8. ГЕОДЕТСКО ПРЕМЕРАВАЊЕ ЗЕМЉИШТА И УРЕЂИВАЊЕ ЗЕМЉИШНИХ КЊИГА У СРЕЗУ ТРСТЕНИЧКОМ 1936-1940. ГОДИНЕ

Србија је након уједињења открила велику заосталост у односу на покрајине из бивше Аустро-Угарске у области имовинско-правних односа, јер је право својине доказивала тапијама које су често потицале из турских времена.

²⁶⁸ Правник Војислав Поповић је рођен у Горњем Ступњу 1896. године. Био је срески начелник у Трстенику од 1936. до 1938. године. У Трстенику се оженио 1937. године Милицом Божић из Бадњевца. Умро у Боговађи 1987. године.

Недостатак својинских докумената онемогућавао је промет земљишта и некретнина уопште, често је био сметња подизању хипотекарних кредита и онемогућавао је наплату дугова за кредит и пореских задужења. То је онемогућавало боље коришћење земљишта, брже финансијске токове и брже пуњење буџета.

Још је влада генерала Петра Живковића најавила унапређење државне управе и у оквиру мера за побољшање администрације најавила премер земљишта и устројство земљишних књига. Влада је уочи 1930. године најавила, између осталих, закон о извршењу санкција којим ће од полицијских власти одузети извршавање судских пресуда и препустити их судовима. После тога Влада је припремила Закон о земљишним књигама, јер у Краљевини Југославији још једино Србија и Црна Гора нису имале уређене књиге са уписаним непокретностима.

Др Милан Стојадиновић је, поставши председник Владе, на основу ових закона обезбедио финансијска средстава за ове сврхе и преко бановинских управа затражио да се у свим срезovima изврше катастарска премеравања земљишта и оснују катастарске управе које ће устројити земљишне књиге. Влада је предузела низ мера с циљем да се установи стање народне привреде, а посебно пољопривреде. Пореске обавезе су за већину сељака биле огроман терет и критике да је држава апарат за угњетавање широких народних маса и за богаћење појединаца биле су оправдане у условима када се опорезивање није заснивало на праведним мерилима. Министарство пољопривреде и Министарство финансија су предузели мере да се изврши ревизија пореске политике, да се отпише део дугова пољопривредника, да се изврши геодетски премер земљишта и установе јединствене земљишне књиге и да се на основу тачних података о поседима и пољопривредним приходима изврши праведно опорезивање и тако установе стварни приходи државног буџета.

У склопу тих мера почетком 1936. године у Трстеник је упућена група младих геодетских инжењера и техничара са задатком да изврше премеравање земљишта и установе земљишне књиге и карте са пописом парцела и њихових власника, и са установљеним културама, површинама и класама земљишта и јасно обележеним границама које се могу контролисати помоћу постављених геодетских кота и чаура.

У то време младићи и девојке у Трстенику су имали обичај да свакодневно изађу на железничку станицу и сачекају дневни воз који је из Сталаћа стизао око подне и да групно испрате на пут неког од својих рођака или пријатеља, а узгред да виде ко је допутовао у варошицу на Морави и да се распитају за новости које доносе путници из воза.

Када је једног дана из воза на железничкој станици изашла група уредних и елегантних веселих младића са чудним инструментима и путничким торбама и распитивала се за хотеле „Јадран“ и „Топаловић“ и тражила од мештана станодавце, кроз варошицу су девојке прве

прошириле ту вест. Трстенички младићи су, увређени због љубазности девојака према дошљацима, причали да су стигли геометри, нови државни чиновници, са добром службом, неожењени, одличне прилике за лов за трстеничке удаваче, кандидати за зетове и папучаре.

На геодетском премеру земљишта у срезу Трстеничком су од 1936. до 1940. године радили геометри: Дојчин Боројевић (нема ближих података); Вукашин Васовић (нема ближих података); Вукота Шћепановић, геометар из Колашина, оженио се 1935. године Роксандом Јовановић (1916) из Варне, кумови Петар Јовановић, геометар, стари сват Миленко Кавецкић, геометар; Александар Пајкановић (1911-1981), геометар родом из Тузле, оженио се 1937. године Видосавом Петковић из Крушевца, ћерком столара Душана. Кум Петар Јовановић, геометар из Трстеника; Богдан Крчун (1912), геометар, рођен у Зупцима код Мостара, оженио се 6. новембра 1939. године Надеждом (1920), ћерком хотелијера Радоја Стевановића и Персиде. Венчани су у цркви трстеничкој. Кум Новак Петковић Ђоковић, геометар из Трстеника, стари сват Миливоје Михајловић, учитељ из Горњег Рибника; Андрија Влаховић (1910) из Липове у Црној Гори. Оженио се 1938. године Радмилом Милосављевић (1919-), ћерком кафеције Драгослава и Станке. Кум му је био геометар Живан Сенић; Пуниша Вучинић (1908-), из Ваљева. Оженио се 1935. године Радмилом из Трстеника и са њом 1937. године добио сина Милана. Венчани кум му је био геометар Никола Калабић из Ваљева, потоњи истакнути командант ЈВУО; Илија Дожић (нема ближих података); Новак Ђоковић Петковић (1912-), геометар из Александровца. Био је члан КПЈ. Он је, радећи на терену, постао веза између појединих комуниста са Окружним комитетом КПЈ у Крушевцу. Радио у Александровцу и Крушевцу; Миодраг Ђорђевић Милановић (1912-) из Драгошевца. Оженио се 10. маја 1936. године Радмилом (1917-), ћерком кафеције Миладина Ристића и Анке. Кумови на венчању су им били геометри Петар Јовановић из Београда и Драгомир Петровић из Кучева; Петар Јовановић из Београда (нема ближих података); Никола Калабић из Ваљева, био је кратко време 1935. године (за време Другог светског рата један од најближих официра генерала Драже Михајловића); Вељко Миличевић (1914-) из Одре, Велика Горица. У Трстенику се оженио 1937. године Даницом Крстић из Крушевца; Драгомир Петровић из Кучева; Владимир Попадић (1908) из Ратаја код Пријепоља. Оженио се 1936. године Кадивком (1913), ћерком обућара Љубе Стефановића и Милице из Трстеника. Кумови на венчању су му били геометри Пуниша Вучинић и Илија Дожић; Живан Сенић из Ваљева; Милинко Кавецкић (1902) из Комарнице, оженио се 1938. године Надом Вукмировић из Мекињара у Лици; Адолф Прохисар (1910-) из Љубљане, оженио се 1938. године Марицом (1912-1980), ћерком пекара Дојчина Савића.

Геометре су у занатском и стручном погледу предводили искусни инжењери геодезије, школовани на универзитетима Москве и Петрограда који су дошли са породицама из Русије као избеглице. Они су међу мештанима будили велику радозналост. Геометри Руси су наишли на топло пријатељство, јер су се мештани шалили са њима, позивали их на ручак, славе и свадбе, наздрављали флашама ракије и вина и веселили се при споразумевању са Русима који нису добро знали српски језик. Мештани села су желели да сазнају од Руса обичаје у тој великој и загонетној земљи. Руси су били из избегличких породица, које су дошле у Србију после Октобарске револуције, али су о својој рођини говорили све најлепше, избегавајући да говоре о совјетским властима.

У групи руских геометара који су радили на премеравању земљишта у трстеничком срезу су се налазили:

Иван Бубарјев (Ољгинск код Одесе, 1906-), оженио се 1937. године Татајаном Дударјев (Одеса, 1910-), чиновником Државне штампарije из Београда; Кузман Прушин (Харков, 1905. – Београд, 1971), оженио се у Трстенику 1937. године Ружицом Јаношевић, ћерком Сибина из Медвеђе; Коста Мазанко је био шумарски инжењер, али се бавио и геодезијом; Борис Афанасјев (1905-), инжењер из Радома у Русији. У Трстенику Борис се 26. јуна 1936. године оженио Наталијом (1913), ћерком трговца Момира Вукадиновића и Даринке. Борис и Наталија су добили кћер Олгу (1937-), потоњу професорку књижевности, која је живела у Суботици и сина Василија (1941-) потоњег инжењера. После одласка из Трстеника Афанасјеви су живели у Костолцу. За Николаја Соколова нема ближих података. Он је кратко време радио у Трстенику. Алексеј Власов (1900-) се оженио Милицом (1910) и са њом 12. децембра 1938. године добио кћер Ану којој је кума дала име по омиљеној балерини Ани Павловој. Кума је била Љубица Станишићева, учитељица из Лазаревца. Михаило Проценко, геометар, становао је у Грабовцу. Са супругом Милосавом добио сина Александра на дан 22. јула 1935. године.

9. ИСТРАЖИВАЊЕ ИЗВОРА ЗА УВОЂЕЊЕ ВОДОВОДА У ТРСТЕНИКУ И ПОПЛОЧАВАЊЕ ГЛАВНЕ УЛИЦЕ КАМЕНОМ КОЦКОМ

Општина трстеничка је после изградње здања Среског начелства приступила даљем уређењу града. Све већи развој саобраћаја је захтевао да се уреде коловози за кола и плочници за пешаке.

Снабдевање питком водом, посебно у летњим месецима, било је веома тешко. Одржавање телесне хигијене је било отежано ван сезоне купања на Морави. Имућни Трстеничани су користили воду са својих -

бунара. Поједини трговци, попут Ратка Миладиновића, ископали су бунар у самој кући из кога су црпили воду. Сиромашни грађани су захватили воду са бунара испред улаза у порту цркве Свете Тројице где је касније постављена пумпа. Извесно време питку воду су у бурадима на двоколицима разносиле и наплаћивале водоноше зване сакације. То су били махом млади сиромашни људи који су на тај начин зарађивали допунски приход.

Министарство грађевине је 4. фебруара 1938. године упутило инжењера Сретена Поповића, грађевинског пристава, да прикупи податке о снабдевању водом града Трстеника.

У лето 1938. године Општински одбор под председавањем Милоша Малићанина је разматрао питање водоснабдевања Трстеника и изградње водовода и канализације.

Посебан проблем представљало је чишћење нужника и септичких јама трстеничких кафана и хотела. Један општински служитељ је долазио са запрежним колима на којима је постављено дрвено буре у које су лопатама у виду велике кашике и кофама сипане фекалије, а затим одвожене испод Градске кланице и просипане на утрини ради ђубрења или су просипане у Мораву. Тај чин је изазивао гађење и протесте грађана, а посебно угоститеља, јер док је запрега са фекалијама пролазила улицама, ширио се смрад по читавом граду.

Општински одбор је закључио да треба хитно приступити довођењу питке воде природним падом са неког изворишта и поставити цеви за градску канализацију како би Трстеник постао савремена варош. У том смислу, изабрала је комисију која је са инжењером Срећеном Поповићем из Београда обишла околна изворишта, утврдила квалитет воде за пиће и капацитет извора, измерила могућности увођења водовода хватањем околних извора и поднела извештај Општинском одбору.

Комисија је поднела извештај у коме се наводи да се у околини града налазе следећа изворишта: 1. Чаирска чесма, код Осаонице, удаљена 1,5 km, кота 200; 2. Чесма код црквице Св. Јована у Чаирима („Светиња“), на коти 270, удаљена 1,8 km; 3. Хајдучко врело, из кога извире Лева река, на коти 430; 4. Студена вода код Хајдучке чесме; 5. Лупња на имању Живорада Ђорђевића у Прњавору. Ова изворишта су имала довољан капацитет за снабдевање водом Трстеника. Министарство грађевине је наредило израду пројекта и предрачуна водовода у Трстенику.

У току 1939. године настављена су истраживања, планирана су средства за ове сврхе, али је рат омео изградњу водовода.

ГЛАВА XXI – „СУНЦЕ ДОЛАЗИ СА ИСТОКА“ – НОВА ПАРОЛА ТРСТЕНИЧКИХ РАДЕНИКА, БОРАЦА ЗА ПРАВДУ И КОМУНИСТИЧКИХ ЗАНЕСЕЊАКА УОЧИ СУДБОНОСНИХ ДАНА ДОК СЕ ПРИПРЕМА ЦЕПАЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ СА ЗАПАДА

1. ТРСТЕНИЧКИ ОБУЋАРИ И КРОЈАЧИ, ЗАЈЕДНО СА УЧИТЕЉИМА И СТУДЕНТИМА У КАФАНИ „БОСНА“, У КЊИЖАРИ БЛАЖЕ АНТИЋА И У ПЕКАРИ ДОЈЧИНА САВИЋА ШИРЕ БУНТ ПРОТИВ БЕЗДУШНОГ ИЗРАБЉИВАЊА РАДНИКА И ДРУШТВЕНЕ НЕПРАВДЕ И ШАПЉУ БАЈКЕ О МОЋНОЈ СЛОВЕНСКОЈ ЦРВЕНОЈ РУСИЈИ, ЗЕМЉИ РАДА, СЛОБОДЕ И ЈЕДНАКОСТИ

Идеје комунизма као бунт младих против друштвене неправде и неједнакости усвојиле су и кћери богатог трговца Радоја Јовановића Градиштанца (1866-1928), студенткиње Десанка (1899) и Милица (1903), док су студирале у Београду.

Десанкина млађа сестра Милица је напустила студије као апсолвент хемије и вратила се у Трстеник да брине о болесном оцу, мајци, имању и кафани. Вративши се са студија, унела је у чаршију дух слободарства и распуштености, дрско одбацујући патријархалну учауреност, стидљивост и претварање.

Трстеник је био мала варошица у којој су све тајне брзо излазиле на видело. Милица је вероватно после разочарања у љубав одлучила да се не удаје. Причало се да је Милица била необуздана, плаховита, склона кафанским лумперајкама и флертовању, па није ни имала озбиљне просце. Милица је била лепа, бавила се пливањем, веслањем, гимнастиком, била је витка и страствена, те је следила Александру Колонтај, која је саблажњавала свет јер је у Русији пропагирала слободну љубав. Многи младићи и девојке, симпатизери комуниста су у то време прихватили одбацивање буржоаских предрасуда о браку као спутавању слободе и прихватили слободну љубав. Милица се није стидела слободне љубави, али њено понашање је саблажњавало патријархалну чаршију. Милица је отворено хвалила комунизам, али није познато да је била члан КПЈ. Разочарана у кукавичлук својих пријатеља, Милица се заветовала да се не удаје.²⁶⁹

²⁶⁹ Милица Јовановић-Градиштанец је, ипак, имала кратку и страсну љубав са ослободиоцем Трстеника, официром Црвене армије, пуковником Прођином октобра 1944. године. Њеним залагањем њена Врњачка улица је после ослобођења добила назив Улица пуковника Прођина, Милица је била утицајан члан КПЈ и секретар ОНО. Смењена је због противљења Аграрној реформи и због интимних односа са председником СНО-а, Александром Митровићем, који је смењен и 1949. године живот окончао самоубиством због разочарања у КПЈ која је издала Русију.

Десанка је била комуниста, али је своју слободну љубав са Андријом Тирком скривала. Он је 1938. године умро, па се она касније није ни удавала. Преко Десанке Јовановић-Градиштанац Моша Пијаде је одржавао писмене везе са трстеничким комунистима Бошком Савићем и Дојчином Савићем и, наводно, са новинаром Милошем Брашићем, који међу пријатељима није крио своју љубав према великој словенској Русији, првој држави радника и сељака.

Веру кројача Бошка у комунизам су варошки шерети стављали на пробу шаљући му на врата разне просјакe да им бесплатно скроји одело, да с њима подели своју зараду као „комуњара“. И он, доследан својим уверењима о пролетерској солидарности, давао је део своје зараде пркосећи ђифтама и „стипсама“.

Једном, у лето 1938. године, стављен је на велику пробу човечности када му је нека непозната мајка испред врата у башти оставила двомесечну бебу. Верица је чула једва чујан плач бебе која је због исцрпљености од глади и жеђи једва давала знаке живота и донела га у кућу. Неранца је узела дете, нахранила га и чекала Бошка да га пита да ли он зна чије је дете.

Бошко је још у радњи сазнао да је добио принову. Питао је суседе да ли знају чија то беба може бити. Суседни трговачки помоћници, конобари и занатлије су се грохотом смејали.

„Шта нас питаш да ли знамо мајку тог детета. Мајка му је она којој си узимао меру за хаљину око струка, а после јој показивао како се праве грчка кола и како се ставља стрмењак у оплен...!“ – добацио је један кафеџија, док су се други грохотом смејали.

„Ти си проповедао да у комунизму нема моје и твоје, већ да је све наше, па си тако причао и тој снаши да у комунизму жена неће припадати мужу, него ће бити заједничка!“ – добацио је један огорчени противник комуниста.

„Ти си причао да ће, кад дођу на власт, комунисти бригу о издржавању и школовању деце уместо оца и мајке преузети друштво, па ти је нека жена поверовала и дала на издржавање дете.“

Бошко је у Општини пријавио да је нашао бебу пред вратима, али су му тамо одговорили да нахоче задржи док се не утврди чије је. Узгред му се смејала читава жандармерија говорећи да он сам најбоље зна којој је жени узимао меру међу ногама.

„Честитамо ћеру, мајстор Бошко! Чули смо да си у Општини пријавио принову.“

Бошко је објашњавао да је дете нашла његова ћерка у башти.

„Ама мене немој да убеђујеш, него убеди госпођу Неранцу.“

Бошко је накуповао у чаршији чоколаде, ратлуке, луше, кафу, ликер и весео дошао кући. Шерети су навалили да их части пићем, па је уз њих и он попио по коју и кући дошао весео. Кад га је Нера питала шта то прославља, одговорио је:

„Неро, душо, треба да частимо за принову! Нека сиротица није однела детенце пред кућу неког богатог баксуза већ у топли дом абације Бошка и Нере!“

Узалуд су се келнери, трговци и колеге шнајдери веселили његовој расправи са супругом Неранцом о комунистичкој теорији да је све заједничко, па и жене и деца. Неранца је на све изазове гордо одговорила:

„Мени је ово детенце мило иако знам да није Бошково. Волим га као нашу децу Верицу и Животу. Било би ми још драже да је Бошково, нек је живо и здраво!“

Сплетке су престале. После два месеца дошла је мајка нахочета и плачући молила да јој врате дете. Била је то сиромашна сељанка из Брезовице, служавка Светозара Глицића.

По изласку са робије 1939. године Моша Пијаде је посетио Трстеник и био гост Дојчина Савића и упознао кројача Божицара-Бошка Савића који је отворено пропагирао револуцију и стварање колхоза и совхоза у Југославији, па је због тога више пута допадао затвора. Трстенички комунисти су били разочарани када је Моша рекао да је дошао да купи чабрицу изврсног кајмака који годи његовом желуцу исцрпеном 14-годишњом робијом.

Вештом игром политичара опозиције, који су свим средствима настојали да сруше режимске партије, бивши комунисти су увучени у табор такозване Удружене демократске опозиције која је под свој скут прихватила чак и хрватске усташе. Демократи су били и неки угледни трговци и банкари у Трстенику.

У кафани „Босна“ коју је држала Стамена-Стака Јовановић-Градиштанац, удова Радоја, великог демократе и њихова кћер Милица, окупљале су се занатлије, затроване синдикалним паролама о експлоатацији радничке класе од којих најбројнији беху опанчари и кројачи.

Колико су комунисти били завођени од стране својих партијских вођа који су имали сасвим друге циљеве уместо оних које су проповедали сведоче и избори од 5. маја 1935. године. Комунисти су по директиви свог вођства гласали за Удружену опозицију. Под утицајем

својих синдикалних вођа из Крагујевца и Београда опанчари и кројачи, који беху одушевљене присталице комуниста, чија је странка била забрањена Обзномом још 1920. године, нашли су се у истом табору са Павелићевим усташама у борби против Србије, која је, наводно, подјармила остале народе. Херојску борбу за ослобођење и уједињење, вођства ХСС-а и КПЈ су сматрала окупацијом од стране Српске војске и присилним ступањем у Краљевину СХС под скиптром српског краља.

Током 1936. године појачан је рад комуниста у синдикатима. Уследио је одговор режима у виду забрана појединих синдикалних активности, па и организација. У Трстенику је срески начелник забранио оснивање друштва „Пријатељи природе“, сматрајући да га оснивају комунисти.

Кожарски радници Трстеника су јула 1936. године водили тарифни покрет за одбрану услова рада (послодавци су захтевали радно време од 5 до 20 сати, а радници су тражили десеточасовно време од 6 до 18 сати, уз двочасовни прекид за ручак).

Вођа трстеничких опанчара беше Мирослав Милошевић (1908), звани Васке, син некадашњег среског писара Лазара, који је службовао у Крушевцу, Вучитрну и Скопљу, пре него што се стално скрасио у Трстенику. Када је опхрван тешком болешћу и сиромаштвом отац Лазар умро, млади Мирослав је морао да зарађује као опанчарски шегрт, затим калфа, а по изучавању заната као радник опанчар како би издржавао породицу. Одушевљен социјалистичким учењем Светозара Марковића и Димитрија Туцовића, а посебно пролетерском идејом братства међу радницима целог света, опанчар Мирослав Милошевић је сматрао да је најсветији идеал за који треба и живот жртвовати: „Пролетери свих земаља, уједините се!“ Као напредан радник дружио се са старим комунистима Дојчином и Бошком Савићем и са трстеничким студентима Радомиром Милуновићем и Обреном Антићем и прихватио идеје о друштвеној правди, братству и једнакости. Ступио је у Удружење радничких синдиката (УРС).

Он се поносио што је био два месеца као комуниста интерниран на Ади Циганлији у Београду 1937. године са многим славним борцима против тлачитеља од стране буржоаског режима. Милошевић се 1938. године упознаје са гимназијалцем Дамњаном Максићем, који му из Крушевца доноси забрањену литературу и поверљиву пошту за трстеничку партијску хелију, којом он руководи.

„Мој ујак Мира Милошевић је био главни када је обновљена Комунистичка партија... Код њега је увек био *скуј свашова*... Ту је долазио Дамњан Максић, Живадин, касније и Добрица Ћосић, Чајка, Борко Панајотовић, Брена Антић... Мој будући муж Миле Ђорђевић се

дружио с њима пре рата. Сећам се да је 1937. године ухапшен Мира Милошевић. И Дамњан Максић. Мира ми је дао књигу Максима Горког *Матии*. Кад су вршили претрес, нису ништа нашли, јер на мене нико није сумњао... Миле је уочи рата био питомац војне школе у Дивуљама. Али ту школу није завршио. Отпуштен је. Ја мислим због неуравнотежености. Дошао је у Трстеник и ту се запослио као судски егзекутор. Овде је био неки шумар Радован Станић. Он је постао четнички командант. Миле је отишао у четнике с њим. После је Миле постављен за команданта батаљона... због тога је и стрељан после рата..." – казивала је Брана Марисављевић-Ђорђевић 1994. године.

Када је лета 1939. године партијски активиста Станислав Сремчевић Црни био на лечењу у Врњачкој Бањи, он је Мирослава Милошевића Васкета примио у чланство КПЈ и наложио му да са својим опанчарима води синдикалну борбу за радничка права и да организује прикупљање Црвене помоћи.

Васке је своје познанике са Аде Циганлије доводио у кафану „Босна“ у којој се за госте старала Милица Јовановић-Градиштанац, студент хемије, а повремено је долазила и њена старија сестра Десанка, грађевински инжењер, и занатлијама држала предавања о животу у црвеној Русији, препричавајући прочитане брошуре, књиге Максима Горког и Николаја Островског и утиске са путовања које јој је испричала њена пријатељица и другарица из Крушевачке гимназије професор Лепосава Нешић, касније супруга Моше Пијаде.

Као комуниста који не признаје брак склопљен у цркви, и Десанка Јовановић је живела у комунистичком браку са инжењером Андријом Тирком, мађарским Јеврејином из Суботице, али због протеста патријархалне мајке Стамене није јавно са својим мужем излазила у Трстеник, па се сумњало да он има другу венчану жену са којом се растао, али се није развео. О њој се причало у патријархалној чаршији да се „окопилила“, али јој је детенце „пропало“. То је био разлог њеног ретког појављивања у Трстенику.

И Милица, млађа кћер Стакина, пошла је стопама своје старије сестре, свиделе су јој се идеје комуниста. Она је била борац за слободну љубав мушкарца и жене без предрасуда и законских окова које намеће буржоаско друштво. Та идеја о страсној слободној љубави је привлачила неудате девојке слободног понашања које су у паланачкој средини сматране за уседелице и слободне женске, па су само међу комунистима наилазиле на другарство, разумевање и поштовање. Она је орала земљу, окопавала кукуруз, косила детелину, жела пшеницу заједно са надничарима. Али служила у кафани, а у слободном времену купала се на Морави, скакала у моравске вирове, вешто ронила и пливала, вештала и крманила чамцем и кад Морава надође. Рибарила и ноћу, јер дом Јовановића се налазио на обали Мораве. Вешто је јахала коња оби-

лазећи очева имања у Медвеђи и Грабовцу, контролишући млинаре у воденици и надничаре, а кад јој је отац купио лимузину „шенкер“, била је прва дама која је возила кола у Трстенику. Са годинама је схватала да као комуниста не може да се бори за радничку класу само речима, већ и делом, па је помагала сиротињу и одевала се скромно, а кад јој је мајка онемоћала, прихватила се свих послова у кући и на имању: носила је цакове, стругала и цепала дрва, служила госте у кафани. У друштву је све чешће наздрављала, па су неке њене смеле изјаве о режиму и политичким вођама тумачене као судови изречени у припитом стању. Али до краја живота остала је тврдоглави борац против неправде и заштитник слабих, сиромашних и обесправљених.

Иако је желела да заснује породицу, њено слободно понашање је одбијало све просце, па је она ступала у љубавне авантуре које су биле краткотрајне. Чаршија је говоркала да је Милица имала само једну истинску љубав, а то је војвода Луне, а када је он погинуо, заветовала се да се не удаје. Тада се посветила својој породици, имању и кафани, дружећи се са пролетерима и борцима за правду, пркосећи и чаршији и властима.

Њен пријатељ и дугогодишњи сарадник био је трговац Благоје-Блажа Антић (1904-1960), који је, радећи у књижари Божицара Милановића, читао разне књиге и одушевио се идејама о братству пролетера свих земаља и идеалу владавине светске правде. Блажа је утицао и на свог млађег рођака Обрена Антића, студента права. Уочи рата Блажа је радио у књижари Божицара Милановића, а касније је отворио своју књижару у којој је продавао књиге које су сматране социјалистичким, али које нису биле забрањене.

У Трстенику су комунисти сматрани за особењаке који своју промашеност у животу и неспособност правдају тиме што им неправедна и корумпирана власт није дозволила да боље живе. Проповеди о комунизму сматрали су за маштање сиромаша и опасно бунцање, све док није почело зближавање Краљевине Југославије и СССР-а.

2. ВРЊАЧКА БАЊА ПОСТАЈЕ УТОЧИШТЕ ПРОГОЊЕНИХ КОМУНИСТА И БАЗА ЗА ПРИКУПЉАЊЕ НОВЧАНИХ ПРИЛОГА ЗА ПОМОЋ ШПАНСКОМ НАРОДУ И ИНТЕРНАЦИОНАЛНИМ ДОБРОВОЉЦИМА ЗА СЛОБОДУ РЕПУБЛИКАНСКЕ ШПАНИЈЕ ПОСЛЕ МИСИЈЕ ЗАГРЕБАЧКОГ АГИТАТОРА, ГРГЕ ЈАНКЕСА, 1936. ГОДИНЕ

Успон Врњачке Бање као туристичког места и лечилишта привукао је велики број гостију који нису будили пажњу полиције, па је ово место постало уточиште за прогоњене комунисте и база за састајање и одржавање везе између вођства КПЈ и њених чланова и следбеника.

У Врњачку Бању је 1932. године долазио и велики пролетерски писац Максим Горки. У његовом пасошу је уписано његово право име Алексеј Максимовић Пјешков, па га нико није препознао као највећег совјетског писца социјалистичког реализма.

У лето 1936. године, када је букнуо рат у Шпанији, организације КПЈ у Крушевцу и Краљеву су организовале прикупљање новчаних прилога за помоћ шпанском народу и интернационалним добровољцима који су из многих земаља похитали у борбу за одбрану Републиканске Шпаније од фашистичке диктатуре генерала Франка.

Комунисти су желели да покажу свој интернационализам изражен у Марксовој пароли „Пролетери свих земаља, уједините се!“, па су покренули јавно мњење за подршку Републиканској Шпанији. Угледни интелектуалци, уметници и јавне личности су, такође, давали подршку шпанском народу у борби за слободу против фашизма и међународне реакције.

Августа 1936. године, на Велику Госпојину, у Врњачкој Бањи је одржан велики збор у знак подршке Шпанској Републици. На збору су говорили истакнути комунисти Драгиша Мишовић²⁷⁰ из Чачка и Грга Јанкес²⁷¹ из Загреба. Њихови говори су пробудили наду радника најамника и презадужених сељака у Комунистичку партију која је храбро иступала као једини заштитник потлачених и обесправљених.

Многи радници, следбеници бораца за друштвену правду, имали су разумевање за комунисте који су се скривали од власти, прихватили су их и крили од полиције и приказивали као госте. На тај

²⁷⁰ Др Драгиша Мишовић (1898-1939), као младић је са српском војском прешао преко Албаније и 1916. године је са групом ђака упућен за Ницу где је положио велику матуру, а затим је студирао медицину, али кад је постао члан КПЈ, он губи државну стипендију, па студије наставља у Прагу где је промовисан за доктора медицине на Карловом универзитету 1925. године. Долази у Београд где ради као лекар испољавајући велику бригу за лечење сиротиње. Јануара 1939. године због учешћа у раду КП он је ухапшен. При превозу у затвор „марица“ којом је он спровођен у затвор удара у трамвај и Мишовић од повреда гине. Његова сахрана у Чачку постаје права демонстрација народног протеста.

²⁷¹ Грга Јанкес (Иванска код Бјеловара, 1906. – Београд 1974), револуционар, учесник Шпанског грађанског рата, народни херој и потом народни посланик бурне револуционарне биографије. Као млад радник, обућар, у потрази за послом борави у: Врховинама, Пакрацу, Ваљеву, Београду, Зајечару, Врњачкој Бањи. Рано је примљен у Ској, бавио се синдикалним организовањем радника. У Зајечару је био секретар Месног комитета КПЈ. У Загребу као члан Покрајинског комитета Скоја и члан редакције листа „Млади бољшевик“ ухапшен је и осуђен на 6 година робије коју издржава у Сремској Митровици. По изласку са робије долази у Ниш, затим у Параћин и у Крагујевац где је изабран за секретара Обласног комитета КПЈ. После провале 1937. године одлази у Загреб, а потом одлази са добровољцима у Шпанију. По повратку 1941. године ступа у НОБ. После рата је био народни посланик. Проглашен је за народног хероја. Написао је књигу *Зайиси илејалца*, Београд, 1960.

начин Врњачка Бања је постала место где су непримећени долазили и многи руководиоци КПЈ и Скоја. У Врњачку Бању је долазио и сам секретар Скоја Иво Лола Рибар код своје девојке Слободе Трајковић.

У мају 1937. године Обласни комитет КПЈ у Крагујевцу за Шумадију је организовао у Врњачкој Бањи саветовање са комунистима, синдикалним функционерима из Чачка, Крушевца, Краљева, Ниша, Параћина и Крагујевца, ради договора и припреме њихових иступања на предстојећем конгресу Уједињеног радничког савеза синдиката (УРСС) за Југославију. Саветовање је одржано у стану обућара Михајла Јоцића Берлинца, једног од првих врњачких комуниста. Михајло Јоцић је био прва веза револуционара Грге Јанкеса са пролетерима у Врњачкој Бањи и Трстенику. Јанкес је као постолар(обућар) дошао код Јоцића још 1935. године после одслужене затворске казне због комунистичке пропаганде у Сремској Митровици и запослио се у његовој малој приватној радионици на изради и поправци ципела. Тај посао му је омогућио стални боравак, лечење од последица затвора и несметан одлазак у друга места ради набавке коже за ципеле и истовремено повезивање са комунистима и обавештавања о стању на терену. Јоцић га је повезао са синдикалним руководством у Краљеву са којим је Јанкес организовао неке политичке зборове.

Поводом Светског конгреса мира у Бриселу, у Врњачкој Бањи је одржан збор 23. августа 1936. године по налогу Покрајинског комитета КПЈ за Србију. Збор су организовали Грга Јанкес, Ото Крстановић, новинар из Београда, др Драгиша Мишовић, лекар из Чачка и члан ПК КПЈ за Србију и други. Од мештана у организацији овог збора учествовали су бањски лекари: др Милан Симић, др Радослав Видаковић, др Радослав Благојевић, др Ванђел Тасић, др Поповић и други. Овај скуп је одржан у хотелу „Империјал“, а излагања на скупу преносила је месна разгласна станица преко звучника постављених на улицама и у парковима.

Забележено је да су се скупу обратили: др Ванђел Тасић, председник Организационог одбора, др Поповић, госпођа Зечевић, представница Југословенске лиге жена за мир, Лепосава Петковић, председница Женског савеза из Београда, Драгослав Богавац, студент агрономије из Краљева, који је најављен као представник омладинске секције и Ото Крстановић, новинар.

Из Врњачке Бање Грга Јанкес одлази за Крагујевац где је изабран за секретара Обласног комитета КПЈ. Он заједно са Станиславом Сремчевићем Црним из Краљева и Михајлом Јевтићем из Крушевца организује саветовање у Врњачкој Бањи. Године 1939. у Врњачку Бању је дошао Станислав Сремчевић Црни на лечење код др Радослава Вида-

ковића и окупио групу младих школараца спремних да ступе у Ској и да раде по задатку Партије. Сремчевић се са трстеничким скојевцима и комунистима повезао преко Мирослава Милошевића, пријатеља Михајла Јоцића Берлинца.

3. ЗАНЕСЕН РЕВОЛУЦИОНАРНИМ ДУХОМ СТУДЕНТ МЕДИЦИНЕ, ДРАГОСЛАВ ЈОВАНОВИЋ ИЗ СТРАГАРА, СА ДОБРОВОЉЦИМА КОМУНИСТИМА ОДЛАЗИ 1936. ГОДИНЕ ДА СЕ БОРИ ЗА ОДБРАНУ ШПАНСКЕ РЕПУБЛИКЕ ОД ФАЛАНГИ ДИКТАТОРА ФРАНКА

Уочи рата углед народног првака стекао је Светислав Јовановић Тила (1901-), пољопривредник из села Страгара, најстарији од четворице синова Вилимона и Борике Јовановић.

У селу је кружила прича како се његов прадеда или чукундеда обогатио плачком неког свињарског трговца и желео је добротинствима да опере љагу која је можда била истинита, али је можда била и плод отровне клевете.

Страгарци су казивали да је стари Симеон имао красну и једру жену која је била прави хајдук. Једном је домамила неког богатог стоچارског трговца да купи крдо свиња. Кад је Џамбас дошао, она га је љубазно дочекала и предложила му да одседне у њиховој кући и сачека њеног мужа док се са пута врати. Служећи госта, она га је наводила на нечасне радње говорећи да га је сам Бог послао да је у овој осами разгали и овесели док јој се не врати строги муж. Гост је упитао зар се она не боји хајдука и разбојника који би могли доћи и обљубити је. Она му је одговорила да се мушких не боји и да је у стању да се одбрани од сваког насилника који покуша да је обљуби. Кад је наместила постељу госту, зачињавала га је да покуша да је обори на постељу. Гост је схватио да га ова усамљена жена заводи и обухватио је око струка. У том тренутку жена је вриснула позивајући у помоћ, а на вратима се појавио Симеон са кубуром. Прострелио је госта куршумом, а онда га је ноћу одвезао до воденице и уз помоћ жене бацио у Мораву. Његову торбу пуну дуката је присвојио и тим златом купио око двадесет хектара њива, ливада, винограда, шуме и воденицу. Због тога греха ова богата породица је, по казивању мештана, искусила божју казну, јер је велики број чланова доживео несрећу.

Породица Вилимона Јовановића је ту причу одбацивала тврдећи да су њихови преци земљу купили новцем који је зарађен товом свиња и њиховим извозом у Аустро-Угарску. Причу су, наводно, измислили политички противници и завидни кулаци.

После смрти оца, као глава породице, Светислав је умешно управљао имањем и бринуо о школовању млађе браће од којих је нај-успешнији био Драгослав.²⁷²

Драгослав је као добар ђак у породици опредељен за школу, па је после основне школе у родном селу похађао гимназију у Крушевцу. Као гимназијалац је припадао групи младих литерата коју је привукао професор књижевности Живко Јевтић својим предавањима о слободи и хуманизму и окупио их око ђачког листа „Вентури“. У тој групи су били и: Михаило Живић из Дедине, Радомир Милуновић из Мијајловца, Љубодраг Миленковић из Новог Села, Мирко Томић из Парцана и други.

Дошавши у Београд на студије медицине, Драгослав се настанио код свог земљака Владимира Мирића, родом из Милутовца, графичког радника који је био члан Извршног одбора КПЈ и посланик Уставотворне скупштине Краљевине СХС. Када је млади Драгослав Јовановић уписао студије медицине, Владимир га је примио на стан и упутио на своје раније партијске другове. Драгослав слуша предавања професора Медицинског факултета др Ђурице Ђорђевића, идеолога студентског покрета, и упознаје његову супругу Крису,²⁷³ братаницу познатог сликара Саве Шумановића из Шида, отмену и образовану салонску даму која је имала бројне и присне везе са уметницима, најистакнутијим интелектуалцима и политичарима Београда. Криста Ђорђевић је учествовала још фебруара 1922. године у оснивању Друштва пријатеља уме-

²⁷² Драгослав Јовановић је рођен 1913. године у Страгарима у имућној и бројној породици земљорадника Вилимона из Страгара и Борике рођене Таврић из Мале Дренове. Вилимон и Борика су имали четворицу синова и четири кћери. Њихови синови су били Светислав (1901-1944), Душан, Драгослав (1913-) и Симеон (1919-), а кћери: Лепосава, Душанка, Милица и Спасенија. За време немачке окупације био је секретар ОК КПЈ у Крушевцу. После ослобођења је завршио студије медицине и радио као војни лекар у Београду. Умро је 1982. године. Сахрањен је у Страгарима.

²⁷³ Криста Ђорђевић (1892-1981) је рођена у Загребу где је добила одлично образовање. Њен отац Светислав Шумановић, родом из Шида, био је познати банкар и мецена многих уметника, посебно вајара Сретена Стојановића. Између два рата отац јој купује кућу у Улици Страхињића Бана која постаје стетиште интелектуалне елите Београда. Удајом за професора Медицинског факултета, др Ђурицу Ђорђевића, госпођа Криста добија још већи углед и постаје дворска дама краљице Марије Хoenцолерн, супруге краља Александра, и добија подстицај за рад на народном здравственом просвећивању. Радила је као библиотекар и као лекарски помоћник на Кожно-венеричној клиници. Када је 1936. године проф. др Ђурица Ђорђевић изненада умро, оставши удова, госпођа Криста се још несребичније жртвује у добротворним подухватима на прикупљању помоћи за незбринуту децу, за сиромашне и гладне и постаје права добра вила за сиромаше и невољнике, будећи савест београдске буржоазије као донатора. Била је пријатељица Јосипа Броза Тита, а после рата службеник у Министарству иностраних послова.

тности „Цвијета Зузорић“. У оснивању друштва учествовали су: Бранислав Нушић, Марко Цар, Тоница Рибар, Ана Маринковић, Олга Станојевић. Име удружењу су дали по чувеној Дубровчанки која је живела у Анкони одакле је у Дубровник донела нове културне обичаје, дружење на изложбама слика и скулптура, на књижевним вечерима и концертима. Тај дух је ширило и удружење „Цвијета Зузорић“ које је имало књижевну, ликовну и музичку секцију. Удружење је добило и уметнички павиљон на Калемегдану. Ускоро ово Удружење приређује низ изложби сликара и вајара. Као отмена дама госпођа Криста се креће у елитном друштву и постаје лична пријатељица краљице Марије. Када јој је умро супруг, она неуморно ради у подухватима Црвеног крста, а истовремено учествује и у слању „Црвене помоћи“ за Русију. Мада је била дворска дама, госпођа Криста потајно симпатише Русију и помаже комунисте. Она упознаје и окупља многе младе људе спремне да се боре за преображај друштва у братску заједницу слободе, правде и једнакости.

Госпођа Криста упознаје наочитог и сталоженог студента медицине Драгослава Јовановића из Страгара и даје му препоруку с којом добија посао благајника студентске мензе. Он постаје њен поверљив сарадник, па га укључује у акцију прикупљања „Црвене помоћи“ и слање те помоћи борцима Шпанских интернационалних бригада.

Нису познати сви њени подухвати у добротворне сврхе због њене скромности и конспирације, зато се не зна колико је она учинила добра за свој род и своје пријатеље. Није била члан КПЈ јер није волела искључивост, али је чинила услуге својим пријатељима у преношењу поверљиве преписке и прибављања пасоша и виза за време својих приватних и службених путовања до Беча, Париза и Лондона.

На дан 18. јула 1936. године почео је Шпански грађански рат. На дан 19. октобра извршени су први авионски напади на армију Шпанске Републике у Мадриду. У целој Србији је организовано прикупљање добровољних прилога за помоћ Шпанској Републици. Коминтерна је позвала комунистичко руководство да организује слање добровољаца у Интернационалне бригаде за одбрану Шпанске Републике. На дан 23. јануара 1937. прва група југословенских добровољаца се придружила Интернационалним бригадама.

Као дама од угледа у друштву, Криста Ђорђевић, а, дворска дама краљице Марије, посредује код попа Антона Корошеца, министра унутрашњих дела, за групу студената, у којој се налазио и Драгослав Јовановић, да добију пасоше за путовање на Светску изложбу у Паризу 1937. године. Али са Светске изложбе студенти комунисти се не враћају у земљу, већ као добровољци одлазе илегално преко Перпињана и Пиринеја за Шпанију и прикључују се 14. интернационалној бригади у

Албасети. Ту Јовановића и другове прихвата командант логора Светозар Јовановић Бареш из Пожаревца и колега с факултета Гојко Николић са Кордуна.

Као медицинар он прати бригаду и њен борбени пут од Мадригера, преко Виља Маруце, по Арагонији. У Барселони среће легендарну Ла Пасионарију, ватрену предводницу шпанских револуционара Долорес Ибарури и слуша њене пламене говоре, које му преводе стари борци, али је он заокупљен својом санитетском, а не револуционарном улогом.

После осеке револуционарне плиме и појаве пете колоне Шпанска републиканска војска, мада потпомогнута Интернационалним бригадама, трпи поразе и после битке код Порта Буе добровољци су приморани да напусте Шпанију. Они се враћају у Француску где су интернирани почетком фебруара 1939. године у Аржалесу, а после пола године пребачени у логор Верне. Ту су били на окупу истакнути комунисти и противници владајућег режима у Краљевини Југославији: Иван Гошњак, Благоје Нешковић, Коча Поповић, Срећко Манола, Елисије Поповски, а накнадно је полиција ухапсила у Паризу Бранислава Арсенијевића Ланета из Врњачке Бање и стрпала у логор Верне, па су га другови због његове смушености и повучености сањара осумњичили да је убачени агент. Фебруара 1940. године, вероватно из логора Верне, револуционар Грга Јанкес је упутио дописницу са поздравом комунистима Врњачке Бање. У дописници која је упућена на адресу Владана Благојевића²⁷⁴ Јанкес је написао:

Улазимо у шрећу јодину шешкој живоша у лојору, шрећу јодину борбе за наше ослобођење. Захвални смо свима онима који су нас јомоћли за време од ове две јодине. Много јоздрава од мене и мојих друјова: Јанкес Грга, Влад. Стефановић, Хариш Иван, Дробњак Франц, Кайор Чего, Цар Никола, Пејар Драјшин, Жнигарич Анџон, Угванк Машија, Ковачевић Вељко, Кркљуш Марко, Пурашић Јаков, Ројина Шишефан, Рајко Вујовић, Ковачевић Иван, Смајић Сејо, Лујонић Фрањо, Лончарић Владо, Радојчевић Никола, Рус Јанкулсон, Блашковац Јоже, Ујарковић Грга, Барић Борис, Милинковић Драјшин, Пејар Пејровић, Барух, Ковачевић Мирко, Милашиновић, Млакар, Томовић Јешо, Пашко Мрдуљаш, Розман Франц, Кукоц, Машија Аресина, Ђаковић Маршин, Иван Шемац.

²⁷⁴ Владан Благојевић (1918), син др Радослава и Кринке Благојевић, био је студент из Врњачке Бање. Као напредан омладинац ступио је у Ској 1939. године, те је изабран за члана Среског комитета Скоја када је Миодраг Чајетинац Чајка био секретар. Учествовао је 1941. године у организовању народног устанка и погинуо је у борби против Немаца на Попинској реци 13. октобра 1941. године. Његов брат Бошко је убијен од стране четника 1943. године.

Укупно се потписало 36 бораца, ћирилицом само Вујевић и Чедо Капор. Занимљиво је да овде нема потписа трстеничког шпанског борца, Драгослава Јовановића, што значи да се није налазио у истом месту са Гргом Јанкесом.

У логору Верне их је пренеразила вест о слому Француске од трупа Хитлеровог Вермахта 21. јуна 1940. године. Из тог логора Драгослав Јовановић је са осталим интербригадистима протеран за Југославију. Преко Марсеља они бродом стижу у Сплит, а одатле у логор Билећа где Драгослав Јовановић остаје до новембра 1940. године. Ослобођен је, наводно, на основу петиције грађана коју су његови рођаци и пријатељи поднели властима.

Жељан идиле родног краја долази у Трстеник на славу Митровдан код своје сестре Милице (1917-), супруге трговца Живка Радивојевића, али га срески начелник упозорава да је протеран у своје место рођења и он наредног јутра у пратњи жандарма стиже у родне Страгаре. Али држава га не заборавља: после неколико дана проведених са породицом добија војни позив и упућен је на одслужење војног кадровског рока у 21. пук Вардарске дивизије у Скопљу.

Блиски комунистима су били у то време гимназијалци, а затим и студенти: Миодраг Чајетинац Чајка из Трстеника, студент права Драгољуб Катић из Богдања, студент агрономије Миодраг Недељковић и студент медицине Радослав Ђулаковић из Велике Дренове, Обрен Антић из Чаира, Милан Радивојевић из Велућа, Бранка Бркић из Пољне, ученици учитељске школе Милан Рајчевић из Трстеника, Радомир Лазић из Медвеђе, учитељи Радомир Додић из Милутовца, Радослав Бркић и Миодраг Максић из Пољне и многи гимназијалци међу којима беше најчувенији бунтовник Дамњан Максић из Пољне.

4. ПРАВНИК МОМИР ПАРАЋАНИН ИЗ ПОЉНЕ, ПРВИ ДРЖАВНИ ТУЖИЛАЦ У ПРИШТИНИ 1935. ГОДИНЕ, А ЗАТИМ СУДИЈА И ЈАВНИ ТУЖИЛАЦ У КРУШЕВЦУ, ПОСТАВЉЕН ЈЕ 1936. ГОДИНЕ ЗА УПРАВНИКА КАЗНЕНОГ ЗАВОДА У СРЕМСКОЈ МИТРОВИЦИ У КОЈОЈ СУ РОБИЈАЛЕ КОМУНИСТИЧКЕ ВОЂЕ, МОША ПИЈАДЕ И РОДОЉУБ ЧОЛАКОВИЋ

У бурним временима када је Краљевина Југославија тек стварала правни поредак у новоослобођеним крајевима и настојала да заштити уставни поредак од анархиста, сепаратиста и комуниста, значајну улогу је одиграо Момир Параћанин, правник из Пољне, који је хијерархијском лествицом напредовао у служби до помоћника министра правде и начелника одељења за казнене заводе.

Момир Парађанин је после Крушевачке гимназије студирао права на Београдском универзитету. За време студија он је упознао колеге који су се под утицајем бољшевичке пропаганде страсно предали утопистичкој идеји да преуреде друштво револуцијом. Бавећи се ширењем те идеологије, инатили су се, свађали се са колегама, тукли се са полицијом, хапшени су и злостављани и многи од њих нису ни завршили школовање и живот су провели скрајнути на рубове друштва. У исто време упознао је и оне који су били одушевљени победом српске војске и постали су заточници једне националне идеологије која је величала монархију и православље и који су лако жртвовани кадгод је постигнута нека нагодба са супарничким идеологијама. Момир је схватио да је најсигурнији пут сваког друштва остварење правде кроз доследно спровођење закона који важе једнако за све чланове друштва.

Још на студијама упознао се са Десанком Јовановић-Градишта-нац, са којом се није слагао у много чему, али је имао разумевања за њен пацифизам и комунизам. Она је постављала питање: шта је добила Србија тиме што је ушла у рат у коме је убила стотине хиљада аустро-угарских пролетера, а изгубила три пута више пролетера и оставила стотине хиљада незбринуте сирочади. А да су се пролетери ујединили и збацили ропске ланце, живели бисмо у пријатељским земљама слободе, братства и једнакости. Момир јој је одговарао да су сами пролетери јуришали на пролетере са бајонетима упереним у груди пролетера и да је задатак младих људи да се боре за правду коју гарантује кодификовано право једнако за све.

По завршетку студија Момир Парађанин је 4. марта 1924. године у Београду добио запослење као судски писар Окружног суда. Вероватно су му помогли земљаци својим препорукама, међу којима је као ратни херој и командант 11. пука Шумадијске дивизије најпознатији био генерал Војислав Томић, командант Жандармерије Краљевине СХС, а потом и командант града Београда.

Радећи савесно и педантно, Момир је брзо запажен по свом лепом рукопису и правничком језгровитом стилу изражавања, па је већ септембра 1926. године премештен за судског писара Управног суда у Београду.

Због његовог одбијања да слуша налоге политичара, Министарство правде га 30. марта 1927. године премешта за писара Првостепеног суда у Петровцу на Млави. После два месеца добија решење о премештају на место секретара Првостепеног суда у Битољу, али он не прихвата то место и не одлази тамо свестан да је то казна за доследно држање слова закона. Пошто је остао без посла, обратио се за помоћ народном посланику из Петровца који је издејствовао да се Момир Па-

рађанин 18. јуна 1927. године постави на радно место секретара Првостепеног суда у Петровцу на Млави, а 13. децембра 1928. године и за судију истог суда.

После укидања Видовданског устава и преуређења Краљевине Југославије судија Момир Парађанин је 21. марта 1931. године постављен за државног тужиоца у Лесковцу – и то без претходног курса за тај положај, који су по устаљеној пракси похађали остали тужиоци.

После више од четири године проведене у Лесковцу, Момир је 26. јула 1935. године премештен за државног тужиоца у Приштини, где је био први државни тужилац.

У круговима правника име Момира Парађанина се прочуло, па је народни посланик из Крушевца, Богољуб Кнежевић, затражио да за судију Окружног суда у Крушевцу дође угледни правник Момир Парађанин. Министар правде је 24. марта 1936. године донео решење о премештају и Парађанин се нашао у новој улози. Судија Парађанин је одмах прозreo да народни посланик адвокат Кнежевић жели да Парађанин суди по његовим упутствима, па је одлучно одбио такву сарадњу. Народни посланик Кнежевић поново тражи да се Парађанин постави за државног тужиоца. О томе је сам Парађанин написао у својој забелешци о кретању у служби и навео како је по казни премештен за управника Казненог завода:

Тада је требало да сити на снају Закон о ситалности судијској положеја, па је он, за прошекло крајко време увидео да се на мене не може ушитајти у поледу доношења одлука при пресуђењу – а шито њему као адвокату није одговарало. Премештен сам 30. августа 1936. године и постављен за управника Казненог завода у Сремској Мишровици 7. новембра 1936. године.

У Казниони Момир Парађанин је затекао многе окореле комунисте. Он им је саопштио да су дужни да се придржавају кућног реда, а он ће им изаћи у сусрет и испунити њихове захтеве који нису противзаконити.²⁷⁵

²⁷⁵ У то време на издржавању казне налазио се велики број политичких затвореника осуђен на основу Закона о заштити државе, између осталих и Моша Пијаде, који је више пута нарушавао затворски ред, јер је кришом примао писма, новине и забрањене књиге. Према свом признању управник Парађанин је два пута казнио Мошу забраном примања посета и писама по месец дана. После ослобођења органи Озне ухапсили су Момира на доставу неких бивших затвореника и намеравали су да га стрељају као члана бившег режима. Он је изјавио да је штитио затворенике и позвао се на Мошу Пијаде. Органи Озне су се обратили Моши Пијаде. Он је за Парађанина написао сведочење: „Управник Момир Парађанин је био строг, али правичан државни чиновник. Штитио је нас робијаше у границама својих могућности. Ослободите га.“

У време када је Момир дошао за управника на издржавању казне налазило се око 300 комуниста. Они су могли да се састају и воде дискусију о идеолошким питањима. Под утицајем бољшевичке теорије о јединству Комунистичке партије свако различито мишљење које се супротстављало секретару КП сматрано је за секташтво и фракционаштво. У то време у Казниони је изабран Казнени комитет КПЈ (у жаргону и преписци називан Какић) на челу са секретаром Петком Милетићем,²⁷⁶ комунистом из Црне Горе прослављеним по своме, наводно, несаломивом држању за време полицијске истраге. Петко Милетић није подносио Мошу Пијаде због његове ерудиције, оптуживао га је због опортунизма и удворништва према управнику затвора, чији портрет је Моша сликао како би, наводно, од управе остварио привилегије – да у затвору добија књиге, новине и писма.

У затвору је настала велика полемика између присталица Петка Милетића и противника које је предводио Моша Пијаде. Петка Милетића је подржавао и сам секретар КПЈ Милан Горкић, али ускоро је и он смењен и 1937. године члан ИК Коминтерне, Дмитриј Мануилски, поставио је на чело КПЈ Јосипа Броза који је добио мандат да учврсти јединство КПЈ, али није био познат у редовима чланова Партије јер се користио бројним лажним именима и пасошима и у то време боравио у Паризу.

Моша је желео да раскринка Петка Милетића као фракционаша и издајника, јер је преко својих адвоката сазнао да је он, наводно, полицији одао велики број својих партијских другова. Успео је да од управника затвора Парађанина добије дозволу за одлазак у Београд на клинику ради операције. На клиници су га посетили пријатељи и он је успео да пошаље извештај генералном секретару КПЈ у Паризу, не знајући да је то бравар Јосип Броз, са којим је заједно робијао у Лепоглави и радио у електричној централи затвора, такозваној Муњари. Јосипу Брозу Мошино писмо однео је у Париз књижевник Марко Ристић. Јосип Броз је упутио писмо Казненом комитету са потписом Ђаћа у коме обавештава да Дјед (Коминтерна) захтева да се Какић очисти од фракционаша. Тито је дао подршку Моши као старом револуционару, а Петка Милетића назвао хохштаплером и поново упозорио Казнени комитет да одстрани фракционаше, па је Петко избачен из Партије.

²⁷⁶ Петко Милетић (1897-1943), псеудоним Шепо и Данило, политички радник, члан ЦК КПЈ, ухапшен 1932. године и осуђен на 7 година затвора. У Казниони Сремска Митровица био је секретар Казненичког комитета КПЈ. Оптужен за фракционаштво и искључен из КПЈ, по изласку са робије отпутовао у Москву где се оженио правницом Олгом Николајевном, службеницом Адвокатске коморе. Страдао је 1943. године у чисткама.

Године 1939. Моша је изашао из затвора. Спријатељио се са Лепосавом Нешић, која се недавно вратила из СССР-а где је живела заједно са Јеленом, ћерком из брака са професором Владимиром Нешићем, комунистом, који је, као секретар „Црвене помоћи“, наводно, извршио самоубиство бацивши се 1929. године кроз прозор истражног затвора. Комунисти су његово самоубиство приказивали као злочин полиције, која га је убила, а затим бацила кроз прозор.

Јелена Нешић се удала у Москви за Руса, а Лепосава се вратила у Београд.

У то време у Сремску Митровицу долази да ради и Десанка Јовановић-Градиштанец као грађевински инжењер. Она је са својим другом Андријом Тирком одржавала везу између Моше Пијаде и партијског чланства у Војводини, а по изласку Моше Пијаде са робије она је посредовала да се ожени њеном школском другарицом из Крушевачке гимназије, професорком Лепосавом Петровић, удовицом Владимира Нешића. Моша и Лепосава су се 1940. године узели у Београду, али су се регистровали тек после рата.

Десанка Јовановић је често послом долазила у затвор да потражи кажњенике добровољце за извођење грађевинских радова у Сремској Митровици. Десанка је Моши служила као веза са неким пријатељима на слободи, као пријатељица управника Момира Парађанина она је слободно долазила у Казниону у свако доба.

Почетком 1937. године кројач Бошко Савић је сазнао да је Момир Парађанин, правник, родом из Пољне, премештен у Сремску Митровицу за управника Казнионе у којој је, поред многих комуниста, робијао и његов партијски друг и пријатељ Моша Пијаде. Бошко је послао писмо свом братанцу Милети-Мики Савићу који је радио као шеф железничке станице у сремском селу Платичеву код Руме:

Драћи Микице,

Сазнао сам да је ових дана наш земљак Г. Момир Парађанин премештен из Лесковца у Сремску Митровицу за управника казамата. Молим те провери ово и уколико се осведочиш да је ово тачно, иди до Момира и замоли га да ти омогући да обиђеш мога друга и сарадника Мошу Пијаду. Јави ми како је он и наши остали у казамату. Твој чика Бошко.

Мика Савић је отишао у Сремску Митровицу. Кад је чуо да се Бошко занима за најчувенијег затвореника, Момир је повео Мику до Мошине тамнице која је пре личила на радни кабинет неког научника. Омален сто је био претрпан књигама и рукописима. Моша Пијаде је приводио крају превожње Марксовог *Капитала* још у Лепоглави. У то време Родољуб Чолаковић, кога је Моша звао „калфа“, помагао је „мај-

стору“ тражећи у великом немачко-српскохрватском речнику значење појединих речи. Сада је Моша почео да учи кинески језик, јер је био полиглота.

„Обрадовао се поздравима из Трстеника. Интересовао се за Бошка Савића и Михајла Јоцића из Врњачке Бање. Са себи својственим хумором рекао ми је да су стигли нови другови у казамат и да ту новост уз поздрав пренесем свом стрицу.“ – сећао се Бошков братанац, Милета Савић, дугогодишњи шеф Железничке станице у Трстенику.

5. АДВОКАТ РАДОМИР МИЛУНОВИЋ И УЧИТЕЉ ЖИВАДИН АПОСТОЛОВИЋ ПРЕДВОДЕ МЛАДЕ ТРСТЕНИЧКЕ КОМУНИСТЕ СПРЕМНЕ ДА СЕ БОРЕ ЗА ОСТВАРЕЊЕ НОВОГ СВЕТА ПРАВДЕ И ЈЕДНАКОСТИ

Млади трстенички комунисти, задојени идејама ширења социјализма као светског процеса и перманентне револуције која ће преобразити свет, дружили су се са старим социјалистима Бошком Савићем, Дојчином Савићем и Александром Бабовићем, Милицом Градиштанац, али они нису били учлањени у нову организацију.

Браћу Благоја, Василија и Дојчина је био глас да су још за време аустроугарске окупације сарађивали са окупатором, па су сматрани за непоуздане грађане који се понашају као трска на ветру. Пекар Дојчин је френтовао у Аустрији и радио је, наводно, на једном броду „Кунар“ компаније пре него што је дошао у Трстеник и отворио пекару, па је још увек уздисао за Аустро-Угарском, мада су се проносили гласови да је, у ствари, у то време био у Бугарској. Од својих старих партијских пријатеља примао је разне социјалистичке брошуре које су преко Загреба стизале из иностранства. Неки тајанствени странци су свраћали у његову пекару наспрам Васиного плаца и доносили му часопис „Балканска федерација“ који је уређивао Ђука Цвијић, извесно време секретар ЦК КПЈ, љути партијски противник Симе Марковића.

За време намесништва кнеза Павла јављају се нови комунисти које регрутује Коминтерна.²⁷⁷ Мада није припадао организацији, близак комунистима је био загребачки јуриста, адвокатски приправник др

²⁷⁷ Трећа комунистичка интернационала (Коминтерна) је основана у Москви на иницијативу Лењина 4. марта 1919. године, када је одржан Први конгрес, који је формирао Извршни комитет. Први председник је био Григориј Зиновјев, а секретар Георги Димитров. После њега председник је био Николај Бухарин, а од 1928. године Георги Димитров. Последњи Седми конгрес КИ одржан је од 25. јула до 20. августа 1935. године у Москви, уз учешће 65 партија од 76 учлањених. На овом конгресу су учествовали и чланови КПЈ: Милан Горкић, Благоје Паровић, Владимир Чопић и Јосип Броз. Због фракцијских борби у КПЈ и неслоге у руководству члан ИК Коминтерне, Дмитриј Мануилски, 1937. године поставио је за генералног секретара КПЈ Јосипа Броза Валтера, који је тада радио у Балканском секретаријату Коминтерне.

Радомир Милуновић²⁷⁸ из Мијајловца. Као ученик Крушевачке гимназије он се дружио са скојевцима Михаилом Живићем из Бивоља, Мирком Томићем из Парцана, и потоњим питомцем Војне академије Љубодрагом Миленковићем из Новог Села са којима је сарађивао као литерата у ђачком часопису „Вентури“. Студирао је права у Београду, али је дипломирао у Загребу где су дипломирани јуристи стицали звање доктора права, па су и њега пријатељи ословљавали надимком Доктор. Кратко време уочи рата је радио у Београду где се оженио једном професорком која је боловала на плућима и 1938. године умрла. Милуновић ради као приправник у канцеларији адвоката Аце Станојевића, а затим долази у Трстеник и станује код свог рођака, ковача Миладина Милуновића Киће. Мада је имао посао у Београду, млади адвокатски приправник је остао у Трстенику очаран гимназијалком Мирославом,²⁷⁹ ћерком кафеције Сиде, која га је служила у кафани „Европа“ док је клијентима састављао тужбе, молбе, уговоре и разне судске поднеске. Ту се прочуо као заступник сиротиње пред судом... Милуновић се заноси идејама социјалне правде, он се попут романтичног јунака ватрено бори за своје идеале, брани пред судом правду и сиротињу, понижене и увређене сељаке и пролетере... Тиме стиче углед у чаршији, али је њему стало да задобије љубав Мирославе која је била осетљива на људске патње, али иако је била из богате породице за време распушта је помагала у кафани, дочекивала, служила и испраћала госте. Са доктором Милуновићем је волела да прича о књижевности и уметности, о Дучићу, Крлежи и Црњанском, али и о модерним схватањима љубави, о Фројду, Бергсону и Андреу Бретону, о уређењу совјетског друштва. Мада га је ценила и волела, она, спутана патријархалним васпитањем, одбија да се уда за њега због осуде слободне љубави и омразе комуниста у чаршији и посвећује се студијама медицине. Разочаран, све више се дружи са младим комунистима Живадином Апостоловићем, Обреном Антићем, Драгољубом Катићем и постаје побуњеник против владајућег поретка.

У читавој земљи народ је негодовао због одбијања кнеза Павла да успостави трговинску, културну и дипломатску сарадњу са Совјетским Савезом. Многи људи у Краљевини Југославији нису могли да

²⁷⁸ Радомир Милуновић (1912-1943), син учитеља Вучића је рођен у селу Мијајловцу. После основне школе у родном месту, похађао је гимназију у Крушевцу, а затим студирао права у Београду, дипломирао у Загребу. Радио је као адвокатски приправник у Београду, Крушевцу и Трстенику. У Априлском рату 1941. године је заробљен, али је успео да побегне из логора. Године 1942. је ступио у Расински партизански одред и погинуо у Стублу 20. јануара 1943. године у сукобу са четницима. Са невенчаном женом Анком имао сина Боришу (1942).

²⁷⁹ Др Мирослава Милосављевић (1921-1991), ћерка винара и кафеције Исидора Милосављевића, је завршила студије медицине у Београду и радила као лекар у Врњачкој Бањи. Пошто су њена браћа Миодраг (1924-) и Бранимир (1926-) напустили земљу 1945. године, она се старала о остарелим родитељима.

схвате да словенска држава Срба, Хрвата и Словенаца нема пријатељске односе са највећом словенском државом Совјетском Русијом. У Трстенику је Бошко Савић у кафани „Босна“ јавно говорио:

„Да ли је то разумна политика када не смемо да сарађујемо са нашом браћом Русима, а слободно сарађујемо са Немцима који су нас засипали кишом челика, убијали, спаљивали села, стрељали, вешали... Па наш први намесник кнез Павле је рођен у Петрограду од оца Арсена, Карађорђевог унука и руске принцезе Ауроре Демидов!“

„Кажи то кнезу Павлу, а не нама.“ – говорили су му трстенички опанчари и кројачи.

Бошко је за кафанским столом написао писмо кнезу Павлу:

Кнеже,

Не сумњам да у вашим венама тече крв неумрлој војска Карађорђа. Ако нисам у заблуди, ојроситиће што Вам одузимам од времена. Као човек из народа ја вас молим: окрениће се ка истоку одакле се и сунце рађа и тамо тражитиће јаранцију за просјеришће своја народа. Оканиће се шрулоја Запада. Манијак Хитлер и његов сабраћо Мусолини уз помоћ буржоаско-империјалистичке клике светићу поробиће све мирољубиве народе. Једна једина земља на кули земаљској, која је највише осетила уштеђавање и која је у стању да сиречи поробљавање народа јесте Совјетска Русија која је једина свесна да све империјалистичке силе дају сјоразумно манијаку Хитлеру земљу по земљу. Ми смо пред рајом. Протишће нас ова фашистичка машина – као да нисмо ни постојали, код оваквих власнодржаца, ако не склопиће савез са Совјетском Русијом, која је једина јаранција слободе и просјеришће јужних Словена...

Примиће изразе мој дубокој поштовања,

*Божидар Савић, кројачки радник из Трстеника*²⁸⁰

Уместо одговора кнеза Павла, срески начелник је наредио да приведу кројача Бошка и изгредио га:

„Чујем да својим пашквилама додијаваш и самом његовом височанству кнезу Павлу! Као да не знаш да твоја православна мајчица Русија више не постоји од када је твој Лењин забранио православље, отео и присвојио имовину грађана и пострељао цара Николу и његову жену и нејаку децу и сада Стаљин влада као Џингис-кан! Да више нисам чуо да ти, један абација, бистриш светску политику!“

²⁸⁰ По казивању Милете Савића, ово писмо је дошло у руке једног генерала који га је у дипломатском лову на Фрушкој гори октобра 1940. године показао совјетском амбасадору, Виктору Плотићу, као доказ колико српски народ гаји братска осећања према Русији. За време окупације Гестапо је открио то писмо и ухапсио Бошка Савића и он је као талац стрељан у Крушевцу 23. јануара 1943. године.

Као сјајна звезда пред Други светски рат је засјао у Трстенику млади учитељ из Богдања Живадин Апостоловић. Још као ученик Учитељске школе у Јагодини он је упознао социјалистичке идеје Светозара Марковића и поглед на свет др Симе Марковића и закључио да је остварење новог друштва на прагу, само да га прихвати што већи број младих људи. На његово опредељење је веома много утицао његов старији колега, учитељ Ђорђе Максимовић. Живадин је после завршене школе добио место учитеља у Богдању. Међу сеоском омладином је проповедао борбу против капиталистичког изабљивања радника и искоришћавања сељака и залагао се за удруживање, за оснивање на-бавно-продајних и сељачких радних задруга. Он изгара као народни просветитељ: учлањује пољопривреднике у народну читаоницу, води их на пољопривредне изложбе, окупља групу младића у радну задругу која добровољним радом производи циглу за задружни дом у Богдању и учи их о класној борби, братству и једнакости, организује поправку путева и притом и сам се први лаћа крампа и лопате.

Тада су многи схватили да после изборних надметања радикала и опозиције, када су избори постали једна врста јалове забаве за народ, долазе млади, школовани и напредни људи који истински теже да просвете раднике и сељаке, па су на комунисте сада све више људи гледали с поштовањем и прихватили су учешће у акцијама.

Знајући да искористе буђење занимања за социјалну правду, појавили су се емисари КПЈ да привуку у свој табор младе људе са нај-већим угледом и тако увере Коминтерну да нису шака фанатичних за-вереника већ моћна револуционарна снага. Према неким тумачењима нови генерални секретар КПЈ Тито је добио име по скраћеници Трећа интернационална тајна организација (Тито). Нови секретар Окружног комитета КПЈ у Крушевцу правник Милош Минић је о Светом Николи 1940. године дошао у Богдање и званично пријемом десетак чланова створио партијску ћелију која је постала језгро организације КПЈ у Тр-стенику. За првог секретара ове партијске ћелије поставио је учитеља Живадина Апостоловића. Поред мештана Богдања, овој организацији су приступили студенти, учитељи и сељаци, који су сматрани за на-предније.

6. МИРОВНИ ПОКРЕТ У КРУШЕВАЧКОЈ ГИМНАЗИЈИ 1935. ГОДИНЕ ЗА СТУПАЊЕ У НАРОДНИ ФРОНТ СЛОБОДЕ КАО КОМУНИ-СТИЧКИ ПОДУХВАТ ПРОТИВ РЕЖИМА И СТРАДАЊЕ УЧЕНИКА ДАМЊАНА МАКСИЋА

Године 1935. расте затегнутост у Европи због отворених захтева Немачке и њеног канцелара Адолфа Хитлера да се изврши ревизија Версајског мира. Пред новом опасношћу од ревизије мировног уговора

и стварања војних савеза уз заобилажење Друштва народа, Комунистичка партија Југославије на челу са Централним комитетом и секретаром Миланом Горкићем диже свој глас и по упутству Коминтерне оснива мировни покрет који тежи да уједини све леве снаге за борбу против ратних циљева буржоазије.

Овај покрет добија назив Народни фронт или Народни фронт слободе и укључује као своје циљеве борбу за демократска права, националну равноправност и као прави циљ свргавање монархије и стварање Федеративне Републике Југославије. Због противуставног деловања ова комунистичка акција је потпадала под одредбе антидржавне делатности.

Ученик Дамњан Максић је био истакнут члан Литерарне друштвене „Напредак“, као и удружења скаута. По природи радознао почео је проучавати комунистичку литературу и даље је ширити. Он је од старијих другова скојеваца укључен у такозвани светски мировни покрет Народни фронт који се борио против рата. У то време бесни рат у Шпанији и Абисинији, а Немачка се отворено спрема за рат. Многе напредне организације се залажу за зближавање омладине и радника и спречавање новог светског пожара. Комунистичка партија Југославије се укључује у мировни покрет јер тиме придобија омладину за своје циљеве. У то време масовљење КПЈ је први задатак који пред њу ставља Коминтерна, јер у то време она броји само неколико хиљада чланова у целој Југославији.

Пред крај првог полугодишта школске 1937/1938. године приведени су од стране полиције Милета Буцек, ученик VIII разреда и Дамњан Максић, ученик VI разреда због комунистичке акције. Уз пријаву је дошао захтев власти да се изгредници искључе из гимназије без права уписа у друге школе. Директор Гимназије је о томе обавестио Министарство просвете и предложио да се сачека одлука Суда за заштиту државе.

На седници Наставничког већа разредни старешина Цветковић је прочитао саслушање Милете Буцека. Ту се истиче да су Буцек и Максић присуствовали мировној конференцији Народног фронта слободе у пољу код железничке станице у Крушевцу коју је држао комуниста Риста Николић, сада у судском притвору. На тој конференцији он је читао свој рад о ставу средњошколске омладине према рату, који је спремио да прочита на једном састанку Литерарне дружине „Напредак“.

Затим је проф. Димитрије Вујисић, разредни старешина VI_б прочитао саслушање ученика Дамњана Максића, који је протествовао, мада није из обазривости учествовао на конференцији. На саслушању Буцек се бранио да није знао да је састанак био у вези са комунисти-

чким мировним покретом и истакао да се са студентом Ристом Николићем познаје из удружења скаута. Максић је пред Наставничким већем изјавио да се дружи са неким студентом Цветковићем. Он је рекао да је сам дао назив том састанку мировна конференција. И он је тврдио да се са осумњиченим за комунизам Ристом Николићем познаје из скаутског удружења и да му је Николић давао књиге Нолитових издања. Буцек је био секретар, а он Максић, подсекретар Бачке Литерарне дружине „Напредак“. На питање зашто је тражио Буцека сутрадан по његовом хапшењу, Максић је одговорио да је желео да га обавести да неће моћи да дође на седницу на којој је требало да води записник.

На овој седници Наставничког већа је Милета Буцек искључен из школе без права уписа у друге средње школе у Крушевцу, а Максић је искључен из Крушевачке гимназије у току две школске године.

ГЛАВА XXII – ОКУПЉАЊЕ ЧЕТНИКА, СОКОЛА И БОГОМОЉАЦА ЗА ОДБРАНУ ОД НАСРТАЈА ФАШИЗМА И КАТОЛИЧКОГ ЕКУМЕНИЗМА

1. ЧЕТНИЦИ ТРСТЕНИЧКОГ СРЕЗА ПОД ВОЂСТВОМ БОГДАНА ГОРДИЋА НА ГРОБУ ВОЈВОДЕ ЛУНЕТА У ВРЊАЧКОЈ БАЊИ СЕ ЗАКЛИЊУ НА ВЕРНОСТ КРАЉУ И ОТАЏБИНИ ДОК КРУЖЕ ГЛАСОВИ ДА ВЕЛИКЕ СИЛЕ ПРИПРЕМАЈУ РАСПАРЧАВАЊЕ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

После Првог светског рата обновљена је четничка организација 1921. године и тада је носила име „Удружење четника за слободу и част отаџбине“. Четници су имали и своје знамење: црну заставу са мртвачком главом у средини, а на копљу је био бели орао са натписом „За слободу и част отаџбине“. Вође ове организације су били стари четници, који су учествовали у борбама од 1904. до 1918. године. Касније, 1924. године, настају још два удружења: „Удружење српских четника за краља и отаџбину“ и Удружење српских четника „Петар Мркоњић“. Први председник је био Пуниша Рачић.

Ова удружења су настала цепањем првог удружења. Главни одбори су се бирали сваке године на Ђурђевдан. Седиште сва три удружења су била у Београду. Слава свих удружења је био Видовдан. Године 1925. удружења четника су се ујединила. Председник је од 1929. до 1932. године био Коста Миловановић Пећанац. Тада је у овом удружењу дошло до поделе. На једној страни су биле војводе Илија Трифуновић Бирчанин и Душан Димитријевић Дуле из Медвеђе, а на другој Коста Пећанац.

Године 1936. се оснива Удружење старих четника. На челу овог удружења је био војвода Илија Трифуновић Бирчанин. Поред њега истицали су се војвода Душан Димитријевић Дуле из Медвеђе, Милосав Јелић и Душан Илић. Ово удружење је учествовало у демонстрацијама против Конкордата Краљевине Југославије са Ватиканом.

Удружење четника за слободу и част отаџбине издавало је новине „Југословенска стража“, а Удружење старих четника лист „Југословенски четник“ који је излазио у Загребу.

Четничка удружења су била надстраничка, али су се појединци везивали за странке. Илија Бирчанин и Коста Пећанац су били присталице југословенства, а Пуниша Рачић се залагао за Велику Србију. Разлог цепања удружења био је резултат сујете и личних амбиција.

Тајанствене су биле везе са четничким војводама и са краљевским двором Богдана Гордића, дошљака из Мостара, четника војводе Лунета и старешине трстеничких сокола. Није била позната ни његова мисија у Трстенику, али се зна да је по декрету са највишег места он постављен за старешину четничке организације у срезу Трстеничком, мада ником нису били познати никакви његови подвизи за време рата. У Трстенику је одмах по доласку добио намештење код трговца дрвима и житом Момира Павловића Дрље, родом из Прњавора, а убрзо после тога постао је председник Удружења четника у срезу Трстеничком, а потом старешина среске организације „Југословенски соко“.

Међу онима који су ценили Богдана Гордића као честитог и достојанственог патриоту био је адвокат Никола Исаковић, који је у Трстеник дошао 1936. године из Београда са супругом, сином Антонијем и ћерком Бранком да се лечи од дијабетеса лековитим врњачким минералним водама. Адвокат Исаковић је у недостаку времена уступао Богдану Гордићу писање молби и жалби које је он писао лепим рукописом и китњастим стилем. Имајући у виду поштење адвоката Исаковића, када је његов син гимназијалац Антоније (1923-) септембра 1941. године ухапшен од стране Немаца, војвода гочки, Богдан Гордић, издејствовао је његово ослобађање.

Није сачувана одлука Главног одбора Удружења четника за одбрану отаџбине, али се зна да је после погибије првог председника овог удружења војводе Драгутина Јовановића Лунета за председника Удружења четника у срезу Трстеничком постављен Богдан Гордић, Србин православне вере, родом из Мостара, намештеник по занимању. Он је постављен за старешину трстеничких четника и у исто време за старешину сокола након трагичне смрти краља Александра у Марсељу 1934. године када су све српске патриотске организације схватиле сми-
сао стихова: „Ланци нам се кују клети...”

У трстеничком срезу је било неколико стотина чланова Удружења четника, од тога је само у Врњачкој Бањи било уписано 1935. године 198 чланова.

На углу Љубостињске и Улице цара Душана, преко пута хотела „Јадран“ налазио се хотел „Топаловић“ који је подигла породица Миодрага Топаловића из Дубља још пре Првог светског рата. Топаловићи су се обогатили израдом и продајом млинског камења од дубљанског кварцног камена. Али као кафеције нису били успешни, па су хотел издавали под закуп.

Ту се најчешће бистрила политика уз чокањ препеченице, шљивовице или комовице, или уз чашу румене ружице из Парлога, Царина, Орловца или са Благодина, из сунчаног виногорја трстеничке околине. Ту су се окупљале углавном присталице режима, а у пространој сали су се одржавале игранке, позоришне представе, свадбе и предизборни зборови.

Радознали гости уз кафу и чашицу радо су слушали политичке тираде народног адвоката Богдана Гордића, који је пленио саговорнике својом господственошћу и речитошћу. Он је препричавао своје разговоре са високим званичницима, наводио њихове речи, описивао своје сусрете и познанства, неретко још из времена комитовања.

Грабовчани су често, долазећи у град, слушали неку галаму која је допирала из чаршије и умиривали своје госте који први пут долазе у Трстеник:

„То се газда Дрља свађа са својом конкуренцијом. Изгледа као да ће да изгину, али они ће после пола сата пити заједно кафу као да ништа није било.“

Газда Момир је примио на посао Богдана Гордића као намештеника да му води књиге и преписку. Зли језици су говорили да је газда Дрља, како су га подругљиво звали, примио јефтиног „дрвеног адвоката“, јер је волео да се тужака, а није имао поверења у праве адвокате. Иако није био адвокат, Богдан је имао широко образовање за уске чаријске погледе, био је добар говорник, неговао лепе манире, био је елегантан, љубазан и комуникативан. Био је вешт у састављању тужби, жалби и молби и радо се појављивао као заступник газде Момира Павловића на суду. Он је стекао углед праведног човека, јер је бесплатно писао тужбе, молбе и жалбе неписменим сељацима, што је једило адвокате, па су му дали надимак „дрвени адвокат“. Али он је тиме задобијао наклоност народа и чекао тренутак када ће се домоћи власти.

Први старешина Удружења четника у срезу трстеничком био је војвода Луне. Када је он погинуо изрешетан мецима жандарма у Нишу 1932. године, на његово место је постављен дотле мало познати бивши четник Богдан Гордић.

Нови старешина четника у срезу трстеничком постао је Богдан Гордић. Али због озлоглашености комита, у Хрватској, и у Македонији и Босни, српска четничка удружења нису регистрована, мада је њихова организација постојала под називом Народна одбрана.

Удружење четника за слободу и част отаџбине у Краљевини Југославији је било најмасовније. Оно је 1935. године имало 430 пододбора и око 213.210 чланова, а 1938. године имало је око хиљаду пододбора и око пола милиона чланова.²⁸¹

Године 1936. чланови Удружења четника у сарадњи са Соколима приредили су свечано откривање Споменика витешком краљу Александру²⁸² у Врњачкој Бањи. Спомен-бисту је извајао 1936. године скулптор Иван Палека. Постављена је била на постамент од црног јабланичког мермера висине око 3,5 m. На овој патриотској свечаности четници су у својим говорима изразили спремност да се поново боре за одбрану Отаџбине.

Године 1940. у Удружење четника у сарадњи са Соколима приредили су свечаност у Врњачкој Бањи на којој је откривена Спомен-чесма краља Петра II, старешине „Југословенских сокола“. Овој свечаности присуствовао је и сам престолонаследник Петар II Карађорђевић.

Године 1940. Министарство војске и морнарице Краљевине Југославије донело је одлуку о формирању Јуришне, односно Четничке команде и специјалних четничких батаљона.²⁸³

Док се Богдан бавио тајновитим састанцима, соколима и четницима, његова млада невеста Лепа Вида, уместо да рађа децу, почела је нагло да вене. Кад је Богдан открио слабост невесте, он је с њом посетио лекаре др Милутина Стојадиновића Бикицу, др Саву Станојевића, др Љубодрaга Ђорића и др Душана Радића из Врњачке Бање који су открили да млада невеста болује од туберкулозе. Богдан због тога није обесхрабрен. Он је са витешком оданошћу и стрпљивошћу Видосави указивао велику бригу и пажњу, чиме је стекао још већи углед у чаршији. Лети је по препоруци лекара са Видосавом одлазио у планинско село Лободер, где је она боравила у кући Стојадиновића и код њихових

²⁸¹ Александар Стаматовић, *Истина о четницима*.

²⁸² Споменик краљу Александру у Врњачкој Бањи је после ослобођења срушила Озна, а погрсје бацила у неки подрум јер је ЦК КПЈ овог монарха прогласио за фашистичког диктатора. Тек 2006. године академски вајар, Драгиша Обрадовић, извајао је реплику првобитног бронзаног погрсја краља Александра које је на годишњицу његове погибије свечано постављено на исто место.

²⁸³ Четнички покрет је створен као ослободилачки, одбрамбени и патриотски покрет. На дан 1. априла 1941. године Министарство војске и морнарице је наредило да се штаб Јуришне команде претвори у штаб Четничке команде, а седиште из Новог Сада да се премести у околину Краљева.

бачија, шетала шумама и пашњацима, ишла за стадом са пастирицама, брала мирисно пољско цвеће, лековито биље и шумске јагоде, пила козје млеко и умивала се на бистрој Јелачкој реци. Али сенка смрти се надвила над младом невестом Богдановом и она је преминула суморног зимског дана, 19. фебруара 1940. године, док је Моравом звиждала кошава.

Оставши удовац, Богдан брине о Видиној сестри Наталији и мајци Ружи Костић и тиме у граду стиче углед племенитог човека. Сав свој иметак Богдан Гордић је уложио да вољеној преминулој супрузи Видосави подигне најлепшу гробницу на трстеничком гробљу. Склопио је уговор са београдском фирмом „Бертото“ о изради споменика од белог мермера са бронзаном статуом у класичној одори. Споменик је израђен у Београду, а бронзана статуа у природној величини са ликом лепе Виде је изливена у Фиренци у радионици „Битолоти“.

Једног дана 1941. године Трстеничани су на самом улазу у гробље код Расадика угледали бронзану скулптуру Лепе Виде, у класичној одори са погруженим погледом, персонификацијом туге. Статуа је извајана по моделу барокне Мадоне у сцени Пиета (Оплакивање Христа).

Познато је само да је споменик Видосави Гордић на Старом гробљу у Трстенику пројектовала и подигла од белог мермера Уметничко-клесарска радионица „Бертото“ из Београда. Крај мермерне стеле постављена је бронзана статуа жене у класичној тоги као персонификација оплакивања рано преминуле Видосаве.

Ово најзначајније споменичко уметничко дело у Трстенику и данас делује као велика мистерија. Грађани су се питали откуда је дошла ова класично извајана статуа заогрнута плаштом са богато набораном драперијом.

Овај тип статуе представља Богородицу крај распетога Христа која је, обузета болом, прислонила своју леву руку на образ. То је алегорија оплакивања, настала у средњем веку, која је добила типичан изглед у доба ренесансе као такозвана *Mater dolorosa*, која је развијена у католичком свету и постављана на гробницама угледних грађана. Пошто представља копију познатог модела, статуа на гробу Видосаве Гордић нема ознаку аутора, али је највероватније њу извајао Аванти Бертото један од чланова ове познате београдске уметничко-занатске радионице. По казивању проф. Радојке Агатоновић-Лазовић (1915-2012) из Трстеника, која је добро познавала Видосаву, статуа на гробници има лик рано преминуле Богданове невесте. Овај тип скулптуре жене која оплакује смрт је општепознат у уметности, скулптура снажно шири осећање погружености и трагике. То осећање побожне тишине ова скулптура зрачи широм читавог гробља.

Ђовани Бертото,²⁸⁴ родоначелник ове фамилије, дошао је из Италије 1880. године. После скромних почетака он је 1911. године откупио неколико плацева и саградио каменорезачку радионицу у Београду (Гробљанска 23). После Првог светског рата то је била највећа каменорезачка радионица у Београду. У радионици „Бертота“ је вршена занатска обрада камена. Израђивани су архитектонски елементи за фасаде, пластични украси за ентеријере и екстеријере, степеништа, споменици, капеле, гробљанска пластика. Ђовани Бертото је имао три сина: Анђела, Авантија и Марија.

Власник уметничко-занатске радионице у Београду Ђовани Бертото је одржавао пословне везе са уметничким радионицама у Фиренци, па је ова статуа изливена тамо као реплика неке старије скулптуре.

Оставши без обожавањене жене, Богдан Гордић је све своје време посветио добробити Трстеника. Бодрио је омладину, величао српску прошлост и српску част, корио своје суседе и пријатеље за себичност, кукавичлук, јадиковање над судбином и малодушност и истицао потребу међусобног поштовања и братске слоге.

У кафани „Касина“, која је била власништво учитеља из Медвеђе, Марка Богојевића, познатог подофицира из 19. пука Шумадијске дивизије, окупљали су се гости познати по својој оданости круни и двору Карађорђевића. Ту су били гости и капетан Божидар Милановић, као и други солунци, затим учитељи и наставници, судски чиновници и лекари. Богдан Гордић као најупућенији у светску политику је једном пред кафанским друштвом почео да разматра најновије потезе југословенске владе и закључио:

„Сматрам да кнез Павле не би смео много да попусти Хитлеру!“

Тада је учитељ Милан Петровић, управитељ Грађанске школе, снужено рекао:

„Господине Гордићу! Кнез Павле нема други избор. Хитлер је без опањеног метка заузео Аустрију, поцепао Чешку и Словачку, прегазио Пољску, Француску. Сада се спрема да покори целу Европу. Ко му се одупре, само гура народ пред тенкове и топове да узалуд гине.“

„Господине Петровићу! Такво кукавичко држање би наше власти требало да кажњавају, а паничаре да затварају. Запамтите, никада Немац неће више смети да уђе у Југославију, јер зна како је прошла велика Аустро-Угарска. А ако се Хитлер усуди и нападне нас, ја ћу морати да вас убијем као њиховог човека. Зато, пазите шта говорите!“

²⁸⁴ Аванти Бертото је у Италији завршио уметничку академију, одсек за вајарство, а бавио се и астрономијом. Његов брат од стрица, Ђовани, рођен је у Ватикану у Италији. Тамо се бавио каменорезачким занатом. У Београд је дошао на Авантијев позив и бавио се уметничком обрадом камена и израдом портретне пластике. Од 1933. до 1940. године Ђовани је излагао са југословенским и београдским уметницима у Павиљону „Цвијета Зузорић“.

Пред овом претњом сви су заћутали. Ова изјава је подигла самопоуздање грађана у Југословенску војску и углед Богдана Гордића у Трстенику, јер су многи грађани поверовали да он има везе са двором Карађорђевића и да он поуздано зна да ће Југославију бранити Руси и Енглези.

Богдан Гордић је, радећи код трговца Момира Павловића Дрље и послујући са огревним дрветом, одлазио у села окружена шумом ради набавке дрвета, тамо упознавао терен, склапао пријатељства са људима, придобијао њихово поверење посредујући у општини и срезу за њих. На тај начин Богдан Гордић је придобио мноштво сељака из планинских села на обе стране Западне Мораве који су постали његови следбеници и чланови четничке организације. Он је, обилазећи села, упознао пределе покривене шумом, тако да је у случају рата могао да дигне на оружје велики четнички одред и да обезбеди логор за четнике.

Тај тренутак му се указао кад су у Трстеник ушла немачка захуктала борна кола априла 1941. године. Када су сви око њега били заплашени и изгубљени, он је био сталожен. Умиривао је људе око себе речима:

„Не бојте се! Рат је, горе не може да буде!“

Трудио се да људима улије поверење и самопоуздање. Годио му је да га уважавају као сталоженог и хладнокрвног вођу и заштитника слабих. Уздао се у своју мудрост. И заиста, вешто је преговарао са Немцима као са себи равнима, ризикујући да га не ухапсе. Био је уверен да ће из сваке ситуације наћи излаз. Имао је обичај да у општем метежу разговор са застрашеним и ојађеним људима заврши библијском изреком: „Будимо мудри као змије и невини као голубови!“

2. БУРА ОКО КОНКОРДАТА 1937. ГОДИНЕ КОЈУ СВОЈИМ ВАТРЕНИМ ГОВОРИМА РАСПИРУЈЕ ВЛАДИКА ЖИЧКИ, НИКОЛАЈ ВЕЛИМИРОВИЋ, А КОРИСТЕ ВОЂЕ ОПОЗИЦИЈЕ У ЈАВНИМ ИСТУПИМА У ТРСТЕНИКУ И ВРЊАЧКОЈ БАЊИ

Председник Владе Краљевине Југославије, др Милан Стојадиновић, сматрао је да у окружењу Италије и Немачке Краљевина Југославија може опстати само као неутрална држава. Узор му је у свему била Швајцарска.

У Загребу нису престајали немири. Осокољени избегавањем власти да за сваки преступ полиција приводи преступнике, порески обвезници су одбијали да плате порез „српском краљу“ и спречавали моткама и вилама, а често и оружјем пленидбу имовине због пореског дуга. Протестима се придружила и Католичка црква, жалећи се да није рав-

ноправна са Српском православном црквом. Католички епископат се отворено жалио на прогањање католика. Те жалбе су претиле да угрозе односе са савезницима и са Италијом.

Као добар економиста др Стојадиновић је успоставио успешну спољнотрговинску размену са Немачком и Италијом и настојао да посредује у зближавању Католичке цркве са Српском православном црквом и са осталим конфесијама и тиме придобије Ватикан за успостављање добрих дипломатских односа са Владом Краљевине Југославије. Сматрао је да ће споразумом са Ватиканом, названим Конкордат,²⁸⁵ умирити хрватске сепаратисте, јер ће они остати без подршке Ватикана.

Кнез Павле је о томе водио разговоре са загребачким надбискупом Бауером. Надбискуп је захтевао да се распусте масонске ложе и да се закључи Конкордат. Кнез Павле је обећао да ће Католичкој цркви изаћи у сусрет и њен положај у свему изједначити са Српском православном црквом. По Стојадиновићевом налогу министар правде Људевит Ауер, католик из Сиска, пре поласка за Рим посетио је патријарха Варнаву Росића и доставио му текст Конкордата. Министар Ауер је потписао текст Конкордата у Риму 25. јула 1935. године. Он је о тексту Конкордата известио патријарха Варнаву, али Влада није тражила сагласност његову. Влада је издала саопштење у коме се истиче да ће се Конкордатом изгладити несугласице, јер је „Уставом код нас усвојена равноправност католицизма са осталим признатим конфесијама“. У међувремену, копија Конкордата извађена је из фиоке партијарха Варнаве тек новембра 1936. године када је Намесништво указом овластило председника владе да Конкордат упути Народној скупштини на усвајање. Децембра 1936. године Архијерејски синод СПЦ је упутио Влади меморандум са поруком да Српска православна црква не може на такву одлуку да пристане.

Већ од пролећа 1937. године у Народној скупштини се распламсала полемика око Конкордата. Српско свештенство је заједно са опозицијом борбу против Конкордата претворило у борбу против владе стварајући психозу смртне опасности за православље. На челу покрета против Конкордата нашао се владика жички, Николај Велимировић. Он је на народним саборима и богомољама држао ватрене говоре против Конкордата и новог покушаја унијаћења.

У Народној скупштини у лето 1937. године припремала се ратификација Конкордата. Српска православна црква на челу са патријархом Варнавом жестоко се томе успротивила. Уочи заседања Скупштине огласио се Архијерејски сабор СПЦ и упутио поруку Влади да Конкордат не може прихватити. Распламсала се борба у Народној скупштини која је пренета и на улице.

²⁸⁵ Конкордат је уговор између одређене земље и Ватикана који регулише статус римокатолика у тој земљи.

Протестима и нередима око Конкордата Стојадиновићев положај је био уздрман. Он је овај сукоб сматрао последицом верског фанатизма. СПЦ је у Конкордату видела угрожавање православља и експанзију милитантног католицизма који је Југославију сматрао за земљу мисије одакле би се католичанство ширило према унутрашњости Балкана.

Стојадиновић је пред Синодом СПЦ изјавио да је Конкордат замисао и аманет краља Александра и да Намесништво жели његову ратификацију. Он је изјавио да је и Никола Пашић био за Конкордат. Стојадиновић је схватио да су против Конкордата и они који не знају ни шта у њему пише и они који никада нису ушли у цркву, па је одлучио да то питање стави пред Скупштину.

У међувремену, стање здравља патријарха Варнаве је погоршано. Дана 19. јула 1937. године је заказана седница Народне скупштине за ратификацију Конкордата. Истог дана свештенство у Београду је приредило литију са молепствијем за оздрављење оболелог патријарха Варнаве. Молепствије се претворило у демонстрације. Демонстранти су прошли Кнез-Михаиловом улицом, а онда покушали да протестују поред Дома Народне скупштине. Жандари су добили наређење да спрече пролаз демонстраната који су покушали да пробију кордон, те су настали изгреди и сукоби попова и жандарма.

У народу су прострујале гласине да ће Конкордатом бити изједначена Православна црква са Католичком и утопити се у њу, да ће се забранити слављење слава, да ће се забранити православним поповима да се жене... Бесни грађани и разочарани верници су бурно протестовали. Полиција је покушала да растури литију. Дошло је до хрвања и туче попова и жандарма. По калдрми су се котрљале митре и камилавке, полетеле су и каменице. У тучи је било повређених анатемисаних жандарма и фанатичних верника и расрђених попова.

Свети Синод је затражио од кнеза Павла да краљевска влада др Милана Стојадиновића поднесе оставку и да се Конкордат скине са дневног реда. Али и поред притисака, Народна скупштина је 23. јула 1937. године изгласала Конкордат са 166 посланика који су дали сагласност за потписивање споразума, док су 129 посланика гласали против. Преостајало је још да га изгласа Сенат. Синод је наредио затварање свих храмова уз обнародовање да се Српска православна црква налази у стању гоњења.²⁸⁶

Али истог дана умире патријарх Варнава. Пронео се глас да је отрован. У народу је настао немир. Председник Владе је сатанизован од стране православног свештенства. Епископ жички, Николај Велимировић, позвао је епископе да председника Стојадиновића, који је припа-

²⁸⁶ Никола Миловановић, *Од Марсељској аџенџија до Тројној пакти*, Београд, 1984.

дао његовој епархији, и све посланике који су гласали за Конкордат Свети Синод искључи из крила Православне цркве. Свим члановима Владе забрањен је приступ сахрани преминулог патријарха. На дан 1. августа Синод је донео одлуку о екскомуникацији министара и посланика православне вере који су гласали за Конкордат и искључени су из цркве.

Демонстрације против Конкордата предводили су владика Николај и његови следбеници, чланови Богомољачког покрета. У црквама за време служби, на скуповима и зборовима свештеници и богослови су држали ватрене беседе о насртају Ватикана на православно свештенство, на покушаје да се Србима забрани слава, да се поповима обрију браде и забрани брак и уведу католички црквени канони.

Владика Николај је имао велику харизму, али у српском и југословенском друштву разбијеном различитим и супротстављеним идеологијама он је од стране космополита, атеиста и комуниста био жестоко нападан, клеветан и жигосан. Још 1915. године напао га је Крста Цицварић, уредник листа „Балкан“ због изјаве да је „наука светлост под лонцем“ и да је Први светски рат настао зато што је културно човечанство пригрлило науку уместо религије. Београдски дневник га је 1919 године назвао „салонским калуђером“ и поредио га са Распућином. „Нова Европа“ га је назвала контрареволуционаром „који производи вртоглавицу код слабих умова“, а Хаци Тодор Димитријевић 1938. године у ревији „Наше Село“ тврдио је да је Николај за време светског рата у Енглеској и САД-у присвојио паре дате за српски Црвени крст.

Председник Владе др Милан Стојадиновић је гласање у Сенату одложио и затражио од Синода укидање екскомуникације. Црква је најзад попустила и у свом ставу према екскомуникацији.

Потписивање Конкордата православни српски народ није прихватао заплашен гласинама појединих политичара и претњама црквених епископа и попова о унијаћењу. То је искористила опозиција да на зборовима распирује народно незадовољство против владе Милана Стојадиновића. У Крушевцу, Трстенику, Врњачкој Бањи је на скуповима наступао Драгомир Иконић, вођа Републиканске странке, и жестоко осуђивао „издају“ српског народа од стране Милана Стојадиновића.

Владика Николај је на народним богомољама држао беседе о безбожничкој влади која прогања православно свештенство и преговара са папском столицом о унијаћењу православне цркве. На велики збор у Врњачкој Бањи, који је одржан јула 1937. године, дошла је велика делегација верника из Трстеника и околине и подржала свога владiku. Он је једну беседу против безбожничке владе одржао у врњачкој цркви. После тога је приређен протест верника у Врњачкој Бањи на Светог Ђирика, 28. јула 1937. године. Појединци су јавно осуђивали

властодршце за тровање патријарха Варнаве, мада није било никаквих доказа о томе. Патријарх Варнава је годинама долазио у Врњачку Бању на лечење, јер је патио од стомачних болести. Међу коловођама протеста најгласнији је био Миодраг Стефановић Паташон, секретар Пододбора Удружења четника.

Влада је морала да се одрекне Конкордата. За новог патријарха је фебруара 1938. изабран црногорски митрополит Гаврило Дожић, председников пријатељ још из времена кад је Стојадиновић био посланик изабран као кандидат из Црне Горе.²⁸⁷

Конкордат није никада ступио на снагу.

3. САМОУБИСТВО КОМАНДАНТА БЕОГРАДА, ГЕНЕРАЛА ВОЛИСЛАВА ТОМИЋА, ЗБОГ НАРЕЂЕЊА КНЕЗА ПАВЛА ДА ДИГНЕ ВОЈСКУ НА ПОПОВЕ ПРОТИВНИКЕ КОНКОРДАТА 1937. ГОДИНЕ

После трагичне смрти краља Александра у Марсељу 1934. године, генерал Петар Живковић, сазнавши да је тестаментом суверена за првог намесника постављен кнез Павле, похитао је да спречи отварање тестамена и као поданик најоданији престолу намеравао да за наследника престола прогласи краљицу Марију, која ће вршити краљевску власт у име малолетног краљевића Петра II. Генерал Живковић је сматрао да он као најповерљивија личност краља Александра, и као министар војске и морнарице, треба да спаси земљу од потреса након губитка владара. Он као и многи водећи политички људи су сматрали да је кнез Павле био безначајна и бледа личност, увек изван политике и далеко од ратних попришта, у доколици само заокупљен скупљањем уметничких дела за своју колекцију, те као такав неподобан да управља неким ресором, а камоли државом. Али генералов покушај да на престо доведе краљеву удовицу, која би му поверила мандат за састав владе, није успео, јер је кнез Павле био бржи, прогласио је краљевски тестамент и преузео власт као први намесник.

Од тога времена кнез Павле је streпео од генерала Живковића, старог завереника још од 1903. године, и гледао је да га се ослободи тражећи међу млађим генералима одане му личности. Он је успео да након успостављања владе др Милана Стојадиновића за министра војске и морнарице постави другу личност, али је генерал Петар Живковић и даље био командант Краљеве гарде и могао је да изврши пуч покретањем једног одреда војске.²⁸⁸ Тек јуна 1936. године Живковић је преведен у резерву и лишен свих дужности.

²⁸⁷ Бранко Петрановић, *Историја Југославије*, Београд, 1988.

²⁸⁸ Петар Живковић (Неготин, 1879. – Лондон, 1947), један од младих официра завереника из Црне руке, био је ађутант регента Александра, од 1919. до 1929. године командант Краљеве гарде и управник Двора; унапређен 1923. године у чин

Кнез Павле није имао много моћних људи на које се могао ослонити у случају избијања кризе. Најпоузданији ослонац му је био прослављени ратник са Солунског фронта армијски генерал Војислав Томић, који је заузимао положај команданта Београда.

Војислав Томић (1878-1937), рођен у Пољни, рано је ступио у војну службу у којој је пре почетка балканских ратова добио чин пуковника. Учествоје у балканским ратовима и у Великом рату за ослобођење и уједињење 1914-1918. године као командант 11. пешадијског пука „Карађорђе“ у коме су били сврстани редови из среза трстеничког, махом из села на левој обали Западне Мораве. Више пута одликован као један од најхрабријих официра Српске војске. Године 1923. он је постављен за команданта Жандармерије Краљевине СХС. Касније је унапређен у чин армијског генерала и постављен за команданта Београда, а од 1934. године, поред те дужности, био је и заменик краљевског намесника.

Генерал Петар Живковић је играо важну улогу у политичком животу земље од 1903. године када је био један од завереника Мајског преврата, а после 6. јануара 1929. године и укидања Видовданског устава краљ Александар га је поставио за председника Владе Краљевине Југославије. Живковић је основао Југословенску националну странку која је окупила све присталице јединствене Југославије и на првим изборима после доношења Октроисаног устава 1931. године надмоћно победио. И мада је мандат за састав владе краљ Александар поверио Војиславу Маринковићу из исте странке, Живковић је после погибије краља Александра претио да подрије намесничку владавину и изврши државни удар у име престолонаследника Петра и краљице Марије. Кнез Павле је страховао да ће генерал Живковић повести незадовољне офицере и покушати да збаци владу и ухапси намеснике.

У Народној скупштини Краљевине Југославије 6. марта 1936. године десио се инцидент који је уплашио кнеза Павла и потресао владу Милана Стојадиновића. Поново су одјекнули хици из пиштоља у Народној скупштини који су потресли државу. Тога дана, народни посланик Дамјан Арнаутовић, учитељ из Македоније, дошао је у припитом стању на заседање. Када је председник Скупштине покушао да га избаци, он је извадио пиштољ и пуцао у правцу председника Владе и председника Скупштине. И мада није никог повредио, нагађало се да је

дивизијског, а 1929. године у чин армијског генерала; од 6. јануара 1929. до 4. априла 1932. године председник Владе; од 1932. до 22. октобра 1934. године командант Краљеве гарде; од 22. октобра 1934. до 7. марта 1936. године, а 29. јуна 1936. године преведен у резерву. Његова Југословенска национална странка је после избора 1935. године доживела распад његовим падом. Активирао се поново након преврата од 27. марта 1941. године када је био министар у емигрантским владама.

Арнаутовић намеравао да убије председника Народне скупштине, Стевана Ђирића,²⁸⁹ и председника Владе, др Милана Стојадиновића. Овај случај је представљао повод за почетак обрачуна кнеза Павла са Југословенском националном странком и њеним оснивачем, генералом Петром Живковићем.

Кнез Павле је имао највеће поверење у команданта Београда генерала Војислава Томића и команданта жандармерије Јована Наумовића, па је од њих захтевао гаранције да ће се супротставити жандармеријом и војском генералу Петру Живковићу, ако покуша да предузме неки подухват против режима регента Павла након смењивања са свих положаја.

Када је почела расправа у Народној скупштини о ратификацији уговора о Конкордату Српске православне цркве и Католичке цркве с циљем приближавања хришћанских цркава, у српском православном народу је настао страх од укидања православних обичаја и укидања слава, па су у Београду почели масовни протести свештенства и верника. Многи црквени великодостојници су јавно бацали клетве на Владу која се одриче православне вере и издаје завете предака.

Када је умро патријарх Варнава, огорчени противник Конкордата, у народу су ширене гласине да је по налогу Стојадиновића и кнеза Павла патријарх отрован. То је изазвало протесте и немир у народу и мржњу православних црквених кругова према носиоцима власти.

Кнез Павле је захтевао од генерала Томића да преузме мере завођења реда уз употребу силе. Ове мере су дочекане са негодовањем у народу. Углед ратног хероја генерала Томића би био бачен у блато ако жандармерију окрене против свог православног народа. Због тога он се колебао да изврши наређење и немири су све више расли. Уместо генерала Томића жандарме је против православних попова извео министар унутрашњих послова католички поп Антон Корошец. Полицајци који су тукли попове били су углавном доведени Словенци и Хрвати. Жандарми су побуњеним и расрђеним поповима псовали мајку српску.

Незадовољство кнеза Павла колебљивошћу генерала Томића је расло после његовог одбијања да изведе војску на попове који су протестним поворкама закрчили улице Београда и многих градова у уну-

²⁸⁹ Стеван Ђирић (1886-1955), био је министар просвете и председник Народне скупштине Краљевине Југославије. Рођен у Сремским Карловцима, школовао се у Новом Саду, Дебрецину, Будимпешти и Бечу. Радио је као професор у родном месту. Био је градоначелник Сремских Карловаца и бански већник Дунавске бановине, а 1931. године на изборима изабран за посланика Народне скупштине. Децембра 1934. године постављен за министра просвете у влади Богољуба Јевтића. На том положају је остао до јуна 1935. године када је изабран за председника Народне скупштине и на том положају је биран сваке године до децембарских избора 1938. године.

трашњости Србије протестујући против Конкордата. Кнез Павле је био добар познавалац људских карактера и примећивао је да генерал Томић у жару расправе пада у ватру, те се прибојавао да може да изгуби контролу и учини непромишљени потез. Због тога му је забранио да у Бели двор на пријем и извештавање долази са оружјем.

Сматра се да је то неповерење тешко погодило генерала Томића и он се, увређен, упустио у расправу са кнезом Павлом који му је, вероватно, предложио да поднесе оставку. После расправе генерал Томић је, под неразјашњеним околностима, окончао живот самоубиством, али су остале сумње да је убијен.

У редовима противника кнеза Павла су се преносиле гласине да је кнез Павле наложио smakнуће генерала Томића. Убиство је извршио, наводно, Алфред Грауер, бивши агент министра унутрашњих послова Боже Максимовића Кундака. Протурале су гласине да је Грауер покушао 1929. године у хотелу „Еспланада“ у Загребу да убије и Светозара Прибићевића, бившег министра, вођу Самосталне демократске странке, огорченог противника диктатуре краља Александра.

После смрти генерала Томића, Грауер је ухапшен и, по кратком поступку, тајно smakнут. За новог команданта Београда је постављен генерал Владимир Костић. Али смрт генерала Томића је бацила сенку на владавину кнеза Павла.

4. КРУШЕВАЧКА ГИМНАЗИЈА КАО КОЛЕВКА МЛАДОГ СОЈА ЗБРАТИМЉЕНИХ ЈУГОСЛОВЕНА, АЛИ И БУНТОВНИКА ПРОТИВ НЕПРАВДЕ И ЗАОСТАЛОСТИ КОЈИ САЊАЈУ О СВЕТСКОЈ СОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ РЕВОЛУЦИЈИ И СТВАРАЊУ ДРУШТВА ПРАВДЕ, БРАТСТВА И ЈЕДНАКОСТИ

Године 1934. почело је оживљавање организације КПЈ у Крушевцу. На заузимање комунистичког активисте Мирка Томића, бившег ученика Крушевачке гимназије, постављен је Месни комитет КПЈ у Крушевцу који су чинили: секретар Михаило Јевтић и чланови Јанко Милојевић и Јосип Еман. У Реалној гимназији је окупљена група младих скојеваца у којој су се налазили Антоније Маринковић, Мирослава Качаревић (сестра Вукосава Качаревића, библиотекара Соколске организације), Љубомир Милошевић, Велибор Гвозденовић, Драги Вуковић, Миодраг Чајетинац, Милорад Милић, Александар Алексић, Дамњан Максић, Риста Николић, Драган Томић Гортан, Мирослав Папакоча, Жикица Стојановић.

Преко Вукосава Качаревића и Велибора Гвозденовића млади комунисти добијају марксистичку литературу која је стизала од издавачких предузећа „Бинозе“ из Загреба, „Нолита“ и „Научне књиге“ из

Београда. Читале су се књиге Маркса, Енгелса, Лењина, *Основи марксизма* Плеханова, *Историјски материјализам* Вољгина, *Политичка економија* Сегала и друге.

Према сведочењу Антонија Маринковића,²⁹⁰ прва обновљена скојевска организација у Крушевачкој гимназији основана је школске 1934/1935. године.

Године 1937. у Крушевцу је основан Месни комитет КПЈ који су чинили: секретари, Јанко Милојевић и Милоје Закић, а кандидат је била Бранислава Јанковић.

Према писаним документима, на почетку 1937. године у гимназији је створен актив Скоја. Први састанак је одржан у стану Јелене Радић, кћери познатог лекара и књижевника Душана Радића. Актив су сачињавали: Миодраг Чајетинац, Мирослава Филиповић, Срдан Бачанин, Јелена Радић, Љуба Николић, Јелена Стаменковић, Мирослава Качаревић, Велибор Панајотовић. Када се касније Панајотовић из Трстеника уписао у Гимназију у Ћуприји, актив Скоја, којим је руководио Антоније Исаковић, организовао је прикупљање новчане помоћи за сиромашног друга који је остао без оца. Партијски материјал је доносио Миодраг Чајетинац Чајка. Истакнути активисти били су матуранти: Обрен Антић, Велибор Гвозденовић, Живојин Радовановић и Драгомир Томић.

Скојевска организација је имала три актива. Први актив окуплао је скојевце из Крушевца, а руководство су чинили: Антоније Маринковић, Мирослав Митић, Драги Вуковић и Мирослав Папакоча. Други актив су чинили скојевци из Жупе: Милорад Милић из Александровца, Милан Радивојевић Чоче из Велућа и Радивоје Милојевић из Штитара. Трећи актив трстенички предводило је руководство: Миодраг Чајетинац Чајка, Велибор Панајотовић и Дамњан Максић из Пољне. Скојевци су одржавали везу са друговима из Учитељске школе у Јагодини од којих су добијали брошуру „Интернационала“. Веза са организацијом КПЈ одржавана је преко Браниславе Јанковић.

Скојевски актив студената је основао Риста Николић.

На једном тајном састанку ухваћени су ученици Милета Буцек, матурант, и Дамњан Максић, ученик VI разреда. Они су ухапшени и предати Суду за заштиту државе у Београду који их је ослободио, али су после дугог већања истерани из гимназије. Буцек, родом из Ресна у Македонији, син лекара из Алексинца, био је секретар Литерарне дружине „Напредак“, а Максић подсекретар.

²⁹⁰ Антоније Маринковић, *НОБ у Крушевцу и околини*, Крушевац, 1961.

У школској 1936/1937. години за председника Литерарне дружине „Напредак“ изабран је ученик Живојин Радовановић из Стопање. Рад у овој дружини је замро. Хапшење Дамњана Максића и Милете Буцека је изазвало слабљење интересовања за читање књига, писање радова и расправе о прочитаним делима и о стваралаштву ученика.

Али искључење Максића као комунистичког завереника и слање у радни логор на Ади Циганлији у лето 1937. године изазвало је талас симпатија за овог романтичног побуњеника против ропског положаја свог сељачког српског народа и он је са још већим жаром почео да гута комунистичке брошуре.

Године 1937. је за директора Државне реалне гимназије у Крушевцу дошао ауторитативни професор Милан Ђорђевић који је настојао да створи савремену школу и да оствари тешњу сарадњу наставника и родитеља.

Октобра 1937. године откривена је комунистичка група у гимназији. Ученици комунисти су ширили комунистичку литературу, писали комунистичке пароле ноћу на фасадама кућа по граду, изазивали протесте и бојкотовање верске наставе.

У гимназији у Алексинцу Дамњан Максић је положио велику матуру.

Дамњан Максић,²⁹¹ из Пољне, син угледног пољопривредника Светолика, постао је скојевац под утицајем свог старијег брата, Миодрага, који је завршио Учитељску школу у Јагодини и био на служби у Македонији, а потом у Каонику код Крушевца. Други његов брат, Никола, остао је са оцем да води домаћинство у Пољни, у време високог пореза, скупоће и оскудице. И отац и сва три брата су осетили тежак живот сељака. Зато је Дамњан врло рано постао ватрени борац за ослобођење сељаштва од експлоатације градске господе и државних чиновника. Решење за вековне муке сељака и радника налазило се у црвеној књижици која се звала „Комунистички манифест“ и у борби против те експлоататорске буржоаске класе. Он је комунизам прихватио као борбу против варошке господе. И као гимназијалац он је изазовно носио сељачко сукнено одело и „грађене“ опанке и радо је заповедао расправу о сељацима који хране господу, а она их ниподаштава.

²⁹¹ Дамњан Максић (1920-1943), гимназијалац из Пољне, један од првих скојеваца у трстеничком срезу. Међу првима је узео пушку у руке 1941. године и ступио у Поморавски партизански одред, био је комесар Темњишке чете, с којом се децембра исте године повукао из Србије за Босну. На дан формирања Прве пролетерске бригаде био је у строју Крагујевачког батаљона. Прошао је кроз многе битке као комесар 3. чете 3. батаљона 2. пролетерске бригаде. Пао је на планини Плијеш, на десној обали Дрине, близу ушћа Сутјеске у Дрину, код села Мазоча, испод Златног бора у борби прса у прса са Немцима 16. маја 1943. године.

Он је био одличан говорник, читао је марксистичку литературу и добијао је сељачку и школску омладину која је неговала завист, па и мржњу према градској господи. Већ 1934. Максић је уклањен у Ској, а кад је искључен из Крушевачке гимназије 1938. године, учио је у Ђуприји, Јагодини и Алексинцу. Он је као револуционар био узор Антонију Исаковићу, Добрици Ћосићу, Милану Рајчевићу, Бранки Бркић, Радомиру Лазићу, Богомиру Марковићу и многим другим младим комунистима. У његову кућу у Пољни навраћао је Петар Стамболић.²⁹²

„Једног летњег дана уочи рата један путујући трговац торбар, сличан неком Циганину, са шеширом натученим на чело и са великом торбом појавио се у Пољни нудећи на продају сапуне, колоњске воде, игле, конце, брда за разбоје и вретена. Кад је дошао на наша врата, питао је за кућу уче Максића, мог старијег брата Миодрага. Срдачно су се поздравили. Знао је и за мог млађег брата Дамјана. Ту се састао и са скојевцем Ајгом из Крушевца који је дошао код Дамјана. Код нас је и преноћио. Скоро читаву ноћ смо разговарали о томе како ће доћи до рата Немачке и Русије у коме ће Русија победити и помоћи да се у Југославији дигне револуција, да се створе колхози и радници преузму фабрике као у Совјетском Савезу. Тада је саопштио Миодрагу и Дамјану да се уверио у њихову високу свест и да је овлашћен од секретара КПЈ да их прими у Партију. Тек много касније сазнао сам да је то био Петар Стамболић“ – сећао се 1988. године Никола Максић.

То је било, наводно, 1939. године, када је Дамњан Максић примљен у КПЈ. О Дамњану Максићу, као свом узору, писао је књижевник Антоније Исаковић (1923-2002).²⁹³

У Крушевцу сам уписао пети разред гимназије (септембра 1938. године). Тада лежао спавао сам да прочитам неколико књига од Максима Горког и Мирослава Крлеже, Вољина и „Тајни рај за ђећролеј“ од Антона Зишке. Мрзео сам књижишарнице, презирао малограђане – њиховце, ђећроле, са њима и све кафане, билијар као и окупљене криле ђива, – и жене које седе по цео дан на клупама и ђећру чараје. Сећам се да сам онда волео да ђонављам следећу реченицу: „Владајте без буржоазије и ђроћив буржоазије“.

Првих дана у гимназији ђочео сам да слушах о Дамњану Максићу, ученику, кога су пре две године са ђрућом комунистима из ђрада ухајсили. Дамњан Максић је ђровео неколико месеци на Аги Цићанлији – ђред

²⁹² Петар Стамболић је на саветовању у ПК КПЈ за Србију од 29. марта 1941. године упућен на партијски рад као инструктор КПЈ за Поморавље и Левач. Под псеудонимом Бошњак он је обилазио партијске активисте у Левчу, а долазио је једном и у Пољну и ноћио у кући Дамњана Максића и с њим дуго разговарао, а касније га упутио за комесара Темнићке чете Поморавског одреда.

²⁹³ *Свој година Гимназије у Крушевцу*, Крушевац, 1965.

полицијом је имао храбро држање, и био је заувек искључен из Крушевачке гимназије. Дивио сам се Дамњану Максићу – за мене је био прави, живи револуционар. Неспритљиво сам желео да га упознам.

Добро памћим, први пут сам га видео на улици. Случајно је навраћујући у Крушевац.

Дамњан Максић, обучен у црно, сукнено одело, под мишком носи велику белу корџу; корача брзо; разбацује ногама лево и десно; изазовно посматра сваког у пролазу; црни брчићи и црне живе очи; смеје се уздржано, али чини ми се ситално.

Дошао је на ђачки корзо; око њега одмах томила ђака; он говори брзо, памћено; прићом се ситално смеје; инћересује га све у школи; и сваки појединац који га окружује; памћим људе, њихова имена и надимке; и мене је у тој томили ђака запамћено...

Нову школску годину 1938/1939. Исаковић је морао да похађа у Алексинцу. Становао је код једног Пироћанца заједно са неким ученицима Учитељске школе. По казивањима сведока, то су били Радомир Лазић из Медвеђе и Милан Рајчевић Ромео из Трстеника. После једне школске године у Алексинцу Антоније се вратио у Крушевац.

Нову школску годину (1939/1940) започео сам поново у Крушевачкој гимназији. Организовали смо неколико скојевских акћива, на састанцима смо читали илегалне листове „Пролетер“ и „Срп и чекић“. Било је разреда из којих је сваки ђак излађао чланарину.

Литерарну дружину имали смо у својим рукама; преко књижничара, нашег друга, замењивали смо књиге – и ускоро заменисмо стиркутуру гимназијске библиотеке; убацивали смо социјалну литературу, нарочито Нолићова издања. У нашој библиотеци видно место заузеше Максим Горки и Мисролав Крлежа...

Дамњан Максић био је онда уписан у Ђурићској гимназији – ни смо се видели али смо се дописивали. У нашим писмима совјетски актив назвали смо кромћир, љотићевце пайрика, реакционарне професоре роћква, а најредне цвекла (вероватно збој црвене боје). Тако су иа наша писма изледала као да се дописују два пиљара...

Школске 1938/1939. године за надзорног наставника Литерарне дружине „Напредак“ постављен је професор историје Михаило Кнежевић.²⁹⁴ Обновљено је интересовање за народну епску прошлост, ствара-

²⁹⁴ Професор Михаило Кнежевић је наредне године постављен за директора Државне реалне гимназије у Краљеву, а 1941. године ступа у Краљевачки народно-ослободилачки одред. После сукоба са комунистима у том одреду он као поручник Југословенске војске ступа у Расински четнички корпус међу првима и постаје члан штаба мајора Драгутина Кесеровића. Због избегавања братоубилачке борбе и пружања заштите оптуженим сарадницима партизана осумњичен за симпатије за комунизам и убијен 5. августа 1944. године у селу Стубал у Жупи.

лаштво које црпи снагу из народног живота, открива се слика села као идила супротна градској покварености, политичким сплеткама и лихварству, изабљивању и себичности. Професор Кнежевић је неговао стваралаштво ученика прожето дубоким патриотизмом. Он је добро познавао све своје ученике који су се касније поделили у два табора: отаџбински и комунистички. Његови најбољи ученици су били Лазар Кордић, Нада Поповић и Радивоје Кнежевић, његов син.

Уочи рата 1939-1940. године у одбору Литерарне дружине „Напредак“ су били: Живорад Михајловић Шиља, Добривоје Живковић, Мирослава Качаревић, а посебан таленат је показао Велизар Станковић који је због сличности са ликом Павла Корчагина из омиљеног романа Николаја Островског „Како се калио челик“ добио надимак Веца Корчагин. Његове песме и Дневник и данас плене својом лириком и мисаоношћу.

Песма Велизара Станковића „И ми бисмо писали песме веселе“ из 1940. године изражава разочараност младих нараштаја због друштвене неправде, због отуђености, сиромаштва радничке класе и изопачености која влада у друштву:

*И ми бисмо писали песме веселе,
јуне жара и среће младости,
и ми бисмо певали о лепоти,
о сунчевом спектру што разлио се у хиљаду боја.
И ми бисмо се држали за руке
и шетали по цвећу, као весела невина деца.
И ми бисмо волели тозбе сјајне, балове и ипир.
И у нама постоје људска осећања и жеља за узвишеним.
Ал' шта кад је свуд' шрулеж и љад?
Исход свиле и зла шта шири се кужни смрад.
Свуда је само лаж, превара и љакост.
И нема ничеј што душу може да окупа живојворном водом.
Да јој сјере љагу и умањи ојорчење.
Очај је обузео боловима душу и забранио јој дах.*

У аналима школе је записано да су ученици комунистичког настројења на дочеку нове 1939. године уз колаче, вино и гитаре у стану ученика Владете Шиндића из Лесеновца код Александровца певали и веселили се до зоре. У друштву код Шиндића били су још и ученице: Бранка Бркић из Пољне, Радојка Зајић Риза из Велике Врбнице, затим Војислав Весић, Христивоје Поповић, Миливоје Јокановић, Радомир Павловић, Мирослава Качаревић. После дочека Нове године неки ученици су испратили своје другарице до кућа. За ово окупљање сазнао је дежурни наставник гимназије, Љубивоје Поповић, и пријавио

као оргијање комуниста, а то је протумачено као пропагирање слободне љубави и пркос црквеним канонима, па су ови ученици одлуком Наставничког савета кажњени удаљењем из школе на годину дана.

Школска 1938/1939. година је почела свечаношћу усељења у модерну пространу школску зграду и припремама за изградњу ђачког интерната. Уведена су униформисана ђачка матроска одела са качкетима за ђаке и кецеље од црног сатена за ученице. У ваздуху се осећа приближавање ратног вихора. Барут мирише. Наставници добијају позиве за војне вежбе. Ученици присуствују војним вежбама на Кошијском пољу.

Упоредо са приближавањем ратног вихора, по директивама Коминтерне, обнавља се и рад КПЈ. У Крушевцу је поново основан Месни комитет КПЈ, који је касније прерастао у Окружни комитет КПЈ на челу са Милошем Минићем. У Крушевац долази Слободан Пенезић Крцун, члан ПК Скоја за Србију и оснива ОК Скоја Крушевац. Секретар је био Душан Петронијевић, књиговезац, а касније га је заменио технолог Бранко Перишић Баха. Секретар Скоја у гимназији био је Слободан Глигоријевић Ајга, а секретар једног актива био је и Антоније Исаковић Луле, кога је за рад у КПЈ придобио Дамњан Максић. Луле Исаковић је утицао и на опредељења гимназијалца Кузмана Николића из Старе Чаршије код кога је становао. Актив којим је руководио Антоније Исаковић, одржавао је састанке код Михаила и Анице Паскаљевић, јер њихова кућа није била сумњива као комунистичка.

5. ШИРЕЊЕ СЕЉАЧКОГ ПОКРЕТА И СТУПАЊЕ ПОЛИТИЧКИХ ПРВАКА У ЗЕМЉОРАДНИЧКУ ЛЕВИЦУ, ПОТОЊУ НАРОДНУ СЕЉАЧКУ СТРАНКУ ДРАГОЉУБА ЈОВАНОВИЋА, ЧИЈИ ГЛАВНИ САРАДНИК ЈЕ БИО ДР ДРАГОЉУБ ЋОСИЋ, А ВАТРЕНИ СЛЕДБЕНИК У СРЕЗУ ТРСТЕНИЧКОМ РАДОЈЕ КРСТИЋ, КАМЕНОРЕЗАЦ ИЗ ПОПИНЕ

Земљорадничка странка је основана 1919. године као Савез земљорадника са политичким програмом партије која ће представљати пољопривредно становништво и борити се за његова права. На изборима од 28. новембра 1920. године Савез земљорадника и Независна сељачка странка су добиле 151.603 гласа, односно 9,4 одсто гласова, и освојиле 39 посланичких места од укупно 419 мандата.

Оснивач странке Савеза земљорадника био је Михаило Аврамовић (1864-1945), идејни утемељивач српског земљорадничког удруживања на начелима „Рајфазена“ (задругарства). До 1926. године био је управник Савеза српских земљорадничких задруга, а једно време је био

и професор Пољопривредног факултета у Београду. За нас је значајно да је професор Аврамовић за време аустроугарске окупације извесно време 1915-1916. године боравио у Трстенику као избеглица и ту је, на његов предлог, основана набавно-продајна задруга за снабдевање грађана намирницама.

После Михајла Аврамовића од 1923. до 1939. године председник Савеза земљорадника је био Јован Јовановић Пижон.²⁹⁵ Он је водио помирљиву политику у односу на режим краља Александра, мада је Савез земљорадника званично била опозициона странка све до 1939. године када је Бранко Чубриловић ушао у владу и Савез земљорадника постао владина странка.

Када је у странци дошло до раскола, после одласка Михаила Аврамовића, од 1923. до смрти био је председник Главног одбора Савеза земљорадника.

Истакнути члан Главног одбора Савеза земљорадника био је и Милош Московљевић.²⁹⁶ Он се као народни посланик Савеза земљорадника залагао за унапређење села и задругарства. Због критичког односа према власти 1927. године није изабран за посланика. О својој политичкој каријери Московљевић је писао у свом Дневнику:

Пре Првој светској рати, мада сам као млад човек био социјалистички расположен, нисам припадао социјалистичкој странци због њеној доктринарства и демагогије, а групе странке су ми се чиниле поква-

²⁹⁵ Јован Јовановић Пижон, писац, преводилац и историчар, био је министар иностраних послова, за време Првог светског рата акредитовани посланик Краљевине Србије у Лондону. Тамо се спријатељио са принцем Павлом Карађорђевићем, који је касније, као кнез намесник, показивао наклоност према њему и његовој странци. Јоца Јовановић је умро 1939. године.

²⁹⁶ Др Милош Московљевић (1884-1968), професор славистике, истакнути српски лингвиста, рођен је у селу Варни код Шапца, после завршеног филолошког факултета у Београду, радио је као професор гимназије, а за време рата 1914-1918. године он је мобилисан као официр и преводилац при Врховној команди Српске војске. Као акредитовани посланик Краљевине Србије долази у Москву септембра 1917. године и ту га затиче Октобарска револуција. Он се почетком 1918. године враћа у земљу. После Првог светског рата био је професор гимназије у Београду, а када је одбио положај директора гимназије у Лозници, он је пензионисан 1921. године. Тада се посветио политичком раду, а када се разочарао у политику, бавио се научним радом. Истовремено, Московљевић је превео низ дела руских класика: Љермонтова, Толстоја, Тургенева, Шолохова и других. Преводио је и са пољског, немачког и норвешког језика. После ослобођења 1945. године био је министар шумарства, дипломата у Норвешкој и народни посланик, али због неприхватања комунистичке догматике није поново биран за посланика јер је обележен као националиста и реакционар. Објавио је руско-српски и српско-руски речник, Граматику руског језика, радио је у Лексикографском одељењу САНУ и у Српској књижевној задрузи. При крају живота завршио је велики Речник савременог српског књижевног језика са језичким саветником.

рене и ненародне. После рата, у новој држави одмах сам ушао у редове новооснованог Савеза земљорадника, сматрајући да се у заосталој сељачкој земљи не може створити социјализам ни у којој најбржој држави док се наше село не дигне економски, културно и политички, и сав сам се предао ширењу програма Савеза земљорадника и одбрани земљорадничких савеза у Скупштини. Нажалост, Савез земљорадника никад није имао ваљано вођство, у његове редове су се ујурнали ловци мандата, оморшунисти, шпекуланти, сеоске тазде и општинске ћапе, иако да је мој рад био узалудан, ником није користио, а мене је омео у моме научном раду.

После смрти Јоце Јовановића 1940. године на чело Земљорадничке странке дошао је Милан Гавриловић.²⁹⁷ Касније је лево крило ове странке, такозвана Земљорадничка левица, названа Народна сељачка странка Драгољуба Јовановића постала је блиска Комунистичкој партији Југославије.

Драгољуб Јовановић²⁹⁸ је био вођа левог крила Савеза земљорадника. Извесно време радио је у редакцији листа „Село“. Уредио је више Пољопривредних календара. После увођења личне власти краља Александра од 6. јануара 1929. године, он је осуђен на годину дана затвора зато што је упозоравао владајући режим на заоштравање дру-

²⁹⁷ Милан Гавриловић (1882-1976), рођен у Београду. Докторирао је права у Паризу са дисертацијом *Le état et la droit* („Држава и право“) 1911. године. Радио је као новинар и уредник листа „Политика“ (1923-1930), председник Земљорадничке странке (1938-1970), посланик Краљевине Југославије у СССР-у, члан југословенске избегличке владе у Лондону. Настањен је од 1950. године у САД-у. Сахрањен у Српском православном манастиру Светог Саве у Либервилу.

²⁹⁸ Драгољуб Јовановић (1895-1977), рођен је у Пироту, матурирао у Београду. Рат 1914. године га је затекао у Македонији где је радио као учитељ. Као образован војник прикључен је француској јединици на Солунском фронту за преводиоца. Врховна команда га је 1916. године послала у Француску на школовање. Од 1916. до 1919. године успео је да заврши филозофију и социологију у Клермону и Правни факултет у Паризу. За три године урадио је две докторске дисертације и одбранио државни докторат на Сорбони. У Београд долази 1923. године на место професора Правног факултета. Оснива групу за социјалну и културну акцију. Године 1926. покрене лист „Рад“ у коме објављује критичке натписе о тешком положају радника и сељака, те долази у сукоб са властима. После ослобођења 1945. године успротивио се диктатури КПЈ, па је осуђен на 10 година робије. Кад је изашао с робије и затражио службу као професор, надлежни руководиоци су питали Тита шта да раде са њим. Тито је мирно одговорио: „Па он је осуђен на 10 година робије.“ Одговорили су му да је одлежао. Тада је Тито рекао своју чувену реченицу: „Зар већ? Ух, мајку му божју, што време брзо пролази!“

У својој публицистичкој делатности написао је више дела: *Култи рада*, *Аграрна политика*, *Организовање демократије* и *Слобода од страха*. Монографију о његовом животу и делу објавила је Надежда Јовановић под насловом *Живот за слободу без страха*, Београд, 2000.

штвених и националних односа у Југославији. Он је говорио да народ мора да бира „или корените политичке реформе у погледу државног уређења или сталне трзавице, распад државе после првог потреса“.

Пророчански је упозоравао: *Ако не прихватиш федерацију, имаћеш сејарацју. То значи пројаси за Србе, Хрвати и Словенце. Ако нећеш убрзану еволуцију, имаћеш насилну револуцију.* Кризу Краљевине Југославије Драгољуб Јовановић није сматрао као политичку, као последицу међустраничких антагонизама, већ је тумачио као социјалну, економску, културну и моралну кризу. Тврдио је да за њега и његове истомишљенике партија може да обави само један део посла, али да економски и социјални моменат долази на прво место. Проповедајући социјалистичке идеје, Драгољуб Јовановић се све више зближава са комунистима. Због тога у вођству Земљорадничке странке није биран за председника. Верујући да су сељаци најнапреднији и најпоштенији слој друштва, он је предводио лево крило, такозвану Земљорадничку левицу. Као осведочени борац за социјалну правду био је добровољац у Шпанији и борио се за Шпанску Републику у редовима интернационалних бригада. По повратку у земљу је због тога више пута затваран и осуђиван.

Године 1940. унутар Савеза земљораника оснива Народну сељачку странку коју је увео у Народни фронт слободе, касније назван Народноослободилачки фронт, сматрајући да је то организациони фронт који обједињава све напредне снаге југословенског друштва.

Народна сељачка странка, имала је противречан став према политици Народног фронта. Антифашистичка убеђења Јовановића и осталих првака Земљорадничке левице била су несумњива. Он се изјашњавао као противник фашизма и присталица политике Народног фронта, али је зазирао од комуниста осећајући их као супарнике на селу и страхујући од њихове хегемоније.

Велики утицај на покрет Савеза земљорадника имао је др Драгомир Ћосић, први доктор агрономије у Србији. Његово деловање у струци највећим делом је посвећено педагошко-наставним пословима и истраживачком раду где се истакао као организатор.²⁹⁹

²⁹⁹ Др Драгољуб Ћосић (1896-1977), рођен је у Великој Дренови. Док је похађао учитељску школу у Скопљу, почео је Први светски рат, па је матуру полагао у Ници у Француској, где је био евакуисан са Солунског фронта као реконвалесцент после повлачења преко Албаније. Редовне агрономске студије завршио је као стипендиста Француске на Великој школи за агрикултуру у Грињону (1919). Једногодишњу ужу специјализацију је завршио у Институту за селекцију и семенарство у Брну 1921-1922. године. Године 1927. докторирао агрономију на Природно-математичком факултету у Нансију. Радио је у Заводу у Топчидеру, у Заводу за зрнасте културе, водио наставу у пољопривредним школама, био асистент на Пољопривредном факултету у

Он је постао прави мисионар српског села јер је својим популарним чланцима и предавањима ширио дух просветитељства међу сељацима. Бавећи се проблематиком агрономије, није могао да затвори очи пред друштвеним положајем села и угроженог сељачког становништва, па је извесно време био истакнути члан управе Земљорадничке странке Драгољуба Јовановића.

Као најзначајнији заступник сељачког народа у срезу трстеничком прочуо се уочи Другог светског рата Радоје Крстић,³⁰⁰ каменорезац из Попине, дугогодишњи председник општине Дубље, црномањаст сељак препланулог избораног лица и бистрих очију, следбеник радничког трибуна – каменоресца Стојана Милошевића из Крушевца, комунистичког посланика изабраног 1920. године.

Као члан Радикалне странке био је главни агитатор за кандидата Таку Додића који је два пута победио и био народни посланик трстеничког среза. Када је на наредним изборима 1935. године требало да се уместо Таке Додића кандидује Радоје Крстић, због критике радикалске власти њега са листе кандидата за посланика скида Главни одбор Народне радикалне странке у Београду. Пронео се глас да је скинут са листе на предлог самог Таке Додића.

Разочаран у вођство Народне радикалне странке, потражио је истомишљенике у редовима Земљорадничке странке. Читајући књиге др Драгољуба Јовановића и социјалистичку литературу, он стиче уверење да је једини исправан пут ка општем напретку програм којим је

Београду за производњу биља и професор Ратарства на Пољопривредном факултету у Сарајеву. Он је творац признатих сорти биљака за људску храну. Био је професор специјалног ратарства. Основао је Пољопривредни факултет у Сарајеву после рата где је био први декан тог факултета. Године 1960. он је основао Институт за ратарство. Написао и низ научних и популарних дела из области агрономије: *Recherches morphologiques, anatomiques et cytologiques sur le races du genre triticum cultivees en Macedoine, et leur classification*; *Propositions donnees par la Faculte*; „Пољопривредна криза у нашој земљи 30-их година“; „Пољопривредна географија“; „Пољопривредна производња и исхрана људи“; „Проблеми унапређења пољопривреде“; „Наша стварност – аграрна структура Југославије и њене последице“; „Прилог познавању сундокрета за уље“ и др.

³⁰⁰ Радоје Крстић (1894-1942), каменорезац, рођен је у Попини, на падинама Гоча. Запажен је био као говорник, па су га страначки прваци у срезу трстеничком примили у Радикалну странку у којој је био истакнути члан, па је на изборима за народне посланике 11. септембра 1927. године био заменик кандидата Радикалне странке Александра Додића на листи Божидача Јеличића. Као члан Радикалне странке залагао се за очување јединства државе и борио се за веће поштовање радника и сељака и за побољшање њиховог положаја. Штитио је народ од самовоље државних чиновника, па је 1926, 1931. и 1933. године изабран за председника општине Дубље. Кад је примљен у Земљорадничку левицу Драгољуба Јовановића ватрено је пропагирао његове идеје, па је сматран комунистом. За време рата четници су га убили 1942. године сматрајући га за вођу комуниста. Злата, супруга Радоја Крстића, рођена је у Чаирима 1898, умрла 1982. године у Попини, била је његов верни животни сапутник.

крнула Русија после Октобарске револуције. Он прихвата идеје Драгољуба Јовановића и проповеда их на народним зборовима и шири веру у ослобођење радника и сељака. Он постаје најомиљенија личност међу моравским сељацима. Комунистички прваци се труде да га придобију да ступи у њихове редове, како би привукли сељаштво на своју страну против режима.

Све што је видео и чуо, умео је на приступачан начин да изрази у разговору са својим сељацима и саговорницима. Користио је сваку прилику да код сељака побуди мржњу против господe и зеленаша. Ниједан пијачни дан, сабор, свадба, слава, сахрана и други скуп, куда се кретао, нису могли проћи без његовог говора. Говорио је окупљеним сељацима о њиховом тешком животу и о томе да треба да се боре против оних који уживају плодове њиховог мукотрпног рада.

*Својом појавом, опшироумношћу и смелошћу мисли и познавањем прилика на селу снажно је привлачио људе. Радо су га слушали, веровали му и ценили га. Нападао је грамзиву чаршију, корумпиране режиме и политику.*³⁰¹

Под утицајем Драгољуба Јовановића многи студенти права, којима је он био професор, ватрено су прихватили идеје социјалне правде и ступили у Земљорадничку левицу, тако да је ова струја била веома идеолошки јака. Један од студената Правног факултета у Београду је био и Мирко Томић, који се истакао својим организаторским способностима, па је изабран за председника студентске задруге „Самопомоћ“, а касније за представника омладине у Земљорадничкој левици на Универзитету, а 1932. године је примљен у КПЈ. Од 1933. до 1936. године Мирко Томић је један од вођа студентског покрета.

Правни факултет у Београду постаје гнездо превратника који снују разбијање Краљевине Југославије. На Правном факултету се не пева државна химна, не спомиње се краљево име, након погибије студенти одбијају да дају прилог за венац краљу Александру и држе комеморацију атентатору Влади Георгијеву Черноземском под вођством Младена Патерностера, сина аустроугарског официра.

Када је ухапшен Мирко Томић³⁰² после студентских протеста и штрајка 1935. године, неки прваци Земљорадничке левнице су се разо-

³⁰¹ Милан Николчић, „Сећање на Радоја Крстића“, „Трибина“, Трстеник, новембар 1982.

³⁰² Мирко Томић (1904-1943), један од организатора КПЈ у крушевачком округу, рођен је у селу Парцане, гимназију учио у Крушевцу, а права студирао у Београду. Као студент укључио се у студентски покрет и Земљорадничку левицу. Истакао се као организатор студентских протеста и штрајкова, те је 1935. године протеран у родно место. По задатку КПЈ он ради на организацији Народни фронт слободе. Године

чарали у свог идеолога, професора Правног факултета Драгољуба Јовановића који је вешто избегао да на суду брани свог колегу и сарадника, бојећи се компромитовања. Мирко је тада протеран у родно место, село Парцане код Крушевца, одакле је активно радио на организацији КПЈ и стварању Народног фронта слободе, тако да је дипломирао тек 1938. године. Разочарани у политичку игру, којој је циљ завођење следбеника, а не покрет за ослобађање сељака, прваци Народне сељачке странке су се приклонили комунистима и ступили у антифашистички покрет Народни фронт слободе.

Непосредно уочи рата све већи број присталица напушта Народну сељачку странку Драгољуба Јовановића због његове склоности ка компромисима и неприхватања диктатуре пролетаријата која је неспособна са слободом и демократијом. Радикалним револуционарима који су желели обрачун са буржујима није се свидело ценкање Драгољуба Јовановића са вођама државотворних партија и његово ограђивање од револуционарне акције и сваког насиља, па су се окренули борбеној акцији комуниста. Као противници монархије, а самим тим и легитимне власти, они су неминовно избегавали парламентарну борбу и залагали се за револуцију која није имала изгледа на победу.

Пред изборе, када се састављала листа Удружене опозиције са Мачеком на челу, долазили су код Љубе Давидовића представници појединих политичких групација и појединци нудећи помоћ и сарадњу за победу демократије. Један од тих је био и Драгољуб Јовановић, ванредни професор Правног факултета у Београду, представник Земљорадничке левице. Он је, у ствари, био члан Земљорадничке странке, чланнице Удружене опозиције, којој је шеф био Јоца Јовановић. Њему је било криво што није био изабран за потпредседника странке и што је на то место дошао нови човек, Милан Гавриловић. Он раније није био члан ниједне странке, али се зна да је био присталица Радикалне странке, јер је био саветник министарства иностраних послова. Љуба Давидовић је лепо примио Драгољуба Јовановића, који је послужио да при-

1936. скоро годину дана је провео у затвору. Упоредо са чланством у КПЈ био је члан Главног одбора Савеза земљорадника. Августа 1938. године сукобио се са Драгољубом Јовановићем, идеологом ове странке, па се потпуно посветио КПЈ. Године 1939. изабран је за члана Месног комитета КПЈ за Београд, а нешто касније за члана Покрајинског комитета КПЈ за Србију. После априлског рата он је постављен за инструктора ПК КПЈ за Краљево и Крушевац са задатком да ради на организовању народног устанка. Био је један од организатора Расинског партизанског одреда. Као добар организатор постављен је за члана Главног штаба НОП-а Србије. После повлачења партизанских јединица из Србије крајем 1941. године радио на организовању нових одреда и илегалног Народноослободилачког покрета, али га је Гестапо открио у Београду 18. јануара 1943. године и смртно ранио кад је покушао да побегне. Проглашен је за Народног хероја.

добије Мачека за носиоца листе Удружене опозиције и да одустане од апстиненције. Драгољуб Јовановић се зближио са Мачеком у затвору, па му је то познанство помогло да изврши мисију. Давидовић је пребацио Јоци Јовановићу што запоставља Драгољуба. Добио је одговор да ако се он свиђа Давидовићу, нека га узме себи.

Драгољуб Јовановић се разишао са демократама Љубе Давидовића на великом предизборном скупу Удружене опозиције 1938. године у Крагујевцу, на коме му Грол није допустио да изложи свој политички програм, иако су га хиљаде сељака позивале да говори. Грол је рекао да могу да говоре само вође странака Давидовић и Јоца Јовановић. Али како су сељаци прозивали Драгољуба Јовановића, он је изашао на трибину. Тада је Грол повукао за капут Љубу Давидовића да напусти збор како не би слушао Драгољуба. Давидовић се покорио захтеву, напустио збор и отишао кући, одбио је да присуствује заједничком ручку страначког вођства. Тада долази до раскида између Љубе Давидовића и Драгољуба Јовановића. Он води Земљорадничку левицу која наступа у оквиру Удружене опозиције. Када је умро Јоца Јовановић, на чело Земљорадничке странке долази Милан Гавриловић, а 1940. године оснива Народну сељачку странку. За време Априлског рата и он напушта земљу и одлази у Лондон у емиграцију.

ГЛАВА XXIII – ОТКРИЋЕ ЧАРИ ИДИЛИЧНЕ ВАРОШИЦЕ НА МОРАВИ И ХРОНИКА ЖАЛОСНИХ ЉУДСКИХ СУДБИНА

1. ДОК ТРСТЕНИЧКИ ТРГОВЦИ И УГОСТИТЕЉИ КУПУЈУ И ГРАДЕ ВИЛЕ У ВРЊАЧКОЈ БАЊИ, КАПЕТАН МИЛОРАД МИЛУТИНОВИЋ ГРАДИ ПОЉСКУ ВИЛУ НА БРДУ ИЗНАД ВАРОШИЦЕ И ТИМЕ ПОЧИЊЕ ПОКРЕТ ИЗЛАСКА ТРСТЕНИЧАНА У ПРИРОДУ

Трстенички крај, као историјски завичај бројних косовских витезова кнеза Лазара и Карађорђевих устаника, изнедрио је бројне ратнике и у великом европском рату. Надахнути легендама о подвизима предака Шумадинци су прошли кроз битака дим, преживели Албанску голготу, јуришали ка поробљеној домовини преко бодљикавих жица, ускакали у непријатељске ровове са упереним бајонетима на Солунском фронту, и борбом прса у прса ослободили своју домовину...

После ослобођења и уједињења у новој држави развлашћени су многи велепоседници, ратни профитери и фабриканти и зеленаши који се у рату обогатише. Витешки краљ Александар као победник није у ратном непријатељу видео поражене противнике спремне за одмазду.

Он им је пружио руку и аустроугарски платежници постадоше равноправни грађани, док су аустроугарски официри изједначени са српским официрима и добили су службу у новој држави Краљевини СХС.

У циљу остварења државног јединства српски официри су распоређивани у гарнизоне у Хрватској и Словенији, а хрватски и словеначки официри су амнестирани од кривице због учешћа у окупаторским трупима у рату и добијали су распоред у гарнизонима Србије, Црне Горе и Македоније.

У годинама бујања хрватског национализма, хрватски штабни официри у војним командама су под изговором испуњавања жеље појединих официра да се врате у родни крај преместиле многе српске официре, а оне који нису поднели захтев, пензионисали су под изговором да су сувишни, недисциплиновани, напрасити, физички изнурени у рату, нервно растројени, да примењују дрил у трупи и томе слично.

Из Трстеника и околних насеља бројни су ратници којима је краљ Александар као ратним друговима лично потписао Албанску споменицу. Већина од њих се октобра 1918. године вратила са Солунског фронта окићена одличјем. Истакнути официри су добили службу у Војсци Краљевине СХС.

Међу бројним ратницима који прихватише службу у Војсци Краљевине СХС својим патриотизмом се истицао капетан Милорад Милутиновић (1888), родом из Калудре код Рековца, који је као истакнути солунски борац и ревносни официр добио и одликовања. Као официр је службовао у великим војним гарнизонима у новоослобођеним крајевима уједињене државе.

У ратовима од 1912. до 1918. године минула је прва младост и тек када је официр Милорад завршио даноноћно дружење са оружјем, 1920. године запросио је младу Бранку (1897), ћерку трстеничког угледног трговца Божицара-Бошка Јанковића (1865-1950) и Зорке (1873-1928). Млада супруга је после венчања пратила свога мужа док је службовао широм велике домовине. Његова породица се селила широм Југославије. Пошто је прве послератне године службовао у Гостивару, у коме је увек тињала подмукла арнаутска побуна, Милорад је премештен у Цеље, где је остао око 15 година. У Цељу је 1937. године пензионисан са чином капетана.

Док је службовао у гарнизону у Гостивару, чувајући земљу од упада качака, родила им се прва кћер Јелена (1922), а када је убрзо премештен у Цеље рођена је друга кћер Зорка (1929), звана Кока. Године 1931. у Цељу Милорад и Бранка добијају сина Милоша.

Док је ратовао на Солунском фронту, и касније када је службовао у Гостивару и Цељу, официр Милорад је закључио да је Шумадија лепа, али недовољно уређена земља. По природи радан и делатан,

војнички васпитан да буде уредан, сањао је да сагради кућу окружену виноградима и вињагама, сву у цвећу и зеленилу у којој ће расти његова деца.

Године 1937. када је рођена трећа кћер Милица капетан Милорад је пензионисан. Кружиле су приче да је пензионисан зато што је Србин, био је неподобан официр због критика германофилске политике и због симпатија према Русији.

Дошао је у Трстеник са породицом и као бивши ратник уживао у благодетима мира, окружен породицом. Као официр упознао је европску културу и желео да своје три кћери, три грације усмери да читају књиге, да певају у хору и да уживају у лепотама природе. После година проведених у касарнама, повратак у Трстеник му је изгледао као повратак у идилу мира и спокојства. Он је открио да се у лепоти природе може уживати боље него у задимљеној кафани, а да је дружење у певачком хору, где се певају родољубиве и љубавне песме најбољи начин васпитања омладине. Поносио се лепотом Шумадије и Поморавља. Био је одушевљен соколским покретом који је неговао словенско братство и волео је живот у природи, па је желео да за тај покрет придобије Трстеничане.

У то време трстенички најбогатији трговци и неке кафеције своју штедњу улажу за зидање вила и станова у Врњачкој Бањи, па чак дижу кредите код Хипотекарне банке. Занатлије и угоститељи су своју уштеђевину радије улагали у куповину кућа и плацева у околини. Неки су куповали запуштену земљу изван града, на Грабовачком брду или у Чаирима, а онда сами постановљавали виноград за производњу воћа и грожђа, вина и ракије за своје потребе.

Капетан Милорад је купио од општине Чаири 4,5 хектара запуштене шикаре на брду изнад варошице одакле се пружа најлепши поглед на Трстеник, Моравску долину, Јеринин град, Грабовац, Осаоницу... Окупио је групу радника које је поштено плаћао и приступио прво култивисању земљишта по упутствима истакнутих агронома и шумара. На брду је упорно копао бунар, трагајући за чистом пијаћом водом. Најмио је групу музиканата из Старе Чаршије предвођену Душаном Савићем да свирком увесељавају раднике за читаво време копања бунара и касније изградње виле. Пун полета капетан Милорад је са својим радницима закупио плац и исекао и испекао велики банкет цигле, затим је воловском запрегом циглу, ситан песак и шодер извукао на брдо Кућиште. У пролеће 1938. године је засадио калемове сортне винове лозе.

Засадио је виноград и воћњак. Капетан је, уз велике напоре, ископао бунар од преко 20 метара дубине и почео по угледу на тиролске виле и словеначке клети да гради виноградарску кућу са равним кровом и терасом за одмор.

Завидни чаршијски људи, несвикли на велике напоре, кад је започео крчење шикаре и копање бунара на брду, дубоког 26 метара, говорили су да је капетан прави лудак, јер гради кућу на брду, где нема прилаза, ни воде, у дивљини, где јој место није.

Капетан је најмио најсиромашније раднике и дао им прилику да зараде коју надницу. Они су радили по његовим нацртима. Радознали и докони, беспосличари су долазили да гледају шта то ради овај чудан капетан. А онда се прихватили крампа и лопате и помагали. У хладу храстова сви заједно су обедовали ручак приговорљен на пољској ватри и у земљаном лонцу који је приговорила капетаница Бранка. Многи су схватили чари дружења које проповеда капетан Милорад.

Неки завидни чаршијани су смислили подругљиву песму:

*Кулу гради луди капетане,
малтер носи ћорави Милане...*

Када је на брду заблистала пољска вила, зидана црвеном циглом, са стубовима и равним кровом, многи намерници су питали мештане Трстеника какво је то необично здање у винограду испод шуме. Градске ћифте су подругљиво одговарале: „То је кула лудог капетана!“

Видевши како капетан Милорад ужива у свом летњиковцу, негујући свој виноград, читајући новине и књиге, док му се деца играју и сунчају, неки суседи су пуцали од зависти.

На дан 14. априла 1940. године трговац Радослав Вучић је ту жио Општинском суду у Трстенику капетана Милорада Милутиновића који је са дозволом власника на његовом плацу „правио циглу, али није затрпао рупу коју је ископао копајући глину за израду цигле“. Капетан Милорад је био презапослен уређивањем плаца око виле и винограда. Вучић је због тога тужио Милутиновића тражећи да му плати 200 динара, јер је сам затрпао рупу.

Али капетану Милораду није било суђено да са породицом дуго ужива у лепоти природе и у благодети мира, јер су ратни облаци брзо помрачили видике. Као патриотски официр он је уочи напада Немачке на Југославију априла 1941. године позван на војну вежбу, добио чин мајора и команду над једним батаљоном, упућен на фронт, али је после слома одбране у Априлском рату заробљен и упућен у заробљенички сабирни логор у Краљеву. Адвокат Радомир Милуновић је преко неких стражара обезбедио бекство, али мајор Милутиновић је одбио да напусти своје ратне другове, па је с њима јуна 1941. године спроведен за немачки концентрациони логор за официре у Нирнбергу. Са њим је у логору био и наставник Љубисав Ракић, који је у логору оболео, те је 1943. године враћен у Трстеник. Црвени крст је јавио породици да је

мајор Милорад Милутиновић умро у логору у Нирнбергу 19. јануара 1943. године. Тамо је сахрањен на војничком гробљу и гроб му је обележен.

Његова напуштена виноградарска вила служила је почетком рата 1941. године за извиђање кретања окупаторских трупа и за скривање устаника и бегунаца од окупатора, а потом за окупљање коцкара, четника и скитница.³⁰³

Велики виноград је извесно време негован, али је услед ратних прилика запустео. Шикара је поново победила. Кћери и син Милорада Милутиновића су достојно наставили дело свога оца као знаменити друштвени радници и руководиоци.³⁰⁴

2. ВИНАРСКИ ТРГОВАЦ, ИСИДОР МИЛОСАВЉЕВИЋ, ГРАДИ КУЋУ У УЛИЦИ ЦАРА ЛАЗАРА ПОД КЛЕТВОМ НАДНИЧАРА ЗБОГ ЊЕГОВЕ НАКЛОНОСТИ ПРЕМА КОМУНИСТИМА, НЕ СЛУТЕЋИ ДА ЋЕ СЕ У ЊУ ПРВИ УСЕЛИТИ НЕМАЧКИ ШТАБ, А ПОТОМ СРЕСКИ КОМИТЕТ КПЈ

Житељи варошица Трстеника и Врњачке Бање су претежно живели од трговине, занатства и угоститељства. У државној служби беху само срески и општински чиновници, жандарми, банкари, учитељи и наставници, поштари и железничари. Знатан број Трстеничана је држао мале поседе земљишта и стицао допунске приходе од башти, воћњака, винограда и ливада и шума у околини вароши.

Трстенички срез је већ читав век припадао крушевачком округу. Од проглашења Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у Краљевину Југославију, која је по Уставу из 1931. године подељена на девет бановина, крушевачки округ улази у састав Моравске бановине којој је седиште било у Нишу. Уочи рата бан Моравске бановине био је Јанићије Красојевић.

³⁰³ После ослобођења наследници мајора Милорада Милутиновића су напустили ову прелепу вилу, а затим су је продали кафеџији Томи Лукићу који је ту, у природи, проводио медени месец са својом младом и лепом супругом Лепом Лукић, певачицом кафане „Јадран“, која се из Трстеника, уз помоћ композитора Миће Стојановића, винула у висине као највећа звезда народне музике.

³⁰⁴ Најстарија кћер Јелена је удата за Војислава Радовановића и радила је као економиста у „Западној Морави“. Зорка удата за Александра Милановића је била наставник у гимназији. Др Милица удата за др Марића била је управник Градске болнице у Вуковару одакле је с мужем и два сина побегла у завичај, спасавајући животе од помахниталих усташких бојовника. Милош Милутиновић је по завршетку Војне академије био поморски официр и капетан бојног брода у Сплиту, а потом начелник Војне академије у Либији.

Срески начелник у Трстенику је од 1938. до 1940. године био правник Милан Плазенић, ожењен Милицом Брашић, учитељицом из Трстеника, са којом је имао синове Војислава и Слободана. Као трстенички зет, Милан Плазенић је тежио да помогне привредни и културни развитак среза, а посебно варошице која у то време настоји да уреди пореске и земљишне књиге, да реши питање водоснабдевања и канализације, зелених површина и уређења купалишта на Морави. Милан Плазенић је био исувише наклоњен Трстеничанима, али нови министар правде је затражио да трстенички срески начелник као његов поуздани сарадник из ратних година дође у министарство као секретар, па је саопштио бану Моравске бановине да потражи и предложи новог начелника за срез трстенички.

Од памтивека субота беше пазарни дан. Градска пијаца на тргу Васе Анђелковића, испред цркве и среског начелства беше испуњена жагором сељака који су стару калдрму и тезге прекривали хаковима и гомилама поврћа и воћа које су продавали, а затим у дућанима куповали со и петролеј, и ствари за кућне потребе. Од занатских производа највише су се куповали опанци од коже и гуме (пироћанци), па тек онда одећа, алатке и друга роба.

Све трговачке и занатске радње и кафане су биле распоређене углавном у улицама које су се укрштале у центру града: одатле, па до моста налазила се Љубостињска улица. Од центра ка југу била је Улица краља Александра, која се пре погибије овог краља зваше Жупска. Од центра према истоку се налазила Кнез-Михаилова, која се настављаше од Народне школе „Свети Сава“ у Улицу цара Лазара. Од центра града, па до Појила беше Цар Душанова улица, а она се према Старој Чаршији настављаше у Врњачку улицу. Од цркве Свете Тројице до Железничке станице беше Белопавловићева улица, а од моста, па до Вашаришта, на ком беше стадион Фудбалског клуба „Југ Богдан“, пружала се Улица браће Југовића, као и данас. Од Поште ка југу беше Обилићева, а ка северу је ишла Косовска улица ка Морави, а затим скретала према истоку и излазила на Љубостињску улицу.

У центру града су се налазила два отмена хотела „Јадран“ Раденка Стојаковића, а са друге стране улице „Топаловић“, власника Миодрага и Ружице Топаловић. У хотелским кафанама су се окупљали угледни гости из два политичка табора. У „Јадрану“ су се окупљали симпатизери демократе Љубе Давидовића, а у „Топаловићу“ присталице радикала и њихових савезника. Али та подела није била строга, па су често и у једној и у другој хотелској кафани вођене вруће расправе о текућој политици. Само се због ранијих искустава нису помињали комунисти.

Иако је Трстеник био градић невелике привредне моћи, његов положај на споредном стратегијском правцу одбране земље и планинско залеђе прикладно за маневарске и тактичке операције су ово место укључили у ратне планове штабова регуларне Југословенске војске као и четничке организације Народна одбрана.

Посебну погодност је овај градић пружао као седиште ратног штаба при повлачењу, ратна болница или превијалиште, па и избегличко прихватилиште. Трстенички срез је имао многе предности због богатства у житарицама и стоци, због великог броја постеља у хотелима, санитетског и угоститељског особља у Врњачкој Бањи, због близине шумовитих планина Гоча, Жељина и Копаоника, па и Гледићких планина у чијем су се крилу налазили манастири Љубостиња и Каленић, као уточишта прогоњених, чувари архиве и драгоцености.

У годинама привредног процвата за време владе др Милана Стојадиновића цветала је трговина, банке су пословале са знатним профитом, кафане су биле увек пуне гостију. Најуспешнији банкари, трговци и угоститељи су своје синове и кћери послали на универзитетске студије, а у Трстенику су обнављали и уређивали своје трговине и радионице и подизали нове породичне куће.

Трговац Бошко Јанковић подиже породичну кућу на спрат са погледом на Мораву на углу Улице браће Југовића и Хајдук-Вељкове улице. Ова кућа са лепом фасадом и декоративним прозорима је постала узор другим грађанима за изградњу својих домова.

Банкар Ранко Обрадовић и његов син Вукосав у Улици цара Лазара подижу зграду Пословне банке од профита добијеног давањем од камате на кредите земљорадницима, трговцима и занатлијама, угоститељима.

У исто време и акционари Трстеничке трговачке банке, Цара Душана 51, подигли су модерну зграду, док је Земљорадничка штедионица била скромно здање.

На улазу у Трстеник, долазећи преко Васиног моста, у Улици браће Југовића бр. 1 подигнуто је модерно здање Трстеничке трговачке банке са погледом на мост и Мораву. Због овог погледа Немци су за време окупације ову зграду претворили у стражарницу за чување моста.

Сестре Десанка и Милица Јовановић-Градиштанац са мајком Стаменом подижу вилу у Врњачкој улици у модерном функционалном геометријском стилу, који одудара од суседне изразито декоративне виле Петра Стојадиновића, купљене од Градиштанаца. Пројекат за модерну вилу у стилу Корбизијеа радиле су Десанка Јовановић и Рускиња Нина Никополчицкаја око 1934. године. Нажалост, ова кућа годинама је остала празна, јер је остала без правих наследника после смрти власника.

Најугледнији винарски трговац и кафеџија, Исидор Милосављевић, одлучио је да подигне породичну кућу у којој би могао достојно примати своје цењене пословне пријатеље, па је потражио плац у Улици кнеза Лазара који су продавала браћа Ђурићи.

Године 1938. браћа Ђорђе, Петар и Павле Ђурић су дошли код председника општине, Милоша Малићанина, с молбом да им потпише тапију за плац у Улици цара Лазара који су наследили од оца Стојана Ђурића, лончара, и мајке Анке. Плац су продали трговцу Исидору Милосављевићу, који је намеравао да на том плацу подигне нову породичну кућу. Плац се граничио са истока са имањем трговца Тодора Петковића, са севера Улицом цара Лазара, са запада имањем Милорада и Вукадина Милетића и са југа имањем Добривоја Дуњића.

Исидор Милосављевић је 12. августа 1939. године поднео молбу за дозволу за изградњу породичне куће у Улици цара Лазара бр. 12.

Општински одбор у Трстенику је 12. августа 1939. године издао дозволу која гласи:

Одобрава се молиоцу Милосављевић Исидору, извознику из Трстеника, зидање нове грађевине – зграде у Улици цара Лазара бр. 12 по предрачуну од 180.000 динара.

Кућа је грађена у току 1939. и завршена 1940. године. Газда Сиде је на изградњи куће запослио сиромашне надничаре који су били на лошем гласу као комунисти. Остало је да се прича како је један боље стојећи мајстор из Грабовца дошао код газда Сиде и понудио да ради на кући и рекао:

„Газда Сидо, видим да правиш кућу која ти доликује, а мене не зовеш!“

„Ако ниси заузет, дођи одмах на градњу, више мајстора ће брже да заврши посао.“

„Ја ћу да ти доведем групу правих поштених мајстора, подићи ће мо ти најбољу кућу у Трстенику, само отерај ове комуњаре које мрзе нас домаћине.“

„Пријатељу, па и они треба да зараде кору хлеба за своју децу, иако су комунисти.“

„Дабогда ти комунисти никад не изашли из куће!“ – рекао је уверљиви мајстор.

(Трстеничани су касније често казивали да се клетва коју је бацио овај мајстор остварила. Када су само пола године после усељења стигли немачки тенкови, официри Вермахта су породицу Исидора Милосављевића иселили из његове нове куће у стару, а овде уселили своју команду. Само што су се из Сидине куће иселили 1944. године, стигли

су совјетски тенкови, а за њима и партизани. У Сидину кућу се уселио Срески комитет КПЈ на челу са Миодрагом Недељковићем. Комитет је ту остао наредне две деценије, док су се синови Исидора Милосављевића расејали по свету).

3. ТРНОВИТ ПУТ ПРОВИНЦИЈСКИХ ШКОЛАРАЦА ДО ВИСОКОГ ОБРАЗОВАЊА – СТУДЕНТСКИ ДАНИ РАДОЈКЕ АГАТОНОВИЋ-ЛАЗОВИЋ ОД 1936. ДО 1941. ГОДИНЕ

О студентским данима оставила је своја сећања Радојка Агатоновић-Лазовић (1915-2012), дугогодишњи професор Гимназије у Трстенику. Она је после завршене основне школе у Трстенику, код учитељице Станке Јанковић и учитеља Василија Томића,³⁰⁵ похађала гимназију у Чачку када је по потреби службе тамо премештен њен отац Милета Агатоновић, поштански чиновник, а с њим се преселила и њена мајка Синђелија, браћа Миодраг и Радомир и сестре Милева и Персида око 1925. године. Радојка је похађала гимназију у Чачку, друговала са познатим скојевцима, али није хтела да ступа у њихову организацију због саблажњавања трстеничке чаршије од стране Десе и Милице Градиштанац.

Долазим (на сџудије биологије) у Београд. Град огроман у односу на Трстеник и Чачак у коме сам учила гимназију. Први сусрет је на мене учинио засипрашујући утисак. У прво време сам становала код брата Миодрага, који је у то време имао шроје мале деце и оскудан ситамбени простор. Убрзо добијам смештај у Студентском дому у Узун-Мирковој улици у близини факултета... Дом, ситара зрада, задужбина јосидора Томе Вучића Перишића, располаже са 5 просторија у којима живимо нас 40 студенаца, подсећа на касарну. Највећа соба има 16 кревета, мање са 10 и 8, а најмања 2 кревета. У најмањим су студенткиње пред дипломирањем, а у осталим млађе и најмлађе. У средини као велико предсобље смештена је триезарија, учионица и сушионица и дневни боравак, то је била просторија за све. Ходником одашле ишло се у кујашило и умиваоник. Кујашило је имало само два туша, а умиваоник славине из којих се вода сливала у гуљачак „лавабо“ од бешона – „комфор“ на високом нивоу. У делу поред кухиње био је стан васишачице. То је била јосиођа Јелена Прендић – „Баба Жанка“... Режим војнички. Дом се зашваро у 20 часова. После шога времена, ако се неко враћа, морао је да илаши Стани, која је била у неку руку домар и сиремачица код Баба Жанке, 2 динара за ула-

³⁰⁵ Учитељица Станка Јовановић се убрзо одселила за Београд, а учитељ Василије Томић се преселио у Врњачку Бању, где је постао управник Поште. У слободним часовима свирао је у оркестру др Душана Радића, кога је веома поштовао.

зак. Све собе саме смо сређивале... Младосћ весела, безбрижна... У тај раскошни дом скупили су девојке из целе Југославије; из Шумадије, Босне, Далмације, Срема, Банија, Бачке, Славоније, Македоније, са Косова и две Српкиње из Албаније. Иако из разних крајева, односи су били срдачни и блиски. Дошло је до зближавања, нашле су се и сродне душе по осећањима и схватањима, васпитању и карактерима. Колективно се ишло у позориште, на концерте, мајине и у посете Студентском дому „Краљ Александар“ (после рата „Иво Лола Рибар“) у коме су становали студенти. Са нама је у посете ишла и наша Баба Жанка, као „свирачар“. Она је одређивала и време повратка.

Наши родитељи су били службеници, занатлије или пољопривредници и наши приходи су били скромни. За живот у дому ја сам плаћала 400 динара за цео пансион. Сви смо имали своју поселину, и остало за личну употребу. Храна, као у сваком дому једина и једнолична, али ми смо биле задовољне. Живот нам је у то време био леп, весео и нов и све друго било је мање важно. После извесног времена завршен је нови дом „Краљица Марија“ (после рата „Вера Блажковић“). Тај дом је тражен средствима која је дала краљица Марија, удова краља Александра Карађорђевића. Живот у новом дому је био много лепши иако су собе биле са више кревета. Све је било ново, удобно, храна боља, укуснија... Наш живот је пошао као новом динамиком. Стару васпитачицу је заменила нова, културна и образована госпођа Мила Динић. Биле смо врло поносне и срећне... Она је унела нови дух у наш студентски живот. Била нам је сестрица другарица. Она је са нама проводила време, делила радости и бол. Била је драматург и врло предузимљива у нашем културном уздицању. Захваљујући њој увек смо имале по 20 и више улазница за позоришне представе и концерте, оперске и балетске представе. Ту иду на нас је прекинуо рат.³⁰⁶

4. ДНЕВНИК НЕСУЂЕНОГ УЧИТЕЉА, МИЛАНА РАЈЧЕВИЋА РОМЕА, КОЈИ ЈЕ ИСКЉУЧЕН ИЗ УЧИТЕЉСКИХ ШКОЛА У ЈАГОДИНИ И ПИРОТУ ЗБОГ „БЕЗБОЖНИШТВА“

Омиљен због своје духовитости, образовања и другарства био је међу трстеничком школском омладином Милан Рајчевић, ученик Учитељске школе. Он је у почетку похађао Учитељску школу у Јагодини, затим је прешао из непознатих нам разлога у Пирот, а на крају је од марта 1939. године учио у Алексинцу. Знамо да му је отац био железничар, па се и породица селила више пута, али се Милан селио из других разлога.

³⁰⁶ Радојка Агатовић-Лазовић, „Мој животни пут – у спомен моме поколењу, сећања“ (рукопис), 2004.

Милан Рајчевић је постао ватрени поклоник идеје о револуционарној борби за ослобођење радничке класе. Читао је револуционарне брошуре. Не знамо како је још у пролеће 1939. године у Учитељској школи у Јагодини у литерарној секцији откривена група ученика скојеваца, међу којима се налазио и Милан Рајчевић из Трстеника. Знамо да је тада искључен Милан Рајчевић „због проповедања безбожних штита“.

Знамо да је за време школског распуста одлазио на вашаре и саборе где се састајала школска омладина и расправљала о прочитаним књигама, о филмовима који су се приказивали у Трстенику и Крушевцу, а посебно су биле занимљиве пропагандне брошуре, леци и извештаји о раду Скоја и КПЈ и вести из Совјетске Русије. На тим састанцима ученици и студенти су се понекад и сликали у веселом расположењу. Захваљујући тим сликама „за успомену и дуго сећање“, открили смо да се Милан Рајчевић радо дружио и дописивао са гимназијалком Бранком Бркић из Пољне и са њеном цимерком Радојком Зајић Ризом. Због његовог начина поетског изражавања и удварања девојкама изгледа да је од њих и добио надимак „Ромео“.

Рајчевић је по препоруци неких Пироћанаца који су дошли у Трстеник из Пирота одлучио да тамо настави школовање и септембра 1938. године уписао се у трећи разред Учитељске школе у Пироту, а марта 1939. године је стигао у Алексинац.

У исто време у гимназију у Алексинцу су се уписали Трстеничани Дамњан Максић и Антоније Исаковић, који су искључени из Крушевачке гимназије. О ноћним играма бунтовних школараца са полицијом сведоче сећања Антонија Исаковића:

Шести разред гимназије морао сам да завршавам у Алексинцу. Тамо зашћекнем Максића. Убрзо смо узели заједнички стан код једног Пироћанца. У две собе већ је становало неколико „учићелица“ из Учићелске школе. Ми смо добили мању собу, док се Пироћанац са својом породицом преселио у подрум зграде.

Максић је од целе куће направио кружок. Свако вече у нашу собу усељавали смо планету Земљу и све државе света; пред зору се завршавали наши разговори; проучавали смо Сејалову „Политичку економију“ и Максић је први међу нама схватио аустрачки рад у роби.

Једне вечери ми је саопштио да с њим полазим у први задатак. У првом шренушку помислио сам да најадамо Среско начелство. Увече око 11 часова поведе³⁰⁷ празним алексиначким улицама мене и још двојицу из Учићелске школе (по шврћењу Радомира Лазића из Медвеђе по су били он и Милан Рајчевић Ромео из Трстеника). Зауставили смо се код

³⁰⁷ Вероватно се ради о писању парола уочи децембарских избора 1938. године.

твога кеја, по коме сам шетао срећно и задовољно. Шетамо заједно. Ти си ми ставила руку у моју руку. – Хладна ти је рука!? – Да, али зашто те ја жарко волим.

Сели смо на клупу. Месец је сијао као никада дошле. Осредња липа више наших плава нас је штићила. Били смо ојкољени мраком. Дојучица си ми да своју ставим на твоје руке. Испод њих је јако куцало твоје меко срце. Куцало је часове срећне љубави. Нишава је тихо испред нас шумила, шумила...

Прошла је година дана на школовању у Алексинцу. Заједно са Миланом Рајчевићем Ромеом учитељску школу је похађао Радомир Лазић из Медвеђе. У то време су гимназију у Алексинцу похађали Антоније Исаковић из Трстеника и Дамњан Максић из Пољне. По казивању Радомира Лазића, Рајчевић и он су једно кратко време сарађивали са искусним револуционаром Дамјаном на писању парола против режима.

О тананим осећањима љубави и искреном протесту против друштвене неправде сведоче странице сачуваног Дневника Милана Рајчевића Ромеа, писаног у Алексинцу:

Ушорак, 16. IV 1940. год.

Ишао сам са двома, јер сам мислио да ти нећеш изаћи. Ишли смо у ћаскању. Стигао сам до радње у коју си ушла. Али изненада видео сам те. Стајала си на вратима радње твога оца, са чијих се украшених излога расијала дивна светлост прикривених сијалица и у дивним огњама падала по лицима шетача. Погледах те и би ми криво што нисам сам. И ти си ме погледала. Али у том погледу било је љуће, љубоморе. Покушао сам да ти погледом кажем да хоћеш, да ти објасним. Разумела си ме, али си ме одбила. Ох, девојко, ти мислиш погрешно! Није истина, веруј! Али, уосталом, ти то нећеш да примиш. Ти си немилосрдна!

Покушаћу сутра да јој објасним.

Петак, 19. IV 1940. год.

Идем, шетам корзоом. Мицу се разне личности. И девојке са напудерисаним лицем, младићи чији вици стас на светлости сијалица, са бојашно украшених излога, одаје фигуре дивова. Све се креће, иде. Одједном видим суштинску суврошћу међу шетачима. Једна сељанка у ђуменом ојанцима, са великом балом сена испод пазуха, пролази корзоом и поћуће плаве јуди се, не усуђујући се да погледа личности са лакованим цицелама и дивним оделима. За њоме се жури њен синчић, весело што је дошао у град и што иде и он овим месетом као и многи други.

Ох, како су намрштена лица ових шетача који су се до сада весело забављали. Ох, како су бедни њихови изрази лица који са шетком муком морају да удишу запах „џумењака“ и зноја...

Пећак, 3. V 1940. год.

Око 9 часова увече, у Брисџолу. Престио сам да џушим.

Недеља, 5. V 1940. год.

Мноџо је чеџа у свеџу; мноџо размишљања, мноџо џоџледа на свеџ, на људе, живоџиње, на све живо у овој џприроди. Чесџо се „џреше“ божје заџовесџи, мноџо. Еџо, али зар су она два сиња кукавца крива шџо морају да данас у недељу, умесџо да иду у „свеџи“ храм и да се моле неком свемоџућем, сџружу дрва док на њих џада све већа и већа киша. А иза заџворених џрозора се наџињу дивне џлаве исџод чијих се усана сијају бели и злаџни зуби, џледајући ова намучена лица и сџаре жилаве руке, које, већ уморне, сџежу џоследњом снаџом шесџеру од које чекају своју кору хлеба.

А ови сџарци раде неми, џледајући џихо у сџруџоџинама, које се све више џомилају, своју џрошлосџи. И џокаџкад би се ови неми изрази лица и очију џреџворили у краџку веселосџи, али би се онда одједном, као џокошени, враћали у џусџу садашњосџи. А киша и даље лије, мешајући се са њиховим знојем у неку чудну миришљаву шечносџи...

5. ЛЕГАТ ВУКОСАВЕ АРНАУТОВИЋ, СТУДЕНТКИЊЕ ИЗ ТРСТЕНИКА, ЗАВЕШТАН БИБЛИОТЕЦИ ОСНОВНЕ ШКОЛЕ „СВЕТИ САВА“ НЕСТАО У РАТНОМ ВИХОРУ

У Трстенику и Врњачкој Бањи још пре Првог светског рата пословно је боравио Драгомир Арнаутовић (1883-), грађевински инжењер, пореклом из Требиња, који је као високи чиновник у Министарству саобраћаја радио на изградњи железничких пруга и увозу локомотива и вагона. Док је за време Првог светског рата боравио у Паризу, упознао се са професорком Евелином (1886-), ћерком једног француског дипломате. Између српског официра и младе Францускиње планула је страсна љубав. По повратку у земљу, Драгомир се оженио и добио кћер Вукосаву. Драгомир се поред свога посла бавио и публицистиком. Поред стручних радова објавио је и есеје из области књижевности и филозофије. Али његову породицу задесио је тежак губитак, када му је умрла супруга и јединица Вукосава остала без мајке. После неколико година усамљености, Драгомир је на једном путовању потражио своју бившу љубав Евелину. Оживеле су успомене на дане пре него што их је прст судбине раставио. Евелинина љубав према Драгомиру прерасла је и у љубав према његовој херојској отаџбини и она је одлучила да се уда за обудовелог Драгомира и да живи у његовој отаџбини Србији. По пензионисању Драгомира, живели су у Београду. Имали су заједничку страст – путовање по свету и обилазак разних знаменитости. Често су долазили у Врњачку Бању, обилазили Трстеник и Љубостињу. Свидело им се идилично спокојство које им је пружао боравак у овој љупкој варошици на Морави, шетње фијакером до Љубостиње и Врњачке Бање.

Не знамо да ли је долазак Арнаутовића у Трстеник изазвао један бесмислен, али важан догађај у Народној скупштини, када је учитељ Дамјан Арнаутовић, пијан и гневан због неке неправде, пуцао у правцу председника владе, Стојадиновића, и председника Скупштине, Ђирића, марта 1936. године. Драгомир је због презимењака стављан под истрагу и он је, доказавши да нема никакве везе са тобожњим атентатором, одлучио да се повуче у мир провинцијске варошице где га нико неће ништа пропитивати и сумњичити.

Као и неки други људи из престонице уочи рата, Арнаутовићи су дошли у Трстеник, због идиличног мира који је владао у овој љупкој варошици са љубазним трговцима, занатлијама и угоститељима, али и због близине Врњачке Бање и магије њених лековитих минералних вода. Вукосава је завршила гимназију и уписала се на студије. Није нам познато како су текле студије, само знамо да се изненада разболела и умрла од тифуса. Несрећни родитељи су живели у Трстенику, где је Евелина ученицима из бољих кућа давала часове француског језика. Драгомир се бавио историјом железнице у Србији.³⁰⁸

Страхovali су да ће њихову рано умрлу кћер Вукосаву прекрити заборав, чим и њих нестане са лица земље. У њиховој кући налазила се библиотека покојне Вукосаве, коју је она волела и у којој је проводила многе часове. Сада су те књиге склопљених корица само подсећале на њихову кћер умрлу у цвету младости.

Вратио се рат који је Драгомир оставио за собом као ружан сан. Он је опет осетио грмљавину топова, громогласне експлозије бомби, разарање железничких пруга и мостова, штектање митраљеза и претећу тутњаву тенкова, запаљене куће, срушене мостове. После губитка кћери Вукосаве, Драгомир је почео да поболева. Знао је да неће дочекати ослобођење.

Желео је да остави спомен своме роду који је неизмерно волео. Желео је да успомену на своју прерано изгубљену ћерку сачува. Библиотека, коју је чувао у својој кући у Трстенику, подсећала га је на ћерку Вукосаву. Али streпео је да ће његовом смрћу заборав прекрити и њега и његово дело, градитеља железница и његову кћер Вукосаву и Евелину, са којом није имао деце.

³⁰⁸ Драгомир Арнаутовић (1883-1944) је сарађивао са часописом „Железнички венац“. Заједно са Михајлом Запољским, он је објавио књигу *Локомотива – приче из железничкој живоји*, часопис „Железнички венац“, Београд, 1934. Исте године је објавио књигу: *Историја српских железница 1850-1918*, Београд, 1934. Такође, објавио је и књигу *Српске железнице 1825-1937*.

Своју намеру да Вукосавину библиотеку преда Основној школи одлагао је двоумећи се да ли ће неко знати да су то књиге које су припадале његовој ћерки. Одлучио је да књиге поклони Основној школи „Свети Сава“ у Трстенику. Нека ђачићи на свакој књизи виде име дародавке која и после смрти шири њихове духовне видике и приређује им радост читања. Управника школе кога је захватила мобилизација замеснивала је учитељица Радмила Павићевић. Драгомир је са Евелином отишао у школу, ушли су код учитељице Радмиле и Драгомир је рекао:

Поштована јосипово управитељице,

У овим за цео наш народ тежак губитак. Умрла је наша премила ћер Вукосава. Ми желимо да успомену на њу сачувамо на такав начин што ће њене књиге читајући ученици ове школе и будући нараштаји ове варошице. У томе циљу поклањамо библиотеку наше преминуле ћери Вукосаве библиотеци ваше уредне школе и тиме, верујемо, испуњавамо и идеале наше Вукосаве. Овај летак, надамо се, објавиће школску библиотеку и тако допринећи духовном бољаштву ученика, њиховом сазнању о животи и свести. Поклањамо књиге вашој школи само под условом да се књиге обележе и издвоје и да летак носи назив Библиотека Вукосаве Арнаутовић, студенткиње из Трстеника.

Управитељица Радмила Павићевић је захвалила Евелини и Драгомиру на племенитој задужбини и обећала да ће се успомена на прерано преминулу Вукосаву чувати док буде постојала и школа. У овим оскудним временима овај поклон улива велике наде у нови васкрс Србије.

Нажалост, само након месец дана настале су у Трстенику немачке рације, школа није радила по две недеље, потом су се у школу усељавали Немци, затим Бугари, па љотићевци, па поново разне војске. Књиге су сељене по шупама и таванима, Бугари су их користили за потпалу пећи у којима су ложили скамије и клупе, црквену и школску ограду.

Октобра 1944. године Трстеник је освануо у слободи. Као да је чекао ослободиоце, Драгомир Арнаутовић се дотле борио са тешком болешћу јетре, продужавајући живот врњачким минералним водама. Када је хладна зима заледила земљу, он је 17. децембра издахнуо. Његова супруга Евелина, звана Мадам, подигла је своје вољеном мужу споменик од белог мермера на трстеничком гробљу и живела је усамљена још три деценије. Свакодневно је достојанствена пролазила главном улицом и одлазила на гробље да посети гроб свога мужа. Када је осетила терет старости, ступила је у старачки дом у Крагујевцу у коме је умрла 1977. године.

6. ХРОНИКА ТРАГИЧНИХ ДОГАЂАЈА, ПОЛИЦИЈСКИХ ИСТРАГА И СУДСКИХ СПОРОВА У СРЕЗУ ТРСТЕНИЧКОМ ОД 1929. ДО 1941. ГОДИНЕ

Након укидања Видовданског устава и обнародовања прогласа да између суверена и народа неће бити посредника, краљ Александар је за две године унапредио управу и народу даровао Октроисани устав и законе који су строго одредили оквире законодавне, судске и извршне власти. Највећи део народа је са олакшањем поздравио увођење реда у земљи.

Срески суд у Трстенику судио је имовинске спорове, кривичне пријаве и друге предмете из своје надлежности.

Као најнеправедније пресуде народ је доживљавао оне које је суд доносио о пленидби имовине и продаји на лицитацији због неисплаћених дугова по основу високих камата, банкротства или наплате непокривених меница, па чак и због јемства за подигнуте кредите.

Остале су приче и пошалице о сеоским политичарима који су се кандидовали за народне посланике и у предизборној агитацији се задужили очекујући победу на изборима и враћање дугова, али, поражени, пали су у дужничко ропство.

Једна таква лицитација за продају куће Радоја Градиштанца изазвала је право згражање због изостанка солидарности од стране суседа. Мештани нису желели да избаце на улицу Стамену Градиштанца и њене кћери, па нико није желео да учествује на надметању. То је искористио трговац Петар Стојадиновић и купио кућу за безначајну своту и уселио се у њу. Кућу је наследила његова кћер Зора.

После смрти Милана Малићанина 1935. године, председник Општинског суда је био банкар Сава Митровић Ућукало, а судије Војислав Ђурковић и Алекса Станковић. Али Трстеничани нису радо прихватили овог дошљака из Мостара за свог градоначелника, па су средином 1936. године за председника општине изабрали Милоша Малићанина, брата преминулог председника Милана.

Од маја 1936. године председник Општинског суда је банкар Милош Малићанин, а судије су кафеџија Драгомир Миленковић и трговац Алекса Станковић.

Остали су сачувани подаци у Историјском архиву Крушевац – одељење у Трстенику о судским споровима, полицијским пријавама насиља и необичним смртним случајевима у деценији уочи слома Краљевине Југославије.

У хроници среских лекара, истражних полицијских и судских органа и у црквеним књигама умрлих у другој деценији Краљевине забележени су бројни трагични случајеви.

Александар, ученик основне школе стар 12 година, син Радосава Жупца из Руђинаца, живео у Почековини, оболео од дифтерије јуна 1930. године, доведен је у Трстеник код лекара др Леонарда Рогиха са високом температуром. Лекар је одбио да га прими као хитан случај и да му одмах укаже лекарску помоћ и дечак је преминуо у чекаоници. Др Рогих је ускоро добио премештај за Крушевац.

Тежак Миладин Прибаковић Шелић (46) из Чаира, ожењен, у браку 21 годину, убијен је пре поноћи у свом бостаништу у атару села Чаира, 13. августа 1930. године, од непознатих лопова и разбојника који су се намерили на његов бостан.

Радомир (20), син покојног капетана Антонија Станишића и недавно преминуле Даринке, ћерке Васе Анђелковића, умро је усамљен у виноградарској колиби у Чаирима 14. августа 1930. године где је дошао да удахне чист ваздух. Установљено је да је боловао од туберкулозе и да му је у винограду нагло позлило.

Радмила (28), супруга Радича Петровића из Планинице, док је полагала сено кравама, убола се на гвоздене виле 23. децембра 1930. године и од убода издахнула.

Светозар Ж. Милићевић (20), ћевабчија-кобасичар, на Бадње вече 6. јануара 1931. године припремајући се за велики празник, похитао је да закоље прасе за божићнара и изгубио је живот у несрећном случају.

„У трчању да ухвати прасе, спотакне се и падне, и нож који му је био у цепу прободне га између ребара и удари у срце.“ – записао је поп Милан Сретеновић који га је опојао.

Драгослав Јеремић (27), земљорадник из Оцака, није живео у љубави и сложи са својом супругом због сталног мешања своје таште. Када је покушао да истуче супругу, ташта је прискочила у помоћ, потегла секиру и ударила га у главу. Убијен је у свом дому у Оцацима 30. марта 1931. године.

Александар Милићевић из Божуревца тужио је винарског трговца Вукомана Радивојевића из Трстеника јер му није платио једна кола грожђа 13. новембра 1931. године по уговореној цени од 110 динара за 100 kg. Спор је настао због неслагања око квалитета и цене грожђа.

Милан Ђорђевић, механџија из Велике Дренове, тужио је кројача Сретена Анђелковића из Трстеника 1. маја 1931. године јер му није по погодби сашио одело. Кројач је прихватио да сашије наручено одело, мада је био по среди неспоразум око цене.

Драгољуб Николић, трговац из Почековине, тужио је исте 1931. године трговца Љубомира Брадића из Трстеника за дуг од 100 динара.

Благоје Рашковић из Почековине злостављао је супругу Марију (31) због љубоморе и она га је напустила. Када је дошао на вашар на празник Св. Јелене у Трстенику 3. јуна 1931. године, срео је Марију и наредио јој да се врати кући, а кад је она одбила, извадио је каму и на улици је заклао. Осуђен је на вишегодишњу робију.

Сваког лета су са великом радошћу хрлили Морави деца, младићи и девојке, несвесни опасности коју крију њена матица и вртлози. Најтужније су биле вести о утапању младића и девојака у Морави. Данило Прица (24), обућар, рођен у месту Решетари, срез Каменички, Савска бановина, дошао је у Трстеник где је добио посао. Први је желео да заплива у бисерној Морави на почетку сезоне купања. Чим је скочио у воду, утонуо је у таласима реке 17. маја 1931. године. Опојао га је поп Милан Сретеновић.

Симеон Котлајић (49) из Штулца је после завршене косидбе купио сено и прионуо да здене стог на дан 15. јула 1931. године. Сена је било више него за један стог, али он је хтео да здене виши стог од свих у Штулцу. У једном тренутку оклизнуо се на суво сено, пао са стога на тврду земљу и погинуо.

Љубица (31), супруга Живојина Рогљића из Чаира, због сиромаштва није хтела да роди, па кад је остала трудна, обратила се некој баби врачари да јој тајно сторња дете. Врачара је кукуреком затровала вре-тено за предење и њиме јој је отворила материцу и побацила заметак, али Љубица је добила тровање крви и умрла 25. септембра 1931. године.

Момир Павловић, трговац огревног дрвета из Трстеника, давао је муштеријама огрев на вересију. Али неки купци су били заборавни, па нису плаћали дуг. Неки његови добављачи су узимали капару како би му на складиште дотерали дрва за огрев, па су после заборављали да испоруче дрва. Кад није помогло убеђивање, Момир, звани Дрља, наложио је свом намештенику Богдану Гордићу да сместа сачини и подигне тужбу. Тако је тужио Вељка Пљакића из Стубла због спорног дуга 26. септембра 1931. године. Дужник је исплатио дуг због претње принудног извршења.

Миладин (25), син Радована Радосављевића из Брезовице, погинуо је дана 8. децембра 1931. године у селу док је превозио дрва. Товар дрва натоварен на санке се услед лошег и стрмог пута преврнуо и он је издахнуо пригњечен групцима.

Будимир, малолетни син Момира Ђаковића из Попине, желео је да посматра хук Попинске реке, надошле од недавних киша. Прелазећи дрвени мост, без оgrade, преко Попинске реке учинило му се да вода односи мост, добио је вртоглавицу, пао у таласе разбеснеле реке и удавио се 2. априла 1932. године.

Априла 1932. године похапшени су кријумчари дувана из Богдања. „Политика“ је 25. априла објавила вест да су финансијски органи среза трстеничког са начелником Драгутином Франићем дошли у село Богдање и претресли кућу Стојана Ракића где су нашли 34 kg дувана. Они су открили да је у кријумчарењу учествовао и Коста Ђорђевић, сусед Ракићев. Финанси су посумњали да су кријумчари крали дуван из неког државног слагалишта и наложили истрагу.

„Политика“ је 8. јуна 1932. године објавила вест „Један злочин у мирном Трстенику“ из пера дописника П. (вероватно Саве Поповића):

Трстеник 7. јуна. Јуче је у Трстенику умрла Гвозденија жена Милутина Симића, обућара. Узрок њене смрти није познат. Због чега је наређена секција.

Данашњом секцијом леша је утврђено да је смрт код Гвозденије наступила због давања рукама, што је извршено њених 24 часа пре њене смрти. Извршиоци овог злочина још нису тачно утврђени, али се сумња да су то Милашко Живадиновић и Драгиша Михајловић, обућарски радници запослени код мужа покојнице. Гвозденија је пре смрти обојцу тешико шерешила тврдећи да су је они дан пре напали болесну, јаким шуклима и давили свежући је за јушу и затварајући јој уста, како не би могла да виче за помоћ. То су учинили јер су били с њом у завади.

„Политика“ је 16. августа 1932. године објавила вест свога дописника П. (вероватно Саве Ј. Поповића):

Полибија тројгодишњеј деце

Трстеник, 15. августа. Данас је овде одржан велики чувени скуп на вашар. На вашар је дошело многе ствари из ближе и даље околине. Куцаца је био приличан број, али је стока продавана релативно јефтино.

Приликом доласка на вашар Добривоје Станојевић, земљорадник из Селишта среза трстеничког, ишао је почком из Врњца, држећи пред собом свога тројгодишњеј синчића Бојмира. У сусрет Станојевићу из Трстеника ишао је фијакер број 252 из Врњца. Пред самим бициклом коњи фијакера су скренули изненада и руда је ударила у чело тројгодишњеј Бојмира. Тешико повређен малишан хитно је аутомобилом однео у трстеничку амбуланцу где је и поред свих напорова др Станојевића умро после неког времена.

Веселин Стевановић (55), земљорадник из Тоболца, погинуо 25. септембра 1932. године. Истрага је утврдила да га је убио сусед Љубиша Вукадиновић из Тоболца.

Ружица (1897-), звана Боса, ћерка музичара Петра Митровића и Јелене из Осаонице, удовица музичара Михајла-Мике Вујичића, још 1928. године остала је удовица са четворо малолетне деце. Да би прехранила кћер Олгу, синове Слободана и Боривоја и најмлађу кћер Нанду, запослила се као кућна помоћница код среског лекара, др Саве Станојевића. Али ова лепа Циганка је у Старој Чаршији изазивала завист жена чији су мужеви посећивали поноситу и лепу Ружицу тражећи да им превије посекутину или да им донесе аспирин. Њу је нарочито омрзла Милка, из породице Николића из Рашке, јер је њен муж корпар Љубомир, звани Љуба Пура, често навраћао Босиној кући, носећи намирнице за њену децу.

Милка је успела да претњама одврати мужа Љубу Пуру од одласка Босиној кући. Посетила је чувену врачару Дару и друге врачаре и богато их честила да скину чини са њеног мужа Љубе Пуре, по Дарином савету стављала му је у пиће воду у којој се купао мртавац да умртви његову пожуду за Босом, али Љуба Пура се није смирио већ је све више запостављао Милку и пресретао Босу чим крочи из куће.

Помахнитала од љубоморе, Милка је решила да убије Босу, па шта кошта, нека кошта. Док је чистила кућу једног трговца у Трстенику, угледала је револвер тулумбаш, хитро га је скрила испод хаљине и отишла кући уз обећање да ће другог дана завршити чишћење.

Свратила је у цркву Свете Тројице да се помоли, расплела је косу и пред иконом Богородице плакала и молила за опроштај што ће пролити крв да истера „чохано“ (злог духа) из душе њеног мужа.

Када је Боса кренула у град на дан 15. јуна 1932. године, Милка је пошла за њом и испред кафане „Бубањ“ у Врњачкој улици дрхтавим гласом позвала Босу да се окрене. Уз повике и псовке уперила је револвер Боси међу ноге и опалила хитац. Смртно рањена жена је пренета у амбуланту др Саве Станојевића где је издахнула после три сата самртних мука.

Срески суд је осудио Милку Савић за свирепо убиство с предумишљајем на 12 година робије.

На обали Мораве августа 1932. године свакога дана било је безброј купача. Са децом у песку играо се и дечак Милоје (9), син сарача Душана Милосављевића из Београда, који се купао у друштву својих другова занатлија. Милоје је у једном тренутку потрчао у воду за оцем, вода га је понела и он се удавио у Морави 11. августа 1932. године.

Милун Павловић (49), земљорадник из Оцака, био је у свађи са фамилијом Игњатовић, која га је нападала да им краде кукуруз, воће и поврће. Дана 8. јула 1933. године Милун је убијен ударцем секире у главу, али убица није откривен.

Ратомир Смиљковић (20) из Јасиковице, удавио се у Морави купајући се 24. јула 1933. године.

„Политика“ је 7. августа 1933. године објавила вест о оружаном нападу након саопштавања резултата општинских избора претходног дана у селу Медвеђи.

Трстеник, 7. августа. После саопштавања изборних резултата око 22 часа три сељака комшије пошли кућама. На њих тројицу непознато лице је пуцало из ловачке пушке из мрака. Том приликом су рањени Станоје Ковачевић и Момир Симоничић. Са њима је био и Станоје Рисимић, али он није рањен. Помоћ им је указао лекар из Велике Дренове. Рањеног Ковачевића је упутио у Крушевачку болницу.

Глигорије-Гица Тодоровић Китановић (70) из Ниша, удовац, без породице, чувар гробља трстеничког изненада је нестао у лето 1933. године. После неколико дана је пронађен у Морави. Пре нестанка се жалио да не може више да сноси тегобе сиромаштва, старости и болести. Истрагом је утврђено да је скочио у Мораву и удавио се, највероватније 10. августа 1933. године. Сахрањен је без опела јер је починио самоубиство.

Жарко Ђурковић, редов на одслужењу војног кадровског рока из Оцака, умро је у Дравској сталној болници 2. октобра 1933. године под непознатим околностима.

Али Морава је неким мештанима Трстеника, разочараним у људе, била једино привлачно спасење од тегоба живота. Алекса Брашић (1860-1933), родом из Опарића, био је угледан трговац, један од ктитора цркве Свете Тројице у Трстенику. Са супругом Златом имао је сина Радивоја (1902-) који га је наследио. После смрти супруге 1926. године послови Алексе Брашића су кренули рђаво, пријатељи су му окретали леђа, а здравље га је напустило. Дошла је као сабласт привредна криза, дугови су расли, камате су гутале сву зараду, здравствене тегобе су му живот претвориле у мучење. У тренутку душевне потиштености помолио се у цркви за спас своје душе, а затим дуго стајао на гвозденом мосту који је и његовим трудом саграђен, а затим се попео на ограду и скочио у хладне таласе набујале Мораве 11. новембра 1933. године. Наследио га је син Радивоје који је са супругом Даринком (1902) имао сина Живорада.

Војин Вилимоновић Бонцић (61), земљорадник из Горње Црнишаве, у браку 35 година, често се свађао са својим суседима. На дан 27. новембра 1933. године он се посвађао са својим суседима. Један од суседа је дограбио мотку и изненада снажно ударио Војина с леђа, тако да је на месту пао мртав.

Драгић С. Расинац, тежак из Оцака, очистио је и напунио ловачку пушку и кренуо у лов. Отац га је изгредио што само скита и рекао му да пусти овце из тора и нахрани их лисником. Држећи пушку за цев, Драгић је терао овце гурајући их кундаком. У једном тренутку ороз се, наводно, заплео у прамен вуне, Драгић је повукао цев да ослободи ороз од вуне, пушка је опалила и разнела му утробу. Драгић је издахнуо 4. децембра 1933. године у свом дому у Оцацима. По селу су се проносиле приче да се Драгић убио због неслагања са родитељима.

Радосав Мијаловић (20), тежак из Рајинца, који се недавно био оженио, из непознатих узрока извршио је самоубиство вешањем на дан 16. фебруара 1934. године.

Здравко (17), син Јовице и Јулке Радовановић из Лободера, пошао је 14. марта 1934. године да са оцем насече кола дрва за огрев. Док су секли дрва, младић је био неопрезан и када је одсечено стабло кренуло да пада према њему, он није успео да се склони, дрво га је прикљештило и он је погинуо.

Бранислав Брадић, трговац из Трстеника, тужио је Основну школу у Риљцу 1934. године за дуг од 500 динара.

Тодор Вунић (67), земљорадник из Руђинаца, 26. маја 1934. године посвађао се са својом женом која је почела да га грди и псује. Кад је покушао да је ошамари, жена га је гурнула са кућног прага и он је пао низ степенице и тешко се повредио. Од последица убоја је истог дана умро.

Драгутин (14), син Милоша Главоњића из Тоболца, удавио се купајући се на Морави 13. августа 1935. године.

Милош (7), син Раденка Ђорића, казанције, сав раздраган играо се на обали Мораве 14. августа 1935. године. Кад је покушао да се уме-ша међу старије дечаке и да се с њима игра у води, захватио га је водени ток и понео према матици. Нико није приметио да дечака односе таласи. Дечак није умео да плива и утопио се.

Спор који је пред Среским судом у Трстенику водио трговац Божин Милојевић из Велике Дренове од 1934. до 1938. године ушао је у анале као пример тражења правде више из ината и освете него због штете нанете од тужене стране.

Кратка историја настанка спора.

Богати трговац Божин Милојевић, жели да ожени свога 16-годишњег младића Милоја. У јесен 1931. године Милоје је верио Милану Ћосић, али пошто су обоје били малолетни, домаћин није пожуривао да се заручници венчају. За то време отац младожење Божин и вереник Милоје су вереницу Милану обасипали поклонима и честили на саборима и вашарима. Али после мале и велике прошевине и брачног испита, пошто је протекло око три месеца, Милана је по наговору стрица Живојина Ћосића и мајке Ангелине одустала од веридбе и брачног испита, који је по њеном тражењу раскинут и од надлежне црквене власти и удала се за учитеља Војислава Сремца из Беле Воде.

Увређен домаћин Божин, син богатог домаћина Трифуна, а унук чувеног Филипа Милојевића, народног посланика, једног од вођа Радикалне странке, дуго је размишљао како да се освети несуданој снахи и виновницима раскида веридбе, а онда је 19. новембра 1934. године поднео тужбу Среском суду у Трстенику против Милане, супруге учитеља Војислава Сремца, затим против Живојина Ћосића из Велике Дренове, стрица Миланиног, и Миланине мајке Ангелине Величковић из Беле Воде, тражећи накнаду штете од 11.899 динара за трошкове веридбе.

У овом спору, који је пресудио судија Миодраг Тасић после више рочишта тек 26. септембра 1938. године, тужитеља је заступао адвокат Михајло Тодоровић из Крушевца, а тужену страну адвокат Михајло Вељковић из Крушевца, вођена је дуга расправа о вредности вереничких поклона и износу трошкова веридбе пуне четири године. У тужби је тужитељ навео да је Милана Ћосић, бивша вереница Милоја Милојевића, за време од веридбе до раскида у јесен 1931. године проузроковала трошкове у износу од 11.899 динара које тражи да му надокнади заједно са стрцем Живојином Ћосићем и мајком Ангелином Величковић, који су је наговорили да раскине веридбу са Милојем и уда се за учитеља Војислава Сремца.

У тужби је Божин Милојевић навео да је Милани купио и поклонио женски капут у вредности од 650 динара, ципеле од 199 динара, чарапе за 50 динара, плишану хаљину за 630 динара, доњи веш за 120 динара, опанке са каишима за 85 динара. Поред тога, тужитељ је имао издатке око одобрења испита и венчања, потрошио је у јелу и пићу за две прошевине, што је Милоје водио Милану на саборе и свадбе.

У свом исказу који је написао и прочитао на Суду тужилац Божин Милојевић је написао:

Нисам имао намеру да женим сина, већ је (веридбу) Милана изазвала: Миланино слање наводације Милунке, жене Јакова и Винке Појовић код моје куће и код мога сина.

Ойхођење на иџраници и саборима, код наших дуђана, на сабору у Медвеђи, преилега чим Милоје није у њом колу, одмах ја шражи и сѣално иџра до њеја. Носила је њејов кайуџи преко руке. На Свејој Илију сѣајао сам ѡред кола и ѡсмаџрао младеж како иџра, а Милана је била у истом колу, ја кад је у иџри дошла пред нас, она се ѡусѣила из кола, ѡришла ми руци, ѡозгравила се са моју ћерку и ѡмиловала њено дете иако јој нико није дао ѡвода заџо јер нисмо џако близу, ниџи смо имали какво ближе ѡзнансѣво и ѡсловне и ѡријаџељске или комиџијске везе, веђ је ѡо било очииледно да је она заволела мој сина, ја преко њеја ѡоџиује и воли нас као њејове најближе.

Мој је син био малолетан и по закону није имао право на венчање, а према томе и ја нисам журио, оставио сам да се развије у њуну снају па ћу ја лако оженићи.

Али сшално слање наводација од сшране Милане, ђа је с шим при-
добила моју ћерку да ушине на мене, јер ћерка ми је говорила: „Оцо, ђа
узмишје је за Милоја када ђа она школико воли, целоћ ће века леио да живе.“
И ја сам присшiao на шо.

Како само што ја једној сина имам ја сам се расположио и нисам заштитео ништа што би било на уштрб нашеј улоге и достојанства наше куће и наших обичаја.

Moja je kuća bila uvek za primer u poledu pošto primstva kao prvovalka uledna kuća. Još Dea³⁰⁹ i Ošac, bili su uledni prvovalci izvoznicu. Kao povalarne ličnosti Dea mi je bio narodni poslanik od 1879. do 1906. godine sa malim prekidima, ošac je bio predsednik Oštine i umro je krajem 1931. godine kao oblasni poslanik.

Ја сам у то време извозио моје и нашим људима прожђе за Јужну Србију, па како сам имао великој посла са људима, то је свакој дана долазило код моје куће (то је јесени) 50 до 100 људи дневно и то рабације за вожење дасака из Трстџеника за сандуке, мајстџори за прављење сандука, рабације за вожење прожђа, насџојници и џаковачи, мушџерије за понуду

³⁰⁹ Трговац Филип Милојевић (1837-1911) био је оснивач и први председник Народне радикалне странке у Великој Дренови и народни посланик од 1893. до 1906. године са прекидима. Чланови управе Радикалне странке су били: трговац Момир Ра-тајац, млинар Јеврем Недић, земљорадници Милан Војиновић и Милан Ђосић. Филип је имао сина Трифуна (+ 1931), који је био председник општине у Великој Дренови и обласни посланик. Божин је био Трифунов син, а Милоје унук.

џрожђа, људи који су долазили за исџлаџу џрожђа, заџим мој излазак у наше кафане ради џословних веза са нашим људима. Људи су ми сџално џрилазили и честџиџали снаху, а наравно да сам ја уз „Хвала“ давао да се џоџије. На џримеџ, сегне једна џруџа за једним сџолом од 5 до 6 људи и неки ми честџиџају... То ме је кошџало и у Крушевицу, Трсџенику, Скоџљу, Прилеџу и Куманову.

Милана је добијала досџа бакџиџа и од мојих џријаџеља. На џримеџ Илија Дудић, џрџовац из Скоџља 100 дин. и још мноџи друџи, а наравно џо је давано све на мој рачун, а не Миланин.

Ја сам смаџио у џужџи џричиџене џроџкове џако да би џо изџеле више вероваџно, а кад би сву сџварну оџџеџу џоказао џо би изне-ло велике цифре.

Код нас боља сељачка свадба (без своџа џиџа и сџоке и оџџалих живоџних намирница) кошџа 15.000-20.000 дин. а ја сам овде учинио све новчане издџџке, џџо је џод џребало да се џоџроџи ја сам џоџроџи, још је оџџало само (за новчане издџџке) да џлаџим венчање и музику.

Рачуне за ово нисам хџео да џридављам, заџо џџо ја нисам ми-слио да дође до раскида веридбе, а за сваку џозиџију уџрошену џроџиџа-ћу, џа коју џужени не џрџме и не верују да је уџрошена, верујем им за-клеџву, а ођу да се закунем: каџуџ, џиџеле, бакџиџи, чараџе, џлеџиво, хаџина, џминка, доџи веш, оџанџи, све је џо Милана џримџла лично и она зна да је џоџико уџрошено. Три лекарска увеређа, 1 оџџџинско, два одласка у Трсџеник и џисање, дваџуџ марке Духовном суду... Прва џро-шевина, весеље и друџо, друџа џрошевина и браџни исџиџи, чаџџавање моје и моџ оца, на захџев Миланин одлазак на свадбу у Чачак, чаџџавање на саборима, одлазак мој фамиџијарно са моја 2 коња и кола у Крушевац за рачун Миланиноџ куџовања одела, џроџак, данџуба, и кирија на кола и коње, џлеџиво разнo, уздарје моје и моје жене, услед џоџа великоџ џосла џоџивено вина и раџије џиџа.

Издџци су чиџени за скоро џри месеца, џа заџо ми је џричиниџо велико кошџање. Ја сам смаџио све џроџкове с џим да оџџужени џри-сџџану на ову суму да се измиџимо, иначе ако џоведемо џарницау, ја ћу за-џраџиџи целокуџну одџџеџу.³¹⁰

Срески суд у Трсџенику, којим је председавао судија Миодраг Тасић, је пресудио 26. септембра 1938. године да тужена Милана врати зимски капут, џипеле, хаџину, доџи веш и чарапе и прибор за џмин-кање туженику у року од 15 дана све у вредности 1.189 динара. Одбијен је захтев тужиоца за накнаду штете према туженом Живојину Ћосићу и Ангелини Величковић.

³¹⁰ Докуменат Историјског архива Крушевац, одељење у Трсџенику.

Милоје је заборавио на Милану. Унапредио је своје имање. Први је на Морави саградио долап и помоћу њега је наводњавао своје њиве и у сушним годинама имао већи принос од свих Дреноваца.

Бравар Петар Перуткић (1896-) из Трстеника је купио робу на кредит код Народног магазина у Београду у вредности од 310 динара 1934. године. За овај дуг је јемчио Марко Вељовић, машиниста Електричне централе у Трстенику. Међутим, како Перуткић дуг није платио, Изабрани (Обранички) суд Трговинско-индустријске коморе у Загребу је 25. априла 1935. године донео пресуду због изостанка (оглуха) да дужник Перуткић и његов јемац Вељовић солидарно плате овај износ увећан за 8 одсто камате. Како обојица то нису учинила, адвокат Натко Катичић из Загреба, опуномоћеник Народног магазина из Београда је доставио пресуду 22. јуна 1935. године Општинском суду у Трстенику с предлогом да дужнику и његовом јемцу стави забрану на плату или попише ствари ради пленидбе и продаје до исплате главног дуга од 310 динара и парничних трошкова од 147,50 динара. Адвокат је у свом одштетном захтеву предложио:

За обезбеду овој дуга са парничним трошковима да се стави забрана на покрећивост дужникову: његов новац, столове, столице, одело, веш, ћилиме као и на једну трећину плаће, а истоа попише и преда ствараоцу која ова општина именује и преда на чување до дана продаје.

Бравар Перуткић је на саслушању изјавио:

„Новаца немам да овај дуг исплатим, а власт нека чини по закону.“

Марко Вељовић је изјавио:

Ја сам заиста за ову ислашту за дужника Петра јамчио. Молим да се претходно од њега ова најлаша изврши, па ако се не може од њега ова ислашта да изврши, ја молим да се на једну трећину моје плаће стави забрана и када дође на ред ислашта изврши. Покрећивости немам да би се узеле у попис, јер сва имовина покрећива по писменој појави својина је моје жене Загорке као мираз од оца добивен.

Комисија коју је изабрао Општински суд изашла је ради пописа у дом Марка Вељовића и тамо јој је Загорка, супруга Марка Вељовића, показала докуменат да су све ствари у кући поклон њеног оца Манојла Вулетића, које јој је поклонио 1927. године. Ради тога комисија није пописала ствари и покућство.

Општински суд у Трстенику, којим је уместо оболелог Милана Малићанина председавао Сава Митровић Ућукало и чланови Суда Алекса Станковић и Петар Стојановић, донео је 1. јула 1935. године

пресуду по којој се пописују ствари дужника и до продаје предају стараоцу Момиру Радојичићу, а благајнику општине Аранђелу Вучковићу се наређује да стави забрану на једну трећину плате Марка Вељовића ради наплате дуга, с обзиром на то да оптужени Перуткић нема никакве имовине, ни прихода.

Благајник Аранђел Вучковић је на решењу о пријему написао:

Предње решење примио сам ради обуставе једне трећине плате од дужника Марка Вељовића када буде она дошла на ред после исплате раније стављених забрана.

Трстеничке новине „Народна воља“ септембра 1935. године објавиле су вест „Покушај самоубиства давлeњем у Морави“.

Ту се описује како је Мара, жена Радивоја Вукојичића из Јасиковице, дошла у Трстеник и скочила у Мораву у намери да се удави. Гимназијалац Владислав Поповић, који се налазио у свом чамцу, приметио је како вода носи жену потпуно обучену која почиње да тоне, брзо је довесао до ње и извукао је из воде уз њено опирање и прекоре зашто је вади. Код полиције је изјавила да је желела да се удави због злостављања од стране њеног мужа. Власти су предале ову жену њеној браћи.

Милентије Милетић (40) из Штулца је путовао запрежним колима 17. септембра 1935. године и када је прелазео пругу на рампи у Дедини код Крушевца, наишао је путнички воз и ударио у кола и прегазио возара.

Станко Новоселац (1898-), који је са супругом Николетом држао кафану при хотелу „Топаловић“ 1935. године, поднео је тужбу за накнаду штете када му је један неспретни и необазриви возач аутомобилом поломио заштитну дрвену ограду на плочнику испред кафане:

Једног дана септембра месеца 1935. године ауто бр. 1-401, власништво г. Савчића Милоша, инжењера из Београда, којим је шоферирао шофер Шовљански Милорад из Београда, Добрињска 10, непажњом, а можда и намерно, у веселом друштву, у пролазу, аутомобилом сломили су ми трошоар гаске испред моје кафане „Хотел Топаловић“, чиме су ме материјално оштетили 150 динара.

Дуго је требало Новоселцу да пронађе кривца. Кад га је суд осудио да плати штету, Шовљански је признао дуг и изјавио да ће га исплатити у ратама. На крају је изјавио:

*Пошао сам човек зајослен, што молим да ме више не узнемирава-
ше, а ја ћу своју обавезу одржати.*

Сеоска деца су уживала окружена природом и будном пажњом својих родитеља који често нису били свесни коби која вреба на сваком месту. Док је скупљао шљиве, Сава Црноглавац из Руђинаца ставио је у хлад једне шљиве свога сина Петра, старог 15 месеци да спава под паском родитеља. Стабло шљиве је било криво, а гране оптерећене плодовима, па је још пре бербе воћка била подупрta дебелим ступцем. У једном тренутку ветар је дунуо и почео да њише круну, родитељи нису приметили да је поветарац померио стабло шљиве, тешки подупирач је пао на уснуло дете и убио га на месту 20. августа 1935. године по подне.

Радосав Брашић (38), инжењер из Трстеника, надгледајући грађевинске радове на једној згради у Нишу кретао се скелама. У једном тренутку згазио је на даску која се померила и он је пао са скеле и при паду на бетон погинуо у Нишу 17. септембра 1935. године. Утврђено је да је погинуо у несрећном случају.

Живојин Тодоровић, трговац из Риљца, остао је дужан за купљену дрвену грађу за бурад трговцу огревом и дрвном грађом Драгославу Павловићу из Трстеника у вредности од 70 динара. Пошто се на суду није појавио, а тужитељу изјавио да не признаје дуг, Павловић је 25. марта 1936. године затражио да му тужени Тодоровић исплати и судске трошкове од 100 динара. Нема писаног трага како је овај спор окончан. Тужбе које су подигли Момир и Драгослав Павловић саставио је њихов намештеник Богдан Гордић.

Светолик Мирић, банкар из Трстеника, тужио је пекара Михајла Петровића за дуг од 500 динара. Странке су се 25. маја 1936. године поравнале.

Станислав Вељковић, земљорадник из Доњег Рибника је убијен 12. маја 1936. године. Утврђено је да га је убио брат у међусобној свађи и тучи.

Драгослав Ђеличанин (27) из Старог Трстеника је убијен 1936. године. За убиство је оптужена Веселинка, удова Лазара Богићевића из истог села, која се бранила да је то учинила јер је била напастована.

Књижаз Благоје Антић тужио је Ђорђа Николића, служитеља Основне школе „Свети Сава“ за дуг од 258 динара на дан 20. јула 1936. године. Пресуда је извршена тек 1. маја 1940. године.

Августа 1936. године трговац Тодор Петковић је на молбу Јулке Ђукић из Попине упутио свог возача са аутомобилом да одвезе из Попине у Краљевачку болницу њенога сина Ђорђа ради хитне опера-

ције, када га је избо разјарени бик. Тодор је тужио Јулку за дуг од 300 динара на име утрошеног бензина који је његов возач утрошио када је повређеног Ђорђа Ђукића одвезао у болницу. Суд је наложио исплату дуга.

Поштански службеник Витомир Миленковић из Титела био је управник Поште у Трстенику 1929. године. Тада је направио дуг код трговца Драгослава Павловића који није вратио када је напустио Трстеник. Године 1936. Павловић је поднео тужбу за измирење дуга од 90 динара које му је дуговао Витомир Миленковић. Суд је наложио исплату дуга.

Опанчар Љубинко Илић, звани Џорлић, из Трстеника тужио је 1936. године за неплаћену обућу Богдана Видаковића из Дубља. Странке су се поравнале.

Јован Манџукић (16), трговачки помоћник из Чаира, рођен у Врњачкој Бањи, извршио је самоубиство вешањем 5. новембра 1936. године.

У Доњој Црнишави земљорадник Радослав Максимовић са супругом Бранком дошао је 9. јула 1937. године на њиву да окопава кукуруз. Мајка је између два дрвета разапела љуљашку у коју је ставила своју бебу, синчића Милоша, старог око пет месеци. Док су родитељи окопавали кукуруз, дете се окретало у љуљашци и испало у јарак у коме је било мало воде од претходних киша. Кад се мајка осврнула да види да ли беба спава, видевши да нема детета у љуљашци, мајка је дотрчала и нашла га окренуто потрбушке у барици, без знакова живота.

Ђорђе Пајевић (30) из Попине, возећи се запрежним колима погинуо у Горњем Љубешу на рампи када је на њега налетео брзи воз 27. августа 1937. године.

Опанчар Живко Милићевић из Трстеника тужио је у јесен 1937. године опанчара Љубинка Илића за дуг. Странке су се на суду поравнале.

У зимско време у селима омладина и деца су се забављали вожњом на витлу које је постављано на утрини у селу. Витло је постављано на дрвени стуб укопан у земљу, који је при врху имао осовину на коју је постављана греда са избушеним лежиштем осовине. Док су једни младићи витло гурањем окретали, други су се возили седећи на његовим крајевима као на рингишпили и држећи се за постављене држаче.

Девојчица Бранислава Лазић (16), ћерка Боре Лазића из Стопање, возила се на витлу на сеоској утрини на празник Светог Јована 20. јануара 1938. године. Већ је пао мрак када је Бранислава неопрезно покушала да сиђе са греде на којој се возила држећи се за ручице углављене у сврдлом избушене рупе на греди. Када је скочила са греде, намеравајући да пузећи испод витла изађе ван домета витла које се окретало великом брзином, греда витла ју је ударила у главу и на месту убила.

Бранко Топаловић, индустријалац из Дубља, који је израђивао млинске каменове, дуговао је трстеничкој општини 1.000 динара, те је општински благајник, Бранко Бранковић, подигао тужбу ради наплате дуга 28. фебруара 1938. године. Суд је наложио исплату дуга под претњом принудне наплате.

Мијушко Врачаричић (62) из Бресног Поља је 26. јуна 1938. године угледао дуд пун зрелих и укуских дудиња. Пожелео је да натресе дудиње прасићима и кокошкама и узгред да у недра кошуље набере и наслади се сочним слатким дудињама. Док је покушавао да набере најкрупније и најсочније плодове, омакао се са гране и пао на тле. Од пада је издахнуо на месту.

Ранка (34), супруга Миладина Терзића из Бресног Поља, у тренутку тешког душевног растројства извршила је самоубиство скочивши пред захуктали воз 5. августа 1938. године.

Трговац Бранко Миладиновић заклао је 4 дебеле свиње у јесен 1938. године и продао Милану Милутиновићу, од којих је месо продао ћевабџији Томи Николићу. Општина је тужила Миладиновића за неплаћену таксу.

Јосип Рогина, пензионисани жандарм из Крушевца, док је био на служби у Трстенику, остао је дужан трговцу Тодору Петковићу 55 динара. Петковић је тражио исплату дуга путем суда 1. фебруара 1939. године.

Трговац Јован Левићанин из Трстеника 1939. године тужио је учитеља Машана Шуковића из Планинице за дуг од 340 динара за неплаћену робу. Суд је донео пресуду којом се налаже Шуковићу да плати дуг под претњом принудне наплате.

Абација Владан Н. Ристић је сашео жандармеријску униформу за служитеља Тому Јовановића по захтеву среског начелника Војислава Поповића од 8. децембра 1938. године. Погодба је гласила да се за

сашивену униформу плати 380 динара. Када је Јовановић добио сашивену униформу, срески начелник је одбио да га плати изјавивши да је он одело поручио како би служитељ био уредан попут свих запослених у Среском начелству, али да одело треба да плати лично корисник. Јовановић се правдао да је срески начелник њему обећао да ће бесплатно добити одело и да нема новца да лично плати службену униформу. У међувремену, срески начелник је премештен у Горњи Милановац, те је абација Владан Ристић подигао тужбу тражећи од среског начелника исплату дуга. Није познат епилог овог спора.

Трговац Јован Левићанин је 25. јануара 1939. године тужио Саву Поповића, пензионера из Београда, који је пре пензионисања живео у Трстенику, за дуг за узету робу из радње у вредности од 200 динара. На дан 18. марта 1940. године Поповић је позван у Градско поглаварство у Београду, где је изјавио:

Имао сам извесне рачуне код i. Левићанина из Трстеника док сам тамо живео, али мислим да сам их ликвидирао. Ја ћу лично са i. Левићанином видети, па ако се покаже да је његов захтев шачан, ја ћу платити шражени износ.

Исте године Сава Ј. Поповић је умро у Београду.

Књижар Благоје Антић тужио је 1. марта 1939. године Миладина Таврића из Пољне за неплаћену узету робу у износу од 331 динар. Суд је наложио исплату под претњом принуде.

Дугогодишњи спорови и освете су завршавани смрћу на једној страни и робијом на другој. Милисав Радовић, земљорадник из Камењаче, убио је Вуксана Палића (30) из Почевине, у пољу Гашинац 12. маја 1939. године. Утврђено је да га је Радовић убио после свађе око имовине. Милутин Грујић (36), земљорадник из Почевине, убијен 22. маја 1939. године у сукобу са члановима породице Милисава Радовића из села Камењаче.

Књижар Благоје Антић је тужио 19. јуна 1939. године Добросаву Михајловића, службеника Пореске управе, пореклом из Овчег Поља, из Светог Николе, за купљену робу из његове радње у вредности од 250 динара коју није платио.

Светолик Бркић, учитељ у Горњем Катуну, купио је 1938. године књиге и свеске у књижари Благоја Антића у Трстенику. Пошто није на време платио дуг, јер је био позван на војну вежбу, Благоје Антић га је 1939. године тужио суду за дуг од 326 динара. Суд је наложио исплату.

Трговац Момир Ђокић из Трстеника је 1939. године оптужен од стране Алберта Мушона Кастра из Скопља, сопственика фирме „Мушон Кастро“, због дуга од 107 динара. Суд је наложио исплату.

Поред разних имовинских спорова често погодбе склопљене у кафани при пићу нису предвиделе обавезе уговорних страна, па је суд имао посла да утврди и наложи исплату дуга. Чест је случај био да родитељи младенаца погађају са музиком свирку за свадбу, а када прође весеље и утврде да је свадба била прескупа, покушавају да избегну плаћање под разним изговорима.

О једном таквом случају сведочи и тужба музичара Душана Вујичића из Осаонице коју је подигао против Ранка Ратајца из Оцака због дуга по погодби за свирку на свадби сина му Томислава која је приређена 2. новембра 1939. године. Погодба је извршена у кафани „Топаловић“ коју је држао под закуп Војислав Новоселац и жена му Косара, која је кћи туженога Ранка. Музикант Душан Вујичић је са својим музичарима Циганима из Старе Чаршије свирао свадбу два дана, а после разлаза сватова Ранко није хтео да прими Вујичића и да му исплати дуг, изговарајући се да су свирачи другог дана дошли касно и да весеље није било потпуно. Пред судом су се странке нагодиле и поравнале.

Душан Цатић (28), земљорадник из Стопање, на дан 29. новембра 1939. године сукобио се са суседом који му је преорао њиву тврдећи да је права међа она коју је он обележио. Душан је покушао да се са суседом обрачуна песницама, али га је сусед ударио секирицом и убио на њиви.

Општински стражар Драгомир Петровић је 11. маја 1940. године видео Вилимона Јанковића Мону (40) из Лопаша како иде пијан од кафане до кафане и проси пресрећући грађане и путнике пролазнике. Пошто је ушао у кафану „Хајдук Вељко“, избацио га је кафеџија Божа Живковић, са којим се Мона препирао и претио му, те је стражар Петровић притворио пијаног госта. Јанковић је кажњен са 3 дана затвора, а затим је пуштен кући.

Кафеџија и трговац Радојко Миладиновић је 1939. године тужио геометра Драгомира Петровића из Кучева за неисплаћен дуг од 200 динара који је направио док је радио у Трстенику на премеравању земљишта 1935. године. Петровић је напустио Трстеник 30. марта 1939. године и изјавио је да је тај дуг застарео.

Кафеџија кафане „Топаловић“ Војислав Новоселац је 1940. године тужио кафанског госта Милутина Манића који није платио рачун у износу од 74 динара направљен у кафани.

Славко Бабић из Чаира, жандарм, поднео је пријаву због бесправне продаје кајмака на градској пијаци против групе сељака 8. септембра 1940. године. Остала је прича да су они кајмак продавали у судовима које су купили од путујућег продавца не знајући да су то ноћни судови, односно нокшири.

Домаћица Бранка Ивановић из Чаира тужила је 1940. године кројача Радивоја Бељића из Трстеника за дуг у износу од 460 динара за продато млеко. Суд је наложио исплату.

Трговац Богдан Гајић из Трстеника 1940. године тужио је зидара Дамјана Сарића из Округлице са којим се био погодио да му направи једну собу и једну сушару за 600 динара, али се Сарић после одрекао погодбе, а капару од 100 динара није вратио. Испоставило се да је Сарић позван на војну вежбу, а капару је послао по Милану Бељићу, али Гајић није желео да прими капару, већ је захтевао извршење уговора.

Трговац текстила, одела и рубља Милан К. Веселиновић, звани Младић, тужио је 1. марта 1941. године Милана Милановића из Риљца због дуга од 90 динара за продату му машну, односно кравату. Милановић је одбио да плати машну, зато што му је, наводно, иста упропастила нову кошуљу, јер се отрла и отпустила боју на кошуљу. Милан Младић је дигао руке од тужбе, да му таква реклама не би отерала будуће муштерије.

Миодраг Ристић (17), син кафеције Миладина, док је шетао градом, наишао је на пса луталицу који је оболео од беснила. Бесни пас је напао и изуједао дечака који је убрзо оболео и умро од беснила 27. марта 1941. године.

ГЛАВА XXIV – ТРСТЕНИК У СУМРАКУ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ И СТРЕПЊИ ОД НОВОГ СВЕТСКОГ РАТА

1. ЕПИСКОП ЖИЧКИ, НИКОЛАЈ, УРЕЂУЈЕ МАНАСТИРСКИ КОНАК У ЉУБОСТИЊИ И ОБНАВЉА МОНАШКО СЕСТРИНСТВО ЗА ДОЛАЗАК КРАЉИЦЕ МАРИЈЕ КОЈА, СЛЕДЕЋИ КНЕГИЊУ МИЛИЦУ, ПО ЖЕЉИ ВЕЛИКОДОСТОЈНИКА СПЦ, НАМЕРАВА ДА СЕ ПОВУЧЕ ИЗ МИРСКОГ ЖИВОТА И ОБУЧЕ МОНАШКУ РИЗУ

После погибије краља Александра у Марсељу краљевску власт у име престолонаследника краљевића Петра вршило је Намесништво од три члана, али је стварно државом управљао први намесник кнез Павле Карађорђевић од 9. октобра 1934. до 27. марта 1941. године.

Краљица Марија је у народу уживала велику љубав, али није имала никакав утицај на политику, мада је знатан број генерала и црквених великодостојника сматрао да до пунолетства престолонаследника краљица Марија³¹¹ треба да буде регенткиња. Она се старала о васпитању својих синова Петра, Томислава и Андреје и бавила се добротворним радом.

Као праунука краљице Викторије³¹² краљица Марија је пре удаје имала титулу принцезе Велике Британије и Ирске и добила је високо образовање. За време Првог светског рата радила је као болничарка негујући рањенике. Приликом једне посете регента Александра краљу Фердинанду, он је упознао лепу кћер румунског краља и касније запросио њену руку. Краљевско венчање краља Александра Карађорђевића и принцезе Мариоле Марије приређено је 6. јуна 1922. године. Краљ Александар и краљица Марија су у браку добили три сина. Они су били симбол три братска народа уједињене заједничке државе. Петар II Карађорђевић (1923-1970), најстарији син Александра и Марије, био је престолонаследник до 27. марта 1941. године када је државним ударом војног врха ступио на престо као краљ, али је, након слома Краљевине Југославије и стварањем Демократске Федеративне Југославије и њеним проглашењем за републику, он лишен престола одлукама Авноја 1943. године. Други син краља Александра и краљице Марије је био принц Томислав, рођен у Загребу (1928-2000), а трећи Андреј (1929-1990), рођен у Љубљани.

³¹¹ Краљица Марија Карађорђевић (1900-1961), супруга Александра Карађорђевића, краља Срба, Хрвата и Словенаца, рођена у замку Котрочени у Готи код Букурешта, била је кћер румунског краља Фердинанда Хоенцолерна (1865-1927) и румунске краљице Марије (1875-1938), принцезе Велике Британије, синовике енглеског краља Едварда VII и унук краљице Викторије. Маријина бака по мајци је била чувена лепотица, велика кнегиња Марија Александровна, сестра руског цара Александра III, а деда по мајци јој је био Алфред, војвода од Единбурга, други син енглеске краљице Викторије.

³¹² Енглеска краљица Викторија (1819-1901), ћерка краља Џорџа IV (владао 1760-1820) из Хановерске династије, владала од 1837. до 1861. године са Албертом, из династије Саксен-Кобург-Гота, а затим сама до 1901. Са принцем Албертом имала је сина Едварда VII (1841-1910) који је био краљ Велике Британије од 1901. до 1910. године и Алфреда, војводу од Единбурга. Едварда VII је наследио син Џорџ V (1865-1936) који је био краљ од 1910-1936. године. Имао је два сина Едварда VIII и Џорџа VI. Едвард VIII (1936-1937), војвода од Виндзора, абдицирао је у корист свог млађег брата Џорџа VI ради женидбе са грађанком Валис Симпсон.

Џорџ VI (1895-1952) био је на престолу Велике Британије од 1936. до 1952. године, отац Елизабете II (1926-) која је крунисана 1952. године. Елизабета се удала 1947. године за војводу Филипа Маунтбатена (Крф, 1921-), сина Андреја и унука грчког краља Ђорђа I, који се претходно одрекао православља и на венчању је добио титулу војвода од Единбурга.

Краљица Марија је била омиљена у српском народу јер се бавила добротворним радом, помагала је хуманитарне организације и установе културе.

После погибије краља Александра у Марсељу, по савету највиших црквених великодостојника намеравала је да се попут удова средњовековних српских владара као монахиња повуче у манастир, па је приложила финансијска средства да се у Љубостињи подигне нови конак, али када је 1940. године ради лечења отишла у Енглеску, избио је рат и она је онемогућена да дође у земљу и оствари своју намеру.

За време Другог светског рата нашла се у Лондону где је живела до своје смрти повучено бавећи се добротворним радом. Умрла је 22. јуна 1961. године. Сахрањена је на Краљевском гробљу Фрогмор у Виндзору. Њени посмртни остаци су пренети и сахрањени поред њеног мужа и сина у маузолејном храму Светог Ђорђа на Опленцу тек 2013. године.

Краљица Марија са својим малолетним синовима Петром, Томиславом и Андрејом била је за време владавине Намесништва изолована из јавног живота. Око себе је имала само узак круг угледних дама које су јој правиле друштво како не би била потпуно сама.

Читала је и слушала повест српских краљица, деспотица и кнегиња и, наводно, одлучила је да следи пример славне српске кнегиње Милице и деспотице Јефимије које су се после јуначке смрти својих мужева повукле у манастир Љубостињу да оплакују њихову погибију и да се моле за покој душа њихових.

Ту своју намеру краљица удовица је, наводно, саопштила епископу жичком, Николају, и затражила да јој помогне да ту своју жељу оствари након пунолетства престолонаследника Петра и да своје преостале дане земаљског живота проведе следећи велику претходницу удовицу светог кнеза, монахињу Евгенију. Краљица Марија је наговестила да би она у монашке ћелије довела и неке своје друге, удовице палих официра у борбама за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца. У том циљу епископ жички, Николај, прионуо је да у Љубостињи обнови традицију и поново оснује монашко сестринство као у време ктиторке монахиње Евгеније. У исто време сматрао је да ћелија краљице монахиње треба да буде достојна удовице неумрлог Витешког краља ујединитеља, па је приступио изградњи новог краљевског конака подобног скромној дворској палати.

Колико је познато, у пројектовању конака у стилу српског средњовековног градитељства учествовао је и инжењер Драгољуб Перчевић из Трстеника. Надзор над изградњом вршио је архимандрит каленићко-љубостињски, Никон Лазаревић.

Изградња новог краљевског конака завршена је 1938. године. На новом раскошном здању Конака постављена је спомен-плоча са следећим натписом:

*У име Оца и Сина и Светиога Духа Амин
Сазидана се овај Дом светије обишлећи Љубостињске
са осталим зданијама новим
за владе Њ. Величанства
Краља Југославије Петра II Карађорђевића
с благословом Епископа Жичког Николаја Велимировића,
штурдом и изживењем
архимандрита Каленићко-Љубостињског
Никона Лазаревића с браћством –
синђел Меленије,
јеромонах Сава,
јерођакон Доментијан,
монаси Дамаскин и Касијан
Лета Господњег 1938 год.*

Исте године, 1938, епископ Николај је приступио окупљању манастирског сестринства у Љубостињи. Основану као први женски манастир у средњовековној Србији Љубостињу су после многих година народне несреће и ропства и запустенија обновили монаси, па је дошло време да се у ово светилиште љубави и место оплакивања смрти храбрих мужева врати монашко сестринство.

Епископ Николај је као прву монахињу у Љубостињу довео своју одану саслушатељицу Сару,³¹³ настојатељицу манастира Јоване

³¹³ Монахиња Сара је рођена као мирјанка Лепосава Ђукетић 1904. године у селу Шушњару, срез Лазаревац. Када је стигла за удају, она је одлучила да се заветује Христу и да се замонаши. Она 1929. године ступа у манастир Петковицу код Шапца где су живеле руске монахиње избеглице из царске Русије са својом игуманијом Сидонијом. Као искушеница Сара је од руских монахиња научила монашки духовни ред, литургијско певање и неке занатске вештине женске радности, као што су: вез, плетење и иконописање. После две године игуманија Сидонија шаље Лепосаву у Београд на рад у женском хришћанском покрету. Тамо јој се поверава васпитавање деце и омладине у тек основаним дејцим прихватилиштима, хранилиштима, обдаништима и сиротињским домовима. У то време било је много напуштене, незбринуте, сиромашне и сироте деце, па је Српска православна црква настојала да Христову науку покаже не само проповедајући његову науку већ и примењујући Христов пример на делу. Тај подухват је предузео патријарх Варнава, а предњачио је у томе епископ Николај. Он је као епископ Охридске епархије позвао искушеницу Лепосаву Ђукетић 1934. године у Охрид у манастир Калиште код Струге. Тамо су дошле и Лепосавине сестре, Радојка и Стојка, затим Даница Миленовић и друге искушенице. Исте године, по благослову владике Николаја, замонашене су искушенице у Калишту. Лепосава је добила монашко име Сара, а Даница Миленовић је добила име Варвара. Из Калишта монахиња Сара је премештена у

испод Овчара, која је недавно дошла из Дечјег сиротишта „Богдај“ у Битољу.

Када је владика Николај из Охрида премештен за епископа жичког 1934. године, он предузима подухват на обнови манастира и повећања братства и сестринства. Он позива Сару и поставља је за настојатељицу манастира Јовање у Овчарско-кабларској клисури, затим 1937. у суседни манастир Вазнесење, а одатле 1938. године прелази да се стара о тек отвореном дечјем сиротишту у Чачку. После годину дана, ово сиротиште владика поверава јовањским монахињама Варвари (Даници Миленовић) и Ани (Михајловић), а своју одану саслушатељицу Сару, настојатељицу манастира Јовање, 1939. године премешта за настојатељицу манастира Љубостиње, где јој поверава управу над манастиром и окупљање монашког сестринства. Са игуманијом Саром су у Љубостињу дошле њене сестре искушенице Стојка (потоња монахиња Антонина) и Радојка (пред смрт постижена као монахиња Евгенија), затим монахиње Агрипина (Стана Јаковљевић) и искушенице Косана (потоња монахиња Калиопа) и Ранка (потоња монахиња Евгенија).

Љубостињског игумана Платона Милојевића епископ жички премешта за игумана манастира Раче, задужбине краља Драгутина на Дрини код Бајине Баште. Настојатељица Сара је у Љубостињу довела монахиње из овчарско-кабларских манастира Јовања и Ваведења, махом оне које су дошле с њом из манастира Успења Богородице у Калишту на западној обали Охридског језера код Струге.

Вредне монахиње су убрзо обновили манастир са новим раскошним краљевским конаком, тако да је Љубостиња, маузолеј кнегиње Милице и серске деспотице Јелене, постала култно место ходочашћа и светилиште за празничне народне саборе, али и уточиште невољних, неправедно прогоњених и бораца против насиља.

У складу са планом уређења Љубостиње за повлачење краљице Марије у манастир, начелник V одељења Моравске бановине, С. П. Стамболић је 18. марта 1941. године поднео захтев Банској управи да у току 1941. године изгради пут од Трстеника до Љубостиње. Предрачунска вредност изградње новог пута била је 109.690 динара. Али ратна олуја је онемогућила изградњу пута и уређење Љубостиње као резиденције краљице удове.

Дечје хранилиште „Богдај“ у Битољу где је помагала настојатељици Надежди Ацић. Из „Богдаја“ Сара је премештена у Јовање, а затим у Љубостињу где је основала монашко сестринство. Сара је јануара 1943. године осумњичена да је доушник љотићеваца и да је издала Немцима четнике који су се скривали у близини манастира, па су је Кондорови четници осудили на смрт, а кад је она успела да умакне, убили су њене сестре, Стојку и Радојку и искушеницу Милку Петровић. Сара је живот окончала као игуманија манастира Копорина.

2. ПОБЕДА РАДИКАЛА МИЛОША МАЛИЋАНИНА НАД ДР ЉУБОДРАГОМ ЂОРИЋЕМ НА СКУПШТИНСКИМ ИЗБОРИМА 11. ДЕЦЕМБРА 1938. ГОДИНЕ НА КОЈИМА ЈЕ УДРУЖЕНА ОПОЗИЦИЈА ДР ВЛАТКА МАЧЕКА, ВОЂЕ ХСС-А, ОКУПИЛА ДЕМОКРАТЕ, ЗЕМЉОРАДНИКЕ, СЕПАРАТИСТЕ, УСТАШЕ И КОМУНИСТЕ СА ПОЛИТИЧКИМ ПРОГРАМОМ РАСПАРЧАВАЊА ЈУГОСЛАВИЈЕ

Председник владе, др Милан Стојадиновић, успео је да Југославију изведе из привредне кризе по цену великих одрицања. Земља је имала стабилну валуту и уравнотежен биланс. Мада је, залажући се за неутралну политику, успоставио добру привредну сарадњу са свим земљама, па и са некадашњим ратним противницама, настојања да унапреди сарадњу са Немачком су сматрана за издају традиционалних савезника, па су његови противници одапињали отровне стреле протурajući приче о његовим симпатијама за немачког фирера Адолфа Хитлера, о његовом германофилству, које потврђује женидба са Немицом Аугустом, о његовим закулисним берзанским трансакцијама које су му донеле милионске дивиденде којима се обогатио, о провизији на издате концесије и томе слично.

Након стварања ЈРЗ Стојадиновићу су интелектуалци пребацивали да је „створио партију од језуитског шешира, муслиманског феса и србијанске шајкаче“, покушавајући да оствари снажно Југословенство. Али опструкција власти од стране опозиције предвођене хрватским сепаратистима продубљивала је политичку кризу. Мачекова Хрватска сељачка странка је прижељкивала интервенцију великих сила у Југославији како би Хрвати стекли независну државу.

После Хитлеровог аншлуса (припајања) Аустрије Трећем рајху, када је Вермахт ушао у Аустрију 12. марта 1938. године, Немци из Судета, области која се налазила у саставу Чехословачке, 23. априла траже пуну аутономију.

Заплашене претњом о ревизији граница утврђених Версајским миром чланице Мале антанте се не усуђују да протестују. Од 21. до 23. августа 1938. године одржана је конференција Мале антанте на Бледу. Опрезни кнез Павле се није усуђивао да дигне глас против распарчавања Чехословачке, које се припремало. На дан 29. септембра 1938. године склопљен је Минхенски споразум о судбини Чехословачке без учешћа Владе Чехословачке. Већ 5. октобра чехословачки председник, Бенеш, поднео је оставку и напустио земљу. На дан 8. октобра 1938. године Словачка добија пуну самосталност. Истог дана најисточнији део ЧСР назван Карпатска Украјина добија самосталност. Немачка уз подршку Италије кројила је нову мапу Европе.

Стојадиновић се на Државном пољопривредном добру Беље у Барањи састао са грофом Ђаном, министром иностраних послова Италије и потајно разматрао планове Италије о територијалном преуређењу Балкана. Гроф Ђано је затражио сагласност Југославије да Италија окупира Албанију, а за узврат да призна стварање Велике Србије и тако реши хрватско питање по идеји коју је први изнео краљ Александар о ампутацији Хрватске. Стојадиновић је сматрао да Србија у Југославији само губи снагу и перспективе развоја. Али неодлучни кнез Павле се није усудио да покрене то питање. Кад је о томе обавестио Британце, они су му наложили да одмах смени Стојадиновића. Кнез Павле настоји да уз помоћ Енглеза реши хрватско питање уједињавањем Савске и Приморске бановине у бановину Хрватску и давањем веће самосталности тој бановини. Стојадиновић је био против даљих уступака хрватским сепаратистима сматрајући да ће то нарушити снагу и јединство привредног, административног, финансијског, саобраћајног и одбрамбеног система земље.

Опозиција тражи нове изборе. Стојадиновић прихвата изазов и расписује изборе за 11. децембар 1938. године, пола године пре рока, сигуран да ће однети победу. У целој земљи почела је предизборна агитација за децембарске изборе. „Политика“ је 25. октобра 1938. године објавила вест „Кандидација *борбаша* у срезу трстеничком“. Исти лист је 6. новембра 1938. године објавио вест: „Конференција ЈРЗ за срез трстенички“, а 7. новембра „Удružена опозиција у срезу трстеничком“. На дан 13. новембра 1938. године објављена је вест „Потврђене листе за срез трстенички“. На дан 15. новембра 1938. године објављени су председници бирачких одбора за срез трстенички, а 25. новембра 1938. објављен је списак кандидата на листи др Стојадиновића.

На дан 26. новембра 1938. године. Касациони суд потврдио је Земаљску кандидациону листу Удružене опозиције чији је носилац др Влатко Мачек. Срез трстенички: кандидат Милосав П. Парађанин, земљорадник из Пољне, заменик Борисав Трнавац, свештеник из Горњег Рибника.

Уочи избора 1938. године у заглушујућој предизборној агитацији истицао се проглас вође Југословенског народног покрета „Збор“³¹⁴ Димитрија Љотића пун жестоких речи:

³¹⁴ Југословенски народни покрет „Збор“ (скраћеница од назива: Здружена борбена организација рада) основана је 1935. године. Вођа „Збора“ је био адвокат из Смедерева, Димитрије Љотић, једно време министар правде, а секретар Велибор Јонић, потоњи министар просвете, пашеног агронома Милана Дуњића из Стопање. Слоган покрета: Нови дух, нова снага. Њихова гласила: „Отаџбина“, „Буђење“ и „Збор“.

Рајини забушанићи, кукавице, издајнице, зеленаши, банкари, кайи-шалисти, шировачи, положаре, и сви што живе на рачун крвавога народ-ног зноја, ласаше за листу др Милана Стојадиновића, јер је он њихов нај-бољи представник.

Сеипаралисти, федералисти, франковци, македонствујући, ко-мунисти и сви који мрзе ову земљу и желе њен распад ласаше за листу др Влашка Мачека, јер им је тамо место.

Јунаци, рајиници мученици, борици, сељаци, радници, привредни-ци, домаћини, ојађена и обесправљена сиротиња, сви они што у зноју ли-ца свој зарађују хлеб свој свагдашњи, сви они што су крвљу стварали ову земљу и што ће је сушта поново бранили својим трудима, окупиће се око чеснијој Димитрија Љотића, јунака рајника, мученика, браниоца Ју-гославије и њеног чеснијој народа.

Последњи скупштински избори у Краљевини Југославији одр-жани су 11. децембра 1938. године у предвечерје Другог светског рата када је на политичке односе у Краљевини знатно утицала Немачка која је припајањем Аустрије Трећем рајху постала суседна земља. Истакну-те су три земаљске листе: листа Југословенске радикалне заједнице (Јереза) председника владе, др Милана Стојадиновића, листа Удружене опозиције др Влатка Мачека и листа „Збора“ Димитрија Љотића. Све три листе биле су заступљене у свих 5 срезова крушевачког округа са 30 кандидата: 14 на листи др Милана Стојадиновића (ЈРЗ), 11 на листи др Влатка Мачека и 5 на листи Димитрија Љотића. У трстеничком сре-зу су истакнута 5 кандидата. Од тога ЈРЗ је кандидовала 4 кандидатске листе.

На првој кандидатској листи ЈРЗ је истакнут кандидат др Љубо-драг Ђорић, лекар из Врњачке Бање, а његов заменик је био Бранко Пе-тковић, председник општине Велика Дренова; на другој листи кан-дидован је Милош Малићанин, председник општине Трстеник, а за ње-говог заменика Радоје Ратајац, трговац из Велике Дренове; на трећој кандидован је Александар-Така Додић, земљорадник из Милутовца, бивши народни посланик, а за заменика Богомир Т. Томић, учитељ из Горњег Ступња, док је на четвртој среској листи ЈРЗ кандидован Ми-лорад Р. Јовановић, инжењер архитектуре из Београда, а његов заме-ник је био Љубодраг Радосављевић, ковач из Трстеника (бивши првак Хоћерине Југословенске народне странке).

У Трстенику су грађани живели од свога рада. Зарада трговаца, кафеџија и занатлија је зависила од муштерија, гостију и од порезника. Муштерије и гости су придобијани ниским ценама, вересијом, љубаз-ношћу, а порезници поклонима. Лојалност владајућем режиму је била прво искуство и услов напретка, па су успешни Трстеничани били пре-тежно радикали, а они који су били противници превласти солунаша

опредељивали су се за демократе. За остале странке су се опредељивали појединци који су сматрали да ће се у мањој скупини лакше изборити до неког плаћеног места у државној управи.

У овом граду Народна радикална странка је основана још 1893. године. Један од оснивача био је Милун Малићанин, трговац рођен у Јасиковици, а наследили су га као предводници ове странке синови Милан и Милош. У тим временима великих дугова и зајмова највећи углед у Трстенику стекли су вешти банкари, браћа Милан и Милош Малићанин, који су као акционари и чланови управе Трстеничке трговачке банке одобравали зајмове са повољним каматама и, као прваци Радикалне странке, били блиски са чиновницима из управе Моравске бановине и из саме југословенске владе.

Милан Малићанин, старији син трговца Милуна, био је ратник Великог рата и као резервни официр преживео дуги марш од Смедерева до Крфа и Солуна. Радио и у интендантској служби и у служби везе. Трстеничани су према њему гајили поштовање због његових ратних заслуга и искуства, мада су ратни призори и патње оставили трага на његовом лицу које је ретко красио осмех. На положају председника општине Милан Малићанин је остао од 1923. све до 1935. године када га је задесила смрт, наводно, од упале плућа. Његовом заслугом Трстеник је добио модерно здање Среског начелства, нову Електричну централу са наизменичном струјом, градско купатило и ледару, главна улица је поплочана каменом коцком уместо турске калдрме, а црквени звоник је добио градски часовник који се видео и чуо из најудаљенијих кућа у граду.

Његов млађи брат Милош³¹⁵ (1900-1943) био је сушта супротност свога туробног старијег брата. Мада је био вођа радикалне странке, није био бучан и искључив према својим неистомишљеницима. Био је

³¹⁵ Милош Малићанин (1901-1943), чиновник Привредне банке, рођен у Трстенику, као син трговца Милуна Малићанина, пореклом из Јасиковице. Студирао је права у Београду, а по завршеним студијама радио је као банкар. Оженио се 30. септембра 1928. године Даницом (1911), ћерком Драгутина Стевановића, обућара из Трстеника. Венчани кум му је био Стеван Грујић, земљорадник из Брајковца, стари сват Милорад Ст. Милетић, студент права из Трстеника. Милош је био један од вођа трстеничке подружнице Народне радикалне странке. После смрти свог брата Милана изабран је 27. септембра 1936. године за председника општине и на том положају је остао до 1941. године. На изборима 11. децембра 1938. године изабран је за посланика Народне скупштине Краљевине Југославије на листи Југословенске радикалне заједнице. Милош и Даница су имали две кћери: Катарину (1929-) и Веру (1932-) и сина Љубодрага (1933-). Катарина је радила као економиста. Године 1964. удала се за Владету Томовића из Београда. Вера се 1952. удала у Загребу за генерала Мирка Рељића из Београда, али се од њега развела 1961. године и вратила девојачком презимену и живела у Италији. Љубодраг је после рата живео и радио у Загребу где се 1959. оженио Миленом Стергашек, а кад се с њом развео, оженио се 1976. године Иванчицом Гјенаро.

то ведар човек из народа, спреман са сваким пролазником да се поздравља и поприча, па и да помогне. Многи људи су долазили у Општину и молили да им он буде кум на венчању. Миша Малићанин се бројним кумствима окумисао са читавим трстеником и са многим фамилијама у околини. У тешким часовима многи су се уздали да ће помоћи кум³¹⁶ председник или кум посланик Миша.

Зато су људи на изборима 1938. године бучно узвикивали: „Гурај за Мишу!“, а да нису ни знали коју он странку представља. Његови противници на истој листи били су дугогодишњи народни посланик Александар-Така Додић, земљорадник из Милутовца и др Љубодраг Ћорић, лекар из Врњачке Бање, брат угледног врњачког свештеника Хранислава (потоњег патријарха СПЦ).

На другој страни налазила се група трстеничких демократа, следбеника старог Љубе Давидовића и његовог наследника Милана Гавриловића. Демократски вођа био је прво Благоје Савић, затим Светислав Катић, Драгутин Јовановић Луне, Сава Митровић Ућукало и Милосав Парађанин.

На изборима од 11. децембра 1938. године владало је незадовољство владавином кнеза Павла који је настојао да Југославију приближи Немачкој и тако избегне непријатељство које је трајало од првих дана Првог светског рата. Кнез Павле, као намесник малолетног краља Петра је владао као суверен. У народу је владало мишљење да он намерава да преотме престо сину Витешкога краља Александра који погине од старих непријатеља Срба. Кнез Павле се није трудио да освоји симпатије народа, мада је више бринуо о судбини земље него властољубиви прваци политичких странака.

Удружена опозиција у округу крушевачком и срезу трстеничком подјарена хрватским сепаратистичким захтевима и сталним оптужбама режима за корумпираност, желела је да као олуја у једном налету збрише окоштале србијанске мале деспоте, радикалске главе-шине, па је за народног посланика трстеничког среза канديدовала угледног домаћина из Пољне, кафеџију Милосава-Мицка Парађанина.

³¹⁶ Милош Малићанин је био венчани кум индустријалцу Добросаву Топаловићу и Драгојли, ћерки Петра Милосављевића, 1934. године; Вељку Гавриловићу, деловођи чаирске општине из Горње Црнишаве и Милице Клисарић из Оцака 1934. године; Драгомиру, сину Божицара Јанковића и Олги, ћерки Милана Стојадиновића 1935. године; Николи Лукиновићу и Даринки Миленковић 1936. године; Миодрагу Јовановићу Бубију и Зорки Павловић 1939. године; Петру Жугићу, среском пољопривредном приставу, економу Бановинског расадника и Будимки Бојковић из Ражња 1939. године; Живојину Милосављевићу, среском ветеринару, и Радмили Мусанић 1942. године и другима.

Предизборно бучно и наметљиво хвалисање кандидата, праћено обећањима и чашћавањем те 1938. године је превазишло све већ виђене изборне игре, али победу је однео сталожени и увек насмејани радикалски првак, Миша Малићанин, као носилац изборне листе владајуће партије.

Његов главни противник био је не кандидат Удружене опозиције Мицко Парађанин, већ доктор Љубодраг Ђорић из Велике Дренове, бивши демократа, затим члан Југословенске националне странке ЈНС коју је основао генерал Живковић, а сада кандидат Јерезе. Угледни лекар, др Љубодраг Ђорић (1895), пореклом из Велике Дренове, који је у Врњачкој Бањи 1938. године отворио ординацију наследивши место бањског лекара после смрти др Душана Радића одлучио да се огледа и у области политике.

И мада је Мицко Парађанин предводио бројне незадовољнике, сиромаше и пролетере, па су чак и комунисти агитовали за њега иако је вођа Удружене опозиције био др Влатко Мачек, вођа ХСС-а, народ је видео да опозиција води ка распаду државе, па није подржао њеног кандидата. На збор Удружене опозиције у Крагујевцу слила се маса народа и стекао се утисак да ће опозиција да победи. Пропаганда из Хрватске уперена против Стојадиновићевог режима, наводно пронемачког, корумпираног и недемократског, имала је за главни циљ, пре свега, цепање Југославије и стварање независне државе Хрватске, мада је опозиција у Србији оптуживала режим кнеза Павла за узурпацију власти, гушење грађанских слобода и високе порезе и била је спремна да се удружи и с црним ђаволом, само да обори кнеза Павла. Многи сељаци су омрзли кнеза Павла шапћући међу собом како је „отео престо“, престолонаследнику „сирочету“ Петру, чијег оца Александра убише мучки ови што траже усташку државу у држави и „жале за пропалом Аустријом“.

На изборима 11. децембра 1938. године за народне посланике Скупштине Краљевине Југославије у срезу трстеничком главни противници су били кандидати: Милош Малићанин, председник општине Трстеник, др Љубодраг Ђорић, лекар из Врњачке Бање, и Мицко Парађанин, кафеџија, председник општине Пољна.

Милош Малићанин, председник Народне радикалне странке Аце Станојевића која је на изборима учествовала у саставу Југословенске радикалне заједнице је од 27. септембра 1936. године био председник општине Трстеник.

Др Љубодраг Ђорић,³¹⁷ колико је познато, припадао је Југословенској националној странци Боже Максимовића Кундака, која је на изборе изашла самостално, али се уочи избора прикључио Јерези.

Милосав Парађанин Мицко, кафеџија и трговац из Пољне, председник Демократске странке среза трстеничког изашао је на изборе као кандидат Удружене опозиције Влатка Мачека.

На изборе од 11. децембра 1938. године, последње скупштинске изборе у Краљевини Југославији, праћене великом буком и галамом, у округу крушевачком изашло је 45.627 бирача од којих је за листу председника владе и председника ЈРЗ др Милана Стојадиновића гласало 42.033 гласача, за листу Удружене опозиције Влатка Мачека је гласало 3.469 гласача, а за листу Димитрија Љотића је дало свој глас само 125 гласача.

Већину посланичких места освојила је Југословенска радикална заједница (ЈРЗ) Милана Стојадиновића и добила 54 одсто гласова и 306 посланика, Удружена опозиција Влатка Мачека, и поред тога што је за њу гласала и Демократска странка,³¹⁸ комунисти, па чак и усташка странка права, освојила је 44 одсто гласова и добила 67 посланика. Љотићев збор је добио само 1 одсто гласова и остао без посланика.

За народног посланика среза трстеничког изабран је кандидат ЈРЗ Милош Малићанин, председник општине Трстеник. Његова победа је бучно прослављена у Трстенику и околини у свим кафанама, а на многим зидовима су на те изборе и ту победу подсећале исписане паролe: „Гурај за Мишу“ и „Љуљај за Ђорића“ исписане у предизборној еуфорији.

Али мандат ове скупштине трајао је само осам месеци.

У левачком срезу је, такође, победила ЈРЗ Милана Стојадиновића. За народног посланика је изабран Богих Вукићевић, лекар из Опариха. Други кандидат са исте листе новинар Милош Брашић из Жупаневца добио је 1.767. гласова.

³¹⁷ Др Љубодраг Ђорић је био син учитеља Михаила из Велике Дренове који је службовао у Јошаничкој Бањи, у којој су рођени његови синови Љубодраг (1895), потоњи лекар, и Хранислав (1899-), потоњи свештеник врњачки, а потом епископ и патријарх српски, Михило Ђорић се вратио у Велику Дренову где је службовао као парох. Љубодраг је службовао у Власотинцима на Власини, а затим на молбу мештана Велике Дренове премештен је у родно село свога оца, где је радио као лекар од 1926. до 1938. године. Када је у Врњачкој Бањи умро врњачки лекар, др Душан Радић (1894-1938), родом такође из Велике Дренове, др Љубодраг Ђорић је премештен у Врњачку Бању у којој се поред рада на лечењу и здравственог просвећивања укључио у политичко надметање, али без успеха. После рата је био лекар у Нишу, где је пензионисан.

³¹⁸ Мада је била у коалицији са ХСС-ом на децембарским изборима 1938. године, после потписивања Споразума Цветковић-Мачек августа 1939. године, Демократска странка као пројугословенска остаје у опозицији. Након преврата од 27. марта 1941. године представници ДС-а улазе у владу.

Милош Малићанин је по вољи народа изабран за народног посланика 11. децембра 1938. године. Ипак, он није имао много прилика да се као народни посланик заложи у Народној скупштини за доношење закона који ће разрешити горућа државна питања. Али он је и пре избора за народног посланика имао већег утицаја на судбину Трстеника и његових житеља него срески начелник и сви председници општина.

На седници Народне скупштине Краљевине Југославије од 28. фебруара 1939. године под председништвом Милана Симоновића Ћабе, народни посланик трстеничког среза Милош Малићанин је изабран за заменика члана Одбора за међународне уговоре др Милана Будишина.

Миша Малићанин је био народни председник, спреман сваког да саслуша, посаветује и помогне. Држећи се народне изреке да се кумство не одбија, Мишу Малићанина су многи људи молили да им буде кум на венчању и крштењу детета, па је он скоро свакога месеца некоме кумовао. Временом су Трстеничани у свим тешким приликама просто свикли да испред њих иступи сталожени Миша Малићанин и да смири духове.

На његово обећање да се неће поновити неки преступ, срески начелник је пуштао из затвора пијане кафанске галамције или ватреног комунистичког говорника, кројача Божицара Савића.

3. ПАД У НЕМИЛОСТ НАЈУСПЕШНИЈЕГ ЈУГОСЛОВЕНСКОГ ПРЕДСЕДНИКА ВЛАДЕ, ДР МИЛАНА СТОЈАДИНОВИЋА, И ЊЕГОВО СМЕЊИВАЊЕ 1939. ГОДИНЕ ПО ЖЕЉИ ЕНГЛЕЗА ЗБОГ НАСТОЈАЊА ДА ЈУГОСЛАВИЈА ОСТАНЕ НЕУТРАЛНА У ОДНОСУ НА ВЕЛИКЕ СИЛЕ И РАЗОЧАРАЊЕ У ТРСТЕНИКУ

У суморно време светске економије из 1929. године Краљевина Југославија није осетила теже последице јер је изградила снажно унутрашње тржиште, па је страни капитал стално притицао. Мада је била аграрна земља, владало је мишљење да је она предњачила у многим областима у односу на друге европске земље. Она је имала најмодерније пруге тога времена, добре путеве, развијену речну и поморску флоту, најмодерније аеродроме. Сматра се да су грађани имали већи животни стандард од Француза и Енглеза, бољи школски систем и здравствену заштиту. Велике заслуге за успон и модернизацију земље имао је министар финансија, др Милан Стојадиновић, који је створио југословенски динар као конвертибилну валуту, државни буџет је имао довољно средстава за финансирање државних потреба, а спољнотрговинска размена такође је остваривала огромни суфицит.

Имајући све то у виду, кнез Павле је по преузимању положаја првог намесника одлучио да др Стојадиновићу повери прво Министарство финансија, а затим и мандат за састав владе и препустио му вођење иностраних послова као познаваоцу европске политике и човеку који је говорио одлично француски и немачки језик.

Један од признатих економиста Хон Мајнард Кејнс, добитник Нобелове награде за економију, написао је есеј о Стојадиновићу у коме га хвали као једног од најбистријих економиста света и неке његове идеје уноси у свој програм опоравка након велике депресије из 1929. године.³¹⁹

За време његове владе (од јуна 1935. до фебруара 1939) подигнуто је 111 нових фабрика и основано стотину индустријских предузећа углавном са домаћим капиталом. Тада су основане фабрике авиона у Земуну, Фабрика мотора у Раковици, Фабрика авиона у Краљеву и друге.

Председник Владе Краљевине Југославије, др Милан Стојадиновић, се као способан привредник и искусан правник и разуман човек, лишен заблуда и предрасуда заснованих на митовима, брзо учврстио на власти, ојачао економску моћ земље бољим коришћењем националног богатства и унапредио односе са Италијом и Немачком. Вођа Хрватске сељачке странке и вођа Удружене опозиције, Влатко Мачек, узалуд се обраћао Немцима и Италијанима за помоћ у циљу осамостаљивања Хрватске, али су за њега врата дипломатских канцеларија тих земаља у то време била затворена јер су европски властодршци у Стојадиновићу видели човека који у случају ратног сукоба неће Југославију увући у ратну авантуру на страни Енглеза и Француза. Мачек није имао већину у Народној скупштини и могао је само да игра улогу вечно незадовољног вође опозиције.

Стојадиновић је био присталица централистичко-унитаристичке Југославије. Његов политички програм државног уређења је био: једна држава, један народ, један краљ. Није желео да преговара са сепаратистима, федералистима и комунистима. Сматрао је да је сиромаштво једини узрок народног незадовољства, сви остали разлози опозиције били су политиканство и демагогија о наводној угњетености и посебности неспрских националности, пука борба за власт због привилегија које имају људи на власти. Сепаратизам је доносио само привилегије политичким вођама и демагозима.

Свестан да економско везивање за велике силе захтева и политичко везивање, Стојадиновић је сматрао да Србија после тешких губитака и разарања у Првом светском рату не сме да се везује за велике

³¹⁹ Владимир Цинцар Минић, *Истина о Милану Стојадиновићу*, Београд, 2012.

европске силе, већ да треба да се држи неутралности попут Швајцарске, а да на економском пољу сарађује са свим земљама. Он прво уочава да наши традиционални савезници Енглези далеко више извозе своје робе у Југославију него што увозе. Кад је од Енглеза затражио да више увозе робе из Југославије, добио је одговор да британски трговци могу да купују где хоће и шта хоће. Француска је после тешких губитака у Првом светском рату била слаба да помогне Југославији и на политичком и на економском пољу. Сопствени интерес савезника је постао пречи од пријатељства.

Увидевши да се са тешкоћама Југославија мора изборити сама, Стојадиновић као прагматичан председник владе и вешт министар иностраних дела се окренуо Италији и Немачкој које су прихватиле позив за повећање спољнотрговинске размене. Он је у трговини са Немачком повећао извоз пољопривредних производа и увоз машина, алата и индустријских постројења. Ослањајући се на увоз из Немачке, обновио је индустријски машински парк и најавио довођење немачког капитала у велике рударско-топионичке компаније „Зеницу“ и „Бор“.

Југославија 1936. године напушта војни савез са Чехословачком и Румунијом, познат као Мала Антанта. Да би заштитио интересе Југославије на Јадрану, Стојадиновић се зближава са Мусолинијем и прећутно напушта Малу антенту.

Стојадиновић је марта 1937. године потписао споразум са италијанским министром Ђаном којим се Италија обавезала да спречи деловање усташа са италијанске територије. Полиција је после месец дана похапсила усташе и протерала их у италијанске колоније, а део је вратила у Југославију, укључујући и идеолога усташтва, Мила Будака. Али усташки предводници су се убацили у разна државна надлештва и наставили са издавањем пропагандних проусташких листова.

Бојећи се рестаурације Хабзбурговаца и подршке хрватском сепаратизму, Југославија се није противила припајању Аустрије Немачкој 1938. године, а ни припајању чешке покрајине Судета Трећем рајху. Ти подухвати у спољној политици су имали за циљ да обезбеде неутралност Југославије у новом светском рату који је био на видику од 1933. године када је Адолф Хитлер постао канцелар Трећег рајха, укинуо политичке партије и створио и на челу Немачке национал-социјалистичке партије приграбио власт у Немачкој и најавио стварање новог светског поретка.

Али неутрална политика др Стојадиновића је од стране његових политичких противника оцењена као германофилска која је у супротности са традиционалном политиком Југославије ослоњеном на ратне савезнике у Првом светском рату.

Кнез Павле је био незадовољан што је Стојадиновић превише самоуверен и самосталан у вођењу спољне и унутрашње политике. На двору су кружиле приче да је вештим берзанским трансакцијама тај паметан и образован Шумадинац стекао богатство, али је истовремено омогућио да се обогати краљ Александар. У Београду су се шапутале сплетке о његовој блискости са принцем Олгом, те га је због тога кнез Павле омрзао, сменио и интернирао.

Али Енглези нису гледали благонаклоно на добре односе Југославије са Немачком и Италијом које је успоставио вешти Шумадинац. Донета је одлука да се творац пријатељске неутралности према Италији и Немачкој Милан Стојадиновић уклони са власти.

Кнезу Павлу је Роберт Ситон-Вотсон (1871-1951), британски историчар и геополитички експерт, професор Универзитета, један од заговорника стварања Југославије и Чехословачке, поручио: *Све док се не реши хрватско питање, Југославија неће бити у стању да игра улогу у међународној политици, ни да помоћне пријатељима, ни да импресионира непријатеља.*

Др Милан Стојадиновић је, по угледу на Мусолинија, себе називао вођом Јерезе, формирао је одреде сивих кошуља као своје личне формације. Био је импресиониран немачком организацијом привреде и дисциплином немачког друштва, снагом и наоружањем Вермахта. Сумњичили су га да има диктаторске намере.

Стојадиновић је разговарао са вођом опозиције, Влатком Мачеком, али увидео је да иза захтева опозиције за цепањем Југославије нема оправданих разлога, па је одбио да преговара о стварању хрватске државе у држави.

На основу изборних децембарских резултата, вођа Јерезе др Милан Стојадиновић, мада невољно, ипак је од кнеза Павла добио нови мандат за састав владе 21. децембра 1938. године. На дан 16. јануара 1939. године први пут се састала новоизабрана Народна скупштина. Посланици Сељачко-демократске коалиције апстинирају, а србијанска Удружена опозиција и Југословенска национална странка учествују.

4. КНЕЗ ПАВЛЕ СМЕЊУЈЕ СТОЈАДИНОВИЋА ЗБОГ ПОЛИТИКЕ НЕУТРАЛНОСТИ, А ЗАТИМ ДАЈЕ МАНДАТ ДРАГИШИ ЦВЕТКОВИЋУ КОЈИ СКЛАПА СПОРАЗУМ СА МАЧЕКОМ О САМОСТАЛНОСТИ БАНОВИНЕ ХРВАТСКЕ И ПРИСТУПА ТРОЈНОМ ПАКТУ

Кнез Павле страхује да Стојадиновић по узору на Мусолинија не преузме сву власт и намесника претвори у марионету режима која има само церемонијалну улогу. Први намесник му даје нови мандат, али истовремено добија прекоре Енглеза што на чело владе поставља доказаног германофила. Кнез Павле истовремено тражи људе који ће

му бити оданији. Неуспех у решавању тзв. хрватског питања био је изговор да кнез Павле вештим потезом смени др Милана Стојадиновића и тиме изврши захтев Енглеза да се уклони творац политике пријатељске неутралности Југославије у дубоко подељеној Европи.

На дан 3. фебруара 1939. године петорица министара у влади Стојадиновића по налогу кнеза Павла дају оставке и изазивају кризу владе, након чега и председник Стојадиновић даје оставку и кнез Павле поверава мандат Драгиши Цветковићу,³²⁰ дотадашњем министру социјалне политике и народног здравља и председнику посланичког клуба ЈРЗ.³²¹

На дан 16. јануара 1939. године први пут се састала новоизабрана Народна скупштина. Посланици Сељачко-демократске коалиције апстинирају, а србијанска Удружена опозиција и Југословенска национална странка учествују.

На дан 3. фебруара 1939. године петорица министара у влади Стојадиновића дају оставке, након чега и он даје оставку и кнез Павле даје мандат Драгиши Цветковићу, министру социјалне правде у оставци.

³²⁰ Драгиша Цветковић (1893-1969), рођен у Нишу у породици официра Јована. Драгиша је основну школу и гимназију завршио у Нишу, а 1913. године као добровољац учествовао у српско-бугарском рату као болничар. Године 1914. одлази у Швајцарску на лечење ока и тамо га затиче почетак светског рата. Крајем 1915. долази у Француску где се уписује на студије медицине у Нансију, а затим прелази на технику. Године 1916. поново је у Швајцарској где ради на окупљању младих Срба који долазе са Крфа. У исто време студира у Лозани, а затим у Фрајбургу. Године 1919. жени се Катарином. Враћа се у Ниш где ради као уредник листа „Напредак“ и ступа у Радикалну странку. Године 1923. изабран је за народног посланика и председника општине Ниш, а 1926. године поново је изабран на ту дужност. На дан 24. новембра 1940. године жени се Маром Николајевић и сели се у њену вилу у Београду. На дан 13. фебруара 1941. године са министром Александром Цинцар Марковићем преговара са Рибентропом и са Адолфом Хитлером у Бертехсгадену о приступању Југославије Тројном пакту. Пакт је потписан 25. марта у дворцу Белведере у Бечу, а 27. марта после официрског пуча је ухапшен када је одбио да потпише оставку на захтев вође пуча генерала Душана Симовића. По окупацији Југославије Немци му нуде место председника владе, али он одбија. Провео је у затвору неколико месеци, а затим је пуштен. До 1944. године је живео у Нишкој Бањи. Године 1944. када је од стране НОВ-а проглашен за ратног злочинца, он је побегао у Бугарску, па у Турску, а 1946. године је побегао у Француску где је живео до смрти. Писао је чланке и брошуре против власти нове Југославије и мемоаре у којима је оправдавао своју улогу у распаду Југославије (*Југославија између два рата*, 1953; *Десет година комунистичке диктатуре*, 1955; *Разговори у Бертехсгадену*, 1956; *Својетин, Бријанија и Југославија 1940-1941*, Париз, 1958; *Пакт или рат*, 1965). Пред крај живота је ослепео и престао са својим активностима. Сахрањен је на Српском војничком гробљу у Тијеу код Париза поред гроба Петра Живковића и Богољуба Јевтића.

³²¹ Видосав Петровић, *Драгиша Цветковић – њим самим*, Ниш, 2006.

Драгиша Цветковић је стрпљиво градио своју каријеру од новинара до народног посланика, затим од председника општине Ниш до министра. Године 1928. изабран је за министра вера у влади Веље Вукићевића, али је 6. јануара та влада распуштена. Он издаје приватне новине „Нишка слободна трибина“. Напада диктатуру краља Александра, па су му новине више пута забрањиване. То га је учинило блиским хрватским заступницима, који су на крају успели да од њега добију уступке са далекосежним последицама.

Године 1931. уписао се на студије права у Суботици које завршава 1934. године. Исте године у својој кући окупља све шефове странака сличних политичких уверења на тајни договор (Милош Трифуновић, Љубомир Давидовић, Џафер Куленовић, Антон Корошец, Светозар Прибићевић) и излаже замисао о стварању Југословенске радикалне заједнице, коју већина прихвата. Ову идеју остварује Милан Стојадиновић после избора 1935. године.

Године 1935. поново се враћа у политички живот, те године је поново изабран за председника општине нишке. На дан 5. маја изабран је за народног посланика. По формирању Југословенске радикалне заједнице он је изабран за председника посланичког клуба ЈРЗ. На дан 22. децембра 1935. године постављен је за министра социјалне политике и народног здравља у влади Милана Стојадиновића. Као министар је настојао да реши питање ратних инвалида. Крајем 1936. године иницирао је стварање Југословенског радничког савеза Југораса с циљем да се радничка класа отргне од утицаја интернационалног радничког покрета. Године 1937. гради вилу у Нишу и подиже болнице, санаторијуме, инвалидске домове, берзе рада.

Године 1938. одлази у Швајцарску на лечење. Исте године учествује на Међународној конференцији рада у Женеви на коме скреће пажњу на низ донетих закона којима је побољшан социјални положај радника. Године 1939. подноси оставку са још тројицом министара. Ове оставке доводе до пада владе Милана Стојадиновића.

Дана 4. фебруара 1939. године Драгиша Цветковић добија од намесника Павла мандат за састав нове владе. Убрзо почиње преговоре са др Влатком Мачеком о решавању тзв. Хрватског питања.

Новине објављују да је 14. марта 1939. године Словачка прогласила независност од Чешке. Наредног дана Хитлерова Немачка окупира Чешку и Моравску и проглашава је протекторатом Трећег рајха. Карпатска Украјина проглашава независност. На дан 23. марта 1939. године Мађарска окупира Карпатску Украјину.

У Шпанији је 1. априла 1939. године генерал Франциско Франко прогласио крај грађанског рата и завео диктатуру. Мусолинијева Италија је 7. априла 1939. године окупирала Албанију. Албанска Уставотворна скупштина је прогласила персоналну унију са Италијом и признала италијанског краља Виктора Емануела III за краља Албаније.

У таквом међународном вртлогу догађаја 27. априла 1939. године председник Владе Краљевине Југославије, Драгиша Цветковић, водио је преговоре са др Влатком Мачеком, председником ХСС-а, који је захтевао стварање бановине Хрватске као услова за улазак представника Хрватске у Владу Краљевине Југославије.

Исход тих преговора води у гроб Краљевину Југославију. На дан 24. августа 1939. године Драгиша Цветковић са др Влатком Мачеком потписује Споразум о стварању Хрватске бановине и у исто време добија мандат за састав нове владе Цветковић-Мачек. На дан 26. августа 1939. године на Брду код Крања издато је званично саопштење о постигнутом споразуму Цветковић-Мачек по коме се формира бановина Хрватска. На Бледу је формирана нова влада Цветковић-Мачек. Распуштени су Народна скупштина и Сенат, укинут је изборни закон и проглашен повратак демократије.

Драгиша Цветковић је на захтеве ХСС-а потписао споразум са Влатком Мачеком о аутономији бановине Хрватске уједињењем Савске и Приморске бановине којима је придодата Дубровачка област из Зетске бановине, затим Шид, Илок, Брчко, Градачац, Дервента, Травник и Фојница. У нову владу створену након потписивања споразума, за потпредседника је именован Влатко Мачек, за министра војног генерал Милан Недић, а за министра спољних послова Александар Цинцар-Марковић. Сепаратистичке тежње Хрвата су упорним изазивањем криза, опструкцијама и инцидентима оствариле циљ: споразумом Драгише Цветковића и Влатка Мачека склопљеним августа 1939. године Хрвати су издејствовали стварање бановине Хрватске са атрибутима федералне државе и на подручјима која никада нису била хрватска. На челу Хрватске се налази бан који није одговоран Народној скупштини нити Влади, осим краљу. За узврат Влатко Мачек је пристао да уђе у владу у којој су нека министарска места намењена посланицима из Хрватске.

Иако је била у коалицији са ХСС-ом на изборима 1938. године, после потписивања Споразума Цветковић-Мачек, Демократска странка остаје у опозицији (Након преврата од 27. марта 1941. године представници Демократске странке улазе у владу).

Борба комуниста против монархистичког режима је појачана, страначки раздори и међунационалне трзавице су потпириване и споља и изнутра, комитски покрет у Македонији и побуне Шиптара на

Косову и у Метохији били су знаци дубоке кризе и био је потребан само фитиљ у виду стране интервенције како би експлодирале све те супротности и из пепела настале самозване државице као лак плен великих сила, пре свих плен фашистичке Немачке.

Милан Стојадиновић је жестоко осуђивао кршење Устава, промену граница и давање државних обележја бановини Хрватској. У том смислу, он је фебруара 1940. године, после смрти Аце Стојановића, основао Српску радикалну странку која је осудила Споразум Цветковић-Мачек од 26. августа 1939. године као државни удар. Српски радикали су осудили стварање Хрватске бановине као државе која обухвата и велики део територије на којима живе Срби. Радикали су се изјаснили и против уступања скоро читаве морске обале Хрватима. Они су се залагали за уједињење свих Срба не одричући се југословенства. Али ток догађаја и лаковерност српских политичара водили су земљу ка распаду, а српски народ ка новој Голготи, окупацији, побуни, одмаздама и грађанском рату.

5. ЗБУЊЕНОСТ КОМУНИСТА ЗБОГ ПОТПИСИВАЊА ПАКТА О НЕНАПАДАЊУ ИЗМЕЂУ ХИТЛЕРА И СТАЉИНА И ПОДЕЛА ИНТЕРЕСНИХ СФЕРА УОЧИ НАПАДА НЕМАЧКЕ НА ПОЉСКУ 1. СЕПТЕМБРА 1939. ГОДИНЕ КОЈИМ ЈЕ ПОЧЕО ДРУГИ СВЕТСКИ РАТ

У сплету догађаја када је у Европи био очевидан немачки реваншизам, комунисти су предвиђали да ће Совјетски Савез да се супростави експанзији фашизма велико изненађење је изазвало потписивање Споразума о ненападању између Немачке и Совјетског Савеза. Министар иностраних послова Совјетског Савеза Вјачеслав Молотов и министар спољних послова Немачке Јоахим фон Рибентроп су 23. августа 1939. године у Москви склопили Споразум о ненападању између Трећег рајха и СССР-а. Истовремено је потписан тајни протокол којим се предвиђају политичке и територијалне промене у Европи и извршена подела интересних сфера у Финској, Естонији, Летонији, Литванији и Румунији. Након овог споразума све наведене земље из совјетске интересне сфере су приморане да потпишу споразум о одбрани и заједничкој помоћи и да на њиховим територијама буду смештене оружане трупе СССР-а, а део Литваније је припао Немачкој, док је Бесарабија издвојена из састава Румуније и припојена Совјетском Савезу. Једино је Финска пружила отпор, али је морала да извесне територије препусти Совјетском Савезу.

Пољска је у случају прерасподеле требало да буде подељена. Области источно од река Нарев, Висла и Сан припале би Совјетском Савезу, док би западни део припао Немачкој. Мада је уговор потписан

а период од 10 година, Совјети су знали да ће Хитлер кад заврши пре-
крајање Европе и успостављање новог европског поретка посегнути и
за територијама са изворима нафте и гаса и резервама угља, као и за
житородним пољима Совјетског Савеза, али су се уздали да је Хитлер
овим уговором желео да има одрешене руке за обрачун са Француском
и Великом Британијом.

Недељу дана након потписивања овог Пакта о ненападању, 1.
септембра 1939. године почео је Други светски рат. Немачка је напала
Пољску. У складу са тајним договором Црвена армија је 17. септембра
упала у источну Пољску и окупирала подручја која је добила споразу-
мом о подели интересних сфера. Три балтичке државе, Литванија, Ле-
тонија и Естонија, су 28. септембра принуђене да потпишу Споразум о
одбрани и заједничкој помоћи којим су трупе совјетске Црвене армије
стациониране на територијама прибалтичких држава.

У предвечерје Другог светског рата свет је био изненађен скла-
пањем споразума о ненападању између немачког Трећег рајха и Сов-
јетског Савеза. Посебно су били изненађени комунисти, па је ЦК КПЈ
свом чланству објаснио да је споразум између Хитлера и Стаљина
резултат мирољубиве политике коју води прва земља социјализма која
је тиме искључила могућност ратног сукоба у коме би страдала радни-
чка класа.

Централни комитет КПЈ је септембра 1939. године издао проглас
у коме се поздравља закључивање пакта између Немачке и СССР-а,
који је од велике користи за мале народе. Проглас поздравља припа-
јање балтичких земаља Летоније, Литваније и Естоније, затим Западне
Украјине, Белорусије, Буковине и Бесарабије Совјетском Савезу као ве-
лику победу социјализма.

*Пакт о ненападању између Совјетског Савеза и Немачке није био
никаква издаја начела спољне политике Совјетског Савеза, као што су
то тврдили и још данас тврде непријатељи СССР-а, него, напротив, ве-
лики успех огромних напора које је Совјетски Савез допринео да би сачу-
вао мир, што је у духу доследне политике мира, коју сироводи СССР, али
коју су стално изиравали енглески, француски и други империјалисти.
Но то је била уједно и велика победа над овим подмуклим рашним пош-
таљивачима и непријатељима СССР-а, који су хтели увући остале на-
роде па и СССР у рат да ваде за њих кесћење из ваљере.*

Млади трстенички скојевци, гимназијалци и студенти су били
закупљени сновима о револуцији која ће донети преображај друштва.
Они су постали „верници“ комунизма. Размењивали су пропагандне
брошуре у којима су се величали успеси прве земље социјализма:
изградња моћних хидроцентрала, рекорди рудара Донбаса и совјетских

челичана, производња милионитог трактора, успех совјетских пилота, стварање нових сорти воћа генетичара Мичурина и нових сорти вишегодишње пшенице научника Лисјенка, производња моћних тенкова и авиона и трактора који одједном оре десет бразди и томе слично. Они су усхићено говорили да ће са истока огрејати сунце и радничку класу у Југославији.

Немачка је од 15. до 17. јуна 1940. године окупирала Норвешку и Данску, а 22. јула 1940. године капитулирала је Француска.

Кнез Павле је настојао да очува неутралност Краљевине Југославије у борби Хитлерове Немачке и великих сила око прекрајања Европе. Хитлер је подржавао неутралност, али је тражио пролаз својим трупима на путу за Солун. Британци и Американци су претили Југославији одмаздама ако одобри тај коридор. Тако се почетком 1941. године Краљевина Југославија нашла у процепу између великих сила. Никаква дипломатија није могла да поштеди Југославију од сврставања у једну од зараћених страна и спаси је ратног пустошења.

6. ПО ДЕКРЕТУ ПРИНЦА НАМЕСНИКА ПАВЛА ЈУЛА 1940. ГОДИНЕ ЗА ПРВОГ АМБАСАДОРА КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ У МОСКВИ ПОСТАВЉЕН ЈЕ ДР МИЛАН ГАВРИЛОВИЋ, А НА ПРЕДЛОГ ПУКОВНИКА БОЖИНА СИМИЋА, ВОЈНОГ АТАШЕА, ЗА ПРВОГ ПИСАРА ПОСЛАНСТВА ПОСТАВЉЕН ЈЕ ПРАВНИК ВУКАДИН МИЛЕТИЋ ИЗ ТРСТЕНИКА

Југословенска влада је дуго одбијала да успостави дипломатске односе са Совјетским Савезом. Краљ Александар је топло прихватио избеглице из Русије које су избегле од бољшевичког терора после Октобарске револуције и осуђивао је промену власти оружаном борбом, а посебно читаво јавно мњење је осудило погубљење царске породице Николаја Другог Романова 1918. године које је извршено по налогу вође светског пролетаријата Владимира Иљича Уљанова Лењина.

Ипак, у редовима патриотских официра који су предвиђали нови рат за ревизију Версајског уговора један број њих процењивао је да ће усамљена Краљевина Југославија брзо бити савладана и распарчана ако се не ослони на моћне светске силе. Моћ Совјетске Русије је била у успону и свима је постало јасно да се у Европи само Совјетски Савез може супротставити Хитлеровој ратној машини Вермахту.

Историчари се слажу да је значајну улогу у зближавању Југославије и Совјетског Савеза имао пуковник Божин Симић, високи српски официр и бивши завереник, члан завереничке организације „Црна рука“, а потом „Слобода или смрт“ коју је 1912. године основао пуковник

Драгутин Димитријевић Апис. Такође, задатак пропагирања братске слоге са Русијом имао је и обавештајац НКВД-а Мустафа Голубић, пријатељ Божица Симића још са Солунског фронта.

Зближавање са великом братском земљом проповедали су словенофилски интелектуалци монархисти проф. др Слободан Јовановић и књижевник Драгиша Васић, челници „Српског културног клуба“ и национални радници.

Важну улогу су имали у том подухвату истакнути руски емигранти Владимир Лебедев³²² и Фјодор Махин,³²³ чланови организације „Земгор“ који су настојали да Југославија, без обзира на неслагање са унутрашњом политиком СССР-а, успостави нормалне дипломатске односе са овом првом социјалистичком земљом која је играла све значајнију улогу у свету као прворазредна светска сила. Познато је да је неколико месеци пре успостављања дипломатских односа Југославије и СССР-а Фјодор Махин отишао у САД на позив амбасадора Константина Фотића и у Вашингтону постао аташе за социјална питања при југословенском посланству. Тих неколико месеци Махин је у дубокој тајности преговарао са високим совјетским дипломатским изасланицима о успостављању дипломатских односа са Југославијом.

Када је југословенска влада оптужена да води проруску политику, под притиском опозиције донета је одлука о нормализацији односа са Совјетским Савезом, који је постао једна од највећих светских сила. Након дужих преговора, јуна 1940. године Влада Цветковић-Мачек је донела одлуку о успостављању дипломатских односа са Совјетским Савезом на нивоу амбасада. За првог амбасадора у Москви постављен је Милан Гавриловић,³²⁴ председник Земљорадничке стран-

³²² Владимир Лебедев је био министар морнарице у влади Керенског 1917. године после свргавања цара Николаја II Романова и представник „Земгора“ у Друштву народа. У Београду је био потпредседник ове организације.

³²³ Фјодор Михајлович Махин, бивши царски генералштабни пуковник и председник „Земгора“. Немачки Абвер је открио пресудну улогу Фјодора Махина у зближавању Југославије и СССР-а и сматрао га је агентом НКВД-а и вођом устанка у Србији 1941. године. Махин је био тајновита личност у Врховном штабу НОВ-а и ПОЈ-а, Титов саветник који му је давао ауторитет партизанског вође, који има подршку самог Стаљина. Из рата је изашао с чином генерал-пуковника. Умро је 1945. године по повратку са пута у Москву.

³²⁴ Милан Гавриловић (1882-1976), српски министар спољних послова, председник Земљорадничке странке, посланик Краљевине Југославије у СССР-у, члан југословенске избегличке владе у Лондону. Настањен од 1950. године у САД-у. Сахрањен у Српском православном манастиру Светог Саве у Либервилу. Још 1920. године је ступио у Земљорадничку странку у којој је изабран за члана Главног одбора, а од 1923. до 1938. године био је потпредседник странке. Године 1928. објавио је монографију *Политика и економска демократија* која је представљала платформу Земљорадничке странке. Исте године постављен је за уредника листа „Политика“. На тој дужности је

ке, бивши главни уредник листа „Политика“. За секретара амбасаде декретом кнеза намесника Павла Карађорђевића постављен је доктор права Вукадин Милетић³²⁵ из Трстеника.

У исто време, за војног аташеа при амбасади постављен је пуковник Божин Симић³²⁶ из Врњачке Бање. При успостављању дипломатских односа совјетском амбасадору Плотићу је показано писмо Бошка Савића, абације из Трстеника у коме је он величао врлине совјетског друштва и моћ Совјетског Савеза.

остао до 1930. године када је под притиском режима краља Александра напустио „Политику“ и посветио се Земљорадничкој странци. Године 1936-1937. играо је велику улогу у споразуму са Влатком Мачеком и српском опозицијом. Године 1938. постао је председник Српске земљорадничке странке после смрти Јоце Јовановића. Године 1940. после успостављања дипломатских односа између Краљевине Југославије и Совјетског Савеза кнез Павле га је поставио за амбасадора у Москви. Након 27. марта 1941. године када је збачена влада Цветковић-Мачек, он се враћа из Москве и у влади генерала Душана Симовића добија положај министра без портфеља, а након избеглиштва те владе у Лондон он добија положај министра правде на коме остаје до 1943. године.

³²⁵ Вукадин Милетић (1909-2004), син трговца и кафеџије Стевана из Трстеника, завршио је права у Београду и докторирао у Паризу. Радио је у дипломатској служби. Рат 1941. године га је затекао у Москви. После рата радио је у Агенцији Франс прес у Паризу. Његов брат Милорад, звани Маца, био је судија у Трстенику. Вукадин је после рата живео у Паризу. Његов син Стеван је постао професор универзитета, а Никола је дипломирао књижевност и радио као новинар уредник за Европу и Америку.

³²⁶ Божин Симић (1881-1966), рођен је у Великом Шиљеговцу у учитељској породици. Завршио је Војну академију у Београду. Учествовао је у војном преврату 1903. године. Био је један од најзначајнијих чланова тајне организације „Уједињење или смрт“, познатије као „Црна рука“. Од 1911. године био је надзорни официр Врањског граничног рејона. Радио је на успостављању и ширењу обавештајне мреже на Косову и Метохији и успоставља везе са албанским првацима. У Првом балканском рату био је командир чете, а у Другом је био придодат Црногорској дивизији као штабни официр. У Првом светском рату је био командант батаљона. Средином 1916. године послат је у Русију где је формирана Добровољачка дивизија. На солунском процесу у то време осуђен је на 18 година затвора због завереничких намера „Црне руке“. После фебруарске револуције у Русији ступио је у редове Руске армије где је добио чин пуковника. У емиграцији је остао до 1935. године кад се вратио у Југославију. Током бурног емигрантског живота новчано га је помагао пензионисани пуковник Владимир Туцовић, такође припадник „Црне руке“, који се бавио приватним предузетништвом у Босни. Одржавао је присне везе са Српским културним клубом, посебно са Младеном Жујовићем и Слободаном Јовановићем. До марта 1941. године био је на служби у југословенском посланству у Москви када се вратио ради припрема пуча од 27. марта. Био је члан Југословенске делегације приликом склапања пакта о узајамној помоћи са Совјетским Савезом. После капитулације Краљевине Југославије, постављен је 2. јануара 1942. године делегат Владе при Националном комитету Француске генерала Шарла де Гола. Године 1944. дао је оставку због формирања владе Мише Трифуновића. Приступа НОП-у и постаје делегат АВНОЈ-а и народни посланик Привремене народне скупштине. Од 1945. до 1948. године био је амбасадор ФНРЈ у Анкари. Приликом пропутовања кроз Софију на путу за Анкару 1946. године на њега је извршен атентат, али је само лакше повређен. Умро је у Београду 1966. године.

Новинар Милош Брашић је одмах искористио своје везе са Божином Симићем и Вукадином Милетићем да добије поверљиву улогу совјетског обавештајца, који је веровао у пролетерско јединство и светску револуцију под вођством Совјетског Савеза.

Божин Симић, пуковник Српске војске, био је, наводно, масон у масонској ложи „Побратимство“. Милош Црњански у „Ембахадама“ га наводи као агента Коминтерне и амбасадора ФНРЈ.

На Солунском процесу 1917. године између осталих био је оптужен у одсуству и капетан Божин Симић као члан завереничке организације „Црна рука“ и осуђен је на 18 година затвора. Због тога он остаје у Русији где је био раније упућен за официра Добровољачке дивизије. Тамо остаје до 1936. године када се вратио у Југославију. На граници је ухапшен, ражалован, али је после два дана пуштен из затвора и враћен му је чин пуковника Српске војске који му је био одузет. Он придобија високе официре Краљевине Југославије за успостављање дипломатских односа са СССР-ом, али се томе дуго противи кнез Павле.

Однос према Совјетском Савезу југословенска влада мења након Хитлеровог потписивања уговора о ненападању са СССР.

Успостављању дипломатских односа претходило је трасирање трговинске сарадње. Трговински споразум између Југославије и СССР-а потписали су совјетски министар Анастас Микојан и Милорад Ђорђевић, бивши југословенски министар финансија априла 1940. године, а убрзо је уследило и успостављање односа на нивоу амбасада. Југославија се уздала да ће ова моћна земља пружити заштиту у случају покушаја великих европских сила да затраже ревизију Версајског мировног уговора и посегну за њеним територијама.

За првог посланика у Београду Совјети су поставили Виктора Плотњикова који је дошао у Београд 6. јула 1940. године, а с њим су дошли новинари, дописници Телеграфске Агенције Совјетског Савеза (ТАСС), листа „Правда“ и Радио Москве.

Долазак совјетског амбасадора у Београд изазвао је право одушевљење у редовима омладине и многих симпатизера Русије. Београд је овај историјски догађај прославио као празник. Народ у Србији је одахнуо од стрепње због најављивања Немачке да ће затражити ревизију Версајског уговора, јер је поверовао да ће Совјетски Савез штитити суверенитет Краљевине Југославије.

7. НОВИНАР ЛИСТА „ВРЕМЕ“, МИЛОШ БРАШИЋ, ШИРИ ВЕРУ У ВЕЛИКИ СОВЈЕТСКИ САВЕЗ КАО ЗЕМЉУ БУДУЋНОСТИ И СЛОБОДЕ И СТВАРА У ТРСТЕНИКУ КОМУНИСТИЧКЕ ВЕРНИКЕ КАО СОВЈЕТСКИ ОБАВЕШТАЈАЦ

Иако је био одличан новинар, Милош Брашић није одолео својој сујети, па се окушао и као народни трибун. Завидећи полуписменим сељачким политичарима, који су се грлатим оптужбама против корумпираног чиновништва и полиције и празним демагошким обећањима, распаљујући страсти и потпирујући мржњу села против града помогли посланичких места у Народној скупштини и министарских фотеља у влади, Брашић се неуспешно упустио у изборно надметање, али је доживео неуспех.

Он се и сам уплиће у политичка трвења у свом родном крају за који га осим порекла није ништа истински везивало. Ипак, захваљујући његовој популарности, он је на листи Милана Стојадиновића на изборима за Народну скупштину 11. децембра 1938. године после лекара Богића Вукићевића из Опарића (2.590) добио највише гласова (1.767), оставивши иза себе игумана Каленића Никона Лазаревића, адвоката Драгића Јоксимовића са листе Демократске странке Љубе Давидовића и друге. Али та Скупштина није добила прилику да изрази вољу народа у држави која се под ударцима споља и изнутра распадала.

Брашић је уочи рата често долазио у Врњачку Бању, где су му живели родитељи, бивши учитељи, отац Новица и мајка Евгенија. Ту му је често боравила породица, супруга Злата и кћери Евгенија и Мирјана. Успут је обилазио своје рођаке и пријатеље доносећи обавештења о Совјетској Русији као моћној војној и економској сили. Могло се из његових извештаја закључити да у тој огромној братској држави реда и рада, српа и чекића, радници и сељаци живе срећни и слободни. У листу „Време“ радио је као новинар и руски емигрант Ђорђе Лобачев, совјетски обавештајац, који је имао чин пуковника НКВД-а. Међутим, Брашић изгледа да то није знао.

Са Брашићем су у листу „Време“ радили новинари сарадници Љубиша Стојковић из Враћа, Милан Ђоковић, Ђорђе Дедић и Дојчило Митровић, брат Ратка Митровића, потоњег секретара ОК КПЈ у Чачку и народног хероја. Његове поверљиве вести и усмени извештаји о моћној Црвеној Русији, које је ширио при доласку у Трстеник и Врњачку Бању подједнако жудно су слушали стари трстенички комунисти попут Бошка и Дојчина Савића и млади попут Мирослава Милошевића, Радомира Милуновића и Живадина Апостоловића.

Схватајући дух времена у коме већ тутњи подземни рат великих сила, Брашић је добро предвидео снагу радничке класе и моћ финансијског капитала, па се определио да ради као најамник капиталиста, а

да мисли и служи као верник идеалима комунизма. Али његова дво-струка игра му је донела успех само на кратак рок. Његови идеали су се срушили, а његови идоли су га на Голом отоку подвргли највећој патњи коју човек може да поднесе.³²⁷

У Трстенику је пронета вест да је у Москву за секретара југословенске амбасаде упућен др Вукадин Милетић,³²⁸ брат трстеничког судије Милорада, а за војног аташеа пуковник Божин Симић, солунски борац, који је у Одеси учествовао 1916. године у стварању и пребацивању Добровољачке дивизије на Солунски фронт, заједно са Ристом Тохољем. Пуковник Божин је брат др Милана Симића, првог трстеничког среског лекара након уједињења, који је имао ординацију у Врњачкој Бањи, у чијој кући су се још 1919-1920. године певале руске песме и славила словенска Русија.

Милош Брашић још 1932. године је под утицајем својих родитеља и истакнутих српских комуниста, пре свих, др Симе Марковића, постао ватрени комуниста и словенофил; веровао је да је Совјетски Савез колевка покрета за уједињење светског пролетаријата и ставио све своје снаге у службу идеологије комунизма. Пажљивим проучавањем његових идеја не можемо открити да је био марксиста. Његова љубав за комунизам је, у ствари, била ватрена жеља за уједињењем Словена, које је у Црвеној Русији остварило братство, једнакост и слободу. По његовом схватању разједињеност словенских земаља водила је у пропаст, а уједињење је било пут ка напретку и моћи под окриљем Црвене Русије, која је позивала остале словенске народе да се уједине, а затим да цео пролетерски свет поведе у нову еру.

³²⁷ Станко Бзенић, *Трстеник у рајној сџихији 1941-1945*, том III (у рукопису), 2014.

³²⁸ Вукадин Милетић је рођен 1909. године у Трстенику, гимназију је учио у Крушевцу, а студије права је похађао у Поатјеу у Француској. Од 1936. до 1938. године је био службеник Министарства финансија у Београду и Новом Саду. У дипломатску службу је ступио 1938. године као приправник, а на место писара у Посланству у Москви постављен је јуна 1940. године. На том месту је био сведок потписивања заакснелог југословенско-совјетског пакта у драматичној ноћи између 5. и 6. априла 1941. године када је нападом Немачке на Краљевину Југославију пропао покушај заштите под окриљем Совјетског Савеза. Због Стаљиновог поштовања уговора о ненападању са Хитлером, након напада Немачке на Југославију дипломатско особље Краљевине Југославије је напустило Москву, па је Милетић после краћег рада у Лондону у југословенској влади у егзилу постављен за писара посланства у Лисабону где је остао до децембра 1944. године. После рата остао је у Француској где је докторирао права. У Паризу је радио као новинар агенције Франс прес. Умро је 2004. године. Имао је синове Стевана и Николу. Никола је новинар Агенције Франс прес, дописник из Москве и директор представништва у Београду (1988-1994) и у Москви (1994-2001), главни и одговорни уредник за Европу и Африку и главни и одговорни уредник Франс преса (2006-2010).

Редовно сам долазио до поверљивих аката, одлука и решења из Председништва Министарског савета, појединих министарских кабинета, Државне безбедности и Главне генералштаба, уз помоћ мога сирџа из фамилије, армијског генерала Илије Брашића, команданта армије и члана Војног савета. Ипак, све је то искључиво везивано за моје име и положај политичког уредника „Времена“.

Тако добијене поверљиве информације он је достављао обавештајној служби Совјетског Савеза, док је у исто време био новинар, а затим и политички уредник листа „Време“ који је сматран антикомунистичким и профашистичким гласилом најреакционарнијих кругова Краљевине Југославије. Брашић је сматран најоданијим режимским новинаром, дуго година је био лични секретар за штампу патријарха Варнаве. Радећи у „Времену“, чији је директор био Драгомир, брат председника Владе Милана Стојадиновића, а по његовом смењивању он је био „по задатку“ лични пријатељ председника владе Драгише Цветковића.

Први корак ка уједињењу Словенства у времену претеће „најезде“ Германа он је видео у успостављању дипломатских односа Југославије и Совјетског Савеза у лето 1940. године.

Када је јула 1940. године у Београд стигао први амбасадор совјетског посланства Виктор Плотњиков, маса новинара се сјатила да извести о том догађају. Међу њима се налазио и уредник листа „Време“, велики словенофил и русофил Милош Брашић. Он је своје услуге понудио дописнику ТАСС-а Полетајеву.

У радости и одушевљењу због доласка совјетског амбасадора Брашић је заборавио на строга правила конспирације, па је новом совјетском дописнику ТАСС-а Полетајеву понудио помоћ да док не нађе стан станују заједно.

Срдечно, искрено, наивно и брзољетно позвао сам га да буде мој јоси док се ово питање не реши. Припремио сам му засебну изоловану собу, са телефоном, радиом и намештајем – све у црвеној боји. Он је остао код мене око 15 дана, ја сам га водио на пријеме код председника владе Цветковића, потпредседника др Мачека и других. Али, током посете „Политици“ конзумирао је доста пића, које му је јоси примљиво и обилно служено, тешико се најио и у таквом стању починио је разне глупости, но ја свему томе нисам срећом био присућан. Одмах поштом био је смењен, а Љотић³²⁹ је, шим поводом, у своме „Билтену“ (Билтен Југо-

³²⁹ Димитрије Љотић (1891-1945), адвокат из Смедерева и политичар, био је министар правде у влади Петра Живковића после доношења Закона о краљевској власти на основу кога је распуштена Народна скупштина до доношења новог устава. Када

словенској народној покрећу „Збор“ бр. 51. од 22. јула 1940), који је иштампао у Министарству Војске и морнарице посредовањем шефа кабинета Мише Масаловића, под насловом „Литичне нелитичности“ писао следеће:

„Долазак совјетске делегације имао је и једну позитивну страну, открио нам је многе особине наших људи и установа тако да данас не можемо бити више у сумњи о њиховим високим квалитетима.

Наравно ‘Политика’, представница наше ‘независне’ јавне речи, имала је прву реч у читавој тој јужви која се створила доласком совјетских дипломата. Она нам је прво дала слику највећег човека те дипломатске мисије, ‘малој Таса’, уваженој товаришча Полешајева. Било је о њему дописа из Софије, па је чак до најмањих сићовица описан његов кућ Софија – Београд, баш онако како се пише о државним пољаварима.

Наравно, цела земља је сазнала све о ‘маломе Тасу’ и на тај начин ‘Политика’ се препоручила као независно гласило Совјетској посланства.

‘Правда’ је каскала за ‘Политиком’, али изгледа да је избачена из конкуренције, мада је послала специјалног репортера у Софију да снима ‘малој Таса’ да би репортажа била прошкана фотоаграфијама.

‘Време’, чији је главни директор наш највећи теоретичар шопалишаризма, уважени др Грегорић,³³⁰ није хтелo да остане ван конкуренције и његов политички уредник, пријатељ нашег Председника Владе и свих председника влада, од кад памети за себе, т. Брашић, припремио је јансијерски подвиг и лепо на страници и ‘Политици’ и ‘Правди’ испред носа отео ‘малој Таса’, уваженој товаришча Полешајева и са њим огледео у свој стан.

Сад ето у стану Мише Брашића, политичког уредника листа, који проповеда шопалишаризам, анишмасонство, национализам и антикомунизам, листа који је званично гласило Председника Владе, који и

је његов пројекат новог устава краљ Александар одбио, он је поднео оставку и ступио у опозицију. Покренуо је лист „Правда“ и основао Збор (Здружена борбена организација рада). Залагао се за јачање националног јединства. Тај лист је осуђивао комунисте као стране плаћенике. Због организовања редара на зборовима и залагања за рад, ред и дисциплину и због симпатија према Немачкој присталице „Збора“ су проглашене за фашисте.

³³⁰ Лист „Време“ основан је 1921. године као дневно гласило Народне радикалне странке. После пада Стојадиновића влада Цветковић-Мачек је на чело листа довела комесарску управу. Први комесар (политички директор) је био Ненад Ђорђевић, а затим Данило Грегорић (1909-1957), Словенац, духовни вођа пронемачке политике у Југославији, како је писао Рибентропу немачки посланик у Југославији Паул Шмит. За време рата Грегорић је издао књигу *Самоубиство Југославије. Последњи чин југословенске трагедије*, Београд, 1942. После рата је осуђен на затвор, који је издржавао у Сремској Митровици где је и умро. Грегорић је објављивао антисемитске чланке у којима је жестоко нападао Јевреје и масоне. Пучистичка влада Душана Симовића га је сменила и на његово место поставила новинара Дојчила Митровића.

*сам да је изјаве о својим шовалистичким схваћањима, у сџану по-
лишичкој уредника шог листа и пријашеља Председника Владе, сџанује
уважени шоваршич Полеијајев, звани 'мали Тас', члан комунистичке пар-
тије, њен историчар и ко зна шџа још, јер ешџо, једини он има права да се
одваја од осталој совјетској дипломатској шела и да сџанује у сџану
пријашеља једној фашистички 'настројеној' Председника Владе и да са
њим нераздељиво проводи дане и ноћи, сџецијално ове последње...*

После скандала почињених у Београду дописник ТАСС-а Поле-
тајев је смењен и враћен у Москву, краткотрајно га је заменио новинар
Рождественскиј, а за дописника ТАСС-а је постављен озбиљан новинар
Василиј Петровић Григорјев, човек образован, луцидног духа, са којим
је Брашић дискретно сарађивао.

У исто време Брашића је повремено посећивао совјетски војни
аташе генерал Самохин са којим се веома зближио и постао најповер-
љивија личност за Совјете у Србији. Брашић је сарађивао и са замени-
ком војног аташеа, пуковником Масловим.

За Брашићеве везе са Совјетима знали су само шеф Железничке
станице у Вршцу, његов кум Милан Нешић, преко кога је водио канал
за Румунију, један стручњак у ваздухопловству који је радио на аеро-
дрому Београд, још једна особа у Београду, која је погинула за време
бомбардовања, шеф станице у Платичеву Милета Савић, братанац Бо-
шка Савића из Трстеника и професор Јанићије Красојевић из Ниша,
бан Моравске бановине утицањем Милоша Брашића. У Винковцима су
контролисани сви транспорти из Немачке за Бугарску. Шефови ста-
ница у Винковцима и у Платичеву су о садржини пошиљки обавешта-
вали Брашића, а он је својим каналима о томе извештавао Совјете.

О својим сазнањима Брашић је извештавао генерала Самохина
када је у касним вечерњим часовима долазио у уговорено време до гво-
здене капије Брашићевог стана коју је отварала Брашићева супруга
Злата. Брашић је Самохину саопштавао своја открића и предавао му
поверљиве документе у свом стану, а понекад у ординацији др Мише
Божића. Повремено се са генералом Самохином и са другим личности-
ма из совјетског посланства Брашић састајао у великом луксузном ста-
ну др Драгослава Белића и његове супруге Љиљане (пореклом из Беча)
у Кнез-Михаиловој 17, затим у канцеларији њихових биоскопа „Косо-
во“, „Славија“ и „Триглав“. Брашић је за састанке са страним диплома-
тама и народним посланицима користио стан народног посланика не-
мачке мањине др Ертла, индустријалца из Оџака, код кога је одлазио у
лов и у госте заједно са министрима и посланицима.

Јануара 1941. године у Београд је допутовао амерички изасла-
ник Вилијам Донован, шеф Обавештајне службе САД-а да упозори вла-
ду Југославије да не приступа Тројном пакту. На аеродрому му је

украдена ташна са поверљивим документима. Никада се није открило ко му је украо ташну, али је Брашић тај случај довео у везу са његовим поверљивим људима.

У лето 1940. године, када се Милош Брашић зближио са новим дописником ТАСС-а Полетајевим и око две недеље био домаћин руском колеги, стекао је поверење особља совјетске амбасаде која се ослањала на његове услуге и обавештења, јер је Брашић као симпатизер СССР-а већ неколико година радио за совјетску обавештајну службу за коју је слао поверљиве информације преко Софије у којој је тада као војни аташе радио пуковник Драгутин-Дража Михајловић.

Мада је лист „Време“, чији је политички уредник био Милош Брашић, био конзервативан и режимски, по интимном уверењу Брашића ослањање на СССР је у том тренутку био једини пут за спас Краљевине Југославије. Таква уверења су га подстакла на сарадњу са обавештајном службом СССР-а.

Под видом успостављања везе са изворима информисања, окупљања спољних сарадника и организовања мреже за растурање листа „Време“, Милош Брашић је ширио пропаганду о моћној словенској држави Русији као земљи рада, једнакости и слободе, пошто је збацила монархију и укинула капитализам.

Долазећи у Врњачку Бању у дом својих родитеља, он је посећивао важне политичке вође који су у овом монденском месту имали своје виле или су боравили приватно, водио с њима поверљиве разговоре и настојао да извуче од њих поверљива обавештења.

У исто време он је посећивао пријатеље из народа који су, просто речено, волели Русију. У Трстенику су то били кројач Бошко Савић и пекар Дојчин Савић, књижар Благоје-Блажа Антић и његов рођак, студент Обрен Антић, затим адвокат Радомир Милуновић, опанчар Мирослав Милошевић, учитељи Живадин Апостоловић из Богдања, Коста Мудрић из Велућа, Мирослав-Мића Дамњановић из Брезовице, каменорезац Радоје Крстић из Попине.

Милош Брашић је имао и своје људе на пошти и на железничким станицама, који су били спремни да на сваку адресу хитно пошаљу поруку или извештај које им је он диктирао на телеграф после неког догађаја. По казивању Милутина-Мике Савића, Милош Брашић је својим сарадницима на поштама и на железничким станицама саопштавао да је „одозго“ стигла конспиративна порука коју треба проследити на десетак адреса. У смутним временима, пред почетак рата и касније, његови одани до фанатизма сарадници су слали отворене или шифроване поруке на десетине адреса, а да нису смели ни да питају ко је то „одозго“ наредио. Неки су били уверени да те телеграме и писма шаље штаб патриотских официра, а други да их шаље руководство Ко-

минтерне или КПЈ. Нико није знао да Брашић није имао организационе везе са КПЈ и да није био подређен никаквом партијском комитету у земљи.

О безбедности Милоша Брашића на путовањима се старао Слава Поповић, родом из Ратковића код Рековца, службеник Компаније Вагон Ли – Кола за спавање и ручавање на линији Париз – Истанбул. Он је имао мрежу својих људи на железници у којој је био и Милутин-Мика Савић из Трстеника, шеф станице у Платичеву. Везу са Трстеником, преко Бошка Савића, Блаже Антића и Дојчина Савића одржавао је повремено и Брашићев сарадник Славко Гвоић, који је био родом из Кикинде, а становао је у Брашићевој кући у Београду, наводно у Тадеуша Кошћушка бр. 30.

Врњачка Бања је уочи рата постала важна база комуниста, врло погодна за конспиративне састанке, као лечилиште пуно странаца који као бањски гости нису изазивали подозрење полиције.

Уочи рата у Врњачкој Бањи је боравила и студенткиња Слобода Трајковић, која је помагала свом брату Мирославу у апотеци. Она је у то време била веома блиска са Ивом Лолом Рибаром, секретаром Скоја. Више из љубави према том црнпурастом и речитом омладинском вођи, него из идеолошких убеђења, она је постала ватрени борац за правду и једнакост и слободу, за ослобођење радника од експлоатације. Њен отац Светолик је био веома имућан и поседовао је неколико апотека и кућа у Београду, и вилу и апотеку у Врњачкој Бањи и један амерички аутомобил. Имао је и свога шофера, земунског фолксдојчера Фрица, који је носио шоферску униформу. Трајковићи су имали веома утицајне пријатеље и међу министрима и високим официрима, па Светоликове кћери Милица, Слобода и Вера и син Мирослав нису будили ни најмању сумњу да су повезани са комунистима. Преко Слободе Лола је познавао и истакнуте скојевце не само у Београду, него и у Врњачкој Бањи, па вероватно и у Трстенику у коме су Трајковићи имали доста пријатеља.

Године 1939. у Београду на свадби Милице, најстарије кћери Светолика Трајковића, Слобода је представила својој родбини свога вереника Иву Лолу Рибара, у то време секретара Скоја,³³¹ Он је говорио

³³¹ Иво Лола Рибар (1916-1943), рођен у Загребу, школу учио у Београду, где је дипломирао права на Универзитету. Током студија ступио је у КПЈ, а од 1937. године био је председник Скоја. Као представник универзитетске омладине он је учествовао у раду међународних конгреса и конференција у Бриселу (1935), Женеви (1936) и у Паризу (1937). После устанка у Србији 1941. године он постаје члан ЦК КПЈ и Врховне команде НОВ-а и ПОЈ-а. У јесен 1943. постављен је за шефа војне мисије НОВ-а. На дан одласка за Каиро, његов авион на Гламочком пољу засут је немачким бомбама и он је у том нападу погинуо 27. новембра 1943. године. Проглашен је за народног хероја.

точно француски и немачки језик и био је учесник на међународним омладинским и студентским конгресима у Женеви, Паризу и Бриселу. На свадби је причао о својим утисцима и сусретима са познатим светским личностима. Трајковићи су се надали да ће ускоро прославити свадбу њихове Боде са Лолом, сином угледног адвоката и бившег председника Народне скупштине др Ивана Рибара.³³²

(Нажалост, ове планове двоје младих осујетио је Априлски рат 1941. године и окупација Краљевине Југославије. Слобода је дошла у Врњачку Бању одакле је организовала слање лекова за партизане Ужичке Републике. Са Лолом се дописивала путем курира. Али Гестапо је имао обавештајну службу којој ништа није могло да промакне. Пратили су преписку и јануара 1942. године су ухватили Лолино писмо Слободи, ухапсили целу породицу Трајковић, осим удате Милице. Светликов брат трговац Светислав је покушао да подмити Немце: дао је пуковнику Шеферу злато, он је обећао да ослободи Трајковиће, али није испунио обећање. Чак је и генерал Милан Недић молио немачког генерала Турнера да ослободи Трајковиће. Они су са Сајмишта одвезени на Бањицу у камионима Саурер „душегупкама“ са гасним коморама и угушени покопани у заједничку гробницу на Бањици, највероватније 9. маја 1942. године заједно са београдским Јеврејима).

8. ПРОГОНСТВО ЈУГОСЛОВЕНСКОГ ФИНАНСИЈСКОГ МАГА ТВОРЦА КОНВЕРТИБИЛНОГ ДИНАРА, ДР МИЛАНА СТОЈАДИНОВИЋА, НА РУДНИК, А ПОТОМ У БРИТАНСКО ЗАТОЧЕНИШТВО НА ОСТРВУ МАУРИЦИЈУС У ИНДИЈСКОМ ОКЕАНУ ЗБОГ ЗАЛАГАЊА ЗА НЕУТРАЛНОСТ ЈУГОСЛАВИЈЕ У ОДНОСУ НА ВЕЛИКЕ ЕВРОПСКЕ СИЛЕ

У току 1940. године у Југославији су се угнездиле обавештајне службе с циљем да утичу на политику владе. Своје агенте имала је Немачка која је настојала да придобије Југославију за приступање силама осовине. Совјетски Савез је преко фанатичних комуниста настојао да придобије владу за сарадњу на пољу одбране од империјализма и фашизма.

Од 1940. године британски агенти су вођама политичких странака давали новац за финансирање њихове пропаганде против германофилске политике кнеза Павла.³³³ Тако је Земљорадничка странка

³³² Казивање Војислава Бубише Симића, који је уочи рата радио као лаборант у апотеци Светолика Трајковића. После рата Љубиша Симић је постао истакнути цез музичар и диригент у оркестру Радио-телевизије Београд.

³³³ Кнез Павле је настојао да сачува неутралност Југославије, али када је 1939. године почео Други светски рат и Совјетски Савез потписао споразум о ненападању са

Милоша Тупањанина добијала највеће износе, затим Самостална демократска странка Светозара Прибићевића, а на списку је била и Земљорадничка левица Драгољуба Јовановића.

Почетком 1941. године уведена је нова повишена трошарина на шећер, кафу, пиво, вино, етерска уља са алкохолом, поскупела је електрична струја за осветљење, плин за осветљење, ракија, сирће, бензин, уље за подмазивање и нафта.

У Београду је гостовала оперска певачица из Беча Марија Немет, а на радију и у филму „Андалузијске ноћи“ певала и певачица Империја Аргентина за нову 1941. годину.

„Политика“ објављује 2. јануара: „Без правог весеља испраћена је стара и дочекана нова година.“

Мада је рат тутњао Европом, Југославија се није спремила за борбу, већ је тражила начина да остане неутрална. Кнез намесник Павле је био на путу да обезбеди ту неутралност уз уступке Хитлеровој Немачкој. Али приближавање силама осовине Рим – Берлин – Токио дубоко је погодило традиционалне савезнике Краљевине Југославије, пре свега Велику Британију, која је у Београду подстакла пуч 27. марта 1941. године, након потписивања Тројног пакта.

Приближавање Краљевине Југославије Немачкој обични грађани су осетили у све чешћој куповини немачке техничке робе. Појавили су се: немачки мотори, млинови, вршалице, пумпе, камиони и аутомобили, затим разноврсни уређаји и алати првокласног квалитета. Уочи рата појавили су се немачки трговачки агенти који су истовремено били и агенти Абвера. И мада је целом свету било јасно да Хитлерова Немачка жели да изгради нови поредак у Европи и нови светски поредак, није било снага које би се томе успротивиле, јер је немачка дипломатија дотадашње војне походе објашњавала потребом заштите немачке националне мањине у суседним земљама Пољској, Чешкој, а припајање Аустрије као вољу јединственог немачког народа да живи у једној држави.

Немачком, он се приклонио Немачкој и 25. марта 1941. године потписао приступање Тројном пакту, али су га због тога Британци осуђивали и подстакли побуну официра. Војним превратом 27. марта 1941. године кнез Павле и влада Цветковић-Мачек су збачени и за краља проглашен млади Петар II Карађорђевић (1923-1970). Кнез Павле је са породицом протеран у Грчку, а одатле је стигао у Каиро. Британци су га спровели у Најроби (Кенија) где је остао до 1943. године, а затим је спроведен у Јоханезбург у Јужноафричкој Унији. Власти ФНРЈ су му забраниле повратак у земљу. Тек 1947. године у Јоханезбург је дошао у посету британки краљ Џорџ VI, његов кум, и примио у аудијенцију кнеза Павла. Он добија нови пасош и са породицом долази у Енглеску. Тамо је 1952. године присуствовао сахрани краља Џорџа VI, а 1953. крунисању краљице Елизабете. Године 1954. погинуо је у аутомобилској несрећи принц Никола, син кнеза Павла и принцезе Олге. Кнез Павле је умро 1976. године у Паризу. Сахрањен је у Лозани у Швајцарској. Његови посмртни остаци и супруге му Олге пренети су и сахрањени на Опленцу 2012. године.

Само најодабранији у политичком врху Краљевине Југославије су знали да је Хитлер планирао да милом или силом разбије ову „версајску творевину“, и претвори је у низ државица немачких сателита. Та Хитлерова политика је била на линији Коминтерне која је Краљевину Југославију сматрала тамницом народа. Југословенски комунисти су поштовали идеологију Коминтерне о првенству класне у односу на националну припадност.

На седници Крунског савета од 6. марта 1941. године је изнето мишљење да ће Хитлер захтевати повратак др Милана Стојадиновића на власт, па је тада решено да се он из интернације преда Британцима на чување. И против уставне одредбе да ниједан грађанин не може бити изгнан из државе, Стојадиновић је 18. марта потајно протеран на територију Грчке и предат Енглезима који су га из Солуна преко Средоземног мора, Суецког канала и Црвеног мора превезли на острво Маурицијус у Индијском океану. На том маленом острву (60 пута 45 km), удаљеном 80 km источно од Мадагаскара Стојадиновић остаје у заточеништву током Другог светског рата, јер су Британци страховали да ће, ако остане у Југославији, водити пријатељску политику према Немачкој. Године 1948. Стојадиновић стиже у Аргентину и настањује се у Буенос Аиресу где покреће лист „Ел Економист“. Написао је мемоаре под насловом „Ни рат ни пакт“ у којима је тврдио да би својом неутралном политиком сачувао земљу од рата да нису заговорници политике „Боље гроб него роб“ увукли земљу у рат, а онда побегли из ње. Његов узор за уређење земље је била Швајцарска.

9. ПОСЕТА МЛАДОГ ПРЕСТОЛОНАСЛЕДНИКА ПЕТРА И КРАЉИЦЕ МАРИЈЕ ТРСТЕНИКУ И ЉУБОСТИЊИ У ПРЕДВЕЧЕРЈЕ РАТА 1940. ГОДИНЕ – ПРИЗНАЊЕ ЗА ОДАНОСТ КРУНИ ПРЕДСЕДНИКА ОПШТИНЕ МИЛОША МАЛИЋАНИНА И СРЕСКОГ НАЧЕЛНИКА МИЛАНА ПЛАЗИНИЋА

Године 1938. за начелника среза трстеничког је постављен Милан Плазинић, дипломирани правник, који је пре доласка у варошицу на Морави био срески начелник у Гучи.

Милан Плазинић је рођен 1899. године у Гучи. Основну школу и гимназију је похађао у Чачку. Када је 1915. године завршила аустроугарска и немачка солдатеска на Србију, Плазинић се нашао у колони IX пука десетковане Српске војске, прешао пешице преко Албаније и стигао изнурен на Крф. Као ђак је упућен на школовање у Француску. Похађао је лицеје на Корзици, у Монпељеу и Изеу. По повратку у домовину студира права у Београду и игра фудбал за Чачак. Године

1924. добија службу јавног бележника (нотароша) у Великој Кикинди, а одатле одлази у Охрид, где је упознао учитељицу Милицу Брашић, кћер трстеничког трговца Милентија и Лене. Милан Плазинић и Милица се венчавају у Београду, у цркви Александра Невског крајем 1926. године и добијају синове Војислава (1927) и Слободана (1929). Често посећују Миличину бројну родбину у Трстенику.

Милан Плазинић је кратко време службовао у Београду, а затим одлази у Сенту где остаје до 1934. године. После погибје краља Александра долази у Руму за среског начелника, а затим долази у родни крај, за среског начелника у Гучи. Одатле по личној жељи долази у Трстеник 1938. године где је већ стекао круг пријатеља захваљујући угледу породице своје супруге Милице. Крајем 1940. године Михајло Константиновић, министар правде у влади Драгише Цветковића је поста-³³⁴ вио правника Милана Плазинића за шефа свог кабинета.

Миличин отац Милентије, родом из Опарића, био је изврстан терзја кројач. Своју бројну породицу је прехрањивао маказама и иглом. Кад су му синови стасали, он је почео да се бави трговином. У томе му је велику помоћ пружала супруга Лена. Изнурен даноноћним радом, Милентије је умро 1917. године за време аустроугарске окупације. Супруга Ленка га је надживела. Милица је имала сестру Дару и петоро браће: Владана, Драгана, Радована, Милована и Ранка.

Владан Брашић је био адвокат. Умро је рано. Драган је био инжењер. Радио је у Нишу где је погинуо несрећним случајем. Милован је био трговац у Трстенику, био је ожењен Даринком, ћерком хотелијера Стевана Белића, потоњег власника Занатског дома у Београду. Ранко је био приправник код славног адвоката и књижевника Драгише Васића. За време рата 1941-1945. године обављао је поверљиве послове Југословенске војске у отаџбини. Због сарадње са Дражом Михајловићем био је принуђен да напусти Југославију 1944. године. После рата је живео као емигрант у Њујорку где је докторирао права. Његов син Небојша је био секретар амбасаде САД-а.

Новинар листа „Време“ Милош Брашић је користио родбинске везе Брашића за прикупљање поверљивих новости. За време рата повељиве информације из Врховне команде ЈВУО Милош Брашић је доби-

³³⁴ Милан Плазинић је радио у Министарству правде код министра Михајла Константиновића који је у знак протеста против споразума о приступању Југославије Тројном пакту поднео оставку. Кад су Немци окупирали Југославију, априла 1941. године он је радио као правник у влади генерала Милана Недића. Због рада у Влади народног спаса Милана Плазинића је после ослобођења Андрија Хебранг избацио с посла. После повратка Михајла Константиновића из Лондона, који је прихватио нове власти, Плазинић је рехабилитован, па је добио положај правног референта у Државној штампарији (Бигз) где је радио до пензије. Умро је 1977. године.

јао од свог рођака Ранка који је одржавао везе са британском обавештајном службом. Брашићи су имали неколико кућа и трговинских радњи у Трстенику. После рата њихова кућа је конфискована.

Милан Плазинић је као срески начелник био поштован од грађана Трстеника. Његови синови су играли фудбал са вршњацима, певали у хору „Бошко Југовић“.

У мају 1940. године срески начелник Милан Плазинић је обавештен да ће манастир Љубостињу посетити престолонаследник Петар са својом мајком, краљицом Маријом, само у пратњи својих ађутаната. То је била строго приватна посета.

Краљица Марија је после погибије краља Александра размишљала о свом повлачењу са двора попут кнегиње Милице. Вероватно је владика Николај учинио тај предлог краљици удовици. Стари конак 1934. године није био погодан за трајни боравак једне краљице, па је у међувремену подигнута краљевска резиденција звана Нови конак. Владика Николај је преместио монахе Љубостиње у друге манастире и довео одабрано сестринство предвођено игуманијом Саром Ђукетић коју је добро познавао као своју саслушатељицу из хранилишта „Богдај“ код Битоља. Све је било спремно да после стицања пунолетства престолонаследника Петра и после његовог ступања на престо краљица Марија обуче монашку ризу и остатак живота проведе у оплакивању Витешког краља Александра и његових сабораца који падоше за ослобођење и уједињење братских народа у једну државу Краљевину Југославију.

Краљица Марија је желела да поново види манастир Љубостињу, своје будуће прибежиште. Размишљала је како да у узбурканој Краљевини Југославији обезбеди престо свом сину престолонаследнику Петру и школовање и службу принчевима Томиславу и Андреју и како својим поданицима као удовица. Оснивала је задужбине. Помагала је добротворне установе. Давала је новчану помоћ за објављивање књига истакнутих стваралаца. Окупила је удовице ратних хероја. Двоумила се да ли ће као монахиња моћи да настави добротворни рад који је испуњавао њене удовичке дане када обуче монашку ризу. Била је под притиском епископа да следи пример удовица славних српских краљева, кнезова и деспота. Остала је удовица у својој 34. години и било је прерано да напусти мирски живот и затвори се међу зидове манастира. Али и краљевски намесник Павле је настојао да краљицу и њене синове удаљи од престола, јер је сматрао да немају никаквог искуства, ни дара за опште народно добро у часу кад се кују планови за разбијање Југославије.

Краљица се жалила и на извесне здравствене тегобе. Лекари су јој препоручили Врњачку Бању. Владика жички, Николај, предложио је да се повуче у Љубостињу одакле може аутомобилом или фијакером по потреби путовати у Врњачку Бању ради лечења лековитим водама.

У мају 1940. године краљица Марија је са младим престолонаследником Петром дошла неслужбено у приватну посету Врњачкој Бањи. Једног сунчаног дана она је дискретно пошла са сином престолонаследником Петром у посету Љубостињи. Ипак, о томе су били обавештени само срески начелник и игуманија Сара и трстенички парох Радмило Јаћовић.

Престолонаследника и његову мајку је поздравио заменик среског начелника Драгиша Васић и председник општине Милош Малићанин. Краљица Марија је путовала инкогнито, те је нису ни најављивали и посебно поздрављали. Упозорени су да је ово приватна посета и да не желе никакав церемонијал. У народу је кружила прича да кнез намесник Павле намерава да одузме престо престолонаследнику Петру. Краљица је желела да разгледа ово скривено место окружено шумом, па је део пута прешла пешице. Престолонаследник Петар и краљица су се дивили лепотама Западне Мораве, Грабовца са Јерининим градом и капелом Свете Петке, живописној долини Љубостињске реке и лепотама шумовите Татарне, обронцима Самара и посебно су очарани призором древне Љубостиње окружене прастарим шумама и тишином који је реметио само тихи жубор Љубостињске реке и блека стада. Тај утисак је донекле помрачио тегобан пут, излокан, пун рупа. Престолонаследник је замерио властима у Трстенику што нису од ресорног министра затражили да се тај пут уреди.³³⁵

У Љубостињи су краљица Марија и престолонаследник Петар запалили свеће за покој душе погинулом краљу Александру и саслушали повест о монахињи Евгенији, ктиторици манастира Љубостиње, и њеној други и сапатници Јефимији од настојатељице Саре.

Упечатљиву беседу одржао је јереј Радмило Јаћовић, парох цркве Свете Тројице у Трстенику, који је биралим речима и патетичним тоном говорио о неумрлом Витешком краљу Александру и о његовом завештању: „Чувајте ми Југославију“.

Краљица Марија је погружено слушала, а затим је зажелела да напусти ово место оплакивања пропасти српског царства на Косову.

После беседе свештеника Јаћовића настала је тишина. Престолонаследник и краљица удовица су пошли натраг за Врњачку Бању. Краљица је била погружена.

³³⁵ Замерка краљевске породице о неприступачности задужбини кнегиње Милице пренета је председнику владе Драгиши Цветковићу и бану Моравске бановине Милану Николићу и 1941. године је планирана изградња бановинског пута од Трстеника до Љубостиње. Тај грађевински пројекат је прекинуо априлски рат 1941. године.

Док су лагано пролазили кроз Грабовца, у близини Топољака ученици основне школе са учитељицом су са букетима пољског цвећа стајали крај пута очекујући да виде младог краља Петра и његову мајку. Кад се појавио аутомобил, деца су клицала: „Живео престолонаследник Петар! Живела краљица Марија!“

Деца су бацала цвеће испред аутомобила. Краљица се обрадовала и махала је деци. Млади престолонаследник је махао деци у знак поздрава.

Престолонаследник Петар је био старешина Соколске организације и бавио се гимнастиком, али је волео ногомет. Пратио је спортске вести и познавао је Љубомира Вукадиновића, фудбалера и новинара из Трстеника, а посебно је ценио фудбалера Драгослава Клисарића. Знао је да је Плазинић бивши фудбалер и да је заједно са народним послаником Мишом Малићанином допринео развоју овог спорта, па је за случајне сусрете са соколима понео једну фудбалску лопту. Али краљица није желела да се задржава у Трстенику и аутомобил је кренуо према Врњачкој Бањи. Када је у Стражби аутомобил прешао пругу, краљица је угледала један идиличан предео. Из јаза се стропштавао водопад према парном млину, ваљаци сукна и стругари. Из Мирића млина се чула бука и тутњава машина. Силуete млина су се оцртавале на хоризонту као на платнима енглеског пејзажисте Констејбла. Иза млина текла је немирна Морава и њени таласи су ударили у стеновите обале изнад којих су се уздизале рушевине древног Јерининог града.

Кад су стигли код Мирића млина, престолонаследник Петар и краљица су затражили да шофер застане да погледају овај диван предео. Док је краљица посматрала Мораву и зидине Јерининог града, размишљала је о легенди како је на том месту деспотица Јерина наредила да се од замка Грабовца до замка Столац (Штулац) разапне платно којим је она прелазила преко Мораве...

Престолонаследник је приметио групу ђака како на оближњој ливади играју утакмицу са лоптом крпењачом. Петар као старешина југословенских сокола је волео спорт, па се после кратког посматрања игре дечака вратио до аутомобила, узео лепу кожную лопту и дошао до играча.

„Момци, чуо сам да су Трстеничани добри ногометаши, а сада сам се и лично уверио. Али лопта вам не ваља. Случајно сам понео једну лопту да тренирам, али ја ћу се снаћи. Поклањам вам ову лопту са жељом да будете шампиони! Живели!“

Неко је препознао дародавца и док се престолонаследник уда-
љавао, сви су повикали колико их грло носи: „Живео престолонаслед-
ник!“³³⁶

У децембру 1940. године краљица Марија је отпутовала у посету
принчевима Томиславу и Андреју, који су похађали колеџ у Лондону са
жељом да са њима проведе Божић. После Божића се разболела, тако да
се задржала на лечењу. Због ратних операција које су уследиле и на-
пада Немачке на Југославију априла 1941. године краљица Марија је
остала у Енглеској за време рата 1941-1945. године и тамо је живела до
смрти. Судбина је хтела да уместо у Љубостињи, ова несрећна српска
краљица Марија Хоенцолерн-Карађорђевић склопи очи у Лондону 1961.
године.³³⁷

Краљица Марија је остала у Енглеској где се затекла уочи нема-
чког напада на Југославију. Никада више није посетила Љубостињу,
светилиште за оплакивање палих српских народних владара и витезо-
ва. Њени посмртни остаци су после многих година пренети у маузолеј
владарског дома Карађорђевића и положени у храму Светог Ђорђа на
Опленцу, поред моштију њеног мужа Витешког краља Александра, са
којим је провела у браку 12 година и родила три сина.

*(Први рукопис хронике завршен је 14. новембра 2011. године. Коначан
текст хронике завршен на први дан зиме, 22. децембра 2013. године у 23:55
сати.)*

³³⁶ Ово ми је казивао Миломир Радовановић Галама 1992. године коме је краљ
Петар у Чикагу, САД, крстио сина Миленка (1950-) и том приликом се сећао своје
посете Трстенику.

³³⁷ Краљица Марија Хоенцолерн-Сигмаринген, од миља звана Мињон, била је
млађа ћерка румунског краља Фердинанда Хоенцолерна (1865-1927) и краљице Мари-
је (1875-1938) која је била британска принцеза, синовница краља Едварда VII, унука
краљице Викторије и праука руског цара Александра II Романова. Маријина бака по
мајци је била чувена лепотица, кнегиња Марија Александровна, сестра руског цара
Александра III, а деда по мајци је био Алфред, војвода од Единбурга, други син енгле-
ске краљице Викторије. Краљ Александар је упознао принцезу Марију и верио је јану-
ара 1922. године приликом посете румунском двору. Она је са родитељима и браћом
допутовала бродом „Стефан чел Маре“ у Београд. Венчање је обављено у Саборној цр-
кви 8. јуна 1922. године. Кум на венчању је био енглески краљ Џорџ V кога је заступао
његов други син, принц Алберт. Венчао их је патријарх Димитрије. Медени месец мла-
денци су провели на Бледу. Са краљем Александром је родила синове Петра (Београд,
1923), Томислава (Загреб, 1928) и Андреју (Блед, 1929). Краљица Марија је умрла 1961.
године у Лондону. Опело је извршено у цркви Светог Саве коју је она подигла као сво-
ју задужбину. Сахрањена је на приватном гробљу Фрогмор крај Виндзора поред своје
прабаке енглеске краљице Викторије. Пре смрти продала је своју дијадему са 800 дра-
гих камена за 10.800 фунти. Живела је на имању у Кенту. Њени посмртни остаци пре-
нети су 2013. у Србију и сахрањени у храму Светог Ђорђа на Опленцу поред њеног су-
пруга краља Александра Карађорђевића.

ПРИЛОЗИ

I НОСИОЦИ ВРХОВНЕ ДРЖАВНЕ ИЗВРШНЕ ВЛАСТИ 1918-1941. ГОДИНЕ

Председници Министарскої савѣти Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца од 1918. до 1929. године:

1. Стојан Протић (22. децембра 1918. до 16. августа 1919. године), НРС
2. Љубомир Давидовић (16. августа 1919. до 19. фебруара 1920), ДС
3. Стојан Протић (19. фебруара 1920. до 16. маја 1920), НРС,
4. Миленко Веснић (16. маја 1920. до 1. јануара 1921), НРС,
5. Никола Пашић (1. јануара 1921. до 28. јула 1924), НРС,
6. Љубомир Давидовић (28. јула 1924. до 6. новембра 1924), ДС,
7. Никола Пашић (6. новембра 1924. до 8. априла 1926), НРС,
8. Никола Узуновић (8. априла 1926. до 17. априла 1927), НРС,
9. Велимир Вукићевић (17. априла 1927. до 28. јула 1928), НРС,
10. Антон Корошец (28. јула 1928. до 7. јануара 1929), Словенска људска странка,
11. Петар Живковић (7. јануара 1929. до 3. октобра 1929) ше-стојануарска диктатура

Председници Министарскої савѣти Краљевине Југославије од 1929. до 1941. године:

12. Петар Живковић (3. октобра 1929. до 4. априла 1932) Југословенска радикално-сељачка демократија,
13. Војислав Маринковић (4. априла 1932. до 2. јула 1932), ДС, ЈРСД,
14. Милан Сршкић (2. јула 1932. до 27. јануар 1934), ЈРСД,
15. Никола Узуновић (27. јануара 1934. до 22. децембра 1934), Југословенска национална странка, ЈНС, Краљ Александар убијен 9. октобра 1934. године у Марсељу,
16. Богољуб Јевтић (22. децембра 1934. до 24. јуна 1935), ЈРЗ,
17. Милан Стојадиновић (24. јуна 1935. до 5. фебруара 1939), ЈРЗ,
18. Драгиша Цветковић (5. фебруара 1939. до 27. марта 1941), ЈРЗ,
19. Душан Симовић (27. марта 1941. до 12. јануара 1942), војска, влада у прогонству

Председници Народне скупштинe Краљевине СХС Југославије:

1. Иван Рибар, члан Демократске странке Љубе Давидовића (ДС), 1920-1923.
2. Љубомир Јовановић (1865-1928), члан Народне радикалне странке (НРС), 1923-
3. Нинко Перић, члан Народне радикалне странке (НРС), 1928.
4. Илија Михајловић, НРС, 1928.
5. Коста Кумануди, ДС, (1932-1935)
6. Војислав Лазић, СЗС, (1935)
7. Стеван Ђирић, ЈРЗ, (1935-1938)
8. Милан Симоновић Ђаба, ЈРЗ, (1938-1939)

Банови Моравске бановине (од 1929. године до 1941. године)

1. Ђорђе Несторовић (1884-1935), бан од 9. октобра 1929. до 1931. године,
2. Ђорђе Дреновац, бан од 1931. до 1932. године,
3. Јеремија Живановић (1874-1940), бан од 1932. до 1935. године,
4. Добрица Матковић (1887-1973), од 1935. до 1936. године,
5. Марко Новаковић, бан од 27. априла 1936. до 1937. године,
6. Предраг Лукић, бан од 1937. до септембра 1938. године,
7. Јанићије Красојевић, бан од септембра 1938. до 1939. године,
8. Милан Николић (1877-1943), од 1939. до 1941. године,
9. Иван Ђорђевић, бан 1941. године (Стрељан 1945. године у Крушевцу).

Велики жупани у Крушевачкој области или жупанији 1922-1929. године

1. Михајло Ј. Павловић, велики жупан Крушевачке области-жупаније 1925-1926.
2. Милутин Нагулић, велики жупан 1926-1928.

II НОСИОЦИ УПРАВНЕ, ИЗВРШНЕ И СУДСКЕ ВЛАСТИ У СРЕЗУ ТРСТЕНИЧКОМ 1918-1941. ГОДИНЕ

1. *Срески начелници у Трстенику*
 - Борислав Поповић 1918.
 - Владимир Николић 1919.
 - Милан Живанчевић (1919-1923)
 - Тодор Димитријевић (1923-1924)
 - Александар Зељић (1925-1926)
 - Велимир Живковић (1927-1928)

- Антун Хрдличка (1928-1929)
- Димитрије Ненадовић (1929 -1930)
- Радомир Ј. Јојић (1931-1933)
- Димитрије Протић Гара (1933-1934)
- Марко Ранчић (1934-1935)
- Војислав П. Поповић (1936-1938)
- Милан Плазинић (1938-1940)
- Драгиша Васић (1940-1941).

2. Званичници при Среском начелству у Трстенику и административно особље

а) Правни прислави (референци)

- Александар Марковић, управно-канцеларијски чиновник,
- Живојин Миловановић, управно-канцеларијски приправник,
- Михајло Губеринић, управно-канцеларијски приправник,
- Миленко Милинковић, војни капетан у пензији, чиновник Аграрне реформе,
- Властимир Ивковић (Прокупље, 1905-), званичник среза трстеничког,
- Никола Лукиновић (Брач, 1914. – Книн, 1945), управни приправник (1935-1941),
- Драгиша Васић, полицијско-управни приправник.

б) Економски прислави (економ, управник расадника)

- Илија Милошевић, државни економ, (1924),
- Новица Ђинђић, економ Бановинског расадника.

в) Грађевински прислави

- Вјачеслав Ромјанцев (39), помоћник среског грађевинског инжењера (1922-1923),
- Светомир Петровић (Д. Адровац, 1907-), надзорник бановинских путева 1930-1940, Драгољуб Перчевић, грађевински инжењер 1935-1940,
- Милутин Караџић, надзорник бановинских путева 1935-1941.

г) Просветни прислави

- Стеван Живојиновић, учитељ, срески школски надзорник 1919-1920,
- Драгољуб Тодоровић (1873-), учитељ, срески надзорник школски, 1920-1924,

- Петар Поповић, учитељ, надзорник за села Малу Дренову, Пољну и Риљац 1920-1924,
- Михаило Марковић, школски надзорник 1924-1925,
- Душан Тошић, учитељ у Врњачкој Бањи, био је надзорник 1925-1926,
- Богомир Томић, учитељ у Малој Дренови, био надзорник 1921. и 1926-1928,
- Петар Недељковић, учитељ, био је надзорник 1928-1929. године,
- Марко Миловановић, учитељ, срески надзорник 1929-1931. године,
- Радослав Стојадиновић, учитељ у Трстенику, срески надзорник 1931-1934,
- Милован Лазић, учитељ, срески надзорник 1934-1935. године,
- Сава Петковић, учитељ у Трстенику, био је срески надзорник 1934-1937,
- Гвозден Мартиновић, учитељ, био је срески надзорник 1937-1939. године,
- Константин Симић Зука, учитељ у Стопањи, био је срески надзорник 1939-1941. године.

д) *Саниџетски присџави*

- Др Милан Симић (1878-1970), 1919.
- Др Миша Весел (1878-1970),
- Др Антоније Маринковић (1886-1957),
- Др Рафаило Алфандари (1881-), 1920.
- Др Рудолф Кениг (1884-1959), 1921-1923.
- Др Душан Радић (1892-1938), 1923-1924.
- Др Драгољуб Минић (1891-1962), 1925-1927.
- Др Боривоје Брашић (1900-1957), 1927.
- Др Леонард Рогић (1902-), 1927-1931.
- Др Љубодраг Ђорић, санитетски виши пристав, у Великој Дренови и у Врњачкој Бањи, 1926-1938.
- Др Сава Станојевић (1898-1982), санитетски виши пристав, 1931-1941.

ђ) *Ветеринарски присџави*

- Иван Павлушек (Паушак), марвени лекар, срески ветеринарски пристав (+ пре 1926),
- Живојин Живковић (29), срески ветеринарски референт (око 1924. године),

- Владимир Арко, ветеринарски виши пристав 1931. године и касније,
- Младен Антоновић, ветеринарски пристав.

е) *Пољопривредни пристави*

- Милош Трифуновић (1887-), срески пољопривредни пристав (референт) у Трстенику,
- Илија Милошевић, државни економ, (1924),
- Александар Антић, управник Бановинског расадника у Трстенику око 1932. године,
- Владимир Живковић, економ Бановинског расадника (око 1929-),
- Сретен Костић (1904-), економ расадника (око 1930) и срески пољопривредни пристав,
- Петар Жугић (Статовац, 1909-), пољопривредни референт 1940-1941.
- Новица Ђинђић, економ Бановинског расадника.

ж) *Шумарски пристави*

- Милисав Јовановић (80), чувар шуме, убијен ножем у шуми 15. маја 1923. године
- Станојло Живковић, шумарски чиновник, око 1932.
- Јован Крнетић, лугар око 1932. и касније, супруга Мара,
- Светомир Живковић, лугар из Горње Црнишаве,
- Војислав Ђорђевић (1891-), лугар, чувар општинских шума око 1935. и касније,
- Милан Гиздавић, инжењер, шумарски референт 1941. године,
- Радован Станић, званични лугар 1940-1941. године.

з) *Срески писари*

- Бративоје Лазара Антића (1880-), писар од 1919-1921. године. Од 1922. поглавар среза копаоничког у Брусу,
- Сава Благоја Петковић (1900), срески писар 1920. године, а потом учитељ и касније,
- Богомир Пецић, званичник Поглаварства среза трстеничког, 1924. и касније,
- Милош Трипковић из Велике Дренове, срески писар око 1924. године,
- Андреја Ковачевић (1896), срески писар (1924),
- Живан Ђидић, писар Поглаварства среза трстеничког 1927. године,

- Савко Антић, срески писар,
- Бранислав Брзаковић (1923), чиновник Поглаварства среза трстеничког око 1927. године,
- Драгомир Петровић (1901), званичник Поглаварства среза трстеничког, (1927),
- Властимир Ивковић (Прокупље, 1905), званичник Среског начелства у Трстенику,
- Кирило Ђорђевић (1897-), писар Среског начелства, 1931. године,
- Александар Петровић, срески писар приправник, 1931. године,
- Филип Цветковић, чиновник Среског начелства,
- Драгиша Марић (1878-1939) из Крушевца, чиновник Среског начелства,
- Милутин Томић, чиновник Среског начелства 1934. године,
- Војислав Милановић Шмелинг (1909), чиновник Среског начелства,
- Живојин Миловановић, управно-канцеларијски приправник,
- Михајло Губеринић, управно-канцеларијски приправник,
- Љубодраг Милосављевић, писар у Среском начелству,
- Ракић Радовић, чиновник у Среском начелству,
- Ђорђе Милосављевић (Милутовац, 1922-), чиновник Среског начелства,
- Богомир Пецић, званичник среза трстеничког;
- Милоје Ђурић (1908-1943), полицијски писар, потом судски чиновник,
- Божин Унић, званичник Среског начелства 1941. године.

3. Среска полиција и жандармерија у Трстенику

- Атанасије Стојановић (1889), капетан 46. пука из Битоља, премештен у Трстеник 1920.
- Никола Јовановић (1878-1960), водник Жандармеријског одреда (после 1919. године),
- Радомир Јовановић (1895), полицијски писар,
- Велимир Ивковић из Горње Црнишаве, жандарм,
- Милутин Ђировић (1897) из Ниша, полицијски писар 1922-1941. године,
- Лазар Николетић, жандармеријски наредник (око 1922. године),
- Душан Перовић Тунгуз, полицијски писар, погинуо 1923. године код Штипа,

- Петар Петровић (Сански мост, 1901. – Руђинци, 1927), полицијски писар Поглаварства,
- Јован Мишић (Тмава, 1865. – Трстеник, 1932), жандармеријски наредник,
- Тома Јовановић, командир Жандармеријског одреда (око 1931. године),
- Јосиф Рогина, жандармеријски наредник (око 1933. године),
- Стојан Милошевић, из Јасике, жандармеријски наредник (око 1934. године и касније),
- Давид Стаменовић (Одоровци код Цариброда, 1902-), жандармеријски поднаредник,
- Борисав Миливојевић, жандармеријски поднаредник (око 1933. године и касније),
- Јован Савић (1900-), полицијски писар из Јабуковца код Брзе Паланке,
- Милан Алуровић, полицијски писар, био претходно на служби у Прибоју и у Новом Саду,
- Драгутин Велимировић, полицијски писар (1934-1941),
- Вукадин Нићифоровић, жандармеријски наредник (око 1935-1943. године),
- Драгомир Петровић, жандарм (око 1935-1941),
- Јован Ницић, полицијски писар (око 1935),
- Драгиша Лазаревић, жандармеријски поднаредник (1939. и касније),
- Милан Станисављевић, жандармеријски каплар, (1941),
- Радивоје Стојановић из Јасике, жандармеријски наредник (око 1941. године),
- Миливоје Петковић, полицијски писар (око 1941. године),
- Добривоје Бабић (1913-), жандармеријски наредник из Чаира,
- Урош Нешић, Комесаријат полиције у Врњачкој Бањи.

4. Срески суд у Трстенику 1918-1941.

а) Судије и судски чиновници

- Јован Килибарда (Велимље, 1897), званичник Среског суда у Трстенику 1920. године,
- Димитрије Станковић (Ваљево, 1891), судија Среског суда у Трстенику (око 1922),
- Живан Ивковић (1865-1941), судија Среског суда у Трстенику,
- Будимир Миловановић (1897-), писар Среског суда (1922. године и касније),
- Милутин Ђировић (1891), писар Среског суда (1923-1924),

- Миленко Чеврљаковић, писар Среског суда (око 1923. године),
- Боровоје Ранковић (1897-1929), писар Среског суда,
- Момчило Пештерац, писар Среског суда (око 1927),
- Аритон Милановић (1900), судија Среског суда у Трстенику,
- Станко Алексић, протоколиста Среског суда,
- Момчило Јовановић (1901-), чиновник Среског суда,
- Драгољуб Бркић (Пољна, 1899), старешина Среског суда у Трстенику 1935. године,
- Зорка Бајић из Неготина, чиновник Среског суда,
- Никола Јевтовић (1904-), судски писар, касније судија Среског суда,
- Ђорђе Костић (1896), из Валандова, старешина Среског суда,
- Миодраг В. Милетић (1909-), из Милутовца, судски чиновник,
- Младен С. Митровић (1907), судски приправник,
- Милош Миленковић (1903-), чиновник Среског суда (око 1936. године),
- Живојин Д. Поповић (1908-1980), судија Среског суда,
- Миодраг П. Милосављевић (1911-), чиновник Среског суда,
- Милорад Милетић (1906-1987), судија Среског суда,
- Милорад Поповић, званичник Среског суда у Трстенику (1938. и касније),
- Филип Ђосић, судија Среског суда у Трстенику (1941. године),
- Драгослав К. Пантић (1896), судија Среског суда,
- Станимир Павловић, судија Среског суда,
- Милан Матић, судија Среског суда,
- Добривоје Жерађанин (1908), судски приправник,
- Миодраг Р. Ђорђевић, чиновник Среског суда 1940-1941,
- Миодраг Тасић, председник Среског суда 1940-1941,
- Милутин Живановић (1910), званичник Среског суда,
- Владимир Микић, чиновник Среског суда.

б) Адвокати у Трстенику

- Милош Симић, адвокат,
- Светислав Јаћовић, адвокат,
- Драгослав Станишић, адвокат,
- Вукадин Вукадиновић Вуле, адвокат,
- Никола Исаковић, адвокат, из Раче, дошао 1936. године,
- Драгутин Војиновић, адвокат,
- Владимир Брашић, адвокат,
- Др Радомир Милуновић Мура, адвокат.

5. Среска финансијска управа у Трстенику 1918-1941. године (при Министарству финансија Краљевине СХС – Југославије)

- Сава Ј. Поповић, управник Среске финансијске управе у Трстенику,
- Михаило Протић (1887-), порезник Среске финансијске управе (око 1922. године),
- Лазар Трифуновић, порезник Среске финансијске управе,
- Радослав Ђорђевић (1899-1922), званичник Среске финансијске управе,
- Гојко Нешковић, служитељ Среске финансијске управе 1923. године,
- Лавослав Степанчић (1888-), контролор Среске финансијске управе (1923. године),
- Бранислав Рајковић, порезник Среске финансијске управе (око 1924. године),
- Миодраг М. Ђорђевић (1898-), писар Среске финансијске управе око 1924 године,
- Љубинко М. Аћимовић (1887), службеник Среске финансијске управе (око 1925. године),
- Матија Стрмота (Слуњ, 1891), финансијски прегледник Среске финансијске управе,
- Драгољуб Нешић (42), контролор Среске финансијске управе (око 1928. године),
- Хранислав Протић, званичник Среске финансијске контроле (око 1928. године),
- Раденко Виторовић (Атеница код Чачка, 1875. – Врњачка Бања, 1928), шеф Финансијске управе,
- Синиша Агатоновић (из Варварина), порезник Среске финансијске управе (око 1928),
- Живојин Васовић, порезник Среске финансијске управе у Трстенику,
- Живојин Марковић, контролор трошарине при Среској финансијској управи,
- Радисав Димитријевић (Крушевац, 1901-), порезник Среске финансијске управе,
- Хранислав Трошић, контролор Среске финансијске управе,
- Милутин Ђирић, шеф Пореске управе при Среској финансијској управи (око 1930),
- Светолик Лукић (Горња Врбава, 1907), порезник Среске финансијске управе (око 1930),
- Милован Стојановић (1896-), прегледник Среске финансијске управе (око 1932),

- Божидар Бојановић (1904), егзекутор Среске финансијске управе,
- Ненад Матић, порески егзекутор Среске финансијске управе (око 1932. године),
- Драгутин Франић, прегледник Среске финансијске управе (1932-1933),
- Загорка Поповић (Крушевац, 1911-), чиновник Среске финансијске управе (око 1933),
- Душан Поповић (1900-), прегледник Среске финансијске управе (око 1934. године),
- Милутин Томић (1890-1968), порезник Среске финансијске управе (1936. године),
- Игрутин Ђоковић, прегледник Среске финансијске управе (око 1939-1941),
- Милан Узелац, прегледник Среске финансијске управе (око 1939. године),
- Миодраг Томашевић, порезник Среске финансијске управе,
- Драгомир Савић, финансијски контролор Среске финансијске управе (1938. године и касније),
- Петар Спасић, чиновник Среске финансијске управе,
- Драгољуб Перовић, из Београда, ревизор Среске финансијске управе,
- Танасије Поповић, порезник Среске финансијске управе,
- Милан Миладиновић, порезник Среске финансијске управе,
- Александар Петровић (1900), финансијски контролор Среске финансијске управе (1936),
- Душан Р. Симић, чиновник Среске финансијске управе (око 1935-1941. године),
- Војислав Милановић Шмелинг (1909), порезник Среске финансијске управе (1935-1941),
- Хранислав Петровић (1908-), порезник Среске финансијске управе (1935-1941),
- Милан Милорадовић, порезник Среске финансијске управе (1936-1941).

III ОПШТИНСКА УПРАВА У ТРСТЕНИКУ 1918-1941. ГОДИНЕ

1. Председници општинске Трстеничке (Општинског одбора и Општинског суда)

- Милан Малићанин, (1919-1920)
- Светислав Катић, (1920-1923)
- Милан Малићанин, (1923-1935)
- Сава Митровић Ућукало, (1935-1936)
- Милош Малићанин (1936-1941)

2. Општински часници и административно особље

- Аранђел Вучковић (1887), благајник Општине трстеничке,
- Љубомир Пешић, општински деловођа,
- Душан Јанковић (1898), званичник Општине трстеничке (око 1922),
- Константин Збутович, општински писар 1922-1923. године,
- Светолик Радовановић, финансијски контролор дувана 1922. године,
- Драгомир Петровић (1901), службеник Општине трстеничке,
- Станојло Даниловић (1885), општински писар,
- Милутин Пештерац (1901), општински писар,
- Милутин Томић, деловођа Општине трстеничке,
- Никола Лукиновић (1905), општински званичник,
- Славко Петровић Пилац (1907), општински писар (1935-1941).

IV ПОПИС ПОРЕСКИХ ОБВЕЗНИКА У ТРСТЕНИКУ 1941. ГОДИНЕ

(Попис приватних кућа, занатских, трговинских и угоститељских радњи са распоредом кућарине у Трстенику је сачињен према подацима Пореског одељка Финансијског одсека Среског народног одбора у Трстенику из 1945. године. У овом попису је забележено укупно 441 кућа укључујући и пословне зграде, радионице, кафане и дућане који су се 1941. године налазили у 20 трстеничких улица. Ради упознавања вредности појединих зграда доносимо и разрезан износ обавеза – кућарине из 1945. године, на основу пореског списка из 1940. године који су власници били обавезни да плате као кирију за годину дана.

Бруто кирија за 1945. годину за целу општину Трстеник је износила 1.171.328 динара. Ради упоређења бележимо да је тада један амерички долар вредео 50 динара)

Белопавловићева улица (данас Улица Вука Караџића):

1. Перчевић Драгољуб, грађевински инжењер
 - Белопавловићева 1. Кућарина (бруто кирија) – 1.050 д.
 - Житни трг 1. Кућарина – 2.520 д.
2. Петковић Николе Тодор (1872-1946), трговац
 - Белопавловићева 2. Кућарина – 1.148 д.
 - Кнез-Михаилова 4. Кућарина – 3.100 д.
 - Кнез-Михаилова 46. Кућарина – 3.100 д.

- Кнез-Михаилова 48. Кућарина – 3.100 д.
 - Тиршова 1. Кућарина – 3.940 д.
 - Цара Лазара 16. Кућарина - 4.100 д.
3. Недељковић Милева (1899-1961)
 - Белопавловића бр. 2. Кућарина – 820 д.
 - Кнез-Михаилова 38. Кућарина – 1.680 д.
 - Хајдук-Вељкова 3. Кућарина – 1.230 д.
 - Житни трг 8. Кућарина – 8.200 д.
 4. Симић Радомир (1871-1952), гвожђарски трговац
 - Белопавловићева 2а. Кућарина – 3.100 д.
 - Цара Душана 1. Кућарина – 3.740 д.
 - Житни трг бр. 6. Кућарина – 4.100 д.
 5. Пецић Милоје
 - Белопавловићева 2а. Кућарина – 2.100 д.
 - Цара Лазара бб. Кућарина – 520 д.
 6. Миладиновић Милан (1902-1970), трговац
 - Белопавловићева 3. Кућарина – 1.230 д.
 - Кнез-Михаилова 42. Кућарина – 1.240 д.
 - Цара Лазара 12. Кућарина – 6.180 д.
 7. Белопавловић Милан (1861-1925)
 - Белопавловићева 5 (завештана Општини). Кућар. – 1.100 д.
 8. Стојаковић Обрена Раденко (1880-1946), угоститељ
 - Белопавловићева 6. Кућарина – 630 д.
 - Цара Душана 30. Кућарина – 2.900 д.
 - Косанчићева 3. Кућарина – 1.340 д.
 - Моравска 2. Кућарина – 3.300 д.
 9. Трошић Радојка
 - Белопавловићева 7. Кућарина – 1.260 д.
 10. Маринковић Апостол (1887-), кафеџија
 - Белопавловићева 8. Кућарина – 6.200 д.
 - Љубостињска 39. Кућарина – 6.600 д. (кафана „Гружа“)
 11. Павловић Стојана Јован (1908-1982), трговац и кафеџија
 - Белопавловићева 8а. Кућарина – 1.820 д.
 12. Левићанин Јован (1890-1944), трговац и банкар
 - Белопавловићева 9. Кућарина – 3.280 д.
 - Косовска 14. Кућарина – 3.080 д.

13. Радивојевић Божидар (1897-1969), трговац
 - Белопавловићева 11. Кућарина – 3.280 д.
 - Косовска бб. Кућарина – 410 д.
 - Љубостињска 5. Кућарина – 3.300 д.
14. Петровић Константин (1896-1947), пекар
 - Белопавловићева 12. Кућарина – 1.890 д.
 - Цара Душана 6. Кућарина – 2.120 д.
15. Радуловић Милосава Вукоман, пиљар
 - Белопавловићева 13. Кућарина – 1.640 д.
 - Богдањска бб. Кућарина – 660 д.
16. Бићанин удова Новице Живка, трговац
 - Белопавловићева 14. Кућарина – 1.810 д.
17. Минић Светолик (1914-2012), поткивач
 - Белопавловићева 15. Кућарина – 3.060 д.
 - Цара Душана 33. Кућарина – 2.060 д.
18. Миленковић Милета (1885-), железничар-скретничар
 - Белопавловићева 16. Кућарина – 1.640 д.
19. Филиповић Влада
 - Белопавловићева 17. Кућарина – 2.480 д.
20. Пантић Бог. Живан
 - Белопавловићева 13а. Кућарина – 2.480 д.
21. Младеновић Мирко
 - Белопавловићева 18. Кућарина – 1.320 д.
22. Матић Милана Мијушко из Страгара, трговац
 - Белопавловићева 19. Кућарина – 1.270 д.
23. Антић Ђорђе (1873-1929), поштар
 - Белопавловићева 20. Кућарина – 1.230 д.
24. Ђорђевић Тома
 - Белопавловићева 21. Кућарина – 1.230 д.
25. Јончић Благоје (1896-1962), кројач
 - Белопавловићева 19. Кућарина – 1.660 д.
26. Шишковић Миладина Станоје, кројач
 - Белопавловићева 25. Кућарина – 820 д.

27. Ђурић Ђорђе, лончар
- Белопавловићева бб. Кућарина – 820 д.
28. Мартеновић Стеван (1886-1939), кројач
- Белопавловићева 27а. Кућарина – 1.000 д.
29. Здравковић Савко, из Горње Црнишаве, шофер
- Белопавловићева бб. Кућарина – 2.500 д. (каф. „Два јелена“)
30. Ђирић Миодраг (1911-) из Пирота, опанчар
- Белопавловићева 31. Кућарина – 1.660 д.
31. Парађанин Војислав (1884-1927), кафеџа
- Белопавловићева 33. Кућарина – 2.500 д.
32. Васић Мирча
- Белопавловићева 35. Кућарина – 3.300 д.
33. Јаћовић Миладин, обућар
- Белопавловићева 32а. Кућарина – 1.660 д.
- Богдањска улица (данас Улица цара Лазара):*
34. Милићевић Светозара Љубодраг, ковач
- Богдањска бб. Кућарина – 2.060 д.
35. Ђукић Стојан (1881-), колар и столар
- Богдањска 6а. Кућарина – 410 д.
36. Манџукић Ђирко (1889-1941), службеник Поште
- Богдањска бб. Кућарина – 820 д.
37. Катић Драгољуб
- Богдањска бб. Кућарина – 1.230 д.
38. Радосављевић Василије (1879-1928), пекар
- Богдањска бб. Кућарина – 1.230 д.
39. Миросављевић Милорада Михајло (1908-), обућар
- Богдањска 1. Кућарина – 2.060 д.
40. Радуловић Милосава Вукоман, пиљар
- Богдањска бб. Кућарина – 660 д.
41. Милутиновић Богдан (1899-1943), месар
- Богдањска бб. Кућарина – 660 д.

42. Ђукић Василија Љубомир (1890-), хлебар
- Богдањска бб. Кућарина – 820 д.
43. Стојадиновић Милан (1859-1932), кафеџија, звани Ждребац
- Богдањска 5. Кућарина – 1.660 д.

Косовска улица (данас Улица Радоја Крсћића):

44. Петковић Панте Милан
- Косовска бб. (угао). Кућарина – 410 д.
45. Ивановић Сретен
- Косовска бб. Кућарина – 410 д.
46. Антонић Јеца
- Косовска бб. Кућарина – 410 д.

Вашариште:

47. Зарић Милосија
- Вашариште бб. Кућарина – 820 д.
48. Ђорђевић Димитрије
- Вашариште бб. Кућарина – 1.660 д.
49. Марисављевић Душан (1890-), трговац
- Вашариште бб. Кућарина – 5.740 д. (Мануфактура кожне галантерије)
50. Роглић Илија (1891-1944), пинтер-качар
- Вашариште 1. Кућарина – 2.060 д.
51. Малићанин Драгић, општински служитељ
- Вашариште 3. Кућарина – 1.230 д.
52. Малићанин Милета, службеник
- Вашариште 4. Кућарина – 1.230 д.

Врњачка улица (данас Улица цара Душана):

53. Гилић Душан, трговац
- Врњачка 1. Кућарина – 2.500 д.
54. Миленковић Вучко (1881-), трговац
- Врњачка 2. Кућарина – 1.660 д.
55. Николетић Новак (1887-1943), поштански службеник
- Врњачка 3. Кућарина – 1.000 д.

56. Стојадиновић Алексе Петар (1873-1944), трговац и банкар
- Врњачка 5. Кућарина – 5.000 д.
- Краља Александра 8. Кућарина – 8.360 д.
57. Милосављевић Драгослав (1897-1955), бакалин, звани Драги Бубањ
- Врњачка 4. Кућарина – 1.000 д. (кафана „Бубањ“)
58. Вишњић Драгутин (1864-1925), фијакериста
- Врњачка 6. Кућарина – 1.620 д.
59. Спасојевић М. Божидар, трговац
- Врњачка 7. Кућарина – 2.220 д.
- Врњачка 9. Кућарина – 2.060 д.
- Врњачка 9а. Кућарина – 1.230 д.
60. Тимотијевић Владимир (1869-1966), официр у пензији
- Врњачка 8. Кућарина – 4.100 д.
61. Јовановић Радоје (1866-1928), трговац и кафеџија
- Врњачка 10. Кућарина – 4.100 д.
- Љубостињска 23. Кућарина – 3.720 д.
- Љубостињска 36. Кућарина – 4.960 д.
62. Спасојевић М. Божидар
- Врњачка 9. Кућарина – 2.060 д.
63. Спасојевић М. Божидар
- Врњачка 9а. Кућарина – 1.230 д.
64. Токош Стеван, столар
- Врњачка 9б. Кућарина – 1.260 д.
65. Унић Божин, званичник
- Врњачка 6б. Кућарина – 2.470 д.
66. Коларевић Михајла Миливоје (1908-1987), трговац
- Врњачка 6б. Кућарина – 3.300 д.
67. Васиљевић Станка
- Врњачка 12. Кућарина – 2.080 д.
68. Тодоровић Сибин
- Врњачка 11. Кућарина – 1.660 д.

69. Гилић Миладин (1972-1944), обућар
- Врњачка 14. Кућарина – 1.000 д.
70. Петровић Василија Никола, звани Ширија, трговац
- Врњачка 13. Кућарина – 2.470 д.
71. Петровић Стојадин
- Врњачка 14а. Кућарина – 1.000 д.
72. Микић Живко
- Врњачка 15. Кућарина - 1.000 д.
73. Ристић Панте Милорад, трговац
- Врњачка 18. Кућарина – 1.000 д.
74. Станојевић Стајко (1895-), зидар
- Врњачка 17. Кућарина – 410 д.
75. Митровић Милована Бранко (1885-1970), звани Беља, пекар
- Врњачка 18а. Кућарина – 1.660 д.
76. Ерац (Еркић) Витомир, трговац, и Љубинка
- Врњачка 20. Кућарина – 1.230 д.
77. Микић Милун, опанчар
- Врњачка 23. Кућарина – 2.940 д.
78. Петровић Василија Михајло, пекар
- Врњачка 19. Кућарина – 1.230 д.
79. Миљковић Гвозден (1890-), опанчар
Врњачка 21. Кућарина – 410 д.
80. Микић Милан, опанчар
- Врњачка 23. Кућарина – 820 д.

Улица цара Душана:

81. Симић Радомир, гвожђарски трговац
- Цара Душана 1. Кућарина – 3.740 д. (Гвожђара)
82. Топаловић Радича Миодраг, хотелијер
- Цара Душана 2. Кућарина – 13.200 д. (хотел „Топаловић“)
83. Стојаковић Раденко, кафеџија и хотелијер
- Цара Душана 3. Кућарина – 19.200 д. (Хотел „Јадран“)

84. Вељковић Милутин, трговац, содација
- Цара Душана 4. Кућарина – 1.920. д.
85. Милићевић Драгољуб (1904-1997), ћевабџија
- Цара Душана 5. Кућарина – 2.040 д.
- Косанчићева бб. Кућарина – 2.480 д.
86. Петровић Василија Константин (1897-1947), пекар
- Цара Душана 6. Кућарина – 2.120 д.
87. Мирић Милосав (1860-1928), трговац
- Парни млин у Стражби (нема података о порезу)
- Цара Душана 7. Кућарина – 3.240 д.
- Цара Душана 36а. Кућарина – 2.500 д.
- Цара Душана 38. Кућарина – 3.720 д.
- Жичка 8а. Кућарина – 820 д.
- Моравска 16. Кућарина – 3.300 д.
- Обилићева 12. Кућарина – 2.460 д.
88. Јаковљевић Јован (1876-1941), абација
- Цара Душана 8. Кућарина – 3.100 д.
- Цара Лазара 6. Кућарина – 1.660 д.
89. Радовановић Радована Миодраг (1890-1956), трговац
- Цара Душана 9. Кућарина – 4.180 д.
- Жичка 15. Кућарина – 2.500 д.
- Љубостињска 6. Кућарина – 2.460 д.
- Жичка 4. Кућарина – 2.480 д.
90. Јовановић Василија Добривоје (1884-1936), бравар, и
Јовановић Василија Александар (1893-), колар
- Цара Душана 10. Кућарина – 11.500 д.
- Житни трг 5. Кућарина – 8.860 д.
- Житни трг 5. Кућарина – 1.312 д.
- Кнез-Михаилова 21. Кућарина – 3.300 д.
- Кнез-Михаилова 23. Кућарина – 7.110 д.
91. Ивковић Милена Драгољуб (1903-), апотекар
- Цара Душана 12. Кућарина – 8.200 д. (апотека)
92. Богојевић Марко, учитељ из Медвеђе
- Цара Душана 14. Кућарина – 6.300 д. (кафана „Касина“)
- Обилићева 8. Кућарина – 1.660 д.

93. Правдић Стеван (1899-1985), трговац
- Цара Душана 11. Кућарина – 3.300 д.
- Жичка 9. Кућарина – 1.660 д.
94. Милутиновић Милош (1893-1966) и Богдан (1899-1943),
касапи
- Цара Душана 13. Кућарина – 2.880 д.
- Косовска 3. Кућарина - 2.460 д.
- Љубостињска 13. Кућарина - 1.860 д.
95. Савић Василије (1881-1946), касапин
- Цара Душана 20. Кућарина – 6.560 д.
96. Миладиновић Мате Бранко (1893-), трговац
- Цара Душана 9. Кућарина – 7.200 д.
- Косанчићева 1. Кућарина – 12.400 д.
97. Тодоровић Тома, шлосер
- Цара Душана 16. Кућарина – 2.460 д.
98. Миладиновић Мате Радојко (1891-1967), звани Ратко, трговац
- Цара Душана 17. Кућарина – 6.160 д.
99. Милетићи браћа: Радосав, Вукадин и Милорад
- Цара Душана 21. Кућарина – 1.860 д.
- Цара Душана 19. Кућарина – 2.604 д.
100. Милетићи браћа
Цара Душана 19. Кућарина – 2.604 д.
101. Брашић Лена, трговац
- Цара Душана 20. Кућарина – 1.860 д.
- Цара Душана 38. Кућарина – 2.900 д.
102. Тодоровић Драгомир-Дража, ковач и колар
- Цара Душана 21. Кућарина – 2.480 д.
- Љубостињска 31а. Кућарина – 1.860 д.
- Моравска 6. Кућарина – 2.890 д.
- Обилићева 7. Кућарина – 2.460 д.
103. Савић Љубомира Станоје, кафеџија
- Цара Душана 22. Кућарина – 1.660 д.
104. Петрашиновић Василије, кројач
- Цара Душана 23. Кућарина – 1.660 д.

105. Марковић Јеврем, трговац
- Цара Душана 24. Кућарина – 1.660 д.
106. Ивановић Светозар, трговац
- Цара Душана 25. Кућарина – 1.312 д.
107. Марковић Јеврем (1864-1942), трговац
- Цара Душана 26. Кућарина – 3.100 д.
- Цара Душана 24. Кућарина – 1.660 д.
- Цара Душана 42. Кућарина – 2.480 д.
108. Ђорђевић Мил(ан), пекар и Ивановић Вас(илије)
- Цара Душана 27. Кућарина – 1.240 д.
109. Чомић Ђорђе (1879-1943) и син Спиридон (1915-1992), кафеџије
- Цара Душана 28. Кућарина – 7.200 д. (кафана „Таково“)
- Моравска 2. Кућарина – 1.230 д.
110. Пантић Предраг, трговац
- Цара Душана 29. Кућарина - 820 д.
111. Стојаковић Раденко, кафеџија и хотелијер
- Цара Душана 30. Кућарина – 2.900 д.
112. Минић Јовице Светолик (1914-2012), поткивач (уписан као Светислав)
- Цара Душана 33. Кућарина – 2.060 д.
113. Земљорадничка штедионица у Трстенику (основана 1890)
- Цара Душана 33а. Кућарина – 1.354 д.
114. Ерац Анђа (1910-), рођена Чомагић, трговац
- Цара Душана 34. Кућарина – 1.900 д.
115. Матић Милан (1862-1930), банкар
- Цара Душана 34. Кућарина – 3.320 д.
- Кнез-Михаилова 8. Кућарина – 3.100 д.
116. Мирић Милосав
- Цара Душана 36а. Кућарина – 2.500 д.
117. Мирић Милосав,
- Цара Душана 38. Кућарина – 3.720 д.

118. Радосављевић Љубодраг (1892-1947), шлосер
- Цара Душана 37. Кућарина – 2.500 д.
119. Брашић Лена
- Цара Душана 38. Кућарина – 2.900 д.
120. Белић Стеван (1871-1952), хотелијер
- Цара Душана 39. Кућарина – 3.920 д.
121. Петковић уд. Косара (1873-1967), трговац
- Цара Душана 40. Кућарина – 1.660 д.
122. Спасојевић Петра Бранко (1892-), качар
- Цара Душана 41. Кућарина – 2.500 д.
123. Марковић Јеврем, трговац из Чаира
- Цара Душана 42. Кућарина – 2.480 д.
124. Николић Благоје
- Цара Душана 48. Кућарина – 2.060 д.
125. Ђорђевић Боривоје, пекар
- Цара Душана 45. Кућарина – 660 д.
126. Савић Милије Благоје (1879-1945), касапин
- Цара Душана 45. Кућарина – 2.060 д.
127. Ђорђевић Драгослав (можда Ђорић Драгомир), кафеџија
- Цара Душана 46. Кућарина – 660 д.
128. Савић Дојчин (1887-1969), пекар
- Цара Душана 47. Кућарина – 2.480 д.
129. Ђорић Милош (1902-1944), трговачки путник
- Цара Душана 48. Кућарина – 3.100 д.
130. Ђорђевић Милан, хлебар
- Цара Душана 50. Кућарина – 420 д.
131. Трстеничка трговачка банка
- Цара Душана 51. Кућарина – 7.440 д.
132. Др Вукушић Луке Стеван (1903-1972), лекар
- Цара Душана 53. Кућарина – 4.960 д.

133. Радовановић Миленко (1887-1943), трговац
- Цара Душана 55. Кућарина – 5.000 д.
- Житни трг 3. Кућарина – 4.100 д.
- Жичка 8. Кућарина – 4.100 д.
- Браће Југовића 6. Кућарина – 6.630 д.
- Моравска 18. Кућарина – 2.080 д.

Житни шри:

134. Перчевић Драгољуб, грађевински инжењер
- Житни трг 1. Кућарина – 2.520 д.
135. Стефановић Милан (1906-), опанчар
- Житни трг 2. Кућарина – 7.450 д.
136. Вучковић Аранђел, трговац,
- Житни трг 2. Кућарина – 2.480 д.
137. Симић Радомир, трговац, гвожђар
- Житни трг 6. Кућарина – 4.100 д.
138. Недељковић Милева
- Житни трг 8. Кућарина – 8.200 д.
139. Гиздавић Недељко, трговац
- Житни трг 5. Кућарина – 3.300 д.
140. Павловић Момир (1884-1942), звани Дрља, трговац
- Житни трг 9. Кућарина – 3.300 д.
- Љубостињска 27. Кућарина – 6.270 д.
- Љубостињска 27а . Кућарина – 5.438 д.
141. Јовановићи (браћа)
- Житни трг 5. Кућарина – 8.860 д.
142. Јовановићи (браћа)
- Житни трг 5. Кућарина – 1.312 д.
143. Радовановић Миленко
- Житни трг 3. Кућарина – 4.100 д.
144. Радовановић Љубомир (1884-1934), житарски трговац
- Житни трг 11. Кућарина – 3.690 д.
- Краља Александра 36. Кућарина – 2.060 д.
- Краља Александра 39. Кућарина – 2.470 д.
- Краља Александра 41. Кућарина – 2.120 д.

145. Матић Радован, трговац
- Житни трг 12. Кућарина – 1.556 д.
- Кнез-Михаилова 12. Кућарина – 2.480 д.
- Кнез-Михаилова 13. Кућарина – 2.480 д.
- Кнез-Михаилова 15. Кућарина – 2.480 д.
- Краља Александра 6. Кућарина – 3.300 д.
- Косанчићева 7. Кућарина – 630 д.
146. Петровић Драгомир (1904-1988), трговац и фотограф
- Житни трг 13. Кућарина – 820 д.

Жичка улица (данас улица Радоја Крстића):

147. Терзић Глише Радосав, звани Рајко, колар
- Жичка 1. Кућарина – 2.244 д.
148. Антић Војислав
- Жичка 2. Кућарина – 2.480 д.
149. Ерац Аврама Витомир (1892-1971), трговац
- Жичка 5. Кућарина – 1.230 д.
- Врњачка 20. Кућарина – 1.230 д.
150. Радовановић Р. Миодраг, трговац
- Жичка 4. Кућарина – 2.480 д.
151. Вучковић Аранђел (1887-1981), трговац
- Жичка 10. Кућарина – 4.140 д.
- Житни трг 2. Кућарина – 2.480 д.
- Кнез-Михаилова 20. Кућарина – 4.120 д.
- Кнез-Михаилова 22. Кућарина – 2.480 д.
152. Катић Манојло, винарски трговац
- Жичка 7. Кућарина – 1.660 д.
- Жичка 9. Кућарина – 2.060 д.
153. Радовановић Миленко, трговац
- Жичка 8. Кућарина – 4.100 д.
154. Мирић Милосав
- Жичка 8а. Кућарина – 820 д.
155. Катић Манојло,
- Жичка 9. Кућарина – 2.060 д.

156. Стојадиновић Радослав (1893-), учитељ
- Жичка 9. Кућарина – 2.060 д.
157. Павловић Вељко (1872-1939), учитељ
- Жичка 10. Кућарина - 1.230 д.
158. Правдић Стеван
- Жичка 9. Кућарина – 1.660 д.
159. Брадић Светозар (1868-1941), трговац
- Жичка 13. Кућарина – 3.730 д.
160. Миладиновић Иконија
- Жичка 15. Кућарина – 3.920 д.
161. Миловановић Милош (1890-1971), трговац
- Жичка 12. Кућарина – 2.490 д.
162. Брадић Петар (1870-1926), трговац и синови
- Жичка бб. Кућарина – 3.300 д. (Стовариште грађ. матер.)
- Краља Александра 12. Кућарина – 4.920 д.
- Љубостињска 24. Кућарина – 5.040 д.
- Љубостињска 31а. Кућарина – 2.460 д.
163. Алемпић Даринка (1867-1959), рентијер
- Жичка 25. Кућарина – 4.100 д.
164. Поповић Витомир (1898-1938), железничар
- Жичка 24. Кућарина – 1.860 д.
165. Радовановић Радована Миодраг
- Жичка 15. Кућарина – 2.500 д.
166. Луковић Јован
- Жичка 21. Кућарина – 2.500 д.

Улица браће Југовић:

167. Величковић Жика
- Браће Југовића бб. Кућарина – 410 д.
168. Николић Димитрија Селимир, обућар
- Браће Југовића 23. Кућарина – 2.060 д.
169. Димитријевић Мирко, обућар
- Браће Југовића 21. Кућарина – 410 д.

170. Ђурковић Војислав, касапин
- Браће Југовића 19. Кућарина – 3.300 д.
171. Јанковић Драгомир (1911-1971), звани Бошкић, трговац
- Браће Југовића 18. Кућарина – 6.280 д.
- Браће Југовића 16. Кућарина – 2.500 д.
- Браће Југовића 14. Кућарина – 2.090 д.
- Кнез-Михаилова 30. Кућарина – 7.380 д.
- Косовска 4. Кућарина – 2.500 д.
172. Наумовић Ристе Петар (1912-), обућар
- Браће Југовића 17. Кућарина – 1.660 д.
173. Јанковић Драгомир, трговац
- Браће Југовића 14. Кућарина – 2.090 д.
174. Јанковић Драгомир, трговац
- Браће Југовића 16. Кућарина – 2.500 д.
175. Петровић Хранислав (1908-), порезник
- Браће Југовића 9. Кућарина – 410 д.
- Браће Југовића 13. Кућарина – 820 д.
176. Павловић Драгослав (1894-1975), бакалин
- Браће Југовића 12. Кућарина – 1.640 д.
177. Петровић Хранислав (1908-), порезник
- Браће Југовића 9. Кућарина – 410 д.
178. Клисарић Мијат, обућар
- Браће Југовића 10. Кућарина – 2.480 д.
179. Васиљевић Станка (удовица Благоја)
- Браће Југовића 9. Кућарина – 1.660 д.
180. Сарих Милен (1887-), железничар
- Браће Југовића 7. Кућарина – 2.940 д.
181. Радовановић Миленко,
- Браће Југовића 6. Кућарина – 6.630 д.
182. Петковић Д. Зора
- Браће Југовића 5. Кућарина – 1.660 д.
183. Попадић Владимир (1908-), геометар
- Браће Југовића 4. Кућарина – 2.060 д.

184. Вучковић Станка (1879-), удовицаа Михајла Вучковића (1874-1920), кафеције
- Браће Југовића 3. Кућарина – 1.660 д.
185. Павловић Радмила
- Браће Југовића 2. Кућарина – 1.660 д.
186. Томашевић Влада, трговац
- Браће Југовића бб. Кућарина – 1.230 д.
187. Трстеничка трговачка банка
- Браће Југовића 1. Кућарина – 1.660 д.

Кнез-Михаилова улица:

188. Аксентијевић Теофило
- Кнез-Михаилова 1. Кућарина – 3.700 д.
189. Васиљевић Станка
- Кнез-Михаилова 2. Кућарина – 2.870 д.
190. Катић Милица
- Кнез-Михаилова 3. Кућарина – 4.920 д.
191. Петковић Теодор
- Кнез-Михаилова 4. Кућарина – 3.100 д.
192. Томић Миодраг, службеник (железничар)
- Кнез-Михаилова 5. Кућарина – 2.460 д.
193. Јовановић Радосав (1870-1937), трговац
- Кнез-Михаилова 6. Кућарина – 3.100 д.
- Косовска 19. Кућарина – 1.660 д.
194. Микић Василије, опанчар
- Кнез-Михаилова 7. Кућарина – 2.230 д.
- Љубостињска 20. Кућарина – 3.200 д.
195. Матић Милан и Ленка
- Кнез-Михаилова 8. Кућарина – 3.100 д.
196. Кујовић Божидар (1877-1942), рентијер
- Кнез-Михаилова 9. Кућарина – 4.630 д.
- Краља Александра 15. Кућарина – 1.640 д.

197. Бранковић Бранко, трговац, благајник општине Трстеник
- Кнез-Михаилова 10. Кућарина – 2.500 д.
- Краља Александра 23. Кућарина – 3.320 д.
- Љубостињска 3. Кућарина – 1.920 д.
198. Малићанин Милун, трговац, и синови Милан и Милош
- Кнез-Михаилова 11. Кућарина – 1.660 д.
199. Матић Радован (1870-1935) и Драга, трговци
- Кнез-Михаилова 12. Кућарина – 2.480 д.
- Кнез-Михаилова 13. Кућарина – 2.480 д.
- Кнез-Михаилова 15. Кућарина – 2.480 д.
200. Матић Радован и Драга
- Кнез-Михаилова 13. Кућарина – 2.480 д.
201. Гилић Душан (1892-1953), трговац
- Кнез-Михаилова 14. Кућарина – 3.300 д.
- Врњачка 1. Кућарина – 2.500 д.
202. Матић Грује Драга
- Кнез-Михаилова 15. Кућарина – 2.480 д.
203. Веселиновић Милан (1913-), звани Младић, трговац
- Кнез-Михаилова 15. Кућарина – 1.860 д.
204. Живановић Милутин, званичник Среског суда у Трстенику
- Кнез-Михаилова 18. Кућарина – 3.140 д.
- Краља Александра 17. Кућарина – 3.720 д.
- Љубостињска 37. Кућарина – 2.460 д.
205. Катић Светислав (1875-), полицијски писар, бивши председник општине Трстеник,
- Кнез-Михаилова 18. Кућарина – 2.500 д.
- Кнез-Михаилова 32. Кућарина – 4.100 д.
206. Стефановић Драгутина Светислав (1910-), поштански службеник
- Кнез-Михаилова 19. Кућарина – 3.300 д.
207. Вучковић Аранђел, трговац
- Кнез-Михаилова 20. Кућарина – 4.120 д.
208. Јовановићи (браћа)
- Кнез-Михаилова 21. Кућарина – 3.300 д.

209. Ђорђевић Ђорђе и Вучковић Аранђел
- Кнез-Михаилова 22. Кућарина – 2.480 д.
210. Јовановићи (браћа)
- Кнез-Михаилова 23. Кућарина – 7.110 д.
211. Миленковић Лазар, кафеција (кафана „Европа“)
- Кнез-Михаилова 24. Кућарина – 2.480 д.
212. Јанковић Божидар (1895-1951) и Душан (1898-), трговци
- Кнез-Михаилова 26. Кућарина – 7.380 д.
- Хајдук-Велькова 55. Кућарина – 1.640 д.
213. Управа Основне школе
- Кнез-Михаилова 28. Кућарина – 1.240 д.
214. Јанковић Драгомир, трговац
- Кнез-Михаилова 30. Кућарина – 7.380 д.
215. Катић Светислав
- Кнез-Михаилова 32. Кућарина – 4.100 д.
216. Бабић Живојин (1881-1951), трговац
- Кнез-Михаилова 34. Кућарина – 4.100 д.
- Косовска 5. Кућарина – 1.660 д.
217. Панић Јулка и Живота (кафана „Моравац“)
- Кнез-Михаилова 36. Кућарина – 4.920 д.
218. Недељковић Милева
- Кнез-Михаилова 38. Кућарина – 1.680 д.
219. Ђурђевић Витомир (1897-), трговац
- Кнез-Михаилова 40. Кућарина – 3.100 д.
- Обилићева 10. Кућарина – 2.460 д.
220. Миладиновић Милан, трговац
- Кнез-Михаилова 42. Кућарина – 1.240 д.
221. Петковић Тодор
- Кнез-Михаилова 46. Кућарина – 3.100 д.
222. Петковић Тодор
- Кнез-Михаилова 48. Кућарина – 3.100 д.

Улица краља Александра (данас Миодрага Чајетинца Чајке):

223. Вељовић Војислав (1888-1965), трговац
- Краља Александра 1. Кућарина – 2.480 д.
- Косовска 2. Кућарина – 2.470 д.
224. Ђорђевић Недељко-Неша, кафеџија
- Краља Александра 2. Кућарина – 3.280 д.
225. Јаховић Божидар, обућар
- Краља Александра 3. Кућарина - 1.660 д.
- Љубостињска 15. Кућарина – 2.480 д.
- Љубостињска 43. Кућарина – 2.880 д.
226. Ђорђевић Сретен (1887-1929), опанчар
- Краља Александра 4. Кућарина – 1.000 д.
- Цара Лазара 21. Кућарина – 990 д.
227. Ковачевић Стеван (1890-1958), пекар
- Краља Александра 5. Кућарина – 4.100 д.
228. Матић Радована Драга
- Краља Александра 6. Кућарина – 3.300 д.
229. Стојадиновић Петар
- Краља Александра 8. Кућарина – 8.360 д.
230. Милосављевић Исидор (1891-1968), винар. трг. и кафеџија
- Краља Александра 9. Кућарина – 4.960 д.
- Љубостињска 16. Кућарина – 4.100 д.
- Љубостињска 18. Кућарина – 2.500 д.
- Магаза у Моравској 8. Кућарина – 8.640 д.
- Цара Лазара 26. Кућарина – 5.000 д.
231. Анђелковић Сретен, шнајдер
- Краља Александра 11. Кућарина – 1.230 д.
232. Петровић Саве Радован (1901-1968), поткивач
- Краља Александра 11а. Кућарина – 1.660 д.
233. Брадићи браћа
- Краља Александра 12. Кућарина – 4.920 д.
234. Миљковић Марко (1870-1931), винарски трговац
- Краља Александра 13. Кућарина – 12.400 д.

235. Тодоровић Милуна Милан (1890-1956), поткивач
- Краља Александра 14. Кућарина – 820 д.
236. Кујовић Божидар, рентијер
- Краља Александра 15. Кућарина – 1.640 д.
237. Симић Алекса (1904-1967), звани Бонапарта, трговац
- Краља Александра 16. Кућарина – 1.660 д.
238. Живановић Милутин
- Краља Александра 17. Кућарина – 3.720 д.
239. Стојановић Петар (1894-1970), опанчар
- Краља Александра 18. Кућарина – 1.640 д.
240. Митровић Сава (1877-), звани Ућукало, књиговођа
- Краља Александра 19. Кућарина – 3.300 д.
241. Вуксановић Милутина Јанко (1907-1998), столар,
-Краља Александра 20. Кућарина – 2.060 д.
242. Топаловић Јована Добросав (1909-), индустријалац
- Краља Александра 21. Кућарина – 2.060 д.
243. Топаловић Јована Тихомир (1906-), звани Тика, индустр.
- Краља Александра 21а. Кућарина – 2.060 д.
244. Чајетинац Милена (1863-1943),
- Краља Александра 22. Кућарина – 820 д.
245. Бранковић Бранко, трговац
- Краља Александра 23. Кућарина – 3.320 д.
246. Николић Милорада Милован
- Краља Александра 24. Кућарина – 2.480 д.
247. Радоњић Живадин (1903-1943), трговац
- Краља Александра 26. Кућарина – 2.500 д.
248. Ђорђевић Љубомира Ђорђе (1905-), трговац
- Краља Александра 27. Кућарина – 1.240 д.
- Кнез-Михаилова 22. Кућарина – 2.480 д.
249. Вељовић Марко, машиниста Електричне централе
- Краља Александра 28. Кућарина – 2.470 д.

250. Пантовић Радисав (1869-1922), пекар
- Краља Александра 31. Кућарина – 820 д.
251. Стојановић Љубе Здравко, хлебар
- Краља Александра 35. Кућарина – 1.640 д.
252. Радовановић Љубомир и Живка
- Краља Александра 36. Кућарина – 2.060 д.
253. Милутиновић Душан (1909-1983), звани Ђурић, опанчар
- Краља Александра 37. Кућарина – 2.520 д.
- Љубостињска 6. Кућарина – 2.480 д.
- Љубостињска 14. Кућарина – 3.280 д.
- Љубостињска 27. Кућарина – 2.460 д.
- Љубостињска бб. Кућарина – 4.100 д.
254. Радовановић Љубомир и Живка
- Краља Александра 39. Кућарина – 2.470 д.
255. Радовановић Љубомир и Живка
- Краља Александра 41. Кућарина – 2.120 д.
256. Вучетић Милисав, трговац
- Краља Александра 43. Кућарина – 1.300 д.
257. Вучковић Влада
- Краља Александра бб. Кућарина – 2.480 д.
- Улица Косанчићева (данас Мире Милошевића):*
258. Миладиновић Бранко, Трстеник
- Косанчићева 1. Кућарина – 12.400 д.
259. Цветковић Десимир (1867-1922), звани Мирко, вински трг.
- Косанчићева 2. Кућарина – 1.240 д.
260. Стојаковић Раденко
- Косанчићева 3. Кућарина – 1.340 д.
261. Милићевић Драгољуб (забележен као Драгомир)
- Косанчићева бб. Кућарина – 2.480 д.
262. Живковић Драгослав (можда Драгутин), бравар
- Косанчићева 9. Кућарина – 4.980 д.

263. Белопавловић Глигорије (1850-1923), порезник, и Милан (1861-1925), кондуктер
- Косанчићева (5), завештана тестаментом општини Трстеник. Кућарина – 1.660 д.
264. Матић Радован и Драга
- Косанчићева 7. Кућарина – 630 д.
265. Петровићи браћа, Божидар (1900-1941) и Драгољуб, опанч.
- Косанчићева 8. Кућарина – 672 д.
266. Трифуновић Ј. Вукосава
- Косанчићева 10. Кућарина – 1.820 д.
- Косовска улица (данас Радоја Крсћића):*
267. Јанковић Живојин, трговац, живео је у Врњачкој Бањи
- Косовска 1. Кућарина – 1.660 д
268. Вељовић Војислав, трговац
- Косовска 2. Кућарина – 2.470 д.
269. Милутиновић Милош
- Косовска 3. Кућарина – 2.460 д.
270. Радосављевић Лазара Андреја (1887-), звани Ерац
- Косовска 8. Кућарина – 1.230 д.
271. Јанковић Драгомир
- Косовска 4. Кућарина – 2.500 д.
272. Николић Боривоје, опанчар
- Косовска 5. Кућарина – 660 д.
273. Стевановић Животије (1879-1951), свештеник
- Косовска 5а. Кућарина – 2.480 д.
274. Малићанин Рајко
- Косовска 7. Кућарина – 410 д.
275. Бабић Живојин, трговац
- Косовска 5. Кућарина – 1.660 д.
276. Панајотовић Александар (1892-1929), шнајдер
- Косовска 10. Кућарина – 410 д.

277. Костић Милентије (1892-1945), берберин
- Косовска 12. Кућарина – 820 д.
278. Павловић Радоја Драгољуб (1896-1965), трговац
- Косовска 26б. Кућарина – 410 д.
279. Левићанин Јован
- Косовска 14. Кућарина – 3.080 д.
280. Апостоловић Сретен, из Богдања
- Косовска 18. Кућарина – 1.670 д.
281. Деспотовић Војислав (1905-), трговац
- Косовска 10. Кућарина – 2.460 д.
282. Јовановић Радослав, трговац
- Косовска 19. Кућарина – 1.660 д.
283. Мутавцић Павла Радивоје (1907-), звани Ракица, кафеџија
- Косовска бб. Кућарина – 2.480 д.
284. Петровић Здравко
- Косовска бб. Кућарина – 820 д.
285. Ђорђевић Радисав, обућар
- Косовска 18. Кућарина – 2.774 д.
286. Игњатовић Стојадин, земљорадник
- Косовска бб. Кућарина – 820 д.
287. Стефановић Здравко
- Косовска 26б. Кућарина – 1.000 д.
288. Ђурић Јелица
- Косовска 26б. Кућарина – 410 д.
289. Павловић Зорка и Алекса
- Косовска 26. Кућарина – 1.660 д.
290. Ђурић Павле (1904-), лончар
- Косовска 35. Кућарина – 820 д.
291. Вучић Радосав (1902-1980), винарски трговац
- Косовска 28. Кућарина – 1.230 д.
292. Спасојевић Божица Милан
- Косовска бб. Кућарина – 1.450 д.

293. Гавриловић Радош
- Косовска бб. Кућарина – 492 д.
294. Радосављевић Живојин (1888-1955), пекар
- Косовска 30. Кућарина – 410 д.
295. Митровић Милисав (1904-), трговац
- Косовска бб. Кућарина – 2.480 д.
296. Радивојевић Радош
- Косовска бб. Кућарина – 820 д.
297. Радивојевић Божидар
- Косовска бб. Кућарина – 410 д.
- Љубостињска улица (данас др Радомира Милуновића Муре):*
298. Јанковић Бошка Живојин, трговац
- Љубостињска 2. Кућарина – 1.860 д.
- Косовска 1. Кућарина – 1.660 д.
299. Бранковић Бранко
- Љубостињска 3. Кућарина – 1.920 д.
300. Николић Светозар, трговац
- Љубостињска 4. Кућарина – 5.950 д.
- Обилићева 5. Кућарина – 2.060 д.
301. Радивојевић Божидар (1897-1969), трговац
- Љубостињска 5. Кућарина – 3.300 д.
302. Радовановић Радована Миодраг
- Љубостињска 6. Кућарина – 2.460 д.
303. Стојадиновић Милан (1859-1932), кафеџија
- Љубостињска 7. Кућарина – 3.000 д.
- Љубостињска 51. Кућарина – 2.100 д.
- Богдањска 5. Кућарина – 1.660 д.
304. Милутиновић Душан
- Љубостињска 6. Кућарина – 2.480 д.
305. Петровић Василије (1871-1944), звани Васица, трговац
- Љубостињска 8. Кућарина – 3.100 д.
- Обилићева 2. Кућарина – 4.100 д.

306. Митровић Милисав (1904-1984), трговац
- Љубостињска 9. Кућарина – 2.460 д.
- Косовска бб. Кућарина – 2.480 д.
307. Милутиновић Благоје (1905-), кројач
- Љубостињска 9а. Кућарина – 3.690 д.
308. Клисарић Мијат (1887), обућар
- Љубостињска 10. Кућарина – 5.560 д.
- Браће Југовића 10. Кућарина – 2.480 д.
309. Дуњић Добривоје (1895-1924), седлар
- Љубостињска 11. Кућарина – 1.860 д.
310. Копрелијан Пенијамин (1887-), трг. кафом и зачинима
- Љубостињска 12. Кућарина – 5.740 д.
311. Вукчевић Тодор, трговац,
- Љубостињска 13. Кућарина – 1.660 д.
312. Милутиновић Милош, касапин
- Љубостињска 13. Кућарина – 1.860 д.
313. Милутиновић Душан, опанчар
- Љубостињска 14. Кућарина – 3.280 д.
314. Јаћовић Божидар, опанчар
- Љубостињска 15. Кућарина – 2.480 д.
315. Милосављевић Исидор, винарски трговац
- Љубостињска 16. Кућарина – 4.100 д.
316. Томић Витомир
- Љубостињска 17. Кућарина – 2.232 д.
317. Милосављевић Исидор, винарски трговац
- Љубостињска 18. Кућарина – 2.500 д.
318. Ђорђевић Недељко (1865-1947), звани Неша, кафеџија
- Љубостињска 19. Кућарина – 4.100 д.
- Краља Александра 2. Кућарина – 3.280 д.
319. Микић Василије, трговац
- Љубостињска 20. Кућарина – 3.200 д.

320. Хинић Никола (1885-), опанчар и кафеџија
- Љубостињска 21. Кућарина – 5.960 д.
321. Јовановић Радоје и Стамена
- Љубостињска 23. Кућарина – 3.720 д.
322. Брадићи (браћа), трговци
- Љубостињска 24. Кућарина – 5.040 д.
323. Љутовац Радоје (1887-1968), звани Рака, трг. и кафеџија
- Љубостињска 25. Кућарина – 3.300 д.
324. Лукић Милан (1896-), кафеџија
- Љубостињска 26. Кућарина – 4.100 д.
325. Милутиновић Душан
- Љубостињска 27. Кућарина – 2.460 д.
326. Павловић Момир, трговац
- Љубостињска 27. Кућарина – 6.270 д.
327. Павловић Момир, трговац
- Љубостињска 27а. Кућарина – 5.438 д.
328. Ристић Владан (1916-), кројач
- Љубостињска 28. Кућарина – 9.860 д.
329. Аћимовић Стана, удовица Павла, хлебара,
- Љубостињска 29. Кућарина – 8.040 д.
- Цара Лазара 17. Кућарина – 1.640 д.
- Цара Лазара 19. Кућарина – 2.460 д.
330. Стојановић Ђорђа Сокол, лончар
- Љубостињска 30. Кућарина – 1.660 д.
331. Ђорђевић Живан (1903-1943), берберин
- Љубостињска 31. Кућарина – 1.230 д.
332. Тодоровић Драгомир
- Љубостињска 31а. Кућарина – 1.860 д.
333. Брадићи браћа (Бранислав и Љубомир)
- Љубостињска 31а. Кућарина – 2.460 д.
334. Стевановић Владимир, пекар
- Љубостињска 34. Кућарина – 4.100 д.

335. Градиштанац-Јовановић Милица, кафеџија
- Љубостињска 36. Кућарина – 4.960 д.
336. Живановић Мика
- Љубостињска 37. Кућарина – 2.460 д.
337. Васиљевић Благоје (1873-1934), трговац и банкар, супруга Станка
- Љубостињска 38. Кућарина – 3.960 д.
- Врњачка 12. Кућарина – 2.080 д.
- Кућа у Браће Југовића 9. Кућарина – 1.660 д.
- Трговинска радња, Кнез-Михаилова 2. Кућарина – 2.870 д.
338. Милутиновић Душан, обућар
- Љубостињска бб. Кућарина – 4.100 д.
339. Маринковић Апостол, гостионичар
- Кафана „Гружа“, Љубостињска 39. Кућарина – 6.600 д.
340. Марисављевић Данило (1890-), трговац и рентијер
- Љубостињска 41. Кућарина – 9.580 д.
341. Момчиловић Божидар и Драг.
- Љубостињска 42. Кућарина – 1.000 д.
342. Јаћовић Божидар
- Љубостињска 43. Кућарина – 2.880 д.
343. Марисављевић Душан, трговац и индустријалац
- Љубостињска 44. Кућарина – 3.300 д.
- Вашариште бб. Кућарина – 5.740 д. (Мануфактура кожне галантерије)
344. Радивојевић Вукоман, трговац
- Љубостињска 44. Кућарина – 2.060 д.
345. Кузмановић Методије, бојација
- Љубостињска 45. Кућарина – 2.460 д.
346. Ристић Миладин (1890-1965), гостионичар
- Љубостињска 46. Кућарина – 4.900 д. (кафана „Пролеће“)
347. Јовановић Милић
- Љубостињска 47. Кућарина – 3.300 д.

348. Крен и Станковић
- Љубостињска 48. Кућарина - 1.660 д.
349. Настић Михајло (1881-1967), трговац
- Љубостињска 49. Кућарина – 1.660 д.
350. Стојадиновић Милана Добривоје
- Љубостињска 51. Кућарина – 2.100 д.
- Моравска улица (данас Косовска):*
351. Симо(но)вић Вељко (1873-1924), пекар
- Моравска 1. Кућарина - 820 д.
352. Радивојевић Вукоман (1881-1960), трговац
- Моравска 2. Кућарина – 6.660 д.
- Љубостињска 44. Кућарина – 2.060 д. (кафана)
353. Стојаковић Раденко, кафеџија и хотелијер
- Моравска 2. Кућарина – 3.300 д.
354. Чомић Ђорђе (1879-1943), кафеџија
- Моравска 2. Кућарина – 1.230 д.
355. Савковић Роса
- Моравска 3. Кућарина – 1.230 д.
356. Милуновић Милоја Миладин (1903-), ковач
- Моравска 4. Кућарина – 1.660 д.
357. Милутиновић Јевросима
- Моравска 5. Кућарина – 2.490 д.
358. Лазаревић Драгомир
- Моравска 6. Кућарина – 2.060 д.
359. Тодоровић Драгомир, ковач
- Моравска 6. Кућарина – 2.890 д.
360. Милосављевић Исидор
- Моравска 8. Кућарина – 8.640 д. (магаза)
361. Миленковић Ђ. Милан
- Моравска 9. Кућарина – 820 д.
362. Миленковић Ј. Милен
- Моравска 10. Кућарина – 1.230 д.

363. Петрашиновић Перса
- Моравска 11. Кућарина – 2.080 д.

364. Поповић Риста, железничар,
- Моравска 12. Кућарина – 820 д.

365. Косовљанин Михајло АД
- Моравска 13. Кућарина – 3.360 д.

366. Мирић Милосав, трговац
- Моравска 16. Кућарина – 3.300 д.

367. Радовановић Миленко, трговац
- Моравска 18. Кућарина – 2.080 д.

Обилићева улица:

368. Поповић Драгутин (1868-1943), професор
- Обилићева 1. Кућарина – 1.660 д.

369. Петровић Василије
- Обилићева 2. Кућарина – 4.100 д.

370. Поповић Драгутина Живојин (1903-1980), правник
- Обилићева 3. Кућарина – 2.460 д.

371. Живковић Танасија Мил(ен)ка,
- Обилићева 4. Кућарина – 1.980 д.

372. Николић Светозар
- Обилићева 5. Кућарина – 2.060 д.

373. Мицић Радоје
- Обилићева 6. Кућарина – 3.100 д.

374. Тодоровић Драгомир и ортак
- Обилићева 7. Кућарина – 2.460 д.

375. Ранковић Добривоје (1899-1946), железничар
- Обилићева 7. Кућарина – 4.100 д.

376. Богојевић Марко, учитељ
- Обилићева 8. Кућарина – 1.660 д.

377. Ђурђевић Витомир
- Обилићева 10. Кућарина – 2.460 д.

378. Мирић Милосав, трговац
- Обилићева 12. Кућарина – 2.460 д.

Улица преко пруге:

379. Димитријевић Алекса
- Преко пруге 1. Кућарина – 2.320 д.
380. Димитријевић Славко (1907-), хлебар
- Преко пруге 2. Кућарина – 2.320 д.
381. Миленковић Хранислав
- Преко пруге 3. Кућарина – 1.920 д.
382. Андоновић Драгољуба Загорка
- Преко пруге 6. Кућарина – 410 д.
383. Максимовић Т. Љубинка
- Преко пруге 7. Кућарина – 1.660 д.
384. Бабић Јелисавета
- Преко пруге бб. Кућарина – 1.000 д.

Улица Тиршова (данас Милана Рајчевића):

385. Петковић Тодор, трговац
- Тиршова 1. Кућарина – 3.940 д.
386. Гајић Богдан, трговац
- Тиршова 2. Кућарина – 2.460 д.
387. Илић Љубинко (1907-1981), звани Џорлић, обућар
- Тиршова 3. Кућарина – 2.460 д.
388. Трифуновић Радојка
- Тиршова 5. Кућарина – 1.660 д.
389. Белић Миодраг (1905-1937), абација
- Тиршова 4. Кућарина – 2.460 д.
390. Обрадовић Владан (1910-), трговац
- Тиршова 6а. Кућарина – 2.060 д.
391. Јовановић Добросава Анка, трговац
- Тиршова 7. Кућарина – 2.500 д.

392. Антић Стојан (1874-1974), књиговођа Привредне банке
- Тиршова 9. Кућарина – 2.460 д.

393. Стефановић Милутин (1900), звани Цане, наставник
- Тиршова 10. Кућарина – 1.640 д.

Улица Хајдук-Велкова (данас Живагина Апостоливића):

394. Радојичић Младена Момир
- Хајдук-Велкова 1. Кућарина – 3.300 д.

395. Антић Бошка Благоје (1904-1960), звани Блажа, књижар
- Хајдук-Велкова 2. Кућарина – 1.640 д.

396. Петронијевић Радосава (1898-1943)
- Хајдук-Велкова бб. Кућарина – 1.640 д.

397. Печић Радосава Рафаило (1910-), келнер
- Хајдук-Велкова 2. Кућарина – 1.230 д.

398. Недељковић Милева
- Хајдук-Велкова 3. Кућарина – 1.230 д.

399. Вукосављевић Даринка
- Хајдук-Велкова 3а. Кућарина – 660 д.

400. Ђурђевић Његош (1900-), трговац, књижар
- Хајдук-Велкова 4. Кућарина – 820 д.

401. Егерић Илија (1865-1935), трговац
- Хајдук-Велкова 7. Кућарина – 1.320 д.

402. Јанковић Божа и брат Душан
- Хајдук-Велкова бб. Кућарина – 1.640 д.

403. Секулић Винка
- Хајдук-Велкова 6а. Кућарина – 2.500 д.

404. Вучковић Милорад, колар
- Хајдук-Велкова 12. Кућарина – 1.640 д.

405. Крунић Александар (1891-), столар
- Хајдук-Велкова 14. Кућарина – 820 д.

406. Апостоливић Милосав, пољопривредник
- Хајдук-Велкова 9. Кућарина – 2.480 д.
- Хајдук-Велкова 10. Кућарина – 2.460 д.

407. Апостоловић Милосав
- Хајдук-Вељкова 10. Кућарина – 2.460 д.
408. Анђелковић Предраг, поткивач
- Хајдук-Вељкова 20. Кућарина – 1.170 д.
409. Ђурић Д. Ленка
- Хајдук-Вељкова бб. Кућарина – 660 д.
410. Расинац Милан (1912-), абација
- Хајдук-Вељкова бб. Кућарина – 660 д.
411. Томић Светислав
- Хајдук-Вељкова бб. Кућарина – 1.660 д.
412. Павловић Зора
- Хајдук-Вељкова бб. Кућарина – 2.460 д.
- Улица цара Лазара (данас царице Милице):*
413. Катић Милица (1882-1961), удовица Сретена
- Цара Лазара 1. Кућарина – 4.200 д.
- Кнез-Михаилова 4. Кућарина – 4.920 д.
414. Ђорђевић Станка, удова Милана, фризерка
- Цара Лазара 2. Кућарина – 3.300 д.
415. Радић Огњан, обућар
- Кућа у Цара Лазара 3. Кућарина – 3.360 д.
416. Илић Добривоје (1887-), опанчар
- Цара Лазара 4. Кућарина – 1.980 д.
417. Агатоновић Милета (1880-), поштар
- Цара Лазара 5. Кућарина – 820 д.
418. Јаковљевић Лепосава, удовоца Јована, општинског писара
- Цара Лазара 6. Кућарина – 1.660 д.
419. Малићанин Милун (1861-1926), трговац и синови Милан и Милош и Ненад
- Цара Лазара 7. Кућарина – 4.100 д. (дом Малићана)
- Кнез-Михаилова 11. Кућарина – 1.660 д.
420. Миловановић Перса
- Цара Лазара 8. Кућарина – 2.060 д.

421. Обрадовић Ранко (1869-1942), трговац и банкар
- Цара Лазара 9. Кућарина – 7.450 д.
422. Милетић Василија Миодраг (1909-), правник
- Цара Лазара 10. Кућарина – 4.560 д.
423. Спасојевић Бранко, трговац
- Цара Лазара 11. Кућарина – 660 д.
424. Миладиновић Милан, трговац
- Цара Лазара 12. Кућарина – 6.180 д.
425. Арнаутовић Драгомир (1883-1944), железнички инжењер
- Цара Лазара 14. Кућарина – 1.890 д.
426. Петковић Тодор, трговац
- Цара Лазара 16. Кућарина – 4.100 д.
427. Здравковић Драгослав, трговац
- Кућа у Цара Лазара 17. Кућарина – 1.230 д.
428. Аћимовић Стана
- Цара Лазара 17. Кућарина – 1.640 д.
429. Ступљанин Николе Љубомир, трговац
- Цара Лазара 18. Кућарина – 1.860 д.
430. Аћимовић Стана
- Цара Лазара 19. Кућарина – 2.460 д.
431. Милосављевић Петра Миодраг (1911-), воскар
- Цара Лазара 20. Кућарина – 820 д.
432. Ђорђевић Милица, звана Чобаница
- Цара Лазара 21. Кућарина – 990 д.
433. Рајчевић Богдана Радисав, железничар
- Цара Лазара 21. Кућарина – 820 д.
434. Малићанин Драгољуб (1871-1939), трговац
- Цара Лазара 23. Кућарина – 2.460 д.
435. Радосављевић Василије (1879-1928), пекар
- Цара Лазара 24. Кућарина – 2.060 д. (наследно сестрић
Славко Петровић Пилац)
- Кућа у Богдањској бб. Кућарина – 1.230 д.

436. Ристић Милан (1887-), гостионичар
- Цара Лазара 25. Кућарина – 1.500 д. (кафана „Таково“)
437. Милосављевић Исидор
- Цара Лазара 26. Кућарина – 5.000 д.
438. Митровић Марка Момчило, винарски трговац
- Цара Лазара 28. Кућарина – 4.100 д. (винарски подрум)
439. Милуновић Милутин, пољопривредник
- Цара Лазара 33. Кућарина – 820 д.
440. Јовановић Никола (1878-1960), водник жандармерије
- Цара Лазара бб. Кућарина – 820 д.
441. Печић Милоје
- Цара Лазара бб. Кућарина – 520 д.

V НАСЕЉА И СТАНОВНИШТВО ТРСТЕНИЧКОГ СРЕЗА

	1921.	1931. (1948)
1. БОГДАЊЕ	814	1.065
2. БРЕЗОВИЦА		
Брезовица	647	759
Стублица	311	298
3. ЧАИРИ		
Чаири	441	606
Горња	418	574
Црнишава	391	537
Осаоница		
4. ДУБЉЕ		
Дубље	334	453
Попина	277	375
5. ЈАСИКОВИЦА		
Бучје	662	778
Јасиковица	754	886
Камењача	270	317
6. ЉУБОСТИЊА		
Грабовац	463	608
Планиница	245	322
Прњавор	146	192
Лободер	290	338
Лозна	283	372
Угљарево	351	461
7. МАЛА СУГУБИНА		
Божуревац	365	422
Мала Сугубина	426	492
Рујишник	531	613
8. МИЈАЛОВАЦ	533	656
9. МЕДВЕЂА	3.180	3.249
10. МИЛУТОВАЦ		
Милутовац	1.699	1.871
Страгари	514	566
11. НОВО СЕЛО	2.105	3.005
12. ОЦАЦИ		
Доња Црнишава	338	419
Горњи Рибник	311	385
Оцаци	1.259	1.116

13.	ОМАШНИЦА		
	Голубовац	284	270
	Горња	1.359	1.290
	Омашница	480	556
	Доња	462	437
	Омашница		
	Тоболац		
14.	ПОЧЕКОВИНА		
	Лопаш	620	960
	Почековина	550	798
	Доњи Рибник	130	189
	Стари Трстеник	520	753
15.	РАЈИНАЦ		
	Доњи Дубич	230	267
	Рајинац	479	558
16.	Станишинци	562	731
17.	СТОПАЊА		
	Бресно Поље	579	739
	Стопања	822	1.051
18.	ТРСТЕНИК		
19.	ВЕЛИКА ДРЕНОВА		
	Селиште	828	960
	Велика Дренова	2.520	2.923
20.	ВЕЛУЋЕ		
	Округлица	265	306
	Пасјак	96	110
	Риђевштица	645	798
	Велуће	269	334
21.	ВРЊЦИ	2.363	2.031
	Руђинци		
	Врњачка Бања		
	Врњци		
22.	ПОЉНА (од 1927)		
	Мала Дренова	450	496
	Пољна	1.142	1.445
23.	РИЉАЦ (од 1927)	835	990
	СРЕЗ ТРСТЕНИК	32.629	46.226

*Ликови,
йризори,
йредели*

ГЛАВА I – КРАЈ АПОКАЛИПСЕ (ОСЛОБОЂЕЊЕ)

Улица цара Душана пре почетка изградње хошела „Јагран“ и „Тоџаловић“

Поглед на Трстеник из авиона око 1930. године

Мост преко Мораве саграђен 1899. године заузимањем народног посланика Васа Анђелковића, вође Напредњачке странке у Трстенику и наклоношћу краља Александра Обреновића и краљице Драге

У ноћи 24-25. октобра 1915. године страховитна експлозија је осветлила кровове Трстеника и пошресла град из шемеља и извозена крила Васиног моста пала су у Мораву... Мост је, наводно, срушио официр Војске Србије, Ристо Тохол, да спречи насипување аустроугарске војске

Аустроугарски војници на Железничкој станици пред повлачењем из Трстеника

Дом председника општинe, Светислава Каџића, у Трстенику

Разгледница трстеничке царшије са дућанима и ћеџенима почетком XX века

Сирочарски шртовац, Тодор Пејковић, и сиротица му Лјилосава, рођена Аћимовић, дугогодишња председница Кола српских сесћара у Трстенику, нису имали деце, али су давали пример у добројворном раду. Прихватали су и васпитавали рајину сирочад

Дом воскара Миодрага Милосављевића, сина немачког рајног заробљеника у Првом светском рату, Пејра, а који је Милица Јанковић описала у причи „Сирочићи“

Дом Радојке Аџић-Лазовић који је саградио њен деда по мајци, Сава Јовановић, у којој је књижевница Милица Јанковић написала приче „Сирочићи“

Цвеће за прекаљене солунце са шлемовима који су први ушли у слободни Трстеник 19. октобра 1918. године после три године окупације. Снимак поред куће пртвоза Свећозара Брадића у Трстенику

*Милица Јовановић-Градишћанац, моравска сирена, у време када је подијинуло једно крило
моста на почешку обнове (снимак Живојина Појовића)*

*Др Миодраг Ибровац, на гробу браће Предрага (1886-1916) у бившем заробљеничком
лојору, Нађмеђеру*

ГЛАВА II – ОБНОВА

Улица кнеза Михаила после Великој рајџа – на левој страни је кафана „Мораваци“, а на десној страни „Европид“, вероватно саграђене по нацртима врњачкој архиепископе, Франца Виншера, у „чешком стилу“ који је у Србију донео Јан Неволе, архиепископ Каштан-Мишиној здања Велике школе у Београду (Београдској универзитету)

Улица Љубосињска (раније Моравска) пре изградње хошела „Тојаловић“ (на ујлу)
била је испуњена преишежно занайским радњама

„Дизање поја“ на згради хоћела „Јагран“ 1923. године који је саградио кафеџија Рагенко Сјојаковић из Мале Дренове по повраћку из Великој раји (сјоји крај слемена са шеширом на глави). Он је својим рукама ископао илину на Вашаришћу, осушио на сунцу и ископао три банкеша цигле за ово здање и саградио хоћел „Јагран“ 1926. године на плацу кувљеном од свој тазде, Крсмана Симића. Хоћел „Јагран“ су му после Другој светској раји конфисковале народне власти и Рагенко Сјојаковић је од тој губишћа пресвиснуо као људи сиромас

Женска подружница и Коло српских сесџара у Трсџенику су дале велики доџринос васџиџању и образовању женске деце и омладине

Трсџеничка женска подружница џод воџсџивом Лейосаве Пеџковиџ је обезбедила изџрадњу Женске занџџске школе у Трсџенику и џоџџору краџице Марије Караџорџевиџ

*Трстенички обућари су прослављали своју славу свечано, са сујрујама и децом.
Горе у средини, дрка са белом марамицом у цеју, је кројач Бошко Савић као јоси.
Десно до њега банкар Сава Мишровић Ућукало*

*Три Васе Анђелковића са електричним сијубом за развод мреже и трансформатором
око 1922. године*

*Милева са кћерима Каџарином,
Даринком и рано преминулом
Браниславом*

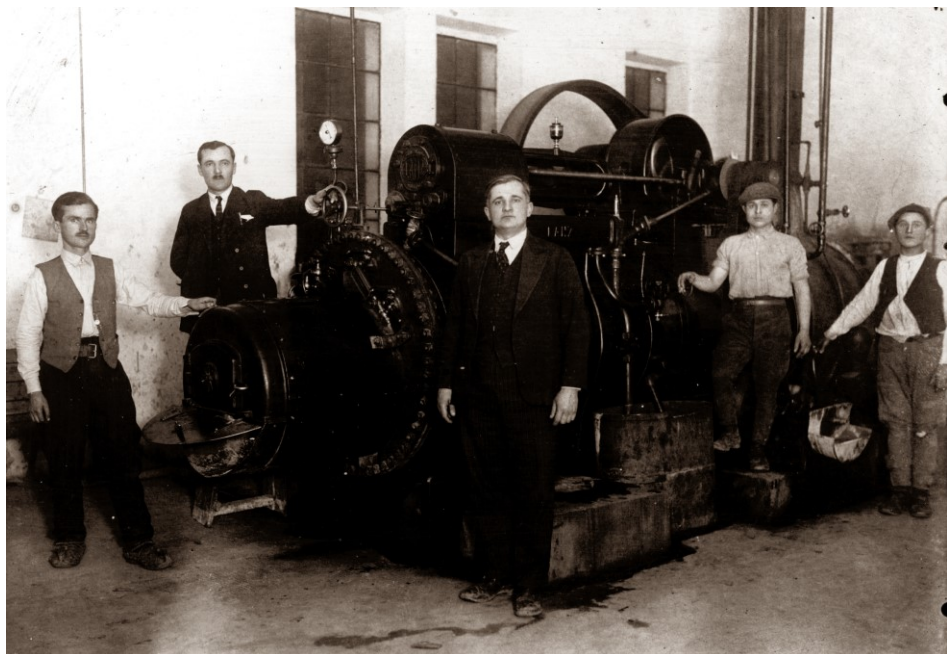
*Василије и Милева са зетом Ђорђем
Бошковићем и кћерком Каџарином*

*Кућа Васа Анђелковића
(срушена 1960. године)*

*Василије-Васа Анђелковић
и унук Раде Сјанишић*

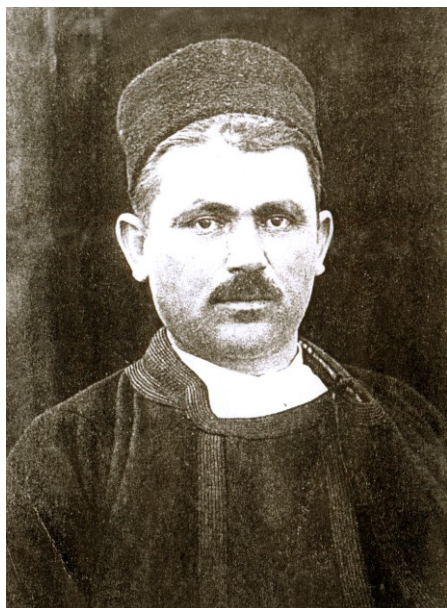

Електрична централа у Трстенику – Сава Ивановић, Марко Вељовић и Серије Кулик

Управни одбор Трговачке банке Трстеник 1925. године: председник Благоје Васиљевић, потпредседник Божидар Јаховић, књиовођа Сава Мишровић Ућукало, чланови: Вучко Миленковић, Лазар Аћимовић, Миленко Радовановић, Божидар Пећирашиновић, Ђорђе Радосављевић, Светозар Николић и Огњан Радић

ГЛАВА III – ПОЛИТИЧКА ПРЕВИРАЊА

*Александар-Така Додић, народни посланик
(из породичног архива Каје Додић)*

*Светислав Кајић, први председник
оштинске Трстенике*

*Дражућин Јовановић Луне, председник
Демократске странке среза, народни
посланик*

*Сава Мишiroвић Укушало,
председник оштинске Трстенике
1935-1936.*

ГЛАВА IV – ОСНОВНО ШКОЛСТВО

Зграда Основне школе „Свети Сава“, а касније и Грађанске школе у Трстенику

Ученици Основне школе „Свети Сава“ у Трстенику

Цветиш 1932. године

Ученици у Горњем Рибнику око 1928. године са учитељем Владом Лайчевићем, покрећачем подухвата за преображај села и изградње задужбине чесме „Краљевац“

ГЛАВА V – ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

За време прославе Сјасовдана у цркви Свеће Тројице у Трсџенику

*Певачко друштво „Бошко Јуџовић“ непосредно после Великој раја са дириџентом
Иваном Веденским*

Прослава Српске нове године са музичарима из Старе Чаршије који свирају седећи у снегу

Прослава занайтске славе, Светиої Саве 1927. године – Доле седе: Бранко Мишировић Беља, Дојчин Савић, Сига Милосављевић, нејознаї, Милан Ристић, власник „Такова“, нејознаї, Тодор Пешиковић, музичар. Горе десно крај враиша – Миладин Ристић, власник ѿивнице „Пролеће“

Испред старе зграде Ойштинe и нової здања Срескої начелства

Прейшаканє вина и ракије за кафану „Европа“

*Тршњенички шетриши, калфе и шрљовачки помоћници радо су слободно време
провођили у причању шала и досетњи уз карће на Васином мосту док их је
служио келнер из кафане „Пролеће“*

Годишња скупиштина синдикалне подружнице обућара и кројача 1934. године

Са балкона хоћела „Тоџаловић“ су њочињала њолиџичка џирвења

Кандигаџи за народне њосланике су се обраћали џласачима са балкона хоћела „Тоџаловић“ и „Јагран“, а касније и са балкона Среској начелсџива

ГЛАВА VI – ТРГОВИНА

Постављање нової излоїа на шрїовини Божидара Јанковића (сїјоји са сїјране са качкеїшом на їави). У средини сїјоји наследник Драїомир Јанковић, звани Бошкић

Дом Божидара Јанковића на улу Хајдук-Вељкове и Улице браће Јуџовића са мансардом и балконом са кога се ошвара поглед на долину Мораве и брдо Вејшеник са виноградама

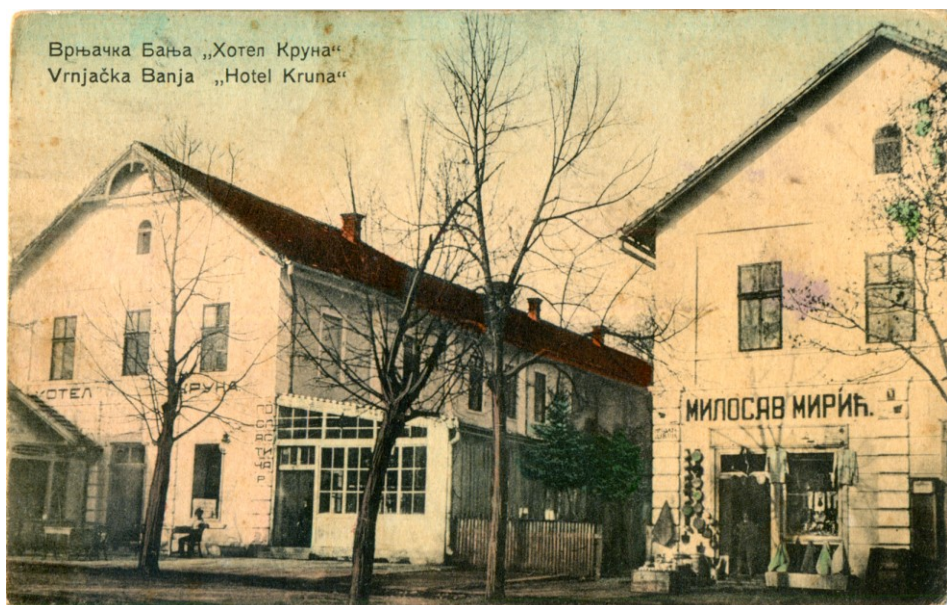
Трговина Бошка Јанковића (зграда са сирајом) у Кнез-Михаиловој улици

Породица шїрїовца Милосава Мирића и суйруїе му Каїшарине

Сахрана Милосава Мирића 24. аїрила 1928. їодине

Хоћел „Круна“ у Врњачкој Бањи, власништво Васа Анђелковића и вила „Мирић“

Дом шировца Пејтра Стојадиновића, који је наследила његова кћер, Зора, удаћа за банкара Драгомира Мирића

Боташ изложи робе за домаћинство у продавници трговца Стевана Правдића: кофе, балони, меџле, лонци и шерџе, конојци и фењери, млинови за кафу, ојанци и обојци...

Трговина „Маша Миладиновић и синови“ поред разноврсне робе продавала је и дуван и шибице, шаксене марке и харџије од вредности, кувала и продавала храну и жићарске производе. Ова фирма је држала и кафану „Балкан“

*Продавница индустријске обуће фабрике „Башиа“ из Борова
у Трстенику – први продавац био је Радоје Радосављевић*

ГЛАВА VII – ЗАНАТСТВО

Изложба илеџарских радова Занайске школе

*Женска занайска школа (на њлацу који су њоклонили Женској њодружници
Лейосава и Тодор Пеџковић) изграђена добротворним ѡрилоом краљице Марије
и грућих дародаваца 1928. године*

Воденични каменови из Појине и Дубља сјремни за ошћремање обновљеном железницом до ђарних млинова, али и зајрејама до ђланинских воденица пошочара

Теретни мађацин Железничке стјанице у Трсјенику за ђријем и слање ђршовачке и занатјске робе

Радници мајстора и син Влада
Николе Хинића из Гостеника 1929. год.

1. ЛАЗАР 2. БЛАНКА 3. СВЕТИСЛАВ 4. ДАНИЛО 5. ЂОРЂЕ
6. ФРАНЉО 7. БУДА 8. ЂУРА

Обућарска радионица Николе Хинића 1929. године

У обућарској радионици Божидара Јаћковића

Казанџије и лимари су њавили бубњаре за сиротињу и шиореше за домаћинства

Курс шивења на машинама „Синџер“ у Трстенику из 1933. године

Породица касайина Милије и Јоване Савић Сішоје: касайин Блаіоје са суіруіом Бисенијом, пекар Дојчин са суіруіом Каішарином и месар Василије са суіруіом Милевом

Пекар Дојчин Савић са својим калфама (око 1920. године)

ГЛАВА VIII – УГОСТИТЕЉСТВО

Оријашке бачве за вино које је за кафецију Раденка Стојаковића урадио инжињер Винко Доленац 1940. године. На слици мајстор Винко (у кецељи) у друштву енолога Драгана Стојаковића и помоћника мајстора и непознатој жандарма

Улица цара Душана – фијакер и аутомобил спреми да возе јосије из кафана „Јагран“ и „Тојаловић“

Унутрашњост кафе „Јадран“ пред дочек Српске нове године

Госћи кафе „Гружа“ испред илакаша са најавом музичке кавеле

ГЛАВА IX – ДРЖАВНЕ И ДРУШТВЕНЕ УСТАНОВЕ

Пошта у Трстенику 1918-1945. године

На Железничкој станици у Трстенику

ГЛАВА X

*Председник ошшћине, Милан Малићанин (са ћеркицама Каћарином и Вером)
у друшћиву среској начелника, Радомира Јојића, и одборника 1932. године*

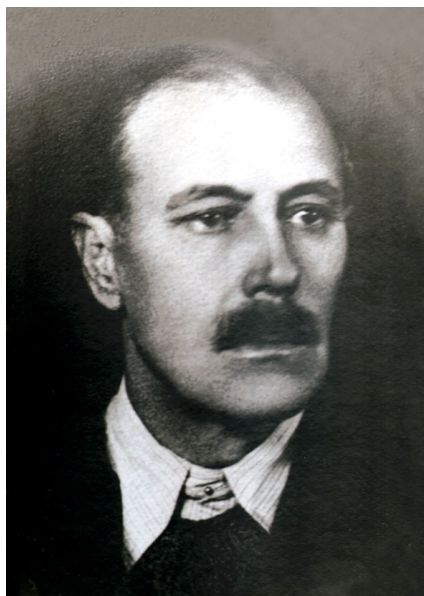
*Срески суд у Трстћенику око 1940. године – у средини седи председник Среској суда,
Милорад Тасић. Лево од њега судије Никола Левћовић и Живојин Појовић*

Освећење парка „Карл Лине“ код Западне Мораве на Божијављење

Сава Мишровић Ушукало са члановима Демокрајске сјранке на ђурђевданском уранку шрсјеничких шрјоваца, занайлија, ујосјишјеља и чиновника у Љубосјињи 1932. јодине

*Радоје Раишајац, председник
општинe Велика Дренова*

*Добросав Раишајац, помоћник
министра грађевине*

Хоћел „Сошировић“ у Врњачкој Бањи

Вила „Градишћанац“ у Врњачкој Бањи припала је Злаћи, сусрузи др Дојића

Пуковник у пензији, Владимир Тимошијевић (у позним годинама), са сусрујом Насијасијом и синовима Боривојем и Миланом и кћеркама Вуком и Борком (из породичној албума Борке Стирашијимировић)

ГЛАВА XI – СЛОВЕНСКО СОКОЛСТВО

*Бојдан Гордић, војвода јочки
1941. године, први сјарешина
„Сокола“ среза трсјеничкој
и Удружења четника*

*Трајање за вишешким идеалом неумрле
љубави: сјаишу на гробу рано преминуле
Видосаве Гордић, рад радионице из Фиренце,
на Сјаром гробљу у Трсјенику*

Трсјенички соколи са својим сјарешином, Ранком Појовићем

Ранко Појовић, саргента
тршеничких „Сокола“

Чланска картица Соколског друштва
Славка Пејчевића из Тршеника

Тршеничка гимнастичка секција „Сокола“ на припреми за Соколски слет

Старешина Ранко Појовић са женским делом „Сокола“ у Љубостињи

Соколски слет на Вашаришту

ГЛАВА XII – ПОТРЕСИ ДРЖАВНОГ ЈЕДИНСТВА

Сировод на сахрани војводе Лунеша 4. јула 1932. године

Ојело Драгушина Јовановића Лунеша у Врњачкој Бањи 4. јула 1932. године

Срески суд око 1935. године – У средини седе председник Среског суда, Драгољуб Бркић, изнад њега судија Живојин Појовић, а лево од председника, судија Миодраг Тасић. Први на десној страни горе је писар Никола Пејровић Ширија (из породичне архиве Драшка Појовића)

Момир Парађанин из Пољне био је судија у Приштини (на слици са судским колеџијумом), а поштом управник Казнионе у Сремској Митровици

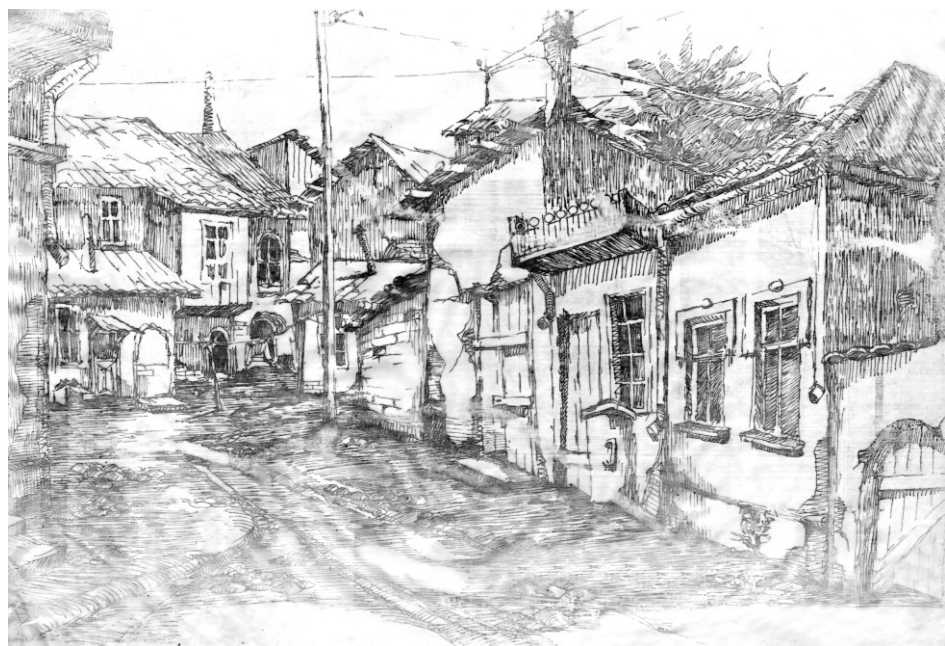
СК „Хајдук“ Трстеник, јул 1930. године. — слева стоје: Ђорђе-Ђока Ђурић, Љубомир-Љубиша Вукадиновић, Младен-Цара Пећировић, Милош-Миша Малићанин, Миодраг-Мија Милосављевић (звани Ђаво), Драгомир-Драган Јанковић (Бошкић), Никола-Ница Книћанин и Радомир-Раде Перчевић. Доле клече слева: Божидар-Божа Пећировић, Јован-Јова Симић и Милан Гилић. Горѣ стоје у цивилним оделима слева: Милош Марковић (Моравец), Бора Тимоћичевић и Пећар-Пера Каћић

СК „Јуѣ Боѣдан“ — „Цар Лазар“ (Крушевац) — 9:0, 28. јул 1940. године. Слева: Драгомир-Драђа Радосављевић, Никола-Ница Книћанин, Александар Анђелковић Аѣа-Вики, Боривоје Симић Бора-Сиѣа, Миодраг Савић Циѣеран (иѣрач-ѣосѣ рођен у Параћину, иѣрао за СК „Јуѣославију“ Беоѣрад), Миомир-Миле Раѣовановић Галама, Владислав Јовановић мали Влада, Будимир-Буда Влашковић, Свеѣислав-Свеѣа Јовановић, Драѣослав Клисарић Драѣан-Клире (иѣрач „БАСК“ Беоѣрад) и клечи ѣолман Милораѣ Раѣуловић Мика-Даба (из архива Десимира Поѣовића)

Архитектура Василије Петровић – Житни штр

Василије Петровић – Двориште занатлија „Ардунa“

ГЛАВА XIII – ЗДРАВСТВО

Др Сава Станојевић

Др Љубодраг Борић

Др Душан Радић

Др Радомир Љубић

Апошека мр Љубице и Драгољуба Ивковића подијнућа на месцу апошеке мр Свешозара Трајковића

Љубомир Симоновић – Исјред кафане „Таково“ Милана Рисџића

ГЛАВА XIV – ЛУЧОНОШЕ ПРОСВЕТЕ

Проф. др Срећен Аџић

Академик др Миодраг Ибровић

Јован Ивановић Горски

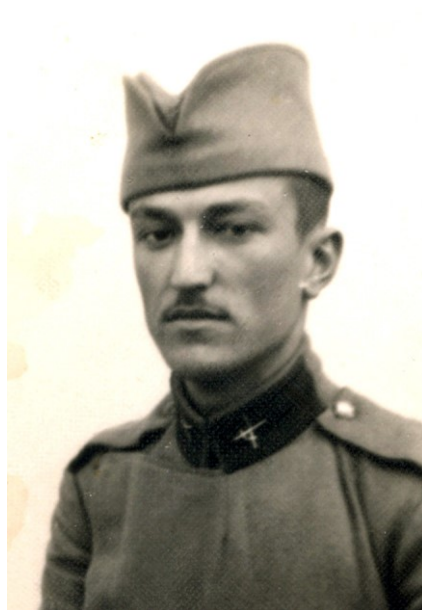

Милица Јанковић

ГЛАВА XV – НОВИНАРИ, СВЕДОЦИ ВРЕМЕНА

Алекса Камашевић, уредник листића
„Југославија“ и дописник „Полићике“ из
јирсињеничкој краја

Дражолуб Кајић, студент права,
3. априла 1941. године

Љубомир Вукадиновић, новинар и уредник
сјорјске рубрике „Полићике“

Владислав Сл. Рибникар, директор и
уредник „Полићике“

ГЛАВА XVI – ПОЗОРИШТЕ „ТОПАЛОВИЋ“

Трстеничко ђачко позориште „Напредак“ своје представе је давало у школи и на приредбама у сали кафане „Тојаловић“

Трстеничка ђумачка дружина за време поклада је приказивала уличне представе – омиљена улична представа била је „Дивља свадба“

ГЛАВА XVII – НОВИ НАРАШТАЈИ

*Ученици Основне школе „Свети Сава“ и Грађанске школе „Јован Скерлић“
око 1934. године*

*Ученице Женске занайске школе са наставницама Љубицом Љољић, Драгојлом
Целебџић и Савешом Пећровић, око 1935. године*

Ученици гимназије су усвојили идеје братства, једнакости и слободе и спремношћу да се боре за те идеје у друштву суровог капитализма

Дани друштва и ведрине – ученици испред старе гимназије код цркве Лазарице у Крушевцу (данас Народни музеј) за време одмора марта 1938. године, нису слушали да их за три године стиже пакао ратне стихије

Општински одбор Трстеника из 1936. године – седе: Јован Левићанин, штрџовац, Војислав Бурковић, штрџовац, Милан Тодоровић, пошкивач, Драгомир Миленковић, кафеџија, Милош Малићанин, банкар, председник општинске, Исидор Милосављевић, штрџовац, Милан Пејровић, наставник, Бранислав Брадић, штрџовац; стоје: Славко Пејровић, службеник, Рајко Терзић, колар, Драгомир Тодоровић Дража, шлосер и колар, Вишомир Ђурђевић, штрџовац, Ајосиол Маринковић, кафеџија, Милан Лукић, штрџовац, Александар Сишанковић Лаћа, берберин, Ђорђе Ђорђевић, штрџовац, Љубисав Ракић, наставник, Бранко Бранковић, блајајник; горе стоје жандарми: Драгољуб Пејровић, Радомир Чорбић, Тома Јовановић, непознат

Трстеничка омладина је најлепше часове проводио уз романтичне моравске баркароле

ГЛАВА XVIII – ВЕРНИЦИ СРПА И ЧЕКИЋА

Десанка Јовановић-Градишћанац

Драгослав Јовановић Шћанац

Бошко Савић

Дојчин Савић

*Добровољан рад на изрази циље за први Дом Сељачке радне задруге
у Боїдању по уіледу на совјетске колхозе оріанізован 1940. іодіне*

*Учіїељ Живадин Аїосіоловіћ из Боїдања, млінар из Грабовца, Свеїіслав Бабовић, и
маїіуранїї из Пољне, Дамњан Максић 1940. іодіне*

ГЛАВА XIX – СУМРАК КРАЉЕВИНЕ

Предизборна акција за децембарске изборе 1938. године. Пристилице две најјаче странке су носиле транспаренте „Гурај за Мишу“ и „Љуљај за Ђорића“. На челу колоне на белом коњу вођа четничког удружења, Милорад Милосављевић Рога из Велућа

Први артиљерац Војске Краљевине Србије, каплар Радоје Љушовац, шртовац из Тршеника, који је својим шойом оборио први непријатељски авион у Великом рацу 30. септембра 1915. на пријему поводом прославе Дана уједињења 1938. године. Десно од њега – професор Слободан Јовановић, а лево су генерал Петар Живковић и патријарх Гаврило

Епископ Николај 1941. године са монашким сестринством које је предвођено Надеждом Ацић окупили и неговале сирочад када су настале рајне страве

Демонстрације 27. марта 1941. године у Трстенику против присуства Краљевине Југославије Тројном пакту

*Резервисти на војној вежби у Сарајеву на Бадњи дан 1940. године
(снимак Алексе Камашовића)*

Мобилизација војних обвезника априла 1941. године за одбрану Краљевине Југославије

ИЗВОДИ ИЗ РЕЦЕНЗИЈЕ

Станко Бзенић, *Трстеник на Морави (1918-1941)*

Код нас је доста урађено на изучавању политичке, друштвене, социјалне и дипломатске историје Југославије између два светска рата. То нарочито важи за историју радничког (у првом реду комунистичког) покрета. Запостављено је изучавање привредне историје. Своје историје су добили и неки градови од свог настанка до најновијег доба. Када то кажемо, мислимо у првом реду на *Историју Београда* у три обимна тома, коју је написала група најкомпетентнијих аутора. У ред таквих дела спада и *Историја Ужица* у два тома, *Историја Крушевца 1371-1941*, аутора Буде Илића и др. Не сећамо се да је неко написао детаљну и целовиту историју само једног града или дела Србије у периоду између два светска рата. У том погледу, подухват Станка Бзенића је пионирски и заслужује сваку похвалу. Основни текст његовог волюминозног рукописа је подељен на 24 главе које износе 779 страница, а остатак отпада на прилоге.

Откако се бавимо историјском науком за главни задатак рецензента не сматрамо да само треба да хвали рецензирани рад, јер од тога нико нема никакве користи, већ да својим интервенцијама допринесе побољшању квалитета рецензираног дела. Такав карактер ће имати ова рецензија.

...Апсолутно је потребно да овај рад има предговор уобичајеног садржаја. Предговори нису ни мода, ни луксуз, већ насушна потреба. У предговору треба објаснити читаоцима каквог је карактера овај рад (научна историографска монографија, хроника или публицистика), зашто се само у неким случајевима у фуснотама указује на изворе и слично. У предговору обавезно треба обавестити са каквим се све проблемима аутор сусретао при писању рада, а нарочито са стањем расположивих извора и литературе. С обзиром на то да је овом рецензенту познато како аутор није располагао ни са једним комплетним архивом на среском и општинском нивоу у међуратном периоду (а то су најважнији извори за ову тему) указивање на тај проблем у извесној мери би оправдао аутора за разне мањкавости у раду. Пошто аутор, ипак, користи неку документацију трстеничког архива, потребно је дати обавештење о количини и карактеру те грађе. Из наслова ове монографије могао би се стећи утисак да се она односи искључиво на Трстеник. Међутим, из њеног садржаја се види да обухвата цео трстенички срез, што је добро. И о томе треба обавестити читаоце у предговору. Уобичајено је да се у предговору захваљује онима који су на неки начин више помогли аутору у процесу рада на књизи (нпр. ономе ко је обезбедио новац за штампање књиге).

...Због мањкавости у деловима текста који се односе на Српску социјалдемократску партију (ССДП), Социјалистичку радничку партију Југославије (комуниста) (СРПЈк) и Комунистичку партију Југославије (КПЈ) до краја 1920. године, аутору је предложено да консултује *Историју СКЈ*. У истом периоду, аутор ни једном речју не региструје постојање синдиката у Трстенику и Врњачкој Бањи, а они су постојали и спроводили извесне акције. И из ове области, аутору смо предложили извештај текст. Шири обавештења о овој теми, па и о Трстенику и Врњачкој Бањи, могу се наћи у монографијама др Милице Миленковић *Синдикални покрети у Србији 1918-1920.* и *Раднички покрети у Србији 1918-1921.*

Када смо већ код синдиката, да истакнемо да су и у наредном периоду, до 1929. године, ауторова обавештења о синдикатима недовољна, површна, па и погрешна. Тако на страници 130 каже да су „Репаративни социјалисти децембра 1921. године основали Независне синдикате Југославије“, а неку страницу касније тврди да су Независни синдикати били бољшевички, а они нису били ни једно ни друго. Водили су их претежно комунисти, али не они најистакнутији. Синдикати су морали да саобразе свој рад законским прописима, што значи да нису могли да делују у отвореном комунистичком духу. Све што је речено о УРСС-у, површно је и добрим делом погрешно. Одељак о синдикатима би морао поново да се пише уз консултовање следеће литературе: др Милица Миленковић, *Синдикални покрети у Србији 1921-1929*. Није много квалитетнији ни део који се односи на синдикате од 1929. до 1941. године иако се аутор користио двома књигама др Надежде Јовановић. За политичка дешавања у Југославији уопште у међуратном периоду требало би консултовати дела др Бранислава Глигоријевића *Парламентаризам у Југославији* и *Демократска странка 1918-1929*, две књиге др Тодора Стојкова које се односе на период Шестојануарске диктатуре и др Бранка Петрановића *Историја Југославије*.

...Када говори о локалним политичарима, банкарима, трговцима, занатлијама, радницима, чиновницима, земљорадницима, учитељима, професорима, војним лицима и др. аутор обавезно даје податке када и којом су се особом оженили (година рођења и смрти супруге, име њеног оца и мајке и њихово занимање), када су се супружници венчали, ко им је био кум и стари сват, колико су деце имали, уз навођење њихових имена, година рођења и смрти сваког детета и друго карактеристично. Ако му то могућности дозвољавају, аутор даје читаве родослове. Ове податке касније и по неколико пута понавља у различитом опсегу, када пише о датој особи. Мислимо да је све ово сувишно,

не због тога што није важно, него зато што заузима много простора и одвлачи пажњу читаоца од основне нити дела. Зато предлажемо аутору да све ово одбаци као баласт који непотребно оптерећује основни текст. Тиме би се уштедело најмање 50 страница. Тренутно одбачени материјал не би морао неминовно да пропадне. Аутор би могао да га прошири, боље осмисли и објави у посебној књизи. У том погледу, код нас већ постоји извесно позитивно искуство на примеру књиге Миливоја М. Костића, *Усџон Београда: џослови и дани џрџоваца, џривредника и банкара у Београду XIX и XX века*, у издању Библиотеке града Београда.

...Извесна скраћивања би се могла постићи коришћењем скраћеница уместо пуних имена институција и организација (Краљевина СХС, ССДП, СРПЈк, КПЈ, ЈНС, ЈРЗ и друго), осим када се иста први пут помињу у тексту. Да закључимо, елиминисањем понављања, „родослова“, екстензивних спискова, сувишних биографских података за разне личности и коришћењем скраћеница рад би се могао скратити за више од 150 страница, што није занемарљиво.

На страници 102. аутор даје статистички преглед резултата избора за Уставотворну скупштину у трстеничком срезу за сваку општину посебно. Ова детаљна статистика није искоришћена да се изврши анализа политичког утицаја појединих странака у одређеним општинама. На пример, у милутовачкој општини Радикална странка је добила скоро четири пута више гласова него све остале странке заједно. Зашто? У Великој Дренови су комунисти добили највише гласова и у срезу трстеничком и у самом месту. Тада посејано комунистичко семе давало је плодове у целом међуратном периоду и током Другог светског рата. У Трстенику је комунистичка листа добила мање гласова него што је имала чланова у организацији. Зашто? Да би неко био унет у бирачки списак и да би гласао, морао је да буде завичајан, тј. да је живео у том месту одређено време (годину-две). Многи чланови КПЈ нису били завичајни у Трстенику, јер су се, у потрази за послом, овде доселили после рата итд.

И поред све опширности рукописа у њему нису сви периоди задовољавајуће обрађени, а неки су потпуно изостали. У прву групу спада осликавање ситуације у срезу трстеничком непосредном по завршетку Првог светског рата. Та проблематика је дата расцепкано и недовољно уверљиво. Требало је да аутор више користи поговор из моје књиге *Трстеник и околина у Првом светском рату*, стране 337-352.

Рукопис је обогашен разноврсним прилозима. Пажњу привлачи комплетан и користан Попис пореских обвезника у Трстенику 1941. године (странице 571-605). Нема обавештења одакле потиче овај пописник и шта садржи у изворном облику. Изгледа да га је аутор самоини-

цијативно снабдео поменутим сувишним „родословима“. С обзиром на то да се овде неки подаци понављају по трећи или пети пут, предлажемо да се ти подаци одбаце.

Последњи прилог представљају резултати пописа становништва по појединим селима у срезу трстеничком извршеним 1921. и 1931. године. Аутор би добро урадио да је дао и резултате пописа из 1910. године, а затим на одговарајућем месту извршио упоредну анализу презентованих резултата. Установио би да је срез трстенички, као и цела Србија у Првом светском рату доживео праву депопулацију.

У раду потпуно недостаје поглавље које говори о приликама у трстеничком срезу непосредно пред Други светски рат. Недостају обавештења о дешавањима 27. марта, о честим позивањима бројних обвезника на војне вежбе од јесени 1939. године, о мобилизацији људства и стокe непосредно пред ратни сукоб, о дешавањима и расулу током краткотрајног Априлског рата, колико је војника том приликом погинуло, колико их је одведено у заробљеништво и много шта друго што би заокружило временски оквир који овај рад обухвата. Ово последње би требало презентовати само у цифрама на основу *Монографије о учесницима НОР-а 1941-1945. ојшћине Трстеник*. Остале конкретне приредбе (углавном ситније) констатоване су на маргинама рукописа.

Шта на крају рећи, као закључак о овом раду. Аутор је уложио велики напор да прибави што више релевантних извора који се односе на ову тему. У томе је постигао завидне резултате. Мишљења смо да би се на рукопису морало још порадити у правцу уклањања констатованих пропуста и мањкавости, сажимања, прецизирања, бољег и комплетнијег анализирања постојеће документације и извлачења одговарајућих нових закључака. Тиме би српска историографија била обогаћена једном квалитетном монографијом која се односи на локалну историју.

Тома Миленковић,
историчар, научни саветник у пензији

НАПОМЕНА УРЕДНИКА

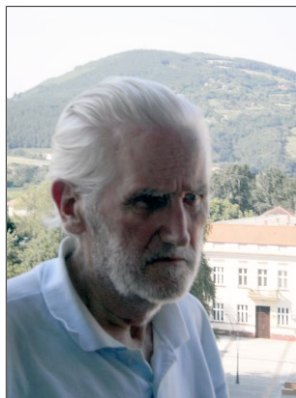
Народна библиотека „Јефимија“ је, уз сагласност Општине Трстеник као њеног оснивача, откупила рукопис Станка Бзенића под изворним насловом „Трстеник на Морави у Краљевини Југославији 1918-1941“. На основу уговора потписаног са аутором књиге започет је дуготрајан и захтеван посао на припреми рукописа за објављивање. То је подразумевало исцрпну лектуру и коректуру рукописа, као и неопходна скраћивања текста и прекомпоновања приложених фотографија од којих поједине нису биле одговарајућег квалитета за штампање. У међувремену је аутор, у договору са рецензентом, др Томом Миленковићем, извршио одређене измене у првобитном тексту, тако да је пред читаоцима књига на чијој припреми је дуго рађено и чији обим превазилази све књиге које је до сада објавила Народна библиотека „Јефимија“ у Трстенику.

У књизи је објављен и део рецензије која је написана на самом почетку рада на припреми књиге, тако да су неке од критичких примедби рецензента, у међувремену, отклоњене.

Надамо се да објављивањем ове хронике, која је дуго најављивана, заједно са њеним аутором дајемо значајан допринос проучавању историје Трстеника у времену између два светска рата и да ће ова књига бити од велике користи истраживачима наше прошлости.

Захваљујемо се аутору Станку Бзенићу на сарадњи и великом труду који је уложио у вишедеценијска истраживања историје нашег краја између два светска рата, као и периода од 1941. до 1945. године који је обрађен у рукописним хроникама које чекају време за објављивање.

У Трстенику, новембра 2017. године

СТАНКО БЗЕНИЋ је рођен 18. јануара 1937. године у Доњој Црнишави. Основну школу је учио у Горњем Рибнику, а гимназију у Трстенику. Као студент историје уметности Филозофско-историјског факултета у Београду огледао се у разноврсним областима, бавио се византологијом и старословенским језиком, писао есеје о српској средњовековној уметности и о руској авангардној уметности и истовремено режирао две позоришне представе које су изведене у Земуну. Његова режија сопствене драме „У сусрет сновима“ је у Земуну на Фестивалу

омладинских позоришта 1958. године наишла на похвалу критике и публике. Дипломирао је историју уметности код др Светозара Радојчића 1962. године. Професорски испит положио је код др Лазара Трифуновића. По одслужењу војног рока у Пешадијској школи резервних официра у Билећи и након стажирања у Постојни 1963-1964. године долази у Трстеник и ради у „Првој петолетки“, прво у економској пропаганди 1964-1966, а затим као новинар и одговорни уредник листа „Петолетка“ 1967-1979. године. Истовремено је био сарадник листова: „Информације“ и „Трибина“ у Трстенику, „Победе“ из Крушевца и дописник „Привредног прегледа“ и „Економске политике“ у Београду. Као уредник добио је награду Савеза синдиката Србије за најбољи фабрички лист у Србији 1976. године. Исте године поднео је саопштење „Живот и обичаји Рома у Осаоници“ у Српској академији наука и уметности у Београду на Научном симпозијуму. Док је био уредник „Петолетке“, уписао је последипломске студије на Факултету политичких наука у Београду. У то време је уредио три јубиларне монографије „Прве петолетке“ (1969, 1974, 1979), затим монографију „Образовног центра у Трстенику“ (1975) и „Општине Трстеник“ (1989). Обновио је рад Књижевног клуба „Моравски токови“ 1970. године и покренуо едицију „Моравски орфеји“ у којој је уредио и објавио првих пет збирки песама. Од 1979. до 1988. године био је професор уметности и новинарства у Образовном центру „Прва петолетка“ у Трстенику.

Објавио је прву историју Трстеника у зборнику *Под небом Крушевца* (1996), затим *Сликари и вајари трстеничког краја* (1998), *Сто година храма Свете Тројице у Трстенику 1900-2000*. (2001). У припреми за објављивање су хронике „Повест о монахињи Јефимији“, „Трстеник у ратној стихији 1941-1945.“, „Спомени древних племена српских у Поморављу“.

Живи и ради у Трстенику.

Станко Бзенић
ТРСТЕНИК НА МОРАВИ
(1918-1941)

Издавач
Народна библиотека „Јефимија“ Трстеник

Уредник
Верољуб Вукашиновић

Ликовни и технички уредник
Иван Величковић

Идејно решење корица
Станко Бзенић

Лектор и коректор
Ивана Илић

Рецензија
Др Тома Миленковић

Фотографије
Фонд Завичајног одељења
Народне библиотеке „Јефимија“ Трстеник и аутор

ISBN 978-86-83191-73-4

Штампа
„Contactor“ Врњачка Бања

Тираж
200

Покровишћелъ
ОПШТИНА ТРСТЕНИК

CIP - Каталогизација у публикацији –
Народна библиотека Србије, Београд

94 (497.11 Трстеник)"1918/1941"

БЗЕНИЋ, Станко, 1937-

Трстеник на Морави / Станко Бзенић ; [фотографије Станко Бзенић]. -
Трстеник : Народна библиотека "Јефимија", 2017 (Врњачка Бања :
Contactor). - 893 стр. : фотогр. ; 21 cm

Ауторова слика. - Тираж 200. - Стр. 891: Напомена уредника /
Верољуб Вукашиновић. - [О аутору]: стр. 893. - Напомене и
библиографске референце уз текст.

ISBN 978-86-83191-73-4

а) Трстеник - Историја - 1918-1941
COBISS.SR-ID 249913100

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА „ЈЕФИМИЈА“ ТРСТЕНИК

ISBN 978-86-83191-73-4